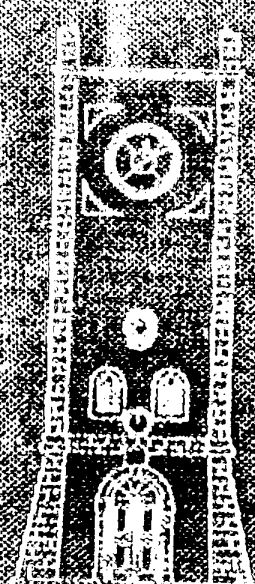

19

ΠΡΕΒΕΖΑ Β'

ΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΛΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΑΚΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΕΩΣ

ΠΡΕΒΕΖΑ 2010

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

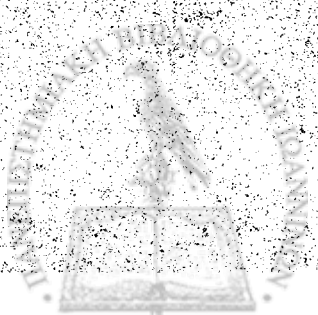

026000287445

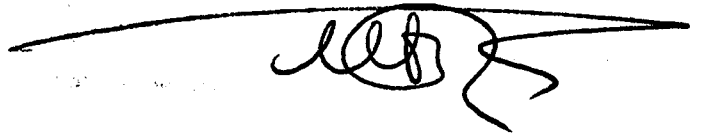
949.53
DIE
2009
C.2

ΠΡΕΒΕΖΑ Β΄

Τόμος II

Για την Κεντρική Βιβλιοθήκη
του Παρ/μίου
Ιωαννίνων

Copyright © 2010

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Δήμος Πρέβεζας, Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Πανεπιστημιούπολη, 451 10 Ιωάννινα

Δήμος Πρέβεζας

Ελ. Βενιζέλου & Παχούμη 1, 481 00 Πρέβεζα

Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις

Εθνικής Αντιστάσεως 114, 481 00 Πρέβεζα

Τηλ.: 26820-22233 / email: actia@otenet.gr

ISBN 978-960-99475-2-7 [τόμος II]

978-960-99475-0-3 [set]

Παραλαβή και έλεγχος εισηγήσεων: Βασίλης Πολυχρονόπουλος

Ψηφιακή επεξεργασία εικόνων: Γιάννης Β. Παπαλέξης

Σήμα Συμποσίου: Πύργος Ωρολογίου Πρέβεζας (1752). Αναπαράσταση νότιας όψης

Τα κείμενα ακολουθούν τις γλωσσικές επιλογές του εκάστοτε εισηγητή.

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση, αναπαραγωγή και μετάδοση των κειμένων του παρόντος τόμου με οποιονδήποτε τρόπο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη και του συγγραφέα της εκάστοτε εισήγησης, σύμφωνα με το νόμο 2121/1993 περί πνευματικών δικαιωμάτων.

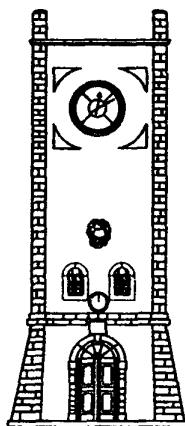

ΠΡΕΒΕΖΑ Β΄

Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου
για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας
(16-20 Σεπτεμβρίου 2009)

Τόμος ΙΙ

Επιστημονική Επιμέλεια
Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου & Χρήστος Σταυράκος

Επιμέλεια Έκδοσης
Νίκος Δ. Καράμπελας & Michael Stork

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΔΗΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

ΠΡΕΒΕΖΑ 2010

Copyright © 2010

University of Ioannina, Municipality of Preveza, Actia Nicopolis Foundation

University of Ioannina

University Campus, 451 10 Ioannina, Greece

Municipality of Preveza

El. Venizelou & 1, Pachoumi str., 481 00 Preveza, Greece

Actia Nicopolis Foundation

114, Antistaseos str., 481 00 Preveza, Greece

Tel.: +30-26820-22233 / email: actia@otenet.gr

ISBN 978-960-99475-2-7 [vol. II]

978-960-99475-0-3 [set]

Collection and verification of papers: Vassilis Polychronopoulos

Digital editing of images: Yiannis V. Papalexis

Symbol of the Symposium: Clock tower of Preveza (1752). Drawing of the south façade

Each paper reflects its author's style of language.

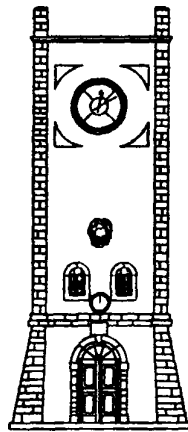
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form, or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher and the writer of each paper of the proceedings.

PREVEZA B

Proceedings of the Second International Symposium
for the History and Culture of Preveza
(16-20 September 2009)

Volume II

Scientific Editors

Marina Vrelli-Zachou & Christos Stavrakos

Editors

Nikos D. Karabelas & Michael Stork

UNIVERSITY OF IOANNINA
MUNICIPALITY OF PREVEZA
ACTIA NICOPOLIS FOUNDATION

PREVEZA 2010

Περιεχόμενα τόμου II

Ε' ΕΝΟΤΗΤΑ: 19^{ος}-αρχές 20^{ος} αιώνα.

Η οθωμανική πραγματικότητα

- Σπύρος ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Χρύσα ΝΙΚΟΛΑΟΥ
Η δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας (1806) μέσα από τις αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη 3-27
- Jacob ISAGER
A Dane visits the seraglios of Ali Pacha in Preveza 29-40
- Δημήτριος ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
Οχρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά στην Πρέβεζα 41-51
- Κώστας Π. ΒΛΑΧΟΣ
Η Πρέβεζα σὲ κείμενα τῶν ἀδελφῶν François και Hugues Rouqueville καὶ τῆς Guy Chantepleure 53-71
- Εμμανουήλ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Ο Γεώργιος Κονεμένος και η Ηγεμονία της Σάμου (1850-1854) 73-84
- İlber ORTAYLI
Society and the governor in Preveza during the time of Abdülhamid II 85-88
- Κωνσταντίνος Α. ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΑΔΗΣ
Οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο της Πρέβεζας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: το παράδειγμα της Στεφάνης 89-101
- Ηλίας Γ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ
Τοπικότητα και ετερότητα στον ηπειρωτικό χώρο κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο: Η Πρέβεζα και ο καζάς της 103-113
- Θωμάς ΜΠΑΚΑΣ
Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα 115-129
- Μάνος Ι. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ
Ιστορική διαδρομή και αρχιτεκτονική του Γενί Τζαμιού της Πρέβεζας 131-146

Δώρα ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ <i>Πολεοδομικός μετασχηματισμός της Πρέβεζας στην ύστερη Οθωμανική περίοδο (1864-1895)</i>	147-158
Salvatore CIRIACONO <i>Preveza and the Mediterranean Economy during the Nineteenth and Twentieth Century</i>	159-168
ΣΤ΄ ΕΝΟΤΗΤΑ: 20 ^{ός} αιώνας. Ιστορία. Κοινωνία. Τέχνη. Λαϊκός Πολιτισμός	
Ελένη Α. ΣΥΝΕΣΙΟΥ <i>Η εικόνα της Πρέβεζας των αρχών του 20^{ού} αιώνα μέσα από χαρακτηριστικά κτίριά της</i>	169-185
Λάζαρος Σ. ΣΥΝΕΣΙΟΣ <i>Η απελευθέρωση της Πρέβεζας μέσα από τις πηγές και η συμβολή του Υγειονομικού, του Ναυτικού, της Αεροπορίας</i>	187-209
Θεοφάνης ΜΑΛΚΙΔΗΣ <i>Η μετανάστευση από την Πρέβεζα (1920-1950)</i>	211-220
Θεοδώρα Δ. ΚΑΨΑΛΗ <i>Αγροτικοί οικισμοί της Πρέβεζας σε δημογραφική ανασύνθεση την περίοδο του Μεσοπολέμου (1918-1940)</i>	221-250
Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ <i>Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην Πρέβεζα ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα</i>	251-278
Ελισάβετ Π. ΣΑΡΡΗ <i>Ο χαρακτήρας και η δομή της πόλης της Πρέβεζας μέσα από το τοπογραφικό σχέδιο του 1938</i>	279-312
Γεωργία ΚΟΝΤΟΥ <i>Ιδεολογία και εκπαίδευση στην Πρέβεζα κατά τη μεταξική δικτατορία (1936-1941)</i>	313-324
Κωνσταντίνα Γ. ΤΣΑΪΜΟΥ <i>Ιταλική βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο</i>	325-341
Μιχαήλ Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ <i>Ο Καρυωτάκης και η μεσοπολεμική επαρχία</i>	343-349
Ελένη ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ <i>Κ.Γ. Καρυωτάκης: «Ένας πρακτικός Θάνατος» στην «Πρέβεζα»</i>	351-359
Δώρα ΜΕΝΤΗ <i>Η λογοτεχνική εικόνα της Πρέβεζας από τον 19^ο ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα</i>	361-373
Στέλιος Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ <i>Η Πρέβεζα, ποιητικό σύμβολο της νεοελληνικής ποίησης</i>	375-382
Γιάννης ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ & Αικατερίνη-Μυρτώ ΦΑΤΟΥΡΟΥ <i>Η αστική μουσική στην Πρέβεζα του πρώτου μισού του 20^{ού} αιώνα</i>	383-392

Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ <i>Η Πρέβεζα και η ηπειρώτικη παράδοση του θεάτρου σκιών</i>	393-397
Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Νάντια ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ <i>Έχει η Πρέβεζα τοπική φορεσιά;</i>	399-421
Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ <i>Ο Αλή Ντίνο και τα σχέδιά του. Η σκιαγράφιση μιας εποχής στην πόλη της Πρέβεζας</i>	423-458
Δημήτριος Ελ. ΡΑΠΤΗΣ <i>Τα τοπικά αρχεία ως πηγή του τοπικού πολιτισμού. Η περίπτωση της Πρέβεζας</i>	459-468
Κώστας Δ. ΚΟΝΤΑΞΗΣ <i>Ο λαϊκός πολιτισμός της Πρέβεζας και της περιοχής της μέσα από τα δημοτικά τους τραγούδια</i>	469-485
Παρασκευή ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ <i>Ταξίδι στον κόσμο των γυναικών της Πρέβεζας (20^{ός} αι.). Τα όρια της προσδοκίας, το ήθος της επιβίωσης</i>	487-511
Δήμητρα ΓΟΥΒΙΑ <i>Αρχείο Δήμου Πρέβεζας. Το Ληξιαρχείο Δήμου Πρέβεζας 1921-1960</i>	513-529
Μανόλης Γ. ΣΕΡΓΗΣ <i>Η εφημερίδα «Αγών Πρεβέζης». Μέσον έκφρασης του «συγκρουσιακού κύκλου» των δεκαετιών 1950 και 1960 στην Πρέβεζα και την Ήπειρο, και άλλα στοιχεία της ταυτότητάς της</i>	531-556
Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ <i>Πορίσματα του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας</i>	557-558
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
<i>Κατάλογος Εισηγητών</i>	561-564
<i>Περιεχόμενα τόμων Ι και ΙΙ</i>	565-571

ΣΥΛΛΟΓΗ ΕΚΔΑΡΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΣΜΩΝ

Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΑΡΜΟΝΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΤΩ ΚΥΚΛΟΦΟΡΩΝΤΙ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΟΥΝΤΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΟΜΟΝΙΑΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΜΑΡΔΑΣ

Εισηγήσεις

Οι εισηγήσεις αυτές, που αποτελούν το πρώτο μέρος του βιβλίου, είναι η έκθεση των μελετών που έγιναν για την εκδόση των εκδόσεων. Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων. Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων.

Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων. Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων.

Οι εισηγήσεις αυτές, που αποτελούν το πρώτο μέρος του βιβλίου, είναι η έκθεση των μελετών που έγιναν για την εκδόση των εκδόσεων. Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων. Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων.

Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων. Η εισήγηση του Νικολάου Ζημαρδά, που είναι η εισήγηση του συγγραφέα, είναι η εισήγηση που αφορά στην εκδόση των εκδόσεων.

Η δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας (1806) μέσα από τις αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη¹

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΑΡΘΡΟΥ αποτελούν οι αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας και της Βόνιτσας τον Νοέμβριο του 1806 και η περιγραφή των γεγονότων που ακολούθησαν μέχρι και τα τέλη του 1806, οπότε ο Ζαμπέλης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πόλη. Οι αναφορές αυτές παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον καθώς εμπλουτίζουν και τροποποιούν τις μέχρι τώρα γνώσεις μας για την κατάληψη της Πρέβεζας. Πιο συγκεκριμένα, από τις αναφορές αυτές προκύπτει ότι η ακριβής ημερομηνία κατά την οποία η Πρέβεζα πέρασε στον έλεγχο των στρατευμάτων του γιου του Αλή, Βελή, δεν είναι η 6^η Δεκεμβρίου 1806, όπως είχε γίνει παραδεκτό μέχρι σήμερα,² αλλά η 25^η Νοεμβρίου του ίδιου έτους. Ομοίως, οι αναφορές οδηγούν και στην επαναχρονολόγηση της κατάληψης της Βόνιτσας και των συνθηκών της.

Παράλληλα, δίνεται μια πλήρης και αναλυτική ημερολογιακή καταγραφή της εξέλιξης των οχυρωματικών έργων που ξεκίνησε ο Αλή πασάς στην Πρέβεζα, ενέργεια στην οποία φαίνεται να δίνει ο πρόξενος τεράστια σημασία για προφανείς λόγους: το πραγματικό του ενδιαφέρον περιστρέφεται γύρω από τα μελλοντικά σχέδια του πασά των Ιωαννίνων και τις βλέψεις επί

¹ Ο αρχικός τίτλος της ανακοίνωσης ήταν: «Οι αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας στην Πρέβεζα». Η ανακοίνωση επρόκειτο να βασιστεί στις αναφορές του Ιωάννη-Σπυρίδωνος Δούσημανη που διατέλεσε πρόξενος της Επτανήσου Πολιτείας στην Πρέβεζα με δικαιοδοσία στις πρώην βενετικές ηπειρωτικές κτήσεις, δηλαδή στις πόλεις που τελούσαν υπό προνομιακό καθεστώς (Πρέβεζα, Βόνιτσα και Πάργα) σύμφωνα με την ρωσοτουρκική σύμβαση της 21^{ης} Μαρτίου 1800. (Όπως είναι γνωστό, στο ίδιο καθεστώς υπαγόταν και το Βουθρωτό, ωστόσο τελούσε υπό την εξουσία του Αλή με αποτέλεσμα να μείνουν κενό γράμμα τα προβλεπόμενα από την συνθήκη για την πόλη αυτή). Οι αναφορές αυτές, που καλύπτουν την περίοδο 1801-1802, παρέχουν πληροφορίες κυρίως για την οικονομική δραστηριότητα των Επτανησίων στην ευρύτερη περιοχή της Πρέβεζας. Η ξαφνική σιωπή του προξένου μετά το 1802, μας ανάγκασε να αναζητήσουμε την τύχη του επτανησιακού προξενείου στην Πρέβεζα. Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας μας οδήγησαν όμως σε άλλους δρόμους με ανέλπιστα ευρήματα: στην λεπτομερή περιγραφή των συνθηκών κατάληψης της Πρέβεζας και των μετέπειτα γεγονότων από τον πρόξενο της Επτανήσου Πολιτείας στην Άρτα Νικόλαο Ζαμπέλη, ο οποίος είχε ήδη μετακινηθεί στην Πρέβεζα, όπου η Πολιτεία διατηρούσε Υποπροξενείο. Για τον λόγο αυτό κρίναμε σκοπιμότερο να τροποποιήσουμε το αντικείμενο της ανακοίνωσης, και κατ' επέκταση και του παρόντος άρθρου, αφήνοντας για μια μελλοντική δημοσίευση το περιεχόμενο των αναφορών του Δούσημανη. Για την μετακίνησή του Ζαμπέλη στην Πρέβεζα, βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κέρκυρας (ΓΑΚ-ΑΝΚ), Επτανήσος Πολιτεία, Φ. 53, 15/27.7.1806. Για τη σχετική απόφαση της Γερουσίας, βλ. ΓΑΚ-ΑΝΚ, Επτανήσος Πολιτεία, Φ. 193, 23.6.1806.

² Η υιοθέτηση αυτής της ημερομηνίας από τους σύγχρονες μελετητές της ιστορίας της περιόδου, βασίστηκε στην χρονολόγηση της κατάληψης της πόλης με βάση μια ρωσική προξενική αναφορά που μνημονεύεται στο έργο του Γρ. Αρς. Βλ. ΑΡΣ 1994, 237, 252.

των νησιών της Επτανήσου Πολιτείας, ιδιαίτερα δε της Λευκάδας. Μάλιστα αφιερώνει ένα μεγάλο τμήμα μιας αναφοράς προκειμένου να καταγράψει τις εκτιμήσεις του σχετικά με την προσωπικότητα του Αλή.³ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι απευθύνει (με διαφορά λίγων ωρών) δύο διαδοχικές επιστολές προς τον πρύτανη της Λευκάδας Στυλιανό Βλασσόπουλο, αναγγέλλοντας αρχικά την εμφάνιση στρατευμάτων του Αλή και στην συνέχεια την αναπάντεχη είσοδο φρουράς του Βελή στο κάστρο,⁴ που ουσιαστικά σήμαινε και την κατάληψή του. Μάλιστα, ζητά από τον πρύτανη να ενημερώσει για το γεγονός την επτανησιακή Γερουσία, φοβούμενος ότι ενδεχομένως συναντήσει δυσκολίες στο να την ενημερώσει ο ίδιος εξαιτίας του αποκλεισμού του Κόλπου από σκάφος του Αλή πασά.⁵ Η ανησυχία του αυτή για τα σχέδια εναντίον των νησιών της Επτανήσου Πολιτείας γίνεται εμφανής σε πολλές από τις επόμενες αναφορές του.⁶

Τέλος, οι αναφορές σκιαγραφούν τον αντίκτυπο των γεγονότων στον πληθυσμό και αφήνουν ενδείξεις για πολιτικές διεργασίες και ζυμώσεις που έλαβαν χώρα εντός του σώματος των προεστών της πόλης, προκειμένου να καθοριστεί η στάση τους απέναντι στα νέα δεδομένα.

Στην συνέχεια, παρουσιάζουμε συνοπτικά το περιεχόμενο των αναφορών αυτών, ενώ σε παράρτημα τις εκδίδουμε *in extenso*. Το σύνολο του αρχειακού υλικού που χρησιμοποιήθηκε, προέρχεται από την αρχειακή σειρά «Επτάνησος Πολιτεία» που απόκειται στα ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Κέρκυρας. Πέρα από τις αναφορές του προξένου Ζαμπέλη,⁷ εκδίδουμε και μια επιστολή του πρύτανη της Λευκάδας Στυλιανού Βλασσόπουλου,⁸ ο οποίος ενημερώθηκε για τα γεγονότα από τον πρόξενο και απέστειλε αναφορά προς την Γερουσία, εσωκλείοντας και αντίγραφα των δύο σχετικών επιστολών του Ζαμπέλη.

Έτσι, από το σύνολο των αναφορών αυτών, μπορούμε να ανασυνθέσουμε σε γενικές γραμμές ως ακολούθως τα γεγονότα της περιόδου. Στις 25 Νοεμβρίου 1806 ο Ζαμπέλης με τρεις διαδοχικές επιστολές του, δύο προς τον πρύτανη Λευκάδας⁹ και μια προς την Γερουσία,¹⁰

³ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 30, 16/28.12.1806 της παρούσας έκδοσης. Όλες οι παραπομπές στο μέχρι τώρα ανέκδοτο αρχειακό υλικό θα γίνονται στην έκδοση του στο παράρτημα του παρόντος άρθρου.

⁴ Βλ. 2^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρύτανη Λευκάδας Στυλιανό Βλασσόπουλο, 25.11.1806: «per anunciarle l'inaspettato presidio introdotto da Velly Pascià in questa fortezza».

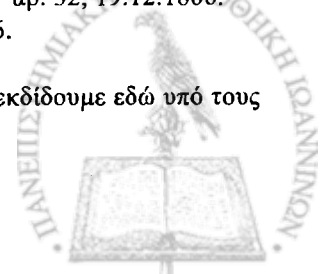
⁵ Βλ. 2^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρύτανη Λευκάδας Στυλιανό Βλασσόπουλο, 25.11.1806: «Forsi trovavi delle difficoltà questa notte per rassegnare la novità all'Eccellentissimo Senato a cagione del blocco del Golfo». Αυτός ο φόβος του Ζαμπέλη αποδείχτηκε τελικά αβάσιμος καθώς η πρώτη του αναφορά υπ' αρ. 23, 25.11.1806, παραλήφθηκε την επόμενη μέρα. Βλ. την σχετική σημείωση λήψης, στην αναφορά υπ' αρ. 23, 25.11.1806. Ωστόσο, ο χρόνος λήψης των επόμενων αναφορών ποικίλει.

⁶ Έτσι, ο Ζαμπέλης δίνει στρατιωτικές πληροφορίες που έμμεσα ή άμεσα μπορεί να σχετίζονται με την άμυνα της Λευκάδας. Πιο συγκεκριμένα, με την αναφορά υπ' αρ. 25, 30.11.1806, πληροφορεί ότι οι Ισουφ Αράπη και Μπεκήρ Τζογαδούρος, διατάχθηκαν να στρατοπεδεύσουν απέναντι από την Λευκάδα με περίπου 1200 Αλβανούς. Την πληροφορία αυτή την γνωστοποιεί και στον πρύτανη του νησιού. Στην αναφορά υπ' αρ. 27, 6.12.1806, καταγράφει την πληροφορία ότι ο Αλή πασάς μελετά την εισβολή στον Κάλαμο και το Μεγανήσι με αφορμή το γεγονός ότι στην Λευκάδα βρίσκουν άσυλο οι Κλέφτες. Στην ίδια αναφορά μάλιστα δίνεται η είδηση μιας επίθεσης κλεφτών στην Σαλαώρα. Ο πρόξενος όμως θεωρεί το γεγονός ύποπτο, και δεν διστάζει να το χαρακτηρίσει «στρατήγημα» του Αλή. Και αυτό, γιατί οι υποτιθέμενες κινήσεις των κλεφτών, δίνουν αφορμές στον Αλή να προβαίνει σε διάφορες στρατιωτικές ενέργειες ή να διατυπώνει τις διαμαρτυρίες του εναντίον της Επτανήσου Πολιτείας. Το ίδιο σκηνικό και δύο μέρες αργότερα, όταν στην αναφορά του υπ' αρ. 28, 8/20.12.1806 ο Ζαμπέλης ενημερώνει την επτανησιακή Γερουσία σχετικά με μια σύγκρουση μεταξύ των αλβανικών στρατευμάτων του Αλή και κλεφτών στην Περατιά. Οι αξιωματούχοι του Αλή κατηγορήσαν ως υπεύθυνους για το γεγονός τους Σουλιώτες της φρουράς της Λευκάδας. Τέλος, εκτός των παραπάνω πληροφοριών, ο Ζαμπέλης μεταφέρει και ειδήσεις ευρύτερου στρατιωτικού ενδιαφέροντος, όπως π.χ. για την προετοιμασία εξόδου του τουρκικού στόλου στο Αιγαίο, είδηση που έλαβε από αξιόπιστο πρόσωπο από τα Γιάννενα. Βλ. αναφορά υπ' αρ. 32, 19.12.1806.

⁷ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, Φ. 53, δεσμός 8, έγγ. 23, 25.11.1806 έως 34, 27.12.1806.

⁸ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, Φ. 288, δεσμός 8, έγγ. 213, 27.11.1806.

⁹ Βλ. τις δύο εσωκλειστές στην αναφορά του Βλασσόπουλου επιστολές του Ζαμπέλη που εκδίδουμε εδώ υπό τους

αναφέρει τις κινήσεις του γιου του Αλή πασά, Βελή, ο οποίος κατευθύνθηκε από την Άρτα προς την Πρέβεζα με 1200 Αλβανούς, με την πρόφαση να κινηθεί προς το Μεσολόγγι για να κυνηγήσει τους κλέφτες. Όταν έφτασε στην περιοχή της Πρέβεζας πήγε στο σεράι του βοεβόδα όπου στρατοπέδευσε με 200 Αλβανούς. Την ίδια στιγμή, από το υπόλοιπο στρατιωτικό σώμα του Βελή, ομάδες δύο ή τριών Αλβανών, άρχισαν να συρρέουν στο κάστρο μέχρι να φτάσουν τον αριθμό των 200 ατόμων. Η φρουρά του βοεβόδα αποσύρθηκε οπότε το κάστρο ετέθη υπό τις διαταγές του Βελή. Άμεση ενέργεια του Βελή ήταν η εγκατάσταση πυροβολείου και ο αποκλεισμός του κόλπου με την κορβέτα του πατέρα του. Μια από τις πρώτες ενέργειες του Ζαμπέλη ήταν να συναντηθεί με τον πρόξενο της Ρωσίας Ιωάννη Βλασσόπουλο ο οποίος συνέταξε έγγραφη διαμαρτυρία προς τον βοεβόδα ενώ παράλληλα διάταξε τα ιονικά πλοία να τεθούν υπό την προστασία του προξενείου του. Έπειτα οι δύο πρόξενοι κατευθύνθηκαν στο παλάτι του βοεβόδα Αβδουλά, όπου βρήκαν τους προέδρους της Πρέβεζας, οι οποίοι προφανώς είχαν ήδη μεταβεί εκεί για να ενημερωθούν για τα γεγονότα. Στους παριστάμενους ο Αβδουλά δικαιολόγησε τις εξελίξεις λέγοντας ότι αυτές πραγματοποιήθηκαν ύστερα από διαταγή του Μεγάλου Βεζίρη της Πύλης προς τον Αλή και ότι ο ίδιος ο Αβδουλά δεν μπορούσε να κάνει τίποτα καθώς δεν είχε ικανοποιητικές δυνάμεις για να αντισταθεί.¹¹ Η απάντηση αυτή του βοεβόδα αφενός φανερώνει ότι η ενέργεια του Βελή είχε έναν μανδύα νομιμότητας, αφετέρου όμως, η έκφραση της αδυναμίας του να αντισταθεί, υποδηλώνει την αντίθεση, ή έστω την δυσaréσκεια, του ιδίου, για αυτήν την εξέλιξη των γεγονότων.¹²

Όπως γίνεται αντιληπτό, η κατάληψη της πόλης έγινε σχεδόν αθόρυβα, με αναίμακτη είσοδο των στρατευμάτων στο κάστρο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι πρόκειται για μια ήπια εναλλαγή της εξουσίας η οποία περιήλθε στον Βελή και η οποία είχε ερείσματα νομιμότητας, δεδομένης της διαταγής του Μεγάλου Βεζίρη.

τίτλους «1^η και 2^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρύτανη Λευκάδας Στυλιανό Βλασσόπουλο, 25.11.1806».

¹⁰ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 23, 25.11.1806.

¹¹ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 23, 25.11.1806: «il Vely Pascia tal passo lo fece per ordine della Porta consistente in una lettera scritta al Visir suo padre dal Gran Visir della Porta *Sadri Esemi*, e che lui non avendo forza suficiente ad opporglisi non si potè perciò scansare».

¹² Η ειλικρίνεια αυτής της δήλωσης του βοεβόδα δεν πρέπει να υποτιμηθεί. Στα σχετικά με την κατάληψη της Βόνιτσας, ο διοικητής της πόλης, εκπρόσωπος του βοεβόδα, αντιτίθεται στην παράδοση του κάστρου και ειδοποιεί τον προϊστάμενο του. Μόνο όταν τα αλβανικά στρατεύματα αρχίζουν τις βιαιότητες στην πόλη, ο βοεβόδας συναινεί στην παράδοση του κάστρου. Βλ. αναφορά υπ' αρ. 26, 3.12.1806. Αλλά και στην περίπτωση της Πρέβεζας, διαπιστώνουμε ότι ο βοεβόδας βρίσκεται στο πλευρό των προεστών της πόλης όταν αυτοί εκφράζουν την αντίθεσή τους στα οχυρωματικά έργα του Αλή. Επιπλέον, όταν ο Γιαννάκης Τουμπαλάς και ο Ιωάννης Γενοβέλης προτείνουν τη σύνταξη ενός εγγράφου νομιμοφροσύνης προς τον Αλή (πρόταση που όπως φαίνεται αποτελούσε επιθυμία του ίδιου του Αλή), παρουσιάζουν την πρότασή τους όχι μόνο στους προεστούς της πόλης αλλά και στον βοεβόδα προκειμένου να υπογραφεί και από τον ίδιο. Προφανώς με αυτήν την κίνηση ο Αλή δεν αναζητά μια έκφραση νομιμοφροσύνης μόνο από τον τοπικό πληθυσμό αλλά και από τον έως πρότινος νόμιμο διοικητή της πόλης και της περιοχής που τελούσε υπό προνομιακό καθεστώς. Βλ. αναφορά υπ' αρ. 31, 17/29.12.1806. Τέλος, έχει ενδιαφέρον η πληροφορία του Αρς ότι «μετά την κατάληψη της Πρέβεζας, ο Βελή πασάς έδωσε στον διοικητή της πόλης να καταλάβει ότι οποιαδήποτε διαταγή και να έλθει από την Πύλη για την αποχώρηση του στρατού ο Αλή πασάς δεν πρόκειται να την εκτελέσει». Βλ. ΑΡΣ 1994, 252, υποσημ. 149. Μια τέτοια συζήτηση, πέρα από την αποφασιστική στάση από πλευράς του Αλή, αφήνει να εννοηθεί και η αρνητική στάση του Αβδουλά που υπονοήσαμε παραπάνω. Μάλιστα, η πληροφορία αυτή, καθιστά ακόμα πιο κατανοητή την επιθυμία του Αλή να λάβει μια δήλωση νομιμοφροσύνης από τους προεστούς αλλά και από τον Αβδουλά, που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως απάντηση σε οποιαδήποτε τυχόν μεταστροφή της Πύλης (ενδεχόμενο που με αυτή ακριβώς την δήλωση του ο Βελής φαίνεται να μην θεωρεί απίθανο, με δεδομένη άλλωστε και την γενικό-
τερη στάση της Πύλης απέναντι στον πασά των Ιωαννίνων).

Μετά την κατάληψη της Πρέβεζας, παρατηρείται συνεχής είσοδος Αλβανών στο κάστρο όπου εγκαταστάθηκαν τέσσερα πυροβόλα ενώ άλλα δύο τοποθετήθηκαν στον Άγιο Γεώργιο με σκοπό να κατασκευαστεί πυροβολείο που θα βλέπει την είσοδο του κόλπου. Πέρα από την φρουρά των Αλβανών που ελέγχει το κάστρο και την πόλη, ο Αλή διατηρεί και ναυτικές στρατιωτικές δυνάμεις στην περιοχή, που αποτελούνται από δύο πλοία, μια κορβέτα και ένα τραμπάκολο.¹³

Από τις 30 Νοεμβρίου έρχονται στην Πρέβεζα 300 κτίστες και ξυλουργοί από την Άρτα προκειμένου να αρχίσουν οι οχυρωματικές εργασίες στην Πρέβεζα.¹⁴ Ο αριθμός αυτός θα αυξηθεί τις επόμενες μέρες ενώ τα οχυρωματικά έργα προχωρούν καθημερινά.

Στις 3 Δεκεμβρίου ο Ζαμπέλης πληροφορεί ότι καταλήφθηκε και το κάστρο της Βόνιτσας από 60 Αλβανούς. Το προηγούμενο μεσημέρι παρουσιάστηκε στον διοικητή της πόλης ο Μουσταφά Μέτζης ζητώντας του να του παραδώσει την πόλη στο όνομα του Αλή πασά. Ωστόσο ο Τούρκος διοικητής αρνήθηκε ενημερώνοντας τον βοεβόδα. Τότε, οι Αλβανοί στρατοπέδευαν στην πόλη και προχώρησαν σε βιαιοπραγίες κατά του πληθυσμού. Την επόμενη μέρα, δηλαδή στις 3.12.1806, ο βοεβόδας διέταξε να τους επιτραπεί η είσοδος στο κάστρο της Βόνιτσας.¹⁵ Στην ίδια αναφορά περιλαμβάνεται για πρώτη φορά και η πληροφορία ότι ο τοπικός πληθυσμός της Πρέβεζας αρχίζει να εγκαταλείπει την πόλη με προορισμό την Λευκάδα, τους Παξούς και την Ιθάκη.¹⁶ Σε αυτήν την εγκατάλειψη της πόλης πρέπει να προσθέσουμε και τους Επτανησίους οι οποίοι είχαν ήδη αρχίσει να φεύγουν πολύ νωρίτερα.¹⁷

Πέρα από τις παραπάνω σαφείς ειδήσεις, στις αναφορές του Ζαμπέλη υπεισέρχονται και πληροφορίες που φαίνεται να βασίζονται σε φημολογίες και δεν έχουν την σιγουριά των άλλων περιγραφών. Έτσι, ο Ζαμπέλης αναφέρει την αναχώρηση του Βελή προς άγνωστη κατεύθυνση, και την φημολογία ότι πάει είτε στην Σαλαώρα είτε στην Βόνιτσα. Επίσης, φημολογείται η παρουσία Τσάμηδων και ίσως και του ίδιου του Αλή πασά, και η άφιξη στο Σούλι του Μουχτάρ με 1500 Αλβανούς.¹⁸ Η ορθότητα κάποιων από αυτές τις πληροφορίες αμφισβητείται από τον ίδιο τον πρόξενο σε μεταγενέστερες αναφορές του.¹⁹ Όπως και να έχει, η φημολογία αυτή είναι ενδεικτική του κλίματος σύγχυσης που πρέπει να επικρατούσε στην πόλη.

Δεδομένων των παραπάνω, δεν είναι άστοχο να συνδέσουμε την εγκατάλειψη της Πρέβεζας από πολλούς κατοίκους της με αυτό το κλίμα σύγχυσης, που θα επιτάθηκε από τις συνθή-

¹³ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 24, 26.11.1806: «Si trasportarono dalla croveta del Visir in essa, quatro pezzi d'artiglieria, ed altri due in San Zorzi. [...]. In somma da trecento ottanta Albanesi circa per ora, viene pressidiata questa fortezza, e città, oltre di due bastimenti armati consistenti in un trabacolo, che tiene la Bocca del Golfo, e di una croveta, che da due ore si trova nel mezzo di questo Porto».

¹⁴ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 25, 30.11.1806: «Un numero di trecento artignoti *Rajà*, di mistri muratori, e marangoni, alla testa de' quali vi è il Petro Capo Architetto del Visir, sono destinati pel travaglio delle batterie di San Zorzi, e per la costruzione delle caserme, e forni della fortezza».

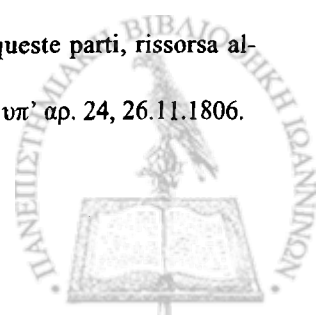
¹⁵ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 26, 3.12.1806: «Oggi fù occupata, e la fortezza di Vonizza da Mustafà Mezzo con sessanta Albanesi. Jeri di mezzo giorno comparse detto Mezzo a Vonizza. Si presentò dal Vekyl di questo Voivoda Abdulà Bey, dicendogli a nome del Visir di cederli il comando della fortezza. Esso non acconsenti, ed immediatamente diede l'avviso a questo suo superiore. Gli Albanesi irritati dal contegno del Vekyl presero per forza quartiere in città, usando le più orribili atrocità a quegl'abitanti; oggi però il Bey ordinò di essergli libero l'introito in fortezza, e così cessò ogni male, e restò in pieno loro potere».

¹⁶ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 26, 3.12.1806: «tuttavia emigra nelle Isole vicine».

¹⁷ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 25, 30.11.1806: «In questo stato di cose, non restò poi affatto in queste parti, rissorsa alcuna di commercio ai Nazionali. Tutti giustamente si allontanano».

¹⁸ Οι πληροφορίες αυτές σε δύο υστερόγραφα με ημερομηνία 27 και 28.11.1806, στην αναφορά υπ' αρ. 24, 26.11.1806.

¹⁹ Π.χ. η άφιξη στο Σούλι του Μουχτάρ. Βλ. αναφορά υπ' αρ. 25, 30.11.1806.

κες κατάληψης της Βόνιτσας και τις μνήμες του Χαλασμού της Πρέβεζας που θα ξύπνησε αυτό το γεγονός.

Μάλιστα η άφιξη στην Πρέβεζα μεγάλου αριθμού Αλβανών και η συγκέντρωση πολεμοφοδίων επέτειναν την έξοδο του πληθυσμού σε τέτοιο βαθμό ώστε ο βοεβόδας και ο Αλή να αναγκαστούν να συντάξουν προκηρύξεις και επιστολές προς τους κατοίκους προκειμένου να τους καθησυχάσουν. Η προσπάθεια τους ωστόσο δεν φαίνεται να επιτυγχάνει,²⁰ γεγονός που οδήγησε τον Βελή πασά να επανέλθει στην Πρέβεζα στις 7.12.1806 για σύντομο διάστημα επιδιώκοντας να καθησυχάσει τον τοπικό πληθυσμό, υποσχόμενος στους κατοίκους την ελευθερία τους και το απαραβίαστο των προνομίων που έχουν δοθεί από την Υψηλή Πύλη.²¹

Στις 15.12.1806 ο Ζαμπέλης αναφέρει την άφιξη και άλλων πυροβόλων καθώς και του Γάλλου προξένου Rouqueville και Οθωμανών αξιωματούχων, ενώ καταγράφεται η φημολογία της επερχόμενης άφιξης 800 εργατών για την δημιουργία ενός καναλιού από το πυροβολείο του Αγίου Γεωργίου μέχρι το Βαθύ.²² Προφανώς εννοείται η τάφος, όπως φαίνεται και από την αναφορά της επόμενης μέρας,²³ στην οποία η πρόθεση του Αλή να την κατασκευάσει παρουσιάζεται πλέον ως βεβαιότητα. Πρόκειται για μια ενέργεια, η οποία κατά τον σχολιασμό του Επτανησίου πρόξενου, θα μετατρέψει την Πρέβεζα σε νησί. Τώρα πλέον, καθημερινά συρρέουν στην Πρέβεζα εργάτες σε μεγάλους αριθμούς.

Στις 17.12.1806,²⁴ εμφανίζεται στην αναφορά του Ζαμπέλη και το τοπικό στοιχείο, καθώς οι προεστοί της πόλης, μαζί με τον βοεβόδα, ζητούν από τον Αλή να μην προχωρήσει στην κατασκευή της τάφρου καθώς θα προξενήσει πολλές ζημιές στις περιουσίες των κατοίκων της πόλης. Οι Γάλλοι αξιωματούχοι που επιβλέπουν τις εργασίες οχύρωσης εκφράζουν και αυτοί τις επιφυλάξεις τους για τον χρόνο περαίωσης των έργων και προτείνουν την ανέγερση τεσσάρων πυροβολείων, γεγονός που κατά την εκτίμηση του Ζαμπέλη θα μετατρέψει την Πρέβεζα και τον κόλπο σε οχυρώτατη περιοχή που θα μπορεί να αντισταθεί σε οποιαδήποτε εχθρική επίθεση. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι και η πληροφορία ότι μεταξύ των προεστών της Πρέβεζας έγιναν συζητήσεις για την σύνταξη μιας επιστολής προς τον Αλή στον οποίο θα εκφραζόταν η ικανοποίησή τους για την ανέγερση των οχυρώσεων και για την στάση των στρατευμάτων του. Το έγγραφο αυτό θα υπογραφόταν από τον βοεβόδα και 40 προεστούς της πόλης. Το σχέδιο συζητήθηκε αλλά τελικά δεν επήλθε κάποια συμφωνία για την σύνταξη του εγγράφου. Η πρόταση φαίνεται να έγινε από τον Γιαννάκη Τουμπαλά και τον Ιωάννη Γενοβέλη.²⁵

²⁰ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 27, 6.12.1806: «Questo Voivoda con sue proclamazioni, ed il Visir con sue letteri procurarono di calmare il Popolo; ma tutto fù vanto». Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο Αλή και άνθρωποι του περιβάλλοντός του είχαν αποσταλεί αντίστοιχες επιστολές και το 1799, με τις οποίες ζητούσαν από τους αυτοεξόριστους Πρεβεζάνους να επιστρέψουν στην πόλη τους. Βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 330. Οι ομοιότητες είναι αξιοσημείωτες και ενδεχομένως είναι και ενδεικτικές για τον τρόπο πρόσληψης των γεγονότων από τους Πρεβεζάνους.

²¹ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 28, 8/20.12.1806: «L'oggetto della sua venuta qui pare che sia d'acquistare questa popolazione, e di insinuare a quelli, che emigrarono di far ritorno nelle patrie loro terre assicurandoli della loro libertà, e dell'inviolabilità dei privilegi donatigli dalla Porta».

²² Βλ. αναφορά υπ' αρ. 29, 15/27.12.1806: «il Visir in breve manderà qui altri ottocento travagliatori per escavare un canale dalla batteria di San Zorzi, fino il porto di Vati».

²³ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 30, 16/28.12.1806: «Intanto giunsero 900 zapatori per incominciare domani lo scavo del fossale, che dovrà ridurre Prevesa in un'isola».

²⁴ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 31, 17/29.12.1806.

²⁵ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 31, 17/29.12.1806: «Oggi fù progettato a questo Voivoda, e Primati da Giannachi Tumbala, e Giovanni Ginavelli di lasciar un' *igliam* (attestato) al Visir, che esprima la loro adesione per le fortificazioni, che v'è erigendo, e la loro soddisfazione per il contegno delle sue truppe firmato da esso Bey, e da quaranta Principali del luoco. L'argomento fù aggiornato, ma pare che non acconsentiranno a rilasciargli».

Στις 19 Δεκεμβρίου πληροφορούμαστε ότι η απάντηση του Αλή στις παρακλήσεις των κατοίκων είναι απορριπτική καθώς δηλώνει την πρόθεσή του να συνεχίσει την κατασκευή της τάφρου. Μάλιστα, εμφανίζει τις οχυρωματικές εργασίες ως πράξεις που συνάδουν με τις επιθυμίες της Υψηλής Πύλης. Πάντως το έγγραφο που προαναφέραμε τελικά συντάχτηκε, υπογράφηκε όμως μόνο από τους τρεις προέδρους της Πρέβεζας. Επιπλέον, το τελικό κείμενο διαφοροποιήθηκε από το αρχικό περιεχόμενο της πρότασης των Τουμπαλά και Γενοβέλη, καθώς οι πρόεδροι περιορίστηκαν στο να δηλώσουν ότι τα στρατεύματα του Αλή δεν προξένησαν ζημιές στους κατοίκους.²⁶

Οι συνοπτικές αυτές αναφορές του προξένου στο έγγραφο, πιστεύουμε ότι υποκρύπτουν ένα πολύ ενδιαφέρον υπόβαθρο πολιτικών σκοπιμοτήτων και ελιγμών που αφορά όλους τους εμπλεκόμενους στην σύνταξη του εγγράφου. Κατά την εκτίμησή μας, διακρίνονται τα παρακάτω τέσσερα πολιτικά υποκείμενα: ο Αλή πασάς, ο οποίος φαίνεται πως ζήτησε την σύνταξη αυτού του κειμένου,²⁷ τα δύο πρόσωπα που μετέφεραν την πρόταση, δηλαδή ο Γιαννάκης Τουμπαλάς και ο Ιωάννης Γενοβέλης, ο βοεβόδας και οι προεστοί της πόλης, δύο υποκείμενα από τα οποία ζητήθηκε η υπογραφή του εγγράφου και τα οποία σαφώς δεν μπορούμε να εννοήσουμε ως ενιαίο σύνολο.

Όσο αφορά την πλευρά του Αλή, χωρίς αμφιβολία, σκοπός αυτής της πρότασης είναι να δηλωθεί η νομιμοφροσύνη τόσο των προεστών της πόλης όσο και του προηγούμενου νόμιμου Οθωμανού διοικητή στον νέο κυρίαρχο της πόλης. Το έγγραφο αυτό ουσιαστικά για τον Αλή θα αποτελούσε μια αναγνώριση της *de facto* εξουσίας του. Ήδη αναφερθήκαμε στην πιθανή ερμηνεία μιας τέτοιας κίνησης.²⁸ Όσο αφορά τα δύο πρόσωπα που κατέθεσαν την πρόταση στο σώμα των προεστών, ασφαλώς και ενέργησαν κατ' εντολή του πασά. Τα κίνητρα της ενέργειάς τους, ειδικά όσον αφορά τον προεστό Γενοβέλη,²⁹ αξίζει να διερευνηθούν περαιτέρω.

Όσο αφορά τον βοεβόδα, πιστεύουμε ότι φαίνεται να διατηρεί μια παθητική μεν, σαφώς όμως αρνητική στάση απέναντι στον Αλή και τις τελευταίες εξελίξεις, για αυτό άλλωστε υπο-

²⁶ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 32, 19.12.1806: «Fù rilasciato al Visir, e l'attestato, che chiese a questi Primati, contro la generale aspettazione; però non concepito nel modo, che voleva, e firmato dai soli trè Pressidenti. Esprime esso attestato, che dalle truppe, che qui introdusse il Visir non ebbe questa popolazione alcun danno, o vessazione, mediante la loro disciplina, ed il rigore, con cui il loro commandante le tiene».

²⁷ Στην πρώτη μνεία της πρότασης περί σύνταξης ενός τέτοιου εγγράφου, ο Ζαμπέλης απλώς καταγράφει τα ονόματα των προσώπων που κατέθεσαν την πρόταση, δηλαδή των Τουμπαλά και Γενοβέλη: «Oggi fù proggetato [...] da Giannachi Tumbala, e Giovanni Ginavelli». Βλ. αναφορά υπ' αρ. 31, 17/29.12.1806. Ωστόσο, στην επόμενη αναφορά του, δύο μέρες αργότερα, έχοντας πιθανώς καλύτερη πληροφόρηση, διευκρινίζει ότι το έγγραφο ζητήθηκε από τον Αλή για να συμπληρώσει με δυσαρέσκεια ότι το έγγραφο συντάχτηκε, αντίθετα στην γενική προσδοκία, αλλά (τουλάχιστον) το περιεχόμενο του δεν ήταν αυτό ακριβώς που ο Αλή θα ήθελε. Βλ. αναφορά υπ' αρ. 32, 19.12.1806: «Fù rilasciato al Visir, e l'attestato, che chiese a questi Primati, contro la generale aspettazione; però non concepito nel modo, che voleva». Ο Αλή είναι το υποκείμενο των δύο ρημάτων *chiese, voleva* ώστε δεν μένει κανένα περιθώριο να αμφισβητηθεί η πατρότητα της έμπνευσης της υποβολής αυτού του εγγράφου.

²⁸ Βλ. υποσημ. 12, όπου υποστηρίξαμε ότι η δήλωση νομιμοφροσύνης από τους προεστούς αλλά και από τον Αβδουλά θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως απάντηση σε οποιαδήποτε τυχόν μεταστροφή της Πύλης (ενδεχόμενο που αυτή ακριβώς η δήλωση του Βελή φαίνεται να μην θεωρεί απίθανο, με δεδομένη άλλωστε και την γενικότερη στάση της Πύλης απέναντι στον πασά των Ιωαννίνων).

²⁹ Ο προεστός της Πρέβεζας Ιωάννης Γενοβέλης είναι γνωστό πρόσωπο. Για μια συνοπτική παρουσίαση της σταδιοδρομίας του, κυρίως την περίοδο του ενδιαφέροντός μας, βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 322-323, υποσημ. 61. Εμείς σημειώνουμε ότι η οικογένεια του καταγράφεται στο Συμβούλιο της πόλης από το 1741. Βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1994, 406. Το 1800 τον συναντάμε ως έναν από τους προέδρους της πόλης που υπογράφει την συνθήκη της 25^{ης} Δεκεμβρίου. Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1982, 212· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1996, 437. Τέλος, το όνομά του συναντάται και αρκετές φορές σε επιστολές του Αλή μετά το 1808 αναφορικά με την διευθέτηση οικονομικών ζητημάτων στην Πρέβεζα. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 328.

στηρίζει τις διαμαρτυρίες των κατοίκων για τα οχυρωματικά έργα, και τελικά δεν υπογράφει το έγγραφο, αρνούμενος έτσι να επικροτήσει τις ενέργειες του Αλή.³⁰

Τέλος, όσο αφορά τους Πρεβεζιάνους προεστούς, πιστεύουμε ότι η υπόθεση αυτού του εγγράφου αποτελεί ένδειξη για τις πολιτικές διεργασίες που μπορεί να λάμβαναν χώρα σε ένα τέτοιο πολιτικό σώμα. Η αποστροφή του λόγου του Ζαμπέλη όταν καταγράφει το γεγονός ότι τελικά το έγγραφο συντάχτηκε,³¹ υποδηλώνει ότι η αρχική πρόταση πρέπει να είχε συναντήσει σοβαρές αντιδράσεις. Η διαφοροποίηση επίσης του τελικού κειμένου από το περιεχόμενο της αρχικής πρότασης, δείχνει ότι το σώμα των προεστών ταλαντεύθηκε ανάμεσα στην αρχική του αντίθεση στις οχυρωματικές εργασίες του Αλή και στον πολιτικό ρεαλισμό. Η σύνταξη δηλαδή του εγγράφου αποτελεί έναν συμβιβασμό μεν της προεδρίας της πόλης (η οποία φαίνεται να νιώθει αναγκασμένη να συντάξει και να υπογράψει το κείμενο), ωστόσο, από την άλλη, η διάτωση φαίνεται να έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε επί της ουσίας να μην επιδοκιμαστούν τα οχυρωματικά έργα του Αλή, και κατά συνέπεια, να μην υποχωρήσει το θεσμικό όργανο της πόλης από την αρχική θέση που εξέφρασαν οι προεστοί για αυτού του είδους τις ενέργειες. Έτσι, η στάση της προεδρίας της πόλης θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια προσπάθεια προσαρμογής στα νέα δεδομένα που διαμορφώνονται από την δεύτερη κατάληψη της πόλης από τον Αλή, δεδομένης άλλωστε και της νωπής μνήμης του Χαλασμού του 1798.

Επιστρέφοντας στις πληροφορίες των αναφορών του επτανησίου προξένου, διαπιστώνουμε ότι παράλληλα με τις πολιτικές διεργασίες, οι οχυρωματικές εργασίες συνεχίζονται ενώ το εργατικό δυναμικό ενισχύεται με εργάτες που προέρχονται από όλη σχεδόν την Ρούμελη.³² Στις 24.12.1806 πλέον, ο Ζαμπέλης αναφέρει ότι στα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας εργάζονταν περίπου 5.000 άτομα ενώ πρόθεση του Αλή είναι να ολοκληρωθούν τα έργα εντός 20 ημερών.³³ Την ίδια στιγμή ο Αλή πασάς συγκέντρωνε μεγάλο αριθμό Αλβανών που υπολογίζεται σε 10.000 άτομα.

Στις 24 Δεκεμβρίου ο Ζαμπέλης κατέφυγε στην Λευκάδα όπου λίγες μέρες αργότερα πληροφορήθηκε την σύλληψη του πρόξενου του Ρωσίας Βλασσόπουλου.³⁴ Αυτή είναι και η τελευταία ουσιαστική αναφορά του Ζαμπέλη προς την επτανησιακή Γερουσία για αυτό το κρίσιμο διάστημα που ακολούθησε την κατάληψη της Πρέβεζας.

Ανακεφαλαιώνοντας, διαπιστώνουμε ότι στις αναφορές του Ζαμπέλη, στρατιωτικές επιχειρήσεις, οχυρωματικές εργασίες και πολιτικές διεργασίες περιγράφηκαν με τρόπο που μας επιτρέπεται να σχηματίσουμε μια αρκετά σαφή εικόνα για τα γεγονότα που σχετίζονται με την επιβολή της εξουσίας του Αλή στην Πρέβεζα στα τέλη του 1806. Οι αναφορές αυτές και οι σημασία των πληροφοριών τους είναι και μια έμμεση ένδειξη για το τι μπορούν να προσφέρουν τα επτανησιακά αρχεία, και ιδιαίτερα αυτά της Κέρκυρας, στην ιστορία του ευρύτερου ηπειρωτικού χώρου.

³⁰ Βλ. υποσημ. 12, όπου αναφερθήκαμε διεξοδικότερα στην εν γένει στάση του βοεβόδα Αβδουλάχ Μπέη απέναντι στον Αλή, όπως αυτή προκύπτει μέσα από το σύνολο των επιστολών.

³¹ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 32, 19.12.1806: Το έγγραφο συντάχτηκε, «contro la generale aspettazione».

³² Βλ. αναφορά υπ' αρ. 32, 19.12.1806: «Mille cinquecento travagliatori sono pronti, e di continuo giungono dalle parti più lontane della Romelia».

³³ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 33, 24.12.1806: «Cinque milla individui sono al travaglio di esso, ed è volontà del Visir che nel periodo di giorni venti si abbia da terminare».

³⁴ Βλ. αναφορά υπ' αρ. 34, 27.12.1806: «Signor Vlassopulo fu trattenuto in via d'arresto nel Serraglio dell' Abdula Bei».

Παράρτημα: Η έκδοση των κειμένων

Παρακάτω εκδίδουμε in extenso τις αναφορές του Επτανησίου προξένου Νικολάου Ζαμπέλη καθώς και μια αναφορά του πρύτανη Λευκάδας Στυλιανού Βλασσόπουλου, στην οποία εσωκλείονται δύο αντίγραφα αναφορών του ίδιου προξένου σχετικά με την κατάληψη της Πρέβεζας. Όπως είναι αναμενόμενο, όλα τα έγγραφα είναι γραμμένα στην ιταλική γλώσσα. Πρώτα εκδίδουμε την αναφορά του Βλασσόπουλου καθώς και τα συνημμένα της έγγραφα, ενώ στην συνέχεια, τις αναφορές του Ζαμπέλη οι οποίες απευθύνονται στον Σπυρίδωνα Μπατάλλια, γραμματέα του κράτους στο υπουργείο των Εξωτερικών Υποθέσεων.³⁵ Κάθε αναφορά του δευτέρου παραρτήματος φέρει αρίθμηση από τον αριθμό 23 ως τον αριθμό 34, αρίθμηση που θέσαμε και ως τίτλο για την καθεμία από αυτές, σε συνδυασμό με την ημερομηνία σύνταξής της. Κατά την σημείωση της ημερομηνίας, είτε ακολουθείται το Ιουλιανό ημερολόγιο, γεγονός που δηλώνεται με τις συντομογραφίες g.s. ή s.v., είτε καταγράφεται η ημερομηνία και στα δύο ημερολόγια (Ιουλιανό / Γρηγοριανό). Σε κάθε αναφορά, έχει σημειωθεί με άλλο χέρι η ημερομηνία λήψης της από τον γραμματέα ενώ στην τελευταία σελίδα της κάθε δίφυλλης αναφοράς έχει γραφτεί μια περίληψή της, πάλι από τρίτο χέρι, προφανώς από κάποιον υπάλληλο του υπουργείου των Εξωτερικών Υποθέσεων. Τα σημειώματα που δεν προέρχονται από την γραφίδα του Ζαμπέλη, δηλώνονται εδώ συμβατικά σε πλάγια γραφή. Ομοίως με πλάγια γραφή εντός των κειμένων σημειώνονται οι μη ιταλικοί όροι, όπως διάφορες οθωμανικές λέξεις και μια ελληνική, η λέξη *Κλέφτες*, μεταγραμμένη όμως σε λατινικό αλφάβητο.

Κατά την μεταγραφή των κειμένων προσπαθήσαμε να μείνουμε κοντά στην ορθογραφία του πρωτοτύπου χωρίς να προβούμε όμως σε μια αυστηρά διπλωματική έκδοση. Η μόνη χρήση συμβόλων εντός των κειμένων είναι αυτή των δύο κάθετων γραμμών (||) για να δηλωθούν οι αλλαγές των σελίδων σε κάθε έγγραφο. Τέλος, ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στους οθωμανικούς όρους μέσα στα κείμενα, καθώς και στα ονόματα των προσώπων, Ελλήνων και Οθωμανών κυρίως. Στις περισσότερες περιπτώσεις μπορούσαμε να ταυτίσουμε τα πρόσωπα αυτά με αναφερόμενα στην πρόσφατη έκδοση του Αρχείου του Αλή πασά, στα ευρετήρια της οποίας και παραπέμπουμε.³⁶ Η παραπομπή γίνεται στο αντίστοιχο λήμμα του ευρετηρίου και όχι στο εκδιδόμενο αρχειακό υλικό ή στα υπομνήματά του, παρά το γεγονός ότι από τα τελευταία μπορεί ο μελετητής να αντλήσει κατατοπιστικές προσωπογραφικές πληροφορίες και σχετική βιβλιογραφία για το σύνολο σχεδόν των προσώπων που συναντώνται στις εδώ εκδιδόμενες προξενικές αναφορές. Οι αποκλίσεις στην μεταφορά των ονομάτων των όρων είναι ελάχιστες και αμελητέες.

³⁵ Σχετικά με την δομή της εκτελεστικής εξουσίας της Επτανήσου Πολιτείας, τους τίτλους των Υπουργείων, βλ. ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ 2008, 192-193, 448-449, όπου η ελληνική μετάφραση του συντάγματος του 1803. Οι εδώ χρησιμοποιούμενοι όροι προς το Τμήμα των Εξωτερικών Υποθέσεων και Τμήμα Οικονομικών και Ενόπλων Δυνάμεων, ακολουθούν την μετάφραση του Α. Μάρκου στο προαναφερόμενο έργο.

³⁶ Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009.

Επιστολή του πρύτανη Λευκάδας Στυλιανού Βλασσόπουλου
προς το Τμήμα Οικονομικών και Ενόπλων Δυνάμεων, 26.11.1806.³⁷

Serenissimo Principe
Eccellentissimo Senato

No 50
Al Dipartimento Finanze e Forz' Armata
Da Santa Maura li 26 Novembre 1806 g.s.

27 Novembre 1806
il Segretario di Stato Conte Sordina 213

L'Illustrissimo Signor Console Generale Ionico Niccolò Zambelli mi partecipa con sua ufficiale lettera, ieri sera all'ore due circa della notte per espresso inoltratami, l'arrivo in Arta di Velli Pascià seguitato da sei Turchi di riguardo, conducendo seco mille duecento circa Albanesi. Ch'esso Velli senza remora di sorte discese a Prevesa, da dove mi scrive esso Signor Console. Che s'uni a detto Comandante Turco, da cui ritrasse che l'oggetto di sua comparsa era quello d'inseguire li Ladri; che era in instantaneo movimento di riddarsi alla Punta opposta, per inditranitare con la sua gente per la finitima provincia di Carleli³⁸ scorrendo fino a Missolongio. Non ho perduto momento di recarmi a partecipare ogni cosa a Sua Eccellenza Generale Steitter, ed all'Illustrissimo Signor Collonello Zaghel Comandante di questa piazza.

Questa mane di buon'ora altro espresso mi giugne di detto Signor Console Zambelli con altro suo foglio ieri pure egualmente segnato da Prevesa, con cui mi porge a notizia che il mentorato Velli fece entrare inaspettamente in quella fortezza il presidio di 200 circa Albanesi, e che alla Bocca di quel Golfo un bastimento armato v'appose di blocco.

Mi riflette il Console stesso che pel blocco medesimo || potrebbe esser inceppato di spedire all'Eccellenze Vostre un espresso pregandomi a scioglierlo da questa parte. Anche il contenuto di quest'ultimo foglio l'ho reso noto in diligenza tanto a Sua Eccellenza Generale che al Comandante Zaghel.

Per barca espressa innoltro all'intelligenza ossequiata di Vostre Eccellenze li presenti umilissimi rapporti cogli esemplari delle accennate due lettere del predetto Signor Console, implorando la continuazione della pubblica grazia.

P.S. Varie provenienze da Prevesa di questo giorno recano vocalmente che l'esercito di Ali all'Arta vadi ingrossandosi, e che possi esser ridotto a circa 3.000 persone, e che Velli abbia sbarcati tre, o quattro pezzi di cannone dal detto di lui armato naviglio, e che l'abbia trasportati nella fortezza.

Stelio Vlassopoulos Pritano ||

Pritano di Santa Maura

Fa presente li movimenti, che di nuovo fece Ali Bassà delle sue truppe l'occupazione che fece di Prevesa. Il bastimento armato che tiene nella Bocca di Golfo di Prevesa, ed infine significa che il numero di essa truppa può essere a 3 mille. Trasmettendo i rapporti del Console Zambelli, con quali ricerca di essere sollevato.

³⁷ ΓΑΚ-ΑΝΚ, Επτάνησος Πολιτεία, Φ. 288, δεσμός 8, έγγ. 213, 27.11.1806.

³⁸ Κάρλελι ή Κάρελι. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 520. Στα έγγραφα μας χρησιμοποιούνται και οι δύο όροι.

1^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρύτανη Λευκάδας
Στυλιανό Βλασσόπουλο, εσώκλειστη στην αναφορά του τελευταίου, 25.11.1806.

Copia di lettera scritta a Sua Eccellenza Dottor Stellio Vlassopulo Pritano di Santa Maura dall'Illustrissimo Signor Niccolò Zambelli Console Generale Ionico, dattata li 25 Novembre 1806 g.s. dal Vice Consolato ionico in Prevesa, ricevuta alle ore due circa di notte del giorno suddetto.

Eccellenza,

Ho l'onore di partecipare per espresso a Vostra Eccellenza che ieri sera capitò in Arta Velly Pascià con il seguito di sei soggetti Turchi di proposito e con mille duecento circa Albanesi. Esso precipitosamente intraprese il viaggio di Prevesa, e da due ore circa si trova qui. Sono stato in conferenza con esso. Mi assicurò che l'oggetto della sua calata in questa parti è d'inseguire i *Cleftes*; per altro non devesse dare fondamento alle sue proteste. Ho questa sera ridurassi nella parte oposta, o domani mattina; indi passerà a scorer Carelli fino Missolongio. Le sue truppe passano in detta provincia di Carelli per terra. Servano questi brevi avvisi di fondamento alle misure che crederà adottare Vostra Eccellenza oportune alla circostanza, e frattanto mi dà l'onore protestarle la mia distinta considerazione.

Conforme all'originale

Giovanni Battista Ridischini Dall'Oglio Segretario

2^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρύτανη Λευκάδας
Στυλιανό Βλασσόπουλο, εσώκλειστη στην αναφορά του τελευταίου, 25.11.1806.

Copia di lettera scritta a Sua Eccellenza Dottor Stellio Vlassopulo Pritano di Santa Maura, dall'Illustrissimo Signor Niccolò Zambelli Console Generale Ionico, dattata li 25 novembre 1806 g.s. dal Vice Consolato ionico in Prevesa, ricevuta li 26 detto di bel mattino.

Eccellenza,

Questo è un secondo espresso che ho l'onore spedire a Vostra Eccellenza per annunciarle l'inaspettato presidio introdotto da Velly Pascià in questa fortezza, consistente in 200 circa Albanesi. Questa novità ed il bastimento armato, da lui destinato a guardare la bocca del Golfo, contraria all'imperiale Convenzione del 1800 21 Marzo giustamente mi pose in allarme, e mi afretta di renderla partecipe.

Forsi trovavi delle difficoltà questa notte per rassegnare la novità all'Eccellentissimo Senato a cagione del blocco del Golfo; e perciò la suplico espressamente di avanzarsi Vostra Eccellenza. Dietro tutto ciò resta la virtù di Vostra Eccellenza di adottare delle misure pronte ed analoghe alle circostanze. Frattanto ho l'onore di protestarle la mia distinta stima, e considerazione.

Conforme all'originale

Giovanni Battista Ridischini Dall'Oglio Segretario

Αναφορές του Γενικού προξένου στην Άρτα Νικολάου Ζαμπέλη προς τον Γραμματέα του κράτους του τμήματος των Εξωτερικών Υποθέσεων Σπυρίδωνα Μπατάλλια.

Αναφορά υπ' αρ. 23, 25.11.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all'Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
25 Novembre 1806, No 23

*Recepito li 26 Novembre 1806 s.v.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Un'affare d'urgenza, determinò l'agente di questo Vice Consolato di chiamar espressamente il sottoscritto qui, per definirlo; insorto fra il patrone Antonio Dari Corfioto, e vari Isolani e *Raja*. Ieri di mattina parti a tal oggetto da Arta, e verso la sera arivò qui. Mentre lo agitava oggi, un corriere gli annunziò che ieri di sera in Arta era improvvisamente giunto Vely Pascià con mille duecento circa Albanesi. Abandonando il sottoscritto ogni cosa, corse per terra ad incontrarlo, trovando difficoltà andar per mare in Salagora, a ragione del vento contrario. Non era ancora sortito dal territorio di Prevesa, quando venne avvertito dell'arrivo qui di detto Vely Pascià con duecento Albanesi circa, e chè prese quartiere nel Seraglio di questo Voivoda. Sospese immediatamente il suo viaggio, e passa a visitarlo. Lo trovò circondato da vari suoi ufficiali, e del nuovo Vescovo d'Arta. Spontaneamente espose al sottoscritto che meditava di passare in Careli ad inseguire i Ladri. Dopo di ciò congedosi da essere per espresso avanzò la novità all'Eccellentissimo Pritano di Santa Maura.³⁹ In detto fratempo viene avvertito, che Albanesi del suo seguito entrarono, a due, a trè in questa Fortezza, e che dopo d'aversi introdotto un numero suficiente, intimò alla guarnizione che il Bey aveva in essa di rittirarsi, e lasciar ad essi il comando. Così successe. La guarnizione del Bey ritirosi senza contrasto, e la fortezza restò in pien possesso agli Albanesi, i quali si fecero in un corpo di 200 circa, e di Vely Pascià loro direttore. Dopo tal fatto un bastimento armato del Visir si pose all'inbocatura del Golfo per guardarla, ordinando inoltre il Pascià di formarsi ed una batteria nella Ponta opposta. La sorpresa che reccarono al sottoscritto tali importanti innovazioni, ed alli Nazionali, che qui si trovano fù non pocca, ma prima di prendere alcuna determi || nazione passò a conferire con l'Illustrissimo Signor Cavaliere Vlassopulo Console Russo. Lo trovò nel momento che estendeva un protesto a questo Voivoda riguardante la novità, quale dopo di aver finito lo invitò di seguirlo fino il Seraglio di detto Voivoda per essere testimonio delle sue proteste ufficiali, ed intanto concordamente. Si ordinò a tutti li navigli nazionali ridursi sotto il suo Consolato. Rasisi poi ambi da detto Voivoda ove si trovavano e li Pressidi di questo Governo, reclamò il Signor Console la novità, e consegna li suoi protesti al Bey. Esso lui sbigotito dalla medesima giustificarsi con il Signor Console esponendogli, che il Vely

³⁹ Βλ. 1^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρύτανη Λευκάδας Στυλιανό Βλασσόπουλο, 25.11.1806 της παρούσας έκδοσης.

Pascia tal passo lo fece per ordine della Porta consistente in una lettera scritta al Visir suo padre dal Gran Visir della Porta *Sadri Esemi*,⁴⁰ e che lui non avendo forza sufficiente ad opporglisi non si potè perciò scansare. Con ciò si rittirò il Signor Console nella propria sua abitazione, e con esso il sottoscritto. Quanto il Voivoda espose al Signor Console lo stesso fù asserito al medesimo da Vely Pascià, che l'invitò in conferenza, aggiunse poi detto Pascia al sottoscritto che per altro i caichi della Repubblica hanno il permesso di traficare nel Golfo; ma non dando retta però alle sue esposizioni non gli permetta la loro introduzione nel Golfo, fino che veda l'esito delle cose. Dopo d'aver per un secondo espresso avvertito d'ogni novità il sottoscritto l'Eccellentissimo Pritano di Santa Maura,⁴¹ si afretta pure per espresso partecipare a Vostra Signoria Illustrissima a pubblico lume, ed intanto attende venerate pubbliche istruzioni annaloghe alle circostanze per servir di norma al suo servizio. Il trattarsi qui per ora gli facilita il modo di corrispondere con Vostra Signoria Illustrissima e con Suo Eccellentissimo Pritano di Santa Maura, e questo oggetto, e non altro lo determina a darsi a questo partito pure che l'Eccellentissimo Senato lo giudicasse conveniente. Dietro l'arivo qui di Vely Pascià da suoi ufficiali si sparse la nova, che i Francesi battevono una colona Russa di 60 milla uomini completamente dopo aver superato le forze Prussiane, eche penetrarono in Polonia ora il Bonaparte proclamò suo fratello per suo Rè. Frattanto il sottoscritto ha l'onore di protestarle la sua distinta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Console Prevesa

Rapporto del Console della Repubblica all'Arta. Avverte che le truppe del Visire di Giannina di rette da uno de'suoi figli occuparono la fortezza, e città di Prevesa. Dice dei passi fatti di concerto col Console Russo, e domanda istruzioni.

Αναφορά υπ' αρ. 24, 26.11.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all' Arta

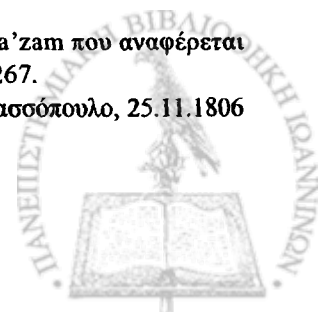
Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
26 Novembre 1806, No 24

*Recepito li 4 Dicembre 1806 S.V.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,
Cento circa Albanesi rinforzarono la notte scorsa questa fortezza. Si trasportarono dalla croveta del Visir in essa, quatro pezzi d'artiglieria, ed altri due in San Zorzi, con l'oggetto di costruirsi una batteria, che guardi la Bocca del Golfo. Verso lo spuntar del giorno s'introdussero parimenti

⁴⁰ Ο όρος *Sadri Esemi* προφανώς αποτελεί παραφθαρμένη μορφή του όρου *sadrazam / sadri a'zam* που αναφέρεται στον Μεγάλο Βεζίρη, τον επικεφαλής της Υψηλής Πύλης. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 267.

⁴¹ Βλ. 2^η επιστολή του προξένου Νικολάου Ζαμπέλη προς τον πρότανη Λευκάδας Στυλιανό Βλασσόπουλο, 25.11.1806 της παρούσας έκδοσης.

nella fortezza dieci cavali carichi di monizioni, e nel Metochi di Salongo, che tiene il Visir, altri ottanta Albanesi. In somma da trecento ottanta Albanesi circa per ora, viene pressidiata questa fortezza, e città, oltre di due bastimenti armati consistenti in un trabacolo, che tiene la Bocca del Golfo, e di una croveta,⁴² che da due ore si trova nel mezzo di questo Porto. L'Attanasio Niccolau, e Giorgio Vrani,⁴³ due commissarij del Visir, i quali hanno il Governo di Arta, capitarono parimenti qui ad essi fù data l'incombenza di ristaurare la casa di Canzi Micali per servir d'alloggio || a qualche graduato; di formar le necessarie caserme in fortezza per l'alloggio della guarnizione, e di costruir de'forni. Al Capitan Giannachi Giorgi poi, fù data l'incombenza d'ordinar i *Raja* di Lamari,⁴⁴ introdur delle legne, e le necessarie provigioni in essa fortezza. Tutto questo mente incontro di quanto medita il Visir di fare. Consta al sottoscritto da buona parte, che si dispone sorprendere per terra, e per mare e Parga; e questo oggetto, e non altro lo fece preventivamente. Spedire delle provigione, e truppe in Zamuria, com'ebbe l'onore il sottoscritto parteciparle con li suoi precedenti che si sospettava che tendesse attaccare di nuovo li Zami.

Rende tutto ciò notto il sottoscritto a Vostra Signoria Illustrissima a pubblico lume; risservandosi il pregio di raportarle quanto in seguito interessar possa le viste dell'Eccellentissimo Senato; e fratanto ha l'onore di protestarla la sua distinta stima, e considerazione.

P.S. 27 corente per mancanza d'incontro il presente umilissimo rapporto dal sottoscritto restò presso lui fin'ora. Questa combinazione lo favorì per parteciparle con lo stesso, che Vely Pascià partì da qui innaspettatamente ieri dopo mezzo giorno, con una feluca. Niuno sà la rotta, che prese. Molti vogliono che sia passato in Salagora per spedire qui dell'artiglieria, ed altre cose di guerra. Molt'altri pretendono, che scassi passato a Vonizza con l'oggetto d'incontrar in qualche parte l'Isuf Arapi.⁴⁵ || Quello che più interessa è, che dicontinuo giungono qui Albanesi da quaranta, in cinquanta per volta, e fin'ora possono essere settecento circa in tutti. Si prettende che possi capitare ed un corpo di Zami, e forse lo stesso Visir. Spera il sottoscritto essere possessore Vostra Signoria Illustrissima del precedente suo umilissimo rapporto No. 23 speditola con un'espresso che ora diretto all'Eccellentissimo Conte Mocenigo, e di trovarsi in breve onorato de Pubblici venerati riscontri.

P.S. seconda 28 Novembre di mattina. Giunsero quest'oggi avisi, che ieri verso il mezzo giorno arivò a Suli Muctar Pascià con seguito di mille cinquecento Albanesi.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli Prevesa

Avverte che la notte dei 26 Novembre furono introdotti nella fortezza di Prevesa altri cento Albanesi, che dalla croveta di Aly Visire furono sbarcati, e strasportati nella fortezza stessa quattro pezzi di artiglieria, ed altri due a San Zorzi, e dieci cavali carichi di privigioni. Due legni armati guardano il Golfo di Prevesa. Ordinò il Visire che abbino d'introdurre nella fortezza suddetta le necessarie provigioni. Medita di sorprendere Parga si per terra, che per mare; di continuo giungono Albanesi in quella parte. Muctar Pascià arrivò a Suli con il seguito di mille cinquecento Albanesi.

⁴² Οι όροι *trabacolo* και *croveta* αναφέρονται σε τύπους πλοίων.

⁴³ Βράνης, Γεωργάκης (Γεώργιος) από την Άρτα. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 327.

⁴⁴ Λάμαρη, περιοχή του νομού Πρέβεζας. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 531.

⁴⁵ Ισούφ Αράπις. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 357. Συναντάται και ως Γιουσούφ (Jusuf Arapi).

Αναφορά υπ' αρ. 25, 30.11.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all'Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
30 Novembre S. G. 1806, No 25

*Ricevuto li 2 Dicembre 1806 S.V.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Pare che la calata di Muctar Pascia a Suli, non si verifichi; poichè oltre la prima notizia riguardo lui qui giunta, non si ebbe alcun'altra posteriore.

Un pedone capitato al sottoscritto questa matina da Arta, gli annunciò l'acquartieramento di Vely Pascia in quella Piazza, e di seicento circa Albanesi, e che si attendeva un'altro corpo assai superiore, di seguito allo stesso Visir.

Una certezza della guarnizione poi di Prevesa non si può avere; giacchè giornalmente vano, e vengono gli Albanesi per terra, e per mare. Fino ier' l'altro si contava a settecento circa. Quattrocento nella Fortezza, sotto gli ordini del Mucurdar-Agà;⁴⁶ cento e cinquanta a San Zorzi, sotto gli ordini di Bekyr Cassi;⁴⁷ e cento, e cinquanta sparsi per la città in più quartieri.

Un numero di trecento artignoti *Rajà*, di mistri || muratori, e marangoni, alla testa de' quali vi è il Petro Capo Architetto del Visir, sono destinati pel travaglio delle batterie di San Zorzi, e per la costruzione delle caserme, e forni della fortezza. Tutto ciò, e la quantità delle monizioni, e delle vetovaglie, che si trasportano di continuo da Salagora, e da Lamari, dimostrano un grande apparato di guerra, senza potersi penetrar d'alcuno l'oggetto.

Da ieri il sottoscritto sepe, che l'Jsuf Arapi, e Bekyr Zogador⁴⁸ ebber l'ordine di acquartierarsi di prospetto a Santa Maura con mille duecento circa Albanesi. Immediatamente avvanzai l'avviso all'Eccellentissimo Pritano Signor Vlassopulo; e questa sera l'avvertirò parimenti del suo ricapito nella Ponta opposta, e della sua determinazione di proseguire domani il suo viaggio per le terre di prospetto a Santa Maura.

In questo stato di cose, non restò poi affatto in queste parti, rissorsa alcuna di commercio ai Nazionali. Tutti giustamente si allontanano, ed il sottoscritto si trova nella maggior confusione; sempre però al fianco di questo Signor Console Russo, di concerto con il quale opererà in ogni urgenza, fino che si ritrovi possessore di pubbliche venerate istruzioni, annaloghe alle circostanze. Fratanto ha l'onore il sottoscritto di protestarle la sua distinta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Non è certo il ricapito a Suli di Muctar Pascià. Vely Pascià si acquartierò in Arta con seicento Albanesi, attendesi un'altro superior corpo. Il presidio di Prevesa stazionato in più punti

⁴⁶ Άγος Μουχουρντάρης. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 309.

⁴⁷ Πιθανώς εννοείται ο Μπεκήρ (Πεκήρ) αγάς Κάρσης. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 405.

⁴⁸ Μπεκήρ αγάς Τζογαδούρος. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 405.

assende fino a 700. 300 mureri sono occupati per la costruzione dei fortini, e forni. Isuf Arapi e Bechir Zogador sono ordinati di acquarterarsi con mille duecento Albanesi dirimpetto a Santa Maura. Non rimase nelle attuali circostanze rissorsa di comunicazione ai nostri nazionali.

Αναφορά υπ' αρ. 26, 3.12.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all' Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Preveza
3 Dicembre S.G. 1806, No 26

*Recepito li 5 Dicembre 1806 s.v.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Si pregia il sottoscritto di accusarle il ricevimento dei riveriti dispacci di Vostra Signoria Illustrissima 13 e 26 Novembre jeri pervenutigli per la via di Santa Maura.

Li commissarj del Visir continuano qui li lavori per l'errezione delle Batterie a San Zorzi, delle caserme, e dei forni; nonchè l'amagazinamento di provigioni, e munizioni. Tali preparativi scorgendo questa popolazione, ed il considerabile pressidio degl'Albanesi, tuttavia emigra nelle Isole vicine. Quasi un terzo di essa passò in Santa Maura, Itace, e Paxò. Oggi fù occupata, e la fortezza di Vonizza da Mustafà Mezzo⁴⁹ con sessanta Albanesi. Jeri di mezzo giorno comparse detto Mezzo a Vonizza. Si presentò dal Vekyl⁵⁰ di questo Voivoda Abdulà Bey, dicendogli a nome del Visir di cedergli il commando della fortezza. E esso non acconsenti, ed immediatamente diede l'avviso a questo suo superiore. Gli Albanesi irritati dal contegno del Vekyl presero per || forza quartiere in città, usando le più orribili atrocità a quegli'abitanti; oggi però il Bey ordinò di essergli libero l'introito in fortezza, e così cessò ogni male, e restò in pieno loro potere.

Gli avvisi che da Arta ebbe quest'oggi il sottoscritto sono che in quella piazza di continuo contrano Albanesi, e che si mantiene che possa giunger, ed il Visir. Con gran difficoltà si può però avere i riscontri da tutte quelle parti, giachè le strade non sono libere. I *Cumerk*⁵¹ visitano chiunque passa, e trovandogli lettere la spediscono in Arta per esser esaminate. In questo stato di cose non si può sapere le cose, che dopo esser sviluppate.

L'Isuf Arapi forse domani capiterà nella Ponta opposta. Si trovava jeri in Macalà, ma però suo figlio Bekyr da jeri l'altro con 400 Albanesi circa si trova in detta Ponta.

Una provenienza da Santa Maura in questo punto assicura il sottoscritto che un pielego francese fuori del Capo Ducato, arrestò due barche ceffalene, ed una Itacense, e che dopo aver sbarcato gli equipaggi delle medesime in detta Isola, prese le barche, e fece vela per la parte di Levante. Fratanto ha l'onore il sottoscritto di protestarle la sua distinta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

⁴⁹ Μουσταφά Μέτζης. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 398.

⁵⁰ Βεκίλης (vekil): εκπρόσωπος, πληρεξούσιος, εντολοδόχος. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 198.

⁵¹ Πιθανόν ο όρος να σχετίζεται με τους όρους *gümrük* ή *κουμέρκι/κουμρέκι*, που αναφέρονται στους τελωνειακούς δασμούς. Προφανώς εδώ υπονοούνται οι αξιωματούχοι του τελωνείου.

Rapporto del Console Zambelli

Li preparativi continuano a Prevesa. Quella popolazione giornalmente emigra. Fù occupata anco la fortezza di Vonizza da 60 Albanesi. Nella piazza di Arta continuamente giungono Albanesi. Non si può avere da Arta un avviso certo, mentre per strada vengono aperte le lettere siano a chialunque dirette. Un corsaro francese predò nel capo ducato due barche cefalene, ed una itancese.

Αναφορά υπ' αρ. 27, 6.12.1806

All' Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all' Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
6 Dicembre s.g. 1806, No 27

*Recepito li 8 Dicembre 1806 s.v.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Da tutte le parti viene confermato al sottoscritto, che il Visir medita l' invasione di Calamo, e di Meganissi, col protesto d' inseguire li *Cleftes*; e che minacia la stess' Isola di Santa Maura, perche trovano asilo. Veramente il modo con il quale schiarì le sue truppe dimostra, che ambisce a qualche intrapresa di conseguenza. Albanesi principiarono a passare in Peratia,⁵² ed in Plaja⁵³ da jeri, e fin' a quest' ora saranno passati al numero di quatrocento circa.

Isuf Arapi, e Bekyr Zogador furono da ieri l' altro passati in Arta, chiamati in conferenza da Vely Pascià. Riesce impossibile di penetrarsi il risultato della medesima mediante la mancanza de mezzi, per corrispondere con quelle parti per quanto si fà.

È indicibile poi la raccolta d' Albanesi in questo luoco da tutte le parti; e parimenti il trasporto di monizioni e provigioni. Tutto questo produsse un generale avvillimento || spasimo, e confusione, ed inconseguenza cagionò una notabilissima emigrazione a Prevesa. Questo Voivoda con sue proclamazioni, ed il Visir con sue letteri procurarono di calmare il Popolo; ma tutto fù vanno. In somma perche il Visir, o attende de' nemici per attaccarlo; o che pensa lui andar all' incontro d' attaccarli.

La notte scorsa un corpo di trenta individui circa Greci sorpresero la Scala di Salagora. Fecero delle grandi crudeltà a quelli, che in essa si trovarono; spogliarono dei mercati; presero due Doganieri in ortagio, ed indi si ritiraronno nella strada che conduce in Arta. È comune opinione, e cosa probabile, che tale fatto fosse un stratagemma del Visir; e ben riflettando si potrà concludere, che non era cosa facile che *Cleftes* andassero in quella Scala cosi francamente dopo lo schieramento in tutte le parti delle truppe del Visir; e cosi pure la quantità degli argomenti che tal fatto somministra allo stesso Visir di reclamar, e di giustificarsi delle sue intraprese, e condotta.

⁵² Περατιά, επαρχίας Βονίτισης και Ξηρομέρου. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 555.

⁵³ Πλαγιά, οχυρή θέση απέναντι από την Λευκάδα, οικισμός επαρχίας Βονίτισης και Ξηρομέρου. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 557.

Il sottoscritto vive per anco senza pubbliche istruzioni analoghe alle attuali critiche circostanze, che tanto ha implorato all'Eccellentissimo Senato, per servir di norma alla sua condotta in qualunque caso strano, che potesse improvvisamente succedere; è perciò che nuovamente invoca la pubblica liberalità di munirlo. Fratanto le protesta la sua più alta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Aly Visire medita d'invadere Calamo e Castus col pretesto d'inseguire i Ladri; ambisse anco per l'istessa Isola di Santa Maura. In Terra Ferma passono di continuo Albanesi. Isuf Arapi, e chiamato in conferenza dal Vely Pascià in Arta. I abitanti di Prevesa sbigetiti dalli apasati del Visire di continuo rifugonsi nelle Isole. Un ammasso di 30 Greci sorprese la Scala di Salagora. Fece grandissimi danni. Tulse quali prigionieri due Doganieri. Ciò vuolesi per un strategema di Aly onde giustificare le sue mosse. Domanda dal Governo istruzioni.

Αναφορά υπ' αρ. 28, 8/20.12.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all' Arta

Dal Vostro Consolato Ionico in Preveza
8/20 Dicembre 1806, No 28

*Recepito li 13 Dicembre 1806 S.V.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

E possessore il sottoscritto del riveritissimo dispaccio di Vostra Signoria Illustrissima 6 del corrente, ed esternandole la sensibilità, e gratitudine sua per l'onorevole clementissima propensione dell'Eccellentissimo Senato riguardante il doveroso suo servizio, ha l'onore inoltre di parteciparle l'arrivo qui nella scorsa notte di Vely Pascià. Esso questa mattina dopo aver visitato questa Fortezza, visitò le batterie di San Zorzi, e della Ponta opposta; indi la sua croveta, e poi prese quartiere per pocco tempo nel seraglio del Voivoda Abdulà Bey. Furono intanto preparati li suoi cavali, e pastosi in viaggio facendo la strada di Mitica s'incaminò per Arta. L'oggetto della sua venuta qui pare che sia d'acquistare questa popolazione, e di insinuare a quelli, che emigrarono di far ritorno nelle patrie loro terre assicurandoli della loro libertà, e dell'inviolabilità dei privilegi donatigli dalla Porta. Se avesse degli altri oggetti facile cose è, che in apresso si possano penetrare. || Prima di partire destinò il Bekyr Zogador di presidio in Mitica, e per il Careli lasciò Jusuf-Arapi, Assilan Demiza,⁵⁴ Aglius Berati,⁵⁵ e Suleiman Begno.⁵⁶ Pretendesi che Silictar-Aga venghi in Arta quanto prima rimpiazzar il Vely Pascià per ritornare esso in Giannina.

⁵⁴ Ντέμτζε Ασλάνης. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 416.

⁵⁵ Αλιούς Μπεράτη. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 314.

⁵⁶ Σουλεϊμάν Μπένια. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 447.

Un fatto d'armi seguito jeri di notte in Peratia fra *Cleftes*, e li Albanesi di Iusuf-Arapi, decise della vita di tre degli ultimi. L'Isuf-Arapi poi, e gli altri ufficiali graduati del Visir lo atribuiscono ai Suliotti dal pressidio di Santa Maura, ed a quelli armatolò, per dar campo al Visir di reclamare.

Fratanto il sottoscritto ha l'honore di protestarle la sua più distinta stima, e considerzione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Avverte della venuta a Prevesa di Vely Pascià. Portessi questi a visitare la fortezza, e la batteria a San Zorzi, non chè la sua croveta. Il suo oggetto come dicesi è stato quello di calmare qui abitanti dello spasimo ch'ebbero. Parti per Arta. Sucesse un fatto d'arme in Terra Ferma fra i Lardi, e li Albanesi. Rimasero estinti tre degli ultimi. Isuf Arapi dice che questi Cleftes fossero li Suliotti che sono di presidio a Santa Maura, e ciò per dar campo al Visire di reclamo.

Αναφορά υπ' αρ. 29, 15/27.12.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all'Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
15/27 Dicembre 1806, No 29

*Recepito li 17 Dicembre 1806 S.V.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Dietro l'arrivo in Arta di Vely Pascià, giunse qui da Salagora una barca con sei pezzi di cannone da 30, i quali furono trasportati nella fortezza; forte al presente di pezzi undici.

Le batterie di San Zorzi, e della Ponta, fra pochi giorni saranno terminate, e cadauna porterà pezzi quatro di cannone. Sono fatte a semicircolo, consistenti, e con ingegno; e non come le solite fortificazioni del Visir.

Oggi ebbe il sottoscritto il solito suo pedone da Arta, con lettere del suo agente, quale gli annunzia la partenza di Vely Pascià per Giannina dal giorno 13 corrente di matina; ma chè però si attendeva il Sulictar Aga per occupar il suo posto. Fu osservato in detto Pascià, dietro il suo ritorno in Arta da qui, che un continuo mall'umore, e turbamento lo oprimevano in || modo che bandi dal suo seraglio per fino ogni sorte di distrazione, e di divertimento. Tale cangiamento in lui fù atribuito ad avvisi avuti dal suo padre pocco favorevoli alle loro intrapresse.

Si trova da poche ore qui il Flaro-Mecmet Efendi,⁵⁷ col console francese Pecquille,⁵⁸ scortati da Giannachi Tumbala, e da vari Albanesi. Presero quartiere nella casa di Canzi Micali, ove abita il Mucurdar-Aga; però vivono con qualche riguardo, e ritirati. Non si potè per anco

⁵⁷ Μουλά Μεχμέτ Φραντζέζος (Guerini) / Μεχμέτ εφέντης. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 395.

⁵⁸ Fr. Rouqueville, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 308.

penetrar l'oggetto della loro venuta. Forse fino domani si scoprirà qualcosa mediante le misure prese del sottoscritto. Quello che fù vociferato dietro il loro arrivo è, che il Visir in breve manderà qui altri ottocento travagliatori per escavare un canale dalla batteria di San Zorzi, fino il porto di Vati. Questa è un'intrapresa difficile, ma se v'è a verificarsi, e da farsi della considerazione.

Fù comunicato da jeri di sera al sottoscritto per ordine del Visir, da Caracazani, Commandante della crovetta dello stesso, di non permettere, ad alcuna barca, e naviglio Isolano di aprodare nelle scale del Golfo, tratane di Vonizza, e Salagora. Già il sottoscritto aveva prese preventivamente delle misure su questo argomento, come ebbe l'onore di rapportarle con li suoi precedenti ed ora tanto più vigilerà per la salvezza di que pochi navigli, che forse || potrebbero qui capitare.

Non resta altro per ora al sottoscritto, che di protestarle la sua più alta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

*Rapporto del Console Zambelli
Ragguaglia sulle operazioni di Aly Visir.*

Αναφορά υπ' αρ. 30, 16/28.12.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all' Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Preveza
16/28 Dicembre 1806, No 30

*Recepito li 17 Dicembre 1806 S.V.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Il Console Francese, ed il Mecmet Efendi, alle ore 8 di questa matina partirono per Giannina. Qui restò solo Suleiman Efendi architetto, da Roma, e due ingegneri francesi vestiti alla turca. Dopo che visitarono tutto il litorale, da Agrapidia fino il porto di Vati, e che esaminarono l'incominciate batterie ordinarono certe riforme in esser. Intanto giunsero 900 zapatori per incominciare domani lo scavo del fossale, che dovrà ridurre Prevesa in un'isola.

Un nuovo pedone pervenutomi oggi da Arta mi annunzia, che un'altro corpo di zapatori, e travagliatori consistente in 1500 circa, si attendeva in quel luogo, il quale si pretende, che si dirigerà per Peratia, ove il Visir pensa di formar una piccola fortezza; e che gli ultimi avvisi, che in Arta erano giunti da Giannina, in altro non consistevano, sennon nella grande || straordinaria raccolta d'Albanesi, che il Visir fà da tutte le parti in quella piazza.

Oggi partirono da qui per Careli l'Isuf-Arapi, e tutti li *cozzabassi* di quella provincia, dopo d'aver esteso una suplica diretta al Divano di Costantinopoli, colla quale l'implorano di accordargli per loro *Musselim*⁵⁹ detto Iusuf-Arapi, come l'unico, che può governare essa provincia, e garantirla

⁵⁹ Μουτεσελίμης (*mütesellim*), οθωμανικό αξίωμα. Εδώ πρέπει μάλλον να θεωρήσουμε ότι εννοείται το αξίωμα του τοπικού διοικητή. Για τα αξιώματα που μπορεί να εκφράζει ο όρος, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 240.

dalle scorrerie dei *Cleftes*.

Tali disposizioni promettono delle conseguenze funeste, e la somma sapienza dell'Eccellentissimo Senato, considerandole, con evidenza scorporà, che l'orgoglio illimitato del Visir lo inebriò a segno, di farlo vivere in appresso senza riguardo alcuno, e sostenersi nelle sue massime a tutta possa.

Avendo il sottoscritto qualche piccola cognizione dell'ambizione del Visir, della sua situazione, de'suoi appoggi, e relazioni, ed al fine del suo ministero, gli par di scoprire in esso quanto forsi dovrà sviluppare il tempo. Ridottosi il disponente a suoi d'oro del partito più potente del suo Divano; il terrore della maggior parte della Romelya, l'ambizione de'Turchi in generale al presente; l'oppressore della cristianità che lo paventà, crede con tali vantaggi d'essere sempre in caso di sostenersi Despota assoluto, non solo dell'Albania, ma di tutta la Tessaglia, e dell'Acarnania || e questa sua ambizione favorita con molt'arte dalla Francia, tanto più v'è a renderlo illimitato, e senza confini. Se si esamineranno le sue intraprese dal 1802 chiaramente si scoprirà, che lui agì sempre per rendersi nell'attuale suo stato, e fabricar la sua potenza in basi consistenti, e solide.

Spinto da solo zelo, e patriotismo il sottoscritto osa di rassegnare all'esperimentata sapienza di Vostra Signoria Illustrissima queste brevi sue riflessioni per servire di qualche documento alle vaste Pubbliche venerate viste.

Fratanto ha l'onore di protestarle la sua più alta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Rappresenta le idee alte e l'ambizione troppo spinta del Visir di Giannina.

Αναφορά υπ' αρ. 31, 17/29.12.1806

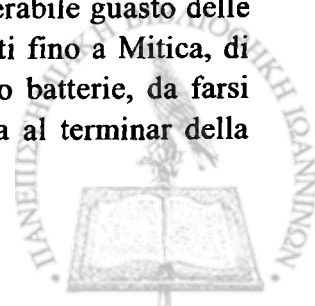
All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all' Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
17/29 Dicembre 1806, No 31

*Recepto li 18 Dicembre 1806 s.v.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Lo scavo del fossale fù per ora sospeso. Si darà principio a tal'operazione subito che il Visir non darà retta alle insistenze di questo Voivoda, e dei Primati; come pure ai riflessi degli ingegneri Francesi. I primi lo supplicarono di sospendere per li gran danni, che dovrà cagionare nelle possessioni di questa popolazione; gli ultimi gli ragionarono, che una tale operazione riesce impossibile da terminarsi in breve come desidera, e senza un considerabile guasto delle possessioni degli abitanti; risultando la lunghezza di detto fossale, da Vati fino a Mitica, di passi geometrici 4400. Gli progettaron invece l'errezione di altre quattro batterie, da farsi una nella punta di Pandocratora, una a San Niccolò, una a Scalin, ed una al terminar della

Ponta opposta entro il Golfo. In fatto tale piano oltre, che riesce eseguibile in breve, rende Prevesa, ed il Golfo in stato di || poter opporsi, e sostenersi a fronte di qualunque forza straniera.

Un felucone armato, la scorsa notte, sotto la direzione del capitano Anagnosti Galaxidioto, partì per il Golfo ond'impedire l'aprodo de navigli in qualsissia scala, fuorchè da Salagora, e Vonizza, in conseguenza d'ora innanzi dovranno totalmente mancar alle Isole li sussidi di carnami e di legna, che il Golfo le somministrava, più di qualunque altra parte del continente. E d'uopo addunque che l'Eccellentissimo Senato prenda in considerazione questo argomento tanto interessante, innanzi che la mancanza di detti generi si faccia sentire nelle sue popolazioni. Il sottoscritto fino dai primi movimenti del Visir ha provisto perchè li generi acquistati ne' vari luochi del Golfo dagli Isolani, s'introducano nello stato senza esporli a pericoli. Fece a tale effetto, che si trasportino in Vonizza, e qui per terra, abbenché veniva a rissentire non poco nel proprio interesse; da dove s'imbarcarono. Questo metodo procurerà a farlo valere il sottoscritto ancora per quanto rimase a Lutrachi,⁶⁰ e Vlica⁶¹ ed, da imbarcarsi; indi se il Visir vorà che continua il *diasak*⁶² (inibizione) non rimane rissorsa di sorte da questo Golfo.

Oggi fù proggettato a questo Voivoda, e Primati da Giannachi Tumbala, e Giovanni Ginavelli di lasciar un' *igliam*⁶³ (attestato) al Visir, che esprima la loro adesione || per le fortificazioni, che v'è erigendo, e la loro soddisfazione per il contegno delle sue truppe firmato da esso Bey, e da quaranta Principali del luoco. L'argomento fù aggiornato, ma pare che non acconsentiranno a rilasciargli.

Muctar Pascià fù destinato dalla Porta per Pascià di Lepanto,⁶⁴ e v'è aprontandosi per passar nella sua residenza, col seguito di mille cinquecento Albanesi.

Fratanto ho l'onore il sottoscritto di protestarle la sua più alta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Dice che il Voivoda, e Primati di Prevesa supplicano il Visire di non far scavare il fossale. Partecipa delle altre sue operazioni.

⁶⁰ Λουτράκι, επαρχίας Βονίτσας και Ξηρομέρου. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 535.

⁶¹ Βλυχά, επαρχίας Βάλτου. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 502.

⁶² Υπονοείται ο όρος *γιασάκι/διασάκι (yasak)*: απαγόρευση. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 202.

⁶³ Υπονοείται ο όρος *ιλιάμι/ιλάμι/ελάμι (ilâm)*: έκθεση, γνωστοποίηση, δικαστική απόφαση. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 212. Κατά την ερμηνεία μας, εδώ εννοείται κάποια γνωστοποίηση/δήλωση του σώματος των προεστών αλλά και του βοεβόδα, που θα εκφραζόταν εγγράφως και θα είχε το περιεχόμενο που περιγράφεται στην αναφορά ως πρόταση των Γενοβέλη-Τουμπαλά.

⁶⁴ Εδώ καταγράφεται η είδηση ότι ο γιος του Αλή Μουχτάρ τοποθετήθηκε στο πασαλίκιο της Ναυπάκτου (Lepanto). Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2007, 540, 549.

Αναφορά υπ' αρ. 32, 19.12.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale all'Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
19 Dicembre 1806, No 32

*Recepito li 23 Dicembre 1806 s.v.
il Segretario di Stato Spiridion Battaglia*

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Alle insistenze di questo Voivoda, e Primati per lo scavo del fossale non diede ascolto di sorte il Visir. Rispose ad essi, che essendo volontà della Porta per farsi tale operazione, non può perciò sospenderla, in conseguenza quanto prima si darà principio con considerabilissima ruina delle possessioni di questa popolazione. Mille cinquecento travagliatori sono pronti, e di continuo giungono dalle parti più lontane della Romelia.

Fù rilasciato al Visir, e l'attestato, che chiese a questi Primati, contro la generale aspettazione; però non concepito nel modo, che voleva, e firmato dai soli trè Pressidenti. Esprime esso attestato, che dalle truppe, che qui introdusse il Visir non ebbe questa popolazione alcun danno, o vessazione, mediante la loro disciplina, ed il rigore, con cui il loro comandante le tiene.

Un'extraordinario pedone poi giunto al sottoscritto da || Giannina quest'oggi gli porta la scompiacente notizia che nuovi dissensioni inforsero fra la Porta, e la corte Russa, e che la squadra turca ora pronta per sortire nell'arcipelago. Tali interessanti nuove delle quali non si deve punto dubitare partindo da un soggetto molto acreditato di Giannina, si crede col dovere il sottoscritto di torto parteciparle a Vostra Signoria Illustrissima a pubblico lume.

Ha l'onore fratanto il sottoscritto di protestarle la sua più alta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Ragguaglia il Senato delle operazioni del Visire Aly Bascià.

Αναφορά υπ' αρ. 33, 24.12.1806

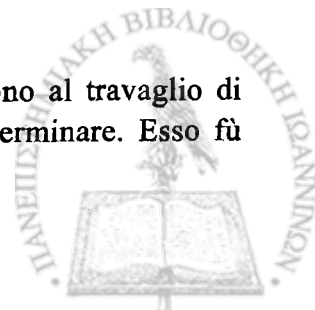
All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia
Rapporto del Console Generale in Arta

Dal Vice Consolato Ionico in Prevesa
24 Dicembre 1806, No 33

Ricepito li 27 Dicembre 1806

Illustrissimo Signor Colendissimo,

Il fossale v'è avvanzandosi da giorno in giorno. Cinque milla individui sono al travaglio di esso, ed è volontà del Visir che nel periodo di giorni venti si abbia da terminare. Esso fù

incominciato da San Zorzi, ed anderà a terminare nel Porto di Vati. In ogni milla passi sarà creata una Battaria guarnita di tre pezzi di canone ed una palificata interna formerà il luoco della moschetaria. Anco in Arta si v'è erigendo delle fortificazioni, alle quali sei milla uomini sono occupati. Tutti li molini di quella provincia sono pure occupati al macigno de formenti del Visir, il quale v'è formando li suoi magazeni in Arta, e nella punta opposta, e qui per ora.

Oggi arrivò al sottoscritto il suo ordinario pedone || da Arta. Gli fù partecipato con esso, che il console Francese Pequille si attendeva in quella piazza per passar qui, e cosi pure lo stesso Visir. A tale effetto furono aprontati li necessari alloggi e quanto si rende occorrente pel bisogno del suo seguito, che non si sapeva di preciso di quanto sarà. Si dicerà che poteva esser di 3.000 uomini, di più, e non di meno.

La raccolta poi straordinaria di Albanesi che il Visir fà consta al sottoscritto da molte parti si calcolava in Giannina fu 10.000 uomini raccolti.

Tanto fù ora il sottoscritto può partecipare di preciso a Vostra Signoria Illustrissima a pubblico lume, e frattanto ha l'onore di protestarle la sua più alta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Dice che il fossale a Prevesa va presto finire. Aly Pascià fa straordinarie raccolte di Albanesi.

Αναφορά υπ' αρ. 34, 27.12.1806

All'Illustrissimo Segretario di Stato del Dipartimento degli Affari Esteri
Signor Spiridion Battaglia

A di 29 Dicembre 1806 Ricevuto

Rapporto del Console Generale de'Arta

Santa Maura, 27 Dicembre g.s. 1806, No 34

Illustrissimo Signor Signor Colendissimo,

Forti assalti de febbri levorono ad sottoscritto l'onore de rapportare a Vostra Signoria Illustrissima le cose seguite fin dal giorno delli 24 corrente.

In esso giorno alla matina, doppo aver consegnato il sottoscritto il precede suo rapporto No. 33 ad una barca ceffalena direta per Castò, passò nell'imperial Consolato Russo onde conferire col Signor Cavalier Vlassopulo, avendolo trovato in compagnia dell'agente inglese Signor Comignoti,⁶⁵ comunicò ed al sottoscritto di aver riceputo in quella matina un ordine risoluto de Sua Eccellenza Plenipotenziario Conte Mocenigo per doversi allontanare da Prevesa, e passare o a Parga, o qui, e nell'istesso tempo lo consigliò il sottoscritto de prender pur esso un'equal partito.

Per non esser traspirata la cosa, si concertò fra tutti trè, che il sottoscritto nell'istante con tutte le cautele, e con le pubbliche carte dovesse partire, e la medesima sera partire il detto

⁶⁵ Για τον Πάνο Κομινιάτη, υποπρόξενο της Αγγλίας στην Πρέβεζα, βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 368.

Signor Vlassopulo, ed il Signor Comignoti.

Una barca apposita a tenor del stabilito tradusse il sottoscritto qui alle ore 22 col solo suo baule, contenente le dette pubbliche carte, e due altri bauli con vari di lui effetti.

Verso la sera giunse anche il signor Comignoti senza il signor Vlassopulo. || S'informò il sottoscritto dello stesso signor Comignoti del motivo, per cui non si fece vedere il signor Vlassopulo giusto di concertato, e gli rispose d'aver rimesso la sua partenza per il giorno seguente.

Oggi intanto un pedone spedito da Prevesa al sottoscritto gli portò la compiacente notizia che detto Signor Vlassopulo fu trattenuto in via d'arresto nel Serraglio dell'Abdula Bei. Il visir da giorno in giorno si attende a Prevesa con riguardevole corpo d'Albanesi consistente in dieci milla circa. Tutti li di lui bastimenti de portata l'introduce nel Golfo, e non si sà l'oggetto. Due lanzie armate, un piccolo *carlaghiz*⁶⁶ ed altri quattro piccoli legni li fece armare nell'inbocatura del Golfo. Se una forza inponente maritima non si farà vedere in questi mari dubita il sottoscritto, che degli legni armati intercederano per il decetero la comunicazione fra quell'isola e Corfù.

Rasegna il sottoscritto a Vostra Signoria Illustrissima, che nell'atto che si mise in salvo non gli fu permesso per le circostanze de ricuperare i suoi effetti d'Arta, e da Prevesa, e perciò si trova col dolore di aver abbandonato quasi tutta la sua proprietà, ne sà qual deve esser il di lei destino.

Non attende il sottoscritto che il momento del di lui istabilimento in salute per passare in codesta Capitale, per dipendere dai venerati ordini dell'Eccellentissimo Senato. Frà tanto hà l'onore di protestare la sua distinta stima, e considerazione.

Il Console Generale Niccolò Zambelli ||

Rapporto del Console Zambelli

Ragguaglia l'arresto del Vlassopulo a Prevesa, e il suo trasferimento personale a Santa Maura.

⁶⁶ Οι όροι *lanzie* και *carlaghiz* αφορούν τύπους πλοίων. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 2009, 227 (λαντζόνι, lancia) και 223 αντίστοιχα (κιρλαγκίτζι ή κιρλανκίντζι).

Abstract

Spyros SKLAVENTIS & Chrysa NIKOLAOU: *The second occupation of Preveza (1806) as per the reports of Nikolaos Zambelli, the Consul of the Septinsular Republic*

In this article are studied the reports of the consul of the Septinular Republic, Nikolaos Zambelli, concerning the occupation of Preveza in November 1806 and the description of the facts that took place since then and until the end of 1806. It results from these documents that Preveza passed under the dominance of the army of the son of Ali Pasha, Veli, not on the 6th of December 1806, as it was generally held until today, but on the 25th of November of the same year.

Additionally, these reports include a complete and thorough description day by day of the progress of the fortification works started by Ali Pasha in Preveza.

Finally, the correspondance of Zambelli give us an outline of the impact the facts have had on the population and provides several indications about political fermentations that took place within the body of the city potentates, in order to determinate their attitude towards the new facts.

These reports that come from the General State Archives – Archives of Corfu, are presented in the relevant appendix.

Βιβλιογραφία

- ΑΡΣ Γ.Λ., 1994, *Η Αλβανία και η Ηπειρος στα τέλη του 1η' και στις αρχές του 19' αιώνα. Τα δυτικοβαλκανικά πασαλίκια της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήνα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ.Ι., 1982, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία 1η' και 19' αι. (Υποθέσεις και προσεγγίσεις)*, Αθήνα (Νεοελληνικά μελετήματα 5)
- ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Α. (Επιμ.), 2008, *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., 2007, *Αρχείο Αλή πασά συλλογής Ι. Χατζή Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών. Έκδοση, Σχολιασμός, Ευρετήρια, τ. Α': 1747-1808*, Αθήνα
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., 2009, *Αρχείο Αλή πασά συλλογής Ι. Χατζή Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών. Εισαγωγή, Ευρετήρια, Γλωσσάρι, τ. Δ', Αθήνα*
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1994, *Οι οικογένειες της κοινότητας της Πρέβεζας (1741), Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 1, 403-416*
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1996, *Η συνθήκη της Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800 και η απήχυσή της στα 1828), Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 5, 403-454*
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2000, *Κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «χαλασμό» (1799-1801), Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά 6, 305-398*

Jacob ISAGER

A Dane visits the seraglios of Ali Pacha in Preveza

PREVEZA IS SITUATED IN A UNIQUE POSITION, which since antiquity has been a junction point for travellers coming from Italy. After the building activities of Ali Pacha in the early 19th century Preveza became for many European travellers their first meeting with an oriental city with seraglios and mosques with minarets. Another and greater attraction of the place was the fact that it gave a possibility to visit the nearby ruins of the ancient Greek city of Nicopolis. The city of Preveza offered at the same time a clear manifestation of the political reality of Greece under Turkish rule and a glimpse of ancient Greece. To many travellers it was only a place of transit. They stayed one or two days which allowed them to visit Nicopolis and then they left for Ioannina or for Patras and Athens. Very few visitors give details about the buildings of Preveza. Some of them deplore Ali Pacha's cruel treatment of the city and its Greek inhabitants when they pass the poor relicts of the former blossoming city which once had beautiful Venetian and Greek houses and mansions.¹ When passing Preveza in April 1801 Edward Dodwell simply states: «We landed at Preveza ..., once a decent town, but now by the Pasha of Joannina reduced to a miserable village.»² When the British architect Charles Cockerell came to Preveza late in December 1813 and stayed for three days he in much the same way confines his description to this: «The shore is all desolation and misery, with one exception, the palace of the vizier, which is splendid. The foundations on the side towards the sea are all of stones from Actium and the neighbouring San Pietro, the ancient Nicopolis.»³ In great contrast to this short statement his travel companion T.S. Hughes gives a detailed description of their sightseeing in Preveza and in Nicopolis in his book *Travels in*

¹ HUGHES 1820, I, 411: «Next morning we walked over this once-flourishing city, and saw into which state of perdition it has fallen. Formerly it exhibited a curious intermixture of Greek and Italian architecture in its handsome churches, convents, streets, and squares; and had a population of sixteen thousand souls». Hughes describes further the change affected by the rule of Ali Pacha: «Most houses and all the churches, except one, have been levelled to the ground ... Here and there indeed appeared the handsome new-built edifices of their despoilers». Cf. LEAKE 1835, I, 176 cited in note 8. HOLLAND 1815, 68 gives a more general description, which includes the inhabitants: «Though in the possession of a Turkish potentate, Preveza does not yet exhibit all the peculiarities of a Turkish town; and in walking through it, I still recognized something of that mixed Greek and Venetian character which is so common throughout the Ionian Islands; but new and striking figures were now added to the living scenery before us. The Albanian peasant or soldier ... is here seen in the completeness of his national character and costume».

² What he finds worth mentioning is the tobacco-pipe, the *narghilè* or *haucca* of the local governor, the vaivode. DODWELL 1819, I, 54.

³ COCKERELL 1904, 232.

Greece and Albania from 1820. And he adds more information in the edition from 1830. Hughes' rather detailed description of fortifications and the seraglio in the city may also be influenced by impressions from a later visit to Preveza in spring the same year.⁴ Hughes describes their arrival at Preveza in this way: «At length a prospect truly oriental rose to view. This was Prebeza, with its gorgeously painted seraglio, forts and minarets ... The miserable huts of the town itself were concealed by these edifices which at some distance seemed floating on the waves ...»⁵ Hughes adds that Preveza was the favourite residence of the pasha, his great naval depot, fortified by strong works and adorned by the finest palace in his dominions. Cockerell and Hughes and their fellow traveller Robert Townley-Parker had stayed for a time in Athens and Hughes' text reveals that he was already well acquainted with Greece, when he arrived in Preveza.⁶

Colonel William Leake stands out among authors⁷ who have described Preveza. In his *Travels in Northern Greece* he relates his arrival in Preveza in June 1805 and gives a lengthy description of the actual situation of the city and the conditions of the inhabitants, which he describes in a very positive way.⁸

T.S. Hughes visited Preveza in late December 1813. The year before, in late October 1812, another British traveller, Henry Holland came to Preveza. In the middle of December in the same year the Danish traveller Peter Oluf Brøndsted passed Preveza on his way back to Denmark after a more than two years' stay in Greece and Asia Minor (Fig. 1).⁹

Brøndsted met Ali Pacha in the seraglios in Preveza and relates his interviews with him. From Preveza Brøndsted proceeded to Ioannina, where he stayed until the middle of February 1813. Holland did not meet Ali Pacha in Preveza this time, but in Ioannina he had several interviews with him in his capacity of being a physician.¹⁰ Holland had promised to see Ali Pacha again before leaving Greece and met him at Preveza in late February 1813. He remarks that the Vezier still had his residence in the old seraglio since the new building was not prepared for his reception.¹¹ It means that by an interesting coincidence we have two reports de-

⁴ May, 20, 1814. See HUGHES 1830, II, 469-471. Cf. HUGHES 1820, I, 428.

⁵ HUGHES 1820, I, 409.

⁶ HUGHES 1820, I, 413 writes: «Notwithstanding this systematic oppression and continual demolition of Prebesa, it was a very favourite residence of the pasha, his great naval depôt, fortified by strong works and adorned by the finest palace in his dominions ... No post being established here, the Turkish vaivode sent to offer his own horses and attendants, if we contemplated a visit to Nicopolis; we accordingly waited upon him in the old Serai to acknowledge so polite a mark of attention. In its massive gateway, where ancient marbles are mixed up with modern brick-work, I copied the following inscription ...»

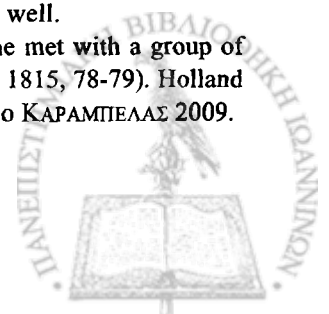
⁷ A special position is taken by Francois Pouqueville who stayed at the court of Ali Pacha for almost 10 years until 1815 and frequently came to Preveza. For information on him cf. the contribution by Konstantinos Vlachos, see ΒΛΑΧΟΣ, in this volume, 53-62.

⁸ LEAKE 1835, I, 175-185. His description of Preveza is dated June 22, 1805. On p. 176 he gives the following description: «The houses are dispersed over a large space ... But the greater part of the dwellings are wretched huts, made of wattled branches plastered with mud. All the best houses, some of which, built in the Venetian style, show the former opulence of the place, are now in ruins. Prévyza is still, however, one of the best towns in Greece, and has an agreeable appearance, from the abundance of gardens, and from the olive plantations ...» Leake concludes (p. 178) that «Prévyza at present is one of the happiest towns in Rumilí, though with such a neighbour as Alý there is no saying how long this condition may last».

⁹ As we shall see his arrival in the Greek mainland two years before took place in Preveza as well.

¹⁰ On his way to Ioannina he stayed overnight in the small palace of Ali in Salaora, where he met with a group of persons on their way to Preveza to prepare for the arrival of Ali Pacha in Preveza (HOLLAND 1815, 78-79). Holland proceeds to Arta and Ioannina and there he was introduced to Ali Pacha. For Holland, see also ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009.

¹¹ HOLLAND 1815, 436-442. Holland left Preveza the 1st of March.

scribing visits in Preveza within a period of a few months, from late October 1812 to late February 1813. Both of them relate in detail their interviews with Ali Pacha.

The main scope of my contribution to this volume is to present the information on Preveza that I have found in the diaries, reports and other writings of the Danish philologist and archaeologist Peter Oluf Brøndsted. Much of this material is found in the Royal Library of Copenhagen. I will include some information given by some of his fellow travellers. And to conclude I will compare Brøndsted's impressions from his stay in Preveza in December 1812 with the report of Henry Holland.

First, a short presentation of Peter Oluf Brøndsted. He was born in 1780 in a provincial town in Denmark, as son of a vicar. He was characterized as a person, who moved with ease in social circles of all kinds. He was of good health and of a strong constitution from which he later benefited when travelling under often very primitive conditions. After finishing his studies in theology and philology Brøndsted in 1806 together with his close friend, the philologist Georg Koës, set out to fulfil his boyhood dream of visiting Greece. After three years of studies in Paris they headed for Rome. Here they met three persons who were to become their close friends and members of their entourage in Greece: the German architect Carl Haller von Hallerstein from Nürnberg, the German landscape painter Jacob Linckh from Württemberg and Baron Otto Magnus von Stackelberg from Estonia. Together they planned their expedition to Greece. Their primary goal was to provide a description of Greece, ancient and modern, its topography, history, arts and customs. In this they followed a well known pattern. The expedition left Rome in May, 1810, stayed in Naples for a while, and after having suffered a shipwreck they finally reached Corfu in late July, 1810. An illness forced them to remain at Corfu for almost a month, but on August 25th they reached Preveza, where they got their first impression of a Turkish city and were able to visit their first ruins on Greek soil, the ruins of Nicopolis. Haller was busy making drawings of the ruins and the seraglios of Ali Pasha in or near Preveza. His drawings are dated August 28th, the day they left for Patras. Ali Pasha was not in Preveza at that time. The party arrived in Athens on September 14th. In Athens Brøndsted met with Charles Cockerell and the architect John Foster, who joined the group and contributed with plans and ideas. While Brøndsted travelled in Asia Minor, Haller, Linckh, Cockerell and Foster started their excavations of the Temple of Athena at Aegina. In the winter of 1811-1812 Brøndsted made excavations on the island of Kea, which among other things resulted in his correct identification of the ancient cities on the island. Later in the spring of 1812 we find him working at Aegina and Salamis and in June he joins Haller in his excavations of the Apollo temple near Phigalia (Bassae). In September 1812 he begins his journey back to Denmark, visiting the tomb of his friend Koës on Zante on the way. Koës had died of pneumonia only 29 years old. In Zakynthos Brøndsted stayed at the house of countess Maria Lunzi and her 15 year old son Nicolo (Nikolaos) followed Brøndsted back to Denmark. The young Nicolo became very fond of Denmark and stayed in the house of Brøndsted until 1819. Brøndsted and Lunzi reached Preveza December 12th, 1812.

Let us go back to his first arrival in Greece, in Preveza two years earlier, in August 1810 and seek out information of his first impression of the city. Brøndsted kept a diary during his stay in Greece but unfortunately some volumes have been lost. His arrival in Preveza is described in a preserved volume of his diaries, which covers the period from August 24th, 1810 to February 28th, 1811.¹² In an entry in Brøndsted's diary dated Tuesday August the 28th we

¹² The Royal Library, Copenhagen, Br.33, NKS 2400, 1.

find the following remarks on their stay in Preveza, written in Danish: «Early this morning I went to Nikopolis with Linck, Haller von Hallerstein and Stackelberg. Koës did not want to join us. The others went to the large Theatre, while I alone went to the small, where I stayed a couple of hours and wrote about the site of this extraordinary ancient city.» Brøndsted then proceeds with a lengthy description in German. Having finished this he switches to Danish again and relates how he finds his friends at the large theatre all occupied with making drawings of the site. Only Stackelberg joins Brøndsted when he returns to Preveza. They were busy preparing for their departure in the evening, but found time for going sightseeing in the town: I will quote the diary: «We inspected shortly the Turkish mosque and the fortified Palace of Ali Pacha – we saw the beautiful (marble) capital from Nikopolis in the mosque as well, but it was mishandled by the Turkish architect.»

In a letter written in Patras eight days later Brøndsted describes his stay in Preveza.¹³ The addressee of the letter, written in French, is Le Commissaire Impérial M. De Lesseps in Corfu. Brøndsted tells him that their journey until then had been without problems, that they had arrived at Preveza the day after their departure from Corfu and that they had spent two days there to have a closer look at the interesting ruins of Nicopolis. He adds that his friend had made drawings of the most picturesque parts.

Brøndsted mentions in his diary that George Koës did not join them on the excursion to Nicopolis. I have consulted the diary of Koës, but found no information about Preveza. Koës seems to have stayed in his room.

As one can see from Brøndsted's diary and the letter to De Lesseps he allows himself to stay only a few days in Preveza, which enables him to visit the ruins of Nicopolis. In Preveza the only thing he mentions with some enthusiasm is the capital from Nicopolis in the mosque. An important contribution to our knowledge of Preveza is given by the drawings of his fellow traveller Haller von Hallerstein, who made drawings among other thing of the new seraglio which according to Hallerstein's comments on the drawing is situated close to Nicopolis. The drawing is dated August 28th, the day the group left Preveza. Nikos Karabelas has identified the location of this seraglio at the coast close to Mytikas.¹⁴ The seraglio in Mytikas seems to be mentioned by Hallerstein in his diary (Fig. 2 and 3).¹⁵

In one of a series of lectures on Greece given by Brøndsted in Copenhagen between 1815 and 1817¹⁶ he tells briefly about his first arrival in Greece in 1810: «We arrived to the Greek continent at Preveza ... Right across from Aktion, at the seaside by Preveza, stands a magnificent summer palace, erected in accordance with Turkish taste and fortified, where the actual ruler of Epirus, Aly Pascha, the Vizier, often sojourns.»

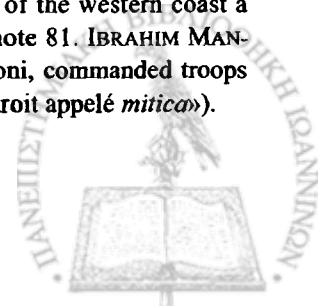
We can conclude that Brøndsted's reactions to his first meeting with Preveza, as it is expressed in writing immediately after his stay there, follow the pattern of other travellers,

¹³ The Royal Library, Copenhagen, Br.33, NKS 2400, 1.

¹⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 37 with note 35.

¹⁵ HALLER VON HALLERSTEIN 1983, 29. Hallerstein's diary mentions that they left Corfu by boat heading for Patras, but had to stop at Preveza. They passed the island of Paxos and then Parga. When the evening came they saw the ruins of Nicopolis close by and passed a seraglio of Ali Pacha, situated close to the sea («gegen Abend sahen wir die nahegelegenen Ruinen von Nicopolis und kamen an einem dem Meer sehr nahegelegenen Seraglio des Ali Pascha vorbei»). Cf. LEAKE 1835, I, 189: «... Mýtika, where stands upon a cape of the western coast a small village of that name and a serái of the Vezír...» See also ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 205 note 81. IBRAHIM MANZOUR EFFENDI 1827, 106 mentions that the generalissimo of the troupes of Ali, Omer-Vrioni, commanded troops stationed in a camp in front of Preveza in a place called Mytica («en avant Prevéza, à un endroit appelé *mitica*»).

¹⁶ BRØNDSTED 1844, I, 219.

newly arrived from Italy and passing through the city of Preveza. Well known examples are Lord Byron and John Hobhouse who first set foot in Greece at Preveza in 1809. They arrived the 29th of September and left the town after two days the 1st of October.

When Brøndsted returned to Preveza after staying in Greece for two and half year his familiarity with Greece, its language, customs, archaeology and politics gave him a much better background for understanding of the role of the city of Preveza and its history during the rule of Ali Pacha. His meetings with Ali Pacha in the seraglios in Preveza in December 1812 are not covered by the preserved diaries of his, but in the lectures on Greece given by Brøndsted in Copenhagen he inserts a description of Preveza and his meeting with Ali Pacha. The Copenhagen-lectures were published in 1844, after Brøndsted's death. But among Brøndsted's papers in the Royal Library in Copenhagen there is a manuscript which relates his meeting with Ali Pacha, Ali's life and fate, and his role as a catalyst for the Greek war of Independence. The manuscript is written in an English, French and German version. It was never given to the printer by Brøndsted, and the English version has only recently been published, in 1999, by the Danish Institute at Athens.¹⁷ The text of this manuscript is not dated by its author, but the text refers to the death of Ali Pacha in 1822. I have not been able to date it more precisely. An entry in Brøndsted's diary for March, 4th 1834 informs us of the fact, that he gave a lecture in Copenhagen on Ali Pacha this day. This event may have caused him to make translations of his manuscript on Ali Pacha into other languages.

In the manuscript, which is entitled «On the author's interview with Ali Pacha of Joanina, in the autumn of 1812», Brøndsted stresses¹⁸ that if he had seen Ali Pacha at his first arrival in Greece he would not have comprehended him well, but as he met him after three years in Greece, he had, as he says, but too well learnt to understand the great influence of the extraordinary person of Ali Pacha throughout the whole of Greece. Brøndsted adds how important it is for himself to speak Modern Greek. Brøndsted says openly that after the interesting narratives given by Mr. Holland and Mr. Pouqueville have come out he can add no new things to the life of Ali Pacha. But Brøndsted's contribution will be to represent Ali as he actually saw him. As we shall see, Brøndsted presents Ali Pacha in his normal surroundings¹⁹ where he met him, that is, in the seraglios of Preveza. The cityscape of Preveza was totally dominated by the building projects of Ali Pacha and obviously Brøndsted's description is governed by this fact. He relates Ali's victory over the French army in 1798 and he deplors his inconsistent and unreasonable treatment of the inhabitants:

He (Ali Pacha) openly ill used the Greek inhabitants of the place, that is to say the most industrious and most useful part of its population, who from 10 or 12.000 souls, of which it was composed before its conquest by Ali, have since been reduced to a third of that number. Some well informed Greeks at Joanina assured me, that the Vizier had been determined by political, and also by personal, views to harass the people of Prevesa, in order to expel them from thence by degrees; they (the well informed Greeks) pretended to know, that he looked upon the place as the most convenient point for embarking himself, his family and his treasures, in the event of his being menaced by any

¹⁷ BRØNDSTED 1999. A presentation of this book and an annotated translation into Modern Greek of a large part of the text are made by Nikos Karabelas, see KAPAMITELAES 2001.

¹⁸ BRØNDSTED 1999, 35.

¹⁹ BRØNDSTED 1999, 42.

*unexpected storm from Constantinople, and that he desired, in consequence, to occupy Prevesa exclusively with his Albanians; the only people he could rely upon in such an extremity. Events have turned out differently, but the importance which he obviously attached to the capture of Prevesa, and the extreme care he took to have it fortified at all points, and to settle himself there commodiously, as he built two palaces for that purpose, these appear to justify the opinion of the Greeks on the subject, when I was at Prevesa, and at Joanina, in the winter of 1812-1813.*²⁰

Here Brøndsted mentions two palaces as he does in the earlier lecture in Danish where he mentions Preveza and Nicopolis:

*A large quantity of marble columns and other movable buildings materials from the ruins (of Nicopolis) has been dragged away during these last years by orders from Ali Vezier to be used for building the two palaces of the Pacha and a couple of mosques in Preveza recently completed.*²¹

In the same lecture we are told about his meetings in Preveza that took place, as he says, not in Ioannina, «but in Preveza in both his palaces there, especially in the newest of them, a magnificent building, which will not be finished yet. It is situated on the outermost point or tongue of land, south of Preveza, across from Action». Brøndsted adds that he stayed eight days in Preveza on this last visit in the autumn of 1812 and had the possibility to see Ali each day and in very different surroundings and conditions.²²

In the manuscript mentioned above we are informed that Brøndsted's first meeting took place in a palace, whose location or name he does not specify. He tells us that he found the palace full of soldiers, up to 4.000. He relates²³ the striking contrast between the antechambers which looked like granaries or barracks and the lofty and richly decorated apartment in which he was received by the pacha. The room had an oval ceiling, inclined in the elliptic form, painted in celestial blue, with a number of stars in relief, gilt and of various sizes and he compares the embellishments with those he has seen in Constantinople. The saloon was oblong and divided in two parts of equal size by four light spiral columns. They were painted, like the ceiling itself, in sky blue, and intertwined with gilt foliage in relief, which united the oblong chapters in the large leaves of the acanthus, gilt, also, and in good taste (as he adds). These columns with a guided grating, separated the lower half of the apartment from the other part, which was elevated two steps, and occupied on three sides by a large Divan. This last was covered with red velvet curtains, elegantly attached to the tapestry by crescents in metal gilt and richly embellished with fringe and tafts of gold thread. The Vezier was seated near a window, in the corner of the divan and cross legged upon a cushion rather larger than the rest.

As Brøndsted stresses that he saw Ali Pacha more times in the new seraglio we must assume that the richly ornamented apartment described here are located in the new seraglio.²⁴

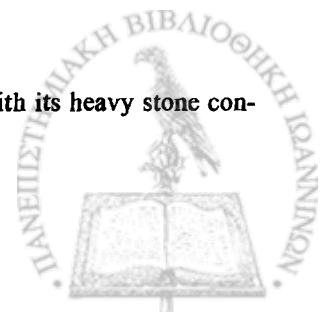
²⁰ BRØNDSTED 1999, 46.

²¹ BRØNDSTED 1844, I, 236.

²² BRØNDSTED 1844, I, 250.

²³ BRØNDSTED 1999, 55-57.

²⁴ Nikos Karabelas has pointed out to me that the seraglio in the fortress of St. Andrew with its heavy stone constructions hardly would exhibit accommodations like those described here.

Later in the text²⁵ Brøndsted describes a visit of English officers and ladies from the Ionian island. He tells us that the visitors were lodged by Ali Pacha in one of the pavilions of his new palace, while the Pacha himself, occupied the palace in the other quarter of the town (in the Fortress of St. Andrew). Further we are told that the English ladies were invited by Ali to sup with him in his Harem in an apartment which Ali characterized as not very handsome, «as the building of the Harem at Preveza was not yet completed». It is not clear from Brøndsted's English text if the supper actually took place in the new Harem still unfinished, what would made it less handsome, or in the old seraglio. In the description made in Brøndsted's lecture in Danish we are just told that Ali excused the less comfortable conditions in the new Harem which seems to indicate that they had their supper there.²⁶ Brøndsted also tells us that Ali Pacha the next day visited his English guests at breakfast in their lodgings and invited them to pass the evening with him in the other palace inhabited by himself. Brøndsted's final interview with Ali on the day of his departure presumably took place in the new seraglio, and Brøndsted underlines that Ali Pacha received them in another handsome apartment, which Brøndsted had not seen before. He does not describe it but adds the interesting information that it was one of Ali Pacha's singularities never to occupy the same room two days together.

This is the status of Ali Pacha's building activities in Preveza as given by Peter Oluf Brøndsted in December 1812. What remains to be explained is the fact that Brøndsted mentions «a couple of mosques in Preveza recently completed».²⁷ We know of the one built close to the fortress of St. Andrew, but another mosque from this period does not seem to be mentioned in any other of our written sources neither do we have physical remains of one. The New Mosque (*Yeni Cami*) in Preveza was erected much later, in 1844.²⁸ From Preveza Brøndsted proceeded to Ioannina where he stayed until the middle of February. He did not meet Ali Pacha there. Ali probably remained in Preveza at least until February, when Holland made his farewell call there.

Let us now take a short look at the Henry Holland's description of Preveza to see how it fits that of Brøndsted. Holland's reaction to his first view of Preveza seems traditional:

Our approach to Preveza was interesting to me in the exhibition of an oriental spectacle, the first which had yet been placed before my eyes. On the shores of the sea, and of that sea where the fortunes of Marc Anthony yielded to those of Augustus, a large and splendid seraglio is now rising up to grace the dignity of the modern ruler of Epirus. The deeply projecting roofs, the long and uniform rows of the windows in the upper part of the building, and the painted decorations of its exterior, were the most striking circumstances in the distant view of this place, which though deviating from all our accustomed rules of architecture, had nevertheless something of irregular magnificence in its extent and proportions, which arrested the attention, and gratified the fancy.²⁹

²⁵ BRØNDSTED 1999, 65-68.

²⁶ BRØNDSTED 1844, I, 261. HUGHES 1820, 425, cited in note 35, seems to support that.

²⁷ BRØNDSTED 1844, I, 236. Hughes 1820 I, 414 mentions only «a fine mosque, lately erected by Ali».

²⁸ For the New Mosque see the contribution of Manos Maragakis, ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ, in this volume, 131-146.

²⁹ HOLLAND 1815, 65. Cf. HUGHES 1820, 425: «The exterior of the palace was built of wood, on a basement of stone, painted in gaudy colours, for general effect, pleasing at a distance, but executed by native artists without taste in design or excellence of workmanship».

Like Brøndsted, Holland comments³⁰ upon the tragic results of Ali's victory over the French army in 1798. The once populous and commercial city had suffered a change both in its population and its fortunes and he explains Ali's conduct by referring to the possibility for Ali to use the city as a point of refuge for himself and his treasures, should any political change compel him to evacuate the northern part of his dominions.³¹ When Holland steps ashore he notices the narrow, dirty and irregular main street of the town and some irregular huts among the olive-groves. On his way he gets his first sight of a Turkish mosque, which was recently erected, as he adds.³² He meets the Turkish Vaivode or Commandant who resides in a part of the palace, which has hitherto been occupied by the Vezier, during his different visits at Preveza. It is described by Holland only as a large building, but ruinous in appearance, and without a single appurtenance of splendour.³³ Holland makes no notice of having visited the interior of this palace. From the old palace, which we can identify as the fortress of St Andrew, Holland is taken by his host, the vice consul Signor Valentinis, to visit the new palace. It is described³⁴ as great, but not completed. Some portions of the palace have scarcely risen from their foundations, others are finished, and in a habitable state. The basis is of stone, and the superstructure almost entirely of wood. Several of the apartments measure more than 80 feet in length with a breadth of about 30 feet.³⁵ Holland judges that the decorations will be superb, imposing and showy from the quantity and vividness of the colouring, but rather wanting in good taste. The carving of the woodwork is in general well done, and every part of the building is luxuriantly ornamented in this way. The paintings of the walls have here and there a regular subject of landscape, but for the most part indifferently executed. We are further informed that the palace, when completed, would be surrounded by waters of the sea, which were conducted by a tunnel under the building, almost to its centre.³⁶ Holland mentions the great number of workmen occupied there and adds that they were forced to work here.³⁷ This is the information given by Holland of the seraglios of Preveza. He was going to be much more impressed by the high quality of the decorations of the Grand Seraglio in Ioannina. In the morning of October 28th Holland goes visiting Nicopolis and then he leaves Preveza for Arta and Ioannina.

Thus, Holland confirms the large building activity of Ali Pacha that takes place in Preveza as it is described by Brøndsted. Where Brøndsted concentrates his description on the apartment in the new seraglio, Holland gives his impressions of its façade and the decorations,

³⁰ HOLLAND 1815, 66-68.

³¹ HOLLAND 1815, 67.

³² HOLLAND 1815, 70.

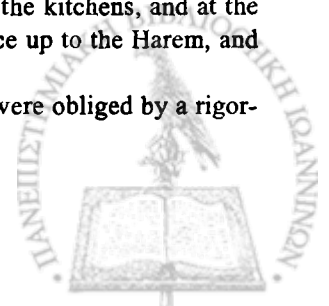
³³ HOLLAND 1815, 70.

³⁴ HOLLAND 1815, 71.

³⁵ Cf. HUGHES 1820, 424 cited in note 24 and 425: «The circuit brought us to that magnificent seraglio which the vizir built at the entrance to the bay. Its interior was at that time scarcely finished, a few apartments only being fitted up with sofas of Cyprus velvet, Persian carpets, and Venetian mirrors: the great hall or apartment for guards, I found to be 200 feet in length by 40 in breadth; near the centre branched out two galleries, each sixty feet long: at one end were the vizir's state apartments; at the other his harem, divided into a number of small rooms for the accommodation of his numerous suite of ladies: the upper story was allotted to officers of the household».

³⁶ Cf. HUGHES 1820, 425: «Passing through the garden we saw some fine baths adjoining the kitchens, and at the front of the palace near the water's edge a long deep canal, carried underneath the edifice up to the Harem, and secured by a strong iron gate, of which the Vezir kept the key».

³⁷ Cf. HUGHES 1820, 425: «During its construction some thousands of miserable peasants were obliged by a rigorous order to perform all the heavy work». See also LEAKE 1835, III, 489.

which to him seems imposing already when he views it from the sea. We can conclude, that at the time of the visits of Brøndsted and Holland the new seraglio in the south end of Preveza already had an impressive façade and apartments with wall decoration and pavilions ready for hosting visitors. If we add to this a third palace near the coast in Mytikas as seen on the drawing of Hallerstein, we get a glimpse of the very considerable building activity in Preveza. The possession of a fortified sea-port with comfortable palaces was of great importance to Ali Pacha also in situations of conflict. We also know that he drove to Preveza when the plague stroke Ioannina³⁸ and, as Brøndsted said, the place could well have served him as an escape route. But he never came to use it in this way.³⁹

As to Ali Pacha's almost legendary building activities I will relate a rather curious conversation between Ali Pacha and Ibrahim Manzour Effendi, a French soldier, who embraced Islam and as a convert changed his name. He arrived in Ioannina in 1816 and became a military commander and adviser in the service of Ali Pacha. In his *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha*⁴⁰ he connects Ali Pacha's ongoing building activities with superstition:

Another bizarre and superstitious idea of Ali Pacha was that he had to build continuously, seraglios, fortresses, storehouses, arsenals and other buildings. He firmly believed that his life was closely connected with the walls that he let erect, and that his life would never be in danger as long as he had buildings to construct. And he certainly let them build in all of his dominions.⁴¹

When Ibrahim asked Ali what connection there really could be between a man and a wall, Ali answered that he thought himself destined to be of high age and that he felt elevated above other mortals. Thus he was able to use this recipe for a long life that was given to him by a Syrian sheik, a most holy man, who kept building for 20 years.⁴²

The related conversation may or may not have taken place. It delivers one contemporary psychological explanation for Ali Pacha's building activity in Preveza.

To return to the different contemporary political explanations discussed above, I want to highlight the very realistic reflections by Hughes, who states that Ali Pacha rebuilt the town of Preveza with the main purpose of making a completely Turkish city out of it. In this way he thought to avoid any future political and diplomatic conflicts connected with his treatment of Preveza and its Greek inhabitants against the treatises.⁴³

³⁸ IBRAHIM MANZOUR EFFENDI 1827, 243-44.

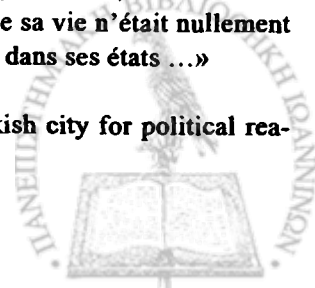
³⁹ Cf. HUGHES, 1820, 424-425: «Next morning we inspected the fortifications of Preveza, constructed by Ali under the direction of French engineers, during the time he was in amity with Buonaparte. Colonel Vaudoncourt who was entrusted with this commission, bitterly complained of the pasha's avarice, which interrupted all his plans, until he was obliged to yield implicitly to the suggestions of a semi-barbarian, and build work for show rather than resistance».

⁴⁰ IBRAHIM MANZOUR EFFENDI 1827. HUGHES 1830, II, 253-268 presents shortly this «French renegade» and relates some of his stories.

⁴¹ IBRAHIM MANZOUR EFFENDI 1827, 263: «Une autre idée aussi bizarre que superstitieuse d'Ali pacha, était qu'il devait faire continuellement bâtir, soit des saraïs (palais), soit des forteresse, magasins, arsenaux, ou autres édifices. Il croyait fermement que son sort était lié aux murailles qu'il faisait élever, et que sa vie n'était nullement menacée tant qu'il avait des édifices en construction. Aussi faisait-il bâtir de tous cotés dans ses états ...»

⁴² IBRAHIM MANZOUR EFFENDI 1827, 267.

⁴³ For Ali's systematic demolition of Preveza and his endeavours to rebuild it as a Turkish city for political reasons, see HUGHES 1830, II, 200-201.

Bibliography

- BRØNDSTED P.O., 1844, *Reise i Grækenland i Aarene 1810-1816*, I-II, Udgivet af N.V. Dorph, Kjøbenhavn
- BRØNDSTED P.O., 1999, *Interviews with Ali Pacha of Joanina in the autumn of 1812; with some particulars of Epirus, and the Albanians of the present day*, edited with an introduction by Jacob Isager, The Danish Institute at Athens
- COCKERELL C.R., 1904, *Travels in Southern Europe and the Levant 1810-1817, the Journal of C.R. Cockerell*, ed. by S.P. Cockerell, Edinburgh
- DODWELL E., 1819, *Classical and Topographical Tour through Greece during the years 1801, 1805 and 1806*, I-II, London
- HALLER VON HALLERSTEIN H., 1983, *... und die Erde gebar ein Lächeln. Der erste deutsche Archäologe in Griechenland. Carl Haller von Hallerstein 1774-1817*, München
- HOLLAND H., 1815, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, London
- HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily, Greece, and Albania*, I-II, London
- HUGHES T.S., 1830, *Travels in Greece and Albania*, I-II, 2nd edition with considerable addition, London
- IBRAHIM MANZOUR EFFENDI, 1827, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali-Pacha*, 2nd ed., Paris
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 164-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- LEAKE W.M., 1835, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London

FIGURE 2: *Portrait of Carl Haller von Hallerstein.*
Drawn by Otto Magnus von Stackelberg, Zakynthos, 1814
(Staatliche Antikensammlungen, München)

Seraglio di Ali Pasha presso di Nicopolis.

7. Nicopolis
Seraglio dell'Ali Pasha.

1810. 28. Aug.

FIGURE 3: *The seraglio of Ali Pasha in the vicinity of Nicopolis (Mytikas).*
Drawn by Carl Haller von Hallerstein, August 28th, 1810
(Bibliothèque Nationale de Strasbourg)

*Οχυρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά
στην Πρέβεζα*

Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΔΙΚΤΥΟΥ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ κατά μήκος της ακτής του Ιονίου και της Αδριατικής σε επίκαιρες θέσεις αποτέλεσε βασικό συστατικό του σχεδιασμού του Αλή πασά που απέβλεπε να εξασφαλίσει τον έλεγχο της περιοχής. Ο σκοπός του ήταν διττός. Καταρχήν απευθυνόταν στις ευρωπαϊκές δυνάμεις: πρώτα στους Βενετούς, και κατόπιν στους επόμενους κατόχους των Επτανήσων, Γάλλους, Ρώσους, Άγγλους, απέναντι στις επιβουλές των οποίων ήθελε να σταθεροποιήσει και να προστατεύσει τις περιοχές κυριαρχίας του. Οι ισχυροί στόλοι των Ευρωπαίων που ναυλοχούσαν στα νησιά είχαν με αυτό τον τρόπο να αντιμετωπίσουν το πάρισός τους, ένα δίκτυο ισχυρών και εξοπλισμένων οχυρώσεων στις ηπειρωτικές ακτές. Οι οχυρώσεις, όμως, έστελναν ένα μήνυμα και στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εν πρώτοις στον Σουλτάνο και στην κεντρική οθωμανική διοίκηση προς τους οποίους εμφάνιζαν την εικόνα ενός πασά ισχυρού, που μεριμνούσε να διαφυλάξει τα σύνορά του –που ήταν και σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας– με σύγχρονα και εξοπλισμένα κάστρα. Η επιβολή της ευταξίας και ασφάλειας που πρόβαλε ο Αλή πασάς ως επιτεύγματά του για τις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του, με τις οχυρώσεις εδραιωνόταν έτι περαιτέρω. Τα οχυρά, όμως, απευθύνονταν επιπλέον στους ανθρώπους που ζούσαν εκεί. Άμεσα στους Σουλιώτες, τους Χειμαριώτες, τους Τσάμηδες αγάδες στην Παραμυθιά και άλλους πολεμικούς πληθυσμούς που έθεσαν σε αμφισβήτηση την εξουσία του· παράλληλα, όμως, και σε όλους τους κατοίκους, Μουσουλμάνους και Χριστιανούς, για τους οποίους αποτελούσαν μία σταθερή υπόμνηση της δύναμης του Αλή. Η επισκευή των παλαιών και η δημιουργία νέων κάστρων αποτελούσε επομένως συστατικό του κύρους και της ισχύος του Αλή πασά, τόσο στην περιοχή όσο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η Πρέβεζα, σημαντικό λιμάνι και σημείο ελέγχου του Αμβρακικού κόλπου, οχυρώθηκε από τους Βενετούς που τη διατήρησαν υπό την κυριαρχία τους μέχρι το 1797.¹ Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η παρακμή της Γαληνοτάτης είχε επιδράσει ανάλογα στην Ηπειρωτική κτήση της

¹ Σύμφωνα με την τελευταία βενετική απογραφή του 1784 ο πληθυσμός της δεν ξεπερνούσε τους 2.000 κατοίκους, βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 56-61. Ακολούθως πληθυσμός της φαίνεται ότι υπέστη αυξομειώσεις με τις εναλλαγές των κυριάρχων, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όμως φαίνεται ότι είχε κάπως αυξηθεί με την εγκατάσταση και κάποιων Τουρκαλβανών Γαρδικιωτών που προώθησε στην πόλη ο Αλή πασάς, ούτως ώστε το 1828 να προσεγγίζει τους 5.400 κατοίκους, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, II, 135· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993, 138-139. Ο BELLAIRE 1805, 202, μιλάει για 7.000 ψυχές και ο Hobhouse για 3.000 από τους οποίους το ½ Τούρκοι και Αλβανοί, HOBHOUSE 1858, 9. Άλλες πληροφορίες, όπως αυτή του Αθανάσιου Σταγειρίτη που ανεβάζουν τον πληθυσμό της στις 12.000, αποτελούν μάλλον υπερεκτίμηση, ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ 1819, 409.

και είχε οδηγήσει σε εγκατάλειψη την οχύρωσή της.² Οι Γάλλοι του Ναπολέοντα που κατείχαν την Πρέβεζα για ένα σύντομο διάστημα, το 1797-1798, δεν φαίνεται να συνεισέφεραν σημαντικά στην αμυντική θωράκιση της πόλης. Η οχύρωσή της, λοιπόν, στα τέλη της βενετικής κυριαρχίας εμφάνιζε εικόνα εγκατάλειψης. Την αίσθηση αυτή αποκόμισε ο L.S.F. Fauvel που επισκέφτηκε την περιοχή στα 1780, όπως και ο Γάλλος αξιωματικός J.P. Bellaire που μετείχε στην άμυνα της πόλης απέναντι στις δυνάμεις του Αλή πασά το 1798, ενώ και ο N. Κασομούλης κάνει λόγο για εξαιρετικά ασθενή αμυντική γραμμή.³

Αντίθετα ο Αλή πασάς που πάντοτε εποφθαλμιούσε την Πρέβεζα λόγω της στρατηγικής της σημασίας περιέλαβε στις πρώτες του ενέργειες –τόσο στη σύντομη κατοχή της την περίοδο 1798-1800, όσο κυρίως και μετά την εκ νέου μόνιμη κυριαρχία του στην περιοχή– την ενίσχυση της οχύρωσης της πόλης και του λιμανιού της. Ιδιαίτερα μετά το 1807 η Πρέβεζα μετατράπηκε σε ένα εκτεταμένο εργοτάξιο, όπου λάμβαναν χώρα μεγάλα δημόσια έργα, που αφορούσαν την οικοδόμηση νέων κάστρων, την ενίσχυση των υπαρχόντων, τη διάνοιξη νέας περιμετρικής οχυρωματικής τάφρου, την οικοδόμηση νέου επιβλητικού σεραγιού του Αλή πασά,⁴ αδιαφιλονίκητου συμβόλου της επικυριαρχίας του, καθώς και την οικοδόμηση οικιών για ανθρώπους του Αλή. Ο ίδιος ο πασάς των Ιωαννίνων επισκέφτηκε κατ' επανάληψη την Πρέβεζα προκειμένου να έχει ίδια αντίληψη των εκτελούμενων έργων (εντοπίζονται τουλάχιστον οι ακόλουθες επισκέψεις του: Οκτώβριος 1807, Απρίλιος 1809, Φεβρουάριος 1810, Φεβρουάριος 1813, Απρίλιος και Οκτώβριος-Νοέμβριος 1815, Δεκέμβριος 1816 - Ιανουάριος 1817, Μάιος 1818, Ιανουάριος 1820).⁵

Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας έχουν ευτυχήσει να αποτελέσουν αντικείμενο διεξοδικής έρευνας, κυρίως από μελετητές της αρχιτεκτονικής που έχουν εντοπίσει τη θέση και τα ίχνη τους, έχουν επισημάνει τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά και τη σημασία τους.⁶ Εδώ δεν θα επανέλθουμε στα ζητήματα αυτά, αλλά θα επικεντρωθούμε σε θέματα που αναδεικνύονται κατά τη διαδικασία εκτέλεσης των μεγάλων αυτών για την εποχή και την περιοχή έργων. Το τεκμηριωτικό υλικό και οι σχετικές πληροφορίες είναι διάσπαρτες και αποσπασματικές, παρόλα αυτά όμως νομίζω ότι μπορούν να αναδειχτούν ενδιαφέρουσες όψεις των εργασιακών σχέσεων που διήπαν τη συμμετοχή των εργατών και των τεχνιτών, της φυσιογνωμίας του προσωπικού που συμμετείχε και εγκαταστάθηκε στα οχυρά, των διαδικασιών τροφοδότησης των έργων με πρώτες ύλες, εργαλεία και υλικά αλλά και των σχέσεων του Αλή με την τοπική κοινωνία.

Οι μαρτυρίες που έχουμε από το 1807 και μέχρι το 1815 τουλάχιστον κάνουν λόγο για την παρουσία στην Πρέβεζα μεγάλου αριθμού εργατών που δούλευαν στα οχυρωματικά και άλλα οικοδομικά έργα του νέου κυρίαρχου. Οι εργάτες αυτοί προέρχονται από ένα ευρύ τόξο που

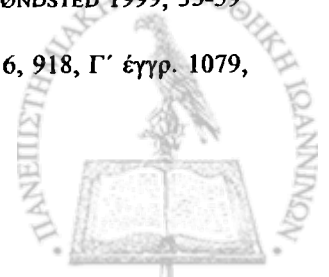
² Η εικόνα των βρώμικων δρόμων, των φτωχικών σπιτιών και της παρακμής κυριαρχεί στις εντυπώσεις που αποκομίζουν επισκέπτες της Πρέβεζας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα όπως οι: HOBHOUSE 1858, 6-10· HUGHES 1820, I, 406-408· HOLLAND 1815, 68· LEAKE 1835, I, 175-176· ROUQUEVILLE 1820, II, 24-25. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 79-82· 2005, 72-77· 2007, 186-189· 2009, 159. Για την οχύρωση της Πρέβεζας στην εποχή της βενετικής κυριαρχίας βλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ 1993, 45-48.

³ LOWE 1936, 212-213· BELLAIRE 1805, 203· ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ 1997, 51.

⁴ Ο W. Turner που το είδε τον Αύγουστο του 1813 κάνει λόγο για μεγάλο κτίριο στο οποίο συνεχίζονταν οι οικοδομικές εργασίες, τα τρία όμως δωμάτια που είχαν ολοκληρωθεί ήταν ευρύχωρα και πολυτελώς διακοσμημένα, βλ. TURNER 1820, 110. Το Δεκέμβριο του 1812 τον συνάντησε εκεί και ο Δανός περιηγητής P.O. Brøndsted που περιγράφει και τη διακόσμηση τωνωματίων που δεχόταν τους επισκέπτες του, βλ. BRØNDSTED 1999, 55-59· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001, 15-16.

⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', έγγρ. 340, Β' έγγρ. 453, 520, 643, 760, 805, 822, 916, 918, Γ' έγγρ. 1079, 1269, 1275· ΑΡΣ 2007, 227, 251.

⁶ Βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1996· 1997· 1999· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-108, 164-167.

εκτείνεται στην Ήπειρο, Δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα.

Στις 12 Φεβρουαρίου 1807 ο Λιάζε Λούλαχους, επιστάτης πιθανόν του Αλή πασά στα έργα διάνοιξης τάφρων στην Πρέβεζα και την Πούντα (που μάλλον ταυτίζεται με την περιοχή του σημερινού κάστρου του Ακτίου),⁷ μας μεταφέρει μία ενδιαφέρουσα πληροφορία. Με επιστολή ενημερώνει τον κύριό του για την πορεία των εργασιών και ανάμεσα στα άλλα τον πληροφορεί ότι έχει στείλει στα έργα διάνοιξης της τάφρου της Πούντας 350 εργάτες από την περιοχή των Ιωαννίνων, 120 από το Πατρατζίκι (Υπάτη), 115 από τη Λιβαδειά και 200 από τα τσιφλίκια του Βελή πασά, πιθανότατα στη Θεσσαλία.⁸ Συνολικά 785 εργάτες, λοιπόν, φέρονται να εργάζονται μόνο στην τάφρο της Πούντας, τάφρο μικρότερου μεγέθους από την κεντρική του κάστρου της Πρέβεζας.⁹

Ο Λιάζε ενημερώνει επίσης τον κύριό του ότι έχουν φύγει κάποιοι εργάτες: 18 από το Καρπενήσι, 11 από τη Λιβαδειά και μερικοί από τα Γιάννενα. Στην πρακτική φυγής θα επανέλθουμε· ας σημειωθεί μόνο ότι χάρη σε ένα αχρονολόγητο σημείωμα γνωρίζουμε τους ιδιαίτερους τόπους καταγωγής των 18 αυτών εργατών. Επτά ήταν από το Βαρόσι του Καρπενησίου και ένας έως τρεις από χωριά όπως τα: Μικρό Χωριό, Ανιάδα, Δουνίστα, Μερέσι (και τα αταύτιστα Παρέσι και Νότζη),¹⁰ μικρά δηλαδή χωριά της σημερινής Ευρυτανίας. Η παρουσία εργατών από εκεί δείχνει το εύρος της κινητοποίησης του Αλή πασά για την εκτέλεση των οχυρωματικών έργων της Πρέβεζας αλλά και τον ισχυρό βραχίονα επιβολής που διέθετε, ο οποίος μπορούσε να του αποφέρει εργατικό δυναμικό από απομακρυσμένες και δυσπρόσιτες περιοχές, που μάλιστα βρίσκονταν εκτός των τυπικών ορίων του πασαλικίου του, αλλά εντός των περιοχών που διατηρούσε ισχυρή επιρροή και έλεγχο.¹¹ Τη συγκέντρωση εργατών από μακρινούς τόπους, με σκοπό να εργαστούν στην Πρέβεζα και ειδικά στη διάνοιξη της τάφρου επιβεβαιώνει και ο Leake, ο οποίος αναφέρει ότι συνέρεαν εργάτες από περιοχές, όπως η Κατερίνη στον Όλυμπο.¹²

Η διαδικασία προσέλευσης των εργατών φαίνεται ότι υπήρξε η ακόλουθη. Ο πασάς των Ιωαννίνων όριζε έναν αριθμό εργατών, τον οποίο όφειλε να συνεισφέρει η κάθε κοινότητα με βάση τον πληθυσμό και την οικονομική της κατάσταση, υπό μορφή έκτακτης εισφοράς («αγγαρείας»)¹³. Για παράδειγμα ντοκουμέντα που χρονολογούνται τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1807 δείχνουν ότι τα χωριά του Ζαγορίου καταβάλλουν σημαντικά ποσά για να εξαγοράσουν την αποστολή εργατών που τους είχε επιβληθεί. Τα χρήματα μάλιστα που οφείλουν, ενίοτε δεν τα καταβάλλουν απευθείας στον Αλή, αλλά σε δικαιούχους που είχαν παράσχει άλλες υπηρεσίες στον πασά των Ιωαννίνων.¹⁴ Οι κοινοτικές αρχές ανεύρισκαν τους εργάτες που θα εργάζονταν υποχρεωτικά υπό μορφή αγγαρείας και υπολόγιζαν τα ημερομίσθιά τους, τα

⁷ Βλ. ΣΜΥΡΗΣ 2004, 164. Για τα έργα κατασκευής της τάφρου της Πρέβεζας βλ. επίσης ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987. Μνεία της τάφρου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα κάνει και ο μητροπολίτης Άρτης Σεραφείμ στη μελέτη του για την πόλη, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225.

⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 556-557. Ο Αλής είχε μεταφέρει εργάτες και παλαιότερα στην περιοχή για οχυρωματικά έργα, όπως τον Απρίλιο του 1800, όταν κατά την αποχώρησή του από την Πρέβεζα φέρεται να έφερε 300 εργάτες για να οχυρώσει τη Λεύκα, εγγύτητα στην πόλη, βλ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 337-338.

⁹ Ο W. Turner κάνει λόγο για τάφρο πλάτους 25-30 ποδών και τείχος με ντάπιες γύρω από την πόλη, βλ. TURNER 1820, 110· πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 8.

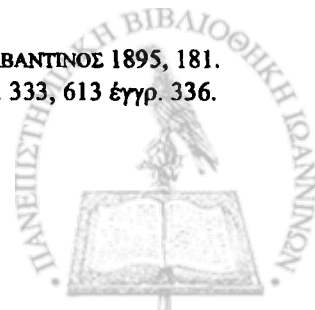
¹⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Γ', 657 έγγρ. 1428.

¹¹ Για παράδειγμα σε έγγραφο της 4^{ης} Απριλίου 1813 κάτοικοι χωριού που χαρακτηρίζονται Τζερσιώτες δηλώνουν ότι ήρθε ο τατάρης του Αλή πασά και ζήτησε να στείλουν δύο εργάτες για τα έργα της Πρέβεζας. Πιθανόν πρόκειται για κατοίκους του χωριού Τζέρνοβο (σημ. Κλειδί επαρχίας Φλωρίνης), το οποίο ήταν τσιφλίκι του Αλή πασά. Βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 336 έγγρ. 653.

¹² LEAKE 1835, III, 489· πρβλ. ΒΕΛΕΝΗΣ 1997, 7.

¹³ Την εκτεταμένη χρήση «αγγαρείας» στα οικοδομικά έργα της Πρέβεζας επισημαίνει και ο ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 181.

¹⁴ Βλ. σχετικά ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 601-602 έγγρ. 328, 602 έγγρ. 329, 609 έγγρ. 333, 613 έγγρ. 336.

οποία ήταν χαμηλά. Κατά πάσα πιθανότητα μάλιστα δεν καταβάλλονταν σε χρήμα, αλλά λογιστικά συνυπολογίζονταν και αφαιρούνταν από το σύνολο των προσωπικών φορολογικών υποχρεώσεων του κάθε εργάτη.¹⁵

Η πρακτική αυτή εξεύρεσης εργατών για τα οχυρωματικά έργα στην Πρέβεζα, με εντολή προς τις κοινοτικές αρχές είχε εφαρμοστεί και κατά το σύντομο διάστημα της πρώτης κατοχής της πόλης από τον Αλή πασά την περίοδο 1798-1800. Το καταδεικνύει *μπουγιουρδί* (γραπτή διαταγή) που εξέδωσε ο Αλής στις 10 Νοεμβρίου 1798, με το οποίο απαιτούσε από τους προεστώτες Μετσόβου: «πενήντα νομάτους μαστόρους και μια ώρα προτύτερα να μου τους στείλετε εδώ εις Πρέβεζαν, διά να με δουλέψουν χωρίς άργηταν». Προειδοποιούσε μάλιστα τους κοινοτικούς άρχοντες ότι δεν θα ανεχόταν καμία αναβολή ή παράλειψη διότι αυτή η δουλειά δεν είναι «ωσάν όλες» και υπάρχει «χρεία αναγκαία με βίαν και ανυπομονήν».¹⁶

Ο Αλή πασάς προμήθευε στους εργάτες κάποια στοιχειώδη διατροφή, κυρίως ψωμί. Ο Leake, αυτόπτης μάρτυρας το 1809, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τους έδινε ένα κομμάτι κουραμάνα.¹⁷ Ο Άγγλος διπλωμάτης W. Turner που επισκέφτηκε την Πρέβεζα το 1813, πληροφορείται από τον Άγγλο πρόξενο ότι στα οικοδομικά έργα του Αλή πασά εργάζονται υποχρεωτικά οι κάτοικοι της πόλης μία ημέρα την εβδομάδα με μόνη αμοιβή ένα αξιοθρήνητο γεύμα. Ο ίδιος σημειώνει όμως ότι έφτασαν σε αυτόν και άλλες αντιφατικές μαρτυρίες, όπως ότι όσοι κάτοικοι της πόλης δούλευαν στα έργα του Αλή πασά αμείβονταν τόσο καλά που με το μισό της αμοιβής τους εύρισκαν αντικαταστάτες από τη Λευκάδα ή ότι οι εργάτες λάμβαναν κάθε ημέρα μία οκά ψωμί.¹⁸

Ο Αλής προμήθευε επίσης νερό στους εργάτες, αγαθό αναγκαίο για ανθρώπους που δούλευαν στην ύπαιθρο, ιδίως τους καλοκαιρινούς μήνες. Από επιστολή που απέστειλε στις 5 Αυγούστου 1809 ο Σατίκης, ο *μουτσελίμης* (εξουσιοδοτημένος τοπικός διοικητής, εκπρόσωπος του *βαλή*) της Πρέβεζας και επιστάτης των έργων του Αλή πασά, προς τον προεστό της πόλης Γιαννάκη Γενοβέλη μαθαίνουμε ότι ένα καϊκι καθημερινά «κουβαλή νερό στους μαστόρους» που εργάζονταν στα Κεντρώματα (σημ. Σπάρτος Αμφιλοχίας) στην ακτή ακριβώς απέναντι από την Πρέβεζα, όπου εκτελούνταν οχυρωματικά έργα. Το κόστος, μάλιστα, της μεταφοράς του νερού ήταν 47 γρόσια για 30 ημέρες.¹⁹ Αντίστοιχες συμφωνίες είχαν γίνει με *φουρουτζήδες* (αρτοποιούς) και *παξιμαδάδες* που προμήθευαν τους απασχολούμενους στα έργα με ψωμί και παξιμάδι.²⁰ Όπως δείχνει η περίπτωση του Γιώργη Παξιμαδά (Κορφιάτη) φαίνεται ότι συναπτόταν συμφωνία με τον επικεφαλής της κάθε ειδικότητας, ο οποίος κατόπιν μεριμνούσε «να δώση *χισελέ* [μερίδιο] και των ανθρώπων που φθιάνουν το παξιμάδι».²¹

Οι συνθήκες εργασίας στις οποίες δούλευαν οι απλοί εργάτες ήταν βαριές και εξαντλητικές. Ο Λιάζε Λούλαχος στην αναφορά του προς τον Αλή πασά, που μνημονεύτηκε προηγουμένως, είναι αποκαλυπτικός: «οι δε ετούτοι οι εργάτες από τα βιλαέτια καμπόσοι έχουν δύο μήνες και μισόν εδώ και αρρώστησαν και απόστασαν και λέγω να κάμεις *κερέμι* [ευσπλαχνία] να αλλαχτούν, ότι δεν απόμεινε *κουβέτι* [δύναμη] σε τουτινούς».²² Η εργασία στα έργα της

¹⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 556-557.

¹⁶ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 1971, 677-679.

¹⁷ LEAKE 1835, III, 489· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230. Η διατύπωση του Leake είναι χαρακτηριστική: «gave them nothing but a ration of koromana or black bread».

¹⁸ TURNER 1820, 110-111.

¹⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 93-94 έγγρ. 496.

²⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 102-103 έγγρ. 506, 116-117 έγγρ. 516.

²¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 101-102 έγγρ. 506.

²² ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 557.

Πρέβεζας και η μακρά απουσία που συνεπαγόταν είχε αφήσει ισχυρό το ίχνος της στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Σε ενθύμηση με ημερομηνία 20 Δεκεμβρίου 1807 από το χωριό Σωπική στην περιοχή του Πωγωνίου (σήμερα στην Αλβανία) αναφέρεται χαρακτηριστικά: «Θύμισιν όντας πάγη ο Γεώργης του Ιωάννη στην Πρέβεζα με τους Σωπικιώτες και με 120 εργάτες από το βιλαέτι εύγαλαν τους πάλους διά το κάστρον και έκαμε μήνας εφτά και το θερτή ήρθεν».²³ Τις ίδιες μνήμες από τη γενική κινητοποίηση και τα σκληρά βάρη των αγγαρειών που προξένησαν στους κατοίκους τα οχυρωματικά έργα στην Πρέβεζα καταγράφει για το 1806-1807 και το *Χρονικό του Κηπουριού*: «Εις αυτά τα χρόνια μάζωνεν ο Αλήπασιας εργάτες διά την Πρέβεζα, Πλαγιά και Μπούντα και έφκιανεν κάστρα, χαντάκια, κούλες τριγύρ διά φύλαξες και ασκέρια περισσά εσύναγεν διά παιδείους του κόσμου και πληρώματα πολλά με αγγαρείες βαρύτατες και οπού εβαρέθησαν και Τούρκοι και Ρωμαίγιοι».²⁴ Η αναγκαστική συνεισφορά των κατοίκων στα οικοδομικά έργα του Αλή επισημαίνεται επίσης από τον Rouqueville.²⁵

Οι σκληρές συνθήκες εργασίας και η αναγκαστική απομάκρυνση από τις οικογένειές τους και τις αγροτικές τους εργασίες οδηγούσαν συχνά τους εργάτες στη φυγή. Στην περίπτωση αυτή ενεργοποιείτο ένας μηχανισμός ελέγχου και τιμωρίας. Ο άνθρωπος του Αλή πασά που επιστατούσε στα έργα ειδοποιούσε εγγράφως για τους φυγάδες τον ίδιο τον κύριό του, στέλνοντας μάλιστα, όπως δηλώνει ο Λιάζε, ονομαστική κατάσταση. Είναι ενδιαφέρον ότι το δίκτυο του Αλή του μετέδιδε ακόμη και την πιο ασήμαντη πληροφορία, και μόνος του είχε προσωπικά πλήρη επίβλεψη και στην παραμικρή υπόθεση. Στις 5 Ιουνίου 1813, για παράδειγμα, ο Ισμαήλ Κονίτσας, άνθρωπος του Αλή πασά εγκατεστημένος την εποχή αυτή στην Πρέβεζα, πληροφορεί τον κύριό του ότι ο *τάταρης* (έφιππος αγγελιαφόρος) που του μεταφέρει αυτήν την επιστολή, εντόπισε και του παρέδωσε πέντε «φευγάτους» Καρπενησιώτες εργάτες: «μου τες ήφερεν και τος εδιόρισα εις την δουλειά».²⁶ Η προσπάθεια συνεπώς φυγής και επιστροφής στα πατρία εδάφη αποτελούσε συχνή επιλογή απελπισίας για όσους είχαν υποχρεωθεί καταναγκαστικά να εργάζονται στα οχυρωματικά έργα της Πρέβεζας, η οποία όμως σπάνια στεφόταν από επιτυχία.

Στα έργα μετείχαν επίσης σε επιτελικό ρόλο Ευρωπαίοι στρατιωτικοί, μηχανικοί και ειδικοί τεχνίτες.²⁷ Οι συνθήκες εργασίας και οι αμοιβές των εξειδικευμένων τεχνιτών απείχαν πολύ από εκείνες των εργατών. Στις περιπτώσεις αυτές οι συμφωνίες διευθετούνταν απευθείας με τον Αλή πασά ή με ανθρώπους του στενού περιβάλλοντός του. Οι επικεφαλής των κομπανιών λάμβαναν κατά διαστήματα συμφωνημένα χρηματικά ποσά και άμειβαν τους ανθρώπους των συνεργείων τους. Έτσι, στις 31 Αυγούστου 1815 ο Αλή πασάς στέλνει *μουγιουρδί* προς τον Αναστάση Γραμματικό με το οποίο τον διατάζει να καταβάλλει από 1.000 γρόσια στον Τζίμα Μολιστινό και στον γιο του Κώστα Ζοπανιώτη, μαστόρους προερχόμενους προφανώς από τα γνωστά μαστοροχώρια Μόλιστα (στη σημ. επαρχία Κονίτσης) και Ζουπάνι (σημ. Επτάλοφος επαρχίας Βοΐου). Το ποσό αυτό αφορά σε άδηλη «δούλευσιν όπου έκαμαν εις Πρέβεζαν» και δεν αντιστοιχεί στο σύνολο της αμοιβής τους αλλά στην αποπληρωμή τους (δηλώνεται με τη φράση/προσταγή προς τον Αναστάση Γραμματικό: «να μην τους τα εμποδίσης ούτε ώραν ότι είναι διά έβγαλμα από αυτού»)).²⁸

²³ ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ 1928, 71.

²⁴ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ & ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ 1993, 201.

²⁵ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛΕ 1820, 25-28.

²⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Γ', 340 έγγρ. 658.

²⁷ Για τα πρόσωπα αυτά βλ. DAVENPORT 1837, 206· MANZOUR 1828, 324-328· ΜΟΥΦΙΤ 1993, 90-91· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 181· ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 377-378· ΣΜΥΡΗΣ 2004, 93-97.

²⁸ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 587-588 έγγρ. 795.

Η απευθείας σχέση κάποιων εξειδικευμένων τεχνιτών με τον Αλή πασά διαφαίνεται και από συμφωνία που είχαν κάνει κεραμιδάδες στα Γιάννενα να παραδίδουν στο Μύτικα κεραμίδια για τα έργα της Πρέβεζας. Η συμφωνία είχε γίνει με τον Αλή πασά και για κάθε φορτίο που παρέδιδαν λάμβαναν από τον Γιαννάκη Γενοβέλη το συμφωνηθέν ποσό. Σε *τεσκερέ* (απόδειξη) του Αλή της 31 Μαΐου 1809 καλείται ο Γενοβέλης να τους καταβάλει 200 γρόσια.²⁹

Προνόμια και ειδικές αμοιβές προσφέρονταν και σε εξειδικευμένους τεχνίτες, απαραίτητους για τη διεκπεραίωση των έργων προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμμετοχή τους. Φαίνεται για παράδειγμα ότι στους μηχανικούς που δούλευαν στα έργα είχαν παραχωρηθεί σπίτια. Σε σημείωμα της 5^{ης} Οκτωβρίου 1815 καλούνται άνθρωποι του Αλή πασά να δώσουν 4 μεγάλες ξύλινες σανίδες που θα χρησιμοποιηθούν στο «κονάκι του τζενέρη» (ιντζινιέρης = μηχανικός), πιθανόν για κάποιες επισκευές ή κατασκευή επίπλων.³⁰

Μία άλλη ενδιαφέρουσα όψη των σχέσεων του Αλή πασά με τους επίλεκτους ειδικούς τεχνίτες είναι οι έκτακτες προσφορές, επ' αφορμή μάλιστα μεγάλων χριστιανικών εορτών. Την παραμονή των Χριστουγέννων του 1809 ο Άγιος Μουχουρνάρης ζητά από τον Γιαννάκη Γενοβέλη να πληρώσει 15 γρόσια για την παροχή δύο σφαχτών στους μαστρο-Κώστα και μαστρο-Γκίνη που εργάζονται στα έργα της Πρέβεζας για «να κάμουν πασχαλιάν», δηλαδή να εορτάσουν με λαμπρότητα τα επερχόμενα Χριστούγεννα.³¹ Λίγους μήνες αργότερα, στις 8 Απριλίου 1810, παραμονές του Πάσχα,³² ο Θανάσης Βάγιας βεβαιώνει ότι παραδόθηκαν υφάσματα που «έβαλεν ο αφέντης μας μπαχσήση στο ιζάμι των μαστόρων», δηλαδή υφάσματα που ο Αλής δώρισε στους μαστόρους σύμφωνα με το έθιμο.³³

Ενώσω διαρκούσαν ακόμη τα έργα στις διάφορες θέσεις του οχυρωματικού δικτύου της Πρέβεζας, άρχισε να μεταφέρεται ο αναγκαίος εξοπλισμός σε κανόνια και πυρομαχικά. Για παράδειγμα στις 12 Νοεμβρίου 1808 ο πρόξενος της Γαλλίας στα Γιάννενα Rouqueville ενημερώνει τον Γενικό Κυβερνήτη των Ιονίων Νήσων Donzelot ότι οι Άγγλοι προμήθευσαν 30 κανόνια στον Αλή πασά.³⁴ Ο Αλής μεταφέρει για την άμυνα της Πρέβεζας και κανόνια από άλλες περιοχές, όπως φαίνεται σε επιστολή του Μουχτάρ πασά της 7^{ης} Μαΐου 1807, όπου γίνεται λόγος για μεταφορά δύο κανονιών από το Μεσολόγγι. Η μεταφορά έγινε με πλοίο που συνελήφθη όμως και κατακρατείται στην Ιθάκη.³⁵ Η αποθήκευση μεγάλων ποσοτήτων μπαρούτης στο Κάστρο επιβεβαιώνεται και από επιστολή του Σιλιχτάρ Μπότα προς τον Αλή πασά στις 5 Φεβρουαρίου 1808, όπου κάνει λόγο για βελτίωση των συνθηκών φύλαξης: «τον τζεπχανέ στο κάστρο μας νοτίζη κομάτη και η μπαρούτη που ήνε στα σακιά δεν κάνη και αν ίνε ορισμός σου να μας στίλης καμιά εκατόν πενηνταριά βαρέλες να την βάλομη στα βαρέλχη, ήνε σιγουρότερα».³⁶

Στην πόλη εγκαταστάθηκε επίσης σώμα πυροβολητών. Το εξειδικευμένο αυτό προσωπικό, πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για την εγκατάσταση των κανονιών στα κάστρα και βεβαίως για τη μετέπειτα λειτουργία τους. Δύο κατάλογοι *ταϊνιών* (τροφοδοσίας) *τοπιζήδων* της Πρέβεζας, που χρονολογούνται στις 20 Ιουλίου 1813,³⁷ καταδεικνύουν ότι είχαν προσκληθεί πρόσωπα με

²⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 58 έγγρ. 469.

³⁰ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Γ', 595 έγγρ. 805.

³¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 106 έγγρ. 511.

³² Το Πάσχα τη χρονιά αυτή σύμφωνα με το Ιουλιανό Ημερολόγιο γιορτάστηκε στις 17 Απριλίου, βλ. CARPELLI 1989, 181.

³³ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 142 έγγρ. 536.

³⁴ Τη σχετική αναφορά δημοσιεύει ο ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-PELÉ 1993, 170-171, έγγρ. 48.

³⁵ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 568-570 έγγρ. 308.

³⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 669-670 έγγρ. 361.

³⁷ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 365-369 έγγρ. 674 και 675.

ειδικές γνώσεις από διάφορες περιοχές, μάλιστα και από μακρινούς τόπους. Αρκετοί προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και τα Γιάννενα, από περιοχές της σημερινής Αλβανίας (όπως το Λιμπόχοβο Αργυροκάστρου, το Λεσκοβίκι Κολώνιας, τη Σωπική Πωγωνίου,³⁸ το Δέλβινο) αλλά και από τον Περλεπέ στη Μακεδονία, από την Κρήτη, την Πελοπόννησο, την Κριμαία, την Αίγυπτο. Καταγράφονται επίσης και πέντε *τοπιτζήδες* που χαρακτηρίζονται *ουλκινάκηδες*, δηλαδή ντόπιοι είτε από την Πρέβεζα είτε από τις γύρω περιοχές. Όλοι βέβαια ήταν Μουσουλμάνοι, ενδεχομένως γενίτσαροι μεγάλων πόλεων, καθώς σε Χριστιανούς δεν ανετίθεντο τέτοια, καθοριστικά για την άμυνα των πόλεων, στρατιωτικά καθήκοντα.

Κάναμε λόγο για δύο καταλόγους. Στον έναν καταγράφονται 40 πρόσωπα χωρίς οικογενειακές υποχρεώσεις, *τοπιτζήδες*, αλλά και *αραμπατζήδες*, απαραίτητοι για τη μεταφορά των όπλων και των πυρομαχικών. Στο δεύτερο καταγράφονται 21 *τοπιτζήδες*, ένας *αραμπατζής* και μερικοί ακόμη αξιωματούχοι που είναι εγκατεστημένοι στην Πρέβεζα με τις οικογένειές τους. Σύμφωνα με το δεύτερο αυτό κατάστιχο όσοι είχαν περιληφθεί δικαιούνταν 1½ οκά σιτάρι για κάθε *νεφέρι* (προστατεύομενο μέλος) της οικογένειάς τους. Συνεπώς, ο Αλή πασάς, στην προσπάθειά του να προσελκύσει τους απαραίτητους γνώστες της τέχνης του πυροβολικού, παρείχε διατροφή στις πολυμελείς οικογένειές τους, οι οποίες κατά μέσο όρο αποτελούνταν από έξι *νεφέρια*.

Τη διεκπεραίωση του έργου είχε αναλάβει ο *κουμπαρατζής* (χειριστής όλμου) Χασάν αγάς Γιαννιώτης, ο οποίος διαχειριζόταν και την αποθήκη σιτηρών που υπήρχε στην Πρέβεζα για τον ίδιο σκοπό. Το πρόσωπο αυτό ήταν έμπιστο του Αλή, ανήκε στο στενό περιβάλλον του. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι σε *μπουγιουρντί* που του στέλνει ο τελευταίος στις 20 Φεβρουαρίου 1813, μαζί με τα κλειδιά της αποθήκης, τον αποκαλεί «γαπημένε μου Χασάν αγά», μια προσφώνηση που δεν συνήθιζε να απευθύνει ο Αλής προς τους ανθρώπους του.³⁹ Ας σημειωθεί και μία ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια. Και στα δύο κατάστιχα περιλαμβάνεται η υπόμνηση προς τον Χασάν αγά να δώσει για σιτηρέσιο «από τα στάρια τα Λιβαδίτικα που δεν έκαναν διά τα αμπάρια», δηλαδή αυτά που δεν ήταν κατάλληλα για μακροχρόνια αποθήκευση. Η αποθήκευση μάλιστα φαίνεται ότι γινόταν σε χώρο επίφοβο, διότι ο ίδιος ο Αλής εφιστούσε στον άνθρωπό του την προσοχή του: «να το κοιτάξης να μη σταλάξει, ότι χαλνάγει» ο αποθηκευμένος καρπός. Το μικρό αυτό περιστατικό είναι, νομίζω, αποκαλυπτικό του τρόπου άσκησης της εξουσίας από τον Αλή πασά, του ενδελεχούς ελέγχου που ασκούσε προσωπικά ακόμη και για τα ελάχιστα ζητήματα στο χώρο κυριαρχίας του, ιδιαίτερα δε στην Πρέβεζα που είχε συγκεντρώσει την προσοχή και το θερμό ενδιαφέρον του.

Από άλλα ντοκουμέντα της εποχής μαθαίνουμε ότι οι *τοπιτζήδες* αμείβονταν καλά, καθώς, εκτός από το σιτηρέσιο, λάμβαναν το 1815 ως μηνιαίο μισθό 40 γρόσια, όταν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Hobhouse, οι στρατιώτες του Αλή λάμβαναν μισθό 12 πιάστρα (γρόσια) το μήνα.⁴⁰ Μάλιστα σε μια περίπτωση ο Αλής αποφασίζει να «αυγατίνει τον ουλουφέ», τον μισθό δηλαδή ενός *τοπιτζή* στα 60 γρόσια.⁴¹ Ο ουσιώδης ρόλος των *τοπιτζήδων*, αλλά και το αντίστοιχο ενδιαφέρον των οθωμανικών αρχών, διαφαίνεται από αίτημα που απευθύνει ο Σιλιχτάρ Μπότας προς τον Αλή πασά να μεσολαβήσει για κάποιον Αχμέτ *τοπιτζή*, κάτοχο τσιφλικιών στη Λάρισα, ώστε ο τελευταίος να εισπράξει τα δικαιώματά του διότι δεν πρέπει να απομακρυνθεί από την

³⁸ Η Σωπική Πωγωνίου φέρεται στους καταλόγους κυρίως ως τόπος προέλευσης των *αραμπατζήδων* (αμαξάδων/κατασκευαστών αμαξιών). Την ενασχόληση των κατοίκων της Σωπικής με την κατεργασία του ξύλου επιβεβαιώνει και ο Αθ. Ψαλίδας που μαρτυρεί ότι ήταν «βαγενάδες και ξυλουργοί», βλ. ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ ΚΟΣΜΑΣ & ΨΑΛΙΔΑΣ 1964, 61.

³⁹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 325 έγγρ. 644.

⁴⁰ HOBHOUSE 1858, 108-109.

⁴¹ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 593-594 έγγρ. 802 και 804.

Πρέβεζα, καθώς είναι απαραίτητος εκεί. Όπως χαρακτηριστικά γράφει: «ο μπατίδος ο Αχμέτης είναι πολύ χρειαζούμενος για τέτοιους μαντέδες [υποθέσεις] του πάνει το χέρι απ' όλα».⁴²

Μία άλλη παράμετρος που αναδεικνύεται από την εκτέλεση των οχυρωματικών έργων της Πρέβεζας αφορά τις σχέσεις του Αλή πασά με τις τοπικές αρχές, τους Χριστιανούς κοινοτικούς άρχοντες και τους εμπόρους της πόλης. Ο Αλής χρησιμοποιούσε σε ορισμένες καίριες θέσεις, στρατιωτικού κυρίως χαρακτήρα, Μουσουλμάνους και πιθανότατα Αλβανούς δικής του επιλογής και της απολύτου εμπιστοσύνης του. Παράλληλα, όμως, είχε εμπλέξει στα έργα και τις χριστιανικές κοινοτικές αρχές. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο Γιαννάκης Γενοβέλης. Γόνος της εύπορης οικογένειας Γενοβέλη, μίας από εκείνες που συγκρότησαν το συμβούλιο της Πρέβεζας το 1741.⁴³ Ο Γιαννάκης φαίνεται ότι πήρε ενεργά μέρος στα πράγματα της πόλης στα τέλη του 18^{ου} και στα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα. Μετείχε στις γραμματείες διαφόρων υπηρεσιών, διατέλεσε νοτάριος, ανέλαβε αποστολές και σημαντική δημόσια θέση στην περίοδο του προνομιακού καθεστώτος, και αναδείχθηκε σε γενικό διαχειριστή του Αλή πασά στην Πρέβεζα, όταν αυτή πέρασε υπό τον έλεγχό του. Κατόπιν στα χρόνια του Αγώνα πέρασε στην επαναστατημένη Ελλάδα, του ανατέθηκαν κυβερνητικά καθήκοντα και συμμετείχε ενεργά στις εκεί πολιτικές διεργασίες μέχρι το θάνατό του, το 1841.⁴⁴ Κατά την περίοδο 1809-1810 τουλάχιστον, εντοπίζεται στην Πρέβεζα να εξοφλεί διάφορες οφειλές του Αλή από εργασίες που είχαν γίνει κατά την οχύρωση της πόλης. Το πιθανότερο είναι ότι ακολουθείτο μια πρακτική γνώριμη και από άλλες οικονομικές δοσοληψίες του Αλή πασά. Ο Γενοβέλης πλήρωνε προκαταβολικά τις οφειλές του Οθωμανού κυρίαρχου και κρατούσε «λογαριασμόν αυθεντικόν», όπως χαρακτηριζόταν στις πηγές της εποχής, ώστε να αφαιρεί κατόπιν τα αντίστοιχα ποσά από τη συνολική φορολογική οφειλή της πόλης.⁴⁵

Με ανάλογες μεθόδους φαίνεται ότι ο Αλή πασάς διενεργούσε και τις συναλλαγές που είχε αναπτύξει με εμπόρους της περιοχής. Ένας από αυτούς ήταν ο σινιόρ Νικολέτος, ο οποίος τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1809 καλείται να προμηθεύσει σίδηρο που θα χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή στενοσαπιών από τοπικό τεχνίτη, για τις ανάγκες του τζεπχανέ (πυριτιδαποθήκης) και για το κάστρο.⁴⁶ Σε δύο από τις παραπάνω περιπτώσεις δηλώνεται ρητά ότι θα εξοφληθεί είτε με την πληρωμή του σε μετρητά είτε με την επιστροφή του σιδήρου που έδωσε, πιθανόν εν αναμονή εισαγωγής κάποιας μεγάλης παραγγελίας του Αλή («θέλεις στο δίνομεν δανεικώς θέλεις στο πληρώνομεν» αναγράφεται στα σχετικά τεκμήρια).⁴⁷ Η πρακτική αυτή αποτελεί ένδειξη των προσωποπαγών σχέσεων που διατηρούσε ο Αλή πασάς και οι άνθρωποί του με τους εμπόρους της περιοχής. Οι σχέσεις αυτές είχαν ιδιότυπα χαρακτηριστικά, καθώς δεν ρυθμιζόνταν αποκλειστικά μέσω της βίας ούτε όμως ακολουθούσαν και τους κανόνες μιας εύρυθμα λειτουργούσας αγοράς. Ήταν μάλλον ένα μείγμα ειδικών ρυθμίσεων, περιορισμών και καταναγκασμών, που χαρακτήριζαν άλλωστε το συνολικό πλέγμα σχέσεων που είχε εγκαθιδρύσει ο Αλής στις περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του.

Γενικότερα, όμως, η πρακτική που εφάρμοσε ο Αλή πασάς στην εκτέλεση των οχυρωματικών έργων της Πρέβεζας, διερχόταν μέσα από ένα μεικτό, περιπεπλεγμένο, σύστημα εργασιακών σχέσεων, όπου συνδυαζόταν η επιβολή και η βία με την αμειβόμενη εργασία, παράλληλα

⁴² ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Α', 669-671 έγγρ. 361.

⁴³ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984, 406· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 322-323.

⁴⁴ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984, 296· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 2000, 322-323, 333-335, 346· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 73-74. Για τη δράση του την καποδιστριακή περίοδο ως Έκτακτου Επιτρόπου Λακωνίας βλ. ΛΟΥΚΟΣ 1974, 7-12.

⁴⁵ Βλ. για παράδειγμα ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', έγγρ. 469, 496, 505, 508, 511, 516 κ.ά.

⁴⁶ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ et al. 2007, Β', 52 έγγρ. 464, 57 έγγρ. 468 και 76-77 έγγρ. 482.

⁴⁷ Από τα παραπάνω έγγραφα τα υπ' αρ. 468 και 482.

με την εμπλοκή Χριστιανών «επιστρατευμένων» εργατών, Ευρωπαίων στρατιωτικών και μηχανικών, ειδικευμένων τεχνιτών, Μουσουλμάνων Αλβανών επιστατών και των χριστιανικών κοινοτήτων, οι οποίες διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη φάση επιλογής και πληρωμής των εργατών αλλά και στη διευθέτηση των οικονομικών θεμάτων που προέκυπταν κατά τη διενέργεια των εργασιών. Ένας αντίστοιχος συνδυασμός βίας και συναλλαγής, καταναγκασμών και αμοιβών, τροφοδότησης και εκμετάλλευσης των τοπικών αντιπαραθέσεων, πειθαρχίας, οικειότητας και σιδηράς πνυγμής, χαρακτηρίζουν άλλωστε τις ιδιότυπες μεθόδους που εφάρμοσε στο βίο και την πολιτεία του ο Αλή πασάς. Το παράξενο αυτό αμάλγαμα ίσως ήταν και εκείνο που του επέτρεψε να μακροημερεύσει και να ηγεμονεύσει σε μία ευρύτατη περιοχή κατά τη διάρκεια μίας εποχής ισχυρών αναταράξεων και κυοφορίας μεγάλων αλλαγών.

380

Abstract

Dimitris DIMITROPOULOS: *Fortification and building works of Ali pasha in Preveza*

After the establishment of his sovereignty in Preveza, particularly during the period 1807-1809, Ali pasha initiated various building projects among which a series of fortifications in the city and in the wider region. These works aimed to militarily consolidate his possessions, authority and power in the region, as well as to secure suitable buildings for his intermittent sojourn there. In this paper an exploration of the nature, the cost and the significance of these projects will be attempted, as well as an examination of the sources of the materials used. The workers that took part in the building works, the villages from which the workers mainly came from, the wages, the work conditions as well as the forced labor imposed upon the local population will also be looked upon. Also, Ali pasha's relationships with the local notables and merchants and their participation in the building projects will be examined. Apart from the known bibliography, register accounts, receipts, and other documents from the archives –mainly the Ali pasha archive from the Gennadius library in Athens– will also be used as sources.

Βιβλιογραφία

- ΑΝΩΓΙΑΤΗΣ-ΡΕΛÉ Δ., 1993, *Έξι γαλλικά υπομνήματα για τα Επτάνησα και τον απέναντι Ηπειρωτικό χώρο (1798-1809)*, Κέρκυρα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, I-II, Αθήνα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, τ. Γ', Ιωάννινα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠ., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, τ. Α', Αθήνα (Αθήνα 2000)
- ΑΡΣ Γ., 2007, *Η Ρωσία και τα πασαλίκια Αλβανίας και Ηπείρου 1759-1831. Έγγραφα ρωσικών Αρχείων*, Αθήνα

- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1996, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 33, 5-30
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1997, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, 5-17
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1999, Οι οχυρώσεις της Πρέβεζας και της ευρύτερης περιοχής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 36, 13-22
- ΘΕΣΠΡΩΤΟΣ ΚΟΣΜΑΣ & ΨΑΛΙΔΑΣ ΑΘ., 1964, *Γεωγραφία Αλβανίας και Ηπείρου*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2001, Ο Δανός αρχαιολόγος Peter O. Brøndsted στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 37-38, Πρέβεζα, 5-38
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, Ο Άγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, Ο Άγγλος γιατρός Henry Holland στην περιοχή της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 143-215
- ΚΑΣΟΜΟΥΛΗΣ Ν., 1997, *Ενθυμήματα στρατιωτικά της επανάστασεως των Ελλήνων 1821-1833*, τ. Α', Αθήνα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993, Η οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας (1830-1912), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 133-156
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β. & ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1993, Το Χρονικό του Κηπουριού (1774-1814). Μία ανώνυμη καταγραφή γεγονότων της Ηπείρου και άλλων περιοχών, στο: *Γιάννινα-Ηπειρος, 19^{ος}-20^{ος} αι. Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός (Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου)*, Ιωάννινα, 189-206
- ΛΟΥΚΟΣ Χ., 1974, Ο κυβερνήτης Ιω. Καποδίστριας και οι Μαυρομιχάλοι, *Μνήμων* 4, 1-110
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1987, Τάφοι. Έργα Αλή πασά στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 13, 35-40
- ΜΟΥΦΙΤ Α., 1993, *Αλή πασάς ο Τεπελενλής (1744-1822)*, β' έκδ., Ιωάννινα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ Α., 1993, Τα κάστρα Πρέβεζας-Βόνιτσας-Λευκάδας στην εποχή της Βενετοκρατίας, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 43-56
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Β., ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ. & ΜΙΧΑΗΛΑΡΗ Π., 2007, *Αρχειό Αλή πασά. Συλλογής Ι. Χώτζη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών. Έκδοση-Σχολιασμός-Ευρετήρια*, τ. Α': 1747-1808, τ. Β': 1809-1817, τ. Γ': 1818-1821, Αθήνα
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ Α., 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην Υπηρεσία του Αλή πασά, στο: *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 367-389
- ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ Π., 1928, Επιγραφαι και ενθυμήσεις εκ της Βορείου Ηπείρου, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 5, 53-99
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο οχυρώσεων στο πασαλίκι Ιωαννίνων (1788-1822)*, Ιωάννινα
- ΣΤΑΓΕΙΡΙΤΗΣ Α., 1819, *Ηπειρωτικά*, Wien
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1984, Οι οικογένειες της κοινότητας της Πρέβεζας (1741), *Μεσαιωνικά και*

Νέα Ελληνικά 1, 403-416

ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 2000, Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον «χαλασμό» (1798-1801), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 6, 305-398

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1971, Ένα μπουγιουρντί του Αλή πασά σχετικό με την καταστροφή της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εστία* 20, 677-679

BELLAIRE J.P., 1805, *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Paris

BRØNDSTED P.O., 1999, *Interviews with Ali Pacha of Joanina in the autumn of 1812*, Αθήνα

CAPPELI A., 1989, *Το Πάσχα σύμφωνα με το Ιουλιανό Ημερολόγιο, Ιστορία και μέθοδοι της. Παράρτημα Χρονολογικοί πίνακες*, Αθήνα, 180-183

DAVENPORT R.A., 1837, *The life of Ali pacha of Tepeleni, vizier of Epirus*, London

HOBHOUSE J.C., 1858, *Travels in Albania and other provinces of Turkey in 1809 and 1810*, London

HOLLAND H., 1815, *Travels in the Ionian isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, London

HUGHES T.S., 1820, *Travels in Sicily, Greece and Albania*, I-II, London

LEAKE W.M., 1835, *Travels in Northern Greece*, I-IV, London

LOWE C.G., 1936, Fauvel's first trip through Greece, *Hesperia* 5, 206-224

MANZOUR E., 1828, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie*, β' έκδ., Paris

POUQUEVILLE F.C.H.L., 1820, *Voyage dans la Grèce*, vol. II, Paris

TURNER W., 1820, *Journal of a tour in the Levant*, vol. I, London

Κώστας Π. ΒΛΑΧΟΣ

*Ἡ Πρέβεζα σὲ κείμενα τῶν ἀδελφῶν
François και Hugues Rouqueville
καὶ τῆς Guy Chantepleure*

Η ΑΜΦΙΛΕΓΟΜΕΝΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ τῶν Ἰωαννίνων, γιὰ τὸν ὁποῖον ἀκόμη δὲν ἔχει ἀποφανθεῖ τελεσιδίκως ἡ Ἱστορία, ἐδέσποσε στὴν τοπικὴ ἱστορία ἐπὶ 40 περίπου χρόνια. Προσείλκυσε στὴν Αὐλή του προσωπικότητες τῶν γραμμάτων καὶ τῆς διπλωματίας καὶ ἐνέπνευσε λογοτέχνες τῆς περιωπῆς τοῦ Μπάυρον καὶ τοῦ Δουμά. Ἰδιαιτέρως, ἡ ἐπίσκεψις ἢ ἡ παραμονὴ στὴν Ἑπειρο περιηγητῶν, διπλωματῶν συγγραφέων, ὅπως ὁ Hughes, ὁ J.C. Hobhouse, ὁ Leake καί, κατ' ἐξοχήν, ὁ François Rouqueville, ἦταν εὐεργετικὴ γιὰ τὴν Ἱστορία τοῦ τόπου μας κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18^{ου} καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰῶνα, καθὼς μέσα ἀπὸ τὰ κείμενά τους παρέχουν πλῆθος πολυτίμων πληροφοριῶν καὶ μαρτυριῶν γιὰ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς μερικῆς μας πατρίδας. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸ χρωστοῦμε, ἐμμέσως, στὸν Ἀλῆ πασά, καὶ μποροῦμε νὰ τὸ καταχωρίσουμε στὴ θετικὴ του πλευρά.

Ὁ François Rouqueville γεννήθηκε στὸ Marlerault τῆς Νορμανδίας τὸ 1770 καὶ πέθανε τὸ 1838 στὸ Παρίσι.¹ Σὲ ἡλικία μόλις 21 ἐτῶν χειροτονεῖται ἱερεὺς, πλὴν ὅμως, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ τὰ μηνύματα τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἐγκατέλειψε τὸ ἱερατικὸ λειτούργημα καὶ μετέβη στὸ Παρίσι, γιὰ νὰ σπουδάσει ἰατρικὴ κοντὰ στὸν καθηγητὴ Dubois, στὸν ὁποῖο ᾧφειλε καὶ τὴ συμμετοχὴ του, ὡς ἀξιωματικοῦ τοῦ ὑγειονομικοῦ, στὴν Ἐπιστημονικὴ καὶ Καλλιτεχνικὴ Ἀποστολή, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο.²

Στὴν Αἴγυπτο κλονίζεται ἡ υγεία του καί, κατὰ σύστασι τοῦ Clebert, ἐπιβιβάζεται στὸ Λιβυρνέζικο πλοῖο «Mandona di Montenegro», μὲ σκοπὸ νὰ ἐπαναπατρισθεῖ.³ Τὸ πλοῖο ὅμως καταλαμβάνεται ὑπὸ Ἀλγερινοῦ πειρατῆ, ὁ ὁποῖος παραδίδει τρεῖς ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους του, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸν Rouqueville, ἀρχικῶς στὸν μπέη τῆς Πύλου.⁴ Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἐθεωρήθηκαν, λόγω τοῦ ἐμπολέμου Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ Γαλλίας, αἰχμάλωτοι πολέμου, ὠδηγήθηκαν στὴν Τριπολιτσά.⁵

Κατὰ τὴν ἐπτάμηνη παραμονὴ του στὴν Τρίπολη, ὁ François Rouqueville κατάφερε νὰ διδαχθεῖ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα,⁶ ἀρχαία καὶ ὀμιλουμένη,⁷ καὶ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία,⁸ χωρὶς

¹ REMÉRAND 1928, 104.

² ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ-ΠΕΛΕ 1985, 191.

³ REMÉRAND 1928, 213, σημ. 2.

⁴ REMÉRAND 1928, 213, σημ. 2.

⁵ ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ-ΠΕΛΕ 1985, 192.

⁶ ΙΛΙΑΔΟΥ 1975, 426.

να παραλείψει να συγκεντρώσει και να καταγράψει πληροφορίες για τον τόπο, τους ανθρώπους και τις συνθήκες τους.⁹

Κατόπιν μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη και ἐγκλείστηκε, για ένα περίπου χρόνο, στις φυλακές Ἐπταπυργίου, ὅπου ἐδιδάχθηκε, ἀπὸ συγκρατούμενό του φιλόλογο, τὴν ἀρχαία ἑλληνική.¹⁰

Ἡ πρώτη ἔκδοσι τοῦ ὁδοιπορικοῦ του,¹¹ τὴν πρώτη version τῆς ὁποίας εἶχε συνθέσει κατὰ τὴ φυλάκισί του στὸ Ἐπταπύργιο, καὶ ἡ ἀφιέρωσί της στὸν Ναπολέοντα συνέδεσε τὸν συγγραφέα μὲ τὸν μεγάλο στρατηλάτη, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του τοῦ ἐμπιστεύτηκε τὴ σημαντικὴ θέσι τοῦ Γενικοῦ Προξένου τῆς Γαλλίας στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, στὰ Ἰωάννινα,¹² ὅπου καὶ παρέμεινε ἐπὶ δέκα ὀλόκληρα χρόνια, τὰ ὠραιότερα τῆς ζωῆς του, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ,¹³ ἀπὸ τὸ 1806 μέχρι τὸ 1815, ὅποτε μετατέθηκε στὴν Πάτρα.¹⁴

Ἡ διπλωματικὴ ἀποστολὴ τοῦ Rouqueville στὴν Ἑπειρο δὲν ἦταν εὐκόλη, καθότι ὁ πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων ἤλεγχε ἐμμέσως ἢ ἐμμέσως τὴ Ν. Ἀλβανία, τὴν Ἑπειρο, τὴ Δ. Μακεδονία, τὴ Δυτικὴ Στερεὰ Ἑλλάδα καὶ τὴν Πελοπόννησο,¹⁵ καὶ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο ὄλεσ οἱ Μεγάλες Δυνάμεις καὶ ἰδιαιτέρως ἡ Ἀγγλία προσπαθοῦσαν νὰ τὸν προσεταιρισθοῦν.¹⁶ Ὡς ἀντίβαρο μάλιστα στὶς συντονισμένες προσπάθειες τῶν Βρετανῶν¹⁷ καὶ τῶν Ρώσων,¹⁸ ὁ Ἀλῆς ἐζήτησε ἀπὸ τὸν Ναπολέοντα τὸν διορισμὸ Γάλλου προξένου στὰ Ἰωάννινα,¹⁹ πρᾶγμα ποῦ ἐπιθυμοῦσε, γιὰ τοὺς δικoὺς του λόγους, καὶ ὁ Γάλλος αὐτοκράτορας.²⁰

Πέραν τῆς κυρίας ἀποστολῆς του, ὁ Rouqueville εἶχε ἐπιφορτισθεῖ ἀπὸ τὴν κυβέρνησί του μὲ τὴ μελέτη τόσο τῆς κλασικῆς γῆς, ὅσο καὶ τοῦ χαρακτήρα, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν συγχρόνων κατοίκων της.²¹

Ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι, ἐπανερχόμενος στὴν Ἑλλάδα, εἶχε συνείδησι ὅτι ἐπανερχόταν στὴν πατρίδα τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν γραμμάτων καὶ τῆς γεωργίας,²² ἐγνώριζε ὅτι κάθε σύγχρονη πόλι ἦταν ὁ τάφος μιᾶς ἀρχαίας, ἀπὸ τὴν ἀκμὴ καὶ τὴν ἄνθησι τῆς ὁποίας δὲν εἶχε ἀπομείνει παρὰ ἡ ἀβεβαιότητα τῆς ὀνομασίας καὶ ἡ τέφρα κάποιων μνημείων,²³ καὶ θεωροῦσε τὴν τοποθέτησί του στὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν Ἑπειρο ὡς εὐκαιρία νὰ γνωρίσει τὴν Ἑλλάδα καλύτερα καὶ νὰ τὴν κάνει γνωστὴ στὸ ἀναγνωστικὸ του κοινό, ποῦ εἶχε

⁷ ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ-ΠΕΛΕ 1985, 192.

⁸ ΙΛΙΑΔΟΥ 1975, 426.

⁹ ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ-ΠΕΛΕ 1985, 192.

¹⁰ ΙΛΙΑΔΟΥ 1975, 426.

¹¹ ROUQUEVILLE F.C.H.L., *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie ... pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801 [...]*, à Paris, Cabon et Comp., MDCCCV.

¹² Μετὰ τὶς στρατιωτικὲς ἐπιτυχίες τῶν Γάλλων στὴ Δαλματία, τὴν προσέγγισι Ἀγγλων-Ἀλῆ πασᾶ (ἀποστολὴ Leake στὴν Ἑπειρο κλπ.) καὶ τὶς μηχανορραφίες Ἀγγλων καὶ Ρώσων στὴν Ἑπειρο, ὁ Ναπολέον ἀπεφάσισε νὰ τοποθετήσῃ στὰ Ἰωάννινα, στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὡς Γενικὸ πρόξενο τὸν Fr. Rouqueville, βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 204· ΒΟΡΡΕ 1914, 37 κ.έ.

¹³ ROUQUEVILLE 1826, 123· 1994, 50.

¹⁴ REMÉRAND 1928, 123, καὶ σημ. 2· ΒΛΑΧΟΣ 1988, 396.

¹⁵ ΣΒΟΡΩΝΟΣ 1976, 60.

¹⁶ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975, 325.

¹⁷ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975, 325.

¹⁸ ΠΛΟΜΑΡ 1987, 133.

¹⁹ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975, 325.

²⁰ ΠΛΟΜΑΡ 1987, 134· ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 206· ΜΟΥΦΙΤ 1980, 90. Γενικώτερα, γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀλῆ πασᾶ μὲ τοὺς Γάλλους, βλ. ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1999, 290-347.

²¹ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975, 325.

²² ROUQUEVILLE 1826, iij.

²³ ROUQUEVILLE 1826, iv.

υποδεχθεί τόσο ευμένως την πρώτη έκδοσι (1805) του ταξιδιωτικού του.²⁴

Ό,τι ισχύει ως προς την προσέγγισι, την καταγραφή, την κατάταξι των πληροφοριών, τη σύνθεσι, αλλά και την επιδίωξι της συγγραφής του ὄλου Ταξιδιού,²⁵ ισχύει, βεβαίως, και για τὸ μέρος ποὺ ἀφορᾷ στὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Πρέβεζα.

Στὴν Πρέβεζα καὶ τὴ στενότερη περιφέρειά της, ὁ Rouqueville ἀφιερώνει μέρος τοῦ VI κέφ. τοῦ IV Βιβλίου (Ροῦς ποταμοῦ Γλυκὺς, Ἀχερούσιο ἔλος, Λιμάνι Γλυκὺς ἢ Φανάρι) καὶ τὰ κέφ. I (ἡ διαδρομὴ ἀπὸ τὸν Ἀχέροντα ὡς τὴν Πρέβεζα) καὶ II (ἡ διαδρομὴ ἀπὸ τὴ Νικόπολι ὡς τὸ Σούλι) τοῦ V Βιβλίου.

Κατὰ τὴν πορεία του ἀπὸ τὸν Ἀχέροντα πρὸς τὴν Πρέβεζα καὶ μέχρι νὰ φθάσει στὴ Νικόπολι, ἀκολουθεῖ τὸν ὀλιγοσύχναστο, παράλληλο πρὸς τὴ γραμμὴ τῆς ἀκτῆς, δρόμο, προσδιορίζοντας θέσεις, ποὺ ἔχουν ἐπισημάνει οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ πιστεύοντας ὅτι ἡ ἱστορία θὰ τὸν ὀδηγήσει στὸν Ἀμβρακικό, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο, ὅπως γράφει, *ἤκμασε ἄλλοτε ἓνας μέγας ἀριθμὸς λαῶν καὶ περιφήμων πόλεων.*²⁶

Ὅπως εἶναι φυσικό, σταθμεύει στὴν Κασσώπη, τὰ σεβάσματα ἐρείπια τῆς ὁποίας περιβάλλονται ἀπὸ καλοδιατηρημένα τείχη 5-6 μιλίων μήκους, δηλωτικῶς τοῦ πολυανθρώπου τῆς πόλεως.²⁷ Ἡ διατήρησι κάποιων συνοικιῶν καὶ οἱ ἀρκούντως ἀναγνωρίσιμες κατοικίες παρέχουν τὴ δυνατότητα ἀναπλάσεως τοῦ σχεδίου τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ὁ ὁποῖος καὶ ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλι παρουσιάζει τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον μὲ τὴν Πομπηία καὶ τὸ Ἑρκουλάνο.²⁸

Λεπτομερῆς εἶναι καὶ ἡ περιγραφή τοῦ θεάτρου τῆς ἀρχαίας αὐτῆς ἡπειρωτικῆς πόλεως, ποὺ ἀκουμβᾷ σὲ βράχους περιβαλλομένους ἀπὸ φοβερὸ κρημνὸ, τὰ δὲ ἐδώλια, τριάντα πέντε τὸν ἀριθμὸ, ἔχουν ὕψος 14 δακτύλων καὶ πλάτος 16 ποδῶν, μ' ἓνα πλατὺ διάδρομο καὶ μία στοὰ 18 ποδῶν στὸ ἀνώτερο μέρος της.²⁹

Τέλος, ἐξετάζοντας τὰ ἐρείπια τῆς Κασσώπης, συμπεραίνει ὅτι τόσο ἡ καμπυλωτὴ ὄσο καὶ ἡ ὀξυκόρυφη ἀψίδα χρησιμοποιήθηκαν, ἂν καὶ σπανίως, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας.³⁰ Καταγράφει πάντοτε, ὅπου ἐπισημαίνει ἀρχαίους κίονες, ποὺ ἐχρησίμευσαν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ σὲ νέες οἰκοδομὲς ἢ μεταφέρθηκαν καὶ ἐτάφησαν, ὅπως ἔγινε ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς, στὸ Βαθύ.³¹

Στὴ μελέτη τῆς Νικοπόλεως ὁ Rouqueville φαίνεται ὅτι ἀφιέρωσε πολὺ χρόνο, διότι τὴν ἐπεσκεπτόταν κάθε ἀρχὴ καλοκαιριοῦ ἐπὶ 10 συνεχῆ ἔτη, ὅσα δηλ. διήρκησε ἡ προξενικὴ του θητεία στὴν Ἠπειρο. Τυχὸν λεπτομερῆς ἀναφορὰ μας στὴ Νικόπολι, θὰ ἀπαιτοῦσε μία, τοῦλάχιστον, ἀκόμη εἰσήγησι. Θὰ ἤθελα μόνον νὰ ἀναφέρω ὅτι ὁ Rouqueville δὲν κατὰφερε νὰ ἐντοπίσει τὴν οἰκία στὴν ὁποία κατέλυσε ὁ Παῦλος στὴ Νικόπολι κι ἔγραψε, ὅπως ἐσφαλμένως ἐπίστευε,³² τὴν πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ μὲ τὸν ἀμφιλεγόμενο, μέχρι πρό τι-νος τοῦλάχιστον, τόπο παραχειμάσεώς³³ του ([...] *σπούδασον ἐλθεῖν πρὸς με εἰς Νικόπολιν*

²⁴ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, ij.

²⁵ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1994, 12 κ.έ.

²⁶ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 177-2010, 185.

²⁷ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 181-2010, 189.

²⁸ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 181-2010, 189.

²⁹ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 183-2010, 190.

³⁰ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 182-2010, 189.

³¹ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 203-2010, 210.

³² ΓΑΛΙΤΗΣ 1985, 28.

³³ Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Νικοπόλεως Μελέτιος ἐπαρκῶς τεκμηριώνει τὴ θέση του ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Νικοπόλεως τῆς Ἠπείρου, βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ 2007.

ἐκεῖ γὰρ κέκρικα παραχειμάσαι).³⁴ Ὡστόσο, ἐπιλέγει, ὁ αἰώνιος λόγος τοῦ Παύλου ἔφθασε μέχρις ἡμῶν, ἐνῶ οἱ ἀπατεῶνες μάγοι, πού βλέπει κανεῖς ἀκόμη τοὺς κρυψῶνες τους, χάθηκαν στὸ ναυάγιο τῶν αἰώνων.³⁵

Ἐπίσης, ὁ Rouqueville θαυμάζει τὸν τρόπο πού οἱ Ρωμαῖοι «ἄρπαξαν» τὰ νερά τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ περιγράφει τὸν τρόπο πού με ὑδραυλικές πυραμίδες καὶ ὑδατοπύργους τὰ μετέφεραν καὶ τὰ ἔχυναν τελικῶς στὶς θέρμες, τὰ κτήρια καὶ τὶς δημόσιες κρήνες τῆς Νικοπόλεως. Θεωρεῖ δέ ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἓνα τεράστιο ἔργο-πρότυπο ἐφηρμοσμένης ἀρχιτεκτονικῆς μεταφορᾶς ὑδάτων σὲ πολὺ μεγάλη ἀπόστασι καὶ τοῦ ὁποῦ ἀνάλογο δὲν βρίσκεται πούθεν.³⁶ Πρόκειται γιὰ μία ἀπλή καὶ μνημειώδη κατασκευή, με τὴν ὁποία ἡ τεχνικὴ ὑπερενίκησε ἄπειρες δυσκολίες, γεφυρώνοντας, ὑπερπηδώντας καὶ δαμάζοντας βουνά, ποταμούς, ρυάκια, χειμάρρους. Τὸ ὑδάτινο ρεῦμα ἀναρριχήθηκε σὲ βράχους, περιέτρεξε κοιλάδες ὀλόκληρες, γιὰ νὰ σκορπίσει τὴν ἀφθονία καὶ τὴν ὑγεία στὰ σπλάγχνα μιᾶς πόλεως καλλωπισμένης μ' ὅλα τὰ στολίδια τῆς δόξας, τῶν μνημείων καὶ τῆς μεγαλοπρέπειας τῶν τεχνῶν.³⁷ Ἀντικρύζοντας ὡστόσο τὰ λείψανα τοῦ ὑδραγωγείου, με ἐμφανῆ τὰ πλήγματα τοῦ χρόνου καὶ τῶν πολέμων, τυλιγμένα ἀπὸ κισσὸ καὶ σκιασμένα ἀπὸ ἀψίδες πλατανιῶν, μελαγχολεῖ.³⁸

Ἀλλὰ ὁ Rouqueville δὲν θὰ μπορούσε νὰ περάσει ἀπὸ τὴ Νικόπολι χωρὶς νὰ ἐπισκεφθεῖ καὶ νὰ ἀναφερθεῖ στὸν τύμβο, πού ἐκάλυπτε τὰ λείψανα τῶν 400 περίπου γενναίων συμπατριωτῶν του, ἀγωνισαμένων καὶ πεσόντων ἡρωικῶς ὑπὸ τὰ πλήγματα τῆς «προδοσίας» καὶ τῶν κατὰ εἴκοσι φορὲς ὑπερέτερων Ἀλβανικῶν ὀρδῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, τὴν ἀποφράδα ἐκείνη ἡμέρα τῆς 15 Ὀκτωβρίου 1798.³⁹

Ὁ σ. ψέγει τὸν Hobhouse, πού ἤντησε τὶς πληροφορίες του γιὰ τὸ ὀδυνηρὸ γεγονός ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας τῆς Πρεβέζης, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν, ὅπως πιστεύει, νὰ ἀπενοχοποιήσουν τοὺς ἑαυτοὺς τους γιὰ τὴ λιποταξία τους.⁴⁰ Ἄν ὅμως εἶχε ἀκούσει τοὺς ἐλαχίστους ἐπιζήσαντες, θὰ εἶχε θαυμάσει κι αὐτὸς τοὺς γενναίους Γάλλους στρατιῶτες καὶ θὰ εἶχε λυπηθεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀπώλειά τους καὶ γιὰ τὴν ἀξία τους.⁴¹

Ὁ Γάλλος διπλωμάτης καὶ συγγραφέας ἔξυμνεῖ τοὺς ἡρωικοὺς συμπατριῶτες του καὶ παραλληλίζει τὸ κατόρθωμά τους μ' ἐκεῖνο τῶν Γαλατῶν, πού ἐστάθηκαν ὅμως πιὸ τυχεροί, εὐχεται δὲ ἡ θυσία τους νὰ ἀποβεῖ εἰς καταστροφήν τῶν τυράννων.⁴² Πιστεύει ἀκόμη, 15 χρόνια μετὰ, ὅτι δὲν ἔσβησε κανένα ἐνθύμιο τῶν πράξεών τους καὶ ὅτι οἱ γενναῖοι πολεμιστὰι θὰ ζήσουν ἐπὶ μακρὸν στὴ μνήμη τῶν κατοίκων τῆς Ἠπείρου.⁴³

³⁴ Πρὸς Τίτον, 3.12.

³⁵ ROUQUEVILLE 1826, 196· 2010, 203.

³⁶ ROUQUEVILLE 1826, 240· 2010, 248.

³⁷ ROUQUEVILLE 1826, 240· 2010, 248. Ο Hughes γράφει ὅτι κατὰ τὴ διέλευσί τους ἀπὸ τὴν περιοχὴ παρεξέκλιναν λίγο τῆς πορείας τους, προκειμένου νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ ὑδραγωγεῖο τῆς Νικοπόλεως γιὰ τὴν ὁμορφιά τοῦ ὁποῦ τοὺς εἶχε πληροφορήσει ὁ Fr. Rouqueville. Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 117.

³⁸ ROUQUEVILLE 1826, 241· 2010, 249.

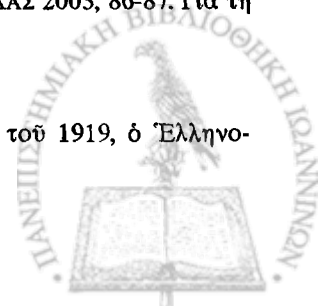
³⁹ ROUQUEVILLE 1826, 198· 2010, 205. Πράγματι, οἱ ἐντόπιοι, τετρακόσιοι περίπου μαχηταί, πτοηθέντες καὶ τρομάξαντες διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐχθρῶν [...] ἐγκατέλιπον τὴν θέσιν ἐκείνην καὶ ἔφυγον ἀνεπιστρεπτί εἰς Πρεβέζαν, ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, I, 289. Ἄλλοι πάλιν ἀπέδιδαν τὸν εὐχερέστερο θρίαμβο τῶν Τούρκων στὸ ἄθλιο σχέδιο Γάλλου μηχανικοῦ, τὸ ὁποῖο ἰσχυρογνώμων ἐπέβαλεν, οὐδόλως συντείνον εἰς ἀντίκρουσιν ἐχθρῶν (αὐτόθι).

⁴⁰ ROUQUEVILLE 1826, 198· 2010, 205. Τὰ ὑπὸ τοῦ Hobhouse ἀναγραφόμενα, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2003, 86-87. Γιὰ τὴ μάχη τῆς Νικοπόλεως καὶ τὴν καταστροφή τῆς Πρεβέζης βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1954-1955.

⁴¹ ROUQUEVILLE 1826, 198· 2010, 205.

⁴² ROUQUEVILLE 1826, 199· 2010, 206.

⁴³ ROUQUEVILLE 1826, 199· 2010, 206. Ἐκατὸν εἰκοσιένα χρόνια ἀργότερα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1919, ὁ Ἑλληνο-

Κατὰ τὸν Rouqueville, ἡ Πρεβέζα, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἐπὶ μακρὸν αἰτία πολέμου καὶ διενέξεων, ἔμεινε, τελικῶς, στὰ χέρια τῶν χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπελάμβανον καθεστῶς αὐτονομίας ὑπὸ τὴ σημαία τῆς Βενετίας, πού εἶχε γεράσει χωρὶς νὰ ὑποψιασθεῖ τὴν παρακμὴ της.⁴⁴

Ἴδου συνοπτικὴ ἢ εἰκόνα τῆς Πρεβέζης: Μοσχομύριστα περιβόλια, ἄλση αἰώνιας πρασινάδας, σπίτια καθαρὰ, ἔδαφος ἀνεξάντλητης γονιμότητος, θάλασσα μὲ ἄφθονα ψάρια, πόλη πού βλέπει χρόνον μὲ τὸ χρόνο νὰ μεγαλώνει, εὐτυχὲς καταφύγιο γιὰ δέκα χιλιάδες Ἕλληνες, πού ζοῦν ἐλεύθεροι σ' αὐτὴ τὴν ἄκρη τῆς Ἡπείρου.⁴⁵ Πρὶν ἀπὸ τὸν Rouqueville, καὶ ὁ Ἄγγλος θεολόγος καὶ κληρικὸς T.S. Hughes εὑρίσκει (1801) τὴν Πρεβέζα Εὐλογημένη μὲ ἓνα θαυμάσιο κλίμα καὶ ἓνα ἀσύγκριτο γόνιμο ἔδαφος. Εἶχε ἐπίσης τοὺς καλύτερους ψαρότοπους στὸ Ἰόνιο πέλαγος, ἐλαιῶνες καὶ ἀμπελῶνες, πού προκαλοῦσαν τὸ φθόνο τῶν γειτόνων της, λιμάνια προστατευμένα ἀπὸ κάθε ἀέρα καὶ ξυλεῖα γιὰ ὀλόκληρο τὸ ἑλληνικὸ ναυτικόν.⁴⁶

Ἡ σχεδὸν εἰδυλιακὴ αὐτὴ εἰκόνα τῆς Πρεβέζης θὰ μεταβληθεῖ ἄρδην, ὅταν ἡ Τετὰ Συμμαχία, νικημένη ἀπὸ τὸν στυγνὸ Ἄρναούτη, θὰ θέσει τοὺς Πρεβεζάνους, πού εἶδαν μόνον τὴν ἀπατηλὴν λάμπει μιᾶς κατὰ φαντασίαν εὐτυχίας, ὑπὸ τὸν ζυγὸ τῶν Τούρκων καὶ ὑπὸ συνθήκες φαινομενικῶς πλεονεκτικῆς.⁴⁷ Ὁ σ. ἀναφέρεται στὴν μεταξὺ Ρωσσίας καὶ Πύλης ὑπογραφείσα συνθήκη τῆς 21 Μαρτίου 1800, πού προέβλεπε οἱ κάτοικοι τῶν τεσσάρων θέσεων Βονίτσης, Πρεβέζης, Πάργας καὶ Βουθρωτοῦ, ἀνεγνωρισμένων ὡς δημοκρατικῆς πολιτείας ὑπὸ τὴν προστασία τῆς Πύλης, νὰ αὐτοκυβερνῶνται μὲ ἐπιτοπίους νόμους καὶ ἀρχές, νὰ ἔχουν πλήρη ἐλευθερία ἐπὶ τῶν περιουσιῶν καὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων τους, νὰ μὴ μποροῦν οἱ Ὀθωμανοὶ νὰ ἀνεγείρουν μετζίτι σὲ κάποια ἀπὸ τὴν ἀνωτέρω θέσεις, νὰ μὴ ἐπιτρέπεται σὲ κανένα Ὀθωμανό, πλὴν τοῦ ὑπὸ τῆς Πύλης ἀποστελλομένου Ἀρμοστοῦ καὶ ἐνὸς σὲ καθεμὴ κοινότητά Ὀθωμανοῦ, νὰ ἐγκαθίσταται ἐντὸς τοῦ μικροῦ αὐτοῦ κράτους κλπ.⁴⁸ Παρὰ τοὺς εὐνοϊκοὺς ὅρους τῆς Συνθήκης, τὸ κατὰ τῆς Πρεβέζης κτύπημα ἦταν μοιραῖο.⁴⁹ Οἱ Πρεβεζάνοι ἀλληλοὑποστηρίχθηκαν, μέχρι τὸ 1806, ὅταν ὁ Ἄλῃς ξαναθυμήθηκε τὴ λεία του καὶ ἐπέπεσε κατὰ τῆς πόλεως ὑπὸ τὸ διπλὸ βᾶρος τῆς ἐκδικήσεως καὶ τῆς ὀργῆς ἐναντίον ἐκείνων πού δὲν εἶχε καταφέρει νὰ ἐξοντώσει

γαλλικὸς Σύνδεσμος Ἰωαννίνων καταρτίζει ἐρατικὴ ἐπιτροπὴ, προκειμένου διὰ τῶν ἐράνων νὰ τιμήσει τὴν μνήμην τῶν ἡρώων ἐκείνων Γάλλων, ἀνεγείροντας μνημεῖον ἀπαθανατίζον τὸ ἐνδοξὸν ἐκεῖνον γεγονός καὶ διδάσκον ἐκ περισσοῦ ἡμᾶς ὅτι αἰετοτε ἡ μεγάλη καὶ εὐγενὴς Γαλλία ἠγωνίσθη ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, βλ. ἐφ. Ἰωαννίνων Ἡπείρου, φ. 695/925 τῆς 1 Ἰουλίου 1919.

⁴⁴ ROUQUEVILLE 1826, 204· 2010, 211.

⁴⁵ ROUQUEVILLE 1826, 204· 2010, 211. Καὶ ὁ Leake εὑρίσκει τὴν Πρεβέζα ὡς μιὰ ἀπὸ τὴν καλύτερες πόλεις τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ ἐμφάνισή της εἶναι εὐχάριστη ἐξαιτίας τῆς πληθώρας τῶν κήπων καὶ τῶν περιβολιῶν καὶ τῶν λιοστασιῶν πού καλύπτουν τὴν χερσόνησο πέρα ἀπὸ αὐτή, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 187.

⁴⁶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 75.

⁴⁷ ROUQUEVILLE 1826, 204· 2010, 211. Πομπώδεις χαρακτηρίζει τὴν ὑποσχέσεις τῆς Συνθήκης τοῦ 1800 καὶ ὁ T.S. Hughes, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 79.

⁴⁸ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1856, I, 292, σημ. 1, 293, σημ. 1.

⁴⁹ Ἡ μετάβασι ἀπὸ τὴν Βενετικὴ στὴν διὰ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ Ὀθωμανικὴ κυριαρχία εἶχε ὡς συνέπεια, μεταξὺ ἄλλων, τὴν ἀλλοίωσι καὶ συρρίκνωσι τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πρεβέζης ἀπὸ 10 καὶ 15 χιλ. στὴς 2-3 χιλ. καὶ τὴν καταστροφὴ 6.000 περίπου ἐλαιοδένδρων, βασικῆς πηγῆς εἰσοδήματος τῶν κατοίκων της, πρβλ. ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1993, 99. Ἡ ἀνακοίνωσι του βασιζέται στὴν ἐμπορικὴ καὶ προξενικὴ ἀλληλογραφία τῶν ἀδελφῶν F. καὶ H. Rouqueville, πού δὲν καλύπτεται ἀπὸ τὴν παρούσα εἰσήγησι. Κατὰ τὸν Γάλλο συνταγματάρχην F. Guillaume de Vaudoncourt, ὁ πληθυσμὸς τῆς Πρεβέζης πρὸ τοῦ 1799 ἀνερχόταν σὲ 15.000, ἐνῶ τὸ 1807 σὲ 3.000 μόνον (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 186, σημ. 43).

όλοσχερῶς τὸ 1798.⁵⁰ Ἀνήγειρε τότε τέμενος⁵¹ στὴν Πρέβεζα καὶ συγχρόνως ἡ δημοσία ἄσκησι τῆς Ὁρθοδόξου λατρείας ἀπαγορεύθηκε. Ἀπαλλοτριώσε περιουσίες, ἐξόντωσε ἢ ἐξώρισε τοὺς ντόπιους, οἱ ὅποιοι δὲν ξεπερνοῦσαν τότε τὰ 2.000 ἄτομα καὶ τῶν ὁποίων τὰ βασιανιστήρια ἀπὸ τοὺς δορυφόρους τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἦταν ἀπερίγραπτα.⁵² Ἡ «ἀναγεννημένη» κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Ἀλῆ πασᾶ Πρέβεζα,⁵³ τὴν ὁποία ὁ Rouqueville ἐπεσκεπτόταν μιά, τοῦλάχιστον, φορὰ τὸν χρόνο,⁵⁴ κατοικεῖται πλέον ἀπὸ μιά ὀρθὴ ὀρεσιβίων Ἀρναούτηδων, στοὺς ὁποίους ὁ πασᾶς εἶχε μοιράσει τὰ σπίτια, τὰ ἐπιπλα καὶ τὰ κτήματα τῶν κατοίκων τῆς. Στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου δεσπόζει τὸ φρούριο,⁵⁵ ποὺ προστατεύει τὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου. Τὸ τεράστιο σαράϊ ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς παραλίας καὶ μιά ἀποβάθρα ὑποστηρίζονται ἀπὸ κυκλικὴ τηλεβολοστοιχία, ἐνῶ στὸ κέντρο τῆς πόλεως, τὴν ὁποία διατρέχει ποταμός, ὑπάρχει ἕνα ἄλλο φρούριο κι ἕνα ἀκόμη σαράϊ.⁵⁶ Ἡ ὅλη θέσι περιβάλλεται ἀπὸ βαθειὰ τάφρο⁵⁷ τοιχισμένη καὶ κατασκευασμένη μὲ δαπάνες τῶν Ἑπειρωτῶν χριστιανῶν, οἱ ὅποιοι ἔχτισαν καὶ ἐπίπλωσαν, μὲ τὴ βία ἐννοεῖται, καὶ τὰ παλάτια τοῦ δυνάστη τους.⁵⁸ Ἀκόμη ἀναφέρεται σὲ μιά μαρμάρινη τρά-

⁵⁰ ΡΟΥΚΒΕΥΙΛΛ 1826, 204· 2010, 211.

⁵¹ Βρισκόταν μέσα στὸ κάστρο τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα καὶ ἦταν τὸ μεγαλύτερο καὶ ὠραιότερο τζαμί τῆς Πρέβεζης, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 79, σημ. 84.

⁵² ΡΟΥΚΒΕΥΙΛΛ 1826, 205· 2010, 212. Καὶ ὁ Leake προσμαρτυρεῖ ὅτι Ἡ Πρέβεζα ὑπέφερε τὸ πιδὸ πολύ, γιατί ἡ συμμαχία τῆς μὲ τοὺς Γάλλους κατὰ τὸν πόλεμο τοῦ 1798 ἔδωσε στὸν Ἀλῆ τὸ πρόσχημα γιὰ ἐκβιασμούς καὶ σκληρότητες καὶ γιὰ πολλὰ μετέπειτα χρόνια, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 229.

⁵³ Ἡ Πρέβεζα θεωροῦνταν ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα λιμάνια τοῦ Ἰονίου. Πέραν τῆς ἐμπορικῆς σημασίας του, ἀποτελοῦσε καὶ τὴν αἰχμὴ τοῦ δόρατος γιὰ τὶς περαιτέρω ἐπεκτατικὲς βλέψεις τοῦ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987, 140 κ.έ. Ἔτσι, κατὰ τὸν Γ. Σμύρη, δικαιολογεῖται καὶ ἡ ἀνέγερσι ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ τριῶν ὀλοκληρωμένων φρουριακῶν συγκροτημάτων καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς περιμετρικῆς τάφρου, ΣΜΥΡΗΣ 2004, 97.

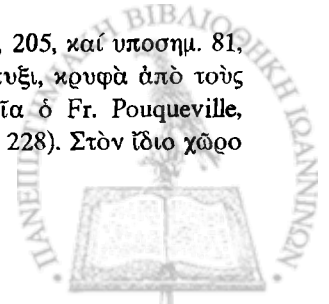
⁵⁴ Κατὰ τὸν Hughes, ἡ Πρέβεζα ἀποτελοῦσε ἀγαπημένο τόπο διαμονῆς τοῦ Ἀλῆ, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77. Ὁ Rouqueville μετέβαινε συχνὰ στὴν Πρέβεζα, γιὰ νὰ παρακολουθεῖ τὶς ἐργασίες, ποὺ ἐκτελοῦσε στὴν Πλαγιά ὁ συνταγματάρχης Nicole, REMERAND 1926, 117.

⁵⁵ Εἶχε κτισθεῖ κι αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ἀλῆ πασᾶ (ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987, 38), καλούμενον καὶ παρὰ Τούρκους Γενὴ Καλέ (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224). Τὸ γειτονικὸ φρούριο στὴ θέσι Παντοκράτορας, γνωστὸ καὶ ὡς Οὗτς καλέ (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 224), προοριζόμενο κι αὐτὸ γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐθεμελίωσε ὁ Ἀλῆς συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν συνταγματάρχην Guillaume de Vaudoncourt καὶ τὸν λοχαγὸ Palma (ΒΟΡΡΕ 1914, 70). Τὴν ἀνέγερσι τοῦ φρουρίου ἐπέβαλε τὸ στένωμα στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κόλπου καὶ ὁ συνακόλουθος ἀπόλυτος ἔλεγχος τῆς ναυσιπλοΐας (ΣΜΥΡΗΣ 2004, 104). Ἐπὶ τοῦ φρουρίου, πάνω σὲ θολωτοὺς χώρους, ὁ Hugues Rouqueville μαρτυρεῖ ὅτι, μετὰ τὴν ἀναχώρησί του, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀνεγείρουν παλάτι (ΡΟΥΚΒΕΥΙΛΛ 1826, 208· 2010, 214, σημ. 1).

⁵⁶ Ἦταν τὸ κομψότερο τῆς ἐπικρατείας τοῦ Ἀλῆ, κατὰ τὸν Hughes (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77). Κατὰ τὸν W. Leake, τόσο τὸ σεράϊ ὅσο καὶ τὸ νέο φρούριο εἶχαν κτισθεῖ μὲ ἀγγραφείες (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230).

⁵⁷ Περὶ αὐτῆς ὁ Ἄρτης Σεραφεῖμ Ξενοπούλος ὁ Βυζάντιος γράφει: [...] περιφράξας πρὸς δυσμὰς τὴν Πόλιν διὰ βαθυτάτης τάφρου, ἀφείς μόνον τέσσαρας θύρας [...] (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225). Λεπτομερῆ ἀναφορὰ στὴν τάφρο, ποὺ χαρακτηρίζεται μάλιστα καὶ ὡς τὸ μεγαλύτερο τεχνικὸ ἔργο ποὺ ἔχει γίνῃ στὸν τόπο μας μέχρι σήμερα, στὸ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987. Στὴν κατασκευὴ τῆς ντάπιας ἀναφέρονται καὶ δυὸ ἐπιστολές τοῦ Fr. Rouqueville, ὁ ὁποῖος συμμετεῖχε στὶς σχετικὲς συζητήσεις κατὰ τὸν σχεδιασμὸ τοῦ ἔργου (αὐτόθι). Κατὰ τὸν Holland, οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ὅσον ἀφορροῦν στὴν Πρέβεζα εἶχαν πολιτικὸ καὶ ὄχι οἰκονομικὸ χαρακτήρα, ἐπειδὴ ἐσχέδιαζε νὰ καταφύγει σ' αὐτὴ τὴν πόλι, στὴν περίπτωσι ποὺ θά ἦταν ἀναγκασμένος νὰ ἐγκαταλείψει τὸ βόρειο τμήμα τῆς ἐπικρατείας του (ΑΡΣ 1994, 314, σημ. 144· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 158). Ὁ Γ. Σμύρης ἀναφέρεται λεπτομερῶς καὶ περιγράφει τὴν τάφρο ὡς ἕνα χαμηλὸ ὀχύρωμα θεριστικῶν πυρῶν, ποὺ διαμορφώθηκε μὲ χαμηλὸ τεῖχος, ξηρὰ τάφρο καὶ ἐνδεχομένως ἀντίρρισμα (controscarpa), ΣΜΥΡΗΣ 2004, 99. Περὶ τῆς τάφρου, βλ. καὶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 230.

⁵⁸ Μεγάλο, κατὰ τὸν Leake, σεράϊ εἶχε ἀνεγείρει ὁ Ἀλῆς στὸ Μύτικα, ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 205, καὶ υποσημ. 81, ὅπου διαπραγματευόταν μὲ τὴν ὑπὸ τὸν W. Leake ἀγγλικὴ ἀντιπροσωπεία τὴν ἀνάπτυξι, κρυφὰ ἀπὸ τοὺς τότε συμμάχους τοῦ Γάλλου, φιλικῶν μὲ τὴν Ἀγγλία σχέσεων, γεγονότα στὰ ὁποῖα ὁ Fr. Rouqueville, ἀναφέρθηκε πολὺ ἀναξιολογῶς στὸ βιβλίον τῶν περιηγήσεών του (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 228). Στὸν ἴδιο χώρο

πεξα διακοσμημένη με γιρλάντες και κεφαλές κριών, κοντά στο ναό του αγίου Χαραλάμπους,⁵⁹ ενώ μαρτυρεί ότι στις αυλές μερικών σπιτιών βρίσκουμε σαρκοφάγους από γρανίτη, που μεταφέρθηκαν από τη Νικόπολη, και στα χέρια όλου του κόσμου μεγάλη ποσότητα νομισμάτων.⁶⁰

Ο Rouqueville διαθέτει εξαιρετική παρατηρητικότητα. Σε αρχαίες επιτύμβιες πλάκες, που έχουν χρησιμοποιηθούν κατά την κατασκευή αφιδρωτηρίου (= χαμάμ) της Πρεβέζης, διακρίνει επιγραφές, τρεις από τις οποίες αντιγράφει, κατά το δυνατόν, και μεταφέρει στη συγγραφή του.⁶¹ Παρατηρεί ακόμη, αντιγράφει και μεταφέρει μια επιγραφή από πλάκα ένθετη στην πρόσοψη του νέου μικρού φρουρίου της Πρεβέζης.⁶² Ο Rouqueville περιγράφει ζωγραφικώς και τον περιβάλλοντα την Πρέβεζα χώρο, όπου απλώνονται σκιερὰ περιβόλια, όπως εκείνα των έσπερίδων, με πορτοκαλιές κατάφορτες από άνθη και καρπούς, ενώ στον έλαιώνα σχηματίζονται άψιδες άδιαπέραστες από τις ακτίνες του ήλιου.⁶³ Σ' όλες τις εποχές, ή περιοχή είναι ένας μαγευτικός τόπος, είναι το «μπουτουάρ» της χερσονήσου, που είναι γεμάτη από μυρτιές και μυριστικούς θάμνους, από αιώνια άνθη και δροσιστικές θαλάσσιες αὔρες. Εκεί πηγαινοέρχονται τα άποδημητικά πουλιά, ενώ ή πεδιάδα είναι γεμάτη από άνεμῶνες, ναρκίσσους και άνθεμίδες.⁶⁴

Αν οί τυχεροί, κατά τα άλλα, κάτοικοι της περιοχής είχαν και μια πατρική και όχι απάνθρωπη κυβέρνηση, τότε μέ χαρὰ θὰ βλέπαμε νὰ γεννιῶνται απόγονοι, προωρισμένοι νὰ διαιωνίζονται μέσα στην πιδ ώραία και πιδ χαριτωμένη περιοχή της μαγευτικής ελληνικής γῆς.⁶⁵ Η Πρέβεζα έκανε ποιητή τον πεζογράφο, χωρίς νὰ καταφέρει ν' άγγίξει τον ποιητή και τραγικό αυτόχειρα της Μαργαρίνας!

Ο Rouqueville αναφέρεται συχνά σε πρόσφατα, τότε, ιστορικά γεγονότα, εν αναφορὰ, συνήθως, προς τον Άλη πασά, τον οποίο είχε και τους δικούς του λόγους ν' αντιπαθεί.⁶⁶

ο Άλης είχε ανεγείρει και όχυρωμα (ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 375). Ο Γ. Σμύρης, αδυνατώντας, εκ των διαθεσίμων στοιχείων, νὰ ταυτίσει το όχυρο του Μύτικα, υποθέτει, άβασίμως, ότι πρόκειται για το ίδιο όχυρο του Παντοκράτορα (ΣΜΥΡΗΣ 2004, 108). Άς σημειωθεί έδῶ ότι ο Σεραφείμ Ξενοπούλος όμιλεί περί στρατώνος, που κατεστράφη μετά την πτώσι του Άλη (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 238). Οίκημα είχε χτίσει ο Άλης και στην κορυφή του λόφου Μιχαλίτσι (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 191). Πρωταρχιτέκτονας πολλών σεραγιών, φρουριών και γεφυριών στην επικράτεια του Άλη πασά, καθώς και του κάστρου του Αγίου Ανδρέα και άλλων όχυρωμάτων στην Πρέβεζα, ήταν, κατά τον Leake, ο αρχιμάστορας Πέτρος από την Κορυτσά (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 221). Ο Α. Πετρονώτης πειστικῶς ύποστηρίζει ότι ο Πέτρος ήταν ελληνικής καταγωγῆς (ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ 1994, 367 κ.έ.), εν αντιθέσει προς τον Rouqueville και άλλους Γάλλους συγγραφείς που τον θεωρούν Άλβανό (ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1824, I, 95).

⁵⁹ Έννοεί τη σαρκοφάγο, τμήμα της οποίας είναι σήμερα έντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο του ὡς άνω ναού. Βλ. σχετικῶς καί ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 69, σημ. 19.

⁶⁰ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 207· 2010, 214. Έξαιρετική συλλογή αρχαίων νομισμάτων κατείχε και ο Άγγλος περιηγητής W. Leake, ή οποία, μαζί με τις συλλογές σφραγιθολίθων, άγγείων και τη βιβλιοθήκη του, έπουλήθηκαν στο Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ αντί 5000 λιρών, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2008, 47.

⁶¹ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 197· 2010, 204, Σημ.

⁶² ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 197· 2010, 204, σημ. 1.

⁶³ Περὶ του έλαιώνα της Πρεβέζης, που έφτυεθήκε από τους Ένετούς τό 1718, βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 227· ΒΑΣΙΛΑΣ 1954· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991, 32, που θεωρεί τον έλαιώνα ὡς τό μεγαλύτερο παραγωγικό έργο, που έγινε ποτέ στην περιοχή της Πρεβέζας.

⁶⁴ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 208· 2010, 215.

⁶⁵ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 208· 2010, 215.

⁶⁶ Ο Γάλλος διπλωμάτης θεωρούσε τον Άλη υπεύθυνο της διπλωματικής του άποτυχίας στην Ήπειρο (ΑΡΕ 1994, 20), έμισούσε δὲ τον πασά των Ίωαννίνων, διότι, πλην των άλλων, παρεβίαζε τις μυστικές προς την γαλλική κυβέρνηση εκθέσεις του (ΑΠΤΕΛΟΥ 1968, 124). Κατά τον Hughes, που έπεσκέφθηκε τον Fr. Rouqueville στο προξενείο τον Ίανουάριο του 1814, ο Γάλλος πρόξενος στα Ίωάννινα ήταν άποκλεισμένος στο προξενείο του μετά την άλλαγή της πολιτικής του Άλη από φιλογαλλικής σε φιλοαγγλική. Ο Άλης, πάντοτε κατά τον

Μνημονεύει τούς γκρεμούς και τὰ βράθρα τοῦ Ζαλόγγου, δοξασμένα για πάντα ἀπὸ τὴν ἥρωική αὐταπάρηση τῶν γυναικῶν τῆς Σελλήϊδος, ποὺ κατακρημνίστηκαν ἐκεῖ.⁶⁷ Για τὸ Σούλι, γενικῶς, πιστεύει ὅτι ἔλειψαν μόνο οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ ἱστορικοὶ για νὰ ἐξυμνήσουν τὰ γεγονότα, ὄχι λιγώτερο ἐνδιαφέροντα ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ἥρωικῶν αἰώνων.⁶⁸

Ἀναφέρεται ἀκόμη στοὺς ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τῶν Σουλιωτῶν καὶ τῶν ἄρματολῶν ἀγῶνες τῶν κατοίκων τῆς Καστροσ(υ)κιάς, πρὸς ὑπεράσπισι τῶν τελευταίων ἐλευθεριῶν τῆς Ἡλείου,⁶⁹ ἐναντίον τοῦ ἐκδικητικοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὁ ὁποῖος λησμονεῖ μόνον τὶς ἐξυπηρετήσεις καὶ τὶς εὐεργεσίες.⁷⁰

Μνημονεύει ἐπίσης τὶς βίαιες μεταφορὲς κατοίκων ποὺ διενεργοῦσε ὁ Ἀλῆς, προκειμένου νὰ ἐποικίσει κάποια περιοχὴ. Στὴν Καμαρίνα, συγκεκριμένως, ὁ συγγραφέας σημειώνει τὴν παρουσία μιᾶς παροικίας ποὺ συγκροτοῦν χωρικοὶ μεταφερόμενοι ἀπὸ τὴν Ἄκαρνανία καὶ μερικῶν ἐξορίστων ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, συμπεραίνοντας ὅτι ὅπου στρατιωτικῶς ἐπιχειρεῖται ὁ ἐποικισμὸς μιᾶς περιοχῆς, ἐξευτελίζεται τὸ ἀνθρώπινο εἶδος. Τοῦτο συμβαίνει, διότι τὰ εἶδη ποὺ ἀποκτηνώνονται ἀπὸ τοὺς νόμους ποὺ τοὺς ἐπιβάλλονται, δὲν μποροῦν ν' ἀνυψωθοῦν στὴ φυσικὴ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου.⁷¹

Τὸ 1815 ὁ Ἀλῆς, ὅπως εἶχε κάνει προηγουμένως καὶ ὁ Αὐγουστος, για νὰ ἐποικίσει τὴ Νικόπολι, μετεφύτευσε, σὰ νὰ ἐπρόκειτο για ἀγέλες, πληθυσμοὺς ὀλοκλήρους ἀπὸ τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θεσσαλία κι ἓνα μέρος τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πρεβέζης, για νὰ ἐπανοικίσει, γύρω ἀπὸ τοὺς δυσσώδεις ὄρυζῶνες τοῦ Ἀχερουσίου ἔλους, τὴν Ἀηδονία, μία χώρα ποὺ κατέστρεψε ἡ λύσσα τοῦ πιὸ ἐκδικητικοῦ ἀπὸ τοὺς τυράννους.⁷²

Καταγράφει ἐπίσης καὶ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ καπετάνιου τῆς Πρεβέζης, τοῦ πιὸ ὠραίου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καπετάνιους, τοῦ Χρηστάκη, πενθεροῦ τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, ποὺ εἶχε κάψει τοὺς τζοχανταραίους μέσα στὴν ἐκκλησία στὴν ὁποία εἶχαν καταφύγει βεβηλώνοντας τὴν. Ὁ Ἀλῆς, ἀντεκδικούμενος τότε, ἔρριξε ὅλο τὸ βάρος τῆς ὀργῆς του πάνω σ' ὀλόκληρο τὸν πληθυσμὸ τῆς περιοχῆς.⁷³

Πολλὲς καὶ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ Rouqueville για τὴ σύγχρονη ζωὴ στὴν Πρέβεζα καὶ τὴν περιοχὴ τῆς καταγράφοντας μάλιστα καὶ ἔθιμα. Κάνει λόγο για τὴ μολυσμένη π.χ. ἀτμόσφαιρα τοῦ Λούρου,⁷⁴ τὴν ἔλλειψι ποσίμου ὕδατος, τὶς μυ-

---

Hughes, ἀπηγόρευε στοὺς ὑπηκόους του τὴν ἐπικοινωνία μὲ τὸν Rouqueville (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 63, καὶ σημ. 37), ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ Ἀλῆς ἐσχεδίαζε τὴ δολοφονία του (ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 74· 2010, 87). Τέλος, κατὰ τὸν Remérand, ὁ Ἀλῆς εἶχε περιορίσει τὸν Rouqueville στὴν κατοικία του ὡσὰν νὰ ἐπρόκειτο για ἐγκληματία, τὸν παρακολουθοῦσε στενῶς, ἀπηγόρευε στοὺς ὑπηκόους του νὰ τὸν ἐπισκέπτονται, συνελάμβανε τοὺς ταχυδρόμους του καὶ παρεκώλυε τὴ διακίνησι τῆς ἀλληλογραφίας του (REMÉRAND 1928, 123). Ἀκόμη, ἐφόβιζε ἢ ἐδωροδοκοῦσε τοὺς ὑπηρετές τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας, για νὰ τὸν ἐγκαταλείψουν καὶ νὰ στερηθεῖ ἔτσι μία μέρα κι αὐτὴ ἀκόμα τὴν τροφὴ (αὐτόθι). Πάντως, κατὰ τὸν Ἄρς, οἱ ἀναφορὲς τοῦ Rouqueville στὸν πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων θεωροῦνται ἀναξιόπιστες (ΑΡΣ 1994, 19 κ.ἑ.). Ἀναλυτικὴ εἰκόνα τῶν σχέσεων Ἀλῆ πασᾶ καὶ ἀδελφῶν Fr. καὶ H. Rouqueville, βλ. ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1999, 65-106.

⁶⁷ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 183· 2010, 190.

⁶⁸ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 222· 2010, 230.

⁶⁹ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 185· 2010, 193.

⁷⁰ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 186· 2010, 194.

⁷¹ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 187· 2010, 195.

⁷² ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 27· 2010, 29.

⁷³ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 186-187· 2010, 194. Συμφώνως πρὸς σημείωσι τοῦ Hughes, ἡ Πρέβεζα θὰ μπορούσε νὰ ἀποφύγει τὴν καταστροφὴ τοῦ 1797, ἂν εἶχε, ὅπως θὰ ἔπρεπε, ἀμυνθεῖ πίσω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς κι ἂν εἶχε φθάσει ἐγκαίρως ἀπὸ τὴ Λευκάδα ἢ βοήθεια ὑπὸ τὶς διαταγὲς ἐνὸς γενναίου νεαροῦ καπετάνιου ἀπὸ τὴν Πρέβεζα ὀνόματι Χρηστάκη, ἢ ὁποία ὅμως δὲν ἔφθασε λόγω τοῦ μὴ εὐνοϊκοῦ ἀνέμου, πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 110, σημ. 173.

⁷⁴ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 216· 2010, 224.

ριάδες μεγάλα κουνούπια, πού αναγκάζουν τούς δυστυχείς κατοίκους της περιοχής να κατασκευάζουν κρεβάτια πάνω στα ψηλά δένδρα σαν φωλιές πελαργών, την προσβολή από διφθεριτική λαρυγγίτιδα κι από επιδημίες ανθρώπων και χοίρων.⁷⁵ Ακόμη στο Λούρο, οι κάτοικοι διαμένουν σε καλυβούλες, κατασκευασμένες από κλαδιά δένδρων, σε κυψέλες μελισσών, ή σε παραπήγματα, γιατί δεν τούς επιτρέπουν να χτίζουν σπίτια με πέτρες, από φόβο μή μπορέσουν και όχρωθοούν σ' αυτά, προβάλλοντας άμυνα με πυροβόλα όπλα.⁷⁶

Σημειώνει ακόμη ότι ή Κασσώπη είναι τὸ χειμαδιὸ τῶν Βλάχων βοσκῶν τῆς Πίνδου,⁷⁷ ἐνῶ ἀπὸ τὸ Κανάλι μέχρι τὸ Καναλόπουλο ὑπάρχουν πολλὰ τσιφλίκια, πού καλλιεργοῦνται ἀπὸ Λευκαδίτες ἐργάτες.⁷⁸

Ὁ Rouqueville παρακολουθεῖ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς καὶ καταγράφει, ἐλέγχθη ἤδη, καὶ ἔθιμα, ὅπως ἐκείνο τῆς ἐκταφῆς λειψάνων τῶν Ὁρθοδόξων.⁷⁹ Περιγράφει ἐπίσης μία ἐτήσια Βενετικὴ φιέστα, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἀρχηγὸς τῶν Βενετικῶν ναυτικῶν δυνάμεων ἀπελάμβανε τιμὲς θριάμβου γιὰ κάποια δῆθεν νίκη τοῦ ἐναντίον τῶν ἀγάδων τοῦ Μαργαριτίου.⁸⁰

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἐμπορικῆς-οἰκονομικῆς πληροφορίες, πού παρέχει ὁ Rouqueville στὸ ταξιδιωτικὸ του. Συγκεκριμένως, στὴν περιοχὴ τῆς Κασσώπης, τῆς ὁποίας μητρόπολι καὶ ἐπίγειο θεωρεῖ τὴ Ρηνιάσσα,⁸¹ τὰ ἀκτοπλοϊκὰ μεταφέρουν εὐρωπαϊκὰ βιομηχανικὰ προϊόντα, τὰ ὁποία ἀνταλλάσσουν μὲ ἐντόπια ἐδώδιμα.⁸² Μάλιστα, κατὰ τὸν σ., ὁ πολιτισμὸς, τέκνον τοῦ ἐμπορίου, εἰσήλθε πρὸ 50 ἐτῶν στὴν περιοχὴ ἀπὸ τοὺς Γάλλους, οἱ ὁποιοὶ ἐπέτυχαν νὰ ὀδηγήσουν τοὺς ὀρειβίους στὴν ἀνάπτυξι νέων σχέσεων.⁸³

Στὴ Γλυκὴ τὰ ἀκτοπλοϊκὰ τοῦ Ἴονίου ἀγοράζουν σιτηρὰ, ἐνῶ τὸν καιρὸ τῆς Γαλλικῆς θαλασσοκρατορίας τὰ φορτηγὰ προμηθεύονταν ἀπὸ ἐδῶ οἰκοδομικὴ ξυλεία γιὰ τὸ ναύσταθμο τῆς Τουλών καὶ προσέφεραν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τὴν εὐημερία πού διαχέει τὸ ἐμπόριο στὰ Ἔθνη.⁸⁴ Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία γιὰ τὴν τέλεσι ἐμποροπανηγύρεως τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία ἀκολουθοῦσε τὴν προμνημονευθεῖσα Βενετσιάνικη τελετὴ.⁸⁵

Ὁ Rouqueville μνημονεύει ἐπίσης ἓνα ναυπηγεῖο καὶ τοὺς τοίχους τοῦ τεραστίου καταστήματος τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας στὴν Πρέβεζα La Salle, τὸν ὁποῖο εἶχε δολοφονήσει, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1792, πολλαπλᾶ εὐεργετημένος ἀπὸ τὸν ἴδιο, στρατιώτης τοῦ καπετὰν Λεπενιώτη, καὶ μεταφέρει τὴ μαρτυρία γερόντων ὅτι ὁ Γενουάτης εὐγενῆς Andrea Dogia εἶχε τὴν πρόθεσι νὰ δημιουργήσῃ δεξαμενὲς ναυστάθμου σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.⁸⁶

Γράφοντας, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὑποσημειώνει, πολλὰ χρόνια πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς

⁷⁵ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 217-2010, 225.

⁷⁶ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 216-2010, 224.

⁷⁷ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 216-2010, 223.

⁷⁸ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 187-2010, 195.

⁷⁹ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 206-2010, 213, σημ. 1.

⁸⁰ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 200-2010, 207.

⁸¹ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 181-2010, 188.

⁸² ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 184-2010, 192.

⁸³ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 184-2010, 192. Πλήρη καταγραφὴ τῶν εἰσαγωγῶν-ἐξαγωγῶν ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Πρεβέζης πρὸς τὰ Ἑπτάνησα καὶ τὰνάπαλι, καθὼς καὶ τῶν ἐν γένει ἐμπορικῶν σχέσεων τῆς Πρεβέζης κατὰ τὴν χρονία 1811-1813, βλ. στὸ ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1993, 109 κ.έ.

⁸⁴ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 179-2010, 187.

⁸⁵ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 200-2010, 208.

⁸⁶ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 203-2010, 210. Περὶ τῆς ἐμπορικῆς καὶ ναυπηγικῆς δραστηριότητος καθὼς καὶ περὶ τῆς δολοφονίας τοῦ La Salle (καὶ Lassale) βλ. ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1981, 333-334· ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ 1987, 83 κ.έ.· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 182-183 υποσημ. *, 194, 195.

ἐπαναστάσεως –υποθέτουμε περὶ τὸ 1813, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει πρὸ τοῦ 1815, ποὺ ἀνεχώρησε ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ τὴν Ἥπειρο– διαπιστώνει ὅτι οἱ Ἴόνιοι, ποὺ διεδέχθησαν τοὺς Γάλλους στὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς, μετέφεραν στοὺς Ἕλληνες τῆς Ἠπείρου τὰ νέα τῆς χριστιανικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ περιέργεια ἐξύπνησε τὴν προσοχή, ποὺ ἐκαλλιέργησε προσδοκίαις. Ἔτσι ἐξηγεῖ τὴν ἀκαθόριστη ἀνησυχία ποὺ ἐπικρατεῖ καὶ τὴν ὁποία παραλληλίζει μὲ τὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ χριστιανισμοῦ, ποὺ προεμήνυαν μιὰ γενικὴ ἐπανάστασι μέσα στὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία.⁸⁷

Διαπιστώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Ἠπείρου *Καλλιεργοῦν τὶς ιδέες τῆς ἐλευθερίας, μιλοῦν γι' αὐτὲς παντοῦ, ὅπου κι ἂν συναντιοῦνται, ὅπου κι ἂν συγκεντρῶνται.* Ἄν ἀκουγόταν μία κραυγὴ ἐλευθερίας, ἂν ἐμφανιζόταν ἓνας ἠγέτης, θὰ προκαλοῦσαν τεράστια ἀναστάτῳσι στὴν Ὄθωμανικὴ Αὐτοκρατορία.⁸⁸ Δὲν παραλείπει ἐδῶ νὰ μεμφθεῖ ἱεροσύλους δημοσιολόγους τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ἐσυκοφάντησαν τὴν Ἑλληνικὴ ἐπανάστασι, προκειμένου νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀντιχριστιανικὴ πολιτικὴ μερικῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων.⁸⁹

ΣΩΣ

Ὁ Hugues Rouqueville, ἀδελφὸς τοῦ Françoise καὶ γραμματέας του στὸ Γενικὸ Προξενεῖο τῆς Γαλλίας στὰ Ἰωάννινα (1807-1815), ἐτοποιητήθηκε ὡς ὑποπρόξενος στὴν Ἄρτα, μετὰ τὴ μετάθεσι τοῦ ἀδελφοῦ του Françoise στὴν Πάτρα.⁹⁰ Προηγουμένως, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπίμονες παρακλήσεις τοῦ ἀδελφοῦ του, ὁ Hugues εἶχε διορισθεῖ (1811) ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Πρέβεζα, τὸ δὲ διοριστήριον ἐγγράφο ἐφθασε στὰ χέρια του ἓνα περίπου χρόνον ἀργότερα.⁹¹ Ὡστόσο, ὁ Hugues, καὶ μετὰ τὸ διορισμό του στὴν Πρέβεζα, παρέμεινε στὰ Ἰωάννινα ὡς γραμματέας καὶ ἄτυπος, οὐχὶ ὅμως καὶ ἄμισθος, ὅπως πρὶν, ὑποπρόξενος στὴν Πρέβεζα, ἀσκῶν κατ' οὐσίαν τὰ ἴδια καθήκοντα.⁹²

Στὶς 26 Φεβρουαρίου 1815, οἱ ἀδελφοὶ Rouqueville ἀπεχαιρέτησαν τὸν Ἀλῆ πασᾶ καὶ μετέβησαν στὴν Ἄρτα, ἀπ' ὅπου ὁ Françoise, μέσῳ Πρεβέζης, ἀνεχώρησε γιὰ τὴ νέα του θέσι στὴν Πάτρα.⁹³ Ὁ Hugues εἶναι ἀπαρηγόρητος ἐπὶ τῷ χωρισμῷ. Γράφει στὸν εὐρισκόμενον στὴν Πρέβεζα, κατ' ὁδὸν πρὸς Πάτρα, ἀδελφό του: *Βρίσκεσαι ἐκτὸς Ἠπείρου, εἶναι ἤδη ἓνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὴν εὐτυχία.* Δύο μέρες ἀργότερα, ἀπευθύνει ἐπιστολὴ στὸν εὐρισκόμενον στὴν Πρέβεζα Ἀλῆ πασᾶ, στὸν ὁποῖο γράφει ὅτι, παρὰ τὴν ἐπιθυμία του, δὲν θὰ μπορέσει νὰ τὸν ἐπισκεφθεῖ ἐκεῖ. Τὸν ἐμποδίζει μιὰ ἀδιαθεσία καὶ ἡ λύπη ποὺ τοῦ

⁸⁷ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 184· 2010, 192.

⁸⁸ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 185· 2010, 192.

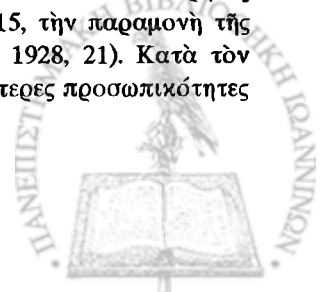
⁸⁹ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1826, 185· 2010, 192, σημ. 1.

⁹⁰ ΒΛΑΧΟΣ 1988, 396, ὅπου καὶ τὰ περὶ τοῦ ἀρχείου τοῦ ὑποπροξενείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντλοῦνται τὰ στοιχεῖα, ποὺ παρατίθενται στὴν παρούσα εἰσήγησι. Ἐπιλεκτικῶς (ἀφορῶσες ἰδιαιτέρως στὴν Ἄρτα) ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Νικολάου Ἀλιβέρτη 29 ἀπὸ τὶς 150 ἐπιστολὲς (ΑΛΙΒΕΡΤΗΣ 1956-1957). Οἱ ὑπόλοιπες παραμένουν μεταφρασμένες καὶ σχολιασμένες, ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα, ἀλλὰ ἀνέκδοτες ἀκόμη.

⁹¹ ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1999, 47, σημ. 4.

⁹² ΣΙΟΡΟΚΑΣ 1999, 47, σημ. 4. Οἱ ἀδελφοὶ Rouqueville, μετὰ τὴν κατάληψι τῆς Ἑπτανήσου ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους, εἶχαν εἰσηγηθεῖ ἀρμόδιως τὴν κατάργησι τοῦ Γενικοῦ Προξενείου στὰ Ἰωάννινα ὡς ἀχρήστου πλέον, εἰσήγησι γιὰ τὴν ὁποία ὁ Hugues θὰ ὁμολογήσει ὅτι ἦταν λανθασμένη (ΒΛΑΧΟΣ 1988, 397, σημ. 2).

⁹³ ΡΟΥΚΒΕΙΛΛ 1815-1817, 26.3.1815 (Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν). Ὁ Remérand ἀνακριβῶς γράφει ὅτι ἡ ἀποχαιρετιστήρια συνάντησι ἐπραγματοποιήθηκε στὶς 27 Μαρτίου 1815, τὴν παραμονὴ τῆς ἀναχωρήσεως (28 Μαρτίου 1815) τῶν δύο ἀδελφῶν ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα (REMÉRAND 1928, 21). Κατὰ τὸν Remérand πάντα, ὁ Rouqueville ἐδέχθηκε νὰ γευματίσει μὲ τὸν Ἀλῆ καὶ τὶς σημαντικώτερες προσωπικότητες τοῦ σεραγιοῦ του, ὡς δεῖγμα συμφιλίσεως (αὐτόθι).

προξενεί ή απομάκρυνσι του άδελφού του.⁹⁴ Σ' άλλη έπιστολή του, τέλος, προτρέπει τον άδελφό του ν' αφήσει την Πρέβεζα και τις άπαισιες άκτές της Άλβανίας και νά ξεχάσει τὰ όσα υπέφερε στην Ήπειρο, αλλά νά μη ξεχάσει μόνο ότι ο άδελφός του βρίσκεται ακόμη εκεί!⁹⁵

Στις 20 Μαρτίου 1815, ο Άλη πασάς, αναχωρώντας από τὰ Ίωάννινα, για νά μεταβεί στην Πρέβεζα, πήρε μαζί του όλα τὰ στρατεύματα, που έβρισκονταν τότε στα Ίωάννινα και ξεπερνούσαν τις 5.000, και τὰ όποια, κατά την πορεία τους προς την Πρέβεζα, ως άλλες άκριδες της Αιγύπτου, κατέφαγαν τὰ πάντα κι άφησαν πίσω τους τὰ ίχνη της δυστυχίας.⁹⁶

Μάλιστα, τή νύχτα της 21 προς 22 Μαρτίου, άνθρωποι του Άλη άρπαξαν στα Ίωάννινα με τή βία όσους είχαν απομείνει από τις ισχυρές οικογένειες της Τσαμουριάς και του πασαλικιού του Μπερατίου, τους όποιους είχε προγράψει ο Άλης προ της αναχωρήσεώς του για την Πρέβεζα. Από αυτούς, 4 έστραγγάλισαν εντός του φρουρίου των Ίωαννίνων και τους άλλους, 151 τον αριθμό, όπως πληροφορεί τον υποπρόξενο ο άδελφός του από την Πρέβεζα,⁹⁷ τους απέστειλαν, σιδηροδεσμίους, στον μπέη του Άλγερίου ως σκλάβους.⁹⁸

Στὰ μέσα Απριλίου του 1815, ο Hugues αναφέρει ότι στην Πρέβεζα βρίσκεται ο Don Vincenco Micarelli, ο όποιος ισχυρίζεται ότι ανέκαλυψε χρυσωρυχείο.⁹⁹ Για τὸ ίδιο πρόσωπο, σε προγενέστερη έπιστολή του προς τον Ύπουργό επί των Έξωτερικών, αναφέρει ότι πρόκειται περί Σικελού, στον όποιο ο Άλης ανέθεσε νά οργανώσει στα Ίωάννινα χυτήριο για κανόνια, νά ανακαλύψει και νά προχωρήσει στην εκμετάλλευσι μεταλλείων χρυσοῦ και άργύρου και νά οργανώσει, σε μιὰ απόμερη γωνιά της Άλβανίας, εργαστήριο κάλπικων νομισμάτων!¹⁰⁰ Τὸν ίδιο καιρό ο υποπρόξενος ζητά από τον Στατάκη, agent de France à Preveza, νά παρακαλέσει εκ μέρους του τον Άλη, νά έπιτρέψει σε κάποιον δυστυχῆ Γάλλο και στην οικογένειά του, που ο ίδιος είχε κατορθώσει νά απελευθερώσει, νά επιβιβασθούν στο πλοίο του βεζύρη, αν δεν έχει ακόμη αποπλεύσει για τὴ Μασσαλία, και νά επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Άλλιώς, ο πράκτορας νά τους εξασφαλίσει τὰ μέσα, για νά διαπεραιωθούν στην Κέρκυρα και ν' αναζητήσουν εκεί καράβι για τον έπαναπατρισμό τους.¹⁰¹

Προσκεκλημένος, τελικώς, του Άλη, όπως προαναφέρθη, ο Hugues θά φθάσει στις 17

⁹⁴ ROUQUEVILLE 1815-1817, 23.3.1815. Αργότερα ο υποπρόξενος θά μηνύσει στον Άλη, δια του (προξενικού) πράκτορος της Γαλλίας στην Πρέβεζα, ότι, έφ' όσον τὸ έπιτρέψει ο καιρός και ή υγεία του, θά τον έπισκεφθεί. Τελικώς, ο Άλης, που παρέμεινε στην Πρέβεζα μέχρι της 6 Μαΐου 1815, εκάλесе ο ίδιος τον υποπρόξενο νά τον έπισκεφθεί εκεί. Παρά την κακή κατάσταση της υγείας του, ο Hugues Rouqueville δεν μπόρεσε νά άρνηθεί την πρόσκλησι του βεζύρη (πρβλ. ROUQUEVILLE 1815-1817, 12.4.1815). Στὰ μέσα Μαΐου, ο Hugues θά ζητήσει νά πληροφορηθεί, από τον πράκτορά του στην Πρέβεζα, αν άληθεύει ή φήμη ότι ο Άλης διώχνει όλους τους Πρεβεζάνους από την πόλη (ROUQUEVILLE 1815-1817, 17.5.15).

⁹⁵ ROUQUEVILLE 1815-1817, 26.3.1815. Για τὴ δυνατή αγάπη που ένωνε τους άδελφούς Rouqueville, βλ. και ΒΛΑΧΟΣ 1988, 403.

⁹⁶ ROUQUEVILLE 1815-1817, 27.3.1815.

⁹⁷ ROUQUEVILLE 1815-1817, 20.3.1815.

⁹⁸ ROUQUEVILLE 1815-1817, 27.3.1815 (έπιστολή-άναφορά προς τον Πρόγκηπα του Beneventi, Ύπουργό των Έξωτερικών της Γαλλίας).

⁹⁹ ROUQUEVILLE 1815-1817, 13.4.1815.

¹⁰⁰ ROUQUEVILLE 1815-1817, 26.3.1815.

¹⁰¹ ROUQUEVILLE 1815-1817, 26.3.1815. Την ίδια μέρα απευθύνει έπιστολή και προς τον Κολοβό, δραγουμάνο του Άλη, και τον παρακαλεί νά ζητήσει από τον βεζύρη τὰ χρήματα που όφειλονται στον δυστυχῆ Γάλλο, για νά μεταβεί στην Κέρκυρα (ROUQUEVILLE 1815-1817, 26.3.1815). Με άλλη έπιστολή του, ζητάει από τον έπιτετραμμένο του Γαλλικού προξενείου στην Κέρκυρα νά φροντίσει για τον έπαναπατρισμό του (ROUQUEVILLE 1815-1817, 19.4.1815).

Ἀπριλίου στήν Πρέβεζα.¹⁰² Μολονότι ἔγινε φιλοφρόνως δεκτός, ὁ πασαῖς δὲν θὰ τοῦ ἀποκαλύψει τὸν λόγο τῆς προσκλήσεως. Ἐν τούτοις, ὁ Hugues θὰ ἀναφέρει στὸν ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν ὅτι ὁ Ἀλῆς τελεῖ ἐν ταραχῇ, διότι ἔχει πληροφορίες ὅτι ἡ Πρέβεζα καὶ ἡ περιοχὴ θὰ παραχωρηθεῖ στοὺς Ἄγγλους, κυρίους ἤδη τῆς Ἑπτανήσου, οἱ κάτοικοι τῆς ὁποίας δημόσια καὶ μυστικά, φανερὰ καὶ κρυφά, ζητοῦν ἓνα ἀπελευθερωτή.¹⁰³

Ἡ παραμονή, πάντως, τοῦ Ἀλῆ στήν Πρέβεζα ἦταν ὀδυνηρὴ γιὰ τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς εὐρύτερας περιοχῆς. Πλὴν τῶν ἄλλων, ὁ Ἀλῆς, ἐπιβάλλοντας μέσα σὲ 2½ περίπου μῆνες τὸν ἕκτο κατὰ σειρὰν φόρο, ἐπέταξε 1.000 ἄλογα, γιὰ νὰ μεταφέρει 2.000 σακκιά σιτάρι ἀπὸ τὴν Πρέβεζα στὰ Ἰωάννινα. Ἡ ὅλη ἐπιχείρησι ἐστοίχισε στοὺς ἐντοπίους 31.000 πιάστρα, ἓνα πολὺ σοβαρὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ποσό.¹⁰⁴

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1815, ὁ Ἀλῆς, ἀφοῦ ἐζήτησε ἀπὸ τὸν Hugues νὰ τὸν συνοδέψει, μετέβη ἐκ νέου στήν Πρέβεζα, προκειμένου νὰ ὑποδεχθοῦν ἐκεῖ ἀπὸ κοινοῦ τὸν ἔκπτωτο βασιλιά τῆς Σουηδίας Γουσταῦο Ἀδόλφο.¹⁰⁵ Στὶς 22 Νοεμβρίου ὁ Hugues, ποὺ ἓνας ὑψηλὸς πυρετὸς τὸν εἶχε κρατήσει κλινῆρη γιὰ παραπάνω ἀπὸ 15 μέρες, μετέβη καὶ αὐτὸς μετὰ τὴν σειρά του στήν Πρέβεζα καὶ ἔσπευσε νὰ συναντήσῃ τὸν Ἀλῆ, ὁ ὁποῖος ἐζήτησε τὶς συμβουλές του, προκειμένου νὰ ὀργανώσει κατὰ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο τὴν ὑποδοχὴ τοῦ τ. βασιλιά, ποὺ ἔφθασε στήν Πρέβεζα τὴν ἐπομένη.¹⁰⁶ Ἐνας νέος πυρετὸς δὲν ἐπέτρεψε στὸν Hugues, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζετο σ' ἄλλη ἐπιστολῇ τὴν ὑγεία του ὡς λεπτεπίληπτη,¹⁰⁷ νὰ συνοδεύσῃ τὸν βεζύρη στήν ἀποβάθρα, ὅπου θὰ προσφωνοῦσε τὸν Γουσταῦο Ἀδόλφο.¹⁰⁸ Δυὸ μέρες ἀργότερα, ὁ Hugues ἐπεσκέφθη τὸν τ. βασιλιά, ὁ ὁποῖος τοῦ ἐπεφύλαξε λίαν εὐγενικὴ καὶ κολακευτικὴ ὑποδοχὴ. Ὁ Hugues δὲν θὰ ξεχάσῃ ποτὲ τὰ γλυκὰ λόγια ποὺ τοῦ ἀπηύθυνε ὁ Γουσταῦος, ὅπως δὲν θὰ ξεχάσῃ καὶ τὰ δάκρυα τοῦ ἐκπτώτου μονάρχη, μετὰ τὰ ὁποῖα ἀνέμειξε τὰ δικά του!¹⁰⁹

Ὁ Γουσταῦος ἐκυκλοφοροῦσε καθημερινῶς στοὺς δρόμους τῆς Πρεβέζης πεζὸς καὶ χωρὶς κανένα διακριτικὸ. *Ξαφνικά, ἀναστενάζοντας γιὰ τὸ θρόνο, ποὺ ἔχασε, [...] ἀπαιτεῖ μετὰ τὴν ἀλαζονεία ἐνὸς σατραπῆ, τὶς τιμὲς ποὺ οἱ ἄνθρωποι (ὑπάρξεις ποὺ τοῦ φαίνονται πλασμένες ἀπὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό του πηλό) ὀφείλουν νὰ ἀπονέμουν στοὺς μονάρχες τοῦ κόσμου! Ὅργιζεται, ἀνάβει, μαίνεται, χωρὶς αἰτία καὶ χωρὶς λόγο.* Ὁ τ. βασιλιάς, στὴ συνοδεία τοῦ ὁποίου ὑπῆρχαν, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ ὀκτὼ Γάλλοι ναυτικοὶ-φρουροί, τοὺς ὁποίους ἀποκαλοῦσε συντρόφους καὶ φίλους του, προσέφερε τότε στὸν Ἀλῆ τὸ ὄπλο τοῦ Καρόλου τοῦ XII, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους ἥρωες τῆς Γῆς.¹¹⁰

Μετὰ πενθήμερη παραμονὴ στήν Πρέβεζα, ὁ Γουσταῦος μετέβη στήν Πάτρα, ἀπ' ὅπου, ἀφοῦ συμπεριεφέρθη σκαιότατα στὸν ἐκεῖ πρόξενο τῆς Γαλλίας François Rouqueville, ἀδελφὸ τοῦ Hugues, θὰ ἐπιστρέψῃ στὶς 17 Ἰανουαρίου 1816 στήν Πρέβεζα, γιὰ νὰ

¹⁰² ROUQUEVILLE 1815-1817, 19.4.1815.

¹⁰³ ROUQUEVILLE 1815-1817, 20.4.1815. Ἡ εἶδησι περὶ ἀναζητήσεως ὑπὸ τῶν Ἑπτανησίων ἀπελευθερωτοῦ εἶναι παρεμφερὴς τῆς διαπιστώσεως τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ François (ROUQUEVILLE 1826, 185· 2010, 192), ποὺ προεμνημονεύθηκε.

¹⁰⁴ ROUQUEVILLE 1815-1817, 27.3.1815. 1.000 ἄλογα x 20 πιάστρα τὸ ἄλογο = 20.000, καὶ πλέον τῶν 2.000 σακκίων σιταριοῦ x 5 ½ πιάστρα τὸ σακκί = 11.000· σύνολο 31.000 πιάστρα.

¹⁰⁵ ROUQUEVILLE 1815-1817, 29.10.1815.

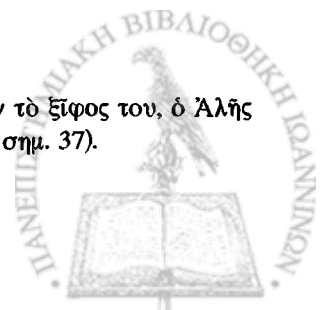
¹⁰⁶ ROUQUEVILLE 1815-1817, 25.11.1815.

¹⁰⁷ ROUQUEVILLE 1815-1817, 1.1.1816.

¹⁰⁸ ROUQUEVILLE 1815-1817, 25.11.1815.

¹⁰⁹ ROUQUEVILLE 1815-1817, 25.11.1815.

¹¹⁰ ROUQUEVILLE 1815-1817, 25.11.1815. Τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ διαμάντια ποὺ κοσμοῦσαν τὸ ξίφος του, ὁ Ἀλῆς τὸ εἶχε ἀγοράσει ἀπὸ τὸν Γουσταῦο Ἀδόλφο ἀντὶ 8.000 λιρῶν (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 66, σημ. 37).

ἀναχωρήσει, μετὰ ἀπὸ 14 μέρες, γιὰ τὴν Κέρκυρα.¹¹¹

Μία ἐπιστολὴ ποὺ ἀπηύθυνε ὁ Hugues πρὸς τὸν προϊστάμενό του Duc du Richelieu¹¹² παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς περιοχῆς. Ὁ ὑποπρόξενος θεωρεῖ γνωστοὺς καὶ δὲν ἀναλύει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ Γαλλικὸ ἐμπόριο, μὲ τὴν ἐπανάστασι, παρήκμασε στὴν περιοχὴ τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Ἀλβανίας, ὅπου κυριαρχεῖ πλέον τὸ Ἀγγλικό,¹¹³ ἂν καὶ οἱ Τοῦρκοι διατηροῦν ἀκόμη ἀγαθὴ ἀνάμνησι τοῦ Γαλλικοῦ.¹¹⁴

Στὴν περιοχὴ εὐθύνης τοῦ ὑποπροξενείου του, ἐδραστηριοποιούνταν τρεῖς μόνον ἔμποροι γαλλικῆς ὑπηκοότητος, μὲ ἐπικεφαλὴς τὸν Κορσικανὸ Antonio Passano, ποὺ διατηροῦσε μεγάλο ἐμπορικὸ οἶκο στὴν Ἀγκῶνα καὶ ἤθελε νὰ ἐγκαταστήσει παρόμοια ἐπιχείρησι καὶ στὴν Πρέβεζα.¹¹⁵ Στὸν Passano ὁ Ἀλῆς εἶχε παραδώσει τὸ κτίσμα, στὸ ὁποῖο ὁ ἄλλοτε Πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Πρέβεζα La Salle εἶχε ἐγκαταστήσει τὸν δικό του τεράστιο ἐμπορικὸ Οἶκο, ποὺ κατετρομοκράτησε τὴν ἀδύνατη καὶ δολία σύγκλητο τῆς Βενετίας καὶ ποὺ ἐστάθηκε ἡ αἰτία νὰ χαθεῖ ὁ δυστυχεὺς πρόξενος.¹¹⁶ Στὸ θάνατο τοῦ La Salle ἀποδίδει ὁ Hugues τὴν παρακμὴ καὶ τὴν ἀπὸ 25ετίας τελεία διακοπὴ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στὴν Ἡπειρο.¹¹⁷

Ὁ Ἀλῆς ἐζήτησε ἀπὸ τὸν Hugues, ποὺ ἐπεδίωκε, ὅπως ὠριζε καὶ σχετικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Γάλλου ὑπουργοῦ ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν,¹¹⁸ νὰ ἀναζωογονήσει τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν περιοχὴ, νὰ γράψει καὶ νὰ παρακινήσει ἐμπόρους τοῦ Ἐμπορικοῦ Ἐπιμελητηρίου τῆς Μασσαλίας νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ νὰ δραστηριοποιηθοῦν στὴν Πρέβεζα, ἀλλὰ ὁ ὑποπρόξενος, γνωρίζοντας καλὰ τὸν ἄστατο καὶ δόλιο χαρακτήρα τοῦ Ἀλῆ, δὲν ἐτόλμησε νὰ τὸ πράξει, γιὰτὶ ἐφοβοῦνταν μήπως μία μέρα κατηγοροῦσαν, ἴσως, τὸ ζῆλο του ὡς ἀσύνητο καὶ ἐπιπόλαιο.¹¹⁹ Ἔτσι, ἐπενδύει τὶς ἐλπίδες του στὸ πρόσωπο τοῦ Antonio Passano, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ μόνον ἱκανὸ νὰ ἀναζωογονήσει τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὴν Ἀλβανία καὶ ὁ ὁποῖος συγκεντρώνει τὶς ἀρετὲς ἐνὸς πραγματικοῦ ἐμπόρου, διαθέτει δηλ. σημαντικὰ κεφάλαια καὶ γνωριμίες καὶ λέει ὅτι θέλει νὰ ἀφιερῶσει τὰ πλούτη του καὶ τὴ ζωὴ του στὴ Γαλλία.¹²⁰

Ἐνα περίπου χρόνον ἀργότερα, ὁ Passano ἐπεδείκνυε, κατὰ τὸν ὑποπρόξενον, συμπεριφορὰ ἐντελῶς ἀντίθετη πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς Γαλλίας.¹²¹ Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Ἀλῆς εἶχε ὑποδεχθεῖ τὸν Γάλλο ἔμπορον ὅπως ὄλους ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὴ φήμη πλουσίου καὶ τοὺς ὁποίους προτίθεται ἐν συνεχείᾳ νὰ ἐξαπατήσει.¹²² Τὸν καιρὸ αὐτό, ἀνοιξὶ τοῦ 1816, ἀναφέρεται ὁ ἀπόπλους ἱστιοφόρου ἀπὸ τὴν Πρέβεζα πρὸς τὴν Κέρκυρα μὲ φορτίο

¹¹¹ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 3.2.1816.

¹¹² Πρόκειται γιὰ τὸν Armand-Emmanuel du Plessis (Παρίσι, 1766-1822). Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν υπέγραψε τὴ Β' Συνθήκη τῶν Παρισίων (1815), χάρι δὲ στὴν προσωπικὴ του μεσολάβησι στὸν τσάρο, ἐπέτυχε νὰ περιορίσει τὴν κατοχὴ τῆς Γαλλίας σὲ τρία ἔτη (πρβλ. TROUSSET χ.χ., 115). Ἐκφράζοντας τὴν εὐγνωμοσύνην του πρὸς τὸν Καποδίστρια, ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ τσάρου τῆς Ῥωσσίας, διέταξε τὴν ἀποστολὴν μεγάλου ἀριθμοῦ βιβλίων στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Κερκύρας (ΒΕΛΛΙΑΝΤΗΣ χ.χ., 167).

¹¹³ Ἡ Ἀγγλία διέθετε στὴν περιοχὴ Ἡπείρου-Ἀλβανίας ζάχαρη, καφέ, μπαχαρικὰ καὶ βαμβακερὰ ὑφάσματα (ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816).

¹¹⁴ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816. Στὴν Ἀνατολὴ οἱ Γάλλοι διέθεταν σειρήνια καὶ χρυσὰ νήματα, μεταξωτὰ ὑφάσματα, λουντρίνια κλπ. (αὐτόθι).

¹¹⁵ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816. Περὶ τοῦ La Salle, βλ. ἀνωτέρω υποσημ. 86.

¹¹⁶ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816.

¹¹⁷ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816.

¹¹⁸ ΒΛΑΧΟΣ 1988, 399.

¹¹⁹ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816.

¹²⁰ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816.

¹²¹ ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 16.7.1816.

¹²² ΡΟΥΚΒΙΛΛΕ 1815-1817, 8.4.1816

καυσοξύλων. Τὸ ἴδιο ἰστιοφόρο, μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Πρέβεζα, φορτωμένο τώρα μὲ οἰκοδομικὴ ξυλεία, θὰ ἀποπλεύσει γιὰ τὴ Μασσαλία, ἀπ' ὅπου θὰ μεταφέρει στὴν Ἑπειρο προϊόντα τῶν ἐργοστασίων τῆς Γαλλίας.¹²³

Τὸν Μάιο τοῦ 1816, ὁ ὑποπρόξενος ἀναφέρει ἀρμοδίως ὅτι στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ κατέβαιναν ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα στὴν Πρέβεζα κι αὐτὴ ἢ κάθοδος εἶχε ὡς συνέπεια τὴν αἰσθητὴ αὐξησὶ τῆς τιμῆς ὄλων τῶν τροφίμων.¹²⁴

Σημαντικὴ ἔκτασι στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Hugues Rouquerville καλύπτει τὸ θέμα τῆς πανούκλας, ποὺ ἐπληξε τὴν Ἑπειρο κατὰ τὴν τριετία 1815-1817. Ὁ ὑποπρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἄρτα καὶ στὴν Πρέβεζα, ὅπως ὁ ἴδιος τιτλοφορεῖ, σὲ μία μόνον ἐπιστολῇ, τὸ ὑποπροξενεῖο του,¹²⁵ παρακολουθεῖ ἐναγωνίως τὴν ἐξέλιξι τῆς ἐπιδημίας μέσα ἀπὸ ἀντιφατικὲς καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες πληροφορίες, τὶς ὁποῖες διαβιβάζει συνεχῶς πρὸς τὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, ζητώντας νὰ ὑποβάλονται στὸν ἀυστηρότερο ἔλεγχο τὰ καράβια ποὺ προέρχονται ἀπὸ λιμάνια τῆς Ἀλβανίας μὲ πιστοποιητικὰ ὑγείας χορηγημένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, καὶ νὰ ἐκδιώκονται χωρὶς οἶκτο ὅσα δὲν τὰ διαθέτουν.¹²⁶

Κατὰ τὸ β' ἐξάμηνο τοῦ 1815, οἱ περιοχὲς τῆς Ἄρτας, τῆς Πρεβέζης καὶ τῶν Ἰωαννίνων ἀπολαμβάνουν τέλεια ὑγεία.¹²⁷ Ὁ Ἀλῆς, πάντως, ὕστερα ἀπὸ παραμονὴ 1½ μηνὸς στὴν Πρέβεζα, ἔφυγε κυνηγημένος ἀπὸ τὴ φτώχεια καὶ τὸ φόβο τῆς ἐπιδημίας καὶ ἐπέστρεψε στὴν πρωτεύουσά του στὶς 11 Μαΐου τὸ βράδυ.¹²⁸ Οἱ πληροφορίες περὶ εἰσχωρήσεως τῆς ἐπιδημίας στὸ κέντρο τῆς πόλεως τῆς Κερκύρας, ποὺ ἔφθασαν ἀπὸ Ἑλληνα τῆς Πρεβέζης, χρῆζουν, κατὰ τὸν ὑποπρόξενο, ἐπιβεβαιώσεως, καθότι προέρχονται ἀπὸ Ἑλληνα!¹²⁹ Κατὰ τὸν ὑποπρόξενο πάντα, τὰ πιστοποιητικὰ ἀπόπλου, ποὺ χορηγεῖ ἢ διοίκησι Πρεβέζης πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀναξιόπιστα καὶ νὰ ἀπορρίπτονται, διότι ἡ διοίκησι [...] ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνθρώπους ἀπλήστους [...], ποὺ εἶναι ἱκανοί, ὅταν ἡ πόλι θὰ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν πανώλη, νὰ βεβαιώνουν ὅτι ἡ ὑγεία εἶναι ἐξαιρετικὴ!¹³⁰

Πάντως, ὁ διοικητὴς τῆς Πρεβέζης, μετὰ ἀπὸ πληροφορίες ὅτι ἡ πανούκλα ἐκδηλώθηκε στὸ Σούλι, ἀπαγορεύει στοὺς κατοίκους της νὰ ἐξέλθουν τῆς πόλεως, ἐνῶ ὁ ὑποπρόξενος συνιστᾷ διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου Παρούση, πράκτορα τῆς Γαλλίας στὴν Πρέβεζα, στοὺς Γάλλους τῆς πόλεως, νὰ εἶναι προσεκτικοὶ καὶ ἔτοιμοι νὰ ἀναχωρήσουν μὲ τὴν πρώτη εὐκαιρία.¹³¹ Περὶ τὰ μέσα Μαρτίου τοῦ 1816, ἡ πανώλη ἔχει μόλις ἐκδηλωθεῖ σ' ὅλη τὴν παραθαλάσσια περιοχὴ τῆς Ἑπείρου, ὅπως ἐπιβεβαιώνουν ὁ πράκτορας Παρούσης καὶ μερικοὶ Γάλλοι τῆς περιοχῆς, οἱ ὁποῖοι παρακαλοῦν τὸν ὑποπρόξενο νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμπαράστασι τοῦ βεζύρη. Ὁ Hugues ὅμως θεωρεῖ μάταιο καὶ ἀτελέσφορο κάθε μέτρο τῆς διοικήσεως, ἀφοῦ μ' ἓνα τσεκίνο κάνεις τυφλοὺς τοὺς φύλακες, ἐνῶ μὲ χρήματα ἐπίσης μπορεῖς νὰ μπαινοβγαίνεις στὰ λοιμοκαθαρτήρια, ὅπως συμβαίνει, ἄλλωστε σ' ὅλη τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία!¹³²

¹²³ ROUQUEVILLE 1815-1817, 17.4.1816.

¹²⁴ ROUQUEVILLE 1815-1817, 6.5.1816.

¹²⁵ ROUQUEVILLE 1815-1817, 12.4.1815.

¹²⁶ ROUQUEVILLE 1815-1817, 21.4.1816.

¹²⁷ ROUQUEVILLE 1815-1817, 1.7.1816.

¹²⁸ ROUQUEVILLE 1815-1817, 15.5.1815.

¹²⁹ ROUQUEVILLE 1815-1817, 5.2.1816.

¹³⁰ ROUQUEVILLE 1815-1817, 5.2.1816.

¹³¹ ROUQUEVILLE 1815-1817, 20.2.1816. Στὶς 16 Φεβρουαρίου τόσο ὁ διοικητὴς τῆς Πρεβέζης ὅσο καὶ οἱ γιατροὶ τῆς πόλεως ἐβεβαίωσαν ὅτι στὸ Σούλι δὲν ἐπρόκειτο γιὰ πανώλη, ἀλλὰ γιὰ λοιμώδη πυρετό, ποὺ ὑποχωρεῖ καθημερινῶς.

¹³² ROUQUEVILLE 1815-1817, 20.3.1816.

Λίγες μέρες αργότερα, ο υποπρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα πληροφορείται ότι η πανούκλα εκδηλώθηκε και στα Ίωάννινα, πράγμα που έπεβεβαίωσε και ο επιστρέψας από εκεί Μητροπολίτης Άρτης, και ότι οι Τούρκοι την αντιμετωπίζουν μοιρολατρικώς. Οί τουρκικές αρχές των Ίωαννίνων δεν έβράδυναν, εν τούτοις, να βεβαιώσουν ότι δεν υπάρχει επιδημία στην πόλι.¹³³

Κατά τον Άπριλιο του 1816 η επιδημία κάνει θραύσι στην Τσαμουριά, στο Σούλι, στα Ίωάννινα και στην Άρτα, την όποια ο Hugues θα εγκαταλείψει την 19^η Μαΐου, για να μεταβεί στην Πάτρα, επικαλούμενος, δήθεν, την επικείμενη αναχώρησι για τη Γαλλία του αδελφού του, με τον όποιο, όπως γράφει, έχει μιραστεί επί δέκα χρόνια τη δυστυχία και τις λύπες.¹³⁴ Ο κύκλος, πάντως, της επιδημίας έκλεισε μάλλον με την έλευσι του φθινοπώρου του 1816. Στις 6 Ίουνίου 1817 ο Hugues παραμένει στην Πάτρα, το δε βιβλίο του Άρχείου του Γαλλικού Ύποπροξενείου της Άρτας, κλείνει την ίδια μέρα.¹³⁵

Σαν να μην έφθανε πάντως ή συμφορά που έσκόρπιζε ή πανώλη σ' όλη την Ήπειρο, καθώς και το γεγονός ότι τα σπαρτά, λόγω έλλείψεως θεριστών, έμειναν άθέριστα, ο Άλης, αφήνοντας να πιστευθεί ότι ή Πύλη είχε την πρόθεσι να του αφαιρέσει το καντόνι των Ήπειρωτικών παραλίων, για να το έπαναφέρει στην προ του 1800 κατάστασι, ώδήγησε στην Πρέβεζα, τέλη Μαΐου-αρχές Ίουνίου του 1816, πολυάριθμη συμμορία¹³⁶ μ' όλες, προφανώς, τις συνέπειες που είχε ή παρουσία της για την Πρέβεζα.

Έπίσης, στα μέσα του ίδιου έτους, μετά από πολιτικές ταραχές, που σημειώθηκαν στην Ίταλία και τη Γαλλία, ή Πρέβεζα έγινε καταφύγιο εκατοντάδων αντιπολιτευομένων και τυχοδιωκτών, κυρίως Ίταλών, στρατιωτικών όλων των βαθμών, μαρκησίων, βαρώνων, ναυτικών κλπ., παρασυρμένων από την άπατηλή φήμη του μεγαλείου και της γενναιοφροσύνης του πασα των Ίωαννίνων, και οί όποιοι, διαψευσμένοι οίκτρώς, ζητούσαν πλέον την προστασία του μόνου τότε προξένου στην περιοχή.¹³⁷

Τέλος, ο υποπρόξενος κάνει λόγο για ένα σοβαρό επεισόδιο που έλαβε χώραν, τον Δεκέμβριο του 1815, στην Πρέβεζα, κατά το όποιο ένας βάρβαρος και μανιακός λαός, πιστεύοντας ότι έκτελούσε έντολές του Άλη, συνελάμβανε και κακοποιούσε καθένα που φορούσε καπέλλο και που κόντεψε να στοιχίσει τη ζωή σ' όλους τους Φράγκους, που βρίσκονταν στην Πρέβεζα. Ο υποπρόξενος έζήτησε από τον Άλη την παραδειγματική τιμωρία των υπευθύνων, γιατί, άλλιώς, κανένα εύρωπαϊκό καράβι δεν θα τολμήσει πια να εισπλεύσει σε λιμάνι της Άλβανίας.¹³⁸

ΣΟΛΑ

Ή Guy Chantepleure (ψευδώνυμο της Jeanne Violet), μυθιστοριογράφος βραβευμένη από τη Γαλλική Άκαδημία, ήταν σύζυγος του Edgar Dussap, Προξένου της Γαλλίας στα Ίωάννινα, κι έγινε γνωστή στην Ελλάδα από το έργο της *La ville assiégée* (Ή πολιορκημένη πόλι), έξοχο χρονικό της πολιορκίας και της άπελευθερώσεως των Ίωαννίνων, κατά το 1912-1913.¹³⁹

¹³³ POUQUEVILLE 1815-1817, 2.4.1816.

¹³⁴ POUQUEVILLE 1815-1817, 12.5.1816.

¹³⁵ POUQUEVILLE 1815-1817, 6.6.1817.

¹³⁶ POUQUEVILLE 1815-1817, 6.6.1816.

¹³⁷ POUQUEVILLE 1815-1817, 16.7.1816.

¹³⁸ POUQUEVILLE 1815-1817, 23.12.1815.

¹³⁹ Περί της ζωής και του έργου της σ., βλ. CHANTEPLEURE 2003, 9-17.

Τὰ περὶ Πρεβέζης,¹⁴⁰ ἀντλούνται ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο στὴν ἑλληνικὴ μυθιστορηματὴ τῆς *L'inconnue bien-aimée* (Ἡ ἄγνωστη ἀγαπημένη), Paris, 1925, αἰσθηματικὴ ἱστορία, ποὺ ἐξελίσσεται στὰ Ἰωάννινα, τὸ 1916.

Ἡ Μαρίκα, ἡ ἡρωίδα, καὶ ἡ συντροφιά τῆς ἔρχεται, μὲ αὐτοκίνητο πιά, ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα στὴν Πρέβεζα. Περνοῦν ἀπὸ γέφυρα μὲ βαρελοσανίδες μίαν τάφρον¹⁴¹ καὶ εἰσέρχονται, ἀφοῦ ἔχουν διασχίσει τὸν ἀσημένιο ἐλαιῶνα, στὴν πόλιν ἀπὸ μίαν καμαρωτὴ πύλη ἄθικτη.¹⁴²

Καταλύουν σ' ἓνα ξενοδοχεῖο μὲ μεγάλα φτωχικὰ δωμάτια καὶ πολλὰ κρεβάτια, χωρὶς καμιὰ ἄνεση, ἀλλὰ μ' ἓνα χτένι καὶ μίαν βούρτσα γιὰ μαλλιά! *Γεῦμα στὴ σκιά τῶν ἰτιῶν καὶ τῶν ἀκακιῶν σ' ἓνα μικρὸ ἐστιατόριο στὸ λιμάνι, στὸ ὁποῖο φιλοξενοῦνται μεγάλα καράβια, ἀτμόπλοια καὶ πολλὰ ἰστιοφόρα.*¹⁴³

Ἡ Πρέβεζα, ὡραία μικρὴ ἀνατολίτικη πόλη, χτισμένη στὰ βόρεια τοῦ κόλπου, στὸν ὁποῖο καθρεφτίζονται τὰ βαμμένα κίτρινα, μπλέ, κόκκινα σπίτια τῆς, φαίνεται νὰ θριαμβεῦει ἐδεσματολογικῶς: *τσιπούρες ὀλόφρεσκες, λευκές, λιπαρές, χονδρές, καλοψημένες σὲ εὐωδιαστὸ λάδι, παιδάκια μὲ πατάτες, θριάμβος τῶν Ἑλλήνων μαγείρων, κι ἀκόμη κολοκυθάκια καὶ πικάντικες τομάτες. Κι ὡς ἐπιδόρπειο, μέσα στὸ καταπράσινο καβούκι του, μὲ τὰ ρουμπίνια τῆς διάφανης κι ὄλο χυμὸ σάρκας τοῦ ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα καρπούζια τῆς ἐποχῆς.*¹⁴⁴

Ὁ ἐλαιῶνας τῆς Πρεβέζης εἶναι ὁ πιδὸς μεγάλος πλοῦτος τῆς καὶ ὁ πιδὸς ὡραῖος στολισμὸς τῆς, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ κήποι, περιβόλια πορτοκαλιάς καὶ λεμονιάς.¹⁴⁵ Τὸ φρούριο τοῦ Ἄλῃ πασᾶ στὸ ἀκρωτήριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μοιάζει πάντα νὰ προστατεύει τὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου.¹⁴⁶ Στὸ κέντρο τῆς πόλεως τὰ τείχη τοῦ βενετσιάνικου, ὅπως τὸ λέει, φρουρίου καὶ τὸ τέμενος, ἀπομεινάρια τῆς ἀληπασαδικῆς κατοχῆς.¹⁴⁷

Στὴν Πρέβεζα, ποὺ ἐπισκέπτεται ἡ Guy Chantepleure τρία χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσίν τῆς, δὲν λείπουν οὔτε οἱ ἱστορικὲς μνημεῖες, οὔτε οἱ θρυλοί, οὔτε οἱ γραφικὲς γωνιές, ποὺ ἔχουν νὰ διηγηθοῦν πολλά ...¹⁴⁸

Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Χαράλαμπος καὶ ὁ τετράγωνος πύργος τοῦ καμπαναρειοῦ, κυρίως ὅμως ἡ ἀρχαία σαρκοφάγος μέσα στὴν ὁποία χύνει τὰ νερά τῆς μίαν χαριτωμένη βρύση,¹⁴⁹ μνημονεύονται μὲν, ἀλλὰ δὲν ἀπασχολοῦν τόσο τοὺς ἐπισκέπτες, ὅσο ἓνα περίπτερο, βαρεῖα κατασκευὴ, δυναμικὴ, ὀγκώδης, ὀλίγον βάρβαρη ὅπου μεγαλώνει τὸ ἡμικυκλικὸ τόξο τῆς πύλης, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ Βενετσιάνικο φρούριο.¹⁵⁰

Τόπος συναντήσεως, πάντως, τῆς καλῆς κοινωνίας τῆς Πρεβέζης εἶναι ἡ Βρυσούλα, ἡ πηγὴ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ κήπους καὶ καφενεῖα.¹⁵¹ Ὑπαίθριο καφενεῖο ὑπάρχει καὶ στὸν

¹⁴⁰ Μετάφρασι τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος ἐδημοσιεύθηκε ὑπὸ τὸν τίτλο *Ἐπίσκεψη στὴν Πρέβεζα καὶ τὴ Νικόπολη* στὴν ἔκδοσιν *Ἡπειρωτῶν Κοινόν*, τ. 2, βλ. CHANTEPLEURE 2008, ὅπου καὶ παραπέμπουμε.

¹⁴¹ CHANTEPLEURE 2008, 132. Πρόκειται γιὰ τὴν τάφρον γιὰ τὴν ὁποία ἐγινε λόγος παραπάνω.

¹⁴² CHANTEPLEURE 2008, 132. Ἐννοεῖ, ἴσως τὴ *Μεσσηνί* (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225) ἢ μεσσηνια εἴσοδο (ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987, 35).

¹⁴³ CHANTEPLEURE 2008, 132.

¹⁴⁴ CHANTEPLEURE 2008, 133.

¹⁴⁵ CHANTEPLEURE 2008, 134 βλ. καὶ ἀνωτέρω, υποσημ. 59.

¹⁴⁶ CHANTEPLEURE 2008, 134 βλ. καὶ ἀνωτέρω, υποσημ. 52.

¹⁴⁷ CHANTEPLEURE 2008, 134. Ἐννοεῖ τὸ φρούριο τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, βλ. καὶ ΣΜΥΡΗΣ 2004, 100.

¹⁴⁸ CHANTEPLEURE 2008, 134.

¹⁴⁹ CHANTEPLEURE 2008, 134.

¹⁵⁰ CHANTEPLEURE 2008, 134.

¹⁵¹ CHANTEPLEURE 2008, 134 βλ. καὶ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 187, υποσημ. 45.

έλαιώνα του Αγίου Γεωργίου.¹⁵² Έκατον δέκα οκτώ χρόνια μετά την τραγική για τους Γάλλους μάχη της Νικοπόλεως, ο προξενικός πράκτορας της Γαλλίας στην Πρέβεζα, ένας πρόκριτος της Πρεβέζης, άριστα κατατοπισμένος σ' ό,τι αφορά στην πόλη, μνημονεύει το γεγονός.¹⁵³

Όμολογουμένως, δεν είναι δυνατόν να χωρέσουν στη δεκαπεντάλεπτη στενοχώρια μιάς εισηγήσεως όλες οι δυνατές παρατηρήσεις και αναφορές στα τρία κείμενα, των αδελφών Francois και Hugues Rouqueville και της Guy Chantepleure. Έλπίζω μόνο να κατάφερα να φανεί, κάπως, ότι τα κείμενα, ιδίως των δύο πρώτων, περιέχουν άφθονη ζώσα και σπαρταριστή ύλη που καλύπτει, πλην των άλλων, την καθημερινή σύγχρονη ζωή κι ότι αξίζει να ιδούμε και να μελετήσουμε την τοπική ιστορία μέσα από παρόμοια κείμενα. Άλήθεια, ποιά ιστορικό κείμενο μπορεί να μάζ κάνει να αντιληφθούμε καλύτερα π.χ. τις συνθήκες ζωής του ύποδούλου από το γεγονός που περιγράφει στο Ταξίδι του, αυτόπτης και αυτόκοος, ο Francois Rouqueville και με το όποιο κλείνω και την εισήγησί μου;

Ένα ζεύγος ηλικιωμένων μεταφέρει, μέσα σ' ένα σακκί, τα λείψανα του παιδιού τους από την Πρέβεζα στο κοιμητήριο του χωριού τους. Είδα αυτό το σεβάσμιο ζεύγος που το είχαν συλλάβει στην είσοδο της πόλεως,¹⁵⁴ για να καταβάλει τους δασμούς που το τελωνείο άπαιτούσε γι' αυτά τα λείψανα. Ένας χριστιανός, (ανάξιος να είναι χριστιανός), Τσαρλαμπάς, πιστός του Άλη πασά, ο όποιος θα είχε άποδοκιμάσει ίσως αυτή την ιεροσυλία, ρωτούσε είρωνικά αυτούς τους χωρικούς: «- Τί έχετε μέσα σ' αυτό το σακκί; - Τα όστά του παιδιού μας που πέθανε εδώ έκτελώντας άγγαρεία. - Πρέπει γι αυτό να πληρώσετε το τελωνείο. - Το τελωνείο, επανέλαβε ή μητέρα, για τα λείψανα του παιδιού μου; Δεν έχω παρά μόνο τα δάκρυά μου. - Δάκρυα! Θέλω 40 πιάστρα. - Ποτέ δεν είχαμε αυτό το ποσό. - Τα άπαιτώ. - Έ, λοιπόν, λέει ο πατέρας ανασύροντας από το σακκί το κρανίο του γιου του, που του το παρουσιάζει, - νά, δήμια, να το μερτικό σου, πάρ' το, αν το τολμάς, και σκότωσέ με ...» Ο κόσμος που συγκεντρώθηκε από αυτό το θέαμα, υπεχρέωσε τον άνόσιο Τσαρλαμπά να άποσυρθεί. - Η μάνα, άπαρηγόρητη, ξαναπήρε τότε το κρανίο του γιου της και φόρτωσε τα νεκρικά λείψανα στους ώμους της σέρνοντας πίσω της τον έξουθενωμένο σύζυγό της. - Ξαναπήραν το δρόμο της Νικοπόλεως, όταν, σε μικρή άπόστασι από την Πρέβεζα, συνελήφθησαν και πάλι από τους μισθωτούς δολοφόνους του τελωνειακού, που άφήρεσαν από αυτούς τους άτυχείς δέκα πιάστρα. Αυτά είχαν όλα κι όλα. Η πέννα πέφτει από τα χέρια μου.¹⁵⁵

❧

¹⁵² CHANTEPLEURE 2008, 135.

¹⁵³ CHANTEPLEURE 2008, 136.

¹⁵⁴ Τις τέσσερες θύρες της τάφρου έφύλαγαν στρατιώτες, ήταν δέ κλειστές κατά τη νύχτα (ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 225). Στις τρεις, κατά τον Μουστάκη, πύλες υπήρχαν φοροεισπράκτορες (ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1987, 35). Βλ. και άνωτέρω, υποσημ. 57.

¹⁵⁵ ΡΟΥΚΕΒΙΛΛΕ 1826, 205-2010, 212.

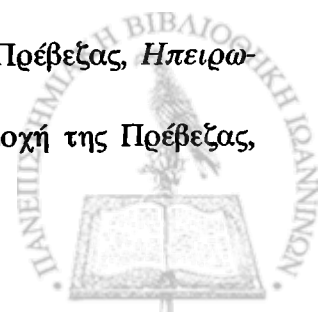
Abstract

Konstantinos P. VLACHOS: *Preveza in the texts of brothers François and Hugues Pouqueville and of Guy Chantepleure*

Preveza and its surroundings in the travelogue of Fr. Pouqueville, Consul General of France in the Court of Ali pasha of Ioannina (1805-1815), and in the unpublished correspondence of his brother Hugues Pouqueville, Vice-Consul of France in Arta and Preveza (1815-1817). The visit of Guy Chantepleure to Preveza, as it is recorded in her unpublished, in Greek language, novel *L' inconnue bien-aimée*.

Βιβλιογραφία

- ΑΓΓΕΛΟΥ Α., 1968, 'Ο Pouqueville καὶ ἡ Ἑλλάδα του, στο: Λ. ΔΡΟΥΛΙΑ et al., *Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα
- ΑΛΙΒΕΡΤΗΣ Ν.Β., 1956-1957, 'Ἐπιστολαὶ τοῦ Η. Pouqueville, ὑποπροξένου τῆς Γαλλίας ἐν Ἄρτῃ, *Σκουφάς*, ἔτος Β', 1956, 188-199, 249-253, 292-295 καὶ ἔτος Γ', 1957, 342-344
- ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ-ΠΕΛΕ Δ., 1985, F.C.H.L. Pouqueville, στο: *Τόπος καὶ εἰκόνα*, τ. Ζ', Ἀθήνα, 191-207
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1856, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου τῶν τε ὁμόρων Ἑλληνικῶν καὶ Ἰλλυρικῶν χωρῶν [...]* ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους μέχρι τοῦ 1854, I-II, ἐν Ἀθήναις
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Σ.Π., 1895, *Ἱστορία Ἀλῆ πασᾶ τοῦ Τεπελενλή, συγγραφεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου ἔργου τοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ*, ἐν Ἀθήναις
- ΑΡΣ Γ.Λ., 1994, *Ἡ Ἀλβανία καὶ ἡ Ἡπειρος στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα*, Ἀθήνα
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1954, 'Ο ἐλαιῶν τῆς Πρεβέζης, *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τ. Γ', 606-610
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η.Β., 1954-1955, 'Η μάχη τῆς Νικοπόλεως καὶ ὁ χαλασμός τῆς Πρεβέζης (12/24 Ὀκτωβρίου 1798), *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια*, τ. Γ', 1954, 953-958, 1048-1055, 1137-1141 τ. Δ', 1955, 29-36, 133-140, 245-249, 348-352
- Β[ΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ] Θ., χ.χ., Ρισελιέ (Richelieu), στο: *Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΑ', Ἀθήνα, 167
- ΒΛΑΧΟΣ Κ.Π., 1988, 'Η ἀλληλογραφία τοῦ Γαλλικοῦ Ὑποπροξενείου τῆς Ἄρτας (1815-1817), *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο*, 394-420
- ΓΑΛΙΤΗΣ Γ., 1985, *Ἡ πρὸς Τίτον ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, 2^η ἐκδ., Θεσσαλονίκη
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.Κ., 1987, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1710-1792)*, Ἀθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2003, 'Ο Ἄγγλος αριστοκράτης John C. Hobhouse στὴν Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 65-111
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, 'Ο Ἄγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στὴν Πρέβεζα καὶ τὴ Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2007, 'Ο Ἄγγλος William Leake στὴν Πρέβεζα, τὴ Νικόπολη καὶ τὸ Ἄκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-263
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2008, 'Ο Ἄγγλος λοχαγὸς William Leake στο νομὸ Πρέβεζας, *Ἡπειρωτῶν Κοινόν* 2, 45-127
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2009, 'Ο Ἄγγλος γιατρός Henry Holland στὴν περιοχὴ τῆς Πρέβεζας,

Πρεβεζάνικα Χρονικά 45-46, 143-215

- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1993, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 99-118
- ΜΕΛΕΤΙΟΣ (Μητροπολίτης Νικοπολεως), 2007, 'Ο Άπόστολος Παύλος στην Νικόπολη, στο: Κ.Α. ΖΑΧΟΣ (Επιστ. Επιμ.), *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα, I: 123-133· II: 79
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1987, Τάφροι-έργα Άλη πασά στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά 13*, 35-40
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1991, Η Πρέβεζα και ο ελαιώνας της τον 18^ο αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά 25*, 31-62
- ΜΟΥΦΙΤ Α., 1980, Άλη πασάς ό Τεπελενλής (1744-1822), Ίωάννινα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως τής ποτε αρχαίας και έγκροίτου Ήπειρωτικής Πόλεως Άρτης και τής ώσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, έν Άθήναις.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1987, Ήπειρωτικά λιμάνια στην Ύστερη Τουρκοκρατία: Ή περίπτωση τής Πρέβεζας, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας: Ήπειρος: κοινωνία - οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αι.*, Γιάννινα, 139-170
- ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ Α., 1994, Αρχιτέκτονες και μηχανικοί στην υπηρεσία του Αλή Πασά, στο: *Φηγός, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ίωάννινα, 367-389
- ΠΛΟΜΑΡ Ο., 1987, *Το διαμάντι των Ίωαννίνων. Αλή πασάς*, Αθήνα - Γιάννινα
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν.Γ., 1976, *Επισκόπηση τής Νεοελληνικής ιστορίας*, β΄ έκδ., Αθήνα
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1975, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1810-1821*, τ. Γ΄2, Άθήνα
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1981, *Τό Γαλλικό Προξενείο τής Άρτας (1702-1789)*, Ίωάννινα
- ΣΙΟΡΟΚΑΣ Γ.Α., 1999, *Η εξωτερική πολιτική του Αλή πασά των Ίωαννίνων. Από το Τίλσιτ στη Βιέννη*, Ίωάννινα
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2004, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ίωαννίνων (1788-1822)*, Ίωάννινα
- BORPE A., 1914, *L' Albanie et Napoleon (1797-1814)*, Paris
- CHANTERPLEURE G., 2003, *Ή πολιορκημένη πόλη, Ίωάννινα Οκτώβριος 1912-Μάρτιος 1913*, Είσαγωγή, μετάφραση, σχόλια Κώστα Π. Βλάχου, Ίωάννινα
- CHANTERPLEURE G., 2008, Επίσκεψη στην Πρέβεζα και στη Νικόπολη, μτφ. Κ.Π. Βλάχος, *Ήπειρωτών Κοινόν 2*, 129-146
- ΙΛΙΑΔΟΥ D., 1975, Le cas Rouqueville, στο: *Μελετήματα στη μνήμη Βασιλείου Λαούρδα*, Θεσσαλονίκη, 425-448
- ROUQUEVILLE F., 1824, *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le précis des evenements depuis 1740 jusqu' en 1824*, v. I, Paris
- ROUQUEVILLE F., 1826, *Voyage de la Grèce*, Deuxième édition, t. II, Paris
- ROUQUEVILLE F., 1994, *Τά Ήπειρωτικά*, τ. I, μτφ. Κ.Π. Βλάχος, Ίωάννινα
- ROUQUEVILLE F., 2010, *Τά Ήπειρωτικά*, τ. III, μτφ. Κ.Π. Βλάχος, Πρέβεζα
- ROUQUEVILLE H., 1815-1817, *Vice consulat de France / à l' Arta No 2 / Correspondance années 1815/1816 et 1817* (ανέκδοτο βιβλίο αντιγράφων επιστολών)
- REMÉRAND G., 1928, *Ali de Tébelen, Pacha de Jannina (1774-1822)*, Paris
- TROUSSET J., χ.χ., s.v. Armand-Emmanuel Du Plessis, duc de, στο: *Nouveau Dictionnaire Encyclopedique*, v. 5, Paris, 115

Εμμανουήλ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ

*Ο Γεώργιος Κονεμένος και η Ηγεμονία
της Σάμου (1850-1854)*

Η ιστορία της Ηγεμονίας της Σάμου συνδέεται στενά με την γενικότερη ιστορική πορεία του Γένους κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. Στα πλαίσια αυτά πολλά ήταν τα πρόσωπα εκείνα που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη των σαμιακών πραγμάτων, καθορίζοντας και σφραγίζοντας την ιστορική πορεία του νησιού. Μεταξύ αυτών, όπως και στη συνέχεια θα καταδειχθεί, πρωτεύουσα θέση έχει ο Πρεβεζάνος Γεώργιος Κονεμένος.

Το 1834, το σαμιακό ζήτημα, που είχε δημιουργηθεί λόγω της άρνησης των Μεγάλων Δυνάμεων προς τη Σάμο να ενταχθεί στα όρια του ελεύθερου ελληνικού κράτους, αν και το νησί πληρούσε τα κριτήρια που έθετε το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, λύθηκε με τη δημιουργία της Ηγεμονίας της Σάμου.¹ Επρόκειτο για ένα ημιαυτόνομο καθεστώς, υπό την επικυριαρχία της Υψηλής Πύλης, Ηγεμών του οποίου οριζόταν «ομόθρησκος και ομόδοξος τοις Σαμίσις», από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.² Πρώτος δε Ηγεμών της Σάμου διορίστηκε ο βουλγαρικής καταγωγής Στέφανος Βογορίδης, που διοίκησε το νησί μέσω αντιπροσώπων.³ Η τυραννική διοίκηση του Βογορίδη, σε συνδυασμό με τις επαναστατικές τάσεις των Σαμίων, οδήγησαν στην παραίτησή του, το 1850.

Η κρίση που οδήγησε στην αναγκαστική παραίτηση του Βογορίδη, στις 15 Μαΐου 1850, συνεχίστηκε και κατά τις επόμενες μέρες.⁴ Από τη μια πλευρά οι εισηγήσεις Οθωμανών αξιωματούχων για διορισμό Οθωμανού Ηγεμόνα, και από την άλλη οι πιέσεις του Βογορίδη, που δεν είχε απωλέσει την πολιτική δύναμή του, για να επανέλθει στην Ηγεμονία οδήγησαν σε καθυστέρηση της ανακοίνωσης του ονόματος του επομένου Ηγεμόνα. Μόλις δε στις 19 Ιουνίου 1850 ανακοινώθηκε ότι Ηγεμόνας της Σάμου είχε διοριστεί ο Αλέξανδρος Καλλιμάχης,⁵ πρεσβευτής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βιέννη.

Υπήρξε, όμως, εξαρχής ένα πρόβλημα. Ο νέος Ηγεμόνας, που δεν είχε ερωτηθεί ούτε και συγκατανεύσει για το διορισμό του, έδειξε πλήρη αδιαφορία για το νέο αξίωμά του, απαξίωσε μάλιστα να απαντήσει και στις επιστολές που του απηύθυναν οι Σάμιοι. Ουσιαστικά λοιπόν ο

¹ ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ 1882, 7-15· ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ 1892· ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 1979, 82-84.

² Πρβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ 1892· 1903, xii-78.

³ Για τον Βογορίδη βλ. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ 1882, 194-198· ΠΤΙΝΗΣ 1995, 23-27· ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ 1991, 215· ΚΕΚΡΙΔΗΣ 2005-2006, 379-500· ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 39-53, 59-62, 64-66, 356-360, με βιβλιογραφία.

⁴ Για τα επαναστατικά κινήματα που οδήγησαν στην πτώση του Βογορίδη βλ. ΒΑΦΕΑΣ 1998· ΒΑΦΕΑΣ 1998· ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 1992· 2002.

⁵ Για τον Αλέξανδρο Καλλιμάχη βλ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 47, 388, 400· ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ 1980, 370.

νέος Ηγεμόνας δεν είχε αποδεχθεί το θρόνο της Σάμου,⁶ ενώ η βογοριδική μερίδα άρχισε να ενεργεί ώστε να διοριστεί ως Ηγεμόνας ή ως διοικητής ο Αλέξανδρος Φωτιάδης,⁷ άλλοτε επίτροπος του Βογορίδη, ο οποίος είχε μάλλον αφήσει καλές αναμνήσεις στο πέρασμά του από το νησί. Παράλληλα, η όλη αναστάτωση οδήγησε σε δυσκολίες είσπραξης των φόρων, που αντιμετωπίστηκε πρόχειρα, ενώ ο Βογορίδης από την Κωνσταντινούπολη –καθώς είχαν περάσει τέσσερεις μήνες και ο Καλλιμάχης δεν είχε καν ενδιαφερθεί για τη Σάμο και τα προβλήματα της– είχε αρχίσει να ενεργεί για την επάνοδό του στη θέση του Ηγεμόνα.

Από την πλευρά τους οι Σάμιοι, μέσω συνεχών υπομνημάτων, προσπαθούσαν να καταφέρουν ώστε και οι ακριβείς προβλέψεις της Οργανικής Διατάξεως του 1832 και του Αναλυτικού Χάρτη, των δύο επισήμων κειμένων που καθόριζαν τη μορφή και την υπόσταση της Ηγεμονίας, να τηρηθούν, αλλά και ο Βογορίδης να μην επανέλθει, οριζόμενος αντ' αυτού άλλος Ηγεμόνας. Οι παραστάσεις τους όμως στην Υψηλή Πύλη προσέκρουαν στην εικόνα που είχε εντέχνως δημιουργήσει ο Βογορίδης, σύμφωνα με την οποία ατώτερος στόχος των Σαμίων ήταν η εθνική αποκατάστασή τους, και η ένταξή τους στο ελληνικό κράτος.⁸ Η Επιτροπή της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία είχε αποσταλεί από τη Σάμο στην Πόλη για να φροντίσει τα δίκαια και τα συμφέροντα του νησιού, πρότεινε αντί του Καλλιμάχη να διοριστεί άλλος Ηγεμόνας, ίσως ο Νικόλαος Αριστάρχης,⁹ η πρόταση αυτή όμως απορρίφθηκε, γεγονός που έπεισε τους Σαμίους ότι αδιαφορούντος του Καλλιμάχη επρόκειτο να συνεχιστεί η διοίκηση του νησιού με αντιπροσώπους, η οποία ουσιαστικά θα συνέχιζε τη βογοριδική τυραννική εξουσία, χρησιμοποιώντας τα πρόσωπα και τους μηχανισμούς της. Έτσι, όταν η Επιτροπή πληροφορήθηκε ότι επρόκειτο να διοριστεί τοποτηρητής του Ηγεμόνα ο Γεώργιος Κονεμένος, οι ανησυχίες αυτές μεγιστοποιήθηκαν και κορυφώθηκαν.¹⁰ Και τούτο, επειδή ο Κονεμένος ήταν τότε υπάλληλος της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα, υπηρετώντας υπό τον πρεσβευτή Κων. Μουσούρο,¹¹ γαμπρό του Βογορίδη. Ωστόσο, παρά τις διαμαρτυρίες και τα υπομνήματα των Σαμίων, ο Γεώργιος Κονεμένος διορίστηκε τελικά επισήμως τοποτηρητής του Ηγεμόνα της Σάμου Αλεξάνδρου Καλλιμάχη, και έφτασε στη Σάμο ατμοπλοϊκώς, το πρωί της Κυριακής, 3¹⁶ Δεκεμβρίου 1850.

Ο Γεώργιος Κονεμένος είχε γεννηθεί στην Πρέβεζα και είχε σπουδάσει στη Λευκάδα, στην Κέρκυρα και στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο ίδιος δεν είδε ευνοϊκά το διορισμό του στη Σάμο, και επειδή αλλιώς ήθελε να συνεχίσει τη διπλωματική σταδιοδρομία του, αλλά και διότι δεν ήθελε να μεταβεί στο νησί ως συνέχεια της βογοριδικής εξουσίας. Πίεστηκε όμως να δεχθεί από τον πρεσβευτή της Αγγλίας, ώστε να λάβει τον τίτλο του *καϊμακάμη*, ο οποίος μάλιστα αντιστοιχούσε με το βαθμό που είχε ως διπλωματικός υπάλληλος.¹² Τον Κονεμένο συνόδευσε από την Πόλη το μέλος της εκεί σαμιακής επιτροπής Χριστόδουλος Γεωργιάδης,¹³ που διαφώνησε με τους υπολοίπους ως προς την αποδοχή του διορισμού του, ενώ είχε εφοδιαστεί και με συστατική επιστολή του Βρετανού πρέσβη προς τον πρόξενό του στη

⁶ Βλ. ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 183-186.

⁷ Βλ. σχετικά ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 40, 42, 45-46, 48-50, 52-53· ΚΡΕΣΤΟΒΙΤΣ 1950, 18· ΓΕΔΕΩΝ 1939, 155.

⁸ Πρβλ. ΓΕΔΕΩΝ 1932, 229· ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ 1999, 179-231.

⁹ Βλ. ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 39-50, 64-69, 80-83, 263-265· ΓΕΔΕΩΝ 1932, 230· ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ 1940, 211-212.

¹⁰ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 311.

¹¹ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 43-44, 424-425.

¹² Για βιογραφικά στοιχεία για τον Γ. Κονεμένο βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005· πρβλ. την κριτική παρουσίαση ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 2005-2006α.

¹³ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 144, 147, 182, 193, 194, 604.

Σάμο, τον πανίσχυρο τότε Γρηγόριο Λουί Μαρκ.¹⁴

Αμέσως μετά την αποβίβασή του στον λιμένα Βαθέος, συναντήθηκε με τα μέλη της Διοικητικής Επιτροπής, που φρόντιζε προσωρινά για τη διοίκηση του νησιού μετά την παραίτηση του Βογορίδη, με τη μεσολάβηση του Μουσταφά πασά, ο οποίος εκπροσωπούσε στο νησί την οθωμανική εξουσία, για το μεταβατικό αυτό διάστημα. Τα μέλη της Διοικητικής Επιτροπής, καχύποπτα απέναντι στον Κονεμένο για τους λόγους που προαναφέρθηκαν, τον άκουσαν με επιφύλαξη, κατόπιν δε μερίμνησαν ώστε τα χωριά της Σάμου να αποστείλουν στην πρωτεύουσα αντιπροσώπους, ώστε στις 12 Δεκεμβρίου να συγκροτηθεί στο ναό του Αγίου Θεοδώρου συνέλευση ογδόντα πληρεξουσίων.

Ενώπιον της Συνελεύσεως αυτής ο Κονεμένος, αφού εξήγησε ότι σκοπός του ήταν η αποκατάσταση της ειρήνης, της ησυχίας και της τάξης στον τόπο, ζήτησε να ακούσει τις απόψεις των πληρεξουσίων, οι οποίοι την επόμενη μέρα του έθεσαν σειρά ερωτημάτων, σχετικά με το αν είχε διοριστεί Ηγεμόνας ο Καλλιμάχης, αν ο ίδιος είχε διορισμό από τον Ηγεμόνα, αν και κατά πόσον η παρουσία του στο νησί δεν καταπατούσε τα προνόμια της Ηγεμονίας και ποιος θα ήταν στο εξής ο ρόλος του Μουσταφά πασά, αλλά και η στάση του απέναντι στο φλέγον ζήτημα της αμνηστίας προς εκείνους που είχαν πάρει μέρος στο κίνημα εναντίον του Βογορίδη. Ουσιαστικά δηλαδή τους Σαμίους απασχολούσε η αποτροπή της πιθανής καταπάτησης των προνομίων της Σάμου, διά του διορισμού του Κονεμένου, που θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για την μελλοντική αυθύπαρκτη πολιτική υπόσταση της νεότευκτης Ηγεμονίας.¹⁵

Η απάντηση του Κονεμένου δεν ήταν πλήρης, και δεν ικανοποίησε τους πληρεξουσίους. Αυτό ήταν άλλωστε αναμενόμενο, καθώς τα ζητήματα που είχαν τεθεί αφορούσαν την γενικότερη πολιτική τάξη, και υπερέβαιναν κατά πολύ τα όρια της εξουσίας και της δικαιοδοσίας του. Πλήρης απάντηση δεν θα μπορούσε να δοθεί χωρίς να εκτεθεί η δολοπλοκία που εξύφαινε η Υψηλή Πύλη εναντίον των προνομίων του νησιού, και αυτό δεν θα μπορούσε να το πράξει ο νέος τοποτηρητής, ο οποίος άλλωστε είχε διοριστεί με σουλτανικό *ιραδέ*, και όχι με πράξη του Ηγεμόνα Αλεξάνδρου Καλλιμάχη, όπως επί Βογορίδη συνηθιζόταν για τους διοικητές του νησιού, που κυβερνούσαν στο όνομα του πρώτου Ηγεμόνα. Έτσι, ο Κονεμένος, παρά τους καθισχυαστικούς λόγους του, δεν μπόρεσε να εγγυηθεί ρητώς την τήρηση των προνομίων, επικαλούμενος προφορικές οδηγίες που είχε από την Πύλη σχετικά με την αποκατάσταση της ευημερίας των Σαμίων. Οι πληρεξούσιοι λοιπόν δεν πείστηκαν, και εξέλεξαν τριμελή επιτροπή με σκοπό να μεταβεί στην Πόλη και να δηλώσει στον σουλτάνο ότι οι Σάμιοι δεν αναγνώριζαν τον Κονεμένο, παρακαλώντας τον παραλλήλως ή να αναγκάσει τον Καλλιμάχη να αναλάβει την Ηγεμονία, ή να διορίσει άλλον Ηγεμόνα στη θέση του, και πάντως ξένο σε σχέση προς τον Στ. Βογορίδη και το περιβάλλον του.

Ο Ιω. Βακιρτζής, ο ιστορικός της περιόδου της Ηγεμονίας, θεωρεί ότι η κίνηση αυτή ήταν απολύτως λανθασμένη, καθώς ερχόταν σε αντίθεση με την παντοδύναμη τότε Αγγλία. Αποδίδει, όμως, μεγάλο μέρος της ευθύνης στην αλλοπρόσαλλη και τυχαία –και τότε– εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, που δεν φρόντιζε να καθοδηγεί διπλωματικά τους επαναστατημένους Σαμίους, τους οποίους υποτίθεται ότι βοηθούσε στην τελική επίτευξη των στόχων τους, δηλαδή στην ολοκλήρωση της εθνικής τους αποκατάστασης, διά της ένταξης της Σάμου στο ελεύθερο ελληνικό κράτος.¹⁶ Η επιτροπή, παρά την αντίθεση του Μουσταφά πασά, έφυγε κρυφά από τη Σάμο, και ο Κονεμένος παρέμεινε απομονωμένος, αφού όχι μόνον οι δήμαρχοι, αλλά και οι υπό-

¹⁴ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 172, 193, 198, 201, 210, 217, 226, 238, 389.

¹⁵ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 194-195.

¹⁶ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 197-198.

λοιποί κάτοικοι της Σάμου δεν τον αναγνώριζαν, και δεν υπάκουσαν στις αποφάσεις του.

Στο μεταξύ, ο νέος τοποτηρητής προσπάθησε να έχει άμεση επαφή με τους κατοίκους του νησιού. Καθώς μάλιστα οι πληρεξούσιοι ουσιαστικά τον απέτρεψαν από την πραγματοποίηση περιοδείας στα χωριά της Σάμου, ο Κονεμένος περιέπλευσε το νησί, και επισκέφθηκε τον Μαραθόκαμπο και το Πυθαγόρειο, όπου μίλησε σε συγκεντρωμένους κατοίκους για τις προθέσεις του, και για τον βασικό άξονα της δράσης του, που θα ήταν η αποκατάσταση της τάξης, ώστε να μην διαιωνίζονται πολιτικές και κοινωνικές ανωμαλίες, οι οποίες θα μπορούσαν να αποβούν σε βάρος των συμφερόντων του τόπου. Και ενώ ο λαός έτεινε να τον εμπιστευθεί, οι κατά τόπους πολιτευτές τον παρουσίαζαν ως επικίνδυνο όργανο του Βογορίδη, με αποτέλεσμα να κλονίζεται η σχέση εμπιστοσύνης που ξεκινούσε, και να επιτείνεται η καχυποψία απέναντί του.¹⁷

Η συνεχιζόμενη, ωστόσο, παραμονή του τουρκικού στρατού στο Βαθύ, αντιθέτως προς τα προνόμια του νησιού, προκαλούσε πολλά δεινά στους Σαμίους. Την Πρωτοχρονιά του 1851 μάλιστα, με αφορμή την εγκατάσταση Τούρκων στρατιωτών σε σπίτια στο Βαθύ, λόγω του μεγάλου ψύχους, ο λαός της Σάμου αντιπαρατέθηκε με τον Μουσταφά πασά, και σύντομα η διαμαρτυρία πήρε και τον χαρακτήρα κινήσεως εναντίον του Κονεμένου, καθώς οι Σάμιοι διαμαρτύρονταν για την απουσία πραγματικού Ηγεμόνα. Καθώς μάλιστα η σχεδόν έκρυθμη αυτή κατάσταση μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, η Πύλη αποφάσισε να λάβει μέτρα κατά των Σαμίων, και προχώρησε σε συλλήψεις των μελών της πρώτης επιτροπής, που έμεναν ακόμη στην Πόλη, σε κράτηση των σαμιακών πλοίων που βρισκόταν στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης και σε αποκλεισμό του νησιού, ανακοινώνοντας τα μέτρα και στους πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων. Παραλλήλως, τα μέλη της επιτροπής που είχε σταλεί από τη Σάμο αναγκάστηκαν να διαφύγουν στη Σύρο, και στον Λιμένα Βαθέος έφτασαν τουρκικά ατμόπλοια, τα οποία αποβίβασαν μονάδες στρατού. Έτσι, ο τουρκικός στρατός κατέλαβε καίριες θέσεις όχι μόνο στο Βαθύ, αλλά και στο Καρλόβασι, τον Μαραθόκαμπο και τη Χώρα.

Ως συνέπεια των μέτρων αυτών, πρώτοι οι κάτοικοι του Βαθέος και κατόπιν των υπολοίπων χωριών του νησιού έστειλαν επιτροπές με τις οποίες αναγνώριζαν τον Γ. Κονεμένο ως διοικητή του νησιού. Έτσι, στις 15 Ιανουαρίου 1851 ο Κονεμένος εξέδωσε προκήρυξη προς τον σαμιακό λαό, ως τοποτηρητής του Ηγεμόνα Αλεξάνδρου Καλλιμάχη, διά της οποίας προέτρεπε τους κατοίκους να συναδελφωθούν και να ειρηνεύσουν, προβάλλοντας ως κοινωνικό συνεκτικό δεσμό την κοινή αγάπη όλων προς την Σάμο.¹⁸ Παραλλήλως ο Μουσταφά πασάς κινήθηκε με τμήμα του στρατού προς τους Μυτιληνιούς, στο εσωτερικό του νησιού, έχοντας ωστόσο διάθεση και πνεύμα καταλλαγής, όπως φάνηκε από τη στάση που τήρησε απέναντι σε όσους ένοπλους αρχηγούς του κινήματος παρουσιάζονταν αυτοβούλως ενώπιόν του. Τόσο στους Μυτιληνιούς, όσο και στον Πύργο, και στους Σπαθαραίους, στο Καρλόβασι και στους Βουρλιώτες ο Μουσταφά πασάς αρκέστηκε στο να καταστρέψει τα σπίτια ορισμένων –ενός για κάθε χωριό– οπλαρχηγών του κινήματος, προβαίνοντας και σε πολλές συλλήψεις επαναστατών, τους οποίους έστειλε δεσμίους στην Πόλη. Παραλλήλως αξίωσε την πληρωμή του φόρου για το έτος 1850, και την υποβολή αναφορών από όλα τα χωριά της Σάμου, με τις οποίες αναγνωριζόταν ο Κονεμένος ως Τοποτηρητής του Ηγεμόνα Αλεξάνδρου Καλλιμάχη, ενώ ταυτοχρόνως δηλωνόταν η υποταγή και ο σεβασμός των Σαμίων στον σουλτάνο.

Μετά από τις εξελίξεις αυτές ο Κονεμένος πραγματοποίησε περιοδεία μιας εβδομάδας στα χωριά του νησιού, για να γνωριστεί με τους κατοίκους και τα προβλήματα του τόπου, και συγκάλυψε γενική συνέλευση των πληρεξουσίων των χωριών στη Χώρα, την 19^η Μαρτίου 1851,

¹⁷ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 200-201.

¹⁸ Πρβλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 2005, 25 κ.ε.

με πρόεδρο τον Αντ. Γεωργιάδη,¹⁹ γραμματέα τον Γρηγ. Κωνσταντά²⁰ και συντάκτη των πρακτικών τον Μαν. Πύργιο.²¹ Ο εναρκτήριο λόγος του Κονεμένου στην συνέλευση, φανέρωσε στους Σαμίους ότι ήταν όχι μόνον πολιτισμένη και καλλιεργημένη προσωπικότητα, αλλά και ειλικρινής πατριώτης. Επέμεινε στην εξασφάλιση της ζωής, της τιμής και της περιουσίας των πολιτών, αλλά και στην παγίωση της τάξης μέσω της τήρησης των νόμων και της καταδίωξης των πάσης φύσεως εγκληματιών. Επέμεινε επίσης στην ανάγκη διακρίσεως μεταξύ εκτελεστικής και νομοθετικής εξουσίας, πρότεινε την μεταρρύθμιση του λογιστικού και φορολογικού συστήματος, την ίδρυση τελωνειακού οργανισμού και την σύσταση δικαστικού σώματος, και επικέντρωσε στην ανάγκη καταπολέμησης της απαιδευσίας και παγίωσης δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Δήλωσε ότι διαθέτει τα έσοδα από τα διαβατήρια και τα ναυτιλιακά έγγραφα, τα οποία ανήκαν στον εκάστοτε Ηγεμόνα, για κοινωφελή έργα και για τη σύσταση σχολείων, και πρότεινε την σύσταση Ηγεμονικού Γραφείου στην Κωνσταντινούπολη, το οποίο έκτοτε λειτούργησε ως και το τέλος του ηγεμονικού καθεστώτος.²²

Με την καθοδήγηση του Κονεμένου, η συνέλευση αποφάσισε να σταλεί στην Πόλη επιτροπή για την απελευθέρωση των εκεί κρατουμένων Σαμίων, που αποτελούσαν μέλη της παλαιότερης επιτροπής. Συνέταξε το νόμο για το Ηγεμονικό Στρατιωτικό Σώμα, στο οποίο εξελίχθηκε κατόπιν στην Ηγεμονική Χωροφυλακή, παραθέτοντας και τον κανονισμό λειτουργίας του. Συγκρότησε επίσης Έκτακτο Εγκληματικό Δικαστήριο, τα τρία μέλη του οποίου θα οριζόταν από τον τοποτηρητή, για την εκδίκαση όλων των ποινικών υποθέσεων, με γραπτές και αιτιολογημένες αποφάσεις, η ισχύς και το περιεχόμενο των οποίων θα έπρεπε να επικυρώνεται από τον τοποτηρητή. Επίσης, ακυρώθηκε η ενοικίαση των δημοσίων προσόδων στον Ηγεμόνα,²³ και ψηφίστηκε νόμος περί της δεκάτης, όπου οριζόταν με λεπτομέρειες ο τρόπος του δεκατισμού και η επιβολή τελωνειακού δασμού 6% για όλα τα εισαγόμενα προϊόντα, πλην των ζώων, για τα οποία θεσπιζόταν δασμός κατά κεφαλήν.

Ειδικότερα για την συντήρηση των σχολείων καθιερώθηκε ξεχωριστός εκπαιδευτικός φόρος, ο οποίος θα συμπληρωνόταν από τις σχετικές με την εκπαίδευση εισφορές των μονών της Σάμου, ενώ καθιερώθηκε όλοι οι Σάμιοι προσκυνητές του Παναγίου Τάφου να καταβάλλουν στο εκπαιδευτικό Ταμείο 50 γρόσια. Παραλλήλως επικύρωσε την εφαρμογή στην Ηγεμονία της Σάμου της «Εξαβίβλου» του Κ. Αρμενοπούλου και του εμπορικού νόμου της Γαλλίας, ορίζοντας ότι τα «έθιμα του τόπου», που εφαρμόζονταν ήδη από τα πολιτικά δικαστήρια, θα συνέχιζαν να προτιμώνται των διατάξεων των νομικών αυτών κειμένων.²⁴

Η Συνέλευση του 1851 συνέταξε και έναν απλό και εφαρμόσιμο προϋπολογισμό, τα έσοδα και τα έξοδα του οποίου εν πολλοίς διαχειριζόταν η Βουλή των Σαμίων, δηλαδή το σώμα που ουσιαστικά μαζί με τον Ηγεμόνα ασκούσε την εκτελεστική εξουσία. Κατά τον Ιω. Βακιρτζή, η συνέλευση εκείνη, που έφερε την σφραγίδα του Γ. Κονεμένου, «έθεσε τα θεμέλια της κοινής ευταξίας».²⁵ Ασχολήθηκε μάλιστα και με την σύσταση Οργανισμού Δήμων, ο οποίος ήταν επίσης έργο του τοποτηρητή του Ηγεμόνα, με τον οποίο κατέτασσε τους Δήμους του νησιού σε

¹⁹ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 108, 113, 115, 119, 120, 122. Πρβλ. το κεφάλαιο «Αντωνάκης Γεωργιάδης 1780-1852 (... ο κατά καιρούς)», στο: ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ 2005, 219-260.

²⁰ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 10, 149, 203, 208, 237, 257· ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑΣ 1987, 46-49· ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 2001-2002α, 404-416· 2001-2002β, 417-426.

²¹ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 203, 349, 353, 366, 370, 599, 603.

²² ΣΦΟΙΝΗ 2002, 268. Πρβλ. ΛΑΝΔΡΟΣ 1992, 128-141· ΜΟΥΤΑΦΗΣ 1992α, 167-168.

²³ Πρβλ. ΜΟΥΤΑΦΗΣ 1992β· ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ 1994, 268-269.

²⁴ Πρβλ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ 1907.

²⁵ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 206.

τρεις τάξεις, αναλόγως του πληθυσμού τους, όριζε τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις δημοτών και δημοτικών αρχών, αλλά και επέβαλε την τήρηση δημοτολογίων. Παράλληλως με ειδικό νόμο, αποτελούμενο από 125 άρθρα, οργανώθηκε η τελωνειακή υπηρεσία της Ηγεμονικής Σάμου, και συστάθηκε τετραμελής επιτροπή για την εκκαθάριση των διαχειριστικών υποθέσεων που είχαν προκύψει κατά το κίνημα εναντίον του Ηγεμόνα Στ. Βογορίδη.

Ακόμη και για την ίδρυση τυπογραφείου στη Σάμο φρόντισε ο Γ. Κονεμένος. Αρχικά η συνέλευση, με την δική του πάντοτε πρόταση, πήρε την απόφαση να ιδρυθεί τυπογραφείο από ιδιώτη, στο οποίο θα τύπωναν τα διδακτικά βιβλία και τα δημόσια έντυπα, κατόπιν δε, επειδή κανείς ιδιώτης δεν δέχθηκε να αναλάβει το έργο η Διοίκηση προμηθεύθηκε χειροκίνητο τυπογραφικό πιεστήριο και τυπογραφικά στοιχεία από την Βιέννη, ώστε το τυπογραφείο αυτό να λειτουργήσει πρώτα στη Χώρα και κατόπιν, από το 1855 και μετά, στον Λιμένα Βαθέος, όπου εμπλουτισμένο και εκσυγχρονισμένο αποτέλεσε το Ηγεμονικό Τυπογραφείο της Σάμου, που λειτούργησε μέχρι το τέλος του ηγεμονικού καθεστώτος, το 1912.²⁶ Παράλληλως, η Συνέλευση του 1851 όρισε να μην γίνονται εκποιήσεις μοναστηριακής περιουσίας χωρίς την άδεια της Διοικήσεως και της Βουλής, θεσπίζοντας το πρώτο μέτρο της ηγεμονικής διοικήσεως για το φλέγον ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας, το οποίο θα απασχολούσε έκτοτε πολλές φορές τις αρχές της Ηγεμονίας της Σάμου.

Τέλος, η Συνέλευση ψήφισε και κανονισμό λειτουργίας της τετραμελούς Βουλής των Σαμίων, με σαφή στόχο τον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας της και την καταπολέμηση του τοπικισμού, που κυριαρχούσε συχνά στις πολιτικές επιλογές και πράξεις των Βουλευτών. Και αποτέλεσε δυστύχημα για τη Σάμο το γεγονός ότι ο κανονισμός αυτός δεν εφαρμόστηκε παρά για ελάχιστο χρονικό διάστημα. Αναγνωρίζοντας δε το έργο του Κονεμένου, η συνέλευση απέστειλε ευχαριστήριο γράμμα στην Πύλη για τον διορισμό του, αναγορεύοντάς τον «Αγαθόν Πολίτην της Ηγεμονίας και μετά Θεόν Σωτήρα και Ευεργέτην της Σάμου».²⁷ Ως έδρα της Διοικήσεως ορίστηκε το λιμάνι του Τηγαίου, το σημερινό Πυθαγόρειο, το οποίο μάλιστα σε μια έκρηξη υπερβολής μετονομάστηκε σε «Κονεμένου Λιμένα». Η Βουλή επιφορτίστηκε να φροντίσει για την οικοδόμηση κτηρίων κατάλληλων για να στεγάσουν την Διοίκηση στο Τηγάι, και μέχρι τότε ορίστηκε ότι επίσημη έδρα της Διοικήσεως θα ήταν –όπως και μέχρι τότε συνέβαινε– η πλησιόχωρη Χώρα.

Ολόκληρο το 1851 ο Κονεμένος συνέχισε να εργάζεται σκληρά και αποτελεσματικά για την ευημερία και την ησυχία της Σάμου. Και οι άοκνες προσπάθειές του άρχισαν να αποφέρουν καρπούς: μετά από διαβουλεύσεις με τον Οθωμανό Υπουργό Εξωτερικών Ααλή πασά απελευθερώθηκαν οι Σάμιοι κρατούμενοι στις φυλακές της Πόλης, σε κακή κατάσταση λόγω των κακουχιών της κράτησής τους, έληξε ο αποκλεισμός του νησιού και ο Καπετάν Αλέξης,²⁸ αρχηγός του ενόπλου κινήματος του νησιού, εφοδιασμένος με σχετικές συστατικές επιστολές πήγε στην Κωνσταντινούπολη, έλαβε αμνηστία και διορίστηκε από τον Κονεμένο Αρχηγός της Ηγεμονικής Χωροφυλακής. Ο Μουσταφά πασάς διατάχθηκε να αποχωρήσει από το νησί μαζί με τον στρατό του, αφήνοντας πίσω μικρή φρουρά 100 ανδρών, κατά παράβαση βεβαίως των προνομίων του νησιού, που όριζαν ότι στην Σάμο δεν έπρεπε να υπάρχουν στρατεύματα. Μια νέα περίοδο ευημερίας και ανάπτυξης άρχισε για την Σάμο, με βάση το συνεχές έργο του τοποτηρητή Γεωργίου Κονεμένου.

Σύντομα οι προσπάθειές του αναγνωρίστηκαν και εκτός Σάμου. Είναι χαρακτηριστικό ότι

²⁶ ΛΑΝΔΡΟΣ 1993-1994, 194-197.

²⁷ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 208.

²⁸ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 277, 280, 330, 331, 374.

τον Αύγουστο του 1851 ο Σάμιος Πατριάρχης Ιεροσολύμων Κύριλλος Β΄ έγραφε προς τους Βουλευτές του νησιού εκφράζοντας την ικανοποίησή του για την αποκατάσταση της τάξης, αλλά και για την διαφαινόμενη άνθιση και προκοπή. Τον Φεβρουάριο του 1852 συνήλθε στη Χώρα η Γενική των Σαμίων Συνέλευση, με πρόεδρο τον προοδευτικό Μανουήλ Καψάλη,²⁹ στην οποία ο Κονεμένος πρόεβη σε απολογισμό του μέχρι τότε έργου του, υποδεικνύοντας και άλλες διοικητικές μεταρρυθμίσεις που έπρεπε να γίνουν. Ήδη λειτουργούσαν, αν και με ελλείψεις εποπτικού υλικού, 23 αλληλοδιδασκτικά και τρία ελληνικά σχολεία στη Σάμο, είχαν οργανωθεί Ηγεμονικά γραφεία στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη και σε άλλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, και είχαν ληφθεί μέτρα για την ανάπτυξη της ναυτιλίας και της γεωργίας. Ο τοποτηρητής, μάλιστα, πρότεινε και την ίδρυση ιερατικής σχολής, ώστε να αναβαθμιστούν τα προσόντα των κληρικών της Σάμου.

Η συνέλευση του 1852 ψήφισε νέο κανονισμό της συνελεύσεως βελτιώνοντας την λειτουργία της, πήρε αποφάσεις για το δημόσιο λογιστικό και ίδρυσε θέση Γενικού Ταμία, και ανεξαρτητοποίησε την δικαστική από την διοικητική υπηρεσία. Με τον ειδικό νόμο για την δικαστική υπηρεσία της Ηγεμονίας ιδρύθηκαν τέσσερα ειρηνοδικεία, που θα λειτουργούσαν και ως πταισματοδικεία, αλλά και πρωτόκλητο δικαστήριο, ως πλημμελειοδικείο, εφετείο ή δευτερόκλητο δικαστήριο, ως κακουργοδικείο, και ανώτατο δικαστήριο, ως ακυρωτικό σε πολιτικές και ποινικές υποθέσεις. Με τον τρόπο αυτό εναρμονίστηκε ο δικαστικός οργανισμός της Ηγεμονίας προς τα ισχύοντα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος. Επίσης, ορίστηκαν με σαφήνεια τα προσόντα των διδασκάλων, με έμφαση και στην ηθική τους συγκρότηση. Ακόμη και η συμμετοχή του δημοσίου σε τράπεζα που θα ιδρυόταν στη Σάμο αποφασίστηκε, χωρίς όμως το σχέδιο αυτό να μπορέσει τελικά να υλοποιηθεί. Στην λήξη των εργασιών της συνελεύσεως, ο Κονεμένος έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης και στα αγαθά, δημόσια και ιδιωτικά, που προσπορίζονται από την παιδεία, παρέχοντας το στίγμα των προθέσεων και των σκοπών του.

Αμέσως μετά την λήξη των εργασιών της συνελεύσεως, ο Κονεμένος, μαζί με αντιπροσώπους της Σάμου, επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη, στην οποία παρέμεινε επί δύο μήνες. Στο διάστημα αυτό φρόντισε για την παροχή χάριτος σε όλους τους κρατούμενους Σαμίους, ενώ επισκέφθηκε και το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπου έθεσε στον Πατριάρχη το ζήτημα της αντικαταστάσεως του Μητροπολίτου Σάμου Γρηγορίου, ο οποίος είχε γίνει μισητός στους Σαμίους λόγω της συνταυτίσεώς του με το καθεστώς του Βογορίδη.³⁰ Ο Μητροπολίτης Γρηγόριος δεν αντικαταστάθηκε, διατάχθηκε όμως, τον Σεπτέμβριο του 1852, να αναχωρήσει για την Πόλη, όπου έμεινε ως το 1854,³¹ ενώ ο Κονεμένος επέστρεψε στη Σάμο φέρνοντας μαζί του νέο σουλτανικό *ιραδέ*, επ' ονόματι του Ηγεμόνα Αλεξάνδρου Καλλιμάχη, στον οποίο επιβεβαιωνόταν τα προνόμια της Ηγεμονίας, όπως συνέβαινε και με τον Αναλυτικό Χάρτη, ο οποίος είχε εκδοθεί το 1850 επ' ονόματι του Ηγεμόνα Στ. Βογορίδη.

Τον Ιανουάριο του 1853 συνεκλήθη στη Χώρα η Γενική των Σαμίων Συνέλευση, με πρόεδρο τον Δ. Ξυλάρα.³² Στη συνέλευση αυτή ψηφίστηκε νέος φορολογικός αλλά και νέος εκλογικός νόμος, με τον οποίο απαγορεύθηκε η υποψηφιότητα για το αξίωμα του Πληρεξουσίου των εμίσθων δημοσίων υπαλλήλων. Αποφασίστηκε επίσης η αποστολή στο Πατριαρχείο επιτροπής, με σκοπό την διευθέτηση του θέματος του Μητροπολίτη Σάμου Γρηγορίου, τον οποίο

²⁹ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 211-213, 603-605. Πρβλ. Γ.Α.Κ. Σάμου, Αρχείο Γενικών Συνελεύσεων, Πρακτικά Γ.Σ. 1852, φ. 4ν-5γ.

³⁰ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 2003, όπου και η σχετική βιβλιογραφία· 2005α, 15 κ.ε.

³¹ ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ 2005β, 35-36· 2005-2006β, 800-804.

³² ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 120, 208, 212-213, 245, 257, 276.

η Μεγάλη Εκκλησία δεν είχε ακόμη αντικαταστήσει, αλλά και η σύσταση επιτροπής για την διαχείριση της περιουσίας των μονών της Σάμου, η οποία δεν προχώρησε λόγω αντιδράσεων από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Στις αρχές Μαΐου 1853, μαζί με τα μέλη ειδικών επιτροπών, αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη και ο Γ. Κονεμένος, με σκοπό να διευθετηθεί το ζήτημα του αρχιερέως του νησιού, αλλά και των απαιτήσεων που ο Στ. Βογορίδης ήγειρε κατά της Σάμου. Ο πρώην Ηγεμόνας, πέραν του ότι όφειλε από τους φόρους του νησιού στην Πύλη 600.000 γρόσια, τα οποία ήθελε να καταλογιστούν στη Σάμο, ζητούσε επιπλέον αποζημίωση 1.600.000 γροσίων από το νησί, λόγω της απομάκρυνσής του από την Ηγεμονία.

Στο μεταξύ, παρά τον επιχειρούμενο διοικητικό εκσυγχρονισμό και τις κάθε είδους μεταρρυθμίσεις, η εσωτερική οικονομική κατάσταση του νησιού δεν ήταν ανθηρή. Διάφορες θεομηνίες –όπως για παράδειγμα το δριμύ ψύχος του 1849, η ερυσίβι (σιναπίδι) που είχε καταστρέψει τα αμπέλια, η επιδρομή ακρίδων την άνοιξη του 1852– είχαν οδηγήσει σε μια σχεδόν τριετή ακαρπία, που είχε πλήξει καίρια την γεωργία.³³ Η οικονομική δυσπραγία συντελούσε ώστε όχι μόνον δημόσια έργα να μην κατασκευάζονται, αλλά ούτε και οι υπηρεσίες να λειτουργούν, καθώς υπήρχε πάντοτε διάχυτη η σύγχυση μεταξύ της διοικητικής και της δικαστικής εξουσίας. Η διάχυτη φτώχεια συντελούσε ώστε οι δικαστικοί λειτουργοί να είναι ιδιαιτέρως αντιπαθείς στο λαό, στη συνέλευση του 1854 μάλιστα προτάθηκε η σύσταση εκτάκτου «Δικαστηρίου Επιεικειάς», με σκοπό την χορήγηση μεγάλων προθεσμιών στους πάσης φύσεως οφειλότες. Όλα αυτά συντελούσαν ώστε βαθμιαία η διοίκηση του Κονεμένου να γίνεται αντιπαθής στους Σαμίους.³⁴

Από την άλλη πλευρά, η βογοριδική μερίδα, που στην αρχή είχε θεωρήσει τον τοποτηρητή οικείο της, όταν είδε ότι αυτός εσκόπευε να διοικήσει με δικαιοσύνη στράφηκε εναντίον του, διαδίδοντας διάφορα ψεύδη. Ενεργώντας μάλιστα με δολοπλοκία στην Πύλη, επέτυχαν την αποστολή στη Σάμο Οθωμανού υπαλλήλου, που μάλιστα υπέβαλε έκθεση μάλλον δυσμενή για το έργο του Κονεμένου στη Σάμο. Ως συνέπεια όλων αυτών, άρχισε και πάλι η δράση ένοπλων ομάδων κακοποιών, οι οποίοι μάλιστα έβρισκαν καταφύγιο και στις απέναντι μικρασιατικές ακτές, και οι οποίοι διατάρασσαν την ευνομία του νησιού.³⁵

Αλλά και η διεθνής κατάσταση υπέθαλπε την κατάσταση αυτή της γενικευμένης αναταραχής. Τον Οκτώβριο του 1853 ξέσπασε ο Κριμαϊκός πόλεμος, στον οποίο το Γένος είδε την ευκαιρία για την πραγμάτωση των βλέψεων της Μεγάλης Ιδέας. Στα πλαίσια αυτά, ορισμένοι Σάμιοι, απ' αυτούς που είχαν εγκατασταθεί στην Χαλκίδα το 1834,³⁶ επιχείρησαν την διοργάνωση ενόπλου ενωτικού και επαναστατικού κινήματος στη Σάμο, το οποίο απέτυχε λόγω της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας και της ελλείψεως μέσων. Παρά δε το ότι ο Κονεμένος επέστρεψε στο νησί τον Ιούνιο του 1853 με έγγραφη εντολή του Μεγάλου Βεζίρη να λάβει όλα τα αναγκαία μέτρα για την διατήρηση της ησυχίας και της τάξεως, δεν θέλησε να χρησιμοποιήσει σκληρές μεθόδους για την αντιμετώπιση όλων αυτών των φαινομένων.

Τον Ιανουάριο του 1854 συγκάλεσε την Γενική των Σαμίων Συνέλευση, με πρόεδρο τον Γ. Καραγιαννίδη.³⁷ Η κατήφεια λόγω της οικονομικής καταστάσεως του νησιού ήταν διάχυτη στους πληρεξουσίους, οι σκέψεις δε για εκτέλεση έργων οδοποιίας ματαιώθηκαν, λόγω ελλείψεως οικονομικών μέσων. Κατά την λήξη των εργασιών της συνελεύσεως, στις 20 Μαρτίου

³³ ΣΑΡΡΗΓΙΑΝΝΗΣ 1998, 231-254.

³⁴ ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ 1998, 149-180.

³⁵ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 215.

³⁶ Βλ. γι' αυτούς το κεφάλαιο «Μετανάστευση Σαμίων στην Εύβοια (1834)», στο: ΚΟΜΗΣ 1999.

³⁷ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 213-214, 217, 603-604.

1854, ο Κονεμένος αναφέρθηκε στις δεινές καταστάσεις και στην πείνα που ταλάνιζε το λαό, χωρίς να μπορέσει να λάβει ουσιαστικά μέτρα για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Ωστόσο, η αντικατάσταση του Κονεμένου προήλθε ουσιαστικά από την αλλαγή της αγγλικής στάσης απέναντί του. Οι Άγγλοι, φοβούμενοι τον πατριωτισμό και τα εθνικά φρονήματά του, και φοβούμενοι εξέγερση στη Σάμο, τον διέβαλλαν στην Υψηλή Πύλη ως δήθεν επικίνδυνος για τα οθωμανικά συμφέροντα παράγοντα. Η αγγλική μάλιστα πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης έστειλε στο νησί υπάλληλό της, με το πρόσχημα να διανείμει βοηθήματα στους δυστυχούντες, στην ουσία όμως για να εξετάσει την πραγματική κατάσταση του νησιού. Ο Κονεμένος διαμαρτυρήθηκε γι' αυτό στην Υψηλή Πύλη, και ο Άγγλος πρεσβευτής μεθόδευσε την αντικατάστασή του από τον Ιωάννη Γκίκα, ο οποίος μετά την παραίτηση του Κονεμένου,³⁸ τον Απρίλιο του 1854, κατέλαβε την θέση του Κυβερνήτη ή Διοικητή της Σάμου, για να διοριστεί την επόμενη χρονιά 1855 Ηγεμόνας της Σάμου,³⁹ αντικαθιστώντας τον Αλέξανδρο Καλλιμάχη, που μέχρι τότε θεωρούνταν από την οθωμανική διοίκηση *ψιλώ ονόματι* Ηγεμόνας του νησιού, χωρίς ωστόσο να ενδιαφερθεί ποτέ γι' αυτό.

Ο Κονεμένος αποχώρησε από τη Σάμο τρεις μέρες μετά την άφιξη του διαδόχου του, απευθύνοντας προς τους κατοίκους εγκύκλιο, στην οποία, κατά τον Ιω. Βακιρτζή, «διεκρίνετο όλη η ψυχική του ευγένεια και η χριστιανική καλωσύνη».⁴⁰ Υπήρξε άριστος διοικητής, και ολόκληρη η σχετική σαμιακή βιβλιογραφία συμφωνεί στην εκτίμηση ότι πιθανότατα υπήρξε ο καλλίτερος διοικητής του νησιού κατά την περίοδο της αυτονομίας του (1834-1912). Καλλιεργημένος, καταρτισμένος αλλά και θερμός πατριώτης, διοχέτευσε τα εθνικά του αισθήματα στην επίτευξη του σκοπού της ευημερίας της Σάμου, της εμπέδωσης της εσωτερικής ησυχίας και της πολιτικής και κοινωνικής γαλήνης.

Με την χρηστή διοίκησή του επιδίωξε τον εκσυγχρονισμό ενός απαρχαιωμένου, άδικου και εν πολλοίς μεροληπτικού διοικητικού συστήματος, και κατάφερε να οδηγήσει τους Σαμίους να μεταστραφούν από το απόλυτο μίσος στον συμβιβασμό και κατόπιν στην αγάπη προς το καθεστώς της αυτονομίας, το οποίο τους είχε επιβληθεί χωρίς να το επιδιώξουν και χωρίς βεβαίως να το θελήσουν. Αλλά και το γεγονός ότι τόλμησε να εισαγάγει στο νησί την Πολιτική και την Ποινική Δικονομία που ίσχυε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, και μάλιστα υπό το άγρυπνο βλέμμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που επιδίωκε να διακόψει απολύτως τους δεσμούς του τόπου προς την Ελλάδα, συντέλεσε μακροπρόθεσμα στην δημιουργία αντιλήψεων, νοοτροπιών, συμπεριφορών και θεσμών που διευκόλυναν την μελλοντική ενσωμάτωση του νησιού στον εθνικό κορμό, μετά την ένωση του 1912.⁴¹

Τόλμησε να θίξει τα ολιγαρχικά δικαιώματα της κρατούσας τάξεως, προς όφελος της ευνομίας και της ορθής διοικήσεως του λαού, αφαιρώντας την δικαστική εξουσία από τους βουλευτές.⁴² Με το προσωπικό του δε παράδειγμα έδειξε σε όλους ότι οι νόμοι έχουν καθολική ισχύ, και ότι ο σεβασμός προς αυτούς αποτελούσε καθήκον κάθε πολίτη, ακόμη και του ιδίου του διοικητού του νησιού. Έχοντας αριστοκρατικό ήθος και ανάλογη συμπεριφορά, ευνόησε μόνον όσους διακρινόταν για την μόρφωση, τις αρετές και το ήθος τους. Και υιοθετώντας δημοκρατική συμπεριφορά, φρόντισε να την συνδυάσει με τις επιταγές της χριστιανικής θρησκείας,⁴³ όντας πιστό μέλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ώστε να ζει με σεμνότητα και απλότη-

³⁸ ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ 1984.

³⁹ ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ 1998· ΠΕΝΕΛΕΑ ΦΙΛΙΤΤΙ 1998, 467-471.

⁴⁰ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 220.

⁴¹ Για τα διατάγματα που εκδόθηκαν στα χρόνια της διακυβέρνησής του βλ. ΛΑΝΔΡΟΣ 2007-2008, 79-83.

⁴² ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ 1982, 39, 45. Πρβλ. ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ 1959, 56, 89-92.

⁴³ ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ 2005, 218-220, με παρόμοιες κρίσεις για τον Γ. Κονεμένο και το έργο του στη Σάμο.

τα, επιδεικνύοντας σε όλους επιείκεια. Η καλοσύνη και η ανωτερότητά του συνέβαλαν ώστε να επιβληθεί στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Σάμου, απολαμβάνοντας του καθολικού σεβασμού. Γι' αυτό, κατά την μαρτυρία του Κ. Ι. Πτίνη, όσοι τον γνώρισαν δεν έπαυσαν να αναφέρονται στα προσόντα, το ήθος και τα έργα του, καθώς τα ίχνη της διοίκησής του έμειναν ανεξάλειπτα στο νησί.⁴⁴

Το ηγεμονικό πολίτευμα συνεχίστηκε μέχρι και την ένωση της Σάμου με την Ελλάδα, το 1912, γνωρίζοντας στιγμές δόξας και περιόδους κατάπτωσης. Οι αρχές τις οποίες ο Γεώργιος Κονεμένος πρόβαλε και στήριξε μπορεί να μην ενσωματώθηκαν πλήρως στην ηγεμονική διοικητική πρακτική, δημιούργησαν όμως μια προοδευτική παράδοση δικαιοσύνης στη συνείδηση του σαμιακού λαού και υποβοήθησαν, με τον τρόπο τους, την διεκδίκηση και την επίτευξη της ολοκλήρωσης αυτού που οι Σάμιοι αντιλαμβάνονταν ως «εθνική αποκατάσταση», της ένωσης με το ελληνικό κράτος. Υπό το πρίσμα αυτό, η παρουσία του Γεωργίου Κονεμένου στην τοποτηρητεία της Ηγεμονίας της Σάμου υπήρξε βήμα σημαντικό για την πραγμάτωση του «οράματος ελευθερίας» των Σαμίων.

☞☞☞

Abstract

Emmanuel VARVOUNIS: *George Konemenos and the government of Samos (1850-1854)*

In this paper we examine the presence of Georg Konemenos, from Preveza, in Samos, which he ruled as governor of the Prince of Samos Alexander Kallimachis, from 1850 to 1854. His work there was important for the island, because in this time the government of the «Hegemonia of Samos» was completed. Also, the examination of his efforts is a contribution to the historical prosopography of Preveza.

Βιβλιογραφία

- ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑΣ Γ.Κ., 1987, Η ψαλτική παράδοση της Σάμου, *Σαμιακή Επιθεώρηση* 9/33-34, 46-49
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ Α., 1980, Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1850-1922, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 23, 365-404
 ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Ι.Μ., 1940, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας* 1, Αθήνα
 ΒΑΚΙΡΤΖΗΣ Ι.Δ., 2005, *Ιστορία της Ηγεμονίας της Σάμου, 1834-1912*, Αθήνα
 ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2001-2002α, Η Βιβλιοθήκη και το Αρχείο του Γρηγορίου Κωνσταντά, *Σα-*

⁴⁴ ΠΤΙΝΗΣ 1995, 28-29. Σε όσα προηγήθηκαν ασχοληθήκαμε μόνο με τα σχετικά με την παρουσία και τη δράση του Κονεμένου στη Σάμο, χωρίς αναφορά σε γενικότερα βιογραφικά στοιχεία του, που με πληρότητα αποδίδονται από τον Παπαγεωργίου 2005, *passim*.

μιακές Μελέτες 5, 404-416

- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2001-2002β, Από το Αρχείο και τη Βιβλιοθήκη του Γρηγορίου Κωνσταντά, *Σαμιακές Μελέτες* 5, 417-426
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2003, Σάμος και Οικουμενικό Πατριαρχείο (1585-1900), στο: *Πρακτικά ΚΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 107-134
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2005-2006α, Βιβλιοπαρουσίαση: Κ.Γ. Παπαγεωργίου, Γεώργιος Κονεμένος Βέης, Ηγεμών Σάμου 1849-1854. Ένας επιφανής Πρεβεζάνος, *Σαμιακές Μελέτες* 7, 862-863
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2005-2006β, Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ηγεμονική Σάμος, *Σαμιακές Μελέτες* 7, 800-804
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2005α, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η Ηγεμονία της Σάμου*, Αθήνα
- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Μ.Γ., 2005β, Η παρουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην ιστορία της Σάμου, *Μεθόριος* 17, 35-36
- ΒΑΦΕΑΣ Ν., 1998, Η εξέγερση του 1849-1850 στη Σάμο: Μια τομή στην ιστορία της Ηγεμονίας, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»* 2, Αθήνα, 135-147
- ΓΕΔΕΩΝ Μ.Ι., 1932, *Αποσημειώματα Χρονογράφου*, Αθήνα
- ΓΕΔΕΩΝ Μ.Ι., 1939, *Ιστορία των του Χριστού Πενήτων (1453-1913)*, Αθήνα
- ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν., 1979, *Ιστορία της Σάμου*, Αθήνα
- ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ Δ., 1994, Η ενοικίαση των φόρων στη Σάμο (1834-1850). Συμφέροντα και συμπεριφορές, *Σαμιακές Μελέτες* 1, 267-296
- ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ Δ., 1998, Αγροτική κρίση και κοινωνικοί μηχανισμοί. Η πείνα του 1854, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»* 2, Αθήνα, 149-180
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ Α., 1999, *Ο ελληνικός κόσμος στα Βαλκάνια και στη Ρωσία*, Θεσσαλονίκη
- ΚΕΚΡΙΔΗΣ Στ., 2005-2006, Η αλληλογραφία του Αναστασίου Παλλατίδη με τον Ηγεμόνα της Σάμου Στέφανο Βογορίδη, *Σαμιακές Μελέτες* 7, 379-500
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Ιστοριοκοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα
- ΚΡΕΣΤΟΒΙΤΣ Γ.Σ., 1950, *Οι Καραθεοδωρή*, Αθήνα
- ΛΑΝΔΡΟΣ Χ., 1992, Ιστορικό Αρχείο Σάμου. Το Αρχείο των Γενικών Συνελεύσεων (1834-1912), στο: *Πρακτικά Δημέρου «Τοπική ιστορία και αρχεία»*, Σάμος, 128-141
- ΛΑΝΔΡΟΣ Χ., 1993-1994, Έντυπα φυλλάδια του Ιστορικού Αρχείου Σάμου, *Σαμιακές Μελέτες* 1, 193-222
- ΛΑΝΔΡΟΣ Χ., 2007-2008, Έντυπα μονόφυλλα της Ηγεμονίας Σάμου 1851-1880, *Σαμιακές Μελέτες* 8, 69-227
- ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ Φ., 1984, Ο Ιωάννης Γκίκας, κυβερνήτης της Σάμου, *Μνημοσύνη* 9, 9-14
- ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ Φ., 1998, Ο Ιωάννης Γκίκας ως κυβερνήτης της νήσου Σάμου, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα»* 2, Αθήνα, 453-465
- ΜΟΥΤΑΦΗΣ Γ., 1992α, Ιστορικοί προβληματισμοί σχετικά με την σαμιακή ηγεμονία, στο: *Πρακτικά Δημέρου «Τοπική ιστορία και αρχεία»*, Σάμος, 167-195
- ΜΟΥΤΑΦΗΣ Γ., 1992β, Διοίκηση και φορολογία στη Σάμο στις αρχές της Ηγεμονίας, στο: *Αντιπελάργηση. Τιμητικός τόμος για τον Νικόλαο Α. Δημητρίου*, Αθήνα, 139-170
- ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ Μ., 1991, *Οι βαλκανικοί λαοί. Από την τουρκική κατάκτηση στην εθνική αποκατάσταση (14^{ος}-19^{ος} αι.)*, 2^η εκδ., Θεσσαλονίκη
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ.Γ., 2005, *Γεώργιος Κονεμένος Βέης, Ηγεμών Σάμου 1849-1854. Ένας επι-*

φανής Πρεβεζάνος, Αθήνα 2005

- ΠΤΙΝΗΣ Κ.Ι., 1995, *Ηγεμόνες της Σάμου*, 5^η εκδ., Σάμος
- ΣΑΡΡΗΓΙΑΝΝΗΣ Θ., 1998, Η κρίση στη γεωργία της Σάμου το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα, αφετηρία οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα» 2*, Αθήνα, 231-254
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Γ., 1892, *Τα προνόμια της Ηγεμονίας Σάμου*, Σάμος
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Γ., 1903, *Σαμιακή Νομοθεσία*, Σάμος
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Γ., 1907, *Η Σαμιακή Πολιτική Δικονομία, η προετάχθησαν αι capitulations και η Ελληνοτουρκική προξενική σύμβασις*, Σάμος
- ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ Α., 1959, *Το δημόσιον δίκαιον εν Σάμω*, Θεσσαλονίκη
- ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ Α., 1982, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο, 1550-1912*, Αθήνα
- ΣΕΒΑΣΤΑΚΗΣ Α., 2005, *Ιστορικά Ανάλεκτα*, Αθήνα
- ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ Ε., 1882, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς 3*, Σάμος
- ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2003, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα
- ΣΦΟΙΝΗ Α., 2002, Λόγοι των Ηγεμόνων στις Γενικές Συνελεύσεις των Σαμίων. Στερεότυπα και αναπροσανατολισμοί, στο: Μ. ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ & Α. ΣΦΟΙΝΗ (Επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 261-278
- ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ Ε., 1892, *Πραγματεία περί του εν Σάμω πολιτεύματος*, Σάμος
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Α., 1992, Η εν Πύργω Γενική Συνέλευσις των Σαμίων του 1849, στο: *Πρακτικά Διημέρου «Τοπική ιστορία και αρχεία»*, Σάμος, 159-166
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Α., 2002, Η κατάληξη της κρίσης του 1849 στη Σάμο. Προσωρινή Διοικητική Επιτροπή του 1850. Έργο και αρμοδιότητες, στο: Μ. ΒΟΥΡΛΙΩΤΗΣ & Α. ΣΦΟΙΝΗ (Επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος στα νεότερα χρόνια (17^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, 249-260
- PENELEA FILITTI G., 1998, Une visite chez le Prince de Samos, στο: *Πρακτικά Συνεδρίου «Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα» 2*, Αθήνα, 467-471
- VAFEAS N., 1998, *Pouvoir et conflits dans l' Empire ottoman. La revolte de 1849-1850 dans la Principaute de Samos*, Florence

Ilber ORTAYLI

*Society and the governor in Preveza
during the time of Abdülhamid II*

IT'S A PLEASURE FOR ME AND HAPPINESS to join to the second symposium on Preveza, the most occident of the part of the Empire and certainly for a long while a very strategic point between Italian sphere, the emerging national Greek state and still Turkish Empire.

The venture of this city came to an end in 1912, during the Balkan wars and then it joined to national main country of Greece, with other parts of Central Greece, Thrace and Macedonia.

During the age of Abdülhamid II, Ottoman Empire already had another character. The reforms of Tanzimat and the victory of the Crimean war brought the Ottoman Empire the status of consort European, being one of the major powers of the European consort. However, coming to compromise with Russia in 1877, the Empire came to another point. The Treaty of Hagios Stefanos had been annuled and the Treaty of Berlin in 1878 brought the Empire to a new era, and northern and central parts of modern Greece remained still in the hand of Ottoman Empire, which also had been seen in Hagios Stefanos. But more than that, now the Ottoman Empire had to lead some reforms. These reforms on behalf of the Christian minorities, created a kind of anti-nationalist policy. So, in one part; the administration of the Empire based on the heritage of having the Muslim majority and Christian minorities and on the other part the emerging power of the nationalism created new problems. Ottoman governor and the bureaucracy still had problems which we have to watch in Preveza, the extreme part of the Empire, where you can read the new structure of the new Ottoman administration. It continued almost 35 years until Abdülhamid II and just after his dethronement passed only 3 years that Ottoman Empire had to suffer a new war, the Balkan wars, and lost this part of the world to modern new national Greek state. It is certainly a privilege to be here, but there is another privilege to study the history of Preveza. The recent archival restructuralisation of the Ottoman state archives provides us new possibilities. In these last twenty years, after the first symposium, Ottoman archival branches of the Turkish Republic in Istanbul had been enlarged especially for 19th century. The so called Yildiz Hususi, the archives of the imperial Yildiz palace, not only doubled and tripled but today it already reached thousand volumes and all these documents provide us new elements.

For example, the area of Preveza and Ioannina, in Epirus, has been considered by Ottoman government as Arnautluk Albania, and some new reports which had not been seen formerly, takes the topic, for example, the problems and policies of Albania, the problems of Albanian nation, haumnier, it is something like ethnos in Greek, not a nation in modern European sense,

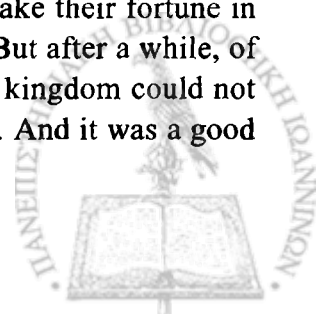
and the government and bureaucracies started to talk about Albanian ethnos and their problems in this field of Preveza and Ioannina, in Epirus.

Secondly, some counter measures which would not come, to the consideration, of the Ottoman bureaucracy in other parts of the Empire. For example, in the year of 1897, when there was a war between the Greek kingdom and the Ottoman Empire; the Ottoman Greek minorities, were, in population, in number, in economic activities and at all in richness, had been far surpassing the subjects of the national kingdom. The majority of the Hellenism still belonged to the domains of the Empire. For example, the Hellenic, youth of Smyrna had started to join the national Greek army voluntarily, for which the Greeks of Constantinople and Adrianople and Nicea and Bursa in Bythinia had not any interest and even their ideological activities were quiet passive. But Smyrna and Aegean region, where the origins of Greeks were from islands and from Peloponessos, (people who migrated to these regions, some of them became wealthy, but all of them kept their Hellenistic cultures and ideology) joined voluntarily to the army and meanwhile every day, maybe every week, they took the ship in order to join the army here, during embarkation or boarding, singing their national anthem and make their own nationalistic demonstration for which neither the local people nor Muslims of Smyrna, nor the government had any interest. But, here in Preveza, whenever the same had been happening, the bureaucracy of the Ottomans had been in alarm. At the same year, 1897, the alarm of the *mutasarrif*, sub-governor, of Preveza and the governor in Yannina, handed in reports, why the Hellenic youth of this part joined the Greek army was it prevented and how

For example, the metropolit of Preveza had a visit abroad, in Greece, to Athens, whenever he came back he took a Greek ship with a Greek *bandra*, flag, that caused another scandal. Why he landed to the land of Preveza under Greek flag, which had to be a diplomatic and administrative scandal, because the Greek metropolit of the town and the region was a so called Ottoman bureaucrat, the Patriarchate was a part of the Ottoman State, so they started with an investigation, asking the Patriarchate in Istanbul. Why does he do that? Who is he? What's the reason?

Another example; Italians had schools here. However the Italian population of the town at the beginning of 1880's had only a dozen of people with Italian passports. In a very short time it reached in a high number, because the poverty of Italian region, especially in southern part, Preveza provided to these people new jobs and new fortune. They came to this country and they started to built their schools. An the schools had been basically visited by Muslim children, both Albanian and Turkish, in majority Albanians of course, and even by some of the Greeks. That again turned into a scandal. The Ottoman subjects had to leave the school immediately. And actually they applied this counter-measure and Italian schools for a while interrupted and prohibited to take the Ottoman subjects, from among the numbers of three religions Christian, Jewish or Muslim.

Another example, for example. It is a fact how this population exchange had to be prevented. It's a fact. Large number of the peasants started to leave Ottoman Greece in order to take their fortune in southern part, in the new kingdom. There are some examples. For example documents inform; the people of Estiada, for example (the village Estiada, I do not know if anybody knows this place), they left their village to take their fortune in Greece. And there are also some people from Rapolo and Singalda who also left their village to take their fortune in Ntanitsa, in southern Greece, in national kingdom. You have to prevent it. But after a while, of course, the hopes do not correspond to reality. The poverty of the national kingdom could not cover their hopes, their expectations, and people have started to come back. And it was a good

duty of the government of Ioannina, and of course the mutasarrif here, the sub-governor of Preveza, to make a propaganda. And whenever they came back there are lots of correspondence to return them back their property in their villages, to compensate their husbandry and to exempt sometimes, sometimes for a year, from any kind of tax. It's a kind of restitution if the people came back. And actually they returned from their new country.

So that was the structure of the northern Greece, or the Hellenic domain of the Ottoman Empire, very much different, for example, from the part of the world, Thrace or the Aegean coast, in Anatolia or Ponticus on Black Sea.

The governor of Epirus, Yannina, and the sub-governor of Preveza, were still Ottoman bureaucrats of those days, under Sultan AbdŪlhamid, we still did not have a central financial administration. We had a classification of the bureaucracy in 14 classes, but not their salary. Their salary was still not classified. Besides, the sub-bureaucracy of the governor and mutasarrif is not always appointed by the central government. However, they had been appointed centrally, there we meet, but basically the chancellery of the governor, had been bought by himself, and people had been paid by him. This had been changed only after AbdŪlhamid II, the famous and mighty minister of finance of the Empire, Jaivid from Thessaloniki, who really had established the new budgetary and financial system of modern Turkey at the beginning of 1909 and 1910. That was the great reform of financial administration in the Empire. Till that time we all had, I mean, like Russia and much eastwards Iranian empire, another type of auto-gestion system, which remained certainly, from 17th and 18th centuries.

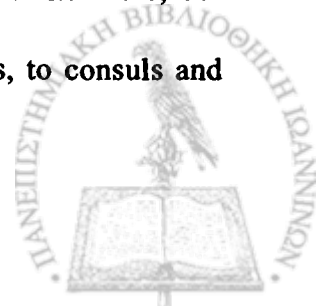
The governors usually had to use the old buildings for his office and even for prison, and some of them had not been under state property, but hired buildings. So, it is a great task and achievement of Hamidian bureaucracy, rapidly and immediately built after some architectural standards the new buildings for governor residence and for chancellery. The building material and the plans are quite standard and interesting. I think it is in the interest of our architects.

Certainly, for this period we have also the Counselor Ottoman- Britain reports and Salnames, the annual books, albums, and a very interesting encyclopedia, Kaamusul Aalam, compiled by Shemseddin Sami Fraseri, who had been studied in Yannina and had a good knowledge of modern Greek, ancient Greek, French, Italian, and certainly Persian and Arabic, a dual national of Albania and Turkey, it is very interesting. A man who had been influenced and carried both of the nationalities, Albanian and Turkish. So, the precursor of modern Turkish nationalism, as well as the precursor of modern Albanian nationalism, that means he immediately had to be accused of being anti-Greek.

So, the statistics had been given in my paper of the first symposium of Preveza; it is basically agricultural income, but the ship traffic reached to a tremendous moment. Number of Greek sail ships reached to 3.200, where Turkish remained 1.100 per year, and Austrians dominated the steam traffic with 60, which was very important for Preveza. Preveza was certainly one of Preveza the most important ports of the Adriatic Sea. The population proportion only one third Muslims, which means basically Albanians. Interesting enough the Gypsies were identified themselves (52 Gypsy families). The Jews had not been referred, but they had their synagogue, as far as I know, even twenty years ago.

Certainly Preveza became an imperial point and a very interesting point of Ottoman life. Among Christians, Jewish and Muslim communities, there was a lively life of Muslim taricats like Sumbulie. The convent of the Sumbulie tariqat, which should be here, somewhere, because it is mentioned in this place.

The Ottoman governor, and sub-governor, had contact to foreign powers, to consuls and

foreign missions. Some of them had been decorated by foreign missions, Bretagne Greek Kingdom, or Italians, or French. Like sub-governor Abdul Rafi Efendi and the mayor of the city Pericles Efendi –he was a mighty mayor of the city– and some of them had been protested by them. One of the governors had to leave his office because he insistently did not pay any counter visit to the Italian counsel in the region.

The life suddenly interrupted in 1913, after a heroic defense of Yannina, and the city had been evacuated after around 450 years and after that there should be another type of history, without any kind of evolution.

Κωνσταντίνος Α. ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗΣ

*Οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο
της Πρέβεζας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα:
το παράδειγμα της Στεφάνης*

Το ιστορικό πλαίσιο

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΟΥ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ (1878-1881) και η ομώνυμη συνθήκη, η οποία περιλάμβανε και την ελληνοτουρκική σύμβαση της 20^{ης} Ιουνίου/2^{ας} Ιουλίου 1881, αποτέλεσε ορόσημο για την ιστορία της Ηπείρου γενικότερα αλλά και της Πρέβεζας ειδικότερα. Παρά τις προσπάθειες και τη βούληση της ελληνικής κυβέρνησης αλλά και των υπόδουλων Ηπειρωτών, το μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου, συμπεριλαμβανομένης και της Πρέβεζας, παρέμενε υπό οθωμανική κυριαρχία. Στην Ελλάδα παραχωρούνταν οριστικά η Θεσσαλία και η επαρχία της Άρτας, το τμήμα δηλαδή του σημερινού νομού Άρτας που βρίσκεται ανατολικά του ποταμού Αράχθου. Άρχισε έτσι ένας νέος αγώνας δρόμου για την απελευθέρωση και των υπόλοιπων Ηπειρωτών.¹

Η περιοχή της Ηπείρου που παρέμενε υπό οθωμανική κατοχή, σύμφωνα με τους περισσότερους ιστορικούς, παρουσιάζει εικόνα εξαθλίωσης καθώς οι κατά τόπους οθωμανικές αρχές και τα όργανα της διοίκησης συμπεριφέρονταν αυταρχικά και καταπιεστικά προς τους κατοίκους, κυρίως όσον αφορά την είσπραξη της φορολογίας. Στη διατήρηση της κατάστασης αυτής συνέβαλαν, σε μεγάλο βαθμό, και αρκετοί Έλληνες πρόκριτοι και γαιοκτήμονες οι οποίοι, προκειμένου να εξυπηρετήσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα, εξακολουθούσαν να διατηρούν καλές σχέσεις με τους Οθωμανούς και συντελούσαν στην καταπίεση που υφίσταντο οι συμπατριώτες τους.²

Μια τέτοια περίπτωση είναι αυτή των κατοίκων της Στεφάνης, κοινότητας σήμερα του νομού Πρέβεζας, που βρίσκεται στα όρια μεταξύ νομού Πρέβεζας και νομού Άρτας (Εικ. 1-4), η οποία κατά το 19^ο αιώνα, αλλά και στις αρχές του 20^{ου}, αποκαλούνταν Καντζάς. Η Στεφάνη αποτελούσε τμήμα του τσιφλικιού που κατείχε ο Κωνσταντίνος Καραπάνος, ο οποίος, αν και πολιτευόταν μετά το 1881 στην Άρτα, ζούσε μόνιμα εκτός Ηπείρου, πότε στην Κέρκυρα, πότε στην Αθήνα και πότε στο Παρίσι. Το τσιφλίκι του κάλυπτε σχεδόν τα 3/5 του σημερινού νομού Άρτας και ένα μεγάλο μέρος της περιοχής Λάκκας Σουλίου στο νομό Πρέβεζας, που περιλάμβανε τα χωριά Καντζάς, Ντάρα (σημ. Ελιά), Νάσσαρη (σημ. Άσσος), Μέλιανα, Κρανιά και ορισμένα άλλα που σήμερα ανήκουν διοικητικά στο νομό Ιωαννίνων.

Έχει, λοιπόν, ενδιαφέρον να εξετάσουμε αφενός κατά πόσον η οικονομική εξάρτηση των κατοίκων του Καντζά από έναν οικονομικό παράγοντα που δραστηριοποιείται στο ελεύθερο ελληνικό κράτος διαφοροποιεί σε κάτι την οικονομική και κοινωνική τους στάθμη και τη δια-

¹ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2007, 457.

² ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2007, 462.

βίωσή τους, αφετέρου εάν οι κοινωνικές σχέσεις και η αντιμετώπισή τους από την οθωμανική εξουσία διαφοροποιούνται κάτω από αυτές τις συνθήκες και κατά πόσον ο (βουλευτής του ελληνικού κράτους) Καραπάνος παρεμβαίνει με στόχο τη βελτίωσή τους. Τέλος, κατά πόσον η δραστηριότητα του χωριού επηρεάζει σε κάτι τον αστικό ιστό της Πρέβεζας και την ανάπτυξη της πόλης.

Για το σκοπό αυτό θα στηριχτούμε, πέρα από την ήδη υπάρχουσα βιβλιογραφία, σε ανέκδοτο αρχαιακό υλικό, το οποίο βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς». Πρόκειται συγκεκριμένα για επιστολές της διεύθυνσης του τσιφλικιού προς τους κατοίκους του χωριού (μέσω των επιστατών ή των δημογερόντων) αλλά και προς τον ιδιοκτήτη. Οι επιστολές είναι χειρόγραφες, φέρουν την υπογραφή του διευθυντή των τσιφλικιών (πρόκειται προφανώς για αντίγραφα που συντάσσονταν για το αρχείο της διεύθυνσης, όπως φαίνεται και από σημείωση σε μία εξ αυτών)³ και καλύπτουν χρονικά την περίοδο 1880-1885 και 1896-1900. Οι επιστολές αυτές πιθανότατα αρχειοθετήθηκαν από τον αείμνηστο Ι. Τσούτσινου, δικηγόρο, παλαιό πρόεδρο του «Σκουφά», σε δερματόδετο τόμο, χωρισμένες σε δύο μέρη με ξεχωριστή χειρόγραφη αρίθμηση για το κάθε μέρος, σε κάθε επιστολή (Εικ. 5). Οι επιστολές του δεύτερου μέρους φέρουν και τη σφραγίδα του κ. Τσούτσινου, πιθανώς για επαλήθευση της αρχειοθέτησης (Εικ. 6). Οι περισσότερες σχετίζονται με την τακτοποίηση οικονομικών εκκρεμοτήτων, τη διεκπεραίωση αναγκαίων εργασιών, τη διανομή σπόρου για τη νέα περίοδο, την είσπραξη χρεών, την επίλυση οικονομικών ή άλλων διαφορών, σε ορισμένες περιπτώσεις την προστασία των κατοίκων από την αυθαιρεσία κάποιων επιστατών, καθώς και το συντονισμό των ενεργειών του επιστάτη ή του ενοικιαστή των εσόδων με τη διοίκηση του τσιφλικιού, ώστε να αποφευχθούν είτε η αδυναμία καταβολής του γεώμορου είτε η σύγκρουση των κατοίκων με κατοίκους άλλων χωριών.

Όσες απευθύνονται στον ιδιοκτήτη έχουν μάλλον χαρακτήρα οικονομικού απολογισμού, καθώς ενημερώνουν λεπτομερώς για τα έσοδα και τα έξοδα της χρονιάς, αλλά και για τα χρήματα που έχουν κατατεθεί στο λογαριασμό του ή έχουν σταλεί απευθείας (με ειδικούς απεσταλμένους) στον ίδιο.⁴

Η έρευνά μας θα ακολουθήσει δύο άξονες. Αρχικά θα επιχειρήσουμε μια παρουσίαση της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης των κατοίκων του Καντζά την περίοδο 1880-1900 και μια αποτίμησή της σε σύγκριση με τα προ της περιόδου αυτής δεδομένα της βιβλιογραφίας. Κατόπιν θα διερευνήσουμε τη σχέση που επιχειρεί να διαμορφώσει η διεύθυνση του τσιφλικιού με τους κατοίκους αλλά και τους Οθωμανούς ενοικιαστές των προσόδων του χωριού και την εικόνα που προσπαθεί να προβάλει για τον ιδιοκτήτη. Θα κλείσουμε με τα συμπεράσματα της έρευνας αυτής, που θα μας δώσουν μια αρκετά κατατοπιστική εικόνα για την καθημερινότητα στην ύπαιθρο της Πρέβεζας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα (1880-1900)

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τις σχέσεις των κατοίκων της Στεφάνης, όπως αυτές αναπτύσσονται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι αποτελούν τμήμα ενός τσιφλικιού, με ό,τι αυτό συνεπάγεται τόσο στον οικονομικό, όσο και στον κοινωνικό τομέα.

³ «Εγένοντο πέντε όμοια, εν δι έκαστον χωρίον», επιστολή 44, 6.7.1880, Αρχείο Κ. Καραπάνου.

⁴ Αρχείο Κ. Καραπάνου· ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗΣ 2007, 182.

Κι αν, μετά το 1881, ο ιδιοκτήτης του τσιφλικιού, Κ. Καραπάνος, προβαίνει σε εκποίηση μεγάλου μέρους των ιδιοκτησιών που κατέχει στην ελληνική επικράτεια, για λόγους που σχετίζονται τόσο με την οικονομική κατάσταση γενικότερα, όσο και με την πολιτική του ελληνικού κράτους ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τις εκτάσεις που βρίσκονται ακόμη στην οθωμανική επικράτεια, για το άμεσο μέλλον δεν έχει τέτοιες προθέσεις ή ενδοιασμούς.⁵

Έτσι εξακολουθεί να ισχύει για τους κατοίκους της Στεφάνης η κολληγική σχέση με τον ιδιοκτήτη του τσιφλικιού, γεγονός που τους αναγκάζει εξ αρχής να δουλεύουν δύο φορές περισσότερο σε ένταση ή σε χρόνο, ώστε να μπορούν να ανταποκρίνονται στις υποχρεώσεις τους απέναντι στον ιδιοκτήτη αλλά και στις οικονομικές επιβαρύνσεις που απέρρεαν από τη φορολογία του οθωμανικού κράτους. Όπως έχει άλλωστε διαπιστωθεί, ένας κολληγός που υποχρεώνεται να δίνει το 50% της παραγωγής του για να μπορεί να εκμεταλλευτεί τη γη που του παραχωρεί ο τσιφλικάς, πρέπει να δουλεύει περισσότερο από το διπλάσιο απ' ό,τι ένας ελεύθερος αγρότης που ελέγχει την ίδια έκταση, αν θέλει να έχει τα ίδια αποτελέσματα με εκείνον.⁶

Ταυτόχρονα, η κολληγική σχέση αφαιρεί από τους αγρότες-κατοίκους τη δυνατότητα να καθορίσουν οι ίδιοι το είδος της καλλιέργειας που θα μπορούσε να έχει τη μέγιστη δυνατή απόδοση, άρα και τα μέγιστα δυνατά οφέλη γι' αυτούς. Αν και υπήρχε η δυνατότητα να καλλιεργηθεί σχεδόν κάθε είδος γεωργικού προϊόντος,⁷ ο Καραπάνος επιβάλλει σε σταθερή βάση την καλλιέργεια καλαμποκιού, όχι μόνο στη Στεφάνη, αλλά και στο σύνολο σχεδόν των ιδιοκτησιών του. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι γενικά οι τσιφλικάδες είχαν περισσότερο το σκεπτικό και τη νοοτροπία του εισοδηματία παρά του κεφαλαιοκράτη. Έτσι, ο στόχος τους ήταν το σταθερό εισόδημα κι όχι το επιχειρηματικό κέρδος. Γι' αυτό κι επέμεναν στην καλλιέργεια των σιτηρών που απέφεραν μικρό μεν, αλλά σταθερό κέρδος, ενώ δεν ήταν λίγες οι φορές που άφηναν μέρος της ιδιοκτησίας τους ακαλλιεργητο, ώστε να το νοικιάζουν σε κτηνοτρόφους, κάτι που απέφερε άμεσα εισοδήματα.⁸

Τα δεδομένα αυτά επιβεβαιώνονται στην περίπτωση μας από τη μελέτη των επιστολών που αναφέραμε. Σ' αυτές, η διεύθυνση του τσιφλικιού (που επιγράφεται «Διεύθυνσις των εν Άρτη κτημάτων του Κυρίου Κ. Καραπάνου») φαίνεται να έχει ως πρώτο της μέλημα την εξασφάλιση της απρόσκοπτης καταβολής των εσόδων και τη διασφάλιση της όσο το δυνατό σταθερότερης συνέχειάς της. Κινούμενη σ' αυτή την κατεύθυνση δεν παύει να απευθύνει παραινέσεις στους κατοίκους ώστε να αξιοποιούν στο έπακρο τα κτήματά τους, να μην προβαίνουν σε δραστηριότητες που μπορεί να ζημιώσουν οικονομικά τον ιδιοκτήτη, να μην εκτελούν αγγαρείες για τις οποίες δεν έχει δώσει άδεια η Διεύθυνση. Παράλληλα, απευθύνει συγκεκριμένες εντολές στους επιστάτες ή τους ενοικιαστές των εσόδων ώστε να μην παρακωλύεται η καλλιέργεια, να μην διενεργούνται άλλες εργασίες που δεν ωφελούν τον ιδιοκτήτη, να γίνεται σωστή διανομή σπόρων, να εισπράττονται στην ώρα τους, αν είναι δυνατόν, όλα τα χρωστούμενα. Αυτός ο εκ του μακρόθεν ασφυκτικός έλεγχος αποτελεί αναπόφευκτα στοιχείο που καθορίζει εν πολλοίς και τις κοινωνικές, πέρα από τις οικονομικές σχέσεις και δραστηριότητες των κατοίκων όχι μόνο με τη διοίκηση, αλλά και με τα άλλα χωριά, προσδιορίζοντας από την άλλη τις προτεραιότητές τους όχι με βάση τις δικές τους ανάγκες, αλλά με γνώμονα το τι ενδιαφέρει τη Διεύθυνση και τον ιδιοκτήτη.

⁵ ΠΡΟΝΤΖΑΣ 1997, 424-426.

⁶ ΣΤΟΙΑΝΟΒΙΧ 1980, 181.

⁷ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 181.

⁸ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 1977.

Από τη μελέτη των επιστολών, λοιπόν, διαπιστώνουμε ότι μία από τις πρώτες έγνοιες της Διεύθυνσης είναι η εξασφάλιση της καλλιέργειας καλαμποκιού και συνάμα η είσπραξη των εσόδων από την πώληση της παραγωγής. Για παράδειγμα, στις 29.3.1880, η Διεύθυνση δίνει εντολή στους επιστάτες του Καντζά να μοιράσουν 30 *ξάγια* καλαμποκιού στους κατοίκους του χωριού ως σπόρο για τον επόμενο Σεπτέμβριο, προς 4 *μετζίτια* το ξάγι.⁹ Για να κατοχυρωθεί δε η είσπραξη των χρημάτων αυτών, οι επιστάτες έπρεπε να συντάξουν ομόλογο αλληλέγγυο από τους κατοίκους με επικύρωση από το μουχτάρη του χωριού.¹⁰ Αντίστοιχο ομόλογο θα υπέγραφαν και οι κάτοικοι της Κρανιάς, ενώ γίνεται πρόβλεψη για επιπλέον διανομή στην περίπτωση που τα 30 ξάγια δεν επαρκέσουν, ώστε να μη μείνουν κανενός τα χωράφια άσπαρτα. Λίγες μέρες αργότερα δίνονται επιπλέον οδηγίες στους επιστάτες του Καντζά για τη σύνταξη του ομολόγου των Κρανιωτών, ώστε να διασφαλιστεί πλήρως και η διανομή του καλαμποκιού και η είσπραξη του αντιτίμου για το σπόρο. Ίδια διαδικασία ακολουθείται και σε άλλες χρονιές, ακόμα κι όταν η είσπραξη των άμεσων εσόδων από την καλλιέργεια περνάει σε ενοικιαστές.

Παράλληλα γίνονται ενέργειες ώστε να προφυλαχθούν οι καλλιέργειες από φυσικές καταστροφές και επιδρομές ζώων, με διορισμό ανθρώπου ειδικά για το σκοπό αυτό, ενώ απευθύνεται αυστηρή σύσταση στους κατοίκους προκειμένου να μην παραχωρούν τα χωράφια τους για βοσκή σε ξένα ζώα, κρυφά από τη Διεύθυνση, προκειμένου να μην ζημιώνονται ούτε ο ιδιοκτήτης ούτε ο ενοικιαστής των εσόδων.

Εκτός από τη διασφάλιση της παραγωγής σιτηρών, μέριμνα λαμβάνεται και για κάθε άλλη δραστηριότητα που είναι δυνατόν να αποφέρει έσοδα στον ιδιοκτήτη. Τέτοια δραστηριότητα είναι η εκμετάλλευση του χανιού που φαίνεται ότι βρισκόταν στο χωριό με βάση τις επιστολές και το οποίο εκείνη την περίοδο τελούσε υπό επισκευή.¹¹ Από τις επιστολές προκύπτει ότι πρώτιστο ενδιαφέρον των μελών της Διεύθυνσης είναι να μην δαπανηθούν περισσότερα χρήματα απ' όσα πραγματικά χρειάζονται και να μην εκμεταλλευθούν οι επιστάτες την ευκαιρία, προκειμένου να επωφεληθούν οι ίδιοι.

Βλέπουμε, έτσι, να γίνεται λεπτομερής αναφορά προς τον υπεύθυνο της επισκευής για το είδος και την ποσότητα των υλικών που του αποστέλλονται (π.χ. 25 ζευγάρια σανίδια πατωμάτινα, 3 ζευγάρια σανίδια για πόρτες δένδρινες, 3 ζευγάρια ξύλα 25/ρικά, 500 καλάμια, 4 φορτώματα ασβέστη, κτλ.), να δίνονται οδηγίες για την άμεση έναρξη των εργασιών και τον τρόπο υπολογισμού των ημερομισθίων. Σε άλλη επιστολή για το ίδιο θέμα διαπιστώνεται καθυστέρηση των εργασιών και διατυπώνεται έντονα επικριτικό σχόλιο προς τον υπεύθυνο επιστάτη,¹² ενώ σε τελευταία επιστολή τού ζητείται να μεταβεί στην Άρτα, προκειμένου να γίνουν οι οριστικοί λογαριασμοί και να πληρωθούν οι μάστοροι που εργάστηκαν στο χάνι.

Εκτός από το χάνι, πηγή εσόδων είναι αναμφισβήτητα και οι εμπορικές δραστηριότητες που μπορεί να αναπτύσσονται από τους κατοίκους, κάτι που, με τη σειρά του, θα μπορούσε, εφόσον δεν ελεγχόταν από τον ιδιοκτήτη, να του στερήσει αρκετά έσοδα. Από την άλλη πλευρά, είναι λογικό οι κάτοικοι να επιχειρούν, με όποιον τρόπο έκριναν σκόπιμο, να αποκομίσουν κάποιο επιπλέον κέρδος. Σε μια τέτοια περίπτωση, επιχειρήσαν να χτίσουν καταστήματα σε χώρο κοντά στην εκκλησία, ούτως ώστε να χαρακτηριστούν «βακούφικα» και να μην περάσουν στον άμεσο έλεγχο της ιδιοκτησίας. Η κίνηση αυτή δεν γινόταν να περάσει απαρατήρη-

⁹ *ξάγι*: μέτρο βάρους ίσο με το 1/6 της ουγκιάς, *μετζίτι*: νόμισμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

¹⁰ *μουχτάρης*: εδώ, ο πρόεδρος της κοινότητας.

¹¹ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολές αρ. 1, 3.3.1880, 8, 22.2.1880, 9, χ.χ. [1880], 16, 31.3.1880.

¹² Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολή αρ. 9, χ.χ. [1800]: «Καθώς συμφωνήσαμε έπρεπε την επερασμένη Τετράδη να τελειώσουν οι Μαστόροι από τα μερεμέτια και σήμερα είναι Σάββατον και ακόμη δεν ετέλειωσαν. Φαίνεται άλλα σου είπα εγώ κι άλλα κάμεις του λόγου σου».

τη, δεδομένου ότι οι επιστάτες του τσιφλικιού ενημέρωναν τη Διεύθυνση για οτιδήποτε συνέβαινε. Έτσι, με επιστολή του προς τον επιστάτη, ο διευθυντής του τσιφλικιού δεν αναγνωρίζει ως βακούφικα τα καταστήματα που έχτισαν μέσω της εκκλησιαστικής επιτροπής οι κάτοικοι, διότι ο τόπος, όπου χτίστηκαν, ανήκει στον ιδιοκτήτη. Για το λόγο αυτό η Διεύθυνση προτείνει να καταβάλει στους επιτρόπους τα έξοδα της εκκλησίας για την οικοδόμηση των καταστημάτων και να παραμείνουν αυτά στον ιδιοκτήτη. Σε διαφορετική περίπτωση, απειλεί με προσφυγή στη δικαιοσύνη, οπότε τους παρουσιάζει ως δεδομένη την απώλεια και των καταστημάτων, και των εξόδων που έκαναν. Δεν φαίνεται στις επιστολές ποια ήταν η τύχη των μαγαζιών αυτών, αλλά μπορούμε βέβαια να συμπεράνουμε ότι, εφόσον δεν αναφέρονται πουθενά πια, πέρασαν στην ιδιοκτησία Καραπάνου.

Πιο σκληρή στάση κρατάει ο διευθυντής του τσιφλικιού στην περίπτωση όπου ένας από τους επιστάτες επιχειρεί να χτίσει μαγαζί πίσω από το εργαστήρι του. Η απάντηση, με ύφος ιδιαίτερα αυστηρό, είναι απαγορευτική, δεδομένου ότι το μαγαζί θα εμποδίζει τη διέλευση προς το κέντρο του χωριού, ενώ, με άλλη επιστολή που αποστέλλεται την ίδια μέρα στον άλλο επιστάτη, καθίσταται σαφές πως κανείς δεν επιτρέπεται να χτίζει οτιδήποτε χωρίς την άδεια της Διεύθυνσης.¹³ Η απαίτηση αυτή είναι ενδεικτική της βούλησης του ιδιοκτήτη, όπως εκφράζεται μέσα από τη διεύθυνση των κτημάτων του, να ελέγχει όσο το δυνατόν μεγαλύτερο φάσμα της καθημερινότητας των κατοίκων του χωριού, κάτι που μπορούμε να υποθέσουμε (απ' όσα αναφέρονται σε άλλες επιστολές που αφορούν ιδιοκτησίες της Άρτας) ότι ισχύει και για όλα τα χωριά του τσιφλικιού του.

Στην κατεύθυνση αυτή φαίνεται ότι κινείται η απόφαση της Διεύθυνσης να ορίσει στον Καντζά, αλλά και σε άλλα πέντε χωριά της περιοχής Λάκκας Σουλίου –Κρασιά, Ντάρα, Νάσσαρη, Μπουλμέτι (σημ. Γαλατάς), Μέλιανα– τριμελείς επιτροπές (στην περίπτωση του Καντζά από τους Κώστα Τζόλη, Τασούλα Ράφτη, Χρήστο Παππά) οι οποίες θα έπρεπε, κάθε φορά που θα παρουσιαζόταν κάποια υπόθεση μεταξύ των κατοίκων του χωριού, να συσκέπτονται και να συμβιβάζουν τις διαφορές. Είναι προφανές ότι κανείς από τα μέλη της κάθε επιτροπής δεν θα ήταν δυνατόν να ενεργήσει αντίθετα προς τη βούληση και τις υποδείξεις της Διεύθυνσης, η οποία έτσι αποκτούσε (έστω κι έμμεσα) πρόσβαση στα όσα συνέβαιναν στο χωριό. Η κατακλείδα εξάλλου της επιστολής, να απευθύνονται στη Διεύθυνση για τα περαιτέρω, τα μέλη της επιτροπής, όταν δεν θα μπορούν να φέρουν εις πέρας την αποστολή τους, είναι ενδεικτική των προθέσεων αυτών.

Ανεξάρτητα πάντως από αυτό, η Διεύθυνση φαίνεται, σε μία τουλάχιστον περίπτωση, να προσπαθεί να προστατεύσει τους κατοίκους του χωριού από αγγαρεία την οποία τους επιβάλλει ο ενοικιαστής του χανιού. Το Μάρτιο του 1880 ο γραμματέας της Διεύθυνσης, Λεκατσάς, επισημαίνει στον ενοικιαστή, Βασίλη Γάλλιο, ότι δεν έχει την έγκριση να βάζει τις γυναίκες του χωριού σε αγγαρεία να κουβαλάνε πέτρα για το καλντερίμι που οδηγεί στο χάνι. Βέβαια, η φροντίδα της διεύθυνσης δεν οφείλεται στο ενδιαφέρον της για τις γυναίκες του χωριού, όσο (κυρίως) στην προσπάθειά της να προστατεύσει το κύρος του ιδιοκτήτη και να αποφύγει πιθανές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, ίσως και ταραχές. Γι' αυτό και σε επιστολή προς τον επιστάτη, για το ίδιο θέμα, επισημαίνεται ότι θα πρέπει να γίνει γνωστό στους κατοίκους ότι δεν είναι υποχρεωμένοι από τον ιδιοκτήτη να υποστούν την αγγαρεία, εκτός αν είναι κάτι που αποφασίζουν να κάνουν με δική τους βούληση.

¹³ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολή αρ. 11, 26.3.1880: «πολλάκις σου έγγραφα ότι δεν δύναται κανένας να κάμη μαγαζί ή σπίτι χωρίς να με ερωτήσει».

Όπως έχουμε δει, η λογική του άμεσου κέρδους μεταβάλλει τους τσιφλικάδες από εν δυνάμει κεφαλαιοκράτες επενδυτές σε εισοδηματίες με στόχο το σταθερό εισόδημα κι όχι το επιχειρηματικό κέρδος. Είναι, λοιπόν, φυσικό να καταβάλλονται από τη Διεύθυνση προσπάθειες ώστε να γίνει όσο το δυνατόν πιο γρήγορα η εξόφληση των διάφορων χρεών προς τον ιδιοκτήτη είτε από ιδιώτες είτε από κατοίκους των χωριών, καθώς, στις περισσότερες περιπτώσεις, η αγορά του αναγκαίου για την καλλιέργεια σπόρου γινόταν έναντι των χρημάτων που θα απέφερε η πώληση του προϊόντος, σύμφωνα με ομόλογο που συντασσόταν με τη διανομή του σπόρου και υπογραφόταν από τους κατοίκους του χωριού. Έτσι εξηγούνται οι συνεχείς οχλήσεις με επιστολές προς οφειλέτες, με παρατηρήσεις για την αναγκαιότητα της άμεσης κατάθεσης τουλάχιστον μέρους των χρεών, διότι υπήρχε σχετική εντολή και πίεση από τον ιδιοκτήτη.¹⁴

Αντίστοιχη είναι η πίεση προς τους ενοικιαστές των εσόδων των τσιφλικιών, οι οποίοι καλούνται όχι μόνο να καταβάλουν το ποσό που έχει συμφωνηθεί,¹⁵ αλλά και να απέχουν από κάθε δραστηριότητα η οποία μπορεί να τους αποφέρει επιπλέον κέρδος και η οποία δεν προβλέπεται στο συμβόλαιο ενοικιάσεως. Για παράδειγμα, βλέπουμε σε επιστολή προς τον Εμίν αγά Μουσλή, ενοικιαστή των προσόδων του Καντζά και άλλων χωριών μετά το 1881, να απευθύνεται σύσταση να σταματήσουν οι εργασίες κοπής ξυλείας στο παρακείμενο δάσος της Κρανιας και η ξυλεία που ήδη έχει παραχθεί να περάσει στα χέρια της Διεύθυνσης, ενώ ο ίδιος καλείται να δώσει εξηγήσεις, καθώς, όπως του τονίζεται, ο ιδιοκτήτης θα δυσαρεστηθεί πολύ,¹⁶ ενώ το 1881, ένα χρόνο μετά την προηγούμενη επιστολή, σε άλλη παρόμοια, καλείται εκ νέου ο ενοικιαστής να παύσει τις εργασίες και να παρουσιαστεί στη Διεύθυνση. Άσχετα από την τελική έκβαση των περιπτώσεων αυτών, το βέβαιο είναι ότι ο ιδιοκτήτης εξακολουθεί να έχει τον τελευταίο λόγο για τα τεκταινόμενα στην ιδιοκτησία του καθώς και πληροφορίες για ό,τι συμβαίνει εκεί.

Στην προστασία της ιδιοκτησίας, ώστε να μην ζημιώνεται ο ιδιοκτήτης, αποβλέπουν και όσες επιστολές απευθύνονται στους επιστάτες του Καντζά και προσπαθούν να διασφαλίσουν τα σύνορα της ιδιοκτησίας. Σε μία περίπτωση ο επιστάτης παίρνει εντολές να μην κάνει κανγά με τους κατοίκους του Λούρου, οι οποίοι παραβιάζουν τα σύνορα των κτημάτων τους, αλλά να ειδοποιήσει το Διευθυντή που θα αναλάμβανε να διευθετήσει το ζήτημα με τον Οθωμανό ιδιοκτήτη του αντίστοιχου τσιφλικιού, ενώ, σε άλλη περίπτωση, οι επιστάτες πρέπει να πάρουν έγγραφη μαρτυρία από τους γέροντες του κοντινού χωριού και να το στείλουν στη Διεύθυνση προκειμένου να γίνουν ενέργειες προς τα σχετικά δικαστήρια.¹⁷

Αυτό που προκύπτει ως συμπέρασμα από τη μελέτη αυτών των επιστολών, είτε πριν την αλλαγή των συνόρων είτε μετά, είναι ότι η απελευθέρωση της Άρτας και η δράση του Καραπάνου ως πολιτικού στο ελληνικό κράτος ελάχιστα έως μηδαμινά διαφοροποιεί τη συμπεριφορά του ως ιδιοκτήτη τσιφλικιών στο οθωμανικό κράτος, όπως τουλάχιστον αυτή εκφράζεται μέσα από τις ενέργειες της Διεύθυνσης των τσιφλικιών του, ενώ και η θέση των κατοίκων και στο οικονομικό και στο κοινωνικό πεδίο δεν φαίνεται να διαφοροποιείται αισθητά ή να βελτιώνεται με κάποιον τρόπο σε σύγκριση με τα προ του 1881 δεδομένα της βιβλιογραφίας.

¹⁴ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολές αρ. 35, 1.6.1880, 38, 6.6.1880, 62, 4.2.1881.

¹⁵ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολή αρ. 62, 4.2.1881: «επειδή δε η προθεσμία επέρασεν, φρόντισε σε παρακαλώ να μας εμβάσης το ογληγορώτερον αρκετόν τουλάχιστον μέρος από το ποσόν διά να προφθάσωμεν».

¹⁶ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολή αρ. 27, 15.4.1880.

¹⁷ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολές αρ. 5, 11.3.1880 και 43, 28.6.1880.

Η στάση του ιδιοκτήτη

Άσχετα με την εικόνα όμως που προσπαθεί να εμφανίσει η Διεύθυνση, όσον αφορά τον ίδιο τον Καραπάνο, προς τους κατοίκους του χωριού και τους ενοικιαστές, προκειμένου να εμπνεύσει σεβασμό, ίσως και φόβο προς το πρόσωπό του, ώστε να διασφαλιστούν καλύτερα τα συμφέροντά του, δεν αποκρύπτει, όπως φαίνεται, την πραγματικότητα, όταν απευθύνεται στον ίδιο, προκειμένου να διαμορφώσει άποψη για όσα συμβαίνουν στην ιδιοκτησία του και να μπορεί έτσι να λαμβάνει αποφάσεις έχοντας πλήρη επίγνωση των συνθηκών που επικρατούσαν. Η στάση, λοιπόν, του ιδιοκτήτη έναντι των κατοίκων, όχι μόνο του Καντζά, αλλά συνολικά των χωριών που αποτελούν το τσιφλικί του, αποτελεί συνάρτηση των πληροφοριών τις οποίες λαμβάνει μέσω των επιστολών της διεύθυνσης, της βούλησής του να διατηρήσει τον έλεγχο του τσιφλικιού και μετά την έλευση του νέου αιώνα, άσχετα με το πού τοποθετείται η οροθετική γραμμή Ελλάδας και Οθωμανικού κράτους, και τις αναγκαίες προστασίας των συμφερόντων του από κάθε κίνδυνο, ακόμα κι αν αυτός προέρχεται από εσωτερικούς παράγοντες, όπως οι ενοικιαστές των προσόδων των τσιφλικιών.

Παρατηρούμε, λοιπόν, να μελετά την πιθανότητα διακοπής της ενοικίασης των προσόδων στον Οθωμανό Εμίν αγά Μουσλή, προκειμένου να παραχωρήσει το δικαίωμα αυτό στους κατοίκους, οι οποίοι, με εγγυητές δύο χωριανούς τους, δεσμεύονταν να καταβάλουν 350 Ναπολέονια (χρυσά εικοσόφραγκα) ετησίως στον ιδιοκτήτη. Παρόλο που η προσφορά του Οθωμανού φαίνεται μεγαλύτερη, η Διεύθυνση δεν παραλείπει να τονίσει ότι οι κάτοικοι του Καντζά δικαίως έχουν παράπονα από τη συμπεριφορά των ενοικιαστών απέναντί τους, καθώς το χωριό τους, όχι μόνο δεν έχει προοδεύσει σε τίποτε, αλλά, αντίθετα, οπισθοχώρησε, κατά τη διάρκεια της ενοικιάσεως, αφού καμία επέκταση καλλιέργειας δεν έγινε κι εκτός αυτού φαίνεται να υπάρχει και έλλειψη σπόρων αραβοσίτου, δεδομένου ότι ο Εμίν αγάς παρακρατούσε μεγάλο μέρος τους για χρέη, υποτίθεται, προς το πρόσωπό του.¹⁸ Εμφανίζεται, λοιπόν, ο ενοικιαστής να είναι αφερέγγυος, ενώ οι κάτοικοι, με τη συνεπή τους στάση, κερδίζουν την προσοχή του ιδιοκτήτη και λίγο περισσότερες πιθανότητες να ξεφύγουν από τις αντίξοες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν.

Σε επιστολή του 1886, επίσης, αναφέρεται εκ νέου ότι υπάρχουν προβλήματα με την ενοικίαση του Καντζά κι ότι έχει κληθεί ο ενοικιαστής Εμίν αγάς να παρουσιαστεί στη Διεύθυνση, προκειμένου να δώσει εξηγήσεις, δεν τολμούσε όμως να το πράξει αυτό και να περάσει τα σύνορα προς την Άρτα, εξαιτίας της πολεμικής κατάστασης η οποία επικρατούσε εκείνη την εποχή στα ελληνο-οθωμανικά σύνορα. Τα γεγονότα αυτά φαίνεται ότι οδήγησαν τον Καραπάνο στην απόφαση να διαχειρίζεται ο ίδιος τον Καντζά, καθώς σε επιστολή του 1900, το χωριό αυτό βρίσκεται μεταξύ εκείνων για τα οποία γίνεται εκτενής αναφορά σχετικά με τη συνολική παραγωγή καλαμποκιού, τα ενοίκια χορτολιβαδικών εκτάσεων κοκ.¹⁹ Εκεί ο Καντζάς εμφανίζεται να καλλιεργεί 720 στρέμματα καλαμποκιού το 1899, με συνολική παραγωγή 116.378 οκάδες, ενώ το 1900 τα στρέμματα έχουν αυξηθεί σε 757, η παραγωγή όμως έχει μειωθεί στις 88.000 οκάδες,²⁰ χωρίς ωστόσο αυτό να είναι το οριστικό νούμερο για την ποσότητα της παραγωγής, καθώς υπολείπονταν, τη στιγμή κατά την οποία συντάχθηκε η επιστολή, κάποια στρέμματα, ποτιστικά, όψιμα, στα οποία ακόμα δεν είχε γίνει η συγκομιδή του καλαμποκιού. Στην ίδια επιστολή εμφανίζεται η Διεύθυνση να εξαναγκάζει τους χωρικούς να οργώσουν και

¹⁸ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολή αρ. 33, του β' μέρους των επιστολών, 18.9.1885.

¹⁹ Αρχείο Κ. Καραπάνου, επιστολή αρ. 71, του β' μέρους των επιστολών, Οκτώβριος 1900.

²⁰ 1 οκά = 1.280 γραμμάρια, δηλαδή 148.963 και 112.640 κιλά αντίστοιχα.

το βάλλτο της περιοχής, ώστε να είναι δυνατή η σπορά του την επόμενη χρονιά, κάτι που, για το 1900, ήταν αδύνατο να γίνει, λόγω της πλημμύρας που τον κατάκλυσε.

Σε γενικές γραμμές η στάση του ιδιοκτήτη έναντι των Οθωμανών αλλά και των κατοίκων του Καντζά καθορίζεται άμεσα από την οικονομική δραστηριότητα και πορεία του χωριού σε σχέση με τα άλλα χωριά του τσιφλικιού. Έχοντας ως σταθερή επιδίωξη τη συνεχή αύξηση της παραγωγής καλαμποκιού, συνεπώς και των εσόδων του, ο Καραπάνος φαίνεται να ενδιαφέρεται για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι μόνον όταν αυτά αποτελούν εμπόδιο στην ομαλή καλλιέργεια των χωραφιών τους. Στην περίπτωση αυτή δραστηριοποιείται, ώστε να μην προκαλέσει ανοιχτή σύγκρουση με τις αρχές ή τους Οθωμανούς ενοικιαστές, ενώ εμφανίζεται ιδιαίτερα προσεκτικός όσον αφορά τη διαχείριση των σχέσεων μεταξύ των κατοίκων του χωριού, ώστε να μην ξεφεύγουν από τα όρια της νομιμότητας και, αν είναι δυνατόν, να λύνονται οι όποιες διαφορές μέσα στα όρια του τσιφλικιού, χωρίς την παρέμβαση της οθωμανικής διοίκησης.

Συμπεράσματα

Από τη μελέτη των επιστολών μπορούμε να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα όσον αφορά τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο της Πρέβεζας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Η κατάσταση των κατοίκων δεν φαίνεται να διαφοροποιείται αισθητά σε σχέση με ό,τι συνέβαινε πριν το 1881. Οι αγροτικές εργασίες και η κτηνοτροφία αποτελούν την κύρια ασχολία των κατοίκων, ενώ πολλές εκτάσεις, που θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν, παραμένουν ακαλλιεργητες προκειμένου να χρησιμεύσουν ως λιβάδια προς ενοικίαση σε κτηνοτρόφους για τα κοπάδια τους. Αν και οι παραγωγικές δυνατότητες της περιοχής είναι μεγάλες, ο Καντζάς, αλλά και όλα τα υπόλοιπα χωριά της περιοχής Λάκκας Σουλίου, που βρίσκονταν στην ιδιοκτησία Καραπάνου, αναγκάζονται από τον ιδιοκτήτη να περιοριστούν στην καλλιέργεια καλαμποκιού.

Οι υπόλοιπες δραστηριότητες, όταν δεν ελέγχονται από τον ιδιοκτήτη, απαγορεύονται ή γίνεται προσπάθεια να περιέλθουν στον ιδιοκτήτη προς όφελός του. Στην κατεύθυνση αυτή κινούνται οι επιστάτες του χωριού, οι οποίοι παίρνουν σαφείς, ανάλογες εντολές από τη Διεύθυνση του τσιφλικιού.

Ο ιδιοκτήτης προσπαθεί να έχει έλεγχο και των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των κατοίκων, τουλάχιστον στο σημείο όπου είναι πιθανό να εμφανίζονται διαφορές και συγκρούσεις μεταξύ τους. Στόχος του είναι να προλαβαίνει την όξυνση τέτοιων διαφορών ώστε να μην καταλήγουν στην οθωμανική δικαιοσύνη, γεγονός που μπορεί να κοστίσει χρόνο και χρήμα στην ιδιοκτησία. Παράλληλα, ο ιδιοκτήτης παρεμβαίνει για να προστατέψει τους κατοίκους από επεμβάσεις ή εκμετάλλευση τρίτων, όταν κρίνει ότι αυτό μπορεί να προκαλέσει αναταραχή ή ζημία στο τσιφλίκι του. Θα πρέπει να επισημανθεί, τέλος, πως παρόλο που η περιοχή περνά διοικητικά στην Πρέβεζα, μετά την απελευθέρωση της Άρτας, ο ιστός της πόλης δεν επωφελείται από την προσθήκη μιας επιπλέον παραγωγικής μονάδας στην ύπαιθρο, καθώς το τσιφλίκι εξακολουθεί να παραμένει οικονομικά εξαρτημένο από τον ιδιοκτήτη που εδρεύει στην Άρτα.

Συνολικά, λοιπόν, θα λέγαμε ότι ο Καντζάς αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα οικονομικού και κοινωνικού μηχανισμού που κινείται με προκαπιταλιστικά πρότυπα στην αυγή της εδραίωσης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος στην Ελλάδα.

Abstract

Konstantinos A. KOSTAVASILIS: *Economic and social relations at Preveza region at the end of 19th century: the example of Stefani*

The economic and social relations among the inhabitants of the village Stefani near Preveza (named once and Kantzas) at the end of 19th century as well as their relations with the members of the administration and the owner of the ciflik, in which they belong, are very interesting. They are a representative example of social behavior in the countryside of Preveza during that period. In spite of their particularity these relations are ruled by the moral set of laws of their era, and they are formed according to the data that are common in all the villages of Preveza. A grate part of those data is revealed by unpublished letters, located in the archives of the «Skoufas» club in Arta, from the administration of the Karapanos's ciflik to the inhabitants or the supervisors of Kantzas and to the Ottoman lessees of the land of the village. The anxiety about the crop, which was depending on the seed the owner was willing to give to the peasants, about the health of their flocks, depending on the capability of grazing without problems at the pastures of the village are representative examples of their life in the countryside. Furthermore the relations of the Kantzas' people with the inhabitants of the neighbouring villages that are threatened by frictions which harm the owner's interests but not the inhabitants' ones, the toils they had to suffer by following other people's orders in spite (sometimes) of the orders of the administration, the litigations among them, which were solved by a special committee, which was appointed by the administration, the interventions of the Ottoman public servants or the supervisors are also giving a picture of the life in the countryside of Preveza by the end of 19th century.

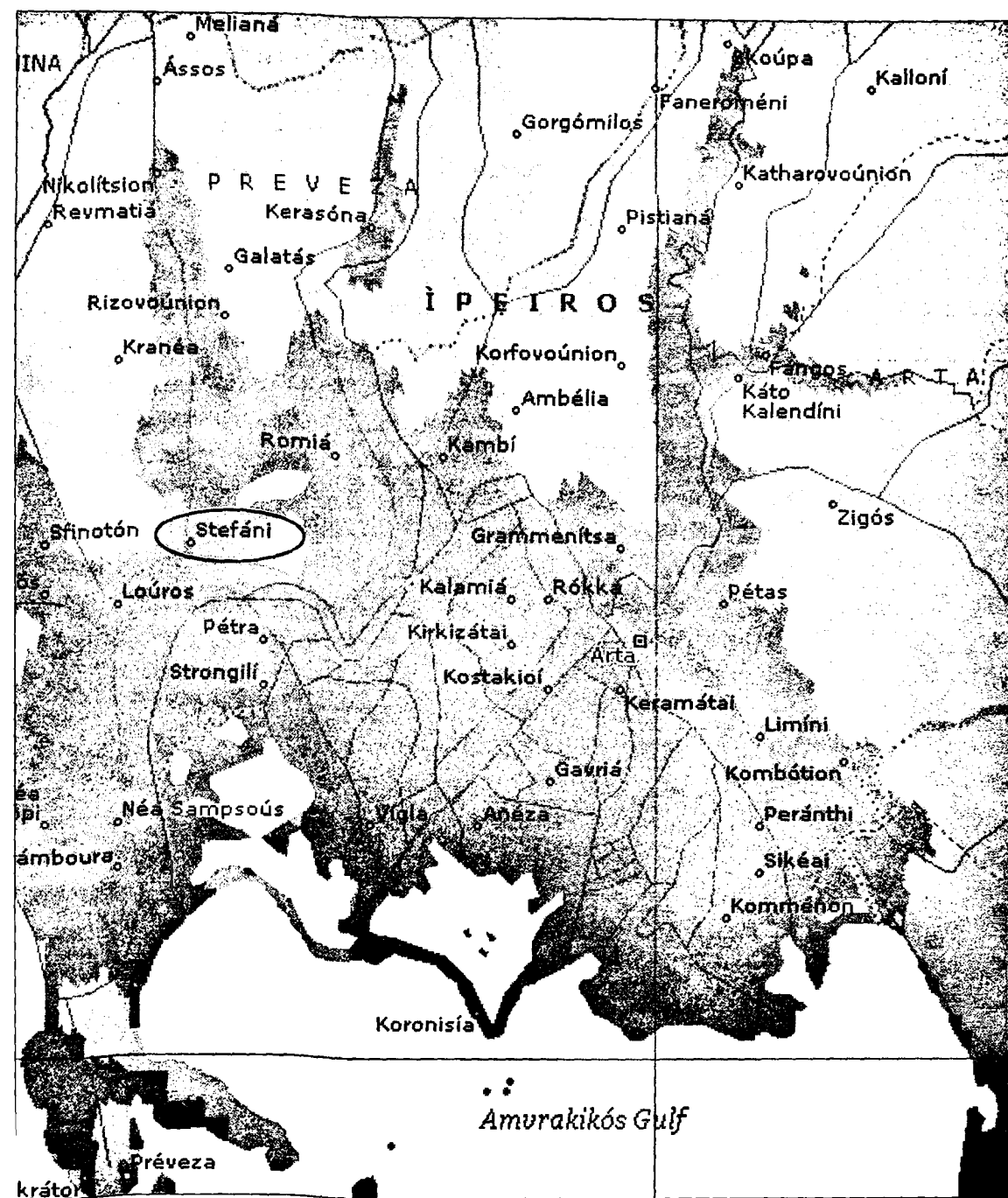
Αρχειακό υλικό

Βιβλιοθήκη Σκουφάς, Μουσικοφιλολογικό Συλλόγου Άρτας «Σκουφάς», Άρτα
Αρχείο Κωνσταντίου Καραπάνου

Βιβλιογραφία

- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 2007, *Ιστορία της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη
- ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗΣ Κ., 2007, Η Άρτα των αρχέγονων οικονομικών μηχανισμών (1880-1890), στο: Π. ΓΕΩΡΓΟΓΙΑΝΝΗΣ (Επιμ.), *Άρτα ιστορία και πολιτισμός 1881-2006 (Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Άρτα 2007)*, Άρτα, 179-193
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1986, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Άρτα (Αθήνα 1884)
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ν., 1977, Ελληνική κοινωνία και οικονομία στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα, 192-197
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Ε., 1997, Η Ήπειρος μεταξύ οικονομίας και νοοτροπιών, στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ήπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 420-428
- ΣΤΟΙΑΝΟΒΙΧ Τ., 1980, Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος, στο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα, 158-198

ΕΙΚΟΝΑ 1: Η Στεφάνη σε σύγχρονο χάρτη στα όρια Άρτας και Πρέβεζας
(Microsoft Encarta 2001)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Το τοιφλίκι Καραπάνου (σε μαύρο περίγραμμα) στον κάμπο της Άρτας και στην περιοχή Λάκκας Σουλίου

ΕΙΚΟΝΑ 3: Η Στεφάνη σήμερα (Google Earth 2006)

Ολίμη Παραγωγή
Αραβοσίτου

1899 1900. 70

	Αριθμός αγγέλων	ομάδες in καρπός	αριθμός αγγέλων	μέτρο α' αγγέλων.
καρπ. Τσούσι	1663.	410 870	1164.	226125
καρπός	720	116378	757	88000
Μίλα	700	167305	602	125446
Γουίτσαρη	952	207025	787	~~275171~~ 149685
Κορμακίτι	918	230017	809	189574
Κυρριανός	682.	102810.	600	93306.
	5635	1235405	4719	872262

Παρατηρ. επί των Ημερών επί των ετήσιων αμύλων παραγωγών
των ετήσιων παραγωγών, διότι αγγείων αμύλων, μερικά αμύλων
ανεκασία αμύλων αμύλων.

Επί των αμύλων κυρίως επί των αμύλων αμύλων των αμύλων
αμύλων αμύλων, διότι επί των αμύλων αμύλων αμύλων.

Επί των Μίλας - Γουίτσαρης επί των ετήσιων παραγωγών
παραγωγών αμύλων κυρίως επί των αμύλων αμύλων αμύλων.

ΔΑΝ. Γ. ΤΡΟΥΤΣΙΝΟΣ

125446

149685

275171

43

42

ΕΙΚΟΝΑ 6: Χαρακτηριστικό δείγμα επιστολής του β' μέρους
(Αρχείο Κ. Καραπάνου, σ. 70)

*Τοπικότητα και ετερότητα στον ηπειρωτικό χώρο
κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο:
Η Πρέβεζα και ο καζάς της*

Η ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΕΣΤΙΑΖΕΙ ΣΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ, ως ένα ιστοριογραφικό παράδειγμα μελέτης στο πεδίο της τοπικής ιστορίας με τη χρήση των όρων *τοπικότητα* και *ετερότητα*. Πρόκειται για μία διαφορετική ανάγνωση στο λόγο των υποκειμένων. Μας ενδιαφέρει ο δημόσιος λόγος των Ηπειρωτών και η πρόσληψή τους για την Πρέβεζα και την περιοχή της. Ο χρονικός προσδιορισμός συμπίπτει με την περίοδο των διοικητικών μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τη συγκρότηση των εθνικών κρατών στα Βαλκάνια.

Η σημασία της Πρέβεζας παρουσιάζεται αναβαθμισμένη, καθώς με τη διοικητική διάρθρωση του βιλαετίου των Ιωαννίνων γίνεται έδρα σαντζακίου (1864/1867), ενώ και η προσάρτηση της Άρτας στο ελληνικό βασίλειο (1881) ενισχύει τη θέση της.¹ Ο καζάς της Πρέβεζας είχε περίπου ως έκταση τα 2/5 του σημερινού νομού, ενώ οι περισσότερες πηγές του 19^{ου} αι. αναφέρουν τρεις υποδιαιρέσεις: Λάμαρη, Τσαμοχώρια και Λακκοπούλα ή Μικρή Λάκκα. Η απουσία της διάκρισης από τους οθωμανικούς σαλναμέδες αποδεικνύει και τον άτυπο χαρακτήρα της.² Μεταβολές παρατηρούνται και στην πληθυσμιακή συγκρότηση της πόλης με την πρόσκαιρη αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού, κάτι το οποίο δεν είναι άσχετο με τις πολιτικές εξελίξεις και την αντίδραση της οθωμανικής εξουσίας στη μεταβολή των συνόρων μετά το Βερολίνιο συνέδριο (1879).³

Με το πρίσμα των παραδειγματικών κατασκευών η τοπική ιστορία αποκτά ένα διαφορετικό περιεχόμενο με επίδραση σε μία γενική ιστορία. Η τοπική ιστορία ως προς τα μείζονα αιτούμενά της διερευνά τη μερίκευση του γενικού, καθώς και τις σχέσεις και τους τρόπους βίωσης των συστημάτων στα οποία υπάγεται.⁴ Την περίοδο που εξετάζουμε βασίζεται στις βιωματικές σχέσεις, την εντοπιότητα. Στο ιστοριογραφικό μας παράδειγμα η τοπική ιστορία θέλει να συνδεθεί με την εθνική ιστορία και η αφήγηση εγγράφεται σε ένα είδος «εθνικής τελεολογίας».⁵ Ήδη, έχει προηγηθεί η συγκρότηση της ταυτότητας του Ηπειρώτη. Σημαίνοντα ρόλο στον αυτοπροσδιορισμό των λογίων ως Ηπειρωτών έχουν η ίδρυση του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου στην Κωνσταντινούπολη (1861), αλλά και ο σχηματισμός του βιλαετίου Ιωαν-

¹ Βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003α, 140-141 και 174-176.

² Για τα δημογραφικά δεδομένα του καζά της Πρέβεζας βλ. ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003α, 423-427 και 490-493· 2003β. Συμπληρωματικά ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993α· 1993β· 1993γ· ΟΥΡΤΑΥΛΙ 1993· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993.

³ Για τις διαπραγματεύσεις στην Πρέβεζα βλ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2001, 151-160, όπου και η προγενέστερη συζήτηση και βιβλιογραφία.

⁴ Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1995, 179-182.

⁵ Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1996, 433-434.

νίνων.⁶ Οι λόγιοι, που αυτοπροσδιορίζονται ως Ηπειρώτες, ζουν και δημιουργούν είτε στον ηπειρωτικό χώρο, είτε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη, είτε στο νέο εθνικό κέντρο, την Αθήνα, είτε στη διασπορά (π.χ. Αλεξάνδρεια). Παράλληλα ασκούν κάποια άλλα επαγγέλματα ή λειτουργήματα, ενώ συχνά υπάρχουν δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ τους η διακρίβωση των οποίων επιτρέπει τη διερεύνηση σχέσεων και όχι απλώς την καταγραφή ατομικών πνευματικών βιογραφιών.

Η έννοια της *τοπικότητας*, την οποία προτείνουμε σύμφωνα και με τις θεωρίες –μεταξύ άλλων– των Arjun Appadurai, Nadia Lovell, Akhil Gupta και James Ferguson,⁷ κατανοεί τη σχέση των ανθρώπων, στην περίπτωση μας των διανοουμένων, με τον τόπο ως μία σχέση ταυτότητας. Ο τόπος προκύπτει από το νόημα που αποδίδεται στην έννοια του *χώρου* σε συνδυασμό με την ανθρώπινη πολιτισμική παρουσία. Ο Fredrik Barth με την προσέγγισή του για τις συλλογικές ταυτότητες και την εστίαση στην έννοια των συνόρων συνέβαλε στην κατανόηση των ταυτοτήτων και ως δυναμική διεργασία.⁸ Όμως, η θεωρητική παραγωγή για την έννοια της τοπικότητας αυξήθηκε σχετικά πρόσφατα στο πλαίσιο των συζητήσεων για την παγκοσμιοποίηση κατά την μεταψυχροπολεμική περίοδο.⁹ Ως τοπικότητα μπορεί να οριστεί η πλούσια σε καθορισμούς και σχέσεις ολότητα σε μικρή κλίμακα όσον αφορά το πληθυσμιακό μέγεθος.¹⁰ Το να ανήκει σε μία συγκεκριμένη τοπικότητα περιέχει την έννοια της πίστης, της νομιμοφροσύνης σε έναν τόπο, μία πίστη η οποία μπορεί να εκφραστεί από γραπτές ή προφορικές μαρτυρίες, αφηγήσεις της κοινής καταγωγής, γενεαλογικούς μύθους, θρησκευτικές και λατρευτικές παραστάσεις.¹¹ Η εδαφικότητα είναι ένα πρακτικό σημείο εκκίνησης, ένα υπόβαθρο, αλλά σύντομα αποδεικνύεται ότι δεν είναι επαρκές. Ο Appadurai κάνει λόγο για «διασπορικές δημόσιες σφαίρες».¹²

Είναι τετριμμένο ότι η αίσθηση του «ανήκειν» μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε πολλαπλές περιγραφές. Η τοπικότητα μπορεί και να άπτεται των «φαντασιακών κοινοτήτων», τα μέλη των οποίων συμφωνούν σε μία κοινή καταγωγή, ακόμη και αν δε συμφωνούν ποια είναι αυτή. Επιπρόσθετα, είναι και μία συλλογική μνήμη που συγκροτεί μία ταυτότητα πέρα από ατομικές εμπειρίες και νοσταλγική διάθεση για ένα συγκεκριμένο τόπο, είναι και έκφραση συναισθημάτων για τον τόπο, είναι μία συμβολική τοπικότητα. Τα σύνορά της μπορούν να είναι μέσα στην ίδια την κοινωνία και την κουλτούρα.¹³

Η τοπικότητα νοείται και ως λόγος και ως τόπος. Πρέπει να προσέξουμε ιδιαίτερα την *παραγωγή* της τοπικότητας, δηλαδή τους κοινωνικούς μηχανισμούς που παράγουν και αναπαράγουν ταυτότητες. Η αντίληψη ότι υπάρχουν διαφορές στην «πρόσληψη» του τοπικού απέναντι στο γενικό απηχούν μία συντηρητική αντίληψη και αποπνέουν ρομαντισμό στη διάδραση κοινωνικών σχέσεων και ταυτοτήτων. Όποιες διαφορές εντοπίζονται είναι μάλλον απότοκες κα-

⁶ Για τη συγκρότηση της ταυτότητας του Ηπειρώτη ενδεικτικά βλ. και ΓΑΓΑΡΗΣ 1896· ΛΕΣΙΟΣ 1899· ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ 1904. Για την επίδραση των διοικητικών μεταρρυθμίσεων στη διοίκηση, ιδιαίτερα στα Ιωάννινα, βλ. ΣΟΥΛΗΣ 1931-1932, 273-274.

⁷ Βλ. APPADURAI 1995· LOVELL 1998· GUPTA & FERGUSON 1997. Για την αρχική σύνδεση με τη γεωγραφία βλ. μεταξύ άλλων ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ 2010, 123-137.

⁸ Βλ. BARTH 1969.

⁹ Βλ. LOW & LAWRENCE-ZÚÑIGA 2003, 1.

¹⁰ Βλ. MORLEY 2000, 2-6· ΝΟΥΤΣΟΣ 2002.

¹¹ Βλ. LOVELL 1998, 1-8.

¹² Βλ. APPADURAI 1996.

¹³ Για την κατανόηση της σχέσης εθνικισμού και τοπικότητας βλ. μεταξύ άλλων: PELEIKIS 2001· CONFINO & SKARIA 2002· ROBBINS 2009.

θεστώτος παραγωγής.¹⁴ Σε μεταγενέστερες περιόδους και η «παραγωγή» της τοπικότητας μπορεί να είναι αποτέλεσμα συλλογικής δράσης.¹⁵

Σε αυτό το πλαίσιο προσπαθούμε να διερευνήσουμε το λόγο εκείνων που συνδέονται με τον τόπο. Ο Θεόδωρος Χαβέλλας συγγράφει και εκδίδει το 1909 την *Ιστορία της Ηπείρου και Αλβανίας*, αν και ο ίδιος γείτονας Αιτωλός. Πιστεύει ότι είναι «ανιστόρητο το Ηπειρωτικό έθνος», καθώς οι λόγιοι της Ηπείρου ακροθιγώς έγραψαν και έδωσαν την αφορμή σε συζήτηση στο ιταλικό κοινοβούλιο να εκφραστεί η άποψη ότι η Ήπειρος είναι ανιστόρητη.¹⁶ Στο συλλογισμό του το «Ηπειρωτικό έθνος» προσομοιάζει με τα αρχαία φύλα. Η έννοια της εδαφικότητας καλύπτεται με τη γεωγραφική περιγραφή της Πρέβεζας, την τοπογραφία, την προέλευση της ονομασίας, τον ποταμό Λούρο, τα λιμάνια, τα βουνά. Όμως, το ενδιαφέρον επεκτείνεται όταν προχωρήσουμε στον υπότιτλο της εργασίας: «από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1830 μ.Χ.». Η έννοια της «συνέχειας» είναι παρούσα, ενώ και το «ανιστόρητο του Ηπειρωτικού» εγγράφεται «ως σπουδαιότητα έλλειψις εις την όλην ιστορίαν του Ελληνικού Έθνους».¹⁷ Σύμφωνη με την έκφραση του εθνικού λόγου είναι και η ενασχόλησή του με στοιχεία για την τοπογραφία και το οικωνύμιο της πόλης.¹⁸ Την έκδοση χρηματοδοτούσε ο Ηπειρώτης Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος ή Ανάγνος,¹⁹ αλλά ο αιφνίδιος θάνατός του έφερε έτερο χορηγό: τον φιλόπατρι Ηπειρώτη Γεώργιο Πούσιο, ο οποίος αναλαμβάνει και την επιμέλεια της έκδοσης, αναδεικνύοντας τα δίκτυα που μπορούν να συνθέτουν μία τοπικότητα.

Η εδαφικότητα είναι σημαντική και στους περισσότερους άλλους λόγιους: ο Χρηστοβασίλης αναδεικνύει τη στρατηγική θέση της Πρέβεζας και ως όριο των κατώτερων γεωγραφικών διεκδικήσεων, όμως διαπιστώνεται πρόβλημα στην κατασκευή της «συνέχειας» κατά τη μεσαιωνική περίοδο. Μετά την αρχαία περίοδο και τη ρωμαϊκή κατάκτηση, οι επόμενες σημαντικές αναφορές είναι για τις επιδρομές από τη Δύση και τις αλβανικές μετοικεσίες (11^{ος}-13^{ος} αι.).²⁰ Ο Αραβαντινός ενδιαφέρεται και για τα πρόσωπα στην Πρέβεζα με τη συγγραφή «Βιογραφιών ενδόξων ανδρών», όπως ο Βενέδικτος από τη Λάμαρη, ο Ιωάννης Αυγερινός, αλλά και ο Κωνσταντίνος Μάνος ο και Αθανασιάδης.²¹ Η έννοια της εδαφικότητας αλλά και της «κοινότητας νοσταλγίας» ενισχύεται και από την ιδιότητά του: δίδαξε ως γραμματοδιδάσκαλος στην Πρέβεζα, έπειτα από τη φυγή του από την Πάργα και πριν τη μετάβασή του στα Ιωάννινα.²² Είναι αυτός που γράφει ότι «της Πρέβεζας η θέσις υπάρχει λίαν ζωγραφική».²³ Ενδιαφέρον επιδεικνύεται για τη γλώσσα και τον πολιτισμό, αλλά και τις οικογένειες των ευπατριδών και τα επαγγέλματα των κατοίκων, ίχνος των ενδιαφερόντων του κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη.

Ο Χαράλαμπος Λέσιος (1900) τη χαρακτηρίζει δεύτερη πόλη στην Ήπειρο.²⁴ Στον αστικό ιστό ενδιαφέρεται για τις αρχοντικές οικογένειες, ενώ δημιουργείται η «πρόσληψη της ευάν-

¹⁴ Βλ. APPADURAI 1995· HARDT & NEGRI 2002, 76-77.

¹⁵ Για μία μεταγενέστερη συμπλήρωση της θεωρίας του βλ. και τη συνέντευξη APPADURAI 2008.

¹⁶ Βλ. ΧΑΒΕΛΛΑΣ 1909, 3-4.

¹⁷ Βλ. ΧΑΒΕΛΛΑΣ 1909, 4.

¹⁸ Βλ. ΧΑΒΕΛΛΑΣ 1909, 114-115.

¹⁹ Για τον Αναγνωστόπουλο ή Ανάγνο βλ. μεταξύ άλλων και ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ 1981.

²⁰ Βλ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ 1905, 140-143.

²¹ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1960, 15, 24, 114. Για τα ίδια πρόσωπα ενδιαφέρεται και σε άλλο έργο του βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984, Γ', 193, 207, 213.

²² Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1960, ια' - κζ', όπου η εισαγωγή του Κ.Θ. Δημαρά.

²³ Βλ. Π.Α.Π. [= ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ] 1856, Β', 134.

²⁴ Βλ. ΛΕΣΙΟΣ 1900α.

δρου Πρεβέζης» / «με τέκνα», όπως ο ευεργέτης Θεοφάνης και ο διαπρεπής ιατρός Κονεμένος «εν Παρισίοις».

Την εγγραφή στην εθνική ιστοριογραφία και την έκφραση των συναισθημάτων, ιδιαίτερα της αγωνίας του για το μέλλον της Πρέβεζας, διατυπώνει ο Δημήτρης Χασιώτης ένα τέταρτο του αιώνα πριν· κατά την περίοδο των διαπραγματεύσεων για τον καθορισμό των ελληνο-οθωμανικών συνόρων το 1879, συρρέουν στην πόλη εκατοντάδες Αλβανοί και η Πρέβεζα αποτελεί σημείο καμπής για το Χασιώτη.²⁵ Η «φαντασιακή» κοινότητα των Ηπειρωτών προσλαμβάνει την Πρέβεζα ως σημείο αναφοράς μετά τα Ιωάννινα, λόγω του λιμανιού.²⁶

Οι προαναφερθέντες λόγιοι είτε δρουν στην Ήπειρο, είτε στο νέο ελληνικό κράτος, είτε στις παροικίες, έχουν παρεμφερείς «προσλήψεις» ως προς την εδαφικότητα και το χαρακτήρα των εθνικών διεκδικήσεων στην Πρέβεζα. Οι αναζητήσεις τους δεν αποπνέουν κάποια πρωτοτυπία. Στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1880 και του 1890 η γνώση για την «ιδιαιτέρη» πατρίδα σε συνδυασμό με την άνοδο της επιστήμης της λαογραφίας προβάλλουν ένα νέο πολιτισμικό συστατικό του εθνικού λόγου. Το ίδιο συμβαίνει και για τις περιοχές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας όπου κατοικούν Έλληνες. Παρατηρείται όμως και μία αντίφαση· η τοπικότητα ερμηνεύεται ταυτόχρονα και ως στοιχείο αποδεικτικό για την εδαφική επέκταση του ελληνικού κράτους, αλλά και ως ταυτότητα αντίστασης στην ομογενοποίηση ενός κρατικά καθοδηγούμενου εθνικισμού.²⁷

Μία διαφορετική, όχι αναγκαστικά αντιθετική, προσέγγιση παρουσιάζεται στους κύκλους του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου στην Κωνσταντινούπολη. Είναι γνωστές στη βιβλιογραφία οι όποιες διαφοροποιήσεις υπάρχουν στις ιδεολογικές αναζητήσεις των μελών του. Η χαρισματική προσωπικότητα του Ηροκλή Βασιιάδη είναι κυρίαρχη, ενώ ο σύλλογος συντελεί και στον προσανατολισμό σχετικά με τη βιβλιογραφική παραγωγή της Ηπείρου με την προκήρυξη διαγωνισμών για τη συγγραφή βιβλίων· ο Χρηστάκης Β. Ζωγράφος προσφέρεται να αθλοθετήσει σχετική μελέτη και εκεί ο Αραβαντινός θα υποβάλει την *Περιγραφή της Ηπείρου*. Ο κατάλογος των τακτικών μελών του Συλλόγου καταδεικνύει και τα δίκτυα επικοινωνίας που προϋπήρχαν. Στην Πρέβεζα τα δίκτυα πρέπει να είναι ασήμαντα.²⁸ Ως προς την Πρέβεζα το ενδιαφέρον εστιάζεται στην ύπαρξη και στη λειτουργία των σχολείων, στο ζήτημα των διδασκάλων, αλλά και στη χρηματοδότηση των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Το πλαίσιο αναφοράς είναι η πνευματική ανάπτυξη του τόπου με τη συνδρομή της φιλοκαλίας των μελών του συλλόγου.

Από παρεμφερείς αντιλήψεις εμφορείται και ο Βασίλειος Ζώτος, ο επονομαζόμενος και Μολοσσός, αν και σύντομα ήρθε σε ρήξη με τον Ηροκλή Βασιιάδη και την ηγεσία του Συλλόγου. Η εδαφικότητα αλλά και η αντίδραση στην αλληπαλληλία από κατοχές της Πρέβεζας είναι οι δύο πυλώνες εκφοράς της δικής του τοπικότητας.²⁹ Αρκετά στοιχεία «δανείζεται» από τον Αραβαντινό.

Διαπρεπέστερος όλων νομίζομε ότι αναδεικνύεται ο Ιωάννης Λαμπρίδης, του οποίου η θεματολογία ανήκει στα *desiderata* μιας καθολικής ιστορίας.³⁰ Και αυτός ενδιαφέρεται ιδιαίτερα

²⁵ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1887, 90-98.

²⁶ Βλ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ 1887, 168-169.

²⁷ Βλ. ΡΕΣΚΗΜ 2008, 128-134.

²⁸ Στον κατάλογο των «εγγραφέντων τακτικών μελών» το 1873 εμφανίζεται μόνο ο Αθανασιάδης Αθανάσιος βλ. ΓΕΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 1873, 15, ενώ την επόμενη χρονιά υπάρχει και το όνομα του Απόστολου Κ. Βαρζέλη, βλ. και ΓΕΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ 1875, 13.

²⁹ Βλ. ΖΩΤΟΣ 1878, 50-52.

³⁰ Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1996, 434.

για τα σχολεία, αν και ο σχολιασμός του για την εγγράμματη ελίτ της πόλης είναι ελαφρώς επικριτικός: «μόνον η από κοινού συνδρομήν προς διατήρησιν Παρθεναγωγείου εξακριβώθη» γράφει χαρακτηριστικά. Διαπιστώνει και μία περίπτωση έντασης της μουσουλμανικής και της χριστιανικής κοινότητας στην πόλη (1849). Τα αγαθοεργήματα περιλαμβάνουν «ιδρύματα κοινής ωφελείας», αλλά και κληροδοτήματα (κτήματα και χρήματα).³¹ Η «φιλογένεια» και η «κληροδοσία» προβάλλονται ως στοιχεία του χαρακτήρα των Ηπειρωτών.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί ο μητροπολίτης Άρτης και Πρεβέζης, Σεραφείμ Ξενοπούλος, ο Βυζάντιος. Ο ίδιος στον αυτοπροσδιορισμό του τονίζει την οικογένειά του, τον τόπο της καταγωγής του, αλλά και τη συνέχεια της γενεαλογίας (Βυζάντιος).³² Οι κοινωνικά παρόντες που επηρεάζουν τη διαδικασία συγκρότησης, αν και δεν έχουν σχέση εντοπιότητας είναι και αυτοί μέρος της μελετώμενης τοπικότητας, καθώς διαβιούν στο χώρο³³ –άλλωστε θεωρεί την Ήπειρο δεύτερη πατρίδα του. Ο Σεραφείμ με πρότυπο συγγραφή, μεταξύ άλλων, μάλλον τον Άνθιμο Αλεξούδη και τη *Σύντομη ιστορική περιγραφή της ιεράς μητροπόλεως Βελεγράδων* (άρχισε να γράφει την εργασία του το 1868, όταν εκδόθηκε η εργασία του Αλεξούδη)³⁴ αφιερώνει στην Πρέβεζα μικρότερο τμήμα από το Δοκίμιό του. Μελετά γεωγραφικά στοιχεία, θεσμούς, διοίκηση, νεώτερη ιστορία και οικονομία, όμως πηγαίνει και ένα βήμα περαιτέρω: η δική του «πρόσληψη» της τοπικότητας «περνά» και από τις θρησκευτικές τελετές:³⁵ καθιερώνει λειτουργία υπέρ των ελαιοθετών και στην Πρέβεζα, όπως υπήρχε στην Άρτα, μεριμνά για την ευταξία στους χώρους λατρείας, συγκροτεί δύο επιτροπές: εκκλησιαστική και εκπαιδευτική και γενικά προσπαθεί να συμπαρασταθεί στους «τίμιους και χρηστούς συμπολίτας, ευλογημένους χριστιανούς κατοίκους της καθ' ημάς πόλεως Πρεβέζης».³⁶

Το δεύτερο ερώτημα που καλείται να πραγματευτεί η παρούσα ανακοίνωση αφορά το ζήτημα της ετερότητας. Η ετερότητα ενδιαφέρει όταν παράγει ή αναπαράγει σχέσεις εξουσίας: σχέσεις εξουσίας ανάμεσα σε εθνοπολιτισμικές ομάδες και αυτοκρατορίες ή μετέπειτα μειονότητες και κράτη, σχέσεις ισχύος ανάμεσα ή μέσα στις ίδιες τις ομάδες, σχέσεις ανισότητας μεταξύ γηγενών και μεταναστών.³⁷ Όμως, υπάρχει και η «πρόσληψη» και για την πολιτισμική ετερότητα.³⁸

Η συλλογική ταυτότητα συχνά στη νεωτερικότητα και με την κυριαρχία του εθνικού κράτους ορίζεται με όρους εδαφικής επικράτειας. Η αίσθηση του «ανήκειν» στο οθωμανικό πλαίσιο έχει θρησκευτικό περιεχόμενο, επανασηματοδοτείται από τον ανερχόμενο εθνικό λόγο στη βάση της εδαφικότητας. Η ταυτότητα της κάθε ομάδας συγκροτείται με ρητή, αντιθετική αναφορά σε άλλες, διακριτές ομάδες με τις οποίες βρίσκεται σε σχέσεις λειτουργικής αλληλεξάρτησης και από κοινού συνιστούν μία ενότητα που χαρακτηρίζεται από αντίστιξη και συμπληρωματικότητα.³⁹

Η ετερότητα μπορεί να έχει διάφορες όψεις (εθνοτική, θρησκευτική, γλωσσική κ.ά.), ενώ η «κατασκευή» εμπερικλείει και τον «ηγεμονικό» λόγο (*etic view*), όπως και το λόγο των ίδιων

³¹ Βλ. ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1971, μέρ. Β', 168-176.

³² Βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 99-100.

³³ Βλ. ΑΡΡΑΔΟΥΡΑΙ 1995.

³⁴ Βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 124.

³⁵ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 219-266 και 382-397.

³⁶ Βλ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ 1985, 105-106.

³⁷ Βλ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2002, 11.

³⁸ Βλ. ΑΒΔΕΛΑ 1995, 17-20.

³⁹ Βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ & ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ 2008. Επίσης, για τη διαφορετικότητα στην ελληνική κοινωνία με ανθρωπολογική ματιά και σύνδεση με την «τμηματικότητα» βλ. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ 2006.

των κοινοτήτων (*emic view*). Στη χρονική συγκυρία που μας απασχολεί (τελευταίο τέταρτο 19^{ου} αι.) στον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο έρχονται σε επαφή εθνικά κινήματα τα οποία έχουν διαφορετική βάση συγκρότησης: το ελληνικό χρησιμοποιεί τη θρησκευτική διάσταση, ενώ το αλβανικό τη γλωσσική.⁴⁰ Η ουσία του πολιτικού ανταγωνισμού κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο είναι «εθνοθρησκευτική».

Στην περίπτωση της Πρέβεζας, γνωρίζουμε ότι ο πληθυσμός είναι:⁴¹ α) Χριστιανοί ορθόδοξοι ως προς τη θρησκευτική ταυτότητα, κατά πλειοψηφία Έλληνες σε εθνικό προσανατολισμό· β) Μουσουλμάνοι Οθωμανοί και κυρίως Αλβανοί. Παρατηρείται αύξηση, όπως έχομε προαναφέρει, έπειτα από το Βερολίνιο συνέδριο (1878). Είναι η φύση της οθωμανικής εξουσίας που επιτάσσει στην οικεία της εθνοθρησκευτική ομάδα την ενίσχυση του πληθυσμού των οικιστικών κέντρων που αποτελούν το κλειδί της επιβολής της και συνδέεται με την επαπειλούμενη πολιτική μεταβολή. Ο Ζώτος Μολοσσός γράφει «έχει οικίας ... 200 τουρκαλβανών εξορίστων εκ Τσαμουργιάς με πολιτικό σκοπό να κατοικηθεί από πλούσιους Μωαμεθανούς ... ίνα γίνει τουρκόπολις η ελληνίς Ακτιάς».⁴² γ) εβραϊκή κοινότητα. Παρατηρείται πληθυσμιακή άνοδος, καθώς προσελκύει ως επίνειο μέλη από την εβραϊκή κοινότητα της Άρτας.⁴³ Υπάρχει και ευάριθμη καθολική κοινότητα,⁴⁴ ενώ δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για τους Ρομά. Πρέπει να υπενθυμίσουμε και τις πατριές «Αρβανιτόβλαχων», οι οποίες εγκαθιστούσαν το χειμώνα τις στάνες τους στον παράλιο κάμπο της Πρέβεζας.

Οι Ηπειρώτες λόγιοι αντιμετωπίζουν την ετερότητα μέσα από δύο πρίσματα: α) της εθνικής προοπτικής και β) της βιωματικότητας. Η ετερότητα αποτυπώνεται γεωγραφικά αλλά και συμβολικά.

Ο Ηπειρώτης Γεώργιος Δ. Πούσιος στην εισαγωγή του έργου του Χαβέλλα π.χ. συζητά τις πελασγικές θεωρίες ως προς την κοινή καταγωγή Ελλήνων και Αλβανών, το «όμαιμο» των δύο λαών, καθώς και προσθέτει κοινό πρόγονο στο «μύθο» καταγωγής: «ο ηγεμών των Αλβανών και βασιλεύς των Ηπειρωτών Σκεντέρμπεης».⁴⁵

Ο Χρηστοβασίλης μιλά για εχθρούς στην ίδια την Ελλάδα, μετόχους της ιταλικής προπαγάνδας, που επιδιώκουν την «Ηπειρωτοποίηση» της Αλβανίας μέχρι και την Πρέβεζα. Το στοιχείο που προκαλεί ενδιαφέρον και αποδεικνύει τη ρευστότητα χαρακτηρισμών και συνειδήσεων είναι η ενασχόλησή του με τον πληθυσμό της Πρέβεζας. Κατά το Χρηστοβασίλη η Πρέβεζα και η επαρχία της έχει ως κατοίκους «Έλληνες Ελληνόγλωσσους Ορθόδοξους Χριστιανούς» και «Έλληνες Ελληνόγλωσσους Μωαμεθανούς», τους οποίους σε άλλη μελέτη τους ονομάζει «Ελληνοθωμανούς» και τους χαρακτηρίζει ως Έλληνες που ασπάστηκαν τη μουσουλμανική θρησκεία.⁴⁶ Μία ιδιαίτερη ομάδα αποτελούν οικογένειες νομάδων Αρβανιτόβλαχων, οι οποίοι ξεχειμωνιάζουν στην περιοχή της Πρέβεζας. Μιλούν και τις τρεις γλώσσες, ενώ γράφουν μόνο ελληνικά, όπως και οι υπόλοιπες εθνοπολιτισμικές ομάδες.⁴⁷ Κατά το Χρηστοβασίλη γίνονται κουμπάροι μόνο με τους Έλληνες – η μητέρα του έχει περίπου διακόσιους. Η ρευστότητα των αντιλήψεών του εμφανίζεται σε άλλη εργασία του: μιλά για τρία χριστιανικά φύλα και μία ελληνική ιδέα (Έλληνες / Ελληνόβλαχοι / Ελληνοαλβανοί). Οι απόψεις του εντάσ-

⁴⁰ Βλ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ 2001· CLAYER 2009. Για μία διαφορετική θεωρητική προσέγγιση βλ. ΜΟΥΤΥΛ 2010.

⁴¹ Βλ. για νεότερη προσέγγιση ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ 2009, 32-62.

⁴² Βλ. ΖΩΤΟΣ 1878, 52.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 394-399.

⁴⁴ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 69-70.

⁴⁵ Βλ. ΧΑΒΕΛΛΑΣ 1909, 8-12.

⁴⁶ Βλ. ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ 1905, 449-450 και ΔΩΔΩΝΑΙΟΣ 1899, 372.

⁴⁷ Βλ. ΔΩΔΩΝΑΙΟΣ 1899, 366.

σονται στο πλαίσιο αναζητήσεων του ελληνικού εθνικού κινήματος, ώστε να εντάξει στον «εθνικό κορμό» «αλλόγλωσσους» πληθυσμούς. Οι περισσότερες «προσλήψεις» των εγγράμματων Ηπειρωτών εντάσσονται στην αντίληψη της «συνέχειας» και όχι της «αναβίωσης» (αφήγηση της ιστορίας με δύο πόλους την αρχαιότητα και την εθνική παλιγγενεσία), καθώς είναι ήδη κυρίαρχη στην ελληνική ιδεολογία.

Ο Αραβαντινός χρησιμοποιεί τον όρο «Ημιελληνικόν ή Γραικοαλβανικόν στοιχείον»⁴⁸ για τους δίγλωσσους πληθυσμούς του καζά και ο Σεραφείμ Ξενοπούλος χρησιμοποιεί τον όρο «Ηπειρώτες Αλβανότουρκοι» για κατοίκους της Πρέβεζας. Και αυτός κάνει χρήση στοιχείων και όρων από τον Αραβαντινό.⁴⁹ Ο Λαμπρίδης είναι περισσότερο ακριβής: στην Πρέβεζα «μόνον παρά τισι των Οθωμανών και ιδίως οίκοι ομιλείται μετά της ελληνικής και η αλβανική».⁵⁰

Μία περίπτωση διαφορετική, η οποία και αποδέχεται και ενσωματώνει χωρίς να αποκλείει την άλλη ταυτότητά του είναι ο Νικόλαος Κονεμένος, ο οποίος δεν αποσιωπά και την αρβανίτικη καταγωγή του: «... κι εγώ είμαι φυσικός Αρβανίτης, επειδή κατάγομαι από τα χωριά της Λάκκας (Τσαμουριά) και είμαι απόγονος ενός καπετάν Γιώργη Κονεμένου 'λπου εμίλειε τ' αρβανίτικα κι' όπου ταις αρχαίς του προπερασμένου αιώνας ... είχε καταιβεί και είχε αποκατασταθεί στην Πρέβεζα ...».⁵¹

Είναι σημαντικό και αξίζει να επισημανθεί ότι μέρος της εγγράμματης ελίτ των Ηπειρωτών είτε εμφορούμενο από το πνεύμα του «ελληνοθωμανισμού»⁵² είτε μέσω της καθημερινής συμβίωσης διατηρούν θετική εικόνα για την μουσουλμανική κοινότητα.⁵³ Όροι όπως «Ηπειρώτες Οθωμανοί» είναι αρκετά οικείοι και η τοπική ταυτότητα είναι σημείο αναφοράς.⁵⁴

Παρατηρώντας, δύο πτυχές σε μία άλλη ανάγνωση της τοπικής ιστορίας,⁵⁵ πιστεύουμε ότι η τοπική ιστορία δεν μπορεί να είναι ένα περιχαρακωμένο πεδίο, κάτι που συχνά επιχειρούν άλλες κοινωνικές επιστήμες. Η τοπική ιστορία, όπως κάθε ιστορία, πρέπει να είναι συνολική στις επιδιώξεις της και μερική ως προς τις εκδηλώσεις της.

Στις ιστοριογραφικές αναζητήσεις των αρχών του εικοστού πρώτου αιώνα και με την ισχυρή κριτική της θεωρίας (μεταμοντερνισμός), η επιχειρούμενη σύζευξη ιστορίας και πολιτισμικής ταυτότητας⁵⁶ μπορεί να οδηγήσει και σε μία πολυεπίπεδη «αφαίρεση», η οποία θα έχει ως στόχο μία ιστορία συνολική και, ενδεχομένως, περισσότερο «προσλήψιμη».⁵⁷

⁴⁸ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984, Α', 194.

⁴⁹ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1986, 228.

⁵⁰ Βλ. ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1971, μερ. Α', 37-38.

⁵¹ Βλ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ 1993, 167. Ενδεικτικά βιογραφικά βλ. και ΚΑΡΖΗΣ 1993, 81-83 και 151-152.

⁵² Βλ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ 1988, 309-324.

⁵³ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1984· ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ 1971. Δείγμα αποτελεί και η παρουσίαση του γάμου της μουσουλμάνας κόρης του διοικητή Πρεβέζης το 1885, βλ. ΠΕΤΡΗΣ 1886.

⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά ΛΕΣΙΟΣ 1900β.

⁵⁵ Για συνολικότερη αποτύπωση της ιστοριογραφικής παραγωγής για την Πρέβεζα βλ. και τις ηπειρωτικές βιβλιογραφίες ΔΡΟΥΛΙΑ & ΚΟΝΤΗ 1984· ΒΑΚΑΤΣΑΣ et al. 1998· ΚΟΝΤΗ 1999α· 1999β· επίσης μεταγενέστερες εργασίες ΚΟΜΗΣ 1999· 2000.

⁵⁶ Η πολιτισμική ταυτότητα ως ιδεολογία βλ. ενδεικτικά HERZFELD 2002, 19-23.

⁵⁷ Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1996, 437.

Abstract

Elias G. SKOULIDAS: *Locality and Otherness in «Epirus» during the late Ottoman period: Preveza and its kaza*

Preveza represents a historiographical example for the study of local history regarding the methodology of cultural anthropology (use of terms *locality* and *otherness*). Our paper is related to the period of tanzimat in the Ottoman Empire and the formation of national movements in the Balkans. At that period the public discourse expressed by Epirotan intellectuals for their region draws our attention. We are interested in the way these Epirotan intellectuals perceive Preveza and its region. We mainly focus on two aspects:

Regarding *locality*: the identity of these persons, their relation with the national centre. The impact of locality and the reality they experience on their ideas about the place itself.

Regarding *otherness*: the «perception of the other», problems of identities. We detect the reasons of their accordance or discord with the dominating discourse of the national centre.

Finally, within the bounds of a historiographical research at the beginning of the 21st century we make an attempt to connect history with cultural identity.

Βιβλιογραφία

- ΑΒΔΕΛΑ Ε., 1995, «Ετερότητα» και «ταυτότητα»: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις, *Σύγχρονα Θέματα* 54, 17-20
- ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ Γ., 1993, Ο Νικόλαος Κονεμένος και η Πρέβεζα, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 165-173
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1960, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων της Τουρκοκρατίας*, Ιωάννινα
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1984, *Περιγραφή της Ηπείρου εις μέρη τρία*, ττ. Α'-Γ', Ιωάννινα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ., 1995, *Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ ΣΠ., 1996, Από τους ορίζοντες της τοπικής ιστορίας, στο: *Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15^{ος}-19^{ος} αι. (Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού Πολιτισμού)*, Αθήνα, 433-437
- ΒΑΚΑΤΣΑΣ Κ., ΚΟΛΙΟΣ Β. & ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ Η., 1998, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία (1981-1994). Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία*, Ιωάννινα
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Λ., 1904, Πρώται λέξεις, *Ηπειρωτικός Αστήρ* 1, 13-26
- ΓΑΓΑΡΗΣ Γ., 1896 [=1895], Αντί Προλόγου, *Δωδώνη* 1, 23-34
- ΓΕΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ, 1873, Γενικός Κατάλογος των μέχρι 20 Μαΐου εγγραφέντων τακτικών μελών, 1872-1873, *Επετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου*, 1, 15-44
- ΓΕΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ, 1875, Γενικός Κατάλογος των εγγραφέντων τακτικών μελών, 1873-1874, *Επετηρίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου* 2
- ΔΡΟΥΛΙΑ Λ. & ΚΟΝΤΗ Β., 1984, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία 1571-1980. α. Αυτοτελή δημοσιεύματα*, Αθήνα
- ΔΩΔΩΝΑΙΟΣ Ζ. [= ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ Χ.], 1899, Η δύναμις του Ελληνισμού εν Ηπείρω, *Ελληνισμός* Β, 365-380

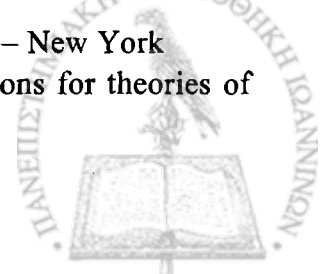

- ΖΩΤΟΣ Β.Δ. (ΜΟΛΟΣΣΟΣ), 1878, *Ηπειρωτικά Μελέται*, τ. Δ', τεύχ. Α': *Δρομολόγιον της ελληνικής χερσονήσου. Αρχαιολογικόν, ιστορικόν, γεωγραφικόν, στρατιωτικόν, στατιστικόν και εμπορικόν*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΖΗΣ Α., 1993, *Πρέβεζα (ιστορικολαογραφική αναδρομή)*, Πρέβεζα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993α, Δημογραφικές εξελίξεις στην Ήπειρο, 1830-1910, *Τσιτωρ* 6, 121-142
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993β, Η οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας (1830-1912), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 133-156
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993γ, Πληθυσμός και απογραφές στην Ήπειρο της ύστερης Τουρκοκρατίας, στο: *Γιάννινα-Ήπειρος, 19^{ος}-20^{ος} αι. Ιστορία-Κοινωνία-Πολιτισμός (Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου)*, Γιάννινα, 299-315
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 2003α, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 2003β, Η τουρκική στατιστική της Ηπείρου στο σαλναμέ του 1895, *Τετράδια Εργασίας* 18, 243-312
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας, 16^{ος} -18^{ος} αι.*, Ιωάννινα
- ΚΟΜΗΣ Κ., 2000, *Δημογραφικές όψεις του ελληνικού νοικοκυριού. Δύο παραδείγματα από την Ήπειρο (18^{ος}-19^{ος} αι.)*, Ιωάννινα
- ΚΟΝΤΗ Β., 1999α, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Β'. Κατάλογος εφημερίδων και περιοδικών 1886-1980*, Αθήνα
- ΚΟΝΤΗ Β., 1999β, *Ηπειρωτική Βιβλιογραφία. Γ'. Μελέτες και άρθρα 1811-1980*, Αθήνα
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ι., 1971, *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα και άλλα δημοσιεύματα*, Ιωάννινα
- ΛΕΣΙΟΣ Χ., 1899 [=1898], *Τω αναγνώσοντι*, στο: *Ο Ηπειρώτης. Ελληνικόν Ημερολόγιον του 1899*, 7-8
- ΛΕΣΙΟΣ Χ., 1900α [=1899], Πρέβεζα, *Ο Ηπειρώτης. Ελληνικόν Χρονολόγιον του 1900*, 100-101
- ΛΕΣΙΟΣ Χ., 1900β [=1899], Μουσουλμανικά οικογένειαι διακριθείσαι διά την προς τον Σουλτάνον πίστιν εν Ηπείρω, *Ο Ηπειρώτης. Ελληνικόν Χρονολόγιον του 1900*, 45-46
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ Λ., 2009, *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες από την είσοδό τους στο ελληνικό κράτος μέχρι την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου (1913-1940). Η ιστορία μιας κοινότητας από το millet στο έθνος*, Αθήνα (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή)
- ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Β., 2010, *Στο σύνορο. «Μετανάστευση», σύνορα και ταυτότητες στην αλβανο-ελληνική μεθόριο*, Αθήνα
- ΝΟΥΤΣΟΣ Π., 2002, Τα χαμένα εξάμηνα του Αιγαίου, εφημ. *Το Βήμα*, Κυριακή, 9.6.2002, στο: <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=114&artId=126161&dt=09/06/2002>
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1986, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης, Άρτα*
- Π.Α.Π. [= ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π.], 1856, *Χρονογραφία της Ηπείρου των τε όμορων ελληνικών και ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854*, I-II, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1993, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 119-131

- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Ι., 1981, *Μιχαήλ Αναγνωστόπουλος (Michael Anagnos). Πάπυγκο 7.11.1837-Τούρνο Σεβερίν 29.6.1906*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Ε., 2006, Το καθεστώς της διαφορικότητας στην ελληνική κοινωνία: Υποθέσεις εργασίας, στο: Ε. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ (Επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, 407-460
- ΠΕΤΡΗΣ Ν., 1886, Περί γάμου Οθωμανίδος εν Πρεβέζη, *Απόλλων* 33, 514-515
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ Ε., 1988, *Το «πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα
- ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ Η., 2001, *Οι σχέσεις Ελλήνων και Αλβανών κατά το 19^ο αιώνα: Πολιτικές επιδιώξεις και θεωρήσεις (1875-1897)*, Ιωάννινα (ανέκδοτη διδακτορική διατριβή)
- ΣΟΥΛΗΣ Χ., 1931-1932 [=1931], Η έκθεση του Ηπειρωτικού Τύπου, *Η Δωδώνη Α'*, 273-284
- ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ Κ.Δ., 1985, Ο Μητροπολίτης Άρτης Σεραφείμ Μ. Ξενόπουλος, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο Ζ'*, 97-134
- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κ. & ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2008, Από το πολυπολιτισμικό «μέγα όνειρο του Ελληνισμού» των αρχών του 20^{ου} στην «πολυπολιτισμική πραγματικότητα» των αρχών του 21^{ου} αιώνα, στο: Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα, 33-67
- ΧΑΒΕΛΛΑΣ Θ., 1909, *Ιστορία Ηπείρου και Αλβανίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1830 μ.Χ.*, Αθήνα
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ Δ., 1887, *Διατριβαί και υπομνήματα περί Ηπείρου από του έτους 1874 μέχρι του έτους 1879*, Αθήνα
- ΧΡΗΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ Χ., 1905, Η Ήπειρος γεωγραφικώς και εθνολογικώς από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, *Ελληνισμός Η'*, 17-33, 140-146, 205-208, 447-451, 497-502
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2002, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, Αθήνα
- APPADURAI A., 1995, The Production of Locality, in: R. FARDON (Ed.), *Counterworks. Managing the Diversity of Knowledge*, London, 204-225
- APPADURAI A., 1996, *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalisation*, Minnesota
- APPADURAI A., 2008, Συνέντευξη: *Airoots Interviews Arjun Appadurai, September 21, 2008* στο: <http://www.airoots.org/2008/09/airoots-interviews-arjun-appadurai/>
- BARTH F., 1969, Introduction, in: F. BARTH (Ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Bergen – Oslo – London, 9-38
- CLAYER N., 2009, *Οι απαρχές του αλβανικού εθνικισμού*, Ιωάννινα
- CONFINO A. & SKARIA A., 2002, The Local Life of Nationhood, *National Identities* 4/1, 7-24
- GUPTA A. & FERGUSON J., 1997, *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkley – Los Angeles
- HARDT M. & NEGRI A., 2002, *Αυτοκρατορία*, Αθήνα
- HERZFELD M., 2002, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, Αθήνα
- LOVELL N., 1998, Introduction, in: N. LOVELL (Ed.), *Locality and Belonging*, London, 1-24
- LOW S. & LAWRENCE-ZÚÑIGA D., 2003, Locating Culture, in: S. Low & D. LAWRENCE-ZÚÑIGA (Eds.), *The anthropology of space and place: locating culture*, Malden – Oxford – Carlton, 1-48
- MORLEY D., 2000, *Home Territories. Media, mobility and identity*, London – New York
- MOTYL A., 2010, The social construction of social construction: implications for theories of

nationalism and identity formation, *Nationalities Papers* 38/1, 59-71

ORTAYLI I., 1993, Preveza during the Tanzimat era (1864-1895), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 241-248

PECKHAM R.S., 2008, *Εθνικές Ιστορίες, Φυσικά Κράτη. Εθνικισμός και η πολιτική του τόπου στην Ελλάδα*, Αθήνα

PELEIKIS A., 2001, Shifting Identities, Reconstructing Boundaries. The Case of a Multi-Confessional Locality in Post-War Lebanon, *Die Welt des Islams*, New Series 41/3, 400-429

ROBBINS K., 2009, The «British Space»: World-Empire-Continent-Nation-Region-Locality: A Historiographical Problem, *History Compass* 7/1, 66-94

*Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας
κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα*

Εισαγωγή

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ αποτελεί η μελέτη της εκπαιδευτικής κατάστασης η οποία επικράτησε στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν η Ήπειρος ήταν ακόμη υπό την οθωμανική κυριαρχία.

Μέσα από ιστορικές πηγές της εποχής εκείνης,¹ αλλά και μεταγενέστερες γίνεται μια συνοπτική περιγραφή της εκπαιδευτικής κατάστασης στην πόλη και την ευρύτερη περιοχή την οποία σήμερα καλύπτει ο νομός της Πρέβεζας. Παρουσιάζονται οι διάφοροι φορείς οι οποίοι ανέλαβαν την οργάνωση και λειτουργία των σχολείων, οι τύποι των σχολείων, η γεωγραφική κατανομή τους, το εκπαιδευτικό δυναμικό το οποίο ανέλαβε τη διδασκαλία, οι πόροι για τη συντήρησή τους καθώς και θέματα εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Για την περίοδο εκείνη παρά το ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για θεσμοθετημένη εκπαίδευση είναι γεγονός ότι καταβλήθηκαν προσπάθειες από τους τοπικούς παράγοντες, την εκκλησία και επιφανείς ευεργέτες για την ίδρυση και λειτουργία διαφόρων τύπων σχολείων. Η εκπαίδευση στην περιοχή της Πρέβεζας αλλά και σε όλα τα σχολεία του υπόδουλου ελληνισμού λειτούργησε σύμφωνα με τα πρότυπα που είχαν καθιερωθεί στη θεσμοθετημένη εκπαίδευση της ελεύθερης Ελλάδας, σχετικά με τους τύπους των σχολείων, τα βιβλία, τις μεθόδους και το διδακτικό προσωπικό.

Αρχικά γίνεται μια εισαγωγή στην οποία περιγράφεται σε γενικές γραμμές η εκπαιδευτική κατάσταση στον υπόδουλο ελληνισμό και στη συνέχεια περιγράφεται η ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην πόλη και τα χωριά που ανήκουν σήμερα στο νομό Πρέβεζας.

Η Εκπαιδευτική κατάσταση του υπόδουλου ελληνισμού

Κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, 15^ο και 16^ο αι., σε ορισμένα πνευματικά κέντρα, όπως στην Κωνσταντινούπολη, στα Ιωάννινα, στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και αλλού συνεχιζόταν η βυζαντινή εκπαιδευτική παράδοση.

Από το 17^ο αιώνα όμως με την ανάπτυξη του εμπορίου και την ίδρυση ελληνικών παροικιών σε διάφορα μέρη της Ευρώπης, όπως τη Βενετία, τη Ρώμη, τη Βιέννη, την Τεργέστη και τις παραδουνάβιες χώρες οι Έλληνες ερχόμενοι σε επαφή με το ευρωπαϊκό πνεύμα του διαφω-

¹ Βλ. ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874· επίσης ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884.

τισμού το μετέφεραν σιγά-σιγά στην πατρίδα τους.

Στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα πριν από την ελληνική επανάσταση το πνεύμα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού είχε μεταλαμπαδευτεί σχεδόν σε ολόκληρη την υπόδουλη Ελλάδα. Επειδή όμως δεν υπήρχε κεντρικός κρατικός φορέας για το συντονισμό, τη διαμόρφωση και την άσκηση μιας ενιαίας εκπαιδευτικής πολιτικής, επικρατούσε στην εκπαίδευση μια ανομοιομορφία, ανάλογα πάντοτε με τις τοπικές συνθήκες και τις παιδαγωγικές αντιλήψεις των δασκάλων.

Για την εκπαιδευτική κατάσταση στον υπόδουλο ελληνισμό την περίοδο του 19^{ου} αιώνα αλλά και των προηγούμενων περιόδων τα στοιχεία τα οποία έχουμε είναι από τα αρχεία των μητροπόλεων ή των μοναστηριών, από τις εκθέσεις διαφόρων συλλόγων, από τις επιστολές και τα συγγράμματα λογίων της εποχής, από τα συγγράμματα ξένων περιηγητών, από προφορικές παραδόσεις ή από τα αρχεία ξένων πρεσβειών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Η εκπαιδευτική κατάσταση στην πόλη και στην περιοχή της Πρέβεζας την περίοδο εκείνη δεν είχε μεγάλες διαφορές από εκείνη η οποία υπήρχε στις άλλες περιοχές της Ελλάδας και ειδικότερα της Ηπείρου που βρίσκονταν ακόμη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία.

Η ελληνική παιδεία στην Ήπειρο κατά την ύστερη Τουρκοκρατία παρουσιάζει μια αριθμητική διεύρυνση των ελληνικών σχολείων με παρουσία ακόμη και στα πιο απομακρυσμένα χωριά και μια συνεχιζόμενη ποιοτική αναβάθμισή τους ιδιαίτερα στον τομέα της διδασκόμενης ύλης και της παροχής γνώσεων εκ μέρους των διδασκόντων.²

Η γενίκευση της ίδρυσης σχολείων που παρατηρείται σε όλη σχεδόν την Ήπειρο την ίδια χρονική περίοδο, όπως περιγράφεται στις αναφορές των επισκόπων και στις εκθέσεις του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως για πρώτη φορά το 1872-1873, οφείλεται στην τότε πολιτική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με σουλτανικά διατάγματα του 1856 καθορίστηκε τότε το θεσμικό πλαίσιο «το οποίο επέτρεπε στους χριστιανούς υπηκόους να έχουν σχολεία και όριζε υπεύθυνο της λειτουργίας τους τον Πατριάρχη».³

Οι διάφοροι σύλλογοι που ιδρύθηκαν εκείνη τη χρονική περίοδο στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε ελληνικές παροικίες της Ευρώπης υποκατέστησαν την εθνική κρατική οργάνωση που έλλειπε και έδειξαν ενδιαφέρον για τη γλώσσα, την εκπαίδευση και τις παραδόσεις του υπόδουλου ελληνισμού.

Η εκπαιδευτική κατάσταση στην πόλη της Πρέβεζας.

Η πόλη της Πρέβεζας πριν το χαλασμό της από τον Αλή πασά το 1798 και τη σφαγή πολλών κατοίκων της συγκέντρωνε περίπου 8.000-10.000 ψυχές. Μετά τη σφαγή και στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα, όπως περιγράφουν οι Άγγλοι περιηγητές Hughes και Hobhouse,⁴ η Πρέβεζα αριθμούσε περίπου 3000 κατοίκους. Οι μισοί από αυτούς ήταν Έλληνες και οι υπόλοιποι μισοί Τούρκοι και Αλβανοί. Τα περισσότερα σπίτια και οι εκκλησίες ήταν χαλάσματα. Το μεγαλύτερο μέρος του χριστιανικού πληθυσμού της Πρέβεζας είχε εγκατασταθεί στα προάστια και ζούσε σε καλαμοκαλύβες. Αντίθετα με την αθλιότητα των Ελλήνων οι Τούρκοι και οι Αλβανοί κυκλοφορούσαν προκλητικά με πολυτελείς ενδυμασίες.

² ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 2003, 582-583.

³ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 1997, 225.

⁴ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 367.

Περίπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ο πληθυσμός της Πρέβεζας είχε αυξηθεί και είχε φθάσει τους 5.500 κατοίκους.⁵ Στη δημογραφική πυκνώσή της και στην αύξηση των εισοδημάτων των κατοίκων της είχε συμβάλει η ενασχόλησή τους με την καλλιέργεια της ελιάς, την ανάπτυξη της αλιείας και το εξαγωγικό εμπόριο από το λιμάνι της.

Μέσα σ' αυτά τα κοινωνικοοικονομικά πλαίσια που υπήρχαν στην Πρέβεζα το 19^ο αιώνα η εκπαιδευτική κατάσταση ήταν υποτυπώδης και λιγοστό το ενδιαφέρον της γι' αυτήν. Όμως η τοπική κοινότητα άρχισε σιγά-σιγά να οργανώνει την εκπαίδευση και κατόρθωσε μέχρι το τέλος του αιώνα να συγκροτήσει το βασικό δίκτυο της το οποίο αποτέλεσαν οι παρακάτω σχολικές μονάδες: το σχολείο το οποίο ίδρυσε ο Κοσμάς ο Αιτωλός, το σχολείο της Συμπολιτείας, η Θεοφάνειος σχολή, με αλληλοδιδασκτικό και ελληνικό σχολείο, το δύο ΠαρθENAγωγεία, κοινό και ιδιωτικό και το Νηπιαγωγείο της.

Την περίοδο 1872-1873 σύμφωνα με την έκθεση του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, που δημοσιεύθηκε στην επετηρίδα του, μέσα την πόλη της Πρέβεζας επικρατούσε η ακόλουθη εκπαιδευτική κατάσταση: Η πόλη της Πρέβεζας περιλάμβανε 600 χριστιανικές οικογένειες, είχε 4 σχολεία, το ελληνικό με 30 μαθητές, το αλληλοδιδασκτικό με περισσότερους από 150 μαθητές, το κοινό παρθENAγωγείο με μια διδάσκαλο, υπηρέτρια και 40 μαθήτριες και το ιδιαίτερο παρθENAγωγείο στο οποίο σπούδαζαν 70 περίπου κορίτσια. Οι δαπάνες για τη συντήρηση των σχολείων αυτών ανερχόταν στα εξής ποσά: του ελληνικού σχολείου σε 8.700 γρόσια, του αλληλοδιδασκτικού σε 6.000 γρόσια και των παρθENAγωγείων σε 8.100 γρόσια.⁶ Στη συνέχεια γίνεται πιο συγκεκριμένη αναφορά για το καθένα σχολείο.

Το σχολείο του Κοσμά του Αιτωλού

Στην πόλη της Πρέβεζας όπως αναφέρεται στις διάφορες ιστορικές πηγές και μελέτες,⁷ ως πρώτο σχολείο παρουσιάζεται αυτό που ίδρυσε μετά το 1779⁸ ο Κοσμάς ο Αιτωλός όταν για πρώτη φορά επισκέφθηκε την πόλη. Το οίκημα στο οποίο στεγάστηκε το σχολείο ανήκε στον Ι. Ναό του Αγίου Κωνσταντίνου Πρεβέζης (εκεί που στεγαζόταν πριν από μερικά χρόνια ο φούρνος του Η. Ιωάννου).

Η πρώτη χρηματοδότηση για την ίδρυση του σχολείου εξασφαλίστηκε από έναν πρόχειρο έρανο που έκανε ο Κοσμάς ο Αιτωλός μεταξύ των κατοίκων της Πρέβεζας. Από τον έρανο αυτό συγκέντρωσε μέσα σε τρεις ημέρες δέκα χιλιάδες γρόσια, τα οποία προήλθαν κυρίως από τους φτωχούς κατοίκους και τη μεσαία κοινωνική τάξη της πόλης, γιατί οι πλούσιοι Έλληνες Χριστιανοί και οι Εβραίοι αντί να τον βοηθήσουν, τον κατήγγειλαν στο Βενετό προβλεπτή και πέτυχαν να τον διώξουν από την Πρέβεζα.⁹ Για να υποστηρίξει την συνέχιση της λειτουργίας του σχολείου ο ιδρυτής Κοσμάς ο Αιτωλός απέστειλε τον Απρίλιο του 1779 προς τους κατοίκους της Πρέβεζας ιδιαίτερη επιστολή με παραινέσεις και οδηγίες στην οποία τόνιζε ότι «περιερχόμενος και διδάσκων το κατά δύναμιν τους Χριστιανούς, ήλθα και εδώ και βλέποντας, ότι δεν έχετε σχολείον, τους επαράκνησα και έδωκαν το κατά δύναμιν και προαίρεσιν διά το σχολείον σας».¹⁰ Συνεχίζοντας τις οδηγίες του για τη συντήρηση του σχολείου, τους ζητά να

⁵ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1895, 109· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 421· ΚΟΜΗΣ 1994.

⁶ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 174.

⁷ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229· ΒΙΤΑΛΗΣ 1978, 7· ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 159· ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1997, 306.

⁸ ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1981, 89.

⁹ ΒΙΤΑΛΗΣ 1978, 7.

¹⁰ ΒΙΤΑΛΗΣ 1978, 8.

βοηθούν οικονομικά όλοι πάντοτε το σχολείο από δικούς τους πόρους ή από πόρους των βακουφίων και της πόλης.

Για τη διοίκηση του σχολείου, όπως ο ίδιος αναφέρει στην επιστολή, τοποθέτησε ως επιτρόπους τον παπά Νικόλαο Κεραμίδα και τον Αναστάση παπα-Ρίζο με την κατεύθυνση «να κρατούν και να κυβερνούν το άνωθεν σχολείον». Επίσης τοποθέτησε επιστάτες του σχολείου, τρία ακόμη άτομα, τον κυρ Δήμον του Χρήστου, τον κυρ Σπύρον του Γεωργίου Λάμπρου και τον κυρ Χρήστον του Γεωργίου για να βοηθούν τους δύο επιτρόπους στο έργο τους.

Το κοινόν δημόσιον σχολείον της Συμπολιτείας

Η πόλη της Πρέβεζας ύστερα από τη Συνθήκη της 21 Μαρτίου 1800 μεταξύ Ρώσων και Τούρκων αυτονομήθηκε μαζί με τις πόλεις Πάργα, Βόνιτσα και Βουθρωτό αποτελώντας έτσι ελεύθερες νησίδες μέσα στο κράτος του Αλή πασά.¹¹

Κατά την περίοδο 1800-1807 συγκρότησε μαζί με την Πάργα και τη Βόνιτσα συμπολιτεία και το «κονκλάβιό» τους, δηλαδή η κατά κάποιο τρόπο «Βουλή» τους που αποτελούνταν από τους εκπροσώπους των τριών πόλεων και από τους έξι κογκλαβιστές, συνήλθε στην Πρέβεζα σε συνάξεις το 1803 και εξέδωσε «θεσπίσματα» δηλαδή πράξεις νομοθετικού περιεχομένου με τα οποία ίδρυσε κοινό σχολείο.

Το πρώτο «θέσπισμα» της Συμπολιτείας με ημερομηνία 20 Απριλίου 1803 εξέλεξε ομόφωνα τους τρεις επιτρόπους του κοινού σχολείου με αποστολή να φροντίσουν για το οικοδόμημά του και να συγκεντρώσουν όλα τα αφιερώματα τα οποία έδωσαν για την ίδρυσή του οι «ζηλωτές πλουσιόδωροι αφιερώτες» συμπολίτες τους. Οι τρεις εκλεγμένοι «με όλας τα ψήφους» από τη σύναξη επίτροποι του σχολείου ήταν: ο Ιωάννης Γενοβέζης, ο Κώστας Παπαλέξης και ο Αντώνιος Βαλεντίνης.¹²

Στην πρώτη σύναξη της 20^{ης} Απριλίου 1803 ο Ιωάννης Γενοβέζης παρουσίασε αναφορά στην οποία προτάσσεται ένα προοίμιο με το οποίο αιτιολογείται η αναγκαιότητα της ίδρυσης σχολείων σε κάθε πόλη και σε κάθε λαό και χαρακτηρίζεται η ίδρυση ως πράξη που αποδεικνύει το ενδιαφέρον για την παιδεία και καλλιέργεια των νέων ώστε να μη καταθλιβονται από την αμάθεια. Στη συνέχεια γίνεται από τον Ιωάννη Γενοβέζη η πρόταση για την πρόσληψη του Κωνσταντίνου Αθανασίου ως δασκάλου του σχολείου.¹³ Για την προσωπικότητα του υποψήφιου προς πρόσληψη δασκάλου σημειώνεται στην αναφορά ότι «ο συμπολίτης μας αυτός έχει τάξει να λάβει το έργον του διδασκάλου και να καταγίνεται όλος εις αυτό διά να διδάξει τους νέους μας την γλώσσαν μας και την ηθικήν διδασκαλίαν τόσην επάναγκες εις την πατρίδα μας».¹⁴

Εκτός από αυτές τις αναφορές για το έργο του δασκάλου δεν ανευρέθηκαν άλλα στοιχεία τα οποία να αναφέρουν κάτι σχετικό για τα προγράμματα και τα βιβλία από τα οποία διδασκονταν οι μαθητές του σχολείου.

Για τη μισθοδοσία του δασκάλου προτείνεται να του προσφερθεί ετήσιος μισθός 180 γρόσια τα οποία θα πληρωθούν από τρεις πηγές. Τα 50 γρόσια από το Μητροπολίτη Ιωαννίνων, τα 100 γρόσια από τον «πλουσιόδωρο» ιεράρχη Άρτης και Πρεβέζης Ιγνάτιο και τα 30 γρόσια από τον Λογοθέτη Νικόλαο Χαλκιάπουλο.

¹¹ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 222-223.

¹² ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1997, 48.

¹³ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 230.

¹⁴ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1997, 49.

Το «θέσπισμα» φέρει τις υπογραφές των τριών εκπροσώπων Πρεβέζης, Πάργας και Βόνιτσας, όπου παρουσιάζεται ως Πρόεδρος ο Ν. Ρέντζος και ως μέλη οι Α. Βαλεντίνης και Ν. Γκριτζάλης.

Το δεύτερο «θέσπισμα» που φέρει ημερομηνία 14 Σεπτεμβρίου 1803 αναφέρεται στο σκοπό ίδρυσης και τον καθορισμό των πόρων του κοινού σχολείου. Το σχολείο ιδρύεται με σκοπό να ξεριζώσει τα βλαβερά ελαττώματα τα οποία φέρνουν σε κάθε πόλη η αμάθεια, η οκνηρία και η ανεμελιά των νέων. Σχετικά με τους πόρους του σχολείου προτείνονται τρόποι για να προβλεφθούν οι πηγές χρηματοδότησης.

1) Σε κάθε εκκλησία οι επίτροποι, κάθε Κυριακή και εορτάσιμη ημέρα μετά το Ευαγγέλιο να περιφέρουν δίσκο ελεημοσύνης για το σχολείο και τις εισπράξεις να τις δίνουν κάθε μήνα στους τρεις επιτρόπους του οι οποίοι θα τους υπογράψουν απόδειξη για την παραλαβή του ποσού. Οι επίτροποι του σχολείου έχουν υποχρέωση κάθε χρόνο να αποδίδουν λογαριασμό στη Διοίκηση για τα έσοδα και τα έξοδα της λειτουργίας του σχολείου.

2) Με το θέσπισμα αυτό προτείνεται «να επιτευχθεί σφοδρός ο ζήλος των Νοταρίων ταύτης της Πολιτείας» ώστε να έχουν απαραίτητη υποχρέωση να παρακινούν τους διαθέτες κατά τη σύνταξη των διαθηκών να κάνουν αφιέρωση στο σχολείο. Αμέσως δε μετά την αποβίωση όσων διαθετών έχουν αφιερώσει κάτι για το σχολείο να ενημερώνουν οι Νοτάριοι τους επιτρόπους του σχολείου ώστε να φροντίζουν για την παραλαβή των αφιερωμάτων.

3) Να ειδοποιηθούν οι Νοτάριοι, ότι έχουν υποχρέωση μέσα σε προθεσμία οχτώ ημερών από την παραλαβή του «θεσπίσματος», να ερευνήσουν τα βιβλία τους και να αναζητήσουν αν άφησαν κατά το παρελθόν άτομα που απεβίωσαν κάποια ελεημοσύνη για το σχολείο ώστε να το δώσουν στους επιτρόπους του σχολείου.

Με την ίδρυση του σχολείου αυτού η Πρέβεζα κατέχει το προνόμιο της ίδρυσης στον τότε τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο του πρώτου «δημοσίου σχολείου», με την έννοια του κρατικού σχολείου. Με την ενέργεια αυτή δίνεται στην Πρέβεζα η πρωτιά διότι όπως είναι γνωστό τα σχολεία μέχρι τότε ιδρύονταν από ιδιώτες και διότι στη συνέχεια η Επτάνησος Ρεπούμπλικα (1800-1807) που ήταν και αυτή δημιούργημα της Συνθήκης της 21^{ης} Μαρτίου 1800, πολύ αργότερα, το 1805, ίδρυσε στην Κέρκυρα Δημόσιο Σχολείο, το της Τενέδου, με πρώτους δασκάλους τον ιερέα Ανδρέα Ιδρωμένο από την Πάργα και τον αγωνιστή Χριστόφορο Περαιβό.¹⁵

Η Θεοφάνειος Σχολή

Η ίδρυση της Θεοφανείου Σχολής έγινε με το κληροδότημα που άφησε ο Πρεβεζάνος Αναστάσιος Θεοφάνους ο οποίος ήταν έμπορος στη Μόσχα και πέθανε εκεί το 1814.¹⁶ Με την ιδιόγραφη διαθήκη του η οποία συντάχθηκε στις 11 Νοεμβρίου 1814 και αναγνωρίστηκε από το αρμόδιο όργανο της Μόσχας στις 10 Δεκεμβρίου 1814 γίνεται ο ιδρυτής της Θεοφανείου Σχολής.¹⁷

Με τη διαθήκη του όρισε οι εκτελεστές της αφού εκκαθαρίσουν και ρευστοποιήσουν την περιουσία του, να στείλουν στην Πρέβεζα όσα ορίζει και το περίσσευμα να το καταθέσουν «αιωνίως» με τον ανάλογο νόμιμο τόκο «εις το εδώ Βασιλικόν Ορφανοτροφείον», δηλαδή στο Θησαυροφυλάκιο της Μόσχας.¹⁸

¹⁵ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1997, 48.

¹⁶ ΒΙΤΑΛΗΣ 1978, 9· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 231.

¹⁷ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1988, 23.

¹⁸ ΠΑΝΟΥΣΗΣ 1984, 8.

Το περίσσευμα της περιουσίας του το οποίο ανερχόταν σε 62.450 ρούβλια κατατέθηκε από τους εκτελεστές της διαθήκης του σε τρεις δόσεις το 1822, το 1825 και το 1832. Το 1859 σύμφωνα με σχετική αυτοκρατορική διαταγή τα χρήματα αυτά αποσύρθηκαν από το Ορφανοτροφείο της Μόσχας και κατατέθηκαν στην Αυτοκρατορική Τράπεζα της Πετρούπολης με ετήσιο τόκο 4%, αφού προηγουμένως μετατράπηκαν τα 62.450 χάρτινα ρούβλια σε 20.875 αργυρά.

Η εκτέλεση της διαθήκης για την αποστολή των χρημάτων στην Πρέβεζα δεν έγινε αμέσως μετά το θάνατο του Θεοφάνους το 1814 για διάφορους λόγους. Εκείνη την περίοδο η Πρέβεζα ήταν στην κατοχή του Αλή πασά που την είχε καταλάβει από το 1798 και κατά την άλωσή της είχε διαπράξει αγριότητες, είχε κατασφάξει τη γαλλική φρουρά και τον πληθυσμό της πόλης και είχε αρπάξει τις περιουσίες τους. Όσοι απέμειναν από τη σφαγή εκείνη έφυγαν ξεριζωμένοι στην απέναντι αιτωλική γη.

Μόλις μετά από αρκετά χρόνια άρχισε και πάλι ο εποικισμός και η επάνοδος στην πόλη. Η Δημογεροντία της και η Μητρόπολη εργάστηκαν για να προασπίσουν τα συμφέροντα της χριστιανικής κοινότητας από την αρπακτική διάθεση του Αλή πασά. Μεταξύ των επιφανών Πρεβεζάνων ο Ιωάννης Γκενοβέλης, ο οποίος ήταν διαχειριστής του Αλή πασά και ο οποίος γνώριζε το κληροδότημα του Αναστασίου Θεοφάνους στη Μόσχα, αλλά και τις διαθέσεις του Αλή για την αρπαγή του, διέσωσε το κληροδότημα, αφού κρυφά από τον Αλή συνεννοήθηκε με τους εκτελεστές του κληροδοτήματος και ανάστειλε την εκτέλεση του σκοπού μέχρι το θάνατο του Αλή πασά.¹⁹

Ύστερα απ' το θάνατο του Αλή και την αποκατάσταση της ειρήνης στον ελλαδικό χώρο, οι εκτελεστές της διαθήκης στη Μόσχα έγραψαν στην κοινότητα της Πρέβεζας για τη σύσταση της σχολής. Η άδεια νόμιμης λειτουργίας της σχολής, εξασφαλίστηκε από την τουρκική κυβέρνηση τον Απρίλιο του 1834, ύστερα από ενέργειες ισχυρών φίλων του Μητροπολίτη Άρτης και Πρεβέζης Νεόφυτου Ε' και παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Διβάνι.²⁰

Μετά την εξασφάλιση της νόμιμης άδειας λειτουργίας της σχολής από την Πύλη (1834) και με τις συντονισμένες ενέργειες του Μητροπολίτη καθώς και των επιτρόπων των ναών της Πρέβεζας, Αγίου Νικολάου, Αγίου Αθανασίου και Αγίου Χαραλάμπους, το «Σχολαρχείο» το οποίο λειτουργούσε μέχρι τότε στην Πρέβεζα μετονομάστηκε σε «Αναστασιαία Θεοφάνεια Σχολή».²¹

Με τα χρήματα του Αναστασίου Θεοφάνους που τμηματικά έρχονταν στην Πρέβεζα αγοράστηκε το οικοπέδο, ανεγέρθηκε το διδακτήριο και αγοράστηκαν το έτος 1877 περίπου 300 ελαιόδεντρα. Ως χρόνοι ανέγερσης του διδακτηρίου της σχολής αναφέρονται τα έτη 1825, το 1836-1837 και το 1844.²²

Σχετικά με το ποιος ήταν ο πρώτος δάσκαλος της σχολής υπάρχουν αντικρουόμενες πληροφορίες. Πρώτος δάσκαλος της σχολής το 1834 αναφέρει ο ιστορικός Κ. Βακαλόπουλος ότι υπήρξε ο Παναγής Αντύπας.²³ Σύμφωνα με όσα γράφουν ο Γ. Μουστάκης και ο Χρ. Πανούσης στις εργασίες τους ως πρώτος δάσκαλος που δίδαξε στο καινούργιο ιδιόκτητο κτίριο της Θεοφανείου σχολής που κτίστηκε με χρήματα του κληροδοτήματος Αν. Θεοφάνους, ήταν ο Σακελάριος από το Ζαγόρι.²⁴ Ανάμεσα στους πολυάριθμους δασκάλους της σχολής περιλαμβάνονται ο Χρ. Γερογιάννης για πολλά χρόνια, ο Ιωάννης Παχούμης για 40 χρόνια, από το

¹⁹ ΠΑΝΟΥΣΗΣ 1984, 11.

²⁰ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1988, 23.

²¹ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 748.

²² ΠΑΝΟΥΣΗΣ 1984, 11.

²³ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ 1992, 748.

²⁴ ΠΑΝΟΥΣΗΣ 1984, 11.

1865 και μετά, ο Κωνσταντίνος Καραπάνος από την Αιτωλία, ο Παναγιώτης Αραβαντινός από την Πάργα, ο Π.Α. Μακροκέφαλος, ο Φ. Δημάρατος και πολλοί άλλοι.²⁵

Ο κανονισμός λειτουργίας της σχολής συντάχθηκε με τη συνεργασία των επιτρόπων των τριών ναών της Πρέβεζας και των λοιπών προκρίτων της πόλης το έτος 1844.²⁶

Ο Αναστάσιος Θεοφάνους έχει χαρακτηριστεί ως ο μεγαλύτερος ευεργέτης της Πρέβεζας²⁷ γιατί με το κληροδότημά του, χρηματοδότησε την εκπαίδευση της πόλης για περίπου εκατό χρόνια (1814-1917) και εξασφάλισε τη συνεχή και ομαλή πορεία του εκπαιδευτικού έργου. Η «Θεοφάνειος Σχολή» αποτέλεσε όλο αυτό το χρονικό διάστημα το εκπαιδευτικό φυτώριο της πόλης και της περιοχής της.²⁸ Με τη ρωσική επανάσταση του 1917 το κληροδότημα του Θεοφάνους στη Μόσχα περιήλθε στην κυριότητα του ρωσικού κράτους και χάθηκε η κατάθεση των 20.875 ασημένιων ρουβλίων. Έτσι η Θεοφάνειος Σχολή της Πρέβεζας έχασε τον βασικό οικονομικό πόρο που τη συντηρούσε και από τότε τα έξοδα λειτουργίας της ανέλαβε το ελληνικό κράτος.²⁹

Από το 1873 και μετά λόγω της εκτίμησης της δουλειάς και της εμπιστοσύνης που είχαν στο πρόσωπο του δασκάλου Ιωάννη Παχούμη πολλοί Πρεβεζάνοι αφήνουν στη Θεοφάνειο Σχολή με διαθήκες τους πολλά περιουσιακά στοιχεία με διάφορα ποσά για την οικονομική της ενίσχυση και έτσι τα οικονομικά της σχολής ενισχύονται ακόμη περισσότερο.

Σύμφωνα με την έκθεση της εκπαιδευτικής επιτροπής του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλολογικού Συλλόγου που συντάχθηκε και δημοσιεύτηκε στην Επετηρίδα του συλλόγου του έτους 1873-1874 στη Θεοφάνειο σχολή λειτουργούσαν δύο σχολεία: «1) ελληνικόν έχον μαθητάς 30 και ένα διδάσκαλον μεθ' ενός παιδονόμου και 2) αλληλοδιδασκτικόν, εις ό φοιτώσιν εκατόν πενήντα μαθηταί υπό δύο διδασκάλων διδασκόμενοι».³⁰

Το Παρθεναγωγείο Πρέβεζας

Το 1851 ιδρύθηκε στην Πρέβεζα Παρθεναγωγείο³¹ για την μόρφωση των κοριτσιών. Η ίδρυση αυτού του τύπου σχολείου στην πόλη της Πρέβεζας αποτελεί απόδειξη της ευαισθησίας την οποία έδειξαν οι κάτοικοί της, εκείνη την περίοδο που δε λειτουργούσαν πολλά σχολεία, για τη μόρφωση της μάνας και της γυναικείας εκπαίδευσης γενικότερα.

²⁵ ΠΑΝΟΥΣΗΣ 1984, 12.

²⁶ ΒΙΤΑΛΗΣ 1983, 172.

²⁷ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1988, 22.

²⁸ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1997, 306-307.

²⁹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1988, 23.

³⁰ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 128. Το ελληνικό σχολείο, ή σχολαρχείο, ήταν ο τύπος του σχολείου εκείνου που ιδρύθηκε στο εκπαιδευτικό σύστημα του ελεύθερου ελληνικού κράτους από την αντιβασιλεία του Όθωνα την περίοδο 1834-1836 σύμφωνα με το πρότυπο του λατινικού σχολείου (*Lateinische Schule*) που λειτουργούσε στη Βαυαρία. Επικράτησε να ονομάζεται και Σχολαρχείο από το χαρακτηρισμό του διευθυντή του ως «Σχολάρχης» που υπήρχε στον ιδρυτικό νόμο της 31 Δεκεμβρίου 1836. Ήταν η πρώτη βαθμίδα, ο πρώτος κύκλος της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και σκοπός του ήταν από τη μια να συμπληρώσει τη στοιχειώδη μόρφωση των αποφοίτων του δημοτικού σχολείου και από την άλλη να δώσει ορισμένες πρακτικές γνώσεις σ' αυτούς που θα συνέχιζαν τις σπουδές τους. Τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ήταν τα σχολεία εκείνα τα οποία λειτούργησαν στην Ευρώπη, αλλά και στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος αμέσως μετά την απελευθέρωση του 1821, από την εποχή του Καποδίστρια μέχρι και το 1880. Έλαβαν το όνομα αυτό από τη μέθοδο διδασκαλίας που χρησιμοποιούσαν, τη λεγόμενη αλληλοδιδασκτική. Σύμφωνα με αυτή οι ικανότεροι μαθητές χρησιμοποιούνταν από το δάσκαλο για τη διδασκαλία των μαθητών που υστερούσαν στα μαθήματα, αλλά και για την τήρηση της τάξης και την ευκοσμία κατά τις ώρες εργασίας του σχολείου. Βλ. ΔΕΡΒΙΣΗΣ 1989, 43· ΚΟΡΑΚΙΤΗΣ 1967, 475· ΦΩΤΕΙΝΟΠΟΥΛΟΣ 1967.

³¹ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1997, 306-307.

Τα Παρθεναγωγεία ήταν τριτάξια σχολεία στα οποία φοιτούσαν κορίτσια απόφοιτοι του Δημοτικού σχολείου χωρίς εξετάσεις. Το απολυτήριο του Παρθεναγωγείου έδινε στις κατόχους του τα ίδια προσόντα που έδινε και το απολυτήριο του Γυμνασίου, εκτός της φοίτησής τους στις ανώτερες σχολές και στο Πανεπιστήμιο.³²

Κατά τα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του τη διοικητική επιτροπή του Παρθεναγωγείου απασχολούσε σοβαρά το θέμα της απόκτησης δικής του στέγης. Για το σκοπό αυτό απέστειλε, στις 30 Δεκεμβρίου 1850, επιστολή προς τον Ηπειρώτη Απόστολο Αρσάκη, ο οποίος τότε ζούσε στο Βουκουρέστι της Ρουμανίας για να του ζητήσει την πατριωτική συνδρομή του υπέρ του Παρθεναγωγείου της Πρέβεζας. Το αίτημα αυτό υποβάλλεται στον Απόστολο Αρσάκη επειδή την περίοδο εκείνη είχε δημοσιευτεί στον τύπο ότι αυτός ήταν ο ευεργέτης που έδωσε 250.000 δραχμές για την αποπεράτωση του ανεγειρόμενου στην Αθήνα Παρθεναγωγείου. Υποβάλλοντας το αίτημά τους για χρηματοδότηση προκειμένου να ανεγερθεί το διδακτήριο του Παρθεναγωγείου οι επίτροποι των τριών ναών της Πρέβεζας εκλιπαρούν τον Απόστολο Αρσάκη να ευαρεστηθεί να δώσει ότι θέλει από τα ψιγία τα οποία πέφτουν από το τραπέζι και του υπόσχεται ότι θα το ονομάσει Αρσάκειο Παρθεναγωγείο.³³

Ενέργειες παρόμοιες για χρηματοδότηση απευθύνει η εφορεία του Παρθεναγωγείου Πρέβεζας και ο Αθανάσιος Αθανασιάδης πρόκριτος της πόλης και πρόεδρος της δημόσιας εκπαίδευσης προς τον Μητροπολίτη Άρτης Σωφρόνιο. Το αίτημα του Αθανασιάδη και της εφορείας του Παρθεναγωγείου έγινε δεκτό από τον Μητροπολίτη και σε απαντητική επιστολή του τους γνωστοποιεί ότι εγκρίνει την οικονομική ενίσχυση του Παρθεναγωγείου από τα δύο μοναστήρια της Πρέβεζας, της Αγίας Τριάδας και των Αγίων Αποστόλων και υπόσχεται να δίνει ετησίως 500 γρόσια ο ίδιος.³⁴

Στην Α' έκθεση της Εκπαιδευτικής Επιτροπής του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλολογικού Συλλόγου και στις εκθέσεις των Αρχιερέων της Ηπείρου οι οποίες δημοσιεύονται στην επετηρίδα που εκδίδει ο Σύλλογος για το έτος 1873-1874, που είναι ο δεύτερος χρόνος λειτουργίας του, περιγράφεται η εκπαιδευτική κατάσταση της Πρέβεζας. Σχετικά με το Παρθεναγωγείο αναφέρεται ότι στην πόλη της Πρέβεζας λειτουργούν δύο Παρθεναγωγεία. Ένα κοινό, που έχει 40 μαθήτριες με μια δασκάλα και μια υπηρέτρια και ένα ιδιωτικό που έχει 70 μαθήτριες.³⁵

Για τη λειτουργία του Παρθεναγωγείου επισημαίνεται στην έκθεση του παραπάνω συλλόγου ότι εδώ και αρκετό καιρό έχει ξεσπάσει διαμάχη στους κόλπους του η οποία το έχει μοιράσει σε δύο αντιμαχόμενα μέρη και ότι υπάρχει κίνδυνος να διαιωνισθεί αν δεν επέλθει η συμφιλίωση μεταξύ τους. Για τη λύση αυτής της διαμάχης και την αφετηρία για ρύθμιση και βελτίωση των σχολείων που λειτουργούν στην πόλη της Πρέβεζας προτείνεται από την έκθεση η μετεξέλιξη του ενός παρθεναγωγείου σε νηπιαγωγείο στο οποίο μπορούν να φοιτούν παιδιά μέχρι και του 8^{ου} έτους.³⁶

Το εκπαιδευτικό αυτό ίδρυμα επειδή είχε ελάχιστους οικονομικούς πόρους οι οποίοι προερχόταν κυρίως από τους ναούς και τα μοναστήρια της Πρέβεζας καθώς και από προαιρετικές συνδρομές ιδιωτών, είχε αρκετές δυσκολίες στη λειτουργία του, αφού για τη συντήρηση των Παρθεναγωγείων δαπανώνταν κάθε χρόνο 8.100 γρόσια και μόλις έφθαναν για μια μικρή αντιμισθία της διδασκάλισσας Παρθεναγωγού.³⁷

³² ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΟΥΚΑ 1967, 158.

³³ ΒΙΤΑΛΗΣ 1984, 108.

³⁴ ΒΙΤΑΛΗΣ 1984, 112.

³⁵ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 174.

³⁶ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 128.

³⁷ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 128.

Το νηπιαγωγείο Πρέβεζας

Οι πρώτες προσπάθειες και ενέργειες για τη σύσταση νηπιαγωγείου στην Πρέβεζα γίνονται κατά το έτος 1889, δηλαδή μια χρονική περίοδο που δεν έχει ακόμη θεσπισθεί στην ελεύθερη Ελλάδα ο θεσμός της προσχολικής αγωγής. Αυτό έγινε λίγο αργότερα το 1895 όταν ψηφίστηκε από τη Βουλή ο νόμος ΒΤΜΘ' ο οποίος σε σχετικό άρθρο του προέβλεψε την ίδρυση νηπιαγωγείων.³⁸

Από σχετικό έγγραφο της εποχής εκείνης με ημερομηνία 28 Απριλίου 1899 βλέπουμε ότι συνήλθαν σε έκτακτη συνέλευση οι δημογέροντες και οι πρόκριτοι της Πρέβεζας υπό την προεδρία αρχιερατικού επιτρόπου της Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης Ιερώνυμου Γοργιά. Στη συνέλευση εκείνη έγινε συζήτηση για την αναγκαιότητα σύστασης νηπιαγωγείου και ομόφωνα λήφθηκαν οι σχετικές αποφάσεις:³⁹ 1) Να συσταθεί το Νηπιαγωγείο στην Πρέβεζα· 2) Εξουσιοδοτείται η επιτροπή η οποία διοικούσε τη Θεοφάνειο Σχολή να προχωρήσει στην ενοικίαση κατάλληλου οικήματος· 3) Να γίνει πρόσληψη με πράξη του μητροπολίτη, μιας νηπιαγωγού, για την οποία προτείνεται να είναι πτυχιούχος από τη σχολή της Κωνσταντινούπολης, δύο γυναικών βοηθών της νηπιαγωγού και μιας υπηρέτριας, ώστε να λειτουργήσει το νηπιαγωγείο από τον επόμενο μήνα.

Στη συνέχεια αφού συζητήθηκε το θέμα των πόρων με τους οποίους θα συντηρείται το νηπιαγωγείο αποφασίστηκε να γίνεται η χρηματοδότησή του κάθε χρόνο από 7 εκκλησίες της Πρέβεζας, τα δύο μοναστήρια στο Σκαφιδάκι και από διάφορα κληροδοτήματα. Έτσι ορίστηκε να δίνουν κάθε χρόνο οι εκκλησίες αυτές τα εξής ποσά: του Αγίου Δημητρίου 10 λίρες, του Αγίου Νικολάου 5 λίρες, του Αγίου Κωνσταντίνου 5 λίρες, του Αγίου Χαραλάμπους 5 λίρες, του Προφήτη Ηλιού 1 λίρα, του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου 1 λίρα, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου 2 λίρες, των Αγίων Αποστόλων 1 λίρα, η μονή της Αγίας Τριάδας 5 λίρες και η μονή των Αγίων Αποστόλων 5 λίρες. Η χρηματοδότηση από διάφορα κληροδοτήματα αποφασίστηκε ως εξής: του Δ. Μπάλκου 2 λίρες, της Ροζ. Γιακουμή 2 λίρες, το ιερομόναχου Ιγνατίου 2 λίρες, του Ζυγούρη 1 λίρα, και του Αυγερινού 1 λίρα. Με αυτά τα ποσά η ετήσια χρηματοδότηση από τα ταμεία των εκκλησιών και τα κληροδοτήματα ανερχόταν στο ποσό των 48 λιρών. Επειδή αυτά τα ποσά δεν ήταν αρκετά αποφασίστηκε να εισπραχθούν συνδρομές για τη συντήρηση του νηπιαγωγείου με τη φροντίδα των επιτρόπων, όχι μόνο από τους γονείς που τα παιδιά τους θα φοιτήσουν στο νηπιαγωγείο αλλά και από τους υπόλοιπους χριστιανούς πολίτες ή παρεπιδημούντες⁴⁰ της πόλης. Οι δημογέροντες που υπογράφουν είναι οι: Ν. Περδικάρης, Κ. Μουστάκης, Ν. Παππάς και Αλεξ. Ντόντης.⁴¹ Οι πρόκριτοι που υπογράφουν τη συστατική πράξη του νηπιαγωγείου είναι οι: Α.Π. Σκεφτέρης, Κ.Δ. Περδίκης, Σ. Καρύδης, Α. Ροϊζος, Δ. Σκεφτέρης, Α. Τόλιας, Γ. Τσακαλώτος, Γ. Γκίνακας, Γερ. Κοκκινάκης, Γ. Κονεμένος.⁴²

Μέσα στο ίδιο έτος και σε ειδικές συσκέψεις που έγιναν των Δημογερόντων και των προκρίτων της Πρέβεζας, αποφασίστηκε η περαιτέρω χρηματοδότησή του από διάφορα κληροδοτήματα και η εγκατάστασή του στο κτίριο του Παρθεναγωγείου.

Το νηπιαγωγείο αυτό που ιδρύθηκε το 1889 μετονομάστηκε αργότερα σε Καραμάνειο Νηπιαγωγείο Πρεβέζης αφού από τη διαθήκη του Πρεβεζάνου Σπυρίδωνα Καραμάνη κτίστηκε το

³⁸ ΔΗΜΑΡΑΣ 1984, 3.

³⁹ ΒΙΤΑΛΗΣ 1985, 136-137.

⁴⁰ ΒΙΤΑΛΗΣ 1985, 137.

⁴¹ ΒΙΤΑΛΗΣ 1985, 137.

⁴² ΒΙΤΑΛΗΣ 1985, 138.

οίκημα στο οποίο στεγάστηκε και συνεχίζει να υπάρχει μέχρι σήμερα δίπλα από την εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου στην Πρέβεζα.⁴³

Η εκπαιδευτική κατάσταση έξω από την πόλη της Πρέβεζας

Όπως αναφέρεται στην Επετηρίδα του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου το έτος 1873-1874 λειτουργούσαν σχολεία σε όλα σχεδόν τα χωριά τα οποία σήμερα υπάγονται στο νομό Πρέβεζας. Τα χωριά στα οποία λειτουργούσαν σχολεία ή όχι αναφέρονται στην παρουσίαση που γίνεται στη συνέχεια με την ονομασία που είχαν την περίοδο εκείνη.⁴⁴

Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι κατά την οθωμανική κυριαρχία ο νομός της Πρέβεζας δεν υπήρχε. Η πόλη και τα χωριά της ανήκαν σε διαφορετική διοικητική διαίρεση που καθορίζονταν από την τουρκική διοίκηση και σε διαφορετική θρησκευτική διοίκηση η οποία ρυθμιζόταν από το Πατριαρχείο η οποία διατηρείται η ίδια σχεδόν μέχρι σήμερα.

Στις αναφορές των αρχιερέων και της εκπαιδευτικής επιτροπής του συλλόγου καταγράφονται ονομαστικά τα χωριά στα οποία λειτουργούσαν σχολεία, πόσες οικογένειες έχει το χωριό, το είδος του σχολείου, οι πόροι με τους οποίους συντηρούνται καθώς και οι πηγές προέλευσής τους. Σύμφωνα με την τότε διοικητική διαίρεση τα σημερινά χωριά του νομού Πρέβεζας ανήκαν σε δύο επαρχίες, την επαρχία Άρτης και την επαρχία Παραμυθιάς: Στην επαρχία Άρτης, ανήκαν δύο περιοχές, η περιοχή Άρτης και η περιοχή Πρεβέζης με τα αντίστοιχα τμήματα.

Στην περιοχή Άρτης εκτός από τα τμήματα που σήμερα ανήκουν στο σημερινό νομό ανήκαν και δύο τμήματα που σήμερα διοικητικά υπάγονται στο νομό Πρέβεζας. Τα τμήματα αυτά ήταν το τμήμα Καρβασσαρά και το τμήμα Λάκκας.

Στην περιοχή Πρεβέζης ανήκαν τρία τμήματα, της Λάμαρης, της Λακκοπούλας και των Τσαμοχωριών με τα χωριά που έχουν και σήμερα εκτός από μερικά που έχουν εξαφανιστεί ενώ κάποια άλλα έχουν εγκαταληφθεί.

Στην επαρχία Παραμυθιάς ανήκαν τα τμήματα που και σήμερα περιλαμβάνει αλλά και το τμήμα Πάργας που έχει τα χωριά τα οποία υπάγονται σήμερα στο νομό Πρέβεζας.

Σχετικά με τα χωριά και την εκπαιδευτική κατάσταση που υπήρχε σ' αυτά, στην έκθεση της επιτροπής του συλλόγου για την περίοδο 1872-1873 παρουσιάζονται αναλυτικά διάφορα στοιχεία όπως τα παρακάτω.

Στο τμήμα *Καρβασσαρά* ανάμεσα στα χωριά που είχε ήταν και μερικά που σήμερα ανήκουν στο νομό Πρέβεζας και παρουσίαζαν την παρακάτω εκπαιδευτική κατάσταση: Η *Φιλιπιάδα* με 58 οικογένειες, είχε ένα σχολείο κοινό και πλήρωνε έξοδα 1.400 γρόσια για μισθό του δασκάλου. Η *Βούλιστα-Παναγιά* είχε 55 οικογένειες, σχολείο κοινό και δαπάνη 300 γρόσια. Το *Κεράσοβο* είχε 25 οικογένειες, ένα σχολείο κοινό και δαπάνη 300 γρόσια. Η *Ρωμιά* είχε 5 οικογένειες και δεν είχε σχολείο. Ο *Άγιος Γεώργιος* είχε 30 οικογένειες, ένα σχολείο κοινό και δαπάνη 300 γρόσια.

Στο τμήμα *Λάκκας* ανήκαν τα εξής 10 χωριά με την ακόλουθη εκπαιδευτική κατάσταση: Ο *Καντζάς*, ο οποίος είχε 70 οικογένειες, λειτουργούσε αλληλοδιδασκτικό σχολείο και έδινε ετήσιο μισθό δασκάλου 3.000 γρόσια. Η *Κρασιά* είχε 78 οικογένειες, λειτουργούσε σχολείο κοινό και πλήρωνε έξοδα 400 γρόσια για μισθό δασκάλου. Τα *Λέλοβα* είχαν 150 οικογένειες, διατηρούσαν αλληλοδιδασκτικό σχολείο και πλήρωναν για μισθό δασκάλου 4.000 γρόσια. Η *Τζάρα*

⁴³ ΒΙΤΑΛΗΣ 1985, 142-143.

⁴⁴ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 174-179.

είχε 10 οικογένειες, ένα σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια. Το *Νικολίτσι* είχε 55 οικογένειες, λειτουργούσε ένα σχολείο αλληλοδιδασκτικό και είχε δαπάνη 1.500 γρόσια. Το *Νάσαρι* είχε 45 οικογένειες, ένα σχολείο κοινό και δαπάνη 400 γρόσια. Τα *Μελιανά* είχαν 13 οικογένειες, ένα σχολείο κοινό και δαπάνη 200 γρόσια. Οι *Παπαδάταις* είχαν 100 οικογένειες, ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο και δαπάνη 2.000 γρόσια. Το *Μπουλμέτι* και *Ζερβό* είχαν 35 οικογένειες, ένα σχολείο κοινό και μισθό 1.100 γρόσια στο δάσκαλο. Η *Ποδογόρα* είχε 118 οικογένειες, ένα σχολείο αλληλοδιδασκτικό και δαπάνη 3.000 γρόσια για μισθό του δασκάλου.

Στα τρία τμήματα της περιοχής της *Πρέβεζας* η εκπαιδευτική κατάσταση ήταν η εξής: Στο τμήμα *Λάμαρης* ανήκαν 14 χωριά και υπήρχε η παρακάτω κατάσταση: Ο *Λούρος* είχε 60 οικογένειες, σχολείο αλληλοδιδασκτικό και πλήρωνε για μισθό δασκάλου 1.500 γρόσια. Ο *Παλιορόφορος* είχε 70 οικογένειες, σχολείο αλληλοδιδασκτικό και είχε δαπάνη 1.550 γρόσια. Τα *Δούβινα* είχαν 24 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 200 γρόσια. Το *Σέσσοβο* είχε 18 οικογένειες και δεν υπήρχε σχολείο. Το *Μάζι* είχε 9 οικογένειες και δεν υπήρχε σχολείο. Οι *Μαρτανιοί* είχαν 25 οικογένειες και δεν υπήρχε σχολείο. Το *Λιμπόχοβο* είχε 4 οικογένειες και δεν υπήρχε σχολείο. Η *Καμαρίνα* είχε 100 οικογένειες, ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο και πλήρωνε μισθό δασκάλου 1.500 γρόσια. Η *Μουζάκα*, είχε 21 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 200 γρόσια. Το *Κανάλι* είχε 25 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια. Τα *Φλάμπουρα* είχαν 15 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια. Το *Μιχαλίτσι* είχε 20 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια. Ο *Μύτικας* είχε 25 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια. Το *Σκαφιδάκι* είχε 25 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια.

Το τμήμα *Λακκοπούλας* είχε 9 χωριά με την ακόλουθη εκπαιδευτική κατάσταση: Η *Ζερμή* είχε 35 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 300 γρόσια. Τα *Γκιόναλα* είχαν 25 οικογένειες, σχολείο κοινό και δαπάνη 300 γρόσια. Το *Κράβαρι* είχε 30 οικογένειες, σχολείο κοινό και δαπάνη 250 γρόσια. Το *Άνω* και *Κάτω Κοτσανόπουλο* είχε σχολείο κοινό και δαπάνη 300 γρόσια. Οι *Νιαγκάταις* είχαν 6 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Η *Κορύτιανη* είχε 35 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Τα *Γόρανα* είχαν 15 οικογένειες σχολείο κοινό και πλήρωναν μισθό δασκάλου 150 γρόσια. Ο *Σκιαδάς* είχε 27 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 150 γρόσια. Τα *Σερζιανά* είχαν 13 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε.

Το 3^ο τμήμα της περιοχής Πρέβεζας ήταν το τμήμα *Τσαμοχωρίων* το οποίο περιλάμβανε τα παρακάτω 14 χωριά, στα οποία η εκπαιδευτική κατάσταση ήταν η εξής: η *Συντικλιά* είχε 25 οικογένειες σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 200 γρόσια. Το *Μέγα Δένδρο* είχε 13 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Η *Λυγιά* είχε 10 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Η *Ριτιάσα* είχε 18 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 250 γρόσια. Η *Καστροσυκιά* είχε 21 οικογένειες σχολείο κοινό και πλήρωνε δαπάνη 250 γρόσια. Η *Φθίνα* είχε 18 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Τα *Τσερκούβγενα* είχαν 20 οικογένειες σχολείο κοινό και πλήρωναν μισθό δασκάλου 200 γρόσια. Το *Κούτσουρο* είχε 12 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Το *Άνω* και *Κάτω Βλάδου* είχε 50 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 200 γρόσια. Το *Μποντάρι* είχε 22 οικογένειες, σχολείο κοινό και δαπάνη 150 γρόσια. Η *Ζαροβίνα* είχε 9 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Το *Κουκούλιο* είχε 20 οικογένειες και σχολείο δεν υπήρχε. Η *Τοπόλα* είχε 27 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 200 γρόσια. Η *Λούτσα* είχε 60 οικογένειες, σχολείο κοινό και πλήρωνε μισθό δασκάλου 250 γρόσια.

Το τμήμα *Πάργας* που ανήκε στην επαρχία *Παραμυθιάς* με τα χωριά του παρουσίαζε την ακόλουθη εκπαιδευτική κατάσταση: Η *Πάργα* είχε 150 οικογένειες, σχολείο αλληλοδιδασκτικό με 40 μαθητές και δαπάνη 4.000 γρόσια. Τα χρήματα προέρχονταν από την εκκλησία, τους

κατοίκους και τον επίσκοπο. Η *Αγιά-Ράπεζα* είχαν 232 οικογένειες, δύο αλληλοδιδασκτικά σχολεία, 90 μαθητές και δαπάνη 6.500 γρόσια που προερχόταν από τις εκκλησίες. Η *Γορίτσα* είχε 50 οικογένειες, σχολείο αλληλοδιδασκτικό, μαθητές 30, δαπάνη 2000 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από την εκκλησία. Το *Καστρί* είχε 30 οικογένειες σχολείο κοινό, μαθητές 20, δαπάνη 400 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από την εκκλησία. Το *Κορονόπουλο* είχε 25 οικογένειες, σχολείο κοινό, μαθητές 15, δαπάνη 500 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από την εκκλησία, τους κατοίκους και τον επίσκοπο. Το *Λυκούρσι* και *Μπεςερέ* είχαν 26 οικογένειες σχολείο κοινό, μαθητές 13, δαπάνη 350 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από την εκκλησία, και τους κατοίκους. Το *Καναλάκι* είχε 50 οικογένειες σχολείο κοινό, 30 μαθητές, δαπάνη 700 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από την εκκλησία και τους κατοίκους. Το *Κορώνι* είχε 35 οικογένειες, σχολείο κοινό, 22 μαθητές, δαπάνη 350 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από την εκκλησία και τους κατοίκους. Το *Τουρκοπάλουκο* είχε 30 οικογένειες, σχολείο κοινό, 14 μαθητές, δαπάνη 500 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από το μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου και τους κατοίκους. Τα *Ταμπάνια* με 30 οικογένειες, η *Ποταμιά* με 2 οικογένειες, η *Γλυκή* με 14 οικογένειες, η *Νεμίτσα* με 20 οικογένειες, το *Τσεκουράτι* με 6 οικογένειες και η *Αγία Τριάδα* με 5 οικογένειες δεν είχαν σχολείο. Η *Κλεισούρα*, το *Μουζακάτι* και το *Μπιρμπίλι* με 50 οικογένειες είχαν σχολείο κοινό με 25 μαθητές, δαπάνη 600 γρόσια και η τροφή στο δάσκαλο από τις εκκλησίες. Το *Γιαννούζι* με τις *Άρτσες* με 36 οικογένειες, η *Τσουκνίδα* με το *Βαλανδόραχο* με 35 οικογένειες και η *Σπλάντζα* με 20 οικογένειες δεν είχαν σχολείο.

Από την πιο πάνω παρουσίαση φαίνεται ότι τα χωριά ανάλογα με το μέγεθός τους και τις οικονομικές δυνατότητες που είχαν συντηρούσαν σχολείο.⁴⁵ Τα μικρά χωριά είχαν το κοινό σχολείο για τα στοιχειώδη γράμματα και τα μεγαλύτερα είχαν το αλληλοδιδασκτικό για τη διδασκαλία μαθημάτων.

Οι πόροι των σχολείων

Στην έκθεση παρουσιάζεται επίσης ένας πίνακας στον οποίο φαίνεται ότι οι πόροι για τη συντήρηση των σχολείων της περιοχής Πρέβεζας προέρχονταν από την ετήσια επιχορήγηση διαφόρων φορέων.

Από το λάσο Θεοφάνους	Γρόσια 12.000
Από το λάσο Παρθεναγωγείου	5.500
Από τη μονή Ζαλόγγου	2.200
Από τη μονή Κοζυλίου & Λιθαρίου	2.000
Από τη μονή Αβάσσου	1.300
Από τη μονή Πελαγίας	1.050
Από τη μονή Λεκατσά	1.200
Από τις μονές Αγίας Τριάδας και Αγίων Αποστόλων	500
Από τη μονή Αγίου Βαρνάβα	800
Καθυστερούμενα από τη Θεοφάνειο σχολή	2.700
<i>Σύνολο</i>	<i>Γρόσια 29.250</i>

⁴⁵ ΛΑΜΠΡΙΑΔΗΣ 1971, 67.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν διαπιστώνεται ότι η συντήρηση των σχολείων γινόταν από τους πόρους των μοναστηριών, των εκκλησιών, τις εισφορές των κατοίκων, από εράνους στις εκκλησίες, από διάφορες δωρεές ευεργετών και από κληροδοτήματα. Οι πόροι αυτοί προορίζονταν για ετήσια πληρωμή των δασκάλων, για αγορά βιβλίων και για εξεύρεση οικήματος το οποίο χρησιμοποιούνταν ως διδακτήριο.⁴⁶

Ανακεφαλαίωση

Από την παρουσίαση της εκπαιδευτικής κατάστασης στην πόλη της Πρέβεζας και στην ευρύτερη περιοχή διαπιστώθηκε ότι προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα λειτούργησαν σχολεία σε όλα σχεδόν τα χωριά. Η τάση αυτή να ιδρύονται σχολεία σε κάθε κοινότητα ήταν γενική και παρατηρήθηκε σε όλες τις περιοχές της Ηπείρου την ίδια χρονική περίοδο, σύμφωνα με τις περιγραφές τις οποίες έκαναν στις αναφορές τους οι επίσκοποι αλλά και στις εκθέσεις τις οποίες συνέταξε ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως τα έτη 1872 και 1873.

Στην πόλη της Πρέβεζας από πιο νωρίς είχε αρχίσει η ίδρυση, η οργάνωση και λειτουργία σχολείων από τους φορείς της ελληνικής κοινότητας. Σχετικά με τους πόρους τα διάφορα στοιχεία έδειξαν ότι αυτοί προέρχονταν από εκκλησιαστικές πηγές, από δωρεές ευεργετών και από διάφορα κληροδοτήματα. Γενικά η εκπαιδευτική κατάσταση στην Πρέβεζα και την περιοχή της την περίοδο που περιγράφηκε ήταν στα ίδια επίπεδα με αυτήν που επικράτησε σε όλο τον υπόδουλο ελληνισμό και διαμορφώθηκε με την υποστήριξη της εκκλησίας, των τοπικών παραγόντων, των διαφόρων συλλόγων και αποδήμων οι οποίοι ευημερούσαν σε κοινότητες του εξωτερικού.

***

Abstract

Thomas BAKAS: *The educational situation in the Region of Preveza at the end of 19th century*

The topic of this paper is the study of the prevalent educational situation in the region of Preveza at the end of the 19th century when Epirus was under the Ottoman rule.

Through bibliographical sources of the period and later, a concise description is being made of the education offered to the population of students in the entire region of Preveza, concerning the school operating bodies, the different school types, the educational staff, the financial situation of education and the educational process.

Although there is no record of an established educational system during that period, in fact a lot of effort has been put on the establishment and the operation of different types of schools both by regional bodies and the church.

⁴⁶ ΕΠΕΤΗΡΙΣ 1874, 179.

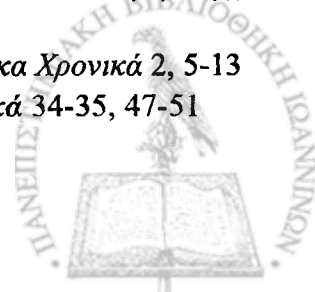
The education offered in that region as well as the rest of the Greek nation that was under the Ottoman rule complied with the standards that were established in the educational system of the free nation, concerning the books, the methods and the teaching staff.

In this paper an effort is made to analyze and evaluate the educational situation of the region through a historical survey in order to draw the appropriate conclusions.

The conclusions of this study take into consideration the prevalent social and historical circumstances of that period, due to their impact on the intellectual and cultural development of the people during that period.

Βιβλιογραφία

- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ ΣΠ., 1895, *Ιστορία Αλή πασά του Τεπελενλή*, τ. Α', Αθήνα
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1992, *Ηπειρος. Ιστορία του βόρειου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 2003, *Ιστορία της Ηπείρου. Από τις αρχές της Οθωμανοκρατίας ως τις μέρες μας*, Θεσσαλονίκη
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1978, Ειδήσεις για τα σχολεία Πρεβέζης επί Τουρκοκρατίας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 1, 5-10, 26-33
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1983, Αθανάσιος Αθανασιάδης και Θεοφάνειος Σχολή Πρεβέζης, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 171-181
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1984, Το Παρθεναγωγείον Πρεβέζης και ο Αθανάσιος Αθανασιάδης, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 107-112
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1985, Τα κατά την σύστασιν τω 1889 του πρώτου εν Πρεβέζη νηπιαγωγείου, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 135-143
- ΔΕΡΒΙΣΗΣ Σ., 1989, *Ιστορία, οργάνωση και διοίκηση της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη
- ΔΗΜΑΡΑΣ Α., 1984, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β', Αθήνα
- ΕΠΕΤΗΡΙΣ, 1874, *Επετερίς του εν Κωνσταντινουπόλει Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, έτος Α, 1873-1874*, Κωνσταντινούπολη
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΟΥΚΑ Ε., 1967, s.v. Θηλέων αγωγή, *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, Αθήνα, 156-173
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1994, Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17^ο και 18^ο αιώνα, *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 165-186
- ΚΟΡΑΚΙΤΗΣ Σ., 1967, s.v. Ελληνικόν σχολείον, *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Αθήνα, 475-476
- ΛΑΜΠΡΙΔΗΣ Ι., 1971, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, ΙΙΙ, Ιωάννινα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1988, Ιωάννης Παχούμης, ο δάσκαλος της Θεοφανείου Σχολής, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 18, 19-25
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Ε., 1997, Η Ήπειρος κατά τους νεότερους χρόνους. Εσωτερικές εξελίξεις, στο: Μ.Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Επιμ.), *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 306-307
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΝΟΥΣΗΣ Χ., 1984, Αναστάσιος Θεοφάνης (Θεοφάνειος Σχολή), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 2, 5-13
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ., 1997, Η εκπαίδευση στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 34-35, 47-51

- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Α., 1997, Το Νηπιαγωγείο κατά τον κανονισμό του Διδασκαλείου (1874) του Ηπειρωτικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, στο: *Επιστημονική Επετηρίς Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. Α, Ιωάννινα, 219-288
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1981, Ο αλφαριθμητισμός στην Πρέβεζα κατά τον 18^ο αιώνα (1742-1784), *Ο Ερασιστής* 18, 86-99
- ΦΩΤΕΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Θ., 1967, s.v. Αλληλοδιδασκτική μέθοδος, *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 1, Αθήνα, 141-144

Μάνος Ι. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ

*Ιστορική διαδρομή και αρχιτεκτονική
του Γενί Τζαμιού της Πρέβεζας*

Η ΕΡΕΥΝΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ του Γενί Τζαμιού της Πρέβεζας αποτέλεσε μέρος της μελέτης συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου, που διεξήχθη το έτος 2008, από το γραφείο αρχιτεκτονικών μελετών, Σταύρος Μαμαλούκος – Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου & Συνεργάτες.

Η ιστορική μας αναδρομή έχει αφετηρία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα όταν η Ήπειρος και η Πρέβεζα βρίσκονται υπό την εξουσία του Σουλτάνου. Έχει παρέλθει η εποχή του Αλή πασά και βρισκόμαστε στη σταδιακή κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εθνολογικά η πόλη της Πρέβεζας αποτελούνταν κυρίως από Έλληνες, Αλβανούς, Τούρκους, Εβραίους και Ιταλούς. Η πόλη διέθετε τότε δύο τζαμιά, το Εσκή Τζαμί που ανεγέρθηκε από τον Αλή πασά στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και το Γενί Τζαμί («νέο Τζαμί»).

Ιστορία του Μνημείου

Το Γενί Τζαμί της Πρέβεζας οικοδομήθηκε το 1844¹ με δαπάνη του Τουρκαλβανού Αχμέτ Ντίνο μπέη στο χώρο του άλλοτε ενετικού Διοικητηρίου² της πόλης και λειτούργησε ως ισλαμικό τέμενος τουλάχιστον έως την απελευθέρωση της πόλης από τα ελληνικά στρατεύματα το 1912. Περιλάμβανε χώρο προσευχής και προστώο.

Η χρονολογία καθαίρεσης του μιναρέ δε μας είναι γνωστή.³ Φωτογραφικά τεκμήρια του 1900 (Εικ. 1, 2) δείχνουν το τέμενος με τον μιναρέ σε καλή κατάσταση,⁴ όπως και φωτογραφία του Fred Boissonnas του 1914.⁵ Επίσης το μεγάλο Τζαμί της Πρέβεζας –το Εσκή Τζαμί– διατηρεί τον μιναρέ του τουλάχιστον μέχρι το 1920. Πιθανόν είναι, λοιπόν, και το Γενί Τζαμί να διατήρησε τον μιναρέ του τουλάχιστον μέχρι το 1923-1924, οπότε τελέστηκε και η ανταλλαγή πληθυσμών (Συνθήκη της Λωζάνης).

¹ Βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 252.

² Βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 1987, 50. Αναφέρει επίσης ως ημερομηνία ανέγερσης του τζαμιού το 1848.

³ Βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 1987, 60, σημ. 8. Αναφέρει: «... Το μιναρέ έδεσαν με τριχιά οι Πρεβεζιάνοι μόλις το 1912 ελευθερώθηκαν και τράβηξαν πολλοί μαζί και έπεσε ...».

⁴ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77.

⁵ Αντίγραφο της φωτογραφίας του Fred Boissonnas υπάρχει στο αρχείο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις (No. αρν. 1498).

Σε φωτογραφία προ του 1925 (Εικ. 3) φαίνεται το προστώ σε μέτρια κατάσταση (λείπουν θολίτες των τόξων και η στέγη έχει «καθίσει»). Στην πρόσοψη του τεμένους, στα βορειοανατολικά, φύτεται μεγάλο πλατάνι σε παρόμοια θέση με το σημερινό ενώ διακρίνεται στο βάθος βορειοανατολικά πηγάδι που εξυπηρετούσε το λειτουργικό της μουσουλμανικής θρησκείας.⁶

Το κτήριο κρίθηκε ανταλλάξιμο μετά το 1924 και περιήλθε σε ιδιώτη (οικογένεια Θεοφυλάκτου). Το τέμενος χρησίμευσε ως διδακτήριο του Ελληνικού σχολείου (Σχολαρχείο) από το 1917 έως το 1929.⁷ Σε σχολικές αναμνηστικές φωτογραφίες του 1925 (Εικ. 4, 5) διακρίνεται κτισμένο μέρος του προστώου για να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες (πιθανότερα γραφείο καθηγητών). Σε αυτή τη φάση θα πρέπει να έγινε και η πρώτη τροποποίηση των ανοιγμάτων παραθύρων.

Μεσοπολεμικά κατασκευάζεται πρόσκτισμα στην βόρεια όψη του τεμένους και λειτουργούν οι μεν δύο ανατολικοί χώροι ως καφενείο και ο δε δυτικός ως «γαλακτοζαχαροπλαστείον». Το πρόσκτισμα είναι αποτυπωμένο στο τοπογραφικό του 1932 (Εικ. 6). Το κτήριο εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως σχολείο (2^ο Δημοτικό Πρέβεζας), όταν μεγάλος σεισμός πλήττει την πόλη το 1938 και κρίνεται ακατάλληλο.

Μετέπειτα στεγάζει ξυλουργείο και πιθανότατα τότε κατεδαφίζεται ο βόρειος τοίχος ώστε να ενοποιηθούν οι χώροι προσευχής και προστώου, επιστρώνεται το δάπεδο με τσιμεντοκονία και τροποποιούνται τα ανοίγματα παραθύρων και τόξων. Στα μέσα της δεκαετίας του 1970⁸ στο κτήριο ξέσπασε φωτιά που κατάστρεψε την ξύλινη στέγη και στη θέση της κατασκευάστηκε νέα η οποία και διατηρείται σήμερα.

Το Τζαμί στέγασε ξυλουργείο μέχρι και το 2003, χρονιά στην οποία κηρύχθηκε διατηρητέο μνημείο με την από 19.08.2003 απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, η οποία δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 1291/Β'/12.09.2003. Έκτοτε το κτήριο δε φιλοξενεί καμία χρήση.

Το 2000 περιήλθε ως κληρονομιά στον Θεόδωρο Φονταρά και το 2005 στην ιδιοκτησία της Ανδρονίκης Πλέουρα.

Περιγραφή του Μνημείου (Εικ. 7-11)

Το Γενί Τζαμί βρίσκεται στα νότια της πόλης της Πρέβεζας, εντός του ιστορικού της κέντρου και μεταξύ του σύγχρονου Ναού των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και του 1^{ου} Γυμνασίου της πόλης (νεοκλασικό κτήριο του μεσοπολέμου). Το γήπεδο του κτηρίου περικλείεται από τις οδούς Αρκαδίου στα δυτικά, Κλεμανσώ στα βόρεια και Πολυτεχνείου στα ανατολικά ενώ στα νότια συνορεύει με αυλή πολυκατοικίας. Στη βορειοανατολική του γωνία φύτεται μεγάλο πλατάνι.

Στη σημερινή του μορφή το Γενί Τζαμί είναι κτήριο κάτοψης σχήματος Γ, το δυτικό σκέλος του οποίου έχει μήκος 1,5 περίπου μ. ενώ οι μέγιστες γενικές διαστάσεις του είναι 21,70 μ. ανατολικά και 12,20 μ. βόρεια.

Το κτήριο αποτελείται από το διατηρημένο τέμενος, αλλοιωμένο σημαντικά από νεωτερικές επεμβάσεις και από πρόσκτισμα του Μεσοπολέμου, προσαρτημένο στη βόρεια πλευρά του αρχικού κτηρίου. Το σωζόμενο τμήμα του αρχικού κτηρίου έχει μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 17,20 x 12,80 μ. και περιλαμβάνει μία αίθουσα διαστάσεων 14,50 x 9,20 μ., η οποία έχει

⁶ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 288-289.

⁷ Βλ. ΜΠΕΤΣΟΣ 2006, 136-138.

⁸ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77, υποσημ. 37.

προκύψει από την ενοποίηση του χώρου προσευχής με το τοξωτό προστώο του τεμένους, μετά την κατεδάφιση του μεταξύ τους τοίχου και την τοίχιση των ανοιγμάτων της στοάς. Από τον κατεδαφισμένο τοίχο σώζεται το δυτικό τμήμα του σε μήκος μόλις 40 εκ. Στα βόρεια της δυτικής πλευράς του παλαιού χώρου προσευχής είναι προσαρτημένος εξωτερικά ο μιναρές του τεμένους. Από αυτόν σήμερα σώζεται η βάση και το κατώτερο μέρος του κυλινδρικού του σώματος.

Στη νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας είναι διαμορφωμένος μικρός χώρος, χαμηλού ύψους και ευτελούς κατασκευής ενώ στη βόρεια ζώνη της αίθουσας υπάρχουν σε σειρά μικροί βοηθητικοί χώροι, επίσης ευτελούς κατασκευής και χαμηλού ύψους, που αναφέρονται λειτουργικά στο βόρειο πρόσκτισμα.

Οι τοίχοι έχουν πάχος 80 εκ. και είναι από προσεγγμένης κατασκευής ημιμάξευτη λιθοδομή από τοπικούς πλακοειδείς ασβεστόλιθους κτισμένους «αράδα» με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Η δόμηση είναι ομοιόμορφη χωρίς διάκριση των γωνιολίθων ή της βάσης του κτηρίου ή των λαμπάδων των ανοιγμάτων. Η κάλυψη της αίθουσας γίνεται με νεωτερική δίριχτη στέγη με σιδηρό φέροντα οργανισμό και επικάλυψη από φύλλα ελενίτ. Το δάπεδό της είναι επίσης νεωτερικό, από τσιμεντοκονία. Οι τοίχοι της παλαιάς αίθουσας προσευχής διατηρούν σε εξαιρετικά σαθρή κατάσταση τα αρχικά επιχρίσματα μέχρι το ύψος των 4,00 μ. Σε αυτή τη στάθμη, λοιπόν, θα πρέπει να διαμορφωνόταν η αρχική οροφή. Στα επιχρίσματα του ανατολικού και δυτικού τοίχου διακρίνονται ίχνη ξύλινων ορθοστατών και δοκαριών πατώματος που υποδεικνύουν την ύπαρξη παταριού στη βόρεια ζώνη της αίθουσας προσευχής σε πλάτος 4,75 μ.

Στο νότιο τοίχο κεντρικά είναι εμφανής, τοιχισμένη σήμερα, η κόγχη του μιχράμπ πλάτους 95 εκ. ενώ στα βόρεια του δυτικού τοίχου βρίσκεται το τοξωτό άνοιγμα πρόσβασης στον μιναρέ πλάτους 67 εκ. και ύψους 2,15 εκ.

Η πρόσβαση στο εσωτερικό της αίθουσας γίνεται σήμερα από δύο νεώτερες θύρες, εκ των οποίων η μία βρίσκεται στη δυτική όψη και αποτελεί νεώτερη διάνοιξη στον αρχικό τοίχο ενώ η δεύτερη βρίσκεται ανατολικά της νότιας όψης στη θέση αρχικού παραθύρου. Ο φωτισμός της αίθουσας γίνεται από τέσσερα νεώτερα παράθυρα που διαμορφώθηκαν στις θέσεις αρχικών παραθύρων. Το κτήριο διατηρεί ένα μόνο αρχικό άνοιγμα παραθύρου, στα δυτικά του νότιου τοίχου, διαστάσεων 1,35 x 0,92 μ. το οποίο είναι σήμερα αποφραγμένο. Διαμορφώνεται από κτιστό λίθινο πλαίσιο και οριζόντιο πρέκι με ανακουφιστικό τόξο.

Η αρχική στοά συνίστατο από οκτώ τόξα εκ των οποίων τα τέσσερα μοιράζονται στη δυτική και ανατολική όψη. Στη βόρεια όψη του αρχικού κτηρίου έχουμε σε σειρά τρία όμοια μεγάλα τόξα ανοίγματος 2,60 μ. και ένα μικρότερο άνοιγμα περίπου 1,00 μ. στα δυτικά. Μεταξύ των τόξων μεσολαβούν τετράγωνοι πεσσοί 50 x 50 εκ. ενώ οι γωνιακοί είναι το πιθανότερο ισοσκελές Γ εξωτερικών διαστάσεων 83 x 83 εκ. Τα ανοίγματα των τόξων του προστώου διατηρούνται σήμερα τοιχισμένα εκτός του κεντρικού της βόρειας τοξοστοιχίας, ενώ σε ενδιαμέση φάση «φιλοξενούσαν» ανοίγματα παραθύρων. Τα τόξα σχηματίζονται από λαξευτούς θολίτες ύψους 22 εκ. σε υποχώρηση 3 εκ. από το πρόσωπο του τοίχου. Τους θολίτες στέφουν πλακοειδής λίθοι ύψους 9 εκ. που επαναφέρουν το πρόσωπο της τοιχοποιίας. Η γένεση των τόξων διαμορφώνεται με προεξοχή επίκρανου, τεταρτοκυκλικής λάξευσης, προς το κέντρο του ανοίγματος. Στο επίκρανο εδράζονταν δύο ξύλινοι ελκυστήρες, όπως μαρτυράται σήμερα στο κεντρικό μεγάλο τόξο της βόρειας τοξοστοιχίας, μεγέθους 10 x 8 εκ. και σε απόσταση 8 εκ. από τα πρόσωπα του τόξου.

Ο μιναρές διατηρείται έως το ύψος του γείσου. Εξωτερικά εμφανίζεται σε κάτοψη ως ορθογώνιο διαστάσεων 3,05 x 2,05 με αποτμήσεις του ενός μέτρου των δύο ακμών του. Το ορθογωνικό σχήμα ολοκληρώνεται στο έδαφος από δύο χαμηλούς τριγωνικούς αναβαθμούς. Στο

ύψος της γένεσης των δυτικών τόξων «τρέχει» περιμετρικά κοσμήτης, όμοιας λάξευσης με τα επίκρανα των τόξων, άνωθεν του οποίου ο πρισματικός όγκος της βάσης του μιναρέ γίνεται πυραμιδοειδής. Το κλιμακοστάσιο ανόδου στον μιναρέ διαμορφώνεται εντός κυλίνδρου διαμέτρου 1,25 μ. Σήμερα μετράμε 17 πατήματα πλάτους 52 εκ. με ρίχτι 26 εκ. ενώ η ολοκλήρωση ενός κύκλου (μία στροφή) επιτυγχάνεται στα 13 πατήματα. Κάθε βαθμίδα αποτελείται καθ' ύψος από δύο λίθους στους οποίους είναι λαξευμένος ο κεντρικός σπόνδυλος στήριξης διαμέτρου 19,5 εκ. Η κάτω ράχη των λίθων είναι χοντρολάξευτη. Οι βαθμίδες αλληλοκαλύπτονται σε μικρό πλάτος και πακτώνονται στον τοίχο. Στην τοιχοποιία διαπιστώνονται μερικά κενά που ενδέχεται να οφείλονται σε απώλεια ξυλοδεσιάς. Διατηρείται σήμερα μία φωτιστική σχισμή στη νότια λοξή επιφάνεια του πυραμιδοειδούς.

Το γείσο διαμορφώνεται από δύο σειρές προεχόντων ημιλάξευτων λίθων, με προεξοχή κάθε σειράς 6 εκ. και ύψος λίθων 9 εκ.

Ανακεφαλαιώνοντας, από το αρχικό κτήριο, διατηρούνται οι εξωτερικοί τοίχοι της αίθουσας προσευχής, το τοξωτό προστώο και ο μιναρές.

Το νεότερο πρόσκτισμα έχει εξωτερικές διαστάσεις 4,65 x 12,80 μ. Οι τοίχοι του είναι από επιχρισμένη φέρουσα λιθοδομή με στοιχεία (διαζώματα και ανώφλια) από οπλισμένο σκυρόδεμα. Χωρίζεται σε τρεις ορθογώνιους χώρους εκ των οποίων ο κεντρικός και ο ανατολικός αποτελούσαν κάποτε το καφενείο ενώ το δυτικό δωμάτιο ήταν το γαλακτοζαχαροπλαστείο και συνδέεται με τον βοηθητικό χώρο εμπρός από το μιναρέ που λειτουργούσε ως παρασκευαστήριο. Η προσπέλαση και ο φωτισμός των χώρων του πρόσκτισματος γίνεται από μια σειρά θυρών και παραθύρων-προθηκών που ανοίγονται στις τρεις όψεις του.

Αρχική μορφή του Μνημείου (Εικ. 12-15)

Το Γενί Τζαμί στην αρχική του μορφή ακολουθούσε τα βασικά χαρακτηριστικά των τζαμιών της επαρχίας της ελληνικής επικράτειας. Αποτελείτο από σχεδόν τετράγωνη αίθουσα προσευχής και τοξωτό προστώο (ροβάκ) στα βόρεια, με ενιαία ξύλινη στέγαση. Διέθετε επίσης μιναρέ στα δυτικά και ξύλινο πατάρι προσευχής επισήμων.

Η αρχική φάση του μνημείου είναι η μόνη αξιόλογη προς διερεύνηση και σε αυτήν επικεντρώθηκε η προσπάθεια αναπαράστασής του.

Η αίθουσα προσευχής είχε διαστάσεις 10,25 x 9,20 μ. και η πρόσβαση σε αυτή γινόταν από μία μόνο θύρα, στον κατεδαφισμένο σήμερα βόρειο τοίχο, διαμέσου της στοάς. Η πρόσβαση στο κλιμακοστάσιο του μιναρέ γινόταν από το άνοιγμα στη βορειοδυτική γωνία της αίθουσας ενώ το ξύλινο πατάρι καταλάμβανε όπως προαναφέρθηκε τη βόρεια ζώνη αυτής. Η διαμόρφωση της οροφής ξεκινούσε από το ύψος των τεσσάρων περίπου μέτρων όπου σήμερα σταματούν τα αρχικά επιχρίσματα. Ο φωτισμός της επιτυγχανόταν από οκτώ ίδια ανοίγματα μοιρασμένα στους τέσσερις τοίχους. Το τοξωτό προστώο είχε διαστάσεις 4,65 x 11,10 μ. και το πάτωμά του διαμόρφωνε επίπεδα ώστε να σηματοδοτείτε διάδρομος από το κεντρικό μεγάλο τόξο ως τη θύρα.

Γραφική Αναπαράσταση

Για τη γραφική αναπαράσταση της αρχικής μορφής του τεμένους διερευνήθηκαν τα εκλειπόμενα σήμερα στοιχεία του κτηρίου όπως:

α) η δομή και η μορφή της στέγης (σχήμα, κλίσεις και τελικό ύψος, υλικά και διατομές, αποστάσεις κύριων και δευτερευόντων στοιχείων του φέροντος οργανισμού, επικάλυψη ...).

β) η δομή και η μορφή του μιναρέ (διάμετρος ή διάμετροι, αναλογίες των καθ' ύψος στοιχείων, τελικό ύψος ...).

γ) η δομή και η μορφή του βόρειου θυραιοῦ τοίχου (πάχος, ανοίγματα, κόγχες, συσχέτιση με το πατάρι και την άνοδο σε αυτό ...).

δ) η δομή και η μορφή του παταριού (γενικές διαστάσεις, σχήμα, φέρον οργανισμός, στηθαίο, κλίμακα ανόδου ...).

ε) τα ανοίγματα.

στ) στοιχεία εξοπλισμού (μιχράμπ, οροφές ...).

Οι πηγές που κατορθώθηκε να συλλεχθούν για την τεκμηρίωση της αναπαράστασης είναι οι εικόνες 1-6.

Πέρα από τα ίχνη και τις μαρτυρίες του ίδιου του μνημείου, τα λοιπά συμπεράσματα εξήχθησαν με τη σχετική αβεβαιότητα από συγκριτική μελέτη κτηρίων ανάλογης χρήσης, μεγέθους, ιστορικής περιόδου, τοπικής αρχιτεκτονικής (διάθεσης υλικών) ...

α) Η αρχική στέγη του τεμένους ήταν ενιαία για την αίθουσα προσευχής και το προστώο, ξύλινης κατασκευής, τετράρριχη με επικάλυψη από βυζαντινού τύπου κεραμίδια (Εικ. 2, 3). Η κλίση της στέγης θα πρέπει να ήταν $\approx 40\%$ σύμφωνα με την αντίστροφη φωτογραμμετρική ανάλυση που εφαρμόστηκε στην Εικ. 2 και επαληθεύεται από κτήρια ανάλογου μεγέθους και εποχής όπως τα Ελαιοτριβεία Πρέβεζας και ο Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου στο Κομπότι Άρτας. Στην περιοχή και στην περίοδο που εξετάζουμε κυριαρχεί η εφαρμογή της καθιστής στέγης (ως σύστημα δομής και στατικής λειτουργίας του φέροντος οργανισμού) με διάφορες παραλλαγές. Για την αναπαράσταση χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία σύνθεσης, συνδέσεων και διατομών του φέροντος οργανισμού της στέγης του Ι.Ν. Αγίων Κωνσταντίνου & Ελένης Άρτας (1872).⁹

Τον φέρον οργανισμό αποτελούν πέντε τρίγωνα (ανά $\approx 1,75$ μ.), που αντιστοιχούν στο μήκος του κορφιά, εκ των οποίων μόνο τα δύο ακραία διαθέτουν «μπαμπά». Από τα τρίγωνα των μπαμπάδων άρχονται «μαχιάδες» και «κατωμαχιάδες». Ο κορφιάς φέρεται από τους μπαμπάδες και εν συνεχεία φέρει τους αμοιβόντες που του αντιστοιχούν. Ενδιάμεσα των τριγώνων παρεμβάλλονται αμοιβόντες που εδράζονται σε «πατούρες» και όχι γρεντιές. Η ίδια κατασκευή με πατούρες χρησιμοποιείται για την έδραση των αμοιβόντων που καταλήγουν στους μαχιάδες. Οι πατούρες και οι γρεντιές δένονται πάνω σε διπλούς ξύλινους στρωτήρες που περιτρέχουν τους τοίχους. Όπως μαρτυρεί σήμερα το γείσο, η αρχική στέγη ήταν παντελώς ασύνδετη από τους τοίχους δηλαδή δεν υπήρχαν κλάπες. Την κατασκευή ολοκλήρωναν το πέτωμα επί των αμοιβόντων και η επικάλυψη από κεραμίδια με τη μεσολάβηση λάσπης.

β) Ο μιναρές του τεμένους αποτελείτο από τη σωζόμενη βάση, κυλινδρικό μάλλον κορμό, έναν εξώστη, την απόληξη του κλιμακοστασίου με τοξωτό άνοιγμα προσανατολισμένο ομοίως με το μιχράμπ και κωνική στέψη.

Για την αναπαράσταση του μιναρέ εφαρμόστηκε αντίστροφη φωτογραμμετρική μέθοδος στην Εικ. 2 (με παράλληλη παράθεση της Εικ. 1 όπου οι απόσταση λήψης ήταν μεγάλη και οι

⁹ Διάθεση αδημοσίετου υλικού, μετρητικών στοιχείων και φωτογραφικού υλικού, Σταύρος Β. Μαμαλούκος 2007.

στρεβλώσεις λόγω φακού και προοπτικής πολύ μικρές) και εξαχθήκαν οι βασικές διαστάσεις και αναλογίες του μιναρέ του μνημείου. Καθώς οι εικόνες που έχουμε στην διάθεσή μας δεν είναι οι πρωτότυπες η ανάλυσή τους δεν είναι ακριβής και τα τελικά μεγέθη ενέχουν σχετικά σφάλματα που δεν ξεπερνούν πάντως τα 50 εκ. για το συνολικό ύψος του μιναρέ (δηλαδή $\approx 2\%$). Από την ανάλυση προέκυψε ύψος εξώστη από το έδαφος $\approx 12,80$ μ., συνολικό ύψος μιναρέ $\approx 20,80$ μ., λόγος αυτών $\approx 0,62$ μ. και ύψος κωνικής απόληξης $\approx 3,90$ μ. Το ύψος του στηθαίου εκτιμήθηκε ≈ 85 εκ., του τοξωτού ανοίγματος $\approx 1,75$ μ. ενώ τα πάχη τοίχων (≈ 25 εκ. πάχος τοίχου κορμού και ≈ 18 εκ. πάχος τοίχου απόληξης κλιμακοστασίου), ύψη ταινιών κτλ. σχεδιάστηκαν ενδεικτικά.

γ) Ο βόρειος τοίχος της αίθουσας προσευχής ήταν πάχους ≈ 80 εκ. όπως μαρτυρεί το σωζόμενο τμήμα του, διέθετε πιθανότατα δύο ανοίγματα παραθύρων (όμοια με τα υπόλοιπα) κεντρικά τη θύρα εισόδου και μία ή δύο εξωτερικές κόγχες.

δ) Το πατάρι ήταν πιθανόν κάτοψης Π καθώς η ζώνη των 4,80 μ. που υποδεικνύουν τα ίχνη είναι πολύ μεγάλη και σε σχετικά παραδείγματα παρατηρούμε μέγιστα πλάτη 2-3 μ. Το κλιμακοστάσιο ανόδου τοποθετήθηκε εσωτερικά στην βορειοανατολική γωνία του χώρου προσευχής, με πολλές επιφυλάξεις. Οι στύλοι του υπολογίζονται σε διαστάσεις 17 x 17 εκ. και το πάτωμα σε συνολικό πάχος 17 εκ. Το ύψος που υλοποιείται το δάπεδο του παταριού (με βάση τα ίχνη) είναι 2,50 μ. από το δάπεδο της αίθουσας προσευχής ενώ τα δοκάρια του θα πρέπει να πακτώνονταν στον βόρειο τοίχο χρησιμοποιώντας ως στρωτήρα τα ξύλινα πρέκια των ανοιγμάτων.

ε) Τα ανοίγματα παραθύρων διαμορφώνονταν όπως το μόνο σωζόμενο σήμερα. Η θύρα θα πρέπει να είχε ανάλογη διαμόρφωση ανωφλιού με τα παράθυρα και οι γενικές της διαστάσεις ήταν σε ύψος $\approx 2,20$ μ. (όπως τα πρέκια παραθύρων) και σε εκτιμώμενο πλάτος $\approx 1,20$ μ. Τα τοξωτά ανοίγματα του προστώου διαμορφώνονταν όπως και το εμφανές κεντρικό τόξο με διπλούς ξύλινους ελκυστήρες στις γενέσεις.

στ) Οι διαμορφώσεις του μιχράμπ, των οροφών, της κόγχης του προστώου είναι ενδεικτικές.

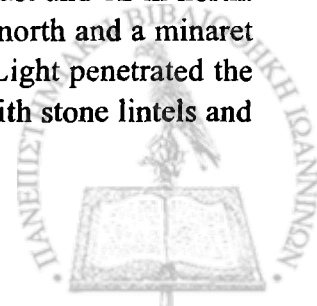
Abstract

Manos I. MARAGAKIS: *Yeni Cami of Preveza – History and Architecture*

The object of this presentation is the historical and architectural review of the Yeni Cami of Preveza. The research took place due to the conservation and restoration study of the monument.

The Yeni Cami (= «New Mosque») was erected in 1844 with the funds of the Turkish Albanian Ahmet Dino Bey. It functioned as an Islamic mosque at least till the liberation of the city in 1912. The building was used as a Greek school from 1917 until 1929. The minaret was demolished probably after 1924 when the Muslim population left the town. In between wars, before 1932, on the north face, a small building was added which functioned as a traditional coffee shop and dairy-confectionary shop. In the meantime continuing to being used as a school until the earthquake of 1938. Later, the main building of the temple was used as a carpenter's shop until 2003 when it was declared as a listed building.

The original form of Yeni Cami was L shaped with general sizes 17 m east and 12 m north. It included a praying area, an inner wooden balcony, an arch cloister on the north and a minaret on the west. The building had a four sided wooden roof covered with tiles. Light penetrated the praying area through eight perimetrical openings which were constructed with stone lintels and

blind arches. The entrance to the building was on the north side through the cloister.

The Yeni Cami was subjected to many alterations adjusting to each period's usage. As result, today, the original remaining features are the external walls, the arches of the cloister the base of the minaret and only one window.

Βιβλιογραφία

- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. (Επιμ.), 1991, *Πρέβεζα μέσα από το συλλεκτικό αρχείο του Νίκου Δ. Καραμπελα και το φωτογραφικό αρχείο του Δήμου Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1987, Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 16, 47-60
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 2006, *Η κρατική εκπαίδευση στο χώρο της Μητροπόλεως Πρέβεζας τη δεκαετία 1914/15-1924/25*, Πρέβεζα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης* Αθήνα
- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ», 2002, *Οδοιπορικό στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα

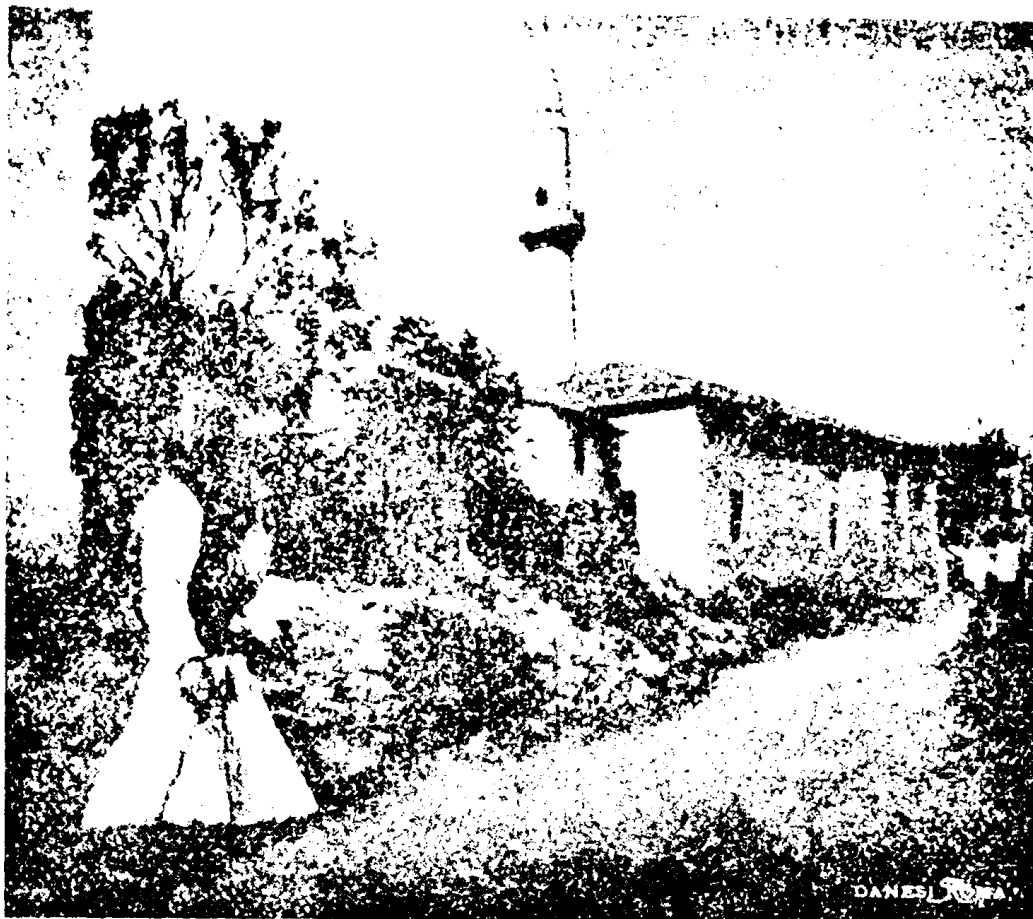
Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Πρέβεζα. Καρτ ποστάλ ιταλικής εκδόσεως 1900. Άποψη από νοτιοανατολικά. Διακρίνεται ο μιναρές του τεμένους (ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, εικ. 21)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Πρέβεζα. Φωτογραφία του F. Guicciardini, 1900.
Άποψη από νοτιοανατολικά
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 77)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Άποψη από τα βορειοδυτικά (προ τον 1932)
(Αρχείο Ν.Α. Καραμπέλα)

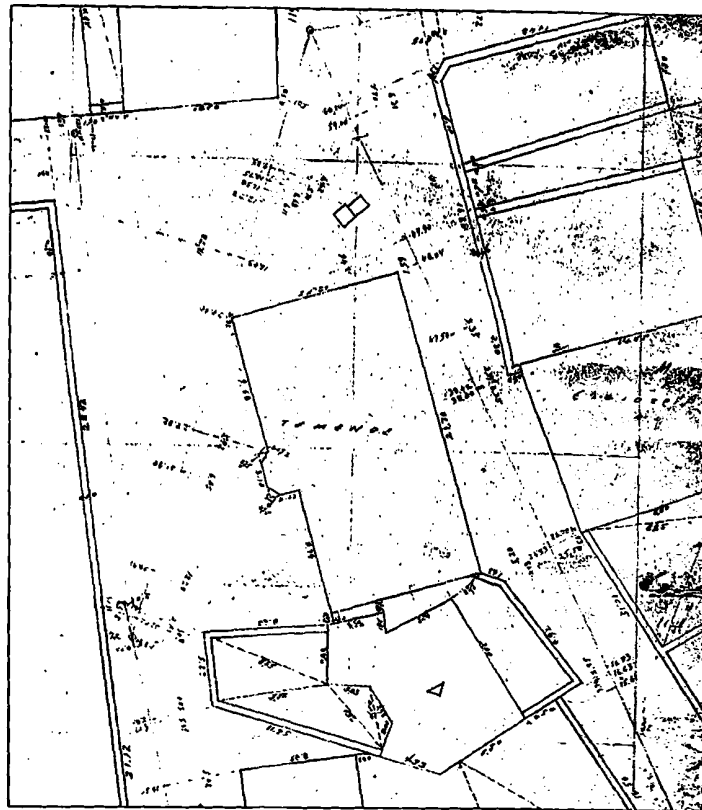

ΕΙΚΟΝΑ 4: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί. Αναμνηστική σχολική φωτογραφία 1925.
Άποψη από τα βορειοδυτικά. Διακρίνεται κτισμένο το δυτικό τμήμα του προστώου του τεμένους.
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 32)

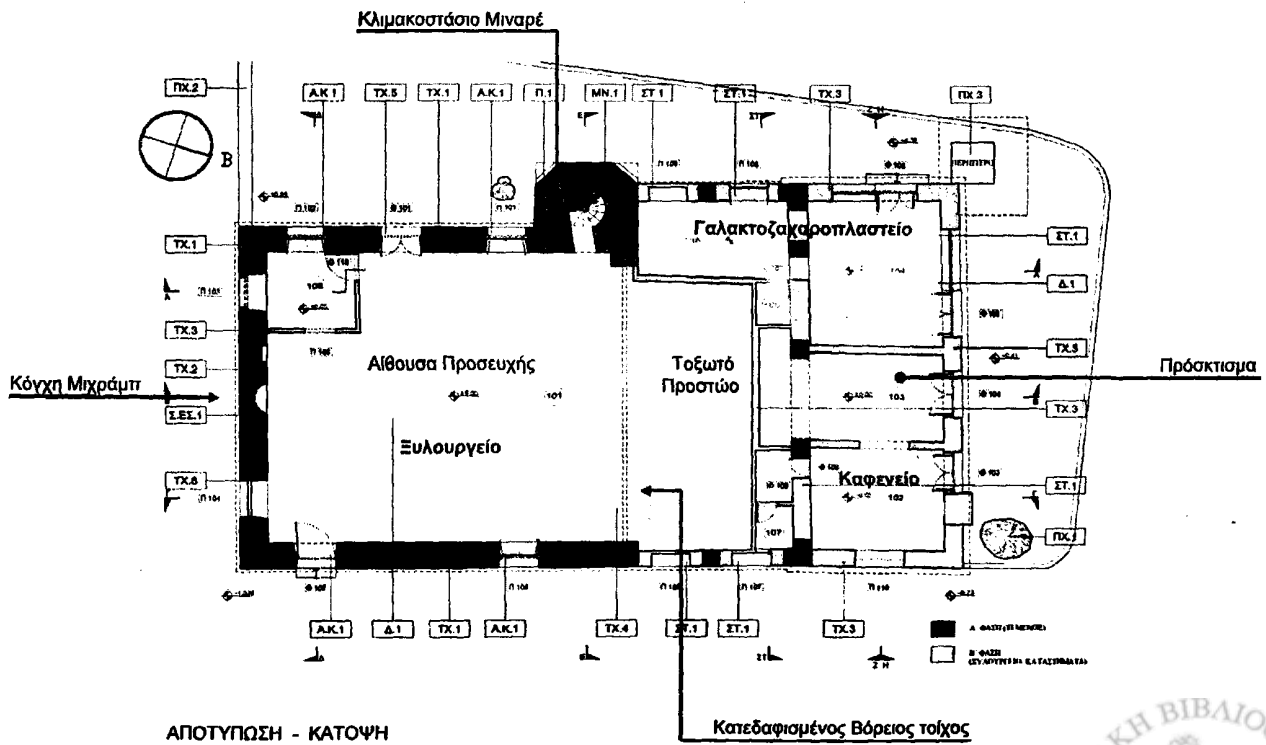

Γενί Τζαμί. Επιστήθιο Πρέβεζας 1925.

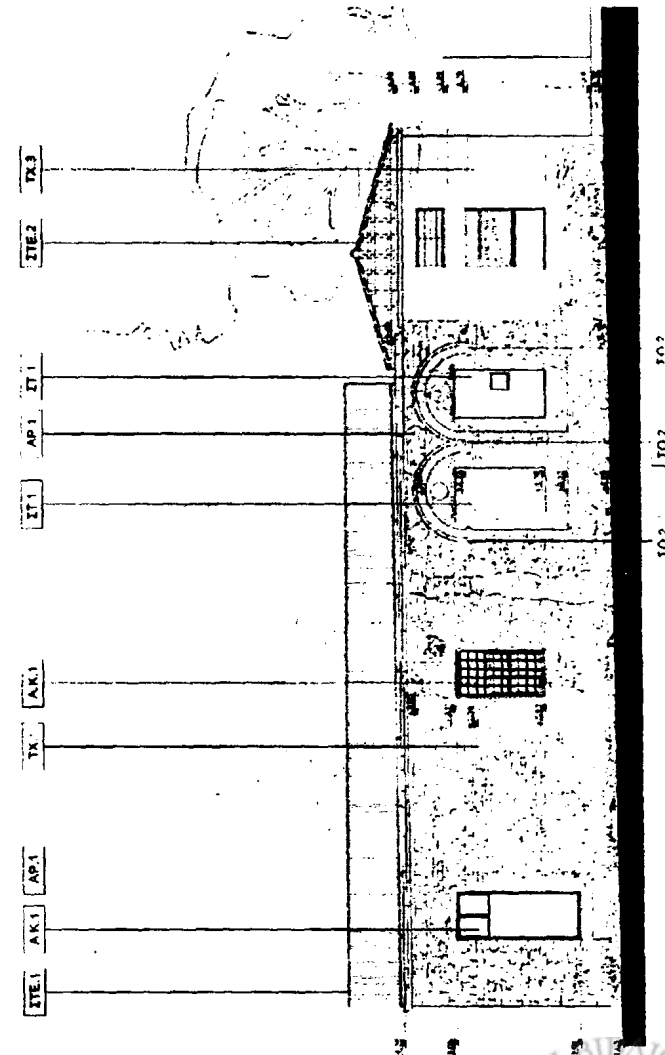
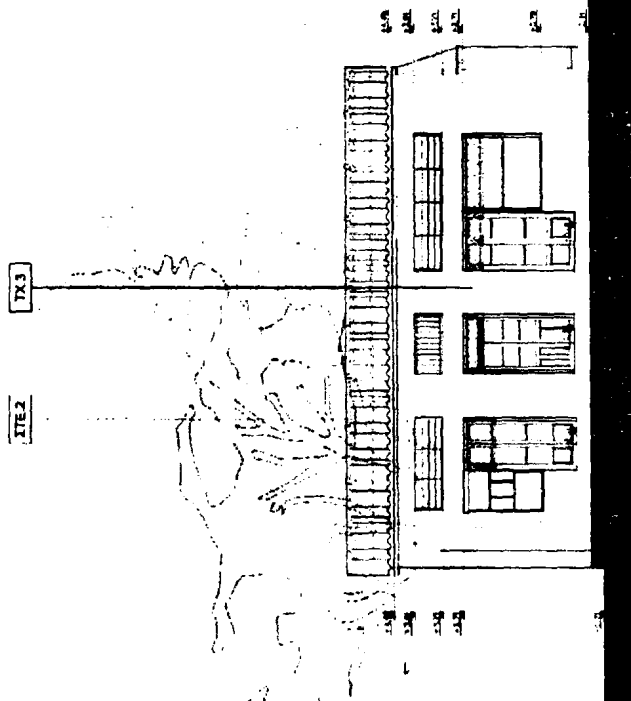

ΕΙΚΟΝΑ 6: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί. Τοπογραφικό 1932
(Απόσπασμα από Τοπογραφικό Πρέβεζας 1932 / λεπτομέρεια πινακίδας 6-20)

ΕΙΚΟΝΑ 7: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Σχέδιο αποτύπωσης, κάτοψη (Μ. Μαραγκάκης, 2008)

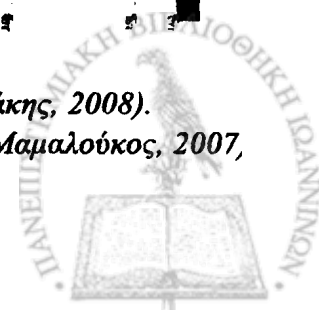

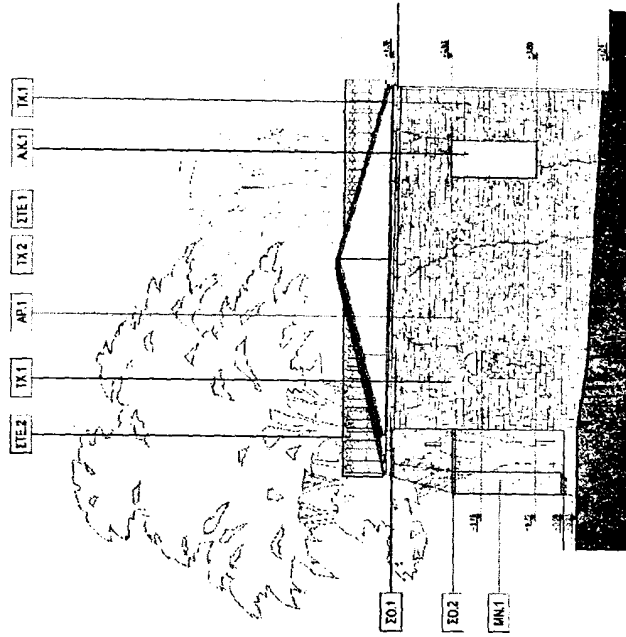

ΕΙΚΟΝΑ 8: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.

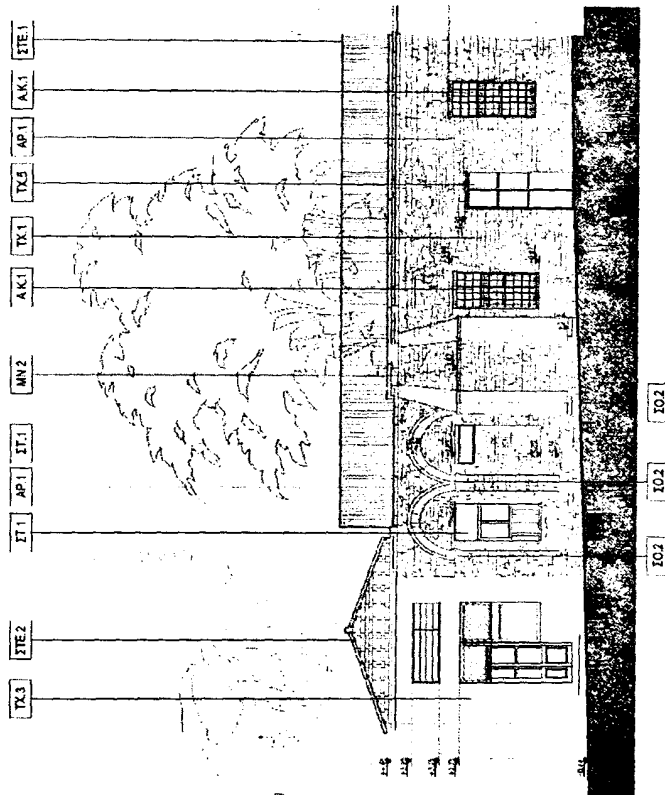
Σχέδια αποτύπωσης, όψη ανατολική και όψη βόρεια (Μ. Μαραγκάκης, 2008).

Φωτογραφικές απόψεις από τα βορειοανατολικά και από τα βόρεια (Στ. Μαμαλούκος, 2007,

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ – ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ – ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

ΕΙΚΟΝΑ 9: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.

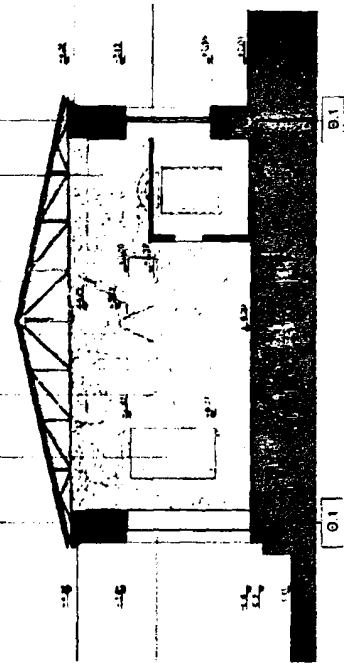
Σχέδια αποτύπωσης, όψη δυτική και όψη νότια.

Φωτογραφικές απόψεις από τα δυτικά και από τα νοτιοανατολικά (Μ. Μαραγκάκης, 2008)

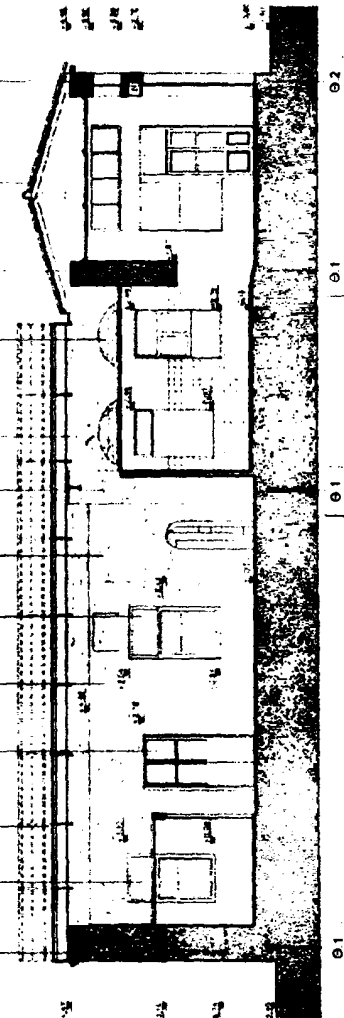
ΤΧ.5 | ΑΚ.1 | ΕΠ.1 | ΓΕ.1 | ΤΧ.1 | ΤΧ.1

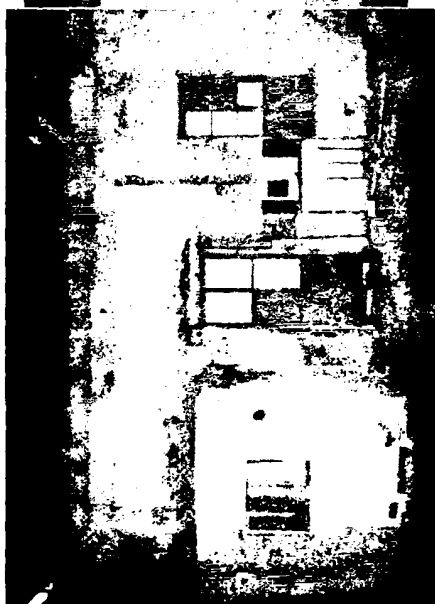
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ - ΤΟΜΗ Α

ΙΟ.1 | ΑΚ.1 | ΓΕ.1 | ΤΧ.5 | ΕΠ.1 | ΑΚ.1 | ΤΧ.1 | ΤΧ.4 | ΕΠ.2 | ΣΤ.1 | ΣΤ.1 | ΣΤ.1 | ΣΤ.2 | ΤΧ.3

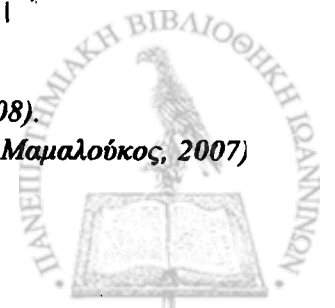
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ - ΤΟΜΗ Δ

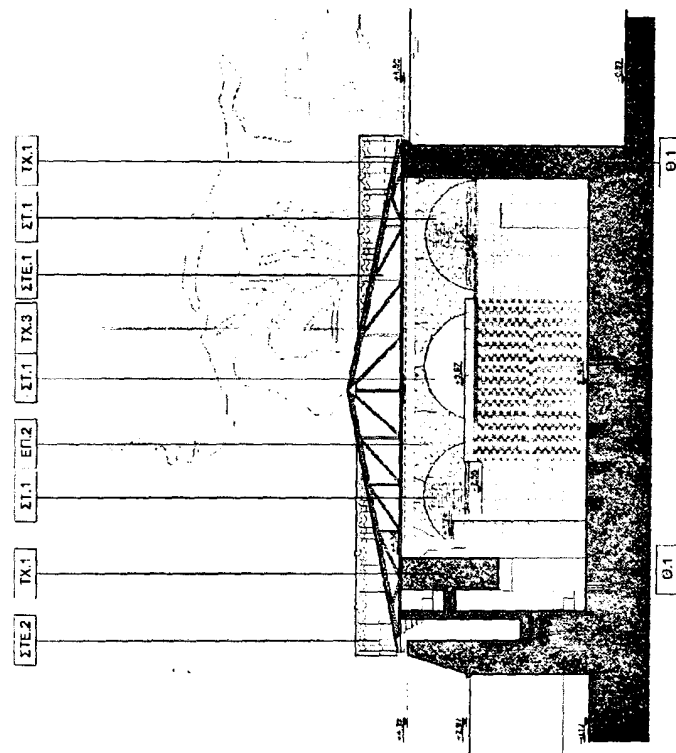

ΕΙΚΟΝΑ 10: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.

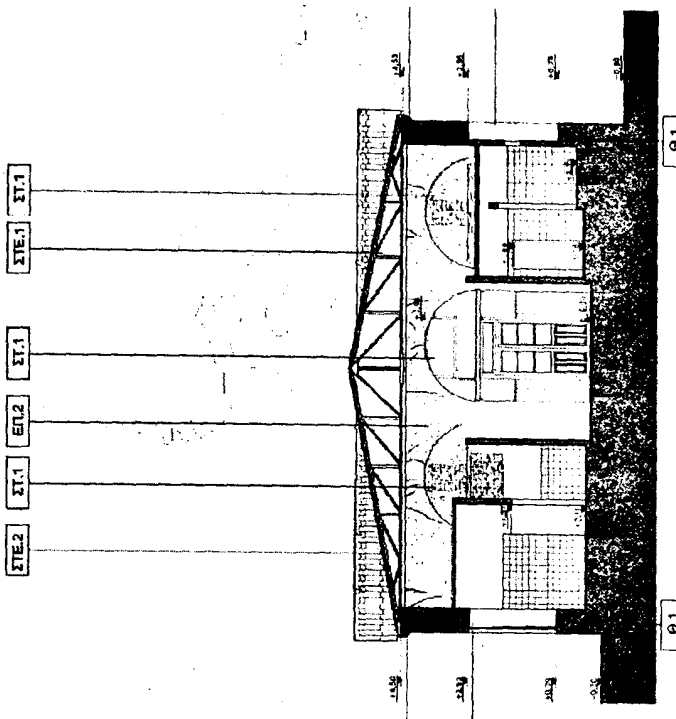
Σχέδια αποτύπωσης, τομή Α και τομή Δ (Μ. Μαραγκάκης, 2008).

Φωτογραφικές απόψεις του εσωτερικού προς τα δυτικά και προς τα νότια (Στ. Μαμαλούκος, 2007)

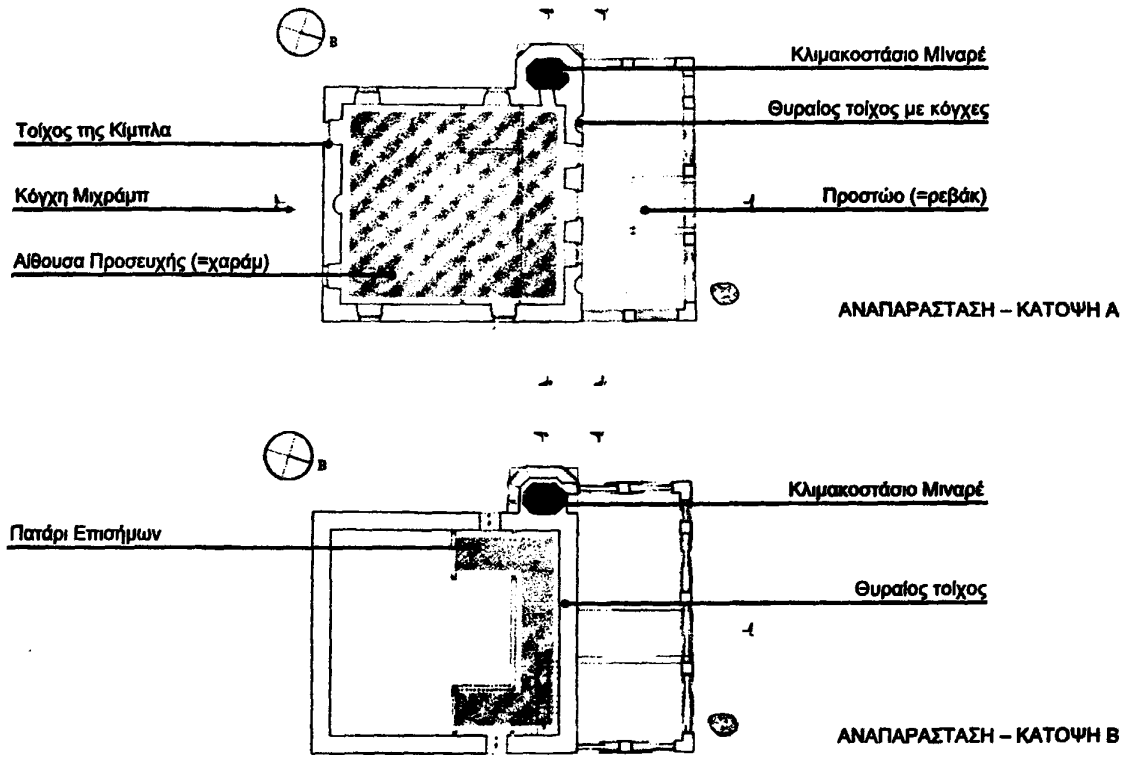
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ - ΤΟΜΗ Ε

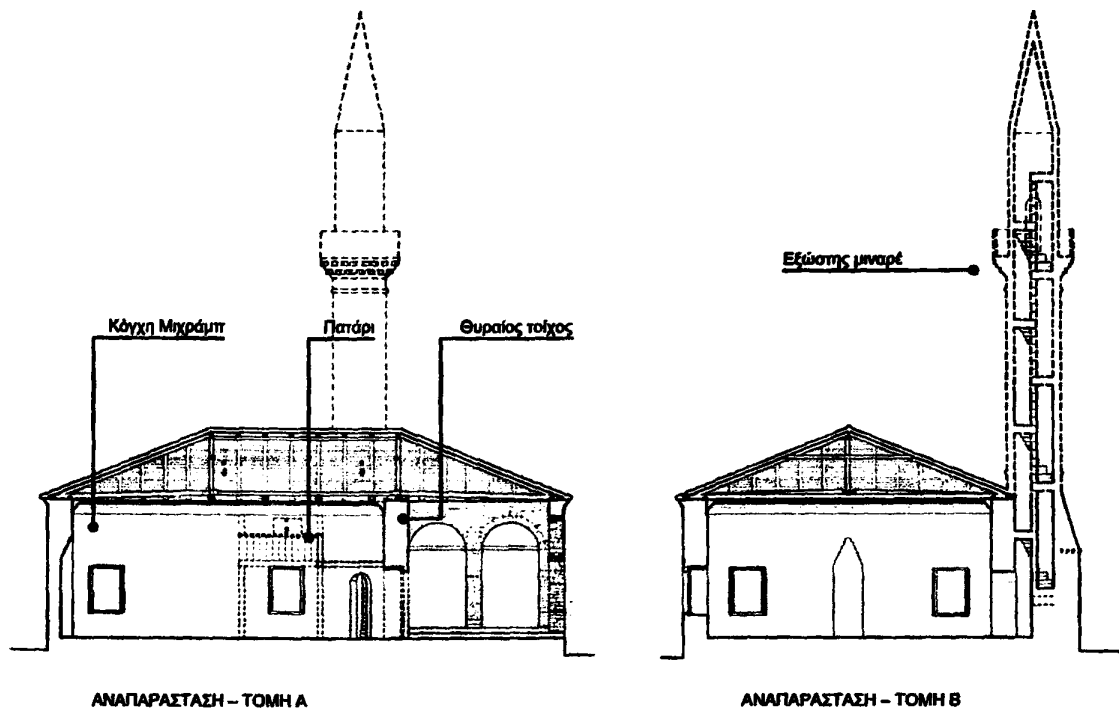
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ - ΤΟΜΗ ΣΤ

ΕΙΚΟΝΑ 11: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Σχέδια αποτύπωσης, τομή Ε και τομή ΣΤ (Μ. Μαραγκάκης, 2008).
Φωτογραφική άποψη του εσωτερικού προς τα βόρεια (Στ. Μαμαλούκος, 2007)

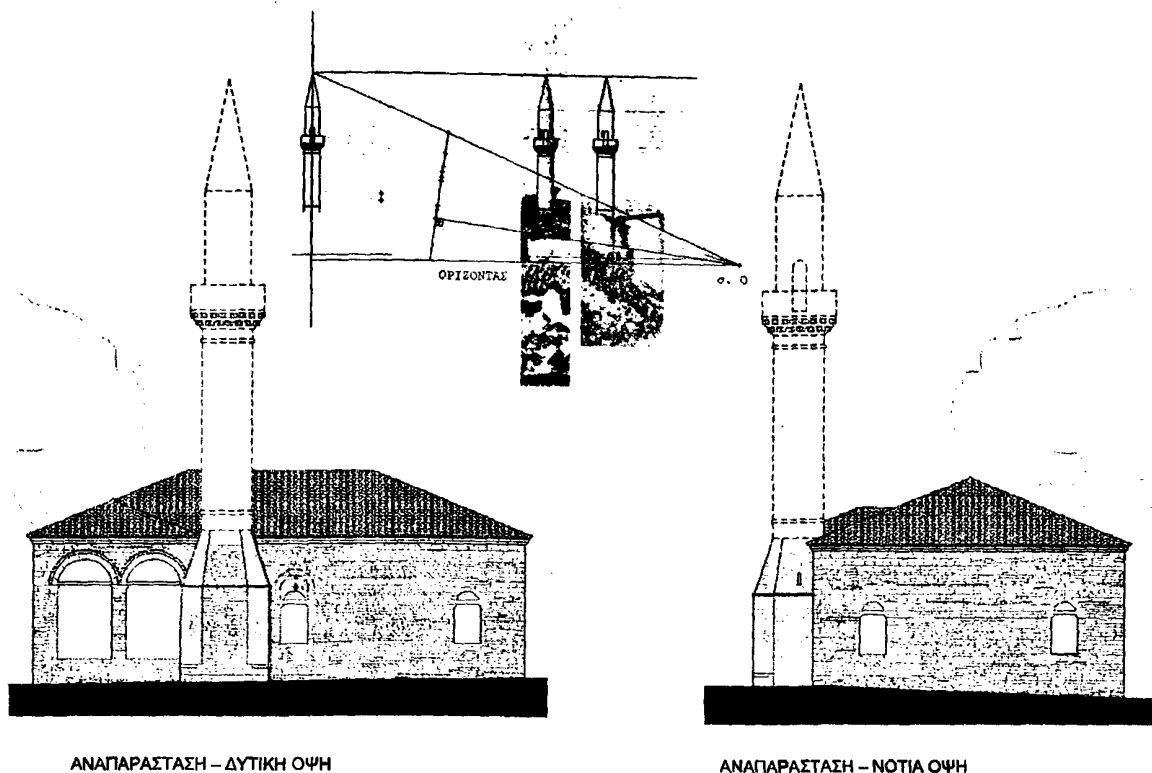

ΕΙΚΟΝΑ 12: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Σχέδια αναπαράστασης, κατόψεις Α και Β στάθμης (Μ. Μαραγκάκης, 2008)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Σχέδια αναπαράστασης, τομή Α και τομή Β (Μ. Μαραγκάκης, 2008)

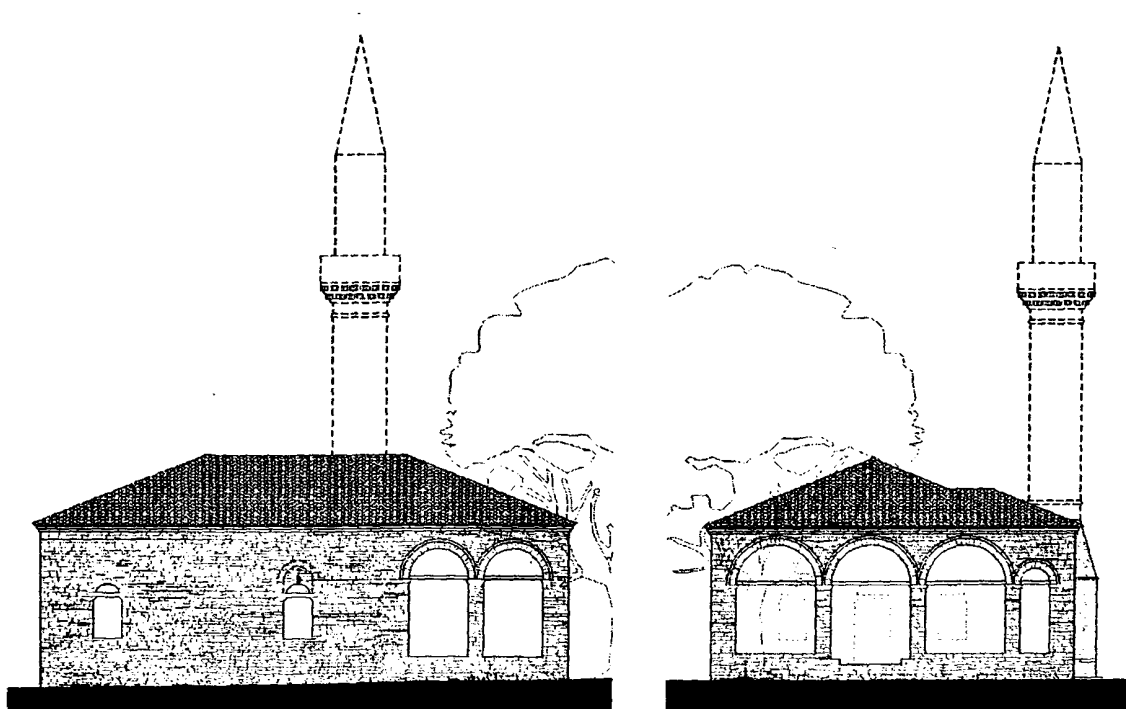

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ – ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ – ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

ΕΙΚΟΝΑ 14: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Σχέδια αναπαράστασης, όψη δυτική και όψη νότια (Μ. Μαραγκάκης, 2008)

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ – ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ – ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ

ΕΙΚΟΝΑ 15: Πρέβεζα. Γενί Τζαμί.
Σχέδια αναπαράστασης, όψη ανατολική και όψη βόρεια (Μ. Μαραγκάκης, 2008)

*Πολεοδομικός μετασχηματισμός της Πρέβεζας
στην ύστερη οθωμανική περίοδο (1864-1895)*

ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΩΝ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΕΩΝ καταβλήθηκε συντονισμένη προσπάθεια για αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας και των σχέσεών της με τους υπηκόους της.¹ Στα πλαίσιά τους οι πόλεις, και κυρίως οι πόλεις με λιμάνια, έγιναν αντικείμενο ιδιαίτερων ενεργειών από την πλευρά της πολιτείας και γνώρισαν σημαντικές δομικές αλλαγές. Οι μεταρρυθμίσεις εφαρμόστηκαν αρχικά στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια σε Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Λάρισα, Σέρρες, Χίο και αλλού.²

Το ερευνητικό ερώτημα της παρούσας ανακοίνωσης είναι αν και σε ποιο βαθμό συντελέστηκε στην Πρέβεζα μετασχηματισμός του χώρου, ακολουθώντας τη γενικότερη εκσυγχρονιστική αναδιάρθρωση που παρατηρήθηκε στις πόλεις υπό οθωμανική κυριαρχία.

Η χρονική αφετηρία της έρευνας συμπίπτει με την καθιέρωση του νέου μοντέλου διοίκησης των επαρχιών, το οποίο περιγράφηκε με λεπτομέρεια στο νόμο «Περί βιλαετιών» το 1864, και όριο το 1895. Οι νέες διοικητικές διαδικασίες που προωθούσαν την οργάνωση των νομαρχιών και των δημαρχιών και τα κείμενα της οθωμανικής νομοθεσίας της εποχής³ αποτέλεσαν τη βάση για τις αλλαγές στο χώρο των πόλεων. Οι πρωτογενείς πηγές της μελέτης είναι:

- Οι αναφορές και εκθέσεις των προξένων στην Ήπειρο.
- Στοιχεία από τις οθωμανικές επετηρίδες (Ημερολόγια) της νομαρχίας Ιωαννίνων (Salnames-i vilayet-i Yanya).⁴
- Πληροφορίες από εφημερίδες της εποχής, και κυρίως τη δίγλωσση, στα οθωμανικά τουρκικά και τα ελληνικά, *Γιάνγια-Ιωάννινα*.⁵

¹ Η περίοδος των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (1839-1877) έγινε γνωστή με τον όρο *Tanzimat*. Πρόκειται για τον πληθυντικό αραβικής λέξης που σημαίνει «τακτοποίηση», «αναδιοργάνωση», «μεταρρύθμιση».

² Για τις εκσυγχρονιστικές αλλαγές στις πόλεις, βλ. CELİK 1986· ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ 1991· YEROLYMPOS 1996· ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΛΥΜΠΟΥ 1997· ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΟΥ 1997· ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ 2004· ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΖΗΜΟΥ 2005.

³ Τα κυριότερα κείμενα της οθωμανικής νομοθεσίας είναι: Ο κανονισμός «περί οδών και οικοδομών» του 1280/1864, ο οποίος περιλάμβανε 4 άρθρα για την υγιεινή της πόλης· ο νόμος «περί συστάσεως νομαρχιών» του 1287/1871, στα πλαίσιά του προβλεπόταν η θεσμοθέτηση του δημαρχιακού συμβουλίου, που περιλάμβανε γεωμέτρη και γιατρό· ο νόμος «περί των εν ταις νομαρχίαις δημαρχιών» του 1293/1877· ο νόμος «περί οικοδομών» του 1299/1882· ο νόμος «περί οικοδομών» του 1309/1891.

⁴ Οι οκτώ τόμοι της νομαρχίας Ιωαννίνων και συγκεκριμένα τα έτη Εγίρας 1288-1319 (1871-1901) που εντοπίστηκαν από τη γράφουσα στη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών στο Ρέθυμνο και στη βιβλιοθήκη Ατατούρκ της Κωνσταντινούπολης είναι γραμμένοι μόνο στα οθωμανικά τουρκικά. Η αξιοποίησή τους δεν έγινε μέχρι σήμερα δυνατή.

⁵ *Εφημερίδα Γιάνγια-Ιωάννινα*, αρ. φ. 1/22.5.1869 έως φ. 333/25.2.1876.

Θέλω να επισημάνω ότι η παρούσα ανακοίνωση αποτελεί ένα επί μέρους σχόλιο στο αστικό σκηνικό της Πρέβεζας για το χαρακτήρα του *Τανζιμάτ*, μιας περιόδου ιδιαίτερα παραγμένης, και δεν αποτελεί συνολικότερη αποτίμηση του οθωμανικού εκσυγχρονισμού.

Οι πηγές για πολεοδομικά ζητήματα της Πρέβεζας είναι «ατελείς», μας δίνουν ωστόσο την εικόνα ορισμένων εκσυγχρονιστικών αλλαγών που συντελέστηκαν αυτή την περίοδο.

Όπως σε άλλες πόλεις, λειτούργησε και εδώ από το 1868/1869 ο δημαρχιακός θεσμός, ένα από τα κυριότερα μέσα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος.⁶ Για το κτήριο στο οποίο στεγαζόταν ανέφερε απαξιωτικά ο Dozon στην προξενική του έκθεση, «ένα υποτιθέμενο δημαρχείο».⁷ Το ερώτημα είναι πόσο αποτελεσματικά ο δήμος ρύθμιζε τις αστικές λειτουργίες, τις προσδιορισμένες από την ισχύουσα νομοθεσία,⁸ με αρμοδιότητες την καθαριότητα και τον εξωραϊσμό, την επιτήρηση οικοδομών και οικοδομικών εργασιών, τη δημιουργία αποβάθρων, πλατειών και περιπάτων, την ύδρευση και το φωτισμό της πόλης. Από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτει ότι ο δήμος της Πρέβεζας δραστηριοποιήθηκε το 1869 για την υδροδότηση της πόλης. Εντοπίστηκαν η δεξαμενή και ο αρχαίος υδραγωγός και άρχισε η επισκευή και ανακατασκευή του συστήματος, με δαπάνη της «επιτοπίου» δημαρχίας.⁹ Το έργο, για το οποίο δεν βρέθηκαν άλλες αναφορές, φαίνεται ότι ουδέποτε ολοκληρώθηκε.¹⁰ Για τη διεκπεραίωση των σχετιζόμενων με την υγιεινή και καθαριότητα υποχρεώσεών του, ο δήμος στελεχώθηκε από το 1873 με δημοτικό γιατρό.¹¹

⁶ Το πρώτο δημαρχείο ιδρύθηκε το 1854 στο 6^ο αστικό διαμέρισμα της Κωνσταντινούπολης. Δημαρχία δημιουργήθηκαν στη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, τη Χίο κ.α. Για τη λειτουργία του δημαρχείου Πρέβεζας, βλ. *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 16 Οκτωβρίου 1869. Για ορισμένα ζητήματα διοίκησης της Πρέβεζας βλ. ΟΡΤΑΥΛΙ, στον παρόντα τόμο, 85-88.

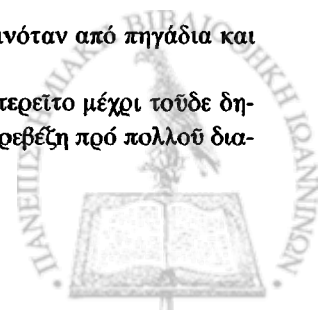
⁷ Βλ. ΛΑΚΙΩΤΗΣ 1982, 229.

⁸ Ο νόμος «περί συστάσεως νομαρχιών» του 1287/1871 θεσμοθετούσε το δημαρχιακό συμβούλιο, που περιλάμβανε γεωμέτρη και γιατρό. Στα καθήκοντα του δημαρχιακού συμβουλίου περιλαμβάνονταν: Η καθαριότητα, ο εξωραϊσμός-«διάκοσμος» και η τακτοποίηση των «δημοσίων μερών» της πόλης: η πρόληψη των κινδύνων από την κατάρρευση ετοιμόρροπων ή «ατελώς κατασκευασμένων» κτηρίων· η δημιουργία αποβάθρων, πλατειών και περιπάτων· η ύδρευση της πόλης· ο φωτισμός της πόλης· η επιτήρηση των οικοδομικών εργασιών. – Η εφημερίδα *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 27 Νοεμβρίου 1872, δημοσιεύει στις ειδικές οδηγίες «Περί βιλαετίων» τις υποχρεώσεις των δημαρχιών: «Πρός εξωραϊσμόν τῶν ἐν τοῖς βιλαετίοις πόλεων καὶ κωμοπόλεων εἰς τὰς περισσοτέρας ἐξ αὐτῶν συνεστήθησαν δημαρχεῖα. Κύριος σκοπὸς τῆς συστάσεως εἶναι ἡ ἐπισκευὴ τῶν ἐν τοῖς πόλεσι καὶ κωμοπόλεσι λιθοστρώτων, ὑδραγωγείων, γεφυρῶν καὶ τῶν τοιούτων, ἡ ἐξυρτισμοὶ τῶν ὁδῶν καὶ βελτίωσις οὕτω τῆς καταστάσεως τῆς χώρας. Ἡ δημαρχία ὀφείλει προσέτι νὰ προσέχη ἀδιαλείπτως περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἐμπορίοις καὶ συντεχνίαις ἐν χρήσει μέτρων καὶ σταθμῶν, ἵνα μὴ συμβαίνωσι καταχρήσεις, νὰ ἐπιστῇ τὴν προσοχὴν τῆς ἐπὶ τοῦ εἴδους καὶ τῆς ποιότητος τῶν διὰ τὴν χρῆσιν τῶν κατοίκων τροφίμων καὶ ποτῶν ... νὰ συστήσῃ εἰς ἐκάστην τῶν πόλεων καὶ κωμοπόλεων ἀνά ἓν νοσοκομεῖον, νὰ κρατῇ ληξιαρχικὰ βιβλία καὶ ἐν γένει νὰ φροντίζῃ περὶ παντός ἀφορῶντος τὸν ἐξωραϊσμόν τῆς χώρας». Ο μεταγενέστερος νόμος «περί των εν νομαρχίαις δημαρχιών» του 1293/1877 προέβλεπε τη συμμετοχή δημοτικού μηχανικού, γιατρού και κτηνιάτρου ως εξωτερικών μελών του δημοτικού συμβουλίου. Τα διευρυμένα καθήκοντα της δημαρχίας ήταν: Η επίβλεψη των οικοδομών και η διεύρυνση των οδών· η συντήρηση λιθόστρωτων και υπονόμων· η κατασκευή και επιδιόρθωση δημοσίων και ιδιωτικών υδραγωγών· η κατεδάφιση ετοιμόρροπων κτηρίων· η φροντίδα καλλωπισμού, φωτισμού και καθαριότητας της πόλης· η απομάκρυνση-απαγόρευση κάθε επιβαρυντικού για την υγεία στοιχείου (σκουπιδιών, οχετών κλπ.) και οτιδήποτε μπορούσε να προκαλέσει εμπόδιο στην ελεύθερη διέλευση των πεζών (εμπορεύματα και έπιπλα τοποθετημένα στους δρόμους χωρίς τη σχετική άδεια, προεξέχοντα τμήματα εργαστηρίων κλπ.).

⁹ *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 16 Οκτωβρίου 1869.

¹⁰ Η ύδρευση της πόλης στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και μέχρι την κατασκευή του δικτύου γινόταν από πηγάδια και πηγές, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 305-317.

¹¹ «Καίτοι ἐν τῇ πόλει Πρεβέζῃ συνεστήθη πρό πενταετίας ἡδη δημαρχία, ἡ πόλις αὐτὴ ἐστρεφεῖτο μέχρι τοῦδε δημοσίου ἱατροῦ ὅπως φροντίζῃ διὰ τὴν καθαριότητα τῆς πόλεως. Διωρίσθη τοιοῦτος ὁ ἐν Πρεβέζῃ πρό πολλοῦ δια-

Σημαντικές κινήσεις εκσυγχρονισμού αποτέλεσαν το 1869 ο εξωραϊσμός της αγοράς και η βελτίωση των δρόμων της περιοχής της. Περιγραφή της αγοράς πριν από τις αλλαγές στην εφημερίδα *Γιάνγια-Ιωάννινα* αναφέρει τους στενούς δρόμους και τη χρήση του δημόσιου χώρου από τους παρόδιους ιδιοκτήτες, με προσθήκες στους ξύλινους εξώστες και τα ισόγεια των εργαστηρίων και κατοικιών.¹² Ο εξωραϊσμός των αγορών υπήρξε προτεραιότητα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, με στόχο την υγιεινή, καθαριότητα και τάξη. Οι περιοχές τους ανασχεδιάστηκαν πλήρως με γεωμετρικό ρυμοτομικό σχέδιο¹³ –μετά από πυρκαγιά, όπως στα Ιωάννινα– ή βελτιώθηκαν με διαπλάτυνση των κύριων δρόμων τους. Οι δρόμοι αποτέλεσαν βασικό πεδίο εφαρμογής των μέτρων αναδιοργάνωσης. Με τις διανοίξεις, τις ευθυγραμμίσεις και τις διαπλάτυνσεις δεν ελέγχονταν πλέον από την κοινωνική ομάδα που τους είχε οικειοποιηθεί, και γίνονταν χώροι κίνησης, μεταβατικοί και διαχωριστικοί. Αυτό επέβαλε το κείμενο του νόμου για τις επαρχιακές διοικήσεις, περιγράφοντας σαφώς την εικόνα που έπρεπε να παρουσιάζουν οι δρόμοι και απαγορεύοντας τις παραδοσιακές συμπεριφορές, όπως την απόθεση σκουπιδιών, την κατάληψη του δρόμου από αντικείμενα και εμπορεύματα, την έλλειψη κανόνων υγιεινής.¹⁴ Οι αλλαγές στην αγορά της Πρέβεζας το 1869 αφορούσαν εξωραϊσμό και βελτίωση του οδικού δικτύου με την αφαίρεση όλων των πρόσθετων κατασκευών από τις προσόψεις, μάλιστα με συγκατάθεση των ιδιοκτητών. Σύμφωνα με τον απολογισμό των έργων του γενικού διοικητή του βιλαετίου, η «Σεβαστή Έξουσία έπελήφθη έπωφελών και χρησίμων μέτρων περί τής εξωραϊσεως τής αγοράς και τών οδών αυτής κατά τήν απαιτουμένην κομψότητα, ήρεν εκ του μέσου τας έπιπροσθήκας συμφώνως τῷ Κανονισμῶ και κατά τήν οικείαν βούλησιν τών κτηματιών, ούτω ή αγορά και αι πέριξ οδοί έπλατύνθησαν».¹⁵ Ανάλογες διαδικασίες έγιναν στο Μπεράτι, την Άρτα, την Αυλώνα και αλλού.¹⁶

Κινήσεις εκσυγχρονισμού την ίδια περίοδο αποτέλεσαν οι διαστρώσεις των οδών της πόλης «κατά το νέον σύστημα»¹⁷ –οι λιθοστρώσεις, η εγκατάσταση πυροσβεστικών αντλιών¹⁸ και η λειτουργία του τηλεγράφου, πέρα από τους λόγους της εγκατάστασής του. Η τηλεγραφική σύνδεση της Πρέβεζας με τα Γιάννενα εγκαινιάστηκε επίσημα στις 20 Μαρτίου 1864.¹⁹

Το λιμάνι της Πρέβεζας στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ήταν μια από τις σημαντικότερες 16 σκάλες της Ηπείρου, ενισχύοντας το διαμετακομιστικό χαρακτήρα της πόλης. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα ανέπτυξε ένα ευρύ δίκτυο εμπορικών σχέσεων με πόλεις-λιμάνια (Φιούμε, Τεργέστη, Βενετία, Λονδίνο, Μάλτα, Γένοβα, Λιβόρνο, Πάτρα, Κορώνη, Κατάκωλο, Μεσολόγγι, κ.ά.).

μένων κ. Δελιγιάννης, επί μισθῶ 400 γροσίων», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 21 Νοεμβρίου 1873.

¹² «Αί οδοί είχαν καταστήσει εις δύσμορφον τινά κατάστασιν, και τινά δέ μέρη στενωθέντα δλοσχερῶς είχαν κατασταθεῖ δυσδιάβατα», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 16 Οκτωβρίου 1869.

¹³ Για τον ανασχεδιασμό των αγορών και γενικά για την πολεοδομία των μεταρρυθμίσεων, βλ. ΚΑΡΑΛΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΛΥΜΠΟΥ 1997.

¹⁴ Ο νόμος «περί των εν ταις νομαρχίαις δημαρχιών» του 1293/1877 περιγράφει αυτά που όφειλε να απαγορεύει η δημαρχία.

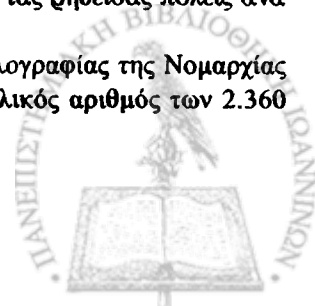
¹⁵ *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 16 Οκτωβρίου 1869.

¹⁶ Από ομιλία του γενικού διοικητή του βιλαετίου: «Εις πολλάς πόλεις ὡς Λάρισσαν, Τρίκαλα, Μπεράτι, Πρέβεζαν, Άρταν και Αυλώνα έκαλλώπισαν τας αγοράς, κόψαντες τά προεξέχοντα μέρη τών εργαστηρίων και διορθώσαντες τας οδούς», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 11 Ιουνίου 1870.

¹⁷ *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 16 Οκτωβρίου 1869.

¹⁸ «Η Σεβαστή Γενική Διοίκησις εκτός τών μέχρι τούδε ὑπαρχουσών ενταύθα (εννοεί τα Ιωάννινα), εν Βερατίῳ, Πρεβέζη και Αργυροκάστρῳ πυροσβεστικῶν αντλιῶν, εκόμισεν εκ Κωνσταντινουπόλεως διά τας ρηθείσας πόλεις ανά δύο νέας αντλίας», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 25 Ιουνίου 1870.

¹⁹ Βλ. ΧΑΤΖΗΘΑΝΑΣΙΟΥ 1993, 230· επίσης ΟΡΤΑΥΛΙ 1993, 242. Στη στατιστική της αλληλογραφίας της Νομαρχίας Πρεβέζης από 1^η Μαρτίου 1870 μέχρι τέλους Φεβρουαρίου 1871 αναφέρεται ο συνολικός αριθμός των 2.360 επιστολών, τηλεγραφημάτων και εγκυκλίων, *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 22 Μαρτίου 1871.

Η διαμετακομιστική λειτουργία δέχτηκε πλήγμα το 1881, όταν η Θεσσαλία και η Άρτα ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος. Το λιμάνι περιόρισε το ρόλο του στην Ήπειρο, γενικότερα στη βορειοδυτική Ελλάδα και Αλβανία. Πάντως, η κίνηση των πλοίων ήταν μεγάλη σε όλη τη μελετώμενη χρονική περίοδο (βλ. Πίν. 1).²⁰

Την εξαιρετική φυσική και γεωγραφική θέση του λιμανιού υποβάθμιζε το μικρό βάθος της εισόδου του. Ωστόσο, όχι μόνο δεν παρατηρήθηκε κατασκευή μεγάλων λιμενικών έργων ανάλογων άλλων λιμανιών (Αλεξάνδρεια, Σμύρνης, Θεσσαλονίκης, Χίου),²¹ αλλά ούτε και μικρής κλίμακας έργα εκβάθυνσης της εισόδου, ώστε να είναι ασφαλής η διέλευση των πλοίων²² και να αποφεύγονται οι όχι σπάνιες προσαράξεις.²³ Η προϊούσα υποβάθμιση της σημασίας του λιμανιού της Πρέβεζας εξηγεί την έλλειψη ενδιαφέροντος για βελτιώσεις του.²⁴ Η αντιμετώπιση των προβλημάτων του λιμανιού υπήρξε ένα από τα πρώτα θέματα που απασχόλησαν το δημοτικό συμβούλιο της ελεύθερης Πρέβεζας, με επιβολή λιμενικού δασμού προκειμένου να κατασκευαστούν λιμενικά έργα.²⁵ Η περιγραφή του λιμανιού που περιλαμβάνεται στα Πρακτικά του δημοτικού συμβουλίου του 1915 είναι αποκαλυπτική της κακής κατάστασης.²⁶

Πέραν της κρατικής, η ιδιωτική πρωτοβουλία δραστηριοποιήθηκε ιδιαίτερα για τον εκσυγχρονισμό της πόλης το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Κατασκευάστηκαν ο πρώτος ατμόμυλος,²⁷ σαπωνοποιεία και ελαιουργεία.²⁸ Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα οικοδομήθηκε σημαντικός αριθμός κατοικιών (βλ. Πίν. 2-4).²⁹

Στην εκσυγχρονιστική διαδικασία εντάσσεται η οικοδόμηση του διοικητηρίου στην παρα-

²⁰ Για το λιμάνι της Πρέβεζας, βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1986.

²¹ Για τα λιμενικά έργα, βλ. ΧΑΣΤΑΟΓΛΟΥ 2000.

²² Για την αντιμετώπιση του προβλήματος, από το 1852 και μετά, η αυστρουγγρική ατμοπλοϊκή εταιρεία Lloyd τοποθέτησε δύο σημαδούρες, που έδειχναν την είσοδο στο λιμάνι και λειτουργούσαν ως οδηγοί σε όλα τα πλοία. Παρ' όλα αυτά εξακολουθούσε η παλαιότερη περιπολία της βάρκας-πλότου, η οποία οδηγούσε από τα κατάλληλα περάσματα τα πλοία που ήθελαν να μπουν ή να βγουν στον Αμβρακικό, βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1986, 141.

²³ Τις ειδήσεις για προσαράξεις δημοσιεύει η *Γιάνγια-Ιωάννινα*: «Η αυτοκρατορική πολεμική κορβέτα Ζοάβος ένώπιον του νέου φρουρίου Πρεβέζης εκάθησεν εις τήν ξηράν. Καταφθάσαντος του έν τω λιμένι Πρεβέζης σταθμεύοντος αυτοκρατορικού ατμοπλοίου Κάνδια ... κατωρθώθη ή ανέλκυσις του Ζοάβου χωρίς βλάβην τινά», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 20 Αυγούστου 1869. «Τό υπό οθωμανικήν σημαίαν πλοίον του πλοιάρχου Καρτέστη ... μεταβαίνον εις Πρεβέζαν μέ φορτίον δημοσίου άλατος εξώκειλεν εις ρηγά ύδατα ένώπιον του λιμένος Πρεβέζης», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 25 Ιουνίου 1875.

²⁴ Εξαιτίας της λειτουργίας του λιμανιού της Σαλαώρας, όπως αναφέρει στην προξενική του έκθεση ο πρόξενος της Ελλάδας στην Πρέβεζα Δ. Σούντιας. Εκεί καταγράφει τη σχέση των λιμανιών Πρέβεζας και Σαλαώρας με βάση τη διακίνηση εμπορευμάτων. Βλ. ΕΤΗΣΙΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ 1889-1890, 231-237.

²⁵ Με βάση το νόμο ΡΚΘ' περί επιβολής φόρων για την κατασκευή προκουμαίων κλπ., ΣΤ' πράξη του δημοτικού συμβουλίου, 27.1.1915, επί δημαρχίας Βασιλείου Μπάλκου. Το θέμα απασχόλησε και μεταγενέστερα το δημοτικό συμβούλιο. Βλ. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Πρέβεζας, 1915.

²⁶ «Καταστραφείσης παντελώς της ήδη υπάρχουσας προκουμαίας και των υδάτων κατακλυζόντων το παράλιον μέρος της πόλεως, απόλυτος και επιτακτική ανάγκη παρίσταται της εκτελέσεως λιμενικών έργων, αφ' ενός μεν χάριν του εμπορίου και της ναυτιλίας εν γένει, αφ' ετέρου δε χάριν της εξυγιάνσεως και του καλλωπισμού της πόλεως προς το μέρος της παραλίας», ΣΤ' πράξη του δημοτικού συμβουλίου, 27.1.1915.

²⁷ «Ο έκ των έντίμων εμπόρων Πρεβέζης κ. Πάνος Κάκκης μετεκόμισεν έξ Ευρώπης άτμόμυλον. Έλπιστέον ότι τό παράδειγμα του έν λόγω εμπόρου θέλουσι μιμηθ ή και άλλοι φέροντες τοιαύτας μηχανάς», *Γιάνγια-Ιωάννινα*, 16 Οκτωβρίου 1869.

²⁸ Αξιόλογη «βιομηχανική» ανάπτυξη παρατηρήθηκε και σε πόλεις της βόρειας Ελλάδας την ίδια εποχή, όπως σε Βέροια, Νάουσα, Έδεσσα, βλ. ΥΕΡΟΛΥΜΠΟΣ 1996, 50.

²⁹ Βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1990, 23-35, 64· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002. Ο Μουστάκης μας πληροφορεί για ανέγερση οικοδομών μετά το 1881 στην πόλη, αναφέροντας χρονολογία ανέγερσης, ιδιοκτήτη και τόπο. Για στοιχεία που αφορούν τις κατοικίες της πόλης στα τέλη του 18^{ου} αι., βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 171-177.

λία,³⁰ δημιουργώντας τομή στην πολεοδομική εξέλιξη. Οι «σκάλες» του Λεβάντε ήταν συνήθως εσωστρεφείς, εστιασμένες προς το ζωτικό τους κέντρο, την αγορά. Τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα διαμορφώθηκε το θαλάσσιο μέτωπο των πόλεων-λιμανιών με εξευρωπαϊσμένη όψη, σε αντιδιαστολή προς τον παραδοσιακό «εσωτερικό» τους χώρο. Τον κανόνα ακολούθησε η Πρέβεζα με τη χωροθέτηση του διοικητηρίου που καθιέρωσε την παραλία ως τόπο προβολής, ενώ παράλληλα εισήγαγε νεωτερισμούς, κατασκευασμένο από λιθοδομή και όχι ξυλόπηκτο, σε εκλεκτικιστική μορφή με κλασικιστικές αναφορές.

Συμπερασματικά, ο πολεοδομικός μετασχηματισμός της Πρέβεζας υπήρξε συνέπεια της παρέμβασης των κρατικών φορέων αλλά και ιδιωτικών πρωτοβουλιών. Περιλάμβανε τη βελτίωση των υποδομών, όπως των δρόμων και της ύδρευσης, τον εξωραϊσμό της αγοράς και την ανέγερση κτηρίων για δημόσια χρήση (διοικητηρίου, σχολείων κ.ά.). Οι εκσυγχρονιστικές αλλαγές έχουν σημαντικές ομοιότητες με αντίστοιχες διεργασίες που παρατηρήθηκαν σε άλλες πόλεις υπό οθωμανική κατοχή, στη βόρεια Ελλάδα και το βορειοανατολικό Αιγαίο. Η περιορισμένη κλίμακα των αλλαγών ήταν ανάλογη της σημασίας της πόλης στο ιστορικό γίνεσθαι της συγκεκριμένης εποχής.³¹

Τελειώνοντας, θα ήθελα να προσθέσω ότι πραγματοποιήθηκαν μεγάλες αλλαγές στην πόλη το Μεσοπόλεμο και τις μεταπολεμικές δεκαετίες. Τη δεκαετία του 1920 αναμορφώθηκε η παραλία με την κατασκευή προκουμαίας. Για το σκοπό αυτό κατεδαφίστηκε το παραθαλάσσιο προτείχισμα του φρουρίου του Αγίου Ανδρέα.³² Το 1938 συντάχθηκε το σχέδιο αποτύπωσης της πόλης,³³ το οποίο αποτέλεσε το υπόβαθρο για ρυμοτομικό σχέδιο που εγκρίθηκε μεταπολεμικά³⁴ και προέβλεπε μεγάλη αναδιάρθρωση του πολεοδομικού ιστού. Στο σχέδιο του 1948 η οδός της αγοράς (Εθνικής Αντίστασης) ήταν μια από τις ελάχιστες που διατήρησαν την υπάρχουσα ρυμοτομία τους, αποτελώντας σήμερα ένα τμήμα του ιστορικού χρόνου της πόλης.³⁵

❧

³⁰ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 285· ΤΣΟΛΑΚΗΣ 2008, 92-97.

³¹ Η Πρέβεζα στη διάρκεια της ύστερης οθωμανικής περιόδου ήταν πολυεθνική και πολυπολιτισμική πόλη, κατοικούμενη από Χριστιανούς, Μουσουλμάνους και Εβραίους. Η σύνθεση του πληθυσμού αποκαλύπτεται ανάγλυφα από τους συμβαλλόμενους στις αγοραπωλησίες ακινήτων αμέσως μετά την απελευθέρωση, βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1989.

³² Βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 2001. Κατεδάφιση του παραθαλάσσιου τείχους και δημιουργία προκουμαίας έγιναν και σε Θεσσαλονίκη, Χίο και άλλες πόλεις-λιμάνια, πολύ νωρίτερα.

³³ Για το τοπογραφικό σχέδιο, βλ. ΣΑΡΡΗ, στον παρόντα τόμο, 279-312.

³⁴ Το σχέδιο εγκρίθηκε με το από 23.3.1948 Β.Δ., που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 91/Α/16.4.1948.

³⁵ Ο χαρακτηρισμός τμήματος της πόλης της Πρέβεζας ως παραδοσιακού με τα από 19.10.1978 και 30.12.1988 Προεδρικά Διατάγματα συνέβαλε στη διατήρηση της ιστορικής φυσιογνωμίας της περιοχής.

Abstract

Dora MONIOUDI-GAVALA: *Urban transformation of Preveza in the late Ottoman Empire (1864-1895)*

The present study deals with the changes undertaken in the urban space of Preveza between 1864 and 1895. During that period, evolving Ottoman reforms, in a systematic and organized attempt to «Westernize», regard cities as a major testing area for changes. On these grounds, major procedures of modernization are established for the urban space of Preveza.

The changes for modernization are the result of public sector interventions and private initiatives. The main transformations of the city during the last decades of 19th century, include, among other things, improvement of the road system, establishment of water supply system, embellishment of the market and construction of public buildings. All these transformations have striking similarities with the ones observed in other cities under the Ottoman occupancy (in Northern Greece and the Eastern Aegean Sea).

Αρχειακό υλικό

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου

Εφημερίδα Γιάνγια-Ιωάννινα, αρ. φ. 1/22.5.1869 έως φ. 333/25.2.1876

Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας

Πρακτικά Δημοτικών Συμβουλίων Πρέβεζας, 1915 κ.ε.

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1990, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Πρέβεζα ΕΤΗΣΙΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ, Ετήσιοι Εκθέσεις περί Εμπορίου, Ναυτιλίας κτλ. των προξενικών αρχών της Α.Μ. κατά το έτος 1889, 1890, Αθήνα, 231-237*
- ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΥΜΠΟΥ Α., 1997, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, Αθήνα*
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, *Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, Ηπειρωτών Κοινόν 1, 59-92*
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας, 16^{ος}-18^{ος} αιώνας, Ιωάννινα*
- ΛΑΚΙΩΤΗΣ Π., 1982, *Πρέβεζα και Άρτα. Στατιστική και εμπορική σημείωση από τον Dozon, επίτιμο πρόξενο της Γαλλίας στα Ιωάννινα, Σκουφάς 62-63, 226-233*
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ., *Πολεοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική, Πρέβεζα, εφ. Καθημερινή, Επτά Ημέρες, 28 Ιανουαρίου 2001, 14-17*
- ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ Δ., 2004, *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος, Αθήνα*
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα, Πρέβεζα*
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (Βυζάντιος), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας*

και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης, Αθήνα

- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1986, Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη Τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας, στο: *Πρακτικά συνεδρίου ιστορίας «Ηπειρος: Κοινωνία-Οικονομία 15^{ος}-20^{ος} αιώνας»*, Ιωάννινα, 139-170
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1990, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 34-45
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 1989, *Κατάστιχο Υποθηκοφυλακείου Πρεβέζης έτους 1914*, Ιωάννινα
- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ», 2002, *Οδοιπορικό στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ Α., 1991, *Η πόλη-λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση 1391-1912*, Θεσσαλονίκη (διδακτορική διατριβή)
- ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΖΗΜΟΥ Κ., 2005, *Ο εκσυγχρονισμός της βορειοελλαδικής αρχιτεκτονικής και πόλης στον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}*, Αθήνα (διδακτορική διατριβή)
- ΤΣΟΛΑΚΗΣ Π., 2008, *Οθωμανικά διοικητήρια στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη
- ΧΑΣΤΑΟΓΛΟΥ Β., 2000, Από τις «σκάλες» του Λεβάντε στις σύγχρονες εμπορικές προκυμαίες. Λιμενικά έργα και όψεις του αστικού εκσυγχρονισμού στην ανατολική Μεσόγειο, 1870-1910, στο: *Πρακτικά του Β' διεθνούς συνεδρίου «Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19^{ος}-20^{ος} αι.)»*, Αθήνα, 51-68
- ΧΑΤΖΗΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., 1993, Η επίδραση των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων της περιόδου 1860-1876 στη ζωή της Πρέβεζας. Μια αξιολόγηση στοιχείων και πληροφοριών από τα αρχεία του Ρωσικού υποπροξενείου Πρέβεζας, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 229-240
- ANASTASSIADOU M., 1997, *Salonique 1830-1912. Une ville ottomane à l' âge des Réformes*, Leiden
- CELİK Z., 1986, *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the 19th century*, Seattle – London
- ORTAYLI I., 1993, Preveza during the tanzimat era (1864-1895), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 241-248
- YEROLYMPOS A., 1996, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki

Πίνακες

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: *Ναυσιπλοΐα στο λιμάνι της Πρέβεζας, 1862-1889*

Έτος	Αναχωρήσεις	Αφίξεις
1862	805	831
1884		1741
1888	2021	2023
1889	1767	1760

Πηγή: ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1986· Έκθεση του Έλληνα προξένου Δ. Σούντια προς το Υπουργείο Εξωτερικών, 17 Ιουνίου 1890

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: *Ο αστικός εξοπλισμός της Πρέβεζας, 1873*

Λειτουργίες διοίκησης	Σχολεία	Θρησκευτικά κτήρια	Εργαστήρια, καταστήματα, εργοστάσια
Στρατώνας Στρατιωτικό νοσοκομείο με φαρμακείο Πυριτιδαποθήκη Καραντίνα Τελωνείο Δημαρχείο Δικαστήρια (πολιτικά και εμπορικά), μέσα στο Διοικητήριο Διοικητήριο Τηλεγραφείο Προξενεία	Ελληνικά σχολεία Οθωμανικό σχολείο 1	Εκκλησίες 11 Καθολική εκκλησία 1 Μουσουλμανικά τεμένη 2	Μικροκαταστήματα 200 Ελαιοτριβεία 26 Εργοστάσια σαπουνιού 3 Αλευρόμυλοι 4 (ανεμόμυλος 1, νερόμυλος 1, κινούμενοι με άλογα 2)

Πηγή: ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884· ΛΑΚΙΩΤΗΣ 1982· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1990

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Έργα στην Πρέβεζα με πρωτοβουλία της οθωμανικής διοίκησης

Έτος	Έργο – δράση
1869	Εξωραϊσμός της αγοράς (αφαίρεση προσθηκών από τις προσόψεις των εργαστηρίων και κατοικιών)
1869	Διάστρωση οδών
1869	Έργο για την ύδρευση της πόλης με δαπάνη της δημαρχίας
1870	Εγκατάσταση δύο νέων πυροσβεστικών αντλιών
1873	Διορισμός δημοτικού ιατρού

Πηγή: Εφημερίδα *Γιάνγρια-Ιωάννινα*, 16.10.1869, 25.6.1870, 21.11.1873

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Έργα στην Πρέβεζα με ιδιωτικές πρωτοβουλίες

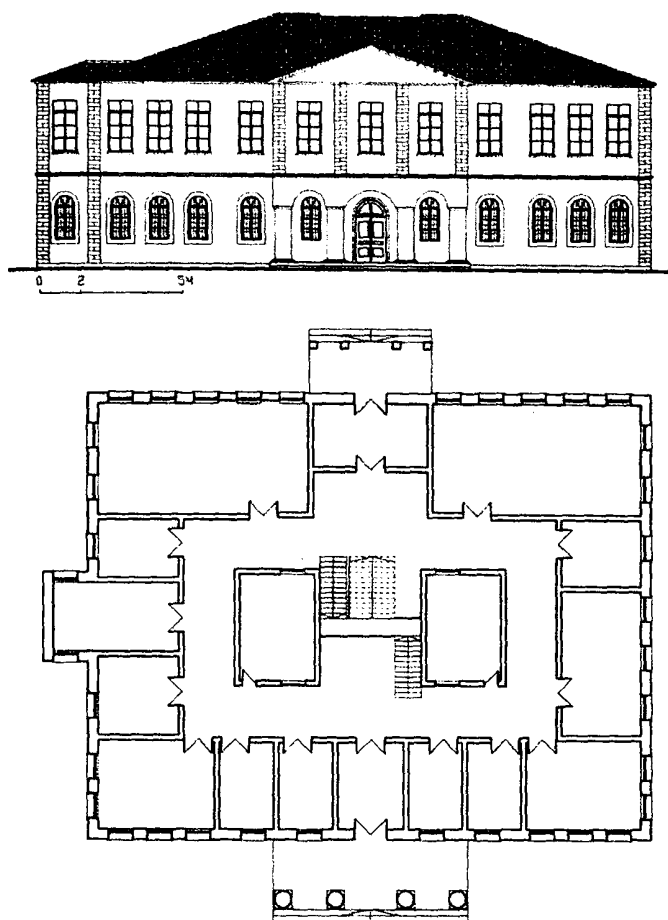
Έτος	Έργο
1869	Κατασκευή πρώτου ατμόμυλου (αλευρόμυλου)
1881 κ.ε.	Κατασκευή κατοικιών

Πηγή: Εφημερίδα *Γιάνγρια-Ιωάννινα*, 16.10.1869· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 117, 290-291

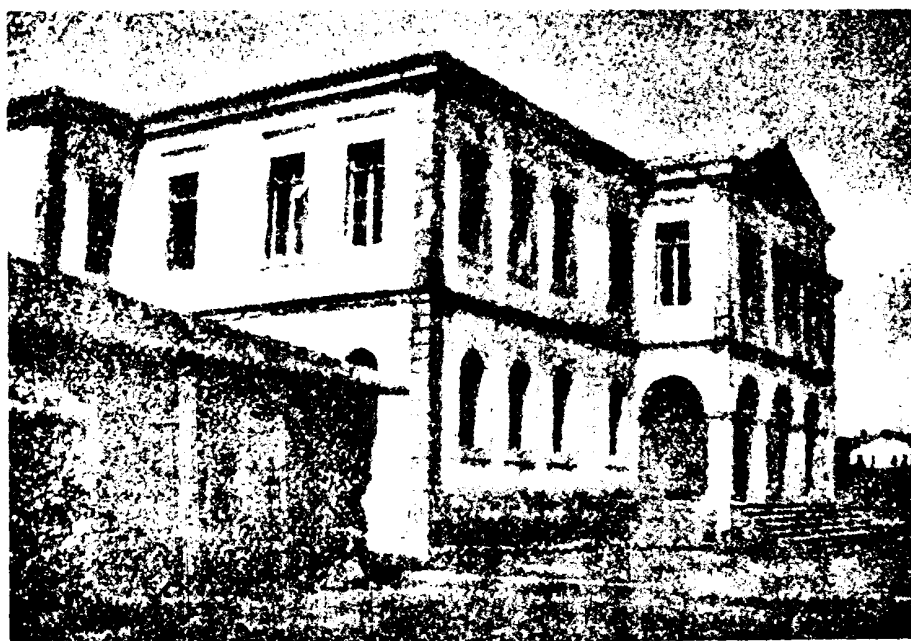
Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Άποψη από το Σειτάν Παζάρ
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 129)

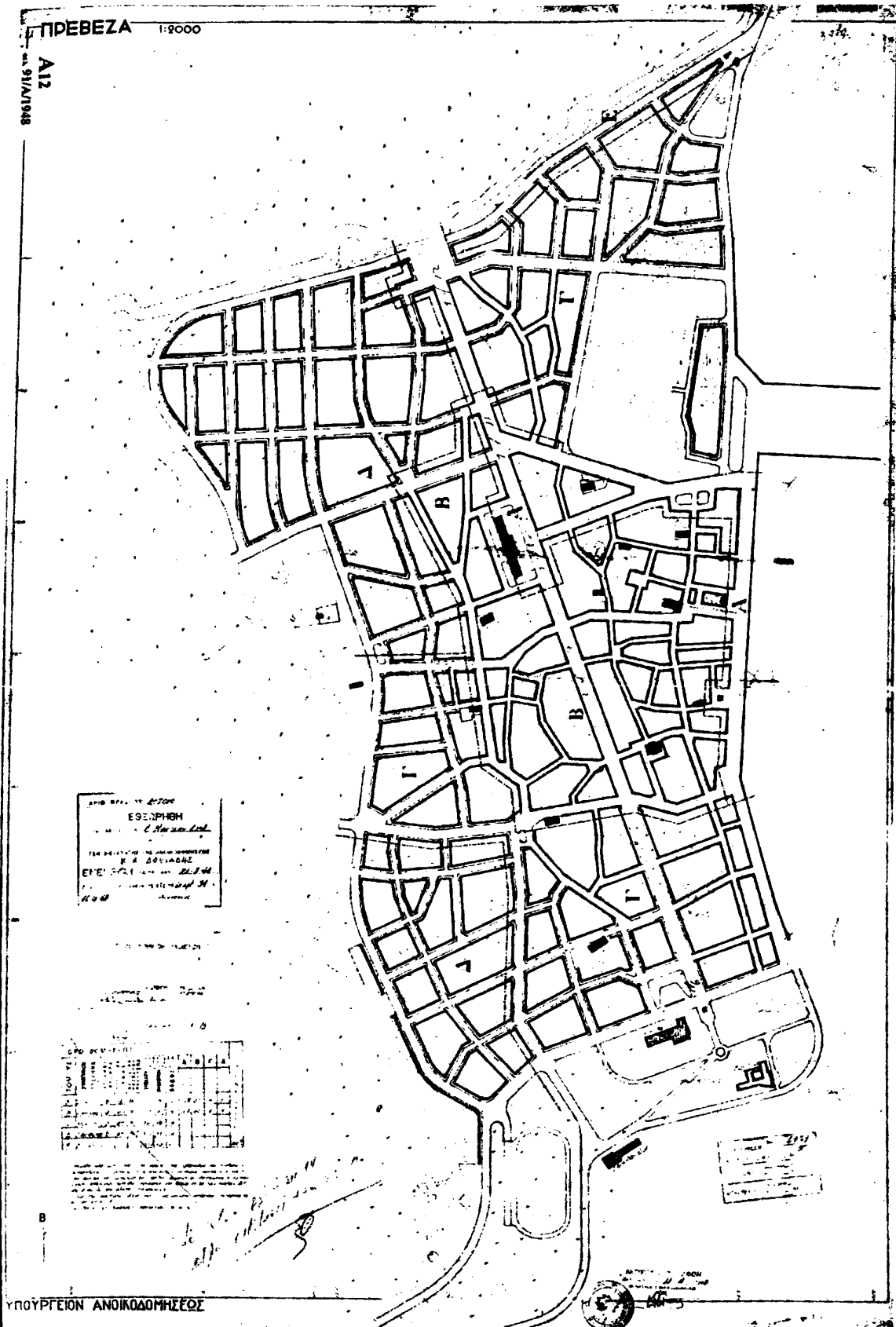

ΕΙΚΟΝΑ 2: Το διοικητήριο. Πρόσψη και κάτοψη ισογείου
(ΤΣΟΛΑΚΗΣ 2008, 95)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Το διοικητήριο στην Πρέβεζα.
Φωτογραφία του F. Guicciardini του 1900
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 91)

ΕΙΚΟΝΑ 5: Λεπτομέρεια της Εικόνας 4.
Επισημαίνεται η κύρια οδός της αγοράς

Salvatore CIRIACONO

*Preveza and the Mediterranean Economy during
the Nineteenth and Twentieth Century*

From Venetian Rule to the Industrial Age

Preveza: from the Ancien Régime to Modern Industrialisation

THIS PAPER INTENDS TO TRACE the development of the economy of Preveza within the wider context of the relations between the city itself, the Adriatic area and the Mediterranean as a whole. The period under discussion (eighteenth and nineteenth century) began with Venice playing a fundamental role in economic and commercial relations with Preveza. Thereafter –with the fall of the Republic in 1797– came a period of Ottoman rule, which would last through a nineteenth century that saw the first forms of industrialisation in the Mediterranean (annexation by Greece did not come until after the first Balkan War in 1912). Such a timeframe enables one to follow various lines of enquiry. On the one hand one can examine the opportunities provided by Venetian rule itself, considering what advantages this area enjoyed as a result of the demand for products generated by the Venetian economy. On the other hand, an analysis of the political and economic situation of Preveza during the nineteenth century (the period of Ottoman rule) leads on to an analysis of the relations that would develop between this outlying region and the centre of the Turkish empire (the strategic heart of Ottoman interests). In effect, one is distinguishing between an *ancien régime* economy in Preveza (during a period of what some refer to as «Venetocracy») and the development of a regional economy within the framework of an Ottoman empire that has been defined as a «world economy» proper. Furthermore, there is the question of how events in Preveza reflect the increasing effects upon the delicately-balanced Ottoman economy of a nineteenth-century industrial revolution which would see the factory model of production expand from Britain to various countries of Europe (not the least of which was a Habsburg empire that still had undeniably close links with Istanbul). It was this development that would highlight the weaknesses of the Ottoman manufacturing system, but at the same time reveal the continuing survival of structures that are times defined as «pre-industrial» or –depending upon the interpretative model applied– «protoindustrial».

From Venetian to Ottoman Dominion

There is no denying that this city and the surrounding area enjoyed a period of relative development during the eighteenth century. True, relevant studies regarding this century here are extremely limited in number –a paucity which, as we shall see, is even more striking when we

look at the nineteenth century— however, on the basis of what evidence we have, we would be overstating the case if we argued that this development had any dramatic economic or demographical effects. Nevertheless, as Kostas Komis¹ so convincingly argues in his study, there was growth in a number of sectors depending upon demand for the traditional products supplied to Venice by its Adriatic possessions. This is particularly true with regard to the cultivation of olives, increasing numbers of trees being planted throughout Venetian-ruled territories, from the Ionic islands (Corfu, Cephalonia, Zante²) to the plain of Preveza itself. «At this time», Komis observes, «the Preveza olive groves developed in what had been semi-forest and uncultivated land.»³ As is well known, oil was a product of strategic importance, serving not only as a foodstuff but also having a variety of other uses (particularly in the manufacturing sector). As a result, the growing difficulties Venice faced in guaranteeing supplies within both the Eastern and Western Mediterranean —the former was under Ottoman rule, the latter was occupied by such formidable trading rivals as the port of Marseilles— had led the city to encourage the cultivation of the crop within its own overseas territories (a policy that was in part favoured by the role in agricultural and commercial activities played by the Jewish community). It now appears clear that, from 1718 to the fall of the Republic, Venetian rule provided Preveza with good opportunities to sell its products in Venetian markets. Becoming an «important commercial and maritime centre», the city would export timber for Venetian ship-building,⁴ agricultural produce (oil), raisin, wool and raw silk, thus strengthening its own structure as a maritime trading port. The beneficial effects of Venetian influence are clear when one looks at population numbers, with a marked trend of migration from the territories that (in 1718) had fallen once more to the Ottomans and towards the city which had been reconquered by the Venetians. Of course, one should not exaggerate the economic or demographical scale of such phenomena. However, in relative terms, the data supplied by K. Komis indicates that there was a significant change, the number of inhabitants passing from 225 in 1719 to 1,876 in 1784 (an eightfold increase). Bearing in mind the theoretical premises regarding the role of domestic labour in a protoindustrial context, it is also interesting to note that the size of family households would also undergo a slight change, passing from an average of 4.24 persons in 1719 to 4.36 in 1780. However, we do not have much information on the work carried out in these family nuclei (either within the city or the surrounding territory). What does seem likely is that, while existing geographical and agricultural conditions could not have stimulated the development of a very extensive «putting-out» system, the raising of livestock (sheep and cattle) in the Arta plain and the inland areas of Epirus⁵ will have provided

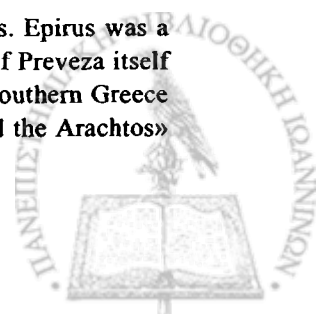
¹ See KOMIS 2004. The article is published in an issue of *The History of the Family* dedicated to other Greek regions, with the discussion focusing much more on matters of demography than on economic issues or manufacturing industries.

² See on this point CIRIACONO 1975; 1998; MATTOZZI 1980; COSTANTINI & NIKIFOROU 1996. See also SIFNEOS 2004.

³ Preveza was conquered by the Venetians in 1684, «who held it until 1701, when the Ottomans regained control for a brief period until 1718, at which time the district returned to Venetians until 1797». See KOMIS 2004, 288.

⁴ The export of wood would be strictly controlled by the local authorities during the nineteenth century, who would concede special authorisation for such trade. I owe this information to Photis Baroutsos, who also read the manuscript and to whom I am very grateful.

⁵ «The Epirot economy had been based on livestock breeding for centuries», underlines K. Komis. Epirus was a region «with some of the most isolated, mountainous, and underdeveloped districts». The town of Preveza itself «is at the southernmost point of Epirus on the peninsula where the mountainous hinterland and southern Greece intersect. This peninsula is adjacent to a large plain that is crossed by two rivers, the Louros and the Arachtos» (see KOMIS 2004, 287-288).

opportunities for artisan employment in working the raw materials of wool and leather. Still, even if further research is required to confirm the impression, there is little doubt that, in neither the eighteenth nor nineteenth century, was production in this region totally independent of the needs of domestic consumption. And this conclusion means the region fails to satisfy one of the supposed premises for the existence of proto-industrial development – that is, substantial exports to foreign markets or, at the very least, a move beyond production simply predicated upon internal demand.

With regard to this point, one has also to recognise that the hypotheses put forward by the first theorists of proto-industrialisation (above all, F. Mendels, P. Kriedte, H. Medick and J. Schlumbohm)⁶ have been radically challenged on the basis of observations concerning the transition from home labour to the factory system. Here, for example, it is sufficient to recall that their claims regarding demography have been disproved by more in-depth research into individual regions of historic importance: at times one does not find the demographical increase that the theory predicts, or else proto-industrialisation is accompanied by clear demographic stagnation (not by the growth in size of a population made increasingly poor by the failure to initiate the factory system). Some of the postulates have subsequently been presented in a more critical manner by the very proponents of the model, who recognise that, even in the presence of increasing quantities of rural home labour, cities play a key role in certain phases of production: for example, what was the influence of Preveza upon its hinterland? All in all, therefore, the rigidity of the model and the frequency with which it presents a deformed picture of what actually took place in the countryside have resulted in a clear need for a reformulation of methodological premises (though, of course, one cannot deny that –for all their flaws– those premises have been an undoubted stimulus to research, raising numerous important questions with regard to the transition towards the Industrial Revolution). As one final observation, one might point out that research into some regions has revealed the simultaneous existence of a flourishing domestic labour sector and the development of intensive rather than subsistence agriculture, totally contradicting the theoretical predicates of the proto-industrial model.⁷

One issue that must be addressed in studying the development of agriculture in the Preveza hinterland is the role of the port as an outlet for agricultural products (the volume of exports in manufactured goods being limited). Agriculture, those manufactured having played a very limited role. Agriculture, in fact, was a sector which would continue to have an essential role within the Ottoman empire – so much so that, in the mid nineteenth century, the empire continued to enjoy a positive balance of trade. In a work that is still an inexhaustible source of information regarding trade, agriculture and manufacturing within «la Turquie d'Europe», Ami Boué comments «la balance du commerce est, dit-on, quelques fois en faveur de la Turquie, à cause de ses exportations considerables de substances ayant de la valeur pour les Européens». ⁸ In effect, if there was a clear influx of finished products (particularly steel and fabrics) from industrialised European nations, it is equally true that Turkey exported huge quantities of cotton from Southern Thrace, Macedonia and Thessaly to Austria and Great Britain. All regions of the empire also exported raw wool; as Boué observes, «les laines de Scutari vont à Trieste. [...] L'expédition des cotons et des laines comme celle des peaux produit surtout un

⁶ MENDELS 1972; KRIEDTE et al. 1981; LEBOUTTE 1996.

⁷ CIRIACONO 2000, 145-157.

⁸ BOUÉ 1840, III, 166.

mouvement considérable de transit sur les grandes routes qui aboutissent à Belgrade, à Brod, à Costainitza, à Scutari, à Douratza et *Preveza*».⁹ This latter port, in fact, occupied an important position in the hierarchy of Ottoman commerce: «les places du commerce les plus importantes en Turquie sont, après Constantinople, Salonique, Seres, Philippopoli, Belgrade, Boukarest, Jassy, Galatz, Routschouk, Varna, Andrinople, Scutari en Albanie, Gallipoli, Larisse, Bitoglia, Serajevo, Janina, *Preveza*».¹⁰ One should also underline that any growth in the Ottoman GDP during the course of the nineteenth century was largely due to the agricultural sector, with the figure passing from 130 million Ottoman lire in 1840-1842 (for a total population of 26 million) to 160 million lire in 1880-1882; by 1913-1914, the GDP had risen to 260 million, though population had dropped to 22 million (signifying, therefore, a likely increase in the per capita earnings). Of the empire's income, a good 48% was due to the agricultural sector, with only 12% coming from industrial production.¹¹ It is no accident that the expansion of «olive groves and orchards [and] the introduction and rapid diffusion of new plants such as potatoes, tobacco, maize, vineyards, wild chestnuts [with] the commercialization of their now edible fruit» should play a comparable role with regard to *Preveza*; such crops are also to be found in neighbouring region of Thessaly, being sold in the market of Salonika. Furthermore, one should not forget that the land-reclamation projects in the Arta plain promoted by Ali Pasha in the early decades of the nineteenth century would stimulate expansion in the cultivation of tobacco, maize and vines.¹² It is also possible that silkworm breeding continued to be the most active non-agricultural occupation of peasant families¹³ in this area as well. All in all, the relations between home-based labour, rural manufacture and commercial outlets should be analysed in greater depth.

From Protoindustry to the Factory System

From the groundbreaking work of Eliahu Ashtor onwards,¹⁴ there has been a solid tradition of historical analyses comparing the industries of East and West. However, there has been a tendency to focus upon the decline –the «dependency»– of Ottoman industries during the course of the nineteenth century. Such an approach overlooks the fact that, while the introduction of the factory system may have been tardy and the mechanisation of the textile and other industries may have been slow, many regions in the empire continued to make significant use of the «putting-out» system. Furthermore, this double presence of home-based labour and the factory system is something that one finds in numerous industrial regions of Europe itself. After all, it was only in very precise circumstances that the merchant/entrepreneur would feel induced to invest in machinery and create economies of scale: without the prospects of ready access to sizeable markets, there was little incentive to break links with traditional systems of manufac-

⁹ BOUÉ 1840, III, 162: «la soie est un autre article très important d'exportation, qui s'écoule par Larisse, Agio ou Volo, par Belgrade ou par les ports albanais, pour aller à Trieste et Vienne, ou en partie en Angleterre. Elle est exportée écrue, ou teinte, ou en tissu».

¹⁰ BOUÉ 1840, III, 164.

¹¹ ECCHIA 2008, 27.

¹² BOUÉ 1854, II, 1-51.

¹³ PETMEZAS 1990, 600.

¹⁴ ASHTOR 1983.

ture.¹⁵ This is not to deny that industry in the Ottoman empire –and in many other areas of the Mediterranean basin– fell increasingly behind the European «first-comers» during the course of the nineteenth century. Nevertheless, one should not forget the regional differences that would gradually emerge, nor fail to recognise the continuing significance of certain sectors of manufacture (even if these operated mainly for the domestic market or for short/medium-distance trade). There is clear evidence of growth trends in rural industries within certain regions of the Empire, even if these tended «to produce the same products as their urban counterparts, themselves imitating the standard products of the great Levantine urban and industrial centres as Constantinople, Salonika, Bursa, Damascus, Halep etc. [Nor were they] innovative, either in products and techniques, or in opening up new markets».¹⁶ It is possible that, as elsewhere, these phenomena were due to the ineffective or restrictive role played by corporative interests within cities, but the historical debate on this issue is still open.¹⁷ What does seem certain is that they were a response to the increasing demand for dyed cotton thread in Central Europe,¹⁸ thus suggesting an interesting picture of the changes taking place in the international division of labour.

It is no coincidence, therefore, that during the course of the nineteenth century one sees a variety of strategies being adopted in the manufacturing sector. Indeed, the very notion of a chronological progression from the «putting-out» to the «factory» system might itself be inverted, with proto-industrialisation itself returning in alternate phases – that is, after the creation of a modern factory there might be renewed resort to domestic piece-work if, for specific phases of production, this external labour turned out to be cheaper.¹⁹ So, a description of the Ottoman empire as an area that simply failed to develop modern industries during the course of the nineteenth century itself fails to take into account a number of factors: the vast numbers of domestic workshops; the extent of the domestic-labour economy; the presence of a merchant/entrepreneurial class with solid local roots; and the existence of far from negligible internal demand for goods and produce.

As far as cotton is concerned, one need simply recall that right up to the end of the eighteenth century this area produced 30 times the crop of the American colonies. At the beginning of the nineteenth century, the city of Salonika alone was exporting 22,500 bales of cotton, as well as supplying local industries with a further 15,000. In 1830 the region of Adana produced around 1,900 bales of raw cotton for its own home-based weavers. And by 1850 Asia Minor as a whole wove about one quarter of the 50,000 bales of cotton that it produced. The production of raw and finished silk within the Levantine was no less significant, given that silk garments were used by all classes and not, as in the West, considered a luxury item. Whilst there may have been a downturn in the nineteenth century due to competition from the West –especially with regard to weaving (particularly of cotton goods)– silk-weaving in the region of Bursa, one of Turkey's main centres for the industry, would in the years around 1900 still be employing about 150,000 people either full or part time. A similar number were employed in the area of Lebanon – not to mention the silk-weavers of Aleppo, Edirne and Salonika. All in all, it has been calculated that during this period about 400,000 inhabitants of the Ottoman empire worked in the silk industry.

However, even allowing for such qualifications, there seems no doubt that, faced with the technological and manufacturing superiority of England, the Ottoman empire and other areas

¹⁵ BERG 1994; CHURCH & WRIGLEY 1994.

¹⁶ PETMEZAS 1990, 582.

¹⁷ YILDRIM 2008. See an up-to-date bibliography in LUCASSEN et al. 2008.

¹⁸ PETMEZAS 1990, 583.

¹⁹ SABEL & ZEITLIN 1997; DIDIER 1996; CIRILLO & MUSI 2008.

of the Mediterranean basin found themselves in difficulty, losing out even in sectors like cotton, where they had a long-established tradition. In effect, all the peninsulas of the Mediterranean saw an influx from abroad of not only the technologically-advanced goods that had been made possible by the Industrial Revolution, but also of foreign capital (from Britain, as well as other Western countries such as Belgium, Germany, Switzerland and France). And this capital would be invested in their own strategic manufacturing sectors (cotton, wool and steel).

The Ottoman Empire and the other Peninsulas of the Mediterranean

For the Italian peninsula, the end of the Napoleonic wars marked a key turning-point: with the end of the «continental blockade», Britain could now export its goods and its system of manufacture to those countries who wanted to imitate it (or face an entirely subordinate role in the international division of labour that was gradually emerging). Whilst nowadays historians prefer the terms «stagnation» and «relative deterioration» to the outright «decline» found in traditional historical accounts, it is clear that various regions within Italy found themselves in a position of great political and economic weakness when faced by those empires (Britain, Austria, France) which looked upon the peninsula as a pawn in their own political/economic strategies rather than as a political/industrial entity that could compete on equal terms. For example, each of those three nation-empires wanted to see their own production of finished textiles displace the Italian silk industry, a historic sector of strategic importance for the industrialisation of many regions in the peninsula. Some resistance to this can be seen in the silk industries of Piedmont and Lombardy, where one finds the introduction of water- and steam-powered spinning and slubbing machines.²⁰ Nevertheless, French capital and technology penetrated the textile industry in various key regions such as Lombardy, with the introduction of increasing numbers of Jacquard looms (the most advanced available for the working of both silk and cotton fabrics).²¹ The influx of capital and know-how from Northern Europe was also confirmed by the sizeable foreign investment in the mines of Tuscany, Elba, Sicily and Sardinia, with foreign countries being eager to supplement their own mineral resources.²²

However –as occurred in the Ottoman empire– Italy's response was not to turn inwards but to welcome such initiatives, taking its own lead from this innovative input. The positive effect of this attitude is particularly clear in the Po valley and the pre-Alpine foothill areas: from Friuli to Biella, passing through the areas of Vicenza and Bergamo, there was proto-industrial development in textile manufacturing, and a similar phenomenon can be seen in the smelting furnaces and forges of Val Sabbia and Val Trompia in the Brescia area.

In the wool industry of the Vicenza area, there are clear signs of conditions being favourable for development along capitalist lines; as a result, centres such as Schio and Valdengo would, after Biella and Prato, form the core of the third most important wool-making region in Italy. Furthermore, with regard to the zone's entrepreneurs it is interesting to note a certain continuity between the «putting-out» system and a more advanced industrial system:²³ before becoming the

²⁰ CAFAGNA 1981, 91-93.

²¹ CARACCILO 1973, 579-585; CIRIACONO 1986.

²² VERLEY 1997, 102; DUMOULIN 1990; CIRIACONO forthcoming.

²³ CIRIACONO 1983; 1986; FONTANA 1993, 41.

sector's major entrepreneurs, families such as the Rossi and Marzotto had well-established roots as merchant-businessmen in an area which was rich in water resources and flocks.

Over these same decades, the textile industry in the Central-Southern regions of Italy would –even more so than its northern counterpart– rely on a combination of small/medium-sized manufactories and domestic labour rather than upon capital-intense companies; even in the North-East there were only a few of these latter.²⁴ What is beyond doubt is that the halting industrialisation which did take place in the South went little way towards making up the region's shortfall with respect to the North; indeed, over time, the «economic dualism» that had emerged in previous centuries would be confirmed. A supplier of foodstuffs (grain, oil, vines, citrus fruit) and raw materials (silk, wool, cotton and minerals – for example, sulphur from Sicily), the South would not achieve transition to a mature industrial model.²⁵

A similar situation can be seen in Spain. Though the country was blessed with mineral resources that outstripped those in Italy or in the areas of the Ottoman empire, it would lose out when it came to those industries that can be described as crucial to the Industrial Revolution. True, Catalonia, home to the peninsula's most highly-developed manufacturing industries, had in 1803 introduced the home-grown technological innovation of the *bergadana*; a sort of mule-jenny that made use of waterpower, this would give a strong boost to the local spinning industry. However, at the same time, the region would slip backwards with regard to advances in the working of wool and linen. A similar decline can be seen in the textile industries in Castille – in such centres as Bejar, Segovia and Palencia. Furthermore, attempts to introduce steam-powered machines had, in 1835, encountered a local version of Luddism and thus been abandoned. As for weaving, there was some progress, with the introduction of increasing numbers of mechanical looms. However, the low level of innovation (primarily with regard to the use of steam-power) and the prevalence of local technologies predicated upon exploitation of the abundant water resources in the region's valleys reveal all the shortcomings of a model of development suffering from a chronic shortage of investment capital.

Competition between Spain and Northern Europe was even more dramatic when it came to the steel industry and the exploitation of the Iberian peninsula's wealth of mineral resources (lead, mercury, copper and zinc). Between 1801 and 1911-1920, Spain would account for 25% of the world's lead production, 10% of its copper production and 1.5% of its zinc output. Similarly, at Almadén near Ciudad Real, there was one of the world's largest mercury deposits (the mineral being the «jewel in the crown» of Spain's mineral resources). However, all this natural wealth gradually fell under the control of the Rothschilds of London. Even the metal-working sector –supplied by ore from the northern provinces of Santander and Biscay and from the south-east provinces of Almeria and Murcia– could not remain competitive against its English rivals. True, relatively cheap good-quality Spanish iron –obtained using an indirect method that involved drawing the metal from blast furnaces before it was converted into soft iron– was still used in manufacturing pots and pans for the domestic market.²⁶ However, such outlets fell a long way short of the great transformations that were taking place in the European steel industry, which was focused upon the production of bar and ingot iron for use in the creation of bridges and, above all, railways; due to the great distances concerned and the weakness of internal demand, expansion in this latter sector in Spain was poor. Ultimately, the

²⁴ See Michele Lungonelli, quoted by CREPAS 1999, 168.

²⁵ See Biagio Salvemini, quoted by CREPAS 1999, 170.

²⁶ BRODER 1998, 35-41; NADAL OLLER 2003, 30-33 and 108; VITTORIO et al. 2004.

importation of manufactured iron goods and machinery from Britain highlighted the near colonial status of Spain with regard to the British Isles.²⁷

Undoubtedly, differences in technological advancement –together with the entrepreneurial choices resulting from those differences– played a decisive role in delaying Spanish industrialisation during the course of the nineteenth century. The same observation might be made with regard to what was happening over the same period in the vast geographical area of the Ottoman empire. This latter did not enjoy Spain's abundant mineral resources, so one has to look elsewhere for the variables that explain the delay in industrialisation. Here the answer seems to lie in the direction taken by Ottoman economic policy within the framework of the international division of labour that became established during the first half of the nineteenth century. The preponderance of agriculture inevitably worked against investment in the machinery necessary for the introduction of the factory system, as did the extremely low cost of labour. The fact is that while, in absolute terms, the cotton, silk and carpet industries remained crucial during this period of transition, in relative terms they were gradually losing out to competition from the West. Historians have described European industry as having a devastating impact here, particularly over the period 1826-1870. Donald Quataert, for example, has pointed out that by the beginning of the twentieth century the number of mechanical spindles operating within the Ottoman cotton industry amounted to only 0.02% of the total to be found in British cotton factories. Furthermore, the economic trend which had begun with the establishment of the factory system in England coincided with a period when not only would Ottoman industries make an increasingly negligible contribution to world trade statistics, but one also sees the full de-industrialisation of some of the empire's cities. For example, in 1825 Damascus and Aleppo had some 25,000 looms working cotton and cotton-silk, but just twenty years later they had lost a good five-sixths of them. In a seemingly irresistible trend, English cotton thread would over the period 1770-1840 displace first the Indian and European thread that had been imported and used by the Ottoman industry (the main European source being Holland), and then beat Ottoman cotton products themselves in both price and quality; the comparative advantage India and the Ottoman empire had enjoyed thanks to the low cost of labour was gradually undermined by the increasing productivity made possible by textile machinery.²⁸ As the title of a book by the Turkish historian Halil Inalcik puts it, the question to be answered is: «When and how [did] British cotton good invade the Levant markets»?²⁹ In effect, it would be difficult to underestimate the impact of the «industrial revolution» and the factory system on markets within the Mediterranean and worldwide. However, it is also true that, having reached its lowest ebb, industry in these areas underwent a certain kind of restructuring, with growing numbers of small businesses copying the more fashionable European products and taking advantage of the fact that their labour costs were some 55-60% lower than in the West to sell them at a competitive prices. In certain regions –for example, within Bulgaria– there was also sizeable introduction of mechanisation within such a traditional sector as the wool industry.³⁰ And sometimes measures were taken to make up the shortfall in competitiveness by introducing manufacturing machinery from abroad, with craft skills taking refuge in niche markets (for example, lace and, above all, carpets). Nor should one forget the im-

²⁷ NADAL OLLER 1984, 226-227.

²⁸ QUATAERT 1993, 888-889.

²⁹ İNALCIK 1987.

³⁰ PALAIRET 2002, 197-202.

portance of the domestic market, which underwent noticeable growth during the second half of the nineteenth century thanks to substantial increases in per capita consumption. Furthermore, in an era when many areas of the world were experiencing growing nationalism, demand from the State itself should not be overlooked – be it for materials for the national armed forces or for luxury goods that supplied government requirements.³¹ True, such phenomena will almost certainly have had only a minimal effect upon such areas as the plain around Arta and the port of Preveza. But it was precisely this divergence of interests and economic strategies which would ultimately undermine the complex organism of the Ottoman empire. Objectively linked with either the Adriatic or with the Greece to which it had been reunified, this area would henceforth pursue an economic policy whose focal point was no longer the Bosphorus.

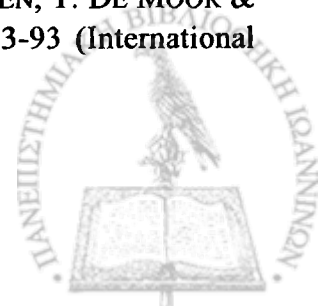
List of works cited

- ASHTOR E., 1983, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton
- BERG M., 1994, *The Age of Manufactures. Industry, Innovation and Work in Britain, 1700-1820*, 2nd ed., London
- BOUÉ A., 1840, *La Turquie d'Europe, ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle ...*, vol. 4, Paris
- BOUÉ A., 1854, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire*, vol. 2, Vienne
- BRODER A., 1998, *Histoire économique de l'Espagne contemporaine*, Paris
- CAFAGNA L., 1981, La rivoluzione industriale in Italia, 1830-1900, in: G. MORI (Ed.) *L'industrializzazione in Italia: 1861-1900*, Bologna, 91-105
- CARACCILO A., 1973, La storia economica, in: R. ROMANO & C. VIVANTI (Eds.), *Storia d'Italia*, 3: *Dal primo Settecento all'Unità*, Torino, 511-620
- CHURCH R.A. & WRIGLEY E.A. (Eds.), 1994, *The Industrial Revolutions*, vol. 11, London
- CIRIACONO S., 1975, *Olio ed ebrei nella Repubblica veneta del Settecento*, Venezia
- CIRIACONO S., 1983, Protoindustria, lavoro a domicilio e sviluppo economico nelle campagne venete in epoca moderna, *Quaderni Storici* 18, 57-80
- CIRIACONO S., 1986, L'industria a domicilio nel Veneto dell'Ottocento, in: A. DE CLEMENTI (Ed.), *La società inafferrabile*, Roma, 73-92
- CIRIACONO S., 1998, L'economia di Corfù: la produzione di olio come prodotto principale dell'isola, in: A. NIKIFOROU (Ed.), *Corfù, una sintesi mediterranea: insularità, collegamenti, ambiente umano, secoli XVI-XIX*, Corfù, 101-118
- CIRIACONO S., 2000, *La Rivoluzione industriale. Dalla protoindustrializzazione alla produzione flessibile*, Milano
- CIRIACONO S., La Rivoluzione industriale e il Mediterraneo, in: G. CORNI (Ed.), *Storia d'Europa e del Mediterraneo. Dal Medioevo all'età della globalizzazione, VI: L'età contemporanea. Ambiente, popolazioni, economia*, 13, Rome (forthcoming)
- CIRILLO G. & MUSI A. (Eds.), 2008, *Alle origini di Minerva trionfante: cartografia della protoindustria in Campania (secc. 16.-19.)*, Rome
- COSTANTINI M. & NIKIFOROU A. (Eds.), 1996, *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole*

³¹ ECCHIA 2008, 69-70.

- Ionie al tempo della Serenissima*, Rome (Quaderni di Cheiron, 2)
- CREPAS N., 1999, Le premesse dell'industrializzazione, in: F. AMATORI, D. BIGAZZI, R. GIANNETTI & L. SEGRETO (Eds.), *L'industria. Storia d'Italia, Annali 15*, Torino, 87-177
- DIDIER T., 1996, *Les deux âges de la proto-industrie. Les tisserands du Cambrésis et du Saint-Quentinois, 1730-1880*, Paris
- DUMOULIN M., 1990, *Les relations économiques italo-belges (1861-1914)*, Bruxelles
- ECCHIA S., 2008, *Sviluppo economico e innovazioni istituzionali nel distretto di Haifa sul finire dell'Impero Ottomano (1890-1915)*, Napoli
- FONTANA G.L., 1993², *Mercanti, pionieri e capitani d'industria*, Vicenza
- İNALCIK H., 1987, When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Markets, in: H. İSLAMOĞLU-İNAN (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge – Paris, 374-456
- KOMIS K., 2004, Demographic Aspects of the Greek Household: the Case of Preveza (18th Century), in: *The History of the Family* 9, 287-298
- KRIEDTE P., MEDICK H. & SCHLUMBOHM J., 1981, *Industrialization before Industrialization*, Cambridge
- LEBOUTTE R. (Ed.), 1996, *Protoindustrialisation: recherches récentes et nouvelles perspectives*, Genève
- LUCASSEN J., DE MOOR T. & VAN ZANDEN J.L. (Eds.), 2008, *The Return of the Guilds*, Cambridge (International Review of Social History, Supplement 16)
- MANTOUX P., 1981, *La rivoluzione industriale: saggio sulle origini della grande industria moderna in Inghilterra* (Introduction of G. Mori), Rome
- MATTOZZI I., 1980, Crisi, stagnazione e mutamento nello stato veneziano sei-settecentesco: il caso del commercio e della produzione olearia, *Studi Veneziani* 4, 199-276
- MENDELS F., 1972, Proto-industrialization: the First Phase of the Industrialization Process, *Journal of Economic History* 32, 241-261
- NADAL OLLER J., 1984, Il fallimento della rivoluzione industriale in Spagna, in: L. SEGRETO (Ed.), *La rivoluzione industriale tra il Settecento e l'Ottocento*, Milano, 209-232
- NADAL OLLER J. (Ed.), 2003, *Atlas de la industrialización de España: 1750-2000*, Barcelona
- PALAIRET M., 2002, *The Balkan economies, c. 1800-1914. Evolution without development*, Cambridge
- PETMEZAS S.D., 1990, Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, c.1750-1860, *The Journal of European Economic History* 19/3, 575-601
- QUATAERT D., 1993, *Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution*, Cambridge
- SABEL C. & ZEITLIN J., 1997, *World of Possibilities. Flexibility and Mass Production in Western Industrialization*, Cambridge – Parigi
- SIFNEOS E., 2004, On Entrepreneurs and Entrepreneurship of the Olive-oil Economy in the Aegean: the Case of Lesbos Island, *The Historical Review* (Institute for Neohellenic research), 1, 245-273
- VITTORIO A. DI, BARCIELA LOPEZ C. & FONTANA G.L. (Eds.), 2004, *Storiografia d'industria e d'impresa in Italia e Spagna in età moderna e contemporanea*, Padova
- VERLEY P., 1997, *La Révolution industrielle*, Paris
- YILDRIM O., 2008, Ottoman Guilds in the Early Modern Era, in: J. LUCASSEN, T. DE MOOR & J.L. VAN ZANDEN (Eds.), *The Return of the Guilds*, Cambridge, 73-93 (International Review of Social History, Supplement 16)

*Η εικόνα της Πρέβεζας των αρχών του 20^{ου} αιώνα
μέσα από χαρακτηριστικά κτίριά της¹*

Ο ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ ΦΑΙΝΕΤΑΙ ΟΤΙ ΠΑΝΤΑ ΗΤΑΝ Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ, που προσέλκυε τους περισσότερους ξένους περιηγητές στην Πρέβεζα». ² Ο Ιταλός πολιτικός κόμης Francesco Guicciardini «την αυγή ενός ήσυχου πρωινού των τελευταίων ημερών του καλοκαιριού του 1900» ³ αντίκρισε για πρώτη φορά την Πρέβεζα φθάνοντας με το ατμόπλοιο Μπάρι στο στόμιο του Αμβρακικού Κόλπου. Μια τέτοια εικόνα, σαν αυτή που μας διασώζουν οι περιφημες και εμβληματικές πια καρτοποστάλ του λιμανιού και της παραλίας της Πρέβεζας από το πολύτιμο αρχείο του κ. Νίκου Δ. Καράμπελα, θα αντίκριζε και ο Guicciardini (Εικ. 1). Μέσα από μια γοητευτική περιγραφή μας δίνει τις πρώτες εντυπώσεις του για την πόλη: είναι μια πόλη ενετική, περιζωσμένη από μια βαθιά τάφρο, πεντακάθαρη, αποτελούμενη από άσπρα σπιτάκια, περιτριγυρισμένη από πράσινο, με το ενετικό κάστρο του Αγίου Ανδρέα και τον προμαχώνα της Βρυσούλας να δεσπόζουν πάνω από το λιμάνι. ⁴ Ακόμη στις σπάνιες φωτογραφίες από τις δημοσιεύσεις του Guicciardini με τίτλο «Impressioni d'Albania» στο περιοδικό *Nuova Antologia* το 1901 έχουμε δύο όψεις της κεντρικής οδού της Αγοράς της Πρέβεζας, όπου διακρίνεται και το λιθόστρωτο (Εικ. 2-3).

Σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να καταδείξει και να αναδείξει τη φυσιογνωμία της Πρέβεζας του δευτέρου μισού του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου} αι., την εικόνα της πόλης που άκμασε την περίοδο εκείνη και ήταν μια πόλη κατά κύριο λόγο ελληνική, ενώ βρισκόταν υπό τουρκική κυριαρχία.

Λόγω της γεωγραφικής της θέσης και του λιμανιού της, η πόλη γνώρισε τόσο την οθωμανική κατάκτηση, όσο και την ενετική κατοχή. Παράλληλα έλκυε το ενδιαφέρον πολλών ευρωπαϊκών κρατών, που εγκαθιστούν προξενικές αρχές για τη διευκόλυνση του εμπορίου και των οικονομικών συμφερόντων των υπηκόων τους, όσο και για έλεγχο και παροχή πληροφοριών

¹ Για την προθυμία που έθεσαν στη διάθεσή μου υλικό για την παρούσα ανακοίνωση, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω την κ. Βούλα Σοφοπούλου, υπεύθυνη της βιβλιοθήκης του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, και την κ. Κατερίνα Μαυρίδου, αρχιτέκτονα του Γραφείου Πολεοδομίας του Δήμου Πρέβεζας. Ευχαριστώ ιδιαίτερος για την εποικοδομητικότερη και πολύτιμη βοήθειά του, τον εξαιρετικό γνώστη της ιστορίας της Πρέβεζας και πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, η συμβολή του οποίου υπήρξε καθοριστική. Ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στη φίλη αρχιτέκτονα κ. Χριστίνα Αναγνωστοπούλου για τη σημαντική και πολύπλευρη στήριξη καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας για την παρούσα εργασία.

² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 59.

³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 63.

⁴ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 64-65.

σχετικά με την πολιτική και στρατιωτική κατάσταση.⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι προξενεία και υποπροξενεία των ευρωπαϊκών κρατών λειτουργούσαν στην Πρέβεζα από τον 18^ο αιώνα και σε σχέση με τα Επτάνησα κάποια και νωρίτερα.⁶ Το ελληνικό κράτος ίδρυσε στην Πρέβεζα το 1834 ένα από τα πρώτα προξενεία στην οθωμανική αυτοκρατορία με τη συναίνεση της Υψηλής Πύλης, παράλληλα με τα προξενεία της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης. Οι προξενικές εκθέσεις έχουν μεγάλο ενδιαφέρον και μας δίνουν στοιχεία για τη σύνθεση του πληθυσμού,⁷ τις εμπορικές σχέσεις, την κίνηση του λιμανιού κ.ά.⁸ Όπως για παράδειγμα, σε μια αναφορά του Άγγλου προξένου Barker (1872) σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσης και τη θνησιμότητα, φαίνεται ότι ο δείκτης είναι ο χαμηλότερος στην περιοχή και η Πρέβεζα είναι η πιο υγιής πόλη χωρίς επιδημίες.⁹ Η Πρέβεζα του 1900 είναι μια ακμάζουσα πόλη και οι πρόξενοι έχουν ενεργό ρόλο στη ζωή της.

Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα υπήρξε για την Πρέβεζα η περίοδος της μεγάλης ανάπτυξης κυρίως λόγω της αυξημένης κίνησης του λιμανιού της, μιας από τις σπουδαιότερες σκάλες στις δυτικές ακτές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το τελωνείο της Πρέβεζας ήταν πρώτης τάξης. Η Αγγλία, η Αυστρία, η Ιταλία και η Γαλλία ενδιαφέρονταν για το εμπόριο, γι' αυτό και οι αναφορές των προξένων τους ήταν πυκνές. Μεγάλη κίνηση εισαγωγών-εξαγωγών στο λιμάνι (όπως φαίνεται από προξενικές εκθέσεις λόγω ζήτησης πολυτελών προϊόντων κατανάλωσης), αύξηση της εμπορικής κίνησης του λιμανιού και της αξίας των συναλλαγών. Το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και κυρίως τις δεκαετίες 1880 και 1890 η εμπορική και επιβατική κίνηση του λιμανιού της Πρέβεζας αυξάνονταν συνεχώς μέχρι τον πόλεμο του 1897, που παρατηρείται μια πρόσκαιρη κάμψη. Ένα ακόμη στοιχείο της ακμής και του πλούτου της Πρέβεζας ήταν η δημιουργία στόλου ιστιοφόρων από Πρεβεζάνους, που εξυπηρετούσαν τα παράλια της Ελλάδας, αλλά και της Ιταλίας και μέχρι Αλεξάνδρεια και Σμύρνη.¹⁰ Το αυστριακό Λόυντ ήδη από το 1858 δρομολογεί εβδομαδιαία α) γραμμή Ιονίων νήσων από Τεργέστη-Γκράσοβο-Κέρκυρα-Παξούς-Λευκάδα-Πρέβεζα-Σαγιάδα και β) γραμμή για Αλβανία-Τεργέστη-Σπλιτ-Δυρράχιο-Αυλώνα-Άγιους Σαράντα-Κέρκυρα-Παξούς-Πρέβεζα. Οι γραμμές συνδέονταν και με άλλες των αυστριακών Λόυντ στην Αδριατική και Ιταλία. Παράλληλα η κατασκευή αμαξιτής οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων δίνει ώθηση στο εμπόριο.¹¹

Από το 1850 έως το 1900 η Πρέβεζα γνώρισε μεγάλη ανοικοδόμηση. Αρκετά από τα διώροφα και μερικά τριώροφα αστικά σπίτια των πλούσιων κατοίκων της, κάποια σωζόμενα μέχρι σήμερα, μας μεταφέρουν την εικόνα μιας εύρωστης οικονομικά πόλης. Κατά μήκος του κεντρικού δρόμου της αγοράς τουλάχιστον δέκα ενδιαφέροντα κτίρια σώζονται μέχρι σήμερα, αλλά και αρκετά στους γύρω δρόμους όπως στη Λόρδου Βύρωνα, στην Καρυωτάκη, στην 21^{ης} Οκτωβρίου, στη Μπιζανίου και αλλού.¹² Στο αρχείο καρτελών του Υ.Χ.Ο.Π., που έχει καταρτιστεί στο πλαίσιο του Προγράμματος Πολεοδομική Ανασυγκρότηση και βρίσκεται στο γραφείο των τεχνικών υπηρεσιών του Δήμου Πρέβεζας, υπάρχει ένα σπουδαίο υλικό που αφορά στα σημαντικότερα σωζόμενα κτίρια μέχρι τη δεκαετία του 1980. Επίσης, άλλο ενδιαφέρον υλικό παρήχθη στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος για τη «Διερεύνηση των δυνατο-

⁵ ΧΑΤΖΗΘΑΝΑΣΙΟΥ 1993, 229-230.

⁶ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ 2004, 579· ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ 1996.

⁷ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993, 120.

⁸ ΟΡΤΑΥΛΙ 1993, 242-247.

⁹ ΟΡΤΑΥΛΙ 1993, 244.

¹⁰ ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ 2008, 29.

¹¹ ΣΧΙΝΑΣ 1897, 218, 220.

¹² ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 289-292.

τήτων εξυγίανσης και ανάπλασης του ιστορικού κέντρου Πρέβεζας», που ανατέθηκε από το Δήμο Πρέβεζας το 1990 σε ομάδα αρχιτεκτόνων-μηχανικών, πανεπιστημιακών δασκάλων του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, περιλαμβάνει επίσης και προτάσεις ανάπλασης και αξιοποίησης κάποιων κτιρίων σε σχέδια με παστέλ.

Θεωρώντας ότι κάποια κτίρια που στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα χρησιμοποιήθηκαν ως προξενεία –καθότι ήταν οι κατοικίες των προξένων των αντίστοιχων ευρωπαϊκών χωρών– έχουν ένα επιπλέον ενδιαφέρον, επέλεξα ενδεικτικά να παρουσιάσω κάποια χαρακτηριστικά δείγματα. Να σημειώσουμε εδώ ότι προξενικά αξιώματα κατείχαν ως επί το πλείστον επιφανείς Πρεβεζάνοι ή ξένοι που είχαν εγκατασταθεί στην Πρέβεζα. Η επιλογή και η επιμονή μου στην αναφορά της χρήσης αυτών των κατοικιών γίνεται με σκοπό να τονιστεί ο ιστορικός χαρακτήρας τους και να αποτελέσουν σημεία αναφοράς της εποχής και όχι αξιολογικά ως τα σημαντικότερα κτίρια από άποψη αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος.¹³

Ιταλικό προξενείο (Εικ. 4)

Βρίσκεται στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως 100 (παλαιότερα Κύπρου 16Α) και υπήρξε κατοικία του Ιταλοεβραίου εμπόρου Ηλία Σδριν, γαμπρού του Καίσαρα Κονεμένου που υπηρέτησε ως πρόξενος της Ιταλίας. Το κτίριο χτίστηκε από τον έμπορο Σωτήριο Χαβάνη, το 1881, όπως μαρτυρεί η χρονολογία στα ένθετα πλακίδια πάνω από το τόξο της κύριας εισόδου¹⁴ (Εικ. 5). Πρόκειται για ένα διώροφο λιθόκτιστο κτίριο με ιδιαίτερη φροντίδα στη διαμόρφωση των όψεων. Ενδιαφέρον είναι ο τονισμός των πλαισίων των ανοιγμάτων, των παραστάδων, οι όμορφες σιδεριές, τα κιγκλιδώματα, τα φουρούσια (Εικ. 6, 7). Έχει συντηρηθεί και αποκατασταθεί το 1990.

Αγγλικό προξενείο (Εικ. 8, 9)

Το συγκρότημα κτιρίων που βρίσκονται στο οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των οδών Καίσαρα Κονεμένου, Νίκης, Εθνικής Αντιστάσεως και Καρυωτάκη στο κέντρο της πόλης οικοδομήθηκε από το 1861 ως το 1900 από την οικογένεια των Κονεμένων και χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο διάστημα για κατοικίες των μελών της. Ο Καίσαρας Κονεμένος, γιος του Νικολάου Κονεμένου, ήταν πρόξενος της Αγγλίας για μεγάλο διάστημα, από το 1891 έως το 1922. Ο Charles Blakeney, σύζυγος της αδελφής του Καίσαρα Βιργινίας,¹⁵ ήταν επίσης για κάποιο διάστημα (1878-1891) πρόξενος της Αγγλίας. Ο Περικλής Κονεμένος χρημάτισε πρόξενος της Γαλλίας μεταξύ των ετών 1860 και 1895, χωρίς να μπορούμε να πούμε με ασφάλεια σε ποια οικία κατοικούσε. Από τις οικίες της οικογένειας Κονεμένου, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τριώροφο κεραμοσκεπές κτίσμα του 1870, που κατά πάσα πιθανότητα χρησιμοποιήθηκε ως κατοικία από τον Καίσαρα Κονεμένο και ακολούθως και ως αγγλικό προξενείο. Στους δύο ορόφους είναι εμφανής η λιθοδομή με τους λαξευμένους πωρόλιθους. Στα ανοίγματα υπάρ-

¹³ Παρά την επισταμένη έρευνα στο Υποθηκοφυλακείο Πρέβεζας, δεν κατέστη δυνατόν μέχρι τώρα να ταυτοποιηθούν περισσότερα κτίρια ως προξενικές κατοικίες.

¹⁴ ΚΑΤΣΑΟΥΝΗΣ 1990.

¹⁵ ΙΑΝ 3033, 3034.

χουν διακοσμητικά πλαίσια και στην είσοδο πεσσοί (Εικ. 10). Ανάμεσα στους δύο ορόφους υπάρχει κορνίζα και περιμετρικά στη στέγη γείσο. Χαρακτηριστική η σιδεριά του εξώστη και τα μεταλλικά φουρούσια. Περιβάλλεται από αυλή περιφραγμένη με μαντρότοιχο που φέρει θύρωμα με τοξωτό υπέρθυρο (Εικ. 11).

Αυστριακό προξενείο (Εικ. 12, 13)

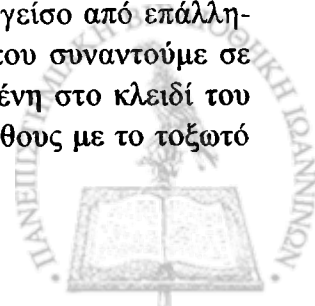
Το τριώροφο λιθόκτιστο αστικό κτίριο με νεοκλασικά χαρακτηριστικά, δεσπόζει στην πλατεία Σεφέρη και χρησιμοποιήθηκε ως έδρα του προξενείου της Αυστροουγγαρίας και κατοικία του αντίστοιχου προξένου (για κάποια περίοδο ήταν ο Αντώνιος Ζαχαρίας). Παρουσιάζει αξιόλογα στοιχεία στα πλαίσια των ανοιγμάτων, ωραίες σιδεριές στα κιγκλιδώματα και τα φουρούσια των εξωστών και τα τοξωτά υπέρθυρα του ισόγειου. Το πρακτορείο Λόννη είχε εγκατασταθεί ακριβώς δίπλα, στο ισόγειο της οικοδομής του Αθ. Αθανασιάδη (1865), στην οδό Σαπουντζάκη και Λόρδου Βύρωνος.

Ρωσικό προξενείο (Εικ. 14)

Επί της οδού Εθνικής Αντιστάσεως και Σαπουντζάκη βρίσκεται το διώροφο κτίριο που χτίστηκε από τον Πέτρο Σκέφερι, το 1852 και χρησιμοποιήθηκε ως ρωσικό προξενείο, καθότι ήταν η κατοικία του Δημητρίου Σκέφερι (Εικ. 15), προξένου της Ρωσίας επί σειρά ετών, ο οποίος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις για την παράδοση της πόλης της Πρέβεζας στον ελληνικό στρατό το 1912. Ο Δημήτριος Σκέφερις είχε παντρευτεί την Πηνελόπη Κονεμένου, κόρη του Περικλή, αδελφού του Γεωργίου Κονεμένου Βέη. Το κτίριο αποτελεί τυπικό δείγμα λαϊκής αρχιτεκτονικής. Στο θύρωμα υπάρχει τοξωτό υπέρθυρο σε μικρή εσοχή του μαντρότοιχου. Στο κλειδί του τόξου είναι χαραγμένη η χρονολογία 1852 και τα αρχικά Π.Σ.

Γαλλικό προξενείο (Εικ. 16, 17)

Ο έμπορος Πέτρος Καρύδης το 1865 έχτισε το οίκημα που βρίσκεται επί της οδού Νίκης και Ιωάννου Καλού, διαγωνίως απέναντι από την οικία των Κονεμένων. Ο Πέτρος Καρύδης ανέπτυξε εμπορικές και τραπεζιτικές δραστηριότητες, το ίδιο και οι γιοί του. Οι επαφές και συναλλαγές με τη Γαλλία οδήγησαν προφανώς στο διορισμό του εγγονού Πέτρου Καρύδη ως πρόξενου της Γαλλίας για μεγάλο διάστημα και ως το 1939 τουλάχιστον. Η κατοικία του, λοιπόν, που χρησιμοποιήθηκε και ως προξενείο, έλκει το ενδιαφέρον μας. Αξίζει να προσέξουμε τις επίπεδες όψεις των εξωτερικών τοίχων. Το μπαλκόνι προστέθηκε πάνω από την κύρια είσοδο στη θέση του στεγάστρου που υπήρχε εκεί, κατά τη διάρκεια επισκευών το 1964. Στα παράθυρα του ορόφου υπάρχει γείσο. Ενδιαφέρον είναι και το χαρακτηριστικό γείσο από επάλληλες προεξέχουσες σειρές κεραμιδιών στην στέγη, μορφολογικό στοιχείο που συναντούμε σε πολλά κτίρια της περιόδου (Εικ. 18). Η χρονολογία 1865 υπάρχει λαξευμένη στο κλειδί του θυρώματος και τα αρχικά Π.Κ. Αξιόλογο το θύρωμα με τους λαξευτούς λίθους με το τοξωτό

υπέρθυρο και τις ανάγλυφες παραστάσεις (Εικ. 19). Η σιδερένια πόρτα που υπάρχει σήμερα τοποθετήθηκε το 1964 όταν οι σημερινοί ιδιοκτήτες έκαναν μια εκτεταμένη επισκευή. Η αρχική ξύλινη πόρτα τοποθετήθηκε στην εσωτερική αυλή (δυστυχώς κόπηκε ένα κομμάτι του τόξου της για να χωρέσει στη νέα θέση). Στον κάτω όροφο και μεσοτοιχία με το διπλανό οίκημα ήταν εντοιχισμένο το χρηματοκιβώτιο του τραπεζίτη Καρύδη, το οποίο τώρα έχει μεταφερθεί στο χώρο που οδηγεί στο κλιμακοστάσιο. Και εσωτερικά στο οίκημα έγιναν μεγάλες επεμβάσεις, με σημαντικότερη την αντικατάσταση της ξύλινης σκάλας και την αλλοίωση έτσι της εσωτερικής διαρρύθμισης του κτιρίου. Εντυπωσιακό, σε καλή κατάσταση και χωρίς σχεδόν καμιά επέμβαση διατηρείται το μεγάλο δωμάτιο υποδοχής του πάνω ορόφου με ζωγραφισμένο τον ουρανό με ωραία διακοσμητικά μοτίβα. Τις στέψεις των παραθύρων κοσμούν πουλιά, όπως το περιστέρι και ο αετός (Εικ. 20-23).¹⁶

Κλείνοντας την παρούσα ανακοίνωση θέτω τον προβληματισμό για το παρόν και το μέλλον αυτής της πόλης, σε σχέση με τα μνημεία της εντοπίζοντας το ενδιαφέρον στην αστική κατοικία, που ενδεικτικά μόνο παρουσιάσαμε εδώ. Στην Πρέβεζα του 1900 υπήρχαν πολλά αξιόλογα αστικά κτίρια, από τα οποία μόνο ελάχιστα διατηρούνται ως σήμερα. Είναι απογοητευτική η εικόνα της καταστροφής, που έχουμε τα τελευταία 30 χρόνια. Για να ανασυνθέσει κανείς την εικόνα της πόλης του τέλους του 19^{ου} αι. και των αρχών του 20^{ου}, πέρα από τις πολύτιμες πληροφορίες που μας δίνουν οι κάθε είδους αρχειακές πηγές, τα ίδια τα κτίρια μιλούν για την ιστορία τους. Είναι θέμα σεβασμού στην ιστορία και τον πολιτισμό της Πρέβεζας, τα ελάχιστα κτίρια, που παραμένουν αδιάψευστοι μάρτυρες της ακμάζουσας πόλης του 1900 και διασώθηκαν ως τις μέρες μας, πληγωμένα από το χρόνο και τις ανθρώπινες επεμβάσεις, να τα αντιμετωπίσουμε με ευθύνη και εγρήγορση, γιατί ούτε το νομοθετικό πλαίσιο της κήρυξης κάποιων ελάχιστων εξ αυτών ως διατηρητέων αρκεί.¹⁷

Abstract

Eleni SYNESIOU: *An image of Preveza at the start of the 20th century via various historical buildings*

At the start of the 20th century, Preveza was an important centre of economic life in the region due to its strategic position and its port. There were six consulates representing important European countries –Russia, Austria-Hungary, France, Italy, England and Greece– in operation, which was yet another factor which attested to its important position.

An attempt was made to present an image of the city at the start of the 20th century, based on the study and presentation of the buildings which were used as consulates during this period – most of which were the residences of the consuls at the time. Other buildings, both public and private, were also be studied in order to give the most comprehensive possible image of the city during this period.

¹⁶ Οι επισκευές ήταν απαραίτητες για πρακτικούς λόγους, όπως μου εξήγησε η ιδιοκτήτρια κ. Μαρία Λάμπρου-Χαρμπούρου, η οποία ζει σ' αυτό το σπίτι για πάνω από 60 χρόνια. Την ευχαριστώ θερμά για τις πληροφορίες.

¹⁷ Φ.Ε.Κ. 1026/Δ/16.10.87 (33 κτίρια χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα).

This paper is based on the study, analysis and presentation of archive material, and attempts to present a composite image of Preveza before liberation. Photographic material –both older and contemporary– will also be used, as well as architectural studies. At the same time, a composite image of the buildings of the era will be presented using material which came to light concerning the economy and society of Preveza in the late 19th and early 20th centuries.

Αρχειακό υλικό

ΙΑΝ – Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα

ΙΑΝ 3033: Γενεαλογικά δέντρα οικογένειας Κονεμένων, ανέκδοτες χειρόγραφες σημειώσεις του Δημητρίου Α. Πέτρις

ΙΑΝ 3034: Γενεαλογικά δέντρα οικογένειας Σκέφερι, ανέκδοτες χειρόγραφες σημειώσεις του Δημητρίου Α. Πέτρις

Βιβλιογραφία

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92

ΚΑΤΣΑΟΥΝΗΣ Μ., 1990, Η Πρέβεζα και οι δρόμοι της. Κεντρική αγορά β': Κύριο τμήμα, *Ελεύθερη Γνώμη*, φ. 17, 13.11.1990, 4

ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ Κ.Χ., 2008, *Η εμπορική διαφήμιση στην Πρέβεζα*, Πρέβεζα

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα

ΟΡΤΑΥΛΙ Ι., 1993, Preveza during the Tanzimat era (1864-1895), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου 1989)*, Πρέβεζα, 241-248

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1993, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου 1989)*, Πρέβεζα, 119-132

ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χ., 2004, Οι εμπορικοί πρόξενοι στα Ιόνια νησιά: ανάγκη και σκοπιμότητα, στο: Δ.Χ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ.Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Ζ' Πανιωνίου Συνεδρίου (Λευκάδα, 26-30 Μαΐου 2002)*, τ. 2, Αθήνα, 577-593

ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ Ε. & ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ-ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Κ. (Επιμ.), 1996, *Η Ήπειρος, ο Αλή Πασάς και η Ελληνική Επανάσταση, Προξενικές εκθέσεις του William Meyer από την Πρέβεζα*, Αθήνα

ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1991, *Πρέβεζα μέσα από το συλλεκτικό αρχείο του Νίκου Δ. Καράμπελα και το φωτογραφικό αρχείο του Δήμου Πρέβεζας*, Πρέβεζα

ΣΧΙΝΑΣ Ν., 1897, *Οδοιπορικόν Ηπείρου*, Αθήνα

ΧΑΤΖΗΘΑΝΑΣΙΟΥ Α., 1993, Η επίδραση των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων της περιόδου 1860-1876 στη ζωή της Πρέβεζας, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου 1989)*, Πρέβεζα, 229-240

Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ατμόπλοιο του Αυστριακού Λόντ στην Πρέβεζα, 1900
(ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991, εικ. 22)

ΕΙΚΟΝΑ 2: «Κεντρική οδός της Πρέβεζας», 1900

ΕΙΚΟΝΑ 3: «Κεντρική οδός της Πρέβεζας», 1900
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 65)

ΕΙΚΟΝΑ 4: Το κτίριο του ιταλικού προξενείου στην Πρέβεζα
(Φωτογραφία Ε. Μανοπούλου, 1991)

ΕΙΚΟΝΑ 5: Λεπτομέρεια του λίθινου τοξωτού ανοίγματος της θύρας του ιταλικού προξενείου
(Φωτογραφία Ε. Μανοπούλου, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 6: Λεπτομέρεια του κτιρίου του ιταλικού προξενείου
(Φωτογραφία Ε. Μανοπούλου, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 7: Οψη του ορόφου του ιταλικού προξενείου.
Είναι ορατό το γείσο της στέγης με το οδοντωτό διακοσμητικό
(Φωτογραφία Ε. Μανοπούλου, 2009)

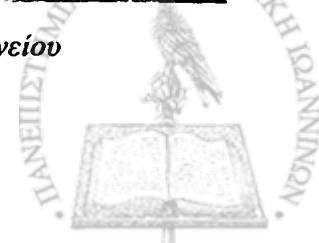
ΕΙΚΟΝΑ 8: Το κτίριο του αγγλικού προξενείου στην Πρέβεζα
(Φωτογραφία Ε. Γιωτόπουλος, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Η γωνία με την είσοδο του κτιρίου του αγγλικού προξενείου, με τα ανάγλυφα γύψινα διακοσμητικά μεταξύ των παραθύρων και της θύρας (Φωτογραφία Ε. Συνεσίου, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Λεπτομέρεια του κτιρίου του αγγλικού προξενείου (Φωτογραφία Ε. Συνεσίου, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 11: Λεπτομέρεια του κτιρίου του αγγλικού προξενείου
(Φωτογραφία Ε. Συνεσίου, 2009)

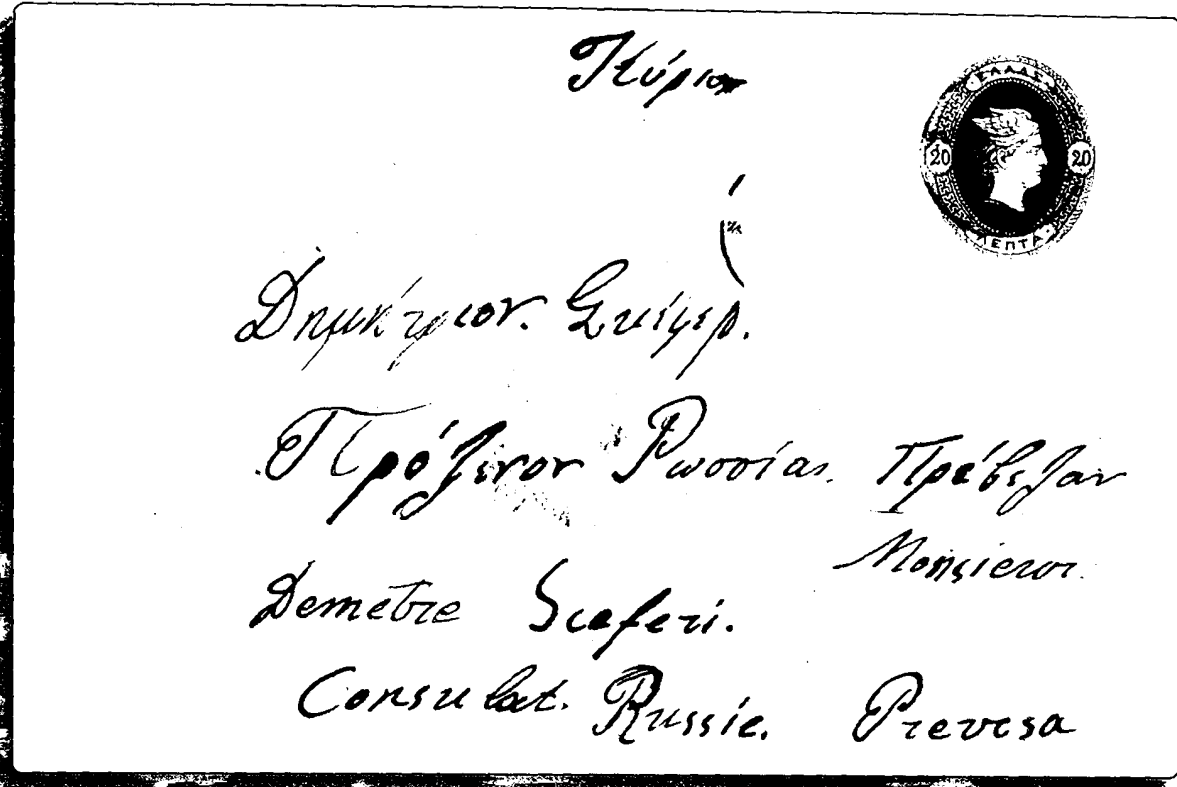
ΕΙΚΟΝΑ 12: Το κτίριο του αυστριακού προξενείου στην Πρέβεζα
(Φωτογραφία Ε. Γιωτόπουλος, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Λεπτομέρεια του κτιρίου του αυστριακού προξενείου
(Φωτογραφία Ε. Συνεσιού, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 14: Το κτίριο του ρωσικού προξενείου στην Πρέβεζα
(Φωτογραφία Ε. Γιωτόπουλος, 2000)

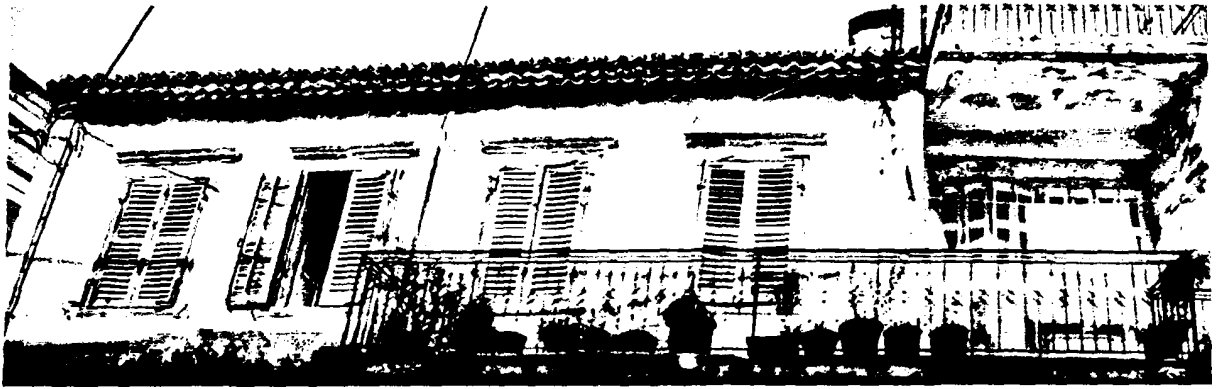

ΕΙΚΟΝΑ 15: Επιστολή προς τον Δημήτριο Σκέφερι, πρόξενο της Ρωσίας στην Πρέβεζα, 1905 (ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ 2008, 206)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Το κτίριο του γαλλικού προξενείου στην Πρέβεζα (Φωτογραφία Ε. Γιωτόπουλος, 2009)

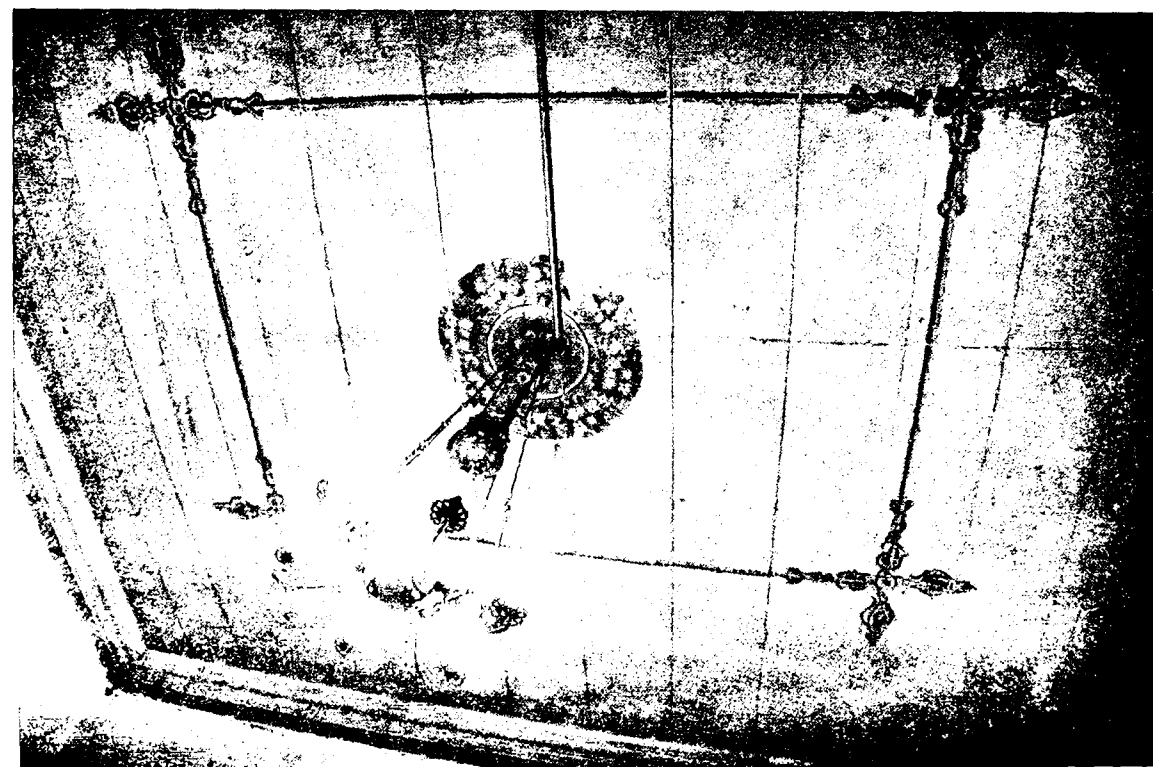
ΕΙΚΟΝΑ 17: Όψη του ορόφου του κτιρίου του γαλλικού προξενείου.
Διακρίνεται η διαμόρφωση του γείσου της στέγης με την σταδιακή υποχώρηση
των τριών αλληπάλληλων κεραμιδιών
(Φωτογραφία Ε. Γιωτόπουλος, 2009)

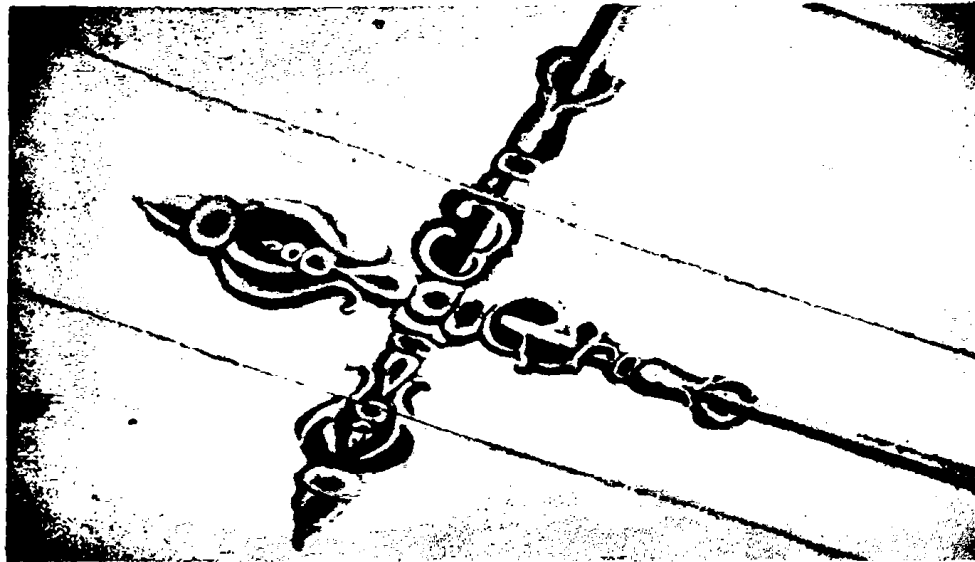
ΕΙΚΟΝΑ 18: Λεπτομέρεια του διακόσμου του τοξωτού ανοίγματος της θύρας
του κτιρίου του γαλλικού προξενείου. Δίδεται ιδιαίτερη προσοχή
στην προεξέχουσα γλυπτική του «κλειδιού»
(Φωτογραφία Ι. Χαρμπούρος, 2009)

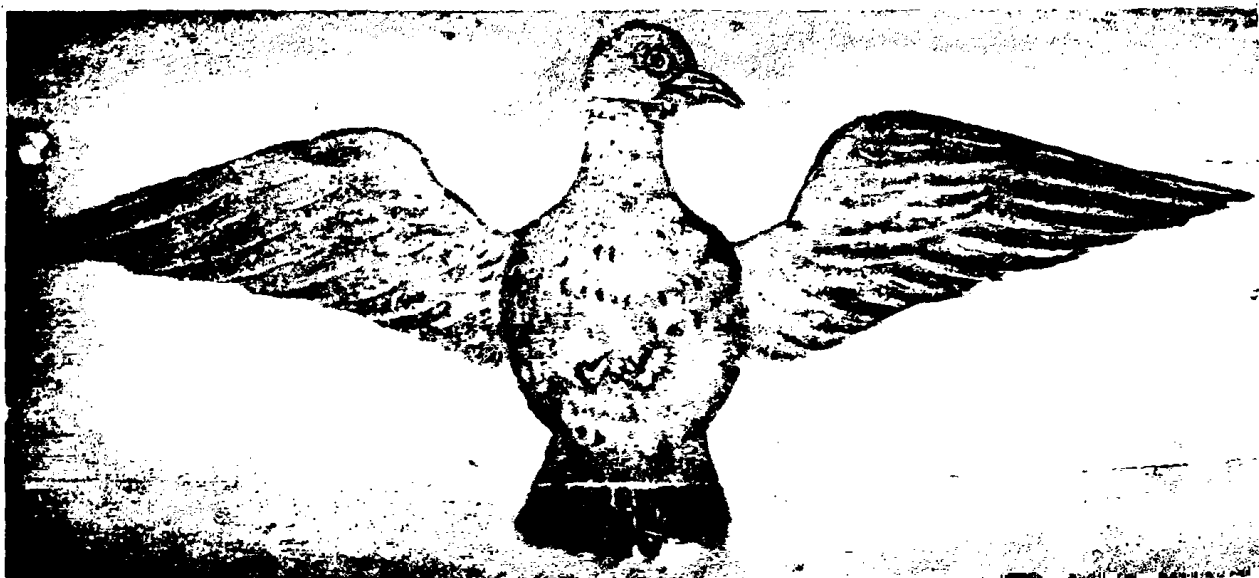
ΕΙΚΟΝΑ 19: Λεπτομέρεια της ξύλινης πόρτας της εισόδου
του κτιρίου του γαλλικού προξενείου
(Φωτογραφία Ι. Χαρμπούρος, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 20: Λεπτομέρεια του ζωγραφιστού διακόσμου του ταβανιού
στο κτίριο του γαλλικού προξενείου
(Φωτογραφία Ι. Χαρμπούρος, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 21: Λεπτομέρεια του ζωγραφιστού διακόσμου του ταβανιού
(Φωτογραφία Ι. Χαρμπούρος, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 22: Λεπτομέρεια του ζωγραφιστού διακόσμου εικονίζοντας περιστέρι
(Φωτογραφία Ι. Χαρμπούρος, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 23: Λεπτομέρεια του ζωγραφιστού διακόσμου εικονίζοντας αετό
(Φωτογραφία Ι. Χαρμπούρος 2009)

*Η απελευθέρωση της Πρέβεζας μέσα από τις πηγές
και η συμβολή του Υγειονομικού,
του Ναυτικού, της Αεροπορίας*

ΠΟΛΛΑ ΕΧΟΥΝ ΕΙΠΩΘΕΙ ΚΑΙ ΓΡΑΦΕΙ για την 21^η Οκτωβρίου 1912,¹ ημέρα απελευθέρωσης της Πρέβεζας. Θα επιχειρήσουμε μια σύντομη αναδρομή στα γεγονότα και θ' ανατρέξουμε στις ανεπανάληπτες εκείνες ώρες, όπως ανάγλυφα αναδεικνύονται μέσα από κείμενα της εποχής.²

Μην Όκτώβριος 1912. 19. Παρασκευή. Διάδωσις έπικρατεί ότι αύριον θα άρχήση ό πόλεμος. Οί Τοϋρκοί είναι όχρωμένοι είς τὰ ύψώματα τής Νικοπόλεως,³ σημειώνει στο Ημερολόγιό του ο Ι. Ρέντζος, δημογέροντας τότε στην Πρέβεζα (Εικ. 1-2).

Με τηλεγράφημά του από 19 Οκτωβρίου ο Αρχηγός του Στρατού Ηπείρου Κ. Σαπουντζάκης προς τον υποπλοίαρχο Ν. Μακκά, *Αρχικυβερνήτην κανονιοφόρων. Βόνιτσαν, ενημερώνει ότι η Έπίθεσις έναντίον Νικοπόλεως θέλει άρχήση αύριον περι έκτην και ήμίσειαν περίπου πρό μεσημβρίας εκ θέσεως Φλάμπουρον. Άφίμεν είς ύμάς νά κρίνητε κατά πόσον είναι δυνατόν ... νά ύποστηρίξητε την επίθεσιν ταύτην, βάλλοντες κατά Νικοπόλεως, και έν περιπτώσει προελάσεως του ήμετέρου στρατού και πέραν Νικοπόλεως, βάλλοντες έναντίον περιτειχίσματος Πρεβέζης⁴ (Εικ. 3).*

Να σημειώσουμε, ότι ο Ν. Μακκάς βρισκόταν ήδη στον Αμβρακικό, από την παραμονή της ενάρξεως του πολέμου,⁵ με διαταγή του αρχηγού της Μοίρας Αμβρακικού πλοίαρχου Ιωάννη Δαμιανού: *άριθ. 23, Έμπιστευτικόν ... συνεπεία τής ύπ' άριθμόν 536 έμπιστευτικής διαταγής του ύπουργείου ... είσπλεύσητε ... είς τόν Αμβρακικόν κόλπον ... Έπί των δύο κανονιοφόρων θέλουσιν έπιβή οι πλοηγοί Ι. Μιλάκας πρώην άρχικελευστής και 5 έτεροι.⁶ Πράγματι, με τη συνδρομή των Πρεβεζάνων πλοηγών Κώστα Αυγερινού, Γεράσιμου Χρ. Γιώτη, Σπύρου Κ. Ζάννου, Βασίλη Ευ. Τζούρου, Νάκου Χαρ. Χρόνη και Σωτήρη Δ. Ξενάκη,⁷ οι οποίοι γνώριζαν καλά τον διάυλο και ήδη είχαν μεταβεί στη Λευκάδα, οι κανονιοφόροι «Α» και «Δ»*

¹ Ενδεικτικά βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1992.

² Σε όλους που ευγενικά και πρόθυμα έθεσαν στη διάθεσή μου τα πολύτιμα στοιχεία από τα αρχεία τους (αρχεία Δ/σεως Ιστορίας Στρατού, Υπηρεσίας Ιστορίας Ναυτικού, Δ/σεως Ιστορίας Αεροπορίας, ιδιωτικά αρχεία Ν.Δ. Καράμπελα, Ι.Δ. Ρέντζου, Π. Αρταβάνη, Ε. Μίχα, Ι. Τάλλαρου, Σ.Ε. Τσακαλώτου, Χ.Κ. Βασιλά, Β.Ι. Σαρδελή, Π. Γεωργίου) και ιδιαίτερος στον πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, φίλο κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, θερμές ευχαριστίες.

³ Αρχείο Ι. Ρέντζου.

⁴ Αρχεία Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σαπουντζάκης.

⁵ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ 1952-1955.

⁶ Αρχεία Γ.Ε.Ν./Υ.Ι.Ν., Δαμιανός.

⁷ ΤΑΛΛΑΡΟΣ 1957.

(Εικ. 4) πέρασαν τη νύχτα της 4^{ης} προς 5^η Οκτωβρίου το στενό του Αμβρακικού, χωρίς να γίνουν αντιληπτές από τους Τούρκους, και έφθασαν στη Βόνιτσα.⁸ Την ίδια μέρα, 19 Οκτωβρίου, οι μονάδες του Μικτού Αποσπάσματος ξεκινούσαν για την απελευθέρωση της Πρέβεζας με συγκεκριμένες οδηγίες του αρχηγού του Αποσπάσματος Τ/ρχη Π. Σπηλιάδη: *τὴν 3½ ὥραν μετὰ μεσημβρίαν ἀκριβῶς θέλει ἀναχωρήσῃ διευθυνόμενον πρὸς Πρέβεζαν, ἐν τάξει πορείας, τὸ 3^{ον} Τάγμα τοῦ 15^{ου} Συντάγματος πεζικοῦ μετὰ τῶν εἰς αὐτὸ προσκολλουμένων ... μέχρι τῆς θέσεως Κανάλι, κλπ.*⁹ *Περὶ τὴν 8^{ην} ἑσπερινὴν ὥραν τῆς ἀνωτέρω ἡμέρας νεώτερη διαταγὴ ὀρίζε ὅπως τὸ 3^{ον} Τάγμα τοῦ 15^{ου} Συντάγματος μετὰ τῶν εἰς αὐτὸ προσκολλουμένων ... θέλει ἐκκινήσῃ ἐν τάξει πορείας τὴν 5^{ην} ὥραν καὶ ἡμίσειαν τῆς πρωΐας.*¹⁰

Τριακόσια ὄπλα εἶχαν διανεμηθῆ μέσα στὴν Πρέβεζα ... – Δύο ὄπλα, θυμᾶμαι, ἔκρυβε ὁ μακαρίτης ὁ Πατέρας μου κάτω ἀπὸ τὸ κρεβάτι τῆς κάμαρης μὲ ἀρκετὰ φυσέκια καὶ δύο ξιφολόγχες ... Ἐμᾶς τὰ τέσσαρα παιδιὰ του, τρία ἀγόρια καὶ ἓνα κορίτσι, μᾶς ἔβαζε νὰ κάνουμε ἐκεῖνο τὸ πρωῖνὸ (20 Ὀκτ.) προσκυνήσεις στὰ ἅγια εἰκονίσματα γιὰ τὴ νίκη τῶν Ἑλληνικῶν ὀπλων στὴ Νικόπολι, αὐτὸς ὅμως ταυτόχρονα καθάριζε τὸ μάουζερ γιὰ τὴν περίπτωση ἀμύνης ἐναντίον τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν καὶ ὄχλων ἃν ἐπιχειροῦσαν σφαγές ἢ συλλήψεις χριστιανῶν,¹¹ θυμάται ὁ Ηλίας Βασιλάς (Εικ. 5).

Το Σάββατο 20 Οκτωβρίου, ἔνεκα τῆς ἀθλιότητος τοῦ καιροῦ, τῶν Στρατευμάτων διελθόντων ὀλόκληρον τὴν νύκτα ὑπὸ ἀδιάκοπον καὶ ραγδαίαν βροχὴν ..., ἐπῆλθε βραδύτης κατὰ τὴν ἐκκίνησιν τῆς Φάλαγγος τοῦ Πεζικοῦ ἐπὶ μίαν περίπου ὥραν. Ἐνεκα τῆς βραδύτητος ταύτης ἢ εἰς τὰς θέσεις τὰς ὁποίας ἔπρεπε αἰφνιδιαστικῶς νὰ καταλάβωμεν ἄφιξις μας ἐγένετο μίαν ὥραν βραδύτερον τῆς ὑπολογισθείσης, ἤτοι κατὰ τὴν 7^{ην} ὥραν καὶ 30' τῆς πρωΐας,¹² πληροφορεῖ ὁ Σπηλιάδης (Εικ. 6), με ἀποτελεσμα νὰ γίνουν αντιληπτοὶ ἀπὸ τον ἀντίπαλο καὶ νὰ δεχθούν πυρὰ τόσο ἀπὸ τα τουρκικὰ πυροβολεῖα ὅσο καὶ ἀπὸ δύο τουρκικὲς βενζινακάτους.

Οἱ δύο αὐτὲς βενζινακάτοι υποχώρησαν ὑπὸ τα πυρὰ τόσο του πυροβολικοῦ του Αποσπάσματος, ὅσον καὶ των ὑπὸ τον Ν. Μακκά κανονιοφόρων, οἱ ὁποῖες ἔρριψαν κατ' αὐτῶν βολὰς τέσσαρας ἐξ ἀποστάσεως 5.000 μέτρων, μετ' οὐ πολὺ δὲ εἶδομεν ἐκ τῆς μιᾶς ἐξερχόμενον πυκνὸν μέλανα καπνὸν προφανῶς ἐκ πυρκαϊᾶς τοῦ ἐν αὐτῇ πετρελαίου, ὀλίγον δὲ μετὰ τὴν μεσημβρίαν ἐφάνη νὰ λαμβάνη τὴν αὐτὴν τύχην καὶ ἡ ἑτέρα τῶν τουρκικῶν κανονιοφόρων,¹³ ἀναφέρει ὁ Ν. Μακκάς (Εικ. 7). Καθ' ὃν χρόνον ἐστράφη πρὸς μεσημβρίαν ἡ πρώτη Βενζινακάτος ἀναγκασθεῖσα οὕτω ὑπὸ τῶν πυρῶν μου συνεχάρην τὴν διμοιρίαν ταύτην ἣν καὶ προκάλεσα νὰ ζητωκραυγᾷ ὑπὲρ τοῦ Ἑθνους. Τὸ αἶσθημα τοῦτο μεταδοθὲν εἰς ἅπαν τὸ Στράτευμα ἀντήχησε βοὴ οὐρανομήκης ἐκ τῶν ζητωκραυγῶν καὶ ἐκ τῆς μέθης ταύτης ἐξῆλθε τῆς ἐπιφυλακτικότητος, διότι μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ ποῦ ἀκριβῶς εὕρισκετο καὶ τί συνέβαινε καὶ εἶχε πάθει ἐκ ταραχῆς,¹⁴ σημειώνει ὁ διοικητῆς του 9^{ου} λόχου Δ. Κοσμόπουλος.

Ορισμένες μονάδες, ἀπειροπόλεμες, στὴν ἀρχὴ τῆς μάχης εἶχαν καθηλωθεῖ καὶ δὲν προχωρούσαν, ὅπως π.χ. ὁ 10^{ος} λόχος, ὁ ὁποῖος εἶχε πλεόν κολλήσῃ εἰς τὴν θέσιν ταύτην καὶ δὲν εἶχε σκοπὸν νὰ ἐκτελέσῃ οὔτε ἐν καὶ μόνον βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρὸς¹⁵ παρά τις προτροπές του Δ. Δούλη, ὁ ὁποῖος τελικῶς ἐκάλεσε τὸν ὑπολοχαγὸν Κοσμόπουλον, διοικητὴν τοῦ 9^{ου} λόχου μου, ἵνα,

⁸ ΜΠΑΜΠΟΥΡΗΣ 1939, 43 κ.ε.

⁹ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

¹⁰ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Δούλης.

¹¹ ΒΑΣΙΛΑΣ 1955· 1973.

¹² Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

¹³ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Υ.Ι.Ν., Μακκάς.

¹⁴ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Κοσμόπουλος.

¹⁵ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Δούλης.

μετὰ τοῦ λόχου του ἀκολουθῶν ὑποδειχθεῖσαν παρ' ἐμοῦ κεκαλυμμένην ὄδουσιν βάλῃ κατὰ τοῦ ἀντιπάλου ὅστις κατέχει θέσιν πρὸ τοῦ 10ου λόχου καὶ ἐξαναγκάσῃ αὐτὸν εἰς τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν θέσεών του ἀφοῦ ὁ 10^{ος} λόχος ἐκόλλησεν εἰς τὴν θέσιν του φοβούμενος ἀντίπαλον 30 τὸ πολὺ ἀνδρῶν.¹⁶

Ο Κοσμόπουλος μπήκε πάλι μπροστά και ἀφοῦ ἐξετόπισα τὸν ἀντίπαλον διαδοχικῶς καὶ διὰ τῆς λόγῃς χρησιμοποιοῦσας ἐλάχιστα πυρὰ μόνον κατα' αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς 3^{ης} διμοιρίας περὶ τὰ 50 φουσίγια, ὑπεχώρησεν οὗτος τραπεῖς εἰς ἄτακτον φυγὴν καὶ μόλις ἡ 2^α διμοιρία ὑπὸ τὸν Ἀνθυπασπιστὴν Κρίκον Ἀνδρέαν κατέλαβε καὶ τὸ τελευταῖον ὕψωμα, τότε κατεφάνη ἐρχόμενον ἐξ ἄλλων λόφων ἀνατολικῶς κειμένων καὶ τὸ ἄτακτον σῶμα ὑπὸ τὸν Ὀπλαρχηγὸν Κων. Μάνον. Τὸ Σῶμα ὑπεισήληθε εἰς τὰς τάξεις τοῦ Λόχου ἀλλὰ καὶ περίξ τούτου ἀναζητῶν ὄπλα τῶν φονευθέντων Τούρκων καὶ διασπαρὲν οὕτως, ὥστε ἔφερε ἡμῖν ἀταξίαν καὶ μέχρι τοῦ σημείου νὰ προκαλῆ καὶ τοὺς ἄνδρας τοῦ Λόχου νὰ πυροβολῶσιν ἐκ 2000 περίπου μέτρων κατὰ τοῦ ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἐχθροῦ ὅστις δὲν διεκρίνετο ὁπότε ἐκ τῆς ἀποστάσεως ταύτης ἐπληρώθη ἐλαφρῶς εἰς τὸν δάκτυλον καὶ ὁ ὄπλαρχηγὸς Μάνος λόγω τοῦ συνωστισμοῦ τῶν Κρητῶν φερόντων μέλαιναν ἐνδουμασίαν. Μετὰ πολλοῦ δὲ κόπου κατῶρθωσα νὰ χωρίσω τὸν Λόχον μου ἐκ τῆς ἀναμίξεως ταύτης. Σημειωτέον δὲ ὅτι πολλοὶ τοῦ σώματος τούτου ἔβαλλον καὶ κατὰ τῶν παρὰ τὰ ἐρείπια ἡμετέρων, οὓς ὑπελάμβανον λόγω τῆς μεγάλης ἀποστάσεως ὡς ἐχθροὺς. Ἡ κατάληψις τῶν ὑψωμάτων τούτων ἐστοίχισε εἰς τὸν Λόχον 1 στρατιώτην φονευθέντα καὶ 11 πληγωθέντας.¹⁷

Το ἀπειροπόλεμο των στρατιωτῶν και η σχετική ἔλλειψη πειθαρχίας των ἀτάκτων δὲν στάθηκαν ικανά ν' ανακόψουν τὴν ἐλληνικὴ προέλαση.

Και η πρώτη αὐτὴ ἐπιτυχία, ἐμψύχωσε τα μαχόμενα τμήματα, τα οποία ὑπὸ τὴν ἀμεση διοίκηση τοῦ Τ/ρχου Δ. Δούλη εἶχαν ἤδη ἀρχίσει τὴν ἐπίθεση και ἀπωθούσαν ἀπὸ τα πρώτα ὑψώματα τὰ ἐπὶ τούτων προκεχωρημένα τμήματα Ἐχθρικοῦ Πεζικοῦ.¹⁸ Ο ἴδιος ο Σπηλιάδης, για να ἐμψυχώσει τους ἄνδρες του διὰ τοῦ παραδείγματος (οι οποίοι), ἔνεκα τοῦ πρωτοπεύρου πολεμικῶς εὐρέθησαν ὁπωσδήποτε ἐν ἐνδοιασμῷ, ὅπως καταγράφει, ἔσπευσα ἔφιππος ἀκολουθούμενος μόνον ὑπὸ τοῦ Ἰλάρχου Γαβριελάκη καὶ τοῦ Ἀνθ/γοῦ Μελεᾶ, μετὰ τὴν προώθησιν τῶν πρώτων Τμημάτων, νὰ ἀνέλθω εἰς τὸ ὑψηλότερον καὶ καταφανέστερον σημεῖον τῆς λοφοσειρᾶς ... Εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἐξακολουθῶν νὰ ἴσταμαι ἔφιππος ἐπὶ ὦραν ἀρκετὴν, ἐγενόμην ὁ στόχος τῶν Πυρῶν τῶν προκεχωρημένων ἐχθρικῶν Τμημάτων Πεζικοῦ, ἐξ ὧν ὁμως μόνον ὁ ἵππος μου ὡς καὶ οἱ τῶν δύο ὑπασπιστῶν μου ἐφονεύθησαν.¹⁹

Και μια προσωπικὴ παρατήρηση, με ἀφορμὴ αὐτὸ το ἐπεισόδιο: Στὴν Ἐκθεση τοῦ Τ/ρχου Πεζικοῦ Δ. Δούλη –δ/τού του 3^{ου} τάγματος και ηγέτη στη μάχη–, ο ἐπιτελικὸς Τ/ρχης Μηχανικοῦ Π. Σπηλιάδης ἐπισημειώνει: Ἐλησμόνησε νὰ ἀναφέρῃ ἐν τῇ ἐκθέσει του ὁ κ. Ταγματάρχης ἀφοῦ τόσον λεπτολόγος δεικνύται ἐν ταῖς λεπτομερείαις ... καὶ περὶ τῆς ὠθήσεως κατὰ τὰς πρώτας καὶ κρίσιμους στιγμὰς τοῦ κλονισμοῦ ἐκ μέρους τοῦ ὑποφαινομένου ὅστις μετὰ τῶν διαγγελέων τοῦ Ἰλάρχου Γαβριελάκη καὶ Μελεᾶ ἔφιππος διέτρεχε τὰς πρώτας γραμμὰς προώθη καὶ ἐνεθάρρυνε ὀπλίτας καὶ βαθμοφόρους, οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ περιῆλθεν εἰς γνῶσιν τοῦ κου Ταγματάρχου ὅτι κατὰ τὴν κρίσιμον ταύτην περίοδον & οἱ τρεῖς ἵπποι τοῦ τε ὑποφαινομένου δηλ. τοῦ Ἰλάρχου Γαβριελάκη καὶ τοῦ ἀνθυπιλάρχου Μελεᾶ ἐφονεύθησαν ὑπὸ ἐχθρικῶν σφαιρῶν & ὅτι ἀνταλλάξαντες τούς πληγωθέντας ἵππους των δι' ἐτέρων ἐκ τοῦ οὐλαμοῦ ἐξ-

¹⁶ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Δούλης.

¹⁷ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Κοσμόπουλος.

¹⁸ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

¹⁹ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

κολούθησαν παραμένοντες ἔφιπποι μέχρι τέλους τῆς μάχης. Π. Σπηλιάδης Ταγμ.²⁰ Από τη σημείωση αυτή, αλλά και από άλλα σημεία των δύο εκθέσεων, διακρίνεται, κάτω από τις γραμμές, μια υποβόσκουσα αντιπαλότητα μεταξύ των δύο ηγητόρων. Μικρές ανθρώπινες αδυναμίες, που, όμως, καθόλου δεν μειώνουν –αντίθετα, επισφραγίζουν– τη μεγάλη προσφορά στον αγώνα για την ελευθερία όλων όσοι συμμετέσχον σ' αυτόν.

Ἄμα ὡς ἔφθασα ἐπὶ τῆς θέσεως, ἦν κατεῖχεν ὁ προελάσας λόχος καὶ ἐφ' ἧς εὐρέθησαν φονευμένοι καὶ τραυματισμένοι ἵπποι τοῦ ταγματάρχου τοῦ μηχανικοῦ Σπηλιάδου Π. καὶ τοῦ επιτελείου του, ἡσθάνθη κροῦσιν εἰς ἀμφοτέρας τὰς κνήμας καὶ πόνον ἰσχυρὸν ... Βεβαιωθείς μετὰ στιγμιαίαν ἐξέτασιν ὅτι δὲν εἶχον τραυματισθῆ ἀλλὰ μωλωπισθῆ ὑπὸ σφαίρας μὴ ἐχούσης τὴν δύναμιν νὰ μοὶ διατρύπησῃ τὴν κνήμην ἐξηκολούθησα τὴν πορείαν,²¹ σημειώνει ο δ/τής του 11^{ου} λόχου Ανάργ. Πετροπουλάκης.

Ὅπως διηγείται ο σημαιοφόρος του υπό τους Τζώρτζη και Γερογιάννη Σώματος Ηπειρωτών Σπυρίδων Βασιλῆς ἢ Παπάς (Εικ. 8), Τὴν παραμονὴ τῆς μάχης 19 Ὀκτωβρίου διετάχθη ὁ Καπετὰν Τζώρτζης ἢ Ζαχαράκης νὰ μεταβῆ στὸ Κανάλι καὶ νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὴν Πρέβεζα μέχρις ὅτου συναντήσῃ τὸν ἐχθρὸ. Τὸ βράδυ πῆγαμε στὸ Κανάλι ... Ὁ Καπετὰν Τζώρτζης διέταξε τὸ Σῶμα του νὰ μετακινηθῆ ἐκ Καναλίου καὶ νὰ καταλάβῃ τὶς ράχες ἀπὸ τὸν Κούκκο μέχρι τὴν παραλία καὶ Μονολίθι ... Τὸ Σῶμα τοῦ Καπετὰν Τζώρτζη δὲν εἶχε ἀκόμη σημαίαν. Τῇ σημαίᾳ τὴν ἔρραψαν στὴν Καμαρίνα καὶ τὴν ἔστειλαν μὲ ἄνθρωπον εἰς τὸν ἀρχηγὸ ... Ὁ ἑλληνικὸς τακτικὸς στρατὸς σὲ παράταξιν μάχης ἐπιτίθεται ἀπὸ τὰ ὑψώματα Μιχαλιτσιού-Σμυρτούλας μὲ ἀκάθεκτον ὀρμὴν ἐναντίον τῶν τουρκικῶν θέσεων εἰς τὰ ἐρείπια Νικοπόλεως. Οἱ Τοῦρκοι ἀντιτάσσουσιν σθεναρὰν ἀμυναν καὶ κτυποῦν τὸ κέντρον τῆς ἑλληνικῆς παρατάξεως διὰ τῶν βαρέων πυροβόλων των ... Ὁ στρατὸς καὶ οἱ ἀντάρτες προχωροῦν κατερχόμενοι ἀπὸ τὰ ὑψώματα Μιχαλιτσιού Κούκκου πλησιάζοντες πρὸς Παληόκαστρον.²²

Στην *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικῶν Πολέμων 1912-1913*, αναφέρεται ὅτι τα εθελοντικά Σώματα Ηπειρωτῶν Προσκόπων κατέλαβον το τουρκικὸ πυροβολεῖο του κόλπου Μύτικα καὶ εκτελέσθησαν μερικὲς βολές πυροβολικοῦ κατὰ του φρουρίου που εἶναι στὴν Πρέβεζα.²³

Υπό την πίεση του προελαύνοντος ελληνικοῦ πεζικοῦ, των βολῶν του πυροβολικοῦ του Αποσπάσματος, το οποίον παρότι ἔνεκα τοῦ λασπώδους καὶ γλοιώδους ἐδάφους ἐδυσχεραίνετο μεγάλως νὰ ἀνέλθῃ ἐκ τῆς ὁδοῦ ἀλλάζον κατεύθυνσιν πρὸς τὰ ὑψώματα, ἔβαλλε κατὰ τῆς Νικοπόλεως πυκνότατα καὶ ἐξόχως ἐπιτυχῶς διὰ βολιδοφόρων ὀβίδων ..., τὰ ὀχυρώματα δὲ ταύτης εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἀραιῶς κατ' αὐτοῦ ἀπήντων,²⁴ ὅσο και των πλοίων, με τα πυροβόλα των οποίων Τὸ πῦρ ἡμῶν ἐξηκολουθήσαμεν κατὰ τοῦ ἀραιῶς βάλλοντος πυροβολεῖου Νικοπόλεως διὰ συνήθων ὀβίδων μέχρι τῆς 2 μ.μ., διαδρομοῦντες ἔναντι αὐτοῦ καὶ βάλλοντες ἐξ ἀποστάσεων 4-5.500 μέτρων, δις ἀγκυροβολήσαντες ἐκ τῆς πρύμνης (ὡς ἐκ τοῦ ἀνέμου) μετὰ κανονισμὸν λαμπρᾶς βολῆς.²⁵ Ὁ ἐχθρὸς ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὰς θέσεις του καὶ νὰ τραπῆ εἰς φυγὴν λαβῶν τὴν πρὸς τὴν Πρέβεζαν ἄγουσαν.²⁶

Τὴν 3^{ην} ὥραν καὶ 30' ἐκυμάτιζεν ἤδη ἐπὶ τοῦ ὑψηλοτέρου μέρους τοῦ Κεντρικοῦ Πυροβολεῖου ἢ Κυανόλευκος ... Ἐκάλεσα ὄθεν διὰ τοῦ Ἰλάρχου Γαβριελάκη τὴν Πυροβολαρχίαν Χα-

²⁰ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Δούλης.

²¹ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Πετροπουλάκης.

²² ΣΑΚΚΑΣ 1973, 98.

²³ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 1992, 29.

²⁴ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

²⁵ Αρχεῖα Γ.Ε.Ν./Υ.Ι.Ν., Μακκάς.

²⁶ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Κότταρης.

βίνη (Εικ. 9) ήτις άνελθούσα εΐς τὸ Πυροβολεΐον εΐτάχθη πρὸς πυροβόλησιν τὴν 4^η καὶ ½ μ.μ. Τότε διέταξα τὸν προρρηθέντα Πυροβολάρχην ὅπως κάμη ἔναρξιν βολῆς κατὰ τῆς πόλεως συστήσας ὅπως αὕτη οὔσα λίαν βραδεία μὴ ὑπερβῆ τὰ τέσσαρα βλήματα κατὰ 20' λεπτὰ τῆς ὥρας ... Ὁ στόχος οὗτος ἦτο μία συστάς ἐκ 3-5 κυπαρίσσων καὶ ὁ μιναρὲς τοῦ ἐν τῷ Φρουρίῳ τῆς πόλεως Τεμένους (Εικ. 10). Ὑπέδειξα δὲ τὸν ἀνωτέρω στόχον διότι μοὶ ἦτο γνωστὸν ὅτι πολὺ πλησίον καὶ περίξ αὐτοῦ εὐρίσκετο ἡ Τουρκικὴ συνοικία τῆς πόλεως. Τὴν παῦσιν τοῦ βραδέως τούτου πυρὸς, ὅπερ δὲν εἶχεν ἄλλον σκοπὸν ἢ τὴν ψυχολογικὴν βίαν καὶ τὴν ἠθικὴν πλείσιν ἐπὶ τῶν Ὀθωμανῶν κατοίκων τῆς πόλεως, τῆς ἐν αὐτῇ Φρουρᾶς καὶ τῶν διαφόρων πολιτικῶν καὶ Στρατιωτικῶν Ἀρχῶν διέταξα περὶ τὴν 6^η τῆς ἐσπέρας, ὁπότε λόγω τοῦ ἐπελεθόντος σκότους ἦτο ἀδύνατος ἡ ἐξακολούθησίς του,²⁷ σημειῶνει ὁ Σπηλιάδης.

Οἱ κανοβολισμοὶ ἐξηκολούθησαν μέχρι τὰς ἑπτὰ τὸ μεσημέρι καὶ κατόπιν ἐσίγησαν ... ἄρχησαν νὰ ἔρχονται κἀρα νταλῆκες καὶ ἀμάξια γεμάτα ἀπὸ πληγωμένους καὶ φονευμένους. Ἐρωτώντας λοιπὸν ἐπληροφόρηθην ὅτι τὰ εἰς Νικόπολιν τουρκικὰ πυροβολεῖα κατεστράφησαν καὶ ὅτι ὁ τουρκικὸς στρατὸς συμποσούμενος εἰς ὀκτακοσίους (800) ἄνδρας καὶ διακοσίους ἄλβανοὺς κατετροπώθη καὶ ἔρχεται πρὸς τὴν πόλιν ὅπου ἐγκαταλείπων τὰ πυροβόλα ἦλθαν καὶ ὀχυρώθησαν εἰς τὰ φρούρια καὶ εἰς τὴν τάφρον. Διὰ νὰ διατηρήσωσι ἄμυναν ἀπέκοψαν τὰς γεφύρας ἀπὸ τὰς τρεῖς θύρας τῆς πόλεως,²⁸ καταχωρεῖ στο ἡμερολόγιό του ὁ Ι. Ρέντζος (Εικ. 11).

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Νικοπόλεως ἐπλεύσαμεν περὶ τὴν 3 μ.μ. ἐπ' ὀλίγον πρὸς τὸν ὄρμον, ὅπου αἱ τουρκικὰ κανονιοφόροι ... Περὶ τὴν 4 μ.μ. ἐπλεύσαμεν ὀλοταχῶς πρὸς τὸν κόλπον τῆς Πρεβέζης ... καὶ παραπλεύσαντες ἡμιταχῶς τὰ φρούρια Βρυσούλας καὶ Διοικητηρίου Πρεβέζης τὰ μόνα δυνάμενα μετὰ τὴν πῶσιν τῆς Νικοπόλεως νὰ βάλλωσι κατὰ τοῦ ἐκ Βορρᾶ ἐπερχομένου ἡμετέρου ἀποσπάσματος. Ἐπλησιάσαμεν μὲ ἐσβεσμένους τοὺς φανοὺς καὶ τὰ φῶτα πρὸς τὸ Ἄκτιον περὶ τὴν 18.30' μ.μ., παρατηρήσαντες δὲ τὴν Πρέβεζαν ἐν πλήρει σκότει καὶ ἄκρα ἡσυχίᾳ ἀνεκρούσαμεν πρῦμναν περὶ τὴν 7 μ.μ., διευθυνθέντες εἰς Βόνιτσαν,²⁹ αναφέρει ὁ Ν. Μακκάς.

Στὴν *Επίτομη Ἱστορία τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων 1912-1913*, αναφέρεται ὅτι οἱ ἑλληνικὲς ἀπώλειες κατὰ τὴ μάχη τῆς Νικοπόλεως ἀνήλθαν σὲ 10 νεκροὺς καὶ 54 τραυματίες.³⁰

Ὁ δ/τής του Αποσπάσματος αναφέρει ὅτι αἱ ἀπώλειαι τῶν Τούρκων ἀνήρχοντο εἰς 250 περίπου νεκροὺς καὶ τραυματίας. Αἱ ἰδικαὶ μας δὲν ὑπερέβησαν τοὺς 10 νεκροὺς καὶ 60 τραυματίας.³¹ Ὁ δ/τής του 3^{ου} τάγματος σημειῶνει, ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἔσχε φονευθέντας περὶ τοὺς 60 καὶ πληρωθέντας περὶ τοὺς 150.³²

Ἐκ τῶν δέκα φονευθέντων, μας πληροφορεῖ ὁ Π. Αρταβάνης, διασώθηκαν τα ονόματα τῶν ἐξῆς: Ἀνθλῶς (ΠΖ) Βάρθης Κων/νος (ἀναφορὰ Σπηλιάδου), Ἀνθστῆς (ΠΖ) Καλύβας Μενέλαος (Μ.Σ.Ν. Ἐγκ/δεια), Ἐθελοντῆς ἔφ. Ἀνθῶς Μπάλκος Κων/νος (κατὰ τὸν Ὑποστῆγον Ἀλέξανδρον Παπαγεωργίου). Παραθέτει ἐν συνεχείᾳ τα ονόματα δύο Λοχιῶν, δύο Δεκανέων, σαρανταπέντε Οπλιτῶν, τῶν ὁποίων δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ διευκρινισθῇ ποῖοι τυγχάνουν νεκροὶ ἢ τραυματῆαι.³³

Στα Αρχεῖα ΓΕΣ/ΔΙΣ (Φάκελος 8^{ης} Μεραρχίας κ.α.) δὲν ὑπάρχει καμιά ἄλλη σχετικὴ πλη-

²⁷ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

²⁸ Αρχεῖο Ι. Ρέντζου.

²⁹ Αρχεῖα Γ.Ε.Ν./Υ.Ι.Ν., Μακκάς.

³⁰ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ 1992, 29.

³¹ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

³² Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Δούλης.

³³ Αρχεῖο Π. Αρταβάνη.

ροφορία. Στο δίτομο *Αγώνες και Νεκροί 1830-1930* (μοναδικό αντίτυπο του οποίου βρήκαμε στη Δ/ση Ιστορίας Στρατού), όπου αναλυτικά και αλφαβητικά αναγράφονται τα ονόματα φονευθέντων ή καθ' οιονδήποτε τρόπο (ασθένεια κλπ.) απωλεσθέντων, στον *Πρόλογο* σημειώνεται ότι *ένδεχόμεναι παραλήψεις ονομάτων είναι πιθαναί, ἔλλείπει πληρεστέρων στοιχείων, αναγράφεται δε μόνο ο Μπάλκος Κωνσταντίνος τοῦ Θεοδ. 21.10.1912, μάχη Νικοπόλεως.*³⁴

*Τὴν κατάστασιν τοῦ στρατοῦ ἀντιληφθεὶς καὶ τὸ ἠθικὸν τῶν κατοίκων πληροφορηθεὶς, ... μετέβην παρὰ τῷ κ. Jules Meichner ὑποπρόξενῳ τῆς Αὐστρίας καλέσας καὶ τὸν κ. Κ. Κονεμένον ὑποπρόξενον τῆς Ἀγγλίας, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐξέθηκα τὴν ἀντίληψιν τῆς ἀπελπιστικῆς καταστάσεως τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς κακῆς θέσεως τῶν κατοίκων, ἐὰν ἤθελε γίνεαι τὴν ἀκόλουθον ἀντίστασις ἐκ μέρους τοῦ στρατοῦ, ἔργον δὲ φιλανθρωπίας ἤθελε κάμωμεν νὰ μεταβῶμεν παρὰ τῷ Διοικητῇ καὶ συστήσωμεν αὐτῷ τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως ὑπὸ ὄρους,*³⁵ αναφέρει στην Έκθεσή του ο υποπρόξενος της Ρωσίας Δημ. Σκέφερης (Εικ. 12).

Έγινε σύσκεψη στο Λιμεναρχεῖο, στην οποία παρέστησαν, ὡπως καταχωρεῖ ο Ι. Ρέντζος, *πρόκριτοι ὀθωμανοὶ ... ὁ Στρατιωτικὸς διοικητὴς καὶ τὸ ἐπιτελεῖον του καθὼς καὶ ὁ πολιτικὸς διοικητὴς καὶ μερικοὶ ὑπάλληλοι ὀθωμανοὶ καὶ οἱ ἀξιωματικοὶ ἀπὸ τὰ τουρκικὰ πλοῖα ... καὶ ὁ Μητροπολίτης μας καὶ ὁ κ. Τόλιας ὁ κ. Γερογιάννης ἰατρὸς καὶ ὁ κ. Παναγιώτης Κοντογιάννης. Ὁ Καδῆς, ὁ Ἡμήναγας, ὁ Μουσαλῆς, ὁ λιμενάρχης καὶ ὁ Δήμαρχος τῆς πόλεως Χαλῆλ ἐφένδης* (Εικ. 13) *ὅστις ἐχρησήμευσεν ὡς Διερμηνεὺς.*³⁶ Τελικῶς ἐπείσθη ο Τούρκος Στρατιωτικὸς Διοικητὴς ταγματάρχης Μεχμέτ Ασάφ για την παράδοση της πόλεως.

*Μέσα στὴν Πρέβεζα ὀργανωμένος τουρκικὸς στρατὸς δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ Ἀλβανοὶ ἄτακτοι, ὀπλισμένοι, ποὺ τρομοκρατοῦσαν τὸν κόσμον ... Τὸ δειλινὸ ἠσύχασαν οἱ πυροβολισμοὶ. Οἱ τουρκικὲς οἰκογένειες ἔντρομες ἔφευγαν ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο φωνάζοντας Ἀλάχ! Ἀλάχ! καὶ ζητοῦσαν προστασία σὲ ἑλληνικὰ σπίτια. Τὴ νύχτα ἔπαυσαν ἐντελῶς οἱ πυροβολισμοὶ. Ἐγὼ τὸ βράδν ἐτοίμαζα τὴν Ἑλληνικὴ Σημαία,*³⁷ ἀφηγεῖται ο Εὐκλείδης Τσακαλώτος (Εικ. 14).

*Τὴν 2^{αν} ὥραν μ. μεσονύκτιον ἦλθε παρ' ἐμοὶ ὁ διερμηνεὺς τῆς Διοικήσεως παρακαλῶν ἐκ μέρους τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ νὰ μεταβῶμεν ἀμέσως μετὰ τῶν συναδέλφων εἰς τὸ Ἑλληνικὸν στρατόπεδον καὶ διαπραγματευθῶμεν τὴν παράδοσιν, καθ' ὅσον εἶναι φόβος νὰ ἀρχίσῃ κανονιοβολισμὸς τῆς πόλεως ἀπὸ πρωΐας,*³⁸ καταγράφει ο Δημήτριος Σκέφερης.

Αντιπροσωπεῖα τὴν ὁποία αποτελοῦσαν οἱ κ. Δ. Σκέφερης ὑποπρόξενος τῆς Ρωσίας, Καίσαρ Κονεμένος ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας, Juler Meichser de Meichenan ἀπόστρατος ταγματάρχης ὑποπρόξενος τῆς Αὐστροουγγαρίας καὶ ὁ Μεχμέτ Σελιανιντὶν Διερμηνεὺς τῆς Διοικήσεως τῆς πόλεως ἀντιπρόσωπος τοῦ Διοικητοῦ αὐτῆς, μετέβη τὴν νύκτα στο ἑλληνικὸ στρατόπεδο, ὅπου διαπραγματεύθηκε τοὺς ὅρους παραδόσεως τῆς πόλεως καὶ Μετὰ τὴν παραδοχὴν τῶν τροποποιήσεων αὐτῶν καὶ τὴν ὑπογραφήν τοῦ σχετικοῦ Πρωτοκόλλου ἐκ μέρους τῶν Προξένων καὶ τοῦ Ἀντιπροσώπου τῆς Διοικήσεως Πρεβέζης, ἀνεχώρησαν οὔτοι εἰς τὴν πόλιν.³⁹

Ένα βιαστικὰ γραμμένο σημεῖωμα, φανερώνει τὴν αγωνία, τὶς προσδοκίες, ἀλλὰ καὶ τὸν αλτρουϊσμό των σκλαβωμένων Πρεβεζάνων: *Εὐανθία σοῦ γράφω αὐτὰ ποὺ μὲ ἄκραν μυστικότητα μοῦ ψιθυρίζει ὁ θεῖος σου Κωστής καὶ σοῦ στέλνω μὲ τὴν ἀδελφὴν μου εἶναι κλεισμένοι μέσα νὰ εἰδοποιήσης ὅλες ἀπόψε στὸ κελάρι μὲ προσοχή, τὴν Μαριάνθη τὴν εἰδοποίησα, ἴσως*

³⁴ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΙ 1932, 96.

³⁵ ΣΚΕΦΕΡΙΣ 1962.

³⁶ Αρχεῖο Ι. Ρέντζου.

³⁷ ΚΑΤΣΑΟΥΝΗΣ 1990.

³⁸ ΣΚΕΦΕΡΙΣ 1962.

³⁹ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σπηλιάδης.

αὔριον ζημερωθῶμεν ἐλεύθεροι, ἐπίσης νὰ προσέχεται μὴ συμβῆ κανένα κακὸν εἰς τὰς ὀθωμανίδας Νῦξ 20/10/1912 Σπύρος Τσαΐμος⁴⁰ (Εικ. 15).

Τὸ πρωῖ δὲν εἶδαμε οὔτε περιπόλους οὔτε ἄλλον στρατὸ καὶ κίνηση. Οἱ Τούρκοι ἄφαντοι. Στις 2 μετὰ τὸ μεσημέρι μάθαμε ὅτι θὰ εἰσῆρχετο ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς. Πράγματι ὁ Δεσπότης μὲ τὰ ἱερὰ ἄμφια, οἱ ἱερεῖς καὶ ὁ λαὸς βγήκαν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ὁδὸ νὰ ὑποδεχθοῦν τοὺς νικητὲς ... Ἐγινε πανζουρλισμὸς. Φωνὲς «Ζήτω ἡ Ἑλλάδα» δονοῦσαν τὴν ἀτμόσφαιρα. Ἦρχετο ἐπίσης τὸ σῶμα εθελοντῶν Κρητῶν καὶ τὸ σῶμα τῶν ἐθελοντῶν Πρεβεζάνων. Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στρατοῦ ἔφιππος ὁ Σηηλιάδης,⁴¹ ἀφηγείται ὁ Ε. Τσακαλώτος. Καὶ ὁ Ηλίας Βασιλάς συμπληρώνει: Ἐνῶ ὁ λαὸς παραληροῦσε ἀπὸ χαρὰν, ἐζητωκραύγαζε καὶ ἐπυροβόλει, ὁ Λοῦκας Σαρδελῆς (Εικ. 16) ζύγωσε τὸν Ταγματάρχην Σηηλιάδην διὰ νὰ τὸν ἐναγκαλισθῆ καὶ ἀσπασθῆ. Καὶ μὴ μπορώντας νὰ τὸν φθάσῃ, ποῦ ἦταν ἔφιππος, ἀγκάλιασε τὸ ἄλογο καὶ τὸ φιλοῦσε λέγοντας: «Ἄ νὰ μοῦ ζήσετε παλληκάρια μου. Καλῶς μᾶς ἤλθατε. Ζήτω ὁ Γεώργιος, Ζήτω ἡ Ἑλλάδα».⁴²

Αναφερθήκαμε ἤδη γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ Ναυτικοῦ. Νὰ προσθέσουμε ὅτι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Ν. Μακκάς, *Περὶ τὴν 3.30' μ.μ., κατόπιν διαταγῆς τοῦ Ἀρχηγοῦ παραλαβόντες περὶ τοὺς 30 Τούρκους ἀξίωματικούς αἰχμαλώτους, ἐν οἷς τὸν στρατιωτικὸν διοικητὴν Πρεβέζης, τὸν ἀρχηγὸν τοῦ πυροβολικοῦ τῶν ὀχυρωμάτων καὶ τὸν κυβερνήτην τῆς «Ἄτταλείας» ἀπεπλεύσαμεν μετὰ τῶν λοιπῶν κανονιοφόρων, τῶν «ποταμῶν», τῆς «Κίσσης» καὶ ἐμπορικοῦ πλοίου «Ζάκυνθος» ρυμουλκούντων φορτηγίδας μετὰ τῆς αἰχμαλωτισθείσης τουρκικῆς φρουρᾶς Πρεβέζης διὰ Λευκάδα, ὅπου ἀπεβιβάσαμεν τούτους εἰς τὸ φρούριον, ἔνθα ἐδέχθη τὰς εὐχαριστίας τοῦ Τούρκου στρατιωτικοῦ διοικητοῦ Πρεβέζης διὰ τὰς ἐπὶ τοῦ πλοίου περιποιήσεις. Μετ' ἀνθράκευσιν καὶ ὕδρευσιν ἀπεπλεύσαμεν ἐκ νέου διὰ Πρέβεζαν, ὅπου εἶχε ἀρχίσει ἡ παραλαβὴ τῶν φρουρίων, ... ὡς καὶ ἡ διάσωσης τῶν μόνων ναυτικῶν πολεμικῶν λαφύρων κατὰ τὸν πρὸ ὀλίγου τερματισθέντα πόλεμον, τῶν τορπιλικῶν «Ἄττάλεια» καὶ «Τοκάτ» καὶ τῶν ταχυβόλων καὶ προβολέων τῶν κάτωθι Νικοπόλεως πυρποληθέντων τουρκικῶν κανονιοφόρων».⁴³*

Ουσιαστικὴ ἐπίσης ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῶν Υγειονομικῶν Υπηρεσιῶν, τόσο κατὰ τὴ Μάχη τῆς Νικοπόλεως, ὅσο καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πρέβεζας, με μονάδες που εγκαταστάθηκαν στὴν πόλη, καὶ οἱ ὁποῖες ἐξυπηρέτησαν τὴν ἀνάγκη τοῦ πολέμου, μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἰωαννίνων. Τὸ *Χειρουργεῖον* θέλει ἀκολουθήσῃ τὸ *Πυροβολικὸν ἐκκινούσιν τὴν 6^{ην} ὥραν παρὰ τέταρτον, θέλει δὲ παραμεῖνει ὀπισθεν καὶ εἰς κατάλληλον θέσιν πρὸς ἔγκαιρον συνδρομὴν διὰ τοὺς τυχόν τραυματίας*,⁴⁴ ἀναφέρει στὴ Διαταγὴ ἐκκινήσεως ὁ Σηηλιάδης. Καὶ, ὅπως λακωνικὰ ἀναφέρεται στὴν Ἐκθεση Δ. Δούλη, *Ἡ ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία ὑπὸ τὸν Ἐφεδρ. ἀνθυπίατρον Φράγκου ... ἐλειτούργησε κανονικῶς συλλέξασα ἐγκαίρως τοὺς (60 περίπου) τραυματίας*⁴⁵ με αυτοθυσίαν παρέχοντας τὴν πρώτη βοήθειαν κατὰ τὴν ὥρα τῆς μάχης.

Ἄμα τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἀρζαμένων ἤρξατο συγχρόνως ἡ λειτουργία τῶν νοσοκομείων τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ἐγκαθισταμένων ἐν σπουδῇ καὶ δὴ διὰ μόχθων οὐ σμικρῶν, ἀναφέρεται στα *Πεπραγμένα τοῦ ἐπικούρου τῶν ἐν πολέμῳ τραυματιῶν Συλλόγου*.⁴⁶

Αμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πρέβεζας, ὁργανώθηκε Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο,

⁴⁰ Ἀρχεῖο Ε. Μίχα.

⁴¹ ΚΑΤΣΑΟΥΝΗΣ 1990.

⁴² ΒΑΣΙΛΑΣ 1955· 1973.

⁴³ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Ν./Υ.Ι.Ν., Μακκάς.

⁴⁴ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σηηλιάδης.

⁴⁵ Ἀρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Δούλης.

⁴⁶ ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ 1914.

στο οποίο μεταφέρθηκαν οι τραυματίες, Έλληνες και Τούρκοι. Το Νοσοκομείο, τη γενική διεύθυνση του οποίου είχε ο παθολόγος ιατρός Κ. Σταμπουλόπουλος, με δύο τμήματα, Παθολογικό και Χειρουργικό, στεγάσθηκε σε διάφορες οικίες της πόλεως (Εικ. 17-19). *Τὸ μόνιμον νοσοκομεῖον τοῦ Ε.Ε.Σ., τὸ Β' Στρατιωτικὸν Νοσοκομεῖον, τὸ μόνον παθολογικὸν, τὸ ὁποῖον συνέχισε νὰ χειρουργῆ καθ' ὄλον τὸ χρονικὸν διάστημα τῆς ἐν Ἡπείρῳ ἐκστρατείας, ἦτοι ἐπὶ ἐξάμηνον περίπου, ἐδέχθη περὶ τοὺς 6.000 ἀσθενεῖς. Τοῦτο διέθετεν ἀρχικῶς μὲν 200, βραδύτερον δὲ 500 περίπου κλίνας,*⁴⁷ μας πληροφορεῖ ο ἰατρός Ι. Καρδαμάτης, διευθυντῆς του Α' Παθολογικοῦ.

Ουσιαστική ἦταν και η συμμετοχή των ξένων Ερυθρῶν Σταυρῶν, των οποίων ζητήθηκε η αρωγή, και εγκατέστησαν στην Πρέβεζα, για μικρότερο ἢ μεγαλύτερο διάστημα, περιφύρητα (φορητά) χειρουργεία, ὅπως ο Ολλανδικός, ο Ελβετικός και ο Ρωσικός Ερυθρός Σταυρός.

Η δημιουργία στο μέτωπο της Ηπείρου του πρώτου πολεμικοῦ αεροδρομίου στη Νικόπολη, πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας. Στις 14 Νοεμβρίου 1912, ο Ελ. Βενιζέλος ενημέρωσε τον Σαπουντζάκη ὅτι ἐστελνε μία μοῖρα Ἀεροπορίας ἀποτελουμένη ἐκ τεσσάρων ἀεροπλάνων καὶ τοῦ ἀναγκαίου προσωπικοῦ καὶ ὑλικοῦ. *Λοχαγὸς Ἀεροπορίας Γάλλος, ἔχων μεγάλην πείραν ἀεροπορίας, θέλει ἀκολουθήσει τὸ ἀπόσπασμα τοῦτο. Ὑποδεχθεῖτε αὐτὸν φιλοφρόνως*⁴⁸ (Εικ. 20).

Στις 19 Νοεμβρίου ἐφθασαν με πλοῖο στην Πρέβεζα τέσσερα αεροπλάνα τύπου Maurice Farman MF.7, 80 ἵππων, τα οποία συνόδευαν ο υπολοχαγός Δημ. Καμπέρος, δ/τής της Μοίρας, ο υπίλαρχος Πανούτσος Νοταράς, ο Γάλλος λοχαγός Barges, ο Γάλλος αερομηχανικός Σοβώ και 57 στρατιώτες. Αμέσως μετά, ἐφθασαν και οι υπολοχαγός Μιχ. Μουτούσης, ανθυπίλαρχος Χρ. Αδαμίδης και ο εθελοντής Ελληνορώσος Σακῶφ, ὅλοι εκπαιδευμένοι ως πιλότοι στη Γαλλία (Εικ. 21). Την ενθουσιωδη υποδοχή που τους επιφυλάχθηκε ἀπὸ τους κατοίκους της Πρέβεζας, επισφράγισε το τηλεγράφημα του Αρχηγού της Στρατιάς Ηπείρου: *Ἀεροπορικὸν Σῶμα Πρεβέζης. Μετὰ μεγάλης χαρᾶς ἐπληροφορήθην τὴν ἀφίξιν σας. Σᾶς εὐχομαι ἐκ καρδίας καλῶς ἦλθατε. Ὑπολογίζων ἐπὶ τῶν καλῶν σας ὑπηρεσιῶν, σᾶς εὐχαριστῶ ἐκ τῶν προτέρων διὰ τὴν ἀναγνώρισιν θέσεων, τὴν ὁποῖαν ὑπόσχεσθε νὰ κάμετε σήμερον. Ἀναμένω τὸ ἀποτέλεσμα. Ἄρτα 23-11-1912. Ἀντιστράτηγος Σαπουντζάκης*⁴⁹ (Εικ. 22).

Το αεροδρόμιο εγκαταστάθηκε στη Νικόπολη, στο πλάτωμα βορείως του Αἰ-Γιάννη Ριγανά (ὅπου και το μνημεῖο των πεσόντων), ἀπέναντι ἀπὸ τη διακλάδωση προς Μονολίθι. Ἀπ' ἐκεῖ ἐκκινώντας, οι ριψοκίνδυνοι αεροπόροι πραγματοποιοῖσαν πολλές πολεμικές αποστολές.

Στις 5 Δεκ. 1912 πραγματοποιήθηκε η πρώτη πολεμική αποστολή της Μοίρας στο Μέτωπο Ηπείρου. *Ἐγγραφοῦν ὑπ' ἀριθμ. 567. Φιλιππιάς 5.12.1912. Ὑπουργεῖον Στρατιωτικῶν. Ἀθήνας. Σήμερον μετὰ μεσημβρίαν ἐγένετο διὰ πρώτην φορὰν ἐπιδεικτικὴ πτήσις ἀεροπλάνου ... Ἀφῆτηρία Πρέβεζα, προσγείωσις Ἐμὶν Ἀγὰ Χάνι ... Ἀεροπλάνον ἐπυροβολήθη ὑπὸ ἐχθροῦ, τρεῖς βολίδες ὄπλου προσέκρουσαν ἄνευ βλάβης. Εἰς πεδιάδα Ἰωαννίνων καὶ εἰς μέρος ὅπου ἐπυροβολήθη ἀεροπλάνον Μουτούσης ἔρριψε τέσσαρας χειροβομβίδας. Ἀντιστράτηγος Σαπουντζάκης.*⁵⁰

Δύο τηλεγραφήματα του αρχιστρατήγου διαδόχου Κωνσταντίνου εἶναι χαρακτηριστικά της συμβολῆς της αεροπορίας το μέτωπο της Ηπείρου: α) *Φιλιππιάς 21.1.1913 ... Δύο ἀεροπλάνα Νοταρᾶ καὶ Ἀδαμίδη ἐξετέλεσαν σήμερον ἄνωθεν Μπιζανίου πτήσιν, ἔβαλον δὲ ἀνὰ ἔξ (6) χειροβομβίδας κατ' ἐχθρικοῦ καταυλισμοῦ, ὡς καὶ κατὰ κινουμένων στόχων στρατευμά-*

⁴⁷ ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ 1914.

⁴⁸ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Πετροπουλάκης.

⁴⁹ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σαπουντζάκης.

⁵⁰ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σαπουντζάκης.

των. β) Φιλίππιας 25.1.1913 ... Χθές αεροπλάνον Αδαμίδα ανεννόρησεν έχθρικὰς θέσεις καὶ ἔρριψεν ἐντὸς τῶν κατασκηνώσεων τοῦ ἐχθροῦ βόμβας ἀποτελεσματικῶς.⁵¹

Στις 21 Φεβρουαρίου 1913, τέσσερις ακριβῶς μήνες μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας, ο Αδαμίδης, εκκινώντας από τη Νικόπολη, προσγείωσε το αεροπλάνο του στην κεντρική πλατεία των Ιωαννίνων, μέσα σε φρενίτιδα ενθουσιασμού των συμπατριωτῶν του. Με την πτήση αυτή, ἔληξαν και οι αεροπορικές επιχειρήσεις στην Ἡπειρο.

Κλείνουμε τη σύντομη αυτή αναδρομή, με το τηλεγράφημα του Σαπουντζάκη προς τον Ελ. Βενιζέλο: Ἐθνικὴ σημαία κυματίζει ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τοῦ φρουρίου Πρεβέζης. Τὸ ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ ἐπιτελοῦς μου Ταγματάρχου Σπηλιάδου Τμήμα Στρατοῦ μετὰ τῶν ὑπὸ τὴν διοίκησιν του ἐθελοντῶν Κρητῶν καὶ Ἡπειρωτῶν, ἀφοῦ ἐξεπλήρωσε γενναίως τὸ καθήκον του διεξαγαδὸν ἐν Νικοπόλει ἀγῶνα κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἀπεγνωσμένως καὶ πεισμόνως ἀντιστάντος, εἰσῆλθε σήμερον τὴν 2^{αν} ὥραν μετὰ μεσημβρίαν εἰς τὴν πόλιν, γενόμενον ἐνθουσιόδεστατα δεκτὸν ὑπὸ τῶν κατοίκων Πρεβέζης⁵² (Εικ. 23). Η Πρέβεζα ἦταν ελεύθερη (Εικ. 24).

Πιστεύουμε ὅτι οι μαρτυρίες αυτές ἀνθρώπων που ἔζησαν ἐκείνες τις ὥρες τις μοναδικές, καταχωρημένες εἴτε ως ἐκθέσεις και ἀναφορές, εἴτε ως προφορικές ἀφηγήσεις, μεταφερμένες στις μέρες μας, ἀποδίδουν –καλλίτερα ἀπὸ οποιαδήποτε μεταγενέστερη ψυχρὴ καταγραφή– τον παλμό και τὴν συγκίνηση αὐτῶν που ἔζησαν, εἴτε ως μαχητές-ελευθερωτές εἴτε ως σκλαβωμένοι-ἀπελεύθεροι, το γεγονός της ἀπελευθερώσεως της Πρέβεζας.

Abstract

Lazaros SYNESIOS: *The liberation of Preveza through various sources*

We are quoting some information on the liberation of Preveza in October 1912 concerning the action of the Spiliadis Soldiery; the contribution of the assisting forces (Navy, Health Services); the reactions and feelings of the residents of Preveza during those hours; and the creation of the first defensive airfield at Nicopolis, in the Epirus war front.

All this information derives from reports of officers who took part in the operations, agent reports, notes, diaries, narrations, documents, telegraphs etc., such as:

Ioannis Rentzos' diary (aza – dignitary – of Preveza): ... October 20th. From 2.30 in the morning shots were heard from the Turkish side, which were gradually spreading.

Reports from officers of the Spiliadis Soldiery: From the middle, the volunteer corps from Crete started marching, while the Epirus corps marched from the right side of our deployment.

Reports-references from the officers of Amvrakikos Squadron: ... we ordered the «D» cannon ship to bombard the surrounding walls and the olive grove of Nicopolis.

Reports from the Hellenic Red Cross doctors, directors of the Surgical and Pathological Clinics of Preveza in 1912-1913: ... The 1st Pathological Clinic began operating in two buildings on the coastland next to the Metropolitan Church.

A report from Dimitrios Skeferis, vice-consul of Russia to Preveza: we would like to offer charity work to maintain the city's tradition.

⁵¹ Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Κωνσταντῖνος.

⁵² Αρχεῖα Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ., Σαπουντζάκης.

Notes and narrations from old Preveza residents, as they were preserved: ... maybe tomorrow we wake up free.

Documents and telegraphs of that time: Preveza Air Force ... Counting on your helpful services, I would like to thank you in advance for the positioning reports. Sapountzakis.

And other sources.

Αρχειακό υλικό

Αρχεία Γ.Ε.Ν./Υ.Ι.Ν – Γενικό Επιτελείο Ναυτικού, Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού, Αθήνα
Δαμιανός Π., Διαταγή αριθ. 23/3.10.1912

Μακκάς Ν., Έκθεσις

Αρχεία Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ. – Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα

Δούλης Δημ., Φάκελος 1671/Δ, Έκθεσις

Κοσμόπουλος Δ., Φάκελος 1671/Δ, Έκθεσις

Κότταρης Μ., Φάκελος 1671/Δ, Έκθεσις

Κωνσταντίνος, Έγγραφο 1211α· 1211γ, Τηλεγραφήματα

Πετροπουλάκης Ανάργ., Φάκελος 1671/Δ, Έκθεσις

Σαπουντζάκης Κ., Έγγραφο 463γ, Τηλεγράφημα

Σαπουντζάκης Κ., Φάκελος 1624/Γ/7, Τηλεγράφημα

Σαπουντζάκης Κ., Φάκελος 1624/Γ/7/19γ4, Τηλεγράφημα

Σπηλιάδης Π., Φάκελος 1907/Α/5, Έκθεσις πεπραγμένων

Αρχείο Πέτρου Αρταβάνη, Πρέβεζα

Αρταβάνης Π., Σημείωμα, 13.10.1998

Αρχείο Ελ. Μίχα, Πρέβεζα

Τσάιμος Σπ., Σημείωμα

Αρχείο Ιωάννου Δ. Ρέντζου, Πρέβεζα

Ρέντζος Ι., Ημερολόγιον

Βιβλιογραφία

ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1955, Η Απελευθέρωση της Πρεβέζης, εφ. *Αγών Πρεβέζης*, 17.10.1955

ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1973, Η Απελευθέρωση της Πρεβέζης, εφ. *Ηπειρωτικών Μέλλον*, 14.11.1973

ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΙ ΝΕΚΡΟΙ, 1932, *Αγώνες και Νεκροί*, Αθήνα

ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ, 1992, *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Αγώνων 1912-1913*, τ. Β', Αθήνα

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ Β.Ν., 1952-1955, *Πολεμικόν Ημερολόγιον*, τ. Γ', Αθήνα

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 1992, *Η απελευθέρωση της Πρέβεζας. 21 Οκτωβρίου 1912*, Αθήνα

ΚΑΡΔΑΜΑΤΗΣ Ι., 1914, Έκθεσις, *Ε.Ε.Σ. Λογοδοσία 1912-1913*, Αθήνα, 243

ΚΑΤΣΑΟΥΝΗΣ Μ., 1990, Απελευθέρωσις Πρεβέζης, εφ. *Ελεύθερη Γνώμη*, φ. 17, 13.11.1990, 5
7, 8

ΜΠΑΜΠΟΥΡΗΣ Ε., 1939, *Το Ναυτικόν μας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913*, Αθήνα

ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 1995, Ο Ελληνικός τύπος και η απελευθέρωση της Πρέβεζας, εφημ. *Βήμα της
Πρέβεζας*, 20.10.1995

ΣΑΚΚΑΣ Γ., 1973, *Η ιστορία της Καμαρίνας και η τραγωδία του Ζαλόγγου*, Πρέβεζα

ΣΚΕΦΕΡΙΣ Π., 1962, Έκθεσις, *Ο Νέος Κουβαράς, Ετήσιος Ηπειρωτικός Χρονογράφος 2*, Αθήνα.
180-184

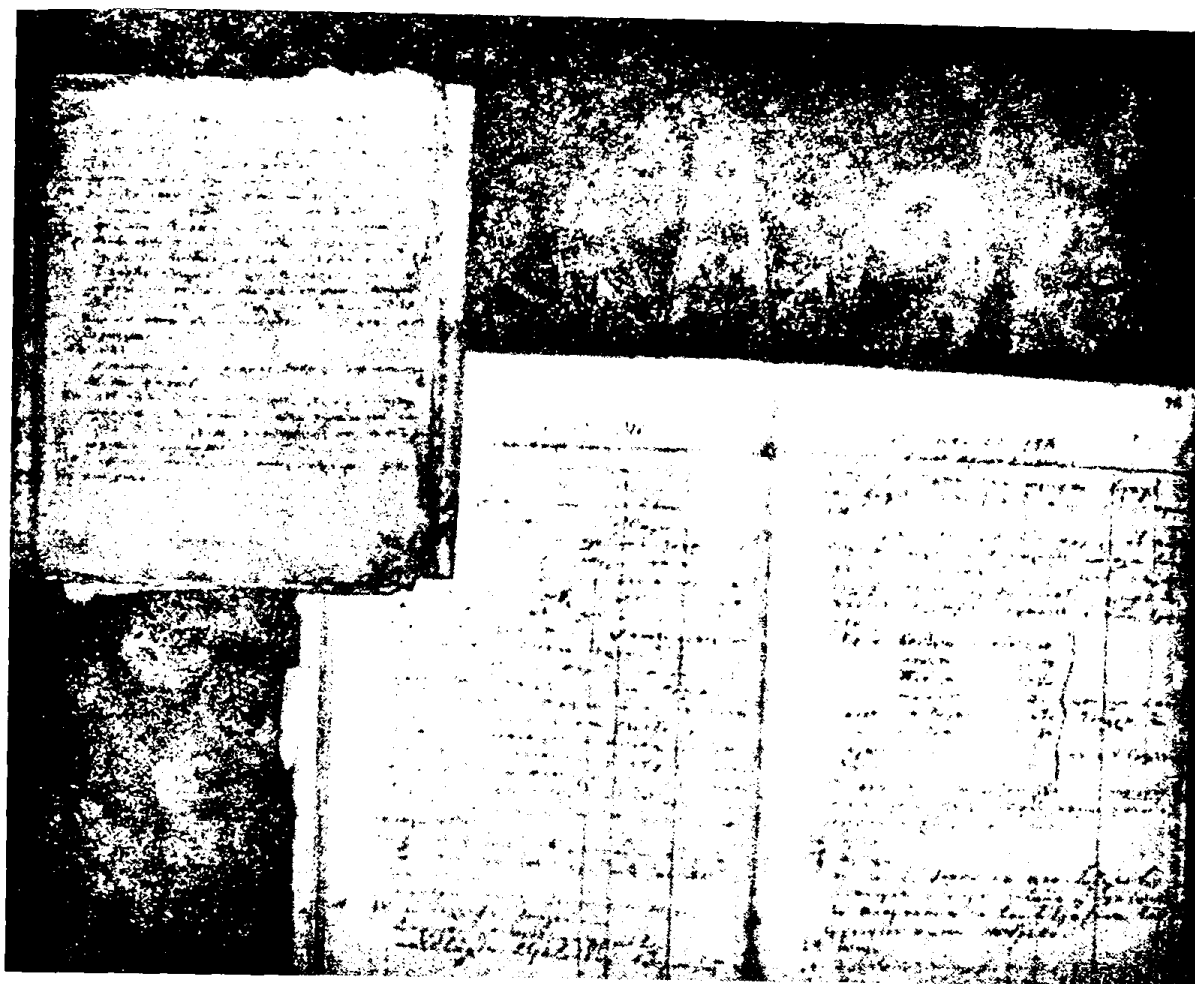
ΤΑΛΛΑΡΟΣ Ι., 1957, Μια ένδοξη ναυτική σελίδα, εφ. *Αγών Πρεβέζης*, φ. 138, 21.10.1957

0880

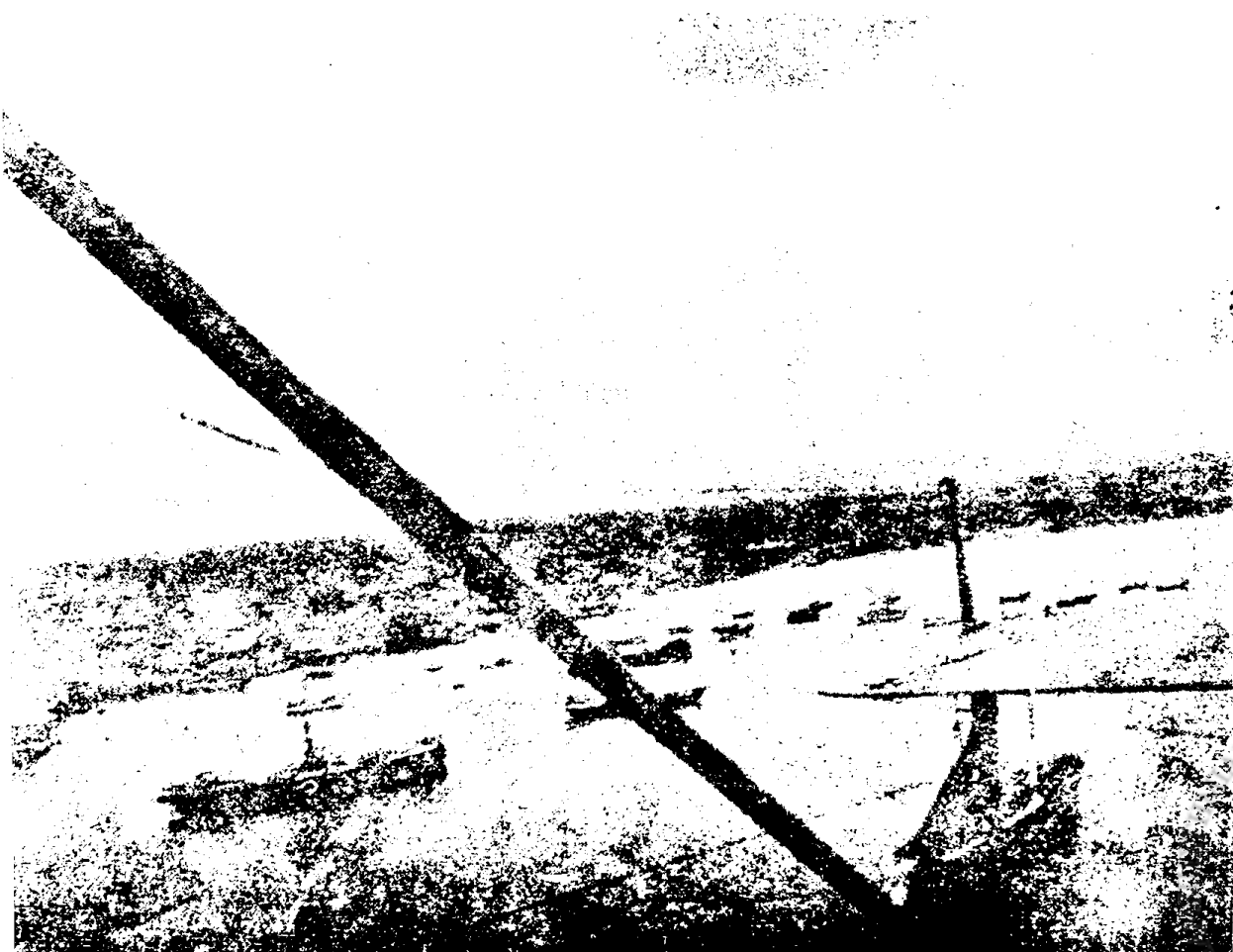
Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ο δημογέροντας Ιωάννης Ρέντζος
(Αρχείο Ι.Δ. Ρέντζου)

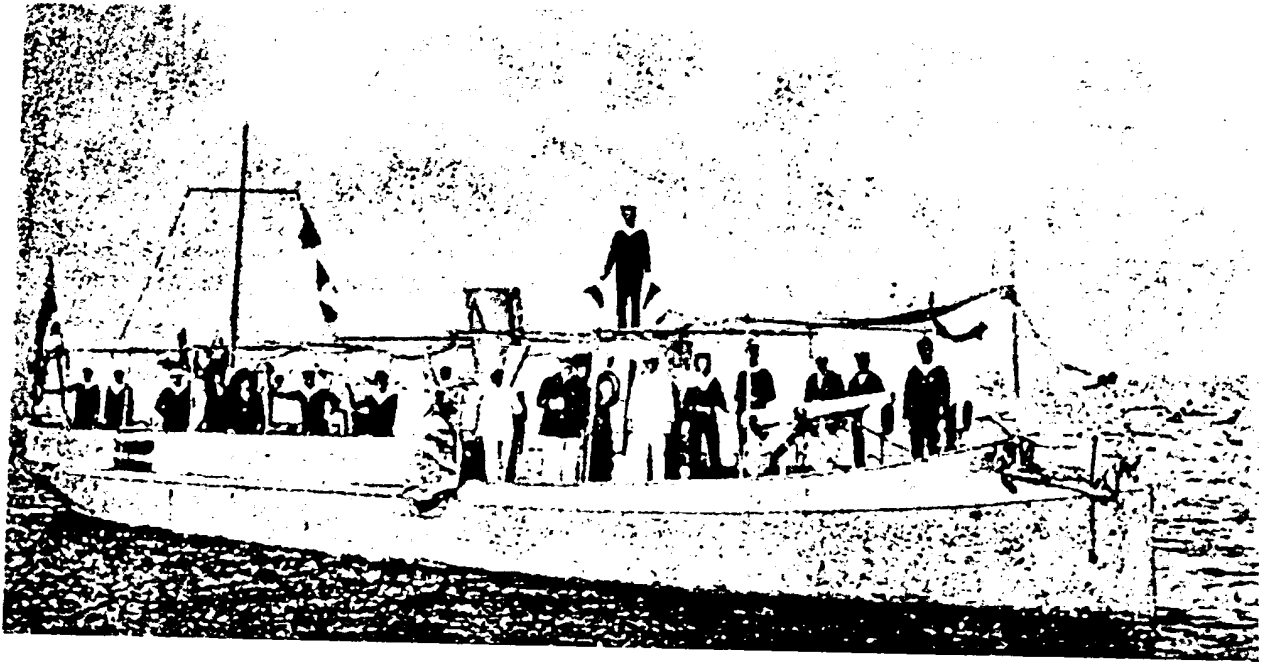

ΕΙΚΟΝΑ 2: Το Ημερολόγιο του Ι.Δ. Ρέντζου
(Αρχείο Ι.Δ. Ρέντζου)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Αεροφωτογραφία της Πρέβεζας και του λιμένας της το 1912

ΕΙΚΟΝΑ 4: Η κανονιοφόρος «Δ»
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ηλίας Βασιλάς, καθηγητής φιλόλογος
(Αρχείο Χ.Κ. Βασιλά)

ΕΙΚΟΝΑ 6: Παναγιώτης Σπηλιάδης,
αρχηγός του Μικτού Αποσπάσματος
που απελευθέρωσε την Πρέβεζα
(Αρχείο Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.)

ΕΙΚΟΝΑ 7: Νικόλαος Μακκάς,
αρχικυβερνήτης του στολίσκου κανονιοφόρων
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

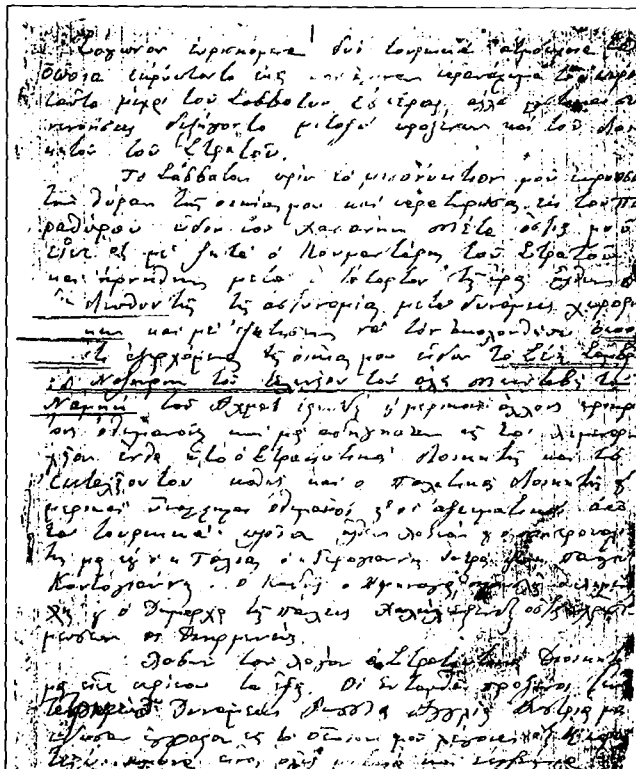
ΕΙΚΟΝΑ 8: Σπύρος Βασίλης ή Παπάς.
Εθελοντής και σημαιοφόρος του Σώματος Ηπειρωτών
(ΣΑΚΚΑΣ 1973, 97)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Θεόδωρος Χαβίνης, υπολοχαγός,
Διοικητής Πυροβολαρχίας του Μικτού Αποσπάσματος
(Αρχείο Παν. Γεωργίου)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Ο στόχος των πυρών της Πυροβολαρχίας Χαβίνη, ο μιναρές και τα κυπαρίσσια του κάστρου του Αγίου Ανδρέα. (Αρχείο Ν.Α. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 11: Σελίδα από το Ημερολόγιο του Ι. Ρέντζου, στο οποίο έχει καταγράψει τα γεγονότα εκείνων των ημερών (Αρχείο Ι.Α. Ρέντζου)

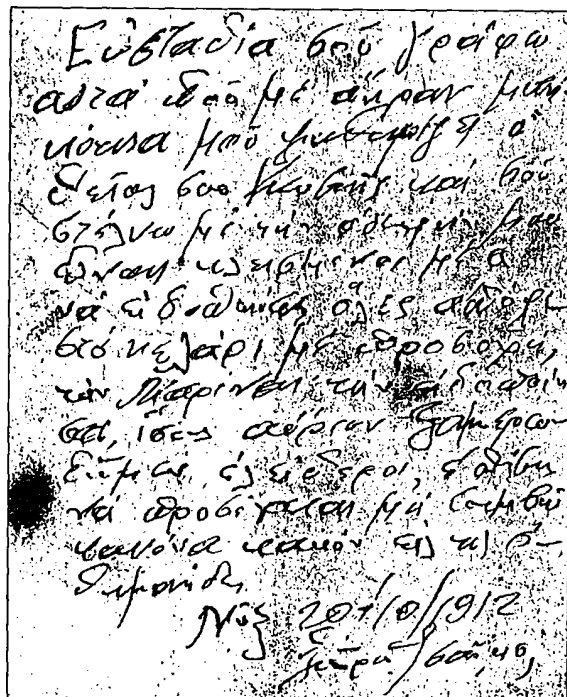
ΕΙΚΟΝΑ 12: Δημήτριος Σκέφερης,
υποπρόξενος της Ρωσίας στην Πρέβεζα το 1912
(Αρχείο Α. Συνεσίου)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Χαλήλ Χουλοσό.
Δήμαρχος Πρέβεζας (1909-1913)
(ΜΠΕΤΣΟΣ 1995)

ΕΙΚΟΝΑ 14: Ευκλείδης Τσακαλώτος, μαθηματικός-Γυμνασιάρχης,
ως εθελοντής το 1913
(Αρχείο Στ.Ε. Τσακαλώτου)

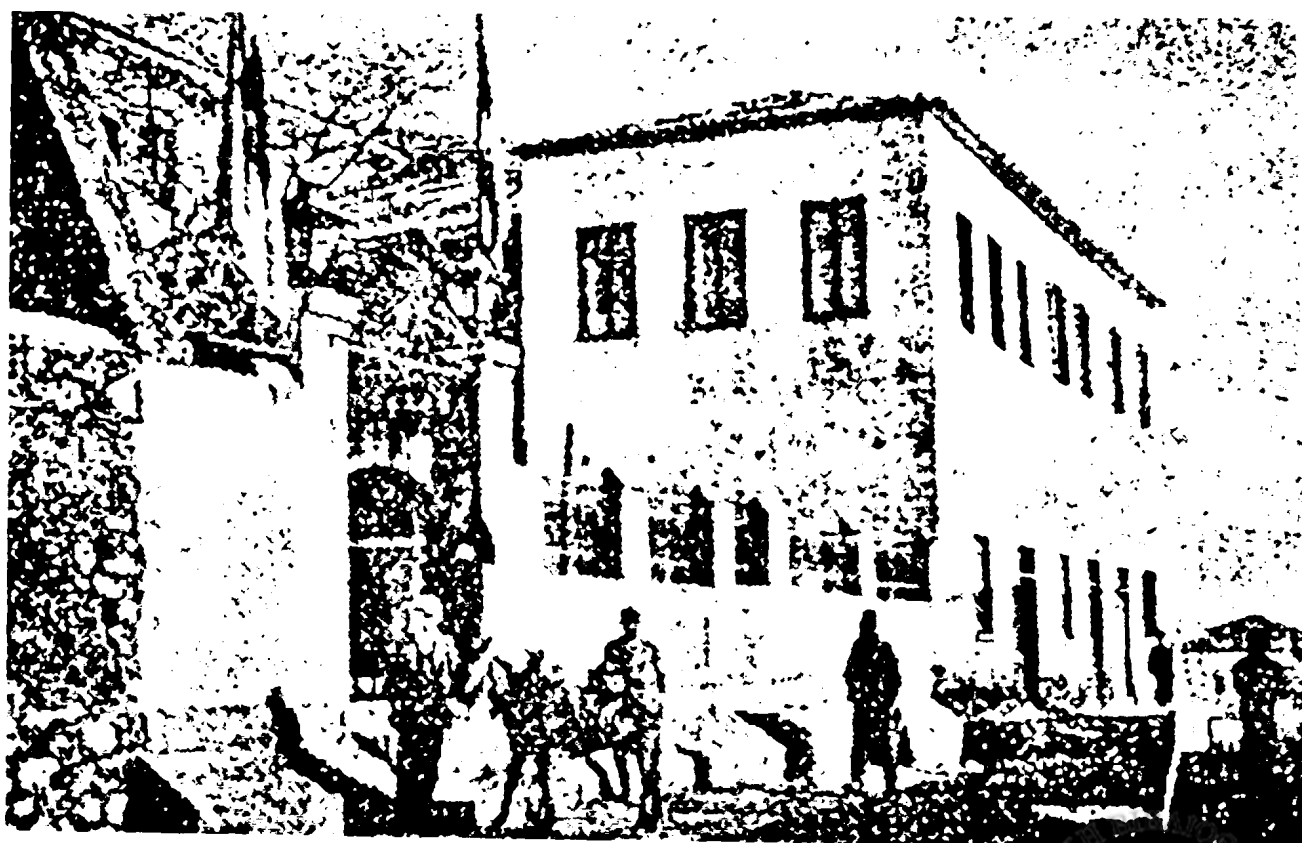

ΕΙΚΟΝΑ 15: Το σημείωμα του Σπ. Τσαϊμού
το βράδυ του Σαββάτου 20^{ης} Οκτωβρίου 1912
(Αρχείο Ελ. Μίχα)

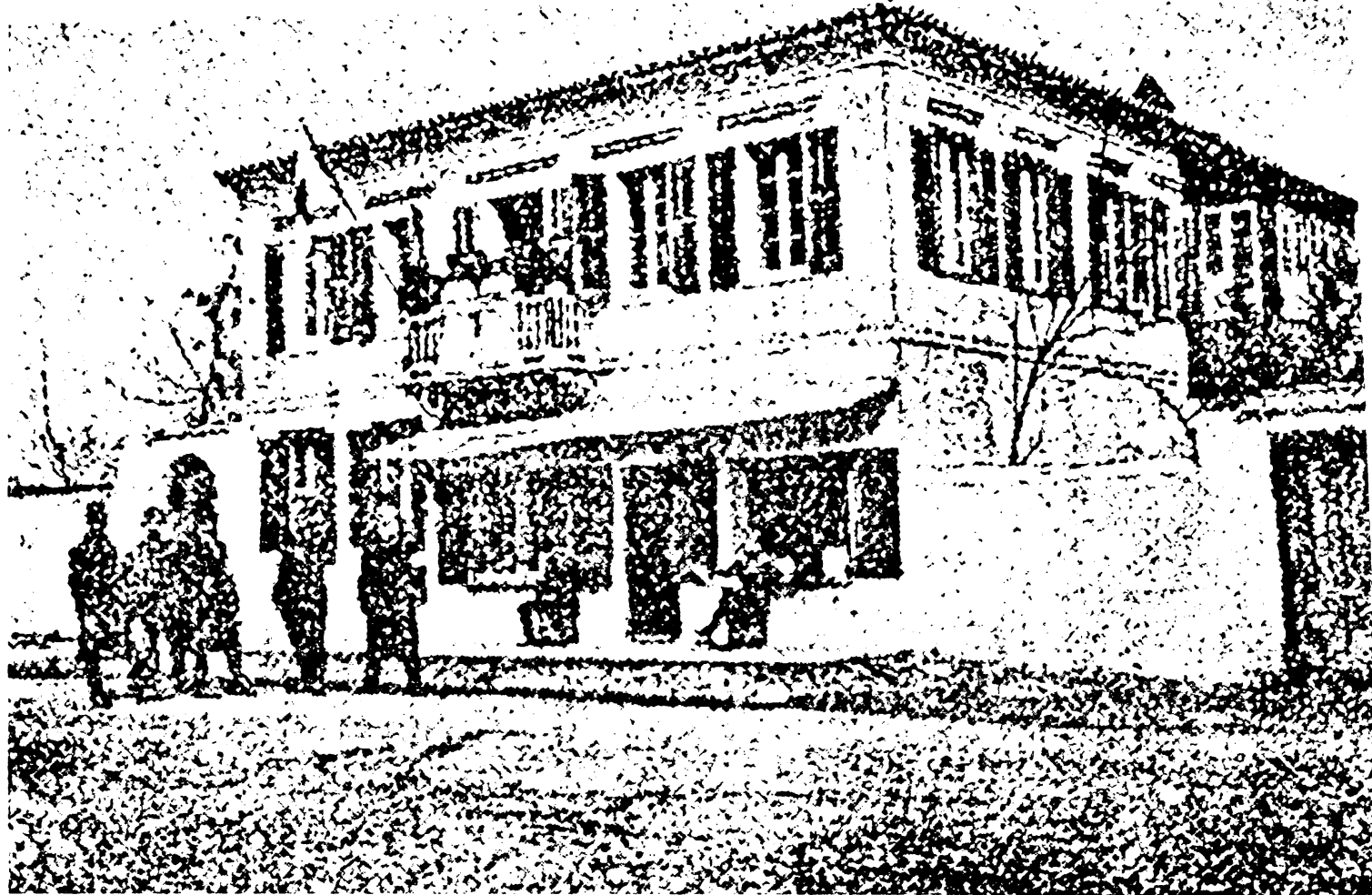

ΕΙΚΟΝΑ 16: Λούκας Σαρδελής, νεαρός Πρεβεζάνος,
που έζησε τότε την απελευθέρωση της Πρέβεζας
(Αρχείο Ι. Σαρδελή)

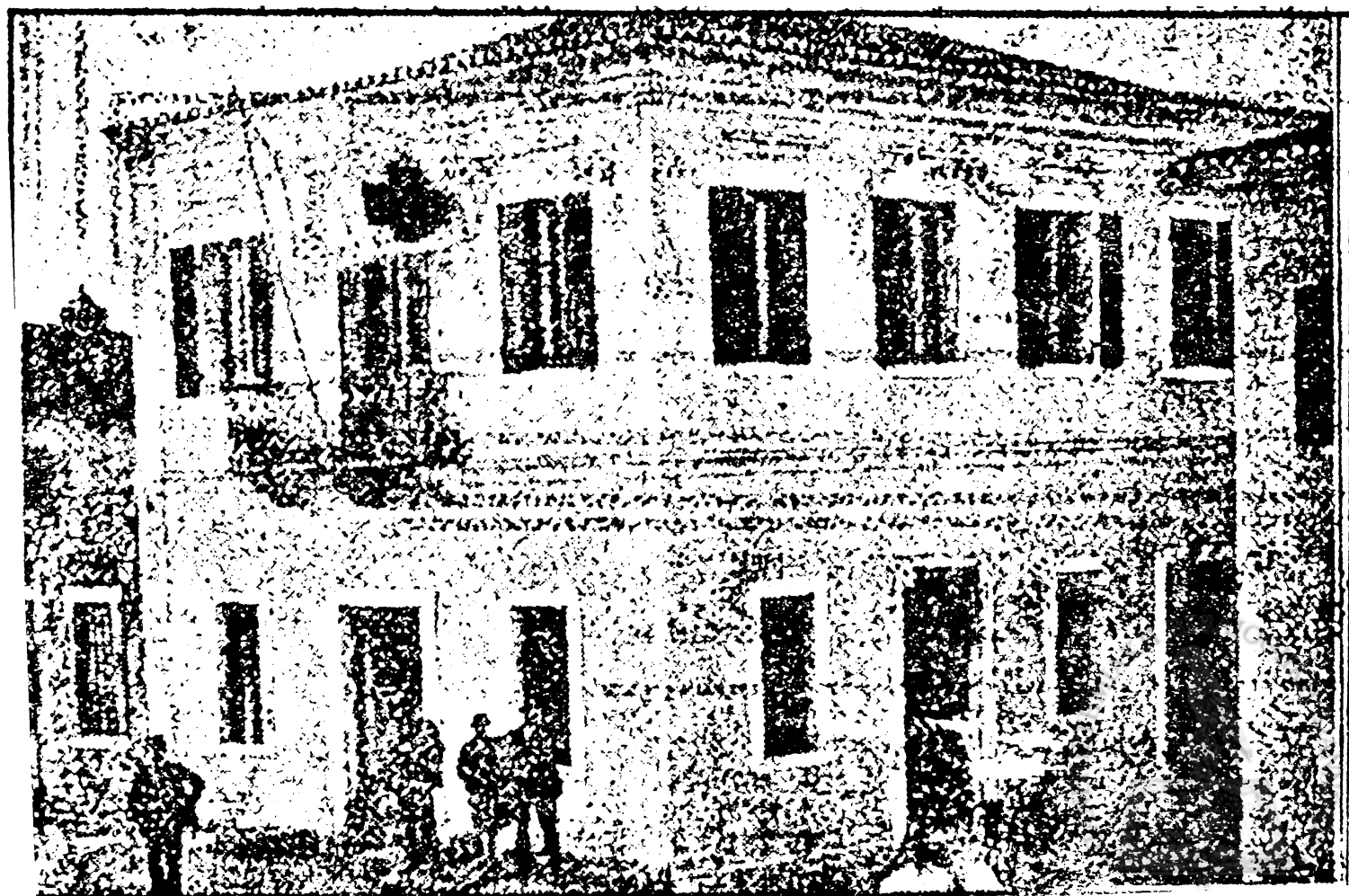

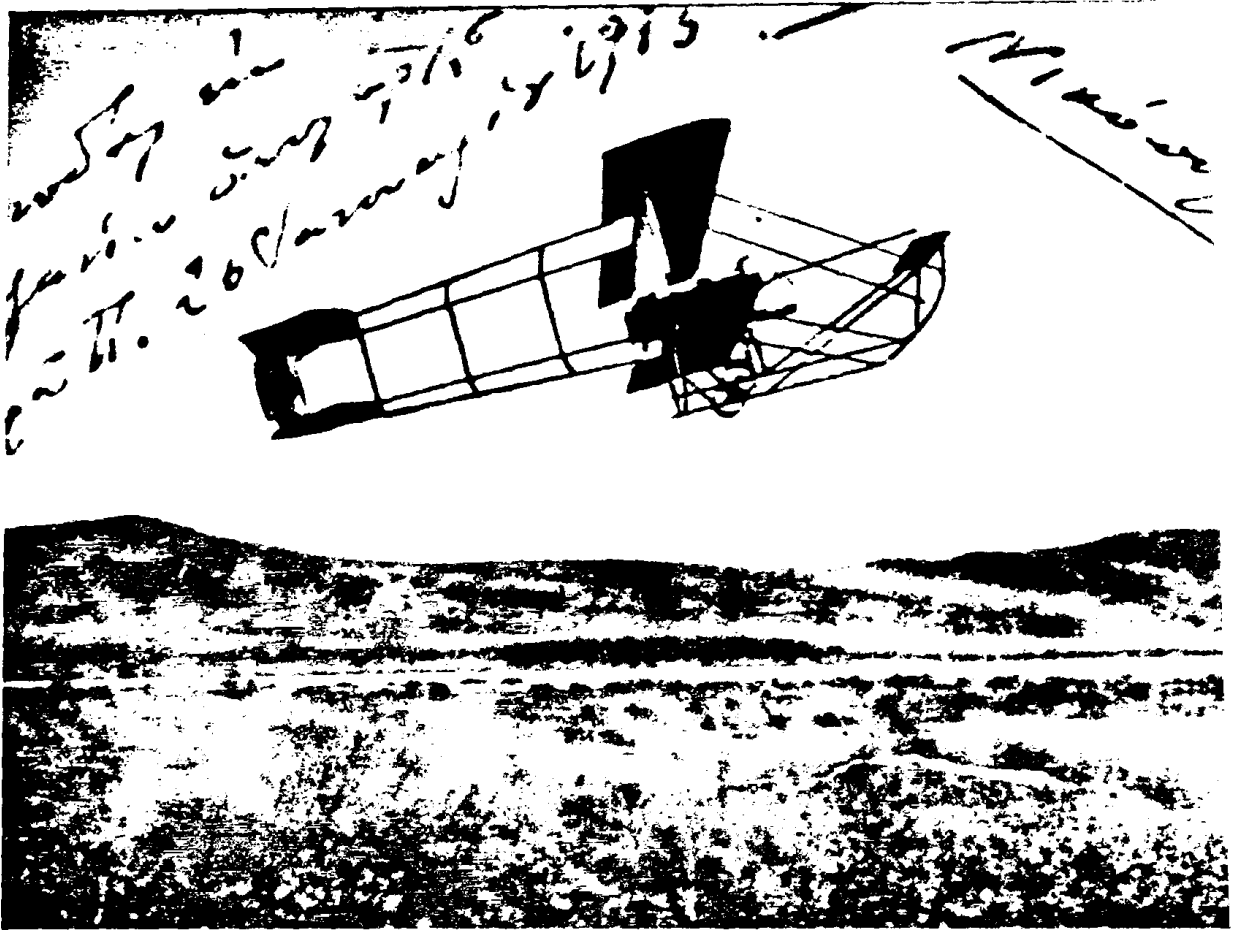
ΕΙΚΟΝΑ 17: Οικία Κατηφόρη, οδός Θεοφάνους (κατεδαφίσθηκε)
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 18: Οικία Πανέτη, κατόπιν Γαλανού,
Πλατεία Αγίου Νικολάου (κατδαφίσθηκε)
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

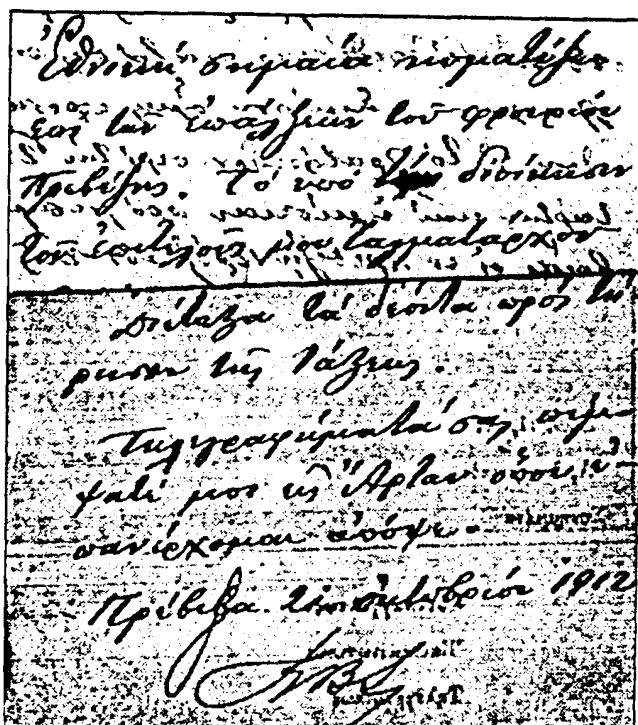
ΕΙΚΟΝΑ 20: Αεροδρόμιο Νικοπόλεως.
(Αρχείο Γ.Ε.Α./Δ.Ι.Α.)

ΕΙΚΟΝΑ 21: Οι αεροπόροι του Λόχου Αεροπορίας.
Δ. Καμπέρος, Μ. Μουτούσης, Π. Νοταράς, Χ. Αδαμίδης, Εμμ. Αννηρόπουλος, Σπύρος

ΕΙΚΟΝΑ 22: Κωνσταντίνος Σαπουντζάκης,
υποστράτηγος, αρχηγός του Στρατού Ηπείρου
(Αρχείο Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.)

ΕΙΚΟΝΑ 23: Το τηλεγράφημα του Σαπουντζάκη
προς τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο,
με την αναγγελία της απελευθέρωσης της Πρέβεζας.
Αρχή της πρώτης και το τέλος της τελευταίας σελίδας
(Αρχείο Γ.Ε.Σ./Δ.Ι.Σ.)

ΕΙΚΟΝΑ 24: Είσοδος του ελληνικού στρατού στο κάστρο
του Αγίου Ανδρέα στην Πρέβεζα, Κυριακή 21^{ης} Οκτ. 1912
Καρτ ποστάλ, εκδ. Πάλλη, 1913
(Αρχείο Ν.Δ. Καράμπελα)

Η μετανάστευση από την Πρέβεζα (1920-1950)

Εισαγωγή

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΕ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΑ, και την περιοχή της Πρέβεζας ειδικότερα, σημαντικό και μετά από μία χρονική περίοδο σημείο αναφοράς της ιστορίας της. Μετανάστευση, εσωτερική και κυρίως εξωτερική η οποία κορυφωνόταν σε περιόδους κατά την διάρκεια των οποίων δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για καλύτερο επίπεδο διαβίωσης στους νέους τόπους εγκατάστασης.

Το άρθρο καταγράφει τη μετανάστευση από την Πρέβεζα από τη δεκαετία του 1920 μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1950. Η συγκεκριμένη περίοδος επιλέχθηκε γιατί αποτελεί αρχή και κορύφωση της μεγάλης μετανάστευσης των κατοίκων της περιοχής προς το εξωτερικό –κυρίως προς τις ΗΠΑ (δεκαετίες 1920 και 1930)– περιλαμβάνει την δεκαετία του 1940, η οποία αποτελεί λόγω των πολεμικών γεγονότων σημαντική χρονική στιγμή για τη μετανάστευση, καθώς και την δεκαετία του 1950, στην οποία εμφανίζονται οι πρώτες μαζικές μεταναστεύσεις προς το εσωτερικό (Αθήνα), αλλά και σε νέους προορισμούς του εξωτερικού (τότε Δυτική Γερμανία).

Το άρθρο έχει ως στόχο την καταγραφή των πληθυσμιακών αλλαγών στην Πρέβεζα σε μία κρίσιμη χρονική περίοδο, κατά τη διάρκεια της οποίας διαδραματίζονται σημαντικές αλλαγές στην Ελλάδα και στον κόσμο, να αναλύσει τις μετακινήσεις του πληθυσμού, ο οποίος αναζητούσε εργασία και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και να περιγράψει τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην περιοχή της Πρέβεζας.

Η Πρέβεζα στο διάστημα 1920 -1950

Η Πρέβεζα στο χρονικό διάστημα που εξετάζουμε απεικονίζει την κωμόπολη, πόλη, υπό διαμόρφωση και εξέλιξη αστικό κέντρο της ελλαδικής περιφέρειας, κέντρο το οποίο περνά μία δύσκολη περίοδο όπως άλλωστε και όλη η χώρα, για την πολιτική, οικονομική και κοινωνική της πορεία. Αρχικώς η απελευθέρωση η οποία έρχεται μετά από μία μεγάλη περίοδο κατοχής, η οποία επηρέασε ποικιλοτρόπως την περιοχή, δημιουργώντας καταστάσεις ασφυξίας, ενώ από την άλλη αναδείχτηκαν οικονομικοί, πολιτικοί και κοινωνικοί θεσμοί επιβίωσης και συνέχειας της ελληνικής παρουσίας. Κοινότητα, ευεργέτες, εκπαίδευση, εκκλησία, κοινωνικοί θεσμοί.

Η περίοδος από το 1920 έως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο αποτελεί μία χρονική φάση όπου τα τοπικά, περιφερειακά, εθνικά και παγκόσμια δεδομένα, δημιουργούν νέες συνθήκες. Η απε-

λευθέρωση της Πρέβεζας, γίνεται σε μία ταραγμένη περίοδο για την Ελλάδα και τη χώρα, πόλεμοι τοπικοί και Παγκόσμιος, εθνική-πληθυσμιακή συρρίκνωση, καταστροφή και προσφυγιά από τη Μικρά Ασία.

Τη λύση τη δίνει η εκτόνωση της κοινωνικής και πολιτικής πίεσης με τη μετανάστευση προς τις ΗΠΑ, την ώρα που η ταυτόχρονη εγκατάσταση προσφύγων από την Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη, συνέπεια της βίαιης εκδίωξής τους, η παγκόσμια οικονομική κρίση, και αργότερα η δικτατορία του Μεταξά, ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος, πιέζουν ασφυκτικά.

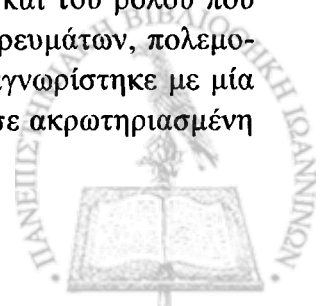
Αυτά τα γεγονότα είναι μερικά από τα κομβικά σημεία για το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό τοπίο της Πρέβεζας. Παράλληλα υπάρχουν τα πρώτα δείγματα παρακμής του λιμανιού, του κεντρικού σημείου αναφοράς για την οικονομία και την κοινωνία της Πρέβεζας και της Ηπείρου γενικότερα. Η απώλεια του κεντρικού αυτού ρόλου θα καθυστερήσει λόγω της σημασίας που είχε το λιμάνι για την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου και λίγο αργότερα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου. Το λιμάνι θα πάρει μία ανάσα λίγων ετών και λίγο αργότερα θα παραδοθεί στην ανάπτυξη της πρωτεύουσας και στην συρρίκνωσή του, αποκόπτοντας εκατοντάδες ανθρώπους από την πηγή επιβίωσής τους και άλλους τόσους από τις παράλληλες και πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις του.

Στην περίοδο από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, στη συνέχεια την έναρξη του Εμφυλίου πολέμου και μέχρι το 1950, η Πρέβεζα έρχεται να αντιμετωπίσει τα δεδομένα που δημιουργεί η χρονική αυτή φάση. Οι τεράστιες και ανεκτίμητες ανθρώπινες απώλειες, η μαζική εγκατάλειψη της περιφέρειας και η καταστροφή του αγροτικού κόσμου που μετατρέπεται σε εργατικό σώμα στην πόλη της Πρέβεζας και στη συνέχεια στην Αθήνα, και η μετανάστευση που επικεντρώνεται τώρα στο εσωτερικό της χώρας και κυρίως προς την Αθήνα, είναι η νέα πραγματικότητα.

Η αρχή της περιόδου ανάλυσης της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας στην Πρέβεζα, συμπίπτει, όπως αναφέραμε με μεγάλης σημασίας γεγονότα. Τοπικά, εθνικά και παγκόσμια. Η Πρέβεζα δεν μένει αμέτοχη, αντίθετα επηρεάζονται και μάλιστα σε μεγάλο βαθμό. Η μετανάστευση αποτελεί και χαρακτηριστικό γνώρισμα της συγκεκριμένης πόλης και περιφέρειας. Μπορεί η Ήπειρος και η Πρέβεζα να τροφοδοτούν ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα με φθηνό εργατικό δυναμικά το εξωτερικό και ειδικά τις ΗΠΑ, αλλά το ίδιο μεταναστευτικό κύμα συνεχίζεται και τώρα. Οι μετανάστες φεύγουν από τους αγροτικούς οικισμούς και κατευθύνονται προς τις ΗΠΑ αλλά και στο αστικό κέντρο του νομού. Η αναζήτηση εργασίας είναι αυτό που τους ελκύει περισσότερο. Η επιβίωση είναι δύσκολη και ο καθένας προσπαθεί να ανταπεξέλθει με κάθε μέσο. Η Πρέβεζα είναι μία όαση, στην έρημο της ανεργίας και της ανέχειας.

Ο Μεσοπόλεμος έχει δύο σημαντικά δεδομένα τα οποία με τον τρόπο τους δομούν επιπλέον μέρη του τοπικού οικονομικού και πολιτικού οικοδομήματος. Η δικτατορία του Μεταξά επιδρά στο πολιτικό τοπίο της Ελλάδας άρα και της Πρέβεζας, ενώ η παγκόσμια οικονομική κρίση που συνεχίζεται δεν μπορεί να επηρεάσει παρά μόνο αρνητικά την απασχόληση, την ανεργία, το εργατικό δυναμικό και μία σειρά από άλλους οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες και παράγοντες. Στο κλείσιμο αυτής της περιόδου τα αποτελέσματα φαίνονται στις πληθυσμιακές κινήσεις. Μηδαμινή αύξηση, σε μία χρονική φάση, όπου σε όλη την Ελλάδα, υπάρχει αύξηση του πληθυσμού. Η μετανάστευση έχει επιδράσει καταλυτικά.

Ο Β΄ Παγκόσμιος πόλεμος εμπεριέχει μεγάλες τοπικές ιδιαιτερότητες που διαφοροποιούν την επίπτωσή του σε σύγκριση με άλλες περιοχές. Εξαιρέση αποτελούν οι πρώτες μέρες του πολέμου όπου η Πρέβεζα δοκιμάστηκε λόγω της εγγύτητας του μετώπου και του ρόλου που είχε αναλάβει το λιμάνι. Η κύρια έξοδος και είσοδος ανθρώπων και εμπορευμάτων, πολεμοφοδίων και υλικών ήταν το λιμάνι της Πρέβεζας. Ρόλος που άλλωστε αναγνωρίστηκε με μία σειρά από διακηρύξεις μετά το τέλος του πολέμου. Πόλεμος ο οποίος άφησε ακρωτηριασμένη

την Ελλάδα και την Πρέβεζα. Πάνω από 3.500 χωριά και πόλεις, είχαν υποστεί καταστροφές από τους βομβαρδισμούς, τις λεηλασίες των κατοχικών δυνάμεων και τη φωτιά. Από το 1940 έως το 1944 φονεύθηκαν 550.000 άτομα (8% του πληθυσμού) και καταστράφηκε το 34% του εθνικού πλούτου, 409.000 κατοικίες ισοπεδώθηκαν και οι άστεγοι έφτασαν τους 1.200.000 ενώ τυρπολήθηκαν 1.770 χωριά.

Ο Εμφύλιος πόλεμος δημιουργεί και στην περιοχή τα γνωστά πανελλαδικά αποτελέσματα. Εγκατάλειψη της υπαίθρου, ανυπολόγιστες απώλειες, υλικές και κυρίως ηθικές, συρρίκνωση του αγροτικού πληθυσμού, νέα μετανάστευση, δημογραφικές αλλαγές, νέα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα. Η περίοδος αυτή εμφανίζει αύξηση του πληθυσμού της Πρέβεζας. Η περίοδος κλείνει με την έναρξη της νέας δεκαετίας, αυτής του 1950, που σηματοδοτεί τοπικές και εθνικές αλλαγές, όπως και παγκόσμιες με τον Ψυχρό Πόλεμο. Το λιμάνι της Πρέβεζας αρχίζει να καταρρέει και όλα διαφοροποιούνται. Η Πρέβεζα δεν είναι πια η ίδια. Το λιμάνι μπορεί αν συνεχίζει να αποτελεί το σημείο αναφοράς αλλά δεν αποτελεί πλέον πανάκεια για την ανάπτυξη της Πρέβεζας. Επίσης οι επαγγελματικές τάξεις που έχουν σχέση με το λιμάνι, αναζητούν αλλού εργασία, η οποία είναι ήδη δύσκολο να βρεθεί, όταν οι νέες συνθήκες δημιουργούν επιπλέον πιέσεις στο κοινωνικό, οικονομικό και εργασιακό περιβάλλον. Αυτό σηματοδοτεί επίσης σημαντικές αλλαγές στην οικονομία και κοινωνία, αφού αναπτύσσεται πλέον η μετανάστευση προς το εσωτερικό και λίγο αργότερα προς την τότε Δυτική Γερμανία, το νέο στόχο των κατοίκων της πόλης, της Ηπείρου και της Βόρειας Ελλάδας.

Ο αγροτικός χώρος και οι δημογραφικές αλλαγές

Στην χρονική περίοδο που εξετάζουμε, οι δημογραφικές εξελίξεις στην Πρέβεζα αφορούν δύο βασικά ζητήματα: Το πρώτο είναι η μετανάστευση κυρίως προς τις ΗΠΑ και το δεύτερο η αύξηση του πληθυσμού ως αποτέλεσμα της απελευθέρωσης της Ηπείρου (όπως άλλωστε συνέβη και στη Μακεδονία, στη Θράκη και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου).

Ενώ ο πληθυσμός της Ελλάδας από το 1896 ως το 1907 αυξήθηκε κατά 188.146 άτομα, από το 1907 ως το 1920 αυξήθηκε κατά 2.384.937 άτομα, που αντιστοιχούν στους κατοίκους των παραπάνω περιοχών. Εκτιμάται ότι η μέση φυσική ετήσια αύξηση του πληθυσμού στη συγκεκριμένη περίοδο, η αύξηση δηλαδή που οφείλεται στη θετική διαφορά γεννήσεων και θανάτων και όχι στη μαζική ένταξη ανθρώπων στο κράτος ύστερα από απελευθέρωση και ενσωμάτωση, δεν ξεπερνά το 13,2%. Την ίδια περίοδο έχουμε είσοδο στο ελληνικό κράτος προσφύγων από διάφορες περιοχές, όπου είτε διεξαγόταν πόλεμος είτε βρίσκονταν υπό τον έλεγχο άλλων κρατών (Βουλγαρία, Τουρκία). Αυτοί θα συμβάλλουν ποικιλοτρόπως στη δημιουργία νέων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών στην Ελλάδα.

Στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό, στις ομάδες δηλαδή των ηλικιών από 15 ως 64 ετών ως ποσοστό επί του συνόλου του πληθυσμού, παρατηρείται μια σχετικά μικρή αύξηση (από 57% το 1900 σε 62% το 1928) που εξηγείται από τους συνεχείς πολέμους. Από αυτούς το μεγαλύτερο μέρος, που κυμαίνεται μεταξύ 65% και 70% απασχολούνται στον πρωτογενή τομέα (γεωργία-κτηνοτροφία), ακολουθεί ο τριτογενής (υπηρεσίες, εμπόριο, διοίκηση) με συμμετοχή από 17% έως 20% και ο δευτερογενής τομέας (βιοτεχνία-βιομηχανία) με ποσοστά από 10% έως 13% του ενεργού πληθυσμού.¹

¹ ΜΑΚΡΗΣ 1972, 34.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Πληθυσμός της Ελλάδας 1896-1920²

Έτος απογραφής	Πληθυσμός	Αύξηση μεταξύ των απογραφών (%)
1896	2.443.806	--
1907	2.631.952	8,1
1920	5.016.889	90,6

Την ίδια περίοδο αυξάνεται ο πληθυσμός των αστικών κέντρων που αναπτύσσονται με μεγάλες στρεβλώσεις στο εσωτερικό τους (οικιστικά, αισθητικά προβλήματα, κλπ.), όπου συγκεντρώνονται όμως πλέον οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες. Οι διακυμάνσεις στις κατανομές ανά τομέα παραγωγής φαίνονται στο παρακάτω πίνακα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας 1879-1920 (Κατανομή %)³

Έτος	1879	1907	1920
Πρωτογενής τομέας	69,9	66,3	70,0
Δευτερογενής τομέας	11,8	12,8	13,1
Τριτογενής τομέας	18,3	20,9	17,0

Μέσα στις διαδικασίες της πολιτικής οικονομικής ανάπτυξης που ακολούθηθηκε αυτήν την περίοδο, εντάθηκαν οι ανισότητες ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια, στην πρωτεύουσα και τις αγροτικές κοινότητες και κωμοπόλεις. Οι συνθήκες διαβίωσης είχαν καταστεί εξαιρετικά δύσκολες για τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Στην περιφέρεια και τα μικρότερα αστικά κέντρα, τα συστήματα κηδεμονίας συνέχισαν να λειτουργούν αντανακλώντας τις αξίες των αγροτών και των μικροϊδιοκτητών, αναπαράγοντας διά του πελατειακά δομημένου κράτους, μεγάλες ανισότητες.

Η πρωτεύουσα, η Αθήνα, εξελίχθηκε σε πολεοδομικό συγκρότημα που ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο κατοίκους στη δεκαετία του 1930, ενώ ενισχύθηκε η πρωτοκαθεδρία της στο ελληνικό αστικό δίκτυο, δημιουργώντας μια δυσάρεστη για την ισόρροπη ανάπτυξη της χώρας κατάσταση. Ταυτόχρονα οι περιοχές που απελευθερώθηκαν, ανάμεσά τους η Πρέβεζα, αντιμετώπισαν ιδιαίτερα προβλήματα στη διαδικασία ένταξής τους στο κράτος και οι κάτοικοί τους άρχισαν να προμηθεύουν το εξωτερικό και στη συνέχεια την πρωτεύουσα με φθινό εργατικό δυναμικό.

Η περίοδος της δικτατορίας του Μεταξά υπήρξε για την Ελλάδα κρίσιμη αφού σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας. Το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, παρά τη ρητορεία του, δεν κατάφερε να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο των αγροτικών πληθυσμών, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του κρατικού προϋπολογισμού κατευθυνόταν σε εξοπλιστικά προγράμματα και την προπαγάνδα. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της Πρέβεζας στο χρονικό διάστημα 1920-1950 εμφανίζει τις εξής μεταβολές:

² ΤΣΑΟΥΣΗΣ 1971, 177.

³ ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ 1993, 86.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Ο πληθυσμός της Πρέβεζας 1920-1950⁴

Έτος απογραφής	Σύνολο πληθυσμού
1920	8.920
1928	10.112
1940	10.056
1951	12.296

Από τον πίνακα 3 μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: Από το 1920 έως το 1928 υπάρχει αύξηση του πληθυσμού της Πρέβεζας κατά 1.192 άτομα (ποσοστό 13,3 %) και από το 1928 έως το 1940 υπάρχει οριακή μείωση 56 ατόμων (0,0001%). Η μετανάστευση, όπως αναφέραμε, κράτησε κεντρικό ρόλο, μην αφήνοντας την πόλη να αυξήσει τον πληθυσμό της παρά τις μεγάλες εισροές (πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής, αγροτικές ομάδες, κ.ά.).

Τέλος, από το 1940 έως το 1951 υπάρχει αύξηση 2.240 ατόμων (22,2%), που οφείλεται σε μία σειρά από παράγοντες, όπως η εγκατάλειψη των αγροτικών οικισμών, ο Εμφύλιος πόλεμος και η αναζήτηση καλύτερης τύχης σε ένα κέντρο, όπως η Πρέβεζα, που θα μπορούσε να την προσφέρει.

Η μετανάστευση

Από την μετανάστευση του 19^{ου} και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, ο πληθυσμός της Πρέβεζας έχασε ένα μεγάλο μέρος το πληθυσμού της. Αυτό βεβαίως σχετίζεται και με το γεγονός ότι η περιοχή ήταν υπό ξένη κατοχή και η μετανάστευση είχε διττό χαρακτήρα. Αρχικά της αναζήτησης ελευθερίας και παράλληλα ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης και καλύτερης εργασίας. Οι ΗΠΑ είναι ο κυριότερος προορισμός των κατοίκων της περιοχής, παρά τους περιορισμούς που επέβαλαν οι ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1920, άσχετα βέβαια αν με καταστρατηγήσεις των κανονισμών και των επιτρεπόμενων ποσοστών μεταναστών, οι προερχόμενοι από την Πρέβεζα και όλη την Ελλάδα, περνούσαν τελικά παράνομα στο αμερικανικό έδαφος. Υπολογίζεται πως το 10% περίπου του συνολικού πληθυσμού της χώρας ή το 25% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού μετανάστευσε στις ΗΠΑ μεταξύ 1890 και 1910.

Η απελευθέρωση της Πρέβεζας δημιουργεί νέες συνθήκες και στη μετανάστευση.⁵ Ταυτόχρονα με τη φυγή των κατοίκων της Πρέβεζας υπάρχει και ένα άλλο ρεύμα μετανάστευσης προς την πόλη, από τις γύρω αγροτικές περιοχές, ενώ σημειώνεται και ρεύμα προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής.

Είναι γεγονός ότι ο μεγάλος όγκος των μεταναστών των κατοίκων της Πρέβεζας προς το εξωτερικό αλλά και το εσωτερικό της χώρας προερχόταν από ένα αγροτικό χώρο, ο οποίος δοκιμαζόταν από την έντονη κρίση. Η υπερχρέωση των παραγωγών απέναντι στους τοκογλύφους και η αδυναμία επίλυσης του μεγάλου προβλήματος επιβίωσης πολλών αγροτών, συντέινε στο γεγονός ως μοναδική διέξοδος των πρώτων να αποτελέσει η μετανάστευση.

⁴ ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ 1928, 1940, 1951.

⁵ ΚΑΡΖΗΣ 1993, 162-163.

Η απώλεια, σε καίριες περιόδους, του ανθρώπινου εκείνου στοιχείου, το οποίο επειδή ανήκε στο νεανικότερο και ζωτικότερο τμήμα του παραγωγικού σώματος της Πρέβεζας, θα αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα για τις κοινωνικές εξελίξεις αλλά και απαρχή για αλλαγές στο χώρο. Το μεγαλύτερο, όμως, ποσοστό των μεταναστών που έφυγαν, αφού πρώτα αποστέρησαν την αγροτική κοινωνία από τον δυναμισμό τους επανήλθαν αργότερα σε προχωρημένη ηλικία. Τα αντικείμενα, όμως, και κυρίως τα υποκείμενα είχαν υποστεί μεγάλες αλλαγές.

Η μετανάστευση από την Πρέβεζα ειδικά στην περίοδο 1928-1940 αποτέλεσε ένα από τα πιο σημαντικά μέτρα εκτόνωσης της κρίσης στην τοπική αγροτική κοινωνία, μείωσε το ανθρώπινο δυναμικό του αγροτικού χώρου, ενώ από την άλλη ωφέλησε την εθνική και τοπική οικονομία, αφού τα εμβάσματα, ως άδηλοι πόροι, ενδυνάμωναν τα συναλλαγματικά αποθέματα της χώρας και, δεδομένου ότι αποτελούσαν το $\frac{1}{4}$ των εσόδων της από τις εξαγωγές, συνέτειναν στην εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου της Ελλάδας.⁶ Οι μετανάστες δεν απέβλεπαν σε μόνιμη εγκατάστασή τους εκεί αλλά στην κάλυψη βραχυπρόθεσμων βιοτικών αναγκών, γι' αυτό άλλωστε και παρατηρείται ένα σημαντικό ποσοστό επαναπατρισμών ύστερα από σύντομη παραμονή τους στο εξωτερικό. Σύντομα, όμως, το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτούς θα παραμείνει στις χώρες εργασίας προσκαλώντας μετά από κάποιο διάστημα και την οικογένεια για μόνιμη παραμονή.

Παράλληλα υπάρχει το γεγονός της ύπαρξης ενός ρεύματος μετανάστευσης προς την Πρέβεζα, και η ανάπτυξή της είναι ένα ζήτημα που απασχολεί την αγροτική κοινωνία αφού μεγάλο ποσοστό εργαζόμενων στον αγροτικό χώρο καταφεύγει εκεί για αναζήτησης εργασίας και καλύτερης τύχης. Στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα ο πληθυσμός των πόλεων αυξάνεται σε ποσοστό μεγαλύτερο του 50%. Η τάση των αγροτικών πληθυσμών να μεταναστεύουν προς την Πρέβεζα θα συνεχισθεί με πιο έντονους ρυθμούς με την άφιξη των προσφυγικών κυμάτων μετά το 1922, μεγάλο μέρος των οποίων εγκαθίσταται αρχικά ή αμέσως μετά στην Πρέβεζα και θα αναδειχθεί ακόμη περισσότερο μετά τον Β' Παγκόσμιο και τον Εμφύλιο πόλεμο.

Παρ' όλη την μεγάλη ανάπτυξη της Πρέβεζας σ' αυτήν την περίοδο η περιοχή εξακολουθεί να είναι αγροτική, όπου το ποσοστό του αγροτικού πληθυσμού μόλις το 1920 πέφτει κάτω από 70%. Ωστόσο, ο αγροτικός πληθυσμός είναι ο κυρίαρχος. Έτσι και στην Πρέβεζα οι κινήσεις και τα μέτρα του πολιτικού παράγοντα είναι προς την κατεύθυνση στήριξης του αγροτικού χώρου. Μέτρα όπως η υποτίμηση της δραχμής κατά 60% έναντι των ξένων νομισμάτων, ο περιορισμός των εισαγωγών για να στηριχθεί η εγχώρια αγροτική παραγωγή, η αναδιάρθρωση της γεωργικής παραγωγής, και η ανάπτυξη νέων προϊόντων, η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και η είσοδος κεφαλαίων από το εξωτερικό, ήταν μερικά από αυτά.

Η Πρέβεζα μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1950 έπαιζε, εξαιτίας του λιμανιού της, έναν σημαντικό ρόλο για το χώρο της Δυτικής Ελλάδας, αλλά και ευρύτερα. Άνθρωποι και προϊόντα μετακινούνταν μέσω του λιμανιού της Πρέβεζας που η γεωγραφική της θέση της επέτρεπε να είναι μια πύλη και ένα σημείο πρόσβασης της Ευρώπης. Ο ρόλος του λιμανιού επηρέασε καίρια, στον 20^ο αιώνα, τόσο την οργάνωση του εσωτερικού χώρου της πόλης, όσο και τη σύνθεση του πληθυσμού, αφού η Πρέβεζα υπήρξε σημαντικός λόγος έλξης για τους κατοίκους του περιφερειακού αγροτικού χώρου, αλλά και για αγρότες από τη Λευκάδα, τους νομούς Αιτωλοακαρνανίας και Ιωαννίνων. Η πόλη της Πρέβεζας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί αστικό κέντρο πριν τη δεκαετία του 1950 παρ' όλα αυτά όλο το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα αναπτυσσόταν προς αυτήν την κατεύθυνση και πρόσφερε, με βάση το λιμάνι και τα αγροτικά προϊό-

⁶ ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ 1989, 56.

να, τη δυνατότητα της επιβίωσης και της ανάπτυξης δραστηριοτήτων σε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό ανθρώπων.⁷

Ο πληθυσμός της Πρέβεζας αυτήν την περίοδο αποτελείται από πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη και εσωτερικούς μετανάστες από τους νομούς Ιωαννίνων και Αιτωλοακαρνανίας, τα Επτάνησα –άλλωστε η απευθείας συγκοινωνία με το λιμάνι της Πρέβεζας ευνοεί τέτοιες μετακινήσεις– την Άρτα, τη Θεσπρωτία, την Πελοπόννησο κλπ. Το 1922 στις περιοχές της Αγίας Τριάδας, Νιοχωρίου και Αγίου Θωμά εγκαθίστανται πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη και ακολούθως το 1926-1927 ιδρύεται νέος οικισμός στα δυτικά της πόλης για να φιλοξενήσει 40 περίπου οικογένειες από τη Θράκη. Αμέσως μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο σε νέες συνοικίες έξω από την τάφρο αρχίζουν να εγκαθίστανται οι Συρρακιώτες και οι Λευκαδίτες που έρχονται μετά το 1945. Παράλληλα πολλοί νέοι κάτοικοι προστίθενται από τα χωριά του νομού και του νομού Ιωαννίνων. Η Πρέβεζα αλλάζει και δημιουργούνται νέες οικονομικές και κοινωνικές δομές.

Η Πρέβεζα μετά το 1950. Οι αλλαγές

Η παρουσία του λιμανιού και η επικοινωνία με την απέναντι ακτή της Αιτωλοακαρνανίας, με τη Λευκάδα, τα Επτάνησα με το νομό Ιωαννίνων αλλά και την Βόρεια Ήπειρο διευκόλυνε, στην ιστορία της Πρέβεζας, τις συχνές μετακινήσεις πληθυσμών. Το γεγονός αυτό εντάσσεται στις γενικότερες οικονομικοκοινωνικές εξελίξεις στη μεταπολεμική Ελλάδα. Μια από αυτές τις εξελίξεις αφορά τη στενότερη σύνδεση της ελληνικής οικονομίας με τη παγκόσμια που υπαγορεύει τη δημιουργία έργων υποδομής, όπως η δημιουργία χερσαίων αρτηριών οι οποίες μαζί με την πορθμειακή σύνδεση Ρίου-Αντιρρίου συντελούν στο να γίνεται πια η μεταφορά των προϊόντων από την ξηρά.

Η δεύτερη εξέλιξη σχετίζεται με τον γενικότερο τρόπο ανάπτυξης στο εσωτερικό της χώρας που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας πρωτεύουσας με πολλά προβλήματα και μιας καχεκτικής περιφέρειας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 θα αρχίσει να πραγματοποιείται στην Ελλάδα η μαζική μετακίνηση πληθυσμών από την περιφέρεια στην Αθήνα, για εύρεση εργασίας. Λόγω των καταστροφικών αποτελεσμάτων του Παγκοσμίου και του Εμφυλίου πολέμου η ύπαιθρος είχε ερημώσει και η μοναδική διέξοδος για τους κατοίκους της ήταν είτε η πρωτεύουσα, στην οποία άρχισε μια μεγάλη περίοδος ανάπτυξης της οικοδομής και δευτερευόντως της βιομηχανίας, είτε το εξωτερικό.

Η απογραφή του 1951 θα δείξει αύξηση του πληθυσμού της Αθήνας και αρχή μιας μεγάλης μεταναστευτικής κίνησης του αγροτικού πληθυσμού προς την Αθήνα. Ο αστικός πληθυσμός της Ελλάδας έφτασε στο 43%, ο αγροτικός μειώθηκε στο 44% και ο ημιαστικός παρέμεινε στο 13%. Σε λίγα χρόνια θα φανεί και η έντονη ανισοκατανομή του πληθυσμού στην Ελλάδα, με την Αθήνα να απορροφά και την φυσική αύξηση του πληθυσμού. Το 1951 ο αστικός πληθυσμός έγινε το 37,7%, το 1961 το 43% και ο ημιαστικός παρέμεινε στο 13%. Ανάμεσα στο 1940 και το 1951 ο πληθυσμός της περιφέρειας Αθηνών αυξήθηκε κατά 22,6%. Μεταξύ 1956 και 1961 ήρθαν από την περιφέρεια στην Αθήνα 220.000 άτομα και από αυτά, το 66% προερχόταν από καθαρά αγροτικές περιοχές. Υπήρξε ταχεία άνοδος του πληθυσμού της Αθήνας που απορρόφησε το 62,7% της συνολικής αύξησης και το 1961 ήταν μεγαλύτερος από το σύνολο

⁷ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 48.

λο του αστικού πληθυσμού της υπόλοιπης χώρας. Το 1961 η περιοχή των Αθηνών απορροφούσε πάνω από το ήμισυ των απασχολούμενων στη βιομηχανία, δεχόταν το 80% των εισαγωγών, κατέβαλλε το 75% της άμεσης και το 65% της έμμεσης φορολογίας, το εισόδημα του πληθυσμού της ήταν κατά 40% υψηλότερο από το μέσο εθνικό εισόδημα, διέθετε το υψηλότερο ποσοστό νοσοκομειακών κλινών καθώς και το 85% των ειδικευόμενων ιατρών και στέγαζε τον κύριο όγκο των υπαλλήλων στις δημόσιες υπηρεσίες. Αυτή είναι η μεγαλύτερη αλλαγή στην δομή, στην οικονομία και την ανθρωπογεωγραφία της χώρας, μετά την έλευση των προσφύγων πριν μερικές δεκαετίες.⁸

Το λεκανοπέδιο της Αττικής εμφανίζει αύξηση πληθυσμού πάνω από το μέσο όρο, ενώ ο πληθυσμός της Ηπείρου, παρουσιάζει αύξηση μικρότερη από το γενικό μέσο όρο αύξησης του πληθυσμού. Το οικονομικό μοντέλο αυτό με τις αναπτυξιακές προτεραιότητές του, έθεσε σε κίνηση διαρκώς τις εξελίξεις επιτάχυνσης, οι οποίες είχαν μεγάλες επιπτώσεις στις οικονομικές και κοινωνικές δομές της χώρας. Στα πλαίσια της γενικότερης οικονομικής πολιτικής και των προτεραιοτήτων, οι οποίες επιλέχθηκαν, μεγαλύτερο ενδιαφέρον επιδείχθηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, ενώ στη γεωργία ανατέθηκε ο ρόλος της «εσωτερικής αποικίας», η οποία όφειλε να τροφοδοτεί τον «εθνικό» κλάδο, συμβάλλοντας στην ανάπτυξή του.

Στη δεκαετία του 1950 η εθνική οικονομία ήταν ακόμη βασική γεωργική και το εισόδημα των Αθηνών προερχόταν από υπηρεσίες και όχι από τη βιομηχανική παραγωγή. Σε σύγκριση με την πρωτεύουσα η ελληνική ύπαιθρος ήταν καθυστερημένη και σημειωνόταν μια μαζική φυγή των αγροτών για ανεύρεση απασχόλησης και εξασφάλιση της επιβίωσης.

Η Πρέβεζα στις αρχές του 1950 παρουσίαζε τα κλασικά χαρακτηριστικά της υπανάπτυξης, αδύνατο και μεταποιητικό τομέα, με χαμηλή ικανότητα απορρόφησης εργατικού δυναμικού και μεγάλο αλλά αναποτελεσματικό γεωργικό τομέα.

Το λιμάνι της Πρέβεζας αρχίζει να σβήνει, αναπτύσσεται μια καινούρια παραγωγική δραστηριότητα, η παραγωγή οπωροκηπευτικών. Η Πρέβεζα μεταβάλλεται από διαμετακομιστικό κέντρο σε αγροτικό και έτσι σταδιακά η πόλη αλλάζει από αυτό που ήταν προπολεμικά στο δημογραφικό, το κοινωνικό και το οικονομικό επίπεδο.⁹ Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 η Πρέβεζα χάνει το διαμετακομιστικό της ρόλο. Ο πληθυσμός της πόλης μένει λίγο ως πολύ σταθερός όλες αυτές της δεκαετίες, η σύνθεση του, όμως, διαφοροποιείται καθώς οι ντόπιοι ακολουθούν την οδό της εσωτερικής μετανάστευσης, προς Αθήνα κυρίως, και νέες ομάδες από την ευρύτερη περιφέρεια έρχονται στην πόλη.

Μέχρι το τέλος αυτής της περιόδου, η ύπαιθρος αλλά και σε μεγάλο βαθμό τα ημιαστικά κέντρα του νομού, φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής Ηπειρώτικης κοινωνίας. Ιστορικοί, γεωγραφικοί και πολιτισμικοί λόγοι καθορίζουν τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας των κοινοτήτων του νομού, έτσι ώστε να επιβιώνουν ως σχετικά αυτόνομα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα. Η οικονομία των αγροτικών κοινοτήτων στηρίζεται κύρια στην κτηνοτροφία, τη γεωργία και στα παράλια στην αλιεία.

Η περίοδος της μετάβασης της πόλης και της υπαίθρου στο σύγχρονο περιβάλλον που επιφέρει ραγδαίες μεταβολές στην κοινωνία, αποτελεί μια τομή στις διαδικασίες μίας παραδοσιακής κοινωνίας όπως αυτή της Πρέβεζας. Μπορεί η αλλαγή, η χαλάρωση των κοινωνικών δομών, να αργεί αλλά είναι προ των πυλών, αποτέλεσμα της διεύρυνσης της επικοινωνίας, της κινητικότητας και της μετανάστευσης.

⁸ ΜΑΛΚΙΔΗΣ 2000, 128.

⁹ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 105, 184.

Συμπεράσματα

Η ανάλυση και η διερεύνηση της Πρέβεζας σε μία κρίσιμη και ταραχώδη περίοδο, όπως αυτή μετά το 1920 και έως το 1950, αναδεικνύει μία σειρά από ζητήματα που πραγματικά έχουν μεγάλο ενδιαφέρον.

Η Πρέβεζα ήταν ως το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο το διαμετακομιστικό κέντρο της Ηπείρου. Άνθρωποι και προϊόντα διακινούνταν μέσα από την Πρέβεζα. Κυρίαρχο ρόλο είχε το λιμάνι, το οποίο αποτελεί την περίοδο αυτή το σύμβολο ευημερίας, επικοινωνίας και επιβεβαίωση του διαμετακομιστικού ρόλου. Οι εσωτερικές και εμπειρικές ανταλλαγές δημιουργούν οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες ανάπτυξης της Πρέβεζας, οι οποίες έχουν πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα στην πόλη και στην περιοχή. Στην περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και στην ελληνική εμπλοκή, το λιμάνι συνέβαλε την ενίσχυση των δυνάμεων του ελληνικού στρατού στο μέτωπο της Ηπείρου. Το λιμάνι θα κρατήσει πρωταγωνιστικό-κεντρικό ρόλο. Ο ανεφοδιασμός του ελληνικού στρατού γίνεται από το λιμάνι της Πρέβεζας και οι δυνατότητές του αναδεικνύουν την κεντρικότητά του, ενώ η εγγύτητα στο μέτωπο, συμβάλλει αποφασιστικά στο νικηφόρο αποτέλεσμα. Τον ίδιο κεντρικό ρόλο είχε το λιμάνι και στον Εμφύλιο πόλεμο, αλλά προς το τέλος του εμφανίζονται σημάδια κάμψης και παρακμής. Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 το λιμάνι το οποίο αποτελούσε το κέντρο του εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου¹⁰ χάνει την αξία του, η εμπορευματική κίνηση του λιμανιού, μετά την έντονη καθοδική πορεία που κράτησε ως το 1956, άρχισε να σημειώνει ανάκαμψη ιδίως στην δεκαετία του 1960. Ποτέ όμως δεν επανήλθε στα προηγούμενα επίπεδα.

Η μετανάστευση, εσωτερική και εξωτερική, σηματοδοτεί την πόλη. Η μετανάστευση προς την Πρέβεζα –Λευκαδίτες, Συρρακιώτες– δημιουργεί νέες συνθήκες που μεταβάλλουν την εικόνα της Πρέβεζας. Αυτοί απασχολούνται περισσότερο στον αγροτικό τομέα (ελαιώνας, κτηνικά) και λιγότερο στο λιμάνι, ή άλλες ασχολίες που είναι γνώρισμα των ντόπιων (π.χ. καταστήματα). Η μετανάστευση από την Πρέβεζα συνεχίζεται προς την Αθήνα και το εξωτερικό, η οποία πλέον αφήνει τις ΗΠΑ και κατευθύνεται προς τη Δυτική (τότε) Γερμανία, ενώ η έλευση των προσφύγων λίγες δεκαετίες πριν αλλάζει επίσης το οικονομικό και κοινωνικό τοπίο, δημιουργώντας νέους οικισμούς, φέρνοντας νέα ήθη, μολιάζοντας την πόλη της Ηπείρου και την ενδοχώρα της.

Η περίοδος 1920-1950 αποτελεί μία χρονική περίοδο μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών. Η Πρέβεζα αλλάζει όπως αλλάζει και ολόκληρη η Ήπειρος, η Ελλάδα και ο κόσμος και αυτό επηρεάζει ανθρώπους, το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον. Η αυγή της δεκαετίας του 1950 θα σημάνει και την αρχή του τέλους για την Πρέβεζα που ήταν γνωστή στην προηγούμενη περίοδο, αφού νέοι άνθρωποι και υποδομές διαφοροποιούν το χώρο και τον τόπο. Η ταυτότητα αλλάζει και η νέα Πρέβεζα είναι προ των πυλών.

¹⁰ ΚΟΝΤΗΣ 1980, 385-387.

Abstract

Theofanis MALKIDIS: *Immigration from Preveza (1920-1950)*

The immigration constituted for region of Epirus generally and the region of Preveza more specifically, is an important point of local history.

Immigration, internal and mainly exterior, climaxed in periods that were created the conditions for better level of existence in the new places of installation.

The paper analyze the immigration from Preveza from the decade of 1920 until the end of decade of 1950.

That period was selected because it constitutes the beginning the big immigration of residents from the region to abroad and mainly to USA. Also it includes the decade of 1940, which constitutes an important moment for the immigration from the region, as well as the decade of 1950, in that are presented the first mass immigration to the Greek capital (Athens), the capital of Preveza prefecture and new destinations to Europe (former Western Germany).

The paper aims to record the demographic, economic and social changes in Preveza in one important period, that are played important changes in Greece and in the world.

Also the paper aims to analyze the changes of population, to find a job and better conditions of existence and to describes the repercussions of immigration in the region of Preveza.

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1991, *Πρέβεζα. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Πρέβεζα
ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ, 1928, *Απογραφή Πληθυσμού*, Αθήνα
ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ, 1940, *Απογραφή Πληθυσμού*, Αθήνα
ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ, 1951, *Απογραφή Πληθυσμού*, Αθήνα
ΚΑΡΖΗΣ Α., 1993, *Πρέβεζα (Ιστοριοκολογραφική αναδρομή)*, Πρέβεζα
ΚΟΝΤΗΣ Σ., 1980, *Ήπειρος*, στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ', Αθήνα, 370-383
ΜΑΚΡΗΣ Ε., 1972, *Ο ενεργός πληθυσμός της Ελλάδος και η απασχόλησής του 1821-1971*, Αθήνα
ΜΑΛΚΙΔΗΣ Θ., 2000, *Η πολιτική της Ελλάδας και της Τουρκίας για τη Θράκη*, Αθήνα
ΠΑΤΙΝΙΩΤΗΣ Ν., 1989, *Εξάρτηση και μετανάστευση: η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα
ΤΣΑΟΥΣΗΣ Δ., 1971, *Η μορφολογία της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα
ΤΣΟΤΣΟΡΟΣ Σ., 1993, *Η συγκρότηση του βιομηχανικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (1898-1939)*, Αθήνα

Θεοδώρα Δ. ΚΑΨΑΛΗ

*Αγροτικοί οικισμοί της Πρέβεζας
σε δημογραφική ανασύνθεση την περίοδο
του Μεσοπολέμου (1918-1940)*

Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ του αγροτικού πεδινού χώρου της Πρέβεζας σε περίοδο έντονης πληθυσμιακής κινητικότητας, το Μεσοπόλεμο, μέσα από τους μηχανισμούς της επιχώριας οικονομίας και της δυναμικότητας του παραγόμενου αγροτικού προϊόντος, ως βασικό τομέα επιβίωσης και ανάπτυξης των ελεύθερων αγροτικών κοινοτήτων, είναι το αντικείμενο της παρούσας εισήγησης.

Το χρονικό ανάπτυγμα της μελέτης αυτής αρχίζει το 1918 με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και περιλαμβάνει όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου, ο οποίος για την Ελλάδα εγκαινιάζεται με τη Μικρασιατική καταστροφή, καλύπτει «επισήμως» τα έτη 1922-1940 και αποτελεί τομή για τη διαμόρφωση των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δομών της νεοελληνικής κοινωνίας. Το θεματικό ανάπτυγμα της παρούσας εισήγησης περιλαμβάνει:

α) το δημογραφικό χάρτη της επαρχίας της Πρέβεζας μέσα από την εξέταση των δημογραφικών μεταβολών που διαδραματίστηκαν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως και τη συνθήκη της Λωζάνης το 1923 (πυκνότητα και πληθυσμιακή εξέλιξη, κατανομή του πληθυσμού σε γεωγραφικά διαμερίσματα, σε οικισμούς γηγενών και προσφύγων και σε αγροτικές ή αστικές κοινότητες, εθνολογική σύνθεση και προέλευση του πληθυσμού, δομή και φυσική κίνησή του)·

β) την εξέλιξη του μετασχηματισμού του οικιστικού πλέγματος των αγροτικών οικισμών της Πρέβεζας, λαμβάνοντας υπόψη τις διοικητικές διαιρέσεις του ελλαδικού χώρου από το τέλος της οθωμανικής κατάκτησης έως το τέλος του Μεσοπολέμου·

γ) την ανάλυση της επαγγελματικής δομής του πληθυσμιακού δυναμικού και της δημογραφικής σύνθεσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών οικισμών της Πρέβεζας, όπως διαμορφώθηκε τόσο από τις ανάγκες επιβίωσης και συντήρησής του, όσο και από τον τρόπο οργάνωσης των διαφόρων τομέων παραγωγής και ιδιαίτερα του αγροτικού·

δ) την εμβάθυνση στην αμφίδρομη σχέση δημογραφικής εξέλιξης των αγροτικών πληθυσμών και οικονομικής τους κατάστασης (με εκτίμηση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και της προέλευσης των εισοδηματικών ροών σε είδος και σε χρήμα των οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής).

Τον βασικό άξονα για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης αποτέλεσε η συγκριτική αξιοποίηση των ποσοτικών στοιχείων και ποιοτικών χαρακτηριστικών των ακόλουθων απογραφικών πηγών: α) της πρώτης επίσημης οθωμανικής απογραφής¹ του 20^{ου} αιώνα που πραγματο-

¹ Τα ποσοτικά δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης προέρχονται από το δημοσιευμένο συγκεντρωτικό κατάστιχο της απογραφής στο έργο του Kemal H. Karpat, βλ. KARPAT 1985, 166. Πε-

ποιήθηκε το 1905-1906 από τον επίτροπο του Σουλτάνου Χουσεϊν Χιλμή πασά και αφορά τα ευρωπαϊκά βιλαέτια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Αδριανούπολεως και Ιωαννίνων)· β) της «Εκθέσεως περί γεωργίας, εμπορίας και βιομηχανίας εν Ηπείρω» που διενεργήθηκε από τον Έλληνα πρόξενο Άγγελο Τυπάλδο Φορέστη το 1910-1911 και στατιστικών πινάκων του 1913 που διασώζονται στο αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών·² γ) της ελληνικής απογραφής του 1913 για τον πληθυσμό των Νέων Χωρών· δ) των επίσημων κρατικών απογραφών του ελληνικού κράτους το 1920, το 1928 και το 1940, που αφορούσαν τον πραγματικό πληθυσμό κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες, πόλεις και χωριά, κατά τόπο γέννησης, θρησκεία, γλώσσα και υπηκοότητα· ε) της απογραφής των προσφύγων του 1923· και στ) του ειδικού τόμου της επίσημης απογραφής του 1928 που παρουσιάζει την επαγγελματική δομή του πληθυσμού άνω των 10 ετών των πόλεων και της υπαίθρου του ελλαδικού χώρου. Επίσης, αξιοποιήθηκε η Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδας, που διενεργήθηκε από το Ελληνικό Κράτος κατά το έτος 1937.

Η δυναμική του φυσικού χώρου

Δεδομένου ότι το φυσικό περιβάλλον διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εγκατάσταση των ανθρώπινων ομάδων μέσα στο χώρο,³ θα επιχειρήσουμε να γνωρίσουμε την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της πρεβεζάνικης ενδοχώρας. Η γεωργική περιφέρεια Πρέβεζας συμπίπτει περίπου με τον ομώνυμο νομό, εκτείνεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της Ηπείρου και ορίζεται γεωγραφικά ως εξής: βόρεια από το νομό Ιωαννίνων, ανατολικά από το νομό Άρτας, ενώ στα δυτικά βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος και νότια από τον Αμβρακικό κόλπο.

Γεωφυσικά, η γεωργική περιφέρεια της Πρέβεζας καταλαμβάνει συνολική έκταση 1.141,50 τ.χλμ. περίπου, αν λάβουμε υπόψη τα διοικητικά όρια του νομού το 1928 και αφαιρέσουμε την επιφάνεια της νήσου Λευκάδας, η οποία αποτελεί μια ξεχωριστή ενότητα και χρήζει ιδιαίτερης μελέτης. Διακρίνεται σε τρεις ζώνες: α) την *πεδινή περιοχή*, η οποία αποτελείται από τις πεδιάδες των ομώνυμων ποταμών που διαπερνούν και ποτίζουν τα εδάφη τους: την πεδιάδα του Λούρου, η οποία εκτείνεται από τη Φιλιπιάδα στα ανατολικά ως την Πρέβεζα στα νοτιοδυτικά, και την πεδιάδα του Αχέροντα στην περιοχή του Φαναρίου στο βορειοδυτικό τμήμα του νομού· β) τη *λοφώδη ζώνη* με υψόμετρο ομαλά αυξανόμενο έως 200 μ. περίπου, η οποία πλαισιώνει τις πεδιάδες των ομώνυμων ποταμών και γ) την *ορεινή ζώνη*, η οποία αποτελεί προέκταση των βορειότερων οροσειρών του Τομάρου και του Σουλίου που σε παράλληλη διάταξη κατεβαίνουν από το βορρά προς το νότο, δημιουργώντας τις γνωστές κορυφές του Ζαλόγγου (772 μ.) βόρεια της πόλης της Πρέβεζας, του Ξεροβουνιού (1.607 μ.) στο βορειοανατολικό άκρο και τα Θεσπρωτικά Όρη (1.274 μ.) που αποτελούν το σημαντικότερο ορεινό όγκο του νομού.

Το υδρογραφικό σύστημα της περιοχής που διαπερνά και ποτίζει τα εδάφη της συνίσταται από δύο μεγάλα και ορμητικά ποτάμια, το Λούρο και τον Αχέροντα, που ρέουν κατά κάποιον

ρισσότερα στοιχεία για την απογραφή του Χιλμή πασά στην Ήπειρο βλ. ΓΙΑΡΑΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1978· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993α.

² Για μια συστηματική παρουσίαση των παραπάνω πηγών βλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1993, 55-102.

³ Σύμφωνα με τον M. Derruau, καθοριστικοί παράγοντες στην εγκατάσταση μιας ομάδας ανθρώπων σ' ένα περιβάλλον είναι οι υδάτινοι πόροι, η σύσταση της επιφάνειας του εδάφους και η μορφή του αναγλύφου του, βλ. DERRUAU 1987, 272-273.

τρόπο παράλληλα μεταξύ τους με κατεύθυνση από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά και επηρεάζουν σημαντικά τη γονιμότητα του εδάφους. Την υδρογραφία της περιοχής συμπληρώνουν η λίμνη του Ζηρού σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά της Φιλιπιάδας με υπερθαλάσσιο ύψος 60 μ. περίπου και ένας πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας αποτελούμενος από υπόγεια ύδατα και άφθονες πηγές. Η μορφολογία των νότιων παραλίων χαρακτηρίζεται από πλούσιο διαμελισμό και δημιουργούνται εκτεταμένες λιμνοθάλασσες (Λογαρού, Ροδιάς, Τσουκαλιό, Τσοπέλι, το Μάζωμα), ενώ τα δυτικά παράλια είναι ομαλά.⁴

Συνολικά, η γενική αρχιτεκτονική διαμόρφωση της γήινης επιφάνειας του πρεβεζάνικου χώρου διακρίνεται από ένα άθροισμα πεδιάδων και κοιλάδων με τους ορίζοντες πάντα πλαισιωμένους από τα γειτονικά όρη στα ανατολικά και βόρεια και τη θάλασσα στα δυτικά και νότια. Η γεωργική περιφέρεια της Πρέβεζας, όπως και ολόκληρη η Ήπειρος, βρίσκεται σε μια μεταβατική κλιματική ζώνη, καθώς συναντάμε ταυτόχρονα τα χαρακτηριστικά του μεσογειακού (παράλια και χαμηλά υψόμετρα) και του ηπειρωτικού (ορεινή ενδοχώρα) κλίματος.

Το μέγεθος και η πυκνότητα του πληθυσμού

Το τέλος των πολέμων της περιόδου 1912-1922 συνδέεται με το διπλασιασμό της εδαφικής επικράτειας και του πληθυσμού του Ελληνικού κράτους, αλλά και με το δραστικό περιορισμό των μεταναστευτικών διεξόδων τόσο προς την Ανατολή όσο και προς τη Δύση.⁵ Η ραγδαία αύξηση του ελληνικού πληθυσμού κατά το Μεσοπόλεμο ενισχύεται κυρίως από την αθρόα εισροή προσφύγων, η οποία έλαβε μαζικές διαστάσεις χάρη στις συνθήκες του Νείγυ (1919) και της Λωζάνης (1923), αλλά είχε ήδη ξεκινήσει σποραδικά από το τέλος των Βαλκανικών πολέμων. Ταυτόχρονα, εξακόσιες χιλιάδες Μουσουλμάνοι και βουλγαρόφρονες εγκατέλειψαν, υποχρεωτικά ή εθελούσια, τις πατρογονικές εστίες τους στις Νέες Χώρες και «αποσυμφόρησαν» μερικώς την ελληνική ύπαιθρο.

Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις και δημογραφικές μεταβολές εθνολογικού χαρακτήρα που διαδραματίζονται στην Πρέβεζα αποτυπώνονται διεξοδικά στις επίσημες κρατικές στατιστικές της περιόδου του Μεσοπολέμου, σε συνδυασμό με τα πληθυσμιακά δεδομένα της προηγούμενης περιόδου, όπου η παραπάνω περιοχή αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο ρυθμός μεταβολής της πληθυσμιακής πυκνότητας στην περιφέρεια της Πρέβεζας εμφανίζει σημαντικές διακυμάνσεις μέσα στη διάρκεια της τριακονταετίας (1906-1940). Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κατά τη διάρκεια της ύστερης οθωμανικής περιόδου (1906), η πληθυσμιακή πυκνότητα αγγίζει τους 46 κατ./τ.χλμ. και συνεχίζει μια σχετικά ανοδική πορεία ως το 1913 με 48 κατ./τ.χλμ. μετά την ενσωμάτωση της Πρέβεζας και όλης της Ηπείρου στο Ελληνικό Κράτος. Το υψηλό μέγεθος του πληθυσμού που αποτυπώνει η καταγραφή του Φορέστη το 1913, η οποία προηγείται της ενσωμάτωσης, εντάσσεται στον πόλεμο των στατιστικών της συγκεκριμένης περιόδου και προσφέρει μια εθνολογική απεικόνιση του πληθυσμού του Βιλαετίου της Ηπείρου, η οποία είναι ιδεολογικά χρωματισμένη, αφού καταλήγει στην κυριαρχία του ελληνορθόδοξου στοιχείου στη περιοχή (Πίνακας 1, Διάγραμμα 1).

⁴ *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Κ', 660, σ.ν. «Πρέβεζα» (Στ. Λυκούδης).

⁵ Η περίοδος της υπερατλαντικής μετανάστευσης θα λήξει απότομα με την επιβολή από τις ΗΠΑ, μεταξύ 1922 και 1924, περιορισμού στην είσοδο νέων μεταναστών. Ταυτόχρονα, η ανάδειξη νέων εθνικών κρατών στα Βαλκάνια και η παρακμή των οικονομικών δραστηριοτήτων και του ρόλου της ελληνικής εμπορικής διασποράς στην «καθ' ημάς Ανατολή» περιόρισαν τις διεξόδους για το ελληνικό πληθυσμιακό πλεόνασμα, βλ. ΠΕΤΜΕΖΑΣ 2002.

Η δημογραφική συρρίκνωση που εντοπίζεται στην περιφέρεια Πρέβεζας κατά την απογραφή πληθυσμού το 1920 είναι αποτέλεσμα τόσο των απωλειών των Βαλκανικών και του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου σε ενήλικους άνδρες, όσο και των μετακινήσεων του μουσουλμανικού κυρίως στοιχείου προς τα παράλια της Μικράς Ασίας, που σημειώθηκαν στο διάστημα 1912-1923 με εντονότερους ή ατονότερους ρυθμούς. Αντιστάθμισμα σ' αυτή την πληθυσμιακή εκροή αποτέλεσε το πληθυσμιακό πλεόνασμα που προέκυψε από τη Μικρασιατική καταστροφή (1922) και ανανέωσε το πληθυσμιακό δυναμικό της αγροτικής περιφέρειας της Πρέβεζας, όπως προκύπτει από την απογραφή του 1928, ενώ η σταδιακή άνοδος του πληθυσμού συνεχίζεται ως την απογραφή του 1940 με την πληθυσμιακή πυκνότητα να αγγίζει τους 49 κατ./τ.χλμ.

Οφείλουμε να διευκρινίσουμε ότι στα συγκεντρωτικά πληθυσμιακά δεδομένα που αξιοποιήθηκαν για τις ανάγκες της παρούσας μελέτης (Πίν. 1), δεν περιλαμβάνεται ο πληθυσμός της επαρχίας Λευκάδας, που ενσωματώθηκε διοικητικά στο νομό της Πρέβεζας για το διάστημα από το 1925 έως το 1946, ενώ εντάσσεται ολόκληρη η επαρχία του Μαργαριτίου, που αποσπάστηκε μερικώς το 1936 για να ενσωματωθεί στο νομό Ηγουμενίτσας. Η τεχνική αυτή επεξεργασία και αξιοποίηση των στοιχείων ενισχύει την προσπάθεια μιας πιο ακριβής αποτύπωσης της πληθυσμιακής εξέλιξης της περιφέρειας της Πρέβεζας στην έκταση που κατείχε το μεγαλύτερο διάστημα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

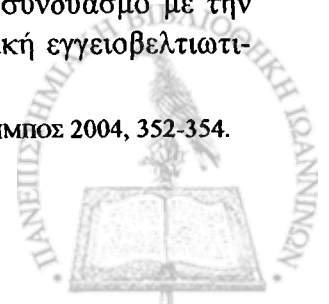
Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει και η σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο (Πίν. 2), καθώς ο δείκτης αναλογίας ανδρών προς το συνολικό πραγματικό πληθυσμό και ο δείκτης αναλογίας των φύλων, σε όλες τις απογραφές της περιόδου 1913-1940, δίνουν με μικρή διαφορά σαφές προβάδισμα στους άνδρες έναντι των γυναικών.⁶ Το φαινόμενο αυτό του πλεονάσματος ανδρών επιβεβαιώνει τις γνωστές βιολογικές σταθερές της υπερίσχυσης των γεννήσεων των αγοριών έναντι των κοριτσιών, ενώ η μέση διάρκεια ζωής των γυναικών είναι μεγαλύτερη και υποδηλώνει μια ένδειξη χαμηλής κοινωνικής ανάπτυξης στην αγροτική περιφέρεια της Πρέβεζας.

Κατανομή πληθυσμού στο χώρο

Ως προς τη γεωγραφική κατανομή του πληθυσμού της περιφέρειας της Πρέβεζας, οι περισσότεροι οικισμοί χωροθετούνται στη νοτιότερη και ευφορότερη πεδινή ενότητα της Λάμαρης, που εκτείνεται από τον οικισμό του Λούρου έως το Μύτικα, το Κανάλι και την Καστροσυκιά, στη λοφώδη και διασπαρμένη εδαφικά περιοχή των Τσαμοχωριών, που μεσολαβεί ανάμεσα στη Λάμαρη και τον κάμπο του Φαναρίου, και στον κάμπο του Φαναρίου, σε εγκαταλελειμμένα μουσουλμανικά κτήματα (τσιφλίκια), όπου υπήρχαν επαρκείς καλλιεργήσιμες και βοσκήσιμες γαίες, χαρακτηρίζονταν από τη χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα και πλήττονταν από την ελονοσία, συχνά ενδημική, λόγω των εκτεταμένων ελών και βάλτων που σχηματίζονταν κοντά στα ποτάμια και στις παράκτιες περιοχές.

Επίσης, η τραχιά και στενή κοιλάδα του Θεσπρωτικού, μεταξύ των Θεσπρωτικών βουνών και των βουνών του Σουλίου, γνωστή και ως Λάκκα και η πεδινή κατώφρεια της Φιλιππιάδας (Καραβοσαράς) που διαπερνά και ποτίζει ο Λούρος ποταμός διατηρούν ένα δυναμικό οικιστικό πλέγμα μεσαίας πληθυσμιακής εμβέλειας, το οποίο ενισχύεται σημαντικά προς το τέλος του Μεσοπολέμου. Εξάλλου, η ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση σε συνδυασμό με την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και τη δραστήρια κρατική πολιτική εγγειοβελτιωτι-

⁶ Για τους δημογραφικούς δείκτες της σύνθεσης πληθυσμού κατά φύλο βλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ & ΤΣΙΜΠΟΣ 2004, 352-354.

κών έργων, αναδιάρθρωσαν εκ βάθρων το οικιστικό πλέγμα με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη παλιών οικισμών στις πλαγιές των βουνών προς όφελος παλαιών και νεοϊδρυόμενων πεδινών οικισμών και τη μετατροπή αραιοκατοικημένων και ανθυγιεινών βοσκοτόπων και ελών σε αποστραγγισμένες καλλιεργήσιμες περιοχές με ιδιαίτερα πυκνό πληθυσμό.

Στην περιφέρεια της Πρέβεζας καταγράφονται το 1923, σύμφωνα με την επίσημη κρατική απογραφή, 6.163 πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν αρχικά σε 9 προϋπάρχοντα χωριά γηγενών της επαρχίας Μαργαριτίου, στην πόλη της Πρέβεζας και στη Φιλιπιάδα, μέχρι την τελική αποκατάστασή τους (Διάγρ. 2). Ωστόσο, η κινητικότητα των προσφύγων υπήρξε μεγάλη, ιδιαίτερα τα πρώτα χρόνια μετοίκησης τους στο Ελληνικό Κράτος, με σκοπό την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών εγκατάστασης. Στην απογραφή του 1928 το προσφυγικό στοιχείο αριθμεί 2.434 άτομα, τα οποία, σύμφωνα με προσωπική τους δήλωση, έφτασαν στην πρεβεζάνικη περιφέρεια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και εγκαταστάθηκαν σε 26 συνολικά μικτούς οικισμούς από τους οποίους: 7 απαντώνται στην επαρχία Μαργαριτίου, 15 στην επαρχία Πρέβεζας και 4 στην επαρχία Φιλιπιάδας. Από τους παραπάνω οικισμούς, μόνο σε 6 υπερτερεί το προσφυγικό στοιχείο σε σχέση με το ντόπιο πληθυσμό (Αρχάγγελος, Σινώπη, Σαμψούντα, Σμυρτούλα, Παντοκράτορας, Νέα Κερασούντα). Η πάγια τακτική ενσωμάτωσης και απορρόφησης των νεηλύδων πληθυσμών μέσα στα ήδη υπάρχοντα οικιστικά σύνολα και ο επανεποικισμός παλαιών εγκαταλελειμμένων οικισμών είχε στόχο την κοινωνική ισορροπία και την εθνική ομοιογένεια. Επίσης, στην ίδια απογραφή καταγράφονται 90 άτομα (2 στην επαρχία Μαργαριτίου, 84 στην επαρχία Πρέβεζας και 4 στην επαρχία Φιλιπιάδας) που δήλωσαν πρόσφυγες, οι οποίοι κατέφθασαν πριν τη Μικρασιατική καταστροφή (Πίν. 3, Διάγρ. 3)

Διοικητική διαίρεση και μετασχηματισμός οικιστικού πλέγματος

Διοικητικά, η αγροτική περιφέρεια Πρέβεζας ανήκει στην περιφερειακή διοίκηση Ηπείρου και τα όριά της σχεδόν συμπίπτουν με τα όρια του ομώνυμου νομού. Η νέα διοικητική διαίρεση του ηπειρωτικού χώρου ακολουθεί τις δομές και τα όρια που της κληροδότησε η οθωμανική διοικητική μηχανή, καθώς τα όρια των μεσοπολεμικών διοικητικών υποδιαιρέσεων σχεδόν συμπίπτουν με εκείνα των προγενέστερων διοικητικών σχημάτων. Ο νομός Πρεβέζης συστήθηκε με την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος την 31^η/1^η Απριλίου 1915 στα πλαίσια του νόμου «περί διοικητικής διαίρεσης των Νέων Χωρών»⁷ και περιελάμβανε τις ακόλουθες υποδιοικήσεις: α) Πρέβεζας, με έδρα την ομώνυμη πόλη, στην οποία υπάγεται και η τέως Υποδιοίκηση Φιλιπιάδας, εκτός από τριάντα εννέα χωριά που συμπεριλήφθηκαν στον νομό Άρτας και β) Μαργαριτίου με έδρα αρχικά την Πάργα και αργότερα το Μαργαρίτι.

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ο μετασχηματισμός των διοικητικών ενοτήτων συνεχίστηκε: τον Αύγουστο του 1925 ο νομός Πρέβεζας συμπεριέλαβε στη διοικητική του ενότητα και την επαρχία Λευκάδας, ενώ τον Νοέμβριο του 1936 η επαρχία Μαργαριτίου, με εξαίρεση 6 κοινότητες, αποσπάσθηκε από το νομό Πρέβεζας και εντάχθηκε στο νεοσύστατο νομό Θεσπρωτίας (Πίν. 4).

Με βασικό κριτήριο το μέγεθος του πληθυσμού του κάθε οικισμού στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, συγκροτήθηκαν στην περιοχή της Πρέβεζας διάσπαρτες μικρές αγροτικές κοινό-

⁷ Βλ. ΦΕΚ Α 120/1913 και ΦΕΚ Α 404/1914. Σχετικά με τη σύσταση και εξέλιξη των δήμων και κοινοτήτων του νομού Πρεβέζης βλ. ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ 1962, 5.

τητες και λιγιστά ημιαστικά κέντρα, τα οποία ενισχύονται από την ανάπτυξη της αγροτικής ενδοχώρας και ταυτόχρονα υποστηρίζουν και ανανεώνουν τον αγροτικό περιφερειακό χώρο ως φυσική του προέκταση.⁸ Η δημογραφική ενίσχυση του δικτύου των παραπάνω οικισμών συμπίπτει με φαινόμενα συγχρονικής αστικοποίησης και αγροτοποίησης του ελλαδικού χώρου την περίοδο του Μεσοπολέμου⁹ (Διάγρ. 4, Πίν. 5).

Όπως προκύπτει από την επεξεργασία και την κατανομή ανά μέγεθος οικισμού των ποσοτικών δεδομένων των στατιστικών, η πλειοψηφία των οικισμών στις απογραφές 1913, 1920, 1928 και 1940 έχουν πληθυσμιακό δυναμικό έως 500 κατοίκους, ενώ στη χρονική διάρκεια των ετών 1913-1940 παρατηρείται πληθυσμιακή ενδυνάμωση των οικιστικών μονάδων, που προέκυψε είτε με την εγκατάλειψη διασπαρμένων και απομακρυσμένων οικισμών είτε με συνένωση γειτονικών οικισμών σε μεγαλύτερους οικισμούς, που αριθμούν από 600 έως 1.500 κατοίκους. Σε αυτή την αναδιάρθρωση και σταθεροποίηση του οικιστικού πλέγματος συνέβαλε καθοριστικά η επίλυση κάποιων ζητημάτων ζωτικής σημασίας, όπως η οριστική διανομή των γαιών, η διευθέτηση των πεδιάδων και ο περιορισμός των πλημμυρών και των ελωδών εστιών με σειρά αποστραγγιστικών έργων (Διάγρ. 5).

Μετά την ενσωμάτωση της διοικητικής περιφέρειας της Πρέβεζας στο Ελληνικό Κράτος το 1913 καταγράφονται τρεις ημιαστικοί οικισμοί (Μαργαρίτι, Πάργα, Αρπίτσα) με πληθυσμό που προσεγγίζουν ή και ξεπερνούν τους 2.000 κατοίκους και οι οποίοι γειτνιάζουν μεταξύ τους αλλά και με την ακτογραμμή του Ιονίου πελάγους. Η απογραφή του 1920 αποτυπώνει τα παραπάνω περιφερειακά κέντρα πληθυσμιακά αποδυναμωμένα. Την ίδια εικόνα σκιαγραφεί και η απογραφή του 1928: πληθυσμιακή συρρίκνωση των παλαιότερων και δειλή ανάδυση νέων ισχυρών οικιστικών συνόλων στις δυτικές παρυφές της πρεβεζάνικης ενδοχώρας (Θεσπρωτικό, Νέα Φιλιππιάδα). Το 1940 επέρχεται μια οικιστική εξισορρόπηση με την καταγραφή τεσσάρων ημιαστικών οικισμών (Μαργαρίτι, Θεσπρωτικό, Πέρδικα, Πάργα), μέτριας πληθυσμιακής εμβέλειας (από 1.600 έως 1.800 κατοίκους), τη δημιουργία των οποίων επέβαλαν χωροταξικοί και οικονομικοί κυρίως λόγοι, καθώς παρέχουν αγαθά και εξυπηρετήσεις προς τον πληθυσμό των πεδινών ενοτήτων, όπου χωροθετούνται.

Τέλος, η πόλη της Πρέβεζας, αν και δεν μπορεί βάσει του πληθυσμιακού μεγέθους της να χαρακτηριστεί αστικό κέντρο, έχει πληθυσμό σταδιακά αυξανόμενο σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και αριθμεί το 1940 περίπου τους 9.000 κατοίκους. Ωστόσο, η ιεράρχηση μιας οικιστικής μονάδας και ο προσδιορισμός του ιδιαίτερου χαρακτήρα της βασίζεται στην ποσότητα και την ποιότητα των προσφερόμενων λειτουργιών και εξυπηρετήσεων οικονομικής, κοινωνικής και διοικητικής υποδομής, ενώ η ακτινοβολία της καθορίζεται με βάση το σύνολο των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων που εξυπηρετεί, δηλαδή τον πληθυσμό τόσο του ίδιου του κέντρου όσο και των οικισμών της ευρύτερης περιοχής επιρροής της. Επομένως, η πόλη της Πρέβεζας διακρίνεται για την αστική της ταυτότητα, όχι μόνο για το μέγεθος του πληθυσμιακού της συνόλου, αλλά και για την παροχή λειτουργιών και υπηρεσιών αστικής φύσεως στον πληθυσμό της ενδοχώρας της. Ως «κεντρικός τόπος»¹⁰ του οικιστικού πλέγματος της αγροτι-

⁸ Σύμφωνα με τις διεθνείς συστάσεις και ορισμούς που ακολούθησε κατά την απογραφή του 1971, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε.) διακρίνει τον περιφερειακό γεωγραφικό χώρο με βάση το μέγεθος του πληθυσμού του κάθε οικισμού σε τρία είδη περιοχών: α) τις αγροτικές περιοχές, που περιλαμβάνουν κοινότητες με πληθυσμό λιγότερο από 2.000 κατοίκους, β) τις ημιαστικές περιοχές, με κοινότητες πληθυσμιακού δυναμικού μεταξύ 2.000 και 10.000 κατοίκων και γ) τις αστικές περιοχές με πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους. Βλ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ 1988, θ'-ιδ'.

⁹ ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ 2002.

¹⁰ Σύμφωνα με τη θεωρία των κεντρικών τόπων που διατυπώθηκε στη δεκαετία του 1930, αρχικά από τον Christaller

κής ενδοχώρας της αποτελεί το διοικητικό κέντρο του νομού, κέντρο συγκοινωνιών, εξαγωγικού και εισαγωγικού εμπορίου, εμπορικών επιχειρήσεων χονδρικής πώλησης και βιομηχανικής επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων (σιτηρά, ελαιόλαδο, οπωροκηπευτικά).

Συνολικά, μπορούμε να επιστημονομούμε ότι η ανακατάταξη του δικτύου των οικισμών αντικατοπτρίζει το αποτέλεσμα της δημογραφικής, κοινωνικής και οικονομικής αναδιάρθρωσης που πραγματοποιείται στη μεγάλη χρονική διάρκεια.

Εθνολογική σύνθεση πληθυσμού

Στο πλαίσιο της προσπάθειας χαρτογράφησης των εθνοτήτων των βαλκανικών επαρχιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις παραμονές επεκτάσεως των ελληνικών συνόρων (1912-1913), παράλληλα με τον υπολογισμό της γεωργικής παραγωγής, του εμπορίου και της βιομηχανίας του Βιλαετίου Ιωαννίνων, που διαμορφώνει τον κοινωνικό πλούτο, ο οποίος θα μεταβαστεί στο ελληνικό κράτος, επιχειρείται και μια εθνολογική καταμέτρηση του πληθυσμού, η οποία βασίζεται στα εθνοποιητικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, της θρησκευτικής υπαγωγής και της καταγωγής (Διαγρ. 6-7, Πίν. 7).

Η διάκριση του πληθυσμού συνιστά στην αγροτική περιφέρεια της Πρέβεζας τέσσερις εθνολογικές ομάδες: α) τους Έλληνες, οι οποίοι περιλαμβάνουν τους Χριστιανούς ορθόδοξους, ελληνόφωνους στην πλειοψηφία τους με ποσοστό 74% και αλβανόφωνους με ποσοστό 26%· β) τους Μουσουλμάνους, οι οποίοι είναι κυρίως ελληνόφωνοι (92%) και ελάχιστοι αλβανόφωνοι (8%)· γ) τους Αθίγγανους σε ποσοστό μόλις 1% και δ) τους λιγιστούς επίσης Εβραίους (1%), τα μέλη δηλαδή της ισραηλιτικής κοινότητας, που δραστηριοποιούνται στα ημιαστικά κυρίως κέντρα της περιοχής (Πρέβεζα και Μαργαρίτι) με εμπορικές κυρίως επιχειρήσεις. Τα συγκεκριμένα στοιχεία φανερώνουν την αριθμητική υπεροχή των ελληνορθόδοξων πληθυσμών και επιτείνουν έτσι τη δυναμική του εθνικού ζητήματος.

Σαφώς πιο ξεκάθαρες είναι οι κατανομές του πληθυσμού που εμφανίζονται στη γενική απογραφή του 1928, καθώς υιοθετούν το πλαίσιο των ήδη χαρτογραφημένων από το 1926 εθνοτήτων της Μακεδονίας, που επιχείρησε η Κοινωνία των Εθνών.¹¹ Τα κριτήρια της ταξινόμησης είναι η γλώσσα με τη μικρή ή καθόλου εθνική αντιστοιχία, η θρησκεία με βάση την οποία κρίθηκε η νέα πατρίδα των ανταλλαξίμων, ως απότοκος διάκρισης του οθωμανικού παρελθόντος και επιπλέον η μείξη των δύο προηγούμενων στοιχείων, γλώσσας και θρησκείας, που υποδηλώνει την ποικιλομορφία των εθνοτήτων ή εθνοτικών ομάδων και εμφανίζει ομάδες, που πάντα τίθενται στο περιθώριο των στατιστικών εκτιμήσεων και διακρίνονται για την αδιαμόρφωτη, ρευστή ή και ελληνική μολαταύτα εθνική συνείδησή τους. Παράλληλα, επικυρώνουν το ρόλο της θρησκείας ως βασικό εθνοποιητικό στοιχείο, που θα συντελέσει στη δημιουργία ενιαίας εθνικής ταυτότητας και την κυριαρχία της ελληνικής ως ενιαίας γλώσσας, που θα οδηγήσει στην εξομάλυνση του ζητήματος της εθνικής ολοκλήρωσης (Διαγρ. 8-10).

και λίγο αργότερα από τον Lössch, η ουσία του χαρακτήρα μιας πόλης είναι να εξυπηρετεί την ενδοχώρα της, με την παροχή αγαθών και υπηρεσιών, γι' αυτό χωροθετείται σε κεντρική και ευπρόσιτη θέση. Οι πόλεις αναπτύσσονται επειδή η οικονομική ανάπτυξη της ενδοχώρας προκαλεί την αύξηση της ζήτησης των αστικών αγαθών και υπηρεσιών, καθώς οι καταναλωτές καλύπτουν τις ανάγκες τους από τον πλησιέστερο κεντρικό τόπο που τα διαθέτει. Από αυτή την άποψη η θεωρία αυτή προσφέρει ταυτόχρονα και μια ερμηνεία για την ανάπτυξη των πόλεων. Περισσότερα βλ. ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ 2001, 353-372.

¹¹ Βλ. ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ 1997.

Τα αριθμητικά δεδομένα, λοιπόν, της απογραφής δίνουν σαφές προβάδισμα στους *Χριστιανούς ορθόδοξους* (88,9%) σε όλη την αγροτική περιφέρεια της Πρέβεζας, οι οποίοι αποτελούνται από ένα σύνολο γλωσσικών ομάδων: ελληνόφωνους στο μεγαλύτερο ποσοστό (97,6%), τουρκόφωνους (561 άτομα), αρμενόφωνους (8 άτομα), βλαχόφωνους (524 άτομα), αθιγγάνικης διαλέκτου (3 άτομα) και ρωσόφωνους (4 άτομα). Οι *Μουσουλμάνοι*, στην πλειοψηφία τους αλβανόφωνοι (4.757 άτομα) και λίγοι ελληνόφωνοι (506 άτομα) και τουρκόφωνοι (68 άτομα), συγκεντρώνουν ποσοστό 10,4% και εμφανίζουν μια αυξημένη δυναμικότητα στην επαρχία Μαργαριτίου, όπως και στα προγενέστερα απογραφικά στοιχεία του Φορέστη. Οι *αλβανόφωνοι Μουσουλμάνοι* του Μαργαριτίου αλλά και της Παραμυθιάς και των Φιλιατών, γνωστοί και ως Τσάμηδες, συνιστούσαν μια εθνοτική ομάδα, η οποία αποτέλεσε τη σημαντικότερη εξωσυμβατική εξαίρεση της ελληνοτουρκικής σύμβασης ανταλλαγής των πληθυσμών και αιχμή του δόρατος για τον αναπτυσσόμενο αλβανικό εθνικισμό.¹² Επιπλέον, εμφανίζονται μικρά ποσοστά καθολικών και διαμαρτυρομένων, που δηλώνουν την ύπαρξη ξένων υπηκόων, κυρίως διπλωματών και εμπόρων, εντός του Ελληνικού Κράτους. Τέλος, ως επίμαχη εστία «κινδύνου» θεωρούνται και η μικρή ομάδα των *ορθόδοξων Κουτσοβλάχων*, οι οποίοι με κριτήριο το γλωσσικό ιδίωμα και άλλες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες συνιστούσαν εθνοτική ομάδα ή και εθνική μειονότητα, σύμφωνα με τις διεκδικήσεις κάποιων δεινών εκφραστών τους¹³ (Διαγρ. 11-12).

Κατανομή πληθυσμού κατά επαγγελματικές ομάδες

Η επαγγελματική δομή του πληθυσμιακού δυναμικού των αγροτικών οικισμών της περιφέρειας Πρεβέζης διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις ανάγκες επιβίωσης και συντήρησής του μέσα στο πλαίσιο των καταναγκασμών που επέβαλε ο γεωγραφικός χώρος, αλλά και οι επιταγές της μεσοπολεμικής κρατικής πολιτικής.

Σύμφωνα με τον ειδικό τόμο της επίσημης απογραφής του 1928 που παρουσιάζει την επαγγελματική δομή των πόλεων και της υπαίθρου του ελλαδικού χώρου, διαμορφώνουμε μια μάλλον επαρκή εικόνα για την επαγγελματική, δημογραφική και κοινωνική σύνθεση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των αγροτικών οικισμών της περιφέρειας της Πρέβεζας. Όπως προκύπτει από την ομαδοποίηση και επεξεργασία των δεδομένων, οι επαγγελματικές ομάδες που διαμορφώθηκαν στην περιφέρεια της Πρέβεζας αναδεικνύουν κυρίαρχο και ισχυρό τον αγροτικό τομέα παραγωγής, με τη γεωργία και την κτηνοτροφία να συγκεντρώνουν περίπου το 37% του συνολικού πληθυσμού. Ακολουθεί ο κλάδος της βιομηχανίας-βιοτεχνίας και μεταποίησης με ένα ποσοστό περίπου 5% που καλύπτει τις βασικές ανάγκες της τοπικής κοινωνίας και με μικρότερα ποσοστά οι κλάδοι του εμπορίου, των μεταφορών και των ελεύθερων επαγγελμάτων που σχετίζονται κυρίως με τη θρησκεία, την παιδεία, την υγεία, το δίκαιο, οι

¹² Ύστερα από έντονες διαβουλεύσεις και εισήγηση της Ιταλίας, προστάτιδας δύναμης της Αλβανίας, εξαιρέθηκαν εξωσυμβατικά, με απόφαση της Μεικτής Επιτροπής, και οι Μουσουλμάνοι «αλβανικής καταγωγής», κυρίως οι Τσάμηδες της Ηπείρου, αλλά και όσοι βρίσκονταν διάσπαρτοι στη Μακεδονία και κατάφεραν να χαρακτηριστούν με πιστοποιητικά των μουφτειών ή των αλβανικών αρχών ως «αλβανικής καταγωγής». Οι μουσουλμανικές κοινότητες των αλβανόφωνων Τσάμηδων διαλύθηκαν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1940, καθώς εκδιώχθηκαν βίαια προς την Αλβανία ως αντίποινα για τη συνεργασία ορισμένων από αυτούς με τους Ιταλούς και τους Γερμανούς κατά τη Διάρκεια της Κατοχής. Περισσότερα βλ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ 2006· ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ 2002.

¹³ Περισσότερα στοιχεία για τους Κουτσοβλάχους βλ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ 2002· ΚΩΦΟΣ 1999.

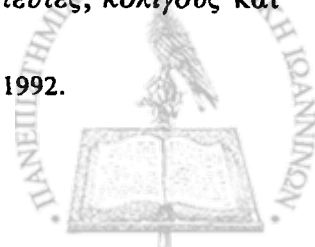
οποίοι προσφέρουν τις υπηρεσίες τους συνάμα στον αγροτικό και ημιαστικό πληθυσμό. Η τραπεζική πίστη και οι υπηρεσίες βρίσκονται ακόμα σε πολύ πρώιμο στάδιο (Διάγρ. 13).

Η *δημογραφική σύνθεση* του οικονομικά ενεργού πληθυσμού αποτελεί αντανάκλαση του τρόπου οργάνωσης των διαφόρων τομέων παραγωγής, και ιδιαίτερα του αγροτικού, ο οποίος είναι κυρίαρχος και ισχυρός, και προσδιοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης των ημερομισθίων. Εστιάζοντας στον αριθμό των ατόμων άνω των 10 ετών που απασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, προκύπτει η αριθμητική υπεροχή των ανδρών έναντι των γυναικών (Διάγρ. 14). Αν λάβουμε υπόψη το υψηλό ποσοστό γυναικών που δε δήλωσαν καθόλου επάγγελμα ή δεν το προσδιόρισαν επακριβώς συνάγουμε ότι η εργασία των γυναικών είτε παρέμενε συνδεδεμένη με το σπίτι και την οικιακή εργασία, είτε ενσωματώθηκε στην οικογενειακή αγροτική κυρίως επιχείρηση ως επικουρική και συμπληρωματική. Η εργασία των γυναικών στον αγροτικό τομέα εξαρτάται ουσιαστικά από το είδος του παραγόμενου προϊόντος, την ένταση της καλλιέργειας και τις απαιτήσεις συντήρησης του εκτρεφόμενου ζωικού κεφαλαίου. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι γυναίκες να υπαχθούν στον μη ενεργό πληθυσμό, καθώς η εργασία των γυναικών ταυτίστηκε με τη μισθωτή εργασία, τη μόνη μετρήσιμη μονάδα που συνδέεται με την αμοιβή, και επομένως εγγράφεται στα πλαίσια μιας εκχρηματισμένης οικονομίας.¹⁴ Γίνεται, λοιπόν, άμεσα αντιληπτό ότι η απογραφή του 1928 εμπεριέχει κάποιες αδυναμίες ως προς τα πραγματικά μεγέθη του γυναικείου ενεργού πληθυσμού, ιδιαίτερα στους οικονομικούς κλάδους της γεωργίας και κτηνοτροφίας, με αποτέλεσμα οι συγκρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα να μην είναι ακριβείς. Ουσιαστικό γνώρισμα, επίσης, της ειδικής αυτής απογραφής είναι η κατανομή στις διάφορες επαγγελματικές ομάδες και η διαχείρισή τους ως ικανές μονάδες να παράσχουν εργασία, ακόμη και νεαρών ατόμων παιδικής και εφηβικής ηλικίας, στοιχείο που συνδυάζεται με την αναγκαιότητα εργατικών χεριών στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, αλλά και με το υψηλό κόστος διαμόρφωσης της ειδικευμένης εργασίας.

Την κάθετη ομαδοποίηση του πληθυσμού της Πρέβεζας ανά επαγγελματικές ομάδες ακολουθεί και μια οριζόντια κατανομή που καθορίζει την *κοινωνικοοικονομική κατάσταση κατά φύλο*, με βασικό στοιχείο διάκρισης την προσφορά και ζήτηση εργασίας. Σε αυτή την ομαδοποίηση υψηλό ποσοστό (49%) εμφανίζει το πληθυσμιακό κομμάτι με ακαθόριστη κοινωνική θέση, στο οποίο ο γυναικείος πληθυσμός υπερέχει, αφού για κάθε 100 άνδρες αυτής της κατηγορίας αντιστοιχούν 448 γυναίκες, φαινόμενο αδιαμόρφωτης ακόμα κοινωνικής συνείδησης των γυναικών και του υποβαθμισμένου ρόλου τους μέσα στην αγροτική ύπαιθρο. Οι υπόλοιπες ομάδες με ποσοστιαία σειρά διαδοχής είναι: τα συνεργαζόμενα μέλη της οικογένειας ενός εργοδότη (15%), οι ατομικά εργαζόμενοι (13%), οι εργοδότες που χρησιμοποιούν μέλη της οικογένειας τους στις παραγωγικές δραστηριότητες τους (11%), οι εργάτες (8%) και οι υπάλληλοι (2%), οι εργοδότες που χρησιμοποιούν στους τομείς δραστηριότητάς τους υπαλλήλους ή εργάτες (2%). Είναι εμφανές λοιπόν ότι με την επικράτηση της μικροϊδιοκτησίας στην περιφέρεια της Πρέβεζας, οι αγροτικές εργασίες εκτελούνται κυρίως από τα μέλη των αγροτικών οικογενειών, όπου υπολανθάνει η άμισθη γυναικεία εργασία. Ωστόσο, για την κανονική και άμεση εκτέλεση των καλλιεργητικών εργασιών αρκετοί παραγωγοί αναγκάζονται να εκμισθώνουν ξένα εργατικά χέρια, ενώ παράλληλα συνηθίζεται η ανταλλαγή εργασίας μεταξύ συγγενικών και γειτονικών οικογενειών (Διαγρ. 15-16).

Ιδιαίτερης προσοχής χρήζει και η κατάταξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που ασχολούνταν με την αγροτική παραγωγή με βάση την ιδιαίτερη σχέση ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης της γης και επιχειρεί τη διάκριση σε *ιδιοκτήτες, ενοικιαστές, εμφυτευτές, κολίγους* και

¹⁴ Περισσότερα στοιχεία για την εργασία των γυναικών κατά το Μεσοπόλεμο βλ. ΑΒΔΕΛΑ 1992.

μη δηλώσαντες (Διαγρ. 17-18). Στην αγροτική περιφέρεια της Πρέβεζας, οι παραγωγικές μονάδες που επικρατούν αριθμητικά την περίοδο του Μεσοπολέμου ως απόρροια της αγροτικής μεταρρύθμισης είναι οι *αγροτικές μικροϊδιοκτησίες*, οι οποίες μαζί με κάποιες εναπομείνουσες *μεγάλες γαιοκτησίες* συνιστούν το ποσοστό του 82%. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες είναι συνήθως οικογενειακές, παράγουν διάφορα αγροτικά προϊόντα για δική τους χρήση ή κατανάλωση, μέσω της χρήσης ιδιόκτητης γεωργικής γης, με την εργασία κυρίως των μελών της οικογένειας και με τη διάθεση ίδιων κεφαλαίων, πάγιας και κυκλοφοριακής μορφής, στην παραγωγική δραστηριότητα. Η παραπάνω τυπική μορφή αγροτικής εκμετάλλευσης, όπου και οι τρεις συντελεστές παραγωγής,¹⁵ της γης, της εργασίας και του κεφαλαίου συγκεντρώνονται στον αγρότη παραγωγό, αποτελεί τον ιδανικό τύπο αγροτικής δραστηριότητας και βασικό στόχο της ελληνικής αγροτικής πολιτικής του Μεσοπολέμου.

Οι *κολίγοι* ή *επίμορτοι καλλιεργητές* συγκεντρώνουν ποσοστό 12,20% του συνολικού οικονομικά ενεργού πληθυσμού και αποτελούν σαφή απόδειξη της μη ολοκλήρωσης της αγροτικής μεταρρύθμισης και της πλήρους αγροτικής αποκατάστασης των ακτημόνων καλλιεργητών στη πρεβεζάνικη αγροτική ύπαιθρο. Η *επίμορτη αγροληψία* αποτελεί τον κατεξοχήν τρόπο αγροτικής εκμετάλλευσης στα τσιφλίκια των νέων επαρχιών. Με τον όρο *επίμορτος καλλιεργητής* δηλώνουμε τον άμεσο παραγωγό που καλλιεργούσε ένα «ζευγάρι»¹⁶ μέσα στα όρια του τσιφλικιού, η έκταση του οποίου καθοριζόταν από την ποιότητα του εδάφους, τις κλιματολογικές συνθήκες και το καλλιεργητικό σύστημα που εφαρμοζόταν, και είχε όχι μόνο υποχρεώσεις απέναντι στον κάτοχο των γαιών αλλά και ορισμένα δικαιώματα. Η μορτιτική οικογένεια καλλιεργούσε για πολλά χρόνια το ίδιο ζευγάρι και απέδιδε το γεώμορο ή ίμορο στον ιδιοκτήτη της γης, το οποίο ανερχόταν συνήθως σε ένα ποσοστό (1/3 ή 1/2) επί της ακαθάριστης δημητριακής παραγωγής και καταβαλλόταν σε είδος.¹⁷

Παράλληλα απαντώνται μικρά ποσοστά *ενοικιαστών* (0,35%) και *εμφυτευτών γης* (0,35%), έννοιες που παραπέμπουν στην *πάκτωση* και στο *μικτό σύστημα αγροτικής εκμετάλλευσης*, συστήματα που κληροδοτήθηκαν από τις προγενέστερες γαιοκτητικές δομές. Η *πάκτωση* εφαρμοζόταν σε όλες τις κατηγορίες γαιών όχι μόνο στα τσιφλίκια αλλά και στους οικισμούς όπου επικρατούσε η μικροϊδιοκτησία.¹⁸ Το *μικτό σύστημα εκμετάλλευσης* εφαρμοζόταν στην καλλιέργεια ελαιόδεντρων και οπωροφόρων δέντρων και συνίσταται στο συνδυασμό εκμίσθωσης και άμεσης εκμετάλλευσης (εμφύτευση, καλλιέργεια και συγκομιδή).¹⁹ Τέλος, καταγράφεται

¹⁵ Στη νεοκλασική οικονομική ανάλυση της παραγωγής, διακρίνονται συνήθως τρεις συντελεστές παραγωγής: α) το έδαφος ή η γη, που περιλαμβάνει το έδαφος σαν έκταση αλλά και όλες τις φυσικές του δυνάμεις, β) η εργασία, που ορίζεται σαν καταβολή ανθρώπινης προσπάθειας για την παραγωγή οικονομικών αγαθών και γ) το κεφαλαίο, που περιλαμβάνει όλα τα προϊόντα που είναι αποτέλεσμα προηγούμενης παραγωγικής διαδικασίας και χρησιμοποιούνται ξανά στην παραγωγή. Ωστόσο, υπάρχει και μια ομάδα αναλώσιμων ή ενδιάμεσων εισροών όπως τα λιπάσματα, τα φυτοφάρμακα, τα καύσιμα, οι επισκευές, η ενέργεια, οι σπόροι και οι ζωοτροφές. Βλ. ΛΙΑΝΟΥY et al. 1998, 82-121.

¹⁶ Ο βυζαντινός όρος *ζευγάρι* ή ο τουρκικός *Çifti* δήλωνε την επιφάνεια γης που μπορούσε να καλλιεργηθεί με ένα ζευγάρι βόδια και αποτελεί τη βασική καλλιεργητική μονάδα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ανεξάρτητα από την κατηγορία γαιών και το καθεστώς της ιδιοκτησίας, και είχε προηγηθεί κατά πολύ της εμφάνισης της μεγάλης γαιοκτησίας με τη μορφή του τσιφλικιού. Βλ. ΧΙΩΤΑΚΗ 1994, 127· ΜΥΤΑΦΣΙΕΒΑ 1970, 85.

¹⁷ Βλ. ΧΙΩΤΑΚΗ 1994, 127-134· ΠΡΟΝΤΖΑΣ 1992, 239-242.

¹⁸ Η *πάκτωση* είχε τρεις μορφές: α) την ενοικίαση του γεωμόρου σε αρόσιμες γαίες που καλλιεργούνταν με επίμορτη αγροληψία, β) την εκμίσθωση μεμονωμένων αγρών που ανήκαν κυρίως σε μοναστήρια, ναούς ή ευαγή ιδρύματα και γ) την εκμίσθωση της γης των ελαιώνων, όπου ο μισθωτής αναλάμβανε να καλλιεργήσει μόνο τη γη και δεν είχε δικαίωμα να επέμβει σε καμιά φάση της δενδροκαλλιέργειας. Πιο αναλυτικά βλ. ΧΙΩΤΑΚΗ 1994, 135-142.

¹⁹ Βλ. ΧΙΩΤΑΚΗ 1994, 142-148.

και ένα ποσοστό ατόμων (4,7%) που δεν δήλωσαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με την γη και προφανώς πρόκειται για εποχιακούς ημερομίσθιους ακτήμονες και εργάτες, που εργάζονταν σε περιόδους αιχμής των αγροτικών εργασιών.

Παραγωγικές και εισοδηματικές δομές

Αξιοποιώντας τα στατιστικά στοιχεία της Γεωργικής και Κτηνοτροφικής απογραφής που διενεργήθηκε το 1937 στην Ελλάδα θα προσπαθήσουμε να κάνουμε κάποιες εκτιμήσεις για την προέλευση των εισοδηματικών ροών σε είδος και σε χρήμα των οικογενειακών αγροτικών εκμεταλλεύσεων της περιοχής της Πρέβεζας. Στις πεδινές ενότητες της πρεβεζάνικης περιφέρειας τα καλλιεργούμενα φυτά κατά σειρά σπουδαιότητας κατανέμονται στις εξής κατηγορίες: α) τα χειμερινά ή πρώιμα σιτηρά (σίκαλη, βρώμη, σίτος, κριθάρι κατά σειρά σποράς)· β) τα εαρινά σιτηρά (κυρίως αραβόσιτος και κεχρί)· γ) τα βιομηχανικά φυτά (καπνός, βαμβάκι, σησάμι). Ωστόσο, τα σιτηρά αποτελούν τη σπουδαιότερη καλλιέργεια, τόσο στις καλλιεργηθείσες εκτάσεις (69% του συνόλου) όσο και στις στρεμματικές αποδόσεις (34% της συνολικής παραγωγής) και την αξία της αγροτικής παραγωγής, και είχε χαρακτήρα αυτοκαταναλωτικό (Διαγρ. 19-20). Στη διάρκεια της πενταετίας 1933-1937 διαπιστώνουμε ότι παρά τις ετήσιες διακυμάνσεις της γεωργικής παραγωγής δημητριακών, ο αραβόσιτος αποτελεί την κατεξοχήν επικρατούσα καλλιέργεια λόγω της υψηλής στρεμματικής αποδοτικότητάς του, χάρη στην οποία εξασφαλιζόταν η βασική διατροφή του αγροτικού πληθυσμού. Τα μίγματα αλεύρων κυρίως αραβοσίτου και λιγότερο σταριού, σίκαλης και κριθαριού σε διάφορες αναλογίες διατηρούν χαμηλό το κόστος του άρτου συγκριτικά με την παρασκευή του από αμιγές αλεύρι σιταριού²⁰ (Διαγρ. 21-22).

Επίσης, η καλλιέργεια κηπευτικών και μπιστανικών, οσπρίων, κτηνοτροφικών και νομειτικών φυτών και αμπελιών είναι αρκετά ανεπτυγμένη, ενώ η ελαιοκαλλιέργεια και τα οπωροφόρα δέντρα αποτελούν καλλιέργειες εμπορευματικού χαρακτήρα και πηγή καλών εισοδηματικών ροών. Η ελαιοκαλλιέργεια είχε μακρά παράδοση στην περιοχή της Πρέβεζας και συμβαδίζει με την ανεξάρτητη ιδιοκτησία, μικρή και μεγάλη. Αν και «συντηρητική» καλλιέργεια η σημασία της έγκειται τόσο στη χρήση του λαδιού ως βασικό συστατικό της μεσογειακής διατροφής, όσο και στο οικονομικό ενδιαφέρον της εμπορίας των προϊόντων της. Η επένδυση σε ελαιόδεντρα δεν είχε συγκυριακό χαρακτήρα και φαίνεται ότι αποτελούσε την πρώτη επιλογή των μικρών και μεγάλων κτηματιών για την απόκτηση συμπληρωματικού τύπου εισοδημάτων. Η καλλιέργεια οπωροφόρων και ιδιαίτερα εσπεριδοειδών ήταν μια εντατική καλλιέργεια που απαιτούσε υψηλό κεφάλαιο κίνησης αλλά και πολυάριθμη και ειδικευμένη εργατική δύναμη.

Ως προς τον τομέα της κτηνοτροφίας, αναπτύχθηκαν στην Πρέβεζα την περίοδο του μεσοπολέμου οι επιμέρους κλάδοι της αιγοπροβατοτροφίας και της πτηνοτροφίας, και ακολουθούν με ικανοποιητικό ποσοστό η χοιροτροφία, η βοοτροφία και η μελισσοκομία. Οι κυριότερες οικονομικές λειτουργίες των ζώων είναι η παραγωγή δύναμης για τις αρόσεις και τις μεταφορές και η παραγωγή γάλακτος, κρέατος και μαλλιού. Το ζεύγος των αροτριώντων ζώων, απαραίτητο σε κάθε οργανωμένη αγροτική εκμετάλλευση, αποτελείται κυρίως από βόδια, αγελά-

²⁰ Η αρετή αυτή του αραβοσίτου στήριζε την οικονομική λογική που εκφράζει ο Φ. Μπρωντέλ: «ο χωρικός τρώει αραβόσιτο και πουλάει το στάρι του, που έχει σχεδόν διπλάσια τιμή». Βλ. BRAUDEL 1979, 138.

δες, βούβαλους και ίππους. Οι άλλοτε πλεονάζουσες βοσκήσιμες εκτάσεις περιορίστηκαν αισθητά λόγω των αθρόων εκχερσώσεων που έλαβαν χώρα με τον αγροτικό εποικισμό των προσφυγικών πληθυσμών και διανεμήθηκαν ως γεωργικοί κλήροι, ανεξαρτήτως της ποιότητάς τους, σε πεδινές και ημιορεινές περιοχές. Αλυσιδωτή συνέπεια των περιορισμένων βοσκήσιμων εκτάσεων της πρεβεζάνικης ενδοχώρας είναι η μείωση της νομαδικής κτηνοτροφίας. Μετά τη μόνιμη εγκατάσταση των νομάδων κτηνοτρόφων σε γεωργικούς κλήρους η νομαδική αιγοπροβατοτροφία σταδιακά μετατράπηκε σε στατική, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Σαρακατσάνοι και Αρβανιτόβλαχοι) (Διάγρ. 23-24).

Είναι φανερό, λοιπόν, ότι ο αγροτικός πληθυσμός της Πρέβεζας πορίζεται τα εισοδήματά του από την αξία των προϊόντων που προκύπτουν από τις βασικές παραγωγικές αγροτικές δραστηριότητες, δηλαδή τη γεωργία, τη δενδροκομία και την κτηνοτροφία, αλλά και από άλλες πηγές συμπληρωματικών εισοδημάτων όπως τα δασικά προϊόντα, τις βοηθητικές καλλιεργητικές εργασίες και τα αστικά ημερομίσθια, καπνεργατικά, οδοποιίας και υδραυλικών έργων. Τα συνολικά ακαθάριστα εισοδήματα των αγροτικών οικογενειών έχουν διπλό προορισμό: χρησιμοποιούνται τόσο για την λειτουργία των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όσο και για την κάλυψη του ζωτικού ελάχιστου, των βασικών εξόδων συντήρησης και διαβίωσης των μελών τους. Η βιωσιμότητα και κατ' επέκταση η μεγιστοποίηση της απόδοσης της γεωργοκτηνοτροφικής εκμετάλλευσης είναι ο βασικός στόχος κάθε μικροϊδιοκτήτη. Ωστόσο, η επιδιωκόμενη ισορροπία ανάμεσα στην αυτάρκεια της αγροτικής εκμετάλλευσης και την εκχρηματισμένη οικιακή οικονομία δεν είναι πάντοτε εφικτή.

Η συνήθης ελλειμματικότητα της αγροτικής οικονομίας διαμορφώνει το μέγεθος της αγροτικής οικογένειας, άλλοτε με αύξηση και άλλοτε με περιορισμό του αριθμού των μελών της μέσω του ρυθμού της γεννητικότητας, με σκοπό τον έλεγχο και τη μείωση του ελλείμματος. Συνολικά, μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπάρχει ένα όριο στη δημογραφική ανάπτυξη της αγροτικής οικογένειας, το οποίο ρυθμίζει το καθαρό οικογενειακό εισόδημα και κατ' επέκταση το δείκτη επιβίωσης των μελών της.

Επιχειρώντας μια συνολική θεώρηση της παραπάνω ανακοίνωσης θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: Η φυσιογνωμία του πρεβεζάνικου τοπίου, αναπόσπαστο στοιχείο του οποίου αποτελεί ο αγροτικός χώρος, επηρέασε και διαμόρφωσε την πορεία των πληθυσμιακών συνόλων που έδρασαν εντός των ορίων του στην διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ο μετασχηματισμός του οικιστικού πλέγματος αντανακλά τη δημογραφική, εθνολογική, κοινωνική, οικονομική αλλά και διοικητική αναδιάρθρωση που πραγματοποιείται στην αγροτική περιφέρεια της Πρέβεζας στη μεγάλη χρονική διάρκεια. Η επαγγελματική δομή του πληθυσμιακού δυναμικού των αγροτικών οικισμών της περιφέρειας Πρεβέζης διαμορφώθηκε σύμφωνα με τις ανάγκες επιβίωσης και συντήρησής του μέσα στο πλαίσιο των καταναγκασμών που επέβαλε ο γεωγραφικός χώρος, αλλά και οι επιταγές της μεσοπολεμικής κρατικής πολιτικής. Ο αγροτικός τομέας παραγωγής αναδεικνύεται πρωταγωνιστής, οι εισοδηματικές ροές του οποίου ρυθμίζουν την αναπαραγωγική διαδικασία της αγροτικής οικογένειας.

Abstract

Theodora D. KAPSALI: *Rural settlements in the demographic Preveza reconstruction period of the Interwar Period (1918-1940)*

The demographic evolution of rural lowland area of Preveza in a period of intense population mobility, the interwar period, through the mechanisms of epichorias economy and the capacity of the agricultural product produced, a key area for survival and growth of free rural communities is the subject of this paper.

In the paper a) the period specified by the end of the A' World War, the Asia Minor disaster, and extends to the years 1922-1940, cut to shape political, economic and social structures of Greek society and b) we developed the theme that include:

- the demographic map of the province of Preveza by examining the demographic changes that took place since the early 20th century until the Treaty of Lausanne in 1923 (: density and population trends, distribution of population in the geographical divisions in indigenous settlements and refugees and rural or urban communities, ethnological composition and origin of the population structure and natural motion)
- the development of the transformation of urban fabric of rural settlements of Preveza, taking into account the administrative divisions of Greece by the end of the Ottoman conquest to the end of the thirties,
- the analysis of occupational structure of population dynamics and demographic composition of the economically active population of rural settlements of Preveza, as both the needs of survival and conservation, and the organization of the various production sectors, particularly rural,
- to deepen the reciprocal relationship of demographic evolution of rural populations and their economic situation (with assessment of activity and sources of income flows in kind and in cash to the family farms of the region).

Πηγές

Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα

1912 A/130, Υποφάκελος [Φορέστη], «Εκθεσις περί γεωργίας, εμπορίας, και βιομηχανίας εν Ηπείρω» υπό τον πρόξενον κ. Φορέστη (1910-1911)

1913 A/5, υποφάκελος «Στατιστικά στοιχεία πληθυσμού βιλαετίων Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης, Μοναστηρίου, Ανδριανουπόλεως. Στατιστικά Ηπείρου, Βιλαετίου Ιωαννίνων

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήνα

1915 Απαρίθμησης των κατοίκων των νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913

1921 Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1920

1932 Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, τ. 3^{ος}, Επαγγέλματα

1933 Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, τ. 1^{ος}, Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός – Πρόσφυγες

1935 Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου

- 1928, τ. 4^{ος}, Τόπος γεννήσεως – Θρησκεία και Γλώσσα – Υπηκοότης
1938 Γεωργική και Κτηνοτροφική Στατιστική της Ελλάδος 1937
1950 Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες, πόλεις και χωριά

Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Αθήνα

1923 Απογραφή Προσφύγων διενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923

Βιβλιογραφία

- ΑΒΔΕΛΑ Ε., 1992, Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις, στο: Γ.Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ & Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (Επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, 193-204
- ΓΙΑΡΑΛΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ., 1978, Η απογραφή του Χιλμή πασά στην Ήπειρο (1905) (Προξενικές εκθέσεις των Ν.Γ. Μπέτσιου και Σ. Δάτσικα), *Δωδώνη* 7, 117-140
- ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ Α., 2002, Πόλεις και ύπαιθρος. Μετασηματισμοί και αναδιαρθρώσεις στο πλαίσιο του εθνικού χώρου, στο: Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β'1, Αθήνα, 61-69
- ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΕΘΝΩΝ, 1997, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993α, Πληθυσμός και απογραφές στην Ήπειρο της ύστερης Τουρκοκρατίας, στο: *Γιάννινα – Ήπειρος 19^{ος}-20^{ος} αι., Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός (Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου, Γιάννινα, 2-4 Δεκεμβρίου 1988)*, Γιάννινα, 299-315
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993β, *Το ύστερο γιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, Αθήνα (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- ΚΩΦΟΣ Ε., 1999, Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, στο: Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ (Επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 199-269
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ Λ., 2001, *Οικονομική γεωγραφία, Στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα*, Αθήνα
- ΛΙΑΝΟΥ Θ.Λ., ΔΑΜΙΑΝΟΥ Δ.Ι., ΜΕΡΓΟΥ Γ.Ι., ΝΤΕΜΟΥΣΗ Μ.Φ. & ΚΑΤΡΑΝΙΔΗ Σ.Δ., 1998, *Αγροτική Οικονομική, Θεωρία και πολιτική*, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Σ.Δ., 1993, Το βιλαέτι των Ιωαννίνων (Ηπείρου) στα χρόνια της απελευθέρωσης του από τον οθωμανικό ζυγό, 1910-1913, στο: *Γιάννινα – Ήπειρος 19^{ος}-20^{ος} αι., Ιστορία, Κοινωνία, Πολιτισμός (Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου, Γιάννινα, 2-4 Δεκεμβρίου 1988)*, Γιάννινα, 55-102
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ.Θ., 2002, Οι εθνικές μειονότητες, στο: Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β'2, Αθήνα, 9-35
- ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ Μ. & ΤΣΙΜΠΟΣ Κ., 2004, *Δημογραφική Ανάλυση. Αρχές, Μέθοδοι, Υποδείγματα*, Αθήνα
- ΠΕΤΜΕΖΑΣ Σ., 2002, Δημογραφία. Η δημογραφική συγκυρία: η δεύτερη φάση της διαδικασίας «Δημογραφικής Μετάβασης» και η υπερατλαντική Μετανάστευση, στο: Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940. Οι Απαρχές*, τ. Α'1, Αθήνα, 41-51
- ΠΡΟΝΤΖΑΣ Β., 1992, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, Αθήνα

- ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ Κ., 2006, Μουσουλμανικές κοινότητες στην Ελλάδα πριν και μετά το 1923: Δικαιικές συνέχειες και ιδεολογικές ασυνέπειες, στο: Κ. ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ (Επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών, Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Αθήνα, 368-387
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ, 1962, *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων, Νομός Πρεβέζης*, τ. 39, Αθήνα
- ΧΙΩΤΑΚΗ Α., 1994, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ Μ., 1988, *Εξελίξεις του πληθυσμού των Αγροτικών Περιοχών της Ελλάδος 1920-1981*, Αθήνα
- BRAUDEL F., 1979, *Civilization materiel, economie et capitalisme XVe-XVIIIe siecle*, I, Paris
- DERRUAU M., 1987, *Ανθρωπογεωγραφία*, Αθήνα
- KARPAT K.H., 1985, *Ottoman population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, Madison Wisconsin USA
- MUTAFCIEVA V., 1970, Περί του ζητήματος των τσιφλικιών εις την Οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν κατά τον ΙΔ'-ΙΖ' αιώνα, *Δελτίον της Σλαβικής Βιβλιογραφίας* 7, τχ. 29, 83-117

Πίνακες και Διαγράμματα

ΠΙΝΑΚΑΣ 1: Συνολικός πληθυσμός αγροτικής περιφέρειας Πρέβεζας την περίοδο 1906-1940

Έτος	Σύνολο οικισμών	Σύνολο ατόμων	Μεταβολή	Αριθμός αρρένων	Αριθμός θηλέων	Πυκνότητα πληθυσμού κάτοικοι/τ.χλμ. ¹
1906		52.898		24.200	28.698	46 ²
1913		67.716	14.818			59 ³
1913	149	55.287	2.389	28.452	26.835	48 ⁴
1920	150	46.299	-8.988	23.515	22.784	41 ⁵
1928	125	51.289	4.990	26.066	25.223	45 ⁶
1940	123	55.621	4.332	28.554	27.067	49 ⁷

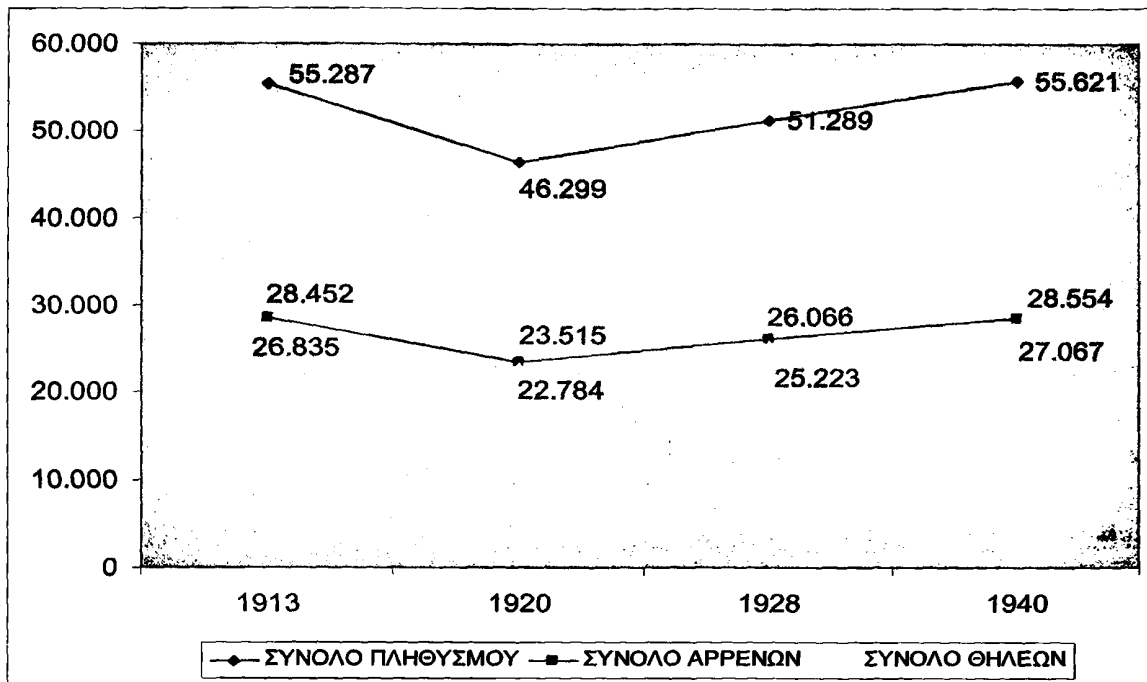
¹ Συνολική έκταση 1.141,50 τ.χλμ.

Πηγές: ² Οθωμανική απογραφή 1906· ³ Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1913· ⁴ Απογραφή 1913· ⁵ Απογραφή 1920· ⁶ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935· ⁷ Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1950.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1: Χρονολογική εξέλιξη του πληθυσμού της αγροτικής περιφέρειας Πρέβεζας (1906-1940)

Πηγή: Πίνακας 1

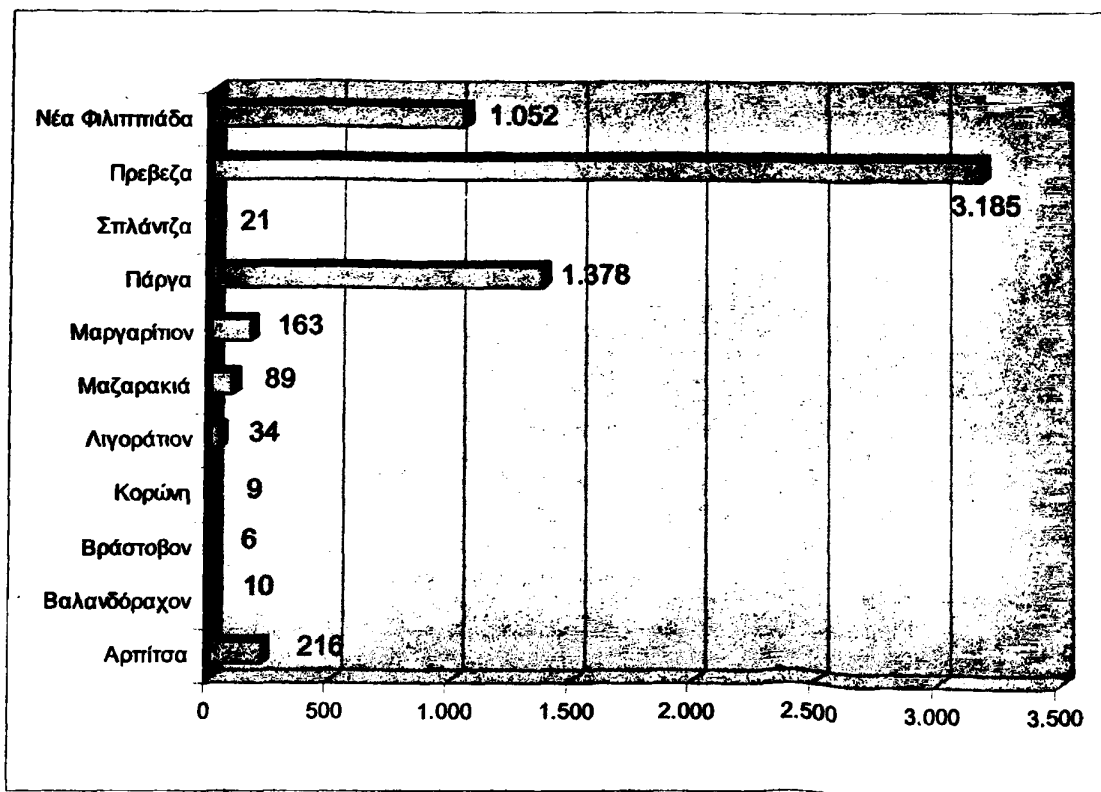
ΠΙΝΑΚΑΣ 2: Δείκτες κατανομής πληθυσμού κατά φύλο της αγροτικής περιφέρειας Πρέβεζας (1906-1940)

Έτος	Αριθμός αρρένων	Αριθμός θηλέων	Σύνολο ατόμων	<i>Em</i>	<i>Mp</i>	<i>Sr</i>
1906	24.200	28.698	52.898	-8,50	45,75	84,33
1913	28.452	26.835	55.287	2,92	51,46	106,03
1920	23.515	22.784	46.299	1,58	50,79	103,21
1928	26.066	25.223	51.289	1,64	50,82	103,34
1940	28.554	27.067	55.621	2,67	51,34	105,49
<i>em</i>	Δείκτης ελλείμματος ή πλεονάσματος ανδρών					
<i>mp</i>	Δείκτης αναλογίας ανδρών/σύνολο πληθυσμού					
<i>sr</i>	Δείκτης Λόγου των Φύλων					

Πηγή: Οθωμανική απογραφή 1906· Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1915, 1921, 1932, 1933, 1935, 1950

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2: Συνολικός αριθμός προσφύγων στους οικισμούς του νομού Πρέβεζας το 1923

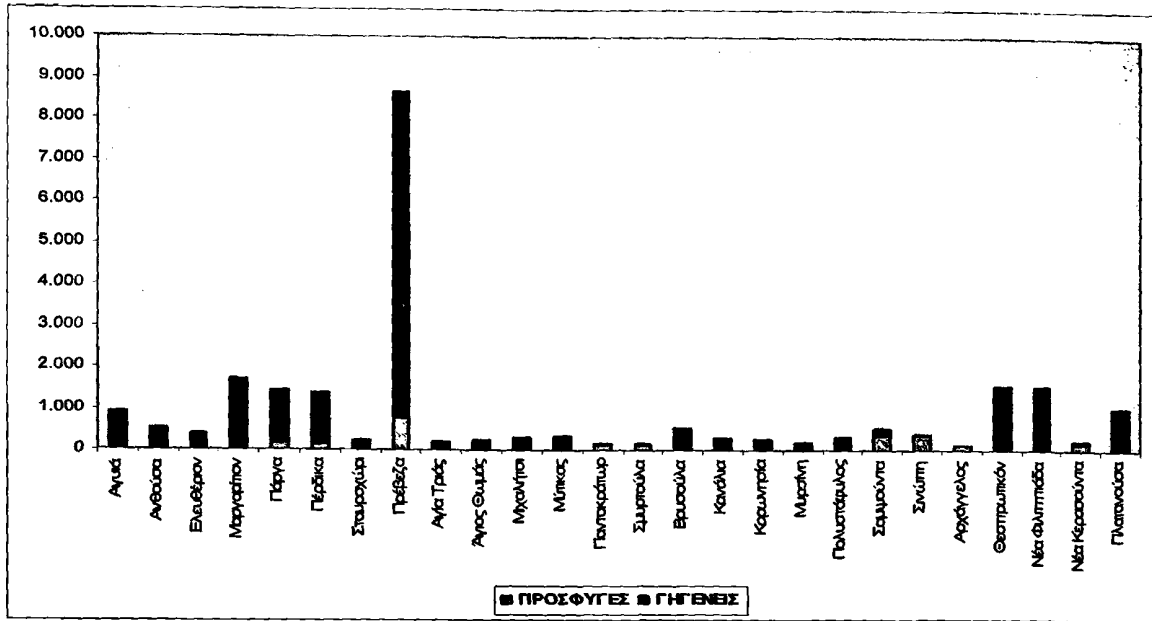
Πηγή: Υπουργείο Υγιεινής 1923

ΠΙΝΑΚΑΣ 3: Σύνθεση επαρχιών του Νομού Πρέβεζας το 1928

Επαρχίες	Συνολικός πληθυσμός	Πρόσφυγες	Γηγενείς
Μαργαριτίου	6.627	273	6.354
Πρέβεζας	12.765	1.938	10.827
Φιλιππιάδας	4.310	223	4.087
Σύνολο	23.702	2.434	21.268

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3: Σύνθεση μικτών οικισμών του νομού Πρέβεζας το 1928

Πηγή: Πίνακας 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4: Διοικητική εξέλιξη περιφέρειας Πρέβεζας τέλος 19^{ου} αι.-αρχές 20^{ου} αιώνα

Έτος	Διοικητική διαίρεση	Υποδιαιρέσεις
1881-1910	Σαντζάκι Πρέβεζας	Καζάδες Πρέβεζας, Μαργαριτιού και Λούρου
1910-1913	Σαντζάκι Πρέβεζας	Καζάδες Πρέβεζας και Λούρου
1915-1925	Νομός Πρέβεζας	Επαρχίες Πρέβεζας και Μαργαριτιού
1925-1936	Νομός Πρέβεζας	Επαρχίες Πρέβεζας, Μαργαριτιού και Λευκάδας
1936-1946	Νομός Πρέβεζας	Επαρχίες Νικοπόλεως και Λευκάδας
1946-Σήμερα	Νομός Πρέβεζας	Επαρχίες Νικοπόλεως και Πάργας

Πηγή: ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993β, 130-141· ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ 1962

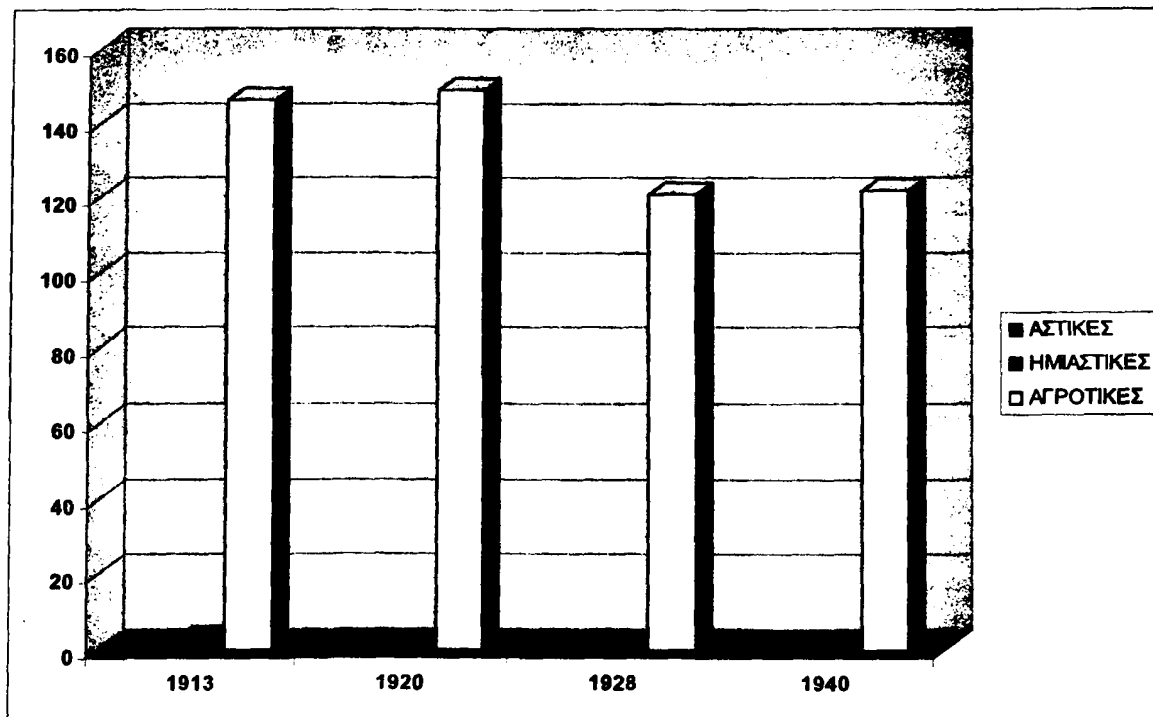
ΠΙΝΑΚΑΣ 5: Κατανομή των περιοχών της Πρέβεζας ανά μέγεθος οικισμών (1913-1940)

Έτος	Αστικές	Ημιαστικές	Αγροτικές
1913	0	3	146
1920	0	1	149
1928	0	1	121
1940	0	1	122

Πηγή: Πίνακας 6

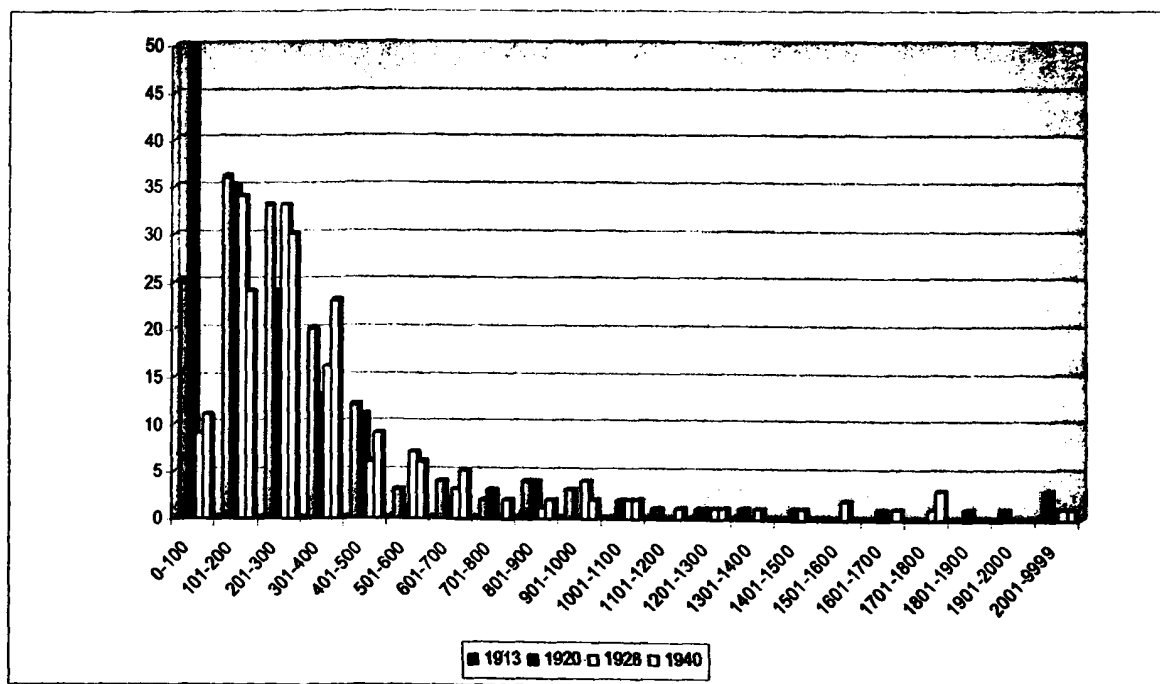

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4: Κατανομή των περιοχών της Πρέβεζας ανά μέγεθος οικισμών (1913-1940)

Πηγή: Πίνακας 5

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 5: Μέγεθος οικισμών Νομού Πρέβεζας τον Μεσοπόλεμο

Πηγή: Πίνακας 6.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6: Μέγεθος οικισμών νομού Πρέβεζας τον Μεσοπόλεμο

Μέγεθος οικισμού	1913	1920	1928	1940
0-100	25	50	9	11
101-200	36	35	34	24
201-300	33	24	33	30
301-400	20	13	16	23
401-500	12	11	6	9
501-600	3	1	7	6
601-700	4	2	3	5
701-800	2	3	0	2
801-900	4	4	1	2
901-1000	3	0	4	2
1001-1100	0	2	2	2
1101-1200	1	0	0	1
1201-1300	1	1	1	1
1301-1400	1	0	1	0
1401-1500	0	1	1	0
1501-1600	0	0	2	0
1601-1700	0	1	0	1
1701-1800	0	0	1	3
1801-1900	0	1	0	0
1901-2000	1	0	0	0
2001-9999	3	1	1	1
10000- <	0	0	0	0
Σύνολο	149	150	122	123

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1915, 1921, 1932, 1933, 1935, 1950

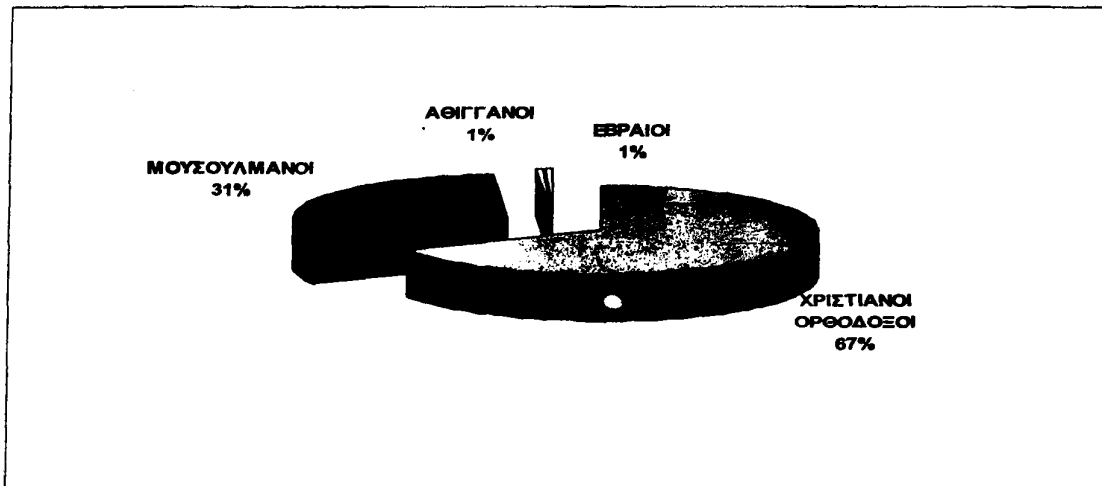
ΠΙΝΑΚΑΣ 7: Πληθυσμιακή και εθνολογική σύνθεση της περιφέρειας Πρέβεζας (1912-1913)

Καζάς	Χριστιανοί ορθόδοξοι	Μουσουλμάνοι	Αθίγγανοι	Εβραίοι	Σύνολο πληθυσμού
Πρέβεζας	13.470	1.800	400	350	16.020
Λούρου	21.200	810	0	0	22.010
Μαργαριτίου	11.190	18.426	0	70	29.686
Σύνολο	45.860	21.036	400	420	67.716

Πηγή: Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1913

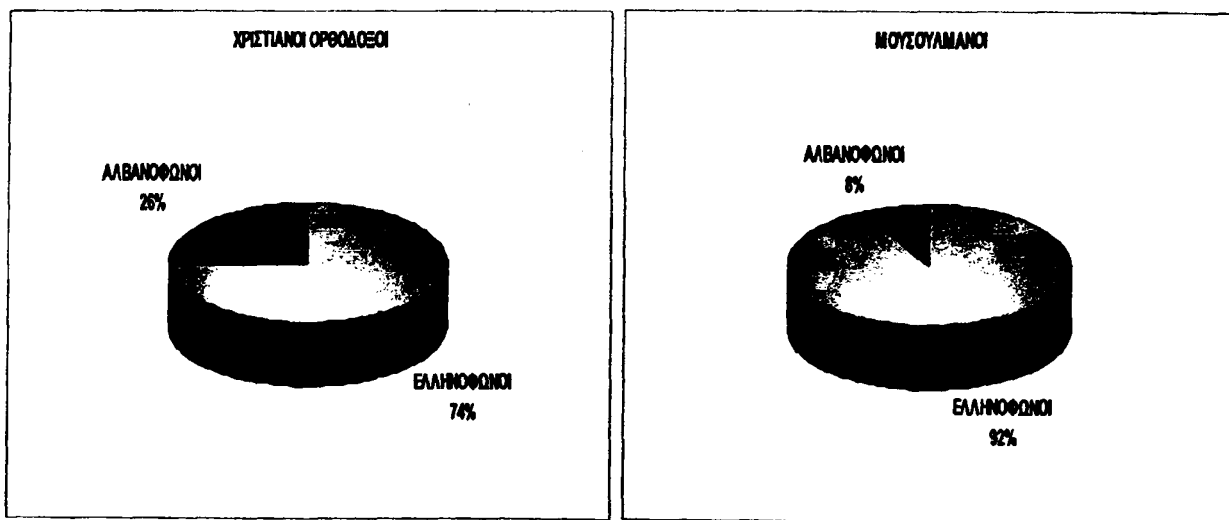

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 6: Πληθυσμιακή και εθνολογική σύνθεση της περιφέρειας Πρέβεζας (1912-1913)

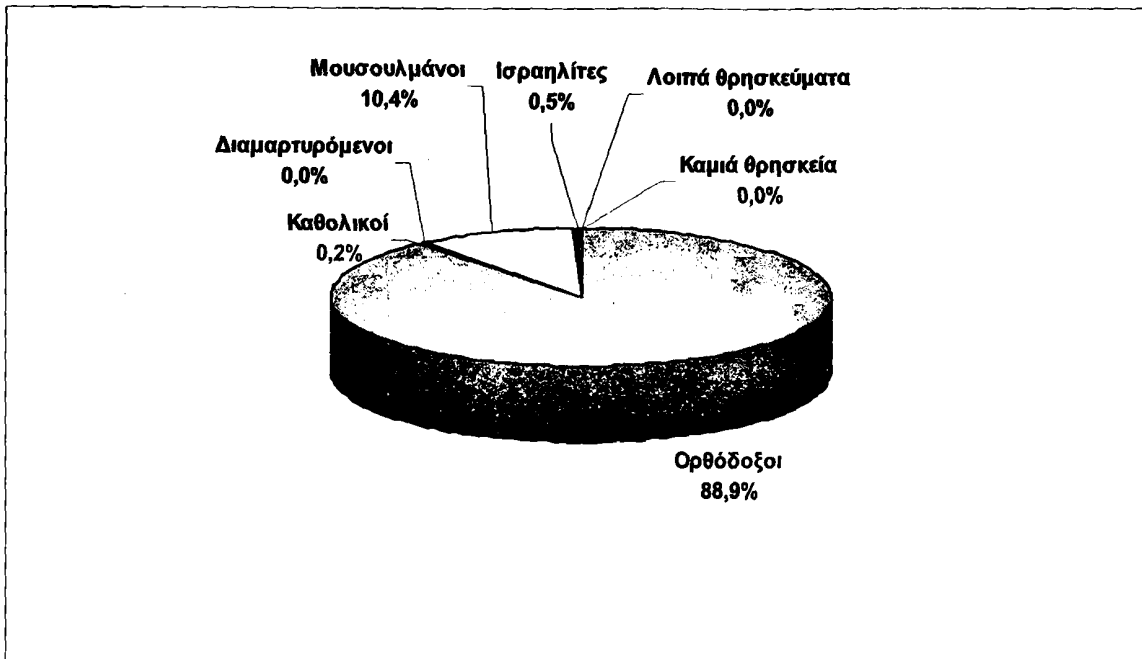
Πηγή: Πίνακας 7

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 7: Σύνθεση του πληθυσμού ανά θρήσκευμα στο σανιζάκι της Πρέβεζας (1913)

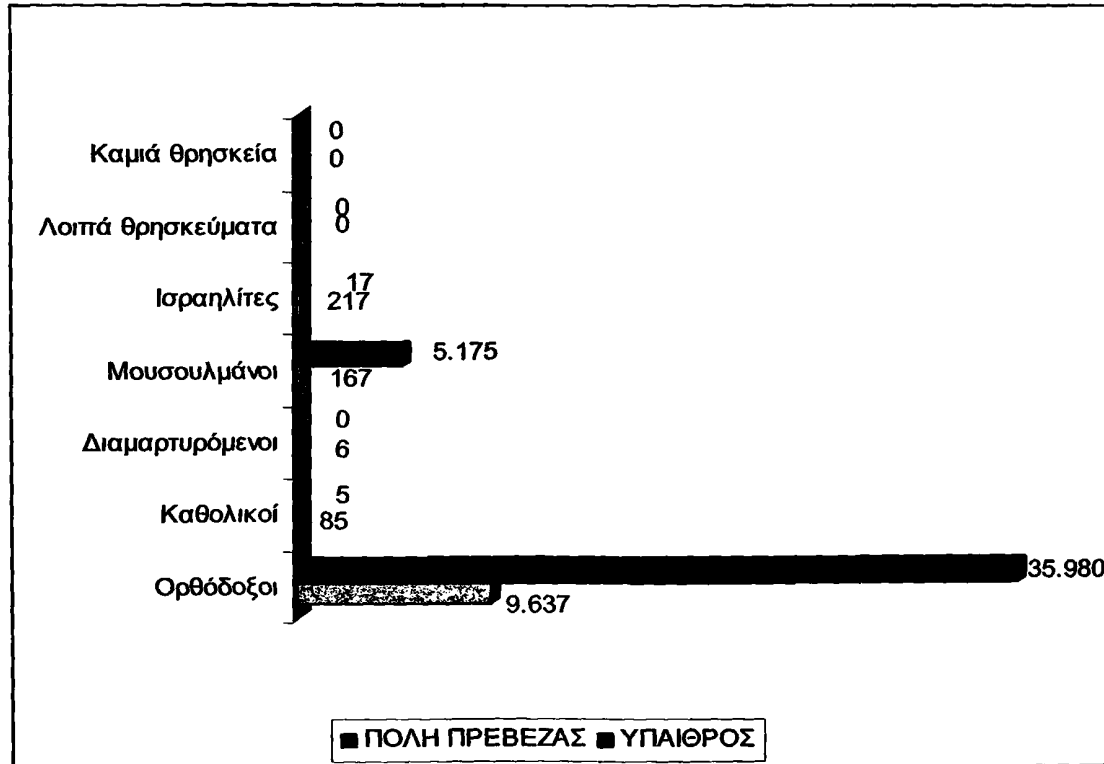
Πηγή: Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών 1913

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 8: Ποσοστιαία κατανομή του πληθυσμού της περιφέρειας Πρέβεζας ανά θρήσκευμα το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

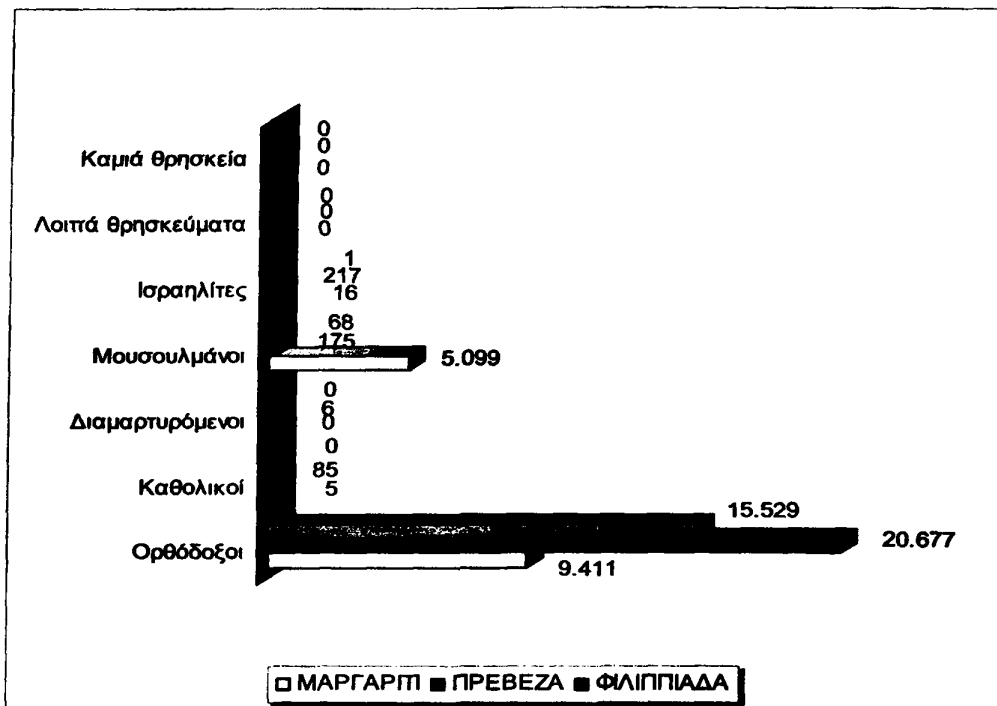
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 9: Κατανομή πληθυσμού της πόλης και της υπαίθρου της Πρέβεζας ανά θρήσκευμα το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

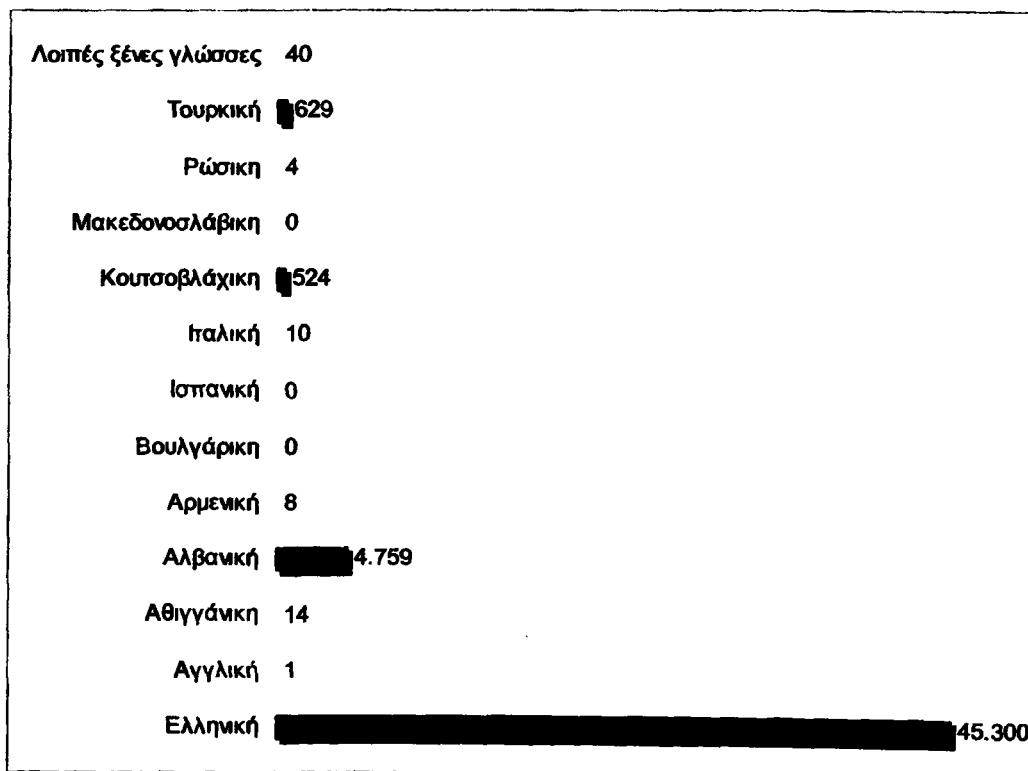

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 10: Κατανομή πληθυσμού των επαρχιών του νομού Πρέβεζας ανά θρήσκεια το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 11: Κατανομή πληθυσμού του νομού Πρέβεζας κατά γλώσσα το 1928

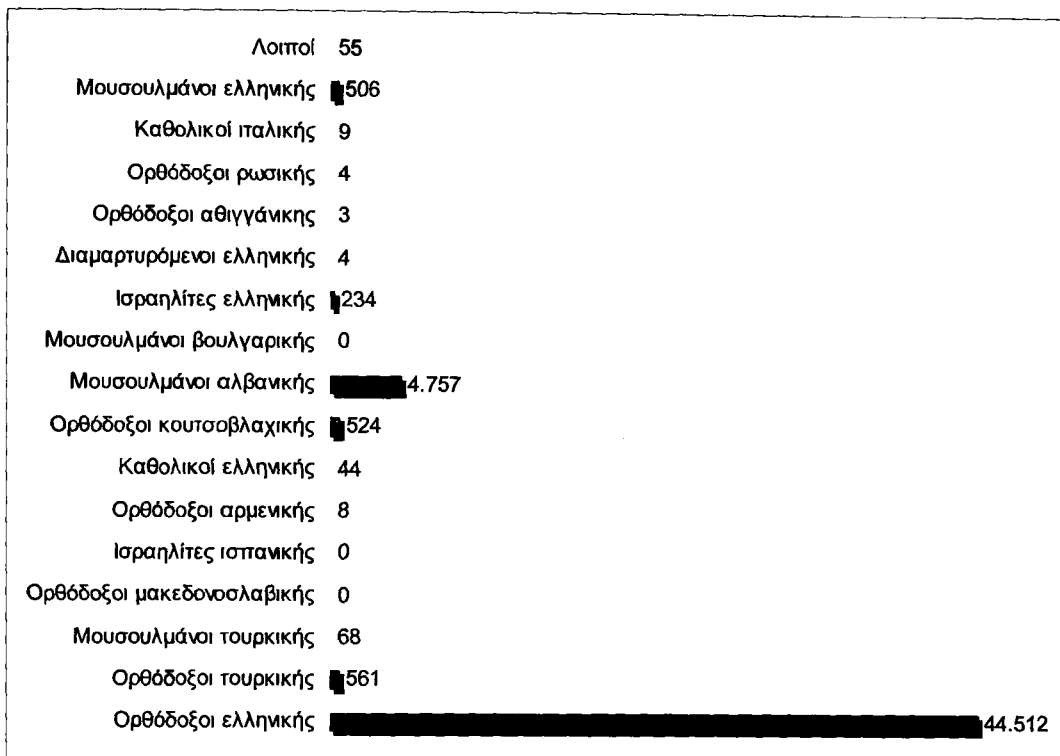

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

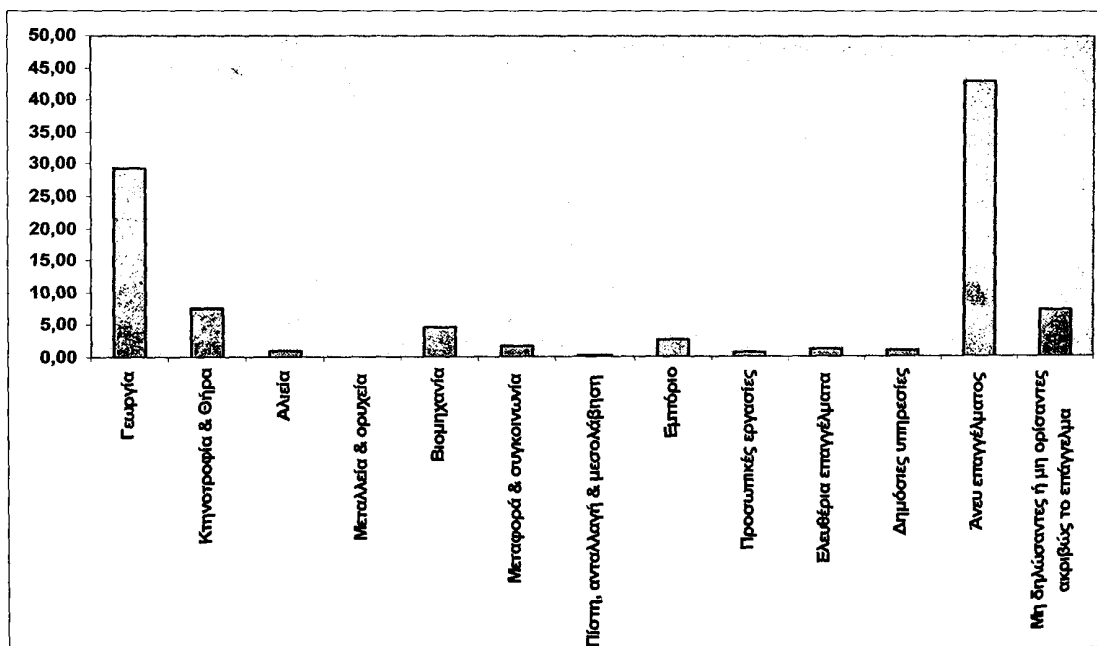

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 12: Κατανομή πληθυσμού του νομού Πρέβεζας κατά γλώσσα και θρησκεία το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

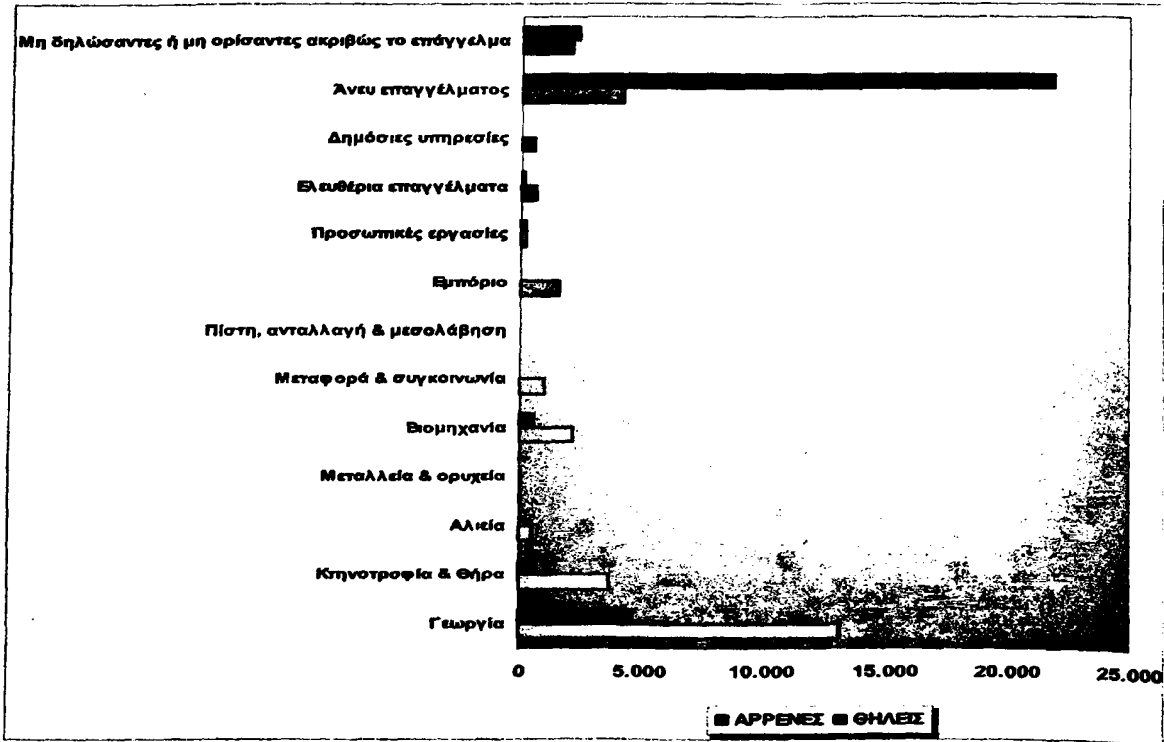
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 13: Ποσοστιαία επαγγελματική κατανομή του πληθυσμού της αγροτικής περιφέρειας της Πρέβεζας το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

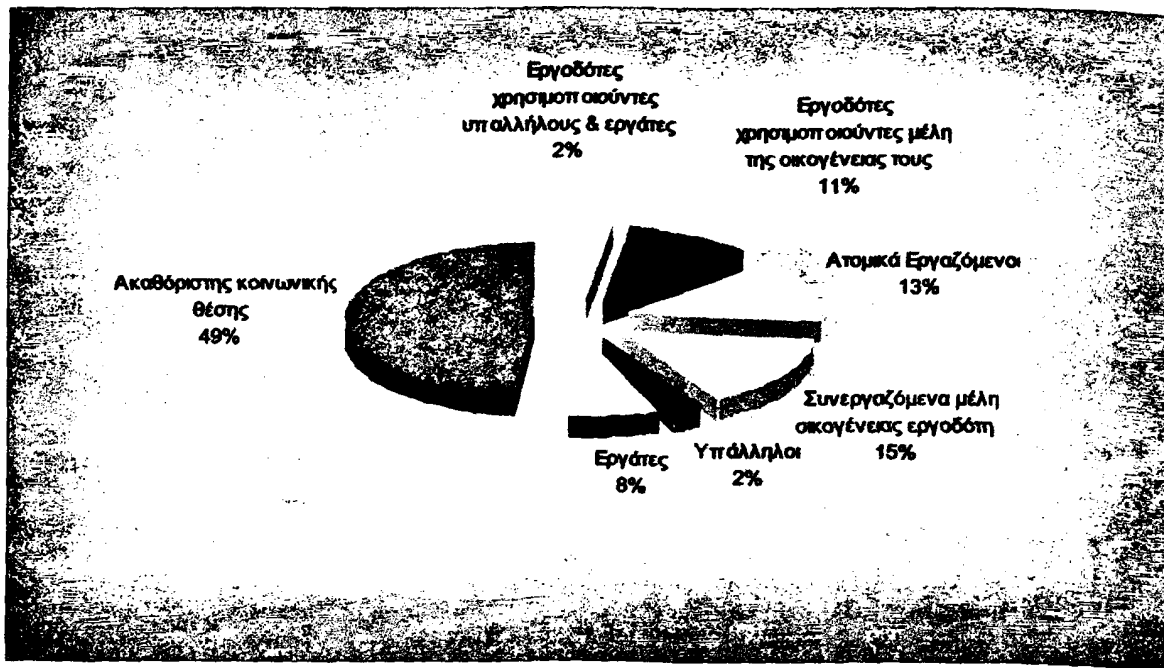

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 14: Σύνθεση επαγγελματιών ομάδων της Πρέβεζας το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

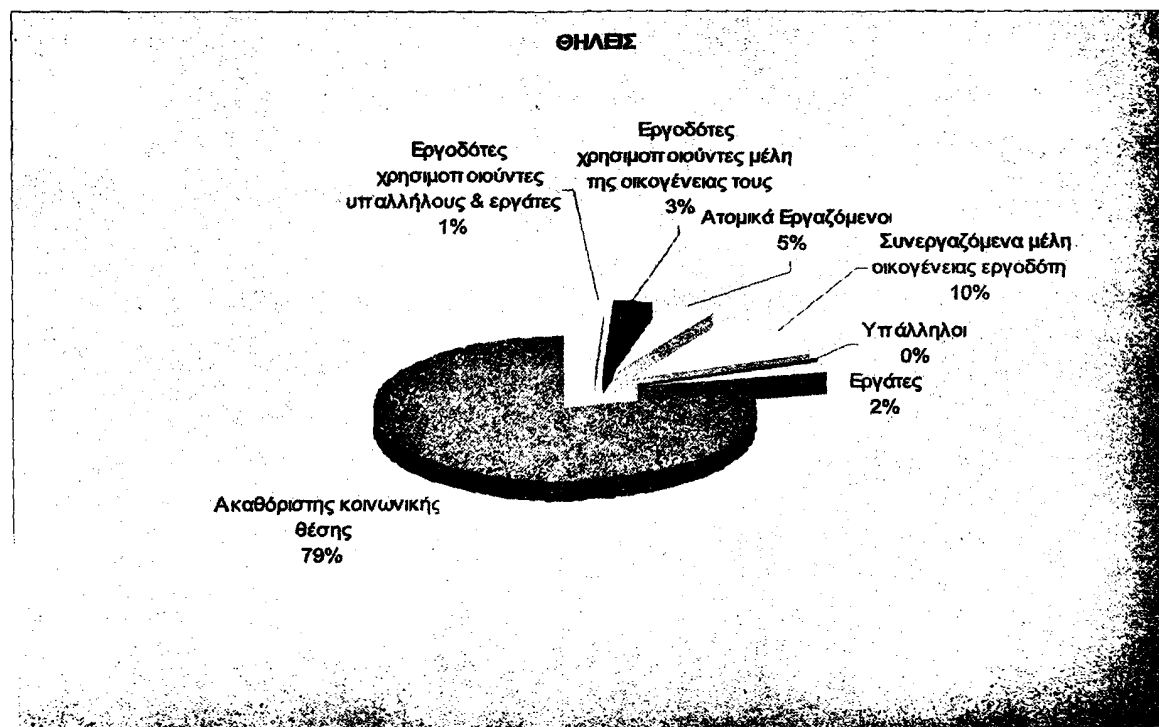
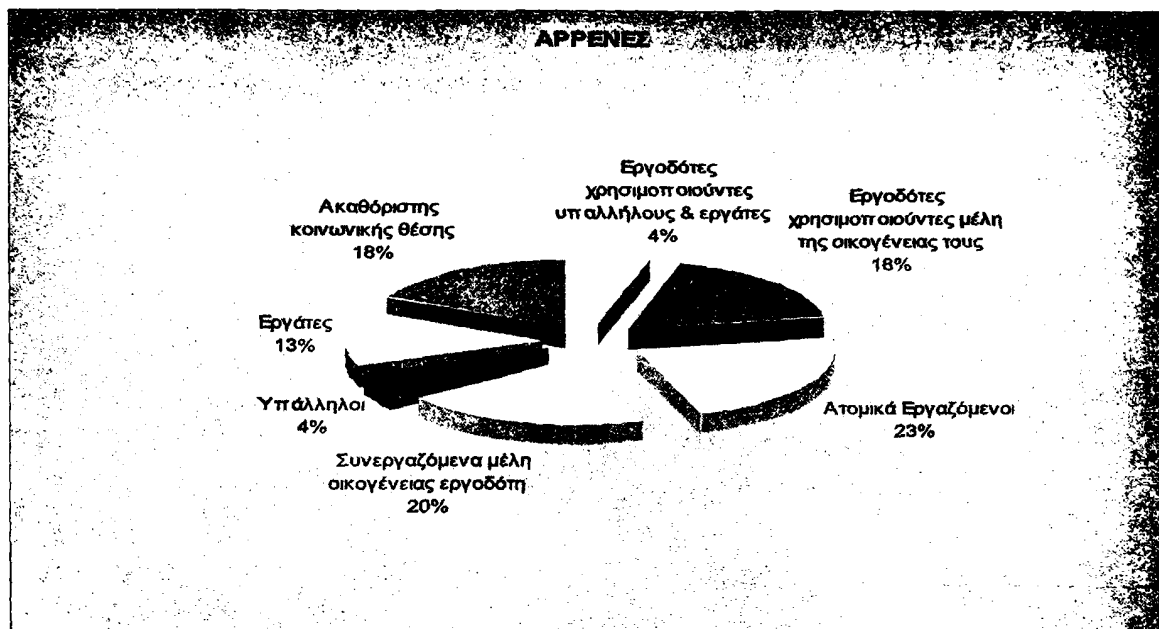
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 15: Κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού του νομού Πρέβεζας το 1928

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

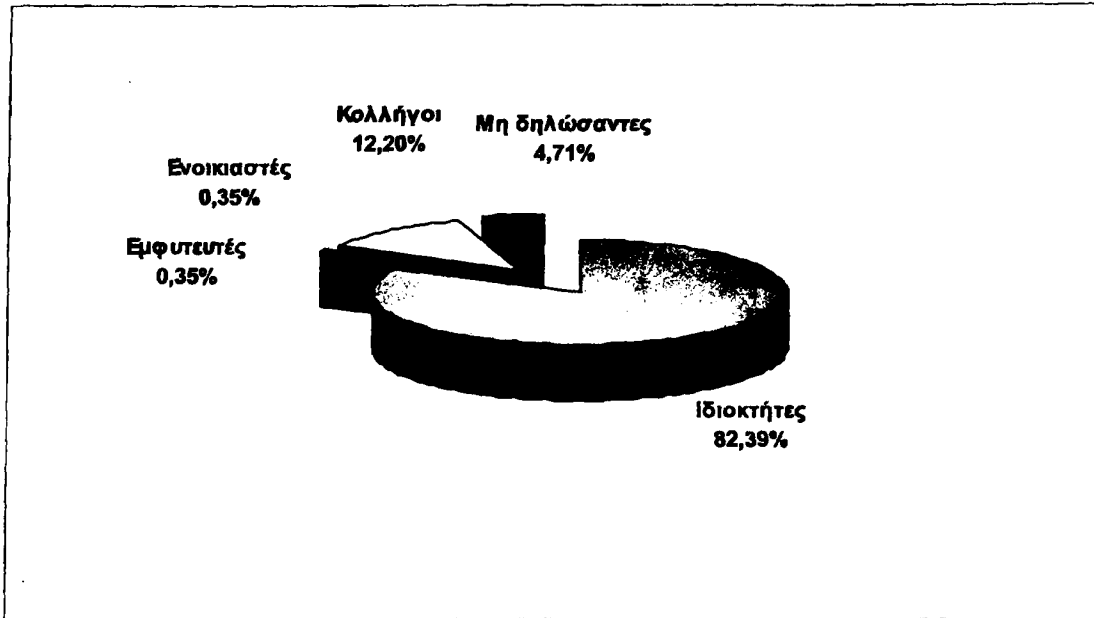
ΓΡΑΜΜΑ 16: Κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού κατά φύλο στο Νομό Πρέβεζας το 1928

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

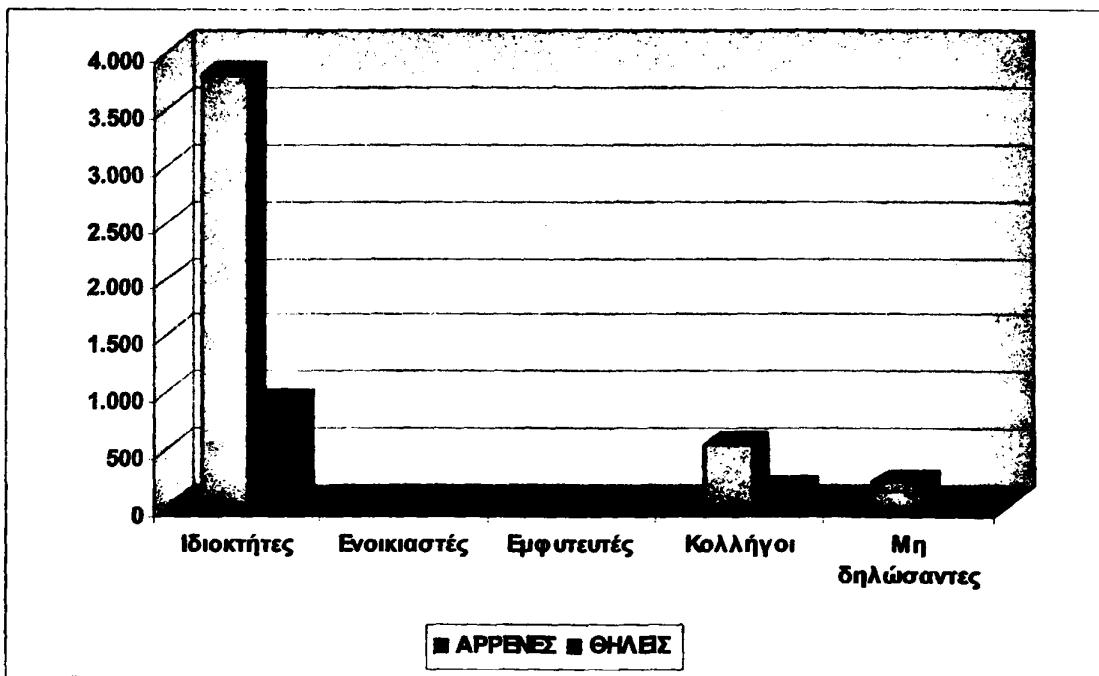

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 17: Κατανομή πληθυσμού ανά είδος γαιοκτητικής σχέσης στην Πρέβεζα το 1928

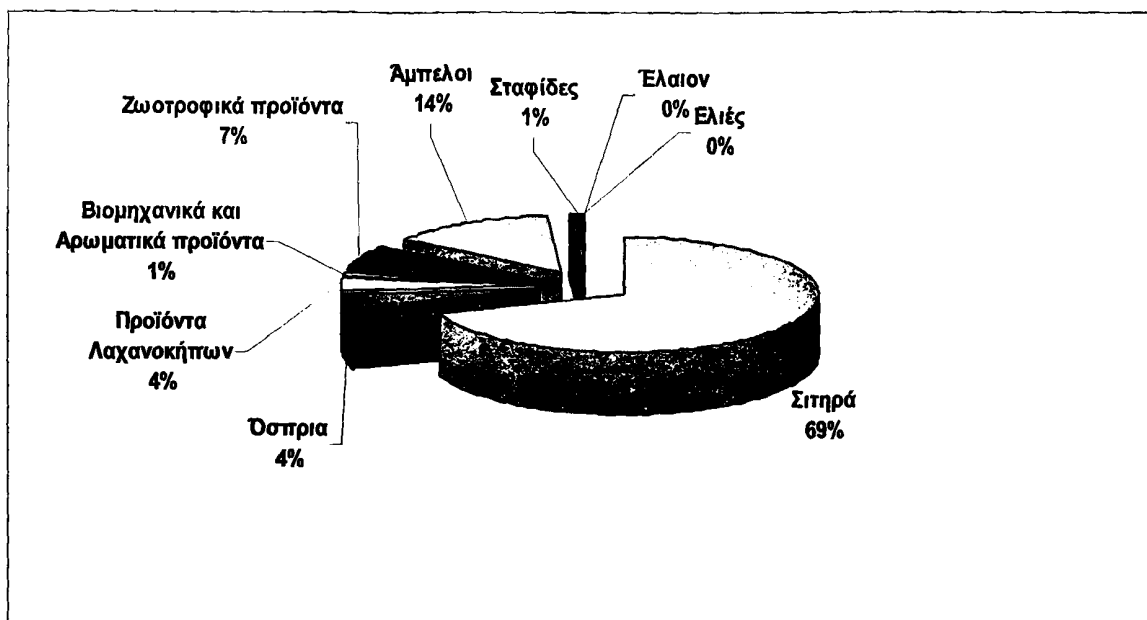
Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 18: Δημογραφική σύνθεση πληθυσμού ανά είδος γαιοκτητικής σχέσης στην Πρέβεζα το 1928

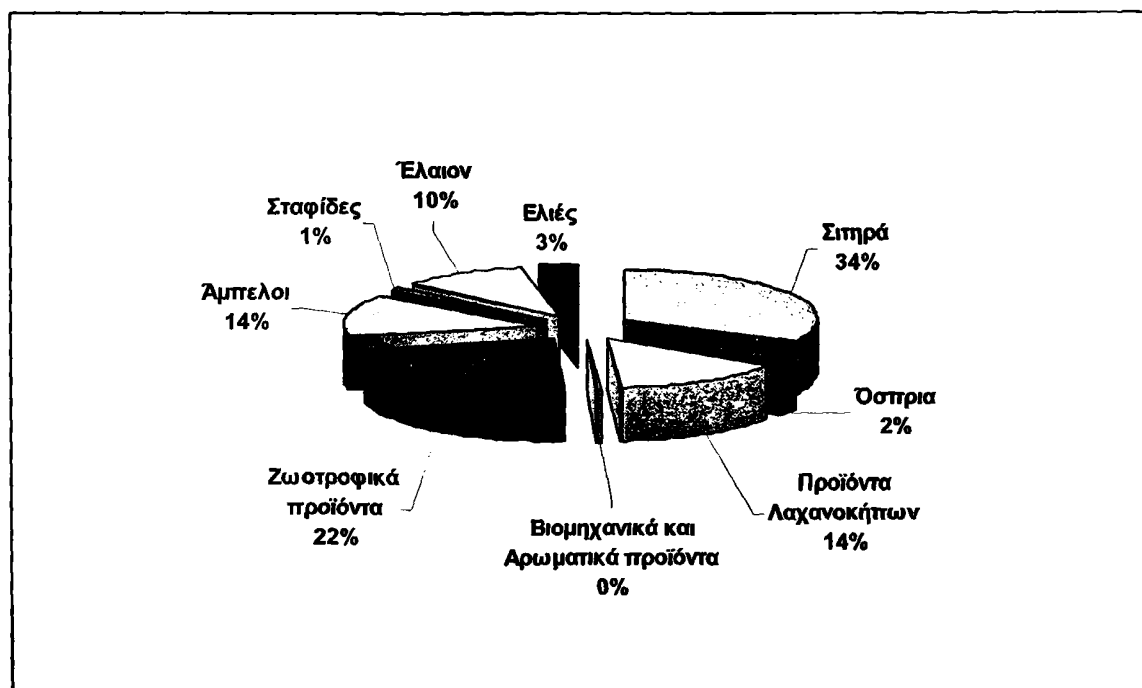
Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1932, 1933, 1935

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 19: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις στο νομό Πρέβεζας κατά το 1937

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1938

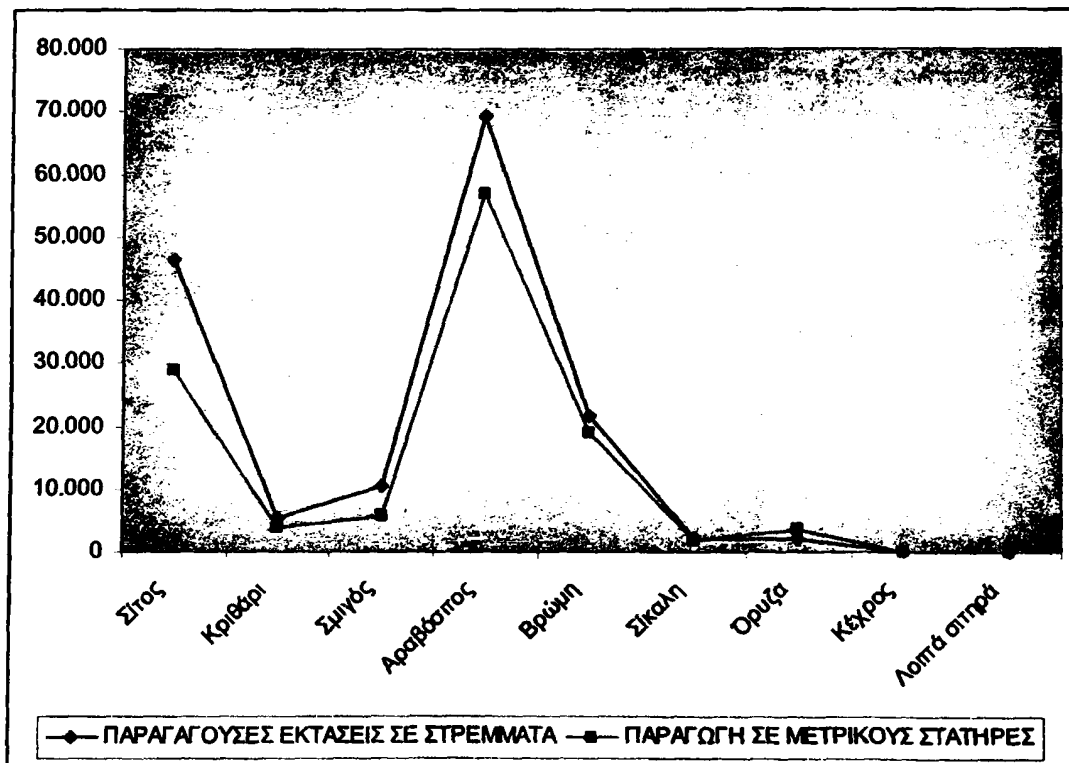
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 20: Γεωργική παραγωγή σε μετρικούς στατήρες στο νομό Πρέβεζας κατά το 1937

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1938

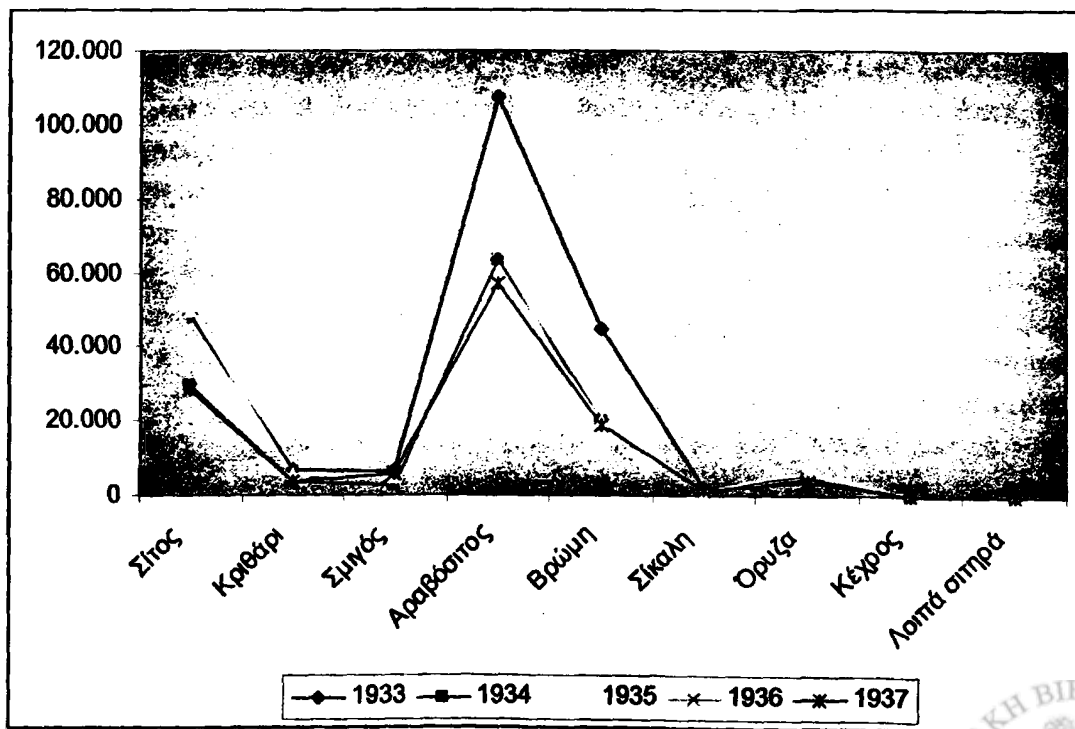

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 21: Καλλιεργηθείσες εκτάσεις και στρεμματικές αποδόσεις στην περιφέρεια Πρέβεζας το 1937

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1938

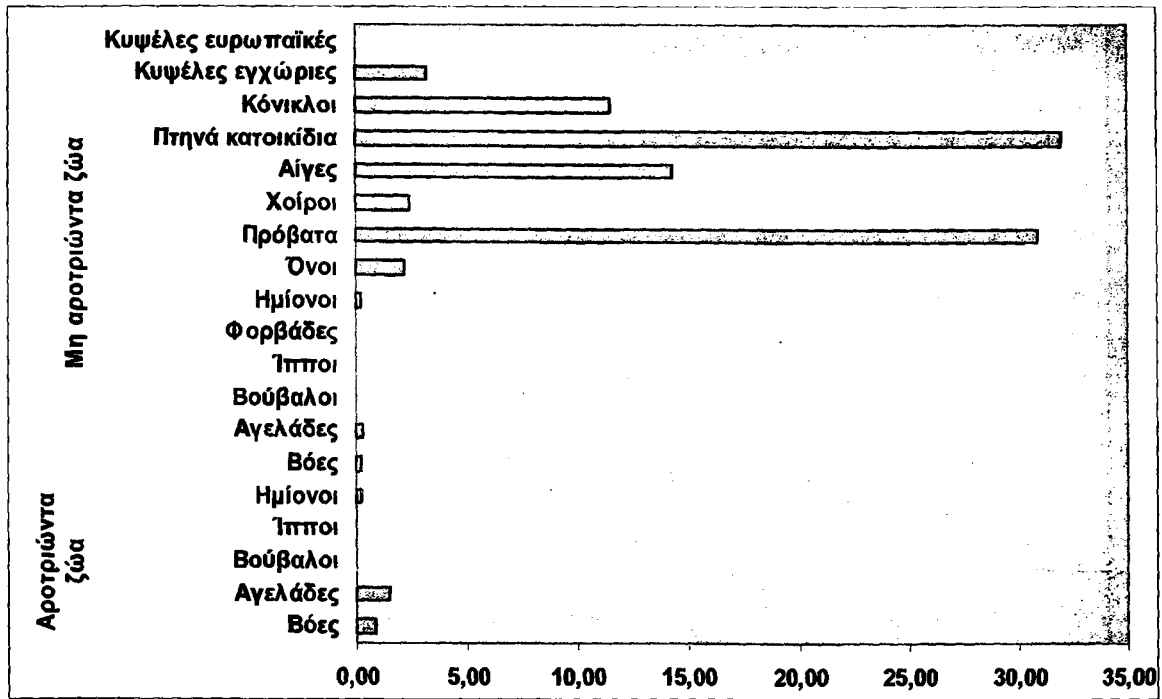
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 22: Παραγωγή σιτηρών σε μετρικούς στατήρες στην περιφέρεια Πρέβεζας (1933-1937)

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1938

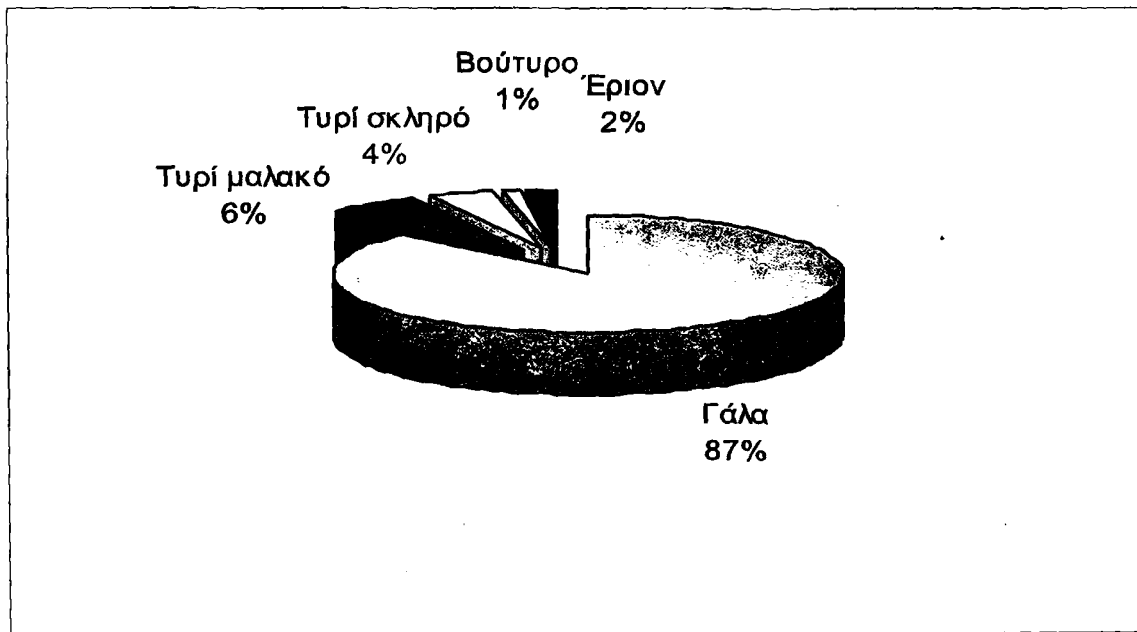

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 23: Αριθμός των ζώων, των κατοικίδιων πτηνών και κυψελών το 1937

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1938

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 24: Παραγωγή ζωικών προϊόντων στην περιφέρεια της Πρέβεζας το 1937

Πηγή: Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας 1938

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

*Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην Πρέβεζα
ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα*

Προλεγόμενα

ΑΝ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΗ ΜΕ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ επιστημονική έρευνα έχει κατά την τελευταία εικοσαετία παρουσιάσει μεγάλη πρόοδο, χάρη στη δημοσίευση, αφενός, πολλών σχετικών επιστημονικών μελετών και, αφετέρου, αρκετών άλλων με χαρακτηριστήρα ιστοριοδιφικό ή καταγραφής προσωπικών αναμνήσεων, στον τομέα της μελέτης της πολεοδομικής εξέλιξης και της αρχιτεκτονικής της πόλης η πρόοδος είναι πολύ μικρή.¹ Η αρχιτεκτονική της κατοικίας είναι ένα από τα επιμέρους θέματα της πρεβεζάνικης αρχιτεκτονικής για τα οποία μελέτες με τη μέθοδο της ιστορίας της αρχιτεκτονικής απουσιάζουν εντελώς. Για να γίνει εξ αρχής σαφές ότι ένα τέτοιο εγχείρημα παρουσιάζει σοβαρές δυσκολίες πρέπει να διευκρινισθούν τα εξής: 1^{ον}: Καθώς τα τελευταία χρόνια ένας τεράστιος αριθμός παλαιών σπιτιών της πόλης έχει κατεδαφισθεί, και συνεπώς διαπαντός χαθεί, ή έχει τόσο πολύ αλλοιωθεί εξ αιτίας επεμβάσεων μιας κακώς εννοούμενης αποκατάστασης, αυτού που στην καθημερινή γλώσσα αποκαλείται με τον λανθασμένο όρο *αναπαλαίωση*, ώστε να μην μπορεί πλέον να αξιοποιηθεί επιστημονικά,² το διαθέσιμο για μελέτη υλικό είναι πια περιορισμένο και φτωχό, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχει κίνδυνος η σπουδή του να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα. 2^{ον}: Η μελέτη του υλικού παρουσιάζει ιδιαίτερη δυσκολία, καθώς, όπως και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, τα σπίτια της Πρέβεζας έχουν πολύ συχνά σύνθετη η και εξαιρετικά σύνθετη οικοδομική ιστορία, πράγμα που σημαίνει ότι για τον εντοπισμό των αυθεντικών τους στοιχείων πρέπει να καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια, ενώ δεν λείπουν οι περιπτώσεις που για αυτό απαιτείται κυριολεκτικά αρχαιολογική έρευνα. Και 3^{ον}: Σοβαρά προβλήματα στην έρευνα προκύπτουν επειδή το υλικό είναι ετεροβαρές και χρονικά άνισα κατανομημένο. Πιο συγκεκριμένα: Τα παραδείγματα σπιτιών της Πρέβεζας που γνωρίζουμε και που μπορούν να μελετηθούν έστω και στοιχειωδώς ικανοποιητικά, φαίνεται ότι ανήκουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία στον προχωρημένο 19^ο και στο πρώτο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα. Σπίτια του 18^{ου} αιώνα δεν είναι απίθανο να έφθασαν ως τις μέρες μας, αυτό όμως δεν μπορεί να αποδειχθεί με τρόπο αδιάσειστο (λ.χ. μέσω επιγραφών). Λείψανα παλαιότερων σπιτιών θα μπορούσαν να εντοπισθούν μόνο με μια (ανέφικτη με τα σημερινά δεδομένα) συστηματική αρχαιολογική έρευνα. Έτσι με σχετική ασφάλεια είναι δυνατόν να μελετηθεί η αρχιτεκτονική της πρεβεζά-

¹ Οι σχετικές μελέτες είναι οι εξής: ΒΕΛΕΝΗΣ 1991· ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994· 1998· 2001· ΤΣΑΪΜΟΥ 1994· ΚΑΜΠΟΛΗ 1994· 1995· ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ 1996· 2001· 2007· ΣΜΥΡΗΣ 2000· 2001α· 2001β· 2001γ· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, σποραδικά και κυρίως 57-69 και 271-296.

² Για το ζήτημα αυτό με αρκετές αναφορές στην πόλη της Πρέβεζας βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 2009α.

νικης κατοικίας κατά το 19^ο και τον 20^ο αιώνα, ενώ για τα παλαιότερα χρόνια μόνο ή, στην καλύτερη περίπτωση, κυρίως υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν.

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής της κατοικίας στην Πρέβεζα από την ίδρυση της πόλης ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα που επιχειρείται εδώ είναι διαρθρωμένη ως εξής: Αρχικά θα γίνει μια σύντομη αναφορά στις πηγές της έρευνας, στη συνέχεια θα γίνει μια εξαιρετικά συνοπτική παρουσίαση της ιστορίας σε σχέση με την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας, ώστε να καθορισθούν και να γίνουν κατανοητά τα πλαίσια μέσα στα οποία παρήχθη η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην πόλη, ακολούθως θα εξετασθεί η πρεβεζάνικη κατοικία ανά περίοδο από την άποψη της τυπολογίας, της μορφολογίας και της κατασκευής και, τέλος, θα επιχειρηθεί η εξαγωγή συμπερασμάτων. Όσον αφορά το τελευταίο θα πρέπει, μετά από τις διευκρινήσεις που έγιναν παραπάνω, να ξεκαθαρισθεί ότι εξαγωγή «τελικών» συμπερασμάτων δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο μετά από διεξοδική, κατά το δυνατόν, μελέτη του υλικού, αν ποτέ καταστεί δυνατόν αυτή να γίνει.

Οι πηγές της έρευνας

Η μελέτη βασίζεται κυρίως σε πρωτογενή έρευνα, η οποία συνίσταται στη σπουδή του ίδιου του υλικού, δηλαδή των παλαιών πρεβεζάνικων σπιτιών, μέσω σχεδιαστικής και φωτογραφικής τεκμηρίωσης καθώς και παρατηρήσεων σχετικών με την οικοδομική ιστορία τους, που έγιναν από τον γράφοντα τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια, και δευτερευόντως στη μελέτη αρχαιακού υλικού καθώς και στη διαθέσιμη φτωχή βιβλιογραφία.³ Το αρχαιακό υλικό είναι τα Δελτία Καταγραφής Κτηρίων της Επιχείρησης Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης (Ε.Π.Α.) και του Ερευνητικού Προγράμματος του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. «Ανάπλαση Ιστορικού Κέντρου Πρέβεζας», τα οποία συντάχθηκαν αντίστοιχα στα μέσα της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και φυλάσσονται στο Δήμο της Πρέβεζας, τα σχέδια αποτύπωσης της πόλης που έγινε στη δεκαετία του 1930 και το φωτογραφικό υλικό της συλλογής του Νίκου Δ. Καραμπέλα⁴ καθώς και εκείνο που δημοσιεύθηκε το 2002 στο Λεύκωμα *Οδοιπορικό στην παλιά Πρέβεζα*.⁵

Ιστορία και πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας

Η πολυτάραχη ιστορία της Πρέβεζας και αντίστοιχα η πολεοδομική της εξέλιξη⁶ στη σχετικά επίπεδη και χαμηλή έκταση στην ανατολική ακτή του άκρου της χερσονήσου που εκτείνεται νότια της Νικόπολης, με τα μικρά εξάρματα της γης στις θέσεις των φρουριών του Αγίου Αν-

³ Η βιβλιογραφία αυτή περιλαμβάνει κυρίως τις σχετικές με τα σπίτια ή και άλλες, γενικότερου ενδιαφέροντος μελέτες του ερευνητή της τοπικής ιστορίας Γιώργου Μουστάκη (ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, σποραδικά και κυρίως 271-296, και της Ντίνας Τσαίμου (ΤΣΑΪΜΟΥ 1994), τις έμμεσα, μεν, πολύ χρήσιμες, δε, σχετικές με την αρχιτεκτονική των φούρνων και των ελαιοτριβείων της πόλης μελέτες της Αναστασίας Καμπόλη (ΚΑΜΠΟΛΗ 1994· 1995· ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ 1996· 2001· 2007) καθώς και ορισμένες, επίσης έμμεσα, σχετικές μελέτες του γράφοντος (ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994· 1998· 2001).

⁴ Βλ. κυρίως ΣΑΒΒΙΔΗΣ & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1991· ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994.

⁵ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑ 2002.

⁶ Σχετικά βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994 και 2001.

δρέα και του Αγίου Γεωργίου και ο εξαφανισμένος σήμερα χείμαρρος Καρυδάς, που έρεε κατά μήκος της λεωφόρου Ειρήνης και της οδού Καρυωτάκη, μπορεί να χωρισθεί σε τέσσερις κύριες περιόδους.

Η πρώτη περίοδος αρχίζει στα μέσα του 15^{ου} αιώνα με την οθωμανική κατάκτηση και την οικοδόμηση του ισχυρού οθωμανικού φρουρίου της Πρέβεζας στη θέση Μπούκα και τελειώνει μετά από τη σύντομη Βενετική κατοχή που διήρκεσε από το 1684 ως το 1701. Το τέλος της περιόδου σηματοδοτείται από την καταστροφή του φρουρίου και του εκτός των τειχών του μικρού οικισμού (Εικ. 1.Ι).

Η δεύτερη περίοδος καλύπτει ολόκληρο το 18^ο αιώνα. Αρχίζει το 1701, με μια σύντομη περίοδο Τουρκοκρατίας, που διήρκεσε ως το 1718, συνεχίζει με τη μακρά περίοδο της Ενετοκρατίας και κλείνει με το «Χαλασμό της Πρέβεζας» το 1798, που ακολούθησε τη μικρή σε διάρκεια Γαλλική Κατοχή (1797-1798). Την εποχή αυτή οικοδομήθηκε το Φρούριο του Αγίου Ανδρέα και η νέα πόλη, της οποίας συνέχεια αποτελεί η σημερινή, κτίσθηκε μέσα και γύρω από το οχυρό (Εικ. 1.ΙΙ).

Η τρίτη περίοδος αρχίζει με την κατάληψη της Πρέβεζας από τον Αλή πασά, το 1798. Περιλαμβάνει τα ταραχώδη χρόνια μέχρι την καταστροφή του Τεπελενλή το 1820 και την περίοδο της τελευταίας Τουρκοκρατίας, ως την Απελευθέρωση της πόλης από τον Ελληνικό Στρατό στις 21 Οκτωβρίου του 1912. Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ο πολεοδομικός ιστός της οχυρωμένης στα πρώτα χρόνια του αιώνα από τον τύραννο των Ιωαννίνων πόλης πήρε τη μορφή που διατήρησε ως τα μεταπολεμικά χρόνια (Εικ. 1.ΙΙΙ).

Η τέταρτη περίοδος ξεκινά με την ενσωμάτωση της Πρέβεζας στο Ελληνικό Κράτος και, με σημαντικό σταθμό τις καταστροφές του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου, φθάνει ως την δεκαετία του 1970, οπότε αρχίζει η έντονη και ταχεία αλλά απρογραμματίστη ανάπτυξη της πόλεως, η οποία κατέληξε στη ριζική αλλαγή της φυσιογνωμίας της (Εικ. 1.ΙV).

Η αρχιτεκτονική της κατοικίας

Για την κατοικία στην Πρέβεζα από την ίδρυση της πόλης ως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα, τίποτε δεν είναι με ασφάλεια γνωστό. Οι γνωστές παραστάσεις του εντός των τειχών του φρουρίου και γύρω από αυτό μικρού οικισμού δεν μπορούν να συμβάλουν στην έρευνα, καθώς αποδίδουν εντελώς συμβατικά τις κατοικίες. Πρέπει πάντως να θεωρηθεί βέβαιο ότι όχι μόνο τα τριάντα σπίτια του «χωριού»,⁷ όπως χαρακτηρίζεται ο εκτός του φρουρίου της Μπούκας οικισμός στις αρχές του 17^{ου} αιώνα, αλλά, ίσως, ακόμη και οι κτισμένες μέσα στο κάστρο κατοικίες ήταν, όπως και στα μεταγενέστερα χρόνια τα σπίτια της Πρέβεζας,⁸ φτωχικές και ευτελείς κατασκευές.

Όσον αφορά στο 18^ο αιώνα, την περίοδο, δηλαδή, της Ενετοκρατίας, τα δεδομένα για τη μελέτη της κατοικίας στην πόλη είναι πολύ περιορισμένα. Δυστυχώς, μη ξέροντας τι ακριβώς καταστράφηκε κατά τον «Χαλασμό», δεν μπορούμε προς το παρόν να προσγράψουμε με ασφάλεια στην περίοδο αυτή ορισμένα από τα παλαιότερα σωζόμενα σπίτια της πόλης, τα οποία έχουν χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να αναχθούν σε αυτήν.⁹ Από στοιχεία που προέρχο-

⁷ Για το μέγεθος του εκτός του φρουρίου οικισμού της Πρέβεζας κατά τον 17^ο αιώνα βλ. κυρίως ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ, στον πρώτο τόμο του παρόντος, 395-433.

⁸ Βλ. σχετικά παρακάτω.

⁹ Ένα από τα κτήρια αυτά είναι το εξαιρετικά αλλοιωμένο σήμερα και χαμηλωμένο κατά ένα όροφο κτήριο στη νοτιοανατολική γωνία της διασταύρωσης των οδών Γρηγορίου Ε' και Αδριανουπόλεως. Η παλαιότητά του πι-

νται από αναφορές περιηγητών των αρχών του 19^{ου} αιώνα αλλά και από έμμεσα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη της κατοικίας της επόμενης περιόδου καθώς και από συγκρίσεις με ό,τι συνέβαινε στον τομέα αυτό στα επίσης ενετοκρατούμενα Επτάνησα φαίνεται ότι και κατά το 18^ο αιώνα στην Πρέβεζα υπήρχαν ξυλόπηκτα ή εξ ολοκλήρου ξύλινα σπίτια,¹⁰ αλλά και πολλά καλύβια,¹¹ παράλληλα με τα πλινθόκτιστα και τα λιθόκτιστα σπίτια, τα οποία ρητά αναφέρονται. Αν και τα περισσότερα από τα σπίτια της πόλης ήταν, όπως φαίνεται, φτωχικά, υπήρχαν μεταξύ τους και ορισμένα σπίτια υψηλών προθέσεων, κτισμένα «in venetian style», όπως εκείνα των οποίων τα ερείπια είδε το 1805 ο William Leake.¹²

Όπως ήδη αναφέρθηκε, μια αρκετά συστηματική μελέτη της πρεβεζάνικης κατοικίας κατά το 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα είναι δυνατόν να γίνει με βάση την εξέταση των πολυάριθμων σπιτιών της εποχής που σώζονται ακόμη ή που σώζονταν ως πρόσφατα στην πόλη. Οι κατοικίες της περιόδου αυτής διακρίνονται σε δύο ενότητες:

Στην πρώτη ανήκουν κατοικίες (Εικ. 4-8) που με βάση τα τυπολογικά, τα μορφολογικά και τα κατασκευαστικά τους στοιχεία, αλλά και τις χρονολογίες που μερικά από τα οψιμότερα παραδείγματα της ενότητας φέρουν, μπορούν να χρονολογηθούν από τις πρώτες δεκαετίες ως λίγο μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, χωρίς να μπορεί εντελώς να αποκλεισθεί και η τοποθέτηση ορισμένων από αυτές στο 18^ο αιώνα.

Στη δεύτερη ενότητα ανήκουν κατοικίες (Εικ. 8-10) υψηλών συνήθως προθέσεων, αλλά και λαϊκότερα σπίτια, που με βάση ορισμένα ασφαλώς χρονολογημένα παραδείγματα τοποθετούνται χρονολογικά στην περίοδο από το 1875 περίπου ως τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ενότητα αυτή ανήκουν και τα εν σειρά διατεταγμένα σπίτια που η οθωμανική κυβέρνηση έκτισε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα για τους Μουσουλμάνους πρόσφυγες από τη Βοσνία στα «Μοατζίρικα», τα οποία αποτελούν εξαιρετο, όσο και σπάνιο, δείγμα οργανωμένης δόμησης¹³ (Εικ. 11).

Πρέπει εξ αρχής να τονισθεί ότι οι δύο αυτές ενότητες κατοικιών της Πρέβεζας συνδέονται με κοινά χαρακτηριστικά που καθιστούν κάποτε δύσκολη τη διάκριση μεταξύ τους. Ισχύει, δηλαδή, σε κάποιο βαθμό και εδώ αυτό που ορθά παρατηρεί μελετώντας την αρχιτεκτονική της περιόδου της Αγγλοκρατίας στην Κέρκυρα η Αφροδίτη Μπιρμπίλη:¹⁴

Η κερκυραϊκή αρχιτεκτονική παράδοση που βασίστηκε αρχικά, λόγω των ιστορικών συνθηκών, στα στοιχεία της ιταλικής αναγέννησης και του μπαρόκ, πέρασε στη συνέχεια ομαλά στον κλασικισμό στην πιο πρώιμη έκφρασή του, με μορφές ενταγμένες στα ευρωπαϊκά ακαδημαϊκά πρότυπα, έτσι ώστε να διαμορφωθεί τελικά ένα σύνολο αστικό αρμονικό, εξαιρετικής σημασίας, που ελάχιστα μεταβλήθηκε από τη διείσδυση αθηναϊκών ή άλλων επι-

---

στοποιείται, πέρα από τη γενική του μορφή από την κατασκευή του πατώματος του δευτέρου ορόφου, ο οποίος είναι χαρακτηριστικός της ευρωπαϊκής οικοδομικής από τον ύστερο μεσαίωνα.

¹⁰ Η ύπαρξη στα Ιόνια νησιά από το Μεσαίωνα ως και τα νεώτερα σχετικά χρόνια ξυλόπηκτων ή και εξ ολοκλήρου ξύλινων κτηρίων (σπιτιών αλλά και εκκλησιών) προκύπτει από μαρτυρίες, ΚΑΡΥΔΗΣ 2007, 68-70 και ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 166 και 172-173: «... τα σπίτια της Αγίας Μαύρας όσα ήταν με ξυλοδεσιά ...» (έτος 1613), «... σπίτια όλα και μαγαζία και κτιστά και ταύλινα ...» (έτος 1625), «... ο Άγιος Αθανάσιος ... ή τον τάβλινο» (έτος 1704), από παλαιές απεικονίσεις αλλά και από τα παράδειγμα της Λευκάδας, στην οποία η κατασκευή ξύλινων σπιτιών συνεχίζεται ως σήμερα. Σχετικά βλ. ΑΡΓΥΡΟΥ et al. 1971· ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ & ΓΑΝΤΕ 1995· ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ 1999, 83-121.

¹¹ Όπως αυτά στα οποία αναφέρονται ο William Leake και ο Thomas Hughes, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 187· 2005, 72.

¹² ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 187.

¹³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 125.

¹⁴ ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ 2002, 23.

δράσεων (εκλεκτικιστικών κλπ.) μετά την ένωση και που διατηρείται ακόμη σε σημαντικό βαθμό αναλλοίωτο.

Από την άποψη της τυπολογίας οι κατοικίες της πρώτης ενότητας (Εικ. 2), ισόγειες η διώροφες, μικρού και μέτριου, συνήθως, μεγέθους αλλά, κάποτε, και αρκετά μεγάλες, είναι καθ' όλα «επτανησιακές», καθώς εμφανίζουν όλα τα χαρακτηριστικά των βασικών τύπων κατοικίας που απαντούν στα Ιόνια νησιά.¹⁵ Ο απλούστερος από τους τύπους αυτούς, εκείνος του μονόχωρου σπιτιού (Εικ. 2.Α) δεν έχει προς το παρόν εντοπισθεί στην Πρέβεζα, το πιθανότερο, όμως, είναι αυτός να είχε εφαρμοσθεί σε πρώιμα, φτωχά σπίτια. Οι κατοικίες του δεύτερου τύπου περιλαμβάνουν έναν σχετικά ευρύ κύριο χώρο διημέρευσης, υποδοχής αλλά και κυκλοφορίας, το «πόρτεγο» (ΠΟ), στη μία πλευρά του οποίου είναι διατεταγμένοι ένας ή δύο χώροι διαμονής, οι «κάμερες» (Κ) (Εικ. 2.Β). Ο τρίτος τύπος περιλαμβάνει κατοικίες με κεντρικό «πόρτεγο» (ΠΟ) εκατέρωθεν του οποίου είναι διατεταγμένες ανά μία ή ανά δύο «κάμερες» (Κ) (Εικ. 3.Γ).

Η μελέτη της καταγωγής και της διάδοσης από παλιά, και όχι μόνο στα νεώτερα χρόνια, όπως έχει υποστηριχθεί,¹⁶ στον ελλαδικό νησιωτικό χώρο, κυρίως στις Κυκλάδες, την Κρήτη και τα Επτάνησα, του τύπου αυτού, καθώς και ανάλογων διατάξεων που απαντούν στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο των Βαλκανίων και της Μικράς Ασίας, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον.¹⁷ Προς το παρόν, λαμβάνοντας υπ' όψιν τα διαθέσιμα δεδομένα και τις απόψεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί,¹⁸ θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι, ενώ τα νεώτερα, του 18^{ου} και κυρίως του 19^{ου} αιώνα, παραδείγματα συνδέονται με επιδράσεις ρευμάτων της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής και κυρίως του κλασικισμού, τόσο στην αρχιτεκτονική της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και σε εκείνη των ελεύθερων χριστιανικών κρατών της εποχής, από τα παλαιότερα παραδείγματα όσα μεν βρίσκονται σε ενετοκρατούμενες περιοχές σχετίζονται με τις κατοικίες της ίδιας της Βενετίας,¹⁹ τα τυπολογικά πρότυπα των οποίων θεωρούνται βυζαντινά,²⁰ όσα δε βρίσκονται στις τουρκοκρατούμενες ηπειρωτικές περιοχές, όπως λ.χ. η Κοζάνη και η Σιάτιστα,²¹ ανήκουν σε μια σπάνια σχετικά απαντώμενη τυπολογική ενότητα της κατοικίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία καθόλου δεν αποκλείεται να έχει και αυτή βυζαντινές καταβολές. Λίγα από αυτά τα παλιά πρεβεζάνικα σπίτια διαθέτουν διαδρόμους κυκλοφορίας, ανεξάρτητους από τους κύριους χώρους διημέρευσης και διαμονής, η τυπολογική τους, όμως, κατάταξη δεν είναι εύκολη. Σπανιότερα, σε περιπτώσεις μεγάλων σπιτιών οι κατόψεις εμφανίζονται συνθετότερες, με το «πόρτεγο» (ΠΟ) να περιβάλλεται κατά τις τρεις πλευρές του από κύριους ή και βοηθητικούς χώρους (Εικ. 2.Δ, Ε). Η πρόσβαση στο «πόρτεγο» (ΠΟ) των πρεβεζάνικων σπιτιών, όπως άλλωστε και σε εκείνα των Επτανήσων, γινόταν είτε απευθείας από τη «λότησα», το συνήθως στεγασμένο δηλαδή πλατύσκαλο, είτε, τις περισσότερες φορές, από τον «πότζο», έναν σχετικά στενό ξύλινο ή ξυλόπηκτο εξώστη διατεταγμένο κατά μήκος της μιας όψης του σπιτιού. Στον «πότζο» (ή και «μπότζο») (π) εντάσσονταν συνήθως η κλίμακα ανόδου στον όροφο και, κάποτε, βοηθητικοί χώροι, όπως μαγειρεία

¹⁵ Για την τυπολογία της κατοικίας στα Επτάνησα βλ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 2003, 188-190 και πίν. 71, όπου και η σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης ΑΡΓΥΡΟΥ et al. 1971, εικ. 19.

¹⁶ ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ 2003, 24.

¹⁷ Με το ζήτημα αυτό έχει ασχοληθεί σε συνοπτική, αλλά περιεκτική μελέτη της η Μ. Φίλιππα-Αποστόλου (ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 2001).

¹⁸ Σύντομη παρουσίαση ορισμένων από αυτές βλ. ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ 2001, 170.

¹⁹ Για παραδείγματα κατοικιών της Βενετίας που ανήκουν στον τύπο αυτό βλ. πρόχειρα ZUCCONI 1995, 26 και 31.

²⁰ HOWARD 2005, 34.

²¹ Βλ. αντίστοιχα ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΚΟΛΩΝΙΑ 1990 και ΒΕΪΚΟΥ & ΝΟΜΙΚΟΥ-ΡΙΖΟΥ 1990.

και αποχωρητήρια. Στο ισόγειο, το οποίο στην Πρέβεζα είχε πολύ συχνά η μορφή ενός μεγάλου, ενιαίου χώρου, στεγάζονταν βοηθητικές λειτουργίες, όπως στάβλοι και αποθήκες, κάποτε όμως και εργαστήρια ή/και καταστήματα.

Η μορφολογία των παλαιών αυτών σπιτιών της Πρέβεζας ακολουθεί πιστά και απαρέγκλιτα εκείνη της επτανησιακής αρχιτεκτονικής. Οι όψεις των φτωχότερων «λαϊκών» σπιτιών, αλλά συχνά και σπιτιών υψηλότερων προθέσεων, ήταν γενικά λιτές. Οι αναλογίες τους ήταν μάλλον χαμηλές, τα πλήρη υπερίσχυαν των κενών, ασύμμετρες διατάξεις, αν και δεν αποτελούσαν τον κανόνα, απαντούσαν συχνά. Η όποια ανάδειξη των όψεων γινόταν κυρίως μέσω των ανοιγμάτων και σπάνια μέσω εξωστών και στοιχείων οριζόντιας και κατακόρυφης διάρθρωσης, όπως οι κοσμήτες και οι παραστάδες. Οι όψεις επιχρίονταν εκτός από τα τμήματά τους που ήταν κτισμένα με λαξευτή τοιχοποιία, δηλαδή τις γωνίες και τα πλαίσια των ανοιγμάτων. Ψηλά στα τελειώματα, μάλιστα, των γωνιών το «κόψιμο» συνήθως διαμορφωνόταν στις περισσότερες περιπτώσεις με κοιλόκυρτο διακοσμητικό τελείωμα. Στη σύνθεση των όψεων των μεγαλύτερων και κάπως νεώτερων (εκείνων, δηλαδή, που χρονολογούνται μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα) σπιτιών, διαπιστώνονται συχνά ψηλές προθέσεις και τάσεις για μνημειακότητα. Χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά συμμετρικές διατάξεις και μια ρυθμολογία που προκύπτει από ένα συνδυασμό στοιχείων της τοπικής οικοδομικής παράδοσης και ενός πρώιμου «επτανησιακού» κλασικισμού. Επιρροές από την επίσημη, ακαδημαϊκή, αρχιτεκτονική είναι συχνά εμφανείς.

Όσον αφορά την κατασκευή τους τα φτωχότερα πρεβεζάνικα σπίτια του 19^{ου} αιώνα ήταν, όπως ήδη αναφέρθηκε, καλύβες από «φράχτη»,²² που αναφέρονται ως «σπιτοκάλυβα» και «χεργιώνες»,²³ όμοιες προφανώς με αυτές που ακόμη ως τη δεκαετία του 1950 κατασκευάζονταν στα φτωχά χωριά της ευρύτερης περιοχής.²⁴ Η οικοδομική των υπολοίπων σπιτιών ακολουθεί επίσης την επτανησιακή παράδοση, η οποία εν προκειμένω είναι ένα ενδιαφέρον, όσο και ιδιότυπο κράμα της τοπικής παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της ευρύτερης περιοχής, η οποία έχει τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του ευρύτερου βαλκανικού και μικρασιατικού χώρου και της επί αιώνες εισαγόμενης στις βενετοκρατούμενες περιοχές μέσω των μεγάλων δημοσίων έργων, οικοδομικής της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής (Εικ. 3).

Οι κατοικίες της δεύτερης ενότητας (Εικ. 12-16) εντάσσονται τυπολογικά στην ευρύτατη εκείνη ομάδα κτηρίων διαφόρων χρήσεων (σπιτιών, μοναστηριακών πτερύγων κατοικίας, διοικητικών κτηρίων, κτηρίων με κοινωφελείς χρήσεις (όπως νοσοκομεία, ορφανοτροφεία κλπ.) που διαμορφώθηκε στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον 19^ο αιώνα, ξεπερνώντας σε εντυπωσιακό βαθμό θρησκευτικές, εθνικές, ακόμη και κοινωνικές ιδιαιτερότητες, αλλά ενσωματώνοντας, υπό ορισμένες συνθήκες παλαιότερα στοιχεία και αξιοποιώντας κάποτε κτηριακούς τύπους της τοπικής παράδοσης, με την επιρροή της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής και μάλιστα του ρεύματος του κλασικισμού. Κύριο χαρακτηριστικό της τυπολογικής αυτής ενότητας είναι η κατά το δυνατόν συμμετρική διάταξη των χώρων της κατοικίας εκατέρωθεν ενός κεντρικού χώρου κυκλοφορίας, δηλαδή ενός διαδρόμου, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις παίρνει τη μορφή ενός ευρέως χώρου κυκλοφορίας αλλά και διημέρευσης και υποδοχής, που λέγεται «σάλα». Με τον κεντρικό αυτό χώρο κυκλοφορίας συνδέεται, όπου υπάρχει, το κλιμακοστάσιο, το οποίο είτε εντάσσεται στο χώρο είτε καταλαμβάνει ιδιαίτερο χώρο κάθετα συνήθως διατεταγμένο στον κεντρικό. Σε κατοικίες μεγάλου μεγέθους και υψη-

²² Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του William Leake, του Thomas Hughes, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2007, 187· 2005, 72, αλλά και του Γ. Μουστάκη, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 275.

²³ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 275.

²⁴ Περιγραφή του τρόπου κατασκευής των καλυβιών στην Πρέβεζα διασώζει ο Γ. Μουστάκης, ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 275.

λών προθέσεων, αλλά, κάποτε, σε μικρότερα σπίτια, όταν αυτό επιβάλλεται από τα δεδομένα του οικοπέδου ή άλλους εξωγενείς παράγοντες, ο κεντρικός χώρος συνδέεται με τους «δημόσιους» χώρους της κατοικίας και διαμορφώνεται ένας δεύτερος διάδρομος για την εξυπηρέτηση των πιο «ιδιωτικών» και των βοηθητικών χώρων.

Η μορφολογία των πρεβεζάνικων σπιτιών που κτίστηκαν στις δύο ή τρεις δεκαετίες μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα ακολουθεί τις αρχές του κλασικισμού, όπως αυτός διαμορφώθηκε την εποχή αυτή στα Επτάνησα, διατηρώντας σε πολλές περιπτώσεις μορφολογικά στοιχεία παρωχημένων ήδη ρυθμών της δυτικοευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής, όπως το μπαρόκ ή, ακόμη και ο μανιερισμός.²⁵ Οι παραπάνω παρατηρήσεις ισχύουν και για τη ναοδομία της εποχής τόσο στην Πρέβεζα όσο και στα Επτάνησα.²⁶ Σε αρκετές, πάντως, κατοικίες του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα διαφαίνονται ίσως πρότυπα του όψιμου ελλαδικού επαρχιακού κλασικισμού, ο οποίος εύστοχα έχει χαρακτηριστεί «πάνδημος»²⁷ και έχει δώσει στην Πρέβεζα αξιόλογα παραδείγματα (Εικ. 17).

Όσον αφορά την κατασκευή τους οι κατοικίες του όψιμου 19^{ου} αιώνα ακολουθούσαν σε μεγάλο βαθμό την ήδη διαμορφωμένη οικοδομική παράδοση, εμπλουτισμένη ή βελτιωμένη σε ορισμένες περιπτώσεις με στοιχεία από την οικοδομική του ύστερου κλασικισμού. Η διαφοροποίηση από την τοπική οικοδομική παράδοση εκφράζεται με την (μάλλον περιορισμένη) χρήση νέων υλικών, όπως ο δομικός σίδηρος, και ορισμένων νέων τρόπων δομής, κυρίως σε ξυλοκατασκευές (στέγες και πατώματα), αλλά και δευτερεύοντα στοιχεία όπως λ.χ. τα ρυθμολογικά στοιχεία των όψεων από τραβηχτά επιχρίσματα, τα κουφώματα κλπ.

Οι κατοικίες που χτίστηκαν στην Πρέβεζα στο Μεσοπόλεμο, αλλά και στα πρώιμα μεταπολεμικά χρόνια, δεν διαφέρουν τυπολογικά από εκείνες του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ως προς τη μορφολογία τους τα σπίτια της περιόδου αυτής ακολουθούν τις αρχές ενός απλουστευμένου επαρχιακού κλασικισμού ή, σπανιότερα, ενός υποδηλούμενου εκλεκτικισμού. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώνονται επιρροές από τα κινήματα του Art Nouveau και, κυρίως, του Art Deco καθώς και από το κίνημα της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής. Από την άποψη της κατασκευής οι όψιμες αυτές κατοικίες παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς εδώ συναντώνται σε συνδυασμό συχνά με συνήθεις παραδοσιακές κατασκευές, νέου, κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, τύπου ξυλοκατασκευές στεγών και πατωμάτων, καθώς και πρώιμες εφαρμογές του οπλισμένου σκυροδέματος.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της αρχιτεκτονικής της κατοικίας στην Πρέβεζα ως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα μπορεί αποφασιστικά να συνδράμει στην προσπάθεια κατανόησης της πολιτιστικής ταυτότητας της πόλης αυτής των ηπειρωτικών παραλίων, καθώς και άλλων γειτονικών περιοχών τις οποίες συνδέει με την Πρέβεζα κοινή ιστορία. Μπορεί, ωστόσο, να οδηγήσει επιπλέον στην συναγωγή ενδιαφερόντων συμπερασμάτων σχετικά με τον τρόπο που διαμορφώνεται ο τοπικός πολιτισμός, σημαντική έκφραση του οποίου είναι η αρχιτεκτονική, σε περιπτώσεις τόπων που εξ αιτίας ιστορικών συγκυριών αποκόπτονται για μεγαλύτερα ή μικρότερα χρονικά διαστήματα

²⁵ ΠΑΡΑΘΥΡΑ 1995.

²⁶ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 2009β, 171-172· 2010.

²⁷ ΜΠΗΡΗΣ & ΚΑΡΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ 2001, 213 και 171-210.

από ένα τμήμα του φυσικού γεωγραφικού τους χώρου και συνδέονται με άλλες περιοχές από τις οποίες δέχονται ισχυρές επιρροές.

Όσον αφορά τον 18^ο αιώνα η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην βενετοκρατούμενη πόλη της Πρέβεζας σχετίζεται, όπως φαίνεται, άμεσα με την επτανησιακή αρχιτεκτονική της εποχής, η οποία, τόσο στην επίσημη όσο και στη λαϊκότερη έκφρασή της, έχει έντονα ιταλικό χαρακτήρα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στη διαμόρφωσή της δεν έπαιξε ρόλο, σε κάποιο βαθμό που, βέβαια, δεν είναι εύκολο να καθορισθεί ακριβώς, η παλαιότερη, η μεσαιωνική, δηλαδή, τοπική οικοδομική παράδοση. Η διαπίστωση αυτή δεν εκπλήσσει, δεδομένου ότι η Πρέβεζα ουσιαστικά επανιδρύθηκε την εποχή αυτή μετά τις καταστροφές που υπέστη στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, και ότι τόσο η οικονομική όσο και η κοινωνική ζωή του πληθυσμού της οργανώθηκε κατά τα πρότυπα των λοιπών ενετικών κτήσεων. Η στενότητα, όμως, αυτή σχέση (στην ουσία πρόκειται για πλήρη ταύτιση), τόσο στους τομείς της τυπολογίας και της μορφολογίας, όσο και σε εκείνον της κατασκευής, του κύριου όγκου των κατοικιών της Πρέβεζας με εκείνες των Ιονίων νησιών συνεχίζεται βεβαιωμένα και κατά τον 19^ο αιώνα, όταν η πόλη βρισκόταν υπό οθωμανική κατοχή. Το εντυπωσιακό αυτό φαινόμενο δύσκολα εξηγείται αν αποδοθεί μόνο στη συνέχεια της διαμορφωμένης κατά τα προηγούμενα χρόνια οικοδομικής παράδοσης, λαμβανομένων, μάλιστα, υπ' όψιν 1^{ου}: ότι οι εξελίξεις που παρατηρούνται στην επτανησιακή αρχιτεκτονική εντοπίζονται και στην αρχιτεκτονική της Πρέβεζας και 2^{ου} ότι η ύπαρξη χαρακτηριστικών στοιχείων της αρχιτεκτονικής των Επτανήσων, κυρίως σε επίπεδο μορφολογίας, διαπιστώνεται στην αρχιτεκτονική των κτηρίων του 19^{ου} αιώνα σε όλη την παραλιακή ζώνη της Ηπείρου, από την Πρέβεζα ως τη Χιμάρα. Φαίνεται έτσι πιθανότερο η ομοιότητα να οφείλεται στο ότι στην περίοδο αυτή οι σχέσεις και στον τομέα της οικοδομίας της Πρέβεζας, όπως και των υπολοίπων παλαιών ενετικών κτήσεων, συνεχίστηκαν μέσα από την τακτική διά θαλάσσης επικοινωνία, η οποία επέτρεπε τη διακίνηση, μαζί με τις ιδέες, οικοδομικών υλικών και, πιθανότατα, και οικοδομικών συνεργειών.²⁸ Σε περιπτώσεις κτηρίων κάποιων αξιώσεων είναι επίσης πολύ πιθανόν οι ομοιότητες να οφείλονται στην παράλληλη δράση στα Επτάνησα και στην Πρέβεζα εκπαιδευμένων αρχιτεκτόνων. Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι από την Πρέβεζα απουσιάζουν εντελώς παραδείγματα κατοικιών που έχουν χαρακτηριστικά της τυπικής όψιμης οθωμανικής κατοικίας των αστικών κέντρων της αυτοκρατορίας, στα οποία περιλαμβάνονται τα γειτονικά Γιάννενα και η Άρτα. Τέτοια φαίνεται ότι ήταν ορισμένα από τα πλούσια αρχοντικά σπίτια της οθωμανικής συνοικίας που βρισκόταν γύρω από το Εσκή Τζαμί, μεταξύ του Φρουρίου του Αγίου Ανδρέα και της θάλασσας. Αυτά, όμως, αποτελούσαν μικρό ποσοστό των κατοικιών της πόλης και έτσι δεν επηρέασαν το χαρακτήρα της κατοικίας της. Εξελίξεις που είχαν ως αποτέλεσμα την αλλαγή σε μεγάλη κλίμακα του χαρακτήρα της πρεβεζάνικης κατοικίας, διαπιστώνονται στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αυτές σχετίζονται με την ευρύτατη διάδοση στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου των ρευμάτων της αρχιτεκτονικής που προέρχονται από την Ευρώπη και διαδίδονται μέσω των μεγάλων αστικών κέντρων, όπως λ.χ. η Κωνσταντινούπολη και η Θεσσαλονίκη στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Αθήνα για το Ελληνικό Βασίλειο. Τέλος, η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην Πρέβεζα της περιόδου του Μεσοπολέμου φανερώνει τη σχετική ακμή μιας μικρής ελληνικής επαρχιακής πόλης, στην οποία καταφέρνουν να φθάσουν οι απόηχοι του σύγχρονου γίνεσθαι στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

²⁸ Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναφέρονται τεχνίτες σιδηρουργοί από τα Επτάνησα που δούλευαν στην Πρέβεζα, ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 288-289.

Abstract

Stavros MAMALOUKOS: *The Domestic Architecture in the city of Preveza until the mid 20th century*

Subject of this paper is the –primarily based on field research– study of the domestic architecture in the city of Preveza until the mid 20th century.

From the foundation of the city until the end of the 17th century nothing is known in about domestic architecture in Preveza.

The evidence for the study of the urban houses of Preveza in the 18th century, during the Venetian occupation of the city, is very limited. It is primarily offered to us from travelers' accounts from the beginning of the 19th century and from indirect conclusions, which follow from the study of the houses of the consequent period, as well as from comparisons with what took place in the same subject area in the Ionian Islands, also held by the Venetians.

As about the housing in Preveza during the 19th century and the early of the 20th century quite a systematic study based on the survey of the numerous houses of the said period standing up to our days in the city can be undertaken. From this study it follows that the poorer houses were small one storey, built in brick masonry, but also timber framed shacks. Up until the last quarter of the 19th century, the urban houses of Preveza were similar to those of Ionian Islands as typology and morphology are concerned. The same goes for their construction, which is an interesting blend of the traditional architecture of the Balkans and Asia Minor and Western European architecture, imported for centuries via the great public works in the areas under venetian rule. At the end of the 19th century the urban houses of approved value are built using the principles of a late «provincial» neoclassicism which has awarded Preveza noteworthy examples.

The houses built in Preveza during the period between the two World Wars but also in the decade of 1950 have followed the principles of a simplified regional classicism or eclecticism, while limited influences are noticed deriving from the Modern Movement.

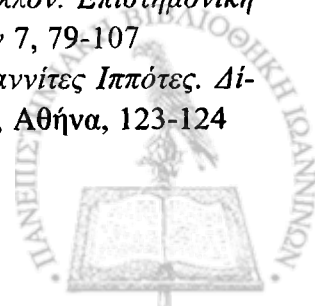
Βιβλιογραφία

- ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΛΗ Α., 2002, *Κέρκυρα. Αστική Αρχιτεκτονική Περιόδου Αγγλοκρατίας*, Αθήνα
- ΑΡΓΥΡΟΥ Κ., ΛΕΥΚΟΚΟΙΛΟΣ ΣΠ. & ΦΙΛΙΠΠΑ Μ., 1971, *Η Αρχιτεκτονική της Λευκάδος*, *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών* 1, 175-276
- ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΚΟΛΩΝΙΑ Σ., 1990, *Κοζάνη, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Μακεδονία Α'*, τ. 7, Αθήνα, 199-240
- ΒΕΪΚΟΥ Δ. & ΝΟΜΙΚΟΥ-ΡΙΖΟΥ Δ., 1990, *Σιάτιστα, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Μακεδονία Α'*, τ. 7, Αθήνα, 241-274
- ΒΕΛΕΝΗΣ Γ., 1991, *Το κάστρο του Παντοκράτορα στην Πρέβεζα*, Θεσσαλονίκη (αδημοσίευτη μελέτη)
- ΚΑΜΠΟΛΗ Α., 1994, *Οι παραδοσιακοί φούρνοι της Πρέβεζας*, στο: «Ο άρτος ημών». *Από το σιτάρι στο ψωμί. Γ' Τριήμερο εργασίας (Πήλιο, 10-12 Απριλίου 1992)*, Αθήνα, 367-388
- ΚΑΜΠΟΛΗ Α., 1995, *Οι παραδοσιακοί φούρνοι της Πρέβεζας*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 53-71

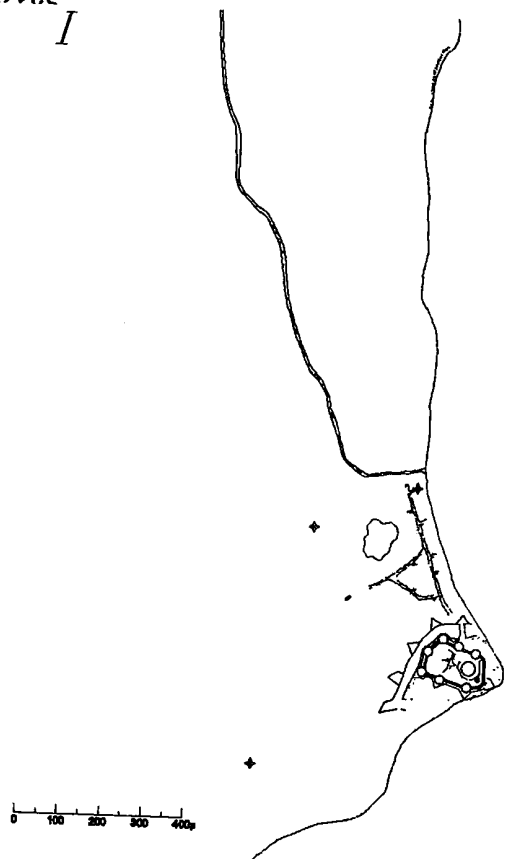
- ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ Α., 1996, Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας, στο: *Ελιά και Λάδι, Δ΄ Τριήμερο εργασίας (Καλαμάτα, 7-9 Μαΐου 1993)*, Αθήνα, 396-422
- ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ Α., 2001, Οι παραδοσιακοί φούρνοι και τα λιτρουβιά της Πρέβεζας, *Πρέβεζα, Επτά Ημέρες, Καθημερινή*, 28 Ιανουαρίου 2001, 18
- ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ Α., 2007, Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 349-378
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 2005, Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 41-42, 53-144
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 2007, Ο Άγγλος λοχαγός William Leake στην Πρέβεζα, τη Νικόπολη και το Άκτιο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 165-265
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΥΔΗΣ ΣΠ., 2007, *Ο Αστικός Χώρος και τα Ιερά. Η Περίπτωση της Κέρκυρας τον 16^ο αιώνα*, Αθήνα 2007
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 1994, Η πολεοδομική εξέλιξη και η αρχιτεκτονική της Πρέβεζας / The City of Preveza. Urban Evolution and Architecture, στο: Ν. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ (Επιμ.), 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα, χωρίς σελιδαρίθμηση
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 1998, Ο ναός του Αγίου Αθανασίου στην Πρέβεζα, στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 5*, Αθήνα, 119-132
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 2001, Πολεοδομική εξέλιξη και αρχιτεκτονική, *Πρέβεζα, Επτά Ημέρες, Καθημερινή*, 28 Ιανουαρίου 2001, 14-17
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 2009α, Οι κίνδυνοι για την Αρχιτεκτονική Κληρονομιά στην Ελλάδα σήμερα, στο: *Πρακτικά 2^ο Πανελληνίου Συνεδρίου Αναστηλώσεων, 21-24 Μαΐου 2009*, Αθήνα, ΕΤΕΠΑΜ (www.eteram.gr) (ψηφιακή δημοσίευση)
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 2009β, Το τέλος της «παράδοσης» στη ναοδομία. Το παράδειγμα της Ηπείρου, *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Β΄ Αμφιθέατρο Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών, 14-15 Μαρτίου 2008)*, *Πρακτικά*, Αθήνα, 165-192
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ., 2010, Η ναοδομία στην πόλη της Πρέβεζας κατά το 19^ο αιώνα, *Τριακοστό Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις Εισηγήσεως και Ανακοινώσεων*, Αθήνα, 57-58
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΙΡΗΣ Μ. & ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ Μ., 2001, *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ-ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ Χ., 1999, *Λευκάδα. Ερευνώντας*, Πάτρα
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Κ., 2003, *Το ελληνικό παραδοσιακό σπίτι*, Αθήνα
- ΠΑΡΑΘΥΡΑ Κ., 1995, Το θύρωμα της «οικίας Πέτρου Καρύδη», *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 72-74
- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑ, 2002, *Οδοιπορικό στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Α.Γ.Κ. & ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 1991, *Πρέβεζα μέσα από το συλλεκτικό αρχείο του Νίκου Δ. Καραμπέλα και το φωτογραφικό αρχείο του Δήμου Πρέβεζας*, Πρέβεζα
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2000, *Το δίκτυο των οχυρώσεων στο πασαλίκι των Ιωαννίνων (1788-1822). Ιστορική, Πολιτική, Οικονομική και χωροταξική θεώρηση*, Αθήνα (διδασκαρική διατριβή)
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2001α, Το οχυρωματικό δίκτυο του πασαλικίου των Ιωαννίνων (1788-1822). Τα δίκτυα και τα οχυρά, εξέταση κατά περίπτωση, *Μνημείο και περιβάλλον. Επιστημονική περιοδική έκδοση για την αρχιτεκτονική κληρονομιά και το περιβάλλον* 7, 79-107
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2001β, Κάστρο Αγ. Γεωργίου Πρέβεζας, στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής. Πειραματική Ενέργεια Archi-Med*, Αθήνα, 123-124

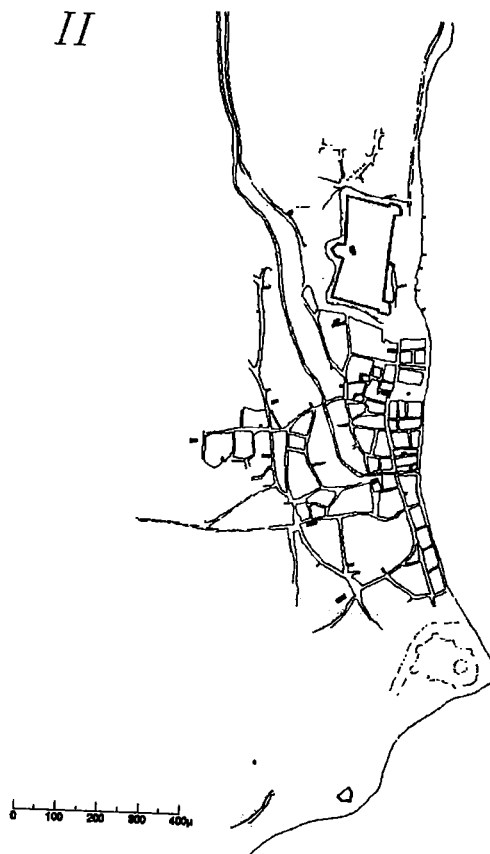
- ΣΜΥΡΗΣ Γ., 2001γ, Κάστρο Αγ. Ανδρέα Πρέβεζας, στο: *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα οχρωματικής αρχιτεκτονικής. Πειραματική Ενέργεια Archi-Med*, Αθήνα, 125-128
- ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ Π. & ΓΑΝΤΕ Δ., 1995, *Τοπική Ιστορική Αντισεισμική Δόμηση. Το παράδειγμα της Λευκάδας*, Αθήνα
- ΤΣΑΪΜΟΥ Κ., 1994, Σπίτια της Πρέβεζας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 179-186
- ΦΙΛΙΠΠΑ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ Μ., 2001, Η τυπολογία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στις Κυκλάδες και οι ιστορικές καταβολές της, *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, (Σίφνος, 25-28 Ιουνίου 1998), τ. Γ': *Αρχιτεκτονική – Λαογραφία*, Αθήνα, 167-178
- HOWARD D., 2005, *The Architectural History of Venice*, New Haven – London
- ZUCCONI G., 1995, *Venice. An architectural guide*, with an essay by Donatella Calabi, Verona

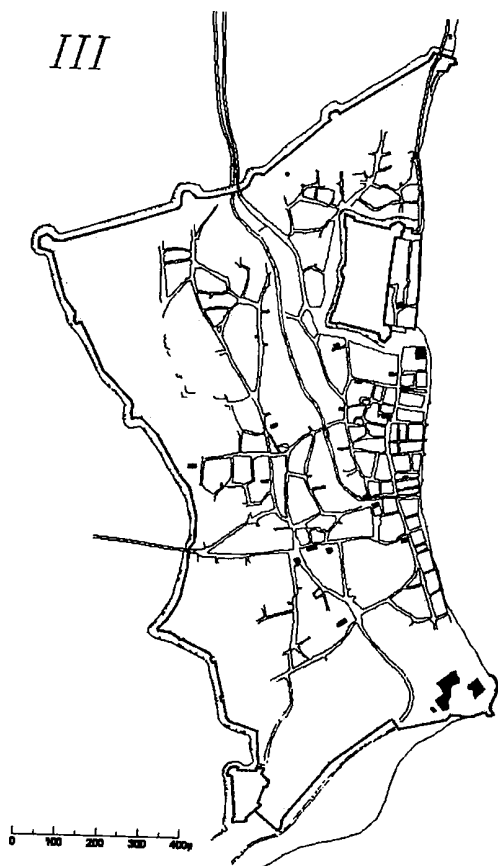
Εικόνες
I

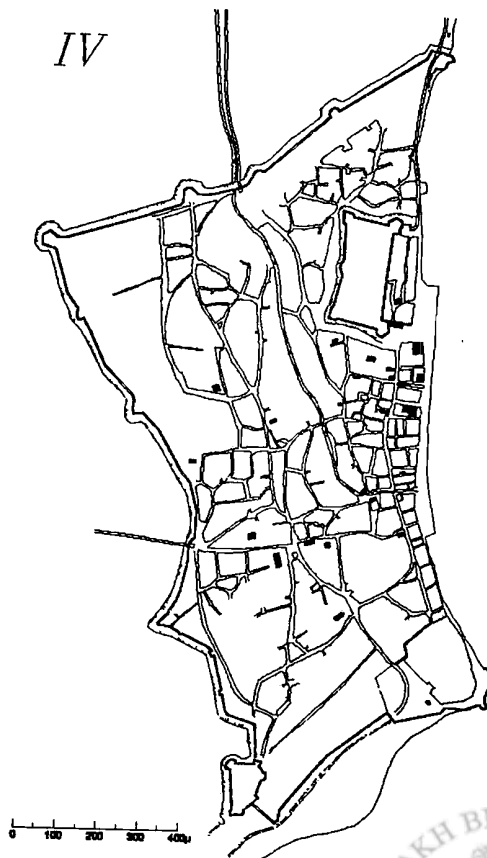
II

III

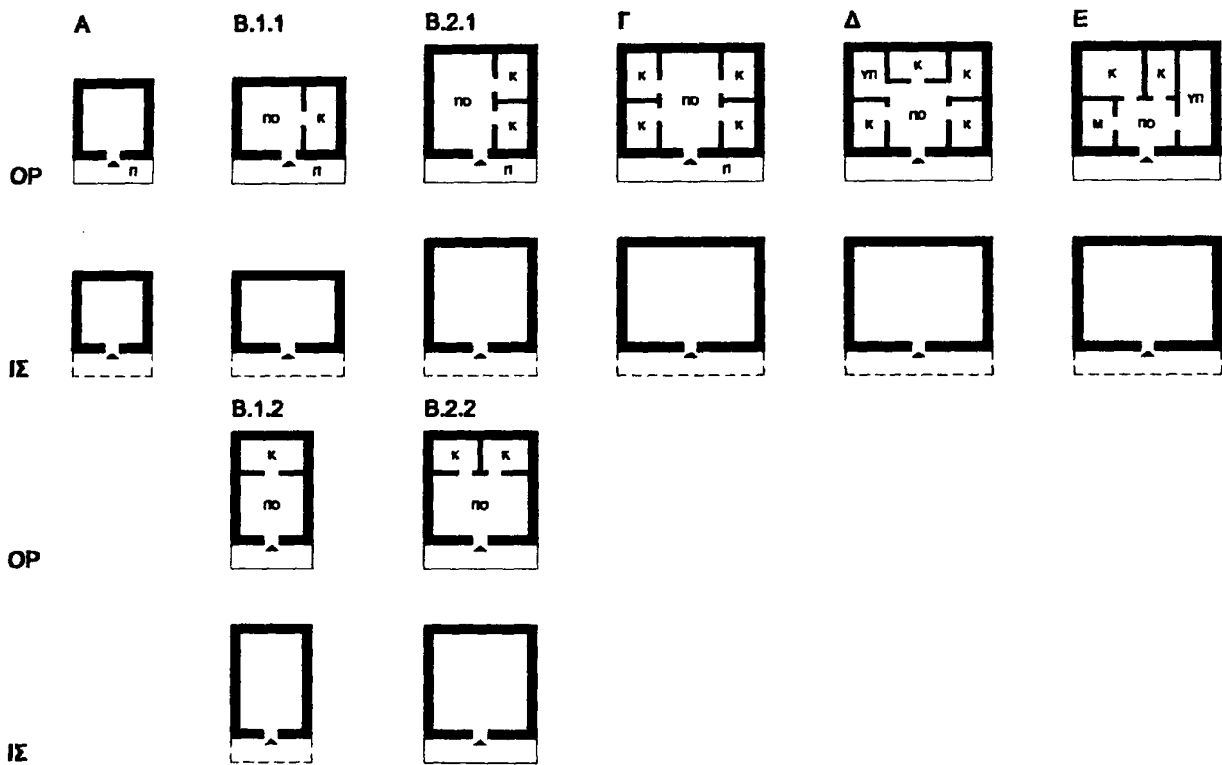

IV

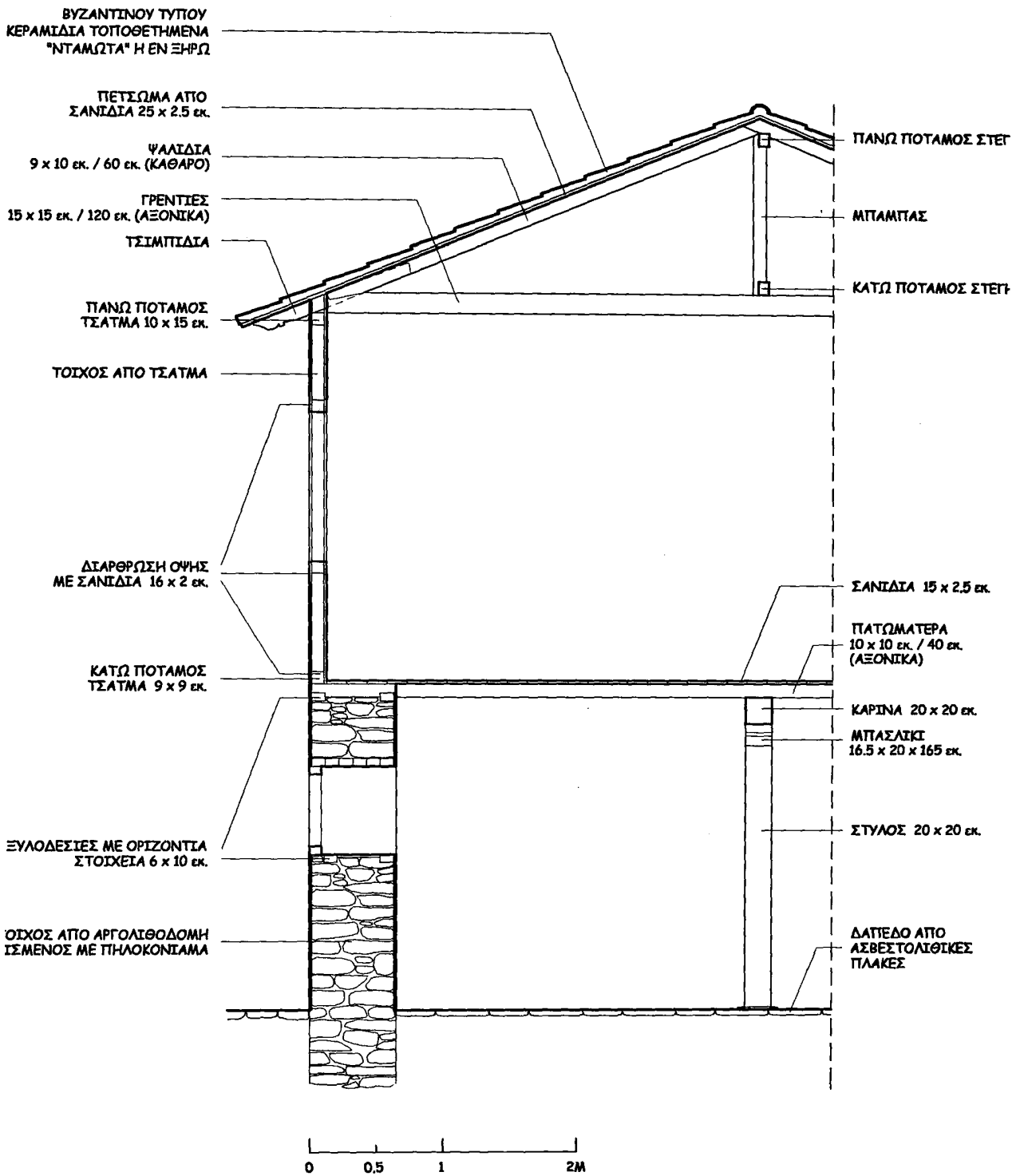
ΕΙΚΟΝΑ 1: Πρέβεζα. Πολεοδομική Εξέλιξη.
I. Τέλη 17^{ου} αιώνα· II. Τέλη 18^{ου} αιώνα· III. Τέλη 19^{ου} αιώνα· IV. 1940

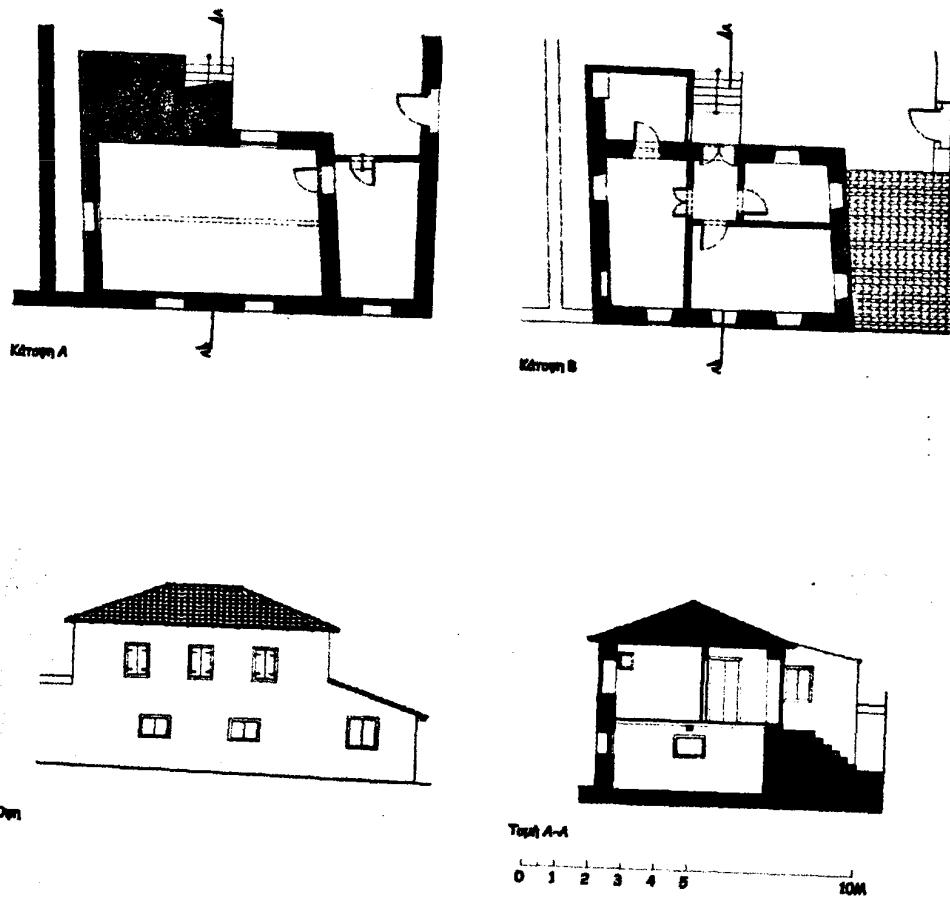
ΕΙΚΟΝΑ 2: Πρεβεζάνικες κατοικίες της πρώτης ενότητας.
 Τυπολογικός Πίνακας

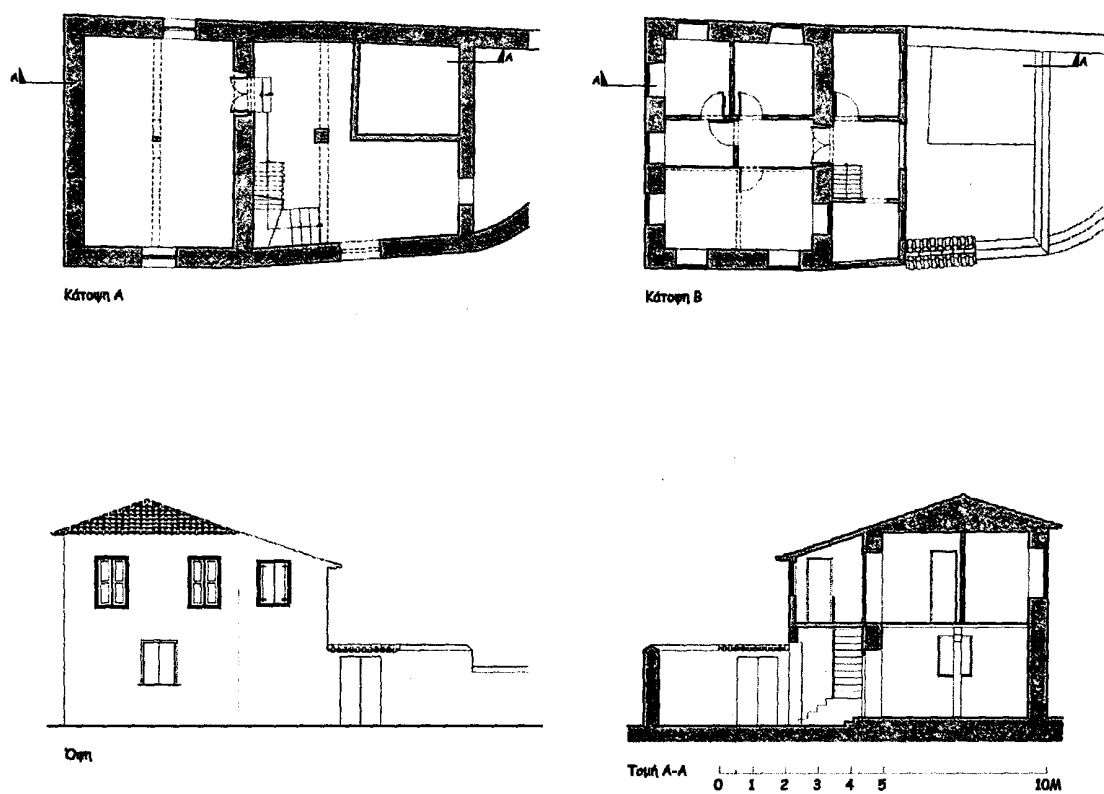
ΕΙΚΟΝΑ 3: Οικία Οδοῦ Εθνικῆς Αντίστασης & Σαλαμίνος.
Οικοδομική Τομή

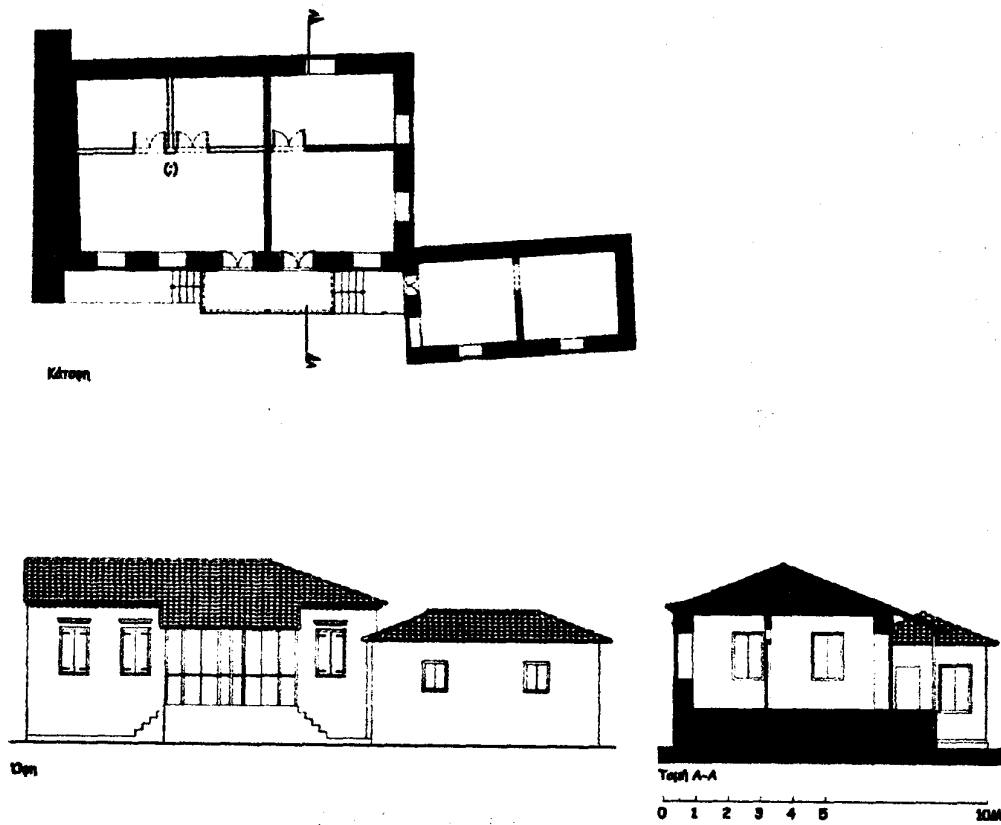
ΕΙΚΟΝΑ 4: Οικία Οδού Τσιμισώνη 1 & Ανδρούτσου

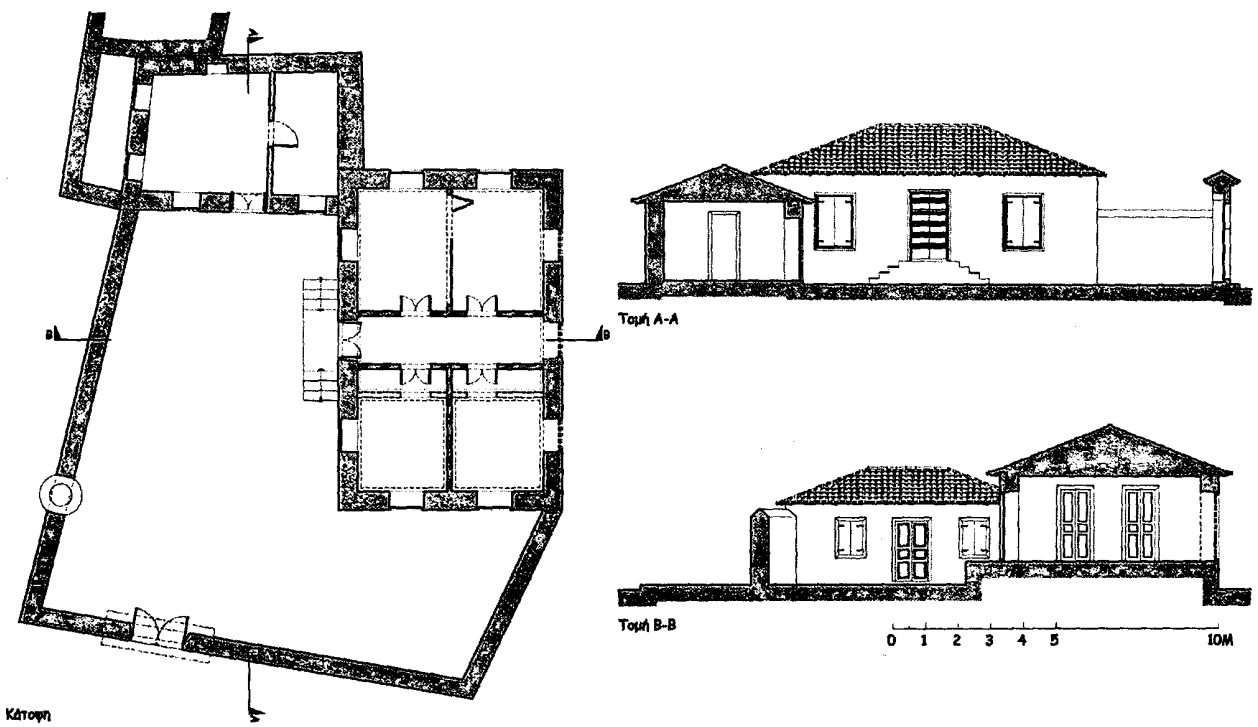
ΕΙΚΟΝΑ 5: Οικία Οδού Κύπρου 30

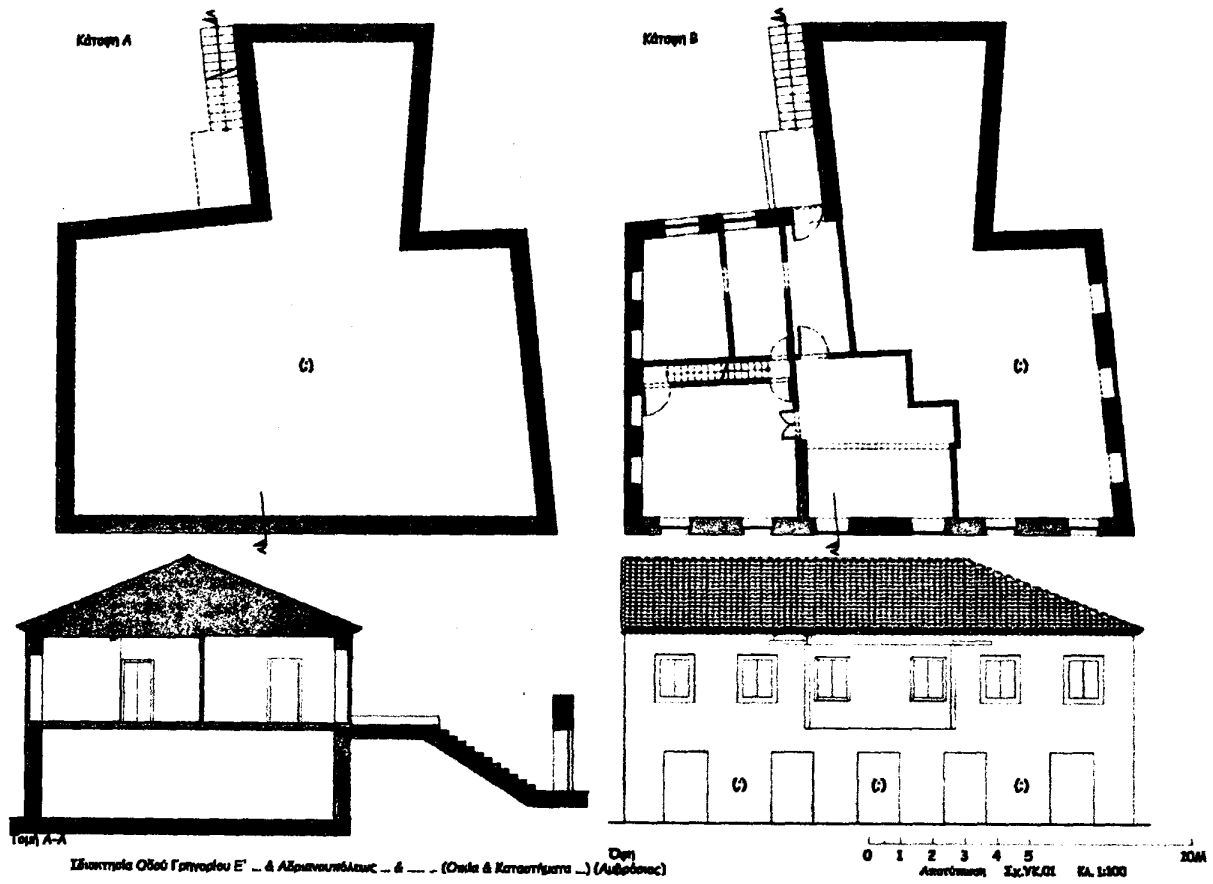

**ΕΙΚΟΝΑ 6: Οικίες Οδού Οδυσσέως Ανδρούτσου 23
(Πάρδος Οδού Χρήστου Κοντού)**

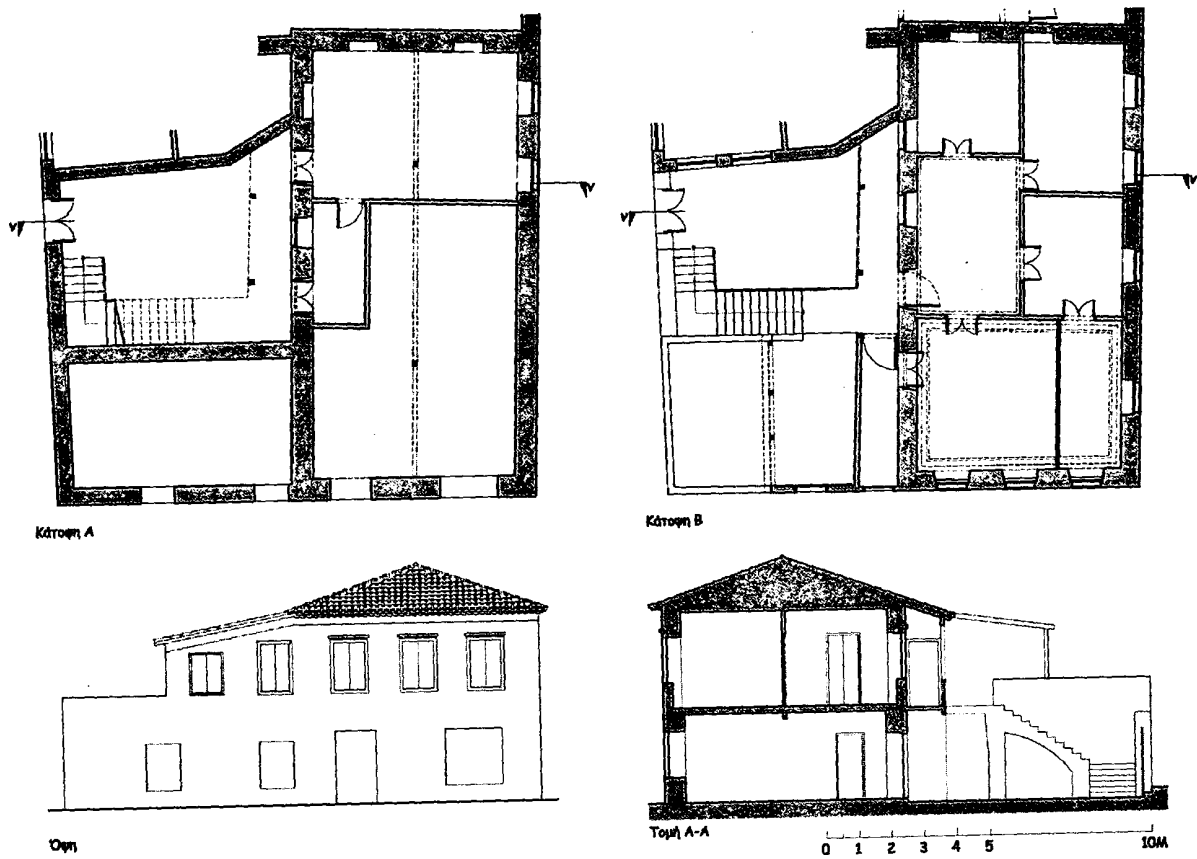

ΕΙΚΟΝΑ 7: Οικία Οδού Αλεξανδρουπόλεως 14 & Μπότσαρη (1878)

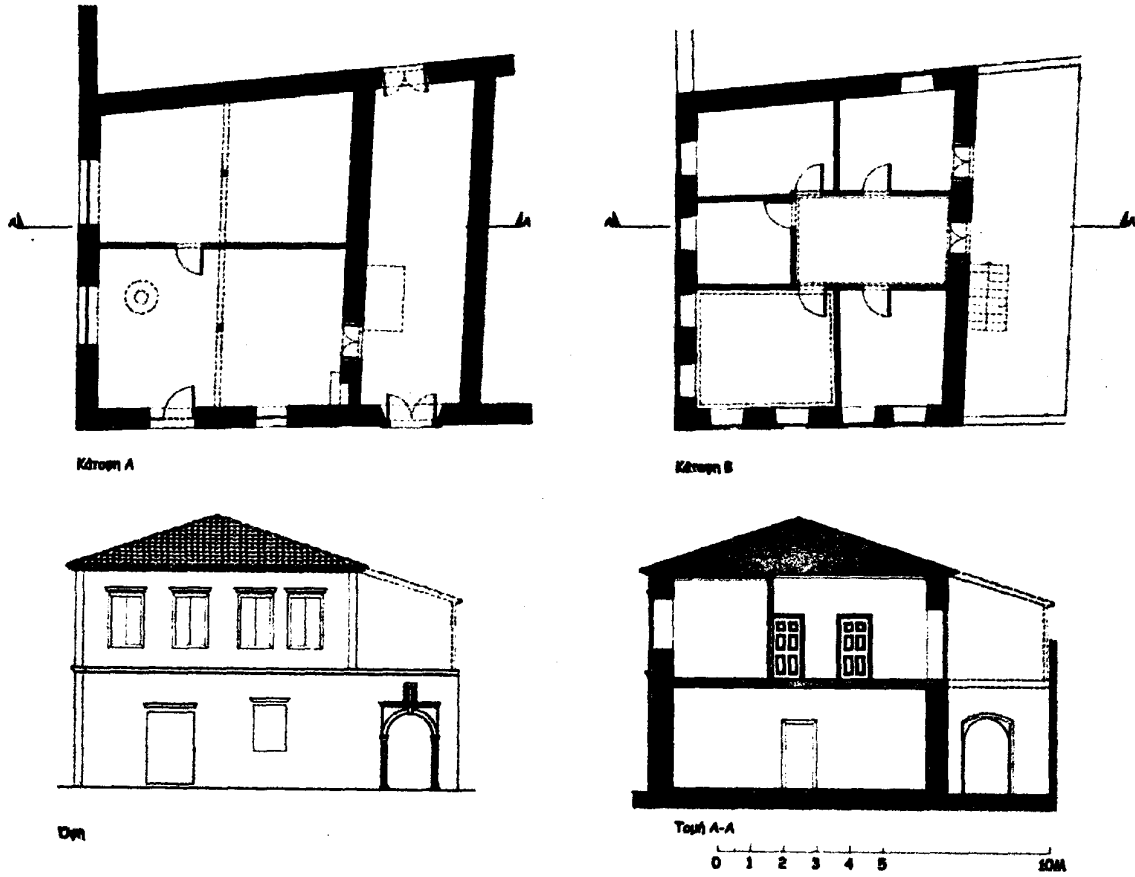

ΕΙΚΟΝΑ 8: Οικία Οδού Ανδριανουπόλεως & Γρηγορίου Ε'

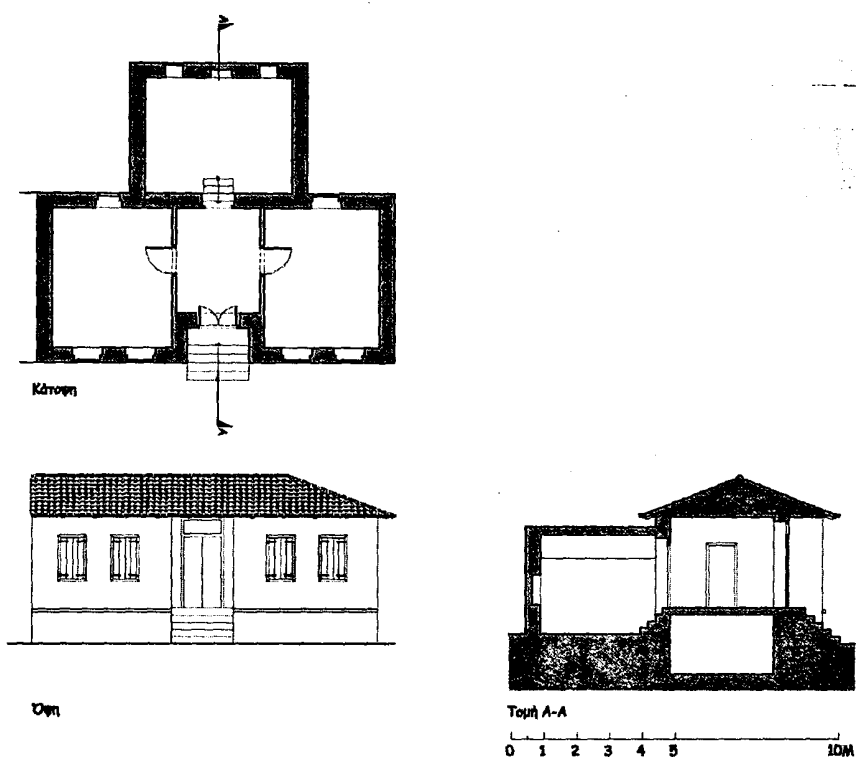

ΕΙΚΟΝΑ 9: Οικία Οδού 21^{ης} Οκτωβρίου 61 & Καρυωτάκη

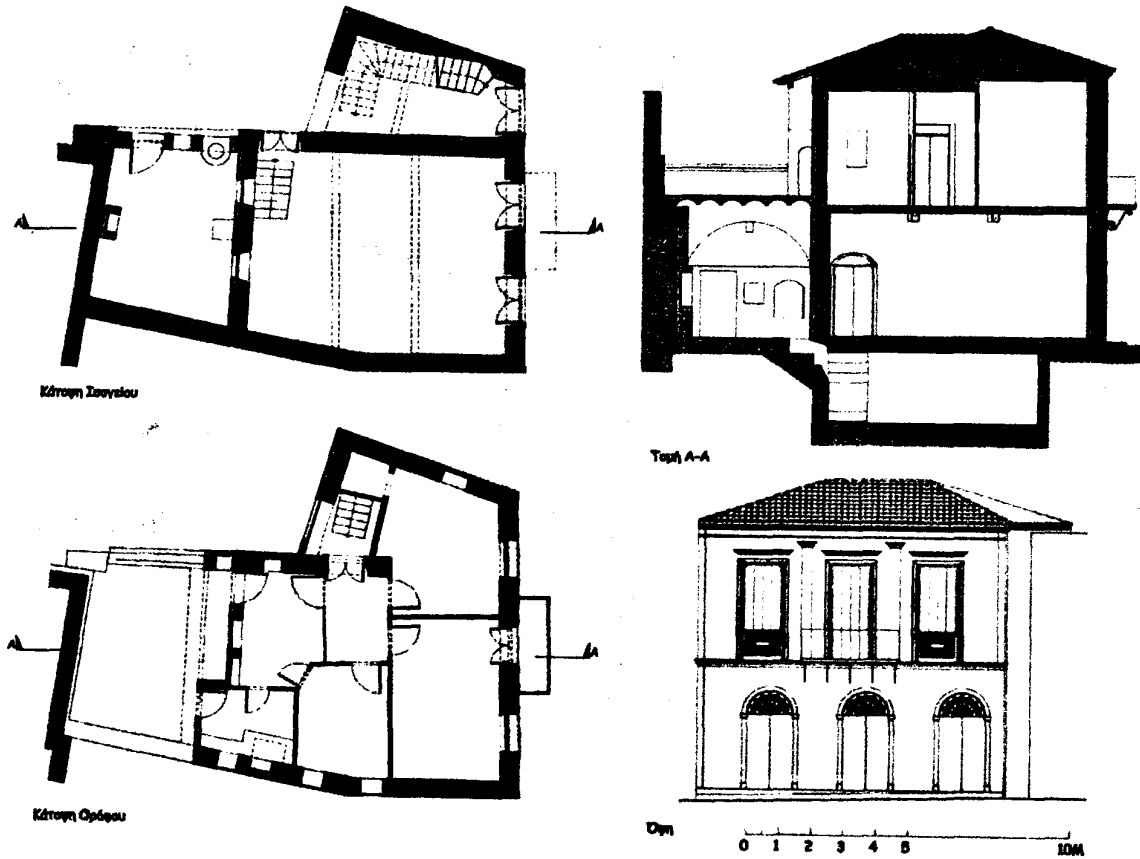

ΕΙΚΟΝΑ 10: Οικία Οδού Νίκης & Ιωάννου Καλοῦ (1865)

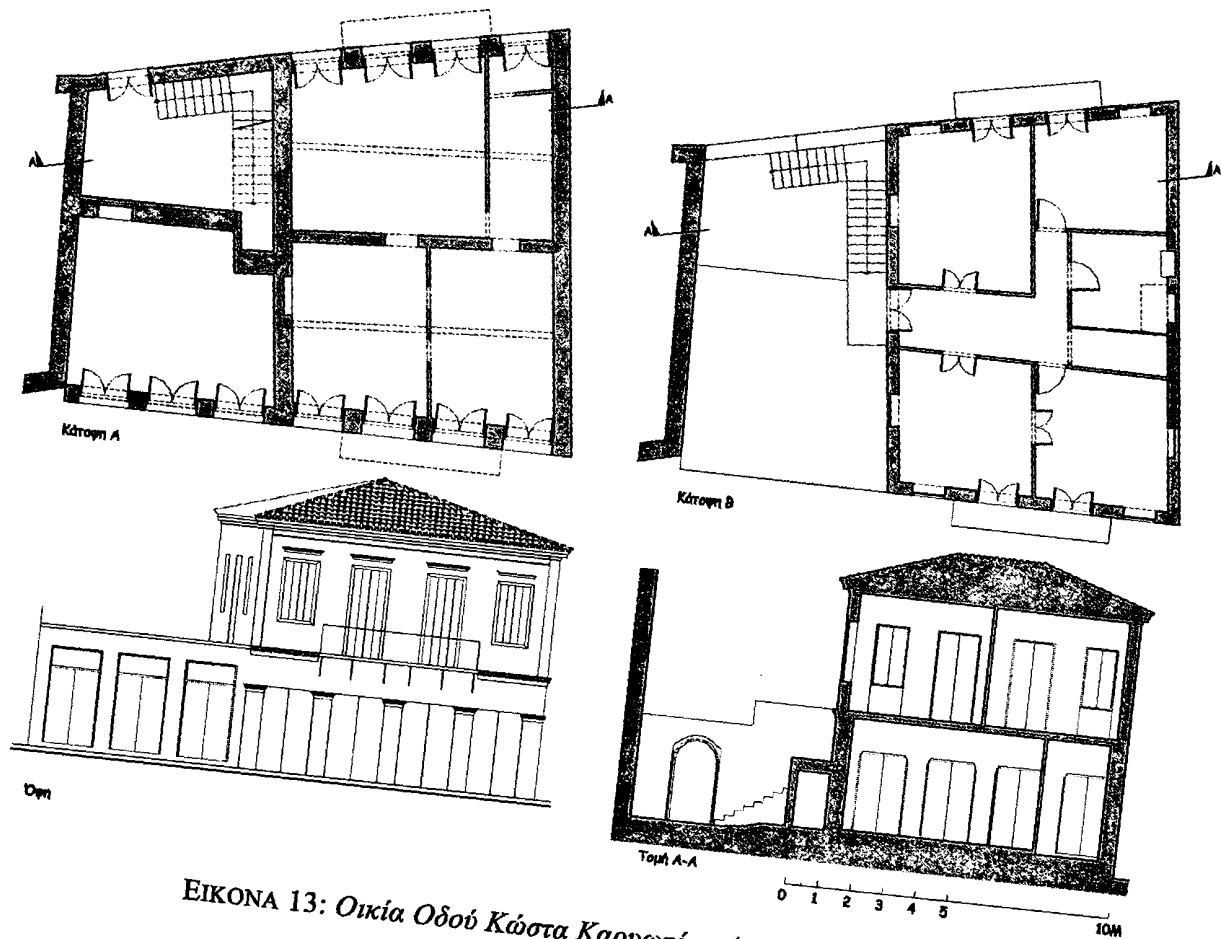

ΕΙΚΟΝΑ 11: Οικία Οδού Ζαλόγγου 24

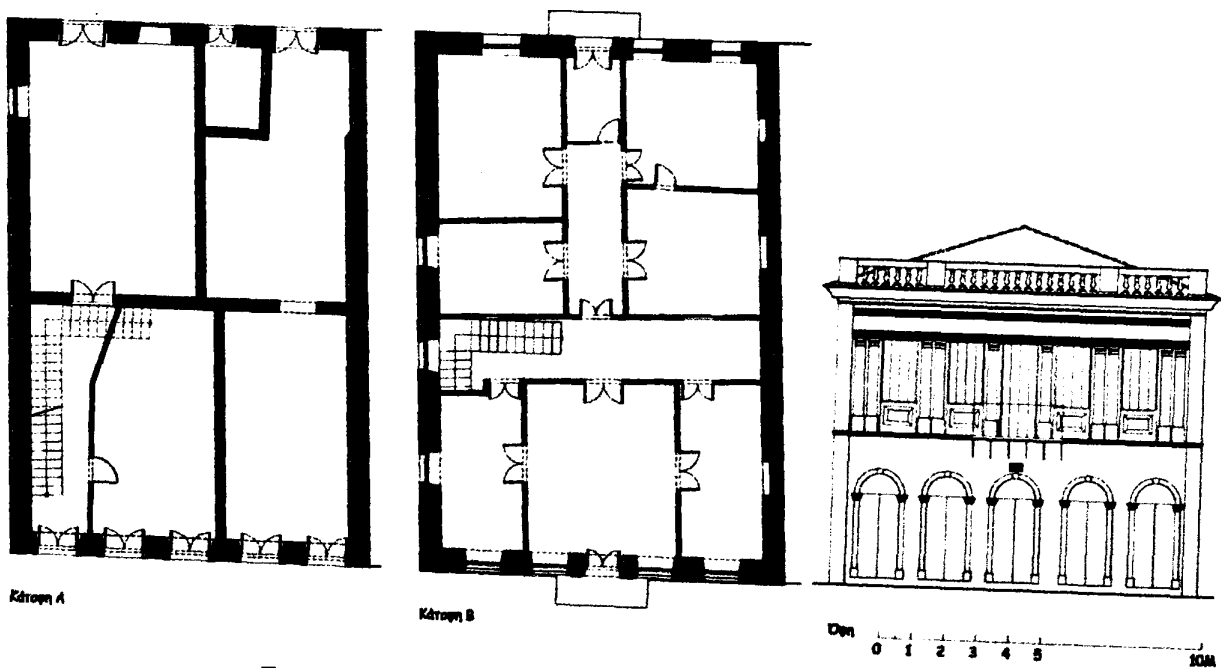

ΕΙΚΟΝΑ 12: Οικία Οδού 21^{ης} Οκτωβρίου 42 (1880;)

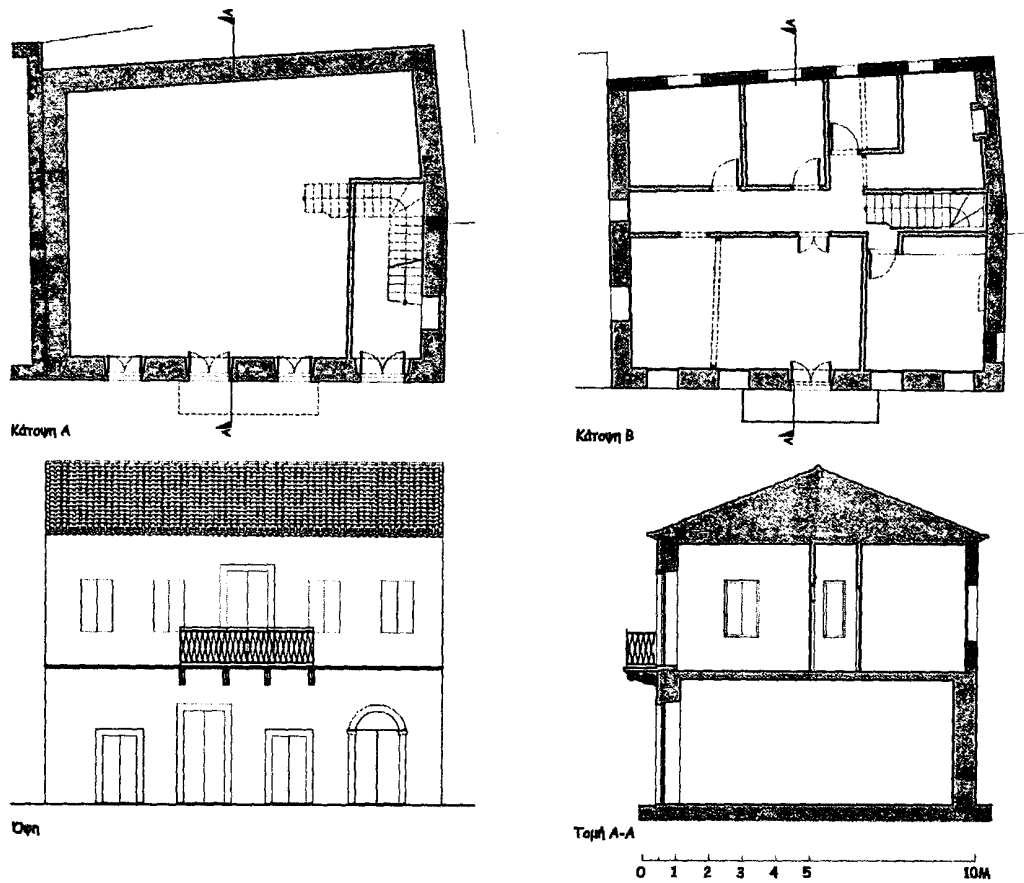
ΕΙΚΟΝΑ 13: Οικία Οδού Κώστα Καρυωτάκη / Μοκάλης (1896)

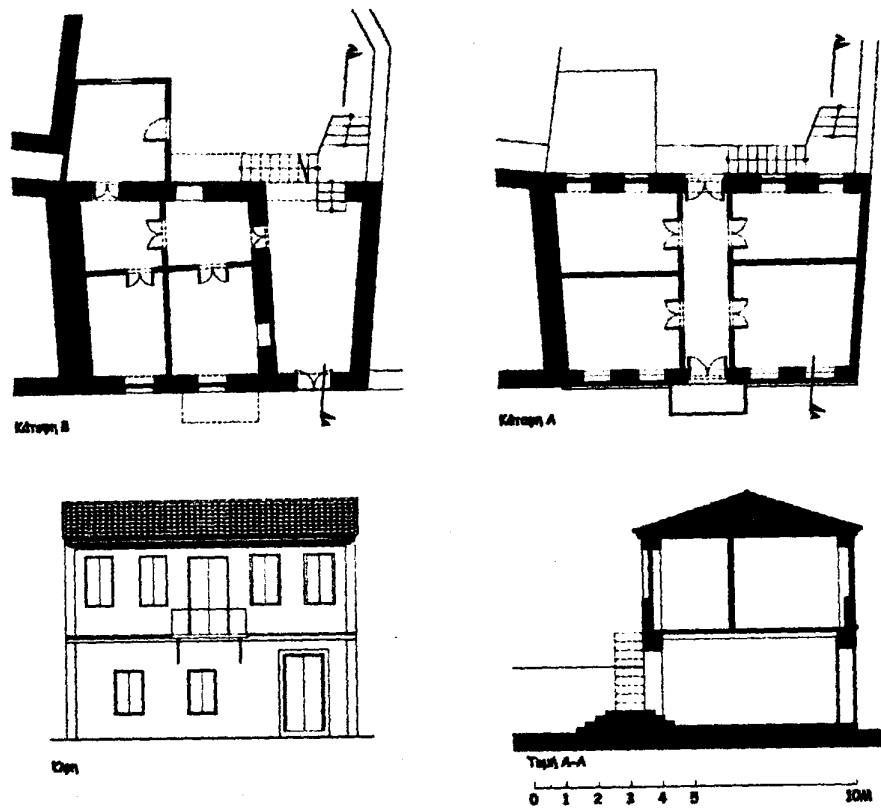
ΕΙΚΟΝΑ 14: Οικία Οδού Εθνικής Αντίστασης 145 (1888)

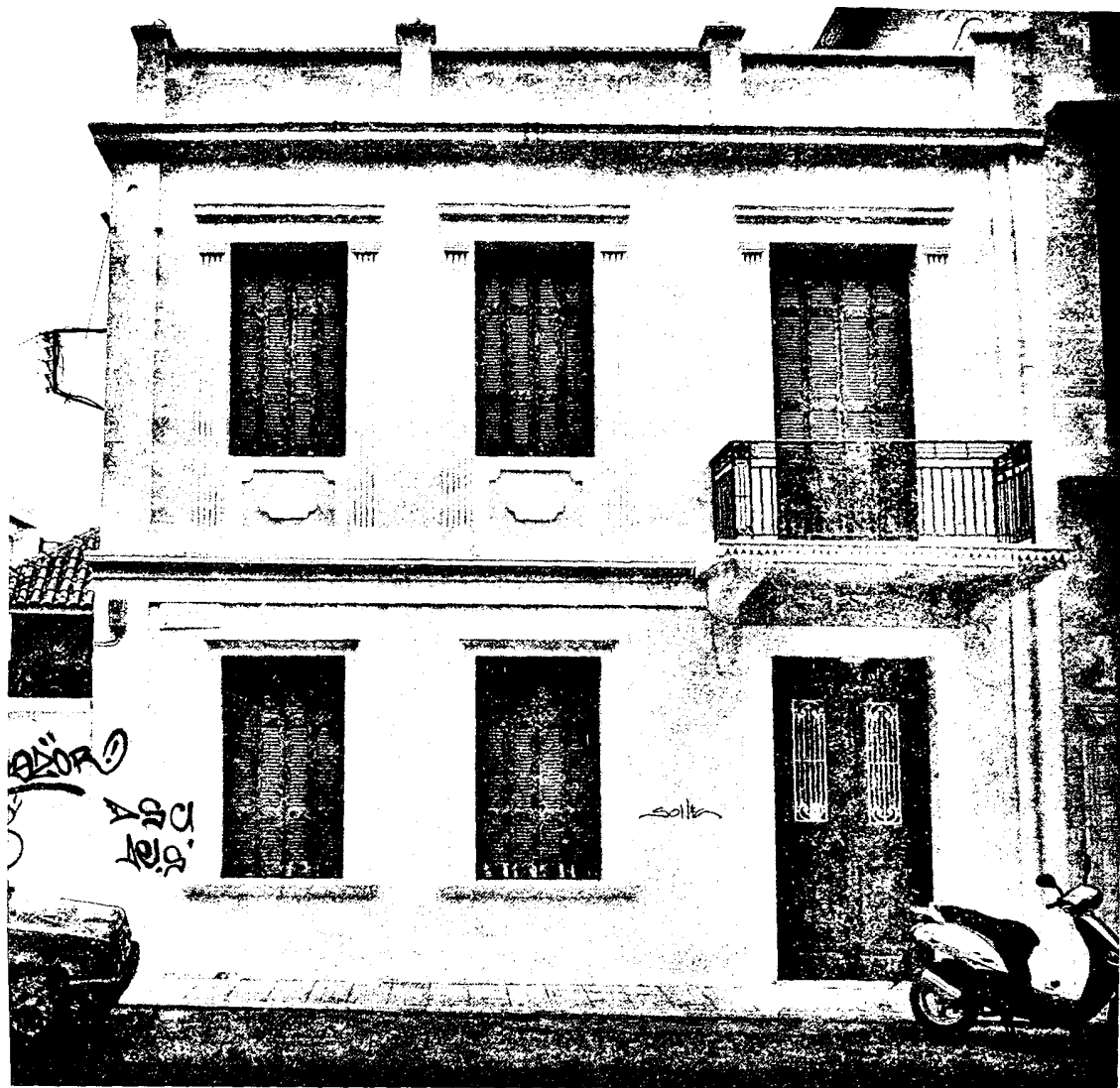

ΕΙΚΟΝΑ 15: Οικία Οδού Νικλαμπα 3 (1880)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Οικία Οδού Μάρκου Μπότσαρη 66

ΕΙΚΟΝΑ 17: Οικία Οδού Δημάρχου Μουστάκη (τ. Κλεμανσώ) 38 & Πολυτεχνείου (1922)

*Ο χαρακτήρας και η δομή της πόλης της Πρέβεζας
μέσα από το τοπογραφικό σχέδιο του 1938**

ΜΕ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ η παγκόσμια οικονομία περνά σε μια νέα φάση ανάπτυξης, οργάνωσης και λειτουργίας. Κρίσεις υπερπαραγωγής, ανηλεής ανταγωνισμός, μεγάλη συγκέντρωση κεφαλαίου και υπερβολική συσσώρευση σπανιότητας της αστικής γης, δημιουργούν τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης του «παρεμβατικού κράτους» που αντιστοιχεί στη νέα μονοπωλιακή μορφή οργάνωσης της καπιταλιστικής οικονομίας. Σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ο έλεγχος της πολιτείας πάνω στη διαμόρφωση του αστικού ανάγλυφου είχε ασκηθεί έμμεσα με δεσμεύσεις και περιορισμούς στην ιδιωτική ανοικοδόμηση και στις επιτρεπόμενες χρήσεις. Η πορεία της ελληνικής πολεοδομίας την περίοδο του Μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από ένα νέο πνεύμα ενίσχυσης ή ανοχής της ίδρυσης και επέκτασης των οικισμών της χώρας και από προσπάθειες αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού της πολεοδομικής νομοθεσίας με στόχο τον έλεγχο της οργάνωσης και της ανάπτυξης των πόλεων.¹

Μετά το 1912, και κυρίως μετά την ένταξη των «Νέων Χωρών», είναι επιτακτική ανάγκη να εφαρμοσθούν πολεοδομικές ρυθμίσεις που θα αντιμετωπίσουν τις διαφορές. Ο εκσυγχρονισμός σύμφωνα με το δυτικό πρότυπο θα αποτελέσει την κατευθυντήρια γραμμή των Φιλελευθέρων, οι οποίοι θα κυριαρχήσουν στην πολιτική σκηνή μέχρι τις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Γενικότερα, παρατηρείται στροφή προς τα νεότερα ρεύματα της Δύσης. Το Υπουργείο Συγκοινωνιών ξεκινά πρότυπες επεμβάσεις. Είναι υπεύθυνο ώστε να εξυγιανθεί και να οργανωθεί ο αστικός χώρος σύμφωνα με το νέο πνεύμα του εκσυγχρονισμού. Έχει την αρμοδιότητα και την εποπτεία για την πολεοδομία και την αρχιτεκτονική, τα δίκτυα και τις υποδομές του ελληνικού κράτους.² Η νέα νομοθεσία στοχεύει στην αλλαγή της όψης του τόπου και στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης μέσα στα αστικά κέντρα.³ Το Υπουργείο Συγκοινωνιών δίνει την εντολή να συνταχθούν ρυμοτομικά σχέδια σε πολλές πόλεις της Ελλάδας. Όλες οι πόλεις μετά το 1912 θα έπρεπε να αποκτήσουν ρυμοτομικό σχέδιο. Εκπονούνται

* Για το περιεχόμενο της παρούσας εργασίας πρβλ. ΣΑΡΡΗ 2008· 2009.

¹ Βλ. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ 1995, 32.

² Βλ. ΣΑΡΡΗ 2008, 43-44.

³ Στις 17 Ιουλίου 1923 ψηφίζεται το διάταγμα «περί σχεδίων πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών». Στόχος είναι η υγιεινή της πόλης, η ασφάλεια της κυκλοφορίας, η δημιουργία αστικών δημόσιων χώρων, η εξασφάλιση υποδομών, η χωροθέτηση των αστικών χρήσεων με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει αμοιβαία συμβατότητα, η δημιουργία δεντρόφυτων εκτάσεων γύρω από τα όρια της πόλης και, τέλος, η εισαγωγή στοιχειώδους κτιριοδομικού κανονισμού για τη ρύθμιση θεμάτων όπως το ύψος των κτιρίων, η πυρασφάλεια και τα υλικά. Επίσης, ως στοιχείο λειτουργικό, οικονομικό και αισθητικό προτείνεται η χάραξη ορθογωνικού οδικού δικτύου.

σχέδια για τις σημαντικότερες πόλεις και κυρίως σε αυτές που εντάχθηκαν τελευταίες στην ελληνική επικράτεια, με στόχο τον εκσυγχρονισμό των πεπαλαιωμένων και ανορθολογικών αστικών χώρων. Τα σχέδια ακολουθούν τις αρχές του αισθητικού και λειτουργικού εκσυγχρονισμού. Προτείνονται νέες επεκτάσεις με σύγχρονη μορφολογία, ενώ στους ιστορικούς πυρήνες επιβάλλονται σημαντικές διανοίξεις για τη διευκόλυνση της κυκλοφορίας και της ανοικοδόμησης, που συνεπάγονται την πλήρη απάλειψη της παραδοσιακής πολεοδομικής μορφής και αρχιτεκτονικής εικόνας. Οι συνέπειες αυτές γίνονται ορατές στα μεταπολεμικά χρόνια όταν υλοποιούνται πρακτικά τα σχέδια.

Στο παραπάνω πλαίσιο το Υπουργείο Συγκοινωνιών δίνει εντολή για σύνταξη του ρυμοτομικού σχεδίου της Πρέβεζας. Μετά από έρευνα που έγινε στα πρακτικά των Δημοτικών Συμβουλίων της πόλης προκύπτουν τα εξής για το ιστορικό του σχεδιασμού: Το 1922 ξεκινά η σχετική συζήτηση (Εικ. 1). Το 1935 ψηφίζεται προϋπολογισμός 50.000 δρχ. για την εκπόνηση του ρυμοτομικού σχεδίου πόλεως (Εικ. 2). Το 1940 έχει παραδοθεί το τοπογραφικό σχέδιο της πόλης από τον Πλάτωνα Σταματέλο με σκοπό να συνεχιστεί η διαδικασία για την εκπόνηση του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης και ψηφίζεται η συνολική εξόφληση της εργολαβίας 52.000 δρχ. (Εικ. 3). Λόγω του πολέμου όλη η διαδικασία παίρνει παράταση και μόλις το 1948 έχουμε το πρώτο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης με Βασιλικό Διάταγμα.⁴

Για πρώτη φορά, λοιπόν, η πόλη της Πρέβεζας αποτυπώνεται το 1938 με κάθε λεπτομέρεια (Εικ. 4). Κάθε επόμενο σχέδιο θα έχει ως υπόβαθρο την αποτύπωση αυτή. Το σωζόμενο τοπογραφικό σχέδιο βρίσκεται στα αρχεία της πολεοδομίας του Δήμου. Αποτελείται από 87 πινακίδες διαστάσεων 50 x 70 εκ. όπου έχει αποτυπωθεί ολόκληρη η πόλη σε κλίμακα 1:200 (Εικ. 5). Επίσης, στο αρχείο της Πολεοδομίας Πρέβεζας υπάρχει ένα πολυγωνομετρικό και ένα τριγωνομετρικό διάγραμμα όπου φαίνονται οι μετρήσεις και τα σταθερά σημεία που βοήθησαν στην τοπογράφηση της πόλης (Εικ. 6, 7). Σε αυτά υπάρχει η ημερομηνία που έγινε η τοπογράφηση (Ιούνιος 1938) καθώς και η υπογραφή του μηχανικού που έκανε την αποτύπωση. Έτσι μας διευκρινίζονται στοιχεία που μέχρι στιγμής ήταν άγνωστα και ακουγόταν αρκετή παραφροσύνη περί αυτών. Από τις 87 πινακίδες οι 4 έχουν χαθεί. Επίσης, από το πολυγωνομετρικό διάγραμμα δημιουργείται η εντύπωση ότι ίσως υπάρχουν και άλλες πινακίδες αποτύπωσης στο βόρειο τμήμα της πόλης.⁵

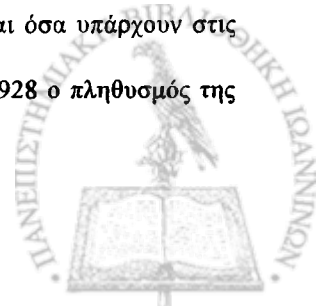
Η έκταση που αποτυπώνεται στο σχέδιο του 1938 αφορά την εντός τάφρου περιοχή στην οποία περιορίζεται ακόμα η πόλη της Πρέβεζας. Από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία γίνεται γνωστό ότι ο πληθυσμός της Πρέβεζας τότε ήταν περίπου 9.000 κάτοικοι.⁶

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης συγκεντρώθηκαν οι σωζόμενες πινακίδες του τοπογραφικού σχεδίου. Έγινε καταγραφή όλων των στοιχείων που μας δίδονται από το τοπογραφικό καθώς και η ψηφιοποίησή τους. Καταμετρήθηκαν και κωδικοποιήθηκαν ένα-ένα τα κτίσματα για να προκύψουν συνολικά συμπεράσματα σχετικά με τη δομή και τη λειτουργία της πόλης. Έτσι προέκυψαν στοιχεία για το δομημένο και ελεύθερο χώρο, τα ύψη των κτισμάτων, τον τρόπο δόμησής τους, το οδικό δίκτυο αλλά και στοιχεία για κάθε κτίσμα μεμονωμένα. Τα στοιχεία αυτά συμπληρώθηκαν με πληροφορίες από δημοσιευμένες πηγές, για να προκύψει πιο ολοκληρωμένο και εποπτικό αποτέλεσμα.

⁴ Πρακτικά Δημοτικών συμβουλίων: 7 Μαρτίου 1922, 27 Μαρτίου 1935, 7 Μαΐου 1935, 13 Νοεμβρίου 1936, 5 Οκτωβρίου 1937, 10 Δεκεμβρίου 1937, 21 Απριλίου 1939, 21 Ιανουαρίου 1940.

⁵ Στην παρούσα μελέτη η καταμέτρηση των κτισμάτων έγινε χωρίς να συμπεριλαμβάνονται όσα υπάρχουν στις πινακίδες που έχουν χαθεί.

⁶ Σύμφωνα με στοιχεία της Διεύθυνσης Γεωργίας Νομού Πρέβεζας ΕΣΥΕ 1928-1940, το 1928 ο πληθυσμός της πόλης ήταν 8.659 και το 1940 ήταν 8.923.

Γενικές παρατηρήσεις

Όπως διακρίνουμε στο χάρτη η δομή της πόλης αυτή την περίοδο αποτελείται από το κέντρο της όπου εκεί συγκεντρώνονται λειτουργίες όπως το εμπόριο, η διαμετακόμιση, η ψυχαγωγία και άλλες υπηρεσίες και η περιοχή κατοικίας απλώνεται στον υπόλοιπο οικισμό. Το κέντρο της πόλης είναι εμφανές από την πύκνωση των κτισμάτων. Στον υπόλοιπο οικισμό υπάρχουν και αρκετοί ελεύθεροι χώροι, κτήματα με εσπεριδοειδή, λαχανόκηποι και περιβόλια. Επίσης, διακρίνονται στο σχέδιο και οι προσφυγικοί συνοικισμοί. Το οδικό δίκτυο δεν υπακούει σε κάποια οργάνωση αλλά φαίνεται να είναι χαραγμένο από τη βαθμιαία εξέλιξη και τις ανάγκες της πόλης.

Δομημένος χώρος

Η συνολική έκταση της πόλης που αποτυπώθηκε είναι 867.759 τ.μ. Σ' αυτήν καταμετρήθηκαν 2.687 κτίσματα. Όπως προέκυψε από υπολογισμούς το ποσοστό του συνόλου της γης που καλύπτεται από κτίσματα είναι 15.29 %, που σημαίνει ότι για κάθε οικόπεδο 200 τ.μ. υπάρχει κατά μέσο όρο ένα κτίσμα 30 τ.μ. Ο συντελεστής δόμησης υπολογίστηκε 0,2. Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την πόλη αυτή την περίοδο αραιοδομημένη.

Ελεύθεροι χώροι

Οργανωμένος ελεύθερος χώρος δεν υπάρχει ακόμα. Μόνο η πλατεία Νέσσερη (721 τ.μ.), στην προέκταση της σημερινής οδού Τσαλδάρη, σημειώνεται χωρίς όμως να δίνει την έννοια του οργανωμένου δημόσιου χώρου που εννοούμε σήμερα. Οι ελεύθεροι χώροι είναι κτήματα με εσπεριδοειδή, λαχανόκηποι και περιβόλια. Επίσης μπορεί να παίζουν το ρόλο των ορίων της γειτονιάς. Συμπεραίνουμε έτσι μια διαφορά με το σήμερα, που η έννοια της γειτονιάς έχει επαλειφθεί επηρεασμένη και από το γεγονός της έλλειψης φυσικών ορίων.

Υψη κτιρίων (Εικ. 8)

Τα περισσότερα κτίσματα αυτής της περιόδου είναι μονώροφες απλές κατασκευές. Καταμετρήθηκαν 2.233 (83,1%) μονώροφα κτίσματα. Από το σύνολο των μονώροφων κατασκευών σημειώθηκαν 397 (17,7%) πλίνθινες, 70 (3,1%) με το συμβολισμό Μκ,⁷ 21 (0,9%) λιθόκτιστες, 359 (16%) ξύλινα, 78 (3,4%) αποθήκες, 16 (0,7%) με το συμβολισμό Θ,⁸ 40 (1,7%) ερείπια και 23 (1%) κτίσματα που χρησιμοποιήθηκαν ως κουζίνες. Τα υπόλοιπα 1.229 (55%) κτίσματα αναφέρονται απλώς ως μονώροφα.

Οι διώροφες κατασκευές οι οποίες καταμετρήθηκαν ήταν 374 (13,9%). Από αυτές 16 διαθέτουν βεράντα η οποία σημειώνεται με το γράμμα Β. Από το σύνολο των διώροφων κατασκευών μόνο σε 66 από αυτές μας δίνεται κάποιο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό. Έτσι έχουμε: 34 (9%) είναι πλινθόκτιστες, 2 (0,5%) λιθόκτιστες, 4 (1%) ξύλινες, 24 (6,4%) σημειώνονται με

⁷ Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο συγκεκριμένος συμβολισμός.

⁸ Δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο συγκεκριμένος συμβολισμός.

το συμβολισμό Δκ⁹ και 2 (0,5%) με το συμβολισμό Δετ.¹⁰ Οι υπόλοιπες 308 (82%) αναφέρονται απλώς ως διώροφα.

Με το συμβολισμό ΗΔ σημειώνονται τα υπερυψωμένα μονώροφα ή αλλιώς ημιδιώροφα. Καταμετρήθηκαν 35 (1,3%) από αυτά. Από αυτά 1 (2,8%) είναι πλινθόκτιστο, ενώ 3 (8,5%) σημειώνονται με το συμβολισμό Ηδκ.¹¹

Ελάχιστα ήταν τα τριώροφα προφανώς λόγω κόστους κατασκευής. Καταμετρήθηκαν 21 (0,7%) τριώροφες κατασκευές. Από αυτές 2 (7%) ήταν πλινθόκτιστες και 1 (4%) σημειώνεται με το συμβολισμό Τρετ.¹²

Τέλος, εξωτερικά των κατοικιών, σημειώνονται 8 υπόστεγα, 12 ταράτσες. Επίσης, αναφέρονται 4 χώροι υγιεινής. Προφανώς σε κάποια κτίσματα θα ήταν ενσωματωμένοι ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις να εξυπηρετείται η χρήση από μικρά εξωτερικά κτίσματα.

Οδικό δίκτυο¹³

Οι σημερινές κύριες αρτηρίες ήταν και τότε αυτές που αποτελούσαν το οδικό δίκτυο για την πόλη αν και, βέβαια, υπό εντελώς άλλη μορφή. Καταρχήν είναι η παραλιακή σημερινή οδός Ελ. Βενιζέλου η οποία τότε συγκέντρωνε την εμπορική κίνηση της πόλης και εξυπηρετούσε τη διακίνηση επιβατών και εμπορευμάτων στο λιμάνι. Η αναμόρφωσή της είχε αρχίσει τη δεκαετία του 1920. Πάνω της κατέληγαν οι «σκάλες» οι οποίες αποτυπώνονται στο σχέδιο. Εκεί έδεναν οι μαούνες και μεταφόρτωναν τα εμπορεύματά τους από τα μεγαλύτερα πλοία που βρίσκονται ανοιχτά από την πόλη. Δεύτερη σημαντική οδός ήταν η σημερινή Εθνικής Αντιστάσεως με πλάτος μόλις 5 μ., όπως αποτυπώνεται. Είναι η πρώτη παράλληλος από το λιμάνι. Όπως και σήμερα συγκέντρωνε το μεγαλύτερο μέρος των εμπορικών καταστημάτων. Ήταν από τότε η Αγορά της πόλης. Οι δύο αυτοί δρόμοι αποτελούσαν την κοιλίδα της κοινωνικής ζωής και εξυπηρετούσαν πολλαπλές ανάγκες.¹⁴ Δύο ακόμα βασικές οδοί ήταν η σημερινή Π. Τσαλδάρη (8 μ.) και η σημερινή Κλεμανσώ (5 μ.). Είναι αυτές που συνδέουν το λιμάνι με την ύπαιθρο. Δρόμοι επίσης με μεγάλο πλάτος,¹⁵ μεταξύ 6-7 μ. όπως μετρήθηκαν στο σχέδιο, ήταν η σημερινή οδός Πολυτεχνείου και η σημερινή οδός Καρυωτάκη. Η σημερινή λεωφόρο Ειρήνης αποτελούσε τότε το ρέμα Καρυδά, του οποίου η κάλυψη άρχισε να γίνεται πολύ αργότερα, για να φτάσει στη σημερινή μορφή της Λεωφόρου Ειρήνης.

Αξίζει σε αυτό το σημείο να σχολιαστεί το γεγονός ότι οι αποστάσεις μεταξύ των κτισμάτων στις παριές των οδών είναι μεγάλες σε σχέση με το χαμηλό ύψος των κτισμάτων, τα άφθονα περιβόλια και την παρουσία ελάχιστων τροχοφόρων οχημάτων.

⁹ Δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο συγκεκριμένος συμβολισμός.

¹⁰ Δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο συγκεκριμένος συμβολισμός.

¹¹ Δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο συγκεκριμένος συμβολισμός.

¹² Δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί ο συγκεκριμένος συμβολισμός.

¹³ Στο σχέδιο της αποτύπωσης του 1938 δεν έχει ονοματιστεί το οδικό δίκτυο. Βέβαια, μετέπειτα έχουν προστεθεί με άλλη γραφή οι σημερινές ονομασίες των οδών. Στην παρούσα μελέτη αναφέρονται οι σημερινές ονομασίες των οδών προς καλύτερη κατανόηση.

¹⁴ Βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 48-49.

¹⁵ Για πλάτος των οδών υπολογίστηκε κατά προσέγγιση η απόσταση μεταξύ των κτισμάτων ή των μαντρότοιχων καθώς ρυμοτομικές γραμμές ακόμα δεν έχουν θεσπιστεί.

*Σημαντικά κτίρια*¹⁶*Χώροι λατρείας*

Στο σχέδιο του 1938 αποτυπώνονται 11 ορθόδοξες εκκλησίες. Σύμφωνα με τις εκκλησίες χωρίζονται και οι ενορίες της πόλης και μέσα από αυτές αναδεικνύονται και οι γειτονίες της. Οι εκκλησίες αυτές είναι:

Αγ. Νικόλαου: Βρίσκεται στη συμβολή των σημερινών οδών Πολυτεχνείου με Κύπρου, νοτιοδυτικά του σημερινού οικισμού. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με εμβαδόν 206 τ.μ. Το καμπαναριό εφάπτεται στην βόρεια πλευρά της εκκλησίας.

Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης: Βρίσκεται στη συμβολή των σημερινών οδών Πολυτεχνείου και Κλεμανσώ. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με εμβαδόν 168 τ.μ. Το καμπαναριό της εκκλησίας είναι στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου. Σήμερα η εκκλησία έχει αποπερατωθεί και έχει κτισθεί μεγαλοπρεπείς βυζαντινός ναός κατασκευασμένος από μπετόν.

Αγ. Ιωάννη του Χρυσοστόμου: Βρίσκεται κεντρικά της πόλης στην σημερινή οδό Καρυωτάκη. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική λιθόκτιστη με εμβαδόν 277 τ.μ. Καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς του '41 και κτίσθηκε μετέπειτα το 1971 βυζαντινός ναός.

Προφήτη Ηλία: Βρίσκεται ανατολικά, στα όρια του τότε οικισμού. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με εμβαδόν 102 τ.μ. Το καμπαναριό της εκκλησίας είναι στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου στην είσοδο του προαύλιου χώρου. Σήμερα, κτίσθηκε και αποπερατώθηκε νέος βυζαντινός μετά τρούλου από μπετόν.

Αγ. Παρασκευής: Βρίσκεται δυτικά του εμπορικού τομέα επί της σημερινής οδού Πολυτεχνείου. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με εμβαδόν 199 τ.μ. (Εικ. 9).

Αγ. Δημητρίου: Βρίσκεται μεταξύ της παραλιακής της πόλης και της Αγοράς. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με εμβαδόν 199 τ.μ. Καταστράφηκε από τον βομβαρδισμό του '41 και στην θέση αυτή αργότερα ιδρύθηκε αίθουσα διαλέξεων και βιβλιοθήκης της Ιεράς Μητρόπολης. Σήμερα, στη θέση αυτή υπάρχουν εμπορικά καταστήματα.

Αγ. Βασιλείου: Βρίσκεται επί της σημερινής οδού Πολυτεχνείου. Έχει εμβαδόν 147 τ.μ. Το καμπαναριό της εκκλησίας βρίσκεται στην νοτιοδυτική γωνία της εκκλησίας.

Αγ. Χαράλαμπος: Βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, ακριβώς δίπλα στο βενετσιάνικο ρολόι. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με θολωτή οροφή και ξύλινη στέγη με βυζαντινά κεραμίδια και καταλαμβάνει εμβαδόν 241 τ.μ.

Παναγίας των Ξένων: Βρίσκεται στον εμπορικό τομέα της πόλης επί της σημερινής οδού Εθν. Αντιστάσεως βορειότερα του ναού του Αγ. Χαράλαμπος. Πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική με εμβαδόν 159 τ.μ.

Αγ. Αθανασίου: Βρίσκεται επί της σημερινής οδού 21^{ης} Οκτωβρίου και πρόκειται για μονόκλιτη βασιλική. Δυστυχώς αποτυπώνεται σε πινακίδα η οποία έχει χαθεί. Στοιχεία μπορούμε να έχουμε από τα επόμενα πολεοδομικά σχέδια.

Αγ. Αποστόλων: Βρίσκεται στην συνοικία «Τσαβαλοχώρι». Έχει εμβαδόν 199 τ.μ. Βομβαρδίστηκε και αυτός το '41 και χτίσθηκε στη θέση του παρεκκλήσι.

Πέρα από τις ορθόδοξες εκκλησίες υπάρχουν και άλλοι χώροι λατρείας για να εξυπηρετούν τις ανάγκες των υπόλοιπων πολιτισμών της πόλης αυτή την περίοδο όπως της εβραϊκής κοινότητας ή ακόμα και απομεινάρια πολιτισμών που πέρασαν από την πόλη όπως της μουσουλμανικής και της καθολικής κοινότητας. Έτσι έχουμε:

¹⁶ Η αναφορά γίνεται στα κτίρια που επισημαίνονται από το σχεδιαστή στο σχέδιο της αποτύπωσης.

Καθολική Εκκλησία: Βρίσκεται στον παραδοσιακό τομέα της πόλης, επί της σημερινής οδού Θεοφάνους. Πρόκειται για διώροφη βασιλική από πέτρα κτισμένη με εμβαδόν 116 τ.μ. Έχει δίριχτη στέγη με γαλλικά κεραμίδια και γενικά λιτή μορφολογία. Το καμπαναριό της εκκλησίας δεν έχει αποτυπωθεί στο σχέδιο και ενσωματώνεται με ένα διώροφο κτίσμα στην νότια πλευρά του οικοπέδου. Η ύπαρξη καθολικής εκκλησίας φανερώνει τα κατάλοιπα του ενετικού πολιτισμού που πέρασε από την πόλη.¹⁷

Συναγωγή: Βρίσκεται κοντά στον εμπορικό τομέα της πόλης όπου εκεί ήταν και η εβραϊκή συνοικία. Κτίστηκε το 1932 σε εκλεκτικιστικό ρυθμό¹⁸ και αποτελούσε μια γερή κατασκευή. Είχε εμβαδόν 102 τ.μ. Το κτίσμα σώθηκε από τους βομβαρδισμούς του πολέμου και μετέπειτα στεγάστηκε εκεί η Φιλαρμονική της πόλης (Εικ. 10). Το 1972, ο ΟΤΕ αγοράζει το οικόπεδο και το κτίσμα κατεδαφίζεται.

Τέμενος – Γενί τζαμί: Σώζεται και σήμερα με πολλές αλλοιώσεις απέναντι από τον ναό του Αγ. Κωνσταντίνου. Χτίστηκε το 1844 με δαπάνη του Τουρκαλβανού Αχμέτ Ντίνο Μπέη.¹⁹ Το Γενί Τζαμί, σημειώνεται από τον σχεδιαστή ως τέμενος και έχει εμβαδόν 251 τ.μ. (Εικ. 11). Είναι ένα ακόμη ίχνος που άφησαν οι προηγούμενοι πολιτισμοί που πέρασαν από την πόλη. Δέχτηκε πολλές προσθήκες που αλλοίωσαν τη μορφή του. Πήρε τη χρήση σχολείου από το 1925 ως το 1938. Πέρασε στα χέρια ιδιωτών, μετατράπηκε σε εργαστήρια και σήμερα είναι σε εγκατάλειψη.²⁰

Χώροι εκπαίδευσης²¹

Δημοτικό σχολείο: Οικοδομήθηκε το 1835 στο κέντρο του εμπορικού τομέα της πόλης επί της σημερινής οδού Εθν. Αντιστάσεως. Πρόκειται για υπερυψωμένο κτίσμα και εμβαδόν 229 τ.μ. Η σημερινή του μορφή έχει δεχτεί πολλές αλλοιώσεις. Σήμερα ονομάζεται «Θεοφάνειος» αίθουσα τέχνης και αποτελεί ένα χώρο που λαμβάνουν μέρος αρκετές πολιτιστικές εκδηλώσεις της πόλης.

Νέο σχολείο: Βρίσκεται επί της σημερινής οδού Αρκαδίου. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 367 τ.μ. Σήμερα στεγάζει το 3^ο Δημοτικό σχολείο.

Γυμνάσιο: Βρίσκεται επί της σημερινής οδού Αρκαδίου και γειτνιάζει με το Νέο σχολείο. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 517 τ.μ. Στην ανατολική πλευρά του υπάρχει μικρό μπαλκόνι. Επίσης στην δυτική πλευρά του κτίσματος εφάπτεται μονώροφο κτίσμα 112 τ.μ. το οποίο αποτελεί και αυτό χώρο των σχολικών εγκαταστάσεων. Στην βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου υπάρχουν τα αποχωρητήρια. Σήμερα στεγάζει το 1^ο Γυμνάσιο.

Νηπιαγωγείο: Βρίσκεται στην σημερινή οδό Κλεμανσώ. Πρόκειται για ισόγειο κτίσμα με εμβαδόν 199 τ.μ. Είναι το γνωστό «Καραμάνειο Νηπιαγωγείο». Καταστράφηκε από βομβαρδισμούς του 1941-1943. Σήμερα έχει αναγερθεί εξ θεμελίων διατηρώντας την ίδια χρήση και ονομασία.

Παρθεναγωγείο: Χτίστηκε το 1851 στη συμβολή των σημερινών οδών 21^{ης} Οκτωβρίου και Παρθεναγωγείου. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 161 τ.μ. Το 1863 πήρε τη χρήση αλληλοδιδασκτικού σχολείου.²² Σήμερα στεγάζεται η Φιλαρμονική «Ορφέας» και τα ΚΑΠΗ.

¹⁷ Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 70-71, υποσημ. 21· ΠΑΡΑΘΥΡΑ 1991.

¹⁸ Βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, (χωρίς σελιδαρίθμηση).

¹⁹ Βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, (χωρίς σελιδαρίθμηση).

²⁰ Πρβλ. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ, στον παρόντα τόμο, 131-146.

²¹ Πρβλ. ΜΠΑΚΑΣ, στον παρόντα τόμο, 115-129.

²² Βλ. ΤΣΑΪΜΟΥ 1994, 179-186.

Νέο σχολείο: Βρίσκεται επί της σημερινής λεωφόρου Ειρήνης. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 378 τ.μ. Στην βόρεια πλευρά του εφάπτεται μικρό μονώροφο κτίσμα. Σήμερα στεγάζει το 2^ο Δημοτικό σχολείο.

Λοιπά δημόσια κτίρια

Μητρόπολη: Βρίσκεται επί της σημερινής οδού Εθν. Αντιστάσεως στην προέκταση του εμπορικού τομέα. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 205 τ.μ. (Εικ. 12).

Λαϊκή Αγορά: Στο σχέδιο μόλις έχει εγερθεί η οικοδομή. Βρίσκεται σε κάθετο δρόμο στην παραλιακή οδό, στην σημερινή οδό Μπάλκου. Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα από μπετόν αλλά με μεγάλο ύψος και εμβαδόν 766 τ.μ. (Εικ. 13). Η λειτουργία της ενίσχυσε τον εμπορικό τομέα της πόλης. Η ανέγερση του συγκεκριμένου δημοσίου κτίσματος δείχνει την συμμετοχή της πολιτείας στην υποστήριξη των εμπορών που δεν είχαν τα μέσα να αγοράσουν ή να νοικιάσουν κτίριο, καθώς και την προσπάθεια για συγκέντρωση αυτής της δραστηριότητας σε ένα σημείο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου έγινε αποθήκη. Μετά τον πόλεμο επαναλειτούργησε για τα επόμενα 40 χρόνια περίπου. Σήμερα, στεγάζεται εκεί το πνευματικό κέντρο του Δήμου Πρέβεζας και ο χώρος χρησιμοποιείται εκάστοτε για πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Κρατητήρια Χωροφυλακής: Βρίσκονται σε κτίσμα υπερκείμενο από την είσοδο του κάστρου του Αγ. Αντρέα στο κέντρο της πόλης. Νότια και εφαπτόμενα του τείχους του κάστρου αποτυπώνονται οι αποθήκες του Δήμου (Εικ. 14).

Ρολόι: Κτίστηκε το 1752 και ακόμα και σήμερα έχει εξέχουσα θέση στο εμπορικό κέντρο της πόλης επί της σημερινής οδού Εθν. Αντιστάσεως. Πρόκειται για κτίσμα σχεδόν τετράγωνο με διαστάσεις πλευρών 10 x 9 μ. και εμβαδόν 22 τ.μ. (Εικ. 15). Φέρει μεταγενέστερη υπερδομή-κωδωνοστάσιο γεγονός το οποίο επηρέασε σημαντικά την βενετσιάνικη μορφολογία του κτίσματος. Αποτελεί ακόμα και σήμερα σύμβολο της πόλης.

Δημαρχείο: Βρίσκεται βορειοανατολικά της πόλης επί της σημερινής οδού Τσαλδάρη. Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 315 τ.μ. Μετέπειτα η χρήση μεταφέρθηκε στον εμπορικό τομέα ενώ σήμερα στεγάζεται σε διώροφο κτίσμα στην παραλία της πόλης μεταπολεμικής περιόδου. Σήμερα στη θέση αυτή είναι το προαύλιο του 1^{ου} Δημοτικού σχολείου.

Διοικητήριο: Βρίσκεται στην παραλιακή και πρόκειται για τριώροφο λιθόκτιστο κτίσμα νεοκλασικού ύψους (Εικ. 16). Άρχισε να κτίζεται το 1884 προβάλλοντας έτσι το πνεύμα του οθωμανικού εκσυγχρονισμού που επικρατούσε την περίοδο της ανέγερσης του κτίσματος. Εκεί ήταν συγκεντρωμένες όλες οι τούρκικες υπηρεσίες. Σήμερα εκεί είναι το Δικαστικό Μέγαρο της πόλης.

Νομαρχία: Βρίσκεται επί της σημερινής οδού Σπηλιάδου. Χτίστηκε το 1890 και πρόκειται για διώροφο κτίσμα λιθόκτιστο με εμβαδόν 252 τ.μ. με νεοκλασικό ύψος (Εικ. 17). Σήμερα το κτίσμα δεν υφίσταται και στην θέση του έχουν ανεγερθεί πολυκατοικίες.

Λιμεναρχείο: Βρίσκεται στην παραλιακή οδό της πόλης. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 100 τ.μ. Στη θέση αυτή αναγέρθηκε το 1975 το Δημαρχείο της πόλης όπου είναι και ακόμα και σήμερα.

Τελωνείο: Βρίσκεται στο νοτιότερο μέρος της πόλης, παραλιακά. Οι εγκαταστάσεις περιλαμβάνουν δύο μεγάλα μονώροφα κτίσματα το ένα με εμβαδόν 720 τ.μ. και το άλλο με εμβαδόν 177 τ.μ. Στις εγκαταστάσεις συμπεριλαμβάνεται και μικρό κτίσμα το οποίο εξυπηρετούσε τη χρήση φυλακίου. Στον προαύλιο χώρο σημειώνεται και χρήση πλάστιγγας για το ζύγισμα. Επίσης στην παραλιακή μπροστά από το τελωνείο υπήρχε και γερανός για την εκφόρτωση των

προϊόντων. Η ύπαρξη τελωνείου τονίζει το διαμετακομιστικό ρόλο της πόλης καθώς ήταν το μόνο στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου. Τα κτίρια που απεικονίζονται στο σχέδιο του 1938 δεν υφίστανται σήμερα. Ανεγέρθηκε νέο μεταπολεμικά το οποίο σήμερα βρίσκεται υπό εγκατάλειψη. Η λειτουργία του τελωνείου σήμερα χωροθετείται μέσα στο νέο λιμάνι της πόλης.

Αρχαιολογικό Μουσείο: Το Εσκή Τζαμί στο κάστρο του Αγ. Αντρέα αυτή την περίοδο έχει μετατραπεί σε αρχαιολογικό μουσείο και έτσι αναφέρετε στο σχέδιο. Βρίσκεται στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου του Αγ. Αντρέα. Είχε κτισθεί στις αρχές του 19^{ου} αιώνα από τον Αλή πασά στη θέση του παλιού καθολικού ναού του Αγ. Αντρέα. Το μονώροφο κτίσμα έχει εμβαδόν 170 τ.μ. (Εικ. 18). Μετά τις ζημιές που υπέστη από τους βομβαρδισμούς του 1940-1944 κατεδαφίστηκε. Ελάχιστα λείψανα του κτιρίου σώζονται μετά την κατεδάφισή του στα τέλη της δεκαετίας του 1940.

Λοιπά κτίρια

Προξενεία: Η ύπαρξη προξενείων στην πόλη τονίζει τη σπουδαιότητά της ως διαμετακομιστικό κέντρο τα προηγούμενα χρόνια. Το ιταλικό προξενείο είναι το μόνο που σημειώνεται στο σχέδιο της αποτύπωσης. Βρίσκεται στη σημερινή οδό Κύπρου και χτίστηκε από πέτρα το 1881. Αποτελείται από δύο κτίσματα όπου το ένα εφάπτεται στο άλλο. Το ένα κτίσμα είναι μονώροφο με εμβαδόν 67 τ.μ. και το άλλο διώροφο με εμβαδόν 134 τ.μ. (Εικ. 19). Μετά τη χρήση του προξενείου υπήρξε κατοικία και σήμερα είναι υπό εγκατάλειψη. Οι θέσεις των υπόλοιπων προξενείων μας είναι γνωστές από άλλες μελέτες αλλά στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας δεν αναφέρονται αφού δεν σημειώνονται από τον σχεδιαστή.

Οικία Οδ. Ανδρούτσου: Στο οίκημα έμενε η μητέρα του Οδυσσέα Ανδρούτσου και κάποια χρόνια τα πέρασε και ο ίδιος εκεί. Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον προκαλεί ότι το οίκημα επισημαίνεται στο σχέδιο μαζί με τα υπόλοιπα σημαντικά κτίσματα. Πρόκειται για μια απλή λαϊκή κατοικία με εμβαδόν 72 τ.μ. επί της σημερινής οδού Χ. Κοντού (Εικ. 20).

Κατοικίες

Μέχρι και σήμερα ευτυχώς σώζονται αρκετές κατοικίες που μας επιτρέπουν την αρχιτεκτονική τους μελέτη. Σε συνδυασμό με απεικονίσεις της εποχής μπορούμε να εκφράσουμε αρκετά συμπεράσματα όσον αφορά την τυπολογία και την αρχιτεκτονική των κατοικιών της περιόδου αυτής.

Για την χωροθέτηση των κτισμάτων στο οικόπεδο έχει θεσπιστεί ήδη ο πρώτος Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός το 1929. Πολλά, όμως, από τα κτίσματα που αποτυπώνονται στο χάρτη προηγούνται της χρονολογίας. Παρατηρούμε ότι το κτίσμα τοποθετείται στο οικόπεδο ελεύθερο από παντού (Εικ. 21). Αυτό το σύστημα παρατηρείται κυρίως σε μεγάλες κατοικίες και όχι τόσο στις μικρότερες λόγω στενότητας χώρου του οικοπέδου.

Οι κατοικίες αυτής της περιόδου διακρίνονται για την λιτότητά τους. Οι προσόψεις τους είναι επίπεδες χωρίς ιδιαίτερο μορφολογικό διάκοσμο. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η συμμετρία την οποία διακρίνουμε κυρίως στα ανοίγματα. Διακρίνουμε δύο κατηγορίες κατοικιών που θα μπορούσαν να ονομαστούν *λαϊκές* και *αστικές* κατοικίες.²³ Η διάκριση αυτή αποτελεί έκφανση της οικονομικής κατάστασης και των αναγκών των κατοίκων.

²³ Βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, (χωρίς σελιδαρίθμηση).

Οι *λαϊκές κατοικίες* είναι μικρών διαστάσεων και ισόγειες. Χαρακτηριστικά των κατοικιών αυτών είναι το χαμηλό ύψος, η λιτή όψη και οι αυλές τους οι οποίες παίζουν σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων. Ιδιαίτερα στα λαϊκά σπίτια την αυλή τη συναντάμε μπροστά ή δίπλα από το οίκημα. Συνήθως στην αυλή υπάρχει και πηγάδι. Σε ελάχιστες λαϊκές κατοικίες παρατηρούνται εξωτερικοί βοηθητικοί χώροι (Εικ. 22).

Οι *αστικές κατοικίες* ανήκουν σε πιο ευνοημένους οικονομικά κατοίκους ή με αξιώματα. Αυτά έχουν κτιστεί κυρίως πάνω σε βασικούς οδικούς άξονες της πόλης. Έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις από τις λαϊκές κατοικίες. Χαρακτηρίζονται από «όψιμο, επαρχιακό κλασικισμό» ή «νεοκλασικισμό».²⁴ Η κατασκευή τους είναι γερή. Είναι ισόγεια, δώροφα, σπανιότερα τριώροφα, πλατυμέτωπα και στενομέτωπα. Ξεχωρίζουν για την τάση συμμετρίας των όψεών τους. Το χρώμα που επικρατεί στις όψεις είναι το λευκό και της ώχρας. Επίσης, στον προαύλιο χώρο τους συναντάμε αρκετές φορές εξωτερικούς βοηθητικούς χώρους (Εικ. 23).

Προσφυγικές κατοικίες: Η εγκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής αποτέλεσε εξέχον οικιστικό γεγονός του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, με τεράστιες επιπτώσεις στην πληθυσμιακή δομή και την πολεοδομική οργάνωση των πόλεων. Η Πρέβεζα σύμφωνα με απογραφές το 1928 είχε αστικό πληθυσμό 10.112 και δέχτηκε 1.144 πρόσφυγες (11,3%).²⁵ Οι προσφυγικοί οικισμοί χωροθετούνται γύρω από τον ήδη κατοικημένο χώρο. Τα οικήματα των προσφύγων ακολουθούν ένα ορθολογικό σχεδιασμό ο οποίος επέτρεπε τη διανομή ίσων οικοπέδων και τη μαζική οικοδόμηση. Όσα προσφυγικά διατηρήθηκαν μεταπολεμικά, μας δίνουν μια αμυδρή ιδέα της τότε κατάστασης. Κυρίαρχος τύπος, η μικρή μονοκατοικία με κήπο, πέτρινα θεμέλια και πλινθοδομή, στέγη από κεραμίδι εγκιβωτισμένη σε πέτρινη κορνίζα. Για πρότυπο θα πρέπει να είχαν τις τυποποιημένες εργατικές κατοικίες που προσέφεραν διάφορες ξένες εκδόσεις (Εικ. 24). Όπως διακρίνουμε από το σχέδιο της αποτύπωσης, συναντάμε εγκαταστάσεις προσφύγων κατά μήκος της σημερινής οδού Νικοπόλεως, γνωστή με την ονομασία «Κοκκινιά», νοτιοδυτικά της πόλης. Επίσης υπάρχουν επί της σημερινής οδού Κρόκου και Ζαλόγγου (Εικ. 25).

Συμπερασματικά, διακρίνονται σε αυτή την περίοδο χαρακτηριστικά επηρεασμένα από τον νεοκλασικισμό που έφεραν οι κατακτητές της σε απλουστευμένη μορφή. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των κατοικιών αυτής της περιόδου χάριν της ανάπτυξης αρχίζει σιγά-σιγά να χάνεται ή να κακοποιείται.

*Επαγγελματικά κτίσματα*²⁶

*Ελαιοτριβεία:*²⁷ Η ελαιοπαραγωγή αποτελούσε μια από τις κύριες ασχολίες των κατοίκων της Πρέβεζας από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ως πρόσφατα. Υπήρχαν αρκετά ελαιοτριβεία και ήταν καλά οργανωμένα. Σε Επαγγελματικό Οδηγό του 1939-1940 απαριθμούνται 14 ελαιοτριβεία.²⁸ Βέβαια στην αποτύπωση του 1938 μόνο τα 8 έχουν επισημανθεί. Αυτά είναι στις θέσεις:

Αγ. Νικολάου: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 216 τ.μ. στο πλάτωμα του δρόμου στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου. Ανήκει στην εκκλησία του Αγ. Νικολάου. Λειτουργούσε ως το 1969, οπότε κατεδαφίστηκε για την ανέγερση αρτοποιείου.

²⁴ Βλ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, (χωρίς σελιδαρίθμηση).

²⁵ Βλ. ΠΟΛΥΖΟΣ 1984.

²⁶ Γίνεται αναφορά μόνο σε όσα σημειώνει ο σχεδιαστής.

²⁷ Για περισσότερες πληροφορίες για τα ελαιοτριβεία της Πρέβεζας πρβλ. ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ 2007, 349-378.

²⁸ Βλ. ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ 2008, 61.

Οδού Καραμάνη: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 409 τ.μ. Σήμερα δεν υπάρχουν ίχνη του ελαιοτριβείου. Στη θέση του έχουν αναγερθεί πολυκατοικίες.

Οδού Πολυτεχνείου: Βρίσκεται δίπλα στον ναό του Αγ. Κωνσταντίνου. Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 183 τ.μ. Κατεδαφίστηκε το 1975.

Οδού Μούσκου και Σάνδριτς: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα από αργολιθοδομή με εμβαδόν 232 τ.μ. σώζεται ακόμη και σήμερα.

Λεωφ. Ειρήνης και Χρ. Κοντού: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 304 τ.μ. Η λειτουργία του σταμάτησε το 1945 ενώ το 1970 το κτίσμα κατεδαφίστηκε.

Λεωφ. Ειρήνης: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 349 τ.μ. Λειτούργησε από το 1935 ως το 1960.

Οδού Σπηλιάδου: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα από λιθοδομή με εμβαδόν 206 τ.μ. Το κτίσμα σήμερα έχει κατεδαφιστεί.

Οδού Αλεξανδρουπόλεως: Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα από λιθοδομή μεγάλων διαστάσεων με εμβαδόν 389 τ.μ. Εξωτερικά υπάρχει η αποθήκη. Το κτιριακό συγκρότημα είναι οργανωμένο σε σχήμα Π γύρω από αυλή. Από το 1957 έως και σήμερα στο χώρο στεγάζεται η Πυροσβεστική Υπηρεσία της πόλης και απέμειναν ελάχιστα λείψανα των τοίχων του κτίσματος.

Ξυλουργεία: Στο σχέδιο μόνο ένα κτίσμα έχει χαρακτηριστεί σαν ξυλουργείο. Βρίσκεται στην σημερινή οδό Αρκαδίου. Πρόκειται για ξύλινη μονώροφη κατασκευή με εμβαδόν 295 τ.μ. Ίσως υπήρχαν και περισσότερα γιατί προφανώς δεν εξυπηρετούνται οι ανάγκες των κατοίκων μόνο από ένα. Παραμένει άγνωστο γιατί δεν καταγράφονται στο σχέδιο.

Ηλεκτρική Εταιρεία Καλημέρη: Ο ηλεκτροφωτισμός της πόλης ξεκινά το 1920. Πρόκειται για μια ακόμη κίνηση που φανερώνει τον εκσυγχρονιστικό πνεύμα του Μεσοπολέμου. Το κτίσμα που απεικονίζεται στο σχέδιο ανήκει στην οικογένεια Ι. Καλημέρη η οποία ανέλαβε τον ηλεκτροφωτισμό της πόλης το 1925. Οι εγκαταστάσεις αποτελούνται από ένα μηχανοστάσιο, ένα αντλιοστάσιο και μια δεξαμενή ψυγείου. Όσον αφορά το μηχανοστάσιο πρόκειται για μονώροφο κτίσμα από λιθοδομή με εμβαδόν 259 τ.μ. Η δεξαμενή και το αντλιοστάσιο βρίσκονται στην δυτική πλευρά του οικοπέδου. Σήμερα δεν έχει απομείνει κάποιο ίχνος αυτών των βιομηχανικών εγκαταστάσεων.

Χάνια – ξενοδοχεία: Αυτή την εποχή δύο πανδοχεία λειτουργούσαν στην Πρέβεζα. Γνωστά και με την ονομασία «χάνια», πρόκειται για διώροφες κατασκευές και διέθεταν και στάβλους. Χωροθετούνται πάνω στη σημερινή λεωφόρο Ειρήνης ενισχύοντας έτσι το διαμετακομιστικό ρόλο της περιοχής. Εξυπηρετούσαν όσους ταξιδιώτες έφταναν στην πόλη προσφέροντας διανυκτέρευση και σίτιση. Η περιοχή ακόμα και σήμερα διατηρεί το τοπωνύμιο ως τα *Χάνια* (Εικ. 26).

Τα οθωμανικά χάνια αντικαθίστανται ή συνοδεύονται από τα ευρωπαϊκού τύπου ξενοδοχεία την περίοδο του Μεσοπολέμου, γεγονός που φανερώνει μία ακόμα εκσυγχρονιστική κίνηση. Στην παραλιακή της πόλης υπήρχε το ξενοδοχείο «Ακταίον». Ανεγέρθηκε το 1937 και πρόκειται για διώροφο κτίσμα με εμβαδόν 353 τ.μ. (Εικ. 27). Σώζεται μέχρι και σήμερα. Επίσης επί της παραλιακής υπήρχε ένα ακόμη ξενοδοχείο, το «Νικόπολις». Κτίστηκε το 1922. Πρόκειται για διώροφη κατασκευή σε λιτό νεοκλασικό ύφος και εμβαδόν 186 τ.μ. Γκρεμίστηκε και αναγέρθηκε ξανά εκ θεμελίων όπως ακριβώς ήταν (Εικ. 28).

Παγοποιείο: Το 1927 λειτούργησε και το παγοποιείο-ψυγείο. Βρίσκεται στο δυτικά του οικισμού στην σημερινή συνοικία της «Νεάπολης». Πρόκειται για συγκρότημα μονώροφων λιθόκτιστων κτισμάτων (Εικ. 29). Ανήκε στην οικογένεια Τσάντη. Οι μηχανικοί ήρθαν από την Ελβετία και τα μηχανήματα παραγγέλθηκαν από τη Ζυρίχη.²⁹ Ήταν το μεγαλύτερο σε όλη τη

²⁹ Πληροφορίες Χρ. Τσάντη (Αύγουστος 2009).

βορειοδυτική Ελλάδα. Έτσι απογειώθηκε το εμπόριο των ψαριών και γαλακτοκομικών προϊόντων. Από εκεί προμηθεύονται το πάχος τους σε τέταρτα παγοκολόνας τα νοικοκυριά όπου τον τοποθετούσαν σε ξύλινα ψυγεία. Η λειτουργία του σταμάτησε την τελευταία δεκαετία και ο χώρος δόθηκε αντιπαροχή για ανέγερση πολυκατοικιών.

Τράπεζες: Η Τράπεζα Αθηνών βρίσκονταν στον εμπορικό τομέα της πόλης, επί της σημερινής οδού Εθν. Αντιστάσεως. Χτίστηκε το 1930 και πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 144 τ.μ. και χαρακτηρίζεται με εκλεκτικιστικά στοιχεία δυτικοευρωπαϊκής επιρροής. Σήμερα στο κτίριο στεγάζεται η Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης (Εικ. 30).

Ακόμα ένα χαρακτηριστικό δείγμα εκλεκτικισμού του Μεσοπολέμου είναι η Εθνική Τράπεζα η οποία ανεγέρθηκε το 1932 επί της παραλιακής. Το κτίσμα στο μπροστινό μέρος είναι διώροφο ενώ στο πίσω μονώροφο με συνολικό εμβαδόν 348 τ.μ. Χαρακτηρίστηκε αρκετά γερή κατασκευή. Η Τράπεζα αγόρασε το οικόπεδο από την Λιμενική Επιτροπή και στη δυτική πλευρά ιδιοκτησίες ιδιωτών για την ανέγερση (Εικ. 31).

Κινηματογράφος Τιτάνια: Χωροθετείται επί της σημερινής οδού Θεοφάνους όπου σήμερα είναι το προαύλιο του δημοτικού σχολείου και ο δημοτικός χώρος στάθμευσης. Πρόκειται για μονώροφο κτίσμα με εμβαδόν 306 τ.μ. Είναι ο μόνος κινηματογράφος ο οποίος σημειώνεται αλλά αποτελεί ενδιαφέρον γεγονός ότι η λειτουργία κινηματογράφου έχει φτάσει στην Πρέβεζα.

Τρόπος δόμησης

Λιθόκτιστα: Το πάχος του τοίχου είναι επί το πλείστον 30-60 εκ. πέτρα με λάσπη κολυμπητή, πέτρα μεγάλη ακανόνιστη με αρμό, πέτρα πελεκητή τετραγωνισμένη πότε με αρμό και πότε χωρίς αρμό. Το σενάζ ήταν από τσιμέντο ή ξύλο (Εικ. 32).

Πλινθόκτιστα: Τα τούβλα ήταν ψημένα σε καμίνια ή στον ήλιο. Άλλες φορές ήταν συμπαγή και άλλες φορές με τρύπες θυμίζοντας τα σημερινά. Στις λαϊκές κατοικίες, για την κατασκευή της πλίνθου αναμειγνύεται χώμα και άχυρο και έπειτα αφήνεται στον ήλιο να ξεραθεί (Εικ. 33).

Τσατμάς: Ο τοίχος από τσατμά κατασκευάζεται από όρθια καδρόνια τοποθετημένα περίπου ανά μέτρο και καρφωμένο πηγάκι ανά 1 εκ. και από τις δύο πλευρές. Έπειτα η ξύλινη αυτή κατασκευή σοβατιζόταν με λάσπη αναμειγμένη με τρίχες ζώου. Υπάρχουν και περιπτώσεις τσατμά από καλάμια (Εικ. 34).

Ξύλινες κατασκευές: Συναντώνται στις φτωχότερες γειτονίες ή σε μεγαλύτερες κατοικίες εξυπηρετούσαν βοηθητικούς χώρους. Ο τρόπος δόμησης αφορά σανίδες καρφωμένες πάνω σε κάθετα καδρόνια. Υπάρχουν ακόμα και σήμερα κάποια λείψανα (Εικ. 35).

Μαντρότοιχοι και περιφράξεις-«κουλούρια»: Σε όλες σχεδόν τις αυλές υπάρχει περιτείχιση ή περίφραξη που έβαζαν οι ιδιοκτήτες στα όρια της ιδιοκτησίας τους. Στις αστικές κατοικίες πρόκειται για ψηλές μάντρες πάχους 50-70 εκ. και ύψους 1-2 μ. για την ασφάλεια των κατοίκων. Στην αυλή υπήρχαν λουλούδια, καρποφόρα δέντρα και κληματαριές. Στις λαϊκές κατοικίες το ύψος της μάντρας είναι 1 μ. Αλλιώς είχαν πρόχειρη περίφραξη ή ακόμα και ελεύθερα με γλάστρες από τενεκέδες, δέντρα και γιασεμιά, ντάλιες και μπουκαμβίλιες (Εικ. 36).

Πηγάδια

Η ύδρευση της πόλη γινόταν με πόσιμο νερό από βρύσες και πηγάδια. Δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης δεν είχε αναπτυχθεί ακόμα. Το γεγονός αυτό φανερώνει υποδομές κατώτερες των ωραίων κτιρίων που διέθετε η πόλη, κοινό χαρακτηριστικό των ελληνικών πόλεων. Τα πηγάδια τροφοδοτούσαν με νερό τους κατοίκους της πόλης. Όπου το νερό έρεε άφθονο κατασκευαζόταν βρύσες. Στο σχέδιο έχουν αποτυπωθεί 190 πηγάδια. Κάθε σπίτι σχεδόν είχε πρόσβαση σε πηγάδι. Αυτό συνήθως βρισκόταν εντός της αυλής της κατοικίας. Ένα πηγάδι μπορεί να χρησιμοποιείται όμως και από τρία ή περισσότερα νοικοκυριά, και για το λόγο αυτό μπορεί αν βρίσκεται στα όρια των ιδιοκτησιών. Τα δημόσια πηγάδια ήταν ελάχιστα. Αυτά εξασφάλιζαν νερό σε άπορες οικογένειες και σε εκείνες που δεν είχαν τη δυνατότητα δημιουργίας πηγαδιού. Τα δημόσια πηγάδια ήταν επίσης και τόπος κοινωνικών επαφών. Το ύψος των στηθαίων που περιέβαλαν τα πηγάδια ήταν περίπου 1 μ. για λόγους ασφαλείας. Παρόλα αυτά πολλά ατυχήματα συνέβαιναν. Από τα πηγάδια τα 150 διαθέτουν εξωτερική διάμετρο από 1-2 μ. Τα μικρότερα πηγάδια, αυτά δηλαδή που διαθέτουν εξωτερική διάμετρο μικρότερη από 1 μ. είναι 45. Ενώ έχουν αποτυπωθεί 5 μεγάλα πηγάδια με εξωτερική διάμετρο μεγαλύτερη των 2 μ. Αυτά χρησίμευαν για τα χωράφια, το πότισμα των ζώων και το πλύσιμο των ρούχων. Επίσης διέθεταν και μαγκάνι για μεγαλύτερη ευκολία. Το πλάτος από το πεζούλι γύρω από το πηγάδι ήταν περίπου 30-40 εκ., ενώ το βάθος τους ποικίλει. Αργότερα μερικά χρησιμοποιήθηκαν για βόθρο μέχρι να υλοποιηθεί το αποχετευτικό σύστημα (Εικ. 37).

Επιλεγόμενα

Ο 20^{ος} αιώνας ήταν για όλη τη χώρα μια περίοδος κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων. Η Πρέβεζα του 1938 πρόκειται για μια «οριζόντια» πόλη, με χαμηλά κτίσματα, λιτά νεοκλασικά, με λίγες εξάρσεις και περιβόλια. Από την άλλη υπάρχει και το κέντρο της πόλης με την πύκνωση των κτισμάτων, και τη συγκέντρωση σε αυτό λειτουργιών, όπως εργασία, εμπόριο, ψυχαγωγία, διαμετακόμιση που του προσδίδουν περισσότερη δυναμικότητα. Πολεοδομική οργάνωση δεν υπάρχει ακόμα. Έχουν αρχίσει παρόλα αυτά να γίνονται κινήσεις εκσυγχρονισμού των υποδομών, ένα πνεύμα το οποίο διακατέχει την περίοδο του Μεσοπολέμου. Το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου βρίσκει την πόλη με μεγάλες καταστροφές από τους βομβαρδισμούς. Η διαδικασία της ανοικοδόμησης ξεκινά. Η έννοια της γειτονιάς χάνεται καθώς οικοδομούνται αρκετοί ελεύθεροι χώροι που τότε αποτελούσαν και φυσικά όρια και εξαλείφεται κάθε τοπικό παραδοσιακό στοιχείο. Τα μικρά ξύλινα κτίσματα έδιναν τη θέση τους σε άλλα πιο μεγάλα και πιο στερεά. Εν μέρει, όμως, αδικαιολόγητα, διότι η ανάπτυξη της πόλης δεν δικαιολογούσε την ανέγερση των θηριωδών κτιρίων του Μεσοπολέμου. Προς χάρην του παρωχημένου μοντέλου ανάπτυξης χάνονται τα παραδοσιακά στοιχεία που έδιναν μορφή στην πόλη. Σήμερα έχει απαξιωθεί το μεταπολεμικό μοντέλο ανάπτυξης. Οι επιστήμονες «κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου». Η βιωσιμότητα των ελληνικών πόλεων μειώνεται. Παρατηρείται το φαινόμενο της γιγάντωσης των πόλεων χωρίς να μπορούν να υποστηρίξουν την δυναμική τους.³⁰

Το σχέδιο του 1938 αποτελεί εξαιρετικής ποιότητας δουλειά μιας και η πόλη αποτυπώνεται για πρώτη φορά με κάθε λεπτομέρεια πριν από τις καταστροφές του πολέμου και της ανοι-

³⁰ Βλ. ΣΑΡΡΗ 2008, 67-68.

κοδόμησης. Χάρη στο σχέδιο αποκομίζουμε αρκετά στοιχεία που αφορούν την ιστορία της πόλης. Μια προσεκτική «ανάγνωση» του σχεδίου μας αποκαλύπτει πολλά για τη χωροθέτηση των κτιρίων στον αστικό ιστό, τη δομή των ελεύθερων χώρων, τις χαράξεις, τα ύψη και τις χρήσεις των κτιρίων, τις γειτονίες και τα σημαντικά κτίρια τα χρόνια εκείνα.

Σήμερα οι πινακίδες που αποτελούν το σχέδιο του 1938 βρίσκονται στα αρχεία της Πολεοδομίας του Δήμου Πρέβεζας. Όπως προκύπτει από την παρούσα μελέτη η αποτύπωση του 1938 αποτελεί σημαντικό τεκμήριο και κρίνεται απαραίτητη η συντήρηση και η αρχειοθέτηση του στα Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Abstract

Elisabeth P. SARRI: *The character and structure of the city of Preveza through the topographic drawing of 1938*

The course of Greek urban planning during the interwar period (1912-1940) is characterized by efforts of reforming and modernising urban legislation aiming to regulate the cities' growth and organisation. The Ministry of Transport begins model interventions and mandates town planning in many Greek cities.

From the research that was done for this paper in the proceedings Preveza's of Municipal Council, we traced the topographic drawing of the city made by Platon Stamatelos in 1938. It was the first step for the development of Preveza's town planning.

The drawing consists of 88 sheets, 50cm by 70cm in size, where the entire city has been traced in a 1:200 scale. The area that has been drawn is roughly 130 ha and it covers the part of Preveza enclosed by the peripheral defending ditch.

The 1938 drawing is a work of exceptional quality. The city is drawn for the first time in every detail before the destructions of the 1940 war and its later reconstruction. A careful reading of the drawing reveals a lot for the arrangement of the buildings in the urban tissue, the structure of the open public and private spaces, the mapping out of the city, the heights and uses of the buildings, the neighborhoods and the important buildings of those years. In combination with images of that time we can conclude on the architecture of Preveza's buildings in 1938.

Today, the drawing-sheets are found in the archive of Urban Planning office of the Municipality of Preveza. From the present study it is obvious that the city drawings of 1938 constitutes precious documents and they should be conserved and preserved in the State Archives.

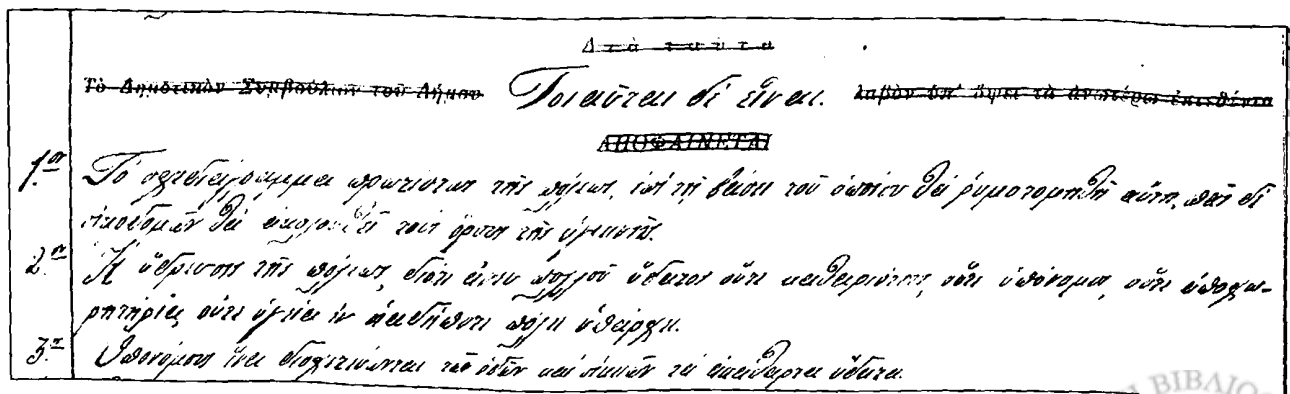

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Ε.Γ., 2000, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, 2^η έκδοση, Πρέβεζα
- ΚΑΜΠΟΛΗ-ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΥ Α., 2007, Τα λιτρουβιά της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 349-378
- ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ-ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ Α., 1995, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917. Ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας*, Θεσσαλονίκη 1995
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ., 2005, Ο Ιταλός πολιτικός Francesco Guicciardini στην Πρέβεζα και τη γύρω περιοχή, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 59-92
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν.Δ. & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ Κ.Χ., 2008, *Η εμπορική διαφήμιση στην Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ ΣΤ.Β., 1994, Η πολεοδομική εξέλιξη και η αρχιτεκτονική της Πρέβεζας, στο: Ν.Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΣΤ.Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, *Νικόπολις - Πρέβεζα*, Πρέβεζα (χωρίς σελιδαρίθμηση)
- ΠΑΡΑΘΥΡΑ Κ., 1991, Η καθολική Εκκλησία του Αγ. Αντρέα στην Πρέβεζα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 25, 192-197
- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑ, 2002, *Οδοιπορικό στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΠΟΛΥΖΟΣ Γ., 1984, *Η εγκατάσταση των προσφύγων του 1922: μια οριακή περίπτωση αστικοποίησης*, Αθήνα
- ΣΑΡΡΗ Ε., 2008, *Πρέβεζα. Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη από το 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας*, Θεσσαλονίκη (διπλωματική εργασία)
- ΣΑΡΡΗ Ε., 2009, Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας από το 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 225-281
- ΤΣΑΪΜΟΥ Κ., 1994, Τα σπίτια της Πρέβεζας, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 180-186

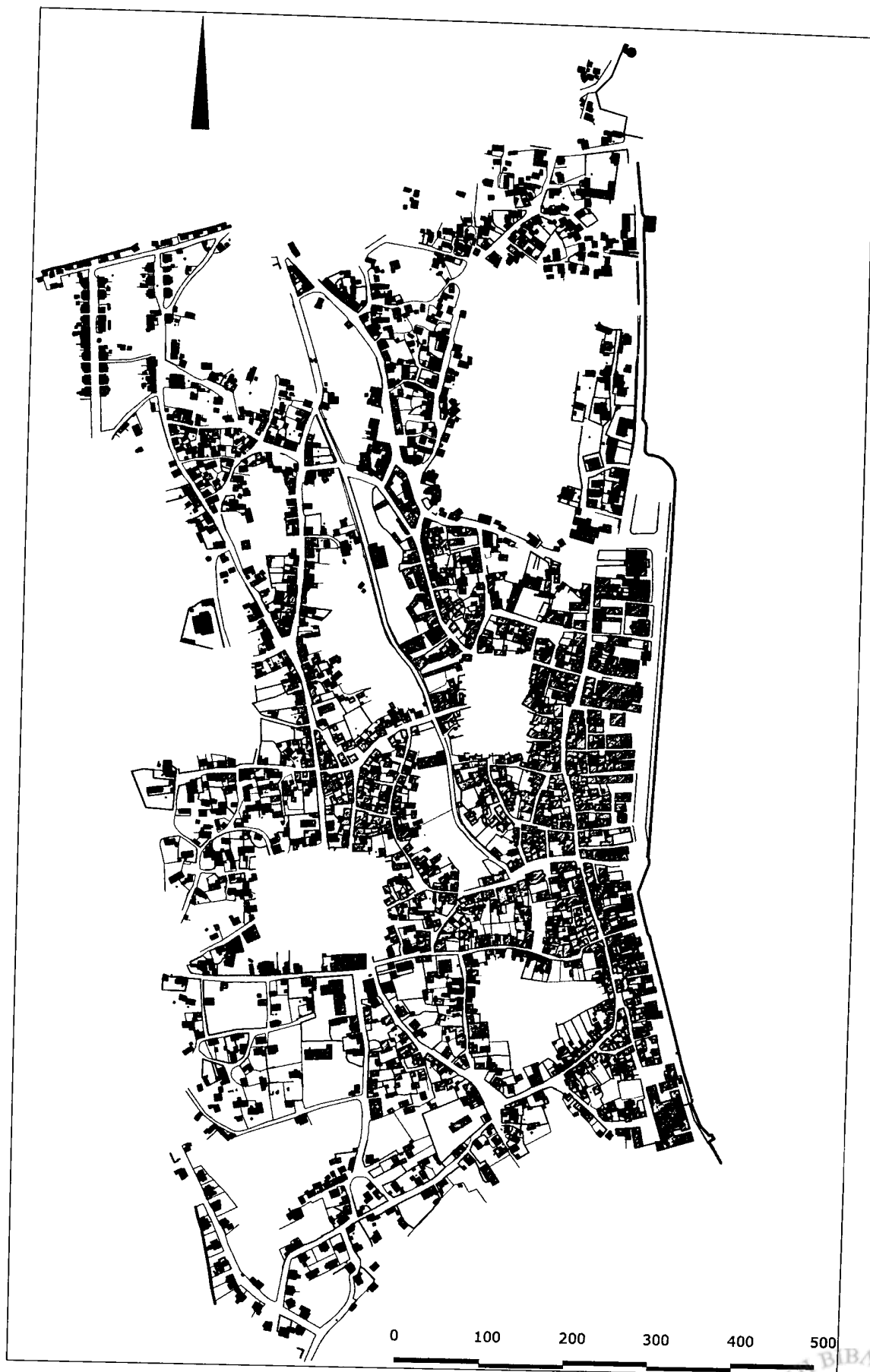
Εικόνες

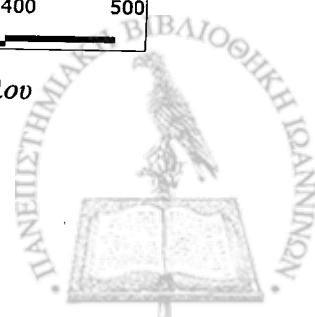
ΕΙΚΟΝΑ 1: Πρακτικά δημοτικών συμβουλίων, 7 Μαρτίου 1922
(Αρχειό Δημοτικής Βιβλιοθήκης Δήμου Πρέβεζας)

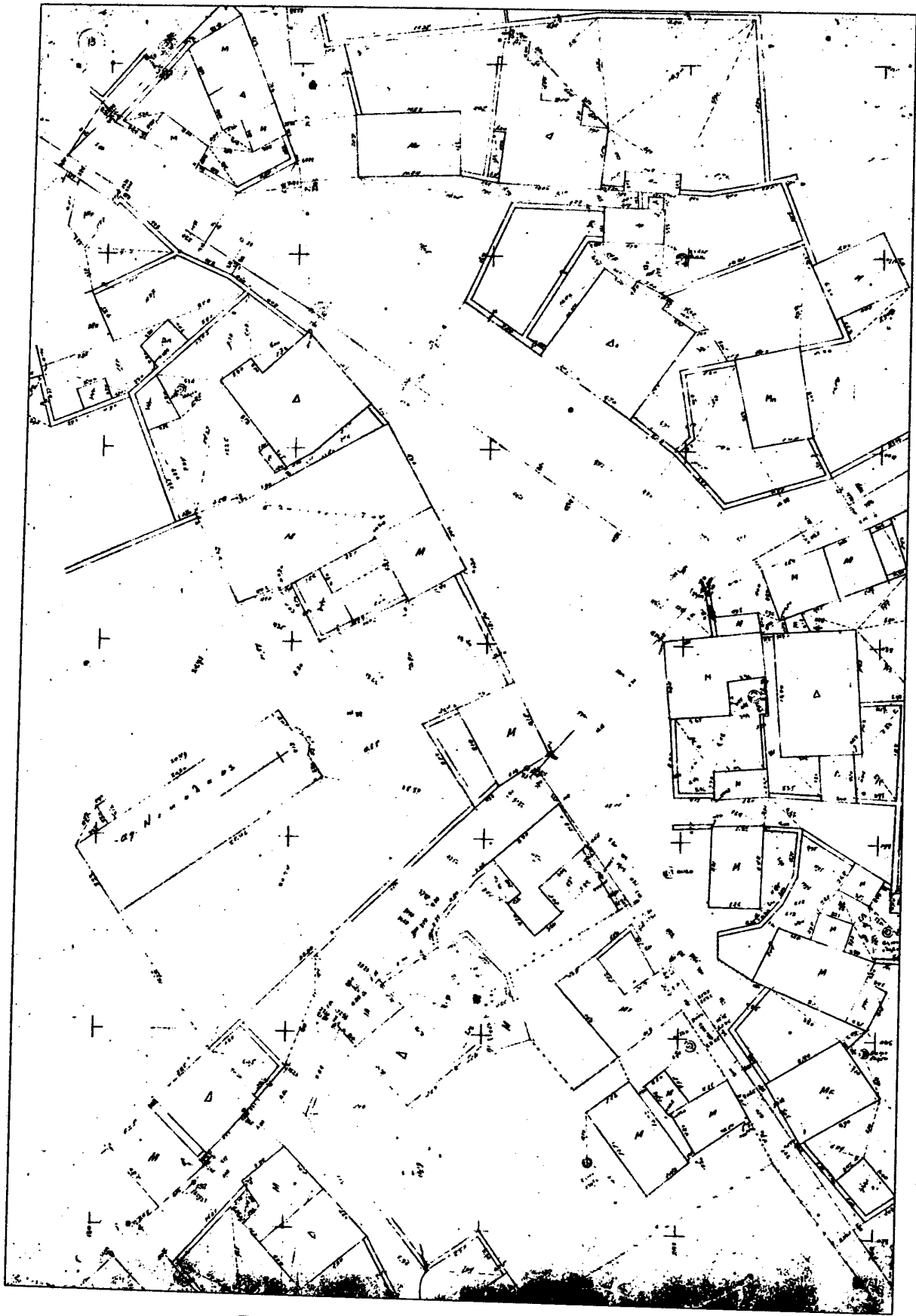

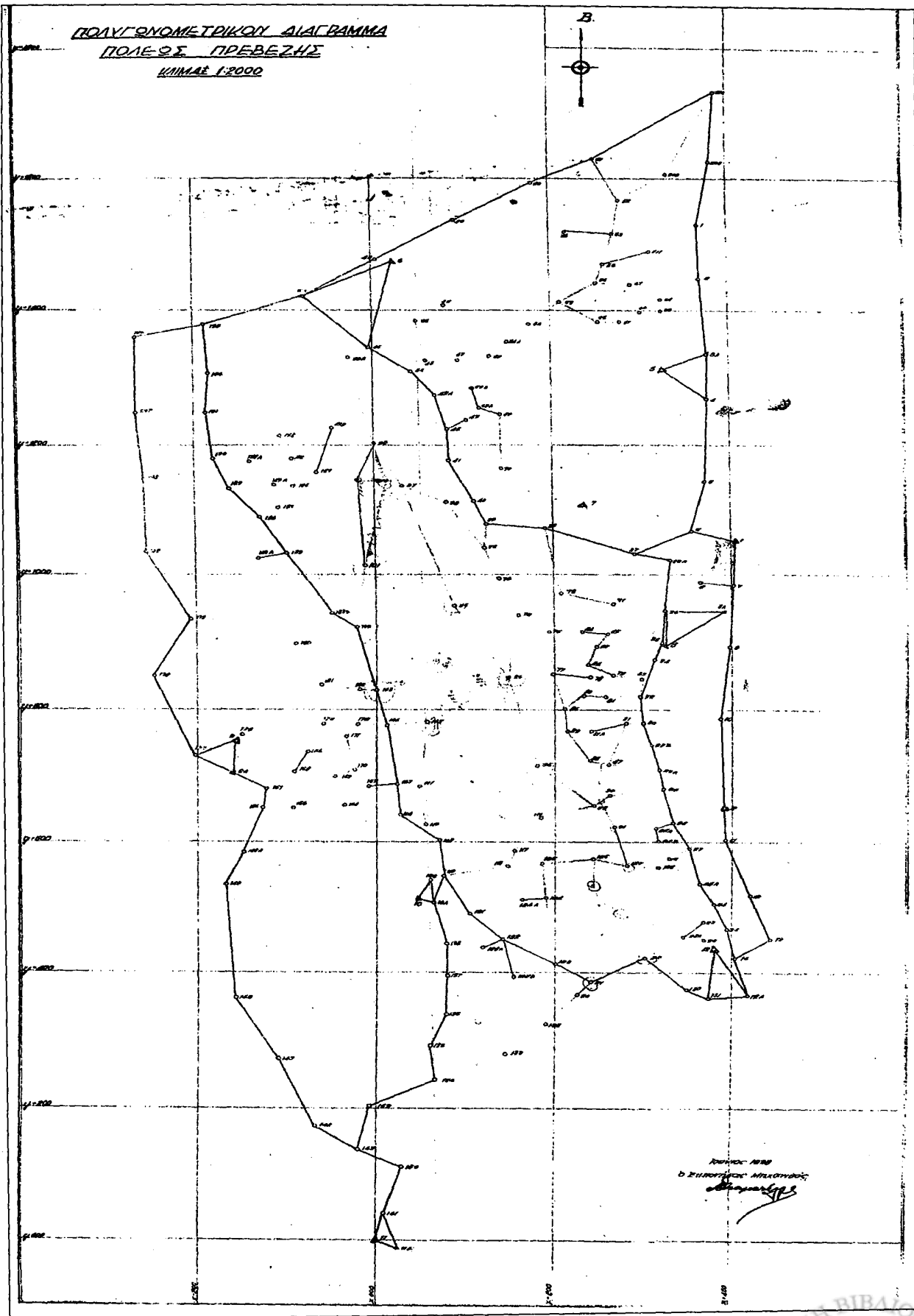

ΕΙΚΟΝΑ 4: Αποτύπωση της Πρέβεζας το 1938 του Πλάτωνα Σταματέλου
(Ψηφιακή αναπαραγωγή Ε. Σαρρή, 2008)

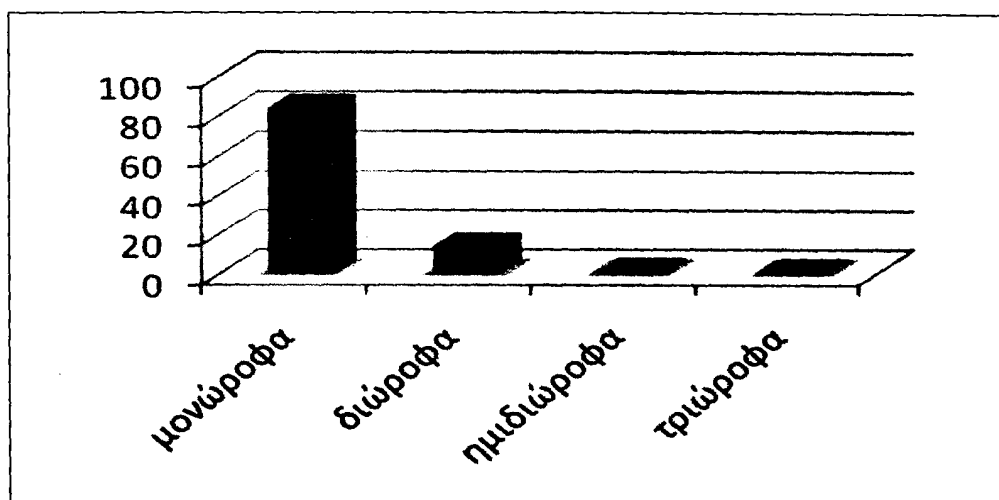
ΕΙΚΟΝΑ 5: Μία από τις πινακίδες αποτύπωσης
(Αρχείο Πολεοδομίας Δήμου Πρέβεζας)

ΕΙΚΟΝΑ 6: Πολυγωνομετρικό Διάγραμμα Πόλεως Πρέβεζας
(Αρχείο Πολεοδομίας Δήμου Πρέβεζας)

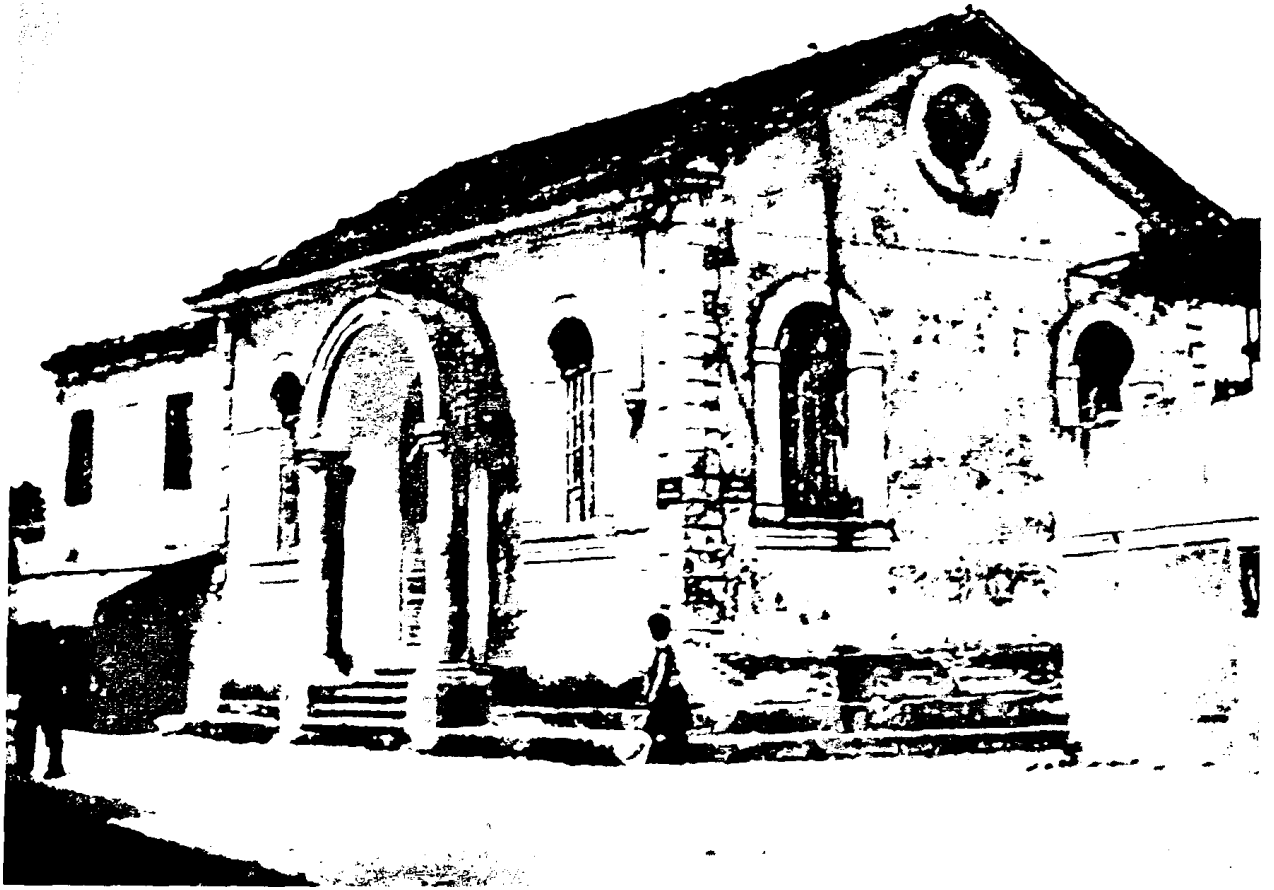

ΕΙΚΟΝΑ 8: Ύψη κτισμάτων, 1938
(Στατιστική απόδοση Ε. Σαρρή, 2009)

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ο παλιός ναός της Αγίας Παρασκευής
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 193)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Συναγωγή, περίπου το 1935.
Φωτογραφικό αρχείο Μ. Βέλλιου
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 55)

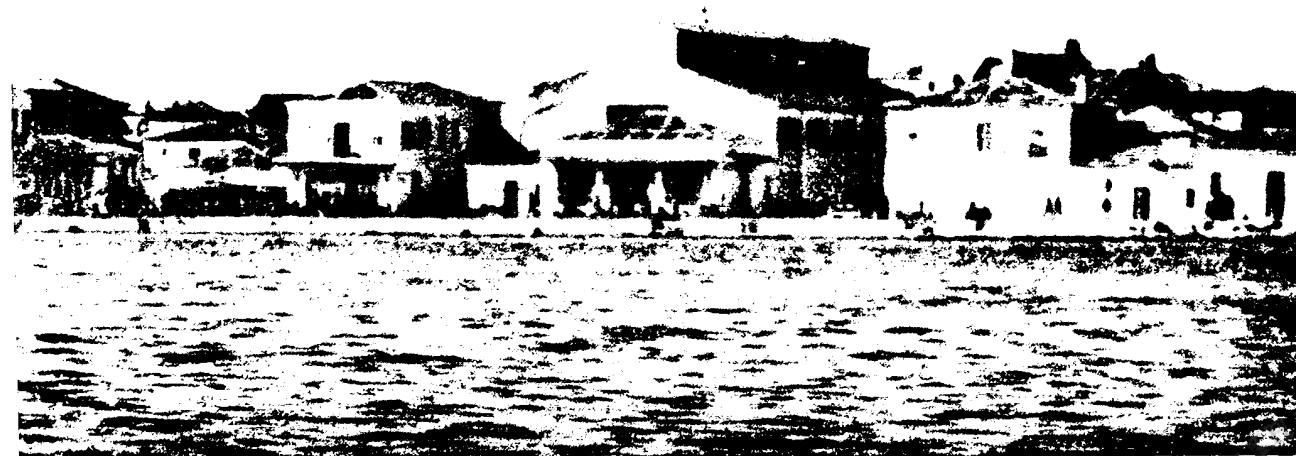

ΕΙΚΟΝΑ 11: Γενί Τζαμί, βόρεια όψη, 1950 περίπου.
Φωτογραφία Γιάννη Φλωράκη
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 2441)

ΕΙΚΟΝΑ 12: Μητρόπολη.
Φωτογραφία του F. Guicciardini του 1900
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2005, 60)

ΕΙΚΟΝΑ 13: Λαϊκή Αγορά το 1950
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 1268)

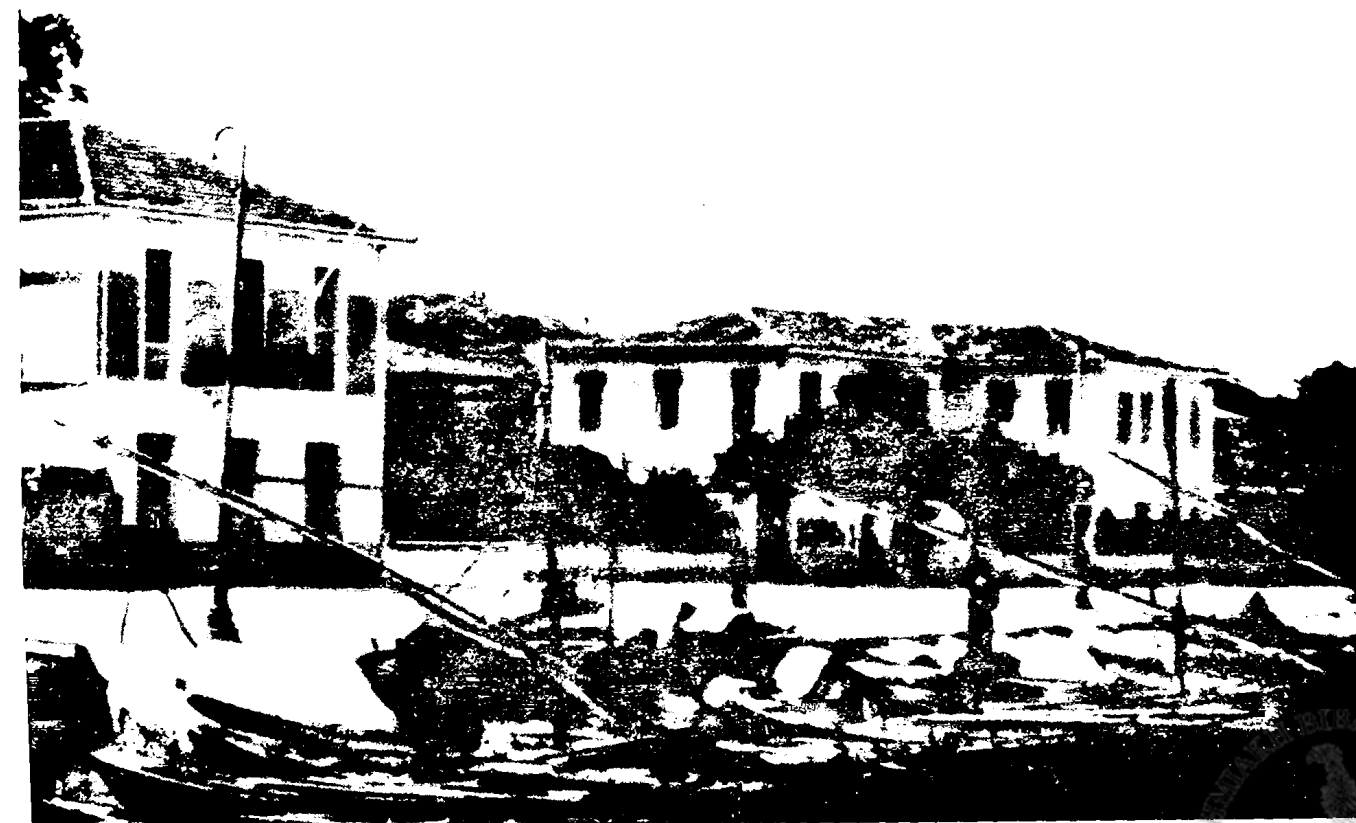
ΕΙΚΟΝΑ 14: Κρατητήρια χωροφυλακής και οι αποθήκες του Δήμου, περίπου 1925
Φωτογραφικό αρχείο Μ. Βέλλιου
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 29)

ΕΙΚΟΝΑ 15: Το Ρολόι.
Φωτογραφία του Etienne Labranche
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 2285)

ΕΙΚΟΝΑ 16: Διοικητήριο, 1935.
Λεπτομέρεια κάρτ ποστάλ έκδοσης Ηρακλ. Κόντου
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 1240)

ΕΙΚΟΝΑ 17: Νομαρχία, 1930 περίπου.
Λεπτομέρεια φωτοκάρτας
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 1227)

ΕΙΚΟΝΑ 18: Αρχαιολογικό Μουσείο, 1920
(ΚΑΡΑΜΠΕΛΛΑΣ & ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ 1994, εικ. 145)

ΕΙΚΟΝΑ 19: Ιταλικό προξενείο, 2008

ΕΙΚΟΝΑ 20: Οικία Οδ. Ανδρούτσου, 2009

ΕΙΚΟΝΑ 21: Λεπτομέρεια από το σχέδιο της αποτύπωσης του 1938 (Ψηφιακή αναπαραγωγή Ε. Σαρού. 2008)

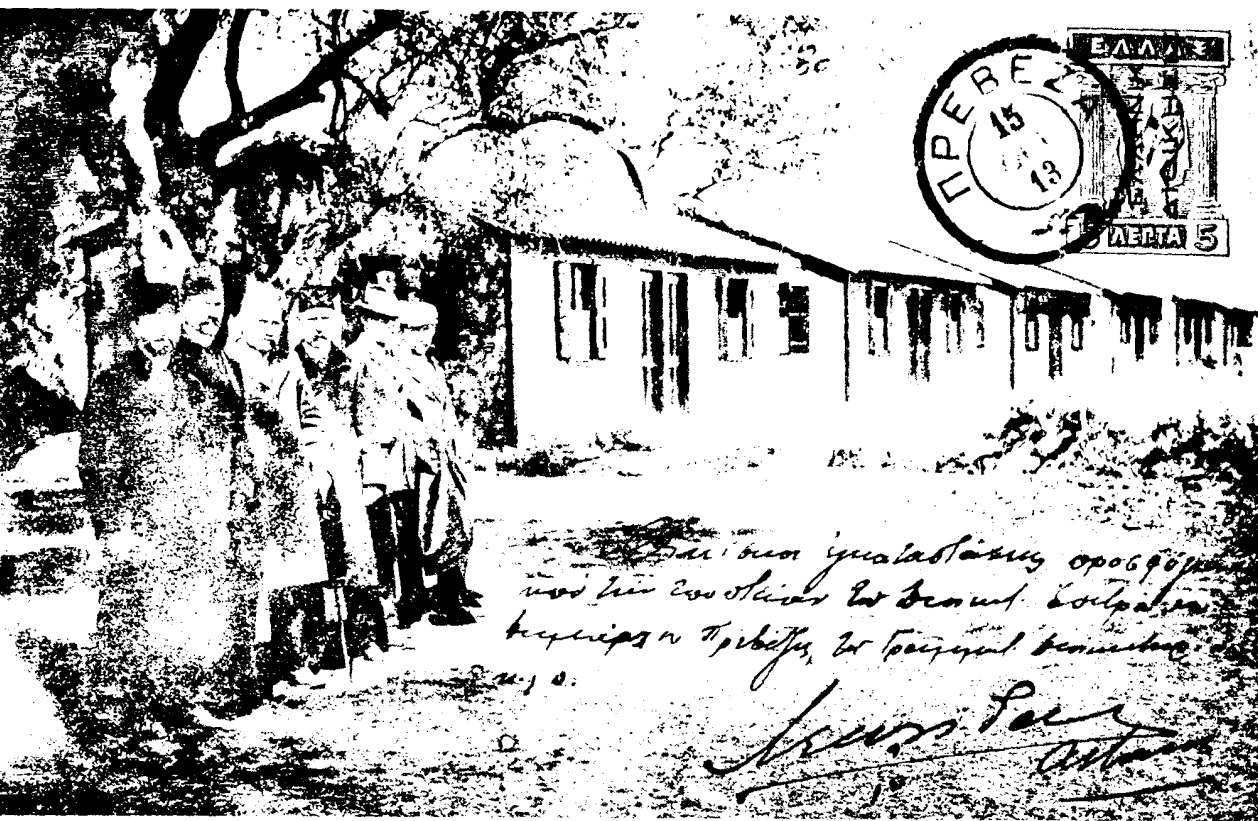

ΕΙΚΟΝΑ 22: Λαϊκή κατοικία, 2008

ΕΙΚΟΝΑ 23: Αστικές κατοικίες, 2008

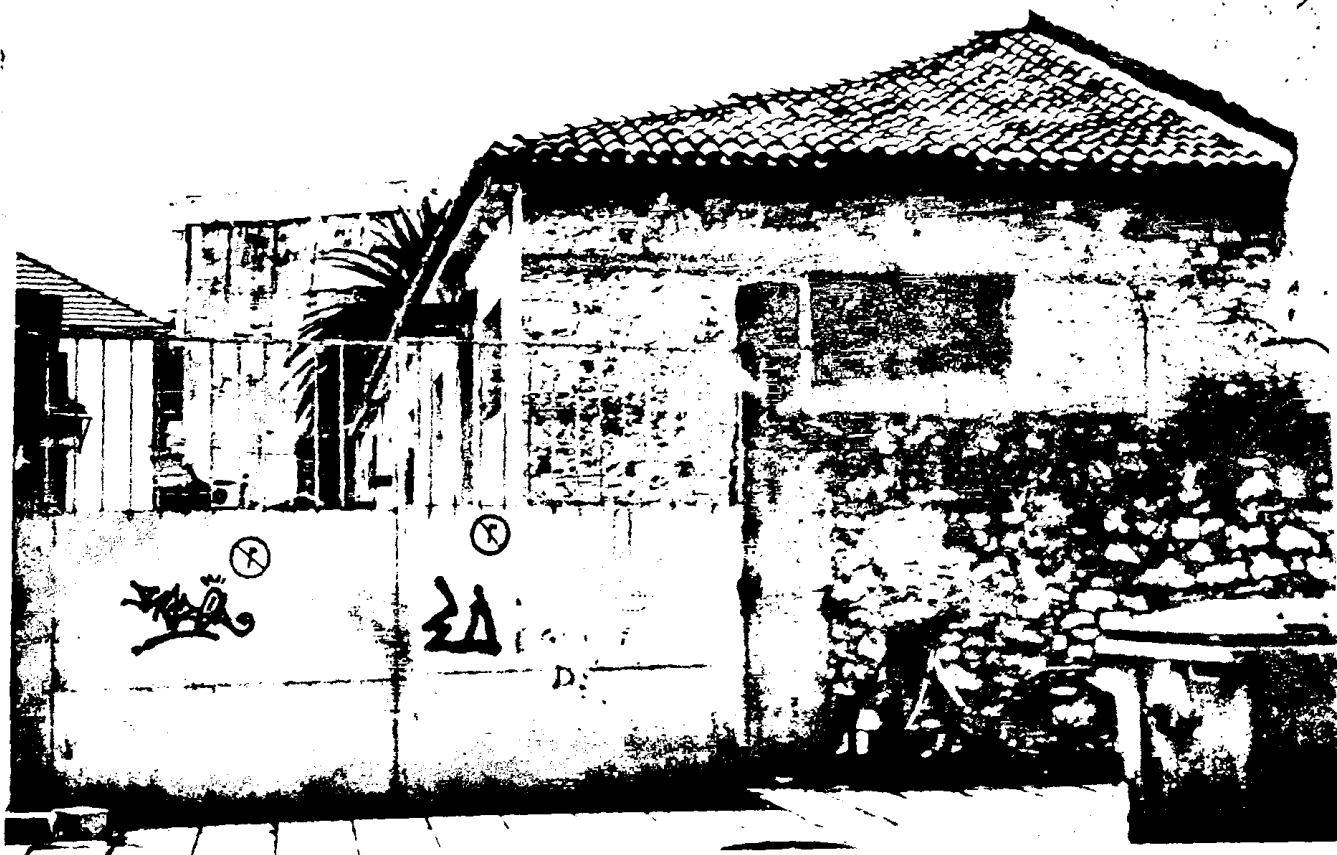

ΕΙΚΟΝΑ 24: Οικίσκοι εγκαταστάσεων προσφύγων επί της σημερινής οδού Κρόκου, 1913
Κάρτ ποστάλ άγνωστου εκδότη
(Αρχείο Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, ΙΑΝ 1193)

ΕΙΚΟΝΑ 25: Λεπτομέρεια από το σχέδιο της αποτύπωσης του 1938, όπου διακρίνονται οι οικιστικές εγκαταστάσεις των προσφύγων επί των σημερινών οδών Κρόκου και Ζαλόγγου (Ψηφιακή αναπαραγωγή Ε. Σαρρή, 2008)

ΕΙΚΟΝΑ 26: Χάνι επί της σημερινής Λεωφ. Ειρήνης, 2009

ΕΙΚΟΝΑ 27: Ξενοδοχείο «Ακταίου» 1950

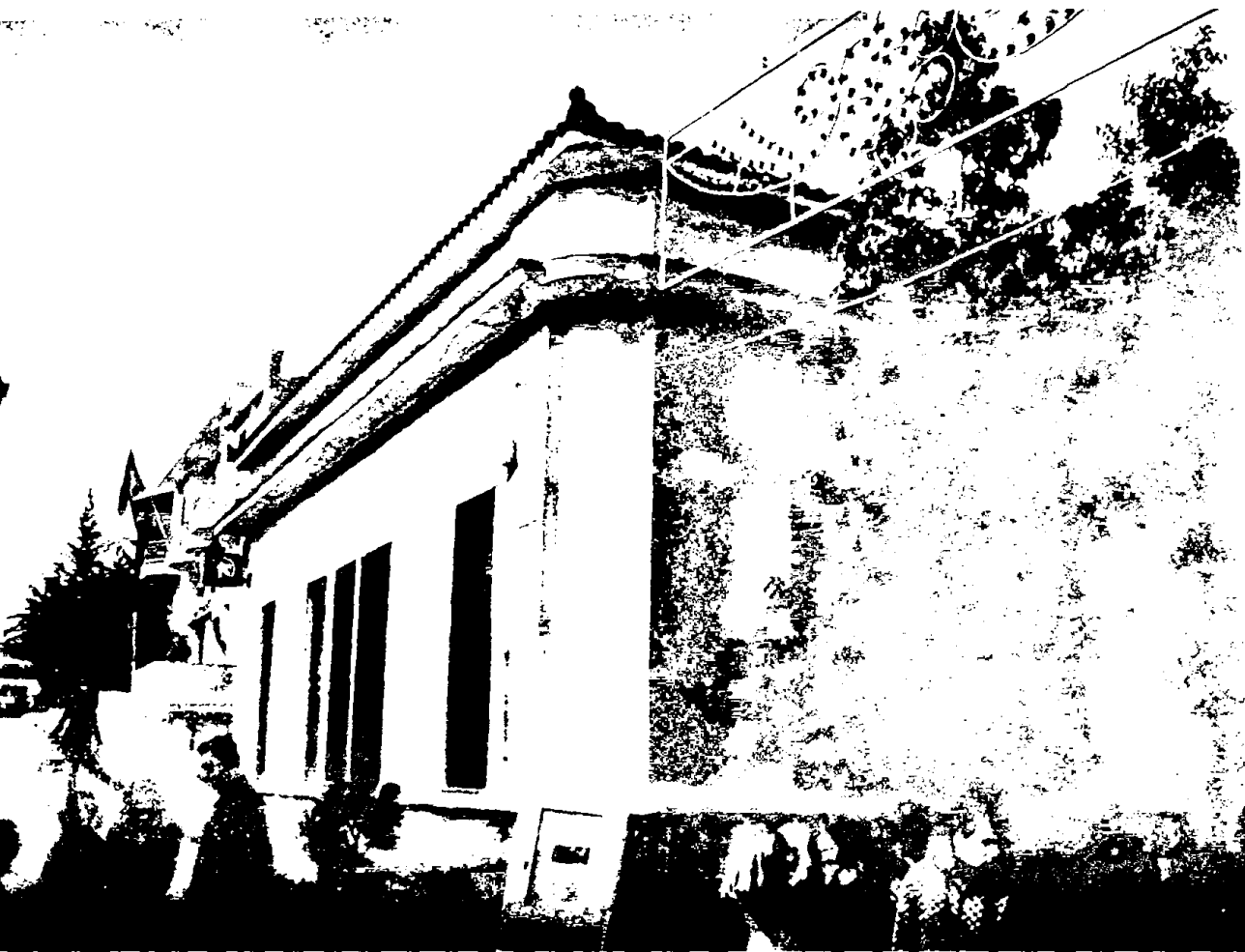

ΕΙΚΟΝΑ 28: Ξενοδοχείο «Νικοπόλις».
Φωτογραφικό αρχείο Γ. Κούρτη
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 34)

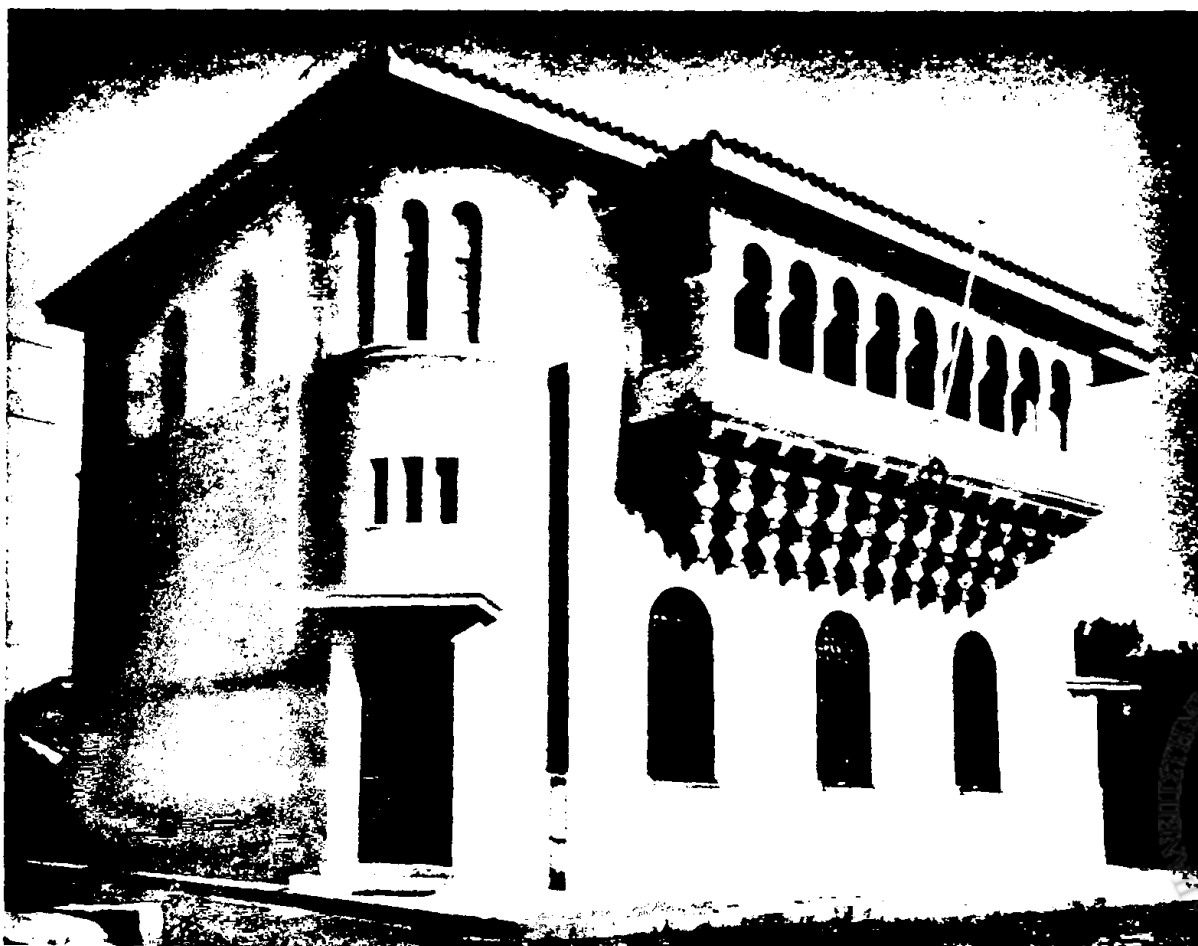

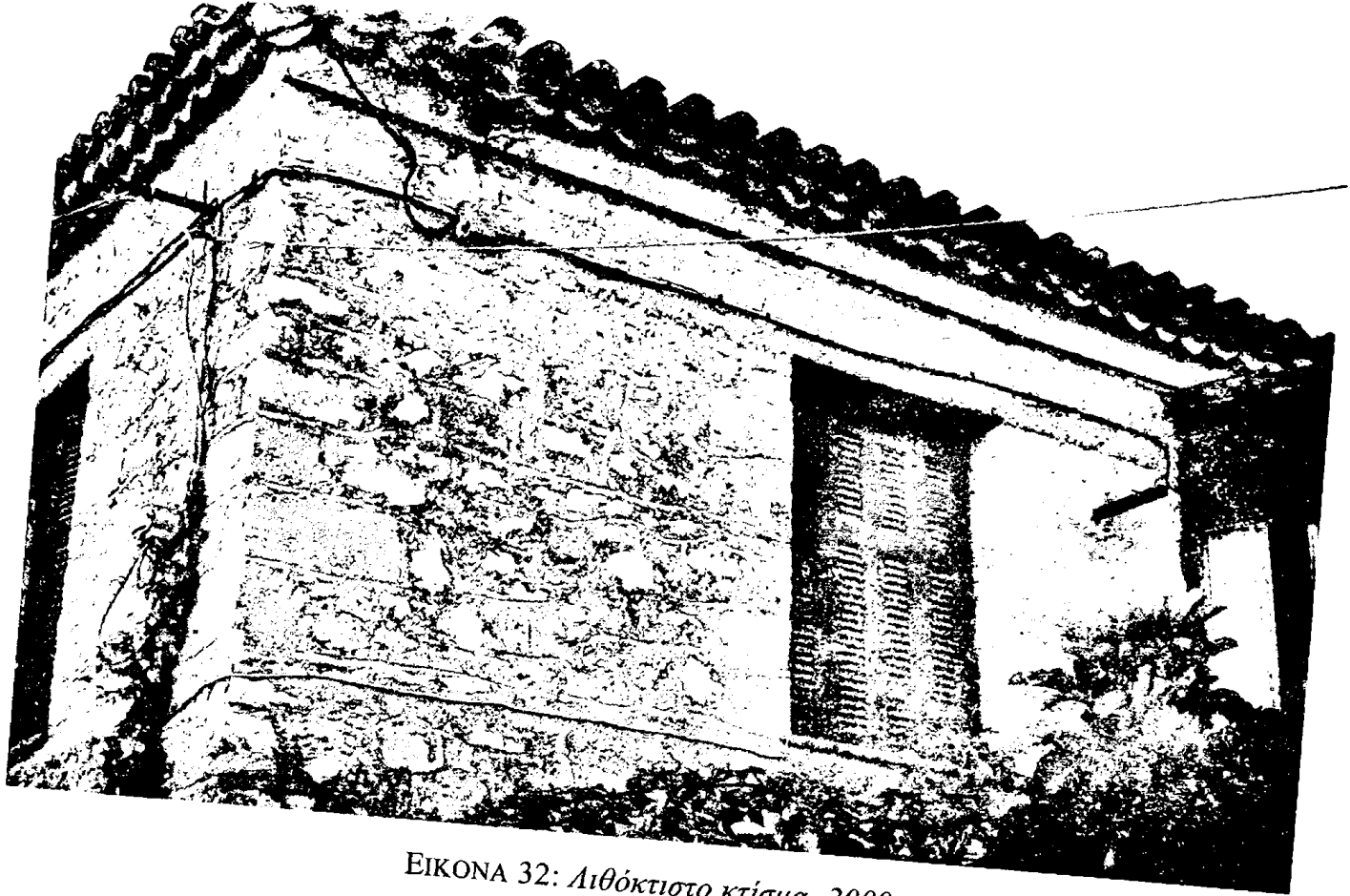
ΕΙΚΟΝΑ 29: Παγοποιείο
(Φωτογραφικό αρχείο Υ. Τσίπου)

ΕΙΚΟΝΑ 30: Τράπεζα «Αθηνών»,
σήμερα Δημοτική Βιβλιοθήκη Πρέβεζας, 2009

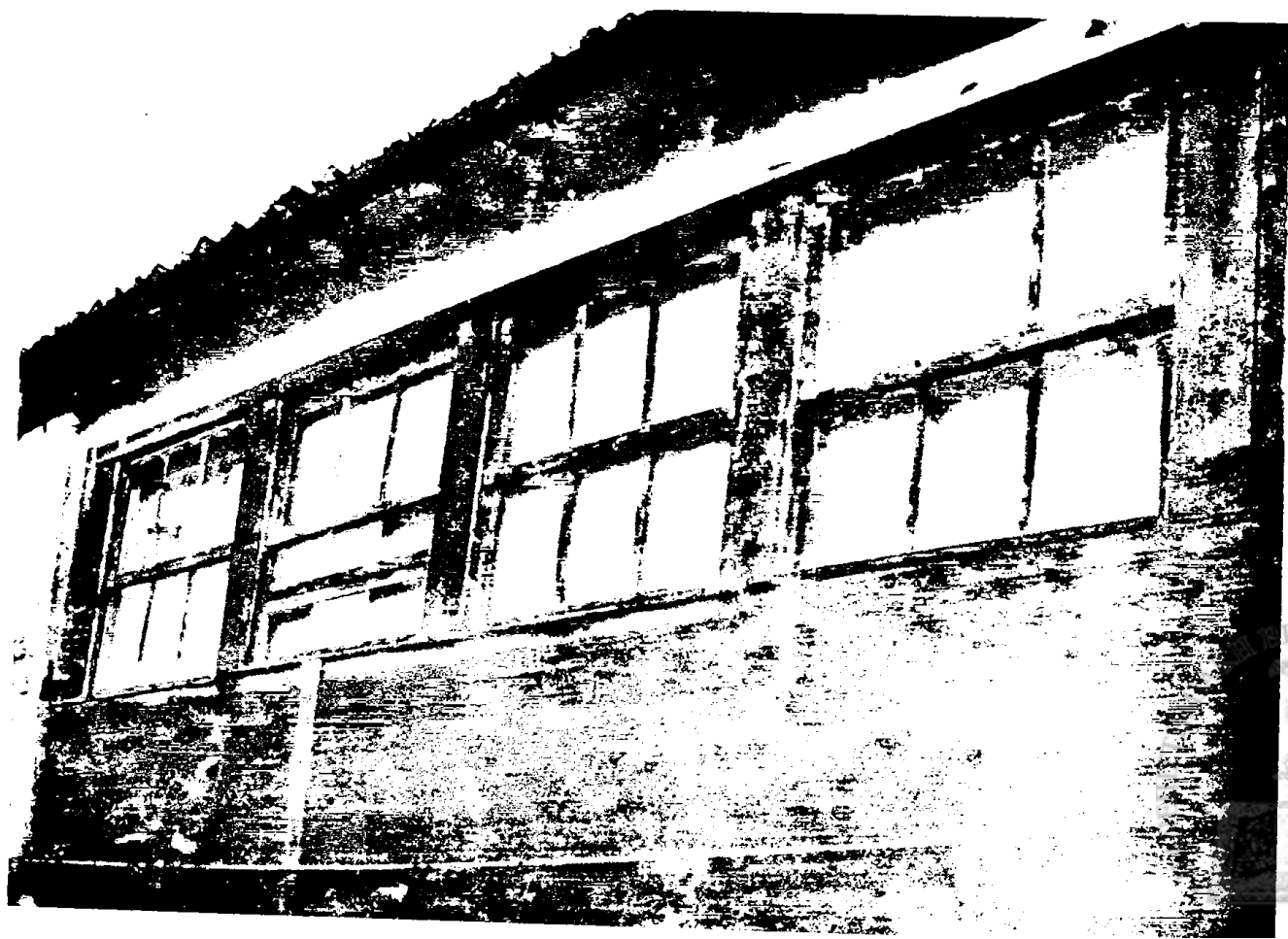

ΕΙΚΟΝΑ 32: Λιθόκτιστο κτίσμα, 2009

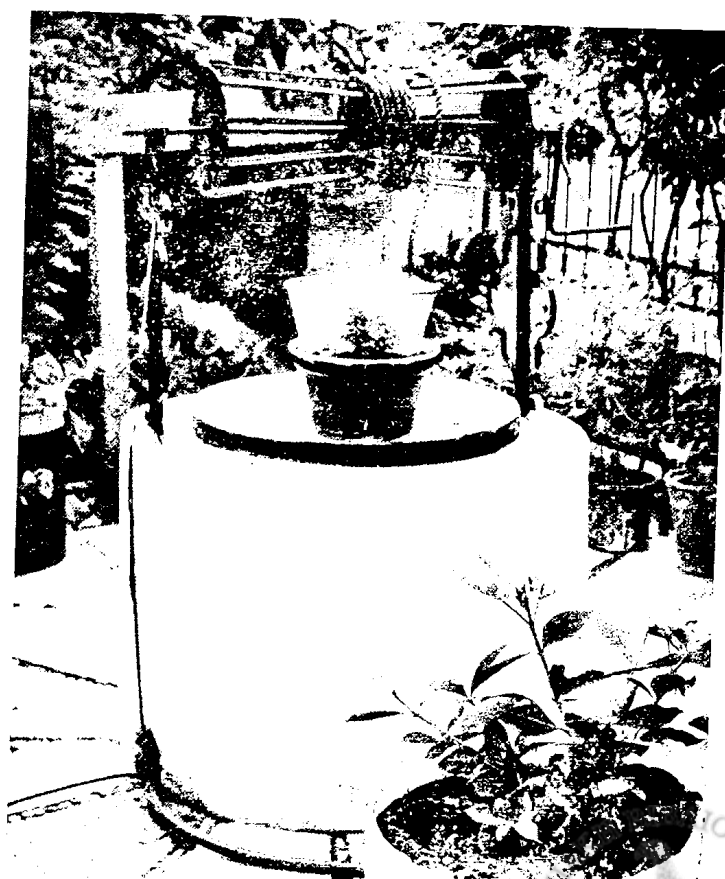
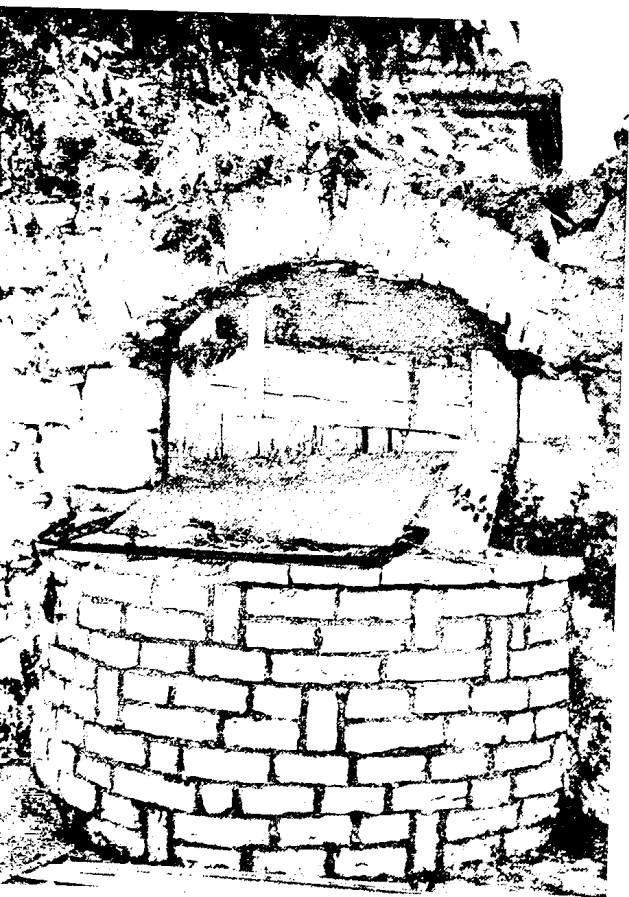

ΕΙΚΟΝΑ 34: Κτίσμα από τσατμά, 2009

ΕΙΚΟΝΑ 36: Μαντρότοιχος, 2009

Γεωργία ΚΟΝΤΟΥ

*Ιδεολογία και εκπαίδευση στην Πρέβεζα
κατά τη μεταξική δικτατορία (1936-1941)*

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΙ ΜΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Το καθεστώς από νωρίς αντιλαμβάνεται τη σημασία της ιδεολογικής συμπόρευσης της νέας γενιάς, την οποία θεωρεί ότι θα επιτύχει με την εγχάραξη των ιδεωδών του στα παιδιά και στους νέους μέσω του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Τα σχετικά με την εκπαίδευση της 4^{ης} Αυγούστου, ωστόσο, παραμένουν μάλλον άγνωστα. Απ' ό,τι, τουλάχιστον, έχω υπόψη μου, μόνο τρεις σχετικές μελέτες υπάρχουν: Α) το βιβλίο της Ζαφειρούλας Καγκαλίδου με τίτλο *Εκπαίδευση και Πολιτική. Η περίπτωση του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου* που βασίζεται σε διπλωματική εργασία στο πλαίσιο μεταπτυχιακών σπουδών και έχει εκδοθεί από τον εκδοτικό οίκο των Αδελφών Κυριακίδη το 1999, Β) η αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Ευαγγελίας Καλεράντε με τίτλο *Ιστορική διερεύνηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της περιόδου 1936-1940* που εκπονήθηκε στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών το 2005 και Γ) η υπό έκδοση μεταπτυχιακή εργασία της Ανδρομάχης Σπαθαράκη με τίτλο *Η ιδεολογία του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου στα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου που εκπονήθηκε στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Κρήτης.*

Ο χαρακτήρας των παραπάνω μελετημάτων είναι γενικός· ερευνούν, δηλαδή, τον τρόπο με τον οποίο η 4^η Αυγούστου επιδίωξε την εγχάραξη των εκπαιδευτικών της ιδεωδών σε όλη την επικράτεια. Μελέτες σχετικές με την υλοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος και με την εγχάραξη, μέσω αυτής, της ιδεολογίας του στο περιορισμένο πλαίσιο μιας μικρής επαρχιακής πόλης, της Πρέβεζας, δεν υπάρχουν. Η έρευνα που διεξήχθη με σκοπό την εύρεση αρχείων και ιδίως εκπαιδευτικών αρχείων που θα αποκάλυπταν μερικές πτυχές της εκπαιδευτικής ζωής της πόλης κατά τη διάρκεια των ετών 1936-1941 της μεταξικής δικτατορίας απεδείχθη εξαιρετικά δύσκολη. Το δε αρχειακό υλικό που τελικά ήρθε στο φως είναι πενιχρό.

Το υλικό αυτό περιορίζεται σε Πρακτικά του Γυμνασίου της πόλης του σχολικού έτους 1936-1937, δηλαδή των απαρχών της δικτατορίας, και σε υπηρεσιακές αναφορές του Επιθεωρητή προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας που χρονολογούνται το 1940, λίγο πριν από την είσοδο της Ελλάδας στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Πληροφορίες αντλήθηκαν και από την ομιλία του Επιθεωρητή Γεράσιμου Σπετσιέρη κατά τη διάρκεια Παιδαγωγικού Συνεδρίου των δασκάλων της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας της Πρέβεζας, καθώς και από τα Πορίσματα του Συνεδρίου που δημοσιεύθηκαν στο περιοδικό *Εκπαιδευτικά Χρονικά* τον Οκτώβριο του 1937. Επίσης από την ομιλία του ίδιου του Ιωάννη Μεταξά που επισκέφθηκε την πόλη στις 15 Ιουνίου 1937. Σημαντικό υποστηρικτικό υλικό προσέφερε και το Πρωτόκολλο Αλ-

ληλογραφίας του Δημοτικού Σχολείου Αρχαγγέλου Πρεβέζης των ετών 1939-1940. Άλλο αρχαικό υλικό σχετικό με την εκπαίδευση της Πρέβεζας κατά την περίοδο αυτή δε στάθηκε δυνατό να βρεθεί.

Το σχολείο το οποίο οραματίζεται η 4^η Αυγούστου και υιοθετούν οι προϊστάμενες εκπαιδευτικές αρχές του τόπου είναι το «έθνικόν σχολείον». ¹ Στο Συνέδριο των δασκάλων της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας Πρεβέζης που λαμβάνει χώρα στην πόλη το 1937, αναφέρονται τρόποι άσκησης εθνικού φρονητισμού μέσω του σχολικού μηχανισμού, όπως: εθνικές και θρησκευτικές γιορτές στο σχολείο, μνημόσυνα στους ενδόξως πεσόντες, εκδρομές, μορφωτικός κινηματογράφος, κατάλληλα αναγνώσματα, ποίηση και μουσική, γυμναστική, ο οικογενειακός και κοινωνικός βίος και γενικά η όλη σχολική ζωή. ²

Ο έλεγχος των πολιτικών φρονημάτων και της δράσης των εκπαιδευτικών, καθώς και ο ιδεολογικός έλεγχος και η παρακολούθηση του μαθητικού πληθυσμού, βέβαια, είναι προϋποθέσεις απαραίτητες για την άσκηση εθνικής αγωγής στη νέα γενιά. Το καθεστώς αντιλαμβάνεται από πολύ νωρίς τη σπουδαιότητα του ρόλου του μάχιμου εκπαιδευτικού στην εγχάραξη της κυρίαρχης ιδεολογίας στη νέα γενιά. Για το λόγο αυτό ελέγχει ιδεολογικά τον κλάδο αποκλείοντας από τον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης όσους θεωρεί ότι διαπνέονται από κομμουνιστικά φρονήματα.

Νύξη για κομμουνιστική διείσδυση στον εκπαιδευτικό χώρο αφήνεται στα Πορίσματα του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου, όταν γίνεται αναφορά στα «έμφανισθέντα μεταπολεμικῶς ταπεινά καί ύλιστικά ιδεώδη», τα οποία αντιπαρατίθενται προς «τά ισχυρά Ἐθνικά-Θρησκευτικά ιδεώδη τὰ ἐπικρατοῦντα εἰς τὰς ψυχὰς τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Κόσμου», για να δοθεί τελικά διαβεβαίωση για τη νομιμοφροσύνη των εκπαιδευτικών. Η υιοθέτηση «ἀναρχικῆς τάσεως», δηλαδή κομμουνιστικῶν φρονημάτων, απαγορεύεται ρητά στον εκπαιδευτικό του εθνικού σχολείου. ³ Εγκύκλιος του Επιθεωρητή που αποστέλλεται στα σχολεία, μεταξύ αυτών και στο Δημοτικό του Αρχαγγέλου, θυμίζει ότι υπάλληλοι που συλλαμβάνονται να συμμετέχουν σε κομμουνιστικές οργανώσεις απολύονται οριστικά από την υπηρεσία. ⁴ Επιπλέον οι προϊστάμενες εκπαιδευτικές αρχές παρακολουθούν στενά τη δράση των ήδη υπηρετούντων εκπαιδευτικῶν εντός και εκτός σχολείου, όπως εξάγεται από σχετικές λεπτομερείς αναφορές του τοπικού Επιθεωρητή προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας. ⁵

Αυστηρότερος είναι ο ιδεολογικός έλεγχος που ασκείται στα γυμνάσια της επικράτειας. Σε Πρακτικό του Δεκεμβρίου του 1936 του Γυμνασίου της Πρέβεζας περιγράφεται λεπτομερώς περιστατικό που αφορά στην εύρεση φύλλου της κομμουνιστικής εφημερίδας *Νεολαία*, δημοσιογραφικού οργάνου της κομμουνιστικής νεολαίας Ηπείρου, στο δάπεδο της αίθουσας της Γ' τάξης. Οι ενέργειες στις οποίες προβαίνει αμέσως ο Σύλλογος Διδασκόντων του Γυμνασίου προκαλούν σήμερα εντύπωση: έρευνα στα μαθητικά βιβλία και σωματική έρευνα των ίδιων των μαθητών, προκειμένου να εξακριβωθεί μήπως αυτοί είχαν κρυμμένα και άλλα φύλλα ανάλογου ιδεολογικού περιεχομένου.

Το ότι η παρουσία του κομμουνιστικού φύλλου στο Γυμνάσιο αντιμετωπίζεται ως παράπτωμα και μάλιστα ιδιαίτερα σοβαρό το αποδεικνύει και το γεγονός ότι ο Γυμνασιάρχης μεταβαίνει στον Εισαγγελέα, στον οποίο παραδίδει την εφημερίδα. Η εύρυθμη λειτουργία του

¹ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 104.

² ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 104.

³ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 103-104.

⁴ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφου: 22.12.1939.

⁵ ΙΑΝ 3719, 4-5.

σχολείου διαταράσσεται, αφού ο Σύλλογος αναλώνεται στη συνέχιση των ανακρίσεων. Ο δε σχολικός χώρος ως αυτοτελής πραγματικότητα παραβιάζεται, αφού εδώ αναμειγνύονται, παίρνοντας τη σκυτάλη των ανακρίσεων, η εισαγγελική αρχή και η Αστυνομία διά του υπομύραρχου.

Η εύρεση του υλικού κομμουνιστικού περιεχομένου στο Γυμνάσιο της Πρέβεζας παρέχει την ευκαιρία για ένταση, εκ μέρους των καθηγητών, της επιτήρησης των μαθητών τόσο εντός όσο και εκτός σχολείου. Οι εκπαιδευτικοί χρίζονται από το Γυμνασιάρχη υπεύθυνοι για τον εντοπισμό και την πάταξη τυχόν κομμουνιστικής κίνησης στο σχολείο. Επιπλέον καλούνται να εντείνουν την εκ περιτροπής παρακολούθηση των μαθητών εντός και εκτός σχολείου ελέγχοντας τα κέντρα στα οποία αυτοί συχνάζουν, καθώς και τις κοινωνικές τους επαφές ιδίως με εξωσχολικά στοιχεία.⁶

Ο εθνικός φρονηματισμός της νεολαίας είναι η κύρια αποστολή του δασκάλου, σύμφωνα με τον Επιθεωρητή του Παιδαγωγικού Συνεδρίου της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας της Πρέβεζας. Προϋποθέσεις του εθνικού φρονηματισμού είναι η σφαιρική μόρφωση και η επιστημονική κατάρτιση του εκπαιδευτικού, κυρίως, όμως, ο ενθουσιασμός και η αταλάντευτη πίστη του στα θρησκευτικά και εθνικά ιδανικά, όπως τα νοηματοδοτεί η 4^η Αυγούστου. Ο δάσκαλος αποκαλείται «ψυχή του σχολείου» που πρέπει να χαρακτηρίζεται από δύναμη, ανώτερα ιδανικά, ευγενή ελατήρια, αποφασιστικότητα, ισχυρή θέληση και ενθουσιασμό. Παροτρύνεται σε εργασία εντατική, αλλά αθόρυβη, καθώς και σε απόλυτη αφοσίωση στο καθήκον. Καλείται να διαπλάσσει τους μαθητές του έτσι, ώστε να εξελιχθούν σε δραστήρια μέλη της ελληνικής κοινωνίας, και να τους εμψύσησει τέτοια αγάπη για την πατρίδα, ώστε και να συμβάλουν μελλοντικά στο μεγαλείο της και να είναι πρόθυμοι να δώσουν γι' αυτήν ακόμα και τη ζωή τους.⁷

Ο Σύλλογος Διδασκόντων του Γυμνασίου της πόλης αναδέχεται αυτήν την ευθύνη και συμμορφούμενος με σχετικές εγκυκλίους του Επιθεωρητή και του Γενικού Διοικητή Ηπείρου αποφασίζει κάθε Σάββατο, παράλληλα προς τις ήδη διεξαγόμενες ομιλίες θρησκευτικού περιεχομένου, καθώς και κάθε απόγευμα Πέμπτης, το οποίο είναι και το μοναδικό ελεύθερο απόγευμα της εβδομάδας, να διεξάγονται εκ περιτροπής από τους καθηγητές προς τους μαθητές ομιλίες με θέματα «εκ τοῦ πλουσίου ὑλικοῦ τῆς ἱστορίας τοῦ ἔθνους μας, ἡτις βρῖθει ἐξαιρετικῶν παραδειγμάτων φιλοπατρίας καὶ αὐτοθυσίας ὑπὲρ εὐγενῶν ἰδεωδῶν».⁸

Όσον αφορά στα θέματα των ομιλιών αυτών, που πραγματοποιούνται τακτικά, είναι παρμένα κυρίως από την περίοδο της Τουρκοκρατίας και της Επανάστασης του 1821. Διάφοροι ήρωες, για παράδειγμα ο Αθανάσιος Διάκος, ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος και ο Κωνσταντίνος Κανάρης,⁹ τα δεινοπαθήματα των Ελλήνων και το κρυφό σχολειό,¹⁰ ο Ρήγας Φεραίος, η Φιλική Εταιρεία και τα παθήματα των Σουλιωτών,¹¹ ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε'¹² περιλαμβάνονται στη θεματολογία. Επίσης αναλύονται έννοιες, όπως η πατρίδα και το έθνος,¹³ καθώς και σύμβολα, όπως η σημαία.¹⁴ Θρησκευτικές προσωπικότητες, όπως ο Μεγάλος Κωνσταντίνος, ακόμα και

⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Πρέβεζας, Αρχείο Γυμνασίου Πρεβέζης, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου 1933-1937, Πράξη 18^η.

⁷ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 103-104.

⁸ Γ.Α.Κ. Ν. Πρέβεζας, Αρχείο Γυμνασίου Πρεβέζης, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου 1933-1937, Πράξη 18^η (απ' όπου και το παράθεμα): Πράξη 9^η.

⁹ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 1.2.1940, 2.3.1940.

¹⁰ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 1.11.1939.

¹¹ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 1.12.1939.

¹² Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 8.1.1940.

¹³ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 1.4.1940.

¹⁴ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 6.5.1940.

μυθολογικά γεγονότα, όπως η Αργοναυτική εκστρατεία,¹⁵ δε λείπουν από τις ομιλίες αυτές.

Ο Σύλλογος Διδασκόντων του Γυμνασίου, επίσης, συμμορφούμενος με σχετική εγκύκλιο του οικείου Επιθεωρητή, αποφασίζει να φροντίσει για την ψυχαγωγία των μαθητών οργανώνοντας δύο συγκεντρώσεις το μήνα, μία για τις κατώτερες τάξεις και μία για τις ανώτερες, με άσματα, χορούς και απαγγελίες. Το σχολείο αναλαμβάνει «τήν ὑγιᾶ ψυχαγωγίαν τῶν μαθητῶν» και απαγορεύει στους μαθητές να συχνάζουν σε χορευτικά κέντρα, απόκεντρα καφενεία, στον κινηματογράφο, ακόμα και σε ζαχαροπλαστεία, στα οποία επιτρέπεται να πηγαίνουν μόνο τις Κυριακές και τις γιορτές με τις οικογένειές τους. Η παρακολούθηση κινηματογραφικών ταινιών απαγορεύεται, εκτός αν πρόκειται για προβολές κατάλληλες για μαθητές. Για το λόγο αυτό ο Σύλλογος αποφασίζει να έρθει σε συνεννόηση με το διευθυντή του τοπικού κινηματογράφου για προμήθεια κατάλληλων ταινιών.¹⁶

Η άσκηση εθνικιστικής αγωγής και η καλλιέργεια αντικομμουνιστικού φρονήματος από το δάσκαλο σχετίζεται με το καθήκον του να αναπτύξει στους μαθητές του αγροτική συνείδηση και την πεποίθηση ότι οι κύριες πλουτοπαραγωγικές δυνάμεις της χώρας είναι η γεωργία και η κτηνοτροφία. Αυτές οι δυνάμεις θα εξασφαλίσουν την οικονομική ανόρθωση, όπως διατυπώνεται στα Πορίσματα του Παιδαγωγικού Συνεδρίου της Εκπαιδευτικής Περιφέρειας της Πρέβεζας.¹⁷ Η υιοθέτηση, από τον εκπαιδευτικό κόσμο της περιοχής, της άποψης περί πρωτεύουσας σημασίας της ενασχόλησης με τη γη είναι ιδιαίτερα σημαντική για μια πόλη, κέντρο της οικονομικής δραστηριότητας της οποίας είναι το λιμάνι.

Ο ίδιος ο Μεταξάς που επισκέπτεται την Πρέβεζα στις 15 Ιουνίου 1937 αναφέρει το γεγονός αυτό στην ομιλία του προς τους κατοίκους· η δε εικόνα της εγκαταλελειμμένης πεδιάδας της Πρέβεζας δε διαφεύγει την προσοχή του δικτάτορα:

[...] τό νά εἶσθε ἀπλῶς λιμάνι καί τό νά ἐλπίζετε εἰς τά ὀλίγα λιμενικά ἢ εἰς τās ὀλίγας ἐπιβιβάσεις ἐπιβατῶν, αὐτό δέν εἶναι ζωή πόλεως. Ἡ μεγάλη αὐτή πεδιάς ἡ ἐκτεταμένη τοῦ Λούρου καί ὄλη ἡ κοιλάς ἔχει φυσικόν ἐπίνειον τήν Πρέβεζαν. [...] Ἐπομένως τό νά καταστήσωμεν γόνιμον τήν περιφέρειαν αὐτήν, τό νά καταστήσωμεν τόν κόσμον ἐργατικόν καί ἀποδοτικόν, αὐτό θά ἔξη ἀντίκτυπον διά τήν εὐδαιμονίαν καί τήν εὐημερίαν τῆς πόλεώς σας.

[...] Εἶναι περιττόν νά σᾶς εἶπω ὅτι καίεται ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου νά διατρέχη μέρη φυτεμένα ἀπό ἐλιές καί νά βλέπη ὅτι εἶναι ἄκαρπες, διότι δέν ἐκαλλιεργήθησαν. Καίεται ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου νά βλέπη ἐκτάσεις ὀλοκλήρους νά μένουν χέρσοι καί ἀκαλλιέργητοι ἀπό Λούρου μέχρι Πρεβέζης. Καίεται ἡ ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, νά βλέπη λειμῶνας οἱ ὅποιοι ἠδύναντο νά γίνουν ὠραιότατα περιβόλια καί τά ὅποια θά ἤμποροῦσαν νά διαθρέψουν τούς κατοίκους, νά μένουν ἐγκαταλελειμμένα.¹⁸

Πίσω από τις περιγραφές του Μεταξά ανιχνεύεται ο κοινωνικός και οικονομικός χαρακτήρας της Πρέβεζας κατά τη δεκαετία του '30. Ο κοινωνικός και οικονομικός χαρακτήρας της πόλης, που διαμορφώθηκε σταδιακά τουλάχιστον από το 13^ο αιώνα και παρέμεινε λίγο-πολύ αναλλοίωτος ως τα πρώτα πενήντα χρόνια του 20^ο αιώνα, σφραγίζεται από την παρουσία του λιμανιού. Η Πρέβεζα αποτελεί διαμετακομιστικό κέντρο για Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία, Αλβανία, Επτά-

¹⁵ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 1.10.1940.

¹⁶ Γ.Α.Κ. Ν. Πρέβεζας, Αρχείο Γυμνασίου Πρεβέζης, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου 1933-1937, Πράξη 9^η.

¹⁷ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 104.

¹⁸ ΜΕΤΑΞΑΣ χ.χ., 206, 207.

νησα,¹⁹ η σημαντικότητα του οποίου διαφοροποιείται ανάλογα με τις ιστορικές συγκυρίες.

Η γεωργική παραγωγή είναι περιορισμένη. Ο περίφημος Ελαιώνας που φυτεύτηκε στις παρυφές της πόλης επί Ενετοκρατίας το 18^ο αιώνα, δεν καλλιεργείται πια συστηματικά από τις αρχές του 20^ο αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, για τους γηγενείς Πρεβεζάνους ως πριν από το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο η ιδιοκτησία ελαιοκτημάτων έχει περισσότερο κοινωνική παρά οικονομική σημασία. Τα λιοστάσια από τις αρχές του 20^ο αιώνα για διάφορους λόγους δεν καλλιεργούνται πλέον, αλλά η κατοχή τους αποτελεί εγγύηση του υψηλού κοινωνικού *status* του ιδιοκτήτη τους. Χρησιμεύουν δε ως πάγιο συμπλήρωμα της προίκας της κόρης που βρίσκεται σε ώρα γάμου.²⁰ Συνεπώς, οι Πρεβεζάνοι κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^ο αιώνα δεν ασχολούνται με τη γεωργία και την αγροτική παραγωγή, αν και ο τόπος διαθέτει πεδιάδα, αλλά κυρίως με το διαμετακομιστικό εμπόριο.

Η επαγγελματική αυτή επιλογή δε διαφεύγει στο Μεταξά, στο λόγο του οποίου προς τους ντόπιους ανιχνεύεται μια βασική ιδεολογική αρχή της 4^{ης} Αυγούστου, η έμφαση στην καλλιέργεια της γης, από την οποία προσδοκάται ότι θα προκύψει η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού της υπαίθρου. Στην υπηρεσία αυτής της ιδεολογικής του αρχής, καθώς και άλλων, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου θέτει τον εκπαιδευτικό μηχανισμό.

Ευθυγραμμισμένοι οι σύνεδροι του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου των δασκάλων της Πρέβεζας εισηγούνται τρόπους με τους οποίους εκτιμούν ότι θα καλλιεργηθεί στους μαθητές η επιθυμητή γεωργική συνείδηση: λειτουργία του αγροτικού λαϊκού σχολείου, εισαγωγή στις δύο μεγαλύτερες τάξεις του δημοτικού γεωργοκτηνοτροφικών μαθημάτων, αύξηση των ετών φοίτησης στο δημοτικό κατά ένα, γιατί έτσι θεωρούν ότι επιτυγχάνεται πλήρως ο γεωργικός προσανατολισμός της μαθητιώσας νεολαίας, καλλιέργεια σχολικού κήπου.

Ιδιαίτερα στο σχολικό κήπο οι σύνεδροι δίνουν μεγάλη σημασία. Εκτιμούν ότι η λειτουργία του σχολικού κήπου προσφέρει τη δυνατότητα να αναπτυχθούν υποδειγματικές γεωργικές καλλιέργειες που στην περιοχή της Πρέβεζας αφορούν κυρίως δημητριακά, ψυχανθή, ελιές, αμπέλια, οπωροφόρα και δασικά δέντρα. Επιτρέπει, επιπλέον, να αναπτυχθούν κτηνοτροφικοί κλάδοι, όπως αιγοπροβατοτροφία, βοοτροφία, ιπποτροφία, χοιροτροφία, ορνιθοτροφία, κονικλοτροφία, μελισσοκομία και σηροτροφία.

Το όφελος από την καλλιέργεια του σχολικού κήπου δεν περιορίζεται στη μαθητική κοινότητα. Αντιθέτως επιδίωξη της 4^{ης} Αυγούστου, η οποία εκφράζεται και στα Πορίσματα του Συνεδρίου, είναι οι γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του σχολικού κήπου να διαδοθούν στον αγροτικό πληθυσμό, δηλαδή, στην πράξη ο σχολικός κήπος να εξελιχθεί σε γεωργοκτηνοτροφικό σταθμό κάθε συνοικισμού που θα διαφωτίζει τον ντόπιο αγροτικό πληθυσμό.²¹

Από τα παραπάνω εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι ίδιοι οι δάσκαλοι που υπηρετούν στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια της Πρέβεζας θεωρούν ότι η αποστολή του μάχιμου εκπαιδευτικού όσον αφορά στην καλλιέργεια της αγροτικής συνείδησης που επιθυμεί το καθεστώς της 4^{ης}

¹⁹ ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 99.

²⁰ ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 39, 153-155, 158-161.

²¹ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 104. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι ο θεσμός του σχολικού κήπου δεν αποτελεί πρωτοτυπία της 4^{ης} Αυγούστου. Το μεταξικό καθεστώς απλώς συνεχίζει και προάγει έναν θεσμό που λειτουργεί ήδη επί Πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου και Υπουργού Παιδείας Κων. Γόντικα. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 13.1 του Ν. 43.97 του 1929 ορίζει ότι σχολικός κήπος ιδρύεται και καλλιεργείται σε κάθε δημοτικό σχολείο ως παράρτημά του με σκοπό τη διδασκαλία των φυσιογνωστικών μαθημάτων και την απόκτηση από τους μαθητές προκαταρκτικών γνώσεων καλλιέργειας της γης. Αν, μάλιστα, το σχολείο δε διαθέτει κατάλληλη έκταση για σχολικό κήπο, αυτή παραχωρείται δωρεάν από την κοινότητα στην οποία λειτουργεί το σχολείο, βλ. σχετικά ΔΗΜΑΡΑΣ 2003, 172.

Αυγούστου, είναι διττή: από τη μια απευθύνονται στους μαθητές τους και μελλοντικούς γεωργούς και από την άλλη στο –λιγοστό ακόμα– αγροτοκτηνοτροφικό πληθυσμό που δραστηριοποιείται ήδη στην πεδιάδα της Πρέβεζας. Προκειμένου να επιτευχθεί η διαφώτιση του αγροτικού πληθυσμού της περιοχής, οι σύνεδροι δίνουν μεγάλη σημασία στο προσωπικό παράδειγμα των μάχιμων εκπαιδευτικών, οι οποίοι καλούνται να προβούν σε φυτεύσεις, μπολιάσματα και αναδασώσεις. Επιπλέον εισηγούνται τη διεξαγωγή σχετικών διαλέξεων ειδικά για τον αγροτικό πληθυσμό.²²

Φαίνεται ότι οι εισηγήσεις του Παιδαγωγικού Συνεδρίου για καλλιέργεια αγροτικής συνείδησης δεν εξαντλούνται στα ευχολόγια. Στο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας του Δημοτικού Σχολείου Αρχαγγέλου Πρεβέζης, όπου γράφονται οι περιλήψεις των εισερχόμενων και εξερχόμενων εγγράφων, ο Επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων της Περιφέρειας Πρεβέζης επανειλημμένως κατά τα έτη 1939 και 1940 ενημερώνεται ότι «οί μαθηταί περιποιοῦνται τόν Σχολικόν Κήπον».²³ Επιπλέον σε έγγραφό του προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας ο Επιθεωρητής αναφέρει το 1940, κατά τις παραμονές της εισόδου της χώρας στον πόλεμο, ότι «εἰς ἄρκετά Σχολεία καλλιεργοῦνται Σχολικοί κήποι ἄξιοι τῆς ἀποστολῆς των».²⁴

Μια πιο προσεκτική έρευνα, ωστόσο, αποκαλύπτει ότι η λειτουργία του σχολικού κήπου στην πράξη αποδεικνύεται εξαιρετικά δυσχερής. Παρά την εκπεφρασμένη βούληση του καθεστώτος για στήριξη του θεσμού, ο ίδιος Επιθεωρητής ενημερώνεται ότι ως σχολικός κήπος του Δημοτικού Σχολείου Αρχαγγέλου Πρεβέζης χρησιμοποιείται ένας μικρός χώρος μόλις 150 τετραγωνικών μέτρων, με λίγα μικρά δενδρύλλια (δύο ροδακινιές, πέντε ακακίες, έξι κλήματα) και ελάχιστα λαχανικά (πατάτες, ντομάτες, μαρούλια, καλαμπόκια, ηλιοτρόπια). Η μικρή έκταση συνεπάγεται μικρή παραγωγή με αποτέλεσμα να ομολογείται ότι «εἰς γεωργούς δέν ἔχουν διανεμηθῆ δενδρύλλια» και, επιπλέον, ότι το σχολείο δεν έχει κανένα οικονομικό όφελος από την πώληση των κηπευτικών του. Εξάλλου το έδαφος είναι αμμώδες και με κακή άρδευση, επομένως τελείως ακατάλληλο για δενδροφυτεύσεις. Δεν ευθύνεται, όμως, μόνο η μικρή και ακατάλληλη προς καλλιέργεια έκταση του σχολικού κήπου για τις πενιχρές αποδόσεις: «Χρηματική ἐνίσχυσις παρ' οὐδεμιᾶς ἀρχῆς δέν παρεσχέθη. Ἄπαιτοῦνται ὁμως τουλάχιστον 3 χιλιάδες δραχμαί».²⁵

Τα οξέα αυτά προβλήματα που δυσχεραίνουν την αποτελεσματική λειτουργία του θεσμού ομολογεί έμμεσα και ο Επιθεωρητής στο αρμόδιο Υπουργείο Παιδείας, όταν βεβαιώνει:

*Θά καταβληθῆ ἐνέργεια διά τήν ἀπόκτησιν ὑφ' ὄλων τῶν σχολείων τῆς περιφερείας σχολικῶν κήπων, οἵτινες καλλιεργοῦμενοι καταλλήλως θά ἀποβῶσιν μικροί γεωργικοί σταθμοί καί θά συμβάλωσι διά τήν καλλιέργειαν γεωργικῆς συνειδήσεως παρά τοῖς μαθηταῖς καί ἀγάπης πρὸς τήν μητέρα Γῆν. Πρὸς τούτοις θά παρακολουθήσωμεν καί ἐνισχύσωμεν ἐνεργείας τῶν διδ/λων διά τήν καλλιέργειαν τοῦ πρασίνου (φυτώρια δασικῶν δένδρων, ἀναδασώσεις κλπ.)*²⁶

Οι δυσκολίες, όμως, δε φαίνεται να αναστέλλουν την επιδίωξη της 4^{ης} Αυγούστου για καλ-

²² ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 104-105.

²³ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ενδεικτικά ημερομηνίες αποστολής εξερχ. εγγράφων: 1.6.1939, 1.11.1939, 1.12.1939, 8.1.1940, 1.3.1940.

²⁴ ΙΑΝ 3719, 4.

²⁵ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφων: 5.6.1939 (όπου όλα τα παραθέματα), 20.9.1940.

²⁶ ΙΑΝ 3719, 9.

λιέργεια της αγροτικής συνείδησης μέσω του εκπαιδευτικού θεσμού. Με την καλλιέργεια αυτή το καθεστώς άμεσα επιδιώκει την επίτευξη της πολυπόθητης αυτάρκειας, την οποία θεωρεί πολύ σημαντική εν όψει της έκρηξης του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και της αναπόφευκτης εμπλοκής της χώρας σε αυτόν. Μεσοπρόθεσμα, όμως, επιδιώκει τη συγκράτηση του αγροτικού πληθυσμού στην ύπαιθρο και την ανάσχεση της συρροής των αγροτών στα αστικά κέντρα. Η 4^η Αυγούστου αντιλαμβάνεται ότι η συσσώρευση των αγροτών στις πόλεις, οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης εκεί και η συνακόλουθη προλεταριοποίησή τους ενθαρρύνει την κομμουνιστική ιδεολογική διείσδυση και εγκυμονεί κινδύνους για την ευστάθεια και την επιβίωση του μεταξικού καθεστώτος.

Ένας άλλος χώρος στον οποίο δραστηριοποιούνται οι εκπαιδευτικοί κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας είναι η Εθνική Οργάνωση Νεολαίας (Ε.Ο.Ν.). Προκειμένου το καθεστώς να επιτύχει την αποτελεσματική εγχάραξη της ιδεολογίας του στη νέα γενιά, δημιουργεί την Ε.Ο.Ν. στην οποία φιλοδοξεί να εντάξει προοδευτικά όλη τη μαθητιώσα και τη φοιτητική νεολαία. Ο σκοπός της ίδρυσης της Νεολαίας καθορίζεται στον ιδρυτικό Α.Ν. 334 της Ε.Ο.Ν. Πιο συγκεκριμένα ως σκοπός της Ε.Ο.Ν. ορίζεται

ή έπωφελής διάθεσις του έλευθέρου από τής εργασίας ή τών σπουδών χρόνου τών νέων, προς προαγωγήν τής σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του έθνικου φρονήματος και τής πίστεως προς τήν Θρησκείαν, δημιουργίαν πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής άλληλεγγύης και έγκαιρον επαγγελματικόν προσανατολισμόν εκάστου, αναλόγως προς τας φυσικάς ιδιότητας αυτού.²⁷

Μεταξύ των βαθμοφόρων της Ε.Ο.Ν. διορίζονται και εκπαιδευτικοί.²⁸ Οι εκπαιδευτικοί, και μάλιστα αυτοί της Μέσης Εκπαίδευσης, θεωρείται ότι μπορούν να λειτουργήσουν ως αποτελεσματικοί ιδεολογικοί διαφωτιστές, διότι λόγω της θέσης και του κύρους τους έχουν τη δυνατότητα να πείσουν μικρούς και μεγάλους. Την εμπλοκή του εκπαιδευτικού κλάδου στα θέματα της Ε.Ο.Ν. αποκαλύπτει το Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας του Δημοτικού Σχολείου Αρχαγγέλου Πρεβέζης. Μια σειρά εγγράφων φωτίζει ζητήματα, όπως το διορισμό δασκάλου του σχολείου ως αντιπροσώπου του σχολείου στην Ε.Ο.Ν.²⁹ και την απαίτηση των προϊσταμένων εκπαιδευτικών αρχών για ενεργό συμμετοχή των εκπαιδευτικών στην Ε.Ο.Ν.³⁰

Προοδευτικά ο εκπαιδευτικός μηχανισμός διαβρώνεται από τη Νεολαία. Το πόσο σημαντική θεωρεί την Ε.Ο.Ν. η 4^η Αυγούστου φαίνεται και από το ότι η 7^η Νοεμβρίου κάθε έτους, ημέρα ιδρύσεως της Ε.Ο.Ν., κηρύσσεται μέρα ιστορική³¹ από το Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας του Δημοτικού Σχολείου Αρχαγγέλου, μάλιστα, εξάγεται ότι τη μέρα αυτή γίνεται ειδική τελετή για την Ε.Ο.Ν. στο σχολείο.³² Η συμμετοχή των παιδιών στην Οργάνωση προβάλλεται από το καθεστώς ως εκπλήρωση καθήκοντος προς την πατρίδα.³³ Αυτό αποτελεί απόδειξη του ότι το καθεστώς επιδιώκει μέσω της ένταξης της νέας γενιάς στη Νεολαία του, να ταυτίσει την πατρίδα με την 4^η Αυγούστου και, συνεπώς, να αποδυναμώσει και να απαξιώσει την ένταξη

²⁷ Φ.Ε.Κ. 499, 10.11.1936.

²⁸ Γ.Α.Κ., Ν. Αττικής, Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 863, 873, 893, 1044, 1065.

²⁹ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφων: 20.5.1939, 27.7.1939· ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφων: 5.6.1939, 27.7.1939.

³⁰ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφων: 20.11.1939, 1.3.1940.

³¹ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφου: 15.10.1939.

³² Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφου: 12.11.1939.

³³ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφου: 12.1.1940.

σε άλλες πολιτικές και κοινωνικές συσσωματώσεις. Από τον Οκτώβριο του 1939 όλοι οι μαθητές του δημοτικού χαιρετούν πλέον με το χαρακτηριστικό χαιρετισμό της Ε.Ο.Ν.³⁴

Η μεταξική Νεολαία χρησιμοποιεί το σχολικό δίκτυο για αποστολή προπαγανδιστικού υλικού. Μαθητές, τόσο οι μικροί σκαπανείς όσο και οι μεγαλύτεροι φαλαγγίτες, παρακολουθούν τις αποστελλόμενες στο σχολείο κινηματογραφικές ταινίες³⁵ που αφορούν συνήθως σε δραστηριότητες της Οργάνωσης. Αποστέλλεται, ακόμη, έντυπο προπαγανδιστικό υλικό, όπως το βιβλίο του Κυβερνητικού Επιτρόπου Νεολαίας προς τους συναγωνιστές του³⁶ και διάφορα φυλλάδια της Οργάνωσης με χαρακτηριστικούς τίτλους: *Ἐθνική κυριαρχία καὶ ἠθικὴ ἀνεξαρτησία, Αἱ κατευθύνσεις τῆς Ε.Ο.Ν.*,³⁷ *Ἔθνος, Ὁ Βασιλεύς, Θρησκεία*,³⁸ *Ἐποθῆκαι Ἀρχηγοῦ*.³⁹

Αποστέλλεται, επίσης, και το περιοδικό *Ἡ Νεολαία*, έντυπο ὄργανο της Ε.Ο.Ν., τόσο για τους μαθητές όσο και για τους εκπαιδευτικούς.⁴⁰ Προφανώς, ὁμως, το περιεχόμενο του περιοδικού δεν είναι ελκυστικό στους μαθητές και το έντυπο δεν απορροφάται επαρκώς από το μαθητικό πληθυσμό. Αυτό συνάγεται από την πληθώρα των αποστελλόμενων στο Δημοτικό Σχολεῖο Αρχαγγέλου σχετικῶν εγγράφων «διὰ τὴν εὐρυτάτην διάδοσιν τοῦ περιοδικοῦ *Ἡ Νεολαία*».⁴¹ Ἡ απροθυμία κατάθεσης της συνδρομῆς ὅσον αφορά στο περιοδικό *Ἡ Νεολαία*, καθῶς και ἄλλα ἀνάλογα περιοδικά, δεν περνά ἀπαρατήρητη ἀπὸ τον Επιθεωρητὴ που ἀποστέλλει ἐγκύκλιο στα σχολεῖα της Εκπαιδευτικῆς Περιφέρειας Πρεβέζης «διὰ τοὺς δυστροποῦντας νὰ πληρώσουν συνδρομὰς διαφόρων περιοδικῶν».⁴²

Σταδιακά ὅλο και μεγαλύτερο μέρος του σχολικού χρόνου παραχωρεῖται στην Οργάνωση. Ἡ προπαγάνδα ἐντάσσεται και στο Ὡρολόγιο Πρόγραμμα διδασκαλίας. Στο σχολεῖο διδάσκεται το μάθημα *Ἐθνικὴ και Ἡθικὴ Ἀγωγή* με διδακτικό υλικό που ἀποστέλλεται ὄχι ἀπὸ το Υπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας, ἀλλὰ ἀπὸ την Ε.Ο.Ν.,⁴³ ὅπως μαρτυρεῖ σχετικὰ το Πρωτόκολλο Ἀλληλογραφίας του Δημοτικού Σχολεῖου Αρχαγγέλου.

Ἀκόμη, ἀπὸ σχετικὸ ἔγγραφο που σώζεται στο Πρωτόκολλο Ἀλληλογραφίας του ἴδιου σχολεῖου, συνάγεται ὅτι, κατόπιν ἐντολῆς του Υπουργοῦ Παιδείας χρονολογημένης στα τέλη του 1939, κάθε Τετάρτη οι μαθητές που φοιτοῦν ἀπὸ την Γ' τάξη και πάνω θα δραστηριοποιούνται σε σχηματισμούς της Νεολαίας.⁴⁴ Ἀπὸ το Μάιο του 1940, κάθε Κυριακὴ πρῶι οι βαθμοφόροι ἐντέλλονται ἀπὸ την Οργάνωση να οδηγούν τους σχηματισμούς τους στην ὑπαιθρο για γυμναστικὲς ασκήσεις.⁴⁵ Με την ἀρχὴ του σχολικού ἔτους 1940-1941 ο σχολικός χρόνος που διατίθεται στην Ε.Ο.Ν. διευρύνεται και περιλαμβάνει και το Σάββατο.⁴⁶

Ἡ παραχώρηση, ὁμως, σχολικού χρόνου στην Ε.Ο.Ν. ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τη χαλάρωση της σχολικῆς πειθαρχίας και την ἀδυναμία ἐλέγχου των μαθητῶν. Πολλοὶ μαθητές που την Τετάρτη θα ἔπρεπε να βρίσκονται στην τοπικὴ Νεολαία, περιπλανῶνται ἄσκοπα στους δρόμους, ὅπως διαπιστώνει το Υπουργεῖο Παιδείας και το γνωστοποιεῖ στα σχολεῖα, μεταξύ αυ-

³⁴ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 30.10.1939.

³⁵ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 30.10.1939.

³⁶ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 14.6.1939.

³⁷ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφων: 20.11.1939, 22.12.1939.

³⁸ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 7.2.1940.

³⁹ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 12.5.1940.

⁴⁰ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 30.10.1939.

⁴¹ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφων: 20.11.1939, 27.11.1939.

⁴² Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 22.4.1940.

⁴³ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 22.1.1940.

⁴⁴ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 27.11.1939.

⁴⁵ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 20.5.1940.

⁴⁶ Δημ. Σχολεῖον Αρχαγγέλου, ἡμερομηνία λήψεως εἰσερχ. ἐγγράφου: 10.10.1940.

τών και στο Δημοτικό Αρχαγγέλου.⁴⁷ Στην περίπτωση αυτή, γνωστοποιεί ο Επιθεωρητής στα σχολεία, οι εκπαιδευτικοί που ταυτόχρονα είναι και βαθμοφόροι της Νεολαίας, καλούνται να τιμωρούν τους μαθητές-μέλη της Ε.Ο.Ν. που υποπίπτουν σε παράπτωμα,⁴⁸ λειτουργώντας, συνεπώς, ως αξιωματούχοι του καθεστώτος και άσχετα με τα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα.

Ένας άλλος τομέας στον οποίο οφείλει, σύμφωνα με το Πρόγραμμα εργασιών του Εκπαιδευτικού Συνεδρίου της Πρέβεζας, να ενεργοποιηθεί ο εκπαιδευτικός είναι η υγεία και η φυσική κατάσταση των μαθητών του. Μάλιστα το σχετικό αντικείμενο το οποίο αναφέρεται σε λοιμώδη νοσήματα, μικρόβια και ελονοσία που μαστίζουν τον πληθυσμό της περιοχής, το αναπτύσσει στους συνέδρους όχι εκπαιδευτικός, αλλά ειδικός σχολίατρος.⁴⁹

Η ιδιαίτερη αυτή ευαισθησία των εκπαιδευτικών πρέπει να ερμηνευθεί ως απόρροια της συμμόρφωσής τους προς την αντίστοιχη ιδεολογική αρχή της 4^{ης} Αυγούστου. Τη νέα γενιά, παιδιά και εφήβους, η 4^η Αυγούστου την περιβάλλει με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς σε αυτή βλέπει τη συνέχεια του έθνους στο χώρο και στο χρόνο, καθώς και την εγγύηση της επιβίωσης και της μακροήμερευσης του καθεστώτος μέσω της ιδεολογικής της χειραγώγησης. Για το λόγο αυτό δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην εξασφάλιση της καλής υγείας των παιδιών και των εφήβων ή στην αποκατάστασή της, αν αυτή κλονιστεί. Είναι, εξάλλου, γνωστά τα προβλήματα υγείας και υγιεινής που ταλαιπωρούν τις παρατάφριες, ιδίως, συνοικίες της πόλης ως και πολύ μετά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο.⁵⁰

Είναι γεγονός ότι τα παιδιά και οι έφηβοι της περιοχής υποφέρουν από ασθένειες, όπως υγρά πλευρίτιδα, γενική καχεξία από ελονοσία, χρόνιο βρογχικό κατάρρου, αδενίτιδα και αναιμία, ελώδεις πυρετούς, ρινορραγίες, χρονία ξηρά πλευρίτιδα, τραχειοβρογχική αδενοπάθεια κλπ. που τους υποχρεώνουν να απέχουν από τη Γυμναστική⁵¹ και μερικές φορές τους εμποδίζουν να λάβουν μέρος και στις προγραμματισμένες σχολικές εξετάσεις.⁵²

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολεμικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, οι προϊστάμενες εκπαιδευτικές αρχές της πόλης παρακολουθούν επιμελώς τη διασπορά ιδίως των λοιμωδών νόσων στο μαθητικό πληθυσμό· στην αρχή του μήνα ο διευθυντής κάθε σχολείου υποβάλλει στον Επιθεωρητή πίνακα με τα περιστατικά λοιμωδών νόσων που σημειώθηκαν στο σχολείο του.⁵³ Ο δε Επιθεωρητής, σύμφωνα με την αναφορά του στο Υπουργείο, κάνει ενέργειες προκειμένου να στεγαστεί, επιτέλους, το ιδρυθέν στην Πρέβεζα αντιτραχωματικό σχολείο.⁵⁴

Στην Εκπαιδευτική Περιφέρεια της Πρέβεζας, και όχι μόνο, η ιδιαίτερη μέριμνα για τα παιδιά και τους εφήβους εκδηλώνεται ακόμη με τη λειτουργία μαθητικών συσσιτίων για τους άπορους μαθητές των δημοτικών σχολείων, όπως μαρτυρεί η αναφορά του οικείου Επιθεωρητή προς το Υπουργείο Παιδείας το 1940.⁵⁵ Η εξασφάλιση στα παιδιά επαρκούς και ποιοτικής

⁴⁷ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφου: 5.2.1940.

⁴⁸ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία λήψεως εισερχ. εγγράφου: 1.3.1940.

⁴⁹ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 103.

⁵⁰ ΑΥΔΙΚΟΣ 2000, 62, 64-65.

⁵¹ Γ.Α.Κ. Ν. Πρέβεζας, Αρχείο Γυμνασίου Πρεβέζης, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου 1933-1937, Πράξη 11^η- Πράξη 24^η.

⁵² Γ.Α.Κ. Ν. Πρέβεζας, Αρχείο Γυμνασίου Πρεβέζης, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου 1933-1937, Πράξη 35^η.

⁵³ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ημερομηνία αποστολής εξερχ. εγγράφων: 1.11.1939, 1.12.1939, 1.2.1940, 1.4.1940, 6.5.1940, 1.6.1940, 1.8.1940, 1.10.1940.

⁵⁴ ΙΑΝ 3719, 4. Το τράχωμα είναι ασθένεια που πλήττει τον επιπεφυκότα του ματιού. Εκδηλώνεται με πόνο, δακρύρροια και ευαισθησία στο φως και, αν δεν αντιμετωπιστεί εγκαίρως, μπορεί να προκαλέσει τύφλωση. Η νόσος είναι μεταδοτική και διασπείρεται εκεί όπου συνωστίζονται πληθυσμοί υπό κακές συνθήκες υγιεινής. Γι' αυτό το τράχωμα, εκτός από ιατρικό, είναι και κοινωνικό πρόβλημα. Παλιότερα δε ήταν μια από τις μαστίγες της ανθρωπότητας, βλ. σχετικά ΠΑΠΑΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ 1996.

⁵⁵ ΙΑΝ 3719, 4.

τροφής αξιολογείται ως τόσο σημαντική, ώστε το 1940, κατά τις παραμονές της εισόδου της χώρας στον πόλεμο, ο Επιθεωρητής διακηρύττει την απόφασή του να μεριμνήσει όχι μονάχα για τη συνέχιση της λειτουργίας των μαθητικών συσσιτίων, αλλά και για τη διεύρυνση της λειτουργίας του θεσμού στα χωριά της υπαίθρου, όπου οι ανάγκες είναι μεγαλύτερες.⁵⁶

Από την άλλη πλευρά οι γυμναστικές επιδείξεις που διεξάγονται στο τέλος της σχολικής χρονιάς παρέχουν αποδείξεις της σωματικής ρώμης και της καλής υγείας των παιδιών. Οι γυμναστικές επιδείξεις διεξαγόμενες σε δημόσιο χώρο και ενώπιον θεατών παίρνουν πανηγυρικό χαρακτήρα. Στο Πρακτικό του Γυμνασίου της πόλης σώζεται η σχετική πράξη που αφορά στις γυμναστικές επιδείξεις του 1937. Οι επιδείξεις αυτές αποφασίζεται να διεξαχθούν το απόγευμα της Κυριακής, 23 Μαΐου, στο χώρο του φρουρίου. Να περιλαμβάνουν δε α) καθαρά αγωνιστικό μέρος με γύμναση και αγωνίσματα δρόμου (πιθανόν επειδή δεν υπήρχε η υλικοτεχνική υποδομή για άλλα αγωνίσματα, για παράδειγμα σφαίρα, ακόντιο) και β) πανηγυρικό μέρος με δημοτικούς χορούς, παρέλαση, εθνικά άσματα και στέψη νικητών. Η πανηγυρική στέψη των νικητών και γενικά ο δημόσιος και πανηγυρικός χαρακτήρας της εκδήλωσης και ο εθνικός ύμνος που την επισφραγίζει, αποσκοπούν όχι μονάχα στην απόδοση τιμών στους αθλητές και στον παραδειγματισμό των υπολοίπων, αλλά κυρίως στο συναισθηματικό διερεθισμό του πλήθους των θεατών με τη δημιουργία αισθημάτων εθνική υπερηφάνειας.

Όμως, οι υποχρεώσεις του εκπαιδευτικού δεν τελειώνουν στο σχολείο και στην Ε.Ο.Ν. Ο δάσκαλος υποχρεώνεται να δραστηριοποιηθεί ιδεολογικά και εκτός σχολείου. Ως δημόσιος λειτουργός καλείται να λειτουργήσει ως φάρος πολιτισμού για την περιοχή στην οποία υπηρετεί, και επίσης ως ο συνδετικός κρίκος που συνδέει την ελληνική κοινωνία με το επίσημο κράτος.⁵⁷ Μια γεύση για το πώς επιδιώκεται αυτή η σύνδεση του απλού λαού με το Νέο Κράτος της 4^{ης} Αυγούστου παίρνουμε από την αναφορά του Επιθεωρητή προς το Υπουργείο Παιδείας, το 1940, όπου γίνεται λόγος για τις μορφωτικές διαλέξεις των δασκάλων στους κατοίκους της περιοχής της Πρέβεζας.⁵⁸ Πολύ πιο συγκεκριμένος για το περιεχόμενο αυτών των μορφωτικών διαλέξεων είναι ο διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου Αρχαγγέλου που καταγράφει τακτικά στο Πρωτόκολλο Αλληλογραφίας του σχολείου του ότι μιλά σε συγκεντρώσεις των κατοίκων του χωριού στις αρχές κάθε μήνα «περί του μεγάλου έργου της Έθνοσωτηρίου Κυβερνήσεως ήμων της 4^{ης} Αυγούστου».⁵⁹

Τα παραπάνω διασαφηνίζουν την αποστολή του εκπαιδευτικού όπως την εννοεί η μεταξική δικτατορία. Στα δε Πορίσματα του Συνεδρίου η αποστολή αυτή συνοψίζεται ως εξής:

[...] αυτός [ενν. ο δάσκαλος] είναι ό φορέύς τών έθνικών ιδεωδών, ό κύριος συντελεστής τής έπιτυχίας του σκοπού ήν έχει θέσει τόσο σαφώς τό Έθνος, [ότι] αποβαίνει ό ένθουσιώδης έθνικός κήρυξ κατευθύνων ούτω καί τούς μαθητάς του καί τόν γύρω του λαόν εις τήν όδόν τήν όποιαν καί ή ιστορική του Έθνους στιγμή επιβάλλει.⁶⁰

Συμπερασματικά, από το ευρεθέν αρχειακό υλικό διαφαίνονται τόσο μερικές συνιστώσες της ιδεολογίας της 4^{ης} Αυγούστου όσο και τρόποι εγχάραξής τους ιδιαίτερα στην εύπλαστη νέα γενιά της πόλης, αλλά και στους κατοίκους μέσω του ελεγχόμενου εκπαιδευτικού μηχανι-

⁵⁶ ΙΑΝ 3719, 10.

⁵⁷ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 103-104.

⁵⁸ ΙΑΝ 3719, 4.

⁵⁹ Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, ενδεικτικά ημερομηνίες αποστολής εξερχ. εγγράφων: 1.6.1939, 1.11.1939, 1.12.1939, 8.1.1940, 1.2.1940, 1.3.1940, 1.4.1940, 6.5.1940, 1.6.1940, 1.10.1940.

⁶⁰ ΣΥΝΕΔΡΙΟ 1937, 104.

σμού, προκειμένου το καθεστώς να αποκτήσει νομιμότητα και να εξασφαλίσει μακροβιότητα. Η πενιχρότητα του υλικού, όμως, δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για θέματα όπως, για παράδειγμα, ο βαθμός στον οποίο ο εκπαιδευτικός κλάδος ασπάζεται αυτή την ιδεολογία: η προθυμία με την οποία οι εκπαιδευτικοί ασκούν ιδεολογική προπαγάνδα σε μαθητές και κατοίκους και ο βαθμός διείσδυσης της προπαγάνδας αυτής: η δράση της τοπικής Ε.Ο.Ν. κ.ά.

Η εύρεση καινούριου αρχειακού υλικού και η συγκριτική μελέτη θα μπορούσε, ενδεχομένως, να καταδείξει με μεγαλύτερη ασφάλεια την κατάσταση στα εκπαιδευτικά πράγματα της Πρέβεζας τόσο κατά τη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας, όσο και πριν και μετά από αυτή.

380

Abstract

Georgia KONTOU: *Incidents of the educational life in Preveza during the dictatorship of Metaxas*

The subject of this introduction is the presentation of incidents concerning the educational life and activities in Preveza during the dictatorship by Metaxas, 1936-1941, probing into the possible effects of the regime's framework of ideas upon the educational life of the country in general.

The archives available, though poor, allow us to detect certain manifestations of the peculiar nationalistic approach of ideas of 4th August as regards the educational process: students are criticised for their political convictions; communism is suppressed; the religious and national beliefs are reinforced through lectures, songs and celebrations; the well-being of students is catered for with special emphasis given on the need for physical exercise; an agricultural conscience is promoted and school gardens are created and maintained; feelings of adoration towards what kingship and leadership stand for –mainly referring to Metaxas himself– are also reinforced. Concerning teachers, who are the ones to convey these beliefs to the people, and particularly students, they are made to take action as officers of the local Youth National Organisation (E.O.N.) aiming at recruiting the youth, besides students, and at instilling the nationalistic beliefs as propagated by 4th August into the young generations. In conclusion, the found archives are witnesses of the framework of ideas of the regime upon the educational life in the country.

Αρχειακό υλικό

Ιδιωτικό Αρχείο

Δημ. Σχολείον Αρχαγγέλου, Πρωτόκολλον Αλληλογραφίας από 1.6.1939

Γενικά Αρχεία του Κράτους

Γ.Α.Κ. Νομού Πρέβεζας, Αρχείο Γυμνασίου Πρεβέζης, Βιβλίο Πράξεων Συλλόγου 1933-1937

Γ.Α.Κ. Νομού Αττικής, Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 12, αρ. εγγρ. 863, 873, 893, 1044, 1065

Τόρμα Ακτία Νικόπολις, Πρέβεζα

ΙΑΝ 3719: Αναφορές Επιθεωρητή προς το Υπουργείο Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας σχετικά με τη λειτουργία των δημοτικών σχολείων της Περιφέρειας Πρεβέζης, 1940

Βιβλιογραφία

ΑΥΔΙΚΟΣ Ε., 2000, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης. Λαογραφική Εξέταση*, Πρέβεζα

ΔΗΜΑΡΑΣ Α., 2003, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. 2, Αθήνα

ΜΕΤΑΞΑΣ Ι., χ.χ., Λόγος προς τον λαόν της Πρεβέζης (15 Ιουνίου 1937), στο: *Λόγοι και Σκέψεις*, τ. 1, χ.τ., 205-208

ΠΑΠΑΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Π.Ι., 1996, s.v. Μάτι του ανθρώπου, *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* 41, 29-30

ΣΥΝΕΔΡΙΟ, 1937, Γενικόν Παιδαγωγικόν Συνέδριον Διδασκάλων Περιφέρειας Πρεβέζης (Επιθεωρητής Γεράσιμος Σπετσιέρης), *Εκπαιδευτικά Χρονικά* 50, Οκτώβριος 1937, Αθήνα, 102-105

Φ.Ε.Κ. 499, 10 Νοεμβρίου 1936, Α.Ν. 334, Περί συστάσεως εθνικής οργανώσεως της Νεολαίας

*Ιταλική βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης
κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*

Η ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ Η ΓΝΩΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ στηρίζεται συνήθως σε αρχειακό υλικό, σε προφορικές μαρτυρίες και στην αξιολόγηση τους. Όταν, όμως, δεν υπάρχει αρκετό αρχειακό υλικό τότε η βιωμένη μνήμη αποτελεί σημαντική πηγή έρευνας.¹

Αποφάσισα να ασχοληθώ με αυτό το θέμα επηρεασμένη από αφηγήσεις συμβάντων, που έλαβαν χώρα στην Πρέβεζα κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και κατόπιν στην Κατοχή. Τέτοιες προσωπικές μαρτυρίες πιστεύω ότι χρειάζεται να καταγραφούν. Κάθε μαρτυρία μπορεί να εμπλουτίσει την εικόνα εποχής αποτελώντας σημαντική πηγή για την έρευνα του ιστορικού. Η εργασία μας εκτός από τη βιωμένη μνήμη στηρίζεται και σε αρχειακό και φωτογραφικό υλικό, που με δυσκολία συλλέξαμε, διότι η βιβλιογραφία για το θέμα μας είναι περιορισμένη και ο τοπικός τύπος της εποχής αυτής είναι δυσπρόσιτος.

Καλοκαίρι του 1939 στην Πρέβεζα, παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Η Ιταλία έχει ήδη καταλάβει την Αλβανία. Ο τότε δεκάχρονος Γιώργος Καβάγιας του Θωμά θυμάται:

Ήταν ένα συνηθισμένο μεσημέρι και το πλήθος των κολυμβητών στο Ακτιο, που ήταν τότε η πλαζ του συρμού, αραιώνει, καθώς άρχιζε η επιστροφή στην Πρέβεζα. Βάρκες πηγαινοέρχονταν άλλες με κουπιά, άλλες με πανί. Είχαμε μπει και μείς σε μια βάρκα για την Πρέβεζα, όταν ξαφνικά ακούσαμε δυνατό θόρυβο αεροπλάνου και είδαμε ένα τρικινητήριο επιβατικό υδροπλάνο με δύο ατράκτους, να πλησιάζει πολύ χαμηλά και να κάνει βόλτες μεταξύ Πρέβεζας, Ακτίου και Αγίου Θωμά. Αυτό μας εξέπληξε, αφενός γιατί σπανίως περνούσαν αεροπλάνα πάνω από την Πρέβεζα, αλλά πιο πολύ γιατί χαμήλωνε όλο και περισσότερο, σαν να επρόκειτο να προσθαλασσωθεί. Και πράγματι σε λίγο, ερχόμενο από τον Άγιο Θωμά με κατεύθυνση προς τον Άγιο Σπυρίδωνα, κάθισε στη θάλασσα με τις δύο ατράκτους στο νερό και σταμάτησε μπροστά στο Ψαθάκι (Εικ. 1). Πολλοί από τους Πρεβεζάνους, που έκπληκτοι από τη στεριά, είδαν την προσθαλάσσωση, έσπευσαν με σκάφη κάθε είδους να πλησιάσουν το υδροπλάνο. Το ίδιο έκαναν και όσοι ήδη ήταν στις βάρκες και φυσικά και εμείς. Είδαμε να ανοίγουν τα επάνω μέρη στις μύτες των ατράκτων και

¹ Ευχαριστώ τον Δρ. Δημήτρη Βογιατζή για τη σημαντική βοήθεια του σε αυτήν την τόση εξειδικευμένη έρευνά μου. Ευχαριστώ το Κερκυραίο κ. Ανδρέα Σταματόπουλο, μανιώδη ερευνητή θεμάτων σχετικών με την πολεμική αεροπορία, ο οποίος με μεγάλη προθυμία μου διέθεσε υλικά από τα αρχεία του. Τον Τάκη Ροπόκη, το Βαγγέλη Σμπόνια, το Γιώργο Μουστάκη, το Νίκο Δ. Καράμπελα για τις πληροφορίες τους σχετικά με το θέμα μου. Και ιδιαίτερα το Γιώργο Καβάγια, που με καθοδηγούσε με τις δικές του αναμνήσεις της εποχής στα μονοπάτια της έρευνάς μου.

να εμφανίζονται άνδρες και μια γυναίκα, η οποία άρχισε να φωτογραφίζει. Το υδροπλάνο ήταν ιταλικό.

Η επίσημη δικαιολογία τους για την περίεργη προσθαλάσσωση, όπως μάθαμε, ήταν η έλλειψη καυσίμων. Τα προμηθεύτηκαν από τις αποθήκες καυσίμων που ήταν στην περιοχή του Αγίου Σπυρίδωνα.²

Αυτή όμως ήταν η αιτία της προσθαλάσσωσης;

Ας θυμηθούμε ότι η Ιταλία είχε βλέψεις στην περιοχή μας, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.³ Μάλιστα, πριν ακόμη επιβληθούν οι φασίστες στην Ιταλία, είχαν βομβαρδίσει την ανοχύρωτη Κέρκυρα για αντίποινα ενός εγκλήματος που είχαν διαπράξει οι ίδιοι οι Ιταλοί.⁴ Παράλληλα, οι Ιταλοί με την πολιτική τους διείσδυση στην Αλβανία, έδειχναν την πρόθεση τους για κυριαρχία στα νότια Βαλκάνια.

Τον Απρίλιο του 1939 οι Ιταλοί κατέλαβαν την Αλβανία και άρχισαν να δείχνουν πιο επιδεικτικά εχθρικές προθέσεις τους έναντι της Ελλάδας. Η αεροπορία τους παραβίαζε συνεχώς τον ελληνικό εναέριο χώρο, ενώ συγκέντρωναν δυνάμεις κοντά στα σύνορά μας. Αυτό προκάλεσε επιστράτευση στην Ελλάδα στα τέλη του 1939 και στις αρχές του 1940, παρ' όλες τις διαβεβαιώσεις του Μουσολίνι ότι δεν έχει επεκτατικές προθέσεις.

Αν λάβουμε υπόψη τα προηγηθέντα καθώς και άλλα παρόμοια περιστατικά, πιστεύουμε ότι η δήθεν αναγκαστική επίσκεψη στο Βαθύ δεν ήταν παρά μια αναγνωριστική ενέργεια,⁵ προκειμένου αργότερα να εγκαταστήσουν εκεί βάση υδροπλάνων. Πράγματι τον πρώτο χρόνο της ιταλικής κατοχής εγκαταστάθηκε το 82^ο Σμήνος Υδροπλάνων. Το σμήνος αυτό είχε συγκροτηθεί για πρώτη φορά στον Τάραντα τον Απρίλιο του 1924. Διαλύθηκε μετά από τέσσερα χρόνια και το 1942 ανασυγκροτήθηκε ειδικά για τη βάση της Πρέβεζας. Λειτουργησε δε μέχρι το Σεπτέμβριο του 1943 με τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας του Μπαντόλιο. Σε αυτή την περίοδο, το σμήνος, σύμφωνα με τη Διεύθυνση της Ιταλικής Πολεμικής Αεροπορίας,⁶ διακρίθηκε για την ηρωική του δράση εκτελώντας πολλές και ποικίλες πτήσεις.

Μέχρι τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας με τους συμμάχους το 1943, το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή (Εικ. 2). Οι Ιταλοί στο Αιγαίο Πέλαγο διέθεταν αεροναυτική βάση στη Λέρο. Η Λέρος και όλα τα Δωδεκάνησα ήταν ιταλική κτήση πριν ακόμη από τον πόλεμο. Στη δυτική Ελλάδα για το Ιόνιο πέλαγος έπρεπε να δημιουργήσουν νέα βάση. Στη δυτική ακτογραμμή της χώρας, ίσως ο μόνος κόλπος, ο οποίος ήταν κατάλληλος από γεωστρατηγικής πλευράς για βάση υδροπλάνων ήταν η είσοδος του Αμβρακικού κόλπου, στην οποία βρίσκεται η Πρέβεζα. Ο κυρίως Αμβρακικός είναι τεράστιος ενώ στην είσοδό του μπροστά στην Πρέβεζα σχηματίζει ένα μικρό κόλπο σαν προθάλαμο (Εικ. 3). Αυτός καταλήγει προς βορρά στη θέση Βαθύ, ένα υπέροχο, κατάφυτο τοπίο με γύρω χαμηλούς λόφους (Εικ. 4-5). Αυτό είχαν φωτογραφήσει οι Ιταλοί. Μία θέση απάνεμη, που χωρίς βουνά γύρω προσφέρονταν για άνετη προσθαλάσσωση και αποθαλάσσωση. Ήταν και γεωγραφικώς ιδανική επιλογή για ορμητήριο υδροπλάνων με δραστηριότητες, που εκτός από το Ιόνιο έφθαναν και μέσα στην Αδριατική.

² Το ίδιο περιστατικό για την προσθαλάσσωση υδροπλάνου το 1939 στην Πρέβεζα μου διηγήθηκε και ο Τάκης Ροπόκης.

³ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ', 287-288.

⁴ ΤΕΡΖΑΚΗΣ 1977, 11-30.

⁵ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΗΣ 2007.

⁶ Από την ιστοσελίδα της Διεύθυνσης της Ιταλικής Πολεμικής Αεροπορίας, <http://www.aeronautica.difesa.it/storia/Tradizione/ufficioStorico/Pagine/hpUfficioStorico.aspx>.

Τα υδροπλάνα ήταν δύο τύπων. Το Cant Z-506 και το Cant Z-501. Το πρώτο ήταν τρικινητήριο βομβαρδιστικό και αναγνωριστικό και στηρίζονταν σε δύο πλωτήρες (Εικ. 6). Ήταν μεγάλο και βαρύ, αλλά πολύ ευέλικτο, με μέγιστη ταχύτητα πάνω από 350 χιλιόμετρα την ώρα, βομβαρδιστικό. Ο άλλος τύπος, το Cant Z-501 (Εικ. 7), ήταν μονοκινητήριο αεράκατος-αναγνωριστικό, με μέγιστη ταχύτητα 240 χιλιόμετρα την ώρα και ακτίνα δράσεως 2.400 χιλιόμετρα. Υπήρχε βέβαια και το επιβατικό τρικινητήριο υδροπλάνο Cant Z-506C για τις μετακινήσεις των Ιταλών. Τα πολεμικά υδροπλάνα επιδίδονταν σε βομβαρδισμούς από μεγάλο ύψος, πτήσεις τακτικής για την προστασία νηοπομπών, πτήσεις επιτηρήσεων των ακτών, πτήσεις ανθυποβρυχιακές και πτήσεις έρευνας και διάσωσης ναυαγών.

Η βάση καταλάμβανε όλο το χώρο από τον προμαχώνα της Βρυσούλας και κάτω. Η βάση περιλάμβανε κτήρια που στέγαζαν το προσωπικό και τον εξοπλισμό ανεφοδιασμού και τις εγκαταστάσεις συντήρησης υδροπλάνων (Εικ. 8). Είχαν φτιάξει και γήπεδο ποδοσφαίρου, εκεί όπου πριν υπήρχε έλος. Στην αποξήρανση του μάλιστα, εργάστηκαν και Πρεβεζάνοι, όπως και στην κατασκευή των εγκαταστάσεων.

Στην αρχή των εγκαταστάσεων δίπλα στη θάλασσα, είχαν την σημαία στον ιστό, που στηρίζονταν σε μια μεγάλη τσιμεντένια μπάλα. Η κατασκευή καταστράφηκε. Σήμερα σώζεται μόνο η βάση της.

Όμως η έλλειψη βουνών γύρω από τη βάση, την καθιστούσε εύκολο στόχο για τα *Beaufighters*, αγγλικά δικινητήρια αεροπλάνα (Εικ. 9), που άρχισαν να την επισκέπτονται τακτικά και να τη θερίζουν με τα πολυβόλα τους. Πετυχαίνανε πάντα απόλυτο αιφνιδιασμό ερχόμενα από το Ιόνιο τρία κάθε φορά, πετώντας τόσο χαμηλά, που νόμιζες ότι γλιστρούσαν πάνω από τα κύματα. Περνούσαν πάνω από το λιμάνι ή σύριζα πάνω από τα σπίτια της Πρέβεζας ή πάνω από τα δένδρα του ελαιώνα πολυβολώντας συνεχώς τα προσθαλασσωμένα υδροπλάνα (Εικ. 10-11) και τις εγκαταστάσεις της βάσης και ό,τι άλλο έβρισκαν, πλοία και λουπιά. Ο Γιώργος Καβάγιας του Θωμά θυμάται:

*Η πρώτη επιδρομή των Άγγλων έγινε ένα μεσημέρι, στα μέσα Μαΐου του 1943. Μόλις είχαμε φάει και όπως καθόμουνα στο δωμάτιο μου στον επάνω όροφο, ακούω τρομερή φασαρία να κατακυλιάνε χιλιάδες μεγάλα χαλίκια. Περίεργος τρέχω στο παράθυρο. Βλέπω δύο *Beaufighters*, αγγλικά δικινητήρια ελαφρά βομβαρδιστικά, το ένα λίγο πιο πίσω και λίγο χαμηλότερα από το πρώτο, να πετούν πολύ χαμηλά απέναντι από το λιμάνι, παράλληλα με αυτό με κατεύθυνση προς το Βαθύ. Πήγαιναν με δαιμονισμένη ταχύτητα, βγάζοντας από τις μύτες τους φωτίτσες. Ήταν τα πολυβόλα τους, που έριχναν ακατάπαυστα. Πριν χαθούν στο βάθος, ακούω και νέους πολυβολισμούς από τρίτο *Beaufighter*, που ερχόμενο από τη μεριά του Παντοκράτορα περνάει σύριζα πάνω από τα σπίτια μας, πολυβολώντας και αυτό. Σχεδόν αμέσως είδα καπνούς από τη μεριά της αεροπορικής βάσης. Λίγη ώρα μετά εμφανίστηκαν έξω από το σπίτι μας δύο ιταλικά αυτοκίνητα με Ιταλούς αξιωματικούς που ζήτησαν τον πατέρα μου και τον παρακάλεσαν να ανοίξει το μαγαζί και να του δώσει οινόπνευμα και ό,τι άλλο μπορούσε για τους τραυματίες.*

Με τον ίδιο αιφνιδιαστικό τρόπο η επιδρομή επανελήφθη μετά λίγες ημέρες, δηλαδή στις 25 Μαΐου του 1943 με τα αγγλικά αεροπλάνα να έρχονται από την μεριά της Νικόπολης (Εικ. 12). Στη συνέχεια κάθε δέκα ημέρες περίπου οι επιδρομές επαναλαμβάνονταν και σύμφωνα με άλλες μαρτυρίες οι πολυβολισμοί συμπληρώνονταν με βομβαρδισμούς των ιταλικών εγκαταστάσεων και των πλοίων που ναυλοχούσαν στον κόλπο της Πρέβεζας (Εικ. 13-14).

Οι επιδρομές συνεχίστηκαν μέχρι τις 22 Αυγούστου του 1943. Ήταν η μέρα της τελευταίας επιδρομής, με δυστυχώς για τους Άγγλους τραγικό αποτέλεσμα. Σε αυτήν, τα τρία *Beaufighters*,

κτυπούν και ένα πλοίο, που βρέθηκε στον αύλακα Πρεβέζης. Από τα αντιαεροπορικά του ή και από άλλα αντιαεροπορικά στην ξηρά κτυπήθηκαν τα δύο από τα τρία αγγλικά αεροπλάνα. Το ένα κατέπεσε στους λόφους πάνω από το Νιοχώρι (Εικ. 1) και οι δύο νεαροί Καναδοί, που επέβαιναν σκοτώθηκαν. Τους έθαψαν εκεί κοντά οι χωρικοί με τον παπά του χωριού. Μετά τον πόλεμο ήρθαν οι δικοί τους και πήραν τα οστά τους. Το άλλο έπεσε στη θάλασσα και το πλήρωμα του, δύο Άγγλοι, επέζησαν. Το τρίτο αεροπλάνο, που ακολουθούσε, πήρε αμέσως ύψος, έκανε μερικές βόλτες ψηλά και έφυγε. Έκτοτε δεν επιχειρήθηκαν ξανά αεροπορικές επιδρομές εναντίον της βάσεως. Εξάλλου, λίγες ημέρες μετά, η Ιταλία συνθηκολόγησε και η βάση διελύθηκε. Η αγγλική μοίρα που είχε αναλάβει τις επιθέσεις στη Δυτική Ελλάδα ήταν η 252 Μοίρα Beaufighters.

Ο Καβάγιας θυμάται και κάτι άλλο, που μάλλον σχετίζεται με αυτές τις επιδρομές. Λίγες ημέρες πριν από αυτήν την πρώτη τους επίθεση, ένα δικινητήριο αγγλικό, σίγουρα όχι βομβαρδιστικό, πετώντας πολύ χαμηλά ερχόμενο από το Ιόνιο και με αργή ταχύτητα πέρασε 100 μέτρα απέναντι από την προκουμαία, με κατεύθυνση από δεξιά προς τα αριστερά. Πετούσε με κλίση προς τα αριστερά, ενώ η πόρτα στη μέση της ατράκτου ήταν ανοικτή και στεκόταν εκεί ένας άνδρας. Το αεροπλάνο παρόλο που εβάλετο από κάτω από κάποια πολυβόλα συνέχισε απτόητο την πτήση του αργά, σαν να έκανε περίπατο και αφού πέρασε μπροστά από τη βάση των υδροπλάνων, χάθηκε στον ορίζοντα. Όταν άρχισαν οι επιδρομές, ήρθε η εξήγηση του γεγονότος αυτού. Ο άνθρωπος στην πόρτα τραβούσε φωτογραφίες. Αυτές πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για την επιδρομές, που ακολούθησαν και έτσι εξηγείται η φοβερή ακρίβεια των Άγγλων.

Άσχετα από τις επιθέσεις των Άγγλων, μια μέρα ένα από τα ιταλικά τρικινητήρια υδροπλάνα της βάσης έπεσε μέσα στην Πρέβεζα. Επέστρεφε από κάποια αποστολή και ενώ έκανε βόλτα πολύ χαμηλά πάνω από τα σπίτια, έγερνε τελείως στα πλάγια, οπότε το ένα φτερό του χτύπησε σε δένδρο και το αεροπλάνο έπεσε με τη μύτη σε ένα περιβόλι ανάμεσα στα σπίτια. Από τους πέντε του πληρώματος σώθηκε μόνο ένας. Τον ανέσυρε από τα συντρίμια ο γιατρός Αλέξανδρος Σουμαλεύρης, που έμενε εκεί απέναντι, αψηφώντας την πιθανότητα εκρήξεως ή πυρκαγιάς. Τον μετέφερε στο ιατρείο του και τον περιέθαλψε καταλλήλως, ενώ οι ιταλικές αρχές είχαν σπεύσει να αποκλείσουν το χώρο. Στην κηδεία των τεσσάρων Ιταλών, που έγινε την επομένη, συμμετείχαν ιταλικά αγήματα και η φιλαρμονική τους με συνοδεία πάρα πολλών Πρεβεζάνων. Η ταφή έγινε στο ιταλικό νεκροταφείο με στρατιωτικές τιμές και με τιμητικές βολές από μερικά μικρά κανόνια.

Με αυτήν την ιταλική βάση συνδέεται και μια αεροπειρατεία,⁷ η δεύτερη στον κόσμο, σύμφωνα με κάποιους.⁸

Η ιστορία άρχισε μια μέρα του Ιουλίου 1942 με την κατάρριψη στα ανοικτά της Πύλου ενός αγγλικού βομβαρδιστικού. Αυτό συμμετείχε στην επιχείρηση βύθισης ενός ιταλικού τάνκερ, το οποίο μετέφερε πετρέλαιο από τη Γένοβα στο Τομπρούκ, για τις δυνάμεις του Άξονα. Το πλήρωμα του αγγλικού αεροπλάνου, τέσσερεις άνδρες, βρέθηκαν σώοι σε μια φουσκωτή βάρκα από Ιταλούς, που τους εντόπισαν (Εικ. 16). Αυτοί ειδοποίησαν τη βάση της Πρέβεζας, από την οποία ξεκίνησε ένα υδροπλάνο, τους πήρε και τους μετέφερε στην Πρέβεζα. Οι Ιταλοί τους φέρθηκαν πολύ καλά, τους περιποιήθηκαν και την επομένη τους επιβίβασαν σε ένα τρικινητήριο υδροπλάνο τους για να τους μεταφέρει στην Ιταλία. Σε αυτό, στους τέσσερεις Ιταλούς του πληρώματος προστέθηκε και ένας συνοδός λοχίας, οπλισμένος με ένα μεγάλο περι-

⁷ CORVAZA 1973· NESBIT 1983, 164-185.

⁸ Αρχείο Ανδρέα Σταματόπουλου.

στροφο των 45. Σίγουροι οι Ιταλοί για την υπεροχή τους δεν θεώρησαν απαραίτητο να δέσουν τους αιχμαλώτους.

Οι αιχμάλωτοι είχαν πιστέψει, ότι θα μεταφέρονταν οδικώς μέσω Γιουγκοσλαβίας στην Ευρώπη και έτσι είχαν ελπίσει ότι στη διαδρομή θα βρίσκανε ευκαιρία να αποδράσουν. Βλέποντας τώρα την αλλαγή άρχισαν να αναζητούν νέο τρόπο απόδρασης. Παρά τις επανειλημμένες υποδείξεις των Ιταλών να μην ομιλούν, αυτοί συνεννοήθηκαν. Έτσι, ενώ ήταν κοντά στην Κέρκυρα (Εικ. 17), ένας από τους αιχμαλώτους δείχνοντας έξω από ένα παράθυρο φώναξε «Spitfires! Spitfires!», κάνοντας τους Ιταλούς να στραφούν όλοι προς τα εκεί τρομαγμένοι για την παρουσία των τρομερών αγγλικών καταδιωκτικών. Αμέσως ένας άλλος αιχμάλωτος άρπαξε το περιστροφο του φρουρού και ανάγκασε τον κυβερνήτη να κατευθυνθεί προς την Μάλτα.

Όμως προέκυψε πρόβλημα, διότι το ιταλικό υδροπλάνο δεν διέθετε όργανα πλοηγήσεως ούτε καν χάρτες! Όπως μαθεύτηκε αργότερα οι Ιταλοί στις πτήσεις τους στη δυτική Ελλάδα δεν χρησιμοποιούσαν χάρτες και λοιπά. Υπήρχε όμως και άλλο πρόβλημα. Ίσως δεν αρκούσαν τα καύσιμα μέχρι τη Μάλτα. Τελικώς κατάφεραν να φθάσουν στη Μάλτα. Όμως καθώς πλησίασαν το νησί ένα σμήνος Spitfires εμφανίστηκε για να αναχαιτίσει το ιταλικό. Αυτό μόλις είχε προλάβει να προσθαλασσωθεί τη στιγμή που τέλειωναν τα καύσιμα και ενώ τα Spitfires του επιτίθεντο, οι Άγγλοι, πρώην αιχμάλωτοι, είχαν βγει στα φτερά και κουνούσαν τα μαντήλια τους. Ευτυχώς οι άλλοι κατάλαβαν και το επεισόδιο είχε αίσιο τέλος (Εικ. 18). Οι Άγγλοι ανταπέδωσαν τη φιλοξενία των Ιταλών παρ' όλο που δυσκολεύτηκαν στην προμήθεια των αναγκαίων λόγω τρομερής ελλείψεως τροφίμων στη Μάλτα την εποχή εκείνη (Εικ. 19-22).

Εδώ, ίσως πρέπει να αναφέρουμε και ένα ανεπιβεβαίωτο επεισόδιο, που είναι καταχωρημένο στο αρχείο του κ. Ανδρέα Σταματόπουλου. Του το διηγήθηκε ο Σπύρος Κατσαούνος, που τότε ήταν νεαρός αντάρτης στον ΕΔΕΣ και κατοικούσε στην Πρέβεζα. Συνέβη δε στα τέλη 1943 με αρχές του 1944, όταν την Πρέβεζα κατείχαν οι Γερμανοί.

Η Ιταλική βάση στο Βαθύ είχε εγκαταλειφθεί μαζί με αρκετά από τα υδροπλάνα τους. Ένα από αυτά, μονοκινητήριο Cant Z-501, κατόρθωσαν κάποιои να το θέσουν νύκτα σε λειτουργία, να το αποθαλασώσουν και να το κατευθύνουν προς τη Μέση Ανατολή. Η κατάληξή του παραμένει άγνωστη.

Η έρευνά μας καταλήγει στα εξής συμπεράσματα:

1. Η βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης ήταν από στρατιωτικής πλευράς σημαντική, αφού κάλυπτε όλη την δυτική Ελλάδα και την Αλβανία.

2. Οι αεροπορικές επιθέσεις των Άγγλων στην ιταλική βάση της Πρεβέζης άρχισαν το Μάιο του 1943, ενώ η βάση υπήρχε από την αρχή του 1942. Η απάντηση είναι ότι μέχρι την Άνοιξη του 1943 ο πόλεμος της Ερήμου, υποχρέωνε τους συμμάχους να περιορίζονται μόνο σε αμυντικές δραστηριότητες. Μόλις απηλλάγησαν από τον Ρόμελ και το Άφρিকা-Κορπ, άρχισαν επιθετική τακτική με αεροπορικές επιθέσεις σε όλη τη Μεσόγειο και την Ελλάδα σαν και αυτές στην Πρέβεζα, και στη συνέχεια έγινε η απόβαση στη Σικελία.

Με την έρευνα αυτή προσπαθήσαμε να αξιολογήσουμε και να παρουσιάσουμε όσες πληροφορίες συλλέξαμε, σχετικές με την ιταλική βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης. Πιστεύουμε ότι με αυτήν την προσπάθεια δίνουμε το έναυσμα και σε άλλους ερευνητές για περαιτέρω έρευνες.

Abstract

Constantina G. TSAIMOU: *Italian Base of Seaplanes in Vathy, Preveza, during the Second World War*

In the 20th of August 1942, during the Italian Occupation, the Italians had installed a base of war seaplanes, in Vathy, an area near the city of Preveza. This base had been on service until September of 1943, when Italy capitulated. The Italians chose the Preveza Gulf for installing the base of their seaplanes, because it was the only suitable place, on ground of geostrategy, on the west coastline of Greece.

From the base of Preveza, the Italians could control the whole Ionian Sea and a part of the Adriatic Sea. It was the base of the 82nd Squadron of Distant Naval Reconnaissance, from where the Squadron made air-strikes. The base was attacked by the Royal Air Force (RAF).

In our paper, we report as many events as we know, which are related to the Base, at Vathy, Preveza, according to very interesting attestations and archival material.

Βιβλιογραφία

ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα

ΤΕΡΖΑΚΗΣ Α., 1977, *Ελληνική εποποιία 1940-1941*, Αθήνα

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΗΣ Ν., 2007, *Αεροσκάφη της Regia Aeronautica και της Regia Marina σε ελληνικά χέρια, την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1940, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1*, Ιανουάριος 2007, 1-20

CORVAZA S., 1973, *Η πρώτη αεροπειρατεία, Ιστορία Εικονογραφημένη 60*, Ιούλιος 1973, Αθήνα, 60-65

NESBIT C.R., 1983, *Torpedo airmen*, London

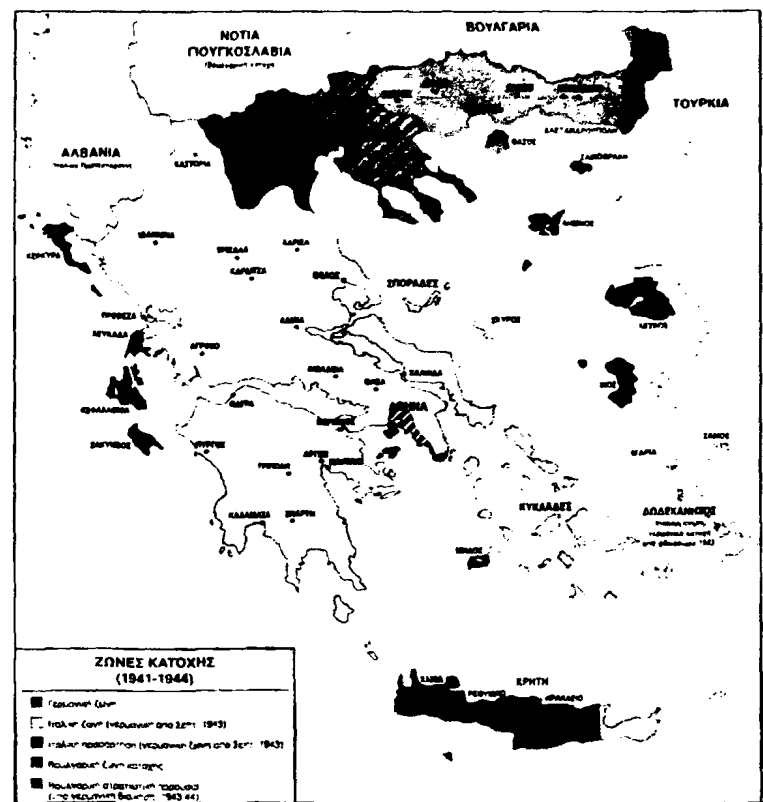
NESBIT C.R., 1995, *The armed rovers*, London

Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Η διαδρομή του ιταλικού τρικινητήριου επιβατικού υδροπλάνου μετi Πρέβεζας, Ακτίου και Αγίου Θωμά με κατεύθυνση προς τον Άγιο Σπυρίδωνα σταμάτησε δε μπροστά στο Ψαθάκι (Google Earth, 2007)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Μέχρι τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας το Σεπτέμβριο του 1943, το μεγαλύτερο μέρος της Ελλάδας βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή (Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ', 13)

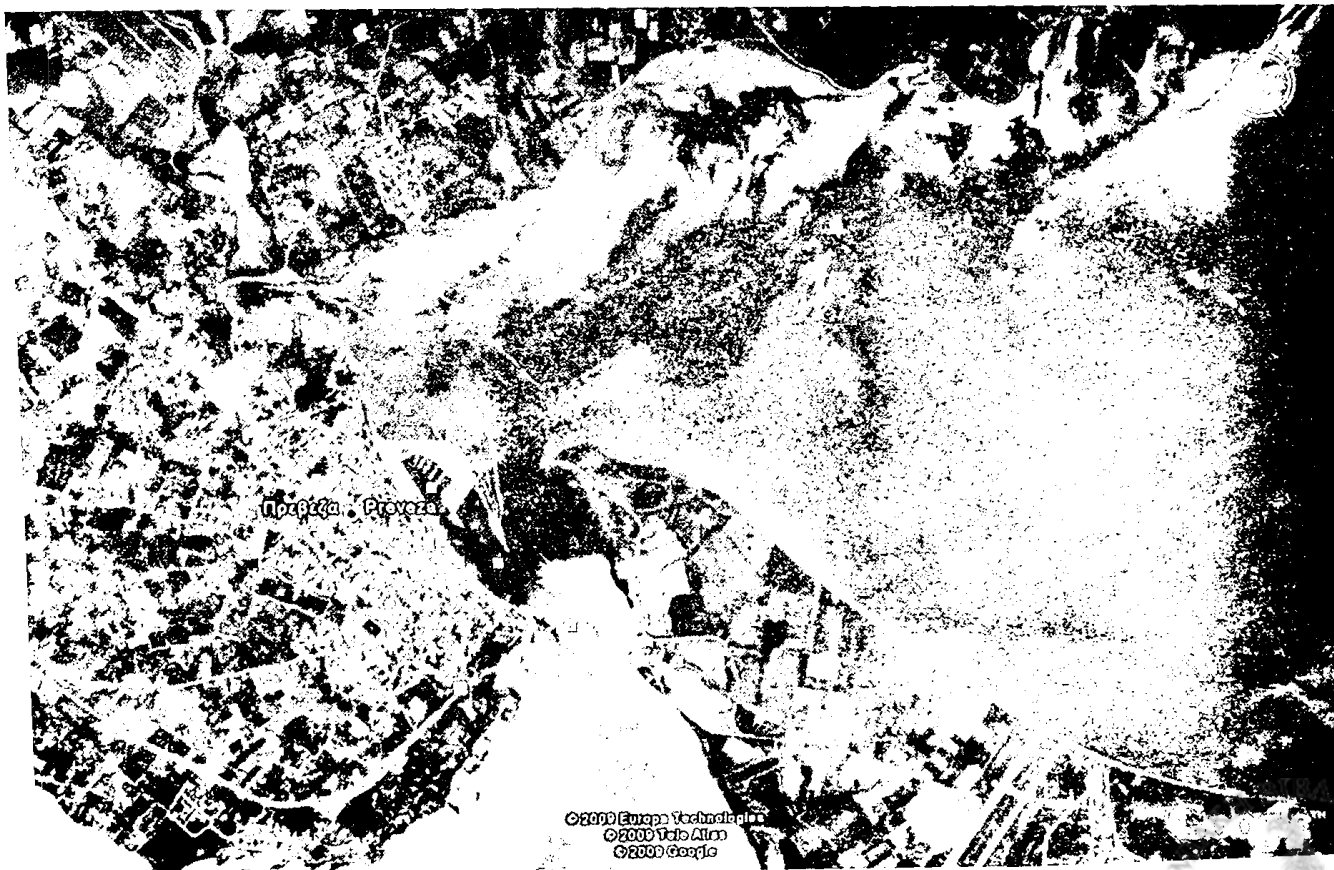

ΕΙΚΟΝΑ 3: Ο κυρίως Αμβρακικός κόλπος είναι τεράστιος, ενώ στην είσοδό του, όπου βρίσκεται η Πρέβεζα, σχηματίζει ένα μικρό προθάλαμο (βέλος)

(www.hellenica.de/.../GR/Amvrakikoskolpos.html)

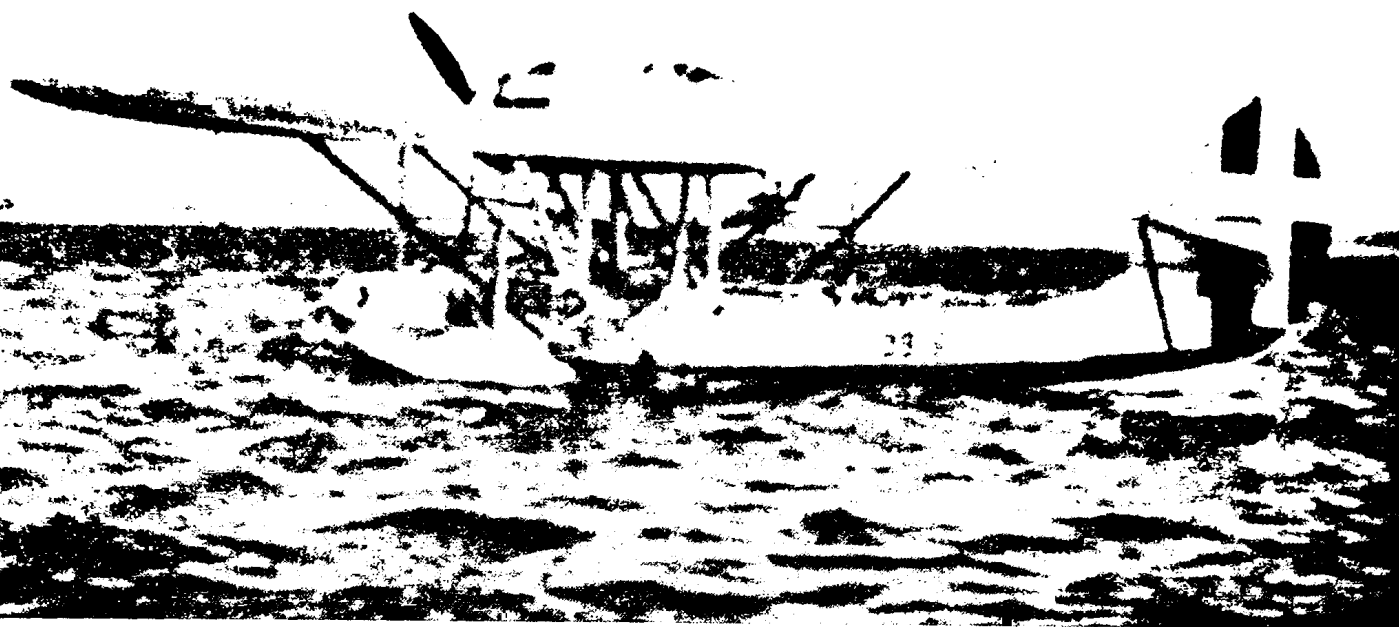

*ΕΙΚΟΝΑ 5: Ο θαλάσσιος χώρος, όπου προσθαλασσώνονταν και αποθαλασσώνονταν τα υδροπλάνα
(Φωτογραφικό αρχείο Κ.Γ. Τσαϊμου)*

ΕΙΚΟΝΑ 6: Τρικινητήριο βομβαρδιστικό και αναγνωριστικό υδροπλάνο τύπου Cant 7-506

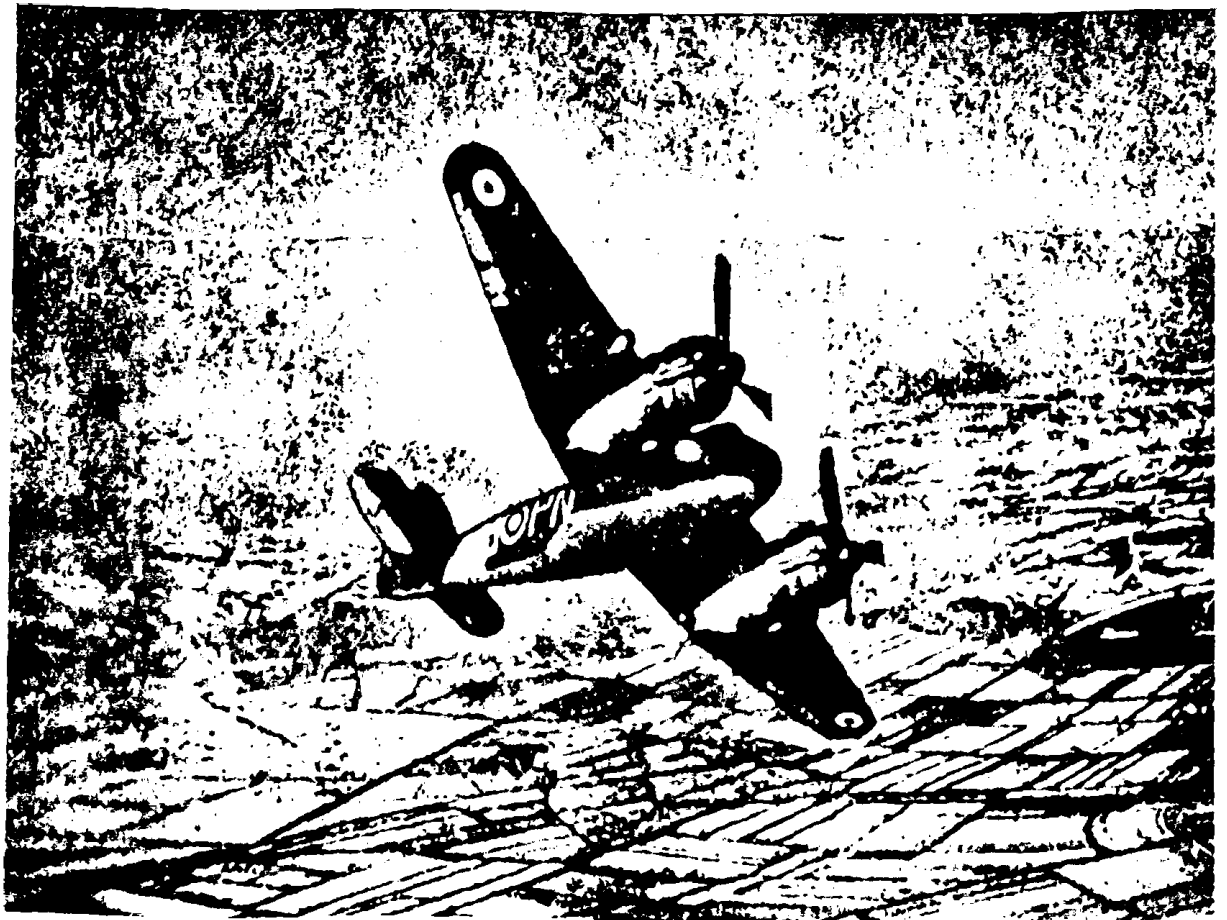

ΕΙΚΟΝΑ 7: Υδροπλάνου τύπου Cant Z-501. Το υδροπλάνο αυτό ήταν μονοκινητήριο αεράκατος, βομβαρδιστικό-αναγνωριστικό (www.aerei-italiani.net/foto_storiche_2.html)

ΕΙΚΟΝΑ 8: Η ιταλική βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης με κτήρια για το προσωπικό και εγκαταστάσεις συντήρησης υδροπλάνων

ΕΙΚΟΝΑ 9: Αγγλικό Beaufighter, ελαφρύ βομβαρδιστικό

ΕΙΚΟΝΑ 10: Επίθεση κατά της ιταλικής βάσεως υδροπλάνων στην Πρέβεζα από τα αγγλικά Beaufighters της 252 Μοίρας, τη 19^η Ιουνίου 1943 (Aeroplane, December 1942, 10)

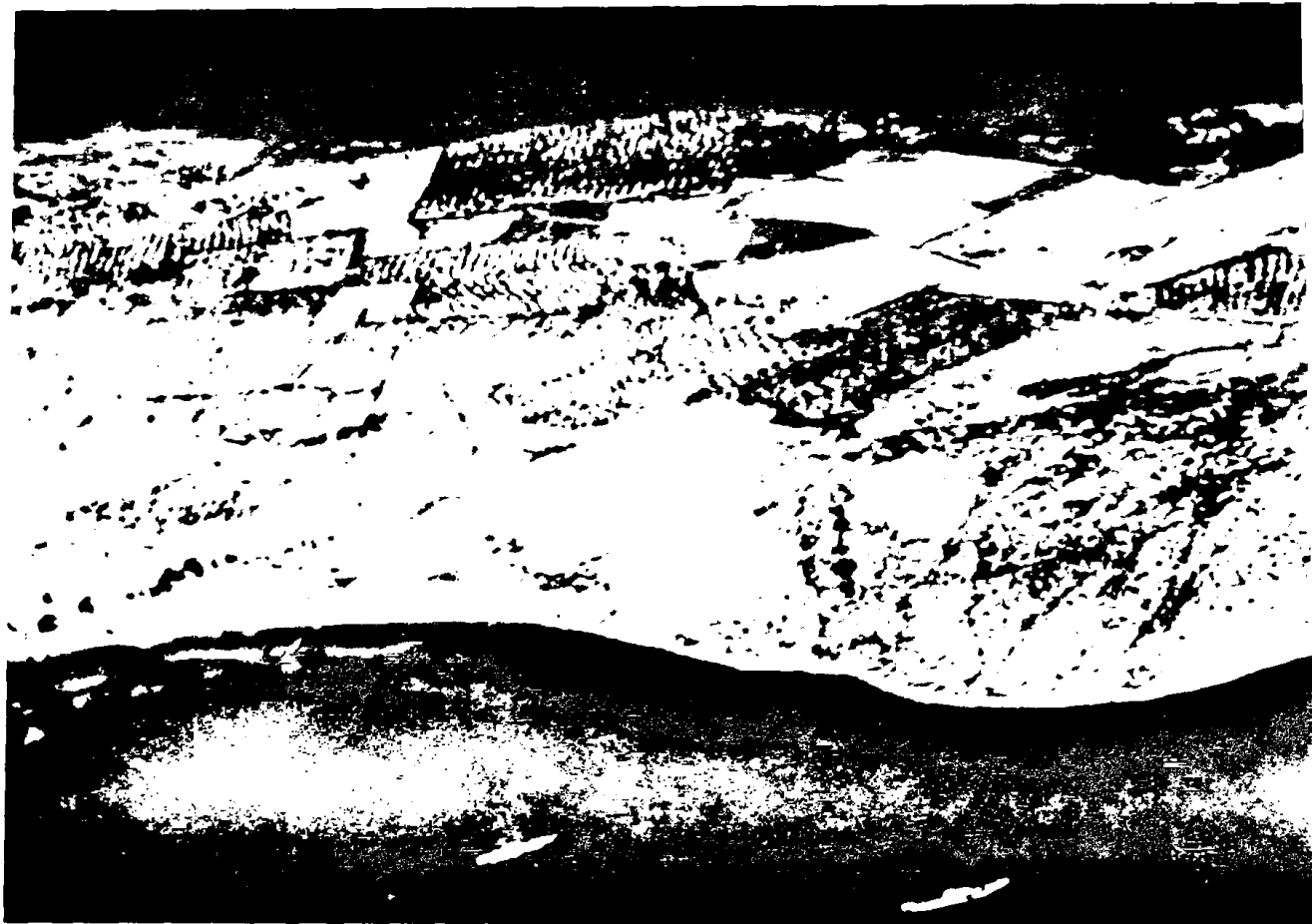

ΕΙΚΟΝΑ 11: Από διαφορετική οπτική γωνία, άλλη επίθεση στις 19^η Ιουνίου 1943
(Αρχείο Μουσείου Αεροπορίας)

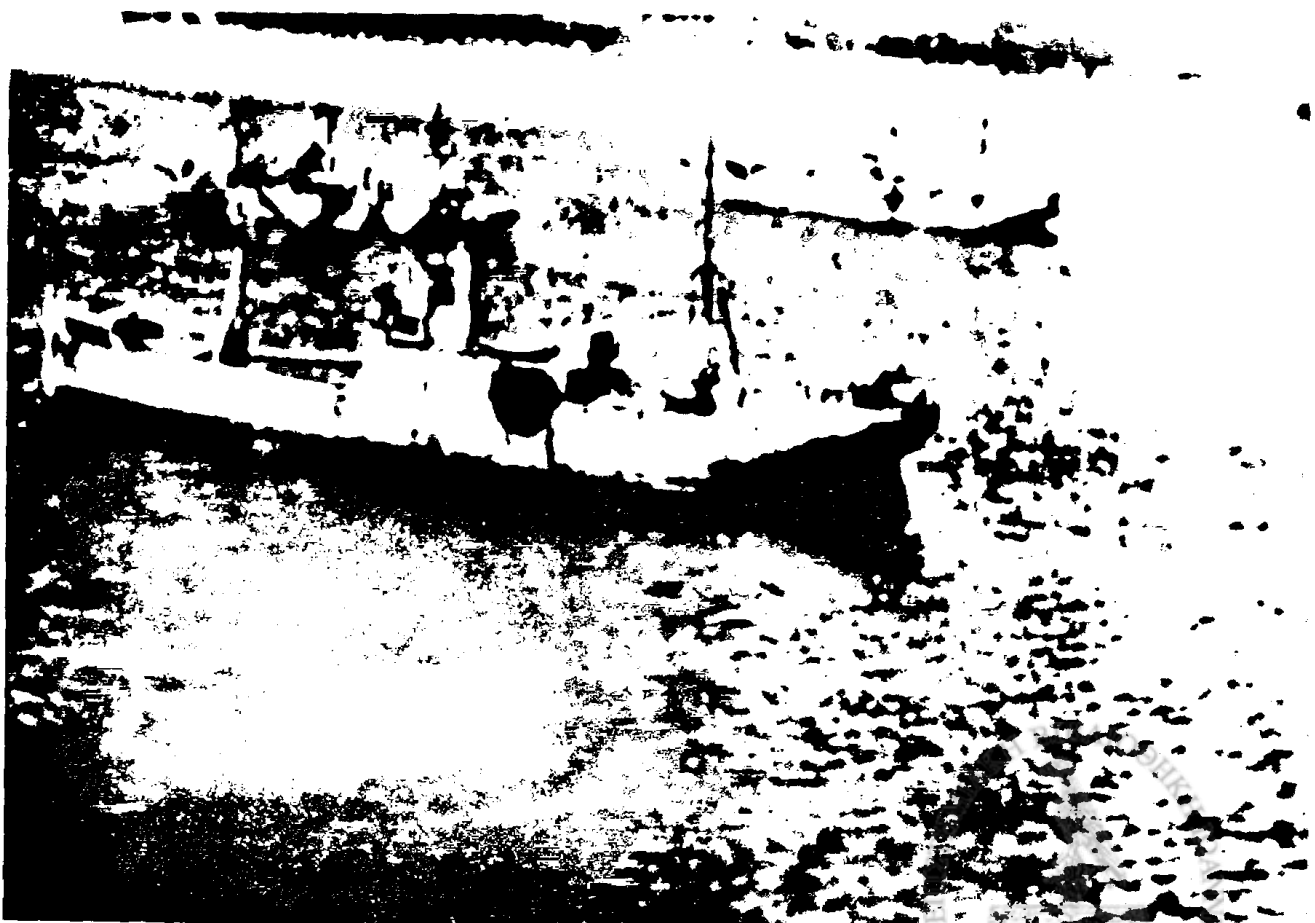

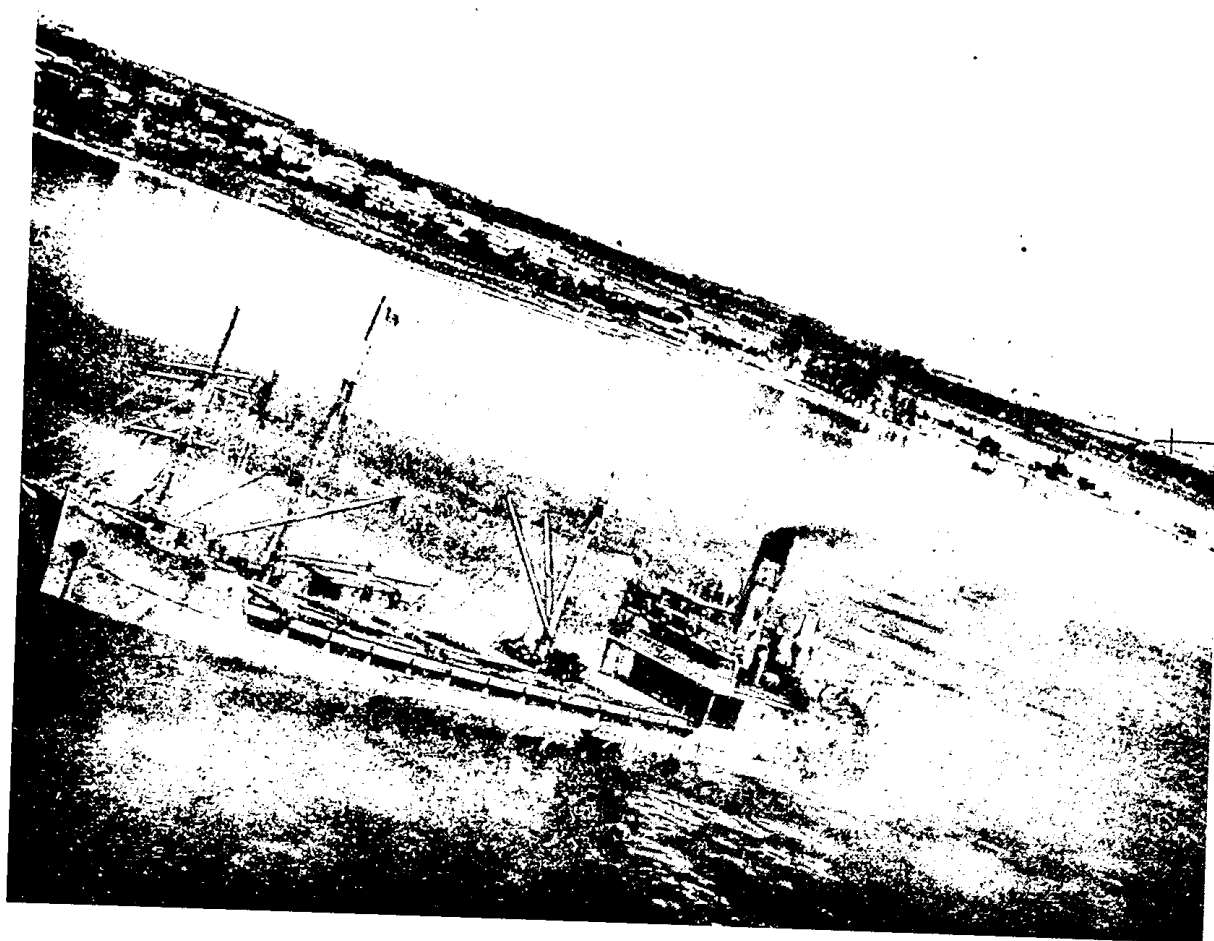
ΕΙΚΟΝΑ 12: Επίθεση από αγγλικά *Beaufighters* της 252 Μοίρας
από την μεριά της Νικόπολης, 25 Μαΐου 1943
(NESBIT 1995)

ΕΙΚΟΝΑ 13: *Ιταλικά πλοία στον κόλπο της Πρέβεζας στις 15 Αυγούστου 1943*
(*Αρχείο Μουσείου Αεροπορίας*)

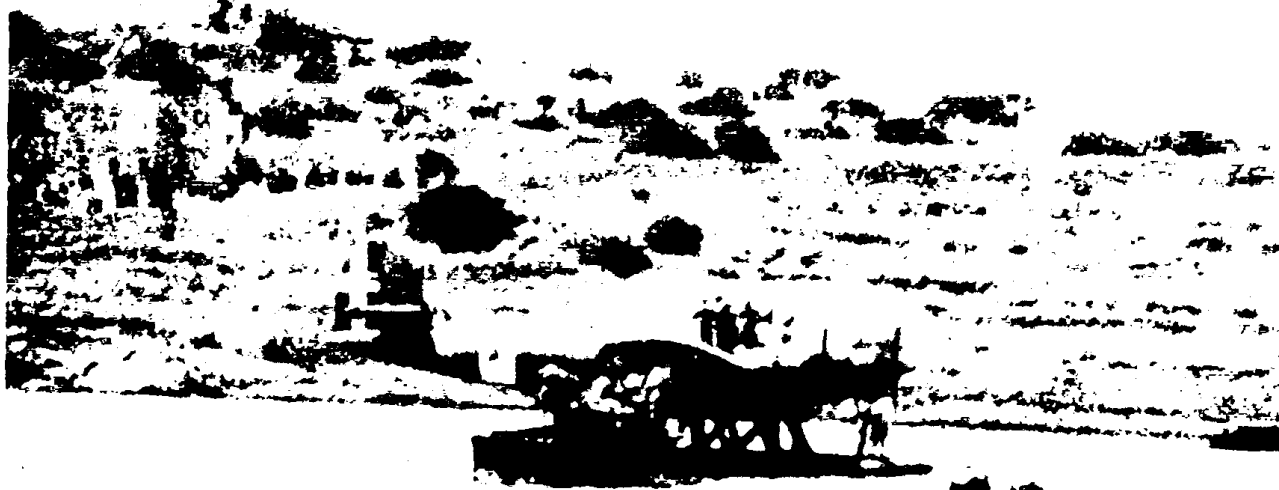
ΕΙΚΟΝΑ 15: Η τελευταία επίθεση των αγγλικών Beaufighters
σε φορτηγό πλοίο στις 22 Αυγούστου 1943
(Nesbit 1995)

ΕΙΚΟΝΑ 17: Η αλλαγή πορείας του ιταλικού υδροπλάνου Cant Z-506
προς τη Μάλτα μετά τη αεροπειρατεία
(CORVAZA 1973, 63)

*ΕΙΚΟΝΑ 19: Οι ήρωες του επεισοδίου. Ο πρώτος, ο τέταρτος, ο έκτος και ο όγδοος είναι οι Άγγλοι αεροπειρατές. Οι άλλοι είναι οι Ιταλοί
(NESBIT 1983, 181)*

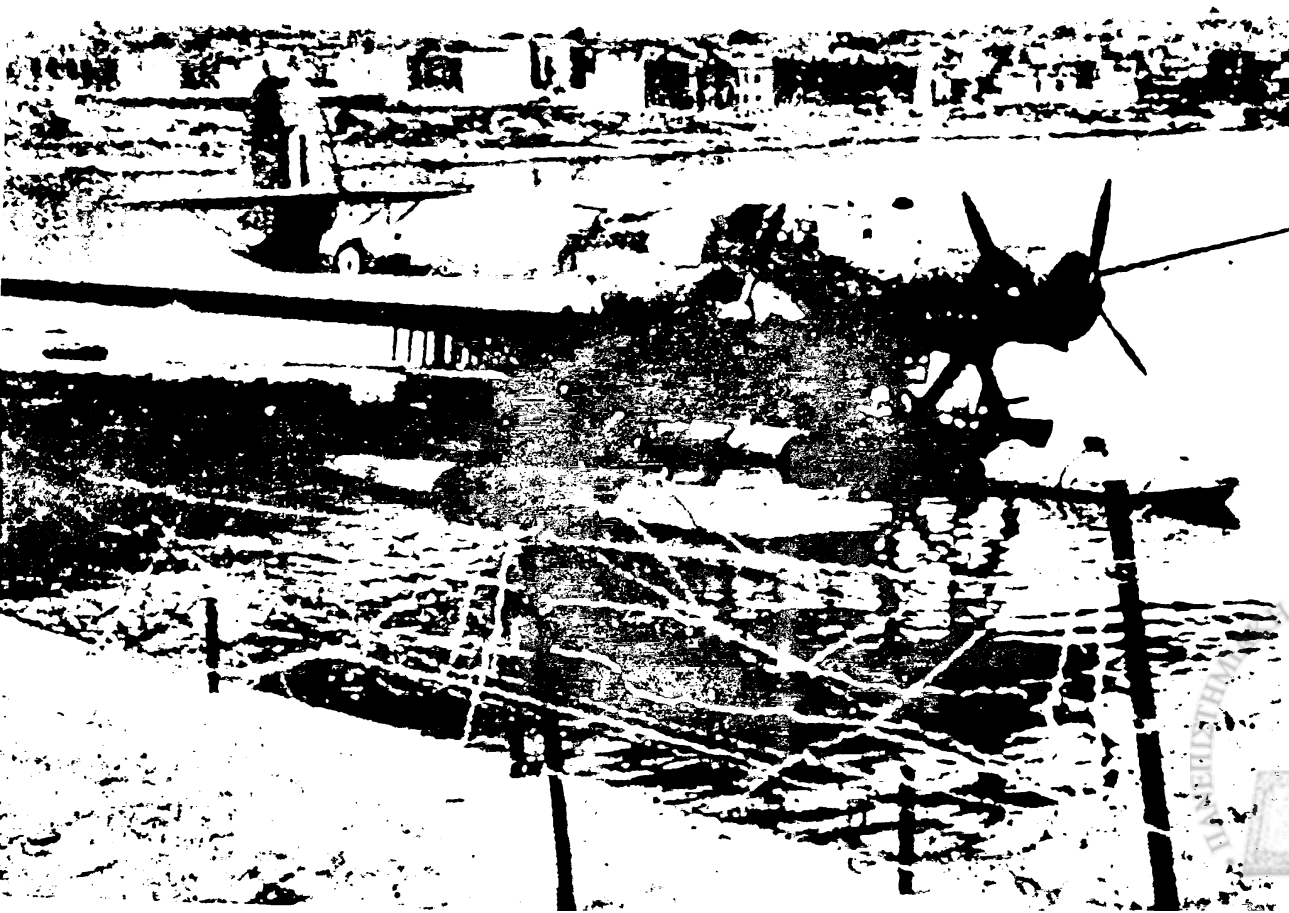

ΕΙΚΟΝΑ 20: Οι τέσσερις ήρωες σύμμαχοι της αεροπειρατείας

ΕΙΚΟΝΑ 21: *Οι Ιταλοί αιχμάλωτοι της αεροπειρατείας στο αεροδρόμιο του Λονδίνου, όπου μεταφέρθηκαν από τη Μάλτα (NESBIT 1983, 182)*

Μιχαήλ Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ

Ο Καρυωτάκης και η μεσοπολεμική επαρχία

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΟΜΙΛΙΑ ΜΟΥ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ στην κατά το δυνατόν αντικειμενικά τεκμηριωμένη αποσύνδεση του απεγνωσμένου εγχειρήματος του Καρυωτάκη από το γεγονός, ότι αυτός αυτοκτόνησε γιατί βρέθηκε στην Πρέβεζα. Ο κεντρικός αυτός στόχος και θέμα της ομιλίας μου με οδηγεί, αυτομάτως, σε δύο ιδιαίτερα σημαντικά ζητήματα της νεότερης κυρίως λαογραφίας (είναι η επιστήμη που υπηρετώ): αφενός στη ζωή των επαρχιακών πόλεων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και αφετέρου στη σχέση της λαογραφίας με τη λογοτεχνία, ως πηγή μαρτυριών, οι οποίες διακρίνονται βεβαίως από τις καθαυτό λαογραφικές μαρτυρίες, αλλά, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, είναι και ιδιαίτερα σημαντικές.¹

Στις πόλεις της επαρχίας, ιδίως των χρόνων πριν από τη μετά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο βαθμιαία έκρηξη της αστικοποίησης, ήταν πολύ πιο ευδιάκριτη (και λόγω κλίμακας) η κοινωνική συγκρότηση του πληθυσμού, με τις περισσότερο ή λιγότερο διαφοροποιημένες ομάδες του, ανάμεσα στις οποίες ξεχώριζε οπωσδήποτε η μικροαστική τάξη.

Στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, ήδη το 1848, το Κομμουνιστικό μανιφέστο επισήμαινε ως διαμορφωμένο πλέον το φαινόμενο της μικροαστικής τάξης. Οι Μαρξ και Ένγκελς τη θεωρούσαν αληθινή βάση στη Γερμανία της υπάρχουσας εκεί πραγματικότητας. Την παρουσίαζαν να φοβάται από τη μια μεριά τη «βιομηχανική και πολιτική κυριαρχία της μεγαλοαστικής τάξης», από την άλλη «την εμφάνιση του επαναστατικού προλεταριάτου».²

Υπάρχουν εκείνοι που θεωρούν τη μικροαστική ιδεολογία αιτία «της καταστροφής του γερμανικού πνεύματος στο 19^ο και τον 20^ο αιώνα».³

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται και στη μικρή πόλη, που θεωρείται αμετάβλητη στη Γερμανία, ως σήμερα. Μεγεθύνεται στη μικρή πόλη το «καλό» δωμάτιο: είναι ένα προπέτασμα στο πνευματικό κενό. Μαζί με ολόκληρη την πόλη δεν δίνουν τα πρότυπα μιας υποδειγματικά πραγματοποιημένης ψυχικής ηρεμίας, αλλά υποδείγματα κακού γούστου, πεζότητας, μιας πολιτισμικής, κοινωνικής, ηθικής παθολογίας.⁴ Ενδιαφέρον είναι πάντως, ότι προτείνεται, ως λύση για τη διόρθωση μιας τέτοιας εικόνας της ζωής, η επικοινωνία με σημαντικά έργα λογοτεχνών (Bertolt Brecht, Adalbert Stifter, Gottfried Benn κ.ά). Είναι φανερό, ότι πίσω από αυτή την παρότρυνση υπάρχει η υποστηριγμένη από πολλούς ανέκαθεν άποψη, ότι η λογοτεχνία δεν εί-

¹ Μιαν ανάλογη άποψη για τη σχέση λαογραφίας και φιλολογίας (ως επιστήμης που ασχολείται με τα έργα της λογοτεχνίας) είχε παλαιότερα υποστηρίξει ο διάσημος Ελβετός φιλόλογος και λαογράφος LÜTHI 1961, 160-171.

² ΜΑΡΞ & ΕΝΓΚΕΛΣ, χ.χ., 70-71.

³ GLASER 1964.

⁴ GLASER 1969.

ναι απλά και μόνο αποτέλεσμα αντικατοπτρισμού της πραγματικότητας· έχει και ένα διορθωτικό-παρεμβατικό χαρακτήρα, ανεβάζει σ' ένα υψηλότερο επίπεδο τη ζωή. Έστω και όταν περιορίζεται στο να την καταγγέλλει, όπως αυτή υπάρχει.⁵

Ο Καρυωτάκης αρνείται την υπάρχουσα κοινωνική ζωή. Με τις *Ελεγείες* του, με τις *Σάτιρες* του, με τα πεζά του. Και ακόμα παραπέρα, με τη συνδικαλιστική δραστηριότητά του, όπως μας αποκαλύφθηκε ουσιαστικά από τα μέσα της δεκαετίας του 1980.⁶

Πρέπει εξάλλου να δεχθούμε, πως είναι κατ' ουσίαν τυχαίο, ότι βρέθηκε, στην έσχατην ώρα, στην Πρέβεζα. Μπορούσε να τον έχει μεταθέσει η κεντρική εξουσία σε μιαν άλλη επαρχιακή πόλη. Η κατάληξη, κανονικά, θα ήταν η ίδια. Η πανομοιότυπη σε όλες τις περιπτώσεις των επαρχιακών πόλεων ατμόσφαιρα του Μεσοπολέμου θα εξωθούσε τον υποκειμενισμό του, με όλα, όσα είχε υποστεί, στο ίδιο απεγνωσμένο τέλος. Θυμίζω, ότι το ποίημα «Πρέβεζα», το τελευταίο που έγραψε ο ποιητής και το είχε στείλει μαζί μ' ένα γράμμα σε συγγενικό του πρόσωπο, είχε τον τίτλο «Επαρχία». Στο αντίγραφο, που κράτησε ο ίδιος, έγραψε τον τίτλο «Πρέβεζα».

Μπορώ να αντιστοιχίσω την Πρέβεζα προς τη γενέτειρά μου, την Καλαμάτα. Και εκεί οι γυναίκες αγαπιούνταν καθώς να καθαρίζουνε κρεμμύδια, με την ανακυκλούμενη αενάως επανάληψη των μονήρων «οικιακών» και τη συμπεριφορά πολλών συζύγων που, ακόμα και στις καλές περιπτώσεις, δεν απαλλάσσονταν ολότελα από το αίσθημα δικαιώματος ιδιοκτησίας επάνω τους. Και εκεί υπήρχαν «οι λεροί, ασήμαντοι δρόμοι με τα λαμπρά, μεγάλα ονόματά τους» – μια παλαιότερη εργασία του καθηγητή της Λαογραφίας Ευάγγελου Αυδίκου ασχολείται με τη μετονομασία των οδών της Πρέβεζας, επηρεαζόμενη και από την εναλλαγή «λαμπρών» ονομάτων με τις διάφορες, πολιτικές προπάντων μεταβολές.⁷ Και εκεί, στην πατρίδα μου, οι εξαίσιοι «ελαιώνες», η θάλασσα, εξαίσια επίσης, αλλά και με μιαν ανταύγεια μελαγχολίας στα μάτια των πιο ανήσυχων ανθρώπων από την άτονη, και σα σταματημένη, γύρω ζωή. Ο αστυνόμος, για την ακρίβεια ο χωροφύλακας, δίπλωνε και εκεί, για να την ξαναζυγίσει, μιαν «ελλιπή» μερίδα, από κάποιο μικρό μπακάλικο ζυγισμένη, φύλλο συκής στις πολύ σοβαρότερες παραβάσεις σε μια μικρή κοινωνία, όπου ξεχώριζαν ήδη οι τοπικά άτρωτοι ισχυροί. Σαν λυπημένα και τα ζουμπούλια, πιο καλά τα πολλά, πολύχρωμα και ευωδιαστά λουλούδια στα μπαλκόνια, τα χαγιάτια, τους κήπους των νοικοκυρών της Καλαμάτας (το ίδιο πανέμορφη και λουλουδισμένη μένει ακόμα και η Πρέβεζα). Κι αν τα «λυπημένα ζουμπούλια» υποδηλώνουν κάποιαν «αντιμεταχώρηση» της λύπης από το βλέμμα των γυναικών στα άνθη, απ' τα οποία ζητούν μιαν ανακουφιστική συντροφιά στη μοναξιά τους, τότε ταιριάζει κάπως ο στίχος του Κώστα Ουράνη: «γυναίκες, σε μπαλκόνια, να κοιτάτε / στο κενό με βλέμμα ξεχασμένο»⁸. Τα άνθη της νοικοκυράς κάλυπταν συχνά, εν μέρει έστω, αυτό το κενό. Εκεί τα εύφορα, σχεδόν

⁵ Αναφέρω την παρατήρηση του Καμύ (από το κεφάλαιο: «Εξέγερση και τέχνη», του *Επαναστατημένου* (εξεγερμένου) ανθρώπου), ότι ο άνθρωπος «για να δημιουργήσει την ομορφιά, οφείλει, συγχρόνως, να αρνηθεί το πραγματικό και να εξάρει ορισμένες από τις όψεις του. Η τέχνη φιλονικεί με το πραγματικό, αλλά δεν δραπετεύει από αυτό». Αυτό αφορά τόσο τους ποιητές όσο και τους συγγραφείς μυθιστορημάτων. Ο Shelley έλεγε, πως «οι ποιητές είναι οι ανεπίσημοι νομοθέτες του κόσμου». Ο ίδιος ο Καμύ, μιλώντας για τον κόσμο του μυθιστορήματος, πιστεύει ότι «αυτός δεν είναι παρά η διόρθωση αυτού του κόσμου, σύμφωνα με τη βαθιά επιθυμία του ανθρώπου», *SAMUS* 1951, 319, 325, 332.

⁶ Βλ. ΔΑΛΚΟΥ 1986· ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ 1986· πρβλ. και το τεύχος αρ. 157 (17.12.1978) του περιοδικού *Διαβάζω*, με αφιέρωμα στον ποιητή, με ενδιαφέρον χρονολόγιο του Κώστα Χωρεάνθη. Υπάρχουν βέβαια και τα Πρακτικά του Συμποσίου για τον Κ.Γ. Καρυωτάκη, Πρέβεζα, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986, βλ. ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ 1990.

⁷ ΑΥΔΙΚΟΣ 1993. Θεωρεί μάλιστα ο Αυδίκος την ονοματοθεσία της οδού Καρυωτάκη ένα από τα τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα σχετικών αποφάσεων δημοτικών συμβουλίων της πόλης.

⁸ Από το ποίημα «Περαστικές» της συλλογής *Νοσταλγίες* (1920).

απέραντα –τότε– περιβόλια μύρωναν την πόλη στο λήθαργό της. Εκεί και η στερεότυπη επίσης κίνηση «του δασκάλου με την εφημερίδα», την Κυριακή, μετά τη θεία λειτουργία, στο «Πανελλήνιον», στην παραλία, στο «βραχίονα» του λιμανιού. Εκεί και η «βάσις», το ένατον σύνταγμα πεζικού. Την Κυριακή, προς το βράδυ, ακούγαμε την μπάντα ή τη φιλαρμονική του Δήμου, στην πάντα ξέχειλη πλατεία Βασιλέως Γεωργίου. Βιβλιάριο τραπέζης, όσο θυμάμαι, δεν κρατούσαν πολλοί. Περπατούσαν και στην πόλη μου οι άνθρωποι στην προκουμαία, μεταξύ ύπαρξης και ανυπαρξίας, βλέποντας τα βαπόρια να έρχονται και να φεύγουν, μια πίκρα κι αυτή στη δική τους ακινησία (αντιρροπήθηκε αυτή απ' την τεράστια μετανάστευση, από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα κυρίως, αλλά και πιο νωρίς, στις Ηνωμένες Πολιτείες). Και ο δικός μας νομάρχης (μεταξικό τον θυμάμαι εγώ) είταν κυρίαρχη μορφή. Αλλά και οι κηδείες είσαν για τους συμπατριώτες μου (η μητέρα μου απέφευγε να με παίρνει μαζί της), παρόλη τη σιωπή, τη θλίψη, τους σεμνούς τρόπους, μια ευκαιρία να διασκεδαστεί για λίγο η μεγάλη ανία.

Οι κάτοικοι της πόλης έλεγαν τους γύρω από αυτήν αγρότες, χωριάτες (οι αγρότες της Πρέβεζας είσαν, κυριολεκτικότερα, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, βλάχοι). Όμως οι περισσότεροι από τους Καλαματιανούς είσαν, ως πριν από λίγο, και αυτοί αγρότες, που μετακινήθηκαν στην πόλη, χωρίς εντούτοις διόλου να έχουν αποκοπεί απ' τον ομφάλιο λώρο του χωριού.

Οι νεοφερμένοι της πόλης δεν μπορούσαν βέβαια να εξισωθούν και να εξομοιωθούν με τους από παλιά ντόπιους, από τα παλαιά τζάκια, που άρχιζαν εντούτοις να φθίνουν οικονομικά, κρατώντας ακόμα ένα εικονικό κοινωνικό κύρος, γιατί τη δύναμη αποκτούσαν τώρα κανονικοί αστοί (μερικές φορές και ξένοι) χτίζοντας και ιδρύοντας μεγάλο εργοστάσιο οίνων και οινοπνευμάτων, ελαιουργεία, επιβλητικούς για τα μέτρα της εποχής κυλινδρόμυλους στο λιμάνι, καπνοβιομηχανίες, εργοστάσια ποτοποιίας με διεθνείς διακρίσεις κ.ά.⁹

Φυσικά ούτε με τους δυναμικούς νέους αστούς, βιομηχάνους και εμπόρους, μπορούσαν να εξισωθούν οι τέως χωριάτες κάτοικοι της πόλης. Εκείνοι έχτιζαν και ωραία νεοκλασικά σπίτια, αυτοί περιορίζονταν να χαίρονται τη χωροταξική διαφορά τους από τους χωριάτες – τους χτεσινούς εαυτούς τους. Γίνονταν μικραστοί.

Διαφοροποιούνταν επίσης, με κάποιαν έπαρση, από τους εργάτες που πλήθαιναν με τη βιομηχανική δραστηριότητα. Οι ίδιοι γίνονταν μικρέμποροι, μικροεπαγγελματίες, υπάλληλοι στις επιχειρήσεις και, βέβαια, του δημοσίου. Όπως και ο Καρυωτάκης. Καλλιεργούν, θα έλεγα, ένα είδος υπεραναπλήρωσης. Τους αρκεί που δεν είναι «χωριάτες». Κι ούτε θέλουν να ταυτίζονται με αυτούς.

Οι εργάτες εξάλλου, ένα σημαντικό μέρος τους τουλάχιστον, σε όλη την Ελλάδα, έχουν ανακαλύψει τη δική τους Βίβλο, τουλάχιστον δέκα χρόνια πριν από το θάνατο του Καρυωτάκη: όπως είναι γνωστό, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας ιδρύθηκε το 1918. Η Πολιτεία θα το θεωρήσει επικίνδυνο. Ένα χρόνο μετά το θάνατο του Καρυωτάκη, το 1929, ψηφίζει το γνωστό νόμο με κατασταλτικά μέτρα, το «Ιδιώνυμον».¹⁰

Πάντως ορισμένες κινήσεις των αγροτών, στη μεσοπολεμική επαρχία, δεν διαφέρουν κατά βάθος από αντίστοιχες κινήσεις των εργατών. Σήμερα τουλάχιστον φαίνεται μάλλον βεβαιωμένη, μέσα στην ευφορία της ανακάλυψης της εργατικής τάξης, η ταπεινωτική υποτίμηση των αγροτών από τους κλασικούς θεωρητικούς της κοινωνικής επανάστασης. Και είναι ευκαιρία να τονίσω με ένα ακόμα στοιχείο τη θετική σημασία που είχε η προτίμηση, που εκδήλωσε η λαογραφία, προς τους αγρότες και τον αγροτικό πολιτισμό κατά την πρώτη περίοδο της παρουσίας της. Ο ιδρυτής της γερμανικής, αλλά και της ευρωπαϊκής λαογραφίας εν γένει (1858),

⁹ Βλ. ΧΙΟΥΡΕΑΣ 2001, 23-24.

¹⁰ Για μια ευρύτερη εποπτεία της κοινωνικής εικόνας του Μεσοπολέμου βλ. ΡΗΓΟΣ 1999, 131-195.

Wilhelm-Heinrich Riehl, είχε χαρακτηρίσει τους αγρότες δύναμη συντήρησης (είναι αλήθεια, απέναντι στην ανατρεπτική δύναμη της μεταβολής, που ενσάρκωνε η εργατική τάξη – μαζί με τους αστούς!).¹¹ Σήμερα πάντως μπορούμε να εκτιμήσουμε, ότι η συντήρηση ενέχει και τη διάσταση μιας σκόπιμης αντίστασης σε ακραίους και ανέλεγκτους νεωτερισμούς μέσα στη δί-νη των οποίων και εμείς ζούμε. Πέρα από αυτό, οι «ηλίθιοι» αγρότες –έτσι τους χαρακτήριζε το «Μανιφέστο», μιλώντας για τον *Idiotismus des Landlebens*–¹² πολλές φορές εξεγέρθηκαν και ύψωσαν, αυτοί πρώτοι, τη φωνή τους αλλά και τα στήθη τους εναντίον εκείνων που τους δυνάστευαν οικονομικά και κοινωνικά.

Ο Καρυωτάκης είναι μάλλον βέβαιο πως ένιωθε ψυχικά κοντά τους. «Λίγο πριν χαθεί», σημειώνει ο Επαμεινώνδας Μπαλούμης, «είχε ικανοποιηθεί από μια εξέγερση χωρικών της Λευκάδας που αρνούσαν να πληρώσουν φόρους (βλ. εφ. *Βραδυνή*, 16.7.1928). Η στάση τους δικαίωνε την πίστη του στη δυναμική των συσπειρώσεων. Έτσι στο τελευταίο του πεζό: „Κά-θαρισ“ δε λησμόνησε το γεγονός και, μεταξύ των απειλών που εκτόξευε, υπογράμμισε προ-φητικά και χαιρέκακα τη βεβαιότητά του: „σε βασανισμένα στήθη χωρικών βλέπω να δυνα-μώνει η πνοή που θα σας σαρώσει“».¹³

Η φράση αυτή του μετ’ ολίγον νεκρού Καρυωτάκη, που έχει εντούτοις ψυχικά περιθώρια να συγκινηθεί βαθιά από τη βιοτική αγωνία των αγροτών, με παρωθεί να δώσω ακόμα μια-δυο συναφείς πληροφορίες, μεταγενέστερες του θανάτου εκείνου, μέσα όμως στα όρια του Μεσοπο-λέμου, αφού στην ομιλία μου το κύριο είναι να σκιαγραφήσω την επαρχία της περιόδου εκείνης, υπεύθυνη, εν μέρει, και για την αυτοχειρία του.

Το 1935 γίνεται η μεγάλη εξέγερση των αγροτών για το «σταφιδικό», «που ανατάραξε για αρκετό διάστημα τη μεσσηνιακή κοινωνία και με συγκρούσεις στην Πύλο, με θύματα 2 νε-κρούς και 12 τραυματίες».¹⁴

Παράλληλα βέβαια κινούνται και οι εργάτες. Ένα χρόνο πριν, το 1934, είχαν γίνει στην Καλαμάτα αιματηρές συγκρούσεις των εργατών με την ιδιοκτησία των κυλινδρομύλων, όταν αυτή εγκατέστησε αναρροφητήρα («σιλό») που έπαιρνε από τ’ αμπάρια των πλοίων το σιτάρι και το έφερνε στις μηχανές για να το αλέσουν, να το κάνουν αλεύρι. Το σιλό «αχρήστευε τους φορτοεκφορτωτές που έμεναν άνεργοι». Επενέβη ο στρατός και η χωροφυλακή. Εννέα εργά-τες έχασαν τη ζωή τους.¹⁵

Στην πόλη πάντως την πλειονότητα έχουν οι μικρομεσαίοι αστοί: οι μικροί έμποροι, επι-τηδευματίες και επιχειρηματίες, ιδιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι. Αποστέργουν συνήθως τη βίαιη αντίδραση σε όσους τους εκμεταλλεύονται. Χωρίς αυτό να σημαίνει, ότι δεν υπάρχει στην ψυχή πολλών ένα ίζημα δυσφορίας ή και μίσους. Αλλά τους αιχμαλωτίζει η ανασφάλειά τους. Προπάντων τους υπαλλήλους, ιδιωτικούς και δημόσιους, που σε οποιαδήποτε στιγμή μπορεί να απολυθούν (η μονιμότητα των δημόσιων υπαλλήλων άργησε να ’ρθει). Η ελληνική λέξη *υπάλληλος* είναι πολύ εκφραστική. Ο Καρυωτάκης την απέδωσε περιγραφικά με δραμα-τικό τρόπο. Διαβάζω απ’ το πεζό «Καλός υπάλληλος»: «... Ελάχιστα πρακτικός άνθρωπος. Τίμιος, ιδεολόγος. Μ’ όλη τη φτωχική του εμφάνιση, έχει αξιώσεις ευπατρίδου. Ένα πρωί, επει-δή ο Διευθυντής του τού μίλησε κάπως φιλικότερα, επήρε θάρρος, του απάντησε στον ενικό,

¹¹ Βλ. σχετικά: LUTZ 1958.

¹² ΜΑΡΕ & ΕΝΓΚΕΛΣ χ.χ., 133.

¹³ ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ 1996, 376, σημ. 43. Βλ. επίσης ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ 1995, 179, σημ. 65, όπου παρατίθεται και η (εντοπι-σμένη από τη Δάλκου) είδηση της εφημερίδας: «Οι χωρικοί της Λευκάδος εξηγήθηκαν (...) αρνούμενοι να πλη-ρώσουν τους οφειλομένους φόρους. Το Υπουργείο Οικονομικών εξήτησεν υποβολήν λεπτομερούς εκθέσεως».

¹⁴ Βλ. ΧΙΟΥΡΕΑΣ 2001, 27-28.

¹⁵ ΧΙΟΥΡΕΑΣ 2001, 27.

εγέλασε μάλιστα ανοιχτόκαρδα και τον χτύπησε στον ώμο. Ο κύριος Διευθυντής τότε, μ' ένα παγωμένο βλέμμα, τον κάρφωσε πάλι στη θέση του. Κι έμεινε εκεί». Ξαναμπήκε, θα λέγαμε, στο καβούκι του.¹⁶

Η συνέχεια του πεζού κειμένου εκφράζει τη μοναξιά του υπαλλήλου, την ηττοπάθεια και το αίσθημα κατωτερότητας, που υποστηρίζεται μόνο με φαντασιώσεις δήθεν ελευθερίας, με κινήσεις κυριολεκτικά στον αέρα, όπως μας δείχνει η τραγελαφική στο τέλος κίνησή του: «Τώρα, βγαίνοντας κάθε βράδυ από το γραφείο, παίρνει τον παραλιακό δρόμο, βιαστικός βιαστικός, γυρίζοντας δαιμονισμένα το μαστούνι του με την ωραία, νικέλινη λαβή. Γράφει κύκλους μέσα στο άπειρο, και μέσα στους κύκλους τα σημεία του απείρου. Όταν περάσει τα τελευταία σπίτια, θ' αφήσει πάντα να ξεφύγει ψηλά με ορμή το μαστούνι του, έτσι σαν απόπειρα λυτρωμού».

Ο υπάλληλος του πεζού, μολονότι έχει φτάσει, θα έλεγε κανείς, στα όρια της παραφροσύνης – αυτό δείχνει η τελευταία τουλάχιστον κίνησή του –, δεν παύει εντούτοις να παίρνει τα μέτρα του, ώστε να μην τον θεωρήσουν τρελό. Το μοναχικό περίπατό του τον κάνει βράδυ, στον παραλιακό δρόμο (που μπορούμε να τον φανταστούμε, εκείνα τα χρόνια, χωρίς κίνηση), ενώ στην τελική αλλόκοτη χειρονομία του προβαίνει, αφού προηγουμένως περάσει και τα τελευταία σπίτια, ασφαλώς για να μην τον δει κανένας: φοβάται τελικά, ότι μπορεί να χάσει τη θέση του, που είναι φανερό, από την άλλη, ότι τη μισεί κι ότι τον αηδιάζει. Το μίσος και την αηδία του πρέπει να τα κρύψει. Αυτό κάνουν εν γένει οι υπάλληλοι – οι εξαρτημένοι και υποταγμένοι κατ' ανάγκη σε άλλους. Γίνονται καλοί, φιλήσυχοι πολίτες· εσωτερικεύοντας στο τέλος την απ' έξω επιβαλλόμενη αυτή υποχρέωση.

Υπάρχει και κάτι άλλο. Ο ούτως ή άλλως φιλήσυχος πολίτης, που τηρεί τις καθιερωμένες αξίες, αλλά συγχρόνως βλέπει μέλη της τάξης, που τις ορίζει, να τις παραβαίνουν, συγκιρνά την ευπειθειά του και με περισσότερη ή λιγότερη δόση υποκρισίας· στο ένα ή στο άλλο, ή και σε όλα. Ο Καρυωτάκης γράφει π.χ. τους εξής στίχους για τις γυναίκες:

*Ζωή σας όλη, τα ωραία σας μάτια.
Στα χείλη μόνο οι λέξεις των παθών.
Ένα έχετε όνειρο: τον αγαθόν
άντρα σας και τα νόμιμα κρεβάτια¹⁷*

Τα γράφει αυτά ως μισογύνης; Συμβαίνει συχνά με τους στίχους των ποιητών, να μη γνωρίζει κανείς με σιγουριά, αν λένε κάτι ή το εντελώς αντίθετό του. Έτσι κι εδώ, δεν γνωρίζω ακριβώς, αν ο ποιητής κρίνει τις μεταλλαγμένες σε άδειες κούκλες, καιροσκοπικές γυναίκες με μόνο στόχο τους την «αποκατάστασή» τους, ή τους άντρες που τις εναλλάσσουν ή, πιο πέρα, τους όρους που τους ανάγκαζαν όλους να συμπεριφέρονται έτσι. Η «αποκατάσταση» μ' ένα «νόμιμο» γάμο προείχε αναγκαία. Ερχόταν ύστερο το αν ο σύζυγος θα αποδεικνυόταν «αγαθός» ή όχι. Αυτά άλλωστε κρύβονταν συνήθως πίσω από τα παραπετάσματα της μεσοπολεμικής οικογένειας.

Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον βίωσε με την ιδιάζουσα υποκειμενικότητά του, με την αηδία μιας ζωής που δεν είχε σχεδόν τίποτα να ανυψώνει ή να παρηγορεί την πλειονότητα των αν-

¹⁶ Βλ. το κείμενο ολόκληρο ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ 1995, συνοδευμένο με ευρύτητα και διεξοδικά τεκμηριωμένο σχολιασμό, στις σελίδες 139-180.

¹⁷ Από το ποίημα «Αποστροφή» (στη συλλογή *Ελεγεία και σάτιρες*, 1927), έντονα μισογυνικό, του οποίου όμως μόνο την παρατιθέμενη εδώ στροφή βρίσκω να ανταποκρίνεται στη γυναίκα της επαρχιακής μικροαστικής οικογένειας. Το ποίημα πιο πολύ αναφέρεται, νομίζω, στις δήθεν χειραφετημένες νέες της εποχής.

θρώπων. Οι άλλοι ωστόσο δεν θα αυτοκτονούσαν. Υπήρχε κιόλας, εδώ και δέκα χρόνια, η νέα θρησκεία της επανάστασης. Ίσως όμως ως προς αυτό ο Καρυωτάκης να έβλεπε, κρίνοντας ήδη απ' τις δοκιμασίες, από τις οποίες, όπως όλα έδειχναν, θα περνούσαν οι νέοι πιστοί, το σκοτεινό νέφος που σκέπαζε στο πολύ μακρινό και αβέβαιο μέλλον τον ήλιο της κοινωνικής δικαιοσύνης. Απέναντί τους στέκονταν ήδη, συμπαγείς, όχι μόνο οι *bourgeois* της κυρίαρχης τάξης, αλλά και οι μάλλον πεισματικά φιλήσυχτοι, συντριπτικά πολυαριθμότεροι μικροαστοί πολίτες. Εντούτοις, χωρίς να κερδηθούν ιδεολογικά αυτοί, δεν θα μπορούσε να κερδηθεί ούτε η επανάσταση (όσον αφορά την εργατική τάξη, θα αποδεικνυόταν με τον καιρό κατώτερη των προσδοκιών που είχε γεννήσει).

Παρά τούτα ο Καρυωτάκης θα μπει στο συνδικαλισμό. Ίσως υπήρξε αυτό και μια τελευταία απόφαση πριν από την απόλυτη απόγνωση. Στο γνωστό σημείωμα που άφησε πριν πιέσει τη σκανδάλη έγραφε, πως πληρώνει για όσους, όπως κι αυτός, «δεν έβλεπαν κανένα ιδανικό στη ζωή τους». Και το κυριότερο, και μαζί πιο φοβερό: προέβλεπε, ότι διαψευσμένοι θα έρχονταν «ολοένα περισσότεροι, μαζί με τους αιώνες».¹⁸

Ο Καρυωτάκης δεν είναι ο μόνος που δίνει στοιχεία για τη διαμόρφωση της εικόνας της πόλης του Μεσοπολέμου. Ο Άλκης Ρήγος, στο βιβλίο του για τη δεύτερη ελληνική Δημοκρατία (1924-1935), που πέφτει μέσα στο Μεσοπόλεμο, γράφει: «Σπάνια νεοελληνική περίοδος έχει να επιδείξει μια τόσο πλούσια βιβλιογραφική παραγωγή σ' όλα τα επίπεδα (...) αλλά και λογοτεχνικών και ποιητικών δημιουργημάτων, πολλές φορές κοινωνικά οξυδερκέστερων και αποκαλυπτικότερων πολλών αναλύσεων» (η υπογράμμιση είναι δική μου). Ο ίδιος μνημονεύει σε υποσημείωση τους Παλαμά, Καρυωτάκη, Ουράνη, Καβάφη, Βάρναλη, Σεφέρη, Ρίτσο, Ελύτη, Θεοτοκά, Βενέζη, Μυριβήλη, Καραγάτση, Αθανασιάδη «και τόσους ακόμη (που) αναλύουν το κλίμα της εποχής και περιέχουν παρατηρήσεις, χωρίς τις οποίες καθίσταται προβληματική όχι απλά η κατανόηση της μεσοπολεμικής κοινωνικής και πολιτικής ζωής και εξέλιξης, αλλά και η αίσθηση του μεταβατικού και αντιφατικού χαρακτήρα της».¹⁹

Abstract

Michael G. MERAKLIS: *Karyotakis and the Interwar City*

Karyotakis, and his death, have no particularly close link to Preveza, where he lived for only a short period. Karyotakis himself had his doubts about the rightness of the title of his famous poem, „Preveza“. When he sent it to a relative, he had given it the title of „Eparchia“ (province).

Karyotakis displays the style and atmosphere that was generally typical of the interwar Greek provinces. The lecture sketches this atmosphere and social reality. Karyotakis' suicide is anyway necessarily tied up with his inner world. The outer world is not absolutely decisive in shaping an identical inner world for all.

The lecture aims to show the powers of folklore as a discipline in employing various ways of studying folk culture.

¹⁸ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1987.

¹⁹ Βλ. ΡΗΓΟΣ 1999, 18, 23-24, σημ. 13.

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ., 1993, Η αποτύπωση των ιστορικών και κοινωνικών γεγονότων στην ονοματοθεσία των οδών της Πρέβεζας. Μια λαογραφική προσέγγιση, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 249-273
- ΔΑΛΚΟΥ Γ., 1986, *Κ.Γ. Καρυωτάκης, δημόσιος υπάλληλος εξ Αθηνών μετατεθείς εις Πρέβεζαν προσφάτως*, Αθήνα
- ΜΑΡΕ Κ. & ΕΝΓΚΕΛΣ Φ., χ.χ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Αθήνα
- ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ Μ. (Επιμ.), 1990, *Συμπόσιο για τον Κ.Γ. Καρυωτάκη, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ Ε.Γ., 1995, *Ο Καρυωτάκης πεζογράφος*, Αθήνα
- ΜΠΑΛΟΥΜΗΣ Ε.Γ., 1996, *Πεζογραφία του '20. Μεσοπόλεμος*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ Γ. (Επιμ.), 1986, *Κ.Γ. Καρυωτάκης. Ανάγκη Χρηστότητας. Ένα λανθάνον κείμενο κοινωνικής πολιτικής*, Αθήνα
- ΡΗΓΟΣ Α., 1999, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία, 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Γ.Π., 1987, Η αποχαιρετιστήρια επιστολή του Κ.Γ.Καρυωτάκη, *Πόρφυρας* 40, 199-207
- ΧΙΟΥΡΕΑΣ Τ.Δ.Π., 2001, *Η ζωή στην Καλαμάτα και την περιοχή της (η ελληνική επαρχία)*, Αθήνα
- CAMUS A., 1951, *L' homme révolté*, Paris
- GLASER H., 1964, *Spießer-Ideologie. Von der Zerstörung des deutschen Geistes im 19. und 20. Jahrhundert*, Freiburg
- GLASER H., 1969, *Kleinstadt-Ideologie. Zwischen Furchenglück und Sphärenflug*, Freiburg (Sammlung Rombach 16)
- LÜTHI M., 1961, *Volksmärchen und Volkssage, zwei Grundformen erzählender Dichtung*, Bern – München
- LUTZ G., 1958, *Volkskunde. Ein Handbuch zur Geschichte ihrer Probleme*, Berlin
- MARX K., ENGELS F. & LENIN V., 1981, *Über Kultur, Ästhetik, Literatur*, Leipzig

Κ.Γ. Καρυωτάκης:

«Ένας πρακτικός Θάνατος» στην «Πρέβεζα»

Ο ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΣΤΗΝ ΤΡΙΠΟΛΗ ΤΟ 1896. Η οικογένειά του ήταν αστική και μάλλον εύπορη, καθόσον ο πατέρας του Γεώργιος Καρυωτάκης ήταν νομομηχανικός. Ανατράφηκε αυστηρά και με επιμελημένη μόρφωση. Έμαθε άριστα τα γαλλικά και ήταν γνώστης και των γερμανικών. Από πολύ μικρός ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία και την ποίηση, στέλνοντας ανταποκρίσεις σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά.

Το 1914, δεκαοχτώ ετών, εισάγεται στη Νομική Αθηνών και αποφοιτά από αυτή τον Δεκέμβρη του 1917 με βαθμό «λίαν καλώς». Εν τω μεταξύ, σε όλο αυτό το διάστημα δεν σταματά να γράφει ποιήματα και πεζά, ενώ τον Φεβρουάριο του 1919 δημοσιεύει στην Αθήνα την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Ο Πόνος του Ανθρώπου και των Πραμάτων*¹ και με motto: «Τ'άστέρια τρεμουλιάζουνε καθώς / τὸ μάτι ἀνοιγοκλείνει προτοῦ δακρῦσει ...».

Δεν θα ασχοληθούμε εδώ περισσότερο με τα νεανικά χρόνια του Κ. Καρυωτάκη, αλλά θα επιμείνουμε στην αναφορά ενός ποιήματος κοινωνικής χροιάς, το σατιρικό-αντιμιλιταριστικό «Στρατός» ή «Ο Μιχαλιός».² Τούτο το ποίημα του 1919 φανερώνει παράλληλα την κοινωνικοπολιτική ωριμότητα του ποιητή. Το παραθέτουμε σχεδόν ολόκληρο:

Τὸ Μιχαλιὸ τὸν πήρανε στρατιώτη.

... ..

Δὲ μπόρεσε νὰ μάθει κὰν τὸ «ἐπ' ὄμου».

Ὅλο ἐμουρμούριζε: «Κὺρ Δεκανέα,

ἄσε με νὰ γυρίσω στὸ χωριό μου».

¹ Τον Κ.Γ. Καρυωτάκη ανέδειξε με συλλογική έκδοση και με πληρέστατη φιλολογική επιμέλεια ο Γ.Π. Σαββίδης, βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966· 1978· βλ. επίσης ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989. Τα βιογραφικά στοιχεία του Καρυωτάκη και τα αποσπάσματα του έργου του που παρατίθενται εδώ αντλούνται από την παραπάνω βιβλιογραφία. Ένα σημαντικότατο Συμπόσιο για τον Κ. Γ. Καρυωτάκη πραγματοποιήθηκε στην Πρέβεζα, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986, βλ. ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ 1990.

² Δεν είναι ασυνήθης η αντιμιλιταριστική ποίηση στην εποχή λόγω του κλίματός της. Σύγκρινε εδώ το εξάισιο ποίημα του Γιώσεφ Ελιγιά «Μιλιταρισμός» ή «Μπότα», γραμμένο περίπου στις αρχές του 1920, βλ. ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ 1993, 18: *Η μαύρη Πολιτεία βουβή και σαν συλλογισμένη, / Την ευτυχία που διάβηκε λες μάταια να γυρεύει. / Κάποια μορφή, σα φάντασμα, μεσ' στο χακί διαβαίνει, / Κάποι' αστραπή φειδογλουστρά μεσ' της καρδιάς τα ερέβη. / Και στις πλατειές τις βουβές και στα βουβά καντούνια, / Ντραν, ντραν, κροτούνε τα σπιρούνια ...*

Τὸν ἄλλο χρόνο, στὸ νοσοκομεῖο,

... ..

τὸ βλέμμα του νοσταλγικὸ καὶ πρᾶο,
σὰ νὰ ἔλεγε, σὰ νὰ παρακαλοῦσε:
«Ἀφήστε με στὸ σπῖτι μου νὰ πάω».

Κι ὁ Μιχαλῖδς ἐπέθανε στρατιώτης.

... ..

Ἀπάνω του σκεπάστηκεν ὁ λάκκος,
μὰ τοῦ ἄφησαν ἀπέξω τὸ ποδάρι:
Ἦταν λίγο μακρὺς ὁ φουκαράκος.³

Πράγματι, εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Καρυωτάκης ἀποφεύγει νὰ στρατευθεῖ στὸν ἐλληνικὸ στρατό· τὸν συλλαμβάνουν ὡς ἀνυπότακτο τὸ 1919, ἐνῶ γράφεται στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐπιτυγχάνει τὴν ἀναστολὴ τῆς στράτευσης. Τὸ 1920 πηγαίνει στὸ ΣΤ' Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο Ἀθηνῶν καὶ ἐπειτα ἀπὸ λίγο καιρὸ εἰσάγεται καὶ στὸ Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο Χανίων. Στὴ συνέχεια «προσκολλάται» στὸν 8^ο Λόχο τοῦ Φρουραρχείου Ρεθύμνου, ἐνῶ σε λίγους μῆνες ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς του υποχρεώσεις, με τὴν ιατρικὴ γνωμάτευση γιὰ καρδιακὸ νόσημα.

Τὸ ὄφος τοῦ ἀντιμιλιταριστικοῦ ποιήματος «Ὁ Μιχαλῖδς» συνεχίζεται ἀρκετὰ ἀργότερα με τὸ ποίημα «Εἰς Ἀνδρέαν Κάλβον», ποῦ δημοσιεύτηκε στὴ συλλογὴ *Ελεγεία καὶ Σάτιρες* τὸ 1927 καὶ ἰδιαίτερα στὴν υποενότητα «Σάτιρες». Ὁ Καρυωτάκης, ἀπευθυνόμενος στὸν Ἀνδρέα Κάλβο, γράφει:

Ἄλλὰ τὸ θεῖον ἔναυσμα
ἢ φωνὴ σου δὲν εἶναι
τώρα πλέον. Μᾶς ἔρχεται
μακρινὸς καὶ παράταιρος
ἦχος τυμπάνου.⁴

Τὸ «τύμπανο» ἐδῶ παραμένει συμβολικὰ τὸ στρατιωτικὸ τύμπανο. Αναφερόμενος δε ὁ ἴδιος στὸς τότε στρατιωτικὸς «ἥρωες» συνεχίζει:

Ἴππους δὲν ἐπιβαίνουσι,
ἀμὴ τὴν ἐξουσίαν
καὶ τοῦ λαοῦ τὸν τράχηλον,
ἰδοῦ, μάχονται οἱ ἥρωες
μέσα εἰς τὰ ντάνσιγκ.

Τὶς δάφνες τοῦ Σαγγάριου
ἢ Ἐλευθερία φορέσασα,
γοργὰ ἀπὸ μίαν χεῖρα

³ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 156.

⁴ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 148.

σ' ἄλλην περὸν καὶ σύρεται,
 δούλη στρατῶνος.

... ..

οὕτω τὴν χώραν νέμεται
 ἢ στρατιὰ τῆς ἡττης,
 τοῦ λαοῦ τὴν ἀπόφασιν,
 ἄτεγκτον, φοβεράν,
 περιφρονοῦσα.

Ἀλλὰ τί λέγω; Θρήνησε,
 θρήνησε τὴν πατρίδα,
 νεκρὰν ὅπου σκυλεύουν
 ἄλλοφρονοῦντα τέκνα τῆς,
 ὦ Ἄνδρῆα Κάλβε.⁵

Αυτός είναι πλέον ο ώριμος Καρυωτάκης, ο οποίος στη συλλογή *Ελεγεία και Σάτιρες* δημοσιεύει ποιήματα όπως το «Ωχρά σπειροχαίτη»⁶, «Ιδανικοί αυτόχειρες»⁷ ή τα χαρακτηριστικά «Η πεδιάς και το νεκροταφείον (Πίναξ ημιτελής)»,⁸ «Δημόσιοι υπάλληλοι»⁹ Τα δύο τελευταία ποιήματα χαρακτηρίζουν την εικόνα του πολιτικού ή κοινωνικού – εργασιακού περιβάλλοντος αντίστοιχα του ποιητή, όπως αυτό προσλαμβάνεται από τον ίδιο.¹⁰

Στους «Ιδανικούς αυτόχειρες» παρουσιάζεται η προσωπική τραγωδία μιας εσωτερικής πορείας, η οποία καθορίζει άλλωστε και το «τέλος» του ποιητή:

Ήταν ἡ ζωὴ τους, λένε, τραγωδία.
 Θεέ μου, τὸ φοριχτὸ γέλιο τῶν ἀνθρώπων,
 τὰ δάκρυα, ὁ ἰδρῶς, ἡ νοσταλγία
 τῶν οὐρανῶν, ἡ ἐρημία τῶν τόπων.

... ..

Ὅλα τελείωσαν. Τὸ σημεῖωμα νά το,
 σύντομο, ἀπλό, βαθύ, καθὼς ταιριάζει,
 ἀδιαφορία, συγχώρηση γεμάτο
 γιὰ κείνον ποὺ θὰ κλαίει καὶ θὰ διαβάξει.¹¹

«Η πεδιάς και το νεκροταφείον» ανάγεται στο αντιμilitarιστικό παρελθόν του ποιητή:

⁵ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 149-150.

⁶ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 159.

⁷ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 166.

⁸ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 162.

⁹ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 155.

¹⁰ Για το γενικότερο κλίμα της εποχής βλ. αναλυτικά ΑΡΓΥΡΙΟΥ 2001. Ειδικότερα για τη σχέση του Καρυωτάκη με το λογοτεχνικό περιβάλλον της εποχής βλ. ΝΤΟΥΝΙΑ 2000.

¹¹ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 166.

*Αδιάκοπα τὰ δέντρα ξεκινούνε,
κι οἱ πέτρινοι σταυροὶ σκίζουν σὰ χέρια
τὸν οὐρανὸ ποὺ σύννεφα περνοῦνε,
τὸν οὐρανὸ ποὺ εἶναι χωρὶς ἀστέρια.*

*(Ὡραῖο, φριχτὸ καὶ ἀπέριττο τοπίον!
Ἐλαιογραφία μεγάλου διδασκάλου.
Ἄλλὰ τοῦ λείπει μιὰ σειρὰ ἐρειπίων
κι ἡ ἐπίσημος ἀγχόνη τοῦ Παγκάλου.)¹²*

Το ποίημα «Δημόσιοι υπάλληλοι» είναι εμπνευσμένο από την τρέχουσα υπαλληλική ζωή του ποιητή, και γενικότερα χρωματίζει την αλλοτριωμένη εργασία των τότε δημοσίων υπαλλήλων:

*Οἱ υπάλληλοι ὅλοι λιώνουν καὶ τελειώνουν
σὰν στήλες δύο δύο μὲς στὰ γραφεῖα.
(Ἡλεκτρολόγοι θὰ ἔναι ἡ Πολιτεία
κι ὁ Θάνατος, ποὺ τοὺς ἀνανεώνουν.)¹³*

Ο Κ. Καρυωτάκης δεν συμβιβάστηκε ποτέ με τον ρόλο του δημοσίου υπαλλήλου. Το 1927, λόγω των ιδιαίτερων ευαισθησιών του, οδηγείται σε σύγκρουση με προϊσταμένους του. Συνέπεια της σύγκρουσης αυτής αποτέλεσε η δυσμενής μετάθεσή του στην Πάτρα, την οποία ο ίδιος χαρακτηρίζει ως αποτέλεσμα της «ανήθικης δίωξής του». Για διάφορους λόγους αποφασίζει να λάβει άδεια για τον μήνα Απρίλιο του 1928, κατά τη διάρκεια της οποίας θα μεταβεί στο Παρίσι. Με την επιστροφή του, τον Μάιο του 1928, του κοινοποιείται η μετάθεσή του για τη Νομαρχία της Πρέβεζας. Η συνδικαλιστική του δράση ήταν πιθανότατα η αιτία που τον οδήγησε στις διαδοχικές μεταθέσεις του, από την Αθήνα στην Πάτρα και τέλος στην Πρέβεζα.¹⁴ Γεγονός πάντως, όπως γράφεται, παραμένει το ότι «Η υπόληψη που είχε ως υπάλληλος, ανάμεσα στους άλλους συναδέλφους του, ήταν τέτοια ώστε η Ένωσις Δημοσίων Υπαλλήλων Αθηνών τον είχε εκλέξει Γενικό της Γραμματέα».

Στην Πρέβεζα θα ολοκληρώσει τη συγγραφή των πεζών και ποιημάτων του. Εδώ θα γράψει και κάποια από τα λεγόμενα «κείμενα του τέλους», στα οποία συμπεριλαμβάνονται τα ποιήματα «Πρέβεζα», «Επίλογος» και άλλα, καθώς και τα πεζά «Η ζωή του»¹⁵ και «Κάθαρσις».¹⁶

Δίδουμε εδώ μερικούς στίχους από το ποίημα «Επίλογος», τους οποίους ο Καρυωτάκης θέτει εν είδει motto σε αυτό, στίχοι οι οποίοι προηγούνται του κυρίως ποιήματος:

*Ἀπὸ χίλιους δρόμους, εἴμαστε φτασμένοι
σ' ἓνα σημείο, ὅλα γιὰ ἓναν σκοπὸ ...
Καὶ προσμένουμε μ' ἄγνοια τυλιγμένοι
μὰ περισσότερο ἀξιολύπητοι γι' αὐτό ...*

¹² Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 162.

¹³ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 155.

¹⁴ Για τη συνδικαλιστική δίωξη του Καρυωτάκη βλ. εκτενώς ΔΑΛΚΟΥ 1986, 60-102. Η παραπάνω μονογραφία συνιστά μια εμπειριστατωμένη και εξειδικευμένη μελέτη του Καρυωτάκη.

¹⁵ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 48.

¹⁶ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 46.

Και μερικούς στίχους από το συνεχόμενο ποίημα:

*Μ' έναν ώραϊο επίλογο θὰ τελειώσει
τὸ παραμῦθι τῆς ζωῆς ...
... ..
πὸν τὴν ψυχὴ μας τόσο εἶχε πληγώσει! ...
Πρέβεζα 1928 Κ.Γ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ¹⁷*

Στο ποίημα αυτό συνεχίζεται η «προδιάθεση» του ποιητή προς τον θάνατο, όπως τούτη φανερώθηκε κυρίως στο «Ίδανικοί Αυτόχειρες».

Δεν λείπει όμως και η σαρκαστική διάθεσή του προς το ιστορικό γίνεσθαι της εποχής, όπως αυτή καταγράφηκε άλλωστε «Στο άγαλμα της Ελευθερίας που φωτίζει τον κόσμο»,¹⁸ και στο κλασικό πλέον «Πρέβεζα»,¹⁹ ή άλλως, κατά τον αρχικό τίτλο, «Επαρχία»:

*Βάσις, Φρουρά, Ἐξηκονταρχία Πρεβέζης.
Τὴν Κυριακὴ θ' ἀκούσουμε τὴ μπάντα.
Ἐπήρα ἓνα βιβλιάριο Τραπεζῆς,
πρῶτη κατάθεσις δραχμαὶ τριάντα.*

*Περπατώντας ἀργὰ στὴν προκυμαία,
«ὑπάρχω;» λές, κι ὕστερα: «δὲν ὑπάρχεις!»
Φτάνει τὸ πλοῖο. Ὑψωμένη σημαία.
Ἵσως ἔρχεται ὁ κύριος Νομάρχης.²⁰*

Το ποίημα αυτό συσχετίζεται προφανώς με την επιστολή του Κ. Καρυωτάκη προς τον Θ.Δ. Καρυωτάκη, όπου μεταξύ άλλων αναφέρει με τον ίδιο σαρκαστικό του τόνο τα εξής:

Ἀπόψε τὸ βαπόρι ἦρθε σημαιοστολισμένο. Μέγας θόρυβος μέσα στὴ Νομαρχία, ὅταν τὸ εἶδαμε ... Ποιὸς εἶναι μέσα; Ὁ Νομάρχης; ... Ἐπιτέλους τώρα ἐξηκριβώθη ὅτι τοῦ πλοῖου ἐπέβαινε ὁ Σεβασμιότατος Ἰωαννίνων [ενν. ὁ Μητροπολίτης Σπυρίδων, σ.σ.] (τὴν εὐχὴν του να 'χεις) ... ὁ κ. Εἰρηνοδίκης ἀπήγαγε τὴν μερίδα πὸν τοῦ ἔφεραν στὸ ξενοδοχεῖο ..., ἐπειδὴ τὴν ἤβρε ἔλλιπῆ, ... τὴν ἐξύγισε στὴν Ἀστυνομία, ...²¹

Στην Πρέβεζα ο Καρυωτάκης παραμένει «εξωτερικός» παρατηρητής αυτής της πόλης. Καταγράφει όμως τα τεκταινόμενα της καθημερινής ζωής της Πρέβεζας όπως τα αντιλαμβάνεται ο ίδιος, πράγμα το οποίο και αποδίδει στο ομώνυμο ποίημα.

¹⁷ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 224-225. Άξιο προσοχής είναι εδώ το σημείωμα του περιοδικού *Ηπειρωτικά Γράμματα Ἰωαννίνων* (Α', 2, Φεβρουάριος 1944, σ. 60) καθώς και η φράση του Νεόκοσμου Τζάλλα, ότι το συγκεκριμένο ποίημα «παρέπεσε» και δεν δημοσιεύθηκε στη *Νέα Ἐστία*, σημεία όμως που στην παρούσα μελέτη δεν θα επιμείνουμε, βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 225.

¹⁸ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 147.

¹⁹ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 16-17.

²⁰ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 16.

²¹ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989, 157-158, και ειδικότερα 157. Ως προς τον φιλολογικό σχολιασμό της επιστολής, βλ. και ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1978, I, 141, σημ. 1.

Ο ποιητής, όμως, ρίχνει και άλλες βαθύτερες ματιές στην οικονομική κατάσταση των κατοίκων της πόλης και ιδιαίτερα στα μεσαία και χαμηλότερα οικονομικά στρώματα αυτής, όπως τούτο φαίνεται στο κείμενο της επιστολής που απευθύνει ο ίδιος προς τον Κώστα Δ. Καρυωτάκη, την 1^η Ιουλίου 1928:

Κάτω από τὰ παράθυρα ... μαζεύονται ὅλοι οἱ καταστηματάρχαι, ἀφοῦ δὲν ἔχουν ἄλλη δουλειὰ ἐλλείπει πελατείας (μαγαζιά μινιατοῦρες, ἰδίως μαγέρικα καὶ γιαουρτάδικα), καὶ συζητοῦν πολιτικὰ σὲ τόνο συνήθως εὐτράπελο. Πειράζονται μεταξύ τους, πειράζουν τοὺς διαβάτες, κι ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα, κλείνουν. Πῶς τρῶνε αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, εἶναι μυστήριο. Καλὰ, αὐτοὶ ποὺ ἔχουν γαλατάδικο ἢ μαγέρικο, καταπίνουν τὸ ἐμπόρεμά τους ἀλλὰ ὅσοι ἔχουν, αἴφνης, σιδηροπωλεῖο;²²

Προφανώς εδώ διακρίνουμε έναν διανοούμενο Καρυωτάκη που παρατηρεῖ τα οικονομικά αδιέξοδα των χαμηλότερων στρωμάτων της πόλης, μιλώντας για την Πρέβεζα του προλεταριάτου. Γιατί η Πρέβεζα είναι επίσης η Πρέβεζα των ψαράδων, των κρασοπουλειών, των χαμάληδων, των μπισταντζήδων, των αγροτών και άλλων.

Και με αυτές τις παρατηρήσεις του και μέσα στον ρεαλισμό του, ο ποιητής ανταπαντά έμμεσα σε μια κριτική του Β. Ρώτα ότι ο Καρυωτάκης αντιμετωπίζει με πεσιμισμό τη νεοελληνική πραγματικότητα και διερωτάται κατά πόσο η αισιοδοξία του Ρώτα συμβιβάζεται περισσότερο με την πραγματικότητα από τον δικό του πεσιμισμό.²³

Ο κοσμοπολίτης Καρυωτάκης μας ομιλεί επίσης, καλώς ή κακώς, για «ένα άσχημο χωριό», για «Τα σπίτια, τουρκόσπιτα του χειρίστου είδους», για τους δρόμους «που σχηματίζονται κατά σύμπτωσιν» και που φέρουν «τενεκεδένιες πινακίδες με μεγαλειώδη ονόματα».²⁴

Στην αυτοκτονία του Καρυωτάκη δεν μπορεί να σταθεί ως αίτιο η παραμονή του στην Πρέβεζα. Στο ποίημά του «Ίδανικοί αυτόχειρες», δημοσιευμένο το 1927, δηλαδή προ του ερχομού του στην πόλη αυτή, διακρίνουμε, όπως ήδη σημειώθηκε, μια «προδιάθεση» προς το «τέλος»:

*Όλα τελείωσαν. Τὸ σημείωμα νά το,
σύντομο, ἀπλό, βαθύ, καθὼς ταιριάζει,
ἀδιαφορία, συγχώρηση γεμάτο
γιὰ κείνον ποὺ θὰ κλαίει καὶ θὰ διαβάσει.²⁵*

Εἶναι ακριβώς αυτό το σημείωμα του αυτόχειρα που βρέθηκε στην τσέπη του όταν ο ίδιος αυτοκτόνησε στις 21 Ιουλίου 1928. Ἡ αλλιώς, το ποίημα «Ίδανικοί αυτόχειρες» μας εισαγάγει στο ακέφαλο χειρόγραφο σημείωμα της αυτοκτονίας του Κ. Καρυωτάκη.

Από τις εκ των υστέρων μαρτυρίες κατοίκων της Πρέβεζας, προκύπτει ότι ο Καρυωτάκης έλαβε στις 19 Ιουλίου ένα γράμμα από τον πρώην Υπουργό Υγιεινής Μιχ. Κύρκο, τον υπεύθυνο για την «ανήθικο δίωξή του». Τούτο το βεβαιώνει ο φίλος του Καρυωτάκη Γεράσιμος Σκιαδαρέσης, κλητήρας στη Νομαρχία της Πρέβεζας, ο οποίος μαρτυρεῖ χαρακτηριστικά: «Από τότε ήταν αμίλητος. Την άλλη μέρα το πρωί έφτασε σε απόγνωση και αποφάσισε να αυτοκτο-

²² Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989, 160.

²³ ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989, 146.

²⁴ ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989, 158-159, όπου πρβλ. και το ποίημα «Πρέβεζα».

²⁵ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, I, 166.

νήσει. Πήρε την απόφαση να πάει στον Παντοκράτορα να πνιγεί».²⁶

Και όπως γνωρίζουμε, πράγματι ο Καρυωτάκης προσπάθησε να βάλει τέλος στη ζωή του με πνιγμό στον Παντοκράτορα στις 20 Ιουλίου, αλλά χωρίς να το επιτύχει. Την επόμενη μέρα, στις 21 Ιουλίου, αγόρασε ένα πιστόλι από ένα οπλοπωλείο και στις 5 μ.μ. αυτοκτονεί κοντά στην τοποθεσία Άγιος Σπυρίδων. Αυτή η αυτοκτονία υπήρξε ένας «πρακτικός θάνατος», μια συμβολική πράξη, η οποία θα μπορούσε να λύσει κάποια μικρότερα ή μεγαλύτερα προβλήματα πριν ή και κατά τη διαμονή του Καρυωτάκη στην Πρέβεζα.

Τον χαρακτηρισμό «πρακτικός θάνατος» της ανακοίνωσής μας, τον δανειζόμαστε από το ομώνυμο πεζογράφημα του Κ. Καρυωτάκη «Ένας πρακτικός θάνατος»,²⁷ στο οποίο περιγράφεται ο θάνατος ενός παιδιού μιας Αρμένισσας πρόσφυγας με πολυμελή οικογένεια, και της οποίας λύνεται το πρόβλημα της ανεργίας της μέσω του θανάτου του παιδιού της!

Η αυτοκτονία του Καρυωτάκη επιλύει πράγματι πολλά πρακτικά προβλήματα. Κατ' αρχάς το χρόνιο πρόβλημα της μελαγχολίας του, και μαζί με αυτό και το πρόβλημα της συνδικαλιστικής δίωξής του και των διαδοχικών μεταθέσεών του. Επιπλέον και εκείνο της μετάθεσής του σε μια «φτωχή πόλη», όπου δεν θα ήταν δυνατόν να συνομιλεί με λόγια περιβάλλοντα της πρωτεύουσας. Ένας άλλος λόγος της αυτοκτονίας του εντοπίζεται στο σιβυλλικό σημείωμα που βρέθηκε πάνω του:

*Είναι καιρός να φανερώσω την τραγωδία μου. Το μεγαλύτερό μου έλάττωμα στάθηκε ή άχαλίνωτη περιέργειά μου, ή νοσηρή φαντασία και ή προσπάθειά μου να πληροφορηθώ για όλες τις συγκινήσεις, χωρίς, τις περισσότερες, να μπορώ να τις αισθανθώ. Τη χυδαία όμως πράξη που μου αποδίδεται τη μισώ. Έζητησα μόνο την ιδεατή ατμόσφαιρά της, την έσχατη πικρία. Ούτε είμαι ο κατάλληλος άνθρωπος για το επάγγελμα εκείνο. Όλοκληρο το παρελθόν μου πείθει γι' αυτό. Κάθε πραγματικότης μου ήταν αποκρουστική ...*²⁸

Στο παραπάνω σημείωμα βρίσκεται και ένας άλλος λόγος της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη εν είδει γρίφου. Πάντως, σε ποιον απευθύνεται και σε ποιον απαντά ο Κ. Καρυωτάκης; Στον πρώην υπουργό Μιχ. Κύρκο, στον νυν Εμμ. Εμμανουηλίδη, ή και σε κάποιους άλλους; Και ποια είναι τελικά η «χυδαία πράξη» που του αποδίδουν;

Ο Γ.Π. Σαββίδης συγκλίνει στη διαπίστωση ότι ο Καρυωτάκης δοκίμασε κάποιες από τις ευφορικές ουσίες που κυκλοφορούσαν και στα καλλιτεχνικά περιβάλλοντα της εποχής. Πάντως, την απροσδιόριστη αυτή «χυδαία πράξη» ο Καρυωτάκης την απορρίπτει απόλυτα.

Παρ' όλα αυτά, έντονη παραμένει στον Καρυωτάκη η διάθεση για ζωή, καθώς τούτη φανερώνεται και στο πεζό «Κάθαρσις» (Ιούνιος 1928), κείμενο το οποίο απευθύνεται στην υπαλληλική γραφειοκρατία και διαφθορά της εποχής.

Κανάγιες!

*Τὸ ψωμὶ τῆς ἐξορίας μὲ τρέφει. Κουρσύνες χτυποῦν ἰτὰ τζάμια τῆς κάμαράς μου. Καὶ σὲ βασανισμένα στήθη χωρικῶν βλέπω νὰ δυναμώνει ἡ πνοὴ ποὺ θὰ σᾶς σαρώσει.*²⁹

²⁶ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989, ένθετη φωτοτυπία χειρογράφου, μεταξύ 160-161.

²⁷ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 33-34.

²⁸ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ et al. 1989, ένθετη φωτοτυπία χειρογράφου, μεταξύ 160-161.

²⁹ Βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1965-1966, II, 47.

Επίσης συμβολικό παραμένει και το εξής χωρίο του σημειώματος της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη:

*... Πληρώνω για όσους, καθώς εγώ, δεν έβλεπαν κανένα ιδανικό στη ζωή τους, έμειναν πάντα έρμαιο των δισταγμών τους, κ' έθεώρησαν την ύπαρξή τους παιχνίδι χωρίς ουσία. Τους βλέπω να έρχονται όλοένα περισσότεροι, μαζύ με τους αιώνες. Σ' αυτούς άπευθύνομαι...*³⁰

Εδώ ακριβώς συναντούμε τον διανοούμενο και επαναστάτη ποιητή. Από τη μια επικαλείται τα «βασανισμένα στήθη χωρικών» που θα σαρώσουν κάποτε με την πνοή τους τους «κανάγιες» (δηλαδή τους παλιανθρώπους), και από την άλλη κάνει έκκληση στους διανοούμενους και ποιητές να μην είναι «έρμαιοι» των δισταγμών τους αλλά να στρατευθούν στην κοινωνική επανάσταση.

Λίγοι από τους συγχρόνους του συναίνεσαν στην προσωπικότητα και στο έργο του Καρυωτάκη.³¹ Παρ' όλα αυτά, αργότερα ο υπερρεαλιστής Εμπειρικός θα τον ονομάσει «μεγάλο ποιητή». Αλλά και ένας από τους «ελάσσονες» της νεοελληνικής λογοτεχνίας που αναγνώρισε άμεσα (χρονικά) τον Καρυωτάκη ως «Ποιητή» και που αποτύπωσε τη «μακάρια σκιά» του υπήρξε ο Ελληνοεβραϊός ποιητής και διανοούμενος Γιωσέφ Ελιγιά. Από το Κιλκίς όπου βρίσκεται, διορισμένος ως καθηγητής γαλλικών στο εκεί Γυμνάσιο, θα γράψει το ποίημα «Κιλκίς» κατά το πρότυπο της «Πρέβεζας» του Καρυωτάκη, και θα το αφιερώσει «Στη μακάρια σκιά του Ποιητή της „Πρέβεζας“».

Δίδουμε εδώ μερικούς στίχους του ποιήματος του Ελιγιά, και αυτό ως μια άλλη μικρή «μπαλάντα στους άδοξους ποιητές» της εποχής:

Κιλκίς

*Άχ πόσο όδυνηρό κι' άπαίσιο
Σ' ένα στενό, τραγικό πλαίσιο
Ή ζωή σου να λιμνάξη όκνη.
... ..
Τού ρεμβασμού τὰ γαλάζια ίχνη
Στην ένδοξη ψυχρή πολίχνη
Να σβύνουν σα μουντός καπνός
... ..
Κι' όλημερίς ν' άναρωτιέσαι
Στὸν κρύο τὸ βοῦρκο ποὺ κυλιέσαι:
Να ζή κανείς ή να μη ζή.³²*

³⁰ Βλ. ΣΑΒΒΙΑΗΣ et al. 1989, ένθετη φωτοτυπία χειρογράφου, μεταξύ 160-161.

³¹ Η επίσημη κριτική τότε, είτε αγνόησε τον Καρυωτάκη όπως ο Παλαμάς, είτε υπήρξε ιδιαίτερα αρνητική όπως αυτή του Β. Ρώτα. Παρ' όλα αυτά, η *Νέα Επιθεώρηση* που επρόσκειτο στην αριστερή παράταξη, διά στόματος του κριτικού, μαρξιστή, Αιμίλιου Χουρμούζιου, έκανε έπαινο στη συλλογή *Σάτιρες* και κυρίως στα ποιήματα «Στο άγαλμα της Ελευθερίας που φωτίζει τον κόσμο» και στον «Μιχαλιό», βλ. ΝΤΟΥΝΙΑ 1996, 136-141.

³² ΕΛΙΓΙΑ 1981, 51.

Abstract

Eleni KOURMANTZI: *K.G. Karyotakis «Death put to practice», in «Preveza»*

K. Karyotakis was a multifarious, complicated personality. He was more than a «clear» poet, and that is because he included in his verses a specific critical view of everyday life, but also of social reality. In the antimilitaristic poem «Michalios» (also entitled as «Army»), the prose «Catharsis» as well as the whole so called «political cycle» of texts, we are facing a poet who exercises an intense, judgmental look towards society, until Karyotakis becomes the active trade-unionist whom we meet later on. It is probably because of this latter quality of his that he was transferred to Patras at first, in the beginning of 1928, and then to Preveza. Karyotakis was obsessed with the idea of living permanently in Athens. He had also expressed his desire to live in Paris, which he visited between his «exiles» to Patras and Preveza.

But the answer to the common, stereotypical approach of Preveza itself lies exactly here: Karyotakis's masterpiece «Preveza», has little to do with the town of Preveza per se. It is much more «subjective» and personal, since what is being expressed in these verses is the poet's denial as an employee and a trade-unionist to be transferred to that remote town. It is his denial to accept his life as a civil servant. On the other hand, it is often said that he suffered from a non curable disease, as it is implied in his poem «Ochra Spirochaeti» (*Treponema pallidum*).

Karyotakis's literal death, his suicide, offered him an answer to a very personal agony and demand, which has not yet been revealed by historical and philological research.

Βιβλιογραφία

- ΑΡΓΥΡΙΟΥ Α., 2001, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στα χρόνια του Μεσοπολέμου (1918-1940)*, I-II, Αθήνα
- ΔΑΛΚΟΥ Γ., 1986, *Κωνσταντίνος Γεωργίου Καρυωτάκης – Δημόσιος υπάλληλος εξ Αθηνών, μετατεθείς εις Πρέβεζαν εσχάτως ...*, Αθήνα
- ΕΛΙΓΙΑ Γ., 1981, *Άσμα Ασμάτων, Ψαλμοί, Ποίηση*, Επιμ. Γ. Ζωγραφάκης, Αθήνα
- ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ Κ.Γ., 1965-1966, *Άπαντα τα Ευρισκόμενα*, I-II, Επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα
- ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ Κ.Γ., 1978, *Ποιήματα και Πεζά*, Επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα
- ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ Ε., 1993, *Γιωσέφ Ελιγιά. Πρωτοπόρος διανοούμενος των Ιωαννίνων στη δεκαετία του '20*, Ιωάννινα
- ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ Μ. (Επιμ.), 1990, *Συμπόσιο για τον Κ.Γ. Καρυωτάκη, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Πρέβεζα
- ΝΤΟΥΝΙΑ Χ., 1996, *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα
- ΝΤΟΥΝΙΑ Χ., 2000, *Κ.Γ. Καρυωτάκης – Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Γ.Π., ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ Ν.Μ. & ΜΗΤΣΟΥ Μ., 1989, *Χρονογραφία Κ.Γ. Καρυωτάκη*, Αθήνα

*Η λογοτεχνική εικόνα της Πρέβεζας
από τον 19^ο ως τα μέσα του 20^ο αιώνα*

ΠΟΙΑ ΕΙΚΟΝΑ ΘΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΕ Η ΠΡΕΒΕΖΑ επάνω στο λογοτεχνικό χάρτη της νεότερης Ελλάδας, αν δεν είχε συμβεί εκεί στα 1928 το, εν πολλοίς, τυχαίο αλλά δυσφημιστικό γεγονός της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη; Μια γραφική επαρχιακή πόλη-επίγειο της Ηπείρου, εξωραϊσμένη από το λόγο και το αίσθημα των εντόπιων λογοτεχνών ή των επισκεπτών της, προκύπτει αβίαστα η απάντηση. Τόσο η αυτοχειρία του Καρυωτάκη όσο και το γνωστό ποίημά του «Πρέβεζα» έδωσαν όμως για πολλούς λόγους το ιδιαίτερο λογοτεχνικό στίγμα της πόλης, το οποίο, παρά τις αρνητικές συνδηλώσεις του, αποδείχτηκε εξαιρετικά θελκτικό ως συμβολικός κοινός τόπος για τους, καρυωτακικούς και μη, Νεοέλληνες λογοτέχνες. Σε αυτό το πλαίσιο στην ανακοίνωσή μου θα αναφερθώ στο αρχικά αχνό περίγραμμα της πόλης και τη μετέπειτα εξέλιξή της σε μπρεσσιονιστικό τοπίο λογοτεχνικής πόλης, καθώς αναμφισβήτητα η Πρέβεζα έχει περίοπτη θέση ανάμεσα στους πιο δημοφιλείς μυθοποιημένους τόπους της σύγχρονης νεοελληνικής ποίησης.¹

Μια πρώτη αναφορά στην ιστορική τύχη της Πρέβεζας απαντάται στην τελευταία ενότητα «Πολεμικά επιχειρήσεις εις Ήπειρον» (στ. 9103-9109) από *Το Χρονικόν του Μορέως* (1845), με επίκεντρο την επίθεση των Γενοβέζων γύρω στα τέλη του 13^{ου} αιώνα. Η Πρέβεζα αξιολογείται εκεί ως πύλη της Ηπείρου, ανήκει στη δικαιοδοσία του Δεσπότη Ηπείρου και Θεσσαλίας, και η λεηλασία της επιτρέπει τη διείσδυση στα σημαντικά κεφαλοχώρια της Άρτας:

*κάτερρα εξήντα ήλθασιν κ' είναι των Γενοβίσιων
επέζεψαν στην Πρέβεσαν, κουρσεύγουν τα χωρία,
ωρμήσασι να έρχωνται ολόρθα εις την Άρταν.²*

Ανάλογες περιπέτειες και λεηλασίες φαίνεται ότι απασχόλησαν συχνά τους κατοίκους της περιοχής, κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων, με αποκορύφωμα την αναμέτρηση του Τουρκοβενετικού πολέμου (1714-1718) που προκάλεσε ερήμωση της πόλης. Το επόμενο διάστημα η Πρέβεζα ανέκαμψε σημαντικά καθώς πέρασε στον έλεγχο των Βενετών. Αν και δεν έπαψε να αποτελεί αντικείμενο διεκδίκησης από την πλευρά των Γάλλων και των Τούρκων, η πόλη αναπτύχθηκε κυρίως ως εμπορικό λιμάνι στραμμένο στη Μεσόγειο, προσελκύνοντας αρκετούς ετερόχθονες από την Ακαρνανία και τα γειτονικά Επτάνησα. Από τις αρχές όμως του 19^{ου}

¹ ΜΑΦΡΕΔΑΣ 1992· 2001.

² ΧΡΟΝΙΚΟ χ.χ., 365.

αιώνα, και ιδιαίτερα από το 1803 ως το 1821, η πόλη πέρασε στην εξουσία του Αλή πασά και μετατράπηκε σε κύριο γεωπολιτικό ορμητήριό του. Αυτή την εποχή η Πρέβεζα πρόσφερε τη φιλοξενία της για να ξεχειμωνιάσει ο οπλαρχηγός Οδυσσέας Ανδρούτσος, όπως μαρτυρείται σε κλέφτικο δημοτικό τραγούδι:

*Ανδρούτσο πού ξεχείμασες τον περσινό χειμώνα
Στην Πρέβεζα ξεχείμασα· στον Τσαρλαμπά τα σπήτια.³*

και υπέφερε βουβά τη σκλαβιά της, σύμφωνα με τη δραματική απεικόνιση στο κλεφταρματολικό ποίημα «Ο Γώγος» (1812) του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη:

*Λαχτάριζεν η Πρέβεζα στ' Αλήπασα τα νύχια·
Ουδέ να κλάψει δεν τολμά στο μνήμα του Γαβόρη.
Ασπροβολούν οι Πύργοι της στου Κόρφου της το στόμα
Σα φοβερά σκυλόδοντα σ' άγρια κατακλείδια,
Ετοιμα να δαγκάσουνε γι' αγάπη του Βιζίρη.⁴*

ή, σύμφωνα με τα παραστατικά λόγια του Τσαίλντ Χάρολντ, ο οποίος περιγράφει το χαλασμό στο ομώνυμο ποίημα του Μπάιρον:

*Να, την Πρέβεζα θυμήσου τις στιγμές οπού έχει πέσει,
Νικητών και νικημένων το ούρλιασμα και τις φωνές,
Όσα σπίτια είχαμε κάψει, των λαφύρων το μοιρέσι,
Των πλουσίων το αίμα, κι όσες δεν αγγίσαμε ώριες νιές.⁵*

Την ίδια βαριά ατμόσφαιρα, από τα ενδότερα της κατακτημένης μα και εθνικά αφυπνισμένης πόλης, απέδωσε σε μεταγενέστερη εποχή ο Ηπειρώτης Γεώργιος Ζαλοκώστας, στο επικοιυρικό σύνθεμά του «Το στόμιον της Πρεβέζης», με το οποίο έλαβε μέρος στον ποιητικό αγώνα του 1852:

*Η πόλις ταρασσεται· όχλος πολύς
Ολόγυρα ζώνει το μέγαρον όπου
Κατώκει ενίστε, μάστιζ του τόπου,
Ο Νέρων Αλής.⁶*

Το ποίημα διεκτραγωδεί μια αμφίρροπη σύγκρουση ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους, στη στενή θαλάσσια είσοδο του Αμβρακικού κόλπου που «Την γην της Ηπείρου εχώριζε, κ' ήτον / Καθρέπτρης λαμπρός», μεταξύ των χερσονήσων Πρέβεζας και Ακτίου, με διακεκριμένα θύματα τον Αλβανό Βελή μπέη, αρχηγό των τουρκικών δυνάμεων και τον Ιωάννη Σπαχή, ο οποίος διέπρεψε στη νηομαχία και σκοτώθηκε πολεμώντας ηρωικά στο λιμάνι της Πρέβεζας. Στο ίδιο λιμάνι λίγα χρόνια μετά αποβιβάστηκε στρατιά προερχόμενη από την Κέρκυρα, 5000 Πολω-

³ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ 1854.

⁴ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ 1981, 89.

⁵ ΜΠΑΪΡΟΝ 1924, 100.

⁶ ΖΑΛΟΚΩΣΤΑΣ 1852.

νοί και Ούγγροι στρατολογημένοι υπέρ του Σουλτάνου από τη «λυσσωδή Βρετανία». Η στρατιά αυτή έπαιξε καταλυτικό ρόλο εναντίον των Ελλήνων στην κρίσιμη αναμέτρηση της μάχης του Πέτα (1854), σύμφωνα με τα συμβάντα που διεκτραγώδησε την ίδια χρονιά ο Αλέξανδρος Σούτσος στο ποίημά του «Ηπειρος».⁷

Αλληλένδετα αλλά εκ διαμέτρου αντίθετα με όσα διαδραματιζόνταν στα πεδία των πατριωτικών μαχών, τοποθετείται σε χρόνο μεταγενέστερο, κατά μισό τουλάχιστον αιώνα, μια θεωρητική, και, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, υποθετική, διαλογική συζήτηση σχετικά με την προοπτική της σκλαβωμένης Ηπείρου ανάμεσα στους λόγιους Αθανάσιο Ψαλλίδα και Γεώργιο Σακελλάριο, με τον αρματολό και οπλαρχηγό Γεώργιο Βαρνακιώτη, στο πεζογράφημα «Μία ατομική ανάλυσις» του Στέφανου Ξένου. Ο οπλαρχηγός διαφωνεί με τις απόψεις του, προστατευόμενου του Αλή πασά, Ψαλίδα επικρίνοντας στο πρόσωπο και τις επιλογές του την εθελόδουλη στάση προς τον Αλή, η οποία προβλέπει ότι θα επηρεάσει στο μέλλον πολύ αρνητικά την περιοχή:

– ... Θα λένε [τ' απογόνια μας], που 'φαγε το ηρωικό Σούλι, τη Πρέβεζα, τη Πάργα και τόσους άλλους ελεύθερους χώρους, το καμάρι του κόσμου όλου, γιατί ποτέ τους οι βαρνομοίροι δεν τον πειράζανε και κανενός δεν κάνανε κακό, που, κυρ' Ψαλλίδα, δεν ήτανε καθώς τους λες του λόγου σου ούτε ωμοί ούτε βρασμένοι ούτε πιο βάρβαροι από τούτονε το μακελάρη.⁸

Με ή χωρίς τις απελευθερωτικές προσπάθειες της Ηπείρου, και ειδικότερα της Πρέβεζας, η τουρκοκρατούμενη πόλη διατήρησε και ανέπτυξε την επίζηλη γεωγραφική θέση και την οικονομική της ευμάρεια με ευοίωνες προοπτικές μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Την εικόνα αυτή μεταφέρει στα 1881 ο ιστορικός και γεωγράφος Αντώνιος Μηλιαράκης, έχοντας εκφράσει όμως προηγουμένως τις αισθητικές επιφυλάξεις του για τον περιβάλλοντα χώρο:

ως εκ της θέσεως αυτής μέλλει να κατασταθή απελευθερουμένη μεγάλη και πολυάνδρος, και συγκεντρώση εν εαυτή άπαν το εμπόριον της Ηπείρου και των παραλίων του Αμβρακικού, έχουσα θέσιν τερπνήν, ευάερρον, κυρίαν δύο θαλασσών [...] Η πόλις εκτείνεται κατά μήκος της παραλίας, έχουσα περί το μέσον και αθλίαν προκυμαίαν κτιστήν, και ταύτην πολλαχού διακοπτομένην εν μέσσω. Η εκ της θαλάσσης θέα της πόλεως είνε πενιχρά, μόνον υψίκομα τινά δένδρα εντός αυτής, ο όπισθεν αυτής φαινόμενος ελαιών, και δύο μιναρέδες υψούμενοι των δύο τζαμιών, δίδουσι πως όψιν γραφικήν, ην επαυζάνουσι και τα προσωρμισμένα πλοία.⁹

Αυτή η εικόνα της φυσικής ομορφιάς που δεν ενέπνευσε τον Μηλιαράκη έθελξε ωστόσο τρία χρόνια μετά το λόγιο Δημήτριο Βικέλα, ο οποίος σε επιστολή του της 21 Απριλίου 1884, σκιαγράφησε τη γλαφυρότητα της «δυστυχούς πόλεως»:

Η τοποθεσία της Πρεβέζης είναι θαυμασία [...] εις τους πόδας της απλούται η θάλασσα κυανή, όπισθεν δε ζώνη αμπελώνων και ελαιώνων την στολίζει. Είναι παιδρά και χαρμόσυνος της δυστυχούς πόλεως η άποψις [...] Διήλθομεν την εσπέραν εις την οικίαν ενός των εγκριτοτέρων κατοίκων της Πρεβέζης. Ηδύνατό τις ευκόλως να φαντασθή ότι ευρίσκετο εις Παρισίους ή τουλάχιστον εις Αθήνας.¹⁰

⁷ ΣΟΥΤΣΟΣ 1916, 331.

⁸ ΞΕΝΟΣ 1883, 57-58. Βλ. ειδικότερα ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ 1990· 2005.

⁹ ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1881, 243, 244.

¹⁰ ΒΙΚΕΛΑΣ 1979, 23.

Κι έτσι γλυκόπικρα υποταγμένη αλλά αρμονική, καθώς ήταν άρρηκτα δεμένη με την τοπική παράδοση και το εντόπιο ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον, φαίνεται ότι κυλούσε η καθημερινή ζωή στην Πρέβεζα και στην ηπειρωτική της ενδοχώρα, όχι μόνο του αναπτυγμένου νότου μα και του βορρά, σύμφωνα με τη χαρακτηριστική ατμόσφαιρα του πανηγυριού της Καστρίτσας (1894) που αποδίδει στα τέλη του αιώνα ο Κώστας Κρυστάλλης:

Κ' έβλεπες τους Γιαννιώτες, τους παλιούς Γιαννιώτες, τους Ζαγορίσιους και τους Πρεβεζάνους με τους πανένιους τσουμπέδες τους σκουροχρωματισμένους, τες μακριές και παχιές γούνες, τα κατακόκκινα φέσια τους, τες ευγενικές, κάτασπρες και κάλωφες σάρκες τους¹¹

δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εορταστική φορεσιά και το στολισμό των γυναικών:

Και στερνές η γυναίκες του Γιαννίνου, κ' έπειτα της Άρτας και της Πρέβεζας, που με τα ίδια μεταξωτά κι ατλαζένια και λαχουριά απλά φουστάνια φοριούνται, ντύνονται με τα ίδια απαλά κοντογούνια και με το ίδιο μαύρο γεμενί δένουν στον ίδιο τρόπο τα μαυροπλέξουδα κεφάλια τους [...] Ξεχωρίζουν όμως κ' η μία από την άλλη κατά την ωμορφιά και τα σημάδια του κορμιού των. Και τον ξεχωρισμό τούτο φανερώνει και το χαριτωμένο τραγούδι, που γεννήθηκ' εκεί σε παλιά χρόνια κι ακόμα ζη θάνατο κι άγγιχτο από στόμα σε στόμα:

*Στα Γιάννινα ειν' η όμορφες, στην Άρτα η μαυρομμάτες
Και στην καϋμένη Πρέβεζα κοντούλες και γιομάτες.¹²*

Η παραπάνω ιεράρχηση των γυναικών του τραγουδιού αντικατοπτρίζει προφανώς την αδιαφιλονίκητη θέση της καθεμιάς από τις διακεκριμένες ηπειρώτικες πόλεις, η μακραίωνη συνύπαρξη των οποίων στηριζόταν τόσο στην κοινή τοπική παράδοση όσο και στα ανταγωνιστικά τους στοιχεία. Από τη μια μεριά η εξωστρεφής εικόνα που δίνει η φορεσιά και από την άλλη ο ενδοστρεφής ψυχισμός που δείχνει η εθιμοτυπία, συνιστούν την ιδιαίτερη ταυτότητα κάθε τοπικής ή τοπικιστικής κοινωνίας. Κρίνοντας από ανάλογα εξωτερικά γνωρίσματα, όπως η στολή ή τα διάφορα προϊόντα, δεν είναι λίγες οι φορές που κι αυτά αναδείχθηκαν σε φορείς της φήμης ενός τόπου, σύμφωνα με την ειδική επιλογή «Γαντζούδια Πρεβεζάνικα, ασημιά» του Μεσολογγίτη λεβέντη Τάκη-Πλούμα στο ομώνυμο ποίημα (1920) του Μιλτιάδη Μαλακάση, με την οποία πλαισιώνει το επιμελημένο σύνολο της στολής του.¹³

Φτάνουμε πια στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και πιο συγκεκριμένα στα 1912, όταν ο Κωστής Παλαμάς με γοργά αντανάκλαστικά χαιρέτιζε την απελευθέρωση της Ηπείρου, διαλεγόμενος με το προηγούμενο ποίημα του Βαλαωρίτη, που παρουσίαζε την Ήπειρο ανθρωπομορφικά πονεμένη να στάζει τα δάκρυά της στα νερά του Λούρου. Τώρα η Ήπειρος πανηγυρίζει για τις πολεμικές νίκες των Ελλήνων που επέφεραν το ποθητό αποτέλεσμα, ενώ η Πρέβεζα ατενίζει τα ελληνικά πλοία στο λιμάνι της:

*Της Πρέβεζας ο κόρφος λαχταρίζει,
Καράβια ελληνικά περνάν, αντάρα¹⁴*

¹¹ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ 1989, 73.

¹² ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ 1989, 75.

¹³ ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ 1995, 41.

¹⁴ ΠΑΛΑΜΑΣ χ.χ., 498.

Τα επόμενα χρόνια η Πρέβεζα εντασσόταν σταδιακά στους ρυθμούς του ελεύθερου ελληνικού κράτους, διατηρώντας την τοπική αίγλη της παλαιότερης ιστορικής φυσιογνωμίας της, οι γεωπολιτικές εξελίξεις όμως σύντομα θα την προσπέρναγαν και θα τη μεταμόρφωναν σε μια τυπική επαρχιακή πόλη. Μια παραστατική περιγραφή του κομβικού διαμετακομιστικού ρόλου που διαδραμάτιζε η Πρέβεζα την παλαιότερη εποχή διασώζει ο Αντώνης Τραυλιαντώνης, αποτυπώνοντας στο διήγημά του «Φούρνος πρωτοφανής» (1921) τη μετακίνηση του τουρκικού στρατού:

Ήτανε σε ταξίδι, ταξίδι ημερών· πηγαίναμε από το Μεσολόγγι στα Γιάννινα διά ξηράς· από την Άρτα με άλογα επήγαμε στη Φιλιππιάδα και κει περιμέναμε, όπως γινόταν πάντα, να περάσουν ταμάξια από την Πρέβεζα να μας, πάρουν· μα για κακή μου τύχη, μεταφερόταν τότε στρατός από την Πρέβεζα στα Γιάννινα (Τούρκικα ακόμα εννοείται) και όλα τα αμάξια, ακόμα και τα φορτηγά –τις ταλίκες– τάχανε πιάσει οι αξιωματικοί, για τα χαρέμια τους, τα έπιπλά τους κλπ.¹⁵

Τον ίδιο νευραλγικό ρόλο της Πρέβεζας αναγνώριζε σε μεταγενέστερη εποχή ο Φρίξος Τζιόβας, όλα αυτά όμως αποτελούσαν πια παρελθόν καθώς

Το αυτοκίνητο ερήμωσε την Πρέβεζα. Προπολεμικά η Ήπειρος ήταν μονόφθαλμος (η Γουμένισσα δε λογαριάζονταν). Κοίταζε τον κόσμο με το μοναδικό μάτι της: την Πρέβεζα.¹⁶

Η διάνοιξη του οδικού δικτύου οδήγησε σε κρίση το άλλοτε ανθηρό λιμάνι και τον ενεργό οικονομικό και κοινωνικό βίο της Πρέβεζας, που ξέπεφε πια σε μια «περιφέρεια αγροτών και κολήγων» η οποία περιστοιχιζόταν από την αισθητή παρουσία της αστικής τάξης των Εβραίων.¹⁷

Μέσα σε αυτή την κρίσιμη μεταβατική περίοδο του Μεσοπολέμου ο Καρυωτάκης μετατέθηκε στην Πρέβεζα. Εισερχόμενος για λίγους μήνες στη ζωή της, στα 1928, φωτογράφησε σχεδόν τη γενική επαρχιακή μιζέρια, καθώς η ίδια η πόλη, όπως ομολογεί, «δεν είναι και πολύ χειρότερη από ό,τι την επερίμεν».¹⁸ Η φωτογραφική απόδοσή του πλαισιώνεται με την αντίστοιχη ανθρωπογεωγραφία της επαρχίας: από τη μια μεριά οι εργαζόμενοι της μίσθιας δουλειάς, το υπαλληλικό προσωπικό της Νομαρχίας –«καλότατοι άνθρωποι κι αυτοί και όλοι οι άλλοι φουκαράδες που στεγάζονται στο ίδιο με μένα άσυλο»–¹⁹ και από την άλλη οι εντόπιοι της πρωτογενούς οικονομίας –«πρωτεξάδερφοι του Μπαρμπαγιώργου: „Ελιές, ψιλίες, καλιές“», που συνιστούν το συνηθισμένο «γραφικότατο κοινό» του καφενείου της παραλίας.²⁰ Αυτή η συνολική αίσθηση της παρακμής μνημειώθηκε στην καρυωτακική «Πρέβεζα» με τη μορφή ενός αργόσχολου και ελλοχεύοντος θανάτου εξαπλωμένου όχι τόσο «στους μαύρους τοίχους και στα κεραμίδια», στους άσημους δρόμους «με τα λαμπρά μεγάλα ονόματά τους» ή στο κυριαρχικό φως του ήλιου, όσο στην πενιχρή κοινωνική κινητικότητα της ελλιπούς μερίδας και της δημοσιούπαλληλικής αδράνειας, που εκπροσωπείται σε καθημερινή βάση από το δάσκαλο και τον αστυνόμο της περιοχής, ενώ σε εξαιρετικές περιστάσεις πλαισιώνεται από τους ήχους της στρατιωτικής μπάντας και την παρουσία του κ. Νομάρχη. Λίγα χρόνια μετά την αυτοκτονία του Καρυωτάκη, ο Φώτος Γιοφύλλης, ένας κατά μια δεκαετία μεγαλύτερός του Επτα-

¹⁵ ΤΡΑΥΛΙΑΝΤΩΝΗΣ 1991, 157.

¹⁶ ΤΖΙΟΒΑΣ 1961, 558.

¹⁷ ΔΑΛΛΑΣ 1962.

¹⁸ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1979, 328.

¹⁹ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1979, 329.

²⁰ ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1979, 330· βλ. και το σχολιασμό, ΚΟΚΟΛΗΣ 1996.

νήσιος ποιητής, με πολλές μετακινήσεις στην επαρχία, απευθύνθηκε με φόντο το καρνωτακικό ποίημα στην ψυχή του ποιητή. Στην «Πρέβεζα» (1934) του Γιοφύλλη η εικόνα της πόλης προέρχεται επίσης από αυτοψία αλλά αποτυπώνεται ως εξόχως γραφική και παραδεισένια, μέσα από τον παραλληλισμό της κοκέτας γυναίκας που μυεί τον επισκέπτη στη χαρά της ζωής, με τις ποικίλες εναλλαγές του τοπίου και τη γλυκιά ανθρώπινη ατμόσφαιρα, που δεν μπόρεσε να αισθανθεί ο Καρνωτάκης λόγω της προσωπικής του δυσθυμίας:

*Φως και χαρά χεροπιασμένα πάνε
σαν το γιαλό σπιτάκια από σεντέφι
μια δύση ασπροροδάτη χαιρετάνε
κι η πολιτεία κοκέτικα μας γνέφει.*

*Κι απάνω από μι' αθόρυβη κιόλο ίσια
ζήση, πηδάνε χαρωπά και βγαίνουν
φοινικιές, μιναρέδες, κυπαρίσσια
και τη μονοτονία σοφά γλυκαίνουν.*

*Κι όταν χαζεύουμε μες στα δρομάκια
και στο γιαλό τραβάμε ναργιλέδες,
κι έπειτα στη Βρυσούλα τραγουδάκια
γροικάμε κοριτσιώνε κι αμανέδες.*

*Κι όταν μες στον απέραντο ελαιώνα
σε κορμιά δράκου η φύση γαληνεύει,
κι όταν 'ποκάτου η θάλασσα σ' αγώνα
βρίσκεται, μια χαρά μας συντροφεύει.*

*Γιατί, να τους μισούμε τους ανθρώπους
πούναι καλοί και βολετοί, ούτε κλέβουν,
κι έχουν απλούς χαρούμενους τους τρόπους;
Κι οι κάργιες την ψυχή γιατί στενεύουν;*

*Στη χαρωπή από μέσα πολιτεία,
που απόζω της φαντάζει σεντεφένια,
θα σε καλούσα νάρτεις με ηρεμία,
τώρα Ποιητή, που σουλείψε κάθε έννοια.*

*Θ' αντίκρυζες στην ίδια περιοχή
γλυκά τα όσα είδες πικραμένα.
Μα η στενοχωρημένη σου ψυχή
γυαλιά φορούσε τότε καπνισμένα.²¹*

Το μονότονο καρνωτακικό σύνδρομο της ποίησης εκείνης της εποχής αρχίζει όπως βλέπουμε να έχει αντίλογο τόσο για την πεισιθάνατη διάθεση όσο και για τον ιστορικοκοινωνικό στιγ-

²¹ ΓΙΟΦΥΛΛΗΣ 1964, 203-204.

ματισμό του τόπου της Πρέβεζας. Στα 1950 πια, η πόλη δεν έθελξε ιδιαίτερα τον λογοτέχνη Ι.Μ. Παναγιωτόπουλο που την επισκέφθηκε για να ψάξει τα ίχνη του Καρυωτάκη, αλλά και δεν συνδέθηκε με την αυτοκτονία του. Το έμπειρο ταξιδιωτικό βλέμμα του Παναγιωτόπουλου αναγνώρισε τις διαδοχικές ιστορικές επιστρώσεις της πόλης, και συνδιαλέχθηκε με τις παλαιότερες εικόνες της που είχαν αποτυπώσει διερχόμενοι από εκεί λογοτέχνες, επιβεβαιώνοντας τη γενική αίσθηση, ότι δηλαδή ο τόπος δε διέφερε σε τίποτα από την καθημερινή εικόνα της ζωής στην επαρχία:

Η Πρέβεζα είναι μια παλιά πολιτεία, με δρόμους στενούς, με σπίτια πανάρχαια, εκείνα τα σπίτια που καμάρωσε φρέσκα, στα 1884 ο Βικέλας. Ανοίζανε κ' οι μπόμπες του πολέμου λαβωματιές που δεν έκλεισαν ακόμα και μήτε υπάρχει ελπίδα να κλείσουν ποτές. Ελάχιστα είναι τα νέα χτίσματα, που φαιδρύνουν την όψη του τόπου. Χαλασμένα τζαμιά, χαλασμένα πλακόστρωτα, σαραβαλιασμένα μπαλκόνια, χαμηλή, σερνάμενη θλίψη. Ολάκερος ο πυρετός του πλήθους στην προκουμαία. Ο καθημερινός περίπατος. Άνθρωποι σοβαροί, κυρίες αγέλαστες, και τα κορίτσια που φορούν τα καινούρια φουστάνια τους και τι να κάνουν; Θα πρέπει κάπου να τα καμαρώσουν και κείνα! Έτσι μου έρχεται να τους θυμίσω τη Madame Bovary. Μα είναι βέβαιο πως δεν την έχουν διαβάσει. Και το ποίημα του Καρυωτάκη; Νομίζω πως είναι το ποίημα της καθημερινότητας. Σ' όποιο μέρος του κόσμου.²²

Η σύνδεση της αυτοκτονίας του Καρυωτάκη με την Πρέβεζα αποδείχτηκε ωστόσο εξαιρετικά ανθεκτική στο χρόνο. Αυτό φανερώνει αρχικά το σκηνικό της αδιέξοδης καφενόβιας και καταθλιπτικής πόλης που έστησε με καθαφικό τρόπο ο Αντρέας Εμπειρικός,

διότι η Πρέβεζα, όπου και αν βρίσκεσθε, πάντα κοντά σας θάναι. Και πάντα θα σας φοβερίζει, με καταχνιές, κουφόβρασι, με σπίτια που καταρρέουν, με τοίχους λεπρούς, με σκύλους ισχνούς και ψωραλέους, με ανθρώπους και κώνωπας ανωφελείς, με ελονοσίαν, με φυματίωσιν, με αιμοπτώσεις και με φρικτήν αβάσταχτην ανίαν²³

επιζητώντας μέσα από αυτές τις δοκιμασίες να εξιλεώσει το ήθος και να εξάρει την ποίηση του Καρυωτάκη. Σκηνικό που φαίνεται ότι λειτούργησε σαν σημείο αναφοράς για τους νεότερους ποιητές οι οποίοι συνδέουν σχεδόν αυτόματα τον Καρυωτάκη με την Πρέβεζα,²⁴ αλλά και αμφιλεγόμενος παράγοντας που υποκινεί αντιδράσεις, όπως την ειρωνική στόχευση του Κώστα Βούλγαρη απέναντι στη διοργάνωση Συμποσίου για τον Καρυωτάκη από το Δήμο Πρέβεζας:

*Συνεδριάζετε, ψάχνετε τον ποιητή,
το χώρο, τα ίχνη.
Μα γιατί στην Πρέβεζα;
Και στην Τρίπολη επέθαινε,
πρόωρα παιδάκι γερασμένο.²⁵*

²² ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ 1959, 382.

²³ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ 1980, 65.

²⁴ Βλ. ΣΤΑΥΡΟΥ 1990· ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ 1998.

²⁵ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ 1987, 46.

Από παλαιότερες εποχές εξάλλου δεν έλειψαν οι διαδοχικές αντεγκλήσεις, σε τοπικό κυρίως επίπεδο, ως προς τη σοβαρότητα της ενέργειας του Καρυωτάκη, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό αντιμετώπιστηκε ως προκλητικός αρνητής της απλής και φυσικής ζωής, τη στιγμή που άλλοι ομότεχνοί του, όπως ο Ηλείος Τάκης Δόξας, ένιωθαν μεν τη στενότητα να τους πνίγει, δε σταματούσαν όμως να αγαπούν την επαρχία τους:

*Με μια χαρά παράξενη σε νιώθω, που με λιώνεις
κι όσο κι αν πνίγομαι δετός στα χέρια τα δικά σου
– ω Επαρχία, σ' αγαπώ καθώς με σαβανώνεις ...²⁶*

Εξακολουθούσαν να την αγαπούν και να την επιλέγουν για να ζήσουν, παρά το γεγονός ότι κατά έναν τρόπο τους διέψευδε, ενώ κατά έναν άλλον τους έφερνε απλώς αντιμετώπους με τον παλιό οραματιστή και το νέο συμβιβασμένο τους εαυτό, έτσι που κι η ποθητή πατρίδα Λευκωσία να γίνεται κάποτε «Πρέβεζα ανήλεη» για τον Κύπριο ποιητή Κώστα Μόντη:

*Μονάχα που πικραίνεσαι λιγάκι
γιατί και στους χειρότερους καιρούς
ούτε υποπετεύθηκε ποτέ η φαντασία σου
πως θα σου γίνονταν μια μέρα
Πρέβεζα ανήλεη η Λευκωσία σου.²⁷*

Με ανάλογο τρόπο, πληκτική έως και αφόρητη, ήταν η καθημερινότητα της Χαλκίδας, το 1979, για έναν από τους πιστότερους και μακροβιότερους κατοίκους της, το Γιάννη Σκαρίμπα, ο οποίος, σε ανοικτή συνομιλία με την «Πρέβεζα» του Καρυωτάκη, σαρκάζει και μαζί αυτοσαρκάζεται, μέσα από τη συνομιλία δύο γεροντοπαλίκαρων, του Αγησίλαου και του Φίλιππου, που διαβάζουν την τοπική εφημερίδα τους:

Φ. – Πού δηλαδή- στην Πρέβεζα;

Α. – Όχι- στη Χαλκίδα.

Φ. – Λέει αν αυτοκτόνησε ο Σκαρίμπας;

Α. – Όχι!- δεν λέει.

Φ. – Α, ώστε ζει! Καλά, παρακάτω ... Πε μου, ποιους ήνωσε ο «υμέναιος»;²⁸

Η μετάβαση από τη μεσοπολεμική στη μεταπολεμική εποχή και στη συνέχεια οι συνθήκες της μεταπολίτευσης, αποτυπώθηκαν ως φθίνουσα ιστορική και κοινωνική διαδρομή της ελληνικής επαρχίας, η οποία ολοένα και περισσότερο μαστιζόταν από μαρασμό και εγκατάλειψη. Καθώς, λοιπόν, η Πρέβεζα ως επαρχιακή πόλη διέθετε ήδη το στίγμα της παρακμής, δεν ήταν λίγες οι φορές που οι λογοτέχνες συσχέτισαν μια υπαρκτή κατάσταση φθοράς με μια γενική και αφηρημένη τις περισσότερες φορές αναφορά στην πόλη. Εκφράζοντας αυτόν τον ψυχισμό, ο Ηπειρώτης Γιάννης Δάλλας, εξυμνούσε στα 1944 την ιπποτική ψυχή του Καρυωτάκη που έμελλε όμως να καταλήξει στην Πρέβεζα:

²⁶ ΔΟΞΑΣ 1942. Παράλληλα έχει ενδιαφέρον η σχετική συζήτηση που αναπτύσσεται στο περιοδικό της Χαλκίδας με επίκεντρο το άρθρο του, βλ. ΔΟΞΑΣ 1944.

²⁷ Βλ. ΜΟΝΤΗΣ 1954· ΠΙΕΡΗΣ 1990.

²⁸ ΣΚΑΡΙΜΠΑΣ 1984, 63· ΚΟΚΟΛΗΣ 1998.

*Και για την Πρέβεζα ξεκίνησες μια μέρα ...*²⁹

Ο εικοσάχρονος τότε Δάλλας απέδιδε από τη μια μεριά την περιρρέουσα, απόμακρη πια, ατμόσφαιρα του Μεσοπολέμου, όπως μεταγενέστερα και από διαφορετική βιωματική οπτική γωνία την αποτύπωσε και ο Γιάννης Ρίτσος

*Και διαβάζαμε στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια για τη
σύφιλη για το σονέτο για τη Σόνια Σονόρε
κι ο Καρυωτάκης δεν είχε πάει ακόμη στην Πρέβεζα,*³⁰

ενώ από την άλλη προοιωνίζε το λυκαυγές της μεταπολεμικής εποχής, επιλέγοντας τη μαχητική θέση και διεκδικώντας τη ζωή, αν και βαθιά στιγματισμένος από την τραγική χειρονομία του Καρυωτάκη. Ο ίδιος ο Δάλλας επανήλθε σε ώριμη ηλικία και σε άλλους τόνους στα διατρέξαντα στην Πρέβεζα, προβάλλοντας τη δική του εντοπιότητα ως αντίβαρο στο επίμαχο κοινωνικοπολιτικό στίγμα του τόπου.³¹

Βρισκόμαστε πια σε μια εποχή ισολογισμών για τους παλαιότερους και αναμετρήσεων για τους νεότερους με το παρελθόν. Στην περίπτωση των παλαιότερων η ανοικτή συνομιλία με την ποίηση και τα βιώματα του Καρυωτάκη είχε καθαρά εμπειρικό και όχι τόσο βιοθεωρητικό χαρακτήρα καθώς εξαρτιόταν από τους προσωπικούς δεσμούς που οι ίδιοι είχαν αναπτύξει με την περιοχή: ο Δάλλας ως γηγενής του ηπειρωτικού νότου και ο Νίκος Εγγονόπουλος ως έπηλυσ, οικειωμένος με τα όμορφα οικογενειακά καλοκαίρια όταν έφτανε με το πλοίο στο λιμάνι της Πρέβεζας, συνταξιδιώτης με την εντόπια γυναίκα του Ελένη. Έτσι το ποίημα «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου» του Εγγονόπουλου, αντιστικτικά με τα καρυωτακικά ποιήματα «Σταδιοδρομία» και «Πρέβεζα», μοιάζει να ανακαλύπτει εκ νέου την ανθισμένη πλευρά και τη γοητεία της πόλης, διαψεύδοντας σαφώς τον Καρυωτάκη:

*Όταν με πάη ο καπετάν Ηράκλης
με το καράβι του
στην Πρέβεζα*

*η πόρτα η σκοτεινή του κάστρου
που οδηγάει απ' το λιμάνι
στον κεντρικό το δρόμο
με το ρολόι και τον πύργο*

*το σμάρι το πολύχρωμο
οι γύφτισσες*

*οι φούρνοι που λαμπροφωτίζουνε
στα βάθεια
των σκοτεινών μαγκιπειών
και τα χρυσά καρβέλια ορθά σειρές στημένα*

²⁹ ΔΑΛΛΑΣ 1944.

³⁰ ΡΙΤΣΟΣ 1978.

³¹ ΔΑΛΛΑΣ 1981.

στα μακριά πάταρα
στις χαμηλές προθήκες

κι' όλο τριαντάφυλλα
τριαντάφυλλα παντού
στα περιβόλια
αναρριχώμενα στους φράχτες
φουντωτά στις γλάστρες
στα κατώφλια

;πού είναι οι κουρούνες
που είδε ο ποιητής;

εδώ πρωτο-είδε το φως
ο νέος Ηρακλής
– μιας κι άρχισα με τον Ηράκλη –
το υπερήφανο λιοντάρι
της ελευθεριάς
ο Μουτσανάς
(ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος)³²

Αντίθετα οι νέοι ποιητές του '70 συναρτούν το ξεκίνημα του ποιητικού βίου τους από το αρνητικά φορτισμένο συμβολικό υπόστρωμα της πόλης, έλκοντας από τη μια και από την άλλη απωθώντας το υπαρκτό ακόμη φάσμα του καρυωτακισμού. Έτσι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ο Γιώργος Παναγιώτου στην πρώτη του ποιητική συλλογή *Κεκραγάριον* αισθάνεται την ανάγκη να αρνηθεί κάθε προσωπικό δεσμό του με την καρυωτακική, και όχι μόνο, Πρέβεζα:

Ορκίζομαι να είπω την αλήθειαν
δε γνώρισα ποτέ την Πρέβεζα
περικαλή λιμένα επί του Αμβρακικού
ταμπουρωμένο πίσω από νέφη κάργιες
κι από την ηθική της εξηκονταρχίας³³

ενώ, λίγο μεταγενέστερα, ο Λευτέρης Πούλιος αντιλαμβάνεται ως απειλητική τόσο την ύπαρξη όσο και την υπόμνηση της μετωνυμικής πόλης:

Έρχονται στιγμές
που η Πρέβεζα με πλησιάζει και μένα επικίνδυνα.³⁴

Το ίδιο συναισθηματικά φορτισμένοι απέναντί της εμφανίζονται πολλοί ακόμη ποιητές όπως ο Μάνος Ελευθερίου, που συνδέει την Πρέβεζα με το Κιλκίς και τον Γιοσέφ Ελιγιά,³⁵ και ο Μι-

³² ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ 1978.

³³ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1972· βλ. επίσης ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ 1998, 208-209.

³⁴ ΠΟΥΛΙΟΣ 1978.

³⁵ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ 1980.

χάλης Γκανάς, που στο ποίημά του «Μνήμη Κ.Γ. Καρυωτάκη»³⁶ αντιστρέφει τους όρους, καθώς «δεν είναι η επαρχία αλλά η Αθήνα που μοιάζει με την Πρέβεζα του Καρυωτάκη».³⁷ Από την Αθήνα, την πατρίδα του και τον κόσμο, αντιδιαστέλλει επίσης τα ζητούμενα και τις αξίες της ζωής ο γενναίος Τηλέμαχος, ένας κυνηγημένος Λιθουανός ποιητής που αποσύρεται στην Πρέβεζα, στο ομώνυμο μυθιστόρημα (1972) του μεταπολεμικού πεζογράφου Αλέξανδρου Κοτζιά, καθώς

*έχει δίκιο ο Τηλέμαχος που σ' αυτό τον κόσμο της τίγρης γίνηκε καντηλανάφτης στην Πρέβεζα και δεν γίνεται καθηγητής στο Σικάγο στο στρατιωτικό κολέγιο που τον γυρεύουνε.*³⁸

Παρά το γεγονός ότι το στερνό καταφύγιο ακόμη και για τα αλλόγλωσσα ποιήματα του Τηλέμαχου τοποθετείται στην Πρέβεζα, παρατηρείται γενικότερα ότι στην πιο πρόσφατη εποχή η άκριτα καταραμένη εκδοχή της υποχωρεί, καθώς ο ήχος της εκτυρσοκρότησης του πιστολιού του Καρυωτάκη μετατρέπεται σταδιακά σε συμβολικό απόηχο, έμμονη ίσως όμως όχι πια πένθιμη επωδός για την πόλη. Όλα διαδραματίζονται στο εξής στο αναγνωρισμένο μήκος κύματος, συντονισμένα σταθερά με την ποιητική αυτοκτονία, ενώ παράλληλα η πόλη επανεγγράφεται στις πραγματικές διαστάσεις της, όπως για παράδειγμα την είδε και την αποτύπωσε στα 1996 η Τζένη Μαστοράκη:

Στην Πρέβεζα έφτασα μεγάλη πια. Τέλη καλοκαιριού, με αέρα. Είχε μια θάλασσα μεγάλη, που άδειαζε απέναντι.

Τον κρότο θα τον είχε πάρει αυτός ο αέρας. Από καιρό.

*Κι ο θάνατος δε μου χωρούσε πουθενά.*³⁹

ΩΣΘ

Abstract

Dora MENTI: Preveza in literature from 19th to the Mid-20th century

The present communication examines aspects of the city of Preveza and of greater Preveza appearing mainly in literary descriptions drawn from poetry and prose of the nineteenth and first half of the twentieth centuries. My aim is to present the particularity, the history and the evolution of the area's anthropological and cultural milieu before city's association with Kariotakis' suicide. Finally, I examine recent poetical references to the city of Preveza, which converse, endorse, or transcend the well-known depiction of Preveza in Kariotakis' homonymous poem.

³⁶ ΓΚΑΝΑΣ 1989.

³⁷ Βλ. ΤΖΙΟΒΑΣ 2005, 121.

³⁸ ΚΟΤΖΙΑΣ 1982, 355.

³⁹ ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ 1996.

Βιβλιογραφία

Κείμενα

- ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ Α., 1981, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης & Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, 88-90
- ΒΙΚΕΛΑΣ Δ., 1979, *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν. Επιστολαί προς φίλον*, Αθήνα, 23
- ΓΙΟΦΥΛΛΗΣ Φ., 1964, Πρέβεζα, στο: *Το τάραγμα του νερού. Ποίηση μισού αιώνα*, Αθήνα, 203-204
- ΓΚΑΝΑΣ Μ., 1989, Μνήμη Κ.Γ. Καρυωτάκη, στο: *Γυάλινα Γιάννενα*, Αθήνα, 21
- ΔΑΛΛΑΣ Γ., 1944, Καρυωτάκης, *Νεανική Φωνή* 9/10, 243
- ΔΑΛΛΑΣ Γ., 1962, Μικρή μπαλάντα για τους Εβραίους, *Ενδοχώρα* 15, 790-793
- ΔΑΛΛΑΣ Γ., 1981, στο: *Το τίμημα*, Αθήνα, 55
- ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑ, 1854, LXXXIX, *Πανδώρα* 5, 114, 432
- ΔΟΞΑΣ Τ., 1942, Ω επαρχία, σ' αγαπώ, *Ευβοϊκά Γράμματα* 5, 5
- ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 1992, Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου, στο: *Στην κοιλάδα με τους ροδώνες*, 3^η έκδ., Αθήνα, 90-91
- ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Μ., 1980, Είσαι η Πρέβεζα και το Κιλκίς, στο: *Μαθήματα μουσικής. Τα ξόρκια*, 2^η έκδ., Αθήνα, 33
- ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ Α., 1980, Όταν οι ευκάλυπτοι θροΐζουν στις αλέες [Αθήνα, 9.12.1964], *Οκτάνα*, Αθήνα, 62-66
- ΖΑΛΟΚΩΣΤΑΣ Γ., 1903, Το στόμιον της Πρεβέζης, στο: *Τα Άπαντα*, Αθήνα 1903, 115-141
- ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ Κ.Γ., 1979, Επιστολή στον πατέρα, στον ξάδελφο Θ.Δ. Καριωτάκη, στη Μαρία Πολυδούρη, στο: *Άπαντα τα ευρισκόμενα*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, τ. Β', Αθήνα, 328, 329, 330
- ΚΟΤΖΙΑΣ Α., 1982, *Ο γενναίος Τηλέμαχος*, 3^η έκδ., Αθήνα
- ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ Κ., 1989, Το πανηγύρι της Καστρίτσας, στο: *Πεζογραφήματα*, Αθήνα, 65-77
- ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ Μ., 1995, Ο Τάκη-Πλούμας, στο: *Τα Μεσολογγίτικα*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα, 41-42
- ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ Τζ., 1996, Το συντριβάνι, *Αντί* 623, 8
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ Α., 1881, Αμβρακικός κόλπος και Πρέβεζα, *Εστία* 277, 241-245
- ΜΟΝΤΗΣ Κ., 1954, Οι γραμμές, στο: *Τραγούδια της ταπεινής ζωής*, Κύπρος
- ΜΠΑΪΡΟΝ Λόρδος, 1924, *Τσάιλντ Χάρολντ. Τα τραγούδια του για την Ελλάδα*, Αθήνα
- ΞΕΝΟΣ Σ., 1883, Μία ατομική ανάλυσις, *Ποικίλη Στοά* 3, 43-105
- ΠΑΛΑΜΑΣ Κ., χ.χ., Στη χώρα που αρματώθηκε, στο: *Η πολιτεία και η μοναξιά* (1912), *Άπαντα*, τ. 5, Αθήνα, 497-498
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Ι.Μ., 1959, Η Πρέβεζα του Καρυωτάκη, στο: *Ελληνικοί Ορίζοντες*, Αθήνα, 375-382
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γ., 1972, Μαρτυρική κατάθεση, στο: *Κεκραγάριον*, Βόλος, 47-48
- ΠΟΥΛΙΟΣ Λ., 1978, Στον Καρυωτάκη, στο: *Το αλληγορικό σχολείο*, Αθήνα, 16
- ΡΙΤΣΟΣ Γ., 1978, *Το τερατώδες αριστούργημα*, Αθήνα, 15
- ΣΚΑΡΙΜΠΑΣ Γ., 1984, *Τα καγκουρό*, 2^η έκδ., Αθήνα
- ΣΟΥΤΣΟΣ Α., 1916, Ήπειρος, στο: *Άπαντα*, Αθήνα, 327-333
- ΤΖΙΟΒΑΣ Φ., 1961, Πρέβεζα, *Ενδοχώρα* 9 [Ιωαννίνων], 554-558
- ΤΡΑΥΛΑΝΤΩΝΗΣ Α., 1991, Φούρνος πρωτοφανής, στο: *Η εξαδέλφη και άλλα διηγήματα*, Αθήνα, 157-172
- ΧΡΟΝΙΚΟ, χ.χ., *Το Χρονικόν του Μορέως. Ελληνικό κείμενο Κοπεγχάγης*, Αθήνα

Μελετήματα

- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Κ., 1987, Τώρα που οι κάργες θροίζουν στις αλέες. Μεγάλη παράφραση σε Κ-Μείζον ή Πρέβεζα 1986. Συμπόσιο για τον Καρυωτάκη, *Πάλι στη σφενδόνη* 1, 46-47
- ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ Ε., 1998, Η αναβίωση του καρυωτακισμού. Ο Κ.Γ. Καρυωτάκης και η ποιητική γενιά του 1970, στο Επιστημονικό Συμπόσιο, *Καρυωτάκης και καρυωτακισμός*, Αθήνα, 195-258
- ΔΟΞΑΣ Τ., 1944, Οι ποιητικές σχολές Καρυωτάκη και Σκαρίμπα, *Ευβοϊκά Γράμματα* 22 και 23, 3-4, 3
- ΚΟΚΟΛΗΣ Ξ.Α., 1996, Για το ποίημα «Πρέβεζα» (ή «Επαρχία»), *Αντί* 623, 58-61
- ΚΟΚΟΛΗΣ Ξ.Α., 1998, Ο Καρυωτάκης του Σκαρίμπα, στο *Επιστημονικό Συμπόσιο, Καρυωτάκης και Καρυωτακισμός*, Αθήνα, 363-369
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ Σ.Θ., 1992, Η Πρέβεζα στη νεοελληνική ποίηση, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 27-28, 117-132
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ Σ.Θ., 2001, *Η Πρέβεζα στη νεοελληνική ποίηση*, Πρέβεζα
- ΠΙΕΡΗΣ Μ., 1990, Καρυωτάκης και Μόντης, στο: Μ. ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ (Επιμ.), *Συμπόσιο για τον Κ.Γ. Καρυωτάκη, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Πρέβεζα, 215-230
- ΣΤΑΥΡΟΥ Μ., 1990, Η απήχηση του καρυωτακισμού και του Καρυωτάκη στους Ηπειρώτες ποιητές, στο: Μ. ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ (Επιμ.), *Συμπόσιο για τον Κ.Γ. Καρυωτάκη, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Πρέβεζα, 271-286
- ΤΖΙΟΒΑΣ Δ., 2005, Ποιητική μνήμη ή το φάσμα του καρυωτακισμού: Εμπειρικός, Κοντός, Γκανάς, στο: *Από τον λυρισμό στον μοντερνισμό*, Αθήνα, 93-126
- ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ Β., 1990, Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του Στ. Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθессαλίας και ο σατιρικός τύπος της εποχής, στο: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Θεσσαλονίκη, 147-161
- ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΙΩΤΗ Β., 2005, Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου, στο: *Ο λόγος της παρουσίας. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά*, Αθήνα, 375-382

*Η Πρέβεζα, ποιητικό σύμβολο
της νεοελληνικής ποίησης*

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ, ΑΦΟΡΑ ΣΕ ΠΟΙΗΤΕΣ¹ που αναφέρουν στους στίχους τους την Πρέβεζα, με απώτερο σκοπό να καταδειχτεί ότι η πόλη, μέσω του Καρυωτάκη, έχει αναχθεί σε ποιητικό σύμβολο. Εκτός δύο εξαιρέσεων, δεν συμπεριλαμβάνονται ποιήματα που είτε αναφέρονται έμμεσα στην πόλη είτε αυτή η αναφορά προκύπτει εκ των συμφραζομένων, και τούτο γιατί ο εντοπισμός του χώρου υπό τέτοιες προϋποθέσεις, μπορεί να οδηγήσει σε αμφιβολίες και αμφισβητήσεις, κατά πόσον δηλαδή ο ποιητής, αναφέρεται στην Πρέβεζα ή όχι.

Έτσι λοιπόν, από την έρευνα της νεοελληνικής ποίησης, και ως τέτοια εννοώ την ποίηση που άρχισε να γράφεται και να δημοσιεύεται από το 1930 και μετά, σύμφωνα με το όριο που έχει θέσει ο Λίνος Πολίτης στην *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*,² εντοπίστηκαν 54 ποιητές που αναφέρουν την Πρέβεζα σε 66 ποιήματά τους και σε μία ποιητική συλλογή 32 ποιημάτων.

Από αυτούς τους 54 ποιητές, μόνον οι 10 έλκουν την καταγωγή από την πόλη και την ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια του Νομού μας, και συγκεκριμένα οι: Πάνος Αποστολίδης,³ Γιάννης Δάλλας, Πελοπίδας Δόνος, Μ. Καβάγια, Ανδρέας Καρζής, Θέμης Κατωγιάννης, Άννα Παπασάββα-Ντούσια, Τάκης Τσιάκος, Ηλίας Μαγκλάρας, Κωνσταντίνος Λότρης (ψευδώνυμο του Κωνσταντίνου Κονοφάγου) και ένας, ο Νίκος Εγγονόπουλος, έχει δεσμό με την πόλη εξ αγχιστείας (τόπος καταγωγής της συζύγου του) ενώ οι υπόλοιποι 43 δεν έχουν κάποια σχέση καταγωγής με την πόλη.

Ποιητές που αναφέρουν την πόλη σε περισσότερα του ενός ποιήματά τους είναι οι εξής 7: Γιάννης Δάλλας: 6 ποιήματα, Μάριος Μαρκίδης: 4 ποιήματα, Θέμης Κατωγιάννης, Λουκάς Κούσουλας, Κώστας Μόντης, Λεύκιος Ζαφειρίου, Ζώης Μάναρης και Δημήτρης Λεοντζάκος: 2 ποιήματα, ενώ η ποιητική σύνθεση του Πάνου Παναγιωτούνη, με τον τίτλο *Πρέβεζα*, αποτελείται από 32 ποιήματα.

Από το γενικό σύνολο των 98 ποιημάτων το πιο παλιό ποίημα είναι αυτό του Φώτου Γιούφυλλη, με τίτλο «Πρέβεζα» από την συλλογή *Το τάραγμα του νερού*, 1930, και τα πιο πρόσφατα είναι 3 ποιήματα του Γιάννη Δάλλα, που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Προκυμαία*,

¹ Πρβλ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ 2001.

² ΠΟΛΙΤΗΣ 1980, 4.

³ Οι τίτλοι των ποιημάτων και τα έντυπα που αυτά είναι δημοσιευμένα (ποιητικές συλλογές ή περιοδικά), όλων των ποιητών που αναφέρονται στη συνέχεια της παρούσας ανακοίνωσης, αναγράφονται με αλφαβητική σειρά, στο Παράρτημα της παρούσας εργασίας.

(τεύχ. 2, Απρίλιος-Ιούνιος 2008) και αποτελούν μέρος της ποιητικής του ενότητας με τίτλο *Βιότοπος*, μια νέα συνάντηση του ποιητή με τον ευρύτερο γενέθλιο τόπο του, τον ηπειρωτικό νότο κατά την προσφιλή του ορολογία.

Αυτή τη χρονική περίοδο των 80 περίπου χρόνων, θα μπορούσα να την χωρίσω σε δύο μέρη θέτοντας ως όριο το έτος 1965, χρονιά της κυκλοφορίας των *Απάντων* του Καρυωτάκη, η οποία αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον για τον ποιητή, ξεκινώντας έναν νέο κύκλο αναφορών στο πρόσωπό του και επιρροών στο έργο των μεταγενέστερων. Από το 1930 έως το 1965, εντόπισα μόνον 3 ποιήματα, ενώ από το 1965 και μετά η παραγωγή και δημοσίευση των ποιημάτων πολλαπλασιάζεται: δεκαετία του 1970: 13 ποιήματα, δεκαετία 1980: 15 ποιήματα, δεκαετία 1990: 17 ποιήματα και δεκαετία 2000: 18 ποιήματα. Μια εξήγηση γι' αυτή την δυσαρμονία, μπορεί να δοθεί αν δεχτούμε ότι ο *καρυωτακισμός*, με το περιεχόμενο που έδωσε στον όρο ο Αντρέας Καραντώνης,⁴ έσβησε γρήγορα ενώ αντίθετα επεκράτησε η *διάθεση Καρυωτάκη*, όπως την προσδιόρισε ο Γ.Π. Σαββίδης⁵ που συνετέλεσε ώστε οι νεότεροι ποιητές να υιοθετήσουν τα σύμβολα του.

Στο πρώτο, λοιπόν, ποίημα της έρευνας, με τίτλο «Πρέβεζα» ο ποιητής Φώτος Γιοφύλλης, έρχεται αυτόκλητος να υπερασπιστεί, με τρόπο απλοϊκό, την πόλη και τους κατοίκους της, από τα βέλη του Καρυωτάκη, καλώντας ως μάρτυρες γι' αυτήν την υπεράσπιση, τις ομορφιές της πόλης και τον καλοκάγαθο χαρακτήρα των κατοίκων της. Παρόμοια επιχειρηματολογία και τις ίδιες αναφορές με σκοπό την υπεράσπιση της πόλης, θα κάνουν μετέπειτα στα ποιήματά τους, οι εκ των Πρεβεζάνων ποιητών: Πάνος Αποστολίδης, Πελοπίδας Δόνος, Θέμης Κατωγιάννης, Ανδρέας Καρζής, Άννα Παπασάββα-Ντούσια και Τάκης Τσιάκος, ενώ στις φυσικές καλλονές της πόλης αναφέρονται και οι ποιητές Ντίνος Δημόπουλος και Γιώργος Βρέλλης.

Είναι αυτονόητο, όμως, ότι με τις αναφορές αυτές, δεν χαρακτηρίζεται κάτι ως ποιητικό σύμβολο. Η εντοπιότητα συντελεί ώστε να γράφονται ποιήματα δοξαστικά για τη γενέτειρα, τα οποία όμως εξαντλούν την αποστολή τους μέσα στα γεωγραφικά όρια που καταλαμβάνει αυτή, ειδικά δε η εμβέλεια των ποιημάτων των ποιητών που προανέφερα, είναι περιορισμένη και δεν μπορεί κάποιος να υποστηρίξει πώς αυτό που προσπαθούν να εκφράσουν, αγγίζει μια καθολική ευαισθησία.

Η Πρέβεζα αρχίζει να εμφανίζεται συμβολοποιημένη με το ποίημα «Καρυωτάκης» του Γιάννη Δάλλα, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Νεανική Φωνή* το 1944. Στο σονέτο αυτό, που ταυτόχρονα είναι και το εισιτήριο εισόδου του στην Ποίηση, ο Δάλλας, δηλώνει αφενός την αντίθεσή του στο κλίμα του *καρυωτακισμού*, χαρακτηρίζοντας τον τρόπο του θανάτου του Καρυωτάκη ως «παραφωνία», αφετέρου βεβαιώνει για την συμφωνία του με την ποιητική γλώσσα του αυτόχειρα, με τις αναφορές που κάνει σε διάφορα ποιήματα του Καρυωτάκη. Ο δε ακροτελεύτιος στίχος του σονέτου: «και για την Πρέβεζα ξεκίνησες μια μέρα» κατευθύνει βεβαίως τον αναγνώστη προς την συγκεκριμένη γεωγραφική τοποθεσία, όμως έτσι που αυτός είναι ενταγμένος στο σώμα του ποιήματος, μετατρέπει την Πρέβεζα σε ένα χώρο απεριόριστο και εκτός γεωγραφικών διατάξεων, και ο οποίος αποτελεί το θέατρο της αναμέτρησης του ποιητή, με την μοίρα του. Την αντίδρασή που μνημόνευσα προηγουμένως θα την δηλώσει ο Δάλλας πιο εμφαντικά, αργότερα το 1981 με τα ποιήματα των *Ισολογισμών* όπου εκεί θα αναδειξεί και την ιστορικότητα του χώρου, με την αναφορά του στην ναυμαχία του Ακτίου, ενώ στα πρόσφατα ποιήματα του *Βιότοπου* θα συνδυάσει τις αναφορές του στον Καρυωτάκη με νεότερα γεγονότα που σημάδεψαν την περιοχή, όπως π.χ. οι ληστείες των Ρεντζαίων το 1926, πα-

⁴ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ 1984, 143-144.

⁵ Βλ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ 1986, κβ'-κθ'· ΑΡΓΥΡΙΟΥ 2007, 147.

ράλληλα όμως θα συνεχίσει την συνομιλία του με τον Αμβρακικό κόλπο, και θα καταγράψει τις οδυνηρές μνήμες του Εμφυλίου πολέμου.

Στη συνέχεια, ο Κώστας Μόντης το 1954, στο ποίημά του «Οι γραμμές», κινούμενος μέσα στο καρυωτακικό κλίμα, οξύς κι αυτός στους χαρακτηρισμούς του, γράφει: «...γιατί και στους χειρότερους καιρούς / ούτ' υποπτεύθηκε ποτέ η φαντασία σου / πως θα σου γίνονταν μια μέρα / Πρέβεζα ανήλεη η Λευκωσία σου» πλην όμως εκείνο που περνάει μέσα από το ποίημά του δεν είναι αυτός καθαυτός ο γεωγραφικός χώρος, αλλά ακριβώς η απελπισία που διακατέχει τον ποιητή, συναίσθημα το οποίο είναι κοινό είτε βρίσκεται κάποιος στην Πρέβεζα είτε στην Λευκωσία, κάτι που θα επαναλάβει τριάντα χρόνια αργότερα, το 1984, στην συλλογή του *Ως εν κατακλείδι*, αναφωνώντας: «Μια τόση δα μικρούλα απελπισία / και νά την Πρέβεζα τη Λευκωσία //».

Με αυτές τις αναφορές και τις συγκρίσεις, η Πρέβεζα καθίσταται πλέον το σύμβολο μιας αρνητικής κατάστασης και συμπεριφέρεται ως ένα ειδικό σημαινόμενο, εκπροσωπώντας μια ευρύτερη γεωγραφία και ένα γενικότερο ζητούμενο, το οποίο ανιχνεύεται σε μια απεριόριστη κλίμακα και σε ποικίλες κοινωνικές συνθήκες.

Μετά το 1954 και για μια δεκαπενταετία περίπου, δεν εντοπίζεται κάποιο άλλο ποίημα που να αναφέρει την Πρέβεζα, ίσως γιατί ο Καρυωτάκης, το διάστημα αυτό είναι αποσιωπημένος και ίσως γιατί τα θέματα που απασχολούν τους δρώντες ποιητές έχουν περισσότερο κοινωνικό χαρακτήρα. Μετά την έκδοση, όμως, το 1965, των *Απάντων* του Καρυωτάκη, το ενδιαφέρον γι' αυτόν και την πόλη αναζωπυρώνεται κι έτσι επανέρχονται και οι δύο ξανά στο προσκήνιο.

Το 1968, λοιπόν, κυκλοφορεί η συλλογή του Πάνου Παναγιωτούνη *Πρέβεζα*, με υπότιτλο *Λυρικό οδοιπορικό μιας ψυχής στον μύθο της Πρέβεζας*, με 32 μικρά ποιήματα. Με ένα ξέσπασμα εικόνων και περιγραφών και διαρκώς παρόντα τον Καρυωτάκη σε κάθε ποίημα της συλλογής, ο Παναγιωτούνης αποπειράται να συμφυλιώσει την πόλη με τον ποιητή, κάτω μάλιστα από δύσκολες συνθήκες. Ας μην ξεχνάμε πώς είχαν προηγηθεί τα γεγονότα του 1962 με την τοποθέτηση στον τόπο του αυτοχειριασμού του της στήλης που υπάρχει και σήμερα, ενέργεια που ξεσήκωσε τότε πολλές αντιδράσεις και δημοσιεύσεις επικριτικών, ένθεν κακείθεν, κειμένων.

Αναφωνεί λοιπόν: «τις κάργιες δεν τις συναντήσαμε εδώ / ίσως κρώζαν μέσα στο μυαλό σου//» και διατυπώνοντας την άποψη ότι: «Η Πρέβεζα δεν τελειώνει / δεν είναι μια πόλη ή ένα όνομα / είναι ένας πυροβολισμός στις καθημερινής / τα στήθεια, ένα μαχαίρι που / ακουμπά τα σπλάγγνα μας / για να εγχέουν φως και στάχτη//» ενισχύει την θεωρία περί συμβόλου, ιδίως με την αναγωγή της πόλης σε ιδέα που κάνει σε άλλο ποίημα.

Το 1978 θα κυκλοφορήσει η συλλογή του Νίκου Εγγονόπουλου *Στη κοιλάδα με τους ροδάκες*, που περιλαμβάνει και το ποίημά «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου». Η αντιπαράθεση με τον Καρυωτάκη, στην οποία προβαίνει ο Εγγονόπουλος με το ποίημα αυτό, είναι εμφανής, ξεκινώντας από τον τίτλο και το μότο του ποιήματος, προκειμένου να διορθώσει την απαξίωση που επιφύλαξε ο Καρυωτάκης στην εν λόγω ποιήτρια στον ποίημά του «Σταδιοδρομία» και αντιπαράθετοντας στα αρνητικά στοιχεία της «Πρέβεζας» άλλα που διακρίνονται για το θετικό πρόσημό τους. Ο κεντρικός δρόμος με το ρολόι και τον πύργο που βλέπει ο Εγγονόπουλος, είναι οι λεροί και ασήμαντοι δρόμοι του Καρυωτάκη, τα καρβέλια που λαμπροφωτίζουν στα μαγκικεα είναι το αντίβαρο της ελλιπούς μερίδας και των κρεμμυδιών και ο θάνατος που είδε ο Καρυωτάκης «στα ζουμπούλια στο μπαλκόνι» εξορκίζεται με την ζωή που βλέπει ο Εγγονόπουλος στα τριαντάφυλλα που υπάρχουν παντού. Και το πιο σημαντικό είναι πώς, σε τούτο τον τόπο «πρώτο-είδε το φως ο νέος Ηρακλής, το υπερήφανο λιοντάρι της ελευθερίας, ο Μουτσανάς, ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος» για τον οποίον ξέρουμε από τον «Μπολιβάρ» τι εκτίμηση

και θαυμασμό έτρεφε ο Εγγονόπουλος. Δεν πιστεύω ωστόσο ότι η πρόθεση του Εγγονόπουλου ήταν να γράψει ένα ποίημα για την πόλη, ως αντίπαλο δέος της καρυωτακικής «Πρέβεζας». Θεωρώ, όμως, πώς με την «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου», βρέθηκαν πολλά επιχειρήματα για να υποστηρίξει κάποιος πώς η πόλη δεν είναι αυτή που σκότωσε τον ποιητή.⁶

Έκτοτε, το όνομα Πρέβεζα, ξεφεύγει από τον γεωγραφικό περιορισμό του και θα χρησιμοποιείται απ' εδώ και πέρα, στα ποιήματα που παράγονται από τους σύγχρονους ποιητές, καθαρά με συμβολική σκοπιμότητα, ενώ είναι θέμα χρόνου να υιοθετήσουν το σύμβολο και όσοι εκ των παλιότερων ποιητών (Ρίτσος, Εμπειρικός, Λεοντάρης κλπ.) έχουν δεχτεί τις επιδράσεις του Καρυωτάκη.

Ας ξεφύγουμε όμως από την περιπτωσιολογία.

Εξετάζοντας, λοιπόν, την θεματολογία των ποιημάτων, διαπιστώνουμε πώς για την ανάπτυξη του ποιητικού τους στοχασμού και μόνον, χωρίς δηλαδή πρόθεση περιγραφής της φυσικής ομορφιάς της, αναφέρονται σε τοποθεσίες της πόλης και στα βουβά πρόσωπα που δραμάτισαν άθελά τους κάποιο ρόλο στην αυτοκτονία του Καρυωτάκη, οι ποιητές Γιάννης Κοντός, Θανάσης Κούγκουλος και Λεύκιος Ζαφειρίου, ενώ τα βιώματά από τα παιδικά του χρόνια στην γενέτειρα, περιγράφει ο Κωνσταντίνος Λότρης.

Το παρόν και η καθημερινότητά της πόλης, περνούν στους στίχους του Αντρέα Κερένη, του Βασίλη Παπαγιάννη και του Δημήτρη Λεοντζάκου, και η ιστορικότητα του χώρου, αυτή η σπουδαία παράμετρος της πόλης, μνημονεύεται μέσα από τους στίχους, εκτός του Γιάννη Δάλλα και του Νίκου Εγγονόπουλου που προανέφερα και των Πάνου Παναγιωτούνη (αναφέρεται κι αυτός μόνον στον Οδυσσέα Ανδρούτσο), Μάριου Μαρκίδη, Θέμη Κατωγιάννη και Ηλία Μαγκλάρα, που αναφέρονται στην ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ.

Σε συνάρτηση δε πάντα με τον Καρυωτάκη, και με βάση το περιεχόμενο της συνομιλίας που αποπειρώνται να πραγματοποιήσουν μαζί του οι συγκεκριμένοι ποιητές, η χρήση του ποιητικού συμβόλου γίνεται όταν αυτοί:

- Προσπαθούν να ενισχύσουν τα επιχειρήματα τους, στην αντιπαράθεσή τους μαζί του: Γιάννης Δάλλας και Νίκος Εγγονόπουλος.
- Προσεπικαλούνται την πόλη για να μιλήσουν με λόγο υπερασπιστικό για τον ποιητή: Ανδρέας Εμπειρικός, Λουκάς Κούσουλας, Χρίστος Λάσκαρης, Λευτέρης Πούλιος, Ζώης Μάναρης, Σωκράτης Κ. Ζερβός, Γιώργος Κοζίας, Θανάσης Τζούλης.
- Καταβυθίζονται στον εσωτερικό κόσμο τους και αναζητούν λύσεις στα λογής αδιέξοδα: Δημήτρης Νικορέντζος, Νάσος Βαγενάς, Γιάννης Κουβαράς, Κώστας Ριζάκης, Μιχάλης Γκανάς, Κωστής Γκιμοσούλης, Αλέκος Λιδωρίκης.
- Αποπειρώνται να περιγράψουν την κοινωνική ανισότητα και να εκφέρουν πολιτικό λόγο: Γιάννης Ρίτσος, Δήμητρα Παυλάκου, Κώστας Βούλγαρης, Μ. Καβάγια.
- Επιχειρούν την αποκήρυξη του Καρυωτάκη, στα πλαίσια μιας καθολικής αμφισβήτησης: Βασίλης Στεριάδης.
- Εξετάζουν την πράξη της αυτοχειρίας, από την σκοπιά της γενναιότητας και στοιχίζουν την πόλη στην ίδια σειρά, είτε με τους τόπους αυτοχειριασμού άλλων ποιητών, όπως π.χ. του Μαγιακόφσκι, του Τράκλ, του Εσσένιν, του Κρεβέλ, του Παβέζε, είτε με άλλα ποιητικά σύμβολα παρόμοιας υφής (π.χ. το Κοράκι του Πόε, το Μεθυσμένο Καράβι του Ρεμπώ): Ανδρέας Εμπειρικός, Χρύσα Προκοπάκη, Άγγελος Βαλσαμίδης, Δημήτρης Λεοντζάκος.

Παράλληλα όμως, υπάρχει και ένα πλήθος άλλων ποιητών που αναφέρουν την Πρέβεζα στους στίχους τους όχι σε ευθύ και αμέσως αναγνωρίσιμο συσχετισμό με τον Καρυωτάκη, αλ-

⁶ ΜΑΦΡΕΔΑΣ 2007.

λά με έναν τρόπο αυτόνομο και ανεξάρτητο από αυτόν. Στην περίπτωση αυτή, ο ρόλος που καλείται να εκτελέσει το ποιητικό σύμβολο, είναι είτε η αναφορά σε κάποιον αθέατο προορισμό, που ταυτοποιείται με την Πρέβεζα (Βύρων Λεοντάρης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Παντελής Μπουκάλας, Ντίνος Σιώτης, Δημήτρης Κοσμόπουλος), είτε η εκπροσώπηση συνολικά της ελληνικής επαρχίας (Μάνος Ελευθερίου, Γιώργος Μαρκόπουλος), είτε η έξοδος από την πλάνη (Βασίλης Λαλιώτης), ή ο καθορισμός της δικαιοδοσίας ορισμένων δημιουργών, επί των εδαφών της (Μάρκος Μέσκος για τον Γιάννη Δάλλα), ενώ τέλος διαπιστώνεται η χρήση του συμβόλου με ιδιαίτερα σκωπτική διάθεση, προκειμένου να διακωμωδηθούν κάποιοι θεσμοί (Μάριος Μαρκίδης, Γιώργος Παναγιώτου).

Βεβαίως η Πρέβεζα, οφείλει την αναγωγή της σε ποιητικό σύμβολο στον Καρυωτάκη. Παρόλη όμως την υποχώρηση του *καρυωτακισμού* το σύμβολο αυτό παραμένει εύχρηστο και εξελισσόμενο. Μια εξήγηση για την δυναμικότητα του συμβόλου, πέραν από την διάρκεια του Καρυωτάκη, εστιάζεται στην υπεράσπιση της πόλης έναντι των κατηγοριών και των χαρακτηρισμών που της έχουν προσάψει. Οι αναφορές σε μια αμφισβητούμενη ομορφιά και η επίκληση του επιχειρήματος ότι δεν είναι η πόλη που σκότωσε τον ποιητή, εξαντλούνται ακαριαία χωρίς ωστόσο να αποκαθίσταται το δίκαιο. Στο υποσυνείδητο λοιπόν των ποιητών λειτούργησε η ανάγκη της διαρκούς παρουσίας της πόλης, ως ποιητικού συμβόλου έστω και αν ο συμβολισμός που εκπορεύεται ενέχει κυρίως μία διάσταση αρνητική και απαισιόδοξη. Μια δεύτερη απάντηση, μπορεί να σχετίζεται με την ανανέωση του καταλόγου των συμβόλων της νεοελληνικής ποίησης, όπου μετά την κυριαρχία της καβαφικής Ιθάκης, καμία άλλη πόλη δεν έχει προστεθεί σ' αυτόν. Η εποχή μας εξαιτίας του ορθολογισμού της αλλά και του περιορισμού των εκφραστικών της μέσων λόγω της κυριαρχίας της εικόνας, έχει ανάγκη συμβόλων για να εκφραστεί πιο έντονα και διεισδυτικά, συμβόλων μάλιστα που έχουν αφ' εαυτών, έντονα στοιχεία αμφισβήτησης και ανατροπής.

Τελειώνοντας την αναφορά μου αυτή, καλό είναι να συμπληρώσω κάτι ακόμη: Επειδή η αναφορά μόνο των ονομάτων των ποιητών, ενδέχεται να αφήνει κενά για την επιτυχημένη και πάνω απ' όλα ποιητική χρήση του συμβόλου, θα αναφερθώ σε κάποιους στίχους, που κατά την γνώμη μου έχουν ιδιαίτερο βάρος, τόσο για την Ποίηση γενικότερα όσο και για την Πόλη ειδικότερα. Έτσι θα μνημονεύσω

- τον εμβληματικό στίχο του Λευτέρη Πούλιου: «έρχονται στιγμές / που η Πρέβεζα με πλησιάζει και μένα επικίνδυνα»,
- την απορία, εν είδη τελεσίδικης αποφάνσεως, του Νίκου Εγγονόπουλου: «που είναι οι κουρούνες / που είδε ο ποιητής;»,
- τις κοσμοπολίτικες αναφορές του Γεράσιμου Λυκιαρδόπουλου: «Είδα την Πρέβεζα να σβήνει στις Φλάντρας τις ομίχλες, στις Μάγχης τα νερά»,
- και του Βύρωνα Λεοντάρη: «επέστρεψα εισιτήριο και συνάλλαγμα / δώστε τον οβολό μου πίσω / θα φύγω για την Πρέβεζα ...»,
- την ειρωνική έκπληξη του Μάριου Μαρκίδη: «Που ακούστηκε να ρωτάει η Πρέβεζα / τι ξέρω από καφενεμία»,
- την προειδοποίηση, προς κάθε ενδιαφερόμενο, του Ανδρέα Εμπειρικού: «Η Πρέβεζα, όπου και αν βρίσκεσθε, πάντα κοντά σας θάναι / Και πάντα θα σας φοβερίζη με καταχνιές, κουφόβρασι ... / πένθιμου καπνού τολύπη ...»,
- και τέλος την οργίλη ερώτηση του Γιάννη Δάλλα: «Αμβρακικέ ... / τι ήθελε αυτός ο μισθωτός που χτες ξεβράστηκε / πρωί-πρωί τι θέλει ο υποχόνδριος; / εγώ κρατώ γι' αλλού τις σφαίρες της φωνής μου / και ξέρω που να τις φυτέψω / δεν είμαι ο ναυαγός της ναυμαχίας σου».

Abstract

Stelios Th. MAFREDAS: *Preveza and modern greek poetry*

Preveza became a part of modern greek poetry as a result of the suicide of poet Kostas G. Karyotakis. In discussions that followed his suicide, an estimation that the city was responsible for his ventures was formalized and gaining ground. An estimation that was quickly proven as incorrect, without however being abandoned up until today.

Preveza was thereby connected to Karyotakis, in a way that when someone referred to the poet, they were lead to the city as was the city lead to the poet.

That fact in itself was a catalyst for the city to not only refer itself as the place of death of the poet who left his mark in modern greek poetry and whom also proved to be one of the powerful symbolists in poetry with many poets referring to him in their works.

My announcement, in point of view, will examine the functions of the poetic symbolist in the works of other poets of which I was able to find with my research in various editions.

Παράρτημα

Ποιητές και τίτλοι ποιημάτων που αναφέρονται στην παρούσα ανακοίνωση και οι ποιητικές συλλογές και τα έντυπα που έχουν δημοσιευτεί τα ποιήματα

ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ Πάνος: «Τρεις φίλοι», *Νυκτοδρομία*, Αθήνα 1985

ΒΑΓΕΝΑΣ Νάσος: «Μαρία Βαρελή», *Στέφανος*, Αθήνα 2004

ΒΑΣΑΜΙΔΗΣ Άγγελος: «Ατέρμων κοχλίας», *Μοτοσακό, Εν ακανθηρώ έλληνη λόγω*, Αθήνα 1979

ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Κώστας: «Τώρα που οι κάργες θροΐζουν στις αλέες. Μεγάλη παράφραση σε Κμείζον ή Πρέβεζα 1986. Συμπόσιο για τον Καρυωτάκη», στο: *Πάλι στη σφενδόνη* 1, 1987

ΒΡΕΛΛΗΣ Γιώργος: «Της Πρέβεζας το λιμάνι», στο: *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 6, Πρέβεζα 1985

ΓΙΟΦΥΛΛΗΣ Φώτος: «Πρέβεζα», *Το τάραγμα του νερού*, Αθήνα 1930

ΓΚΑΝΑΣ Μιχάλης: «Ελεγείο ή σάτιρα», *Αντί* 623, Αθήνα 1996

ΓΚΙΜΟΣΟΥΛΗΣ Κωστής: «Τι είδαν», *Επικίνδυνα παιδιά*, Αθήνα 1992

ΔΑΛΛΑΣ Γιάννης: «Καρυωτάκης», στο: *Νεανική Φωνή*, 1944 και *Αντί* 623, Αθήνα 1996· «Ισολογισμοί», *Το τίμημα*, 1981· «Ισολογισμοί Β'», *Το τίμημα*, 1981· «Η γέφυρα της Πέτρας», στο: *Προκυμαία* 3, Λευκάδα 2008· «Αμβρακική», στο: *Προκυμαία* 3, Λευκάδα 2008· «Τύμβος», στο: *Προκυμαία* 3, Λευκάδα 2008

ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ Ντίνος: «Θυμάμαι, δωδεκάχρονο παιδί...», στο: *Επτά Ημέρες, εφ. Καθημερινή*, 20.01.2002

ΔΟΝΟΣ Πελοπίδας: «Άτιτλο ποίημα», *Ερήμην, έστω ...*, 1985

ΕΓΓΟΝΟΠΟΥΛΟΣ Νίκος: «Κλεαρέτη Δίπλα-Μαλάμου», *Στην κοιλάδα με τους ροδώνες*, 1978

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Μάνος: «Είσαι η Πρέβεζα και το Κιλκίς», *Τα ξόρκια*, 1973

ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ Ανδρέας: «Όταν οι ευκάλυπτοι θροΐζουν στις αλέες», *Οκτάνα*, 1980

ΖΑΦΕΙΡΙΟΥ Λεύκιος: «Ο Καρυωτάκης στο Παρίσι και στο καφενείο, Ο Ουράνιος Κήπος, Πρώτη παραλλαγή» και «Ο Καρυωτάκης στο Παρίσι και στο καφενείο, Ο Ουράνιος Κήπος Δεύτερη Παραλλαγή», στο: *Υλαντρον* 1, Λευκωσία 2001

- ΖΕΡΒΟΣ Κ. Σωκράτης: «Η γοητεία της επιστροφής», *Το κρίνο του τρόμου*, 1992
- ΚΑΡΖΗΣ Ανδρέας: «Πρέβεζα», *Διαδρομές μνήμης*, 2007
- ΚΑΒΑΓΙΑ Μ.: «Πρέβεζα», στο: *Νέα Εστία* 1153, Αθήνα 1975
- ΚΑΤΩΓΙΑΝΝΗΣ Θέμης: «Πρέβεζα», στο: *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 27-28, Πρέβεζα 1992· «Ο Αλάριχος και η σφαγή του καλοκαιριού», στο: *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 27-28, Πρέβεζα 1992
- ΚΕΡΕΝΗΣ Ανδρέας: «Άτιτλο ποίημα», *Ακροάματα*, 1979
- ΚΟΖΙΑΣ Γιώργος: «Η αποκατάσταση», *Πεδίον ρίψεων*, 2001
- ΚΟΝΤΟΣ Γιάννης: «Ο ουράνιος Κήπος, ή για να μην το ξεχνάμε ποτέ», *Τα οστά*, 1982
- ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτρης: «+ 14.1.'87», στο: *Νέα Εστία* 1777, Αθήνα 2005
- ΚΟΥΒΑΡΑΣ Γιάννης: «Πρέβεζα», *Δωρητής σώματος*, 1988
- ΚΟΥΓΚΟΥΛΟΣ Θανάσης: «Ο ποιητής του ευκάλυπτου αντάμωσε στον ύπνο του την Πρέβεζα», στο: *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 25, Πρέβεζα 1991
- ΚΟΥΣΟΥΛΑΣ Λουκάς: «2 άτιτλα ποιήματα», *Το πουκάμισο το θαλασσί*, 2000
- ΛΑΛΙΩΤΗΣ Βασίλης: «Άτιτλο ποίημα», *Το ένδοξο πάθος*, 1997
- ΛΑΣΚΑΡΗΣ Χρίστος: «Κώστας Καρυωτάκης 1896-1928», στο: *Πανδώρα* 8, Αθήνα 2000
- ΛΕΟΝΤΖΑΚΟΣ Δημήτρης: «Ο Παβέζε αυτοκτονεί τον Αύγουστο», στο: *Εντευκτήριο* 44, Θεσσαλονίκη 1998· «Δεν πήρα ούτε μυρωδιά», *Η Κίρκη ξαφνικά*, 2003
- ΛΕΟΝΤΑΡΗΣ Βύρων: «Μόνον διά της λύπης ... II», *Μόνον διά της λύπης ...*, 1976
- ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΣ Γεράσιμος: «Τσε II», *Τα ποιήματα του Μανδαρίνου*, 2002
- ΜΑΓΚΛΑΡΑΣ Ηλίας: «Στο Άκτιο της Πρέβεζας», *Εντός του εκατέρωθεν*, 2004
- ΜΑΝΑΡΗΣ Ζώης: «Σχόλιο για το Μεσαίωνα» και «Σε παλαιό συνάδελφο που αυτοκτόνησε νέος», *Ποιήματα 1947-1977*, 1994
- ΜΑΡΚΙΔΗΣ Μάριος: «Κατάθεση», «Γράμμα στην Πρέβεζα», «Άκτιον», *Ποιήματα με ημερομηνία λήξεως*, 1995· «Που θα μου πάει ή υπάλληλος στην Άρτα», *Παρά ταύτα*, 2001
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ Γιώργος: «Ένα ποίημα έλεγε ότι γνωρίζει τον Μήτσο», *Ποιήματα 1968-1987*, 1992
- ΜΕΣΚΟΣ Μάρκος: «LXX», *Ψιλόβροχο*, 2000
- ΜΟΝΤΗΣ Κώστας: «Οι γραμμές», *Τραγούδια της ταπεινής ζωής*, 1954· «Άτιτλο ποίημα», *Ως εν κατακλείδι*, 1984
- ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ Παντελής: «Επιστροφή», *Η εκδρομή της Ευδοκίας*, 1993
- ΝΙΚΟΡΕΝΤΖΟΣ Δημήτρης: «Tempora mutantur», στο: *Νέα Εστία* 1618, Αθήνα 1994
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥΝΗΣ Πάνος: *Πρέβεζα*, ποιητική συλλογή, 1968
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Γιώργος: «Μαρτυρική κατάθεση», *Κεκραγάριον*, 1972
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ Βασίλης: «Πρέβεζα 23.7.84», *Σημειώσεις από μία άνοιξη*, 1987
- ΠΑΠΑΣΑΒΒΑ-ΝΤΟΥΣΙΑ Άννα: «Πρέβεζα», *Ορθοί στη θύελλα*, 1976
- ΠΑΥΛΑΚΟΥ Δήμητρα: «Άτιτλο ποίημα», *Vulpes Vulpes*, 1975
- ΠΟΥΛΙΟΣ Λευτέρης: «Στον Καρυωτάκη», *Αλληγορικό στοιχείο*, 1978
- ΠΡΟΚΟΠΑΚΗ Χρύσα: «Άτιτλο ποίημα», *Ο χλωρός παράδεισος*, 1982
- Ριζάκης Κώστας: «Η πλάνη του ονείρου», στο: *Νέα Πορεία* 479-482, Θεσσαλονίκη 1995
- ΡΙΤΣΟΣ Γιάννης: «Το τερατώδες αριστούργημα», *Το τερατώδες αριστούργημα*, 1977
- ΣΙΩΤΗΣ Ντίνος: «Να τα παρατήσω όλα», *Καιρικές συνθήκες*, 1981
- ΣΤΕΡΓΙΑΔΗΣ Βασίλης: «Ο άσος του βολάν», *Το ιδιωτικό αεροπλάνο*, 1971
- ΤΖΟΥΛΗΣ Θανάσης: «Τρία πεζά για τη σύνδεση της Πρέβεζας με την Αλεξανδρούπολη υπογειώς και διά νυκτός», *Και γάμον Έβρου του ποταμού*, 1996
- ΤΣΙΑΚΟΣ Τάκης: «Πρέβεζα», στο: *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 4, Πρέβεζα 1984

Βιβλιογραφία

- ΑΡΓΥΡΙΟΥ Α., 2007, *Κ.Γ. Καρυωτάκης, τα ανοιχτά προβλήματα της ποίησης και της ζωής του*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ Α., 1984, *Εισαγωγή στη νεώτερη ποίηση*, 6^η έκδ., Αθήνα
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ Σ., 2001, *Η Πρέβεζα στη νεοελληνική ποίηση (Ανθολογία)*, Πρέβεζα
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ Σ., 2007, «Πού είναι οι κουρούνες /πού είδε ο ποιητής;». Η ποιητική σχέση της Πρέβεζας με τον Νίκο Εγγονόπουλο, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 405-414
- ΠΟΛΙΤΗΣ Λ., 1980, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 3^η έκδ., Αθήνα
- ΣΑΒΒΙΔΗΣ Γ.Π., 1986, Ο Καρυωτάκης ανάμεσά μας ή Τι απέγινε εκείνο το μακρύ ποδάρι; στο: Κ.Γ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ, *Ποιήματα και πεζά*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδη, 8^η έκδ., Αθήνα, ιγ'-ξη'

*Η αστική μουσική στην Πρέβεζα
του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα:
Φιλαρμονική, μαντολινάτες, καντάδες*

Πρόλογος

ΠΡΟΘΕΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ είναι η παρουσίαση της αστικής μουσικής της Πρέβεζας στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, εποχή πολιτιστικής και οικονομικής άνθησης της πόλης. Η εργασία εστιάζει το ενδιαφέρον της στη δράση και την ανάπτυξη των δύο πιο σημαντικών μουσικών φορέων της Πρέβεζας, δηλαδή της Φιλαρμονικής και της Μαντολινάτας. Οι φορείς αυτοί, με τη συντονισμένη και πολυετή δράση τους, διαμόρφωσαν τη μουσική φυσιογνωμία της Πρέβεζας του 20^{ου} αιώνα και προετοίμασαν τη σημερινή θέση της ως σημαντικού κέντρου παραγωγής πολιτισμού. Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου υποδείχτηκε από τον εντοπισμό του σχετικού υλικού και την απουσία σχετικής μελέτης.

Μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει κάποια συστηματική απόπειρα συγγραφής της ιστορίας της αστικής μουσικής της Πρέβεζας και οι διάφορες μαρτυρίες είναι ελάχιστες και σποραδικές (κυρίως δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο ή σε ερασιτεχνικές λαογραφικές εκδόσεις).¹ Η βιβλιογραφική αυτή απουσία ήταν και ο κύριος λόγος της ανάληψης της παρούσας έρευνας και εργασίας που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του 2008.² Η έρευνα διεξήχθη κυρίως στο αρχείο της Φιλαρμονικής «Ορφεύς» και της Μαντολινάτας, στα οποία προστέθηκαν και προφορικές μαρτυρίες από παλιούς μουσικούς ή φιλόμους κατοίκους της Πρέβεζας. Οι μαρτυρίες αυτές θα αντιπαραβληθούν με αντίστοιχες από άλλες επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας, για να αξιολογηθούν καλύτερα.

Όπως διαφαίνεται από την απαρίθμηση των μουσικών φορέων (Φιλαρμονική, Μαντολινάτα) το μουσικό στίγμα της Πρέβεζας για την υπό εξέταση εποχή μπορεί να χαρακτηριστεί δυτικότροπο. Τούτο οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους, έναν γεωγραφικό και έναν ιστορικό. Ο πρώτος σχετίζεται με τη γεωγραφική της θέση στη Δυτική Ελλάδα, που γειτνιάζει με τα Επτάνησα και την Ιταλία (εδώ καταλυτικό ρόλο παίζει η Λευκάδα). Ακόμα και το 1965 ο Γ. Παπανδρέου ονόμαζε την Πρέβεζα «πύλη της Ελλάδος προς την Δύση».³ Ο ιστορικός λόγος της δυτικότροπης μουσικής παράδοσης της πόλης αφορά την τάση της εποχής (πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα), όταν η δυτική μουσική είχε ήδη εισχωρήσει στην ελληνική επαρχία επηρεάζοντας τις κύριες μουσικές δραστηριότητες της αστικής τάξης.

¹ Αντίθετα, η δημοτική μουσική έχει αναδειχθεί και πολύ πρόσφατα. Για το θέμα αυτό, βλ. ΤΡΙΑΝΤΗΣ 2008.

² Η έρευνα κατέληξε στη συγγραφή του πτυχιακού μαθήματος, *Το μαντολίνο και οι μαντολινάτες στην Πρέβεζα*, από την Α.Μ. Φατούρου, που ολοκληρώθηκε επιτυχώς στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου υπό την επίβλεψη του Ι. Πλεμμένου.

³ Εφημερίδα *Αγών Πρεβέζης*, Απρίλιος 1965, φ. 464, 1.

Κοινωνικό υπόβαθρο

Για να κατανοηθεί καλύτερα η μουσική κίνηση της Πρέβεζας, θα ενταχθεί πρώτα στο κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο της εποχής. Για τον σκοπό αυτό, στο παρόν κεφάλαιο θα περιγραφούν κάποια γενικά χαρακτηριστικά που αφορούν την κοινωνική διαστρωμάτωση και τον τρόπο διασκέδασης της πόλης κατά το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Όπως θα φανεί πολύ σύντομα, οι κοινωνικές συνθήκες της εποχής αλλά και οι οικονομικές σχέσεις της Πρέβεζας με άλλα ευρωπαϊκά και ελληνικά λιμάνια της Δυτικής Ελλάδας συνέβαλαν στη διαμόρφωση της δυτικοτρόπης μουσικής της παράδοσης. Σε αυτά πρέπει να προστεθεί και η εξοικείωση των Πρεβεζάνων με την ευρωπαϊκή γλώσσα και κουλτούρα κατά τις συχνές περιόδους της Ενετοκρατίας από τον 15^ο αιώνα και εξής.⁴

Η Πρέβεζα βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Ηπείρου, στην είσοδο του Αμβρακικού κόλπου, πολύ κοντά στην Ακαρνανία και σε μικρή σχετικά απόσταση από την αρχαία Νικόπολη. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ο οικονομικός χώρος της πόλης επεκτεινόταν και στον ελαιώνα, αλλά σημείο αναφοράς της οικονομικής ζωής ήταν το λιμάνι, μέσω του οποίου αναπτύσσονταν εμπορικές σχέσεις με ευρωπαϊκές πόλεις, όπως την Τεργέστη, τη Βενετία, το Λονδίνο, τη Μάλτα και τη Γένοβα, αλλά και με ελληνικούς προορισμούς, όπως την Κορώνη και το Μεσολόγγι.⁵ Στις ευρωπαϊκές πόλεις που προαναφέρθηκαν, αλλά κυρίως στην Τεργέστη και τη Βενετία, υπήρχαν ακόμα ισχυρές ελληνικές κοινότητες με οργανωμένη οικονομική και πολιτιστική δράση. Η Τεργέστη ιδίως, ήταν μία από τις πύλες εισόδου της δυτικής πολυφωνικής μουσικής στους ορθόδοξους ελληνικούς ναούς από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.⁶

Η κοινωνική διαστρωμάτωση της Πρέβεζας των αρχών του 20^{ου} αιώνα καθορίστηκε από τη δομή της οικονομίας της που ήταν τριφυής. Έτσι στην κορυφή βρίσκουμε τους «εμπορευόμενους», που ακολουθούνταν από τους «επιτηδευματίες» και είχαν απέναντί τους την πληθέστερη εργατική τάξη. Οι πρώτοι ήταν έμποροι και μεταπράτες που ταξίδευαν στα λιμάνια με τα οποία συνδεόταν η Πρέβεζα για να πουλήσουν ή να αγοράσουν διάφορα αγαθά, τα οποία στη συνέχεια διέθεταν στην αγορά της Πρέβεζας. Οι «επιτηδευματίες» ήταν εύποροι επαγγελματίες που είχαν αποκτήσει τον πλούτο τους από κληρονομιά, προίκα ή την αγορά ενός ελαιώνα. Στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας βρίσκονταν η εργατική τάξη, η οποία αποτελούνταν από λιμενεργάτες, οικοδόμους και ψαράδες.⁷

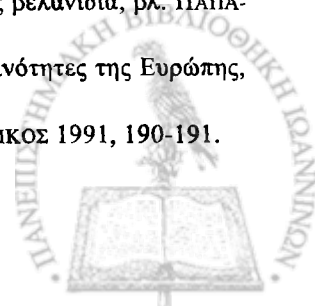
Η ανώτερη τάξη, στην οποία ανήκαν και οι λίγοι επιστήμονες και ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, είχε μεγαλύτερη πρόσβαση στα διάφορα είδη ψυχαγωγίας, τα οποία μπορούσαν να παρακολουθούν και οι γυναίκες. Αλλά και οι «επιτηδευματίες» είχαν δικαίωμα επιλογής στη διασκέδαση, αν και κρατούσαν μια πιο συντηρητική στάση, λόγω του ότι δεν ταξίδευαν όσο οι πρώτοι και δεν είχαν εκτεθεί σε ξένες επιδράσεις. Σε αντίθεση με τις δύο αυτές τάξεις, η διασκέδαση της κατώτερης τάξης ήταν αντρική υπόθεση. Εδώ συναντούμε τον τύπο του μάγκα που είχε ως βασικό στοιχείο της συμπεριφοράς του το αργό, ασταθές βάδισμα, αφού το μεθύσι ήταν καθημερινός τρόπος ζωής. Ο μάγκας περιγράφεται ως μόνιμος θαμώνας των καφενείων στο Σαϊτάν-Παζάρ, εκείνο το σοκάκι κοντά στο λιμάνι όπου βρίσκονταν τα μουσικά καφενεία

⁴ Παραδίδεται ότι το όνομά της η Πρέβεζα το έλαβε από το ιταλικό *provisione* («προμήθεια»). Επί δε Ενετοκρατίας, «η των ευγενών νεολαία εδιδάσκετο την Ιταλικήν γλώσσαν», βλ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 229.

⁵ Στην Τεργέστη εξαγόταν ελαιόλαδο, ενώ στο Λιβόρνο, τη Γενεύη και το Λονδίνο κυρίως βελανίδια, βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993, 127.

⁶ Για την εξάπλωση της πολυφωνικής μουσικής στην Τεργέστη και τις άλλες ελληνικές κοινότητες της Ευρώπης, βλ. ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ 1875.

⁷ Για την κοινωνική διαστρωμάτωση της Πρέβεζας στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 190-191.

της πόλης από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, ή στα άλλα καφενεία της πόλης.

Για την προ του 20^{ου} αιώνα μουσική δραστηριότητα των Πρεβεζάνων δεν διαθέτουμε αξιόπιστες μαρτυρίες. Σύμφωνα πάντως με τον Κωνσταντίνο Καρόμπεη (ιδρυτή της Φιλαρμονικής), ο λαός της Πρέβεζας, ακόμα και πριν την ίδρυση της Φιλαρμονικής, φαίνεται ότι διέθετε ένα στοιχειώδες επίπεδο μουσικής παιδείας. Τον 19^ο αιώνα, η Πρέβεζα είχε επανέλθει στην τουρκική διοίκηση, μετά από έναν αιώνα ενετικής κυρίως αλλά και γαλλικής κυριαρχίας.⁸ Γι' αυτό και το ανατολίτικο χρώμα έγινε πιο έντονο στην καθημερινή ψυχαγωγία των κατοίκων της Πρέβεζας. Οι Πρεβεζάνοι διασκέδαζαν συνήθως με λαϊκά όργανα, όπως βιολί, μπουζούκι ή κλαρίνο, ενώ στις πολυσύχναστες ταβέρνες της εποχής ακούγονταν τουρκοί αμανέδες. Ο λαός επίσης παρακολουθούσε την οθωμανική στρατιωτική μουσική κάθε Παρασκευή (ημέρα αργίας για τους Μουσουλμάνους) στη θέση Παλιοσιάραγα, που ψυχαγωγούσε τους στρατιώτες της Πρέβεζας.

Από την άλλη, η Πρέβεζα, λόγω της θέσης του λιμανιού της, είχε δεχτεί ισχυρές επιδράσεις από τη δύση ήδη από τον 18^ο αιώνα. Αλλά και τον 19^ο αιώνα, η ευρωπαϊκή παρουσία ήταν έντονη, αφού μεγάλο μέρος της Ιταλίας μοιραζόταν μεταξύ της Αυστροουγγρικής και της Γαλλικής Αυτοκρατορίας. Τούτο προκύπτει από την ύπαρξη πέντε υποπροξενείων, τα σημαντικότερα από τα οποία ήταν αυτά της Αυστροουγγαρίας και της Γαλλίας. Μαρτυρούνται επίσης επανησιακές καντάδες που έφταναν από τη γειτονική Λευκάδα. Από τη μαρτυρία αυτή προκύπτει ότι κατά τον 19^ο αιώνα το μουσικό τοπίο της Πρέβεζας ήταν ένα μωσαϊκό από ανατολίτικους ήχους και πιο εκλεπτυσμένους ευρωπαϊκούς σκοπούς.

Μαντολινάτα

Το μουσικό τοπίο της Πρέβεζας μεταβάλλεται εκ νέου με την είσοδο του 20^{ου} αιώνα, με την απομάκρυνση των Τούρκων και την απελευθέρωση της πόλης και της Ηπείρου. Αν τον 18^ο αιώνα η ευρωπαϊκή μουσική εισχώρησε στην ανατολίτικη παράδοση, και τον 19^ο οι δύο παραδόσεις συμβίωσαν η μία δίπλα στην άλλη, τον 20^ο αιώνα η ευρωπαϊκή μουσική άρχισε να υπερσκελίζει την ανατολίτικη και ντόπια παράδοση. Οι δυτικές επιδράσεις δεν προέρχονταν μόνο από τα Επτάνησα, που είχαν αφήσει ήδη το στίγμα τους στην ελληνική έντεχνη μουσική, αλλά και από τη λεγόμενη Εθνική μουσική σχολή (υπό τον Καλομοίρη) που με έδρα την Αθήνα είχε θέσει με σαφήνεια και αποφασιστικότητα τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της ελληνικής μουσικής.⁹ Μέχρι και η δημοτική μουσική της Πρέβεζας επηρεάστηκε από την ευρωπαϊκή μόδα, όπως προκύπτει από το σωζόμενο ρεπερτόριο, που περιέχει τραγούδια που κλίνουν προς το ελαφρό τραγούδι της εποχής.¹⁰

Η ανώτερη τάξη δεν είχε μόνο τις δικές της προτιμήσεις στη μουσική αλλά και τα δικά της στέκια και κέντρα όπου σύχναζε για να απολαύσει το δικό της ρεπερτόριο. Ευρωπαϊκή μουσική ακουγόταν ή παιζόταν κατά τη διάρκεια χοροεσπερίδων που οργανώνονταν σε σπίτια ή καφενεία που νοικιάζονταν για ένα διάστημα. Αυτό ήταν περισσότερο έντονο κατά τη διάρ-

⁸ Η ενετική κυριαρχία έληξε με τη διάλυση της Δημοκρατίας της Βενετίας από την εισβολή των Γάλλων υπό τον Ναπολέοντα (1797).

⁹ Για το φαινόμενο του εξευρωπαϊσμού στην έντεχνη ελληνική μουσική του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, βλ. ΡΩΜΑΝΟΥ 2007.

¹⁰ Όπως η «Γενοβέφα» και η «Χριστίνα», βλ. ΤΡΙΑΝΤΗΣ 2008, 4.

κεια των Απόκρεω και πιο δημοφιλή ήταν το ζαχαροπλαστείο «Κρίνος» και ο κινηματογράφος «Πάνθεον», όπου απασχολούνταν ιδιωτική ορχήστρα.¹¹

Η πρώτη οργανωμένη μορφή άσκησης της δυτικής μουσικής που εντοπίζεται στην Πρέβεζα ήταν οι μαντολινάτες. Το γιατί οι Πρεβεζάνοι απέκτησαν πρώτα μαντολινάτες μπορεί να εξηγηθεί από το ότι τα σύνολα αυτά έδιναν ένα πλούσιο ηχόχρωμα, αφού δεν αποτελούνταν μόνο από μαντολίνα, αλλά και από άλλα έγχορδα όργανα της οικογένειας του μαντολίνου, όπως μάντολες και κιθάρες. Οι Πρεβεζάνοι που είχαν ταξιδέψει στην Ανατολή θα είχαν συναντήσει μαντολινάτες ακόμα και στη Σμύρνη, όπου ονομάζονταν *estudiantinas* και θεωρούνταν πλήρεις ορχήστρες. Τα μουσικά όργανα της μαντολινάτας ήταν πιο εύκολα στην εκμάθηση από τα ανατολίτικα, καθώς είναι όλα έγχορδα με ταστιέρα.¹² Τον 20^ο αιώνα η κιθάρα είχε πάρει τη θέση του κιτταρόνε και το μαντολίνο είχε αντικαταστήσει άλλα όργανα, όπως τη μανδολιόλα και το μανδολοτσέλο.

Στην Πρέβεζα θα γνώριζαν ότι μαντολινάτες υπήρχαν ήδη στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες και σε αρκετές επαρχιακές πόλεις της Ελλάδας.¹³ Η επιλογή αυτή στηρίχτηκε στο ότι το μαντολίνο και η κιθάρα θεωρούνταν όργανα πιο ερασιτεχνικά από το βιολί και το πιάνο, διότι πίστευαν ότι είναι πιο εύκολα και μπορούν να διδαχτούν σε άτομα κάθε ηλικίας. Σε πολλές χώρες του εξωτερικού, ακόμη και στην Αμερική, είχε μειωθεί ο χρόνος σπουδών και αυτό έκανε τα δύο αυτά όργανα να γίνουν πιο προσιτά στον καθένα. Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχαν ιδρυθεί σύλλογοι μαντολινάτας σε πολλές πόλεις της Ελλάδας και ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα όπου έχουμε και περισσότερους από έναν συλλόγους.¹⁴

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι η πρώτη μαντολινάτα της Πρέβεζας ιδρύθηκε το 1912, αμέσως μετά την απελευθέρωση της πόλης και την ενσωμάτωση της Ηπείρου στην ελεύθερη Ελλάδα. Η Μαντολινάτα δημιουργήθηκε από όμιλο φιλόμουσων νέων και ερασιτεχνών ηθοποιών, υπό τη διεύθυνση του Λευκαδίτη μουσικού Δημητρίου Βαλαμόντε.¹⁵ Η Μαντολινάτα έκανε την παρθενική της εμφάνιση εκτελώντας «εκλεκτά κομμάτια» στα διαλείμματα θεατρικών παραστάσεων, ενώ σταμάτησε να λειτουργεί με τον θάνατο του ιδρυτή και μουσικοδιδασκαλου της.¹⁶ Η υπαγωγή της μαντολινάτας σε έναν ευρύτερο όμιλο ήταν συνήθης τακτική της εποχής, που οφείλονταν σε λόγους οικονομικούς και διαχειριστικούς. Για παράδειγμα, δύο χρόνια νωρίτερα, το 1910, ο «Όμιλος Φιλομούσων» Καλαμάτας ίδρυε μαντολινάτα με τη συνδρομή του τοπικού δήμου.¹⁷

Το 1930 συστήθηκε για δεύτερη φορά στην Πρέβεζα χορωδία και μαντολινάτα υπό τη διεύθυνση του Σπύρου Χρόνη. Οι πρόβες γινόταν σε ένα σπίτι κοντά στο κέντρο της πόλης. Μερικά από τα μέλη της μαντολινάτας ήταν οι εξής: Μπάλκος (τον οποίο αποκαλούσαν «Στρατηγό» επειδή είχε σπουδάσει στη Σχολή Ευελπίδων), Αιμίλιος Λάζαρος, Ελευθέριος

¹¹ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 194.

¹² Τα τάστα καθορίζουν τις θέσεις παραγωγής των φθόγγων της χρωματικής κλίμακας, δηλαδή με το πάτημα των δακτύλων μικραίνουν τη χορδή ανά ημιτόνιο. Αρκετά από τα ανατολίτικα όργανα δεν χρησιμοποιούν τάστα και είναι πολύ δύσκολα στην εκμάθηση.

¹³ Στην Καλαμάτα, για παράδειγμα, η πρώτη απόπειρα ίδρυσης μαντολινάτας λαμβάνει χώρα το 1909 με πρωτοβουλία του Συλλόγου Εμποροϋπαλλήλων, βλ. ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ 2006, 110.

¹⁴ Η πρώτη μαντολινάτα στην κυρίως Ελλάδα ήταν η «Αθηναϊκή Μανδολινάτα» που είχε ιδρυθεί το 1900 από τον Κεφαλλονίτη Διονύσιο Λαυράγκα, βλ. ΜΟΤΣΕΝΙΓΟΣ 1958, 336.

¹⁵ Γεννήθηκε στη Λευκάδα το 1879 και το κύριο επάγγελμά του ήταν κουρέας. Έπαιξε κρουστά, μαντολίνο και κιθάρα. Διετέλεσε μουσικός μπάντας και αρχιμουσικός μαντολινάτας. Πέθανε στην Πρέβεζα.

¹⁶ Συνέντευξη του Κωνσταντίνου Καρόμππη, εκτελωνιστή και ιδρυτή της Φιλαρμονικής, στον Θωμά Λούτση στην εφημερίδα *Βήμα*, 11.3.1953, βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 359.

¹⁷ ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ 2006, 111.

Παγγές και Χρόνης (αδερφός του Σπύρου Χρόνη). Δεν είναι γνωστές οι συναυλίες της μαντολινάτας αυτής.¹⁸ Η μαντολινάτα διαλύθηκε το 1940, με την έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, όταν σταμάτησαν και οι πρόβες της φιλαρμονικής. Στις 9 Νοεμβρίου 1949 συστήνεται χορωδία με «τις καλές και καλλιεργημένες πρεβεζάνικες φωνές» και τη βοήθεια του αρχιμουσικού Ερρίκου Τσιγκόλη. Η πρώτη συναυλία έγινε 80 ημέρες μετά την συγκρότησή της.¹⁹ Η τελευταία απόπειρα δημιουργίας μαντολινάτας το 1952 από τον Ερρίκο Τσιγκόλη δεν ευδοκίμησε.

Φιλαρμονική

Οκτώ χρόνια μετά την ίδρυση της μαντολινάτας, εμφανίζεται η πρώτη φιλαρμονική της Πρέβεζας, η οποία ιδρύθηκε το Ιούνιο του 1920 με πρωτεργάτη και εμπνευστή της τον Κωνσταντίνο Καρόμπεη. Στην πρώτη συνάντηση του συλλόγου στο δημαρχιακό κατάστημα, ο ιδρυτής τόνισε ότι το κινούν αίτιον ήταν γι' αυτόν «το μουσικόν αίσθημα», εξαιτίας του οποίου οι σκέψεις του «διαρκώς επτερούγιζαν γύρω από μία φανταστική δημιουργία Φιλαρμονικής». Ο ιδρυτής εμφανίστηκε αποφασισμένος, αφού, παρά τις δυσκολίες που διέβλεπε, αποδύθηκε στο εγχείρημα «χωρίς κανένα δισταγμό». Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πληροφορία του ότι το εγχείρημα οφειλόταν για άλλη μια φορά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, αφού άρχισε να δραστηριοποιείται χωρίς να ζητήσει «ουδενός την βοήθειαν».²⁰

Μετά την προσωπική εξομολόγηση του ιδρυτή, ακολούθησε η ανάγνωση του καταστατικού, το οποίο ολοκληρώθηκε με την ανακοίνωση της ονομασίας «Ορφεύς». Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι το όνομα αυτό είχε ήδη χρησιμοποιηθεί και για άλλες τοπικές φιλαρμονικές, με πρώτη αυτή της Ζακύνθου (1889) και αμέσως μετά της Καλαμάτας (1890).²¹ Έπειτα αποφασίστηκε ο εξοπλισμός της Φιλαρμονικής με όργανα και άλλα αναγκαία είδη. Προκειμένου να αυξηθούν τα έσοδά της ο ιδρυτής της οργάνωνε θεατρικές παραστάσεις, όπου πρωταγωνιστούσε ο ίδιος αλλά και δημόσιους χορούς, ενώ μεγάλος αριθμός εγγράφων στάλθηκαν στην Ιταλία, για την άμεση προμήθεια μουσικών οργάνων. Πρώτος μουσικοδιδάσκαλος ορίστηκε ο Αναστάσιος Ρομποτής, που παρέμεινε για κάποιο χρονικό διάστημα, και στη συνέχεια ο Δημήτρης Αρώνης.²²

Η μπάντα είχε ως έμβλημα την άρπα, ενώ το διοικητικό συμβούλιο εφοδίασε τους μουσικούς με μαύρες στολές για τον χειμώνα και λευκές για το καλοκαίρι. Όσον αφορά τον μισθό, οι μουσικοί δεν πληρώνονταν εκτός από τους «επαναλήπτορες» (τα σταθερά μέλη), οι οποίοι έπαιρναν βέβαια ελάχιστο χρηματικό πόσο. Τα οικονομικά της φιλαρμονικής εξασφαλιζόνταν από μηνιαίες συνδρομές (5 δρχ.) και από την πώληση των προβίων των ζώων που σφάζονταν το Μεγάλο Σάββατο. Ακόμη, την παραμονή κάθε γιορτής η Φιλαρμονική περιφέρονταν από σπίτι σε σπίτι παίζοντας διάφορα εμβατήρια προς τιμήν των εορταζόντων, οι οποίοι με τη σειρά τους έριχναν τον οβολό τους στο κουτί. Τα χρήματα αυτά τα μοιράζονταν οι μουσικοί, ξε-

¹⁸ Μαρτυρία Ελευθέριου Παγγέ στην Αικ. Φατούρου (Ιούλιος 2008).

¹⁹ Μαρτυρία Αγνής Γιαννουλάτου-Κουρεμένου στην Αικ. Φατούρου (Ιούλιος 2008).

²⁰ «Το μουσικόν αίσθημα με κατείχε και οι σκέψεις μου διαρκώς επτερούγιζαν γύρω από μία φανταστική δημιουργία Φιλαρμονικής, διά την ίδρυσίν της οποίας ήρχισα χωρίς κανένα δισταγμό να σκέπτομαι και να ενεργώ χωρίς να επικαλεσθώ ουδενός την βοήθειαν και από σκοπού να εργάζομαι σιωπηρά», εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών*, έτος ΚΓ, φύλλο 5856, 24 Ιανουαρίου 1952, 3.

²¹ Για την ίδρυση της φιλαρμονικής της Ζακύνθου «Ορφεύς» και τις δραστηριότητές της, βλ. ΤΖΕΡΜΠΙΝΟΣ 1996, 46.

²² Εφημερίδα *Ηπειρωτικός Αγών*, έτος ΚΓ, φύλλο 5856, 24 Ιανουαρίου 1952, 3.

χωρίζοντας το ποσοστό του Καταστήματος και του Αρχιμουσικού. Κάτι παρόμοιο γινόταν και την παραμονή της Πρωτοχρονιάς, όταν η Φιλαρμονική περιφερόταν στους δρόμους της Πρέβεζας παιανίζοντας τα κάλαντα.

Η εγγραφή μαθητών υπήρξε αθρόα και η διδασκαλία τους δεν άργησε να ξεκινήσει. Έτσι, οκτώ μήνες αργότερα (στις 25 Μαρτίου του 1921), στην πλατεία του Διοικητηρίου, εμφανίστηκαν 40 εκτελεστές για να παρουσιάσουν στο κοινό τους καρπούς των κόπων τους. Οι εκδηλώσεις της Φιλαρμονικής μεταξύ 1920-1938 γίνονταν τα καλοκαίρια, όπου εμφανίζονταν με πλήρες πρόγραμμα στη Βρυσούλα κάθε Κυριακή. Το πρόγραμμα τους περιελάμβανε: α) Μαρς, β) Συμφωνία, γ) Όπερα ή Οπερέτα, δ) Βάλς ή επίκαιρα από διάφορες ελληνικές οπερέτες και στο τέλος ένα Μαρς.²³ Η Φιλαρμονική έκανε την εμφάνιση της και σε όλες τις θρησκευτικές και εθνικές γιορτές, αλλά και σε άλλες εκδηλώσεις, όπως σε εγκαίνια. Η ύπαρξη Φιλαρμονικής στην Πρέβεζα επιβεβαιώνεται και από τον ποιητή Κ. Καρυωτάκη στο ποίημα του «Πρέβεζα».²⁴

Πιο συγκεκριμένα, η φιλαρμονική παιάνιζε την πρώτη κάθε νέου έτους, στην εορτή των Θεοφανείων, στην εορτή του Αγίου Χαραλάμπους, στην εθνική επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, κατά την περιφορά του Επιταφίου τη Μεγάλη Παρασκευή, το Μεγάλο Σάββατο, στην ακολουθία της Αγάπης την Κυριακή του Πάσχα, στην εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (15 Αυγούστου), στην Εθνική εορτή της Πολεμικής Αρετής των Ελλήνων (3 Σεπτεμβρίου), στη τοπική εθνική εορτή της 21^{ης} Οκτωβρίου για την απελευθέρωση της Πρέβεζας και στην επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου. Εκτός αυτών, το σωματείο διοργάνωνε ιδιωτικές αλλά και δημόσιες συναυλίες που προγραμματιζόνταν από το Δ.Σ. Τέλος, συμμετείχε σε άλλες εθνικές και τοπικές εορτές που καθορίζονταν από τη νομαρχία και το Δ.Σ.

Με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου κάθε δραστηριότητα του σωματείου αναστάλη για μερικά χρόνια, ενώ χάθηκαν αρχεία, παρτιτούρες και μουσικά όργανα. Στις 28 Οκτωβρίου 1945, η Φιλαρμονική κάνει την πρώτη της μεταπολεμική εμφάνιση και λαμβάνονται άμεσες αποφάσεις για την ανασυγκρότησή της. Σκοπός του Σωματείου ήταν η καλλιέργεια και διάδοση της μουσικής στην Πρέβεζα αλλά και η σύσταση χορωδίας και σχολής με δωρεάν διδασκαλία μαθητών, καθώς και η ηθική ανύψωση των μελών της. Η εγγραφή ενός μέλους απαιτούσε την υποβολή εγγράφου αιτήσεως και τη συμπλήρωση του 21^{ου} έτους ηλικίας. Παράλληλα ο ενδιαφερόμενος αποκτούσε το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι 4 μήνες μετά την υποβολή της αίτησής του και εφόσον είχε εκπληρώσει κάθε οικονομική του υποχρέωση. Επιπλέον, η θητεία του επταμελούς Δ.Σ. μειώνεται στα 2 χρόνια από τη Γενική Συνέλευση των μελών αντί για 5 χρόνια. Οι υποχρεώσεις των μουσικών της Φιλαρμονικής ήταν να παιανίζουν σε θρησκευτικές και εθνικές εορτές και παρελάσεις, χωρίς ιδιαίτερη αμοιβή.²⁵

Μία από τις πρώτες ενέργειες του Δ.Σ. ήταν η πρόσληψη μουσικοδιδάσκαλου (θέση την οποία κατέλαβε ο Ερρίκος Τσιγκόλης), ειδικού γραμματέα και επιστάτη. Τον Μάιο της ίδιας χρονιάς, ιδρύεται η «Μουσική Σχολή» από τη Φιλαρμονική και η εκλογή των οργάνων ανατίθεται αποκλειστικά στον Αρχιμουσικό. Οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να παρέχουν τις υπηρεσίες τους στη Φιλαρμονική για δύο χρόνια χωρίς οικονομικά οφέλη. Παράλληλα με τη «Μουσική Σχολή», δημιουργείται Ωδείο με τμήματα βιολιού, κιθάρας και μαντολίνου και η έναρξη των μαθημάτων γίνεται την 1^η Ιουνίου του 1951 με την παραλαβή μόνο μιας κιθάρας και ενός βιολιού. Η άρπα συνεχίζει να είναι το έμβλημα της Φιλαρμονικής, αγοράζονται εφτά

²³ Βλ. ΒΑΓΓΕΛΗ 1994, 17.

²⁴ «Την Κυριακή θ' ακούσουμε την μπάντα» (στίχος 14), βλ. ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ 1972, 141.

²⁵ Καταστατικό ιδρύσεως φιλαρμονικής.

κονκάρδες μικρές για το Δ.Σ. και 30 αργυρές για τους μουσικούς κι τον Αρχιμουσικό, ενώ η σημαία που κατασκευάζεται φέρει άσπρο και μπλε μεταξωτό ύφασμα στο σχήμα του Συντάγματος με τον τίτλο της Φιλαρμονικής και στη μέση μία χρυσή άρπα.²⁶

Το 1951, ξεκινούν οι συναυλίες της Φιλαρμονικής εκτός Πρέβεζας, όπως στη Βόνιτσα και τη Φιλιπιάδα, και συνεχίζονται οι εμφανίσεις της τις Κυριακές. Το 1953, ύστερα από πρόταση του προέδρου Καραμουστάκη οργανώνεται τιμητική εκδήλωση για τον ιδρυτή της Φιλαρμονικής Κ. Καρόμπεη.²⁷ Το 1955, τη διεύθυνση του Ωδείου εγχόρδων της Φιλαρμονικής αναλαμβάνει ο Ελευθέριος Παγγές. Το ωδείο λειτούργησε για πέντε χρόνια και διδάσκονταν βιολί, πιάνο, ακορντεόν, κιθάρα και θεωρητικά. Το 1963, ιδρύεται η «Παντίνα» της Φιλαρμονικής, στην οποία λαμβάνουν μέρος ανήλικα αγόρια και κορίτσια.²⁸ Το 1967 η Φιλαρμονική αποκτά νέα στέγη, στην οποία παραμένει μέχρι και σήμερα.

Στα 89 χρόνια ζωής της, η φιλαρμονική «Ορφεύς» αποτέλεσε σημαντική πηγή ψυχαγωγίας του λαού, ενώ κατά τη διάρκεια της μουσικής της πορείας, δίδασκε τη μουσική δωρεάν σε όλους τους πολίτες της Πρέβεζας. Η λειτουργία του «Ορφέα» έδωσε μια άλλη διάσταση στη μουσική ζωή της Πρέβεζας, και μια ώθηση για τις πρωτοβουλίες και δραστηριότητες που έλαβαν χώρα στη μουσική της Πρέβεζας.²⁹ Επιπλέον, όπως συνέβαινε και με ομοειδή σωματεία σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, έγινε ο κύριος προπαγανδιστής της ευρωπαϊκής μουσικής στην Πρέβεζα.

Καντάδες – Χορωδίες

Άλλος τρόπος διασκέδασης των κατοίκων της Πρέβεζας ήταν οι καντάδες, που ακούγονταν όχι μόνο στους δρόμους αλλά και στο θέατρο. Από τους Πρεβεζάνους συνθέτες, στιχουργούς και κανταδόρους ξεχώρισαν οι Τάκης Ζαλακώστας, Σπύρος Παπαστεφάνου, Σπύρος Δήμας, Σπύρος Χρόνης, Γιάννης Τάλλαρς και Κίμων Μαρκής. Το 1933 παρουσιάστηκε μια επιθεώρηση σε κείμενα του Γιάννη Τάλλαρς και μουσική του Κίμωνα Μαρκή, που περιείχε τραγούδια ανάμεσα στα σατυρικά κείμενα. Το κεντρικό τραγούδι της επιθεώρησης είχε τίτλο «Κάθε Πρεβεζάνα» και γράφτηκε (στίχους και μουσική) πιθανότατα από τον Σπύρο Χρόνη. Το τραγούδι ερμήνευσαν η Αγνή Τσακαλώτου (για την οποία λέγεται ότι γράφτηκε), ο Φώβτας Κατσιοβοφόρος και ο Λύσανδρος Βασιλάς.³⁰

Το τραγούδι αυτό συνέχισε να ακούγεται για πολλά χρόνια στο ρεπερτόριο των Πρεβεζάνων κανταδόρων μαζί με άλλα τραγούδια. Το 1935 δημιουργήθηκε μια ομάδα από τους Δήμα (πιάνο), Ελευθέριο Παγγέ (ακορντεόν-κιθάρα), Αμίλιο Λάζαρο και Κώστα Τσακαλώτο (φλάουτο), οι οποίοι συνήθως περιφέρονταν στην πόλη γεμίζοντας τις γειτονιές με τις μελωδίες

²⁶ Πρακτικό Δ.Σ. Φιλαρμονικής 12, 29.5.1949.

²⁷ Πρακτικό Δ.Σ. Φιλαρμονικής 84, 13.6.1953.

²⁸ Πρακτικό Δ.Σ. Φιλαρμονικής 4, 20.7.1963.

²⁹ Παρακάτω έχουν καταχωρηθεί τα ονόματα όλων των αρχιμουσικών που πέρασαν από τη διεύθυνση της φιλαρμονικής: Ρομποτής Αναστάσιος, Αρώνης Δημήτρης, Τσιγκόλης Ερρίκος (1949-1956), Παπαβλασόπουλος Αντώνης (1957-1958), Κτενάς Γεώργιος (1958), Κουρούκλης Ανδρόνικος (1970), Κτενάς Γεώργιος (1974), Κακίτσης Γεώργιος (1976), Γιωτόπουλος Σωκράτης (1984), Τσινιόλης Μάριος (1987), Κτενάς Γεώργιος (1987), Χυτήρης Σπύρος (1987), Κρεμόνας Σπυρίδων (1989), Βλάχος Δημήτρης, Μαντήλας Αχιλλέας, Λαμπρακούλης Χαράλαμπος. Βλ. ΦΑΤΟΥΡΟΥ 2007.

³⁰ Βλ. ΜΑΚΡΗΣ 2001, 43.

τους. Παρότι η αστυνομία τους δίωκε για διατάραξη κοινής ησυχίας οι κάτοικοι τους άκουγαν με ευχαρίστηση.³¹ Όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, οι καντάδες άνθισαν μέχρι τη δεκαετία του 1960.

Η ευρωπαϊκή μουσική διδασκόταν όμως και στα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Πρέβεζας από εξειδικευμένους δασκάλους. Πρώτος καθηγητής μουσικής στο Γυμνάσιο της Πρέβεζας μετά την απελευθέρωση διορίζεται ο Δαπέργολας, ενώ αργότερα αναφέρεται ο Γιάννης Στεριώτης,³² που παρέμεινε στην Πρέβεζα μέχρι το 1941, αν και μέχρι το 1966 δεν αναφέρεται άλλος καθηγητής μουσικής στο Γυμνάσιο. Παρά την έλλειψη ειδικού καθηγητή, οι μουσικές δραστηριότητες του σχολείου δεν σταμάτησαν, καθώς ήδη από το 1945 συναντάμε τη γυμνάστρια Διονυσία Ρέντζου-Σαββοπούλου να καταρτίζει χορωδία που συμμετείχε σε εορταστικές εκδηλώσεις, εθνικές επετείους και κυριακάτικες λειτουργίες στην εκκλησία.³³

Επίλογος

Η αστική μουσική της Πρέβεζας του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα επηρεάστηκε από τη Δύση λόγω της μεγάλης ανάπτυξης του λιμανιού της και της σύνδεσής της με άλλα ευρωπαϊκά λιμάνια. Αν οι κατώτερες τάξεις διασκέδαζαν ακόμα με τη δημοτική μουσική, το ρεμπέτικο τραγούδι και τους λαϊκούς οργανοπαίχτες, οι ανώτερες τάξεις αρέσκονταν στη δυτικού τύπου ψυχαγωγία, την οποία προσέφεραν η μαντολινάτα αρχικά, και αμέσως μετά η φιλαρμονική με τα ωδεία και τις χορωδίες της, που παρείχαν στους φιλόμους κατοίκους της Πρέβεζας σημαντικές δυνατότητες μουσικής εκπαίδευσης και καλλιέργειας. Οι παραπάνω φορείς της αστικής μουσικής καλλιέργησαν την ευαισθησία των φιλόμους Πρεβεζάνων και έθεσαν τη βάση για την οργάνωση και εξέλιξη της σύγχρονης μουσικής ζωής της Πρέβεζας.

ΩΣΘ

Abstract

Ioannis PLEMMENOS & Katerina-Myrto FATOUROU: *Musical activity in the greek city of Preveza in the 1st half of the 20th century: brass band, mandolin ensembles, serenades, choirs*

Preveza was an important developed commercial centre in early 20th century north-western Greece, since it was the only port of Epirus (before the rise of the close-by port of Igoumenitsa). Despite the fact that Preveza had remained outside the confines of the modern-Greek state, its development during the 19th century was rapid, particularly in the economic

³¹ Βλ. ΒΑΓΓΕΛΗ 1994, 142.

³² Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 361.

³³ Βλ. ΒΑΓΓΕΛΗ 1994, 138.

sphere. After its liberation from the Turks by the Greek army in 1912, its intellectual and artistic activity followed suit. Preveza became the gateway of the European intellectual and artistic tendencies to Epirus. This is due to 1) its geographic situation (neighboring the Italian-influenced Eptanisa islands) and 2) its Venetian and (to a lesser extent) French occupation during the 18th century. Therefore, after its liberation, Preveza saw the establishment of music societies with polyphonic choirs hosting regular concerts, mandolin ensembles offering classes for both men and women, a brass band being not restricted to the accompaniment of official events but assuming the role of disseminator of European popular tunes of the time, and amateur cantors roaming the streets of the city in the summer nights while serenading for the sake of their beloved. This paper attempts for a first time to present in a systematic (albeit concise) way the musical activity in pre-2nd World War Preveza, a time characterized as its belle-epoque. The relevant information and the analysis of the material has been undertaken by a research group formed by students of the Department of Musical Studies, Ionian University, Corfu, under the direction of John Plemmenos, assistant professor of the said university. The paper is supported by a powerpoint presentation and authentic recordings.

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1991, *Πρέβεζα 1945-1990: Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης (Λαογραφική εξέταση)*, Πρέβεζα
- ΒΑΓΓΕΛΗ Θ., 1994, *Η μουσική ζωή της Πρέβεζας από την απελευθέρωσή της μέχρι σήμερα (1912-1994)*, Θεσσαλονίκη (διπλωματική εργασία)
- ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ Ε., 1875, *Περί της μουσικής των Ελλήνων και ιδίως της εκκλησιαστικής*, Τεργέστη
- ΚΑΡΥΩΤΑΚΗΣ Κ., 1972, *Ποιήματα και πεζά*, Αθήνα
- ΜΑΚΡΗΣ Θ.Χ., 2001, *Κανταδόροι της Πρέβεζας (1925-2000)*, Ιωάννινα
- ΜΟΤΣΕΝΙΓΟΣ Σ., 1958, *Νεοελληνική μουσική: Συμβολή εις την ιστορίαν της*, Αθήνα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1993, *Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του Καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα*, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 119-132
- ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ Ι., 2006, *«Καλλιτεχνικών προοδεύομεν»: Η διείσδυση της δυτικής μουσικής στην ελληνική επαρχία 1890-1912*, Καλαμάτα
- ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ», 2002, *Οδοιπορικό στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΡΩΜΑΝΟΥ Κ., 2007, *Ιστορία της έντεχνης ελληνικής μουσικής*, Αθήνα
- ΤΖΕΡΜΠΙΝΟΣ Σ., 1996, *Φιλαρμονικά Ζακύνθου (1816-1960)*, Ζάκυνθος
- ΤΡΙΑΝΤΗΣ Β., 2008, *Η Δημοτική μουσική στην Πρέβεζα τα τελευταία χρόνια της ακμής του λιμανιού (1930-1960)*, Άρτα (Διδακτορική διατριβή)
- ΦΑΤΟΥΡΟΥ Α.Μ., 2007, *Ευρετηρίαση ονομάτων των πρακτικών του Διοικητικού Συμβουλίου της Φιλαρμονικής «ΟΡΦΕΑΣ»*, Πρέβεζα

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ένα τμήμα της μαντολινάτας της Πρέβεζας
από τη δεκαετία του 1920
(Αρχείο Πολιτιστικού Συλλόγου «Πρέβεζα»)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Μια από τις παλαιότερες φωτογραφίες της Φιλαρμονικής,
που χρονολογείται από το 1922
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 24-25)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Κανταδόροι σε υπαίθρια διασκέδαση γύρω στα 1925
(ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΡΕΒΕΖΑ» 2002, 27)

*Η Πρέβεζα και η ηπειρώτικη παράδοση
του θεάτρου σκιών*

ΝΕΩΤΕΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ ΣΚΙΩΝ δίνουν έμφαση στις προφορικές παραδόσεις της συντεχνίας σχετικά με ορισμένα ζητήματα απαρχής: την ύπαρξη ή όχι του Γιάννη Μπράχαλη που κατά τις παραδόσεις αυτές έφερε το είδος στην Ελλάδα¹ και την εφεύρεση του Μπαρμπα-Γιώργου, εκείνης της φιγούρας που ήταν και η πιο δημοφιλής απ' όλο το θίασο των χάρτινων ηρώων του Μπερντέ.² Όπως δείχνει η περίπτωση της προφορικής παράδοσης για τον Εβραίο Ιακώβ στην αυλή του Αλή πασά των Ιωαννίνων, μπορεί να πρόκειται για μυθεύματα τα οποία ωστόσο έχουν και έναν πυρήνα αλήθειας και ιστορικής πραγματικότητας: ο μετέπειτα σύντροφος του Λόρδου Βύρωνα στην Ελλάδα Hobhouse, βλέπει στα 1809 παράσταση σε καφενείο της πόλης παιγμένη από Εβραίο.³ Έτσι, η συλλήβδην απόρριψη της ύπαρξης της ηπειρώτικης παράδοσης του Καραγκιόζη, η οποία αποτελεί την πιο σημαντική προσαρμογή του ανατολίτικου θεάματος στα ελληνικά συμφραζόμενα πριν ακόμα από τις μεταρρυθμίσεις του Μίμαρου στην Πάτρα του 1890,⁴ όπως την επιχείρησε παλαιότερα ο Σπύρος Μελάς⁵ και πιο πρόσφατα ο Γρηγόρης Σηφάκης, αποδεικνύεται αβάσιμη επιφύλαξη,⁶ η οποία δεν συνάδει και με την γενικότερη ιστορική κατάσταση και διάδοση του είδους στα τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια, όπου κάθε μεγαλύτερη πόλη, κατά τεκμήριο ήδη από το 17^ο αιώνα, αλλά αποδεδειγμένα από το 18^ο και 19^ο αιώνα, γνωρίζει το θέαμα,⁷ και θα ήταν περιεργό, το σπουδαίο και φημισμένο οικονομικό και πνευματικό κέντρο της Ηπείρου να μην είχε τέτοιο θέαμα, μιας που ο Αλή πασάς ήταν και φίλος των θεαμάτων,⁸ και κάθε τοπικός πασάς προσπάθησε να μιμηθεί την αυλή του Σουλτάνου στην Κωνσταντινούπολη.⁹

Πρόσφατη μελέτη¹⁰ του Βασίλη Γαλάνη ξεκαθαρίζει ορισμένα ζητήματα σχετικά με τους δύο κορυφαίους караγκιοζοπαίχτες της ηπειρώτικης παράδοσης, και οι δύο τους από την Πρέβεζα, αλλά και για τον Γιάννη Ρούλια από την Αμφιλοχία, τον υποτιθέμενο εφευρέτη της

¹ ΧΑΤΖΗΠΙΑΝΤΑΖΗΣ 2007.

² ΜΠΙΡΗΣ 1952· 1957.

³ HOBHOUSE 1813, 183-184.

⁴ ΠΟΥΧΝΕΡ 1985· PUCHNER 2006.

⁵ ΜΕΛΑΣ 1952-1953.

⁶ ΣΗΦΑΚΗΣ 1984, 19.

⁷ PUCHNER 1997.

⁸ BAUD-BOUVY 1984, 61 (με τις πηγές).

⁹ MANZOUR 1827, 182.

¹⁰ Για τη βιβλιογραφία του ελληνικού θεάτρου σκιών βλ. ΠΟΥΧΝΕΡ 1976-1978· 1979-1981· 2009.

μορφής του Μπάρμπα-Γιώργου.¹¹ Εστιάζει την προσοχή του στους δύο Πρεβεζάνους καραγκιοζοπαίχτες Βασίλειο Λάχο ή Λάλο (ή Ντάλας ο Καραγκιόζης)¹² –το επώνυμο δεν έχει ξεκαθαριστεί–, που έπαιζε με το ψευδώνυμο Τσίλια, ηπειρώτικο χαϊδευτικό του Βασίλη, και εσφαλμένα έχει περάσει στην ιστορία ως Βασίλης Τσιλιάς. Ο Τσίλιας έπαιζε από το 1912 ως το 1915 στο περιβόλι του Αγίου Δημητρίου, απέναντι από το Μεχτέπ. Πέθανε πάμφτωχος το Νοέμβρη του 1942.¹³ Ο δεύτερος είναι ο Ιωάννης Τσακαλώτος, που έπαιζε με το ψευδώνυμο Πλιάκος ή Πλιάκας κι από λάθος έμεινε στην ιστορία ως Λιάκος ο Πρεβεζάνος.¹⁴ Το ακατανόητο εκτός Ηπείρου ψευδώνυμο μετατράπηκε σε Λιάκος, εκδοχή που καθιερώθηκε περνώντας στις γραπτές πηγές.¹⁵ Παραστάσεις του μαρτυρούνται το 1913 στο κέντρο της πόλης.¹⁶ Και ο Λιάκος ο Πρεβεζάνος, όπως τον αναφέρουν οι μελετητές, ήταν εκείνος ο άνθρωπος που παίζει πρώτος την παράσταση «Ο Μεγαλέξαντρος και το καταραμένο φίδι», σημαδιακή παράσταση για το ελληνικό θέατρο σκιών, γιατί εντάσσει τον οθωμανικό *Karagöz* στην ελληνική λαϊκή παράδοση, χρησιμοποιώντας τις γραπτές και προφορικές παραδόσεις για τον Μεγαλέξανδρο, την δρακοντοκτονία από το προφορικό παραμύθι για τον δρακοντοκτόνο ήρωα και το «φίδι» από τις εικονογραφικές παραστάσεις του Αγίου Γεωργίου,¹⁷ ενώ παρόμοιες φιγούρες υπάρχουν ήδη στις μυθολογικές παραστάσεις του οθωμανικού θεάτρου σκιών.¹⁸

Κατά τις απόψεις του Καλονάρου η ηπειρώτικη παράδοση δημιούργησε και τα πατριωτικά έργα των ηρωικών παραστάσεων του Καραγκιόζη, όπου ο κωμικός ήρωας μαζί με τον διαλεκτικό του θίασο περνάει σε δεύτερη μοίρα, υποθέτοντας πως οι παραστάσεις αυτές δημιουργήθηκαν στα στρατεύματα.¹⁹ Η υπόθεση δεν στερείται πιθανότητας, αν και πρέπει να υπολογίσουμε και τις λόγιες και γραπτές θεατρικές πηγές, που τροφοδοτούν το είδος: τα πατριωτικά ιστορικά μυθιστορήματα και τα πατριωτικά δράματα για το '21 στο θέατρο.²⁰ Για το θέμα της γλώσσας στις παραστάσεις των Ιωαννίνων, όπου ο Καλονάρος θέλει την ελληνική, δεν χρειάζεται σήμερα να επιμείνουμε: οι κουκλοπαίχτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν συνήθως αλλόθρησκοι μη Μουσουλμάνοι (Εβραίοι, Αρμένιοι, τσιγγάνοι και Έλληνες) και πολύγλωσσοι, όπως αποδεικνύουν τα τεκμήρια από το Βουκουρέστι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα (τουρκικά, ελληνικά, βλάχικα)²¹ και από την περιγραφή παράστασης στην Χαλκίδα το 1879 («μιξοβαρβαροτουρκοϊταλοελληνικόν»)²²

Πιο σημαντικό είναι το γεγονός πως ο Γαλάνης στο πρόσφατα δημοσιευμένο μελέτημά του μπορεί να εξακριβώσει τις χρονολογίες γέννησης και θανάτου του Γιάννη Ρούλια: γεννιέται το 1872 στην Αμφιλοχία και πεθαίνει το 1905 (όχι το 1908) μόλις 33 ετών.²³ Θεωρείται γενάρχη των ηπειρώτικων Καραγκιοζοπαιχτών, αλλά οι εξακριβωμένες τώρα χρονολογίες της ζωής του δεν συνηγορούν υπέρ αυτής της εκδοχής. Υπάρχει και μια προφορική παράδοση,

¹¹ ΓΑΛΑΝΗΣ 2009.

¹² BAUD-BOUY 1984, 63 (πίν. VII)· PUCHNER 1975, 71, 219 (αφ. 129).

¹³ ΒΑΣΙΛΑΣ 1979.

¹⁴ PUCHNER 1975, 71, 215 (αφ. 71).

¹⁵ ΓΑΛΑΝΗΣ 2009, 49.

¹⁶ ΒΑΣΙΛΑΣ 1979.

¹⁷ ΠΟΥΧΝΕΡ 1985, 43 εξ., 60 εξ.

¹⁸ ΖΑΚΗΟΣ-ΠΑΡΑΖΑΗΑΡΙΟΥ 1975, 36.

¹⁹ ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ 1977, 59 εξ., 64 εξ., 98.

²⁰ ΠΟΥΧΝΕΡ 2001.

²¹ ΠΟΥΧΝΕΡ 1984.

²² ΚΟΚΚΙΝΗΣ 1975.

²³ ΓΑΛΑΝΗΣ 2009, 47 εξ.

πως έχει παίξει και στην τουρκοκρατούμενη Πρέβεζα.²⁴ Με τις χρονολογίες αυτές πέφτει στο κενό και η θεωρία το Δημ. Μόλλα, πως ο Ρούλιας ήταν από το 1860 ως το 1862 βοηθός του Ηλία του Ηπειρώτη στον Κραβασαρά,²⁵ αλλά η υπόθεσή του πως ο Μίμαρος και ο Ρούλιας είδαν τον Μπαρμπα-Γιώργο για πρώτη φορά στον Έπαχτο σε παράσταση του Πρεβεζάνου Βασίλη Τσίλια κερδίζει έδαφος.²⁶ Μολοντούτο η άποψή του πως έχει γνωρίσει ακόμα τον μυθικό Εβραίο Ιάκωβο των Ιωαννίνων δεν μπορεί να ευσταθεί για χρονολογικούς λόγους. Αυτή την παράδοση την αναφέρει πρώτη φορά ο Τζούλιο Καϊμης το 1935 και την αντλεί από το στόμα του караγκιοζοπαίχτη Παντελή Μελίδη.²⁷ Παραστάσεις του Ρούλια στην τουρκοκρατούμενη εν μέρει Ήπειρο μετά το 1890 είναι πιθανές, γιατί αναφέρεται σε εφημερίδες της εποχής πως είναι «πασίγνωστος ανά την Ελλάδα και Τουρκία».²⁸ Η πιθανότητα ο Μίμαρος και ο Ρούλιας να έχουν δανειστεί τη φιγούρα του Μπαρμπα-Γιώργου από τους Ηπειρώτες караγκιοζοπαίχτες, είναι αρκετά μεγάλη: αν όχι από τον Τσίλια, που ίσως να είναι συνομήλικος του Ρούλια –και η διαμόρφωση και διάδοση ενός διαλεκτικού χαρακτήρα με σαφή χαρακτηριστικά απαιτεί κάποιο χρόνο– τότε από παλαιότερους Ηπειρώτες караγκιοζοπαίχτες.

Γιατί όμως φέρεται ο Ρούλιας με τόση συχνότητα ως εφευρέτης της αγαπητής φιγούρας, ενώ η έμπνευση είναι μάλλον του Μίμαρου; Η απάντηση είναι απλή: επειδή ονόμασε τη σκηνή του «Θέατρον ο Μπαρμπαγιώργος», και οι εφημερίδες γύρω στη στροφή του 1900 είναι γεμάτες με προβλέψεις, πως σε λίγο ο δημοφιλής Μπαρμπα-Γιώργος θα εκτοπίσει τον ίδιο τον Καραγκιόζη από την οθόνη, πρόβλεψη που δεν επαληθεύθηκε, ίσως και λόγω του πρόωρου θανάτου του Ρούλια. Ορισμένοι μελετητές θέλουν να δουν και μια συσχέτιση με τον οθωμανικό Baba-Himmat από την Ανατολία, παρόμοιο άξεστο βουνήσιο με τσεκούρη και μεγαλύτερες διαστάσεις από τις άλλες φιγούρες,²⁹ αλλά η δημοφιλία της φιγούρας συνδέεται οπωσδήποτε με τα ρουμελιώτικα στρατεύματα πριν το 1897, και την αμφίσημη αντίδραση του κοινού, που από τη μια τον περιφρονεί ως απροσάρμοστο επαρχιώτη στην πρωτεύουσα (αγαπητό θέμα και του κωμειδυλλίου),³⁰ από την άλλη αποτελεί την ενσάρκωση του παλαιού ιδανικού της λεβεντιάς και της τόλμης, η οποία χρειάζεται και πάλι για τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897.³¹ Και δίπλα σ' αυτό θα πρέπει να προσθέσω, πως η μορφή του έχει σημαντική προϊστορία στην ελληνική διαλεκτική κωμωδία του 19^{ου} αιώνα, όπου ο τύπος του Ρουμελιώτη υπάρχει ήδη πριν από την Επανάσταση του '21.³²

Όπως φανερώνει λοιπόν η ιστορική έρευνα, η «μυθιστορία» γύρω από τις απαρχές του θεάτρου σκιών στην Ελλάδα κρύβει ακόμα αρκετές αβεβαιότητες και κενά, και οι προφορικές παραδόσεις της συντεχνίας του караγκιοζοπαίχτων πρέπει να χρησιμοποιηθούν με προσοχή, γιατί πέρα από κάποιον πυρήνα αλήθειας αναπτύσσεται η μυθοπλαστική δημιουργία της προφορικής παράδοσης, που συνδυάζει διάφορα δεδομένα, ακόμα και θεωρίες καταγωγής, αλλά κρύβει και σκοπιμότητες και ιδεολογίες. Και αυτή η διαδικασία της αποκάθαρσης των μυθοποιητικών στοιχείων αποκαλύπτει την Πρέβεζα ως ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα της ηπειρωτικής παράδοσης του ελληνικού θεάτρου σκιών στην τουρκοκρατούμενη βόρεια Ελλάδα.

²⁴ ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ 1977, 82.

²⁵ ΜΟΛΛΑΣ 2002, 92, 169.

²⁶ ΜΟΛΛΑΣ 2002, 169.

²⁷ ΚΑΪΜΗΣ 1990, 16, 122.

²⁸ Για τεκμήρια βλ. ΓΑΛΑΝΗΣ 2009.

²⁹ ΧΑΤΖΗΠΙΑΝΤΑΖΗΣ 1984, 54. Η ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ 1982, 135 προσθέτει και τον Tusuz Deli Bekir.

³⁰ ΠΟΥΧΝΕΡ 2006, 341 εξ.

³¹ ΡΟΥΧΝΕΡ 1975, 98 εξ.

³² ΠΟΥΧΝΕΡ 2002.

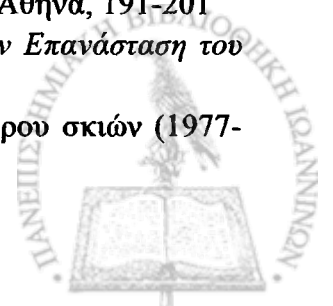
Abstract

Walter PUCHNER: *Preveza and the Epirot tradition of Greek shadow theatre.*

The paper focusses on Karaghiozis puppet players in Preveza, mainly Basil Lachos and Ioannis Tsalakotos, the main representatives of the so called Epirotic tradition, making the first main step in the reformation en hellenization of the Ottoman shadow theatre in Greece. The results of the recent bibliography is discussed, also the oral traditions on the Jew Jacob playing at the court of Ali Pascha in Ioannina. Also the probability of inventing not only the figure of Alexander the Great but also of Barba-Giorgos by Epirotic players is examined.

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1979, Ο Μέγας Αλέξανδρος, *Ηπειρωτική Εστία* 323-324, 347-350
- ΓΑΛΑΝΗΣ Β., 2009, Ο Γιάννης Ρούλιας και ο τύπος του Μπαρμπαγιώργου. Μια απόπειρα ιστορικής θεώρησης δύο σχεδόν παράλληλων βίων, μέσα από την προφορική παράδοση και τις γραπτές μαρτυρίες, *Παράβασις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 9, 47-58
- ΚΑΪΜΗΣ Τζ., 1990, *Καραγκιόζης*, Αθήνα
- ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ Π.Π., 1977, *Η ιστορία του Καραγκιόζη*, Αθήνα
- ΚΟΚΚΙΝΗΣ Σ., 1975, *Αντικαραγκιόζης ή αρνητικές κριτικές για παραστάσεις του θεάτρου σκιών στο τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα μαζί με εννέα πρωτότυπα σχέδια του ζωγράφου Σταμάτη Λαζάρου και παράρτημα βιβλιογραφίας*, Αθήνα
- ΜΕΛΑΣ Σ., 1952-1953, Μια διασκεδαστική έρευνα, ο Καραγκιόζης, *εφημ. Ακρόπολις*, 30 Οκτωβρίου 1952 και 7 Ιανουαρίου 1953
- ΜΟΛΛΑΣ Δ., 2002, *Ο Καραγκιόζης μας*, Αθήνα
- ΜΠΙΡΗΣ Κ., 1952, *Ο Καραγκιόζης. Ελληνικό λαϊκό θέατρο*, Αθήνα
- ΜΠΙΡΗΣ Κ., 1957, Η λεβεντιά της Ρούμελης στο ελληνικό λαϊκό θέατρο, *Νέα Εστία* 61, 661-668
- ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ Α., 1982, *Το θέατρο σκιών στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, Αθήνα
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 1976-1978, Σύντομη αναλυτική βιβλιογραφία του ελληνικού θεάτρου σκιών, *Λαογραφία* 31, 294-320 (αρ. 1-313)
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 1979-1981, Συμπλήρωμα στην αναλυτική βιβλιογραφία του ελληνικού θεάτρου σκιών, *Λαογραφία* 32, 370-378 (αρ. 314-435)
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 1984, Ο πρώτος ελληνικός Καραγκιόζης, *Νέα Εστία* 115, τεύχ. 1367, 791-793
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 1985, *Οι βαλκανικές διαστάσεις του Καραγκιόζη*, Αθήνα
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 2001, Η δραματουργία των ηρωικών παραστάσεων του ελληνικού θεάτρου σκιών. Ο Κατσαντώνης του Αντώνιου Μόλλα, στο: Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Ο μίτος της Αριάδνης. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα, 365-393
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 2002, Η μορφή του Ρουμελιώτη στην ελληνική κωμωδία του 19^{ου} αιώνα, στο: Β. ΠΟΥΧΝΕΡ, *Καταπακτή και υποβολείο. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα, 191-201
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 2006, *Ανθολογία νεοελληνικής δραματουργίας*, τ. Β', *Από την Επανάσταση του 1821 ως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, βιβλίο 1, Αθήνα
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 2009, Σύντομη αναλυτική βιβλιογραφία του ελληνικού θεάτρου σκιών (1977-

- 2007) με συμπληρώσεις για τα προηγούμενα έτη, *Παράβασις. Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών* 9, 423-496 (αρ. 436-1199)
- ΣΗΦΑΚΗΣ Γ., 1984, *Η παραδοσιακή δραματολογία του Καραγκιόζη*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ Θ., 1984, *Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ Θ., 2007, Αναζητώντας τον Γιάννη Μπράχαλη. Οι όροι και τα όρια της προφορικής ιστορίας στην περίπτωση του ελληνικού Θεάτρου Σκιών, στο: Ι. ΒΙΒΙΛΑΚΗΣ (Επιμ.), *Στέφανος, Τιμητική προσφορά στον Βάλτερ Πούχνερ*, Αθήνα, 1337-1346
- BAUD-BOVY S., 1984, *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι*, Ναύπλιο
- HOVHOUSE J.C., 1813, *A Journey Through Albania, and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople During the Years 1809 and 1810*, London
- MANZOUR I., 1827, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le gouvernement d'Ali Pacha*, Paris
- PUCHNER W., 1975, *Das neugriechische Schattentheater Karagiozis*, München (Miscellanea Byzantina Monacensia 21)
- PUCHNER W., 1997, Das osmanische Schattentheater auf der Balkanhalbinsel zur Zeit der Türkenherrschaft. Verbreitung, Funktion, Assimilation, *Südost-Forschungen* 56, 151-188
- PUCHNER W., 2006, Schwarzauge Karagöz und seine Geschichte auf der Balkanhalbinsel zur Zeit der Türkenherrschaft, in: W. PUCHNER, *Beiträge zur Theaterwissenschaft Südosteuropas und des mediterranen Raums*, Bd. 1, Wien – Köln – Weimar, 97-132
- ZAKHOS-PAPAZAHARIOU E., 1975, Les origines et survivances ottomanes au sein du théâtre d'ombres grec, *Turcica* V, 32-39

Έχει η Πρέβεζα τοπική φορεσιά;*

Εισαγωγικά

ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ η ίδρυση των τοπικών πολιτιστικών συλλόγων στην Ελλάδα, μέσα στο πλαίσιο του αναπτυσσόμενου μεταπολεμικού φολκλορισμού,¹ αυξάνει με γοργούς ρυθμούς.² Με κοινή αφετηρία τους τη διάσωση, την αναβίωση, τη «ζωοποίηση» του παρελθόντος,³ και με απώτερο στόχο τους την αναζήτηση της «γνήσιας μορφής» μιας λαϊκής δημιουργίας,⁴ οι πολιτιστικοί σύλλογοι, ως εν δυνάμει διαχειριστές μιας «παράδοσης», η οποία –θεωρούν σε μεγάλο βαθμό–, ότι τους ανήκει, χρησιμοποιούν και προβάλλουν επιλεκτικά ορισμένα μόνο στοιχεία της.⁵

Σταθερό σημείο σύνδεσής τους με το παρελθόν, αποτελεί, ανάμεσα σε άλλα, και η αναπαράσταση εκείνου του ενδυματολογικού συνόλου⁶ που θα αντιπροσωπεύει το σύλλογο ως ταυτότητα της κοινότητάς του στο παρελθόν και θα εξυπηρετεί, κυρίως, τις συμβάσεις των παραστάσεών του.

Όμως, η συναισθηματική, συνήθως, θεατροποίηση των τοπικών ενδυμασιών δίνει συχνά –χωρίς να λείπουν κι οι εξαιρέσεις– αναμείξεις ενδυμάτων (σχημάτων, υλικών, χρωμάτων, διακοσμήσεων), που δεν ανταποκρίνονται στα τοπικά παραδοσιακά ενδυματολογικά συστήματα και δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ στο παρελθόν.⁷ Κι αυτό συμβαίνει, γιατί δεν λαμβάνεται

⁰ Ευχαριστούμε θερμά όλους όσους συνέβαλαν καθ' οιονδήποτε τρόπο στην πορεία της ερευνητικής μας εργασίας και κυρίως: το Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Νικοπόλεως και Πρεβέζης κ. Μελέτιο, τον κ. Νεκτάριο Θάνο, υπάλληλο της Ιεράς Μητροπόλεως Πρεβέζης, τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις, την κ. Σοφία Λαχανά, Αντιδήμαρχο Πρέβεζας, όπως επίσης και τις κυρίες, Μπέττυ Γ. Νούσια, Λαμπρινή Γ. Νταλαμάγκα και Βικτωρία Γ. Παπαγεωργίου.

¹ Για το φαινόμενο του φολκλορισμού γενικά βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1972.

² ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ 2003.

³ ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1992, 11: «Ασφαλώς η μνημονικά ανακαλούμενη ζωή ανακαλείται από το παρελθόν, αλλά ανακαλείται τώρα. Η λειτουργία της μνήμης είναι μια από τις σημαντικότερες, όχι μόνο ψυχολογικές, αλλά και πολιτισμικές λειτουργίες. Ο άνθρωπος με μνήμη ζει μια πλούσια ζωή. Δεν ζει μονοσήμαντα, μονοδιάστατα το παρόν του. Ζωοποιεί και το παρελθόν του. Αυτό το ζωοποιημένο παρελθόν είναι ό,τι λέμε παράδοση».

⁴ Για την αυθεντικότητα και τη γνησιότητα των φολκλοριστικών εκδηλώσεων βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 2007. Πρβλ. ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ 2009.

⁵ HOBBSBAWM & RANGER 1983· KENNA 2003.

⁶ Στις αρχές της δεκαετίας του 1990, ο Μ.Γ. Μερακλής παρατηρούσε ότι η παραγωγή παραδοσιακών ενδυμασιών είχε ήδη αναδειχτεί σε έναν «από τους πιο ανθηρούς κλάδους της βιομηχανίας της λαϊκής τέχνης», ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1992, 11.

⁷ ΒΡΕΛΛΗ-ZACHOU 1994α.

υπόψη ότι οι τοπικές ενδυμασίες δεν είναι απλά τυποποιημένα ενδύματα μαζικής παραγωγής,⁸ προορισμένα να εξυπηρετούν μόνο τις συμβάσεις των εμφανίσεων των χορευτικών π.χ. συγκροτημάτων, ώστε έτσι προσθαφαιρέσεις κι επεμβάσεις στη δομή τους να «συγχωρούνται» (θεατρικό κοστούμι). Παραμερίζεται –ή και αγνοείται– το γεγονός ότι α) πίσω από τα υλικά κατασκευής των ενδυμασιών, τον τρόπο κοπής, τα σχήματα, τα χρώματα και τη διακόσμησή τους υποκρύπτεται η διαπλοκή ιστορικών, οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και άλλων παραγόντων, όπως, επίσης, κι ένα σύνολο κανόνων, καταναγκασμών κι απαγορεύσεων, που όρισαν τη διαμόρφωσή τους⁹ κι ότι, συνακόλουθα, β) η πολυμορφία εν τέλει –και η πολυτυπία, κάποτε– των ενδυμασιών μιας κοινότητας εμπεριέχει και μεταδίδει, εικαστικά, πολλαπλά μηνύματα για τον υλικό πολιτισμό της κοινότητας, τις δομές και το αξιακό της σύστημα.¹⁰ Η γνώση αυτών των παραμέτρων απαιτεί και το σεβασμό τους, όταν «αναπαριστάνονται».¹¹

Το θέμα της ανακοίνωσης. Η περίπτωση της Πρέβεζας

Το ζητούμενο της παρούσας ανακοίνωσης αφορά την κοινότητα της Πρέβεζας. Η περίπτωση της αποτελεί, θα λέγαμε, κορυφαίο παράδειγμα που καταδεικνύει την αναγκαιότητα ενδελεχούς έρευνας, καθώς επάλληλα ιστορικά στρώματα προσδιόρισαν την πορεία της στο χρόνο.¹² Αυτό αποτέλεσε βασικό έναυσμα για την ενασχόλησή μας με την Πρέβεζα, σε συνδυασμό και με τη διαπίστωση ότι η πόλη μόλις τις τελευταίες δύο-τρεις δεκαετίες άρχισε να συζητά την τοπική της φορεσιά¹³ (Εικ. 1).

⁸ BAUSINGER 2009, 156.

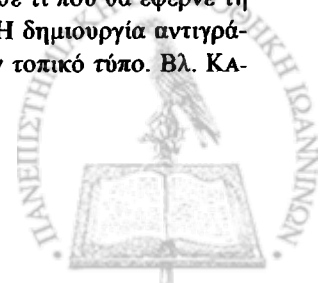
⁹ BARTHES 1957, 435. Αναζήτηση και σχολιασμό των παραγόντων που επηρέασαν τη διαμόρφωση των τοπικών ενδυμασιών στον ελλαδικό χώρο, και σε σχέση με το παρόν θέμα, κυρίως, στο νησιωτικό, βλ. ενδεικτικά ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2003· ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ 2006, 610, σημ. 6.

¹⁰ YODER 1972, 296· ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 1994α, 100-101.

¹¹ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 1994α.

¹² ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, όπου και βιβλιογραφία για την ιστορική πορεία της Πρέβεζας και τις παραμέτρους που την καθόρισαν. Βλ. επίσης ΑΥΔΙΚΟΣ 1992· ΚΟΜΗΣ 1999.

¹³ Αναφερόμαστε στην πρωτοβουλία του τοπικού Σώματος Ελληνίδων Οδηγών (Σ.Ε.Ο.), το 2001, και την αναπαραγωγή ενδυμασίας, η οποία σήμερα εκτίθεται στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Πρέβεζας. Σύμφωνα με πληροφορίες που αντλούμε από τον τοπικό τύπο (εφημ. *Τοπική Φωνή*, 26 Οκτωβρίου 2001, 1-2), «η πρεβεζάνικη φορεσιά» παραδόθηκε από την ομάδα συνεργασίας του τοπικού τμήματος του Σ.Ε.Ο. στο Δήμο στη διάρκεια εκδήλωσης για την απελευθέρωση της πόλης την παραμονή της επετείου. Στην εκδήλωση αυτή (ομιλία της κ. Λαμπρινής Σμπόνια-Νταλαμάγκα) έγινε αναφορά στους λόγους που οδήγησαν στην αναπαραγωγή της πρεβεζάνικης φορεσιάς: «... Το ενδιαφέρον για την ιστορία, η συναίσθηση της ιστορικής συνέχειας και συνάμα του χρέους προς τις επόμενες γενιές, η γοητεία των τεκμηρίων παλαιότερων εποχών και η αναβίωση της ιστορίας της ιδιαίτερης πατρίδας μας, της ιστορίας που γράφεται κάθε στιγμή από κάθε γενιά για τις επόμενες, ήταν ο σκοπός της ομάδας συνεργασίας του Σώματος Ελληνίδων Οδηγών της Πρέβεζας, να δημιουργήσουμε ένα πιστό αντίγραφο της παραδοσιακής νυφιάτικης πρεβεζάνικης φορεσιάς. Σκεφθήκαμε να διασώσουμε έστω και αντίγραφο της ιστορίας του μακρινού παρελθόντος, για να την παραδώσουμε στη νέα γενιά και στις επόμενες. Το μεγάλο παράπονο όλων των κυριών της ομάδας μας ήταν ότι σχεδόν οι πιο πολλές πόλεις της Ελλάδας διέσωσαν τις τοπικές τους ενδυμασίες, έντυσαν τα χορευτικά συγκροτήματα, δημιούργησαν τα λαογραφικά τους μουσεία, που στέγασαν όλο το υλικό της παράδοσής τους, ενώ στην πόλη μας χάνεται το κάθε τι που θα έφερνε τη σφραγίδα της Πρέβεζας και θα μπορούσαμε να το κληροδοτήσουμε στα παιδιά μας». – Η δημιουργία αντιγράφου πρεβεζάνικης φορεσιάς, πριν και μετά τη δημιουργία του, απασχόλησε ιδιαίτερα τον τοπικό τύπο. Βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001· ΝΟΥΣΙΑ 2001· ΜΠΕΤΣΟΣ 2001· ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ 2001.

Η εργασία μας επικεντρώνεται, προς το παρόν, στη μελέτη του γυναικείου ενδυματολογικού μοντέλου, κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα (εποχές κατά τις οποίες οι τοπικές ενδυμασίες –σε ελληνικό και σε ευρύτερο ευρωπαϊκό επίπεδο– παγιώνουν την ιδιοπροσωπία τους, πριν προσλάβουν μουσειακό χαρακτήρα),¹⁴ και έχει διπλό σκοπό: α) τον εμπλουτισμό της ενδυματολογικής έρευνας, η οποία, μολονότι έχει ασχοληθεί με την ελληνική ενδοχώρα, δεν έχει ξεκαθαρίσει ακόμη το ενδυματολογικό τοπίο των παράλιων ελληνικών πόλεων,¹⁵ και β) τη συμβολή στην επαναθεώρηση της αναπαράστασης των παραδοσιακών ενδυμασιών από τους κατά τόπους πολιτιστικούς φορείς, με την κατάθεση σοβαρών προβληματισμών που θέτει η περίπτωση της Πρέβεζας, αφού προηγήθηκε ενδελεχής έρευνα και μελέτη των μέχρι σήμερα γνωστών πηγών, καθώς κι εξέταση κι αξιολόγηση του ενδυματολογικού μοντέλου που χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για την αναπαραγωγή της τοπικής φορεσιάς.

Το ιστορικό πλαίσιο

Η προσωπικότητα της Πρέβεζας καθορίστηκε από αλληλοεξαρτώμενους παράγοντες (τη γεωγραφική της θέση, τις ιστορικές-πολιτικές συγκυρίες κ.ά.), που η ιστορική έρευνα τα τελευταία χρόνια εξετάζει συστηματικά.¹⁶ Όμως οι πολιτισμικές μορφές του ιστορικού παρελθόντος της, όπως εκφράστηκαν από τον εθνικά-θρησκευτικά-κοινωνικά σύμμεικτο και διαρκώς μεταβαλλόμενο πληθυσμό της, δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί.¹⁷

Η Πρέβεζα δεν υπήρξε, δεν είναι, ένας απομονωμένος ορεινός τόπος, που, εύλογα, μπορεί να διαχειρίζεται ανεπηρέαστα την πολιτισμική του έκφραση και να της προσδίδει αναγνωρίσιμη τοπική ιδιοπροσωπία και χαρακτήρα. Είναι ένα λιμάνι.

Ο 18^{ος} και ο 19^{ος} αιώνας συνδέονται, στην περίπτωση της Πρέβεζας, με τη βενετική και την οθωμανική κυριαρχία αντίστοιχα. Οι Βενετοί πολλαπλασίασαν τις οικονομικές ευκαιρίες στην πόλη κυρίως με τη δημιουργία του ελαιώνα και την υποστήριξη του διαμετακομιστικού χαρακτήρα του λιμανιού,¹⁸ που προσδιόρισε την πληθυσμιακή και κοινωνική συγκρότηση της πόλης, συνακόλουθα και τον πολιτισμικό χαρακτήρα της,¹⁹ ενώ, κατά το 19^ο αιώνα, της οθωμανικής κυριαρχίας –που δεν ακύρωσε την επαφή της με τη Δύση–, η διαμετακομιστική λειτουργία της εδραιώνεται,²⁰ με τα νήματα της οικονομικής ζωής να κινούνται από την εμπο-

¹⁴ ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 2003, 68.

¹⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι η Αγγελική Χατζημιχάλη στο τεράστιο διασωστικό έργο της ασχολήθηκε κυρίως με την ελληνική ενδοχώρα και τους κατά τόπους ενδυματολογικούς τύπους της.

¹⁶ ΑΥΔΙΚΟΣ 1993.

¹⁷ Η γεωγραφική θέση της Πρέβεζας αρχικά ως βενετικής κτήσης και αργότερα ως οθωμανικού εδάφους, προσελκύει έναν ετερόκλητο πληθυσμό που καταφεύγει στην πόλη άλλοτε από την Πελοπόννησο, την Ακαρνανία και το εσωτερικό της Ηπείρου και το Ιόνιο (Λευκάδα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο, Κέρκυρα, Ιθάκη) και άλλοτε καταδιωκόμενος για αδικήματα του κοινού ποινικού δικαίου ή για τα πολιτικά του φρονήματα από τα Επτάνησα. Σ' αυτούς πρέπει να προσθέσουμε την πληθυσμιακή ομάδα των κλεφταρματολών της Ρούμελης και της Ηπείρου (κατά την περίοδο της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας), και τις 180 οικογένειες Τουρκαλβανών που εγκατέστησε ο Αλή πασάς. Βλ. ΚΟΜΗΣ 1999, 36, 97-98· ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 40-41, όπου και τεκμηριωτική βιβλιογραφία. Μαρτυρίες και προσεγγίσεις του λαϊκού πολιτισμού της Πρέβεζας βλ. στα έργα Πρεβεζάνων: ΚΑΡΖΗΣ 1993· 2009· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002· 2008· ΖΙΩΓΑΣ 2009.

¹⁸ ΚΟΜΗΣ 1999, 27· ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 41.

¹⁹ ΚΟΜΗΣ 1999, 255.

²⁰ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993, 119-131. Βλ. και ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1993.

ρευματική αστική τάξη της (βιοτέχνες, εμπόρους κι άλλους επαγγελματίες οργανωμένους μάλιστα σε συντεχνίες).²¹

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα στα εισαγωγικά προϊόντα που έφθαναν στο λιμάνι της Πρέβεζας συγκαταλέγονταν («δείγμα του βιοτικού και πολιτιστικού επιπέδου της περιοχής»²²) και προϊόντα που σχετίζονταν με την ένδυση και τον καλλωπισμό: βαμβακερά και μάλλινα είδη (φόδρες υφασμάτων, μαντήλια, φανέλες, γάντια, στηθόδεσμοι, κορσέδες, πουκάμισα και φέσια), γουναρικά, μεταξωτά (ατλάζι, βελούδινα, γραβάτες, εσάρπες, καλτσόδετες, μαντήλια, νήματα, φορέματα, φουλάρια κι ακόμη ομπρέλες), χρυσά κι ασημένια είδη (κλωστές, νήματα), λαμπερά μέταλλα πούλια για τη διακόσμηση κεντημάτων και ενδυμάτων, χρωστικές ουσίες για τη βαφή των υφασμάτων (λουλάκι, κουρκούμι και κρεμέζι), καλλωπιστικές πούδρες προσώπου, και, επίσης, ταμπακιέρες, ρολόγια τσέπης, δαχτυλήθρες, καθώς και ραπτομηχανές – όλα προερχόμενα από την Αγγλία, τη Γαλλία και άλλες περιοχές (Τεργέστη, Βενετία, Μάλτα, Γένοβα, Αυστρία κ.ά),²³ ενώ στα εξαγωγικά προϊόντα περιλαμβάνονταν μαλλί, κουκούλια, βαμβάκι, κάπες, κεντήματα και γουναρικά.²⁴

Την ίδια περίοδο, στο τοπικό παζάρι, ανάμεσα σε άλλα καταστήματα καταγράφονται και εργαστήρια που συνδέονταν με την ένδυση: ραφτάδικα ντόπιας τεχνοτροπίας και ευρωπαϊκής μόδας, υποδηματοποιεία και μπαλωματήδικα, εργαστήρια που κατασκεύαζαν κάπες καθώς και γουναράδικα.²⁵

Τα παραπάνω –έστω πενιχρά– δεδομένα, συνεπάγονται αυτάρκεια, ως ένα βαθμό, στην κατασκευή ενδυμάτων κι ίσως ένα χαρακτήρα τοπικό για το ενδυματολογικό σύστημα της πόλης, αλλά, υπονοούν, και άλλες παραμέτρους που το επηρεάζουν δυναμικά.

Όσον αφορά, όμως, την καθημερινή ζωή στην πόλη, τον καθημερινό πολιτισμό της, την κοινωνική ζωή των κατοίκων της, τη θέση και το ρόλο των γυναικών της κλπ., οι μαρτυρίες απουσιάζουν, κάτι που δυσχεραίνει την ολιστική προσέγγιση και της ενδυματολογικής συμπεριφοράς στην Πρέβεζα.

Πηγές και δεδομένα της έρευνας

Η μελέτη καταρχάς των περιηγητικών κειμένων δεν μας πρόσφερε καμία ενδυματολογική μαρτυρία για την Πρέβεζα, με εξαίρεση ένα σχέδιο του Louis Francois Cassas του 1780 με γυναικείες και ανδρικές φορεσιές που είδε στην Πρέβεζα κατά την εκεί επίσκεψή του συνοδεύοντας τους Choiseul-Gouffier, Foucherot και Fauvel²⁶ (Εικ. 2).

Σε λεύκωμα φωτογραφιών του 1873 εικονίζεται γυναικεία φορεσιά χριστιανής Πρεβεζιά-

²¹ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993, 123.

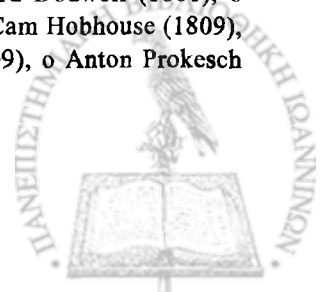
²² ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987, 150.

²³ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987, 150-151.

²⁴ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987, 151-152.

²⁵ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1993, 123.

²⁶ Για την Πρέβεζα μίλησαν στα κείμενά τους πολλοί περιηγητές, που επισκέφθηκαν την ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Νικόπολης (= Παλιοπρέβεζα) από το 15^ο αιώνα και εξής. Μεταξύ αυτών ο Κυριάκος ο Αγκωνίτης (15^{ος} αι.), ο Saverio Scrofani (1794-1795), ο Francois Pouqueville (αρχές 19^{ου} αι.), ο Edward Dodwell (1801), ο Jacob Salomo Bartholdy (αρχές 19^{ου} αι.), ο Otto Magnus von Stackelberg (1810), ο John Cam Hobhouse (1809), ο Henry Holland (1812), ο Thomas Hughes (1813), ο William Martin Leake (1805, 1809), ο Anton Prokesch von Osten (1824), κ.ά. Βλ. IRMSCHER 2005, 33-58.

νας –κατά τη λεζάντα–,²⁷ την οποία σχολίασε ο Νίκος Καραμπέλας σε παλαιότερο και σε πρόσφατο δημοσίευσμά του²⁸ (Εικ. 3).

Από τον ίδιο ερευνητή πληροφορούμαστε επίσης την ύπαρξη τριών γυναικείων ενδυματολογικών συνόλων του 19^{ου} αιώνα, με προέλευσή τους την επιφανή οικογένεια Πέτρου Σκέφερη της Πρέβεζας,²⁹ εκ των οποίων, το πρώτο χρονολογικά –1845, της Αγγελικής Μπάλκου-Σκέφερη–, που χρησίμευσε ως πρότυπο για τα άλλα δύο μεταγενέστερα –1865 και 1882, σήμερα στην κατοχή των οικογενειών Ανδρέα Δόνου, Ιωάννινα, και Δημητρίου Πέτριτς, Αθήνα, απογόνων της Αγγελικής Σκέφερη (Εικ. 4, 5)–, δεν εντοπίστηκε, ωστόσο, ως δωρεά, όπως μέχρι τώρα πιστεύεται, στο Μουσείο Μπενάκη³⁰ ούτε σε κανένα αδελφό Μουσείο εν Ελλάδι.

Αυτά τα δύο ενδυματολογικά σύνολα του 19^{ου} αιώνα αποτελούν ενδυμασίες με υπερτοπικό χαρακτήρα, γνωστού αστικού τύπου στον βαλκανικό χώρο,³¹ με βασικά τους μορφολογικά χαρακτηριστικά το πουκάμισο μεταξωτό, το φόρεμα στοφένιο και τον επενδύτη μακρύ, με πλούσια πτύχωση στα νώτα και χρυσά κεντήματα στην πλάτη, ο οποίος συμπλήρωνε τις ενδυμασίες «Δόνου» (Εικ. 6) και «Πέτριτς»³² (Εικ. 7), χάθηκε, όμως, στη συνέχεια από τη συλλογή των Πέτριτς (κατά μαρτυρία τους)³³ και σήμερα, στην προθήκη όπου φυλάσσεται η ενδυμασία ιδιωτικά, έχει αντικατασταθεί με κοντό χρυσοκεντημένο ζακέτο, κατά την άποψή μας σε μεταπαραποιημένη εκδοχή, εστιάζουμε ιδιαίτερα στα ιδιότροπα «πέτα» του (Εικ. 8, 9).

Και τα δύο σύνολα συνοδεύονται από φέσι ως κάλυμμα της κεφαλής, ενώ το ζωγραφικό έργο της Ταρσούλη δίνει κι ένα άλλο ιδιότυπο κάλυμμα, που αποτελείται από λεπτό πέπλο στηριγμένο σε βάση περιτυλιγμένη με κόκκινο μαντίλι.³⁴

Η ερευνητική εργασία μας

Με αφετηρία αυτό και μόνο το ελάχιστο πληροφοριακό υλικό, προχωρήσαμε στην αναζήτηση και άλλων πηγών.

Η χρονική απόσταση από τις εποχές που πραγματευόμαστε εύλογα ακυρώνει την ύπαρξη άμεσης πληροφόρησης, καθώς δεν έχουμε χρήστες των ενδυμασιών εν ζωή. Αλλά και σε καμιά δημόσια μουσειακή συλλογή στην Ελλάδα δεν εντοπίσαμε, παρά την επίμονη αναζήτησή μας, πρεβεζάνικη ενδυμασία ή έστω κατάλοιπά της. Επισημαίνουμε ότι και στο γνωστό πλούσιο διασωστικό έργο της Αγγελικής Χατζημιχάλη η Πρέβεζα απουσιάζει.

Όμως, ο δημοσιευμένος Κατάλογος του Αρχείου της Ιεράς Μητροπόλεως Πρεβέζης από τον Γ. Πλουμίδη,³⁵ μάς οδήγησε σε συμβολαιογραφικούς κώδικες των τελευταίων χρόνων του

²⁷ Ακριβώς ο ίδιος τύπος της εικονιζόμενης Πρεβεζάνας παρουσιάζεται σε επιχρωματισμένη ξυλογραφία σε χαρτί του 1890 περίπου, στη σειρά *Münchner Bilderbogen*, με τίτλο «Γυναίκες της Πρέβεζας, της Χίου και του Tuzgat». Περισσότερα βλ. ΝΑΥΑΡΙ 2006, 314-315.

²⁸ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001· 2009.

²⁹ Για το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Σκέφερη βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2001.

³⁰ Η υπεύθυνη της Νεοελληνικής Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, κυρία Κάτε Συνοδινού, μας διαβεβαίωσε ότι στο μητρώο εισαγωγής των ενδυμασιών δεν καταγράφεται πρεβεζάνικη φορεσιά είτε ως αγορά είτε ως δωρεά.

³¹ Πρβλ. DRAGOSLAV 1983· VITKOVIC-ZIKIE 2009. Βλ. και ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ 1996, 13: «Η φορεσιά της Αμαλίας δεν επηρέασε μόνο τις γυναίκες των αστικών κέντρων της ελεύθερης ή υπόδουλης Ελλάδας, αλλά και τις αστές σε όλα τα Βαλκάνια μέχρι και το Βελιγράδι».

³² ΤΑΡΣΟΥΛΗ 1941, χαρακτηριστικό αρ. 32.

³³ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 37.

³⁴ Μεμονωμένο το πέπλο, χωρίς την κόκκινη βάση, διασώζεται στη συλλογή Πέτριτς, βλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 2009, 37, εικ. 5.

18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Μελετήσαμε κατά προσέγγιση 400 δικαιοπρακτικά έγγραφα, βιβλιοδετημένα σε κώδικες των:

- Δημ. Λεκατσά, τ. 101 (12.2.1791-20.1.1797) και τ. 102 (20.1.1797-28.4.1805),
- Νικ. Ρέντζου, τ. 104 (8.8.1779-18.9.1784), τ. 114 (19.4.1802-26.10.1803), τ. 119 (13.11.1811-29.4.1815), τ. 121 (11.2.1821-14.10.1822),
- Ιωαν. Φραντζή, τ. 130 (18.1.1832-7.8.1834) και
- Αθαν. Αυγερινού τ. 155 (12.1.1856-25.4.1863) και τ. 156 (14.8.1862-19.8.1877), από τα οποία αντλήσαμε σημαντική ενδυματολογική πληροφορία (Εικ. 10, 11).

Παρατηρήσεις

Τα σωζόμενα σύνολα, οι εικαστικές και οι γραπτές πηγές, και κυρίως τα δικαιοπρακτικά έγγραφα (που μας πρόσφεραν κυρίως την ονοματολογία πρεβεζάνικων ενδυμάτων –ορισμένα, μάλιστα, και σχετικές περιγραφές τους– και μας έδειξαν τη συχνότητα της εμφάνισής τους),³⁶ μάς οδηγούν στις εξής προς το παρόν (και ενώ η έρευνά μας είναι ακόμη σε εξέλιξη) συμπερασματικές παρατηρήσεις:

α) Κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τοπικό γυναικείο ενδυματολογικό μοντέλο απαρτίζουν ενδύματα των οποίων η αναφορά στους κώδικες κρίνεται σταθερή, όπως *βρακοπουκάμισα* και *βρακοζώνες*, *πουκάμισα με τραχηλιές* κεντημένες ή ακέντητες, *σαγιάδες* (φορέματα), *ποδιές*, *ζωνάρια χρυσά*, *τσεμπέδες* ή *τσουπέδες* (δηλαδή ποδήρεις επενδύτες, απλοί και με γούνες), *κοντέσια* (αμάνικοι μάλλινοι επενδύτες), *κεφαλοπάνια*, και, ως κοσμήματα, *σκουλαρίκια* και *δαχτυλίδια* με πολύτιμους και ημιπολύτιμους λίθους. Δεν γίνονται αναφορές σε κάλτσες και υποδήματα.³⁷

³⁵ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2001.

³⁶ Παραθέτουμε ως παραδείγματα ενδεικτικά αποσπάσματα από τους τόμους 114 και 121 του συμβολαιογραφικού κώδικα του Νικ. Ρέντζου. Στον κώδικα τ. 114, σε δικαιοπρακτικό έγγραφο της 10^{ης} Οκτωβρίου 1802, καταγράφονται «... ποκάμισα δέκα, δηο σαγιάδες, ένα ζηπούνι από τουτουνί αρματομένο με ασιμένα κομπιά, 1 αλατζάς μεταξοτός, μια ποδιά, κεφαλοπάνια έξι, σιντρόφια γινέκια δηο, τζουμπές ρούχιнос, ζονάρι μεταξοτό ένα». Στον τόμο 121, σε έγγραφο της 20^{ης} Ιανουαρίου 1822, καταγράφονται: «... τζουμπές ατλάζη με μηλιές και με τα χάρτζια του φτιασμένος, έτερος όμοιος φέλιπος με γαϊτάνια μεταξοτά, 2 σαμαλατζάδες κενούργι, 1 σκουτί γινομένο με πασαμάδες, 1 σκουτί ... με χάρτζια χρυσά φτιασμένο, 7 κεφαλοπάνια, 1 γεμενί, 1 ρούχο πράσινο με πασαμάδες, 1 σαμαλατζάς, 1 αλατζάς γαλάζιος, 1 έτερος τουρναβίτικος, 1 τζουμπές φέλιπος με χρυσογαϊтана φτιασμένος, 1 τζουμπές ρούχιнос φορεμένος, 15 ηποκάμισα, 12 γινέκια και 3 αντρικά, ήναι τα ηποκάμισα διαφόρου λογιού με χρυσάφι και μετάξι, είναι άλλα με κέντημα, έτερο ένα ηποκάμισο με λουρί χρυσό ...». Επιπλέον, στον ίδιο τόμο, σε έγγραφο της 19^{ης} Μαΐου 1822, καταγράφονται: «... ένα ρούχο πράσινο με πασαμάδες και χάρτζια χρυσά, ένα νταρακλή φιασμένο με πασαμάδες, έναν σαμαλατζά με χρυσά χάρτζια, ένα ατλάζη με χάρτζια χρυσά, ένας τζουμπές χρυσός, έτερος μεταξοτός φιοράδος, έτερος τζουμπές φέλιπος φιασμένος, διο ποδιές στάμπινες, τέσερα ηποκάμισα γινέκια διαφόρο λογιόν, ένα ηποκάμισο, έτερο ένα ηποκάμισο, έτερα διο ηποκάμισα με τραχηλιά, έτερα διο ηποκάμισα με ασπροκέντι η τραχηλιές, έτερα έξι ηποκάμισα γινέκια άσπρα όλα, έτερα διο ηποκάμισα γινέκια άσπρα ...». – Η οικονομία του χώρου δεν επιτρέπει την παράθεση περαιτέρω τεκμηριωτικών κειμένων. Ευελπιστούμε σε μελλοντικό αναπτυγμένο δημοσίευμα της παρούσας ανακοίνωσης να έχουμε τη δυνατότητα να εμπλουτίσουμε και να υποστηρίξουμε το θέμα με την παράθεση περισσότερων δικαιοπρακτικών εγγράφων.

³⁷ Στον τόμο 101 του Δημ. Λεκατσά, σε έγγραφο της 11^{ης} Μαΐου 1795, καταγράφονται μια σειρά από ενδύματα και κοσμήματα που συνθέτουν το τοπικό ενδυματολογικό μοντέλο της εποχής, ενώ παράλληλα σημειώνεται και η αξία του καθενός απ' αυτά: «... ποκάμισα έξι ετιμήθησαν γρ. σαράντα οκτώ, ποκάμισα μεταξοτά τέσερα ετιμήθησαν γρ. σαράντα, βρακοποκάμισα έντεκα με ταις βρακοζώναις ετιμήθησαν γρ. τριάντα πέντε, σιντρόφια

β) Κατά το 19^ο αιώνα, ενδύματα του προηγούμενου αιώνα συνυπάρχουν με νέα ενδύματα που τώρα εμφανίζονται. Αναλυτικά: *συντρόφια* και *βρακοζώνες*, *πουκάμισα*, άσπρα χωρίς διακόσμηση αλλά και με *τραχηλιές χρυσές*, *μεταξωτές* καθώς και *τραχηλιές με ασπροκέντι*, *φορέματα*, που άλλοτε αναφέρονται ως *ρούχα*, άλλοτε ως *σκουτιά*, σε διάφορα χρώματα και υλικά κατασκευής (*ρούχο γαλάζιο με χάρτζα*, *ρούχο πράσινο*, *σκουτί* από ατλάζι αρματομένο με όμοια ποδιά, *φόρεμα μεταξωτό*, *λιαχουρί*, *διπλαρένιο*), άλλοτε με την ονομασία *νταραγί*³⁸ (π.χ. *νταραγί με κίτρινο με πασαμάδες*), ενώ με τα φορέματα συνυπάρχουν και *σαγιάδες*, ως φορέματα δεύτερης χρήσης (*συνήθως απαντάμε σαγιάδες φιοράδους*), ο *τσεμπές* (επενδύτης που κυριαρχεί σχεδόν σε όλα τα προικοσύμφωνα και του 19^{ου} αιώνα, *ρούχιнос*, άλλοτε *γαλάζιος με χάρτζια* και άλλοτε με *μεταξωτά γαϊτάνια*, με *χρυσογαϊτανα*, *μεταξωτός φιοράδος*, *φιοράδος με γαλόνια* και *χρυσογαϊτανα*, από βελούδο κόκκινος αρματομένος, *δαμασκένιος*, από *ατλάζι με χάρτζια*, κι ακόμη *πιρπιρίς*.³⁹

Αναφέρονται επίσης διάφορα κοντά ζακέτα, όπως *ζιπούνια* (με χρυσά κουμπιά) και *γιλέκα*, καθώς και άλλοι μάλλινοι αμάνικοι επενδύτες από χοντρό ύφασμα, *κοντέσια* και *φλοκάτες*, με *χάρτζια* και *απλές* (που μας παραπέμπουν σε αντίστοιχα λευκαδίτικα ενδύματα).⁴⁰

Ακόμη *ποδιές* (από *ατλάζι*, *μεταξωτές*, *στάμπινες*), *κεφαλοπάνια με τα δέματά τους* (εσωτερικά *μαντίλια*), *τσεμπέρια* και *μαντίλια* διάφορα, *γαλάζια*, *γεμενιά*,⁴¹ *της Βιέννας*, *της Μάλτας*, *μαντίλι λιαχουρί*, *φέσια με φούντες*, καθώς επίσης *ζουνάρια* (*ασημένια*, *ασημοζούναρο με τη ζάντα*), και ως κοσμήματα *δακτυλίδια*, *χρυσά* και *ασημένια*, με *πολύτιμες* και *ημιπολύτιμες πέτρες*, *σκουλαρίκια*, *χρυσά με μαργαριτάρια*, *κεχριμπαρένια*,⁴² *καρφοβελόνες ασημένιες* και *κουμπιά ασημένια* και, τέλος, *σκαλτσούνια*.

γ) Στα προικοσύμφωνα του 19^{ου} αιώνα, καταγράφονται ακόμη *σύνολα-τακίμια*, δηλαδή *φορέματα με τον τσεμπέ τους* και *φορέματα με το γελέκι τους*.

δ) Επισημαίνουμε ιδιαίτερα την κυρίαρχη θέση του *τσεμπέ*, του οποίου τα μορφολογικά χαρακτηριστικά παραπέμπουν, σε μεγάλο βαθμό, στο γιαννιώτικο *πιρπιρί* (όπως επίσης και σε παρόμοια ενδύματα της περιοχής του Αργυροκάστρου αλλά και της Βέροιας –με τον επενδύτη

τρία γυναικία ετιμήθησαν γρ. πενήντα, κεφαλοπάνια δυο με ... χρυσόν ετιμήθησαν γρ. τριάντα, ... μανίκια ζευγάρι ένα χρυσά κορδονάτα ετιμήθησαν γρ. εκατόν είκοσι, δακτυλίδια χρυσά τρία το ένα ρωζέτα με διαμαντίνια και πέτρα κόκκινη και τα άλλα δυο βούλαιζετιμήθησαν γρ. τριάντα πέντε». Επιπλέον, στον ίδιο τόμο σε έγγραφο της 28^{ης} Απριλίου 1795, καταγράφονται «... φόρεμα μεταξωτό άλικο με χρυσά χάρτζα ετιμήθη γρ. εξήκοντα, ..., τζουμπές βελούδω με χρυσά χάρτζα, και με γούναις ετιμήθη γρ. εκατόν σαράντα, τζουμπές μεταξωτός στόφα με γούναις ετιμήθη γρ. εκατόν εξήντα, ... πουκάμισα δύο με τραχιλαίς και μανίκια χρυσά ετιμήθησαν γρ. ογδόντα, πουκάμισα τρία με τραχιλαίς χρυσαίς ετιμήθησαν γρ. πενήντα, πουκάμισω ένα με τραχιλιά χρυσή ετιμήθη γρ. είκοσι, πουκάμισα τρία κεντισμένα με ράμματα ετιμήθησαν γρ. σαράντα».

³⁸ Το *νταραγί* είναι φόρεμα καλής ποιότητας, φοδραρισμένο με πανί και στολισμένο συνήθως με μικρά κουμπιά και μεγάλα ασημόκουμπα, βλ. ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ 1989, 43.

³⁹ Ο χαρακτηρισμός *πιρπιρίς* παραπέμπει στο γνωστό γιαννιώτικο χρυσοκεντημένο *πιρπιρί*, που εντάσσεται επίσης στην ίδια μεγάλη κατηγορία των αστικών επενδυτών που χρησιμοποιούνται σε όλο το βαλκανικό χώρο σε παραλλαγές και με κατά τόπους ιδιαιτερότητες, κυρίως στη θεματική και τη διάταξη του κεντητού διακόσμου. Βλ. και ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 1960, όπου γίνεται αναφορά στα ισνάφια των ραφτάδων και των καποτάδων στα Γιάννινα, των οποίων τα έργα τροφοδοτούσαν τα Βαλκάνια, Βουκουρέστι, Βοσνία και όλα τα παράλια της Αδριατικής. Πρβλ. και DRAGOSLAV 1983· ΒΙΤΚΟΒΙΤΣΚΑ 2009.

⁴⁰ ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ 1989.

⁴¹ Χειροποίητα χρωματιστά μαντίλια τύπου *Υεμένης*, βλ. ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ 1996, 147.

⁴² Παραθέτουμε ενδεικτικό απόσπασμα από τον κώδικα του συμβολαιογράφου Φραντζή (τ. 130), όπου σε έγγραφο της 30^{ης} Δεκεμβρίου 1832 καταγράφονται ανάμεσα σε άλλα και τα κοσμήματα: «... έναν τσουμπέ φέλιπον, ένα νταραγί γαλάζιο αρματομένο με τον τσουμπέ, ένα φόρεμα με τον τσουμπέ του, δέκα πέντε υποκάμισα γυνέκια και 3 έτερα υποκάμισα αντρίκια, οκτώ κεφαλοπάνια με τα δέματά τους, πέντε ποδιές στάμπινες, δυο δακτυλίδια χρυσά, δυο ζευγάρια σκολαρίκια το ένα κεχριμπαρένιο το άλλο μαργαριταρένιο ...».

της οποίας παρουσιάζει κοινά στοιχεία ιδιαίτερα ως προς την κοπή του– κι ακόμη του ευρύτερου βαλκανικού χώρου)⁴³ (Εικ. 12-15).

ε) Επισημαίνουμε επίσης τις αναφορές του νέου συνόλου-παραλλαγή του πρώτου: *φόρεμα με γελέκι* (μανικωτό), που παραπέμπει στο επίσης διαδεδομένο κατά το 19^ο αιώνα σύνολο της βασίλισσας Αμαλίας του απελευθερωμένου ελληνικού κόσμου (φουστάνι και κοντογούνι)⁴⁴ και τα δύο με σαφές αστικό περιεχόμενο⁴⁵ (Εικ. 16).

Συμπερασματικά

Με βάση όλα τα παραπάνω, οι ενδυμασίες της οικογένειας Σκέφερη (δηλαδή των απογόνων της σήμερα οικογενειών Α. Δόνου και Δ. Πέτριτς) αποτελούν πράγματι έναν κρίκο σύνδεσης με το παρελθόν, είτε στη σύνθεσή τους με *τσεμπέ* είτε στη σύνθεσή τους με *γελέκι*. Μπορούμε να δεχτούμε τα πρότυπα Σκέφερη ως ενδυματολογικά μοντέλα της Πρέβεζας του 19^{ου} αιώνα, ως τα μοναδικά σωζόμενα –σε παραλλαγές ίσως– προς τα οποία συγκλίνουν τα δικαιπρακτικά έγγραφα και το λοιπό υλικό.

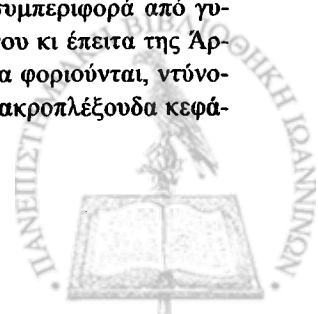
Όμως, με βάση τις φορεσιές αυτές, που προέρχονται από μία οικογένεια προνομιούχου κοινωνικού στρώματος και με το σκεπτικό ότι το πληροφοριακό υλικό των κωδίκων, επίσης, εν πολλοίς, αφορά προνομιούχες οικονομικά και επιφανείς κοινωνικά οικογένειες της πόλης δεν μπορούμε να μιλούμε για ένα ή (με την παραλλαγή του με το *γελέκι*) για δύο συγκεκριμένα και μοναδικά τοπικά ενδυματολογικά μοντέλα με γενικευμένη χρήση.

Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε και άλλες ενδυματολογικές πραγματικότητες της πόλης, με τις δικές τους ιδιαιτερότητες, οι οποίες διαφαίνονται και μέσα από τους κώδικες, καθώς εκεί καταγράφονται ενδύματα των οποίων τα ευτελέστερα π.χ. υλικά κατασκευής, η περιορισμένη ή και ανύπαρκτη διακόσμηση κ.ά. δηλώνουν όχι μόνο άλλες περιστάσεις χρήσης τους (καθημερινότητα), αλλά και άλλα, προφανώς, κοινωνικά στρώματα, συμφραζόμενα κλπ.

⁴³ Για τη φορεσιά του Αργυροκάστρου βλ. ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ 1961, 192-193, όπου και εικονογραφικό υλικό. Για τη φορεσιά της Βέροιας βλ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ 1983, 172-175. Πρβλ. και παραπάνω υποσημ. 31. Πρβλ. εξάλλου και την αναφορά του *τζουμπέ* στο στιχούργημα του Κων. Διαμάντου Τζουκαλά, «Ιστορία του βεζύρ Αλή πασιά Τεπελενλή», όπου: *Ελάτε γιαννιώται κι' αρχοντοπούλεις, / δέτε πογκάμισα με τες πούλιεις, / δέτε τζουμπέδες χρυσά φουστάνια ...*, και ακόμη παρακάτω: *δέτε γκαζιόκαις κι' αλημπαντζέδες, / Χρυσά γελέκια σαλιούς τζουμπέδες ...*, κ.ά. Βλ. πρόχειρα ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ 1975, 183-185.

⁴⁴ «Η Αμαλία αλλοίωσε συνειδητά το σχήμα των ενδυμάτων των πόλεων καθιερώνοντας, ως αυλικό ένδυμα, ένα φουστάνι που ήταν κράμα του μπούστου από το „αντερί“ που φορούσαν οι Ελληνίδες αρχόντισσες και από το δυτικού συρμού φόρεμα της εποχής. Επόμενο ήταν να τη μιμηθούν όλες οι εύπορες κυρίες των αστικών κέντρων κι αργότερα οι γυναίκες των χωριών. Το φουστάνι αυτό μαζί με το κοντογούνι ή „ζιπούνι“ επέζησε μέχρι τις μέρες μας ως το εθνικό ένδυμα, γνωστό με το όνομα „στολή Αμαλίας“», βλ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ 1978, 16. Πρβλ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ 1996, 13.

⁴⁵ DRAGOSLAV 1983· ΒΙΤΚΟΒΙΤΣ-ΖΙΚΙΕ 2009. Ενδιαφέρον εν προκειμένω παρουσιάζει το χωρίο που αποθησαυρίζουμε στο πεζογράφημα του Κώστα Κρυστάλλη *Το πανηγύρι της Καστρίτσας*, στο οποίο ο συγγραφέας δίνει ειδικά την εορταστική διαφοροποίηση των κατοίκων της Ηλείου κατά φύλο (άνδρες-γυναίκες), κατά περιοχές, κατά εθνοτικές ομάδες και κοινότητες και όπου προσέχει την ίδια ενδυματολογική συμπεριφορά από γυναίκες της Πρέβεζας, των Ιωαννίνων και της Άρτας: «Και στερνές οι γυναίκες του Γιαννίνου κι έπειτα της Άρτας και της Πρέβεζας, που με τα ίδια μεταξωτά κι αλατζένια και λαχουριά απλά φουστάνια φοριούνται, ντύονται με τα ίδια απλά κοντογούνια και με το ίδιο μαύρο γεμενί δένουν στον ίδιο τρόπο τα μακροπλέξουδα κεφάλια τους», βλ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ 1994β, 28.

Επιπλέον, δεν μπορούμε να προσπεράσουμε το ιστορικά τεκμηριωμένο δεδομένο του σύμ-
μεικτου, ετερόκλητου, πολυ-διαστρωματώμενου πληθυσμού της πόλης στην ευρύτερη σύνθε-
σή του, για τον οποίο, προς το παρόν, τουλάχιστον, δυστυχώς, για την ενδυματολογική έρευ-
να, δεν διαθέτουμε μαρτυρίες.

Και το ερώτημα, που εν προκειμένω παραμένει, είναι: Μία κοινότητα με αστικά χαρακτη-
ριστικά, με έναν διαρκώς μεταβαλλόμενο πληθυσμό και με πυκνές επικοινωνίες με τη Δύση,
μπορεί να έχει ως σημείο αναφοράς της ένα και μόνο ενδυματολογικό σύνολο;

Εν κατακλείδι, οφείλουμε να αξιολογήσουμε θετικά μεν το έργο, που έχει γίνει από ιδιώ-
τες και φορείς της Πρέβεζας, ευελπιστώντας όμως, η περαιτέρω έρευνα, να οδηγήσει στη δια-
μόρφωση μιας πληρέστερης εικόνας του τοπικού γυναικείου ενδυματολογικού συστήματος.

***

Abstract

Marina VRELLI-ZACHOU & Nadia MACHA-BIZOUMI: *Has Preveza got a traditional costume?*

Subject of this announcement is the study of female traditional costume model in the city of Preveza, as a new inquiring challenge, since the research on women's traditional costumes, up to today, has dealt particularly with the greek hinterland. On the other hand the picture we have about the costal areas is in a great degree blurry. Our inquiring searches are focused mainly on:

a) the study of factors and parameters with different starting lines, which determined the constitution of society of the city of Preveza, and the cultural expression of (or at least contributed in this) the Venetian and Ottoman conquest, with fundamental, in this situation, the role of the sea as aquatic street of communication and cultural exchanges.

b) Secondly the searches rely on the study of mirage of interwining of these factors and parameters in the residents' clothing behavior in the coastal city of Preveza «gate of Ipeiros» about naval forces of Mediterranean Sea. The announcement places the first basic and essential questions that are related with the configuration of local clothing model. Has Preveza got a local costume or local costumes? And if this is true, which was the role of the historical, economic, social or other participating factors in their creation?

Βιβλιογραφία

- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ., 1991, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης, Λαο-
γραφική εξέταση, Πρέβεζα*
ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ., 1992, *Η κοινότητα στον αστικό χώρο: αντιστάσεις και λειτουργίες. Το παρά-
δειγμα των Συρρακιωτών της Πρέβεζας, στο: Β. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ & Π. ΝΟΥΤΣΟΣ (Επιμ.), Η
ελληνική κοινότητα. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Ιωάννινα, 49-70 (Δωδώνη, Πα-*

ράρτημα, αρ. 50)

- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ. (Επιμ.), 1993, *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Πρέβεζα, 22-24 Σεπτεμβρίου 1989)*, Πρέβεζα
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ., 1994α, Χορός και ένδυμα. Παράδοση και αναπαράσταση, στο: Β. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ (Επιμ.), *Χορός και κοινωνία*, Κόνιτσα, 97-110
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ., 1994β, Ο Κρυστάλλης ως πηγή ενδυματολογικών ειδήσεων, στο: Ε. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Κώστας Κρυστάλλης. Το έργο του στο τέλος της Εκατονταετίας από το θάνατό του (Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου)*, Πρέβεζα, 23-42
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μ., 2003, *Η ενδυμασία στη Ζάκυνθο μετά την Ένωση (1864-1910). Συμβολή στη μελέτη της ιστορικότητας και της κοινωνιολογίας του ενδύματος*, Αθήνα
- ΖΙΩΓΑΣ Ι., 2009, *Παραδοσιακά επαγγέλματα και εποχιακές εργασίες στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΖΩΡΑ Π., 1994, *Ελληνική Τέχνη. Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 2001, Η φορεσιά της Πρεβεζάνας, *εφημ. Βήμα της Πρέβεζας*, φ. 1782, 23/24 Ιουνίου 2001, 9
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 2009, Η φορεσιά της Πρεβεζάνας στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, *Άπειρος Χώρα* 106, 34-38
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1990, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας, 1811-1813. Μελέτη βασισμένη στην εμπορική και προξενική αλληλογραφία των αδελφών Η. και F. Rouqueville, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 287-311
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1993, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 99-118
- ΚΑΡΖΗΣ Α., 1993, *Πρέβεζα. Ιστορικολαογραφική αναδρομή*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΖΗΣ Α., 2009, *Πρέβεζα. Διαδρομές μνήμης*, Πρέβεζα
- ΚΕΝΝΑ Μ., 2003, Η αναγέννηση και η εκ νέου ανακάλυψη της παράδοσης. Ένα παράδειγμα από τις Κυκλάδες, στο: Ο. ΚΑΪΑΦΑ (Επιμ.), *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου*, Αθήνα, 361-367
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1999, *Δημογραφικές όψεις της Πρέβεζας 16^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα
- ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ Π., 1989, *Η λευκαδίτικη λαϊκή φορεσιά, από τον 17^ο αιώνα ως τα μέσα του 20^{ου}*, Αθήνα
- ΚΟΝΤΟΝΑΣΙΟΣ Β., 2001, Επισημάνσεις για την φορεσιά, *εφημ. Βήμα της Πρέβεζας*, φ. 1889, 28 Νοεμβρίου 2001, 3
- ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ Α.Χ., 1961, *Ήπειρος. Λαογραφικά-Ήθρογραφικά-Εθνογραφικά*, Αθήνα
- ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ Ν., 2006, Η γυναικεία σαμιακή φορεσιά. Ο μονόλογος της νεωτερικότητας στην αμφίεση μιας νησιωτικής κοινότητας (τέλη 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι.), *Σαμιακές Μελέτες* 7, 609-682
- ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ Ν., 2009, *Κεντητά & υφαντά. Από τις συλλογές του Τελλογλείου Ιδρύματος*, Θεσσαλονίκη
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1972, Τι είναι ο Folklorismus, *Λαογραφία* 28, 27-38
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1992, Παρόν, παρελθόν και μνήμη, στο: Β. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ & Π. ΝΟΥΤΣΟΣ (Επιμ.), *Η ελληνική κοινότητα. Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας*, Ιωάννινα, 11-12 (Δωδώνη, Παράρτημα, αρ. 50)
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 2007, Ο εν Αθήναις Σύλλογος Κρητών ..., Φοκκλωρισμός και Παράδοση, στο: Ε. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.) *Κρήτη, Λαϊκός Πολιτισμός*, Αθήνα, 33-39
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα

- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ.Ι., 2008, *Πρέβεζα και Συρράκο*, Πρέβεζα
- ΜΠΕΤΣΟΣ Ο., 2001, Από την Πρέβεζα του 19^{ου} αιώνα. Για τις ενδυμασίες νυφάδων από αρχοντικές οικογένειες αυτής, *εφημ. Βήμα της Πρέβεζας*, φ. 1872, 3/4 Νοεμβρίου 2001, 11
- ΝΟΥΣΙΑ Μ., 2001, Η γυναικεία Πρεβεζάνικη στολή. Ένα όνειρο που έγινε πραγματικότητα, *εφημ. Βήμα της Πρέβεζας*, φ. 1874, 7 Νοεμβρίου 2001, 11
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1987, Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη τουρκοκρατία. Η περίπτωση της Πρέβεζας, στο: *Ηπειρος, Κοινωνία – Οικονομία, 15^{ος}-20^{ος} αι., Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Ιωάννινα, 139-170
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1990, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 34-45
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1993, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 119-131
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ι., 1978, Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς, *Εθνογραφικά* 1, 5-92
- ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ Ι., 1996, *Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες*, Ναύπλιο
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2001, Κατάλογος Αρχείων Ιεράς Μητροπόλεως Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 35, 291-342
- ΡΙΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΟΥ Ε., 1996, *Η αστική ενδυμασία της Κύπρου κατά τον 18^ο και τον 19^ο αιώνα*, Λευκωσία
- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1975, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Γ'2: (1810-1821)*, Αθήνα
- ΤΑΡΣΟΥΛΗ Α., 1941, *Ελληνικές φορεσιές*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Α., 1960, *Ραπτάδες – χρυσορράπτες και καποτάδες*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ Α., 1983, *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά, τ. Β'*, Αθήνα
- ΧΑΤΖΗΤΑΚΗ-ΚΑΨΩΜΕΝΟΥ Χ., 2003, Οι πολιτιστικοί σύλλογοι και η παράδοση: το πρόβλημα της αυθεντικότητας, στο: Ο. ΚΑΪΑΦΑ (Επιμ.), *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία (Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου)*, Αθήνα, 372-380
- BARTHES R., 1957, Histoire et Sociologie du vêtement, *Annales*, 430-441
- BAUSINGER H., 2009, *Ο λαϊκός πολιτισμός στον κόσμο της τεχνολογίας*, Αθήνα
- DRAGOSLAV A., 1983, Common elements in the town costume worn in Serbia and Greece in the 19th century, *Balkan Studies* 24, 343-353
- HOBBSAWM E. & RANGER T. (Eds.), 1983, *The Invention of Tradition*, Cambridge
- IRMSCHER J., 2005, Η Νικόπολη στις περιηγήσεις ξένων ταξιδιωτών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, *Ηπειρωτών Κοινόν* 1, 33-58
- NAVARI L., 2006, *Η ελληνική ενδυμασία. Έντοπες πηγές 16^{ου}-20^{ου} αιώνα από τη Συλλογή Ι.Δ. Κοιλαλού*, Αθήνα
- SEBAH P., 1873, *Les costumes populaires de la Turquie en 1873 ... Texte par son Excellence Hamdy Bey ... et Marie de Launay ... Phototypie de Sebah*, Constantinople
- VITKOVIC-ZIKIE M., 2009, Ptychoseis in Serbian city-wear, *Ενδυματολογικά* 3, 118-123
- YODER D., 1972, Folk costume, in: M. DORSON (Ed.), *Folklore and Folklife. An Introduction*, Chicago – London, 295-323

Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: Ενδυμασία Πρεβεζάνας (αναπαράσταση)

ΕΙΚΟΝΑ 2: Σχέδιο του L.F. Cassas με φορεσιές που είδε στην Πρέβεζα κατά την επίσκεψή του το 1780 (Μουσείο Λούβρου, Παρίσι)

ΕΙΚΟΝΑ 3: Φορεσιά Χριστιανής Πρεβεζάνας, λεπτομέρεια της φωτογραφίας του Pascal Sebah (1873) (SEBAH 1873)

ΕΙΚΟΝΑ 4: Επίσημη φορεσιά της Αναστασίας Σκέψου, συμμετέχουσα στην έκθεση — 1965

ΕΙΚΟΝΑ 5: Επίσημη φορεσιά της Πηνελόπης Κονεμένου, ραμμένη γύρα
(Φωτογραφία Νίκου Α. Καρόυτση)

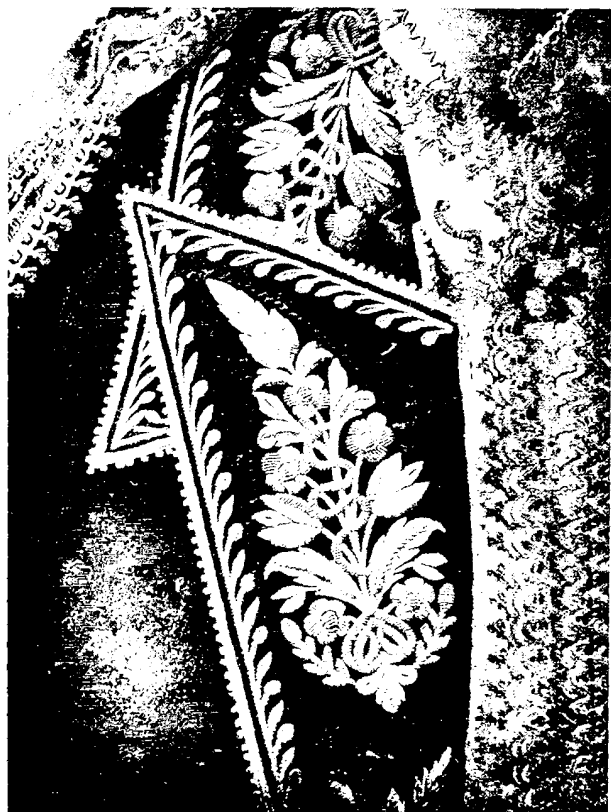

ΕΙΚΟΝΑ 7: Η αναπαράσταση της ενδυμασίας «Πέτρις»
(ΤΑΡΣΟΥΛΗ 1941, χαρακτηριστικό αρ. 32)

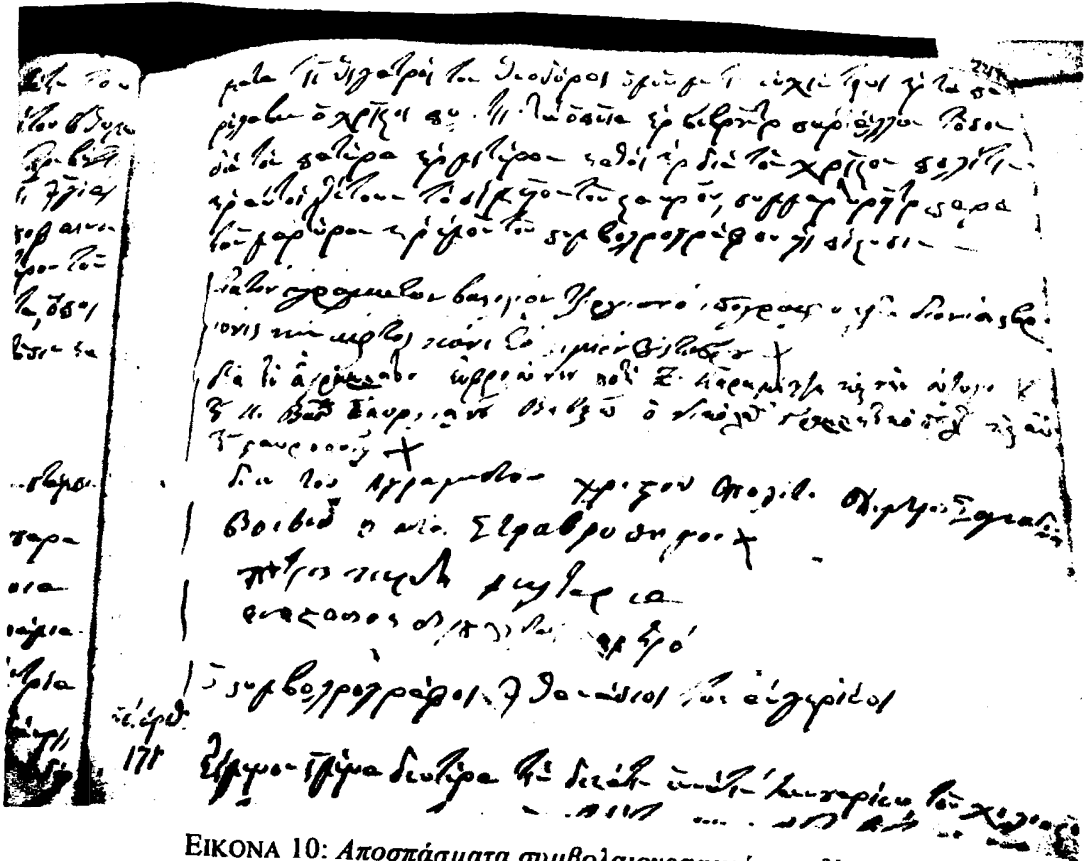

ΕΙΚΟΝΑ 8: Λεπτομέρεια του ζακέτου της φορεσιάς «Πέτρις»
(Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα)

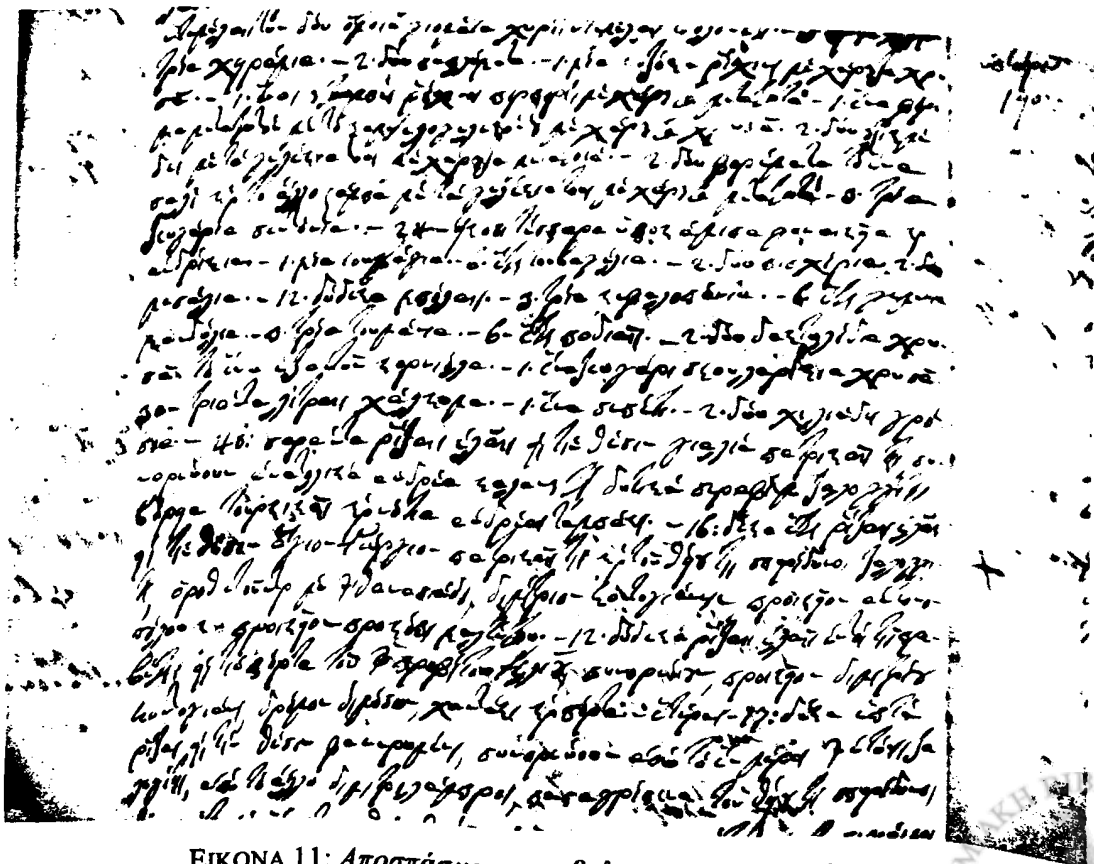

ΕΙΚΟΝΑ 9: Λεπτομέρεια του ζακέτου της φορεσιάς «Πέτρις»
(Φωτογραφία Νίκου Δ. Καράμπελα)

ΕΙΚΟΝΑ 10: Αποσπάσματα συμβολαιογραφικών κωδικών (Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως & Πρεβέζης)

ΕΙΚΟΝΑ 11: Αποσπάσματα συμβολαιογραφικών κωδικών (Αρχείο Μητροπόλεως Νικοπόλεως & Πρεβέζης)

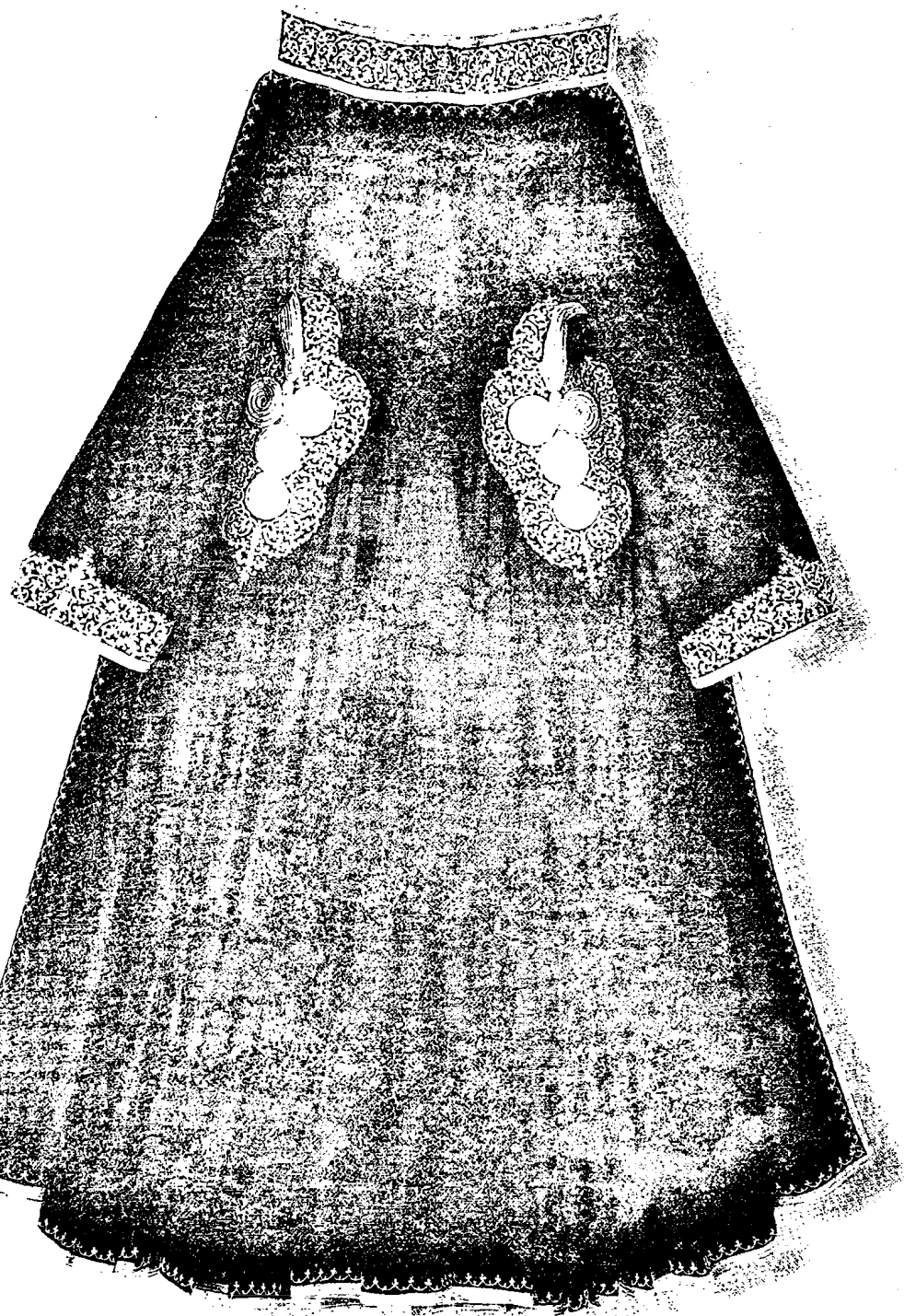

ΕΙΚΟΝΑ 12: Πιρπιρί. Ιωάννινα, 19^{ος} αιώνας
(ΖΩΡΑ 1994, 119, φωτ. 124)

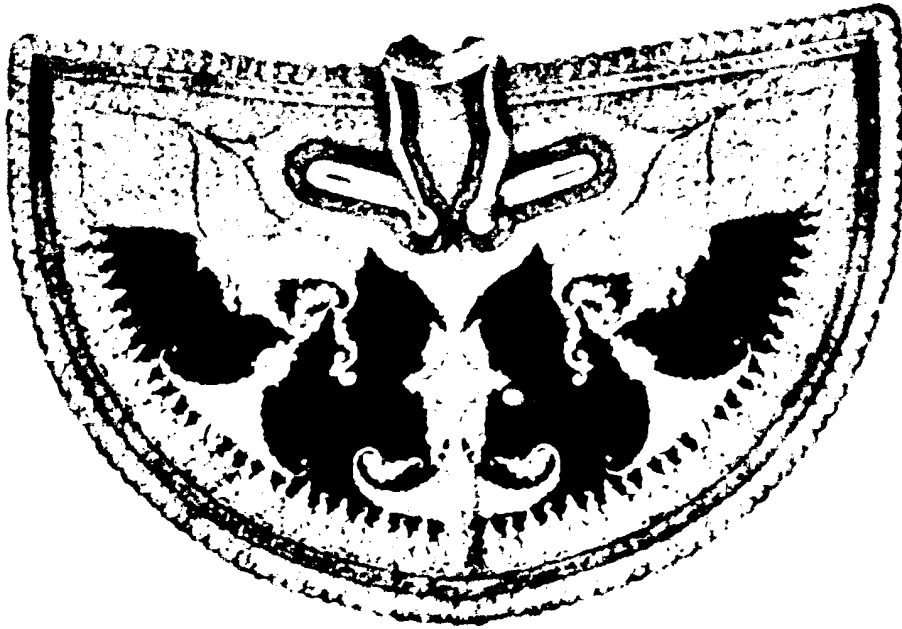

ΕΙΚΟΝΑ 13: Φορεσιά περιοχής Αργυροκάστρου
(ΤΑΡΣΟΥΛΗ 1941)

ΕΙΚΟΝΑ 14: «Ντουλαμάς». Βέροια, 19^{ος} αιώνας
(Μουσειακή συλλογή Λυκείου των Ελληνίδων Καλαμάτας)

ΕΙΚΟΝΑ 15: «Τσεμπές», 19^{ος} αιώνας, Σερβία
(*Museum of Applied Art, Belgrade, Inv. No. 13988*)

ΕΙΚΟΝΑ 16: «Αμαλία», αστική φορεσιά
(*ΖΩΡΑ 1994, 126, φωτ. 133*)

Ο Αλή Ντίνο και τα σχέδιά του.

Η σκιαγράφιση μιας εποχής στην πόλη της Πρέβεζας*

Εισαγωγικά. Η γελοιογραφία

ΜΕ ΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΜΕ ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΘΕΣΗ και σκέψη να εντοπίζονται στο βάθος του χρόνου, ακόμη κι εκεί που κανείς δεν την υποπτεύεται,¹ η γελοιογραφία, «ζωγραφία παριστάνουσα επί το γελοιότερον πρόσωπόν τι ή πράγμα» ή αλλιώς «παραμόρφωσις ενός προτύπου προς διακωμώδησιν αυτού και πρόκλησιν γέλωτος» (Κ. Βάρναλης),² συνδυασμός εικόνας και λόγου, περιπαικτικής οπτικής και ρηματικής σάτι-

* Ευχαριστώ θερμά όλους όσοι μου προσέφεραν γενναιόδωρη υποστήριξη στην ερευνητική μου εργασία: Τη σεβαστή κ. Σαφέντ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη, θυγατέρα του Αλή Ντίνο, για τη φιλοξενία στην Αθήνα και την Πρέβεζα το χειμώνα και την άνοιξη του 2009 και για τις πολύωρες συζητήσεις μας, καθώς και για την προθυμία της να θέσει στη διάθεσή μου όλο το πρωτότυπο έργο του πατέρα της, που σήμερα της ανήκει, καθώς και άλλο χρήσιμο υλικό: το σκιτσογράφο-γελοιογράφο κ. Κώστα Νιάρχο, καθηγητή καλλιτεχνικών μαθημάτων, που με μύησε στην τέχνη της γελοιογραφίας με την εξαιρετική-διδασκτική πολύωρη συνέντευξη που μου παραχώρησε: τους φίλους κ. Βασίλη Κολιό, Διδάκτορα Φιλολογίας, εκπαιδευτικό, που με βοήθησε στις βιβλιογραφικές αναζητήσεις μου: τον κ. Νίκο Δ. Καράμπελα, πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις και την κ. Σοφία Λαχανά, αντιδήμαρχο Πρέβεζας, που με βοήθησαν με καλή διάθεση να «εγκλιματιστώ» στο περιβάλλον της πόλης και να επικοινωνήσω με απογόνους των ανθρώπων που σχεδίασε ο Ντίνο: το προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πρέβεζας για την ευγενική εξυπηρέτηση. Με συγκίνηση, επίσης, θυμάμαι τον Ηλία Λαχανά, παλιό Πρεβεζάνο, που λίγους μήνες πριν «ταξιδέψει» (Ιανουάριος 2010), ανακάλεσε στη γεροντική μνήμη του πρόσωπα από την Πρέβεζα του Μεσοπολέμου και μου μίλησε για τις αναμνήσεις του. Ευχαριστώ, τέλος, για τους ίδιους λόγους τους απογόνους πολλών από τα πρόσωπα που ο Ντίνο αποτύπωσε στα έργα του και, ιδιαίτερα, την κ. Ελευθερία Βρεκούση-Καλογερά, εκπαιδευτικό, που έθεσε στη διάθεσή μου φωτογραφικό υλικό από την οικογενειακή της συλλογή, καθώς και τον κ. Βασίλη Πολυχρονόπουλο, Διδάκτορα Φιλολογίας, για την ηλεκτρονική επιμέλεια των εικόνων που δημοσιεύονται εδώ.

¹ Στις χαράξεις των σπηλαίων, τις πυραμίδες της Αιγύπτου, τις διογκωμένες απεικονίσεις του Παύσωνα, που γελοιογραφούσε ακολουθώντας τις σκηνικές ιδέες του Αριστοφάνη και άλλων κωμικών ποιητών, στις «γκροτέσκες» φιγούρες του Αντίφιλου, κι ακόμη στους ευρωπαϊκούς καθεδρικούς ναούς του Μεσαίωνα, όπου οι λαϊκοί γλύπτες, σκαρφαλωμένοι στα ικριώματα, σκάλιζαν στις πιο ψηλές απολήξεις τους, με λαϊκό χιούμορ, τις φαντασιώσεις τους, ξεφεύγοντας από τη σεμνοτυφία του κλήρου κ.ά. Βλ. ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 9-11.

² ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ 1929, 169, s.v. *γελοιογραφία*, όπου: «προς τούτο η γελοιογραφία υπερβάλλει τα φυσικά χαρακτηριστικά των προσώπων ή δι' απροόπτου αντιθέσεως αναδεικνύει την ενυπάρχουσαν κωμικήν ασυμφωνίαν των φυσικών ή ηθικών ιδιοτήτων των ατόμων, της ηλικίας ή του επαγγέλματος αυτών, προς τας πράξεις ή το περιβάλλον των». Για το περιεχόμενο και τους σκοπούς της γελοιογραφίας βλ. ακόμη ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 9-12· ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 49, 51 και 53, όπου: «Η γελοιογραφία ντύνεται κατάσαρκα το κωμικό, επιδεικνύοντάς το σε κάθε ευκαιρία, έχοντας ως στόχο την πρόκληση του γέλιου. Κι αν η σάρκα της γελοιογραφίας είναι το κωμικό, το χιούμορ είναι η ψυχή της, η ουσία με την οποία επιτυγχάνεται ο σαρκασμός. Το χιούμορ δίνει πνοή στη γελοιογραφία, αποτελώντας τον καθοριστικό παράγοντα για την επιτυχή διάδοσή της».

ρας,³ υπαινικτικής ευτράπελης σοφίας και αιχμηρής –συχνά και καυστικής– ευστοχίας, εξελίχθηκε στο νεότερο κόσμο μέσα στη μεγάλη εικαστική «αγκαλιά» της σκιτσογραφίας. Ως τεχνική δημιουργία, συνυφάνθηκε με τις τεχνικές προόδους της τυπογραφίας (χαλκογραφία, λιθογραφία, φωτοτυπιογραφία κλπ.)⁴ και των εντύπων,⁵ αγγίζοντας, ωστόσο, στην «πιο εκλεπτυσμένη και αριστοτεχνικά δοσμένη μορφή της»⁶ την τέχνη και, ως περιεχόμενο, συνδέθηκε με τις εκάστοτε ιστορικές, οικονομικές κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές, ηθικές καταστάσεις, συγκυρίες και συγκρούσεις.

Απώτατος σκοπός της να υπηρετήσει την κριτική αποστολή της καλλιτεχνικής έκφρασης και, κυρίως, να συμβάλει στην ερμηνευτική διάσταση της δημοσιογραφίας, επί το γλαφυρότερον και το λιτότερον,⁷ «πολλές φορές πιο εύλωτη κι από ένα μακρύ άρθρο»,⁸ προκαλώντας όμως τη θυμηδία, τη συναισθηματική αποφόρτιση και την ψυχική ανακούφιση,⁹ όπως όλα αυτά μαζί εκφράζονται, εν τέλει, με το ανθρώπινο γέλιο, αυτή τη δυνατή εσωτερική ορμή του ανθρώπου,¹⁰ πρώτιστο λόγο δημιουργίας πολλών ειδών του έντεχνου λαϊκού λόγου (ευτράπελες διηγήσεις,¹¹ λαϊκό θέατρο,¹² κ.ά.) κι άλλων εκφραστικών μορφών του λαϊκού πολιτισμού (π.χ. των μεταμφιέσεων).¹³

Η γελοιογραφία αναπτύχθηκε στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος το 19^ο αιώνα, με τις καταχωρίσεις να πληθαίνουν στο τρέξιμο του αιώνα σε περιοδικά, όπως η *Τρακατρούκα* και η *Νέα Πανδώρα*, και με θετική την αποδοχή από το αναγνωστικό κοινό του νέου είδους κριτικού δημοσιογραφικού λόγου. Το 1867 κυκλοφόρησε ο *Διάβολος* ως αμιγώς γελοιογραφικό έντυπο και λίγα χρόνια αργότερα ο *Αριστοφάνης*.¹⁴

³ ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 17.

⁴ Βλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ 2003, 29.

⁵ Για την ιστορία του ελληνικού τύπου βλ. ΜΑΓΕΡ 1957-1960· ΔΡΟΥΛΙΑ & ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ 2008. Για την ιστορία των ελληνικών τυπογραφείων βλ. ΣΚΙΑΔΑΣ 1976-1982· ΜΠΩΚΟΣ 1998.

⁶ ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 45. Βλ. και ΛΙΟΥΒΗ 2002 (όπου και πλούσια ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία γενικότερα).

⁷ Πρβλ. ΖΑΝΝΙΔΗΣ 2003, 23.

⁸ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ 1995 (κείμενο Α. Γερουλάνου). Πρβλ. και ΖΑΝΝΙΔΗΣ 2003, 23, όπου η γελοιογραφία «μπορεί να πει περισσότερα από ένα εκτενές ρεπορτάζ ή κάποιο αναλυτικό άρθρο και να σχολιάσει με επιτυχία πρόσωπα, πράγματα, καταστάσεις και γεγονότα της επικαιρότητας δίνοντας το πολιτικό, πολιτιστικό και κοινωνικό στίγμα της κάθε εποχής». Βλ. και ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1988, 144, όπου: «Στα τελευταία όμως χρόνια, με τις τεχνικές εξελίξεις της εικονο-τυπογραφίας, αλλά και με το οργανικά ενταγμένο στην εφημερίδα δημοσιογραφικό πνεύμα των σκιτσογράφων μας, η γελοιογραφία έγινε σχεδόν „αρθρογραφία“ (έμμεση και υπαινικτική) για γεγονότα, λόγους και πρόσωπα της επικαιρότητας».

⁹ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ 1995, 22.

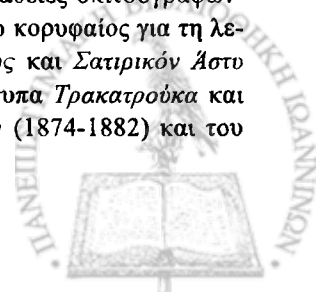
¹⁰ Πρβλ. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 43-45. Επίσης πρβλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985α, 136, όπου: «... όσο πιο κοντά στη φύση είναι ο άνθρωπος, τόσο πιο εύκολα γελά με το παραμικρό θέμα. Γελά με τα ζώα, με τους ανθρώπους, με τον εαυτό του και ιδιαίτερα με την κάθε ατέλεια ή αποτυχία». Βλ. ακόμη BERGSON 1998· BEAUDELAIRE 2000· CHARMAN 1995· LE GOFF 2005.

¹¹ ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1985.

¹² ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 45. Βλ. και ΠΟΥΧΝΕΡ 1985, και ακόμα πρβλ. ΠΟΥΧΝΕΡ 2009, 356.

¹³ ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 43-49. Πρβλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985α, 201.

¹⁴ ΖΑΝΝΙΔΗΣ 2003, 23. Οι πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι. ήταν μια δύσκολη εποχή για την ελληνική γελοιογραφία από τεχνική κυρίως σκοπιά, καθώς η έλλειψη χαρακτών είχε ως αποτέλεσμα πολλά από τα σκίτσα να αποστέλλονται για επεξεργασία στο εξωτερικό, ιδιαίτερα οι λιθογραφίες, ή να τυπώνονται με απλούστερους τρόπους, όπως η ξυλογραφία. Εξάλλου, τα πρώτα σκίτσα πολλές φορές συνιστούσαν απλές προσπάθειες σκιτσογράφων-εκδοτών, διευθυντών, συχνά και αρθρογράφων ταυτόχρονα των εντύπων τους, όπως π.χ. ο κορυφαίος για τη λεπτότητα των έργων του σκιτσογράφος Θέμος Άννινος, εκδότης των εντύπων *Ασμοδαίος* και *Σατιρικών Άστν* (που αργότερα εξελίχθηκε στην εφημερίδα *Άστν*), ο Νίκος Μπίλλερ, με τα σατιρικά έντυπα *Τρακατρούκα* και *Δημόκριτος*, και ο Παναγιώτης Πηγαδιώτης, εκδότης και σκιτσογράφος του *Αριστοφάνη* (1874-1882) και του

Η μείωση του αναλφαβητισμού, οι πολιτικές, κοινωνικές και τεχνολογικές εξελίξεις προκάλεσαν, στο κλείσιμο του αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}, την αύξηση του αναγνωστικού κοινού με την κυκλοφορία αρτιότερα τυπωμένων και προσιτών εντύπων (εφημερίδων, ημερολογίων, περιοδικών, σατιρικών εντύπων).¹⁵ Η δημοφιλής γελοιογραφία επιστρατεύτηκε τότε στον ανταγωνισμό τους, ασκώντας «κριτική στην καθεστηκυία τάξιν και στα κοινωνικά δρώμενα της εποχής»,¹⁶ και σιγά-σιγά το σκίτσο γενικεύτηκε στον τύπο, υπηρετούμενο από πολυτάλαντους μάλιστα σκιτσογράφους-γελοιογράφους.¹⁷

Κατά το Μεσοπόλεμο, την εποχή που ορίζεται από την «επίπονη ανάρρωση από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο έως την εκ νέου έκρηξη ενός Παγκόσμιου πολέμου», και ενώ «η ιδέα μιας μείζονος σύγκρουσης δεν έπαψε να αιωρείται πάνω από τις ευρωπαϊκές χώρες», η γελοιογραφία –και όχι μόνο η ελληνική– παρακολουθώντας «το λαϊκό θυμικό, άλλοτε συγχορδούσε με φιλειρηνικά άσματα και άλλοτε δοξολογούσε τα τύμπανα του πολέμου».¹⁸ Αυτή την περίοδο, κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα πολλές περισσότερες εφημερίδες¹⁹ και περιοδικά (οικογενειακά και παιδικά),²⁰ με χρώμα, φωτογραφίες και σκίτσα, σε όλες τις μορφές (εικονογραφήσεις, καρικατούρες, κοινωνικές γελοιογραφίες, καθώς και τα πρώτα κόμικς),²¹ ως απαραίτητα στοιχεία των εντύπων, μέσα σε μιαν ατμόσφαιρα γενικότερων αναζητήσεων στην τέχνη και τη λογοτεχνία. Έχουμε τότε μια μεγάλη ανάδειξη ταλέντων στο χώρο του σκίτσου στην Ελλάδα,²² με επιστέγασμα το ετήσιο (αποκριάτικο) περιοδικό *Φανός* της Ενώσεως Συντακτών (την αποκλειστική, μάλιστα, ευθύνη της σύνταξης είχαν οι ευθυμογράφοι και, κυρίως, οι σκιτσογράφοι, καθώς η έκδοση ήταν πλούσια σε γελοιογραφίες).²³

Το 1926 ιδρύθηκε ο Σύνδεσμος Σκιτσογράφων, με μέλη του όλους σχεδόν τους καταξιωμένους σκιτσογράφους της εποχής, που ως το ξέσπασμα του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου οργα-

Νέου Αριστοφάνη (ως το 1895). Την ίδια εποχή ο Daumier στη Γαλλία προσδιόριζε με το ταλέντο του τις αρχές και τους κανόνες της γελοιογραφίας και ξεκαθάριζε τις σχέσεις της με την εικονογράφιση και τη ζωγραφική, βλ. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 197· ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ 2003, 29. Για τον Daumier βλ. ΧΡΙΣΤΟΦΟΓΛΟΥ 1972. Για την ανάπτυξη και τη διαδρομή της ελληνικής γελοιογραφίας βλ. ΤΑΜΠΑΚΕΑΣ 1995, 2-9· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1999· ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, όπου και ΖΑΝΝΙΔΗΣ 2003 και ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ 2003· ακόμη ΣΑΠΡΑΝΙΔΗΣ 2005.

¹⁵ Όπως ήταν π.χ. η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, ο *Ρωμηός*, οι *Σφήκες*, η *Διάπλασις των Παιδων* του Γρηγ. Ξενόπουλου κ.ά., αλλά και περιοδικά μόνο για άνδρες, όπως η *Φρόνη*, το *Κόρτε*, το *Παριζιάνικο Φλερτ*, κ.ά.

¹⁶ ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 23.

¹⁷ ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 23.

¹⁸ ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2006, 230.

¹⁹ *Ελεύθερος Λόγος*, *Πρωία*, *Καθημερινή*, *Ελεύθερον Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα*.

²⁰ *Εβδομάς*, *Μπουκέτο*, *Θεατής*, και στο τέλος του Μεσοπολέμου ο *Θησαυρός* και το *Ρομάντσο*.

²¹ Όπως π.χ. τα κόμικς σε συνέχειες στο *Περιοδικό μας* του Νίκου Καστανάκι. Βλ. και ΚΑΣΣΗΣ 1998. Επίσης για τα κόμικς βλ. το «Αφιέρωμα στα κόμικς» του περιοδικού *Διαβάζω*, τεύχ. 217, 1989, 27-75, όπου χρήσιμη ελληνική και ξένη βιβλιογραφία.

²² Αυτή την εποχή έχουμε και τον ερχομό, μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, σκιτσογράφων από την Κωνσταντινούπολη (οι λεγόμενοι «Πολίτες»), που διακρίθηκαν ιδιαίτερα, όπως ο Φωκίων Δημητριάδης, ο Κοσμάς Θεοδωρίδης (ΤΟΓΟ), ο Γιώργος Γκέιβελης, ο Νίκος Καστανάκις, ο Κώστας Ασλόγλου (ΚΕΝΤ), και τη Μ. Ασία, όπως Σοφοκλής Αντωνιάδης (ΣΟΦΟ) κ.ά., κι ακόμη την εμφάνιση των πρώτων γυναικών σκιτσογράφων, καθώς και την ενασχόληση με τη σκιτσογραφία και τη γελοιογραφία ορισμένων εικαστικών, ζωγράφων και χαρακτών (Δημ. Βιτσώρης, Περ. Βυζάντιος, Ευθ. Παπαδημητρίου, Α. Κορογιαννάκης, Γ. Ροΐλος, Σωκ. Ρωνάς, Αλ. Χριστοφής, Δημ. Γαλάνης κ.ά.). Σημαντικοί γελοιογράφοι του Μεσοπολέμου υπήρξαν ακόμη οι: Αντώνης Πρωτοπάτσης (ΡΑΖΖΙ), Ηλίας Κουμετάκης, Γιώργος Μαυριλάκος (ΝΟΙΡ), Δομήνικος Βαρδακώστας (ΔΟΜ), Ευάγγελος Τερζόπουλος (ΤΕΡΖΟ), Σταμάτης Πολενάκης, Κώστας Μπέζος, Κώστας Ασλόγλου (ΚΕΝΤ), ο Αλή Ντίνο Μπέη (ΔΙΝΟ) κ.ά. Βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1999· ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 107 κ.ε.

²³ ΤΑΜΠΑΚΕΑΣ 1995, 2-6. Βλ. και τις ανακοινώσεις στο Επιστημονικό Συμπόσιο «Ο περιοδικός Τύπος στο Μεσοπόλεμο», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 26-27.3.1999. Εξάλλου για τα νεανικά περιοδικά της περιόδου 1836-1914 βλ. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ 1987.

νώνουν σημαντικές εκθέσεις σκιτσογράφων, νέων δημιουργών, εικαστικών και ερασιτεχνών, τις οποίες ο τύπος της εποχής υποστηρίζει με πρωτοσέλιδα, αρθρογραφία και κριτικές από πνευματικούς ανθρώπους της εποχής.²⁴

Η λαογραφική μελέτη της γελοιογραφίας. Ο σκοπός της ανακοίνωσης

Η γελοιογραφία στην Ελλάδα, μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να αναγνωρίζεται για την καλλιτεχνική, την πνευματική και την πολιτιστική της αξία, και να προβάλλεται όχι μόνο μέσω καλοτυπωμένων λευκωμάτων,²⁵ αλλά και επιστημονικών προσεγγίσεων σε άρθρα, μονογραφίες και διδακτορικές διατριβές, και να εντάσσεται στις πηγές πληροφόρησης για την ιστορία, τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές των Νεοελλήνων.²⁶

Από την πλευρά των Ελλήνων Λαογράφων –κι ενώ σε διεθνές επίπεδο είχαν ήδη διατυπωθεί οι προτάσεις των Αμερικανών ομολόγων τους, Alan Dundes και Carl Pagter, για την ένταξη των γελοιογραφιών μαζί με άλλο λαϊκό εικαστικό-γραφικό υλικό (σκίτσα, επιγραφές σε τοίχους, επιστολές, αγγελίες, αφίσες κι άλλα παρόμοια που κατακλύζουν καθημερινά τον πολιτισμό μας) στις θεματικές της σύγχρονης Λαογραφίας, ως «μορφές της λαϊκής παράδοσης», που δεν έχουν σχέση με την προφορικότητα, αλλά κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ο γραπτός χαρακτήρας τους²⁷ στη δεκαετία του 1980, ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος, προσέχοντας καταρχάς ότι «το παλιό αυθόρμητο σκωπτικό ανέκδοτο των χωριών έχει τώρα μεταναστεύσει και στις μεγαλουπόλεις, αλλά με πολιτικό ή πορνογραφικό χρώμα, πλησιάζουν δε κάπως την παλιά του παράδοση οι θεατρικές Επιθεωρήσεις ή οι γελοιογραφίες του Τύπου»,²⁸ και, αναγνωρίζοντας τη λαογραφική σημασία των εμπνεύσεων, που οδηγούν τους δημοσιογράφους-σκιτσογράφους να σατιρίσουν ή να ψέξουν πολιτικές και κοινωνικές αναστατώσεις με υλικό από παροιμίες, μύθους και άλλα παραδοσιακά μας βιώματα,²⁹ ενέταξε, επίσης, τις γελοιογραφίες στα θεματικά πεδία της ελληνικής λαογραφικής έρευνας (μαζί με τις «ευτράπελες διηγήσεις, τα ανέκδοτα, τα περιγελαστικά αστεία ή περιπαίγματα που σατιρίζουν ή ειρωνεύονται τρόπους, επαγγέλματα, χαρακτήρες ή και πνευματικές ατέλειες»)³⁰. Δύο δεκαετίες αργότερα, ο Μηνάς Αλ.

²⁴ Μεταξύ αυτών ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ο Φώτος Γιοφύλλης κ.ά., βλ. ΤΑΜΠΑΚΕΑΣ 1995, 6. Η Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων, που από το 1982 στεγάζει το μόνιμο εκθετήριο και τις εικαστικές της δραστηριότητες σε νεοκλασικό κτίριο της πλατείας Κουμουνδούρου, περιλαμβάνει στις συλλογές της και μια συλλογή 400 περίπου σκίτσων Ελλήνων γελοιογράφων από το 1936 και εξής.

²⁵ Βλ. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 228, όπου και Κατάλογος Γελοιογραφικών Λευκωμάτων.

²⁶ ΖΑΧΟΠΟΥΛΟΣ 2002· ΛΙΟΥΒΗ 2002· ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003· ΠΑΣΧΑΛΗΣ 2006. Εξάλλου ο ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 15, παρατηρεί ότι «τα σκίτσα κοινωνικής κριτικής είναι διαρκέστερα και αποτυπώνουν ιστορικά τις φάσεις από τις οποίες πέρασαν δέκα γενιές Ελλήνων από την αφέλεια και τη μιζέρια της αυλής, στο τσιμέντο της μοναξιάς ως τα αυθαίρετα της αναρχίας μας και τον τουρισμό του σις-κεμπάπ».

²⁷ DUNDES & PAGTER 1978, 3-223· 1987, 21-267, όπου επανέρχονται στο θέμα διευρύνοντας μάλιστα τις θεματικές. Πρβλ. και ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 2008, 63-64.

²⁸ ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985α, 139.

²⁹ ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985β, 471: «είναι απίθανα αποκαλυπτική η παραδοσιακή γνώση των καλλιτεχνών αυτών (γνωστά ονόματα από τις εφημερίδες και τα περιοδικά), που συλλαμβάνουν άμεσα την κοινή γνώση και γνώμη, αλλά και ανανεώνουν, με τα σχεδιάσματα και τις αναφορές τους, την παράδοση, και για τις νεώτερες γενιές. Και συγκρατούν (με Αριστοφάνειο έλεγχο) την πολιτική ενέργεια και ύβρι, πάνω στα όρια του κοινωνικά παραδεκτού ή, αλλιώς, του παροιμιακά σατιρισμού και παραστατικά αποδοκιμαζόμενου».

³⁰ ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1988, 143-150, όπου πραγματεύεται τη σατιρική χρήση της λαϊκής παροιμίας από τους γελοιογράφους-σκιτσογράφους των εφημερίδων. Πρβλ. και ΣΕΡΓΗΣ 2005.

Αλεξιάδης, μιλώντας γενικότερα για τη χρησιμότητα των έντυπων πηγών, που «συγκροτούν ένα ενδιαφέρον υλικό, το οποίο και ανανεώνει και διευρύνει τη θεματική της Λαογραφίας»,³¹ δημοσίευσε μια κατάστασή τους («αν όχι εξαντλητική, οπωσδήποτε διεξοδική»),³² στην οποία περιλαμβάνει μεταξύ των άλλων και τις γελοιογραφίες εφημερίδων και περιοδικών.³³ Ακόμη, σε άλλο του δημοσίευμα, αναφέρθηκε στον πολιτικό γελοιογραφικό λόγο στα σκίτσα καθημερινών αθηναϊκών εφημερίδων, που ήταν ιδιαίτερα καυστικός στις προεκλογικές ημέρες του Οκτωβρίου του 1993.³⁴

Ο σκοπός της παρούσας ανακοίνωσης είναι να δείξει πόσο χρήσιμα αποβαίνουν τα σκίτσα και οι γελοιογραφίες στη μελέτη και του υλικού λαϊκού πολιτισμού, ως εικόνες, ως οπτικό υλικό, και, πόσο χρησιμεύουν ειδικότερα στα ενδυματολογικά ζητήματα (κάτι που, επίσης παλαιότερα, είχε επισημανθεί στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία από τη Janet Arnold, η οποία και ενέταξε τις γελοιογραφίες στις έμμεσες μεν –τις δευτερεύουσες– αλλά με τη δική τους σημαίνουσα αξία πηγές της ενδυματολογικής έρευνας).³⁵

Επιλέγοντας από τον κόσμο της ελληνικής σκίτσογραφίας και γελοιογραφίας, με αφορμή το Συμπόσιο για την Πρέβεζα, τον Πρεβεζάνο Αλή Ντίνο ή Dino (όπως ο ίδιος υπέγραφε τα έργα του), αναφέρομαι σε ανθρώπινους τύπους της πρεβεζάνικης κοινωνίας του Μεσοπολέμου, τους οποίους, με διασκεδαστικό τρόπο, σχεδίασε, αποτυπώνοντας, ως μέρος της σχεδιαστικής εργασίας του, και τις ενδυματολογικές συμπεριφορές τους, σκιαγραφώντας έτσι όχι μόνο την προσωπική τους ταυτότητα αλλά και, εν τω συνόλω, την ταυτότητα της τοπικής κοινωνίας και, συνακόλουθα, την ατμόσφαιρα μιας ενδιαφέρουσας εποχής στην επαρχιακή πόλη, σε μια μεταβατική, για πολλούς λόγους και σε πολλά επίπεδα, περίοδο της ιστορικής παρουσίας της.³⁶

Ο Αλή Ντίνο

Ο Αλή Ντίνο (Εικ. 1) έζησε μια καλή και προνομιούχα, αλλά σύντομη σε διάρκεια ζωή.³⁷ Γεννήθηκε στην Πρέβεζα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το 1890, εποχή γενικότερων μεταρρυθμίσεων

³¹ ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 2008, 70.

³² ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 2008, 70.

³³ ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 2008, 70-71.

³⁴ ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 2008, 312.

³⁵ ARNOLD 1978, 59: «Caricatures, both drawings and engravings, provide an immense field for costume study; the eighteenth century is particularly rich in satirical comment and many caricatures are directly concerned with dress. Many of the thousands of political satires are also extremely useful for costume detail. From 1840 onwards, Punch provides an easily available unbroken series of humorous comment. Information taken from caricatures should be compared with other contemporary sources as it is always exaggerated. Nevertheless it will point the arrival of a new fashion on the scene very effectively; other sources will prove whether it lasted». Επίσης ARNOLD 1978, 62, όπου και χρήσιμες βιβλιογραφικές αναφορές σε έργα που πραγματεύονται υλικό από γελοιογραφίες.

³⁶ Βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1993, όπου μέσα από τη διερεύνηση του ρόλου της βραχύβιας εφημερίδας *Ηπειρωτική Ηχώ*, αποκαλύπτεται η ταυτότητα της ηπειρωτικής ελληνικής περιφέρειας (και της Πρέβεζας) στο Μεσοπόλεμο, στο πλαίσιο των συγκεκριμένων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών της εποχής.

³⁷ Στον Αλή Ντίνο αναφέρονται όλα τα δημοσιεύματα που πραγματεύονται την ελληνική γελοιογραφία. Βλ. ενδεικτικά ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ 1999, 13· ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1999, 30-31· ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003· ΣΑΠΡΑΝΙΔΗΣ 2005, 381 (και εικ. 512, 711, 723, 779, 806, 902, 908, 938, 986, 988). Βλ. ακόμη ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 218-220. Το κείμενο της παρούσας εργασίας προέρχεται εν πολλοίς από το υλικό των συνεντεύξεων με τη Σαφέντ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομάτη, θυγατέρα του Ντίνο.

και εκσυγχρονιστικών αλλαγών στην Οθωμανική αυτοκρατορία,³⁸ της οποίας ακόμη «βιλαέτι» αποτελούσε τότε η περιοχή της μικρής πόλης με την πληθυσμιακή, κοινωνική και θρησκευτική ανομοιογένεια,³⁹ που συνεχίστηκε και στον επόμενο αιώνα, μέσα στο γενικότερο ρευστό κλίμα με τις ενυπάρχουσες συγκρούσεις και δεσπόζουσες αντιφάσεις, την κοινωνική και πολιτιστική κρίση και τα μεγάλα γεγονότα που σημάδεψαν βαθιά τον κόσμο και τον ελλαδικό χώρο.⁴⁰

Εγγονός του γνωστού στους διπλωματικούς κύκλους της Ευρώπης Αμπιντίν Πασσά Ντίνο (υπουργού Εξωτερικών των Οθωμανών και κυβερνήτη του Αρχιεπαγγαλιού επί Αβδούλ Χαμίτ, 1893-1908),⁴¹ πρωτότοκος γιος⁴² του Ρασίχ (γαιοκτήμονα, «με αγροτικές εκτάσεις που αργότερα μοιράστηκαν στους πρόσφυγες, όπως και άλλων παλιών πρεβεζάνικων οικογενειών»,⁴³ και πρόεδρο οθωμανικού δικαστηρίου),⁴⁴ πολύγλωσσος⁴⁵ και πολυταξιδεμένος με την ευκατάστατη οικογένειά του σε ευρωπαϊκές χώρες (Ελβετία και Γαλλία), τελείωσε τις εγκύκλιες σπουδές του στην Κωνσταντινούπολη, και σπούδασε, στη συνέχεια, Πολιτικές Επιστήμες στο Παρίσι του τέλους της Μπελ Επόκ. Την ίδια εποχή, η γενέτειρα πόλη του ζούσε την απελευθέρωσή της από την οθωμανική κυριαρχία (1912), απολάμβανε την τελευταία λάμψη του ζωοδότη λιμανιού της,⁴⁶ ενώ η Ελλάδα, στην οποία ενσωματωνόταν, άφηνε πίσω της την περιπέτεια του πολέμου του 1897, αγροτικές κι εργατικές αναταραχές, και, με μια αστική τάξη, να επιμένει να πραγματώσει τη Μεγάλη Ιδέα, περνούσε στις συμπληγάδες των Βαλκανικών πολέμων και του Πρώτου Παγκόσμιου πολέμου ταραγμένη και διχασμένη.⁴⁷

Με την επιστροφή του στην Πρέβεζα, ο Ντίνο εκλέχτηκε βουλευτής, το 1915, μόλις 25 ετών,⁴⁸ και –χωρίς το μάλλον «τύποις» μουσουλμανικό θρήσκευμά του να αποτελεί ανασταλ-

³⁸ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1990· ΟΥΡΤΑΥΛΙ 1993· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 2003.

³⁹ Βλ. και ΣΑΡΡΗ 2009, 235: «Ο πληθυσμός της πόλης κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ανέρχεται σε 6.000-6.500 ψυχές. Πιο αναλυτικά στα τέλη του 1862 ο Γάλλος πρόξενος E. Wiet αναφέρει ότι στην Πρέβεζα κατοικούν 1.223 οικογένειες, ή 6.000 άτομα που χωρίζονται σε 4.450 Χριστιανούς, 1.250 Μουσουλμάνους, 50 Εβραίους και 250 ξένους. Παρόμοια δημογραφικά στοιχεία αναφέρει και ο Άγγλος πρόξενος στα Ιωάννινα, R. Stuart το 1863: 4.500 Χριστιανοί, 1.200 Μπουσουλμάνοι, 50 Εβραίοι και 200 ξένοι», και στην υποσημ. 35: «ξένοι θεωρούνται οι Επτανήσιοι και οι „πρεσβεύοντες το δυτικό δόγμα“, δηλαδή οι Καθολικοί σύμφωνα με επεξηγήσεις ή παρατηρήσεις προξένων».

⁴⁰ ΑΛΕΞΙΟΥ 1990.

⁴¹ ΚΥΠΡΙΩΤΗΣ 1973· ΒΑΣΙΛΑΣ 1973· 1986-1987, 69.

⁴² Αδέρφια του ήταν ο Αρίφ (1892-1956), η Λεϊλά (1893-1968), ο Αχμέτ (1899-1975), ο Αμπιντίν (1913-τέλη 20^{ου} αιώνα), βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1979, 214.

⁴³ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 67. Κατά τον Ηλία Βασιλά η οικογένεια Ντίνο είχε μακρινή χριστιανική στο θρήσκευμα καταγωγή, με προγόνους που οι ιστορικές συγκυρίες ανάγκασαν να αλλαξοπιστήσουν, «μεταξύ των μεγάλων οικογενειών που αλλαξοπίστησαν ήταν των Ντιναίων και Ελμάζ μπέη. Τα κτήματά τους, τσιφλίκια, οι Ντιναίοι τα διέσωσαν μέχρι του 1928 οπότε τα απάλλαξε της δουλείας ο Βενιζέλος παραχωρώντας τα κτήματα στους χριστιανούς καλλιεργητές», βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1979, 208. Βλ. επίσης ΒΑΣΙΛΑΣ 1979, 209: «Χριστιανική καταγωγή της φάρας των Ντιναίων μαρτυρεί φανερά η προσωνυμία Ντίνο, την οποίαν ζηλότυπα διατήρησαν μέχρι σήμερα. Κωνσταντίνος (Ντίνος) είναι ο απώτατος πρόγονος της φάρας αυτής».

⁴⁴ ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 218.

⁴⁵ «Από μικρή ηλικία όλα τα παιδιά της οικογένειας Ντίνο διδάσκονταν γαλλικά με Γαλλίδες δασκάλες. Όλη η οικογένεια στο σπίτι μιλούσε ελληνικά και γαλλικά ... Εκτός της αδερφής που δεν σπούδασε παρά μόνον ξένες γλώσσες, όλα τα αγόρια της οικογένειας σπούδασαν, έμαθαν ξένες γλώσσες και ανέδειξαν και καλλιτεχνικά ταλέντα στην ζωγραφική όλοι τους. Οι δύο δεν τα αξιοποίησαν, εκτός από τον Αλή και τον μικρότερο αδερφό του, που διέπρεψε ως ζωγράφος στο Παρίσι, όπου έμενε και εκεί πέθανε» (πληροφορία Σαφέτ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη).

⁴⁶ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 47 και 121, 126-127.

⁴⁷ ΣΒΟΡΩΝΟΣ 1981, 89-127.

⁴⁸ Για τον πολιτικό Αλή-Εκρέμ Ντίνο βλ. ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 218-220: «Σε ηλικία 25 ετών πολιτεύτηκε στις εκλογές της 31.5.1915 στην εκλογική περιφέρεια Πρέβεζας με το Συνασπισμό της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης των Δημ.

τικό παράγοντα— υπηρέτησε καταρχάς τα κοινά,⁴⁹ σε «εγκάρδια» επικοινωνία με τους συμπολίτες του, όλων των κοινωνικών στρωμάτων, επαγγελματών και ιδιοτήτων. Αυτό άλλωστε επιτρέπει να εννοήσουμε και η θεματολογία του σκιτσογραφικού έργου του,⁵⁰ στο οποίο, αυτοδίδακτος, αφοσιώθηκε, αλλάζοντας επαγγελματικό προσανατολισμό (όπως και πολλοί άλλοι γνωστοί σκιτσογράφοι),⁵¹ με την οικογένειά του να αντιμετωπίζει θετικά τη στροφή του (τα περισσότερα μέλη της ανέκαθεν εκδήλωναν καλλιτεχνικές ανησυχίες)⁵² και με την πατρική περιουσία υποστηρικτική επίσης.⁵³

Παντρεμένος από το 1916 με την Άλμα Μοντίνι (Εικ. 2), ιταλικής καταγωγής, καθολική του θρήσκευμα⁵⁴ και με μουσικές σπουδές στην Αυστρία, με μοναχοκόρη τους αργότερα τη Σαφέτ, μοιράζοντας το χρόνο του στην Πρέβεζα και την Αθήνα,⁵⁵ εργάστηκε ως σκιτσογρά-

Γούναρη, Γεωργ. Θεοτόκη και Δημ. Ράλλη χωρίς να εκλεγεί. Εκλέχθηκε όμως βουλευτής Πρέβεζας με το ίδιο κόμμα στις επόμενες εκλογές της 6.12.1915 και άσκησε τα καθήκοντα του βουλευτή μέχρι 30.6.1917. Ακολούθως πολιτεύτηκε χωρίς να εκλεγεί α) στις εκλογές της 7.11.1926 στην εκλογική περιφέρεια Πρέβεζας και Άρτας με το μωαμεθανικό κόμμα των Τουρκαλβανών και β) στις εκλογές της 25.9.1932 στην ίδια περιφέρεια με το Αγροτικό-Εργατικό Κόμμα του Αλ. Παπαναστασίου. Έκτοτε δεν πολιτεύτηκε».

⁴⁹ Κατά τη θυγατέρα του Σαφέτ-Μαρία, αρχείο των πολιτικών του δραστηριοτήτων δεν διασώζεται ούτε αρχείο δημοσιευμάτων για την πολιτική του παρουσία στον τύπο (τοπικό και αθηναϊκό) της εποχής.

⁵⁰ Καθώς και η συνεργασία του, το 1934, με τοπικό μουσικοφιλολογικό όμιλο στο ανέβασμα «επιθεώρησης» στον κινηματογράφο της πόλης «Τιτάνια», για το οποίο φιλοτέχνησε τα σκηνικά, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1979, 213. Πρβλ. και ΒΑΣΙΛΑΣ 1959, 1, όπου: «Τέρψη αληθινή και ψυχαγωγία αισθανόταν ο Ντίνο απ' τις συχνές ομιλίες και παρέες με τους θυμόσοφους ψαράδες της πόλης μας. Γελούσε ανοιχτόκαρδα με τις ιστορίες τους και τους σκιτσάριζε».

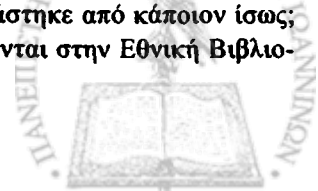
⁵¹ Π.χ. ο Στέφανος Ξένος (1821-1894), ανθυπίαρχος καταρχάς και μετά έμπορος στο Λονδίνο, ο Θέμος Άννινος (1843-1916), με νομικές σπουδές, ο Δημήτριος Γαλάνης (1882-1966), με σπουδές στη Σχολή Καλών Τεχνών στο Παρίσι, ο Φωκίων Δημητριάδης (1894-1977), που προοριζόταν για λογιστής. Βλ. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 73, 89, 99, 107.

⁵² Ο δεύτερος αδερφός του ο Αρίφ ασχολήθηκε με το σκίτσο, την ακουαρέλα και τον κινηματογράφο, και ο μικρότερος αδελφός του, ο Αμπιντίν, ασχολήθηκε με την ακουαρέλα, τη σκιτσογραφία, την κεραμική, και τον κινηματογράφο στο Παρίσι. Από τα άλλα αδέρφια του, ο Αχμέτ σπούδασε χημικός και έζησε στα Άδανα, φροντίζοντας την κτηματική περιουσία της οικογένειας εκεί, και η Λειλά έζησε και πέθανε στην Κωνσταντινούπολη, βλ. ΒΑΣΙΛΑΣ 1986-1987, 71.

⁵³ «Δεν ξέρω αν θα ζούσε άνετα, αν δεν υπήρχε η πατρική περιουσία» (πληροφορία Σαφέτ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη).

⁵⁴ Ο Αλή ουδέποτε ζήτησε από τη σύζυγό του να ασπαστεί το μουσουλμανισμό. Οι δύο σύζυγοι, μάλιστα, θεωρούσαν την ορθοδοξία αυτονόητη για τη θυγατέρα τους, που την έστελναν στο χριστιανικό κατηχητικό. Από τη συνέντευξη με τη Σαφέτ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη: «... μικρούλα με πήγαινε στον Άγιο Νικόλαο, κοντά στον Ευαγγελισμό [Αθήνα], στις γιορτές, στην Ανάσταση ... γενικώς αγαπούσε όλες τις θρησκείες». Επίσης κατά την ίδια, «αν ο προπαππούς Αμπιντίν Ντίνο ήταν πολύ φιλέλληνας ... ο πατέρας μου πάλι, θα έλεγα, ότι ήταν Έλληνας εντελώς. Δηλαδή δεν είχε τίποτα άλλο να σου θυμίζει. Και η αγωνία του ήταν να μη γίνει καμία σύγκρουση ανάμεσα στην Αλβανία και την Ελλάδα. Αυτό δεν το ήθελε με τίποτα. Και προσπαθούσε με ό,τι μέσα υπήρχαν να αμβλύνει τις πιθανές διαφορές ... αλλά έφυγε νωρίς». Πρβλ. και ΑΛΗΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993: «... ήταν ένας Αλβανός που δεν είχε άλλο αλβανικό επάνω του παρά το ελαφρό χρώμα της προφοράς» (Ζαχ. Παπαντωνίου, 1938).

⁵⁵ Στο σπίτι της Πρέβεζας, ιδιοκτησίας του πατέρα του, μόνιμα κατοικούσε η οικογένεια της θείας του, αδερφής του πατέρα του, της Μαρίας, η οποία είχε ασπασθεί το χριστιανισμό, και του συζύγου της Ιωάννη Τσαλόγλου, ο οποίος είχε στη φροντίδα του όλες τις κτηματικές και περιουσιακές υποθέσεις της οικογένειας. Από τη συνέντευξη με τη Σαφέτ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη: Ερώτηση: Πώς ήταν οι σχέσεις, οι επαφές με τους άλλους συγγενείς; Υπήρχαν περιπτώσεις συναντήσεων με την ευρύτερη οικογένεια; Γιορτές; Επέτειοι; Συμμετοχή σε έθιμα; Σε γάμους, βαφτίσεις, άλλες εκδηλώσεις; Απάντηση: «Γυρίζοντας από το Παρίσι στην Ελλάδα δεν ξαναταξίδεψε στο εξωτερικό. Η επαφή με την οικογένεια ήταν η αλληλογραφία ή αν ερχόταν κάποιος στην Ελλάδα, τότε αντάμωναν. Επικοινωνούσε όμως με την οικογένεια της θείας του Μαρίας Τσαλόγλου και συμμετείχε σε όλες τις γιορτές». Ερώτηση: Είχε σε κάποιον συγγενή του ιδιαίτερη αδυναμία; Επηρέαστηκε από κάποιον ίσως; Απάντηση: «Στον παππού του, ο οποίος ήταν λόγιος και έγραφε ποιήματα που βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιο-

φος-γελοιογράφος⁵⁶ κυρίως στην «Καθημερινή, Πολιτική και Φιλολογική» εφημερίδα *Πρωία* (αλλά και στα περισσότερα σατιρικά περιοδικά του Μεσοπολέμου),⁵⁷ μέχρι το απρόσμενο τέλος του (1938) σε ηλικία 48 ετών.⁵⁸ «Σπουδαίος καλλιτέχνης»,⁵⁹ με ενεργό παρουσία και σεβαστική αποδοχή στους κύκλους των σκιτσογράφων της εποχής του, συμμετοχές και διακρίσεις σε εκθέσεις στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη,⁶⁰ ιδρυτικό μέλος (και πρόεδρος) της Ένωσης Σκιτσογράφων, γενικός έφορος στη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών και ταμίας της Ένωσης Σωματείων Εικαστικών Τεχνών, πέτυχε με το έργο και την εν γένει κοινωνική παρουσία του «τη διάχυτη συμπάθεια όσων τον „διάβαζαν“ ή τον γνώριζαν, παρά την αλβανική καταγωγή ή το θρήσκευμα».⁶¹

θήκη. Ιδιαίτερα αγαπούσε την κόρη του πασά αυτού και θεία του, που ασπάστηκε τον Χριστιανισμό και τη θεωρούσε μάνα του ... Συνδέονταν ιδιαίτερα με την οικογένεια της θείας του Μαρίας Τσαλόγλου και συμμετείχε σε όλα τα έθιμα».

⁵⁶ Από τη συνέντευξη με τη Σαφέντ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη: Ερώτηση: Από πότε άρχισε να ασχολείται επαγγελματικά με τη γελοιογραφία; Απάντηση: «Στη δεκαετία του '20. Δήλωνε και ήταν σκιτσογράφος ... Εργαζόταν ανελλιπώς με πολύ κέφι και πολύ λίγα οικονομικά οφέλη. Ήταν και επαγγελματίας και ερασιτέχνης σκιτσογράφος, γιατί ποτέ δεν έλειπε το μπλοκάκι από την τσέπη του, απαθανάτιζε ό,τι του άρεσε και με καλοπροαίρετο χιούμορ».

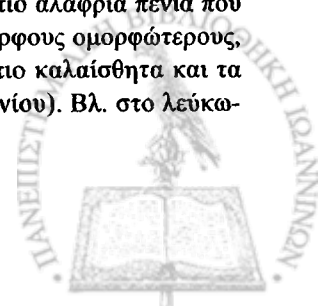
⁵⁷ Πρόκειται για τα περιοδικά *Σατανάς*, *Φλιτ*, *Φανός των Συντακτών*, ο *Ελεύθερος Τύπος* του Καβαφάκη και κάποια βραχύβια έντυπα, βλ. και ΤΑΜΠΑΚΕΑΣ 1995, 8.

⁵⁸ Από τη συνέντευξη με τη Σαφέντ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη: Ερώτηση: Πώς ήρθε το τέλος; Απάντηση: «13 Αυγούστου 1938, έπεσε στα σκαλιά της Μ. Βρετανίας, ένα αιμάτωμα που δεν αντιμετωπιζόταν ιατρικά, κατέληξε 1 Νοεμβρίου». Ερώτηση: Πόσο άλλαξε η ζωή σας; Πώς ήταν η ζωή μετά το θάνατο του πατέρα σας; Απάντηση: «Η ζωή μας άλλαξε άρδην και από εκεί και ύστερα αρχίζουν τα πολύ δύσκολα».

⁵⁹ ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 219.

⁶⁰ Από τη συνέντευξη με τη Σαφέντ-Μαρία Ντίνο-Μαυρομμάτη: Ερώτηση: Τα έργα του έχουν εκτεθεί; Πότε; Πού; Απάντηση: «Σε ατομικές εκθέσεις ... Στην Έκθεση της Θεσσαλονίκης είχε κερδίσει το Α΄ Βραβείο. Οργανώθηκε και μια αναδρομική έκθεση έργων του, 3-15 Απριλίου 1978, στην αίθουσα «Συλλογή» (Αθήνα, Βασ. Σοφίας 4), αφιερωμένη στο έργο των δύο αδελφών, του Αλή Ντίνο και, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, του αδελφού του, του εγκατεστημένου στο Παρίσι ζωγράφου Αβιδίν, εικονογράφου έργων του Ναζίμ Χικμέτ. Στις 14 Απριλίου 1995 ως τις 14 Μαΐου 1995 έργα του εκτέθηκαν στο Κέντρο Σκίτσου Δήμου Αθηναίων στην Πλατεία Βάθη με έργα από την συλλογή σκίτσων της Δημοτικής Πινακοθήκης του Δήμου Αθηναίων. Έργα του εκτέθηκαν και στον Δήμο της Πρέβεζας». Ερώτηση: Ήταν και ζωγράφος; Έχουμε ζωγραφικά έργα του; Απάντηση: «Εγώ τουλάχιστον έχω μόνον ένα». Ερώτηση: Τι σώζεται από το έργο του Αλή Ντίνο και πού; «Σε μένα βρίσκονται τα περισσότερα έργα του, υπάρχουν όμως και σε παλιές οικογένειες, σε Αθήνα και Πρέβεζα, π.χ. στην Αθήνα στον εγγονό του αρχαιολόγου Φιλαδελφώς, στην οικογένεια του Δ. Χέλμη, δύο έργα του στον Νίκο Καράμπελα στην Πρέβεζα, και σε διάφορους που κατά καιρούς έχω μάθει ότι έχουν έργα του. Επίσης στο Δήμο Αθηναίων».

⁶¹ Σε δημοσιευμένα κείμενα, μαρτυρίες και κρίσεις συναδέλφων του μιλούν εγκωμιαστικά, αφενός για τον κοσμοπολίτη, πολιτισμένο άνθρωπο Αλή Ντίνο, με το «γελαστό πρόσωπο και τη λεπτή κορμοστασιά» (Γιώργος Καρατζάς), το φροντισμένο ευρωπαϊκό ντύσιμο, την ευρωπαϊκή νοοτροπία, τον ήπιο, καλόκαρδο χαρακτήρα, τους απέριπτους, ευγενικούς τρόπους, το λεπταίσθητο, «φίνο χιούμορ» (Σελέστ Πολυχρονιάδη), την ψυχική λεβεντιά, για έναν «αξέχαστο άνθρωπο» (Γιώργος Καρατζάς), «που σκόρπιζε ευφροσύνη» (Αλέκος Λιδωρίκης), κι αφετέρου, για τον καλλιτέχνη με την «καθαρότητα της γραμμής», τη «σίγουρη, ντελικάτη γραμμή», την «τέλεια, γελαστή, δροσερή, χυμώδη γραμμή» (Ζαχ. Παπαντωνίου), τη «ραφινάτη, εντυπωσιακή γραμμή των σκίτσων του, σύμμικτη με εξυπνάδα και ευγενική σατιρική διάθεση» (Αλέκος Λιδωρίκης), τη «φινέτσα», τη «γλαφυρότητα», το «λιτό σχεδιασμό» και τα «καθόλου ανιαρά σχέδια», τον καλλιτέχνη που «δουλεύοντας σε μια δύσκολη για το σκίτσο εποχή από πλευράς τεχνικής αναπαραγωγής και εκτύπωσης και με αφόρητες οικονομικές συνθήκες, απολαβών και μισθών, μέσα σε μίζερους για τον τόπο, τον τύπο, την πολιτική και το χιούμορ μέρες, (...) κατάφερε να διασώσει ως τα σήμερα τη φρεσκάδα της ματιάς του» (Κώστας Μητρόπουλος), τον «πελώριο καλλιτέχνη με την παιδική ψυχή και το λεπτότατο ταλέντο καλλιτέχνη σκιτσογράφου με την πιο αλαφριά πενιά που πέρασε από την αθηναϊκή δημοσιογραφία του χιούμορ» (Πωλ Νορ), που «έκανε τους όμορφους όμορφότερους, τους κακομούτσουνους όμορφους» (Πωλ Νορ), που έδωσε «από τα πιο πολιτισμένα, τα πιο καλαίσθητα και τα πιο γνήσια μέσα στη νεαρή ακόμη τέχνη του ουμοριστικού σχεδίου» έργα (Ζαχ. Παπαντωνίου). Βλ. στο λεύκωμα ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993, χωρίς σελιδαρίθμηση.

Τα πρεβεζάνικα έργα του Αλή Ντίνο. Οι άνθρωποι και τα ενδύματά τους

Τα έργα του Αλή Ντίνο που αφορούν στην Πρέβεζα –ορισμένα και στην ευρύτερη περιαστική περιοχή της– και τα οποία σχολιάζονται στην παρούσα εργασία, γνωστά ήδη από το *Λεύκωμα*, στο οποίο με πρωτοβουλία του Δήμου της Πρέβεζας δημοσιεύτηκαν το 1993⁶² (μαζί με σταχυολογημένες μνήμες συναδέλφων του, που ήδη αναφέρθηκαν),⁶³ ανήκουν, στο πρωτότυπό τους και στην πλειονότητά τους, στη συλλογή της θυγατέρας του Σαφέντ-Μαρίας Ντίνο-Μαυρομάτη.⁶⁴

Πρόκειται για περίπου τριάντα έργα, ασπρόμαυρα και χρωματισμένα (το χρώμα δεν τα πνίγει, αντίθετα τα «γλυκαίνει»),⁶⁵ που, στην πλειονότητά τους και ως ένα βαθμό, παραπέμπουν σε έργα ζωγραφικά, έργα που διαθέτουν την αυτονομία τους, χωρίς να αποτελούν υποχρεωτικά οργανικό μέρος ενός εντύπου, έργα άρτιου –μολονότι αυτοδίδακτου– καλλιτέχνη, που τον απασχολεί βαθιά το εικαστικό αποτέλεσμα.⁶⁶ Ο Ντίνο επιδιώκει να μιλήσει στον αποδέκτη τους, πρώτιστα, με τη λεπτότητα των σχεδίων και τη ζωγραφική δεξιοτεχνία του, και με τον τρόπο αυτό να «περάσει» τις σκέψεις του, τα οπτικοποιημένα σαφή σχόλιά του (όχι κατ' ανάγκη καυστικά ή και καθόλου καυστικά). Στα πρεβεζάνικα σκίτσα του Ντίνο η γραπτή λεκτική σάτιρα μάλλον απουσιάζει, με ελάχιστες εξαιρέσεις (όταν έχουμε λεζάντες είναι ολιγόλογες).⁶⁷ Μας αποκαλύπτεται ένα οξύ πνεύμα που μπορούσε, με το μολύβι, το πενάκι και τα χρώματά του, να παρατηρεί, να επισημαίνει, και να ισορροπεί τη σοβαρότητα με την κωμική πλευρά των θεμάτων.

Χωρίς να τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα ο περιβάλλον χώρος παρά μόνον στο βαθμό που οργανικά εξυπηρετεί το θέμα του, το φόντο γενικότερα των θεμάτων του είναι απλό και χρωματικά διακριτικό, ώστε να τα αναδεικνύει. Δουλεύει την προοπτική με βάση την τονική διαβάθμιση των χρωμάτων και δίνει μεμονωμένες κυρίως μορφές (και κάποιες ολιγοπρόσωπες και πολυπρόσωπες συνθέσεις), που τις σχεδιάζει με ανολοκλήρωτες συνήθως γραμμές, με μη κλειστές φόρμες και με προσοχή στη διαβάθμιση της γραμμής, από παχιά σε πολύ λεπτή.

Ο Ντίνο, όσον αφορά τα θέματα που άντλησε από την πατρίδα του, υπηρέτησε την κοινωνική γελοιογραφία και λιγότερο την πολιτική, και, κατά βάση, το γελοιογραφικό πορτρέτο, το οποίο επικεντρώνεται στο κωμικό των χαρακτήρων⁶⁸ (που «υπάρχει την ώρα που δημιουργείται στο θυμικό του χιουμορίστα με τη μικρότερη μονάδα του χρόνου» αλλά «διατηρείται με τη μεγαλύτερη στο θυμικό των φιλοτέχνων», χαρακτηρίζεται δηλαδή για τη διαχρονικότητά

⁶² ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993.

⁶³ Βλ. υποσημ. 61.

⁶⁴ Στη συλλογή της Σαφέντ-Μαρίας Ντίνο-Μαυρομάτη υπάρχουν, σε αντίγραφα, και τέσσερα έργα του Ντίνο, που στο πρωτότυπό τους ανήκουν στη συλλογή του Κέντρου Σκίτσου του Δήμου Αθηναίων.

⁶⁵ Τους χρωματισμούς των έργων του Ντίνο, που δεν υποστηρίζονται στην παρούσα έκδοση, μπορεί να δει ο αναγνώστης στο *Λεύκωμα* ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993.

⁶⁶ «Ήταν ολιγογράφος, είχε δύσκολη παραγωγή, στοχαζόταν και κόπιαζε για ένα σχέδιο» (Ζαχ. Παπαντωνίου), βλ. ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁶⁷ Επισημαίνω εδώ ότι οι λεζάντες που συνοδεύουν τις γελοιογραφίες στο *Λεύκωμα* του Δήμου Πρέβεζας συντάχθηκαν από τη θυγατέρα του Αλή Ντίνο με τη συνεργασία του Αλέκου Λιδωρίκη.

⁶⁸ «Είναι σκίτσογράφος, καθόλου πληθωρικός, μάλλον εκλεκτικός, που επιδίδεται σε ένα „γελαστικό σκίτσο με λεπτή γραμμή“. Συλλαμβάνει τη χαρακτηριστική λεπτομέρεια και την προβάλλει χωρίς να τη διογκώνει, καθώς φαίνεται να αρνείται την καρικατούρα, προτιμώντας μια μάλλον χιουμοριστική γελοιογράφηση. Ίσως αυτός να ήταν και ο λόγος που δεν έγινε καθ' εαυτό πολιτικός γελοιογράφος και προτίμησε να αντλεί θέματα από την αθηναϊκή κοινωνία. Τα σκίτσα κυρίως της εποχής με έναν αέρα γαλλικής φινέτσας, δίπλα στα άλλα, χαρακτηριστικά χρωματισμένα, που αποδίδουν τύπους της ηπειρωτικής υπαίθρου, τον αναδεικνύουν σε καλοπροαίρετο ηθογράφο του σκίτσου και ταυτόχρονα ανανεωτή του», βλ. ΤΑΜΠΑΚΕΑΣ 1995, 8.

του, σε αντίθεση με την κλασική γελοιογραφία που, σαν την είδηση, «μόλις περάσει η επικαιρότητα, χάνει τη φρεσκάδα της».⁶⁹

Υποστήριξε, κατ' αυτόν τον τρόπο, το διπλό του ταλέντο: αφενός του σκιτσογράφου, που έχει την ικανότητα να δώσει ένα εξαιρετικό σχεδιαστικό αποτέλεσμα κι αφετέρου, του καρικατουρίστα γελοιογράφου,⁷⁰ που έχει, επιπλέον, την έμπνευση, παράγει το χιουμοριστικό θέμα, τη γελοιογραφική ιδέα και την εκτελεί χωρίς να την παραφορτώνει,⁷¹ επηρεασμένος, όπως οι περισσότεροι γελοιογράφοι της εποχής του, από τη Γαλλική Σχολή των εκλεπτυσμένων ανάλαφρων εικαστικών αποτελεσμάτων. Τον ενδιαφέρουν όλοι οι άνθρωποι του τόπου του, αδιακρίτως ηλικίας, παιδιά, ώριμοι, ηλικιωμένοι.

Η οικογένεια

Μας συστήνει την εύπορη οικογένειά του, στην αρμονική «εκτεταμένη» της σύνθεση (οι οικογένειες Ντίνο και Τσαλόγλου συγκατοικούν) (Εικ. 3). Αποτυπώνει τους κυρίους και τις κυρίες του σπιτιού και το υπηρετικό προσωπικό, τις ενασχολήσεις και τα καθήκοντά τους, τους ρόλους τους, στο εσωτερικό μιας τυπικής αστικής κατοικίας του Μεσοπολέμου. Μας γνωρίζει τη διαρρύθμιση της κατοικίας και τη λειτουργία της κατά ορόφους. Όλα αποδίδονται αθροιστικά, περιληπτικά, πράγμα που δίνει και την αίσθηση μοντέρνας ζωγραφικής, όπου τα διάφορα στοιχεία ενός πίνακα δεν τοποθετούνται κατά την κανονική, αλλά μάλλον κατά αρχιτεκτονική ή συνθετική τάξη. «Ασυναίσθητα», ο Ντίνο μάς δίνει ένα λεπτομερές μάθημα τρόπων αστικής ζωής. Και ενδυματολογίας: ρούχα, κομμώσεις, υποδήματα.

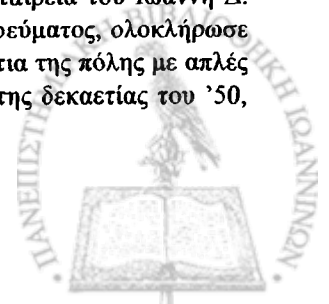
Ειδικότερα: Στο ισόγειο, στην κουζίνα, προσέχουμε τα μαγειρικά σκεύη, λαϊνία και κανάτες, γουδί και γουδοχέρι, το σύρμα, τον τρίφτη, την πλάστιγγα, κι ακόμη τσιγγέλια με κρέατα κι ένα συρμάτινο καλάθι με αυγά, που μαρτυρούν διατροφικές συνήθειες των ενοίκων, ενώ η λάμπα, αίφνης, υπενθυμίζει την ηλεκτροδότηση της πόλης που άργησε.⁷² Το υπηρετικό προσωπικό εν δράσει, μαζί τους και το σκυλί της οικογένειας, η Κανέλλα, κι ανάλογα με τη δράση είναι τα ενδύματά τους: Οι υπηρέτριες με ποδιά και κατάλοιπα τοπικής χωρικής ενδυμασίας, με χοντρές πτυχώσεις και σε ουδέτερους χρωματισμούς. Προσέχουμε την ανασκουμπωμένη φούστα της γυναίκας που σαρώνει, κατά τη συνήθεια των λαϊκών στρωμάτων της εποχής, και την υπόδησή τους (εστιάζουμε στα ξυλοπάπουτσα, τα «καλίγκια»). Εντύπωση προκαλεί, ότι η λαϊκή, φτωχική αμφίεση δεν έχει απαλειφθεί· όχι, ενδεχομένως, γιατί η οικονομική κατάσταση της οικογένειας δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο ή ίσως γιατί, ενσυνειδήτως, οι κύριοι του σπιτιού ενδιαφέρονταν να μην εξομοιώνονται ούτε και με την αμφίεση οι υπηρέτες μαζί τους, αλλά γιατί αποδέχονταν την παρουσία των υπηρετών τους με την «ενδυματολογική» τους ταυτότητα.

⁶⁹ ΣΑΠΡΑΝΙΔΗΣ 2005, 356.

⁷⁰ «Καρικατούρα: η γελοιογραφία <caricature, ιταλ., αρχ. σημασία υπερβολή, διόγκωση <caricare=φορτώνω>», βλ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ 1998, 845.

⁷¹ Πρβλ.: «... ο σκιτσογράφος δεν έχει την ιδέα, δεν έχει την έμπνευση. Έχει τη μαστοριά, έχει την ικανότητα να κάνει ένα σκίτσο, την οποία αποκτάς δουλεύοντας, κάνοντας μια δική σου γραμμή. Ο γελοιογράφος έχει επιπλέον την ιδέα, η οποία σήμερα πιστεύω ότι μετράει περισσότερο από οτιδήποτε άλλο», βλ. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ 2003, 213, απόσπασμα από συνέντευξη του σύγχρονου γελοιογράφου Γιάννη Κυριακόπουλου (ΚΥΡ).

⁷² Η Πρέβεζα ηλεκτροφωτίστηκε το 1925 από την έμπειρη και με οικονομική ευχέρεια Εταιρεία του Ιωάννη Δ. Καλημέρη, από την Ερμούπολη της Σύρου, που λειτούργησε το εργοστάσιο παραγωγής ρεύματος, ολοκλήρωσε το δίκτυο παροχής κι άρχισε την παροχή ρεύματος στα καταστήματα, ξενοδοχεία και σπίτια της πόλης με απλές εξωτερικές εγκαταστάσεις. Η εταιρεία εξαγοράστηκε από τη ΔΕΗ αργότερα, στα μέσα της δεκαετίας του '50, βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 95· ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 298.

Στον πρώτο όροφο με τους χώρους υποδοχής και τα γραφεία, που αφορούν τους άνδρες της οικογένειας, παριστάνονται ο καλοζωισμένος βαρήκοος Ρασίχ, πατέρας του Αλή, λάτρης της τράπουλας και της τσόχας (τα τραπουλόχαρτα πέφτουν από τις τσέπες του), πλάι του ο Ιωάννης Τσαλόγλου, σύζυγος της αδερφής του Ρασίχ, γραμματικός και διαχειριστής της περιουσίας του (στο πάτωμα τα βιβλία των επιχειρήσεων της οικογένειας) και μόνιμος ένοικος του σπιτιού, ευρωπαϊκά ενδεδυμένοι και οι δύο, όπως κι ο ευλύγιστος Αλή, δίπλα τους, με «το γελαστό πρόσωπο και τη λεπτή κορμοστασιά»,⁷³ ενθουσιασμένος με την κατασκευή του: ένα διαχωριστικό παραβάν, προορισμένο μάλλον για κουκλοθέατρο, στην επιφάνεια του οποίου έχει ζωγραφίσει όλους τους τύπους της εποχής του, αστούς και χωρικούς, στρατιωτικούς και τσοπάνους, στα 1918, της ρευστής πολιτικής κατάστασης, ενώ από τις τσέπες του τρέχουν λίρες (η αμοιβή που προφανώς ονειρεύεται ότι θα απολαύσει από τα έργα του).

Στο δεύτερο όροφο, με τα υπνοδωμάτια, γυναικεία πρόσωπα της οικογένειας, σε αξιοπρόσεκτη εδώ σειρά, εκφράζουν την αναμονή μιας νέας ζωής, την παιδική ηλικία, την ομορφιά της νεότητας, την ωριμότητα και την απομόνωση των γηρατειών, ως μια παραλλαγή γνωστής στα χρόνια του Μεσοπολέμου λαϊκής λιθογραφίας μ' αυτή τη «σκάλα» του βίου: Είναι η αγαπημένη θεία του Αλή, η Φατιμέ Τσαλόγλου (Μαρία, αφότου ασπάστηκε το Χριστιανισμό), σύζυγος του Ιωάννη Τσαλόγλου, σε εγκυμοσύνη στο δεύτερο γιο της (τον Κωνσταντίνο, «εκλεκτό αντιστασιακό αγωνιστή στον καιρό της Κατοχής, 1940-45» και μετέπειτα δημοσιογράφος της εφημερίδας *Καθημερινή*),⁷⁴ με καθημερινή σκουρόχρωμη περιβολή, μαλλιά χτενισμένα σε αυστηρό λιτό κότσο, ίσια υποδήματα, και με τα κλειδιά του σπιτιού στα χέρια της, καθώς είχε την απόλυτη ευθύνη του νοικοκυριού. Ο μικρός πρωτότοκος γιος της στέκεται δίπλα της. Η σαρμανίτσα του δίνεται στην αστική της εκδοχή. Στο μέσον στέκεται η σύζυγος του Αλή, η ωραία Άλμπα, με ευρωπαϊκό αέρα, με ένδυμα της τρέχουσας μόδας,⁷⁵ με τα επίσης μοντέρνα κοντά μαλλιά της εποχής και ψηλοτάκουνα πασουμάκια. Η Άλμπα εκφράζει την υποδοχή των νέων ιδεών που εισρέουν παντοιοτρόπως στην Πρέβεζα, προπολεμικά, και προοιωνίζεται τη φυσιογνωμική μεταβολή της γυναίκας στον ελληνικό μεσοπόλεμο γενικότερα.⁷⁶ Μια μεταβολή που αντικαθρεφτίζει και κάτι πολύ βαθύτερο: το νέο ρόλο της στην κοινωνία. Πλέον και

⁷³ Θυμόμαστε εδώ την περιγραφή του Γιώργου Καρατζά, βλ. υποσημ. 61.

⁷⁴ ΒΑΣΙΛΑΣ 1979, 212.

⁷⁵ Πρβλ. και τη μαρτυρία της Μαρίκας Δόνου, κόρης Συρρακιώτη έμπορα στην Πρέβεζα του Μεσοπολέμου, που βεβαιώνει την έλευση των ευρωπαϊκών ενδυματολογικών προτύπων στην μεσοπολεμική Πρέβεζα: «Όλα τα προικιά μου τάφερα από το Παρίσι. Από το Λαφαγιέτ, από το Λούβρο. Έρχονταν τα φιγουρίνια. Παραγγέλναμε με γράμμα και πληρώναμε εδώ. Αυτό δεν το έκανα μόνο εγώ. Όλες οι καλές κοπέλες που είχαν τον τρόπο. Παραγγέλναμε εσώρουχα, φουστάνια, τουαλέτες», βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 192. Και μία ακόμη μαρτυρία: «Είχανε μεγάλη πέραση τα πράγματα από την Ιταλία. Αρκεί να σου πω ότι η μάνα μου είχε ένα κατάλογο χοντρό που έλεγε *Samareten*. Το 'παιρνα και το ξεφύλλιζα ... Η μάνα μου στο Παρίσι παρήγγειλε. Δεν υπήρχαν υψηλής κλάσης ραφτάδες. Αν ήθελες ένα υψηλής ποιότητας ρούχο το παρήγγειλες στο *Samareten*. Τότε υπήρχε συναλλαγματική ελευθερία». ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 194, σημ. 4. Στην Πρέβεζα «η ανώτερη τάξη έχει ένα σαφή προσανατολισμό προς την Ευρώπη πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο. Οι εμπορικές της συναλλαγές πραγματοποιούνταν, ειδικά τα πρώτα χρόνια του εικοστού αιώνα, με την Ευρώπη. Δύο φορές την εβδομάδα υπήρχε θαλάσσια συγκοινωνία με την Ιταλία και την Τεργέστη, πέρα από τα άλλα καράβια. Μέσω αυτής της επικοινωνίας μεταφύτευτηκε και μια ευρωπαϊκή συμπεριφορά, αντανακλώμενη και στην τάση να μάθουν ξένες γλώσσες τα νέα μέλη των οικογενειών, να σπουδάσουν στην Ευρώπη, να ψωνίζουν, ιδιαίτερα οι γυναίκες τα προικιά τους εκεί και να ντύνονται ανάλογα. Οι άντρες φορούσαν κοστούμι, πουκάμισο χωρίς γιακά, γραβάτα γκέτες και το παπούτσι „ντάκο ρακογιάλι“. Και στις γυναίκες δεν υπάρχουν οι παραδοσιακές στολές, είτε του ηπειρωτικού χώρου είτε του επανησιακού. Είναι φορεσιές, όπως έχει σημειωθεί, ευρωπαϊκές ή σύμφωνες με τα αστικά πρότυπα. Η μόδα της Ευρώπης επηρέαζε άμεσα τις γυναίκες της «καλής κοινωνίας» της Πρέβεζας, που αγόραζαν τις τουαλέτες τους απευθείας από την Ευρώπη, κυρίως από τη Γαλλία ...», ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 194.

⁷⁶ Για την αλλαγή της γυναίκας στο Μεσοπόλεμο βλ. ΑΒΔΕΛΑ & ΨΑΡΑ 1985.

στην Πρέβεζα, έστω και με αργούς ρυθμούς, «οι „κομμενομαλλούσαι“ γυναίκες είναι η νέα γενιά, η νέα αντίληψη, που επεκτείνεται πέρα από την αλλαγή στην εξωτερική εμφάνιση».⁷⁷ Στην άκρη της ίδιας εικόνας η Ελένη Τσαλόγλου –η Πρέβεζα που «φεύγει»–, συρρικνωμένη από τα γεράματα, ξεσπυρίζει καφέ με το καβουρδιστήρι στα πόδια της. Καμία από τις κυρίες του σπιτιού δεν φοράει ποδιά κατ' οίκον, όπως το υπηρετικό προσωπικό. Καμία από τις κυρίες του σπιτιού δεν παράγει έργο κατ' οίκον.⁷⁸ Η ποδιά αποτελεί βασικό σημείο οπτικής διαφοροποίησης από το υπηρετικό προσωπικό.

Στη διττή γελοιογραφία (Εικ. 4) με τον πατέρα Ρασίχ, που επιστρέφει από τη χαρτοπαιξία,⁷⁹ αφενός, ηττημένος, «perdant», χλωμός και συγχυσμένος –μετράει μάλιστα τον σφυγμό του–, ενώ η οικιακή βοηθός, γονατισμένη, τον βοηθάει να βγάλει τις «γκέτες» και τα υποδήματά του, κι αφετέρου, κερδισμένος, «gagnant», ροδαλός και ικανοποιημένος, με την πάπια στα χέρια του ως τρόπαιο για το οικογενειακό τραπέζι, όλα εδώ είναι ευρωπαϊκά. Και το καπέλο μάλιστα έχει αντικαταστήσει το φέσι. (Ο Ρασίχ, βέβαια, δεν φοράει τραγιάσκα, καθώς δεν ανήκει στο λαϊκό κόσμο της πόλης).⁸⁰

Ο Ντίνο αποτυπώνει ακόμη το θείο του Χουσεΐν πασά (Εικ. 5), με τα αυστηρά παχιά φρύδια, παντρεμένο με την ορθόδοξη Πρεβεζάνα Κατερίνα Λαμπρακούλη, από τους πλουσιότερους της Πρέβεζας, με μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, με εμπορικές δραστηριότητες (έστειλε κάρβουνα στην Ιταλία) και με «λιτρουβιό» ιπποκίνητο στην αρχή και αργότερα ηλεκτροκίνητο με υδραυλικά πιεστήρια.⁸¹ Στο σκίτσο τον στήνει κατά πώς στέκεται, προσέχει τη «γραμμή δράσης» του σώματος (*line of action*) κι είναι σαν να τον φωτογραφίζει. Η μορφή θυμίζει ότι είμαστε ακριβώς στο μεταίχμιο προς την κεμαλική αλλαγή και την εκκοσμίκευση,⁸² που ενώνει το οθωμανικό παρελθόν με τη νέα αστική ευρωπαϊκή πραγματικότητα: εδώ το παραδοσιακό φέσι συνυπάρχει με τη γραβάτα, με γυαλιά οράσεως και με όλα τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά ενδύματα του συρμού. Ο Ντίνο, με διαβάθμιση στο βάρος της γραμμής, αποδίδει εντυπωσιακά τις σκιάσεις του υφάσματος του πανωφοριού.

Ο «δυναδικός» κόσμος

Μαζί με την οικογένειά του, ο Ντίνο μάς συστήνει την κοινωνία, το «δυναδικό» κόσμο της Πρέβεζας (1918), τέσσερις μορφές που η ενδυματολογική πληροφορία τους απόλυτα αντιπροσωπεύει κι εκφράζει την εποχή τους, τεκμηριώνει το παρελθόν που εγκαταλείπεται και την πραγματικότητα που εδραιώνεται (Εικ. 6).

⁷⁷ ΑΥΔΙΚΟΣ 1993, 30 κ.ε. Για τις γυναίκες στην Ευρώπη που κόβουν τα μαλλιά τους «à la garçon» μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο βλ. πρόχειρα και LAYER 1969, 233.

⁷⁸ VEULEN 1982, 168-185, κεφ. 7: «Η ενδυμασία ως έκφραση της κουλτούρας του χρήματος».

⁷⁹ Ίσως από την πολιτική λέσχη της Πρέβεζας, μία από τις παλαιότερες στην Ήπειρο, της οποίας τα εγγεγραμμένα μέλη κάθε βράδυ σύχναζαν εκεί και μπορούσαν να παίξουν χαρτιά και να συζητήσουν, ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 196. Βλ. και ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 371. Η χαρτοπαιξία, διαδεδομένη συνήθεια στις ελληνικές επαρχιακές πόλεις του Μεσοπολέμου, έκανε ανώτερα και κατώτερα στρώματα, αλλά και αστικό και αγροτικό κόσμο. Πρβλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 347, όπου μαρτυρία για τους Συρρακιώτες της Πρέβεζας: «Οι άντρες μέρα νύχτα χαρτιά. Έπαιζαν πολύ χαρτί».

⁸⁰ Η σημειοδοτική λειτουργία των καλυμμάτων της κεφαλής, ανδρών και γυναικών, επισημαίνεται πάντοτε στις ενδυματολογικές μελέτες. Ειδικά για το φέσι βλ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ 1893. Για την τραγιάσκα, βλ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2000.

⁸¹ Για τα ελαιοτριβεία (τα «λιτρουβιά») της Πρέβεζας βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 57-69, όπου αναφορά και στα λιτρουβιά του Χουσεΐν Ντίνου.

⁸² Βλ. LEWIS 1988· SELIM 2003· ORTAYLI 2004· ZÜRCHER 2004.

Πρώτος, ο βαρήκοος πατέρας Ρασίχ Ντίνο αντιπροσωπεύει το οθωμανικό στοιχείο που απέρχεται: με το κόκκινο φέσι του εδώ διατηρεί το σύνδεσμο με την παράδοση, ενώ με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά ρούχα του έχει στραφεί προς τους δυτικούς τρόπους συμπεριφοράς. Στη μέση της σύνθεσης, τον ακολουθεί ο θείος Τσαλόγλου, με έγγραφα της οικογένειας «παραμάσχαλα», με τυπικό αυστηρό ένδυμα, βαρύ καλοραμμένο πανωφόρι, γραβάτα και φροντισμένα υποδήματα, ασκεπής και με επιμελημένη γενειάδα.⁸³ Και πίσω τους, ο ηλικιωμένος νομομαθής βεβαιώνει ότι για τους προνομιούχους της τοπικής κοινωνίας οι μόδες της Ευρώπης είχαν γίνει προ πολλού αποδεκτές στην Πρέβεζα. Ως ηλικιωμένος φοράει ριγωτό ασπρόμαυρο «παλιομοδίτικο» πλέον παντελόνι, απομεινάρι της «μόδας» της νεότητας του από τον προηγούμενο αιώνα, και καπέλο με γείσο και θόλο, καθώς και καλογουαλισμένα μαύρα υποδήματα.⁸⁴

Προσέχουμε ότι οι τρεις άνδρες της πόλης, οι καλοβαλμένοι *intellectuals* σε πρώτο πλάνο και σε προφίλ, συναντώνται ενδυματολογικά στον κολλαρισμένο λευκό γιακά του πουκάμισου, σημείο καθωσπρεπισμού του καλού κόσμου της εποχής, αλλά προσέχουμε, επίσης, και τη διαφοροποίησή τους στην κάλυψη της κεφαλής καθώς και στα υποδήματα. Αδιαφορούν δε για το χωρικό στο βάθος, σε σμίκρυνση αυτός, αλλά μετωπικά (*en face*), με την ατημέλητη τοπική φορεσιά του, κοιτάζει την πραγματικότητα της πόλης. Κι ένα ερώτημα που τίθεται εδώ, σε σχέση με την παρουσία του χωρικού, είναι αν, και σε ποιο βαθμό, υπάρχει εν τέλει στην περιοχή επικοινωνία πόλης και αγροτικής ενδοχώρας.

Οι πολιτικοί της Πρέβεζας

Σε δύο ασπρόμαυρες γελοιογραφίες, εμπνευσμένες από τα πολιτικά επίκαιρα, περισσότερο υπαινικτικές παρά δηκτικές ή επιθετικές (σε μια εποχή που δύσκολα ανεχόταν την πολιτική γελοιογραφία),⁸⁵ ο Ντίνο μάς συστήνει τους πολιτικούς του τόπου του. Καθώς το χρώμα εδώ απουσιάζει, ο σκιτσογράφος δίνει το βάρος στη γραμμή που περιγράφει τις μορφές και την κίνησή τους. Είναι όλοι επίσης καλοθρεμμένοι και καλοβαλμένοι, με τα αυστηρά κοστούμια τους, καπέλα και γραβάτες, σύμβολα, το καθένα ξεχωριστά κι όλα μαζί ως σύνολο, της διακεκριμένης θέσης τους, της οικονομικής ευρωστίας τους και της συμπόρευσής τους με τα αστικά πρότυπα της Ευρώπης: Στη μία (Εικ. 7)⁸⁶ αναγνωρίζουμε το δημοφιλή γιατρό Γεώργιο Γερογιάννη (1864-1938, «άριστο επιστήμονα», «με σπουδές στη Βιέννη», «με πολλές γνώσεις και «με δυνατή μνήμη», βουλευτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων, ο οποίος ασχολήθηκε ιδιαίτερα «με θέματα μοναστηριακής περιουσίας»),⁸⁷ το δικηγόρο Ιωάννη Κοκκινάτο (1890-1966, βουλευτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων),⁸⁸ τον Θεόδωρο Χαβίνη (1886-1960, πρώην στρατηγό και βουλευτή του Κόμματος των Φιλελευθέρων, με μακρόχρονη συμμετοχή σε εθني-

⁸³ Για τον επικοινωνιακό χαρακτήρα της γενειάδας βλ. ΜΠΑΔΑ-ΤΣΟΜΩΚΟΥ 1977.

⁸⁴ Για την εξέλιξη της ανδρικής μόδας βλ. DE MARLY 1985.

⁸⁵ Πρβλ. και την άποψη του Ζαχ. Παπαντωνίου (1938), όπου «Στα εδάφη της πολιτικής γελοιογραφίας ο Ντίνο μπήκε κάμποσες φορές. Πολύ λίγο τον ευχαριστούσε η περιοχή αυτή. Η επικαιρότης δεν τον τραβούσε. Σαρκαστικός δεν ήθελε να είναι και όταν από την ανάγκη της επικαιρότητας γινόταν τέτοιος φρόντιζε ν' αποσύρεται νωρίς ... Η κλίση του και το τάλαντό του ήταν κυρίως στην κοινωνική γελοιογραφία ... Τον ενδιέφερε περισσότερο ο χαρακτήρας των ανθρώπων παρά οι άνθρωποι μέσα στο εφήμερο πολιτικό γεγονός πράγμα που έκανε τη δουλειά του να είναι λιγότερο πολιτική γελοιογραφία και περισσότερο γελοιογραφική ηθογραφία», βλ. ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993, χωρίς σελιδαρίθμηση.

⁸⁶ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 418, όπου σχολιασμός της γελοιογραφίας.

⁸⁷ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 352 και 406-407. Βλ. και ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 193-194.

⁸⁸ ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 206-207.

κούς και πολιτικούς αγώνες)⁸⁹ και τον Λεωνίδα Τσιόκο (1892-1941, συρακιώτικης καταγωγής, χημικό, με μεγάλη κτηματική περιουσία, βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος και πρώτο Πρεβεζάνο υφυπουργό κυβέρνησης, το 1935).⁹⁰ Στην άλλη (Εικ. 8), τον Βασίλειο Μπάλκο (1878-1943, με μακρά πολιτική σταδιοδρομία, εκλεγμένο πρώτο δήμαρχο της πόλης το 1923, στη συνέχεια, βουλευτή με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, νομάρχη Ηλείας και Φλωρίνης, και πάλι δήμαρχο το 1934),⁹¹ τον, επίσης, δικηγόρο Νικόλαο Λάζαρο, το ναυτιλιακό πράκτορα, έμπορο και πρόεδρο του εμπορικού συλλόγου της Πρέβεζας Μιχάλη Ζιάκα⁹² και το βουλευτή Περικλή Τόλια, του Λαϊκού Κόμματος («πνευματικό άνδρα και δεινό ρήτορα», «με ευρεία φιλολογική, νομική και θεωρητική μόρφωση», «ένα από τα οξύτερα μυαλά που γνώρισε ο τόπος».)⁹³

Οι ευκατάστατοι της πόλης

Μας γνωρίζει κι άλλους καλοζωισμένους ευκατάστατους της πόλης: τον έμπορο, τραπεζίτη και υποπρόξενο της Γαλλίας Πέτρο Καρύδη (Εικ. 9), που τον μεταμφιέζει, ωστόσο, εδώ με μοναχικό σχήμα καθολικών να προσεύχεται στον Ελευθέριο Βενιζέλο να μη χάσει τα λεφτά του,⁹⁴ και τον καλοστεκούμενο, επίσης, έμπορο Χαράλαμπο Βρεκούση (Εικ. 10), ακινητοποιημένο στο χρόνο με το ευδαιμονικό χαμόγελο της ευζωίας του, πληθωρικό, να ξεχειλίζει καλοπέραση στο βιεννέζικο κάθισμα, που σχεδόν δεν τον χωράει, γραβατοφορεμένο και «σφιγμένο» μέσα στα ευρωπαϊκά ρούχα του, με το τεράστιο κομπολόι της ραστώνης του ανά χείρας.⁹⁵

Οι άνθρωποι του μόχθου

Μια άλλη ομάδα σκίτσων του Ντίνο αποτελούν οι άνθρωποι του καθημερινού μόχθου στην Πρέβεζα, αντιπροσωπευτικές φιγούρες, ιδιότητες, χαρακτήρες, επαγγέλματα, που μέσα από την ένδυσή τους, στο επαγγελματικό της πλαίσιο, τεκμηριώνουν τη διαβάθμιση και τη διαστρωμάτωση και των λαϊκών στρωμάτων.⁹⁶

Ο μελαγχός μπογιατζής Σερίφ (Εικ. 11), ο οποίος συνεισφέρει στον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα της Πρέβεζας· ο γαλατάς (Εικ. 12), που μας θυμίζει ανάλογη δραστηριότητα και γυναικών στην πόλη.⁹⁷ ο υπαίθριος μπαλωματής «Καρακάξας» (Εικ. 13), με ενδύματα χρωματικά

⁸⁹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 38. Βλ. και ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 238-249.

⁹⁰ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 412-413. Βλ. και ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 236.

⁹¹ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 412-413. Βλ. και ΚΟΥΡΤΗΣ 2005, 216-217.

⁹² ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ 2008, 33, όπου απόσπασμα από το έντυπο Καταστατικό του Εμπορικού Συλλόγου Πρεβέζης, 1919, με την υπογραφή του Μ. Ζιάκα.

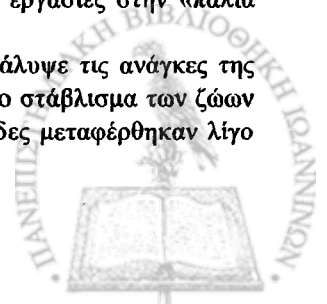
⁹³ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 380-381 και 417-419. Για την κοινοβουλευτική ιστορία της Πρέβεζας βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 405-431.

⁹⁴ ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ 2008, 37, 39, 40, 41, 51 (όπου «Πέτρος Καρύδες και Υιοί, παλαιός οίκος εκ Λευκάδος εγκατασταθείς εν Πρεβέζη, εισαγωγή-εξαγωγή και νυν [1928] τραπεζικαί εργασία»), και 58.

⁹⁵ Ο Βρεκούσης, κατά την προφορική μαρτυρία της Ελένης Βρεκούση-Καλογερά, είχε ζήσει στη Σμύρνη, ήταν παντρεμένος με γυναίκα από τη Σμύρνη, χωρίς παιδιά, με μια ψυχοκόρη για συντροφιά, είχε γλυκούς, εκλεπτυσμένους τρόπους, και πέθανε υπέργηρος στην Πρέβεζα. Βλ. και ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ 2008, 66, «Υποδηματοποιεία».

⁹⁶ Βλ. και ΖΙΩΓΑΣ 2009, όπου παρουσιάζονται παραδοσιακά επαγγέλματα και εποχιακές εργασίες στην «παλιά Πρέβεζα».

⁹⁷ Στην Πρέβεζα η αγελαδοτροφία αναπτύχθηκε κατεξοχήν από τους Συρακιώτες και κάλυψε τις ανάγκες της πόλης σε γάλα ως την ίδρυση της «Δωδώνης» στα Ιωάννινα τη δεκαετία του 1960, με το στάβλισμα των ζώων να γίνεται στις αυλές των σπιτιών, όπως και των αλόγων. Εξω από την πόλη οι αγελάδες μεταφέρθηκαν λίγο

αδιάφορα και μπαλωμένα, με τραγιάσκα, αφρόντιστος, με επαγγελματική ποδιά και πολυφορεμένα φθαρμένα παπούτσια –αυτός που φρόντιζε τα παπούτσια των άλλων– επί το έργον, με ελάχιστα σύνεργα κι εργαλεία, τανάλια, σουβλί, όπως κι άλλοι «ανά τας οδούς στριμωγμένοι τσαγκάρηδες»⁹⁸ ο μανάβης «Καγκελάρης» (Εικ. 14), που «έκανε το μάγκα και τα ρέστα»,⁹⁹ με μουστάκι πλούσιο, «λεβέντικο», κοστουμαρισμένο, αλλά με ριγωτό καθημερινό πουκάμισο και χωρίς γραβάτα, και με τραγιάσκα, αυτό το χαρακτηριστικό λαϊκό καπέλο, που αποτέλεσε βασικό ενδυματολογικό συμπλήρωμα των Πρεβεζάνων αλλά και του «μάγκα» της εποχής· κι ακόμη ο κομψευόμενος καφετζής Γιώργος Σαγανάς (Εικ. 15), από τους όμορφους «νταήδες» της πόλης.¹⁰⁰

Στο περιθώριο της ζωής

Ο Ντίνο αποτυπώνει και κάποιους ξεχωριστούς τύπους της πρεβεζάνικης κοινότητας στο περιθώριο της ζωής –ηθελημένα ή αθέλητα– υπερτονίζοντας ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και την κοινωνική τους περιθωριοποίηση:

Σε κίνηση, να βαδίζει, ανυπόδητο μάλιστα, προφανώς στο καθημερινό του δρομολόγιο, και βυθισμένο στις σκέψεις του, μας δίνει τον ιδιόρρυθμο γιατρό Μάνο (Εικ. 16), με το «σκοτσέζικο» ύφος, τις ρυτίδες στο μέτωπο και τις ζάρες στα ζυγωματικά, μια παράξενη φιγούρα για την τοπική κοινωνία, με ταραγμένο εσωτερικό κόσμο, και, ακόμη, τον πλανόδιο Αντώνη με το βιολί του (Εικ. 17), που τον «βαφτίζει» «Ορφέα της Πρεβέζης».¹⁰¹ Ρακενδύτοι και με τραγιάσκα και οι δύο· η τραγιάσκα ενώνει το γιατρό Μάνο και τον ταπεινό βιολιστή. Περιγελούν το Μάνο τα μικρά παιδιά –ο κομφορμισμός των μεγάλων ενυπάρχει ήδη στα γονιδιά τους– κι αντίστοιχα, ολόγυρα στον ατάλαντο Αντώνη, που «γρατσουνάει» παρά παίζει το βιολί του κι όλα πάνω του είναι χαλαρά (μαζί με τα ρούχα και το βλέμμα του και το αφοπλιστικό χαμόγελό του, η στάση ζωής του), ως ακροατές του –κι αυτοί ταπεινοί– σχεδιάζονται τα ποντίκια.

πριν τον πόλεμο, ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 275-280, ιδιαίτερα 278: «με την ανάπτυξη της παραγωγής στήθηκε και ένα σύστημα διανομής του γάλακτος από τους ίδιους τους κτηνοτρόφους ... Τις τελευταίες ώρες της νύχτας ... μόνο οι γαλατάδες κυκλοφορούσαν στους δρόμους της πόλης και μετέφεραν το γάλα φορτωμένο στα τσίγκινα δοχεία, άλλοι με τα πόδια, άλλοι με τα ποδήλατα ... για να το πουλήσουν πόρτα-πόρτα στους κατοίκους της πόλης. Η δουλειά τους, χωρίς ημέρα ανάπαυσης, εκτεθειμένοι σ' όλες τις αντίξοες καιρικές συνθήκες, ήταν σκληρή».

Την ίδια δραστηριότητα είχαν στην Πρέβεζα και γυναίκες Συρρακιώτισσες.

⁹⁸ Πληροφορία Ηλίας Λαχανάς.

⁹⁹ Πληροφορία Ηλίας Λαχανάς.

¹⁰⁰ Πριν από το Β' Παγκόσμιο πόλεμο στην Πρέβεζα υπήρχαν 46 καφενεία, όταν ο πληθυσμός ήταν κάτω από 10.000 κατοίκους. Τα καφενεία εξέφραζαν την κοινωνική διάκριση. Στα παραλιακά καφενεία, όπως του Φραγκισκάτου και του Κωστακιώτη και το περίφημο καφενείο του Καπέλα ή Καραβέλα ή Τυλιγάδη, «μαζεύονταν η αφρόκρεμα της πόλεως», «δεν μπορούσε να μπει ο οποιοσδήποτε», «... περνούσαν τις ώρες τους οι μακαρίτες γιατροί, Γερογιάννης και Διαμαντής και άλλοι άριστοι τεχνίτες της στέκας». Οι εύποροι εξάλλου ενοικίαζαν οικογενειακώς καφενεία για τους χορούς, τις γιορτές και τα γλέντια τους, που άρχιζαν με ελληνικά τραγούδια και χορούς και συνεχίζονταν με ευρωπαϊκά. Τα λαϊκά καφενεία «απλώνονταν κατά κανόνα στα στενά γύρω από το λιμάνι» και στο Σαϊτάν Παζάρ. συμπύκνωνε «έναν τρόπο και στάση ζωής», «αντίποδα της συμπεριφοράς της ανώτερης τάξης», ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 195-205.

¹⁰¹ Τον Ιούνιο του 1920 ιδρύθηκε στην Πρέβεζα το Σωματείο Μουσικής «Ορφεύς», ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 359.

Ο περιαστικός κόσμος

Ο Ντίνο ενδιαφέρεται ακόμη για τον αγροτικό περιαστικό κόσμο της Πρέβεζας, τους χωρικούς της με τις μπουραζάνες, τις φουστανέλες και τα τσαρούχια τους,¹⁰² που, προφανώς, έμπαιναν στην πόλη μάλλον για λίγο, για το παζάρι, για κάποιες έκτακτες ανάγκες ή υποθέσεις, κι ο «φακός» του τους «συνέλαβε»:

Ο Σίσκας από το Λούρο (Εικ. 18), πρόσωπο του περιβάλλοντος της οικογένειας Ντίνο, επιστάτης στα κτήματά τους κι αργότερα με δικό του καφενείο στο Λούρο, αποδίδεται σε κατάσταση ραστώνης πάνω στην υφαντή μαξιλάρα. Προσέχουμε στην σύνθεση τις τονικές διαβαθμίσεις του κόκκινου, που εντείνουν τη στάση του χωρικού στην ανάπαυσή του, ενώ, με ώχρα, ένας δεύτερος περιβάλλον χώρος πλαισιώνει το θέμα. Ακόμη, προσέχουμε ότι τα τσαρούχια με τα καρφιά και τη φούντα, αφημένα στην άκρη, αλλά σε πρώτο πλάνο, είναι αυτά που μας εισάγουν ουσιαστικά στο θέμα και είναι μάλλον αυτά το κέντρο του ενδιαφέροντος του Ντίνο, ενώ το «γήινο» κόκκινο χρώμα των παραδοσιακών υποδημάτων εξυπηρετεί, με τη φωτεινότητά του, σε σχέση με το «συμπληρωματικό» πράσινο χρώμα της φορεσιάς του χωρικού, τη σύνθεση που, στο βάθος της, κλείνει πάλι με κόκκινο, με ένα όμως κόκκινο «ουράνιο».

Ο τσέλιγκας που διαβάζει εφημερίδα (Εικ. 19), κι ο καβαλάρης χωρικός, που βεβαιώνει τη δύσκολη τότε διάβαση στους γκρεμούς της Κανέτας στη διαδρομή προς τα Γιάννενα¹⁰³ (Εικ. 20), αποτελούν άλλες δύο χαρακτηριστικές φιγούρες που ο Ντίνο σχεδιάζει αποδίδοντας πιστά τις ενδυματολογικές λεπτομέρειες των ενδυμάτων τους, που μαρτυρούν την απόσταση ακόμα της ηπειρώτικης υπαίθρου από τους τρόπους των αστικών κέντρων.

Ο Ντίνο δεν παραδίδει κανέναν τους πάντως σε παραγωγική εργασία, αντίθετα με την ταιπωρημένη και πρησμένη από την ελονοσία Βλάχα, που καταπονείται (Εικ. 21), και την άλλη, στο Μαγγανοπήγαδο (Εικ. 22), που μας υπενθυμίζει και την απουσία τότε ύδρευσης στην Πρέβεζα,¹⁰⁴ γυναίκες ανένταχτες στο αστικό περιβάλλον της πόλης, μέσα στα χοντρά ρούχα τους με τους ουδέτερους χρωματισμούς και τις «λακωνικές» πτυχές, τα μαύρα τσεμπέρια και τα ευτελή τσαρούχια, υποταγμένες στη ρουτίνα και το «μαγγανοπήγαδο» της καθημερινότητάς τους,¹⁰⁵ στον αντίποδα απολύτως των καλλίγραμμων κομψών κυριών της Αθήνας, που επίσης φιλοτέ-

¹⁰² Πρβλ. και ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 96, όπου η μαρτυρία του Γιώργου Καβάγια, κατά τον οποίο οι αδερφοί Καβάγια στο Μεσοπόλεμο είχαν ένα από τα πιο σύγχρονα μαγαζιά στην Πρέβεζα με πολλές αντιπροσωπείες και 18 περίπου υπαλλήλους. Το μαγαζί χτίστηκε σε οικοπέδο που αγόρασε κατά τον πληροφορητή, ο παππούς του, το 1922: «Δούλεψαν όλοι ο πρόσφυγες να γίνει αυτό το μαγαζί, κάπου 400 τετραγωνικά μέτρα το μαγαζί και άλλα τόσα το χάνι. Αυτό τότε εθεωρείτο υπέρ super market της εποχής, είχε υφάσματα, ψιλικά, πιστόλια, όπλα εισαγωγής από τη Γερμανία. Εφοδίαζαν τη Χωροφυλακή και τους κουμπουράδες της εποχής. Από κάτω στο ισόγειο ήταν το δερματοπωλείο. Είχαν φτιάξει και μια βιοτεχνία τσαρουχοποιίας».

¹⁰³ Η αμαξιτή οδός Πρέβεζα-Ιωάννινα (μήκους 107 χλμ.), που πρωτοκατασκευάστηκε τη δεκαετία του 1890, ασφαλτοστρώθηκε το 1932-1933. Ως τις αρχές του αιώνα οι χερσαίες μεταφορές γίνονταν με μουλάρια, ανθεκτικά και στις πιο σκληρές συνθήκες, «βάδιζαν σταθερά στο χείλος του γκρεμού, λιτά στη διατροφή τους, μακροβιότερα των αλόγων και των γαϊδάρων». Τα τροχοφόρα εντάχθηκαν στις μεταφορές στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (κάρα, χαμάλες, αραμπάδες, μετά το 1941 και σούστες δίτροχες). Το πρώτο λεωφορείο έκανε τη διαδρομή Πρέβεζα-Ιωάννινα στις 14.4.1910 (κατά το παλιό ημερολόγιο) σε εξίμιση ώρες. Μέχρι το 1925 που ολοκληρώθηκε η διάνοιξη και βελτιώθηκε το οδόστρωμα, τα αυτοκίνητα ήταν οικονομικά ασύμφορα, γιατί παθαίνανε πολλές ζημιές. Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 102-132.

¹⁰⁴ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 305-318. Τα μαγγανοπήγαδα ήταν στενά δεμένα με την καλλιέργεια της πορτοκαλιάς στον κάμπο της Πρέβεζας, καθώς υποβοηθούσαν την εύκολη άντληση ποτιστικού νερού. Για μια περιγραφή της άντλησης του νερού με το *κάργο* βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 337-338.

¹⁰⁵ Πρβλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 346 κ.ε. όπου αναφορά στο ρόλο και τις υποχρεώσεις της γυναίκας στη βλάχικη πατριарχική οικογένεια.

χρησε ο Ντίνο.

Αξίζει να προστεθεί εδώ ότι ο Ντίνο προσέχει ακόμη και αποτυπώνει τους διαφορετικούς κι αντίθετους τρόπους ζωής, όπως εκφράζονταν μέσα από την αυθόρμητη αντιπαραθετική «επικοινωνία» των παιδιών (Εικ. 23) και (Εικ. 24), με το ντύσιμό τους πρώτο από όλα, σημείο απόκλισης και πολιτιστικής διαφοροποίησης των χωρικών από την πόλη, του οποίου η εθνολογική διάσταση στην Πρέβεζα είχε πάρει και διάσταση κοινωνιολογική, που επί μακρόν συνεχίστηκε και μεταπολεμικά.¹⁰⁶

Ο μουσουλμανικός κόσμος

Ενδιαφέρεται, τέλος, και για τον ομόθησκό του μουσουλμανικό κόσμο, τους Αρβανίτες, κυρίως, της ευρύτερης περιοχής της Πρέβεζας, προσηλωμένους στη θρησκεία και την πολιτισμική τους παράδοση. Τους σκितσάρει στην καθημερινότητά τους (Εικ. 25), στην οικογενειακή ατμόσφαιρα σχεδόν απογυμνωμένων σπιτικών (ελάχιστα κινητά έπιπλα, ελάχιστα σκεύη), να γευματίζουν¹⁰⁷ (Εικ. 26) ή να αναπαύονται (Εικ. 27), ανυπόδητοι, με διακριτό, ή και απόντα, ασύμμετρο πάντως, το ρόλο των γυναικών. Παραστέκουν, εξυπηρετούν, υπακούουν στα άρρενα μέλη της οικογένειας· ένα υψωμένο αγορίστικο χέρι κι αυτό απαιτεί.¹⁰⁸ Όλων τα κοστούμια υπακούουν στους κανόνες τους, εθνοτικούς και θρησκευτικούς. Προσέχουμε τα αντρικά λευκά καλύμματα της κεφαλής, τα γυναικεία σαλβάρια και τα κεφαλομάντιλα που καλύπτουν το πρόσωπο· αλλά κι ένα σημείο ενδυματολογικής συνάντησης με τους Χριστιανούς: τα τσαρούχια.

Επιλογικές παρατηρήσεις

Ο Αλή Ντίνο αποτυπώνει στα έργα του ανθρώπινους τύπους της γενέθλιας πόλης του, που αντιπροσώπευαν τα *standards* της τοπικής κοινωνίας ή ξεχώριζαν μέσα σε αυτήν για τη διαφορετικότητά τους.¹⁰⁹ Με τα σχέδιά του επιβεβαιώνει την ανομοιογένεια του πληθυσμού και

¹⁰⁶ Βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 386-387.

¹⁰⁷ Για το ίδιο σκίτσο βλ. ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ 1961, 71, με τη λεζάντα: «... οι Τούρκοι τράγαν χωριστά από τις γυναίκες ...» και με το σχόλιο: «Οι Τούρκοι αγάδες του Αργυρόκαστρο, όταν κάθονταν στο τραπέζι να φάνε έπρεπε να αναφωνήσουν το όνομα του Θεού –μπις μιλιαχί = εις το όνομα του Θεού!– Όταν πάλι τελείωναν, ακουμπούσαν στο τραπέζι τα δύο χέρια με την παλάμη προς τα κάτω και έπειτα τα σήκωναν αναφωνώντας Γιαραμπή σικίρ = δόξα τω Θεώ!».

¹⁰⁸ Πρβλ. και την παρατήρηση του Ζαχ. Παπαντωνίου (1938), όπου: «Ένα από τα θέματά του ήταν η αλβανική ηθογραφία. Τα ηθογραφικά του σχέδια με θέμα την Τσαμουριά δεν ήταν μόνο γελαστά και δροσερότατα. Ήταν αλήθειες, κοινωνικές σάτιρες. Ο Ντίνο δεν ήταν αδιάλλακτος εθνικιστής. Σαν Αλβανός αγαπούσε την Αλβανία. Ήθελε όμως την πατρίδα του εξελιγμένη. Δεν εννοούσε να εξοικειωθεί με την επιμονή του αρχαίου εκείνου λαού στην πατριαρχική ζωή. Ανώτερος από φανατισμούς καθώς ήταν, ελάχιστα πρόθυμος να δικαιολογήσει συντηρητισμούς που τους θεωρούσε αλλόκοτους για την εποχή μας, περιέγραφε στις προφορικές του ομιλίες, σαν αμερόληπτος παρατηρητής τα έθιμα της Τσαμουριάς», βλ. ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993, χωρίς σελιδαρίθμηση.

¹⁰⁹ Όπως και τα γελοιοποιημένα πορτρέτα των «Τύπων της Παλιάς Αθήνας», που «αποτελούν ξεχωριστό κεφάλαιο στην ανάμνηση της ρομαντικής πρωτεύουσας του βασιλείου της Ελλάδος. Από τον πασίγνωστο για το εμπορικό του μάρκετιγκ Μπαρμπαγιάννη κανατά ως τον πρωτοποριακό για την εποχή του εκπαιδευτή μικρών ζώων Αρνιώτη, το πάνθεον των 'ψώνιων' γέμισε από πορτραίτα 'γραφικών' τύπων που ξεχώριζαν για την τόλμη και τη διαφορετικότητά τους μέσα στη μετριότητα της νεοελληνικής κοινωνίας που κάγγαζε στη θέα των περίτεχνων μειωτικών πορτραίτων», βλ. ΣΑΠΡΑΝΙΔΗΣ 2005, 357.

της κοινωνίας της μεσοπολεμικής πατρίδας του και καταθέτει λεπτομέρειες της καθημερινότητας των ανθρώπων της, που μαρτυρίες της μάλλον στερείται η λαογραφία από άλλες πηγές.

Τα σκιτσογραφημένα πρόσωπα αποδίδονται με απλές, ευλύγιστες και συνάμα δυνατές γραμμές. Δεν είναι παραμορφωτικά. Αναγνωρίζονται. Οι ιδιαιτερότητες, οι αδυναμίες, οι παραξενιές τους κλπ., τα σημεία δηλαδή που ελκύουν την προσοχή ενός γελοιογράφου, επισημαίνονται με διακριτικότητα. Δεν ασχημίζουν, δεν υποβιβάζουν ούτε προσβάλλουν τα πρόσωπα. Αντίθετα, ο Ντίνο καταφέρνει ώστε όλες οι φιγούρες του να προκαλούν, εν τέλει, τη συμπάθειά μας.¹¹⁰

Αποδίδει τις ενδυματολογικές συνήθειες και τη μόδα με προσοχή. Φαίνεται ότι ξέρει καλά τα «κοστούμια», έχει αντιληφθεί, με το πολύπειρο, πολυταξιδεμένο και παρατηρητικό μάτι του και με την καλλιτεχνική ευαισθησία του, κάθε λεπτομέρειά τους, κι έχει αφομοιώσει ο ίδιος την πολυσημαντότητα της άηχης ενδυματολογικής «γλώσσας», που, όπως κάθε ομιλούμενη γλώσσα, έχει ένα πλούσιο λεξιλόγιο, αναφορικά με κάθε τι που αφορά την ένδυση, την υπόδηση, τα καλύμματα της κεφαλής, τα κοσμήματα κλπ., που ο άνθρωπος από καταβολής κόσμου χρησιμοποίησε.¹¹¹ Ο Ντίνο διαβάζει και στα ενδύματα των Πρεβεζάνων του το πολιτισμικό τους λεξιλόγιο και το ισοδύναμο σε κάθε λέξη τους –σχήμα, χρώμα, ποιότητα, διακοσμητικό στοιχείο– ένα ολόκληρο σύστημα από μηνύματα. Αυτό τον βοηθά να αποδώσει χαρακτηριστικές και ιδιότητες, χωρίς να καταφεύγει σε συνοδευτικά κείμενα, για να «περιγράψει» τις σκέψεις και τα σχόλιά του. Είναι τα κοστούμια των ανθρώπων του που μας τους συστήνουν και σχολιάζουν χιουμοριστικά την ευδαιμονία τους, την κατά κανόνα ανέχειά τους, τα βάσανά τους, τα πάθη τους, την «ψυχή» τους,¹¹² την ένταξή τους και τη συγκεκριμένη κάθε φορά θέση τους στο κοινωνικό σύνολο, ή και τις αντιστάσεις και την αποστασιοποίησή τους απ' αυτό. Τα πρόσωπά του με τα ενδυματολογικά στοιχεία των σχεδίων φανερώνουν, «λένε» με τα ρούχα τους, πολλά πράγματα. Τα ρούχα τους γίνονται κώδικες συνοπτικοί, που δίνουν μαθήματα πρεβεζάνικης ενδυματολογίας της μεσοπολεμικής εποχής. Συμπληρώνουν μάλιστα το υλικό και τις παρατηρήσεις προηγούμενης ανακοίνωσης στο παρόν συμπόσιο για την ενδυματολογική εικόνα της πόλης των πρότερων εποχών¹¹³ κι επιβεβαιώνουν την ένταξη της Πρέβεζας στην ομάδα και την ατμόσφαιρα των επαρχιακών ελληνικών πόλεων που συνείρουν το παρελθόν τους –ιστορικό, πολιτισμικό, εν προκειμένω και ενετικό και οθωμανικό–, την οριστική μεταβολή και τη στροφή των ελληνικών πνευμάτων προς την Ευρώπη, κι εκφράζουν αυτή τη στροφή και μεταβολή και με τους ορατούς υλικούς τρόπους που έχουν στη διάθεσή τους.

Θα κατέληγα με την παρατήρηση ότι τα πρόσωπα και οι χαρακτήρες που φιλοτεχνεί ο Ντίνο, τα πρόσωπα του εύπορου κόσμου των αστικών τρόπων, οι άνθρωποι του καθημερινού μόχθου, οι άνθρωποι στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, ο περιστασιακός αγροτικός κόσμος και οι ομό-

¹¹⁰ Γενικά για τον τρόπο με τον οποίο ο Ντίνο απέδιδε τους ανθρώπινους τύπους βλ. την άποψη του Ζαχ. Παπατωνίου: «Το στίλ του, αν και χιουμοριστικό, δεν χρησιμοποιούσε τα εργαλεία της καρικατούρας. Πατούσε στις ρεαλιστικές γραμμές των εικονιζόμενων, αφήνοντας όμως μέσα από την περιγραφή και την στάση τους, να διαφεύγει μια περιπαικτική γελοιογραφική ειρωνεία». Επίσης την άποψη του Πωλ Νορ: «Η καλωσύνη του δεν είχε όρια. Διακρινόταν ακόμη και στις γελοιογραφίες ατόμων και προσωπικοτήτων της πολιτικής και της κοινωνικής ζωής. Μπορώ να πω μάλιστα ότι το χιούμορ του έδινε στο σκίτσο του τέτοια γραμμή, που τους έκανε ομορφότερους, αν ήταν όμορφοι, όμορφοι, αν ήταν κακομούτσουνοι. Έτσι οι γελοιογραφούμενοι, επισκεπτόμενοι τις εκθέσεις του στέκονταν μπροστά στα σκίτσα τους, καμαρώνοντας αυτούς με τις ώρες», ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ 1993, χωρίς σελιδαρίθμηση.

¹¹¹ LURIE 1983.

¹¹² SVENDSEN 2006, 63.

¹¹³ Βλ. ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ, στον παρόντα τόμο, 399-421.

θρησκοί του Μουσουλμάνοι, ως σύνολο, οργανώνουν, συνθέτουν έναν «θίασο» με πολλούς ρόλους, πάνω στη σκηνή της Πρέβεζας και με σκηνικό, εν προκειμένω, ένα παραλιακό πρεβεζάνικο τοπίο, τη «Βρυσούλα» με το γνωστό «δροσόλουστο» εξοχικό κέντρο της,¹¹⁴ ένα πέτρινο κτίσμα με κεραμίδια, φυτά στους ασβεστωμένους τενεκέδες, ξύλινα τραπεζάκια και ψάθινες καρέκλες, χώρο συνάντησης, ψυχαγωγίας και ανάπαυσης των Πρεβεζάνων όλων των κοινωνικών στρωμάτων, τη μοναδική τοπιογραφία του Ντίνο –αυτή τουλάχιστον σώζεται–, δουλεμένη με την τεχνικά δύσκολη ακουαρέλα, για να μαρτυρά και τη γενικότερη αισθητική καλλιέργεια του Ντίνο (Εικ. 28, 29).

Abstract

Marina VRELLI-ZACHOU: *Ali Dino and his drawings. Sketching of an era in the city of Preveza*

Developed after the 1821 revolution in the newly formed Hellenic state, Greek sketching and caricature produced valued and particular artworks, which –through picture and speech– indirectly constitute sources of information for history and economy, as well as social and cultural behaviours of modern Greeks.

The paper deals with the presence of Ali Dino Bey –a Prevezan cartoonist, political scientist and progressive member of the Greek Parliament– in the Greek caricature creation, and comments on themes that Ali Dino drew from the Mid War Prevezan society, focusing on the humoristic way he depicts the characters of Preveza and also the costumery habits of members of the local community.

Βιβλιογραφία

- ΑΒΔΕΛΑ Ε. & ΨΑΡΑ Α., 1985, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μια ανθολογία*, Αθήνα
- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ., 2008, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα
- ΑΛΕΞΙΟΥ Χ., 1990, Ο Καρυωτάκης και η εποχή του, στο: Μ. ΜΕΛΙΣΣΑΡΑΤΟΥ (Επιμ.), *Πρακτικά του Συμποσίου για τον Κ. Καρυωτάκη, Πρέβεζα, 11-14 Σεπτεμβρίου 1986*, Πρέβεζα, 299-324
- ΑΛΗ ΝΤΙΝΟ ΜΠΕΗ, 1993, *Αλή Ντίνο Μπέη. Σκιτσογράφος (1890-1938)*, Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1991, *Πρέβεζα 1945-1990. Ώψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1993, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1959, Αλή Μπέη Ντίνο (1890-1938), εφημ. *Βήμα Πρέβεζας*, φ. 847.
- ΒΑΣΙΛΑΣ Η., 1979, Αμπεντίν Ντίνο Μπέης και η φάρα του, 1838-1908 (Ένας Ελληνοαλβανός πρωτοποριακός ζωγράφος), *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, 1, 207-215
- ΓΕΩΡΓΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ Κ., 1999, Μίμησις πράξεως φαύλης και γελοίας, στο: Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ (Επιμ.), *Έλληνες γελοιογράφοι του 20^{ου} αιώνα, 1901-1999*, Αθήνα, 9-15
- ΔΡΟΥΛΙΑ Α. & ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ Γ., 2008, *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού τύπου, 1784-1974. Εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Αθήνα

¹¹⁴ Βλ. και στην τοπική εφημερίδα εφ. *Αγών*, φ. 11.7.1955 και επίσης ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 366.

- ΖΑΝΝΙΔΗΣ Δ., 2003, Πρόλογος, στο: Α. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία. Η σοβαρή πλευρά μιας «αστείας» τέχνης*, Αθήνα, 23-27
- ΖΑΧΟΠΟΥΛΟΣ Χ. (Επιμ.), 2002, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία*, Αθήνα
- ΖΙΩΓΑΣ Ι., 2009, *Παραδοσιακά επαγγέλματα και εποχιακές εργασίες στην παλιά Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΥ Μ., 1987, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1836-1914)*, Αθήνα
- ΚΑΣΣΗΣ Κ., 1998, *Ελληνική παραλογοτεχνία και κόμικς*, Αθήνα
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 2003, *Το υστερογιαννιώτικο πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο, 1820-1913*, Αθήνα
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ., 2005, *Η κοινοβουλευτική πορεία της Πρέβεζας (1915-2005)*, Αθήνα
- ΚΥΠΡΙΩΤΗΣ Π., 1973, Αμπεντίν πασάς, Νομάρχης (Βαλής) του Αρχιπελάγους (1894-1906), *Δωδεκανησιακά Χρονικά* 2, 1-22
- ΚΩΣΤΟΥΛΑΣ Κ., 2008, *Η εμπορική διαφήμιση στην Πρέβεζα τον καιρό του Μεσοπολέμου*, Πρέβεζα
- ΛΙΟΥΒΗ Λ., 2002, *Περί γέλωτος βασιλείο. Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα, 1875-1886*, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ., 1985α, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ., 1985β, Σημειώματα: Σύγχρονα Λαογραφικά (Folklorica contemporanea), *Λαογραφία* 33, 471
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ., 1988, Σύγχρονα Λαογραφικά. Γ': Παροιμιολογικά της δημοσιογραφίας μας: Η παροιμία στη σύγχρονη πολιτική γελοιογραφία, *Λαογραφία* 34, 143-150
- ΜΑΓΕΡ Κ., 1957-1960, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, Αθήνα
- ΜΑΜΜΟΠΟΥΛΟΣ Α., 1961, *Ήπειρος*, τ. 1, Αθήνα
- ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ Π., 1991, «Κόμικς» – Τέχνη και τεχνικές της εικονογράφησης, Αθήνα
- ΜΑΡΤΙΝΙΔΗΣ Π., 1995, Γελοιογραφίες-Γελοιογράφοι. Μερικές παρατηρήσεις για τις αρχές της γελοιογραφικής δημιουργίας, εφ. *Καθημερινή*, Ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα «Οι Έλληνες Γελοιογράφοι», 22-23
- ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, 1929, s.v. *γελοιογραφία*, τ. 8, Αθήνα, 169,
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1985, *Εντράπεζες διηγήσεις. Το κοινωνικό του περιεχόμενο*, Αθήνα
- ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ, 1995, έντυπο στο πλαίσιο της Έκθεσης Σκίτσων του Κέντρου Σκίτσου του Δήμου Αθηναίων, με Έργα από τις Εκθέσεις που διοργάνωσε ο Σύνδεσμος Σκίτσογράφων κατά τον Μεσοπόλεμο, 1927-1940 (υλικό από τη Δημοτική Πινακοθήκη του Δήμου Αθηναίων), 14 Απριλίου-14 Μαΐου 1995 (Κείμενα Α. Γερουλάνου, Ν. Κυριαζή, Η. Ταμπακέας)
- ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ Α., 1893, Περί φεσίου, *Εστία*, β, 113-115, 145-148
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΑΔΑ-ΤΣΟΜΩΚΟΥ Κ., 1977, Η συμβολική σημασία της γενειάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, *Δωδώνη* 6, 377-396
- ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ., 1998, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα
- ΜΠΩΚΟΣ Γ., 1998, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ημάς Ανατολής» (1627-1827)*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1990, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β' μισό του 19^{ου} αι., *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 24, 34-45
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ. (Επιμ.), 1999, *Έλληνες γελοιογράφοι του 20^{ου} αιώνα, 1901-1999*, Αθήνα
- ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ Α., 2003, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία. Η σοβαρή πλευρά μιας «αστείας» τέχνης*, Αθήνα
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ Β., 2006, *Η γελοιογραφία και το δαιμονικό. Μορφές και όρια του σατιρικού σκίτσου, «ιδίους αναλώμασιν»*

- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Η., 2000, *Η τραγιάσκα. Μεταμαρξιστική μελέτη περί των ανδρικών πύλων, και εν μέρει, των γυναικείων τοιούτων, της νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 1985, *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου. Κριτικές παρατηρήσεις στο γενετικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου*, Αθήνα
- ΠΟΥΧΝΕΡ Β., 2009, *Θεωρητική Λαογραφία. Έννοιες, μέθοδοι, Θεματικές*, Αθήνα
- ΣΑΙΠΡΑΝΙΔΗΣ Δ., 2005, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας. 3000 χρόνια αμφισβήτησης*, Αθήνα
- ΣΑΡΡΗ Ε., 2009, *Ιστορική και πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας από το 17^ο αιώνα ως τις μέρες μας*, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 45-46, 225-281
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν., 1981, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα
- ΣΕΡΓΗΣ Μ., 2005, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως έκφραση της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα
- ΣΚΙΑΔΑΣ Ν., 1976-1982, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας, I-III*, Αθήνα
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Μ., 2003, *Ένα γέλιο θα τους σαρώσει*, στο: Α. ΠΑΠΑΔΑΝΙΗΛ, *Ελληνική πολιτική γελοιογραφία. Η σοβαρή πλευρά μιας «αστείας» τέχνης*, Αθήνα, 29-31
- ΤΑΜΠΑΚΕΑΣ Η., 1995, *Τα πρώτα βήματα. Ιστορία του σκίτσου από τον 19^ο αιώνα έως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο*, εφ. *Καθημερινή*, 19.2.1995, *Ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα «Οι Έλληνες γελοιογράφοι»*
- ΧΡΙΣΤΟΦΟΓΛΟΥ Μ., 1972, *Ντωμιέ. Λιθογραφίες-Γελοιογραφίες*, Αθήνα
- ARNOLD J., 1978, *A Handbook of Costume*, London
- BEAUDELAIRE Ch., 2000, *Περί της ουσίας του γέλιου και γενικά περί του κωμικού στις πλαστικές τέχνες*, Αθήνα
- BERGSON H., 1998, *Το γέλιο*, Αθήνα
- CHAPMAN A. (Ed.), 1995, *Humor and Laughter: Theory Research and Applications*, New Brunswick
- DE MARLY D., 1985, *Fashion for Men. An Illustrated Survey*, London
- DUNDES A. & PAGTER C., 1978, *Work hard and you shall be rewarded: Urban Folklore from the paperwork Empire*, Bloomington – London
- DUNDES A. & PAGTER C., 1987, *When You're Up to You're A.S.S. in Alligators ... More Urban Folklore from the Paperwork Empire*, Detroit
- LAVIER J., 1969, *A Concise History of Costume*, London
- LE GOFF J., 2005, *Το γέλιο στο Μεσαίωνα*, στο: J. BREMMER & H. ROODENBURG (Επιμ.), *Η πολιτισμική ιστορία του χιούμορ*, Αθήνα
- LEWIS B., 1988, *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Paris
- LURIE A., 1983, *The language of clothes*, New York
- ORTAYLI I., 1993, *Preveza during the Tanzimat era (1864-1895)*, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 241-248
- ORTAYLI I., 2004, *Ο πιο μακρύς αιώνας της αυτοκρατορίας. Ο οθωμανικός 19^{ος} αιώνας. Η πορεία προς τον εκσυγχρονισμό*, Αθήνα
- SELIM D., 2003, *Η καλά προστατευόμενη επικράτεια. Ιδεολογία και νομιμοποίηση της εξουσίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία (1876-1909)*, Αθήνα
- SVENDSEN L., 2006, *Fashion. A Philosophy*, London
- VEBLEN Th., 1982, *Η θεωρία της αργόσχολης τάξης. Η οικονομική μελέτη των θεσμών*, Αθήνα
- ZÜRCHER E.J., 2004, *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, Αθήνα

Εικόνες

ΕΙΚΟΝΑ 1: *Αλή Ντίνο*

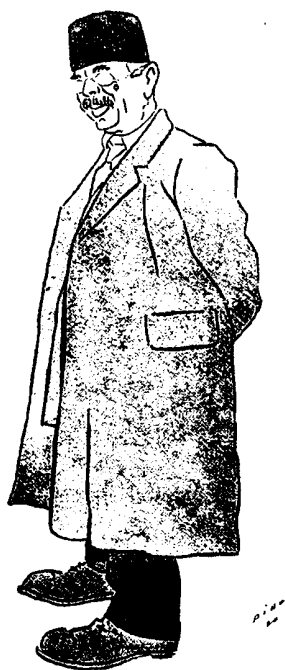
ΕΙΚΟΝΑ 2: *Άλμπα Μοντίνι*

ΕΙΚΟΝΑ 3: Κατοικία Πασίχ Ντινο (Οικογένεια Ντινο-Οικογένεια Τσαλόγλου)

1920

ΕΙΚΟΝΑ 4: Χουσεΐν Ντίνο

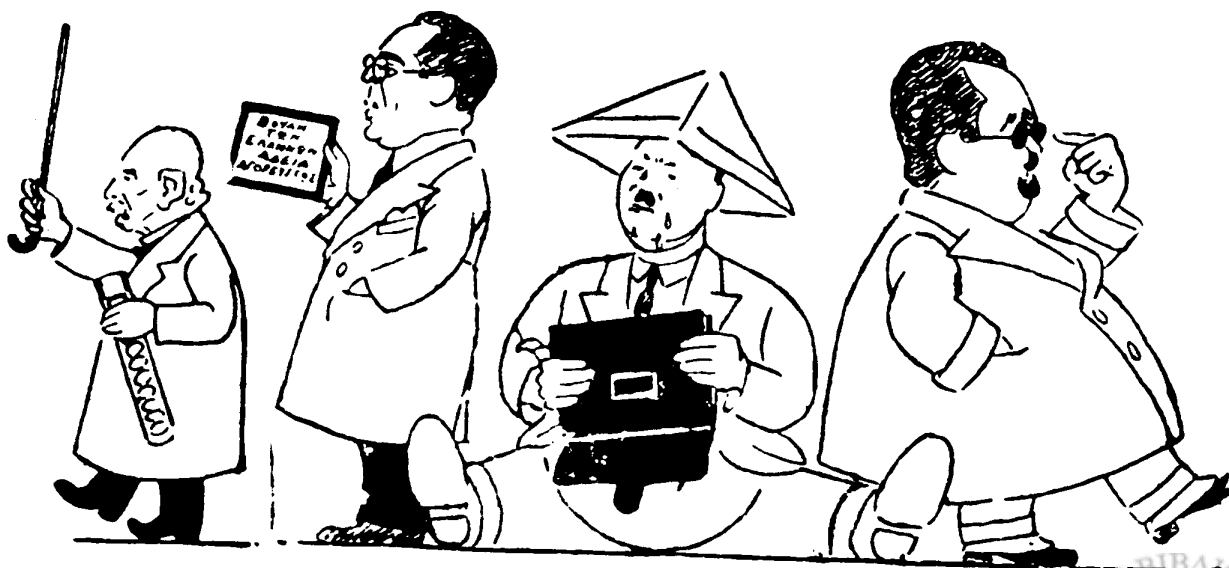

ΕΙΚΟΝΑ 5: Ρασίχ Ντίνο

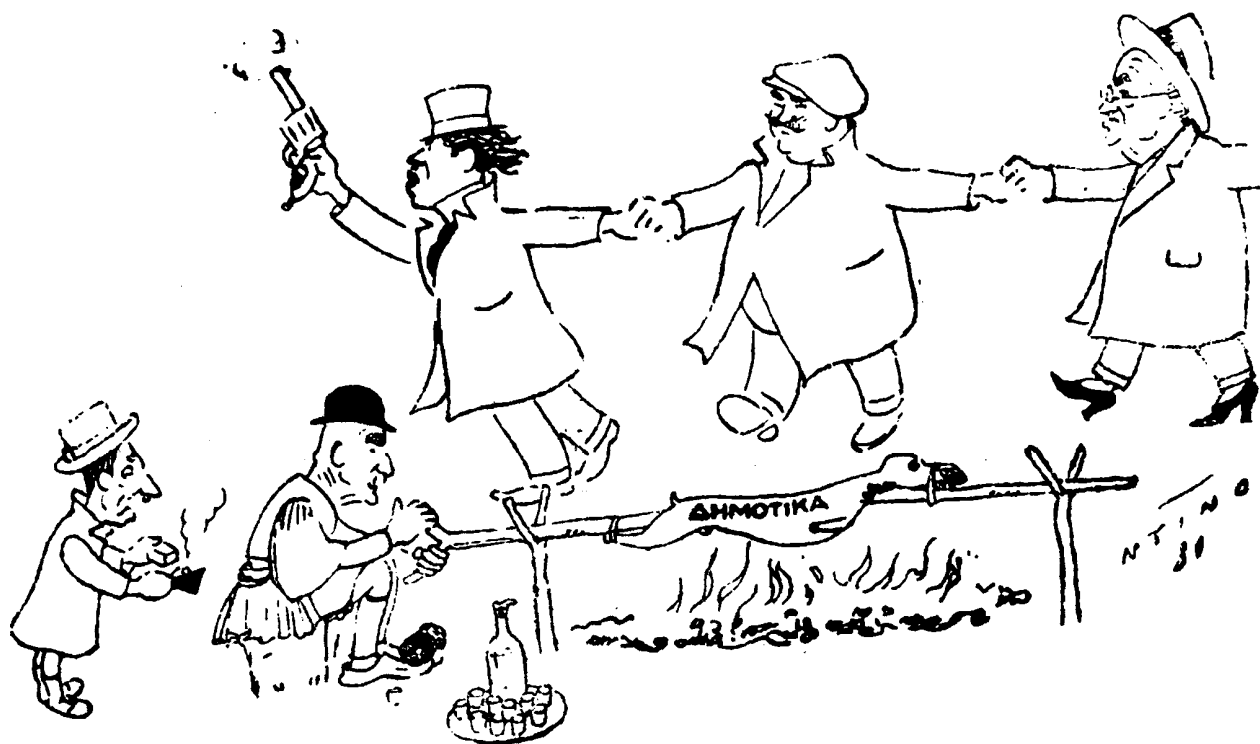

ΕΙΚΟΝΑ 6: Ο «δυναδικός» κόσμος της Πρέβεζας

ΕΙΚΟΝΑ 7: Πολιτικά πρόσωπα της Πρέβεζας

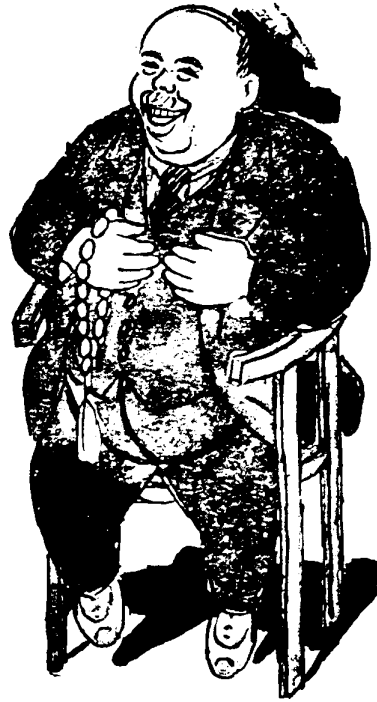

ΕΙΚΟΝΑ 8: Πολιτικά πρόσωπα της Πρέβεζας

ΕΙΚΟΝΑ 9: Πέτρος Καρύδης

ΕΙΚΟΝΑ 10: Χαράλαμπος Βρεκούσης

ΕΙΚΟΝΑ 11: Ο μπογιατζής Σερίφ

ΕΙΚΟΝΑ 12: Ο γαλατάς

ΕΙΚΟΝΑ 13: Ο μαλωματής «Καρακάζας»

ΕΙΚΟΝΑ 14: Ο μανάβης «Καγκελάρης»

ΕΙΚΟΝΑ 15: Ο καφετζής Γιώργος Σαγανάς

ΕΙΚΟΝΑ 16: Ο γιατρός Μάνος

Ο Όρφανός της Περσίας

ΕΙΚΟΝΑ 17: Ο Αντώνης με το βιολί

ΕΙΚΟΝΑ 18: Ο Βαγγέλης Σίσκας από το Λούρο

A' mou che Saroslou.
o i r o n
27

ΕΙΚΟΝΑ 19: Ο τσέλιγκας που διαβάζει εφημερίδα

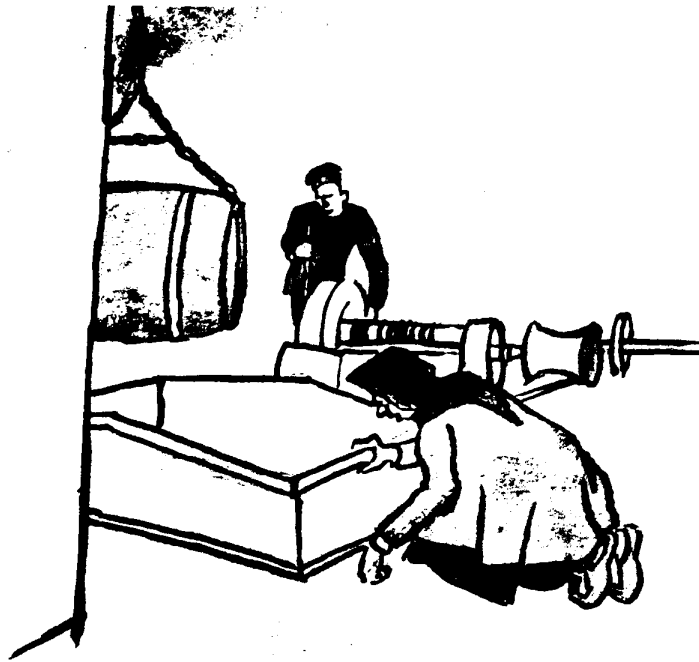

ΕΙΚΟΝΑ 20: Στους γκρεμούς της Κανέτας

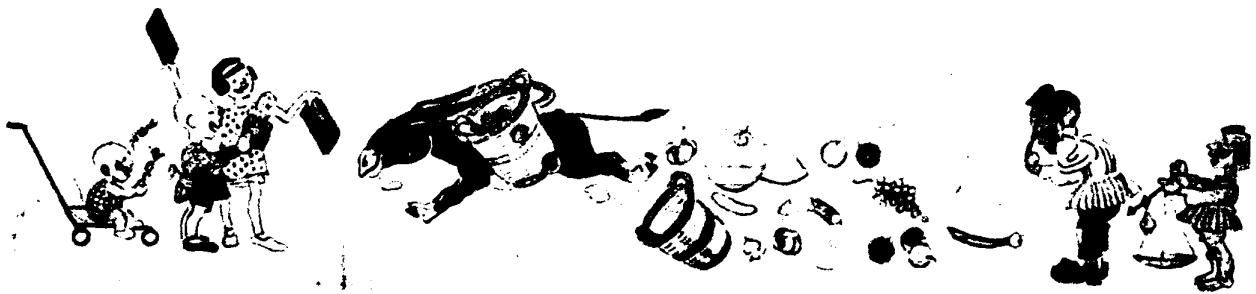
ΕΙΚΟΝΑ 21: Η ταλαιπωρημένη από την ελονοσία Βλάχα

ΕΙΚΟΝΑ 22: Στο μαγανοπήγαδο

ΕΙΚΟΝΑ 23: Παιδικά σκίτσα. Οι αντίθετοι τρόποι ζωής

Ε. Μ. ΠΑΤΩ

ΕΙΚΟΝΑ 24: Παιδικά σκίτσα. Οι αντίθετοι τρόποι ζωής

ΕΙΚΟΝΑ 25: Νοσταλγία Αρβανίτη

Avec mon plus cordial
souvenir.

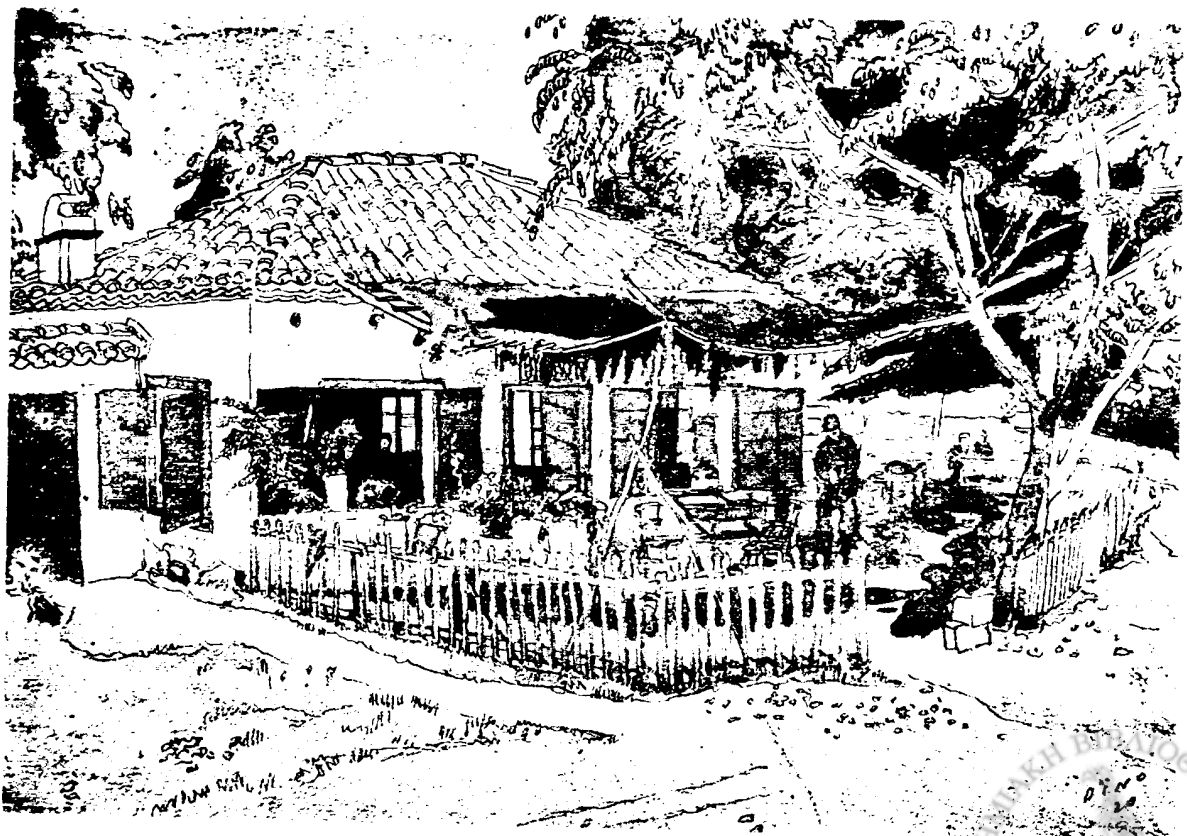
NT 29

ΕΙΚΟΝΑ 26: Ο μουσουλμανικός κόσμος. Αρβανίτες

ΕΙΚΟΝΑ 27: Ο μουσουλμανικός κόσμος. Αρβανίτες

ΕΙΚΟΝΑ 28: Η Βρυσούλα, η μοναδική γνωστή ακουαρέλα του Αλή Ντίνο

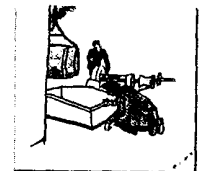
Οι δύο κόσμοι

Οι ευκατάστατοι

Η Βρυσούλα - Πρέβεζα

Ο περιστερικός αγροτικός κόσμος

Στο περιθώριο της ζωής

Οι άνθρωποι του καθημερινού μόχθου

Οι Αρβανίτες

ΕΙΚΟΝΑ 29: Ο «θίασος» της κοινωνίας της Πρέβεζας του Μεσοπολέμου

Δημήτριος Ελ. ΡΑΠΤΗΣ

*Τα τοπικά αρχεία ως πηγή του τοπικού πολιτισμού.
Η περίπτωση της Πρέβεζας*

ΓΙΑ ΚΑΘΕ ΤΟΠΟ Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, είτε πρόκειται για αυτοτελή θεματικά είτε συνθετική εργασία γίνεται αποτελεσματικότερη, όταν συναρθρώνονται στη σύνταξή της στοιχεία από διαφορετικές πηγές. Ασφαλώς, πρέπει να εξαντλούνται οι δυνατότητες της γραπτής πληροφόρησης, αλλά δεν πρέπει να παραγνωρίζονται και τα στοιχεία που προκύπτουν από τις προφορικές πηγές, όταν και όπου αυτά είναι διαθέσιμα. Για τα τελευταία υπήρχε γενικά μια δυσπιστία, καθώς αυτά αντανakλούσαν τα πράγματα με έναν υποκειμενικό τρόπο και αυτή η βίωση χρειαζόταν πυκνό φίλτρο για την τελική επιβεβαίωση. Είχαν ανάγκη τής γραπτής επιβεβαίωσης, η οποία πολλές φορές μπορούσε να μην αντανakλά εξολοκλήρου και την πραγματικότητα. Η σύνθεση αυτών των δύο πηγών δίνει την καλύτερη εικόνα, αρκεί τα δεδομένα να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, όπου χρονικά αυτό είναι εφικτό και αλληλοσυμπληρωματικά.

Αν και μέχρι πρόσφατα στην έρευνα του λαϊκού πολιτισμού κυριαρχούσε η αντίληψη του προφορικού¹ χαρακτήρα του και η μετάδοσή του επομένως χωρίς τη χρήση της γραφής ήταν από τα βασικά εκείνα κριτήρια που δέσποζαν στο ερευνητικό πεδίο της λαογραφίας, η άποψη αυτή δεν υιοθετείται σήμερα εξολοκλήρου από τους σύγχρονους λαογράφους ερευνητές. Η έκφραση με το γραπτό λόγο² είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής εξέλιξης και όταν το αγαθό αυτό κατακτήθηκε και από τις λαϊκές μάζες,³ απόκτησε και τεράστια σημασία στην επικοινωνία των ανθρώπων. Έτσι, πλάι στο υλικό που συγκεντρώνεται με επιτόπια έρευνα υπάρχει και το αρχειακό υλικό το οποίο μπορεί να το συμπληρώνει ή ακόμη και σε άλλες περιπτώσεις να είναι και η μοναδική πηγή πληροφόρησης για ορισμένες χρονικές περιόδους.

Το περιεχόμενο των αρχείων, δημόσιων και ιδιωτικών, σε όποια μορφή και αν διασώζονται και στην κάθε εκδοχή τους είναι από τις καλύτερες πηγές υλικού για τη μελέτη της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής ενός συνόλου. Και είναι σπουδαίες οι πηγές αυτές, γιατί ο ιστορικός, για παράδειγμα, αντλεί πληροφορίες για τα διάφορα ιστορικά γεγονότα, ο λαογράφος για τη ζωή του λαού, ο γλωσσολόγος μελετά γενικά τις ιδιομορφίες της γλώσσας, ο ιστορικός του δικαίου βλέπει την εξέλιξη του νομικού πλαισίου της κοινωνίας, κοκ. Στο προϊόν της συναίρεσης του λόγου του συντάκτη, με το γνωστό τυπικό των κειμένων αυτών και της αφήγησης του υποκειμένου από την άλλη μπορούμε να δούμε την, διαμεσολαβημένη ίσως, αποτύπωση

¹ Βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ 1975, 91· ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 1990.

² Βλ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 1983· ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1988.

³ Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1988, 6-7, 9.

της πραγματικότητας. Μια πραγματικότητα που αναδεικνύεται στη συνάρθρωση, ακριβώς, της διαμορφωμένης ατομικότητας κάτω από ορισμένα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς και του γενικότερου κοινωνικού πλαισίου, όπως αυτό καθορίζεται από τις οικονομικές, κοινωνικές, ιδεολογικές συνθήκες.⁴ Εξαιτίας αυτού του πλαισίου το ενδιαφέρον μπορεί να επεκτείνεται και πέρα από το περιεχόμενό τους, όπως στη μορφή τους, στη συχνή για παράδειγμα επανάληψη θεματικών μοτίβων της αρχής και του τέλους, στον τρόπο της επιβεβαίωσης, των μαρτύρων, στο ορθογραφικό μέρος κτλ. Και προς αυτή την κατεύθυνση έχουν γίνει τέτοιες προσεγγίσεις αποκατάστασης των κειμένων.⁵ Η δυνατότητα της πολλαπλής ανάγνωσης των στοιχείων αυτών τα καθιστά απευθείας σημαντική πηγή για την τοπική ιστορία και τον πολιτισμό. Σημειώνω ενδεικτικά την αρχή και το τέλος μιας ιδιόχειρης διαθήκης⁶ συνταγμένης το 1869, που επιβεβαιώνουν τη δυνατότητα αυτής της ανάγνωσης.

Ἰδιόχειρος διαθήκη ἐμοῦ Σπυρίδωνος Καραμάνη ποτὲ δημοτρίου.

Ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει πάντοτε ἐπὶ κεφαλῆς τὸν θάνατον καὶ πολὺ περισσότερον ὁ φθάσας εἰς προβηκνίαν ἡλικίαν, ὡς ἐγώ, ὅστις μετρῶ ἑβδομήκοντα ἔτη τῆς ἡλικίας μου, διὰ τοῦτο ἀπεφάσισα σήμερον καὶ κάμνω τὴν παροῦσαν πρώτην καὶ μόνην διαθήκην μου σημειουμένην ἰδιοχείρως μου καὶ ὑπογεγραμμένην διὰ τῆς ὑπογραφῆς μου ἐσφραγισμένης δὲ διὰ τῆς τουρκιστὶ σφραγίδος μου καὶ μεμαρτυρημένης παρὰ τῶν κάτωθι τιμίων μαρτύρων καὶ ἐπικυρουμένης παρὰ τοῦ Ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας μας κατὰ τὰς διαταγὰς τῆς ὑψηλῆς Κυβερνήσεώς μας [...]

Διὸ καὶ εἰς σύστασιν τῆς ἀληθείας καὶ βεβαιότητος ὁ διαθέτης μὴ δυνάμενος ἰδιοχείρως ἔνεκα ἀδυναμίας σαρκικῆς νὰ ὑπογράψῃ διέταξε τὸν Γαμβρόν του Δημοσθένη Γερογιάννην νὰ ὑπογράψῃ, ὡς καὶ τοὺς ὑποφαινομένους νὰ ὑπογράψωσιν ὡς μάρτυρες.

Κατ' ἐντολὴν τοῦ ἀδυνατοῦντος νὰ γράψῃ σεβασμίου πενθεροῦ μου Κυρίου Σπυρίδωνος Καραμάνη ὑπογράφω Δημοσθένης Α. Γερογιάννης.

Γεώργιος Ἰερεὺς Οἰκονόμος μαρτυρῶ

Παναγιώτης Χ. Μαμάτης μαρτυρῶ

Κωνσταντῖνος Χ. Μαμάτης μαρτυρῶ

Ἐπικυροῦται τὸ ἴσον καὶ ἀπαράλλακτον τῆς ἀντιγραφῆς τοῦ πρωτοτύπου.

Μητρόπολις: Πρεβέζης, 29: Μαρτίου 1869

ὁ Ἄρτης καὶ Πρεβέζης ΣΕΡΑΦΕΙΜ

Πέραν όλων αυτών, που έχουν, ασφαλώς, τη σημασία και την αξία τους, αποκτά, βεβαίως, εξαιρετικό ενδιαφέρον η στόχευση στις πρακτικές αντιμετώπισης των κοινωνικών ζητημάτων από την τοπική κοινωνία. Και έχουν ιδιαίτερη σημασία εκείνοι οι μηχανισμοί με τους οποίους η τοπική κοινωνία εξασφαλίζει την ισορροπία, την ασφάλεια, τη διατήρηση και αναπαραγωγή του κοινωνικού ιστού της. Ο τρόπος επίλυσης αυτών των ζητημάτων προσδιορίζει και το χαρακτήρα του τοπικού πολιτισμού δεδομένου ότι αναφέρονται σε πολλές πτυχές της τοπικής κοινωνίας. Αποκτά δε βαρύτητα και ο τρόπος με τον οποίον εκλαμβάνεται η τοπικότητα, περισσότερο, όταν οι άνθρωποι αποφασίζουν να διαθέσουν τα περιουσιακά τους στοιχεία για την πρόοδο του τόπου που γεννήθηκαν και έζησαν. Έτσι, μέσα από αυτή την εξέταση μπορεί να προκύψει πέρα από μια απλή γνωριμία με τον τόπο και τον πολιτισμό του και μια πιο σύν-

⁴ Βλ. ΚΟΥΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2007.

⁵ Βλ. ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ 1995· ΓΑΛΑΝΗ-ΜΟΥΤΑΦΗ 1995.

⁶ ΒΙΤΑΛΗΣ 1977, 523.

θετη μελέτη αυτής της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδά της.

Τα στοιχεία, μάλιστα, που προκύπτουν από το περιεχόμενο των διαφόρων αυτών αρχείων, ενδεχομένως, όχι μόνον μπορεί να πληροφορούν αλλά και να συμπληρώνουν και κενά, που δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθούν με άλλον τρόπο και έτσι με αυτόν τον τρόπο να καθίσταται πολύτιμα για τον ερευνητή που θέλει να «αναστηλώσει» κατά κάποιο τρόπον κάτι που δεν το φθάνει η εμπειρική παρατήρηση. Έτσι, ο χώρος, κυρίως με τα τοπωνύμια, η οικονομική οργάνωση, συστήματα ιδιοκτησίας και μεταβίβασης περιουσιακών στοιχείων, η οικογενειακή οργάνωση, η θέση της γυναίκας, η εθιμική πλευρά της καθημερινής ζωής, ζητήματα κοινωνικής προστασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης κ.ά. αναδεικνύονται άμεσα και έμμεσα από τα γραπτά αρχειακά στοιχεία (διάφορα έγγραφα, προικοσύμφωνα, πωλητήρια, διαθήκες, χρεωστικά ομόλογα, υιοθετήρια κτλ.).

Από τα καλά διατηρημένα αρχεία της Πρέβεζας, παρά τις όποιες φθορές, είναι αυτό της Ι. Μητροπόλεως του οποίου ο κατάλογος του περιεχομένου του είδε το φως της δημοσιότητας πρώτα στα τέλη της δεκαετίας του '70 χάρη στην προσπάθεια του Αρχ. Φιλάρτου Βιτάλη, πρωτοσυγκελεύοντος της ίδιας Ι. Μητροπόλεως⁷ και για δεύτερη φορά, νέος πια κατάλογος,⁸ το 2001 με μια ανακατάταξη του υλικού του από ομάδα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων με την εποπτεία του καθηγητή Γ. Πλουμίδα. Εξάλλου, ο ίδιος δημοσίευσε το 1989 Κατάστιχο του Υποθηκοφυλακείου Πρεβέζης του έτους 1914 με σημαντικές συμβολαιογραφικές πράξεις που αφορούν στο κτηματολόγιο. Εκεί, με την ευκαιρία τονίζει ότι Δήμοι, Κοινότητες, Μητροπόλεις, Τράπεζες διαθέτουν ενδιαφέρουσες σειρές εγγράφων, αλλά η απουσία για τότε Τοπικών Ιστορικών Αρχείων δεν διευκολύνει τη διάσωση και άλλου πολύτιμου υλικού. Τώρα, όμως, με την ίδρυση των Γενικών Αρχείων του Κράτους ολοκληρώνεται περίπου και η εικόνα της οργάνωσης έως σήμερα των αρχείων της Πρέβεζας.

Η Πρέβεζα, όπως διαμορφώθηκε ως την απελευθέρωση, είναι γνωστό ότι δεν υπήρξε μεγάλο διοικητικό κέντρο, είχε, ωστόσο, όμως, μία θέση που της έδινε ξεχωριστή σπουδαιότητα.⁹ Ήταν για πολλά χρόνια η γέφυρα ανάμεσα στα βενετοκρατούμενα νησιά του Ιονίου και στην τουρκοκρατούμενη Ήπειρο και από την Ήπειρο προς την ελεύθερη αργότερα Ελλάδα. Η θέση της αυτή επηρέασε την οικονομική¹⁰ της κατάσταση και διαμόρφωσε ως ένα σημείο και τη σύνθεση του πληθυσμού της.¹¹ Έλληνες, από τα Ιόνια νησιά, τη Στερεά Ελλάδα και την ενδοχώρα, Μουσουλμάνοι, Ισραηλίτες διαμόρφωσαν τη σύνθεση του πληθυσμού.¹²

Σε μια πρώτη ανάγνωση του καταλόγου των αρχείων φαίνεται πως πρόκειται για πολλές και ανομοιογενείς στην καταγωγή αλλά και τη λειτουργία πηγές: διαθήκες, προικοσύμφωνα, προικοδοσίες και επιστροφή προίκας, διορισμοί κηδεμόνων και επιτρόπων σε ανήλικα και ορφανά παιδιά, διανομή περιουσιών, απονομή δικαιοσύνης, επιτίμια και λύση αυτών, προσφορές τα λεγόμενα αφιερωτήρια, προστασία του εγγάμου βίου και λύση αυτού με διαζύγιο και με ιδιαίτερη αναφορά στα αίτια που οδηγούσαν σ' αυτή τη λύση, διάφορα κληροδοτήματα προς την Εκκλησία, την Πατρίδα και την μικρή ιδιαίτερη πατρίδα της Πρέβεζας, διάφορες αγοραπωλησίες. Στην πλειονότητά τους καταγράφουν τις σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες κοινωνικές ομάδες και από αυτή την άποψη ενδιαφέρει, φυσικά, αυτή η αναπαράστασή τους, αλλά

⁷ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1956· 1979.

⁸ Βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 2001.

⁹ Βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1987.

¹⁰ Βλ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1987· 1993· ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ 1993.

¹¹ Βλ. ΚΟΜΗΣ 1994· ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ 1993.

¹² Βλ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ 1989· ΣΤΑΜΟΥΛΗ 1984· ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ 1884, 219-234.

ενδιαφέρον αποκτούν και αυτά τα ίδια ως μηχανισμοί που σε ορισμένες ιστορικές συνθήκες συνέβαλαν στη δόμηση κάποιων κοινωνικών σχέσεων. Αποτυπώνοντας τον τρόπο ζωής των διαφόρων κοινωνικών μορφωμάτων ανεξαρτήτως του σκοπού διατύπωσής τους, διασώζουν πολύτιμα στοιχεία από την κοινωνική οργάνωση και τον πολιτισμικό πλούτο της περιοχής.

Τίθεται, βεβαίως, το ζήτημα της αντιπροσωπευτικότητας των εγγράφων που διασώζονται στα αρχεία αυτά, αφού και εδώ ό,τι υπάρχει είναι συλλογές και ερανίσματα, ή δημιουργήματα κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες αλλά και χωρίς να αναφέρεται ο τρόπος διάσωσης. Είναι πάντα ανοιχτό το ερώτημα της διάσωσης,¹³ ο ρόλος της τύχης ή το αποτέλεσμα μιας επιλογής, παράγοντες που επηρεάζουν ποσοτικά και ποιοτικά την παρεχόμενη πληροφόρηση αυτού του είδους. Αυτό ενέχει και ένα είδος ανασφάλειας και μεροληπτικότητας στην περιγραφή και ανάλυση στοιχείων μιας κοινωνίας, γεγονός που για εποχές για τις οποίες υπάρχει στενότητα πηγών απαιτεί και ιδιαίτερη προσοχή. Δεν γίνεται λόγος για τα εντελώς ιδιωτικά αρχεία, που σίγουρα υπάρχουν και στα οποία η πρόσβαση είναι δύσκολη για πολλούς λόγους.

Σε ένα πρώτο επίπεδο η μεταβίβαση γενικά των περιουσιακών στοιχείων αποσκοπεί καταρχάς στη διασφάλισή των μεταβιβαζομένων αλλά και των ανθρώπων. Δηλαδή γίνεται αντικείμενο της σύμβασης αυτής στην προκειμένη περίπτωση μια σχέση επίφοβη και η προσφυγή στο γραπτό κείμενο εξασφαλίζει το μέλλον τους προσφέροντας περισσότερη ασφάλεια. Από την άλλη μια ακόμη επιδίωξη είναι η αξιοποίησή τους επ' αγαθώ των ανθρώπων. Η δημόσια επικύρωση της ατομικής βούλησης δεν έχει, φυσικά, τον ίδιο καταναγκαστικό χαρακτήρα που έχει για τις σύγχρονες κοινωνίες με κρατικό και οργανωμένο μηχανισμό, αφού ισχύει το ίδιο και η ιδιωτική και η προφορική συμφωνία. Η άγραφη συμφωνία παραμένει, ως γνωστόν, ισχυρή τόσο κατά τη διάρκεια της Βυζαντινής όσο και της Μεταβυζαντινής εποχής.¹⁴ Γι' αυτό παρατηρείται και μια τοπική πολυμορφία στις μεταβιβάσεις αυτές που δεν ξεφεύγει από τις εκάστοτε κοινωνικές, οικονομικές και ιστορικές συνθήκες. «Αληθές μωσαϊκό γραπτών και άγραφων νόμων»¹⁵ ονομάστηκε η περίοδος αυτή από τους διάφορους νομικούς, γι' αυτή την πολυνομία στις περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τις παράλληλες μορφές του δικαίου: τουρκικό, λαϊκό, εθιμικό δηλαδή δίκαιο.¹⁶

Η Πρέβεζα ήταν ελαιοπαραγωγική¹⁷ περιοχή και συνεπώς δεν ήταν δυνατόν να απουσιάζει από τις μεταβιβάσεις τέτοιων περιουσιακών στοιχείων το είδος αυτό. Σημειώνω ένα απόσπασμα από μια ιδιόχειρη διαθήκη:

*... Πρὸς τοὺς ἡγαπημένους συγγενεῖς ... ἔδωσα τέσσερα ἔλαιοτόπια καλῶς δουλευμένα κείμενα, τὸ μὲν πρῶτον εἰς τοποθεσίαν Ἀσβεσταρειᾶ με ἔλαιόδενδρα ἡμερα μικρὰ μεγάλα ὀγδόντα, ... Τὸ δεύτερον εἰς τοποθεσίαν Καμήνια με κενδρομάδων ἔλαιόδενδρα μικρὰ μεγάλα ὅσα ἐμπεριέχει ... Τὸ τρίτον εἰς τοποθεσίαν φραγκόκκλησιαν με ἡμερα μεγάλα πρώτου μεγέθους ἔλαιόδενδρα τριάκοντα ἐπτά. Τὸ δὲ τέταρτον καὶ τελευταῖον ἔλαιοτόπη εἰς τοποθεσίαν καπετάνια με ἔλαιόδενδρα ἡμερα μικρὰ μεγάλα ἑκατὸν εἴκοσι καὶ ἀγρήλια ἑβδομήντα διὰ κένδρομα ...*¹⁸

Και σε άλλη διαθήκη:

¹³ Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ 1995, 146.

¹⁴ Βλ. ΖΕΠΟΣ 1952, 206.

¹⁵ Βλ. ΒΙΣΒΙΖΗΣ 1949, 240.

¹⁶ Βλ. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ 1960, 46.

¹⁷ Βλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1991.

¹⁸ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1977, 525-526.

... Τὴν οἰκίαν (μου) ἀνώγειον κατὰ τὴν συνοικίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου θέλει διαμοιρασθῆ ἕξ ἡμισείας εἰς δύο θυγατέρας μου ... (καὶ) διορίζω μετὰ τὸν θάνατόν μου νὰ παλῆσωσιν ἐκ συμφώνου τὴν αὐτὴν οἰκίαν, τὰ δὲ ... χρήματα ὀρίζω νὰ μερισθῶσι ἕξ ἡμισείας ἀμφοτέραι ...¹⁹

Ο δικαιοπάροχος δεσμεύει τον αποδέκτη να τηρεί τους όρους της συμφωνίας.

... τὸ ἀνώγειον ὀσπίτιόν μου καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ τοποθεσίαν του κειμένην εἰς τὴν ἐνορίαν τοῦ Ναοῦ Ἁγίου Βασιλείου συγκρατούμενον μὲ τᾶλλο χαμόγεον, ὅποιον ἀφήκα πρὸς τὴν Εὐαγγελινὴν ἀνεψιάν μου, ἀφήνω πρὸς τὴν ἀγαπητὴν μου Σύζυγον Ἑλένην ... Μετὰ δὲ τὸν θάνατόν της ἀτέκνου οὔσης...διορίζω καὶ ἀποφασίζω τὸ αὐτὸ ἀνώγειον ὀσπήτιον, μαγαζεῖα αὐτοῦ ... νὰ περάσουν εἰς τὴν κυριότητα καὶ κατοχὴν τῆς Θεοφανείου Σχολῆς ...²⁰

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην περίπτωση των «δοσιμάτων», αποκτά, μάλιστα, και εθνικό χαρακτήρα, στα εκκλησιαστικά και κοινῆς ωφελείας ιδρύματα που αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο για το αξιακό σύστημα της πρεβεζάνικης κοινωνίας και της αντίληψης των ανθρώπων για τη μικρή κοινωνία, την ιδιαίτερη πατρίδα, με άλλα λόγια για την τοπικότητα. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι όλα αυτά δίνονται είτε απευθείας με το θάνατο του διαθέτη είτε περνούν στους κοντινούς συγγενείς και μετά το θάνατό τους περνούν στον τελικό αποδέκτη:

... Κληροδοτῶ εἰς τὴν ἐν τῇ πόλει μας Θεοφάνειον λεγομένην Σχολὴν 230 ρίζας ἐλαιῶν τοῦ ἐν τῇ Ράχη κειμένου ἐλαιοστασίου ὑπὸ τὸν ὄρον ὥστε ἐνόσω ζῆ ἢ σύζυγός μου νέμεται τό εἰσόδημά των μετὰ δὲ τὸν θάνατον αὐτῆς νὰ περιέλθῃ εἰς τὴν κατοχὴν καὶ κυριότητα τῆς εἰρημένης Σχολῆς τῆς πατρίδος μου Προβέζης ...²¹

Και αλλού:

... τὸ ἐλαιοστάσιον, τὸ συγκείμενον ἕξ ἐλαιοδένδρων ἐξήκοντα (60), προερχόμενα ἐκ τῆς προικὸς μου ... αὐτὰς τὰς ἐλαίας τὰς 60 διατίθῃμι καὶ ἀφιερῶνω εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐνταῦθα ...²²

Παράλληλα με τα παραπάνω πρέπει να σημειωθεί ότι με τη μεταβίβαση αυτή και μέσα στις δεσμεύσεις του αποδέκτη ήταν και η εξασφάλιση της μνήμης και της λατρείας της ψυχῆς του διαθέτη, ως ένα είδος ψυχικῆς κάθαρσης ἀπὸ εγκόσμια παραπτώματα. Η αναφορά, βεβαίως, αυτή λειτουργεί και ως ένα πρότυπο μίμησης, αφού με τη διάθεση των περιουσιακῶν τους στοιχείων η πράξη τους αυτή αποκτά και μια διαχρονικότερη σημασία και εἶναι ἀποτέλεσμα ἀφενὸς μεν τῆς θρησκευτικότητας των ανθρώπων και αφετέρου τῆς κοινωνικῆς ἀνάγκης πρὸς τὸν συνάνθρωπο:

Ἐντέλλομαι ἵνα ἡ περιουσία μου περιέλθῃ εἰς τὴν κυριότητα καὶ κατοχὴν τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων τῆς πόλεως εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἐμοῦ καὶ τῶν γονέων μου ...²³

¹⁹ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1987, 492.

²⁰ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1970.

²¹ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1988α, 344.

²² Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1988α, 347.

²³ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1987, 490.

Και αλλού:

*... κατά την Μεγάλην και Ἁγίαν Τεσσαρακοστήν νὰ τελῶσι κατ' ἔτος Ἀρχιερατικὸν Μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς αὐτῶν καὶ τῶν προγόνων των ...*²⁴

Σε ἄλλη διαθήκη:

*... Τὸ εἰρημένον μνημόσυνον θέλω νὰ ἐκτελῆται κατ' ἔτος ἐν τῇ ἐπίσημῳ θείᾳ λειτουργίᾳ ἐν ἧ ὁ Ἀρχιερεὺς μνημονεύει τοῦ ἀοιδίμου Θεοφάνους καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Κοινότητος ταύτης εὐεργετῶν. Τότε ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιερεὺς μετὰ τῶν εἰρημένων θέλει μνημονεύει ἐπ' Ἐκκλησίαις τῶν ὀνομάτων τοῦ συζύγου μου ... ἐμοῦ ... καὶ τῶν υἱῶν μου εἰς ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς πάντων ἡμῶν ...*²⁵

Για τον ίδιο σκοπό ο διαθέτης εντέλλεται, ώστε κάθε χρόνο να ενισχύονται φτωχοί και άποροι κάτοικοι της πόλης, να προικίζονται φτωχά κορίτσια είτε κοντινών συγγενών είτε όχι και να συντηρούνται άποροι μαθητές της Θεοφανείου Σχολής.

Και βέβαια δεν είναι λίγες οι φορές που τα έγγραφα παρέχουν ενδείξεις ότι η προσφυγή στις πρακτικές αυτές μεταβίβασης στόχευε στη ρύθμιση ενδοοικογενειακών ρήξεων και στη διατήρηση μιας ισορροπίας με την απονομή της δικαιοσύνης:

*... παρουσιασθεὶς ἐνώπιον τοῦ Μητροπολίτου Ἄρτης Σωφρονίου καὶ τῶν προκρίτων Πρεβέξης ἐζήτησε τὴν ἀκύρωσιν τῆς διαθήκης τῆς ἀποθανούσης ἀδελφῆς του ... ἀφήσασα ἅπασαν τὴν περιουσίαν τῆς εἰς τὸν ἐνταῦθα Ναὸν τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ... Ὁ Μητροπολίτης καὶ οἱ πρόκριτοι ἀκούσαντες καὶ τὰς ἀντιρροήσεις τῶν ἐπιτρόπων τοῦ ἐν λόγῳ Ι. Ναοῦ ἀπαιτούντων τὴν πλήρη κύρωσιν τῆς διαθήκης, ἀναγνώσας τὰ ἔγγραφα καὶ ἀναφορὰν ἀμφοτέρων τῶν δικαζομένων, μελετήσας καὶ τοὺς Ι. Κανόνας καὶ τοὺς σχετικοὺς νόμους καὶ διατάξεις, ἐπὶ πλέον λαβὼν ὑπ' ὄψιν τὴν πολυμελῆ οἰκογένειαν ... ἀποφαίνεται κατ' ἐπιείκειαν ... τὸν μὲν ἐλαιῶνα συγκεκριμένον ἐξ ἐλαιοδένδρων ἑκατὸν τριάκοντα ἕξ ... νὰ ἔχη καὶ νὰ ἐξουσιάζει διὰ παντὸς ἀπὸ τοῦδε ὁ ἀδελφὸς ... τὸν δὲ εἰς Ἅγιον Γεώργιον ἐλαιῶνα ... νὰ ἐξουσιάζῃ διὰ παντὸς ὁ Ι. Ναὸς τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ...*²⁶

Εἶναι ενδιαφέρουσα, ἐπίσης, ἡ πρακτικὴ με τὴν ὁποία ἀντιμετωπιζόταν ἡ ἀσυμφωνία τοῦ ζευγαρίου μετὰ τὸ γάμο. Τὸ ἱερὸ μυστήριον φαίνεται ὅτι δεν λυνόταν ἀμέσως μετὰ τὴν διαμαρτυρία γιὰ τὸ βασικὸ λόγο ὅτι γινόταν με ἀπόφαση τοῦ ἱεράρχη τῆς περιοχῆς. Προηγεῖτο πέρα ἀπὸ τὶς νοθεσίες καὶ τὶς συμβουλές καὶ μὴν μία περίοδος προσωρινῆς ἀπομάκρυνσης τῶν συζύγων ἐν εἴδει ἐνὸς προσωρινοῦ διαζυγίου, τοπικοῦ δηλαδὴ, ὅπως ὀνομαζόταν, με σκοπὸ, φυσικὰ, τὴν συμμόρφωσή τους. Δοκιμαστικὰ, λοιπὸν, καὶ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἀπαγορευόταν νὰ καθίσουν στὸ ἴδιο οἰκογενειακὸ τραπέζι καὶ νὰ κοιμηθοῦν μαζὶ. Ἡ μικρὴ αὐτὴ δοκιμαστικὴ ἀποχὴ σκοπὸ εἶχε νὰ συνεντρίψει τοὺς παραβάτες, γιὰ νὰ ἐπανέλθουν στὸν «κανονικὸ καὶ εὐλογημένο» δρόμο καὶ νὰ μὴν χρειαστεῖ ἴσως ἡ ὀριστικὴ ἀπομάκρυνση. Φαίνεται καταρχὴν πὼς δεν εἶχε τὴν ἐννοία τῆς τιμωρίας ἀλλὰ τῆς προειδοποίησης γιὰ αὐτὸ που πρόκειται νὰ ἀκολουθήσει, ἀν δεν συνεντισθοῦν:

²⁴ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1987, 493.

²⁵ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1987, 495.

²⁶ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1957, 34.

... ἐκδίδομεν σήμερον διάταξιν ἐπίσημον διαζεύξεως τοπικῆς ἀπὸ τραπέζης καὶ κοίτης... θέλει δὲ διαρκέσῃ μικρὸν διάστημα ἐπὶ τῇ ἐλπίδι τοῦ νὰ μετανοήσωσιν ἀμφοτέρωι ...²⁷

Και ὅταν το βάρος της διαφωνίας ἐπέφτε στη γυναίκα και αποφασιζόταν το προσωρινό διαζύγιο, αυτή ἔπρεπε να πάει στο πατρικό της για το διάστημα αυτό. Εκτός από τις περιπτώσεις διάλυσης του γάμου αναφέρονται και περιπτώσεις διάλυσης του αρραβώνα, γιατί ο μέλλων, για παράδειγμα, γαμβρός δεν βιαζόταν να παντρευτεί. Ἐπρεπε ως τιμωρία να πληρώσει γι' αυτό 750 γρόσια ως έξοδα του αρραβώνα και των δώρων προς τη μνηστή του. Και ὅταν κύρια αιτία της διένεξης ήταν η διαχείριση της περιουσίας, στη διάρκεια του προσωρινού διαζυγίου απαγορευόταν ο άντρας να νέμεται τους καρπούς των προικῶν.

Συχνές αιτίες διαζυγίων ήταν ανίατες ασθένειες κυρίως των γυναικῶν (επιληψία) και ανάρμοστη συμπεριφορά και των δύο (ξυλοδαρμός από τον άντρα, επιθέσεις διά ξύλων και κακώσεις, αδιαφορία και απάτη από τη γυναίκα).

Σε συνάρτηση με το παραπάνω μπορούμε να αναφέρουμε στο σημείο αυτό και το ζήτημα της προίκας. Εκτός από τη συνηθισμένη προικοπαράδοση των ειδῶν θέλω να επισημάνω τις ασφαλιστικές δικλίδες αυτής της κοινωνίας προκειμένου να προστατεύσει τα συμβαλλόμενα μέρη. Όχι μόνο επειδή η γυναίκα φέρνει περιουσιακά στοιχεία στο νέο περιβάλλον και, συνεπώς, «δικαιούται» καλῆς μεταχείρισης, αλλά και γιατί επιδιώκει την καλή διαχείριση. Φαίνεται πως η προίκα τη συνοδεύει ως ένας καλός συνήγορος σε κάθε κίνηση στο καινούργιο σπιτικό. Όταν πεθάνει ἄπαιδος η σύζυγος, ο πατέρας της ή ο αδελφός της ζητούσαν την επιστροφή της προίκας και ο γαμπρός ήταν υποχρεωμένος να την επιστρέψει. Αλλά και ὅταν το ανδρόγυνο δεν κατάφερε να συζήσει «εν ειρήνῃ και ομονοία κατὰ τους θεῖους και ιερούς κανόνες της Ορθοδόξου Ανατολικῆς Εκκλησίας» αποφασιζόταν η ἔκδοση του διαζυγίου και τα σχετικά περί προίκας, δηλαδή να επιστρέψει ὅλα τα ἔπιπλα, το προικίον να το επιστρέψει αυθημερόν τα δε χρήματα εντός τριῶν μηνῶν. Για την ισορροπία, την τάξη και τη διατήρηση του κοινωνικού ιστού ζητήματα κοινωνικῆς αλληλεγγύης ήταν σε περίοπτη θέση. Η κοινωνία φρόντιζε με το διορισμό επιτρόπων την προστασία των ορφανῶν. Με τη συγκατάθεση της μητέρας διορίζονταν από την πλευρά του πατέρα, πατρόθεν, και από την πλευρά της μητέρας, μητρόθεν, δύο άτομα τα οποία είχαν υποχρέωση «... να επαγρυπνῶσιν ἐπὶ των ορφανῶν περί οιασδήποτε υποθέσεως αυτῶν και εξασκῶσιν παν δικαίωμα της δικαιοδοσίας των συσκευτόμενοι και μετὰ της μητρός ...»²⁸

Ιδιαίτερη, ὁμως, σημασία αποδίδεται από την πλευρά της Εκκλησίας στην υπακοή στους θεῖους και ιερούς κανόνες της. Κάθε παραβάτης αυτῶν τιμωρόνταν με πολλούς τρόπους. Παράβαση εθεωρείτο η περιφρόνηση των θεῶν και ιερῶν μυστηρίων, ιδιαίτερα του γάμου, αλλά και η ανυπακοή και περιφρόνηση των νουθεσιῶν και των ποινῶν που προηγήθηκαν. Παράβαση ήταν και ο σκανδαλισμός της υπόλοιπης κοινωνίας με το να ζει κάποιος «... αθεοφύβως και κτηνωδῶς εις τέταρτον παράνομον γάμον μετὰ της φανεράς μοιχαλίδος ...»²⁹ Θεωρούσε, λοιπόν, η Εκκλησία ὅτι οι κατ' αυτὸν τον τρόπον ἄτακτοι και παράνομοι πρέπει να τιμωρόνταν για παραδειγματισμό των υπολοίπων κατὰ το αποστολικό δίδαγμα «παιδεύετε τοις ἀτάκτοις ἵνα μη υπεραίρονται» και φρόντιζε να τους απομακρύνει από το υπόλοιπο ποίμνιο. Η τιμωρία που τους επιβαλόταν στην προκειμένη περίπτωση ήταν κοινωνικά σκληρή:

²⁷ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1957, 30.

²⁸ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1957, 32.

²⁹ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1988β, 174.

... ὡς ἀθεόφοβοι, παράνομοι καὶ ἀπειθεῖς ὑπάρχουσι ἐξωεκκλησιασμένοι καὶ δεδιωγμένοι τῶν θείων τῆς Ἐκκλησίας περιβόλων, ὡς ψωραλέα πρόβατα καὶ πάσαις ταῖς πατρικαῖς καὶ Συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνοι. μηδεὶς δὲ ἱερεὺς τολμήσει ἢ ἀγιασάσαι ἢ εὐλογῆσαι ἢ θυμιάσαι ἢ ἀντίδωρον δοῦναι ἢ τὶς τῶν Χριστιανῶν συνομιλῆσαι μετ' αὐτῶν, ἢ εἰς τὴν οἰκίαν αὐτῶν ἀπελθεῖν ἢ συνεργασθῆναι ἢ συμπροσευχηθῆναι ἢ συνοδοιοπορῆσαι ἢ συγκαθῆσαι ἢ συναλλαγὰς ποιῆσαι ...³⁰

Και ὅταν, φυσικά, εξέλιπαν οι λόγοι, γινόταν η ἄρση των επιτιμίων και οι τιμωρημένοι επανέρχονταν στην προηγούμενη κατάσταση αποφεύγοντας ἔτσι την κοινωνική κατακραυγή και την εκκλησιαστική τιμωρία. Η ἄρση αυτή γινόταν δημοσίως, για να εἶναι και η αποκατάσταση των σχέσεων με τους υπόλοιπους αποδεκτή.

... ἔστω γνωστὸν πᾶσιν ὑμῖν ὅτι, ὁ ... καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ ἁμαρτήσασα ... εἰς ἑαυτοὺς ἔλθόντες καὶ τὸ βάρος τῆς ἁμαρτίας ἐννοήσαντες συνεφώνησαν θεοφιλῶς, ἵνα ἀπ' ἀλλήλων διαζευχθῶσιν καὶ ὡς ξένοι τοῦντεῦθεν καὶ μηδεμίαν συνάφειαν γαμικὴν ἐν ἀλλήλοις ἔχωσι, ὅπερ καὶ ἐποίησαν ἐσχάτως ἕκαστος αὐτῶν ἀπελθὼν εἰς τὰ ἴδια ... ἀπηλλαγμένοι τῶν προεκδοθεισῶν κατ' αὐτῶν φρικτῶν ἀρῶν καὶ ἐπιτιμίων, ἀναγνωριζόμενοι ... τέκνα γνήσια τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας, ἐκκλησιαζόμενοι, ἀγιαζόμενοι, θυμιαζόμενοι, τῶν θείων Χαρισμάτων μετέχοντες, ἀντίδωρον λαμβάνοντες καὶ τοῖς λοιποῖς τῶν ἀδελφῶν των Χριστιανῶν συναναστρεφόμενοι ἀκωλύτως ...³¹

Ο ερευνητής αντλεί, λοιπόν, και αποκομίζει πολλές πληροφορίες από το περιεχόμενο των εγγράφων των αρχείων και μπορεί να προσδιορίσει τη δομή, την οργάνωση καθώς και το σύστημα αξιών της κοινωνίας στην οποία αναφέρονται. Πολλά στοιχεία γίνονται αμέσως αντιληπτά, ὅπως εἶναι, κυρίως, η μεταβίβαση της γης, των σπιτιῶν αλλά και των υπολοίπων υλικῶν περιουσιακῶν στοιχείων, οικιακά σκευή, ρουχισμός, ἐπιπλα κ.ά. Οι κανόνες αυτοῖ μεταβίβασης συσχετίζονται με την οργάνωση της κοινωνίας και προσδιορίζονται καλύτερα τα στρώματα, οι ὅροι προικοπαράδοσης, η κοινωνική θέση κτλ. Σε ἕνα δεύτερο επίπεδο ανιχνεύονται ὅσα στοιχεία υποκρύπτονται και δεν γίνονται εμφανῶς αντιληπτά, ὅπως η οργάνωση της οικονομίας, η δομή της οικογένειας και της ἴδιας της κοινωνίας, το σύστημα αξιών, αντιλήψεων και νοοτροπιῶν, ὅσα δηλαδή από τα στοιχεία αντανακλῶνται στα κείμενα αυτά συμπληρώνοντας την εικόνα της τοπικῆς κοινωνίας. Η προσέγγιση, ενός τέτοιου υλικού που ἔχει από τη μια ἄμεση σχέση με το κοινωνικό πλαίσιο και τις ιδιαίτερες κάθε φορά οικονομικές συνθήκες που επικρατοῦν σ' αυτό και από την ἄλλη με το πρόσωπο που προβαίνει στη δικαιοπραξία κάτω από το ἰσχύον εθιμικό σύστημα αποβαίνει ἐπωφελῆς για τη διαμόρφωση της εικόνας μιας κοινωνίας εἴτε ενδιαφέρει το παρελθόν εἴτε το παρόν της. Το ερώτημα που παραμένει χωρίς ἐπαρκῆ ἀπάντηση εἶναι κατά πόσον και τι από ὅλα αυτά αποτυπώνεται στα γραπτά αυτά κείμενα. Ωστόσο, ὁμως, η περιγραφή και ἀνάλυση των στοιχείων αὐτῶν με την οπτική αὐτή νομίζω ὅτι συμβάλλει στη σκιαγράφηση της εικόνας της τοπικῆς κοινωνίας της Πρέβεζας κατά την περίοδο του 17^{ου}-19^{ου} αἰῶνα.

❧

³⁰ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1969, 542.

³¹ Βλ. ΒΙΤΑΛΗΣ 1969, 413-414.

Abstract

Dimitrios El. RAPTIS: *Legal transaction documents as a source of information for the local culture. The case of Preveza*

Among the most informative sources for the study of the family and social life of any particular place are the legal transaction documents, such as marriage contracts, deeds of sale, wills, promissory notes, adoption documents, etc. These documents provide research material for multidisciplinary studies (history, ethnography, literature, law) and reveal interesting aspects of a place's cultural attributes and characteristics.

This paper approaches Preveza-related transaction documents from two aspects. The first deals with the obvious, i.e. the actual document content (agreements, property transactions, mentions about agricultural fields, clothes, furniture and kitchen equipment going from one person/family to the other). The second refers to mentalities, customs and beliefs of the local society, since ways, bonds, values and standards of social and family life, organisation and interaction are revealed.

Βιβλιογραφία

- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ., 1983, Η έντυπη λαϊκή ποίηση στην Κάρπαθο: Μορφή, Λειτουργία, Σημασία, *Δωδώνη* 12, 347-405
- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ., 1990, Γραπτός και προφορικός λόγος στη λαϊκή παράδοση, *Διαβάζω* 245, 23-26
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ., 1995, *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα
- ΒΙΣΒΙΖΗΣ Ι., 1949, Τινά περί των νομικών εθίμων. Από της Τουρκοκρατίας μέχρι και του Β. Διατάγματος της 23^{ης} Φεβρουαρίου 1835, *Αθηνά ΝΓ'*, 226-256
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1956, Το αρχείο το εν τη Ιερά Μητροπόλει Νικοπόλεως και Πρεβέζης ευρισκόμενον, *Ηπειρωτική Εστία* 5, 652-656
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1957, Ο Κώδιξ Α' της Ιεράς Μητροπόλεως Πρεβέζης (1854-1869), *Ηπειρωτική Εστία* 6, 28-34
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1969, Ο Κώδιξ Β' της εν Πρεβέζη Ιερά Μητροπόλεως (1873-1885), *Ηπειρωτική Εστία* 18, 410-415, 541-546
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1970, Ο Κώδιξ Β' της εν Πρεβέζη Ιερά Μητροπόλεως, *Ηπειρωτική Εστία* 19, 31-39
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1977, Σπυρίδων Καραμάνης. Πατήρ, ευεργέτης της Πρεβέζης, *Ηπειρωτική Εστία* 26, 522-532
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1979, *Το Ιστορικό Αρχείο της Ιεράς Μητροπόλεως Νικοπόλεως και Πρεβέζης [Πρέβεζα]*, Πρέβεζα
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1987, Οι ελεοθέται της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εστία* 36, 487-495
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1988α, Οι ελεοθέται της Πρέβεζας, *Ηπειρωτική Εστία* 37, 342-347
- ΒΙΤΑΛΗΣ Φ., 1988β, Αφορισμού επιβολή και λύση υπό του Άρτης-Πρεβέζης Σεραφείμ, *Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον* Ι', 169-176
- ΓΑΛΑΝΗ-ΜΟΥΤΑΦΗ Β., 1995, Προίκα και κοινωνικο-οικονομικός μετασχηματισμός στη Σάμο κατά τον 19^ο αιώνα, *Εθνολογία* 4, 31-66
- ΖΕΠΟΣ Π.Ι., 1952, Η παράδοσις δι' εγγράφου εν τω βυζαντινῷ και μεταβυζαντινῷ δικαίῳ, στο: Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ (Επιμ.), *Τόμος Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου επί τη εξα-*

- κοσιετηρίδι της Εξαβίβλου αυτού (1345-1945), Θεσσαλονίκη, 199-243
- ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ Ε., 1995, Στα μονοπάτια των πηγών: προτάσεις για την ανάγνωση του νοταριακού υλικού των Κυκλάδων, *Εθνολογία* 4, 5-29
- ΚΑΡΑΝΑΤΣΗΣ Κ., 1993, Η εμπορική κίνηση στο λιμάνι της Πρέβεζας (1811-1813), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 99-118
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1987, Ο Εβλιγιά Τσελεμπί στην Πρέβεζα και στην Άρτα, *Σκουφάς* 8, 234-247
- ΚΟΚΟΛΑΚΗΣ Μ., 1993, Η οικιστική συγκρότηση του καζά της Πρέβεζας (1830-1912), στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 133-156
- ΚΟΜΗΣ Κ., 1994, Ο πληθυσμός της Πρέβεζας το 17^ο και 18^ο αιώνα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31, 165-178
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2007, Ιδρύματα, κληροδοτήματα στη Λευκάδα (19^ο^ς-20^ο^ς αιώνας). Μνήμες ανθρώπων και μνήμες πραγμάτων. Στη μικροϊστορία της κοινωνικής οντοπίας, στο: Γ.Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Επτανησιακά Κληροδοτήματα (19^ο αι.-1953). Η πνευματική-πολιτισμική και κοινωνική συμβολή τους» (Κεφαλονιά, 7-9 Μαΐου 2004)*, Αργοστόλι, 303-331
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α., 1975, *Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1988, *Τι είναι λαϊκή λογοτεχνία*, Αθήνα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1991, Η Πρέβεζα και ο ελαιώνας της το 18^ο αιώνα, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 25, 31-62
- ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ), 1884, *Δοκίμιον ιστορικής τινός περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου Ηπειρωτικής Πόλεως Άρτης και της ωσαύτως νεωτέρας Πόλεως Πρεβέζης*, Αθήνα
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ν., 1960, Εκκλησία και Δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας, *Επιστημονική Επετηρίς Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Η΄*, Θεσσαλονίκη, 685-775
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1987, Ηπειρωτικά λιμάνια στην ύστερη Τουρκοκρατία: Η περίπτωση της Πρέβεζας, στο: *Ηπειρος: Κοινωνία – Οικονομία 15^ο^ς-20^ο^ς αι.*, Γιάννινα, 139-170
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ., 1993, Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του καζά της Πρέβεζας κατά το β΄ μισό του 19^ο αιώνα, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 119-132
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 1989, *Κατάστιχο Υποθηκοφυλακείου Πρεβέζης έτους 1914*, Ιωάννινα
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γ., 2001, Κατάλογος Αρχείου Ι. Μητροπόλεως Πρεβέζης, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 35, 291-342
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρ., 1994, Οι οικογένειες της κοινότητας της Πρέβεζας (1741), *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 1, 403-416

*Ο λαϊκός πολιτισμός της Πρέβεζας και της περιοχής της
μέσα από τα δημοτικά τους τραγούδια*

ΓΡΑΦΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι, ο Claude Fauriel, σημείωνε, το 1824, στα «Προλεγόμενα» του Α' τόμου της γνωστής συλλογής του: «Οι Νεοέλληνες έχουν και μιαν άλλη ποίηση [...], μια ποίηση λαϊκή με όλη τη σημασία και το πλάτος της λέξης, άμεση και γνήσια έκφραση του εθνικού χαρακτήρα και του εθνικού πνεύματος, που κάθε Έλληνας την εννοεί και την αισθάνεται με αγάπη, μόνο και μόνο επειδή είναι Έλληνας, πατά το χώμα και αναπνέει τον αέρα της Ελλάδας· μια ποίηση τέλος πάντων που ζει όχι μόνο μια τεχνητή ζωή στα βιβλία, συχνά φαινομενική μόνο, παρά μέσα στο λαό τον ίδιο, και από τη συνολική ζωή του λαού».¹

Στις μεγάλες στιγμές της Ρωμιοσύνης ανήκει το δημοτικό μας τραγούδι. Μέσα του ζει ακέρια η ζωή του Έθνους. Βγήκε από τα σπλάχνα του λαού, αληθινή «αγιοςύνη της ψυχής» και αφηγείται την ιστορία του, τις χαρές και τις λύπες του, καθώς και τις αντιλήψεις του για τη ζωή και τ' ανθρώπινα.

*Καλότuxα 'ναι τα βουνά, καλότux' είν' οι κάμποι,
που θάνατο δεν καρτερούν, φονιά δεν περιμένουν,
που χάρο δεν παντέχουνε, χάρο δεν καρτερούνε ...²*

Ήταν, καθώς λέγουν, γέρος ο Γκαίτε, όταν άκουσε, με θαυμασμό, τούτους τους στίχους και χαρακτήρισε το δημοτικό μας τραγούδι «ύπατο μνημείο της ανθρώπινης διάνοιας».³

«Ελληνικό θαύμα» το είπε ο Κωστής Παλαμάς.⁴ Ξεφυλλίζοντας το πολύτομο έργο του νιώθουμε, αμέσως, πως υπήρξε βαθύς γνώστης και προσεκτικός μελετητής του δημοτικού τραγουδιού, της λαϊκής μας γλώσσας και παράδοσης και, γενικά, του λαϊκού μας βίου.

¹ Βλ. FAURIEL 1999, 26.

² Βλ. ΞΗΡΟΤΥΡΗΣ 1991, 55.

³ Βλ. DIETERICH 1964, 6.

⁴ «Ίδού το Δημοτικό μας τραγούδι», σημειώνει. «Ο λόγος ελληνικό θαύμα κοντεύει να καταντήσει με τη χρήση και την κατάχρηση που του γίνεται, κοινός τόπος. Αδιάφορο. Κάτι σαν το „ελληνικό θαύμα“, συμβαίνει και στο Δημοτικό μας τραγούδι. „Το θαύμα“, είπε κάποιος, „είναι απλούστατα το θείον. Γίνεται αθόρυβα στη ζωή χωρίς να μας προειδοποιήση“. Κάποιος σοφός ξένος, προ ολίγου καιρού, εκδότης και μελετητής των δημοτικών μας τραγουδιών, παρατήρησε πόσο μοιάζουν και πόσο θυμίζουν ποιήματα κορυφαίων ξένων λυρικών του καιρού μας τα Δημοτικά μας τραγούδια. Ανάλογον αίσθηση δοκίμασα, όταν προ χρόνου πολλού, το εξέταζα για τις ομιλίες μου», βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ χ.χ., XIII, 303.

Το δημοτικό τραγούδι της Ηπείρου, σαν το πιο αγνό και το πιο αντιπροσωπευτικό της δημοτικής μας ποίησης, πήρε θέση ανάλογη στην ποίηση του Παλαμά. Ο ίδιος ο ποιητής, με αφορμή την έκδοση των *Ηπειρωτικών δημοτικών τραγουδιών* του Αραβαντινού,⁵ έγραψε:

Στην έκδοση του Αραβαντινού χάρηκα ανέλπιστα το ύφος του δημοτικού τραγουδιού. Κ' οι ομιλίες μου για το δημοτικό τραγούδι έφτασαν μονάχα από τα δείγματα που είχα θησαυρίσει μέσα στα φύλλα του παλιού και δυσέυρετου, κ' ίσως ανεύρετου, βιβλίου εκείνου, για να αντιληφθώ εγώ ακέραια και να τη μεταδώσω στο ακροατήριό μου, ελπίζω, την ομορφιά του Δημοτικού τραγουδιού. Και τώρα ξαναβρίσκοντας τα κομμάτια που είχα ξεχωρίσει, στη συλλογή του Αραβαντινού, αισθάνομαι να με συνεπαίρνει η ίδια διάθεση· ο κόσμος εκείνος με εγγίζει, μου γενέει, με συναρπάζει, μου δίνει τη λυρική μέθη· σαν και τότε ανακαλύπτω, πως μέσα μου σαλεύει κάτι από τον κλέφτη της Ηπείρου ...»⁶

Αυτά τα λόγια, που είναι γεμάτα θαυμασμό για το Ηπειρώτικο δημοτικό τραγούδι, τον έκαναν άλλη φορά να πει: *Σ' αγαπώ σα λεβέντικο // τραγούδι της Ηπείρου.*⁷

Η γη της Πρέβεζας και της περιοχής της, κομμάτι της πολύβουνης και πολύγιαλης Ηπείρου, υπήρξε πηγή θαυμαστών δημοτικών τραγουδιών. Παράγοντας ουσιώδης στην άνθιση τούτη ήταν η επίδραση της υποβλητικά ποιητικής ατμόσφαιρας του τόπου, που ασκούσε στους ανθρώπους της περιοχής.

«Ο λαϊκός πολιτισμός της Πρέβεζας και της περιοχής της μέσα από τα δημοτικά τους τραγούδια» είναι το αντικείμενο της ανακοίνωσης. Στόχος της να αναδείξει τα στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού, που εμπεριέχονται στα αξετίμητα αυτά μνημεία της εθνικής μας κληρονομιάς και αφορούν την υλική, την κοινωνική και την πνευματική ζωή των κατοίκων. Λόγω του περιορισμένου χρόνου μιας ανακοίνωσης, τα στοιχεία θα παρουσιαστούν ενδεικτικά.

Απαραίτητο να επισημάνουμε πως τα τραγούδια στα οποία θα αναφερθούμε, δεν έχουν, ίσως, συντεθεί όλα στα μέρη της Πρέβεζας και της περιοχής της. Στα μέρη, όμως, αυτά, μπορούμε να πούμε, με βεβαιότητα, πως αγαπήθηκαν πολύ και τραγουδήθηκαν σε όλες τις εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής.

Υλική ζωή

Στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της υπάρχουν συχνές αναφορές στο σπίτι, στην αυλή, στα έπιπλα και σκεύη, στη λαϊκή, γενικά, τέχνη, στη χρήση των πολύτιμων μετάλλων, στη γεωργική και ποιμενική ζωή, τα είδη διατροφής, τα δέντρα και τα λουλούδια και όχι μόνο.

Ο λαϊκός στοχαστής, τραγουδώντας τα πολλαπλής σημασίας δημιουργήματά του, αναφέρεται ευκαιριακά στο σπίτι⁸ και τα έπιπλά του, στην αυλή και τα δέντρα της· δεν τα περιγράφει αναλυτικά. Σημάδια και του σπιτιού ζητά η γυναίκα στο τραγούδι «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» για να πεισθεί ότι ο συνομιλητής της είναι ο άντρας της:

⁵ Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ 1880.

⁶ Βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ χ.χ., XIII, 298. Πρβλ. ΠΑΠΑΒΡΑΝΟΥΣΗ 1943.

⁷ Βλ. ΠΑΛΑΜΑΣ χ.χ., I, 341.

⁸ Η κατοικία είναι αναμφίβολα από τις βασικότερες αποδείξεις της προόδου και του πολιτισμού ενός λαού, βλ. ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ 2003, 427.

*Διαβάτης ήσουν, πέρασες, τα είδες και τα λέεις
δείξε σημάδια του σπιτιού τότε να σε πιστέψω ...⁹*

Να «ριζώσει» για πάντα στο καινούριο σπιτικό της εύχεται η μάνα στην κόρη της στο δίπλωμα των προικιών της:

*– Ευχή σου με, μανούλα μου, τα ρούχα να διπλώσω.
– Ευχή να 'χεις παιδάκι μου, τα ρούχα να διπλώσεις
και στο καινούριο σπίτι σου για πάντα να ριζώσεις ...¹⁰*

Ευχές για το καλό του σπιτιού εμπεριέχονται, συχνά, στα καλαντίσματα των παιδιών, όταν ο νοικοκύρης ανοίξει την πόρτα και προσφέρει σ' αυτά δώρα. Αν τα δώρα είναι πλούσια, το σπίτι, στο στόμα των παιδιών, γίνεται «αρχοντόσπιτο»:

*... Του χρόνου που θα 'ρθούμε, με υγεία να σας βρούμε
κι ο νοικοκύρης του σπιτιού χίλια χρόνια να ζήσει·
αλλού μας δίνουν τέσσερα κι αλλού μας δίνουν πέντε,
σε τούτο τ' αρχοντόσπιτο μας δίνουν δεκαπέντε ...¹¹*

Στα τραγούδια της λύπης, ο θνητός άνθρωπος, γελασμένος από τα πουλιά της άνοιξης πως θα μείνει αθάνατος, φτιάχνει το σπίτι με μάρμαρο, τις πόρτες με μάλαμα και τα παραθύρα με ασήμι:

*Με γέλασανε τα πουλιά, της άνοιξης τ' αηδόνια,
Με γέλασαν και μου 'πανε ο Χάρος δεν με παίρνει·
Βάνω φκιάνω το σπίτι μου, το φκιάνω μαρμαρένιο,
φκιάνω τις πόρτες μάλαμα, τα παραθύρια ασήμι ...¹²*

Συχνές είναι, επίσης, οι αναφορές του λαϊκού δημιουργού της Πρέβεζας και της περιοχής της στις πόρτες και τα παραθύρα του σπιτιού, ιδιαίτερα στα τραγούδια της αγάπης: Σε «μαυρομάτας πόρτα» σκοτώνουν τον αγαπημένο της κόρης γραμματικό, τη στιγμή που αυτή «στέκονταν» στο παραθύρι:

*Γραμματικό σκοτώσανε σε μαυρομάτας πόρτα,
κ' εχόνονταν το αίμα του σαν σιγαλό ποτάμι [...]
Κ' η μαυρομάτα στέκονταν μέσ' απ' το παραθύρι
κι έτρεχαν τα ματάκια της σαν βρύση το χειμώνα ...¹³*

Αλλού πάλι, «ούτε στην πόρτα ... ούτε στο παραθύρι», αφήνει ο κύρης της να βγει η ερωτευμένη κόρη· αυτή, όμως, παρακούει και τολμά να βγει στο παραθύρι για να δει το «βασilikό» της, τον αγαπημένο της:

⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 49.

¹⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 96.

¹¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 126.

¹² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 116.

¹³ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ χ.χ., 57.

*... Μ' έβρισαν και μ' εμάλωσαν και προσταγή μου 'δώκαν,
Ούτε στην πόρτα μου να βγω, ούτε στο παραθύρι.
Στο παραθύρι εγώ θα βγω για το βασιλικό μου,
κι εγώ τον νιον οπ' αγαπώ θε να τον κάμω αηταίρι ...¹⁴*

Από «ωραίο παραθύρι» τραγουδάει η λυγερή το «ωραίο τραγουδάκι», κάνοντας τους ναυτικούς που το άκουσαν να αράξουν στο γιαλό τα καράβια τους:

*Μια κόρην ετραγούδαεν απ' ωραίο παραθύρι,
της πήρ' αγέρας τη λαλιά κάτου γιαλό την πήγε
κι όσα καράβια τ' άκουσαν όλ' άραξαν και δένουν ...¹⁵*

Αλλά και απλά σκευή της καθημερινότητας παίρνουν ξεχωριστή θέση στο στόμα του ποιητή του δημοτικού τραγουδιού της Πρέβεζας και της περιοχής της. Η επιθυμία της ερωτευμένης συζύγου να ακολουθήσει τον άντρα της στην ξένη χώρα της δίνει τη δύναμη να υποσχεθεί πως θα «γένει γης» να την πατεί και «γιοφύρι» να διαβαίνει ο αγαπημένος της, αλλά και «ασημόκουπα» να τον κερνά να πίνει:

*... Πάρε μ' αφέντη μ', πάρε με, πάρε κι εμέ κοντά σου,
να γένω γης να με πατάς, γιοφύρι να διαβαίνεις,
Να γίνω κι ασημόκουπα να πίνεις το κρασί σου,
Εσύ να πίνεις το κρασί κι εγώ να λάμπω μέσα ...¹⁶*

Με ξερό «σφουγγάρι» και με «ασημολέγενο» μαζεύει το αίμα του σκοτωμένου γιου της η χαροκαμένη μάνα:

*... κ' η μάνα του το μάζευε μ' ένα ξερό σφουγγάρι
και μ' έν' ασημολέγενο και τον μοιρολογούσε:
- Ασήκ' απάνω, Κωσταντή, σήκου μονάκριβέ μου ...¹⁷*

Και τα έπιπλα, απαραίτητα εξαρτήματα του σπιτιού μνημονεύονται στα δημοτικά μας τραγούδια. Ο λαϊκός στοχαστής της Πρέβεζας και της περιοχής της το τραπέζι του πλούσιου νοικοκύρη, με τα «καλά του κρασιά», το θέλει «χρυσό»:

*Καλώς τον που τον βρήκαμε τούτον τον νοικοκύρη,
με τα καλά του τα κρασιά, με το χρυσό τραπέζι ...¹⁸*

Από την «ομορφάδα» της νύφης τα ξηρά ξύλα του καθίσματός της «ανθούν και βγάζουν φύλλα»:

*Εις το σκαμνί που κάθισες, ξηρά ήταν τα ξύλα,
κι από την ομορφάδα σου ανθούν και βγάζουν φύλλα ...¹⁹*

¹⁴ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ χ.χ., 219.

¹⁵ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ χ.χ., 563.

¹⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 77.

¹⁷ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ χ.χ., 574.

¹⁸ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 91.

¹⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 98.

Εκτός, όμως, από το σπίτι και τα έπιπλα και σκεύη, ιδιαίτερη θέση στα δημοτικά τραγούδια της περιοχής, που εξετάζουμε, έχουν η αυλή, το περιβόλι με τα δέντρα και τους καρπούς και οι θάμνοι.

Σημάδια της αυλής ζητά, πρώτα, η γυναίκα του ξενιτεμένου για να βεβαιωθεί ότι αυτός είναι, πράγματι, ο άντρας της:

*... Δεν είσαι συ ο άντρας μου, μήτε κι ο καλός μου,
πες μου σημάδια της αυλής, τότε να σε πιστέψω ...*²⁰

Από τα μη οπωροφόρα δέντρα μνημονεύονται ο πλάτανος:²¹

*... Στον Αϊ-Λιά στον πλάτανο, που 'ναι μια κρύα βρύση ...*²²

η οξιά και το πεύκο:

*... Και παίρνω δίπλα τα βουνά δίπλα τα κορφοβούνια,
Ακούω τα πεύκα που βογγούν και τις οξιές να τρίζουν ...*²³

αλλά και το κυπαρίσσι:

*Ψηλό μου κυπαρίσσι, λυγάει η κορφάδα σου
και ποιος θα τη γλεντήσει την ομορφάδα σου ...*²⁴

Από τα οπωροφόρα δέντρα αξιόλογη παρουσία έχουν η μηλιά, η ελιά, η λεμονιά, η πορτοκαλιά, η κερασιά, η συκιά, η νεραντζιά, η ροδιά και η αμυγδαλιά. «Χρυσομηλιά» γίνεται στο στόμα της ερωτευμένης κόρης η μηλιά, καλώντας τον αγαπημένο της να κάτσει στον ίσκιο της:

*... να γίνω μια χρυσομηλιά στον ίσκιο μου να κάτσεις,
να πέσουν τ' άνθη πάνω σου, τα μήλα στην ποδιά μου ...*²⁵

«Μύγδαλα» και «άνθια» διάλεξε να μαζέψει η κόρη, μπαίνοντας στο περιβόλι της:

*Μάνα μ', στο περιβόλι μας και στην αμυγδαλιά μας,
πήγα να μάσω μύγδαλα, πήγα να μάσω τ' άνθια ...*²⁶

Και οι καρποί των δέντρων, έχουν διαρκή παρουσία στα δημοτικά τραγούδια της περιοχής που εξετάζουμε. Σταφύλια ζητούν από το δραγάτη «οι μαυρομάτες κοπέλες», προσφέροντάς του, ως αντίδωρο, «φίλημα στα χείλια»:

²⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 49.

²¹ Για την παρουσία των δέντρων και των λουλουδιών στη δημοτική μας ποίηση βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ 1938-1948, 514 κ.ε.

²² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 32.

²³ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 32.

²⁴ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 81.

²⁵ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 98.

²⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 84.

*... Το δραγάτη φώναζαν δώσ' μας τα σταφύλια
με φίλημα στα χείλια ...*²⁷

Και αλλού, πάλι, «ο απλοχέρης» δραγάτης δίνει στη «μελαχρινή μαυρομάτα», ό,τι αυτή θελήσει:

*– Θέλεις μήλο έπαρε, θέλεις κυδώνι
κανείς δε σε μαλώνει ...*²⁸

Το μήλο κυριαρχεί στα τραγούδια της αγάπης.²⁹ Ο «άγουρος» στέλνει στην αγαπημένη του μήλο και κόκκινο γαϊτάνι:

*Άγουρος μήλο μου 'στείλε, και κόκκινο γαϊτάνι,
κι εγώ το μήλο το 'φαγα και το γαϊτάνι το 'χω ...*³⁰

Από τους θάμνους, η πικροδάφνη και η τριανταφυλλιά έχουν διαρκή παρουσία στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της. Στον ανθό τής πικροδάφνης έγειρε ν' αποκοιμηθεί, για λίγο, ο νέος και είδε απρόσμενο όνειρο πως παντρεύουν την αγαπημένη του:

*Στης πικροδάφνης τον ανθό έγειρα ν' αποκοιμηθώ,
λίγο ύπνο για να πάρω, είδα όνειρο μεγάλο,
παντρεύουν την αγάπη μου, για πείσμα για γινάτι μου ...*³¹

Η γλυκολαλούσα πέρδικα, το καμάρι των βουνών της πατρίδας μας, «πάνω στην τριανταφυλλιά» διαλέγει να κάνει τη φωλιά της:

*Απάνω στην τριανταφυλλιά, φτιάχνει η πέρδικα φωλιά,
με σύρματα και με φλουριά και με σαράντα πέντε αβγά ...*³²

Μοναδική είναι η παρουσία των λουλουδιών³³ στα τραγούδια της αγάπης, στα νανουρίσματα, αλλά και στα πικρά τραγούδια του θανάτου. «Πλατύφυλλο βασιλικό» αποκαλεί ο νέος την αγαπημένη του, την κόρη, που γι' αυτόν, αρνήθηκε την αγάπη πολλών άλλων:

*Βασιλικέ³⁴ πλατύφυλλε, που 'χεις σαράντα φύλλα
σαράντα σ' αγαπήσανε κι εγώ πάλι σε πήρα ...*³⁵

²⁷ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 80.

²⁸ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 80.

²⁹ Το μήλο θεωρούνταν σύμβολο αγάπης στην αρχαιότητα, στα βυζαντινά χρόνια και σαν σύμβολο αγάπης πέρασε στα δημοτικά τραγούδια του ελλαδικού χώρου και της Κύπρου, βλ. ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ 2003, 28· πρβλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ 1938-1948, 514· ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ 1951, 104.

³⁰ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ χ.χ., 365.

³¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 68.

³² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 100.

³³ Βλ. ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ 2003, 435.

³⁴ Ο βασιλικός συμβολίζει την ευωδιά της γυναίκας, την αγνότητά της, το ωραίο χτένισμα ή τη συνολική ομορφιά της, βλ. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ 2007, 138.

³⁵ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 61.

Νανουρίζοντας γλυκώχηα το μικρό παιδί της η ευτυχισμένη μάνα του υπόσχεται πως από το δαφνοπόταμο και την κρυόβρυση θα του φέρει λουλούδια, τριαντάφυλλα και μοσχογαρύφαλλα:

*... Νάνι-νάνι-νάνι του ώσπου να 'ρθει η μάνα του
απ' το δαφνοπόταμο κι απ' την κρυόβρυση,
θα μας φέρει λούλουδα, λούλουδα τριαντάφυλλα
και μοσχογαρύφαλλα ...*³⁶

Γαρύφαλλα στους νιους, βιολέτες στις κοπελιές και ζαχαρομούδαλα στα μικρά παιδιά προτρέπει να σταλούν στο «περιβόλι» του κάτω κόσμου ο λαϊκός δημιουργός. Ονειρεύεται συνέχεια της ζωής η μοιρολογίστρα της Πρέβεζας και της περιοχής της για τους νέους, τις νέες και τα παιδάκια που νικήθηκαν στη μάχη με τον άκαρδο Χάρο:

*... σαν κάτσεις να ξεκουραστείς θα μπεις στο περιβόλι,
στους νιους ρίζε γαρύφαλλα, στις κοπελιές βιολέτες,
και τα ζαχαρομούδαλα ρίζε τα στα παιδάκια ...*³⁷

Το νερό,³⁸ πηγή ζωής, έχει έντονη παρουσία στα δημοτικά μας τραγούδια. Τόπος συνάντησης των ερωτευμένων είναι, πολλές φορές, η βρύση με το κρύο νερό σε όλα τα τραγούδια του ελληνικού χώρου. «Μαρμαρένια» είναι η βρύση, στην οποία συναντά ο ξενιτεμένος την αγαπημένη του σύζυγο:

*... βρίσκω την κόρη που 'πλυνε σε μαρμαρένια βρύση.
- Κόρη μου, δώσε μου νερό να πιω κι εγώ κι ο μαύρος ...*³⁹

«Κρυόβρυση» είναι η βρύση στην οποία συναντά το παλικάρι τη βλαχοπούλα:

*Στη βρύση στην κρυόβρυση, που 'ναι το κρουονέρι,
μια βλαχοπούλα πήγαινε με το σταμνί στο χέρι ...*⁴⁰

Ψηλό σαν κυπαρίσσι είναι το δεντρί, όπου θα γλυκοκοιμηθεί η διωγμένη από το σπίτι της κόρης γυρεύει νοίκι, όμως, το δέντρο για την προσφορά του, αντίδωρο «δύο σταμνιά νερό στις ρίζες του».

*... Να η ρίζα μου να δέσεις τ' άλογό σου.
Να κι κλώνοι μου στον ίσκιο αποκάτω,
πέσε πλάγιασε, πέσε γλυκοκοιμήσου,
σήκω το πουρνό και πλήρωσε το νοίκι,
δυο σταμνιά νερό στις ρίζες μου να χύσεις ...*⁴¹

³⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 135.

³⁷ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 112.

³⁸ Για το νερό στην ελληνική λαϊκή παράδοση βλ. ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ 1997, 53-64.

³⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 49.

⁴⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 69.

⁴¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 87.

Από «κρύες βρύσες» παρακαλούν οι αποθαμένοι να τους περάσει ο Χάρων, για να «νιφτούν οι άνιφτοι να πιούν οι διψασμένοι». Ο Χάρων, όμως, είναι «άχαρος», δεν κάνει «χάρεις», δεν ακούει παρακλήσεις:

*... Δε σας περνάω από χωριά, μηδέ από κρύες βρύσες
έρχονται οι μάνες των παιδιών, γνωρίζουν τα παιδιά τους ...*⁴²

Η ύφανση και το κέντημα, τέχνες πανάρχαιες και πανανθρώπινες, γνωστές, σύμφωνα με τις πηγές, από τα προϊστορικά χρόνια⁴³ δε λείπουν από τα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της. Ο ρουχισμός –απαραίτητο στοιχείο της προίκας σε όλους τους ελληνικούς τόπους– αποτελείται από υφαντά και κεντήματα που, με πολλή χαρά, ετοιμάζουν η κόρη και η μάνα της:

*... Έλα, μανούλα μου, γλυκιά και δωσ' μου τα προικιά μου,
τα άσπρα, τα μεταξωτά, με τα χρυσά κεντίδια,
την κεντητή μου την ποδιά και τα χρυσαφικά μου ...*⁴⁴

Συχνή είναι, εξάλλου, και η αναφορά στα εργαλεία της υφαντικής τέχνης, τον αργαλειό και τη ρόκα, καθώς και στα εξαρτήματά τους. Η «νύφη που κακοτύχησε», για να βρεθεί, πάλι, κοντά στην πλούσια πατρική οικογένειά της, στέλνει μήνυμα στη μάνα της με τις δούλες της πως «ξέρει ρόκα, αργαλειό, και κέντημα»:

*– Ξέρω και ρόκα και αργαλειό, ακόμα να κεντάω ...
– Για πες μου, καλή κόρη μου, που 'ναι τα γονικά σου;
– Είχα μάνα Γιαννιώτισσα, πατέρα Πρεβεζάνο ...*⁴⁵

Και στα πολύτιμα μέταλλα το χρυσό και το ασήμι δεν παύει να αναφέρεται ο ποιητής του δημοτικού τραγουδιού της περιοχής που εξετάζουμε. «Χρυσό καντήλι» ανάβει στην κάμαρά της η γυναίκα του ξενιτεμένου.⁴⁶ Φορτωμένο ασήμι είναι το αμάξι που μεταφέρει τα προικιά της νύφης:

*... αμάξι εροβόλαγε στ' ασήμι φορτωμένο,
στ' ασήμι και στο μάλαμα και στο μαργαριτάρι
λαφίνες τρεις το τράβαγαν και τρία παλικάρια ...*⁴⁷

Χρυσά είναι, επίσης, τα πλεξούδια, που φέρνει ο γαμπρός στη νύφη:

*Ξύπνα, περδικομάτα μου, κι ήρθα στο μαχαλά σου,
χρυσά πλεξούδια σου 'φερα, να πλέξεις τα μαλλιά σου ...*⁴⁸

⁴² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 119.

⁴³ Βλ. Όμηρος Ζ 490-492· δ 131 και 134-136. Ας σημειωθεί ότι οι ηρωίδες του Ομήρου κλώθουν, υφαίνουν, κεντούν και είναι περήφανες για τα έργα τους, πρβλ. ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ 2003, 437.

⁴⁴ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 95.

⁴⁵ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 52.

⁴⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 49.

⁴⁷ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 96.

⁴⁸ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 48.

Από τα είδη διατροφής, ο λαϊκός στοχαστής της Πρέβεζας και της περιοχής της αναφέρεται πρώτα στο ψωμί. «Στα χέρια τρώνε το ψωμί», στην Πρέβεζα, οι σύντροφοι του Οδυσσέα Ανδρούτσου:

*... Στην Πρέβεζα ξεχείμαζα, στα φράγκικα καράβια,
είχα συντρόφους διαλεχτούς, τους ναύτες διαλεμένους,
στα χέρια τρώνε το ψωμί, με τ' άρματα στα χέρια ...⁴⁹*

Και ο καπετάνιος, στη δύσκολη κλέφτικη ζωή, έχει δώδεκα χρόνους να φάει ζεστό ψωμί:

*... Δώδεκα χρόνους έκανα στους κλέφτες καπετάνιος,
ψωμί ζεστό δεν έφαγα, προσκέφαλο δεν είδα ...⁵⁰*

Από τα φαγητά, ψημένα αρνιά και σουβλισμένα κριάρια τρώνε στα λημέρια τους οι γενναίοι κλέφτες:

*... Που 'χουν οι κλέφτες σύναξη και ρίχνουν στο σημάδι
Που 'χουν αρνιά και ψένουνε, κριάρια σουβλισμένα ...⁵¹*

Αλλά και «ψάρι στο νταβά» και «αυγά τηγανισμένα» θα ετοιμάσει για τον αγαπημένο της η άπιστη σύζυγος:

*... Θα σου 'χω ψάρι στο νταβά, έλα ταχιά το βράδυ,
Θα σου 'χω και γλυκό κρασί, αυγά τηγανισμένα ...⁵²*

Το κρασί δε λείπει, βασικά, από τα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της. «Γλυκό κρασί» ζητούν από το νουνό οι καλεσμένοι για να του ευχηθούν για «τ' αναδεχτούδια» του:

*... Κέρνα, νουνέ, γλυκό κρασί, για να το πιούμε όλοι μαζί,
κέρνα, νουνέ, την τάβλα σου, να ζήσουν τ' αναδεχτούδια σου ...⁵³*

Επίσης, πολλά και ποικίλα στοιχεία λαϊκού πολιτισμού που αναφέρονται στην αγροτική και ποιμενική ζωή των κατοίκων της Πρέβεζας και της περιοχής της, εμπεριέχονται στα τραγούδια τους. Στο χωράφι που θερίζει συναντά ο ξενιτεμένος τη Δεροπολίτισσα κόρη:

*... Κόρη Δεροπολίτισσα πάει για να θερίσει
κι εκεί όπου εθέριζε διαβάτης απερνάει ...⁵⁴*

Στην ακρογιαλιά, σε λιβάδι πράσινο, βόσκει τα αρνιά της η ωραία βοσκοπούλα:

*Μια ωραία βοσκοπούλα έβοσκε τ' αρνιά,
σ' ένα πράσινο λιβάδι στην ακρογιαλιά ...⁵⁵*

⁴⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 26.

⁵⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 32.

⁵¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 32.

⁵² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 66.

⁵³ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 103.

⁵⁴ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 103.

⁵⁵ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 82.

Κοινωνική ζωή

Στα δημοτικά μας τραγούδια αντικαθρεφτίζεται ολόκληρη η κοινωνική ζωή μιας κλειστής κοινότητας ή κοινωνίας. Συχνή αναφορά στα έθιμα του κύκλου της ζωής –γέννηση, γάμος, θάνατος– περιέχεται και στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της.

Χαρούμενη για την οικογένεια και την κοινότητα ολόκληρη η στιγμή της γέννησης της όμορφης κόρης:

*... Όταν σ' εγέννα η μάνα σου, είχαν τα 'λάφια σκόλη
και σου 'δωκαν την ομορφιά οι δώδεκα αποστόλοι ...*⁵⁶

Σημαντική, επίσης, για την οικογένεια και την κοινότητα η γέννηση νέου μέλους. Δε νοείται γάμος χωρίς παιδιά, αφού η έλλειψή τους θεωρούνταν μεγάλο δυστύχημα από το λαό. Να δει παιδιά από το νεογέννητο ο κύρης του τραγουδά στο νανούρισμά του η ευτυχισμένη μάνα:

*Κοιμήσου που να σε χαρεί η μάνα που σ' εγέννα
κι ο κύρης οπού σ' έσπειρε, να ιδεί παιδιά από σένα ...*⁵⁷

Η γέννηση αγοριών ενδιέφερε, κυρίως, τους κατοίκους της παραδοσιακής κοινότητας. Στα χρόνια της δημιουργίας των δημοτικών μας τραγουδιών η γέννηση κόρης ήταν σχεδόν ανεπιθύμητη, αφού κυρίαρχη ήταν η αντίληψη της κατωτερότητας της γυναίκας.

Την ευλογία της εκκλησίας για τη γέννηση πολλών αγοριών, πρώτα, εύχεται, σε τραγούδι γάμου, ο ποιητής του δημοτικού τραγουδιού της Πρέβεζας και της περιοχής της. Μετά την απόκτηση των πέντε αγοριών, στον «πάτο», στο τέλος καλό είναι να έλθει και η «θυγατέρα, όμορφη σαν περιστέρα»:

*... Εκκλησιά μου κουκουλωτή, κουκλωτή καμαρωτή ...
Δέξου και τα νιόγαμπρα και τα πρωτοστέφανα,
βλόγησέ τα, χάρισέ τα, για ν' ανθίσουν να καρπίσουν,
πέντε γιους να αποκτήσουν
και στον πάτο θυγατέρα, όμορφη σαν περιστέρα ...*⁵⁸

Και στη βάπτισμα του νεογέννητου υπάρχουν αναφορές στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της. Στον κουμπάρο που στεφάνωσε «τα δυο τα κυπαρίσσια», ο λαϊκός δημιουργός εύχεται να πάει –με λάδι– και στα «βαφτίσια»:

*Κουμπάρε, που στεφάνωσες τα δυο τα κυπαρίσσια,
να σ' αξιώσει ο Θεός, να 'ρθεις και στα βαφτίσια.
Αχ! κουμπάρε, αχ! Κουμπάρε, να κοπιάσεις και με λάδι ...*⁵⁹

Τα τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της διασώζουν πολλές μνήμες των εθίμων του

⁵⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 98.

⁵⁷ Βλ. ΓΙΑΓΚΑΣ χ.χ., 434.

⁵⁸ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 102.

⁵⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 103.

γάμου, που ήταν, για την παραδοσιακή κοινωνία, μια πολυήμερη γιορταστική συνέχεια. Ο προξενητής του γάμου, θεσμός που κρατά από τα αρχαία χρόνια, μνημονεύεται στα δημοτικά τραγούδια του ελλαδικού χώρου. Στα τραγούδια της περιοχής που εξετάζουμε επαινείται, ιδιαίτερα, ο προξενητής που κατόρθωσε να ανταμώσει «χρυσόν αητό με περιστέρα»:

*Ποιος ήταν ο προξενητής, που να 'χει φάει κανέλα,
που αντάμωσε χρυσόν αητό με τέτοια περιστέρα ...⁶⁰*

Χαρούμενη η μέρα του αρραβώνα και για το λαϊκό δημιουργό της περιοχής, που θέλει να αρραβωνιάζονται «δυο άσπρα περιστέρια» και η νύφη να προσφέρει στο μέλλοντα σύζυγό της «κορώνα ολόχρυση»:

*... Χίλιοι φίλοι βρίσκονται στο σπίτι μαζεμένοι,
τις βέρες θε ν' αλλάζουνε, σαν τι χαρά θα γένει,
μεγάλο γλέντι γίνεται σ' αυτή την αρραβώνα,
η νύφη δίνει στο γαμπρό ολόχρυση κορώνα ...⁶¹*

Τις ανησυχίες του για τον πιθανό αρραβώνα της αγαπημένης του με κάποιον άλλο εκφράζει ο ερωτευμένος νέος μέσα από τη σκέψη του ποιητή του δημοτικού τραγουδιού. Θέλοντας να μάθει από την ίδια την αλήθεια, περνά από την πόρτα της:

*Πέρασα απ' την πόρτα σου κι έγνεθες τη ρόκα σου,
δαχτυλίδι λάμπισε κι η καρδιά μου ράγισε,
μήνα αρραβωνιάστηκες, μήνα καπαριάστηκες; ...⁶²*

Είναι καλότυχος ο νέος που θα παντρευτεί την όμορφη κόρη· καλότυχη, όμως, και η νύφη που θα γίνει «ζεγγάρι» με τέτοιο νέο, «χαρά» της μάνας του:

*... Καλότυχος, καλόμοιρος ο νιος που θα σε πάρει,
χαρά στη μάνα του γαμπρού, την πεθερά της νύφης,
οπ' έκαμε τέτοιο νιό, ζεγγάρι τέτοιας νύφης ...⁶³*

Τραγουδήθηκε πάντα, με τρόπο ιδιαίτερα χαρούμενο, από τον ποιητή του δημοτικού μας τραγουδιού η ομορφιά της νύφης. Ξεχωριστή η στιγμή του στολισματός της. Γι' αυτό ο λαϊκός στοχαστής της Πρέβεζας και της περιοχής της την προτρέπει να στολιστεί όπως της πρέπει για να φανεί στο γαμπρό «κήπος και περιβόλι»:

*... Ντύσου, στολίσου λυγερή, ντύσου, στολίσου, κόρη,
για να φανείς εις το γαμπρό κήπος και περιβόλι.
Όλα τ' αηδόνια ζήλεσαν και πέταξαν μπροστά σου,
όλα λαλούσαν κι έλεγαν, χαρά στην ομορφιά σου ...⁶⁴*

⁶⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 102.

⁶¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 100.

⁶² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 65.

⁶³ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 98.

⁶⁴ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 100.

Αητός και περιστέρα είναι για το λαϊκό δημιουργό οι νεόνυμφοι, άσπρη, πολύ χαρούμενη και η μέρα του γάμου τους:

*Σήμερα είν' άσπρος ουρανός, σήμερα είν' άσπρη μέρα,
σήμερα ανταμώθηκεν αητός την περιστέρα ...⁶⁵*

Για το λαό μας, πιστό σε μια παράδοση που ανάγεται στην ομηρική ποίηση, ο θάνατος είναι η πιο βαριά και ολοκληρωμένη μορφή του κακού, το απόλυτο κακό. Όλα σ' αυτόν είναι μη ζωή. Στην αντιμετώπισή του, στη μυθολογία του είναι αφιερωμένη μια σημαντικότερη κατηγορία δημοτικών τραγουδιών, τα μοιρολόγια, αλλά και πολλά συγγενικά θέματα, τα περισσότερα αφηγηματικά.⁶⁶ Στη σκέψη του λαϊκού στοχαστή της Πρέβεζας και της περιοχής της στον Κάτω Κόσμο, όπου το βασίλειο του Χάρου, όλα είναι μη ζωή. Ούτε άνοιξη ούτε καλοκαίρι φτάνει:

*... Αυτού άνοιξη δεν έρχεται μάλιστα και καλοκαίρι,
αυτού ο κούκος δεν το λέει, μάλιστα και οι τρυγόνες,
το λέει ο πετροκότσυφας στις Χάρισσας την πόρτα,
ποιος έχ' στα ξένα καρτερεί, στον Άδη παντυχαίνει ...⁶⁷*

Χαλασοπίτης είναι στη σκέψη του λαϊκού στοχαστή ο γιος της Χάρισσας: γι' αυτό όλοι επιθυμούν τον αφανισμό του, το κάψιμό του:

*... Δώρο σου φέρνω, Χάρισσα, της μάνας μου το δάκρυ,
να γένει φλόγα και φωτιά το γιο σου για να κάψει,
ο γιος σου είναι χαλαστής και μας χαλάει τα σπίτια
παίρνει των μάνων τα παιδιά, των αδερφών τ' αδέρφια ...⁶⁸*

Πνευματική ζωή

Στοιχεία λαϊκής λατρείας, συμβουλές, ευχές και κατάρες, καθώς και στοιχεία που φανερώνουν τις αντιλήψεις του ανθρώπου του λαού για τη ζωή και το θάνατο, εμπεριέχονται στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της. Ο Θεός συμπαραστέκεται στον άνθρωπο, συμπληρώνοντας τις όποιες επιθυμίες του:

*... Και το Θεό παρακαλεί στη βρύση να τη βγάλει.
Και ο Θεός την έβγαλε στη βρύση οπού 'ναι δούλες ...⁶⁹*

Συχνή είναι η αναφορά στα τραγούδια της περιοχής στο Χριστό, την Παναγία και τους αγγέλους. Ο άνθρωπος του λαού τους θεωρεί δικούς του, συμπαραστάτες του σε λύπες και σε χαρές:

⁶⁵ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 103.

⁶⁶ Βλ. SAUNIER 1999, 9.

⁶⁷ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 109.

⁶⁸ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 115.

⁶⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 52.

*... Σαν τρώμε και σαν πίνουμε, σαν ψιλοτραγουδάμε
τον Άγγελο φιλεύουμε και το Χριστό κερνάμε
και την Παρθένα Δέσποινα τη διπλοπροσκυνάμε ...*⁷⁰

Χάρισμα των αγγέλων είναι ακόμη και η ομορφιά της κόρης· με «προσταγή Κυρίου» κατέβηκαν στη γη από τους ουρανούς για να προσφέρουν «τη λάμψη του ηλίου»:

*... Άγγελοι απ' τους ουρανούς, με προσταγή Κυρίου,
κατέβηκαν και σου 'δωκαν τη λάμψη του ηλίου ...*⁷¹

Στο τραγούδι «Του Αϊ-Γιώργη», η λυτρωτική δύναμη της χριστιανικής πίστης συναντά τους τοπικούς μύθους της αρχαιότητας και τη φυσική τους εξέλιξη, τη λαϊκή παράδοση της Πρέβεζας. Σκοτώνει το άγριο θηρίο ο πολεμιστής Άγιος και σώζει τη βασιλοπούλα από φριχτό θάνατο. Η λαϊκή, όμως, φαντασία δε σταματά στο θάνατο του δράκοντα. Θέλει τον Άγιο να ζητά «χάρισμα» για την προσφορά του, θυμίζοντας στη βασιλοπούλα την καταγωγή του και την αφοσίωσή του στο Χριστό και την Παναγία:

*... Μια κονταριά του έδωσε, το παίρνει μεσ' στο στόμα
και κάνει και ζαπλώνεται στις γης το μαύρο χώμα ...*

*... Σύρε, κόρη μ', στο σπίτι σου, σύρε και στους γονείς σου
κι αν σε ρωτήσουν, κόρη μου, ποιο είναι τ' όνομά μου
Αϊ-Γιώργη λένε τ' όνομα, απ' την Καπαδοκία
κι αν έχεις κάνα χάρισμα, φκιάσε μια εκκλησία
και βάλε και ζωγράφισε Χριστό και Παναγία
και στη δεξιά του τη μεριά φκιάσ' έναν καβαλάρη,
που να σκοτώνει το θειρό μ' ένα χρυσό κοντάρι ...*⁷²

Στους χώρους λατρείας, τις εκκλησιές και τα μοναστήρια, αναφέρεται, επίσης, συχνά, ο λαϊκός δημιουργός της Πρέβεζας και της περιοχής της: *Σ' ετούτηνε την εκκλησιά, σε τούτο το μοναστήρι ...*⁷³, στις μεγάλες γιορτές του χρόνου, Απόκριες, Λαμπρή, πανηγύρια: *... Τις Απόκριες και τη Λαμπρή, το Μάη στα πανηγύρια,*⁷⁴ αλλά και στο «χαμένο παράδεισο»:

*... να μας χαρίσει τα κλειδιά, κλειδιά του παραδείσου
ν' ανοίξω τον Παράδεισο, να μπω να σεργιανίσω ...*⁷⁵

Διαρκείς είναι οι συμβουλές, από τους μεγαλύτερους στους μικρότερους ή από τους έμπειρους στους λιγότερο έμπειρους, πάντα, στη σκέψη του λαϊκού δημιουργού. Στη «δοκιμασία της αγάπης», η πρωτοξαδέλφισσα της κόρης συμβουλεύει τον ερωτευμένο και άπειρο, ίσως, νέο, δειχνοντάς του τον τρόπο, με τον οποίο θα «γελάσει» την ξαδέλφη της και θα πιάσει το χέρι της:

⁷⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 91.

⁷¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 98.

⁷² Βλ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 1995, 442.

⁷³ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 108.

⁷⁴ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 115.

⁷⁵ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 91.

*... Με ορμήνεψε μια θειά της, μια πρωτοζαδέρφισσά της.
Στο χορό όπου χορεύει, σύρε πιάσ' την απ' το χέρι,
αν τη δεις και πάρει πέτρα, πάρ' τα ρούχα και σκαπέτα,
αν τη δεις και κοκκινίσει πάλι εσένα θ' αγαπήσει ...*⁷⁶

Η Χαίδω, η νέα γυναίκα, η οποία, επειδή ζήλεψε τα πλούτη, πήρε «γέρον άντρα» συμβουλεύει τις «ανύπαντρες και αρραβωνιασμένες» να μην κάνουν το ίδιο:

*... Ακούτε σεις οι ανύπαντρες και αρραβωνιασμένες,
φλωριά να μη ζηλέψετε μπροστά στα παλικάρια,
όπως εξήλεψα και 'γω και πήρα γέρον άντρα ...*⁷⁷

Οι ευχές και οι κατάρες είναι στενά δεμένες με τη νεοελληνική ζωή. Κατά το Δημήτριο Λουκάτο, «μοιάζουν με μικρές επωδές που απαγγέλλονται βιαστικά και σε στιγμές ψυχολογικής συγκίνησης, κάποτε με χειρονομίες, για να κάνουν καλό ή κακό. Είναι μικροκείμενα, κάπως μεγαλύτερα από το επιφώνημα και κάπως μικρότερα από τον επαινετικό και υβριστικό λόγο». Ευχές και κατάρες εκφωνούσαν κατά την αρχαιότητα, κατά τη βυζαντινή εποχή και αρκετές ενυπάρχουν στα δημοτικά μας τραγούδια.⁷⁸

Στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της δεν είναι λίγες οι ευχές που εκφράζονται, κυρίως, με αφορμή το γάμο του γιου ή της κόρης και όχι μόνο. Με γιο «στα γεννησούρια» εύχονται στο γαμπρό, ακόμη και την ώρα που αυτός ξυρίζεται:

*... Γαμπρέ μ', σου πρέπει ζύρισμα, με γεια σου με χαρά σου,
και στα γεννησούρια σου με γιο, να χαίρεται η καρδιά σου ...*⁷⁹

Πόθος ασίγαστος της κάθε μάνας που παντρεύει την κόρη της είναι να πάει καλά αυτή στο καινούργιο της σπίτι. Αυτό της εύχεται, από καρδιάς, και στο δίπλωμα των προικιών της:

*Ήρθε ο καιρός σου, κόρη μου, τα ρούχα να διπλώσεις,
με την ευχή μου, κόρη μου, καλά να πας στο σπίτι,
να βρεις καινούργια γονικά κουνιάδες και κουνιάδους,
να βρεις γειτόνους, χωριανούς την πόρτα να σ' ανοίγουν,
και στο πλευρό σου να 'ρχονται, αν τύχει κακιά ώρα ...*⁸⁰

Η ολόθερμη ευχή του γάμου «να ζήσουν οι νεόνυμφοι» βρήκε θέση και στα δημοτικά μας τραγούδια:

*... να ζήσει η νύφη κι ο γαμπρός κι οι συμπεθέροι όλοι,
το κρασί σου για να πιούμε στα παιδιά να ευχηθούμε ...*⁸¹

⁷⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 58.

⁷⁷ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 82.

⁷⁸ Βλ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1978, 106-107.

⁷⁹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 97.

⁸⁰ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 95.

⁸¹ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 103.

Από τα δημοτικά τραγούδια της περιοχής που εξετάζουμε, δε λείπουν, όπως ειπώθηκε, οι κατάρες. Εκφράζουν το φόβο της εγκατάλειψης ή την οργή της νέας, της γυναίκας ή του νέου που έχει εγκαταλειφθεί. Αλλά και τον έρωτα δύο πρώτων ξαδερφιών ο λαϊκός δημιουργός τον σφραγίζει με τη «βούλα» της καταστροφής και του θανάτου, αφού στη συνείδηση του βάραινε το κρίμα της αιμομιξίας. Και θέλει τη μάνα να εκστομίζει βαριά κατάρα στον ανυποψίαστο γιο της:

... Ο Γιάννος ξεγελάστηκε, στη μάνα του το λέει ...
 – Φωτιά να μπει στο σώμα σου, αρρώστια στο κορμί σου,
 π' αγάπησες, μωρέ σκυλί, την πρώτη ξαδερφή σου ...⁸²

Η χωρισμένη από τον άντρα της γυναίκα αναθεματίζει, καταριέται τον αίτιο του χωρισμού της:

Ανάθεμα ποιος μου 'ριξε τα μάγια στο πηγάδι,
 μου μάγεψε τον άντρα μου και θέλ' να μου τον πάρει ...⁸³

Μεγάλη πίκρα διακατέχει τον ερωτευμένο νέο, που βλέπει στον ύπνο του πως με κάποιον άλλο παντρεύουν την αγαπημένη του. Η πίκρα του γίνεται βαριά κατάρα:

... αν αληθέψει τ' όνειρο και πάρει άλλον άντρα,
 όλοι να παν στο γάμο της κι εγώ στα σάβανά της ...⁸⁴

Ιδιότυπες πράξεις δημιουργίας είναι τα δημοτικά μας τραγούδια, γιατί είναι ταυτόχρονα εικόνες της ζωής και της υπέρβασής της. Μέσα σ' αυτές τις «εικόνες ζωής» που «ζευγαρώνουν το στοχασμό, το λογικό στοιχείο και το συναίσθημα»,⁸⁵ εμπεριέχονται και οι αντιλήψεις των κατοίκων για τη ζωή και το θάνατο. Αγαπάει πολύ τη ζωή ο άνθρωπος του δημοτικού τραγουδιού και για τούτο, όταν βρει ευκαιρία να τη χαρεί, τη χαίρεται ως την τελευταία σταγόνα. Ζει την πραγματικότητα, τραγουδώντας τραγούδια της χαράς, τραγούδια της αγάπης:

... Σε τούτ' την τάβλα που 'μαστε, σε τούτο το τραπέζι,
 φάτε και πιέστε, βρε παιδιά, πέστε γλυκά τραγούδια ...⁸⁶

Ακόμη, ένας συντηρητισμός –που δεν είναι ποτέ εκφυλιστικός, αλλά γόνιμος φύλακας παραδόσεων και ιδανικών ή παλαιών πρότυπων ζωής– και μία αντίθεση στην καινοθηρία ή ξενοτροπία χαρακτηρίζουν τη σκέψη του λαϊκού δημιουργού της περιοχής που εξετάζουμε.

Στην παράκληση της νέας γυναίκας να την πάρει κοντά του ο άντρας της που φεύγει στην ξενιτιά, η απάντηση είναι σκληρή:

... Κει που πηγαίνω, λυγερή, γυναίκες δεν διαβαίνουν·
 εκεί είναι λύκοι στα βουνά και κλέφτες στα δερβένια
 και σένα παίρνουν, κόρη μου, και μένα με σκλαβώνουν ...⁸⁷

⁸² Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 52.

⁸³ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 60.

⁸⁴ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 68.

⁸⁵ Βλ. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ 1984, 319.

⁸⁶ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 91.

⁸⁷ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 77.

Η δράση, η απόλαυση και η αγάπη, τα άξια μέτρα της ζωής στη σκέψη του δημιουργού του δημοτικού τραγουδιού είναι και οι διαστάσεις της άρνησης του θανάτου. Ο θάνατος και στα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της δεν είναι λογικό-βιολογικό γεγονός ή το συνώνυμο του δεύτερου σκέλους της αντινομίας ζωή-μη ζωή, αλλά το αταίριαστο με την ίδια τη φύση, με τη λεβεντιά του άντρα και την ομορφιά της γυναίκας και τέλος, μ' αυτόν που χάνεται, γιατί ο χαμός δεν ταιριάζει με αυτούς που μένουν στη ζωή:

*... Τι καλημέρα θέλω 'γω και ποιον καλημεράτε,
πίνω της γης το στάλαγμα, της πλάκας το φαρμάκι,
το πίνουν νιοί και κόβονται, οι νιές και δρεπανιούνται
το πίνουν τα μικρά παιδιά και λησμονούν τις μάνες ...*⁸⁸

Επίλογος

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε πως το δημοτικό τραγούδι, ως λαϊκό δημιούργημα, είναι στενά δεμένο με την υλική, κοινωνική και πνευματική ζωή των κατοίκων μιας περιοχής. Πέρα από τα συναισθήματα του δημιουργού και πίσω από αυτά, μέσα στο τραγούδι αντικαθρεφτίζονται, λιγότερο ή περισσότερο φανερά, ή κρυμμένα κάτω από ποιητικά σχήματα, φαινόμενα και προβλήματα, θεσμοί, συνήθειες και αντιλήψεις και καταγράφονται οι αντιδράσεις του λαϊκού ανθρώπου της εποχής στα ερεθίσματα του κοινωνικού περιβάλλοντος.

Μέσα από τα δημοτικά τραγούδια της Πρέβεζας και της περιοχής της διαφαίνεται ανάγλυφη η υλική, κοινωνική και πνευματική ζωή των κατοίκων της. Μέσα από τις χαρές και τις λύπες, τους αγώνες και τις αγωνίες ο λαϊκός στοχαστής περνά, τραγουδώντας, πλείστες πληροφορίες που του εμπνέει η πλούσια φαντασία του, χωρίς να απομακρύνεται από την παράδοση· τραγουδά ως ποιητής και όχι ως λαογράφος.

⁸⁸ Βλ. ΡΑΠΤΗΣ 1991, 88.

Abstract

Kostas D. KONTAXIS: *The popular culture of Preveza and its region through its folkloric songs*

The objective of this work is to analyze the folklore of Preveza and its surrounding region through its folklore songs. Despite the emotional ingredient of the folk songs to a large extent, they represent realistically not only the physical, but also the social and their spiritual environment. Rightfully, N. G. Politis perceived on the folk songs the aspect that «they reflect accurately and perfectly the life and manners, the emotions and thoughts of the Greek people». Examining the folk songs of this region, we could understand the sources of the material, social and spiritual people's life. Therefore, expressing the entire people's common joys and sorrows, struggles and concerns, the folk thinker through his songs passes on most valuable elements, inspired by his fertile imagination without lapsing from the folklore lines.

Βιβλιογραφία

- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ Π., 1880, *Συλλογή Δημοδών Ασμάτων της Ηπείρου*, Αθήνα
ΓΙΑΓΚΑΣ Α.Χ., χ.χ, *Ηπειρώτικα Δημοτικά Τραγούδια*, Αθήνα
ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ Α.Ν., 2007, *Η ανθρώπινη ομορφιά στο δημοτικό τραγούδι. Α: Η γυναικεία ομορφιά*, Αθήνα
ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ-ΓΑΛΑΝΟΥ Α., 1984, *Οι αντιλήψεις των Ποντίων για τη ζωή και το θάνατο στα ποντιακά δημοτικά τραγούδια και η φιλοσοφική τους θεώρηση*, στο: *Πρακτικά Α' Συμποσίου Ποντιακής Λαογραφίας*, Αθήνα, 308-319
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ Φ., 1951, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', Αθήνα
ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ ΣΤ., 1938-1948, *Τα σύμβολα εν τη ελληνική λαογραφία*, *Λαογραφία* 14, 503-546
ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ., 1978, *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, 2^η έκδ., Αθήνα
ΜΙΡΑΣΓΕΖΗ Μ., 2003, *Ο λαϊκός πολιτισμός της Καρπάθου μέσα από τα δημοτικά μας τραγούδια*, στο: *Κάρπαθος και Λαογραφία (Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας)*, Αθήνα, 427-484
ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Β., 1997, *Λαογραφικά Ετερόκλητα*, Αθήνα
ΞΗΡΟΤΥΡΗΣ Ζ.Ν., 1991, *Τραγούδια της Ρούμελης*, Αθήνα
ΠΑΛΑΜΑΣ Κ., χ.χ, *Άπαντα*, I-XIII, Αθήνα
ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ν., 1995, *Μνήμες από τα παραδοσιακά Λέλοβα (σημερινό Θεσπρωτικό)*, περιόδου 1920-1940. *Λαογραφικά*, Φιλippiάδα
ΠΑΠΑΒΡΑΝΟΥΣΗΣ Α.Ι., 1943, *Ο Παλαμάς και η Ήπειρος*, εφ. *Ηπειρώτικα Νέα*, 15, 17, 18, 19 Αυγούστου, Ιωάννινα
ΡΑΠΤΗΣ Δ., 1991, *Δημοτικά Τραγούδια περιοχής Φαναρίου Πρέβεζας*, Γιάννενα
DIETERICH K., 1964, *Ο Γκαίτε και η νεοελληνική ποίησης*, Αθήνα
FAURIEL C., 1999, *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*, τ. Α', Ηράκλειο
SAUNIER D., 1999, *Ελληνικά Δημοτικά τραγούδια. Τα μοιρολόγια*, 2^η έκδ., Αθήνα

*Ταξίδι στον κόσμο των γυναικών της Πρέβεζας (20^{ός} αι.).
Τα όρια της προσδοκίας, το ήθος της επιβίωσης*

Το πλαίσιο της αφήγησης

Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΑΥΤΗ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΕ ΛΑΪΚΑ ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ, που κατέγραψε η Γεωργία Σ. Σκοπούλη και περιέχονται στο βιβλίο της με τίτλο: *Αυτές που γίναν ένα με τη γη* (Αθήνα 2007).¹ Από το σύνολο των 68 λαϊκών αφηγήσεων γυναικών του αγροτικού χώρου της ευρύτερης περιοχής Ηπείρου, επιλέξαμε ως τεκμηριωτικό υλικό της μελέτης μας, τις αφηγήσεις ζωής (*life stories*) δέκα γυναικών από την αγροτική ενδοχώρα της Πρέβεζας,² όπως τις αφηγήθηκαν στη συνεντεύκτρια από το 2002 έως το 2006, σε πρώτο πρόσωπο, καταθέτοντας το δικό της περιπετειώδες ταξίδι στον μικρόκοσμό της η καθεμιά, με συγκλίσεις, ωστόσο, και κοινά βιώματα της συλλογικότητας.³

¹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007. Στο έργο περιλαμβάνονται 68 αυτοβιογραφικές αφηγήσεις γυναικών από την Ήπειρο, που καλύπτουν χρονολογικά τον 20^ό αιώνα. Η μεγαλύτερη γεννήθηκε το 1909, η νεότερη το 1951. Σημειώνει στον πρόλογο της έκδοσης ο καθηγητής Μ.Γ. Μερακλής: «Οι συνεντεύξεις ... κυριολεκτικά βρίθουν από ανάλογη σημασίας μαρτυρίες. Για τον τρόπο που οι άνθρωποι γεννιούνταν, παντρεύονταν, πέθαιναν, τρέφονταν, ντύονταν, ζούσαν τις δύσκολες μέρες της ειρήνης και τις απαίσιες μέρες του πολέμου, σε σχήματα ακόμα, κυρίως στις πρώτες δεκαετίες, διευρυμένης οικογένειας», ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 13-14. Για τη λαϊκή αυτοβιογραφία, βλ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ 2008· και σύντομα ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ 1998, 5-14, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

² Πρόκειται για τις: Παπαδιά Βασιλική, 92 χρονών, Πρέβεζα· Αριάδνη, 90 χρονών, Λούρος, Πρέβεζα· Βασίλω, 87 χρονών, Ριζοβούνι, Θεσπρωτικό· Κατίνα, 85 χρονών, Καστρί, Καναλάκι· Γεωργία, 80 χρονών, Καναλάκι· Αλεξάνδρα, 78 χρονών, Παλαιοχώρι Μπότσαρη, Λάκκα Σούλι· Αγγελική, 77 χρονών, Νεμίτσα, Πρέβεζα· Κωνσταντίνα, 76 χρονών, Νεμίτσα, Πρέβεζα· Γλυκερία, 75 χρονών, Καστροσυκιά, Πρέβεζα· Σταυρούλα, 75 χρονών, Άνω Σκαφιδωτή, Λούρος, Πρέβεζα. Η ηλικία τους υπολογίζεται με βάση το χρόνο που η συνεντεύκτρια πήρε τις συνεντεύξεις, από το 2004 μέχρι το 2006.

³ Ο Μ.Γ. Μερακλής, «συμφιλίωντας» τον προσωπικό-υποκειμενικό χαρακτήρα της αυτοβιογραφικής διήγησης με τις εκφράσεις της συλλογικότητας, εύστοχα παρατηρεί: «... η αυτοβιογραφική διήγηση, στηριγμένη στην ανάμνηση οπωσδήποτε προσωπικών εμπειριών, εμφανίζεται ως ατομικό έργο, „μοναδική ιδιοκτησία ενός αφηγητή“ ... η ατομική ζωή (όμως) και η υποκειμενικότητα των μελών της παραδοσιακής –κυρίως– αλλά και της σύγχρονης– χωριάτικης κοινότητας είναι πολύ σχετική, καθώς η όλη ζωή pláθεται και διαμορφώνεται εκεί περίπου μ' ένα συλλογικό τρόπο, ώστε ακόμα κι αν δεν είναι αυτό διόλου στις προθέσεις του αφηγητή, μιλώντας αυτός για τον εαυτό του, για την προσωπική και την οικογενειακή του ζωή, να μιλάει σε ένα μεγάλο βαθμό, για τη ζωή όλων συγχρόνως ...». Έτσι, οι αφηγήσεις ζωής, που συνιστούν προσφιλές, από παράδοση, ερευνητικό πεδίο της λαογραφίας, ανταποκρίνονται στη βασική θεωρητική αρχή της επιστήμης αυτής, που είναι η εξέταση των φαινομένων της συλλογικότητας, βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1993, 248· επίσης ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ 2008, 88. Στις αφηγήσεις των γυναικών που εξετάζουμε, ιδιαίτερα συχνά υπάρχει η ένταξη του ατομικού στο συλλογικό: «εμείς περάσαμε κακή ζωή», «εκείνον τον καιρό οι κοπέλες δεν πήγαιναν πουθενά χωρίς τους γονείς τους», «και τα ρούχα που φοράγαμε ήταν μάλλινα», «Τυραγνίστηκαμε πολύ. Όλος ο κόσμος τυραγνίστηκε», «Είχαμε φτώχεια τότε, όπως όλος ο κόσμος», «Παντρεύτηκα από προξενιά. Τότε δεν μπαίναμε μπροστά στους γονείς», βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 63, 66, 67, 71, 85, 239. Η ένταξη του ατομικού βιώματος στη συλλογικότητα, τότε με τη χρήση πρώτου πληθυ-

Οριοθετώντας επιγραμματικά τους στόχους και το επιστημολογικό ενδιαφέρον τής εργασίας της η συνεντευκτρια-συγγραφέας, σημειώνει: «Τι ήθελα να κάνω: Να δώσω φωνή σ' αυτές. Να σώσω κομμάτια από τη ζωή τους ... Αν Λαογραφία είναι η ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των ανθρώπων και η παράδοση, οι γυναίκες αυτές είναι η παράδοση».⁴ Έτσι προσδιορίζεται το ερευνητικό φάσμα της λαϊκής αυτοβιογραφίας και η διττή θεώρησή της: ως αυτόνομου αφενός, ιδιάζοντος αφηγηματικού είδους της λαϊκής λογοτεχνίας⁵ και ως μεθόδου προσέγγισης των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων με την ερευνητική τους αξιοποίηση από πολλές διαφορετικές αλλά συγκλίνουσες επιστήμες: κοινωνική ιστορία, προφορική ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία.⁶

Οι παραπάνω αυτοβιογραφικές μαρτυρίες καλύπτουν την αγροτική πραγματικότητα της ελληνικής υπαίθρου στο συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο κατά τον 20^ο αιώνα, ενώ ο κόσμος της μνήμης, στον οποίο καταφεύγουν οι αγρότισσες γυναίκες για να συρράψουν τις διαγενεακές συνέχειες, αντανακλά το ρυθμό, το ύφος της ζωής και τα ήθη των ανθρώπων κληρονομημένα από τον προηγούμενο αιώνα.⁷ Ως τεχνική καταγραφής τους από τη συγγραφέα προκρίθηκε ο τύπος της «ελεύθερης» ή «ανοικτής» συνέντευξης⁸ ώστε οι αφηγήτριες να περιγράψουν «όπως αυτές ήθελαν τη ζωή τους». «Έγραφα ό,τι μου λέγανε», σημειώνει η ερευνήτρια «χωρίς ιδιαίτερη παρέμβαση ... Προσπάθησα να μην αλλοιώσω τη γλώσσα, απλά να είναι όσο γίνεται πιο κατανοητή. Εγώ σου τα είπα, εσύ φτιάξτα όπως νομίζεις, μου λέγανε ...».⁹ Μ' αυ-

---

ντικού προσώπου και τότε με αναφορές και γενικεύσεις που ανάγονται στην ιστορικότητα της εποχής, αποκαλύπτει την αυθόρμητη ανάγκη ένταξης της ατομικότητας στην «ομαδικότητα» των κοινωνικών φαινομένων, την οποία τα υποκείμενα έχουν εμπειρικά οριοθετήσει στο χρόνο.

⁴ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 19-20.

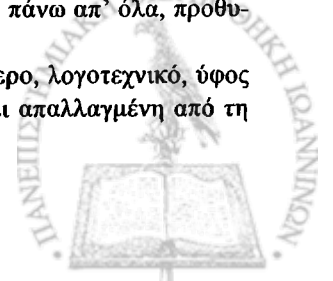
⁵ Ο Μ.Γ. Μερακλής προσεγγίζει –σύμφωνα και με το γερμανικό παράδειγμα– τη λαϊκή αυτοβιογραφία ως είδος της λαϊκής λογοτεχνίας. Την αυτοβιογραφία γενικά ορίζει ως ένα ιδιάζον διηγηματικό είδος, όπου ο αφηγητής έχει πάρει κι ο ίδιος προσωπικά μέρος στα περιστατικά που εξιστορεί ή οπωσδήποτε ήταν αυτόπτης μάρτυράς τους (αναφέρεται κυρίως στις βιογραφίες διάσημων προσώπων). Για τη λαϊκή αυτοβιογραφία και το ενδιαφέρον που αυτή παρουσιάζει για την επιστήμη της Λαογραφίας, σημειώνει: «Σήμερα, ωστόσο, η Λαογραφία ενδιαφέρεται για αυτοβιογραφίες και αναμνήσεις από τη ζωή απλών και άσημων ανθρώπων, τις οποίες εξετάζει μάλιστα και ως „μιαν αυτόνομη διηγηματική κατηγορία“», βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1993, 247.

⁶ Βλ. THOMPSON 2008. Για τις πολλαπλές προσεγγίσεις της λαϊκής αυτοβιογραφίας στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ 2008, 37 κ.ε.

⁷ Αναγιγνώσκεται στις αφηγήσεις των γυναικών μια κατάσταση σταθερών και αναλλοίωτων μέσα στο χρόνο χαρακτηριστικών της αγροτικής ζωής, τόσο στα εξωτερικά της περιγράμματα και στις συνθήκες, όσο και, προπάντων, στη λειτουργία ενός «αγροτικού ήθους» που εκδηλώνεται ως πράξη στην ανέλιξη της καθημερινής τους ζωής. Ο Μ.Γ. Μερακλής, σχολιάζοντας τις πρώιμες απόψεις του Riehl, ότι «κάθε γνήσια λαογραφία είναι ένα κήρυγμα ήθους» γράφει: «Η ηθική της λαογραφίας έγκειται στο ότι ανακαλύπτει η ίδια, και αποκαλύπτει στους άλλους, μέσα σ' ένα κόσμο αστάθειας και ασταμάτητης αλλαγής, τις δυνάμεις της σταθερότητας, πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε, και παρέμεινε ακλόνητη επί αιώνες, η αγροτική κοινωνία», βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1987, 124.

⁸ Διακρίνονται τρεις βασικές τεχνικές συνεντεύξεων: η «ελεύθερη» ή «ανοικτή» (ελάχιστη η παρέμβαση του αφηγητή) η «κατευθυνόμενη» ή «δομημένη» (και «τυποποιημένη» και «κλειστή»), όπου ο αφηγητής κατευθύνεται από τον συνεντευκτή ώστε να απαντήσει σε συγκεκριμένα ερωτήματα που αντιπροσωπεύουν καθορισμένες, εκ των προτέρων, θεματικές και η «ημικατευθυνόμενη» ή «ημιδομημένη» (μερική και περιορισμένη παρέμβαση του ερευνητή), που λειτουργεί διευκρινιστικά, ενθαρρυντικά και ανατροφοδοτικά στη διάρκεια της συνέντευξης, βλ. ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ 2008, 113-115. Ο P. Thompson επισημαίνει ότι «οι καλοί ερευνητές σταδιακά αναπτύσσουν μια δική τους παραλλαγή που τους φέρνει τα καλύτερα αποτελέσματα και ταιριάζει στην προσωπικότητά τους». Αναφερόμενος στις αρετές του καλού ερευνητή, υπογραμμίζει: το ενδιαφέρον και το σεβασμό για την προσωπικότητα κάθε ανθρώπου και επίδειξη ελαστικότητας στη συμπεριφορά του προς αυτούς: την ικανότητα να δείχνει κατανόηση και συμπάθεια για την οπτική γωνία απ' την οποία βλέπουν τα πράγματα και, πάνω απ' όλα, προθυμία να κάτσει ήσυχα και να τους ακούσει, βλ. THOMPSON 2008, 273.

⁹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 19. Στο εισαγωγικό «Σημείωμα» η συγγραφέας παραθέτει σε ελεύθερο, λογοτεχνικό, ύφος τις προθέσεις και τους προβληματισμούς της, την ερευνητική της αφετηρία, που δεν είναι απαλλαγμένη από τη

τό τον τρόπο τα κείμενα που έχουν παραχθεί και που ανήκουν στην κατηγορία των «τεκμηρίων ζωής» (*documents of life*) κινούνται ανάμεσα στην «προφορική ιστορία»¹⁰ και τη *vox populi* της αντάρτικης δημοσιογραφίας.¹¹ Τα υποκείμενα που αφηγούνται ενθαρρύνονται στην ανάπλαση των ανθρώπινων εμπειριών τους, με σκοπό να συλλεγούν πληροφορίες για τον τρόπο που τα ίδια κατανοούν και εσωτερικεύουν τον κόσμο γύρω τους, για την κατανόηση της αμοιβαιότητας των σχέσεων ανάμεσα στο υποκείμενο και την περιγεγραμμένη μέσα σε εξωτερικές συνθήκες και καταναγκασμούς ζωής του.¹²

Βασικοί θεματικοί πυρήνες: η δημογραφία (προσδιορισμός της ατομικής και οικογενειακής ταυτότητας), η ανέλιξη της παιδικότητας και της νεότητας μέσα στην οικογένεια, η εργασία (ενδοοικιακή και στα αγροτικά) ως ατομικό βίωμα, ο γάμος (ψυχολογικά και συναισθηματικά «γεγονότα» γύρω από αυτόν), η εμπειρία της συζυγίας, η τεκνοποιία, το βίωμα της ασθένειας και του θανάτου, η διατροφή, ο αγώνας επιβίωσης, τα ανθρώπινα όνειρα, η προσδοκία και η διάψευση, η ψυχαγωγία, η φαντασιακή πρόσληψη της πόλης σε αντίστιξη με την «τυραννική» ζωή στο χωριό, η λειτουργία των κοινωνικών προκαταλήψεων και των αντίστοιχων καταναγκασμών, τα στρατηγήματα υπέρβασής τους, το έθιμο και η λειτουργία του στο βιωματικό τους χώρο, τα ήθη και οι λαϊκές αξίες. Όλα τα παραπάνω σπονδυλώνονται γύρω από το θεσμό της οικογένειας, ή ορθότερα των οικογενειών των υποκειμένων: της πατρικής και της συζυγικής στη συνέχεια, όπως και των ενδοοικογενειακών δεσμών και της δημογραφίας που συνέχει την πραγματικότητα της διευρυμένης αγροτικής οικογένειας, σε σχέση με την οποία συντίθεται το χρονικό της αυτοβιογραφικής τους μαρτυρίας: που εικονοποιεί την «άποψη» της υποκειμενικότητας απέναντι στις λαογραφικές τεκμηριώσεις της αγροτικής πραγματικότητας μέχρι την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Επιπλέον, τα «γεγονότα» του ανθρώπινων υποκειμένων συμπλέκονται με τα γεγονότα της ιστορίας (πόλεμος, κατοχή, εμφύλιος, δικτατορία των

βιωματικότητα. Θέτει και απαντά στα ερωτήματα: Πώς το σκέφτηκα; Ποιος είναι; Τι ζήτησα απ' αυτές; Πώς έγινε; Τι ήθελα να κάνω; Τι κέρδισα εγώ; Τι προσφέρουν αυτές; Για τον αναγνώστη (το πρόβλημα της μεταγραφής των μαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων).

¹⁰ Ο Plummer αναφέρεται σε 8 διαφορετικά παραδείγματα «τεκμηρίων ζωής»: την Προσωπική Ιστορία Ζωής, Το Ημερολόγιο, Την Επιστολή, τη «Φωνή του Λαού», την «Προφορική Ιστορία», τη «Λογοτεχνία του γεγονότος», τη «Φωτογραφία», το Φίλμ καθώς και μια κατηγορία στην οποία περιλαμβάνονται διάφορα άλλα τεκμήρια, όπως επιγραφές σε ταφόπλακες, σημειώματα αυτόχειρων, τα αντικείμενα που κατέχει ή δεν είναι σε θέση να αποκτήσει κάποιος, κλπ. Η «προφορική ιστορία» αρχίζει συστηματικά να αναπτύσσεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Μετά τη δεκαετία του 1940 διαμορφώνεται ένα κίνημα για την προφορική ιστορία βάσει ηχογραφημένων μαρτυριών. Δημιουργείται τότε η «Oral History Association» στην Αμερική (1966) και αργότερα, τη δεκαετία του 1970 η Oral History Society. Περιοδικά, όπως το *Oral History* στην Αγγλία και το *International Journal History* προώθησαν έναν τεράστιο αριθμό ερευνητικών προγραμμάτων πάνω στην προφορική ιστορία. Βλ. THOMPSON 2008, 55 κ.ε.; PLUMMER 2000, 55-57.

¹¹ Τον όρο «Αντάρτικη Δημοσιογραφία» χρησιμοποίησε ο Studs Terkel για να χαρακτηρίσει τον τρόπο με τον οποίον κατέγραφε στο κασετόφωνο τις φωνές των ανθρώπων και την ιστορία τους. Επιφανειακή καταγραφή, χωρίς σχολιασμό από τον ίδιο, αλλά με την πρόθεση να ακουστεί η γνησιότητα της εμπειρίας των υποκειμένων της έρευνάς του. «Βγήκα στους δρόμους για να συλλέξω ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα αστικής σκέψης, χωρίς να χρησιμοποιήσω κάποια μέθοδο ή τεχνική ... και συνειδητοποίησα ... ότι οι συνεντεύξεις που γίνονται με συμβατικό τρόπο δεν είχαν κανένα νόημα». Κλασική είναι η μελέτη του για την εργασία, με τον τίτλο *Working*. Στις 600 σελίδες του βιβλίου του παρατίθενται αποσπάσματα συνεντεύξεων 130 Αμερικανών, γύρω από την αποκάλυψη των κοινωνικών σχέσεων και της κουλτούρας που προκύπτουν από την επαγγελματική εμπειρία εργαζομένων, διαφορετικών ηλικιών και φύλου και διαφορετικών επαγγελμάτων. Βλ. PLUMMER 2000, 54-55; THOMPSON 2008, 127.

¹² Ο J. Chiari γράφει: «Στο πεδίο της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της γλωσσολογίας ή της ιστορίας, το ανθρώπινο στοιχείο δεν μπορεί να συρρικνωθεί σε έναν επιστημονικό κανόνα. Πάντα υπάρχει ένα υπόλειμμα μοναδικότητας, το οποίο δεν χωρά στις αφαιρέσεις και γενικεύσεις όπου θα ήθελε να το κλείσει ο επιστήμονας ...», βλ. CHIARI 1975, 169. Βλ. και PLUMMER 2000, 15.

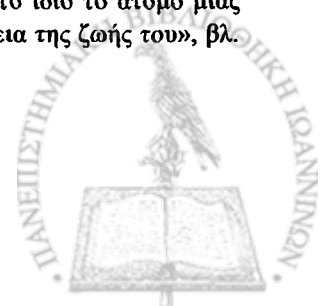
συνταγματαρχών) και η ιστορία εγγράφεται στις περιδινήσεις του ατόμου στο χρόνο του ως βίωμα¹³ με προσωπική χροιά και εστίαση: Η δύναμη ή η αδυναμία (με τις πολλαπλές της σημασίες: βιολογική, κοινωνική, ανδροκρατική), η ιδιοκτησία ή η ανέχεια, η πολιτική ιδεολογία ή η «αχρωμάτιστη» παράσταση της ζωής, υφαίνουν ανάλογα στην αφηγηματική του ανάπλαση το ατομικό βίωμα και την υποκειμενική βίωση της ιστορίας. Σ' αυτές τις, διαφοροποιημένες αλλά και συγκλίνουσες, κερματισμένες ιστορίες των γυναικών του αγροτικού κόσμου της Πρέβεζας, με την ιδιαιτερότητα της τοπικότητας και του χρονικού τους περιγράμματος, καθώς παρακάμπτονται τα αφαιρετικά σχήματα και οι θεωρητικές ταξινομίες, ό,τι περισσότερο αποτυπώνεται –και αποτελεί δευτερογενές ζητούμενο της ανάγνωσής τους– είναι η εξομολογημένη ουσία της ανθρώπινης εμπειρίας. Αυτής που συντίθεται μέσα στα όρια αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην ενσώματη ατομικότητα και στις σχέσεις της με την οριοθετημένη πραγματικότητα των ομάδων.¹⁴ Και το φορτίο των εκούσιων ή ακούσιων πράξεων, η τονικότητα των συναισθημάτων και των προσδοκιών, η αγωνία της έρρυθμης πορείας της ζωής δεν υποστασιοποιούνται ως υποκειμενικά συμβάντα παρά στον ιστό μιας –διαφορετικής στην ατομική της προσέγγιση– συλλογικότητας.¹⁵ «Η αυτοβιογραφία είναι μοναδική», σημειώνει ο R. Bogdan, στο ότι μας επιτρέπει να δούμε ένα άτομο στο πλαίσιο ολόκληρης της ζωής του, από τότε που γεννήθηκε ως τη χρονική στιγμή που το συναντήσαμε ... Μας βοηθά να δούμε πού διασταυρώνεται η ιστορία ζωής των ανθρώπων με την ιστορία της κοινωνίας τους, ώστε να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τις επιλογές, τα ενδεχόμενα και τα περιθώρια αποφάσεων που ανοίγονται στο άτομο». ¹⁶ Κι ακόμα να διερευνήσουμε τα όρια αυτού που συνειδητοποιούν κάθε φορά στη διαλεκτική τους με την κοινωνία και το «ισοζύγιο» ανάμεσα στην ατομική βούληση και τη νόρμα της κοινωνικής επιταγής. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα θα επιχειρήσουμε την ανάγνωση των αυτοβιογραφικών αφηγήσεων των γυναικών της αγροτικής Πρέβεζας προσπαθώντας να διατυπώσουμε τα κυρίαρχα νοήματα (κοινωνικά, οικονομικά, ιδεολογικά, ψυχολογικά) που διαφοροποιούν ή συνέχουν τη ζωή τους στο χώρο της αγροτικής κοινότητας, το όραμά τους για τη ζωή, την εικονοποιία και το όνειρό τους για την πόλη. (Το τελευταίο είτε ως βιωμένη εμπειρία είτε ως ευφορική κατασκευή της φαντασίας τους).

¹³ Στην αναζήτηση του πρωτογενούς βιώματος του Ελληνοϊταλικού πολέμου σε αγροτικό πληθυσμό επιζώντων στο δήμο Σφακιωτών Λευκάδας αναφέρεται η Μ. Θανοπούλου. «Η επιτόπια έρευνα», γράφει η ερευνήτρια, «έδειξε ότι η μνήμη που συνδέεται με την 28^η Οκτωβρίου 1940 ... δεν σταμάτησε στο τέλος αυτής της περιόδου, αλλά επεκτάθηκε σε μεταγενέστερες περιόδους, η μνήμη των οποίων ήταν πιο πλούσια και πιο ενδιαφέρουσα. Γι' αυτό το λόγο η έρευνα περιέλαβε τελικά τη μνήμη για όλες τις περιόδους του τελευταίου πολέμου, δηλαδή τη μνήμη για τα έτη 1940-44», βλ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ 2000, 32.

¹⁴ Για την ερευνητική σημασία της βιωμένης πραγματικότητας της ατομικότητας, σημειώνει ο Plummer: «Εδώ έχουμε να κάνουμε με πραγματικές, συγκεκριμένες εμπειρίες. Οι αφηρημένες έννοιες, τα λογικά συστήματα και οι φιλοσοφικοί μαϊανδροί παρακάμπτονται και χάρη στο προσωπικό τεκμήριο, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την ίδια την ουσία της ανθρώπινης εμπειρίας. Παρατηρήστε όμως τι επισύρει η εμπειρία: όχι το άτομο απομονωμένο, αλλά μια άμεση επίγνωση της σχέσης του σώματος του ατόμου, τον προσδιορισμό από το ίδιο το άτομο μιας κατάστασης, αλλά και των ομάδων με τις οποίες το άτομο εμπλέκεται συνεχώς στη διάρκεια της ζωής του», βλ. PLUMMER 2000, 103.

¹⁵ Βλ. PLUMMER 2000, 104.

¹⁶ Βλ. BOGDAN 1974, 4. Το απόσπασμα παρατίθεται και στο PLUMMER 2000, 125.

*Τα όρια του κόσμου των γυναικών της Πρέβεζας.**Η χροιά του προσωπικού τους αγώνα*

Επανέρχομαι στην αρχική επισήμανση: ότι ο κόσμος της ζωής των αγροτισσών γυναικών της Πρέβεζας ανελίσσεται σε όλα της τα αφηγηματικά στάδια με κέντρο αναφοράς τη στοιχειώδη μονάδα της κοινωνικής ζωής, την οικογένεια. Αφετηριακό σημείο της αφήγησης, η δημογραφική ταυτότητα της πατρικής οικογένειας και η ένταξη του υποκειμένου σ' αυτήν. Οι γεννήτορες, ο αριθμός και το φύλο των παιδιών, εμπειρίες θανάτου μικρών παιδιών-αδελφών, η οικονομική πραγματικότητα (συνήθως δυσπραγία και τραχύτητα των συνθηκών ζωής για τους ενήλικες, υπογραμμισμένα για την παιδικότητα), υπόφορη στον καταναγκασμό και στις νομοτέλειες της επιβίωσης.¹⁷ Υψηλή γεννητικότητα –υψηλότερη σε σχέση με την επόμενη, τη δική τους γενιά–¹⁸ συνυφασμένη με τις δημογραφικές εμπειρίες της υψηλής παιδικής θνησιμότητας, τη μικρή προσδοκώμενη ζωή.¹⁹ Χαρακτηριστική είναι η αφηγηματική απουσία άλλων προσώπων του οικογενειακού κύκλου στα πλαίσια της διευρυμένης πατρικής τους οικογένειας: παππούς, γιαγιά, ανύπανδρες κόρες ή γιοι. Καμιά αναφορά άμεση ή έμμεση σε σχήματα οικογενειακής σύνθεσης του πατρικού νοικοκυριού που να αποτυπώνει το μοντέλο της νεοτοπικότητας ή της ανδροπατροτοπικής συνοίκησης, χωρίς αυτό να επιτρέπει την υπόθεση της γενικευμένης ύπαρξης πυρηνικών οικογενειών στο συγκεκριμένο χώρο. Αντίθετα, στις εκτενέστερες κατά πολύ αφηγηματικές αναφορές στη συζυγική οικογένεια, εκεί που διαδραματίζονται τα μείζονα και μακράς διάρκειας «γεγονότα» της ζωής των υποκειμένων, είναι ευκρινές το μοντέλο της διευρυμένης οικογένειας, στην πιο τυπική της σύνθεση: ανδροπατροτοπική συγκατοίκηση με τους γονείς του συζύγου κατά κανόνα, τις ανύπανδρες αδελφές ή αδελφούς (κουνιάδες και κουνιάδους).²⁰ Σπανιότερα διαφαίνεται η συγκατοίκηση δύο, των μεγαλύτερων στην ηλικιακή κατάταξη, παντρεμένων αδελφών κάτω από την ίδια στέγη.

Οι επιλεκτικές αναφορές «σημαντικών προσώπων» στις δύο περιπτώσεις οικογενειών –της πατρικής και στη συνέχεια της συζυγικής– συνδέονται με τη σημαίνουσα θέση και το ρόλο τους στην ανέλιξη της ζωής των υποκειμένων, στην αντιμετώπιση δυσχερών καταστάσεων ή στη δημιουργία προβληματικών συνθηκών, στην τονικότητα των συναισθημάτων, θετικών ή αρνητικών, στην ιεράρχηση και την άσκηση κυρίαρχων αξιών στο ανάπτυγμα των συγγενικών σχέσεων. Οι γονείς και τα αδέρφια στην πρώτη περίπτωση αντιπροσωπεύουν το σύμπαν των ευαίσθητων εμπειριών, πρακτικών, συναισθηματικών και αξιακών στην πορεία προς την ενηλικίωση, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, ο σύζυγος, τα πεθερικά, τα παιδιά που θα γεννηθούν και κατά δεύτερο λόγο τα όποια συμβιώντα μέλη συγκροτούν ένα άλλο μακρόβιο σύμπαν εμπειριών της ενηλικιότητας που συνθέτει το περιεχόμενο και τους δραματικούς αναβαθμούς του ηρωικού έπους της επιβίωσης σε συνάρτηση με τα οικονομικά μέσα και την κοινωνική ιεράρχηση της οικογένειας, τους ηθικούς κώδικες.

«Γεννήθηκα στην Κάτω Κορύτιανη Πρεβέζης το 1914. Ήμασταν τέσσερα αδέρφια, δύο και δύο. Η μια πέθανε όταν ήταν επτά χρονών. Φτωχικά ζούσαμε, δεν ήμασταν πλούσιοι. Πολλές φορές το χειμώνα μέναμε στη στάνη όπου είχαμε τα ζώα. Κοιμόμασταν σε καλύβι σαν τους Βλάχους. Είχαμε λίγα πρόβατα, λίγα γίδια. Σπέρναμε στάρια, καλαμπόκια, κριθάρια».

¹⁷ Για την παιδική ηλικία στη Λευκάδα, βλ. ΚΟΥΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2003α.

¹⁸ Από τις δέκα αυτοβιογραφούμενες γυναίκες της περιοχής Πρέβεζας, οι 5 μόνον κάνουν αναφορά στον αριθμό παιδιών της πατρικής οικογένειας, ενώ, οι 9 στον αριθμό παιδιών που οι ίδιες απόχτησαν. Είναι, ωστόσο, προφανές από τις αναφορές τους, η υψηλότερη γεννητικότητα της προηγούμενης γενιάς στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

¹⁹ Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση της παιδικής ηλικίας, βλ. ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ 2001.

²⁰ Για τη δομή της παραδοσιακής οικογένειας, βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1984, 47-49.

(Παπαδιά Βασιλική, 92 χρόνων)²¹

«Γεννήθηκα το 1916 στο Πολύβρυσο. Είναι κάτω από το Ζάλογγο. Είχε τρεις-τέσσερις βρύσες και πολύ νερό. Εκεί πλέναμαν και τα ρούχα. Ήμασταν επτά αδέρφια, τέσσερα αρσενικά και τρεις κοπέλες. Και χήρεψε η μάνα νέα. Πόσο χρονών; Θα σε γελάσω, δεν ξέρω. Εγώ ήμουν η τελευταία. Έξι μηνών τότε ... Ήμουν η μικρότερη κι ο μεγάλος αδερφός μου δώδεκα χρόνια μεγαλύτερος και τον έλεγα πατέρα. Η μάνα μου ήταν φτωχιά και χήρα». (Αριάδνη, 90 χρονών)²²

«Γεννήθηκα στη Λίπα, είναι πίσω από την Ολύτσικα. Ήμασταν τέσσερις αδερφές κι ένας αδερφός. Έβγαλα το δημοτικό στην Κάτω Λίπα. Όταν πήγαινα στο σχολείο δεν είχα παπούτσια, μόνο δύο παιδιά είχαν. Εγώ φόρεσα στα δεκαπέντε μου. Από τον πόλεμο και μετά είχαμε μεγάλη φτώχεια. Λίγα πρόβατα και λίγα κηπάρια δεν επαρκούσαν για να βγει η χρονιά ...». (Αλεξάνδρα, 78 χρονών)²³

«... Μεγαλώσαμε με δυσκολία. Από τότε, από τα μικρά μας χρόνια, αρχίσαμε τη ζωή χωρίς να χαρούμε. Όλο δουλειά, δουλειά ...». (Σταυρούλα, 75 χρονών)²⁴

«Γεννήθηκα το 1921. Ζούσαμε καλά. Ο πατέρας ήταν έμπορας και μεγάλος στο χωριό από τον καιρό των Τούρκων ... Είχα πέντε αδέρφια ξακουστά και επτά αδερφές. Είχαμε πολλά καλαμπόκια, σπαρτά, ρύζια. Εγώ πήγαινα στο σκάλο, στο θέρο ...». (Κατίνα, 85 χρονών)²⁵

«... Το καλοκαίρι σκηνίτες στα Ζαγόρια και το χειμώνα στην Πρέβεζα. Ήμουν βέβαια τσελιγκοπούλα, αρχόντισσα. Ο πατέρας μου είχε χίλια πρόβατα. Η πεθερά μου έλεγε: Είναι αρχόντισσα, δεν μπορεί να βάλει ντομάτες ... Στον πατέρα μου πέρασα καλή ζωή, αν και η μάνα μου πέθανε όταν ήμουν δυόμισι χρονών. Στο χρόνο επάνω ο πατέρας παντρεύτηκε. Η μητριά μου φερνόταν καλύτερα και απ' τον πατέρα, κι εγώ την αγαπούσα και την έλεγα μάνα ...». (Γλυκερία, 75 χρονών)²⁶

Στην παραπάνω θεματική της μνήμης που αφορά το βίωμα της οικογενειακής ζωής από τη γέννηση ως την ενηλικίωση και μέχρι το πέρασμα μέσω του γάμου στη συζυγία και το δικό της οικογενειακό περιβάλλον, οι αφηγήσεις των γυναικών εμμένουν στις σκληρές μνήμες του αγώνα της επιβίωσης, στον οποίο μετέχει και η παιδικότητα. Σαν επανερχόμενο συνθετικό λάιτ μοτιβ μετά την ανάλυση του βιώματος έρχεται σε κάθε γυναικεία αφήγηση η ίδια φράση με διάφορες συμπληρωματικές παραλλαγές και επιτονισμούς για να επικαλύψει την αισιοδοξία κάθε άλλης ανάμνησης: Δούλεψα πολύ σκληρά. Δούλεψα σκληρά με τον άντρα. Δούλευα πολύ, για δέκα γυναίκες, ήμουν γερή και δυνατή ... Τι έχουν τραβήξει αυτά τα λεπτά χεράκια ... Μη ρωτάς. Κι αντέχουν ακόμα. Εμείς τον αγώνα τον κάναμε, αγώνας πολύς ... Αυτές τις δουλειές και αυτή τη ζωή ούτε να την ακούσω, ούτε να τη ζήσει κανείς. Ούτε ξένος, ούτε τα παιδιά μου, ούτε τα εγγόνια μου. Από τότε από τα μικρά μας χρόνια, αρχίσαμε τη ζωή χωρίς να χαρούμε ...

Είναι αξιοσημείωτο ότι στις αυτοβιογραφικές παραστάσεις της ζωής των υποκειμένων καμία ιδανίκευση της πραγματικότητας δεν επιφέρει η ανάκληση της μνήμης του αγώνα, καμιά ειδυλλιακότητα, σαν αυτή που εξυφαίνεται στις πρώιμες περιγραφικές «μεταγραφές» των λαογραφικών αποτυπώσεων²⁷ ή τις αστικές ρομαντικές φαντασιώσεις αθώων εμπειριών μέσα στη

²¹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 56.

²² ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 64-65.

²³ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 209.

²⁴ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 298.

²⁵ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 218.

²⁶ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 264, 266.

²⁷ Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1990· ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1985, 73-79. Για την λαογραφική παράδοση της Λευκάδας, βλ. ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2008.

φύση.²⁸ Όποιες αναλυτικές περιγραφές εστιάζουν στο βίωμα του εξοντωτικού αγώνα, και δεν είναι παρά η δραματική ηχηρότητα του παλέματος με μια φύση που ανθίσταται στην ανθρώπινη ανάγκη: ένα ασύμμετρα ισχυρότερο μέγεθος απέναντι στο ανθρώπινο, και γι' αυτό ιδιαίτερα σκληρό στην αντιμετώπισή του. Για τούτο, ο ρεαλισμός της επιβίωσης συνηχεί με τη διαρκή ροή θλιβερών συναισθημάτων.

Ποια είναι, ωστόσο, τα στοιχεία από τα οποία συντίθεται αυτός ο ανακαλούμενος στη μνήμη ρεαλισμός της επιβίωσης; Υπάρχουν και ποιες είναι οι διακυμάνσεις του ανάμεσα στην πενία και την αβεβαιότητα των άκληρων ή μικρών συνθήτως κληρούχων και των ιδιοκτητών μεγαλύτερων κλήρων;²⁹

Οι ενθυμήσεις χρωματίζονται από τα βιωμένα σπαράγματα μιας διαυγούς μνήμης στην οποία εντελής εγγραφή έχει ο μόχθος, ταυτόσημος με τον σωματικό και ψυχικό πόνο, και η στέρηση: πρώτα της δυσεύρετης τροφής, αυτής που στην αγροτική πραγματικότητα συντίθεται, πραγματικά και συμβολικά, γύρω από την «κουλτούρα του ψωμιού»,³⁰ διαδικασία που ακολουθούσε των φυσικών φαινομένων τις απρόσμενες τροπές. Αλλά και άλλων βασικών αγαθών στέρηση, που εκτραχύνει τη ζωή:

«Αν πήγαινε καλά ο καιρός, βγάζαμε πολύ στάρι, βρίζες, καλαμπόκι, φακές. Όλα χωρίς νερό, ξερκά. Τα κατεβάζαμε στο χωριό φορτωμένοι στην πλάτη μας, γιατί πολλές φορές τα ζώα δεν μπορούσαν να κατεβούν, το μέρος ήταν πολύ στενό κι έπεφταν στον γκρεμό. Αν ήταν πολλά τα πηγαίναμε στο μύλο, αν ήταν λίγα τ' αλέθαμε μόνοι μας στον χειρόμυλο. Βάζαμε δύο πέτρες πελεκημένες, τη μεγαλύτερη από κάτω και τη μικρότερη από πάνω. Και οι δύο είχαν μια τρύπα στη μέση όπου εφάρμοζε καλά ένα ξύλο. Ρίχναμε το στάρι με το χέρι και με το ξύλο γυρίζαμε γύρω-γύρω τις πέτρες και το αλεύρι έπεφτε στο πλάι. Τρώγαμε πότε λίγο γάλα, λίγα φασόλια, φακές, ό,τι είχαμε, αγοράζαμε καμιά φορά απ' το μαγαζί μακαρόνια και ρύζι ...».³¹

«Πήγαινα στο Φανάρι και θέριζα ρύζι, για το μεροκάματο. Όλη μέρα μέσα στο νερό. Μ' έτρωγαν οι βδέλλες, μου έπιναν το αίμα. Και το βράδυ βρεμένη, πού να κοιμόμουν και τι να έτρωγα; Λίγο ψωμί με σκόρδο και λίγο τυρί ... Το Σάββατο όλη τη νύχτα ανηφορίζαμε για το χωριό. Δύο ώρες με τα πόδια. Για να κάνομε το ψωμί, να το πάρομε μαζί μας για όλη την εβδομάδα ... Βράζαμε ρύζι στην κατσαρόλα και κάπου-κάπου φτιάχναμε πίτα με λίγο λάδι για να φάμε». «Είχαμε φτώχεια τότε, όπως όλος ο κόσμος ... Ξυπόλητες πηγαίναμε στα χωράφια και

²⁸ Στον Rousseau και στο έργο του *Πραγματεία πάνω στην προέλευση της ανισότητας των ανθρώπων* (1775) συναντάμε την επένδυση μια ιδεολογίας που κηρύσσει την «επιστροφή στη φύση», αποστρεφόμενος τον «πολιτισμό» που στηρίζεται στην αριστοκρατία της ιδιοκτησίας, πηγή κοινωνικής ανισότητας και διαφθοράς. Συντάσσεται με τη δομή μιας «στοιχειώδους κοινοτικής οργάνωσης», «πρωταρχικό κοινωνικό κράτος», που στηρίζεται στη δίκαιη κατανομή. Η σκέψη του οδηγεί σε μιαν εξιδανίκευση της «αθώας» κοινωνίας των μικρών αγροτικών κοινοτήτων μέσα στη φύση και στις φυσικές εμπειρίες του πρωτόγονου, ανέγγιχτου από τον «πολιτισμό» ανθρώπου. Για το ρομαντικό κίνημα γενικότερα, βλ. FURST 1974· για τη σχέση του ρομαντισμού και τις επιδράσεις του στην κοινωνική έρευνα, βλ. ΛΥΔΑΚΗ 2001, 32-39· για την επαναστατικότητα του ελληνικού ρομαντισμού, βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 2000, 11-36· για το ρομαντισμό σε σχέση με την έννοια του έθνους και τη λαογραφία, βλ. ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ 1986, 17-47.

²⁹ Από τις δέκα γυναίκες-αφηγήτριες, οι οκτώ ανήκουν σε φτωχές οικογένειες και μόνο δύο σε ευπορότερα νοικοκυριά με μεγαλύτερους κληρούς και σχετική ευπορία. Το γεγονός τους προσδίδει μια εσωτερικευμένη δύναμη που κατατίθεται στον τρόπο με τον οποίο προσδιορίζουν την κοινωνική τους ταυτότητα: «Ήμουν τσελιγκοπούλα, αρχόντισσα. Ο πατέρας μου είχε χίλια πρόβατα», «Ζούσαμε καλά. Ο πατέρας ήταν έμπορος και μεγάλος στο χωριό από τον καιρό των Τούρκων. Ήμουν ζωηρή και από μικρή δεν φοβόμουν τίποτε και κανέναν ... Είχα πέντε αδέρφια ξακουστά και επτά αδερφές. Είχαμε πολλά καλαμπόκια, σπαρτά, ρύζια ...», βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 264, 128.

³⁰ Για την κοινωνική διάσταση και σημασία του ψωμιού, του χρώματος λευκό ή μαύρο και των ποιοτήτων του, από σίκαλη, βρώμη, σιτάρι, κεχρί κλπ., στην παράδοση της Ευρώπης, βλ. ΜΟΝΤΑΝΑΡΙ 1997, 69-73.

³¹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 210.

το καλοκαίρι και το χειμώνα μέσα στα χιόνια ... Τη Λαμπρή δεν πηγαίναμε στην εκκλησία όλες μαζί, μια-μια ή δυο-δυο. Εγώ με την Ανθούλα, η Γίτσα με τη Χαρίκλεια, γιατί δεν είχαμε πολλά παπούτσια και φουστάνια. Και φοράγαμε τα ίδια. Αλληνής της έρχονταν μικρά, αλληνής μεγάλα, βολευόμασταν ...».³²

Εκτός από τη στέρηση και την αβεβαιότητα της τροφής, των αναγκαίων υλικών αγαθών (παπούτσια, ρούχα), η στέρηση του νερού, η άντληση και η μεταφορά του από τις φυσικές πηγές στο σπίτι, αποδίδεται στις αφηγήσεις τους με την ιδιαίτερη χρωματικότητα της καθημερινής επίμοχθης περιπέτειας: «Νερό πουθενά. Πηγαίναμε όλη νύχτα στα πηγάδια. Ποιος να πρωτοπιάσει σειρά! Δρόμος πουθενά, και να το κουβαλάμε στην πλάτη, πενήντα κιλά, με την μπουτσέλα ...».³³

«Νερό στο σπίτι δεν είχαμν. Βάλε πόσο νερό έπρεπε να κουβαλάω από τα πηγάδια! Να πλύνω, να μαγειρέσω, να ξεσκατώσω τέσσερα παιδιά! Η πλάτη μου είχε πάθει μεγάλη ζημιά. Έπαθα και ξηρά πλευρίτη από το βάρος και από το νερό που χυνόταν πάνω μου κάθε μέρα».³⁴

Το παρόν τους, με τη διαφοροποιημένη πραγματικότητα των σύγχρονων εμπειριών της τεχνολογίας έρχεται ετεροχρονισμένα –και ανώφελα πια– στη ζωή τους: «Νερό το χωριό δεν είχε, καθόμασταν όλη νύχτα σε μια βρυσούλα, έσταζε λίγο-λίγο, για να γεμίσουμε, με τη σειρά, τα τσουκάλια. Το νερό ήρθε το 2006. Και πολύ. Μα μείναμε μόνο είκοσι άτομα. Όλοι πάνω από εβδομήντα χρονών. Κανένας νέος! Τι να το κάνουμε τώρα τόσο νερό;».³⁵

Επανέρχομαι στην επαναλαμβανόμενη βασανιστικά στις αφηγήσεις τους έννοια του μόχθου: Ο μόχθος –μέχρι τα όρια υπέρβασης της βιολογικής ανθεκτικότητας– καταγράφεται ως κοινό βίωμα αδιαφοροποίητο, με κριτήριο την κοινωνική κατάταξη του νοικοκυριού, στις αφηγήσεις των γυναικών της περιοχής. Οι τονικότητες της δραματικής ανάκλησης του βιώματος επικαλύπτουν το εξισοροπητικό βίωμα της χαράς, της εναλλακτικής περιοδικότητας ευτυχίας και πόνου: ένα ασυμφιλίωτο πλέγμα συναισθηματικών και ψυχολογικών αντιρροπήσεων, όπου ωστόσο το πρώτο απορροφάται στη μνήμη από την ιδιάζουσα ένταση μιας μακρόβιας εγγραφής του δεύτερου.³⁶ Πλούσιες ή φτωχές οι γυναίκες της αφήγησης, «αρχόντισσες» ή εργάτριες στον ξένο κλήρο έχουν να μοιραστούν την εμπειρία του βιώματος του αγροτικού μόχθου. Η ύπαρξη μεγάλης ιδιοκτησίας δημιουργεί προνομιακή θέση ισχύος της οικογένειας στην κοινωνική στρωματογραφία με τις ανάλογες βεβαιότητες στη διασφάλιση της επιβίωσης και την περιγεγραμμένη στα όρια της αγροτικής ζωής ευπορία αλλά δεν απαλλάσσει τα μέλη της από τις εμπειρίες των σκληρών αγροτικών εργασιών, συναρτημένων με τις παραδοσιακές στρατηγικές επιβίωσης. Ο μόχθος κατασκευάζει το κάτοπτρο της αλληλοαναγνώρισης, πέρα από τις ταξικές περιχαρακώσεις και συγκροτεί τη συνειδητοποιημένη ταυτότητα και το ήθος μιας αλληλεγγύης της εργασίας και των ιδεολογικών της προβολών: «Εγώ, είπα, είμαι με το μέρος των φτωχών. Εργάτρια είμαι και εγώ».³⁷ Σε χαρακτηριστική αυτοβιογραφική αφήγηση εύπορης τσελιγκοπούλας παρακολουθούμε τη διαλεκτική αντιθετικών ιδεολογικών θέσεων, που προκύπτει από τη διαφορετική πρόσληψη της φτώχειας, καθώς και το μηχανισμό με τον οποίο παράγεται και λειτουργεί η κοινωνική συνείδηση: «...Οι γυναίκες των φτωχών άρμεγαν

³² ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 297, και ανάλογη περιγραφή από άλλη αγρότισσα, 222.

³³ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 58.

³⁴ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 71.

³⁵ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 299.

³⁶ Ο Ο. Lewis σημειώνει: «Η ενασχόληση μ' εκείνο που βασανίζει τους ανθρώπους είναι σημαντικότερη από τη μελέτη εκείνου που τους ευχαριστεί, διότι οδηγεί σε πιο παραγωγική κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης ...», βλ. LEWIS 1970, 252· PLUMMER 2000, 110.

³⁷ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 266.

τα πρόβατα, ξύπναγαν μέσα στη νύχτα για το σκάρο, πότε άρρωστες, πότε γκαστρωμένες με την κοιλιά στο στόμα ... Και τι δεν έκαναν οι καημένες για να ζήσουν. Έλεγα στον πατέρα: κρίμα, ακόμα είναι λεχώνα, δεν σαράντισε! Και εκείνος έλεγε: τι να κάνει, αν δεν δουλέψει δεν θα φάει ... Και από τότε άρχισα να καταλαβαίνω πολύ καλά τι σημαίνει φτώχεια».³⁸

Κοινή εμπειρία υπερταξικότητας, η «σωματικότητα» του μόχθου: Το σώμα υπόκειται σε υπερβάλλουσα δοκιμασία καθώς οι αγώνες της καθημερινής ζωής και τα απρόβλεπτά τους διεξάγονται διμέτωποι: στις αγροτικές εργασίες, όπου η συμμετοχή των γυναικών σ' αυτές, δεν γνωρίζει φυλετικές διαφοροποιήσεις, ενώ η κατανομή είναι επιμερισμένη σε ρόλους και πρακτικές ρυθμισμένης συμπληρωματικότητας.³⁹

«Έκανα όλες τις δουλειές. «Δεν έμναισκε δουλειά που να μην την κάνω. Ακόμη και τοιχάρια έχτιζα, ασβεσταργίες, δεν ξεχώριζα αντρίκιες δουλειές. Όλα τα έκανα».⁴⁰

«Άντρες και γυναίκες σε όλες τις δουλειές. Στο ρύζι, εμείς θερίζαμε και αυτοί έδεναν τα δεμάτια και τα κουβαλούσαν».⁴¹

Δραματικά υπογραμμίζεται η απουσία των ανδρών: θάνατος, μετανάστευση, δημογραφικές στρατηγικές της επιβίωσης, δεινά που επιφέρουν οι εκτροπές της ιστορίας, προβληματικές καταστάσεις της ατομικότητας. Μια απουσία ισοδύναμη με την πλήρη αποδυνάμωση της οικογένειας, στην οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική της διάσταση.⁴² Και στην ενδοοικιακή σφαίρα ανάλογα εικονοποιείται η καθημερινότητα του γυναικείου μόχθου:

«Κι εμείς στις δουλειές του σπιτιού, μαγείρεμα, πλύσιμο στο ποτάμι. Μαζεύαμε ξύλα, ανάβαμε εκεί κοντά φωτιά, για να ζεστάνουμε νερό στο καζάνι, και κοπανούσαμε τα ρούχα με τον κόπανο. Κάναμε εργόχειρα, ράβαμε, κεντούσαμε, πλέκαμε ...».⁴³ Η μέριμνα και η αγωνία των παιδιών μέχρι να ενταχθούν από την πρώτη παιδική ηλικία στις αναγκαστικές στρατηγικές της επιβίωσης. Πρόκειται για μια τεχνογνωσία της επιβίωσης που συγκροτείται από το κληρονομημένο διαγενεακά κεφάλαιο των πρακτικών και της ένταξης του ανθρώπινου κεφαλαίου σ' αυτές,⁴⁴ οργάνωση συλλογικότητας με την οποία καταπολεμείται η φτώχεια.⁴⁵

«Οι κοπέλες δούλεψαν στα χωράφια. Οι μεγάλες όργωναν κιάλας με τ' άλογα. Όλα τα παιδιά δούλεψαν ...»⁴⁶ ενώ η διάρκεια, οι δυσάρεστες επιπλοκές ή οι απρόσμενες ανατροπές υπογραμμίζονται στις συναισθηματικές εκφορές του αφηγηματικού λόγου τους.

Ο γάμος, μια ακόμα εμπειρία αγώνα

Μακρότερες και λεπτομερέστερες είναι οι αφηγήσεις που αποκαλύπτουν το νατουραλιστικό σκηνικό μόχθου στα πλαίσια της συζυγικής οικογένειας όπου ευκρινέστερα αναδύονται και τα σημαίνοντα υποκείμενα με τους αντίστοιχους συνεκτικούς ή αποδομητικούς ενδοοικογενειακούς ρόλους τους. Εκτενείς οι αναφορές στο γάμο, σταθμό στο πέρασμα των γυναικών προς

³⁸ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 265.

³⁹ Βλ. HANDMAN 1987, 247-276· ΚΟΥΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2006, 357-360· ΚΟΥΙΔΑ 2006, 379-382.

⁴⁰ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 222.

⁴¹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 37.

⁴² Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 61-72.

⁴³ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 265.

⁴⁴ Βλ. ΚΟΥΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 1998, 353-365.

⁴⁵ Βλ. ΠΙΖΑΝΙΑΣ 2002, 114.

⁴⁶ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 266.

την ατέρμονα ενηλικότητα: την επιλογή του συζύγου με προξενιά από την οικογένεια, τον πατέρα ή και τους δύο γονείς, τα αδέρφια ή συγγενείς από τον ευρύτερο συγγενικό κύκλο,⁴⁷ που ορίζουν και τα κριτήρια των επιλογών τους: το όνομα της οικογένειας και του υποψήφιου γαμπρού, η γεωγραφική εγγύτητα, η περιουσία: Εδώ αποκαλύπτονται, ωστόσο, οι ιδιαίτερες ψυχολογικές και συναισθηματικές διαπλοκές του προξενιού, που μεταμορφώνουν συχνά την ανοίκεια πράξη αναγκαστικής συναίνεσης του υποκειμένου σε διαφυλική εγγύτητα, ακόμα και σε ερωτική προσέγγιση προσφέροντας απαντήσεις στα σύγχρονα αστικά ήθη και την ανθρωπολογία τους γύρω από τον έρωτα και το γάμο.⁴⁸

«Εικοσιπέντε χρονών παντρεύτηκα. Από προξενιά. Ήταν από την Κρασιά. Στο χωριό δεν υπήρχαν γαμπροί, γιατί και η μάνα και ο πατέρας ήταν από κει και το χωριό μικρό και όλοι ήμασταν συγγενείς. Όλα ήταν ξαδέρφια μου. Το προξενιά το 'κανε ο μπάμπας μου, αδερφός της μάνας μου. Ο Στέλιος ο γαμπρός ήταν πάρα πολύ ωραίος. Όταν εγώ τον είδα, τρελάθηκα!».⁴⁹ Σε απολογιστικούς, ωστόσο, μονολόγους του επιλόγου της ζωής, αναθεωρούνται τα φαινόμενα κριτήρια της άωρης νεότητας (η εξωτερική ομορφιά, η ανδρική γοητεία) κάτω από το πρίσμα της εμπειρίας και την ευσταλή σοφία της ωριμότητας, καθώς υπόρρητα συνθέτει αξιολογικά τις προτεραιότητες της συζυγικής αρμονικής συνύπαρξης μέσ' από το αρνητικό βίωμα:

«Πέρασα κακιά ζωή. Δεν είχα άντρα εγώ. Δεν μολογιούνται αυτά που πέρασα. Πάντα ήθελε να κάνει το δικό του ... Δεν με λογάριαζε! Δεν συμφωνάγαμαν. Εγώ ήμουν πιο έξυπνη και του έλεγα έτσι κι έτσι, αυτός έλεγε όχι. Ήθελε να γίνεται το δικό του. Δεν λέω, λοξοκοίταγε κιόλας ... Στο χορό έμπαινε μόνος του. Εμένα δεν μ' έπαιρνε ... Να μην με δει χτενισμένη και ωραία ντυμένη ... Μούφερνε τους μουσαφिरαίους χωρίς να με ειδοποιεί ... Απ' όταν παντρεύτηκα δεν πήγα πουθενά, πουθενά. Όλο σπίτι και δουλειές, δουλειές. Μια ζωή δουλειές κι ευθύνες...».⁵⁰

Στο μεγαλύτερο βαθμό οι αφηγήτριες υποτάσσονται στα ηθικά και κοινωνικά περιγράμματα της εποχής τους, στην τάξη που αυτή ορίζει για το φυλετικό τους στερεότυπο: τη συστολή και τη σεμνότητα, την υπακοή στη βούληση του πατέρα πριν, του συζύγου μετά, τον εκούσιο αυτοπεριορισμό για την προστασία της οικογενειακής τιμής. Διατηρούν, ωστόσο, μια διαυγή κριτική στάση και έλλογη συνομιλία με τα ήθη της εποχής, και αυτό συνιστά τη δραματικότητα της υποκειμενικότητας, στη σύγκρουσή της με τον εξαντικειμενισμένο κόσμο. Δραματικά τονίζεται το βίωμα της συζυγικής απαρέσκειας, η διάσταση ανάμεσα στην ατομική επιθυμία, την προσδοκία της νεότητας και την κατεστημένη γονεϊκή και κοινωνική λογική. Ο διά βίου εγκλεισμός σε μιαν ανεπιθύμητη συζυγία υπογραμμίζει τις ιδιαίτερες πτυχές, τη φύση των συμβιβασμών στον αγώνα της επιβίωσης⁵¹ και συντάσσει την εμπειρική βιοθεωρία των προϋποθέσεων της συνύπαρξης εγκιβωτισμένες μέσα σε επιγραμματικές, αποφθεγματικές αποφάνσεις: «Μετά έρχονται τα π'λια», «Παπούτσι από τον τόπο σου κι ως είν' και μπαλωμένο», «Η ζωή περνάει με άνθρωπο, δεν περνάει με πλούτη»:

«Παντρεύτηκα με προξενιά. Όχι δεν τον ήθελα. Δεν τον είχα στην όρεξη να τον πάρω. Δεν τον είχα στο μυαλό μου. Είχα κι άλλα καλά προξενιά. Δεν μ' έδινε ο πατέρας, γιατί ήταν μακριά. Ήταν ένα παπαδοπαίδι, με είδε και του άρεσα όταν πήγα να στεφανώσω κάποιον στο χωριό μου. Ήρθαν τέσσερις-πέντε φορές και με ζήτησαν. Μετά βαρέθηκα. Εγώ στεναχωριό-

⁴⁷ Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1984, 47-52· ΨΥΧΟΓΙΟΣ 1987, 129-133.

⁴⁸ Βλ. ΒΡΕΤΤΟΣ 2001· ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2009.

⁴⁹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 67.

⁵⁰ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 72.

⁵¹ Βλ. ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 1998, 227-238.

μουν δεν ήθελα κανέναν. Άκουσα τον πατέρα. Παντρευτήκαμε σε δεκαπέντε μέρες. Καλύτερα είναι να γνωριστείς και μετά να παντρευτείς».⁵²

Αντίθετα, η αντίσταση στην κατεστημένη πραγματικότητα και στις κοινωνικές προκαταλήψεις, η «επανάσταση» της ατομικότητας στο ερωτικό, συναισθηματικό πεδίο, εμπεριέχει την κριτική πρόσληψη της προκατάληψης, την άσκηση της ατομικής ευθύνης και τη δοκιμασία των όποιων ανεπιθύμητων παρενεργειών της. Η ανάπτυξη ατομικής συνείδησης λειτουργεί ως κάθαρση στον απόλυτο κοινωνικό καταναγκασμό:

«Ερωτεύτηκα και έφυγα από το σπίτι. Κλέφτηκα. Δεν ήθελαν αυτόν τον γάμο ούτε οι γονείς μου ούτε οι γονείς του. Γιατί ο αδερφός του είχε παντρευτεί την πρώτη μου ξαδέρφη! Αυτό όμως δεν ήταν απαγορευμένο, ούτε από τον νόμο ούτε από την εκκλησία. Έτσι όμως ήταν τα μυαλά εκείνη την εποχή. Στεφανωθήκαμε στην Παραμυθιά. Μόνο μια ξαδέρφη μου ήρθε ... Πέρασα πολύ καλά σε τούτο το σπίτι. Είχα πολύ καλόν άντρα. Ήμασταν πολύ αγαπημένοι».⁵³

Ειδικότερες αυτοβιογραφικές αναφορές των γυναικών στα πεθερικά στα όρια της ανδροκρατικής πατριαρχίας.⁵⁴ Στερεότυπη η λαογραφική και κοινωνιολογική θεώρηση του ρόλου των πεθερικών στο μοντέλο της ανδροπατροτοπικής συνοίκησης: του πεθερού σε σχέση με την οικονομική διάσταση της θέσης του στο νοικοκυριό και τα κληρονομικά καθιερωμένα, της πεθεράς με την κυριαρχική θέση της στο ενδοοικιακό σύμπαν των διανθρώπινων σχέσεων, το ανάπτυγμα και την άσκηση των σχέσεων εξουσίας, τη συνείδηση που διαμορφώνουν στο σπίτι και στην εργασία.⁵⁵ Οι εξομολογητικές, ωστόσο, αυτοβιογραφικές καταθέσεις των γυναικών της Πρέβεζας αντιστρέφουν κατά το μάλλον την αντιπαλότητα σε βιώματα αλληλεγγύης και ανθρώπινης κατανόησης, ορίζοντας παράλληλα τις κλίμακες των ενδοοικιακών αξιών: αγάπη, κατανόηση, ομόνοια (έλλειψη γκρίνιας). Δεν μαρτυρούνται, παρά σπάνια, οι ιεραρχίες και η τάξη των διανεμημένων στο εσωτερικό της οικογένειας κατανομών, οι φανερές ή νοούμενες αντιθέσεις και οι απότοκες συγκρούσεις. Ό,τι περισσότερο αποτυπώνεται είναι ένας συναισθηματικός κόσμος ηθικών παρεπόμενων της κοινής ζωής μέσα στη σκληρότητα της βιοπάλης, όπου η αλληλέγγυα στάση των πεθερικών –της πεθεράς ευκρινέστερα και συχνότερα– η επίδειξη κατανόησης και συμπαράστασης, έμπρακτης βοήθειας και ψυχικής ταύτισης, συσπειρώνει τις οικογενειακές δυνάμεις για τη συγκρότηση μιας ενδοοικογενειακής συνεκτικότητας, αναγκαίας συνθήκης στη διαχείριση της δεινής πραγματικότητας:

«Είχα πολύ καλά πεθερικά. Ήμουν πολύ ευχαριστημένη. Βοήθαγαν πολύ σε όλες τις δουλειές, και πιο πολύ που μου κράταγαν τα παιδιά. Να δεις τον πεθερό μου ζαλικωμένο στην πλάτη την σαρμανίτσα με το μωρό και ποδαρόδρομο για το Ζαγόρι! Δεν έχω κανένα παράπονο από τα γερόντια. Σαν μάνα και πατέρα ...».⁵⁶

«Είχα πολύ καλόν άντρα. Ήμασταν πολύ αγαπημένοι. Ποτέ δεν μάλωσα ούτε με τα πεθερικά ούτε με τα κουνιάδια ...».⁵⁷

«Βρήκα πεθερά πολύ καλή. Τον πεθερό μου τον είχαν κάψει οι Γερμανοί μέσα στο σπίτι, ήταν άρρωστος. Βρήκα κουνιάδα δεκάξι χρονών και κουνιάδο που σπούδαζε στο γυμνάσιο της Παραμυθιάς. Είχαμε και δύο γίδες και πρόβατα, που τα πουλήσαμε μετά για να παντρευτούμε την κουνιάδα μου ...».⁵⁸

⁵² Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 300.

⁵³ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 222.

⁵⁴ ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1984, 52-57.

⁵⁵ Βλ. σχετικά ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1984, 54-57· ΨΥΧΟΓΙΟΣ 1987, 97-112.

⁵⁶ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 186.

⁵⁷ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 222.

⁵⁸ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 239.

«Με την πεθερά μου ζήσαμε δεκαεφτά χρόνια. Πέρασα πολύ καλά. Ήμασταν φίλες, σαν μάνα με κόρη».⁵⁹

Στις εκλογικεύσεις τους, γεφυρώνουν τη διάχυτη αντίληψη και διαχρονική εμπειρία των δυσαρμονικών σχέσεων νύφης και πεθεράς⁶⁰ με την ατομική πρόσληψη μιας αντίδοτης λαϊκής φιλοσοφίας, πουπραϋνει τη διανθρώπινη επικοινωνία καθώς αυθόρμητα λειτουργεί η ψυχολογική κατάσταση της ενσυναίσθησης, η λειτουργία της αιτιολογημένης κρίσης:

«Οι μεγάλοι δεν ζητούν πολλά πράγματα. Τον τρόπο τους θέλουν κι αυτοί ...».⁶¹

«Βρήκα πεθερά και δύο κουνιάδες, πήγαιναν στο σχολείο ακόμα. Η πεθερά ήταν και καλή και αχαμνή. Άμα την πείραζε κανένας, ξέσπαγε σε μένα! Ε, καλή ήταν, τι να σου κάνει; Είχε μείνει χήρα τριάντα χρονών ...».⁶²

Τις συνήθειες και κοινές συνθήκες της αγροτικής ζωής και τη σκληρότητα της άσκησής της χρωματίζουν δραματικά αλλά και με μια φιλοσοφική εκλογίκευση και ηθική ανωτερότητα έκτακτες και δυσάρεστες περιπλοκές της ζωής: η ασθένεια, ο θάνατος και οι συνακόλουθες καταστάσεις κοινωνικής αποδυνάμωσης, που συνεπιφέρουν και επίταση της φτώχειας: η χηρεία, η ορφάνια. Στις τελευταίες, πέρα από τις αναπόφευκτες υλικές και συναισθηματικές στερήσεις που επιφέρει ο θάνατος υποβάλλεται και επιβάλλεται ενδοοικογενειακά, σαν ιδιότυπο «ήθος του πένθους» στην παραδοσιακή αγροτική οικογένεια, η τεχνητή επίρρωση του πόνου με χειρονομίες στερητικές του σώματος συνυφασμένες με μιας θρησκευτικής αγωγής τις απαγορεύσεις και το τυπικό. Πρόκειται για μιαν ηθική σμίκρυνσης της απόστασης που χωρίζει τις χαρές των ζωντανών δεμένες με την υλικότητα της υπόστασής τους από τον απόλυτα στερητικό κόσμο των νεκρών,⁶³ ελληνοκεντρική στην κοσμοθεωρησιακή της προσέγγιση, αντίληψη.

«Η μάνα μου ήταν φτωχιά και χήρα. Τη Σαρακοστή δεν με άρταινε, με κράταγε και μένα, δηλαδή δεν μου έδινε γάλα, τυρί, κρέας. Πέντε-έξι χρονών παιδάκι. Πήγα μια μέρα στα πρώτα μου ξαδέρφια και είδα να τρων γάλα. Α! μάνα της λέω όταν γύρισα. Τι θες παιδί μου μου λέει. Γιατί, μάνα, ο Θωμάς με τη Διονύσα τρων γάλα και μένα δεν μου δίνεις; Α, παιδί μου αυτά έχουν πατέρα και συ δεν έχεις ...».⁶⁴

Χαρακτηριστικό των αυτοβιογραφικών καταθέσεων των υποκειμένων: Τα αφηγηματικά γεγονότα που σμιλεύουν το ταλαιπωρημένο πορτρέτο της βιοπάλης και τον νατουραλισμό των συνθηκών εργασίας στο αγροτικό και κτηνοτροφικό περιβάλλον μαζί με τις προεκτάσεις του στα γυναικεία έργα της οικιακότητας και τις δραματικές επιπλοκές της ζωής τους, ανακαλούνται

⁵⁹ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 268.

⁶⁰ Στη δική της αφήγηση ζωής, η Σοφία, 72 χρονών (Καμπή Φιλιππιάδας), αναφέρεται στη σκληρή πραγματικότητα που βίωσε στη συνοίκηση με την πεθερά: «... Τότε οι πεθερές παίρνανε τις νύφες για σκλάβες, όχι για βοήθεια. Όταν παντρευτήκα, η πεθερά είχε τεσσάρων χρονών παιδί! εγώ το μεγάλωσα. Εγώ το ξεκίνησα για το σχολείο. μέχρι τις εννιά το πρωί, η νύφη έπρεπε να αρμέξει τις γελάδες, να τις ταΐσει, να ετοιμάσει τα παιδιά. Και από όταν με έμαθε να κάνω και μπομπότα αυτή δεν μάλαξε τίποτα. Και να τρέχω και στα χωράφια και να έχω και την γκρίνια της ... Οχτώ χρόνια έμεινα μαζί τους (με τα πεθερικά), τράβηξα του Ιησού τα πάθη ...», ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 328-329. Σε έρευνα που πραγματοποιήσαμε με δείγμα γυναικείου αγροτικού πληθυσμού των χωριών της Λευκάδας (1997-1999) παρατηρείται συναίνεση των υποκειμένων της έρευνας σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις τους για την αρνητική επίδραση άλλων προσώπων στη ζωή των συζύγων. «Καλύτερα να ζούνε χώρια για να μην μπερδεύεται τρίτος στη ζωή του ζευγαριού», «Στους δύο τρίτος δε χωρεί», «Πιστεύω ότι το ζευγάρι πρέπει να μείνει μόνο του για να αντιμετωπίζει τα προβλήματά του όπως αυτό νομίζει σωστό», βλ. ΚΟΥΪΔΑ 2006, 357-358.

⁶¹ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 268.

⁶² ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 57.

⁶³ Για το θάνατο και την αντιμετώπισή του στην αγροτική κοινότητα, βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1986, 64-68. Για την ιστορία των νοοτροπιών που σχετίζονται με το θάνατο, σε έναν ολιστικό καμβά συνθετιμένο, βλ. ΑΡΙΕΣ 1997· 1999-1988.

⁶⁴ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 65.

σε δύο αλληλοδιεισδύοντα επίπεδα: της παράθεσης των γεγονότων και των νοητικών εκλογικεύσεών τους.⁶⁵ Το τι γινόταν και γιατί γινόταν είναι ο συσχετικός άξονας που καταγράφει και ερμηνεύει το παρελθόν ενώ συχνά το αντιπαραθέτει στην εξελικτική διαδρομή του παρόντος: την τονισμένη αντίθεση ανάμεσα στο παρελθόν τους, ψυχολογικά κατασταλαγμένο στην κιβωτό της μνήμης, και το παρόν που πραΰνει τη ζωή και την προσδοκία με την ήσυχη πια ενατένιση του βραχέος απολογητικού χρόνου.

Η Πρέβεζα στα «όνειρα» των γυναικών της υπαίθρου

Στις αφηγήσεις των γυναικών, όπως είδαμε, εικονοποιείται η πραγματικότητα της υπαίθρου, εμφαντικά η τραχύτητα των συνθηκών εργασίας στον αγώνα με τη γη.⁶⁶ Η ζωή περιχαράκωνεται μέσα στα όρια των καταναγκασμών της επιβίωσης που προσδιορίζουν και τις προσδοκίες, τα χαμηλότονα όνειρα των γυναικών: η υπέρβαση της στυγνής φτώχειας, το μεγάλωμα των παιδιών, μια καλύτερη μοίρα για τα παιδιά, η αύξηση της γης και η απομάκρυνση, αν το φέρουν οι καιροί, από του χωριού την αμείλικτη ζωή. Οι εμπειρίες τους είναι αυθεντικά σπαράγματα του αγροτικού χώρου, όπως βιώνεται στις διαδρομές της ζωής τους. Η πόλη συνιστά την υπέρβαση της αιχμαλωσίας, τη νοητή, φαντασιακή απόδραση στον κόσμο που οι άνθρωποι δεν βασανίζονται ή τουλάχιστον δεν βασανίζονται τόσο, που έχουν χρόνο ελεύθερο για τον εαυτό τους, που ψωνίζουν έτοιμα πράγματα από τα μαγαζιά σε αντίθεση με τον δικό τους ατελεύτητο μόχθο να αποσπών από τη γη τα αναγκαία για την επιβίωσή τους.⁶⁷ Η πόλη κατασκευάζει τις περίσσιες ανάγκες των ανθρώπων, όσες εκφεύγουν από τη στοιχειώδη χρεία για την επιβίωση, και η πόλη τις πραγματώνει με τις δυνατότητές της να εισάγει, να εκθέτει, να διαθέτει.⁶⁸ Η πόλη έχει κίνηση, έχει ανώτερη ζωή, κέντρα διασκέδασης, έχει νερό και φως. Αυτή η εικονοποιία –σε ηχηρή αντίστιξη με τη βιωμένη δική τους αγροτική πραγματικότητα– ανταποκρίνεται στο δυϊσμό πόλης-υπαίθρου και στη θεωρητική του θεμελίωση, όπου τα κριτήρια αστεακότητας υπερβαίνουν τα όρια των πληθυσμιακών μεγεθών εστιάζοντας σε οικονομικές, κοινωνικές και ευκρινείς πολιτισμικές παραμέτρους.⁶⁹

Η Πρέβεζα –η κοντινότερη αστική διέξοδος στις περιοδικές τους ανάγκες– είναι η πόλη που αναφέρεται περιθωριακά στις αφηγήσεις τους, καθώς δεν έχουν την πλούσια βιωμένη εμπειρία της μονιμότητας σ' αυτήν, αλλά τη συνδέουν με περιστασιακά γεγονότα της ζωής τους, ευχάριστα ή δυσάρεστα, και ανάγκες που εκφεύγουν από τις δυνατότητες της υπαίθρου για να αντιμετωπιστούν. Επτά συνολικά αναφορές στην πόλη της Πρέβεζας στις οκτώ αυτοβιογραφικές αφηγήσεις των γυναικών της υπαίθρου, που έμμεσα απευθύνονται στις διοικητικές και θεσμικές υποδομές της πόλης μέσα από την εξυπηρέτηση έκτακτων περιστάσεων ή ζωτικών οικογενειακών αναγκών σε ζητήματα υγείας, εκπαίδευσης των παιδιών τους, εμπειριών κατάναλωσης και λιγότερο (μία αναφορά) σε επαγγελματικές εμπειρίες στο πεδίο των μικροαστικών επιτηδευμάτων.

⁶⁵ Βλ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ 2000, 310.

⁶⁶ Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1987, 129-132· ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2003β, 6· 2006, 356-357.

⁶⁷ Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1984, 25-39· επίσης ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ 2003.

⁶⁸ Βλ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ 2003· ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2009.

⁶⁹ Βλ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1993, 312-319. Για την πόλη και την αστική ζωή βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1989, 65-108.

«Έχω δώδεκα χρόνια που έπαθα έμφραγμα. Μόλις που το πρόλαβα. Πήρα τηλέφωνο μια γειτόνισσα, με πήγαν στην Πρέβεζα και έμεινα εννιά μέρες στην εντατική. Και γλίτωσα!». ⁷⁰

«... Κάναμε λάθος που δεν πήγαμε αμέσως στο νοσοκομείο στην Πρέβεζα. Πόναγε, διψούσε, δεν ένιωθε καλά ... Πάμε μετά στην Πρέβεζα. Βγάζει ακτίνες, του βρίσκουν δύο πλευρά σπασμένα και του βάζουν και ξένο αίμα ...». ⁷¹

«Τα παιδιά, ένα-ένα που μεγάλωναν, έρχονταν κι αυτά στο χωράφι. Ωσπου άρχισαν να φεύγουν για σπουδές στην Πρέβεζα πρώτα κι έπειτα στην Αθήνα ...». ⁷²

«Για ψώνια πάλιναν τα αδέρφια ή η μάνα στην Πρέβεζα ή στην Άρτα. Με τα πόδια μέχρι το Λούρο, και από κει πέρναγε ένα φορτηγό και τους έπαιρνε». ⁷³

«Ο γάμος έγινε στην Κρασιά. Με όργανα. Πολύς κόσμος. Κι εγώ με άσπρο νυφικό και πέπλο, και παπούτσια καλά. Έραψα και δεύτερο φόρεμα και μαντό και παλτό. Α! τάχαμαν αυτά, τάχαμαν! Τα ψώνια τα κάναμαν στην Πρέβεζα».

«Και κάπου-κάπου, Λαμπρή ή Χριστούγεννα θα ψωνίζαμαν και κανένα φορεματάκι, όχι πολλά πράματα. Δεν ήταν τα καλούδια που έχουμε τώρα. Για καλά παπούτσια φοράγαμαν τσαρούχια κόκκινα με φούντες μαύρες, μεταξωτές. Για βρακιά είχαμαν άσπρα πανιά και τα δέναμαν πίσω μπρος με λουρίδες ...». ⁷⁴

Έμμεσα σχηματοποιείται το όραμα της ευζωίας του φύλου τους –κάποτε σε αντίστιξη με τη βιωμένη αλήθεια της δυστοπίας τους– συνυφασμένο με της πόλης τις καταναλωτικές παροχές, τις ανέσεις, τις ψυχαγωγικές διεξόδους, την αναπτυγμένη αισθητική, την κουλτούρα της καλοπέρασης: που στις συλλογικές εγγραφές της δεν κερματίζεται σε επίπεδα, της ιστορίας, των πολιτισμικών και κοινωνικών της διαφορισμών: «...το καλό το φαγοπότι, τα ρούχα τα καλά ...», ⁷⁵ «... είπα ότι θα περάσω καλύτερες μέρες. Θα ντυθώ ωραία, θα φοράω τα καλά μου ρούχα, θα πηγαίνω στην εκκλησία. Να δω τον εαυτό μου να χαρώ. Να ξεφύγω από τη μιζέρια των Σαρακατσαναίων με τα πρόβατα. Το καλοκαίρι σκηνίτες στα Ζαγόρια και το χειμώνα στην Πρέβεζα». ⁷⁶ Εδώ, ωστόσο, η Πρέβεζα απεξαρτημένη από τα αστικά της «ψιμύθια», οργανώνεται στη σκέψη ως μέρος των ποιμενικών εποχικών μετακινήσεων, μιας επαναλαμβανόμενης δημογραφικής περιπέτειας, αναγόμενης στο αγροτικό πλαίσιο ζωής. «Το χειμώνα ζούσαμε στην Πρέβεζα και την άνοιξη ανεβαίναμε στα βουνά. Όλον τον καιρό φορτώναμε τα ζώα στα φορτηγά και πηγαίναμε μέχρι το Καπέσοβο. Και μετά με τα πόδια ...». ⁷⁷

Οι παραπάνω επιγραμματικές διατυπώσεις, αν και καλύπτουν διαφορετικές φάσεις στη φυσιογνωμία της πόλης της Πρέβεζας, σε ό,τι αφορά τα οικιστικά, οικονομικά και κοινωνικά της χαρακτηριστικά. ⁷⁸ Εντούτοις η αφηγηματική λιτότητα των υποκειμένων δεν αποτυπώνει ούτε καν υπαινικτικά πτυχές της ιστορικότητας, της κοινωνικής στρωμάτωσης, της ανθρωπολογίας ή της κουλτούρας των κατοίκων της. Σε μιαν αναφορά, ωστόσο, αγρότισσας που παντρεύτηκε μικροεπιτηδευματία (ράφτη), γίνεται ευδιάκριτη η συλλογική αντίληψη για τα εκλεπτυσμένα και «εξελιγμένα» ήθη της πόλης γενικά, της Πρέβεζας ειδικότερα, σε σχέση με τον

⁷⁰ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 240.

⁷¹ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 270.

⁷² ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 268.

⁷³ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 67.

⁷⁴ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 68.

⁷⁵ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 69.

⁷⁶ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 270.

⁷⁶ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 268.

⁷⁷ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 266.

⁷⁸ Για την πόλη της Πρέβεζας και τις μεταμορφώσεις της στο χρόνο, βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991.

τραχύ χαρακτήρα και τη γενικότερη υστέρηση της ζωής στην ύπαιθρο. Η πόλη δεν νοείται στο συλλογικό ασυνείδητο απλώς ως ιδιαίτερη υλική-χωρική και οικονομική οντότητα αλλά ως ιδεατή ενότητα πολιτισμικών στοιχείων που συμπυκνώνουν τη φιλοσοφία της αστικότητας και συνδιαμορφώνουν τις ιδιαίτερες εκφράσεις της αστικής ανθρωπολογίας: στο ντύσιμο, στις συμπεριφορές, στους τρόπους, στις αντιλήψεις, τα αστικά σε σχέση με τα αγροτικά ήθη.⁷⁹ Πρόοδος-καθυστέρηση είναι το διχαστικό σχήμα στο οποίο επιγραμματικά συντίθενται οι αντιθετικές δομές πόλης-υπαιθρου και προσδίδουν τις αντίστοιχες περιγραφικές ταυτότητες στους κατοίκους τους. «(Ο άντρας μου) είχε ζήσει και στην Αθήνα, όπου έμαθε να ράβει, και στην Πρέβεζα. Ήταν πιο εξελιγμένος από μένα ...».⁸⁰

Τόπος διαχρονικής αναζήτησης η πόλη, σμιλεμένος με το όραμα της καλύτερης ζωής, απαλλαγμένη από τον άφιλο αγροτικό μόχθο, κατακτάται –συνήθως– επιλογικά στη ζωή και με την εξελικτική γραμμή από τη μια στην άλλη γενιά (που σημαίνει και δημογραφική κινητικότητα προς την πόλη). Η εμπειρία της πόλης για τις ίδιες έχει απολέσει τώρα τη μαγεία των υποσχέσεων, τη χρωματικότητα των απολαβών, κρατώντας την αλήθεια της μελαγχολικής ξεκούρασης, της διαφορετικής στέρησης (ανθρώπων, δυνάμεων), τόσο συμβατής άλλωστε με της βιολογίας το ρυθμό: «Το 1982 πήραμε σύνταξη και ζούμε στην Πρέβεζα. Από τότε ξεκουράστηκα. Καλύτερη είναι η ζωή τώρα, αλλά γέρασα, είμαι μόνη ...».⁸¹

Τα όρια της προσδοκίας-Το ήθος της επιβίωσης

Η διανυγής άρθρωση του προφορικού λόγου⁸² των αυτοβιογραφούμενων, τόσο στο πραγματικό όσο και στο συμβολικό επίπεδο, αναδεικνύει την τελεολογία του αγώνα τους. Κι αυτής η ανάγνωση, μετατρέπει την ατομικότητα της εξομολόγησης σε κοινό προσδιοριστικό παράγοντα του βιώματος της αγροτικής βιοπάλης. Είδαμε παραπάνω ότι όλες οι πρακτικές της επιβίωσης –ιστορικά προσανατολισμένες στη διαχείριση των προβλημάτων της– έχουν επίκεντρο τις λειτουργίες και τη δομή της οικογενειακής ζωής, στην οποία και εναποτίθεται το πολιτισμικό κεφάλαιο της αγροτικής *ars vivendi* διαγενεακά. Στα πλαίσια της οικογένειας μορφοποιείται επίσης και το όραμα της ζωής, πέρα από τη διεκπεραίωση των αναγκών της καθημερινότητας, την εξασφάλιση της επιβίωσης, την απόκτηση ή την αύξηση του οικογενειακού κλήρου, την υπέρβαση της φτώχειας, τη διαχείριση του τυχαίου και απρόβλεπτου. Πρόκειται για το μακρόβιο ταξίδι στο νόημα του μόχθου τους, στις διαδρομές της προσδοκίας και στις ανταποκρίσεις της προς την πραγματικότητα, στην αναζήτηση του «χώρου» που σμιλεύεται και πραγματώνεται –ή ματαιώνεται– η προσδοκία, στην ανίχνευση των ανθρώπινων πόρων που καταβάλλονται ως τίμημα σ' αυτήν. Πρόκειται για την άσκηση μιας εντελούς και συνεπούς

⁷⁹ Βλ. ΒΡΕΤΤΟΣ 2001· ΚΟΥΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2009.

⁸⁰ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 71.

⁸¹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 59.

⁸² Για τη σημασία της προφορικής αφήγησης στην ιστορική επιστήμη, ήδη από το 19^ο αιώνα ο Jules Michelet έγραφε: «Όταν λέω προφορική παράδοση, εννοώ εθνική παράδοση, η οποία παρέμεινε γενικά διασκορπισμένη στο στόμα του λαού, στα λόγια που έλεγε και ξανάλεγε ο καθένας, αγρότες, κάτοικοι των πόλεων, γέροι, γυναίκες, ακόμα και παιδιά. Στις κουβέντες που μπορείς να ακούσεις όταν μπαίνεις το βράδυ σε μια χωριάτικη ταβέρνα, ή όταν συναντώντας κάποιο διαβάτη να ξεκουράζεται στο δρόμο πιάνεις συζήτηση μαζί του για τη βροχή, τις εποχές, και από εκεί περνάς στην ακρίβεια, στην εποχή του Αυτοκράτορα και καταλήγεις στον καιρό της Επανάστασης ...», βλ. THOMPSON 2000, 55.

λαϊκής φιλοσοφίας της ζωής που συνδέει την προσδοκία με το ήθος της επιβίωσης⁸³ κι αυτά με την άοκνη πράξη του αγώνα τους, μέσω του οποίου αίρονται πάνω από την παθητικότητα της αιχμαλωσίας στις συνθήκες: στη θέση των υποκειμένων που δημιουργούν, υπερβαίνοντας τα δεδομένα και τα έκτακτα, τις συνθήκες της ζωής τους. Είναι ευνόητο ότι ο χώρος του μύθου και της πραγματικότητας ορίζεται με βάση την οικογένεια, την πατρική αρχικά, τη συζυγική μετά το γάμο. Η προσδοκία με άξονα την ατομικότητα πλάθεται στην πατρική οικογένεια: και είναι τα όνειρα και οι προσδοκίες των γυναικών γύρω από το γάμο, τον άντρα που θα παντρευτούν, τη ζωή που θα ζήσουν μαζί του, την άρνηση της φτώχειας και της «κακοπέρας», ευάλωτες στην αναμέτρησή τους με την πραγματικότητα. Εικόνες μιας προσδόκιμης «ευτυχίας» που διαμορφώνεται στον αντίποδα της σκληρής εμπειρίας της παιδικότητας⁸⁴ στο πατρικό σπίτι. Τις τονικότητες των αντίστοιχων συναισθημάτων παρακολουθούμε στις αφηγήσεις τους όταν υφαίνουν τα όνειρα του γάμου τους μαζί με τα προικιά τους, αποκαλύπτοντας λαογραφικές, ανθρωπολογικές και ψυχολογικές πτυχές αδιευκρίνιστες στις συνήθειες επιστημονικές καταγραφές:

«Ήμουν παλιακιά κοπέλα, μ' άρεγαν όμως και τα τραγούδια και οι χοροί και τα πανηγύρια. Διάολος με μάτια ήμουν. Αλλά και η φαντασία μου πάντα προς το καλύτερο ήταν. Είχα αργαλειό. Έφτιαξα μια προίκα από το πάτωμα μέχρι το ταβάνι! Μαντανίες, φλοκάτες, απλάδια, κουβέρτες χοντρές ...».⁸⁵

«Μεγάλωσα. Ήθελα να φτιάξω ρούχα με μαλλιά από τα πρόβατα. Να τα κεντήσω να κάνω προίκα καλή. Να παντρευτώ. Πολλή δουλειά. Να πλύνω τα μαλλιά, να τα κάνω στα τσεκρίκια, τότε δεν υπήρχαν μηχανές, να τα βάψω, να κεντήσω στον αργαλειό. Και να κάνω καλύτερη προίκα εγώ και να τα κρύβω να μην τα βλέπουνε και τα ματιάζουνε...»⁸⁶

Στην προίκα αυτή, που υφαίνεται στον αργαλειό –έκφραση και της καλλιτεχνικής διάστασης των γυναικείων λαϊκών χειροτεχνημάτων– εναποτίθεται και υφαίνεται μαζί με το μάλλινο, λινό, βαμβακερό ή μεταξένιο υφάδι και ο χαρίεις μύθος, της δεμένης με το στημόνι, ονειροφαντασίας των γυναικών για το γάμο.⁸⁷ Η σχέση τους υπερβαίνει ασύμμετρα την όποια υλική τους αξία όπως και την υπέρτερη οικονομική αξία άλλων υλικών πραγμάτων. Είναι χαρακτηριστική και αποδίδει τη συναισθηματική σχέση της ανύπαντρης κοπέλας με το χειροποίητο από την ίδια προικιό της, το παρακάτω αφηγημένο στιγμιότυπο:

«Σε πέντε μέρες, ένα βράδυ, πήγε ο Στέλιος στο χωριό, είχαν φύγει οι Γερμανοί, τα βρήκε όλα καμένα ... Πάω στο καταφύγιο. Τι να δω! Μια λουρίδα μισοκαμένη από την καλύτερη μαντανία, που την κένταγα στον αργαλειό ένα ολόκληρο μήνα! Βάζω μια φωνή μέχρι τον ουρανό! Μαζεύτηκαν οι γυναίκες ... Δεν θέλω κανέναν, έλεγα, μόνο τη μάνα και τ' αδέρφια μου που τάφτιαχναν ... Ο κόσμος έλεγε: Πώς δεν αυτοκτόνησε αυτή η γυναίκα; Τόση προίκα! Και νιόπαντρη!».⁸⁸ Και καθώς οι συλλήψεις του φαντασιακού έρχονται να αναμετρηθούν με το ρεαλισμό της πραγματικότητας:

«Εικοσιπέντε χρονών παντρεύτηκα. Από προξενιό. Ο Στέλιος ο γαμπρός ήταν πάρα πολύ ωραίος. Όταν εγώ τον είδα τρελάθηκα! Όταν θα γινόταν η δουλειά ήρθαν στο σπίτι με το γαμπρό δεκαπέντε άτομα. Μπήκαν μέσα, πήγα κι εγώ με το δίσκο, τους χαιρέτησα, τους κέρασα, και μετά από λίγο έφυγαν. Μετά εμείς κάναμαν ένα χαρτί που έλεγε πόση προίκα είχα: Δεκα-

⁸³ ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2006, 360-363.

⁸⁴ ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 1998, 322-329· 2003β, 173-210.

⁸⁵ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 66.

⁸⁶ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 299.

⁸⁷ Βλ. ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ 1999.

⁸⁸ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 69-70.

πέντε στρέμματα, τριανταπέντε σφαχτά γίδια και πρόβατα, κομό, μπαούλα, σιφονιέρες, ταψιά, τηγάνια, κατσαρόλες, απλάδια, φλοκάτες, μαντανιές, στρώσες, ρούχα ... Φτιάξαμαν τη νότα, έτσι λέγανε αυτό το χαρτί, και τη στείλαμαν να τη δουν. Αν τους αρέσει η νότα ... εντάξει! Όλα καλά. Αν όχι, τη γύριζαν πίσω. Έγινε η δουλειά και σ' ένα χρόνο παντρευτήκαμαν ... Ο γάμος έγινε στην Κρασιά. Με όργανα. Πολύς κόσμος. Κι εγώ με άσπρο νυφικό και πέπλο, και παπούτσια καλά. Έραψα και δεύτερο φόρεμα και μαντό και παλτό ...».⁸⁹

Οι ανατροπές του ονείρου και οι εκλογικεύσεις του συμπυκνώνονται σε αποφθεγματικές ρήσεις που συνδέουν το χρόνο της προσδοκίας με την άωρη νεότητα και το χρόνο της σύνεσης με την ενηλικίωση που προσφέρει η διάσταση της στυγνής πραγματικότητας αποδομώντας κριτήρια και αξίες της ουτοπίας του ονείρου: «Μετά έρχονται τα π'λιά ... μετά έρχεται ο νους και καταλαβαίνεις. Λες καμιά φορά „παπούτσι από τον τόπο σου κι ας είν' και μπαλωμένο“. Και είναι και σωστό. Τι τάθελα εγώ τα κατσαρά μαλλιά;».⁹⁰

Ένας μονόλογος συγκρίσεων ανάμεσα στο ήθος δύο διαφορετικών κόσμων και αντίστοιχων νοοτροπιών: του δικού της, το παρελθόν, που προσδιόρισε την τροχιά του βίου κι έπλασε το βίωμά της και το παρόν, το οποίο θεάται ως αλλότριος τιμητής του: «Αν ήταν η εποχή που είναι τώρα, που γνωρίζονται τα παιδιά με τις κοπέλες, δεν πάινα εγώ στην Κρασιά ...».⁹¹

Στα πλαίσια της συζυγικής οικογένειας, η προσδοκία μετακινείται από τα αιτήματα της ατομικότητας στις ιεραρχημένες κλίμακες των οικογενειακών αξιών, συνυφασμένων με τις διανθρώπινες σχέσεις, και τη διακριτά ιεραρχημένη συναισθηματική «αξία» των προσώπων ενδοοικογενειακά. Αντιμέτωπες με το ρεαλισμό της καθημερινής ζωής, τα κανονικά και τα έκτακτα αλλά και με της ιστορίας τις επώδυνες τροπές –πόλεμος, εμφύλιος, δικτατορία, συλλήψεις και διώξεις, παρατεταμένες περίοδοι πείνας και ανέχειας ή και το φάσμα της ολικής καταστροφής– προσπαθούν να συντηρήσουν συνεκτικά συστήματα διανθρώπινων σχέσεων μέσα στην οικογένεια και μεταποιούν την ατομική προσδοκία σε συλλογικό ενδοοικογενειακό στόχο που ορίζεται ευκρινώς στους απολογητικούς επιλόγους του βίου τους: η πρωτογενής εξασφάλιση της επιβίωσης, αλλά και η συντήρηση, η επέκταση και η αύξηση του όποιου κλήρου (μεταπολεμικά, και η μετατροπή μέρους του αγροτικού κλήρου σε μικροαστικά επιτηδεύματα και η απόκτηση ιδιόκτητης στέγης), η προβλεπτικότητα για τη δύσκολη ώρα, η υπέρβαση της όταν αυτή ανατρέψει τη ροή της καθημερινότητας, η υψηλή θέση στην ιεράρχηση φυσικών αγαθών όπως η υγεία και η ανθρώπινη παρουσία στον αντίποδα της ασθένειας και του θανάτου. Προοπτική και τελική νοηματοδότηση του αγώνα τους προσφέρει το μέγλωμα και η προκοπή των παιδιών,⁹² όριο του οικιακού τους ιδεώδους, που συνέχει και τις ποιότητες και την ένταση του αγώνα τους. Σ' αυτή τη γενιά επισημαίνεται μείωση του αριθμού των γεννήσεων σε σχέση με την προηγούμενη, της δικής τους πατρικής τους οικογένειας, συνολική βελτίωση της εκπαίδευσης των παιδιών ως αίτημα επιδιωκόμενο,⁹³ των αγοριών ιδιαίτερα αλλά και των κοριτσιών, πέρα από τη στοιχειώδη στον τόπο τους, και παρά τη συνεχιζόμενη αναπόφευκτη και με τη δική της τάξη συμμετοχή των παιδιών στους αγώνες της επιβίωσης: είτε δίνονται στα όρια της αγροτικής κοινότητας, είτε, την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, στα εργοστάσια της Γερμανίας για κάποιους στις σταθμισμένες ορθολογικά εμπειρίες όσων αναγκαστικά ξενιτεύτηκαν:

⁸⁹ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 67-68.

⁹⁰ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 85.

⁹¹ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 68.

⁹² Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1993, 258-259.

⁹³ Βλ. ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2006, 358-360.

«Πέρασα πολλά. Άρχισαν και τα κληρονομικά, και καταλαβαίνεις τι τράβηξα. Ευτυχώς μου έκανε η πεθερά διαθήκη ετούτο το χωράφι, που είναι κοντά στη θάλασσα, και πούλησα ένα κομμάτι και έφτιαξα το μαγαζί. Μικρό στην αρχή. Και λίγο με τα αγροκτήματα κατάφερα να μπορέσουμε να σταθούμε στα πόδια μας και να σπουδάσω και τα παιδιά ...».⁹⁴

«Τα παιδιά μου τα μεγάλωσα καλά, ποτέ δεν έμειναν νηστικά, ποτέ δεν ήταν βρώμικα και απεριποίητα ... Και μεγάλωσαν. Τα δύο σπούδασαν κιόλας και τα άλλα δύο έχουν καλές δουλειές ...».⁹⁵

«Μεγάλωσαν τα παιδιά, η Ανθή και ο Χρήστος, πήγαν στο σχολείο. Όμως περνούσαμε δύσκολα. Αναγκαστήκαμε να πάμε στη Γερμανία για δουλειά. Στους έξι μήνες πήραμε και τα παιδιά, είχαν μείνει με τη μάνα μου. Δεκαέξι το κορίτσι και μπήκε αμέσως στην παραγωγή, στο κοντρόλ, μπροστά στις μηχανές. Δεκατρία το αγόρι σε πιο ελαφριές δουλειές ... Και βέβαια ήταν πολύ πιο καλά, γιατί πρώτη φορά είδαμε λεφτά με τα μάτια μας. Πρώτη φορά πήρα λεφτά στα χέρια μου. Δύο ώρες κοιμόμουν τη νύχτα για να παίρνω υπερωρίες! ... Ξαναγυρίσαμε πάλι εδώ στο χωριό ... Παντρέψαμε τα παιδιά μας, αποκτήσαμε εγγόνια, δισέγγονα, είμαι πολύ ευτυχισμένη ...».⁹⁶

«Πέρασα καλά τη ζωή μου. Πρώτα-πρώτα δεν πεινάσαμε. Είχαμε από το δικό μας το βιος. Δούλεψα πολύ και δουλεύω ακόμη. Όμως είχα και έχω τον άντρα μου και τα παιδιά μου. Έχουμε την υγεία μας ...».⁹⁷

«Όχι δεν πεινάσαμε. Και τα παιδιά μεγάλωσαν και πρόκοψαν. Η κοπέλα στη Γερμανία και τα τρία αγόρια στα καράβια. Το ένα τόχασα. Σαραντατέσσερα χρονών. Έφυγε από μένα και δεν πήρε ούτε ένα κουτάλι. Κι έφτιαξε παλάτια. Αλλά τι να τα κάνεις; Πάει το παιδί μου ...».⁹⁸

«Μετά πήγαμε στο Καστρί Φαναρίου. Εκεί δουλέψαμε και οι δύο πολύ σκληρά, στα χωράφια. Καθώς και τα τρία μεγάλα κορίτσια ... Στην αρχή μέναμε με ενοίκιο, μετά χτίσαμε δικό μας σπίτι ... Η μεγάλη μόνο δεν πήγε καθόλου σχολείο. Τα δύο μεγάλα αγόρια σπούδασαν κιόλας. Πήγε και η μικρότερη να σπουδάσει, αλλά προτίμησε να παντρευτεί ...».⁹⁹

Αναφερθήκαμε παραπάνω στις κλίμακες αξιών που διατρέχουν την πραγματικότητα του αγώνα της ζωής τους, οριοθετούν τις αποφάσεις και τις επιλογές ενδοοικογενειακά, υλοποιούν την ηθική τάξη και κανονίζουν τα συναισθήματα, συνθέτοντας την κληρονομημένη παρακαταθήκη αξιών με τις έλλογες πρακτικές απολήξεις της. Κυρίαρχα εσωτερικευμένα περιβάλλοντα διαχρονικών αξιών, η ιδεολογία του λαϊκού ανθρωπισμού,¹⁰⁰ διαφοροποιημένη από την κλασική της εκδοχή και τις ακαδημαϊκές της εκλογικεύσεις. Για τη λαϊκή ιδεολογία «πρώτα ο άνθρωπος» σημαίνει την ιεράρχηση αξιών που ξεκινούν από τη φυσική παρουσία του οικείου ανθρώπου στο όριο του νοικοκυριού στις πρακτικά και συναισθηματικά ιεραρχικές ταξινομήσεις του (με δεδομένη την παρουσία του τακτοποιούνται όλα τα άλλα) και στη συνέχεια τον προσδιορισμό και την υλοποίηση ηθικών αξιών¹⁰¹ που εξανθρωπίζουν τη φυσική παρουσία μετατρέποντάς την σε κεφάλαιο οικονομικών, κοινωνικών, συναισθηματικών και ψυχολογικών εξισορροπήσεων. Στο λόγο των υποκειμένων ο εχθρός, ο ξένος, η πεθερά, ο πεθερός, η μητριά, το υιοθετημένο παιδί, αλλότριες και εχθρικές ταυτότητες μέσα και έξω από το σπίτι,

⁹⁴ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 270.

⁹⁵ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 71.

⁹⁶ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 223.

⁹⁷ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 186.

⁹⁸ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 130.

⁹⁹ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 58-59.

¹⁰⁰ Βλ. ΒΡΕΤΤΟΣ 2008, 829-835.

¹⁰¹ Βλ. ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2006, 360-363.

συναντώνται στη συνείδησή τους κάτω από το πρίσμα μιας άλλης εκλογίκευσης, μιας έλλογης συνάντησης με το βίωμα.¹⁰²

Στις αφηγήσεις των γυναικών, η πραγματολογία του αγώνα της επιβίωσης συνπλέκεται με το ήθος της επιβίωσης, ατομική προσαρμογή μιας συλλογικής οντότητας, κληρονομημένης διαγενεακά μαζί με τα πάγια κληρονομήματα του προφορικού τους πολιτισμού. Εδώ αποσαφηνίζεται η τυπολογία της ιδεολογίας της λαϊκής ανθρωπιάς.

Η ηθική της αλληλεγγύης: της αλληλέγγυας συμπόρευσης στη ζωή στην παλίνδρομη τροχιά των ευνοϊκών και των ενάντιων τροπών της: «Μη στεναχωριέσαι. Εμείς νάμαστε καλά και θα τα φτιάξουμε πάλι». Και η έννοια της συντροφικότητας που υπερβαίνει κάποτε ως εμπειρία και τις κατεστημένες φυλετικές οριοθετήσεις: «Όταν έμεινε κάτω η πεθερά, ο άντρας μου βοήθαγε πολύ. Μαζί πλέναμε τα ρούχα της, μαζί την αλλάζαμε».¹⁰³ Η παραπάνω έννοια της συντροφικότητας, στην κοινωνική της νοηματοδότηση απευθύνεται και έξω από τα όρια του ιδιωτικού, οριοθετώντας τις αγίες μιας πολιτικής φιλοσοφίας, την κοινωνική δικαιοσύνη και τις ταξικές της συνάψεις. Η τελευταία εσωτερικεύεται είτε ως συνείδηση αλληλέγγυας τοξικότητας («Το μόνο που δεν μας στενοχωρούσε ήταν που ήμασταν όλοι το ίδιο. Όλοι φτωχοί ...»)¹⁰⁴ είτε ως ρηξικέλευθη έκφραση μιας εσωτερικευμένης αντίληψης της κοινωνικής αδικίας και της διαχρονίας των ταξικών της συμφραζόμενων, στην οποία απόλυτα αντιτίθεται το υποκείμενο.

Η εμπαθητική¹⁰⁵ μετακίνηση στη θέση του άλλου: Εκτός από την άσκηση μιας ενδοοικογενειακής ευαισθησίας, που λειτουργεί συνεκτικά προς την αποδοχή και την κατανόηση του κοντινού άλλου, εδώ καταγράφονται και ιδεολογικές διατυπώσεις που συγκροτούν το περιεχόμενο μιας πολιτικοποιημένης θεώρησης της πραγματικότητας –έκφραση του λαϊκού ανθρωπισμού και του ήθους της συμπόνιας– που λειτουργεί ανατρεπτικά με την αυστηρή γλώσσα μιας διαχρονικής κοινωνικής κριτικής, του πλούτου και της πενίας, υπερβαίνοντας την έννοια της ταξικής ένταξης του υποκειμένου:

«Κι εμείς να έχουμε σπίτι αρχοντικό και με όλα τα καλά. Κανένας πλούσιος δεν τους λυπόταν, κοίταγαν πώς να περνάνε αυτοί καλά με τις οικογένειές τους, και τα ζώα τους. Αλλά και τώρα δεν φέρονται το ίδιο οι πλούσιοι; Αλλά και οι φτωχοί, παρόλο που δεν είχαν στον ήλιο μοίρα και τότε, Καραμανλής και Καραμανλής! Εκεί είχαν το νου τους και εκεί τον έχουν ακόμη!».¹⁰⁶

Η ανεκτικότητα: Έκφραση του λαϊκού ανθρωπισμού, όπου τα υποκείμενα υπερβαίνουν τις κατασκευασμένες διαχωριστικές γραμμές των συμβατικών εννοιολογήσεων και τις αντίστοιχες ταυτότητες δικός μας ή ξένος καθώς και την τυπολογία ενδοοικογενειακών ρόλων από παράδοση αρνητικά φορτισμένων, της μητριάς, του υιοθετημένου παιδιού (για την αντιμετώπιση της πεθεράς, έχουμε ήδη μιλήσει), για να «εξανθρωπίσουν» απόλυτα την ανθρώπινη οντότητα, αντιπαραβάλλοντας στο στερεότυπο την εκλογικεύσιμη πράξη. Οι άνθρωποι δεν κρίνονται από τις ταυτότητες ή της ιστορίας τους δοσμένους κατά περίπτωση ρόλους. Οι άνθρωποι συναντώνται στη συνείδησή τους κάτω από το πρίσμα μιας άλλης εκλογίκευσης, μιας έλλογης συνάντησης με το βίωμα και κρίνονται από τη δοκιμασμένη συμπεριφορά και τις πράξεις τους:

«Πήγαμε στη Γερμανία. Δουλεύαμε σε κλωστήριο ... Μέναμε σε κάτι μεγάλες πολυκατοικίες, Έλληνες και Γερμανοί ... Όχι, δεν τους βλέπαμε σαν εχθρούς. Ούτε κι αυτοί. Μόνο μια

¹⁰² Βλ. και παρακάτω.

¹⁰³ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 240.

¹⁰⁴ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 299.

¹⁰⁵ Βλ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ 1996, 81-83· ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ 2008, 168-183.

¹⁰⁶ ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 129.

Γερμανίδα, που ο άνδρας της σκοτώθηκε στα μέρη μας, στο Φλιόρι μας κακόβλεπε. Αλλά δεν της δίνανε σημασία».¹⁰⁷

«Μετά άρχισαν τα κομματικά ... Ήρθε μετά μια βοήθεια από την Αγγλία. Καλός κόσμος ... εγώ τους πήγαινα νερό και αυτοί μου δίνανε και έτρωγα ψωμί, τυρί, κονσέρβες και ό,τι είχαν. Και ο πατέρας έσφαξε μια γίδα, μαζέψαμε ξύλα, την ψήσαμε και φάγανε μαζί μας. Πολ- λές φορές τα βράδια τους σκέφτομαι και θυμάμαι τι καλά που μας φέρθηκαν αυτοί οι άνθρω- ποι. Ποτέ δεν τους ξεχνώ».¹⁰⁸

«Η μητριά μου φερνόταν καλύτερα και απ' τον πατέρα, κι εγώ την αγαπούσα και την έλε- γα μάνα. Τ' αδέρφια μου μού λέγανε: μα δεν είναι μάνα μας. Κι εγώ τους έλεγα: αφού μας ταΐζει, μας πλένει, μας φοράει καθαρά ρούχα και μας στέλνει στην εκκλησία και είμαστε όπως όλα τα παιδιά που έχουν τις μανάδες τους, είναι μάνα μου ...»¹⁰⁹

«Την αγαπήσαμε κι εμείς (την υιοθετημένη Τούλα) ... την είχαμε στα όπα-όπα, δεν της έλειπε τίποτα, ρούχα, παιχνίδια, ό,τι ήθελε. Τη στείλαμε και στο γυμνάσιο να μάθει γράμματα. Σπούδασε, παντρεύτηκε αυτόν που ήθελε ... Τον καιρό που ήταν άρρωστος (ο άνδρας μου) ... τον κοίταξε πολύ. Καλύτερα κι από πραγματικό παιδί».¹¹⁰

Και η πολλαπλώς εκδηλούμενη έννοια της αξιοπρέπειας. Ως φυλετική ηθική: Ανάμεσα στην έλλογη αποδοχή των κατεστημένων αντιλήψεων για το φύλο τους, τη συμμόρφωσή τους προς αυτές από τη μια, και την τόλμη της υπέρβασής τους από την άλλη, λειτουργεί και ανι- χνεύεται μια κλίμακα ηθικών αρχών αυτοπροστασίας. Της ατομικότητας καταρχήν από την έκφραση της δημόσιας αποδοκιμασίας και την αποφυγή έκθεσης της οικογένειας σ' αυτήν, με δεδομένη τη συλλογική-οικογενειακή πρόσληψη της οποιασδήποτε εκτροπής από τα ήθη της κοινότητας.¹¹¹ Και ως σιωπηλή, μοναχική βίωση του πόνου, η ευπρέπεια και το ήθος της σιω- πής, η ευαίσθητη πρόσληψη των άλλων. Στις ατομικές εξομολογήσεις των αυτοβιογραφούμε- νων γυναικών παρακολουθούμε την ανέλιξη και τις εκδηλώσεις μιας συλλογικά εκφραζόμενης θητείας στην αξιοπρέπεια: τη μοναχική βίωση του πόνου, των ψυχολογικών παρενεργειών επώδυνων καταστάσεων μιας δυσαρμονικής συζυγίας. Αποφεύγουν να αποκαλύψουν τις εσω- τερικές συγκρούσεις στα πλαίσια της συζυγικής οικογένειας στους γονείς και στ' αδέρφια τους. Αντίθετα, αυτοεγκλείονται διά βίου στο ήθος της υπομονής, στη φιλοσοφική ενατένιση της ανθρώπινης διαδρομής προς όφελος του ευαίσθητου άλλου. Άλλωστε η θεσμική πραγμα- τικότητα του γάμου για τη γυναίκα προσλαμβάνεται και αντικειμενικά λειτουργεί ως διά βίου αιχμαλωσία,¹¹² συνυφασμένη και με ένα σύνολο ηθικών και πρακτικών δεσμεύσεων και ανα- γκών: «Δεν τα μαρτύραγα στ' αδέρφια και στη μάνα ... Θα στενοχωριόταν πολύ. Τι μπόραγα να κάνω; Είχα τα παιδιά».¹¹³

Ανάλογο ήθος επιδεικνύουν και στην παροντική φάση της ζωής τους που εκδηλώνεται ως εμπραθητική στάση ζωής και ήθος ανεξαρτησίας απέναντι στο θάνατο:

«Ήθελα να βρω τρόπο να πεθάνω. Πώς να ζω έτσι; Να στενοχωρώ το παιδί; Δεν μπορώ να περπατήσω, υποφέρω ...».¹¹⁴

¹⁰⁷ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 300.

¹⁰⁸ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 298.

¹⁰⁹ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 267.

¹¹⁰ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 266-267, 98, 300, 298 αντίστοιχα.

¹¹¹ Βλ. ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 2001, 86-92· 1998, 205-226.

¹¹² Βλ. ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 1998, 227-238.

¹¹³ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 72.

¹¹⁴ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 128.

«Μένω με το παιδί. Έχω καλά παιδιά. Αλλά τους είμαι βάρος. Τα στενοχωρώ. Ούτε τον χάρο τον φοβάμαι ...».¹¹⁵

Συνοψίζοντας, επισημαίνουμε ότι όριο και μέτρο του κώδικα των ηθικών αναγνώσεων της ζωής τους, στη διαλεκτική των αντιτιθέμενων «αξιών» (άνθρωπος και πράγματα) ή, διαφορετικά διατυπωμένο, ανθρώπινες σχέσεις και υλικά αγαθά (ιδιοκτησία και πλούτος) αναδεικνύεται η μεταξύ τους απόλυτα ασύμμετρη, προς όφελος του πρώτου, σχέση.¹¹⁶ Τούτο και καθορίζει καταλυτικά το συνολικό ανάπτυγμα των πρακτικών της ζωής τους, τις ποιότητες της σκέψης και της πράξης τους, την «κουλτούρα του αγώνα τους» μορφοποιώντας παράλληλα τους ψυχολογικούς και συναισθηματικούς μηχανισμούς υπέρβασης των ενάντιων του βίου τους.

Η μέθεξι στην ιστορία

Η ατομική εμπλοκή στην ιστορία –η ιστορία ως βίωμα– σφυρηλατεί το περιεχόμενο της συνείδησης των γυναικών με την κοινωνική νόηση της ευθύνης κι αυτή με τη συνακόλουθη αξιολογική κρίση και τα πολιτικά-κοινωνικά της παρεπόμενα. Παρακολουθούμε εδώ τη μορφοποίηση του κοινωνικού ήθους της ατομικότητας, την άρθρωση συλλογικοτήτων, την κριτική υπέρβαση της κατεστημένης κανονικότητας.

Είναι ευνόητο ότι η παράδοση της οικιακότητας, συνυφασμένη με τη συγκρότηση της γυναικείας ταυτότητας, δεν συνιστά ευνοϊκό πεδίο ενεργού συμμετοχής της στους συλλογικούς αγώνες της ιστορίας. Γυναικείοι ρόλοι, αθέατοι και συμπληρωματικοί έχουν καταγραφεί στις ιστορικές αποτιμήσεις των ιστορικών και συνιστούν τις ελάχιστονες, χαμηλότονες κλίμακες μιας συλλογικότητας που λειτουργεί επικουρικά δίπλα από τους ανδροκεντρικούς ρόλους των ιστορικών πραγματώσεων.¹¹⁷ Στις οριοθετημένες χρονικά αφηγήσεις των γυναικών της Πρέβεζας κυρίαρχα γεγονότα της ιστορίας του αιώνα τους –της ιστορίας της γενιάς τους– που τα βίωσαν με ηλικιακές διαφοροποιήσεις, καθοριστικές για το περιεχόμενο και την υφή του βιώματος, είναι ο πόλεμος του 1940, η Κατοχή, η Αντίσταση, ο Εμφύλιος και η δεινή μετεμφυλιακή περίοδος, η τελευταία δικτατορία των συνταγματαρχών. Ανεξάρτητα από τη θέση και το ρόλο τους, η ατομική τους ζωή και η ζωή της οικογένειας φαίνεται να υφίσταται τις επώδυνες παρενέργειες των ιστορικών γεγονότων, που δεινώνουν την πραγματικότητα της καθημερινής επιβίωσης ή μεταμορφώνουν άρδην τον ψυχισμό τους. Ευδιάκριτοι είναι δύο τύποι αφηγήσεων των γυναικών γύρω από τον πόλεμο και τα συνακόλουθα γεγονότα της ιστορικής εκτροπής: Πρώτον, οι καρτερικές αφηγήσεις των γυναικών που βιώνουν τη δραματικότητα των ιστορικών περιστάσεων έξω από τα όρια της ιδεολογικής ένταξης και των απότοκων συγκρούσεων. Τα δεινά της ιστορικής εποχής, γεγονότα ανεξάρτητα από τη βούληση και την ιδιωτικότητά τους, επιβάλλονται στην καθημερινότητα του αγώνα τους και τις υποχρεώνουν σε επίταση των δυνάμεων που επιστρατεύουν γι' αυτόν. Σ' αυτή την κατηγορία η ιστορία επηρεάζει μονοσήμαντα την ανέλιξη της καθημερινότητας, εμποτίζει το ατομικό και συλλογικό βίωμα

¹¹⁵ Βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 130. Για τη σχέση του χωρικού με το θάνατο, σε αντίθεση με τον αστό, βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1989, 69-71.

¹¹⁶ Λέει χαρακτηριστικά η Γεωργία, 80 χρονών, από το Καναλάκι Πρέβεζας: «Η ζωή περνάει με άνθρωπο. Δεν περνάει με πλούτη. Έχω δύο παιδιά και τρεις κόρες. Ανθρώπους να ζήσουνε θέλω να βρούνε ...», βλ. ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 184.

¹¹⁷ Βλ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ 2000, 170-172, 226, 265.

με αισθήματα ανασφάλειας και φόβου,¹¹⁸ αναπροσαρμόζοντας ανάλογα και τους αγώνες στη διαχείριση του αγώνα της επιβίωσης. Και δεύτερον, οι κοινωνικά συνειδητοποιημένες αφηγήσεις των γυναικών που ανέδειξαν την ηρωικότητα του καθημερινού αγώνα σε μηχανισμό απύπνισης και ενεργού μέθεξης στην ιστορία. Στο υλικό που επεξεργαζόμαστε, η γυναικεία εμπλοκή στα ιστορικά γεγονότα είναι έμμεση και δευτερογενής –μέσα από την προσωπική εμπλοκή του συζύγου– και καταγράφει σε διττή εγγραφή αφενός την εμπειρία του υποκειμένου και την οικογενειακή εμπειρία, που υφίσταται τις αναγκαστικές παρενέργειες, αφετέρου το πολυεπίπεδο χρονικό των περιπετειών του ενεργά εμπλεκόμενου. Και στις δύο περιπτώσεις σε πρώτο επίπεδο ο πόλεμος και οι δραματικοί μετασχηματισμοί της πραγματικότητας, επιστρατευμένοι σύζυγοι, ένταση του οικογενειακού αγώνα για επιβίωση, παλίνδρομες καταστάσεις ακραίας στέρησης και ανασφάλειας, έκθεση σε πολλαπλούς κινδύνους, καταστάσεις που παράγουν ένα σύνολο νοημάτων κατευθύνοντας τις στρατηγικές της επιβίωσης και τις αντιλήψεις τους. Στη δεύτερη κατηγορία αφηγήσεων, όχι στην ευθύγραμμη ροή του γραμμικού χρόνου, αλλά σε κυκλική τροχιά αιτιολογικών συνδέσεων, η Αντίσταση και το κοινωνικό της περιεχόμενο, και η βιωμένη αφήγηση της καταλυτικής, και για τη μικρή ιστορία των ανθρώπων της, εμφυλιακής σύγκρουσης, που στη συνέχεια διαποτίζει και καθοδηγεί τη διχαστική βίωση του μετεμφυλιακού κράτους και των θεσμικών συστημάτων του, με τις ιδεολογικές και ψυχολογικές του διαπλοκές που αφυπνίζονται και λειτουργούν ξανά στα χρόνια της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Συνεκτικά μοτίβα στην τυπολογία της πραγματολογίας της αφήγησης: εμπειρίες της στέρησης, της αβεβαιότητας, του φόβου, της έκθεσης στον κίνδυνο, της πίεσης και της απειλής, του εγκλεισμού¹¹⁹ –η βιαιότητα άσκησης της κατασταλτικής εξουσίας–¹²⁰ όπου οι διαφορετικές αποχρώσεις στο βίωμα της ατομικότητας, εκβάλλουν στη συλλογική βίωση της ιστορικής εκτροπής. Εδώ καταγράφεται η εσωτερικευμένη θέση του υποκειμένου στην κοινωνική ιεράρχηση και σχήματα ιδεολογικά που συναντώνται με παραδοσιακές λαϊκές αντιλήψεις και αξίες: κοινωνική αλληλεγγύη και λαϊκός ανθρωπισμός, διαπολιτισμική ανθρωπιά, η μετακίνηση στη θέση του –αλλότριου– άλλου, του ξένου, η αποδοχή της ανθρωπιάς ανεξάρτητα από την ταυτότητα του πομπού. Είναι αξιοσημείωτος ο τρόπος με τον οποίο διασταυρώνονται στις γυναίκες αυτές τα στοιχεία της ατομικότητας με τη βίωση εσωτερικευμένων λαϊκών αξιών κι αυτών με μια περιγεγραμμένη σοσιαλιστική ιδεολογία, που αποτυπώνεται εύγλωττα στην ιδεολογική κατάκτηση μιας «συνείδησης της φτώχειας». Κι αυτή η «συνείδηση της φτώχειας» εκδηλώνεται σε χειρονομίες αλληλεγγύας συμπαραστάσης, πέρα και σε αντίθεση με την ταξική-κοινωνική ένταξη του υποκειμένου,¹²¹ συγκροτώντας την πολιτική-ταξική του συνείδηση και συντονίζοντας τον αγώνα του ιστορικού του παρόντος.

¹¹⁸ Και στην ανάκληση της μνήμης που αφορά γεγονότα του πολέμου, της Κατοχής, του Εμφυλίου κλπ., το φύλο σονιστά διαφοροποιητικό παράγοντα. Στις αφηγήσεις ανδρών και γυναικών και τη διερεύνηση της συλλογικής μνήμης του Β' Παγκοσμίου πολέμου στους επιζώντες κατοίκους ενός χωριού της Λευκάδας, επισημαίνονται διαφοροποιήσεις με κριτήριο το φύλο, παρά την κοινή θεματική. Π.χ. για την κήρυξη του πολέμου και τη γενική επιστράτευση της 28^{ης} Οκτωβρίου 1940, οι άνδρες υπογραμμίζουν τα θετικά αισθήματα (ενθουσιασμό, χαρά), οι γυναίκες το φόβο και τη λύπη. Βλ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ 2000, 170.

¹¹⁹ Βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ 1999.

¹²⁰ Βλ. ΚΟΨΙΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ 1998, 60-76.

¹²¹ Εξομολογείται η Γλυκερία, 75 χρονών, από την Καστροσυκιά Πρέβεζας: «... Είχαμε και τέσσερις τσομπαναραίους, φτωχοί άνθρωποι. Ψωμοζούσανε, δουλεύοντας σε μας, για ένα ξεροκόμματο που λένε ... Έλεγα στον πατέρα: κρίμα, ακόμα είναι λεχάνα, δεν σαράντισε! Και εκείνος έλεγε: τι να κάνει; αν δεν δουλέψει δεν θα φάει...». Και συνεχίζει: Αλλά μήπως και τώρα δεν φέρονται το ίδιο οι πλούσιοι; ... Το 1953 με ρωτάει ο άντρας μου, τι θα ψηφίσεις γυναικούλα μου; Εγώ, είπα, είμαι με το μέρος των φτωχών. Εργάτρια είμαι και εγώ, θα ψηφίσω εκεί που πρέπει ...» (ΣΚΟΠΟΥΛΗ 2007, 265-266).

Abstract

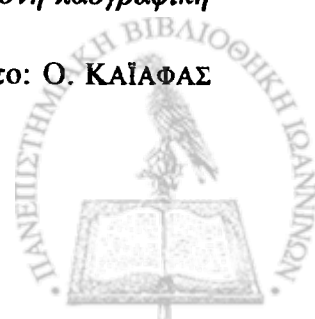
Paraskevi KOPSIDA-VRETTOU: *A journey in the world of the women of Preveza (20th century). The limits of expectation, the ethos of survival*

This work is a folkloric approach of the life of the women in Preveza (20th century, until World War II), from the point of view principally, of the woman landworker. It is based on the «reading» of the autobiographical material that the book of Georgia Skopouli provides, titled: *Those who have become one with the land* (Athens 2007), on one hand, and on the other, on additional material of autobiographical narrations of women that lived in the city of Preveza.

Through personal life stories that bring through the human subjectivity, the way the subject comprehends and interprets the world around him, as well as the particular tonicities with which this world directs the life of individuality, the conditions are detected, social, financial, ideological and those of values, that determine the affirmation towards them as well as the content and the fields of transcendence and conflict. There is research on: The rural reality from the point of view of the women of Preveza, in affinity with the life of women of the city of Preveza, the constitution of family, the familial values and the reality of human relations, the operation of the social and moral codes that dictate attitudes and behaviours, the aspect of conflict between the expected and the delimited by the conditions world, the experienced truth of rural life and the fantastic myth of the city, the aspects of popular morals as an act of balance in the struggle of survival, the very sentiment, happiness and sorrow in the historically determined popular culture, the optional assessment of life and the popular philosophy.

Βιβλιογραφία

- ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ Μ.Α., 1998, Αυτοβιογραφία και λαογραφία. Κείμενα από τον Μικρασιατικό χώρο, στο: *Ανάπτυξη από τον εικοστό τόμο των Μικρασιατικών Χρονικών «Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Μικρασιατικής Λαογραφίας»*, Αθήνα, 5-14
- ΑΡΙΕΣ Φ., 1988, *Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση*, Αθήνα
- ΑΡΙΕΣ Φ., 1997, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Η εποχή των κοιμωμένων*, Αθήνα
- ΑΡΙΕΣ Φ., 1999, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος*, Αθήνα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1991, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Πρέβεζα
- ΒΡΕΤΤΟΣ Σ., 2001, Αστικά – αγροτικά ήθη: Από τη σύγκρουση στη σύνθεση, στο: Δ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Ε' Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα, 65-74
- ΒΡΕΤΤΟΣ Σ., 2008, Υπερβάσεις του τοπικού στη λαϊκή ποίηση, στο: Γ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Πρακτικά συνεδρίου Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών*, Αργοστόλι, 829-835
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δ., 2003, Αστικές λειτουργίες στις νησιωτικές κοινωνίες των Κυκλάδων (17^{ος} - αρχές 19^{ου} αιώνα), στο: Ο. ΚΑΪΑΦΑΣ (Επιμ.), *Ελληνικός αστικός χώρος*, Αθήνα, 101-118
- ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ., 2000, *Η προφορική μνήμη του πολέμου*, Αθήνα
- ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ Ρ., 2008, *Αφηγήσεις ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, Αθήνα
- ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Β., 2003, Η πόλη και η ύπαιθρος: το φάσμα του μόχθου, στο: Ο. ΚΑΪΑΦΑΣ

- (Επιμ.), *Ελληνικός αστικός χώρος*, Αθήνα, 47-54
- ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ Π., 1999, *Ο λευκαδίτικος γάμος*, Αθήνα
- ΚΟΥΪΔΑ Α., 2006, Γυναικεία απασχόληση και τουριστική ανάπτυξη. Χειραφέτηση ή αναπαραγωγή των στερεοτύπων στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, στο: Μ. ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ, Δ. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΗΜΑΚΟΥ & Γ. ΚΛΕΦΤΑΡΑΣ (Επιμ.), *Η συμβουλευτική ψυχολογία στις γυναίκες*, Αθήνα, 373-385
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 1998, *Το έγκλημα και οι κοινωνικοί του προσδιορισμοί, Λευκάδα 1900-1940*, Αθήνα
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2001, Αστικά και αγροτικά ήθη: Η ιδεολογία της εγκληματικής συμπεριφοράς. Από τη σύγκρουση στη σύνθεση, στο: Δ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Πρακτικά Ε΄ Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα, 75-94
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2003α, Παιχνίδι, Ψυχαγωγία, παιδικότητα και ενηλικότητα. Λεκτικά, τελεστικά «συμβάντα» βίας και ανταγωνισμού στην παραδοσιακή κοινωνία, *Επετηρίς Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών Θ΄*, Αθήνα, 173-224
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2003β, Από τον αγροτικό ιδανισμό στη διάφανη εικόνα του πραγματικού, *Ηχώ της Λευκάδας*, φ. 130, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος, Αθήνα, 4-5
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2006, Επάγγελμα «αγρότισσα»: Ταυτότητα και αλλοτρίωση, μια πορεία αργής μεταβατικότητας, στο: Μ. ΜΑΛΙΚΙΩΣΗ-ΛΟΪΖΟΥ, Δ. ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΗΜΑΚΟΥ & Γ. ΚΛΕΦΤΑΡΑΣ (Επιμ.), *Η συμβουλευτική ψυχολογία στις γυναίκες*, Αθήνα, 349-372
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2008, Εξελικτικοί αναβαθμοί της Εθνογραφίας και Λαογραφίας στη Λευκάδα. Εξωτισμός και λαϊκές πραγματικότητες, στο: Γ. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Λαογραφία-Εθνογραφία στα Επτάνησα (Πρακτικά Συνεδρίου Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών)*, Αργοστόλι, 837-868
- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Π., 2009, Αστική λαογραφία – Τοπικότητα. Η ένταξη της αγροτικής στην αστική κουλτούρα. Όρια και πολιτισμικές τονικότητες, στο: Δ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Τ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ (Επιμ.), *Ο λαϊκός πολιτισμός της Λευκάδας και ο Πανταζής Κοντομίχης, Πρακτικά ΙΓ΄ Συμποσίου Εταιρείας Λευκαδικών Μελετών*, Αθήνα, 155-182
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α., 1986, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Αθήνα
- ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ Δ., 1999, *Γράφοντας από τη φυλακή. Όψεις της υποκειμενικότητας των πολιτικών κρατουμένων (1947-1969)*, Αθήνα
- ΛΕΟΝΤΣΙΝΗΣ Γ.Ν., 1996, *Διδακτική της Ιστορίας. Γενική τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ.Σ., 1985, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα
- ΛΥΔΑΚΗ Α., 2001, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα
- ΜΑΚΡΥΝΙΩΤΗ Δ. (Επιμ.), 2001, *Παιδική Ηλικία*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1984, *Ελληνική λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1986, *Ελληνική λαογραφία. Ήθη και έθιμα*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1987, *Αγροτική ζωή, Ιωάννινα (Ανάτυπο από την «Δωδώνη», τ. ΙΣΤ΄, τεύχ. 1, Επιστημονική επτηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 121-133)*
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1989, *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1990, Θέσεις για τη Λαογραφία, *Διαβάζω* 245, Αθήνα, 16-22
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 1993, *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.Γ., 2000, *Θέματα λαογραφίας*, Αθήνα
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ Σ., 1993, *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα
- ΠΙΖΑΝΙΑΣ Π., 1993, *Οι φτωχοί των πόλεων*, Αθήνα

ΣΚΟΠΟΥΛΗ Γ., 2007, *Αυτές που γίναν ένα με τη γη*, 2^η έκδ., Αθήνα

ΣΜΥΡΝΑΙΟΣ Α.Λ., 2008, *Η διδακτική της Ιστορίας*, Αθήνα

ΨΥΧΟΓΙΟΣ Δ.Κ., 1987, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί*, Αθήνα

BOGDAN R., 1974, *Being Different: The Autobiography of Jane Fry*, London

CHIARI J., 1975, *Twentieth Century French Thought: From Bergson to Levi-Strauss*, London

FURST L.R., 1974, *Ρομαντισμός*, Αθήνα

HANDMAN M.E., 1987, Από την υποταγή στην εξάρτηση. Η θέση της γυναίκας σ' ένα χωριό του Πηλίου, στο: Σ. ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ (Επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, 247-276

LEWIS O., 1970, *Anthropological Essays*, New York

MONTANARI M., 1997, *Πείνα και αφθονία στην Ευρώπη*, Αθήνα

PLUMMER K., 2000, *Τεκμήρια Ζωής*, Αθήνα

THOMPSON P., 2008, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, Αθήνα

Δήμητρα ΓΟΥΒΙΑ

Αρχείο Δήμου Πρέβεζας.

Το Ληξιαρχείο Δήμου Πρέβεζας 1921-1960

Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ με την ιστορία των ανθρώπων που έζησαν και ζουν σε αυτήν κρίνεται από «αναπόφευκτη» έως αναγκαία προκειμένου να συνθέσει κανείς την εικόνα του χώρου και ιδιαίτερα του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος και των προεκτάσεών του. Προς αυτήν την κατεύθυνση η συμβολή των αρχειακών πηγών αποδεικνύεται καθοριστική.

Συγκεκριμένα, μέσα από τα βιβλία του Ληξιαρχείου του Δήμου της Πρέβεζας φαίνεται καθαρά η πορεία της πόλης και των ανθρώπων της σε ένα τμήμα του Μεσοπολέμου, στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο και μετά από αυτόν –εποχές εξαιρετικά ενδιαφέρουσες από ιστορική άποψη– όπως συμβαίνει άλλωστε και με κάθε μεταβατική περίοδο.

Όσο και αν ακούγεται οξύμωρο, μέσα από τα βιβλία θανάτων μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την κοινωνική κατάσταση, τις επαγγελματικές δραστηριότητες, την υγεία, το μορφωτικό και οικονομικό επίπεδο, αλλά και για τους βομβαρδισμούς της πόλης (Εικ. 1Α, 1Β), τις απώλειες σε άμαχο πληθυσμό και άλλα γεγονότα της μεταπολεμικής εποχής.

Επίσης, στοιχεία τα οποία αφορούν οικογένειες Εβραίων και Μουσουλμάνων της πόλης, αλλά και οικογένειες προσφύγων, οι οποίες απεγράφησαν προφανώς στην Πρέβεζα, συμβάλλουν στη σύνθεση εναργέστερης εικόνας του κοινωνικού ιστού της πόλης.

Ακόμη πιο συγκεκριμένα, το τμήμα του αρχείου του Ληξιαρχείου του Δήμου Πρέβεζας, το οποίο απόκειται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) – Αρχεία του Νομού Πρέβεζας και εμπίπτει στα χρονολογικά όρια του θέματος του Συμποσίου –με απόκλιση δέκα ετών– περιλαμβάνει 4 βιβλία θανάτων, 1 βιβλίο-πίνακα τελεσθέντων γάμων, 7 ευρετήρια ληξιαρχικών πράξεων γάμων και 1 βιβλίο προσφύγων του 1922. Όλα τα παραπάνω τεκμήρια είναι χειρόγραφα.

Βιβλία Θανάτων (1930-1960)¹

Τα τέσσερα βιβλία θανάτων καλύπτουν με ελάχιστα κενά –εξαιτίας κυρίως της εκτεταμένης φθοράς, την οποία υπέστησαν από την έκθεσή τους σε περιβάλλον με μεγάλη υγρασία– το χρονικό διάστημα από το 1930 έως το 1960.

¹ ΑΒΕ 9, ΑΕΕ Δημ. 1.1, ΣΑΕ 3 (1930-1934), ΣΑΕ 4 (1935-1939), ΣΑΕ 5 (1940-1951), ΣΑΕ 6 (1952-1960). Ίδιοκτησία Γ.Α.Κ. – Αρχείων Ν. Πρέβεζας.

Συντηρήθηκαν το 1997 σε εργαστήριο συντήρησης και βιβλιοδεσίας της Κέρκυρας με αρκετά καλό αποτέλεσμα. Προσετέθησαν εξώφυλλα, διότι δεν υπήρχε ούτε ίχνος των αρχικών, για πρακτικούς λόγους, χωρίς μη αναστρέψιμες παρεμβάσεις. Το θετικό στοιχείο της διαδικασίας αυτής ήταν η καλή ποιότητα χαρτιού και μελάνης και κατά συνέπεια η αντοχή τους στα υλικά της συντήρησης. Είναι εμφανή τα σημεία της επέμβασης του συντηρητή, η αποκατάσταση με ιαπωνικό χαρτί, όπως και κάποια κατεστραμμένα σημεία, τα οποία σημαίνουν απώλεια πληροφοριών (Εικ. 1Α).

Στην αριστερή σελίδα αναγράφονται σε στήλες τα στοιχεία τα οποία υπάρχουν και σε μία τυπική ληξιαρχική πράξη: ονοματεπώνυμο, όνομα πατρός και μητρός, επάγγελμα, καταγωγή, ηλικία, ημέρα αποβίωσης (Εικ 2Α). Στην δεξιά σελίδα αναγράφεται η αιτία θανάτου και εξάγονται συμπεράσματα για τις συνήθεις ασθένειες και για τη θνησιμότητα του πληθυσμού. Η ιατρική ορολογία είναι χαρακτηριστική (αιτία θανάτου: «εγκεφαλική αποπληξία κεραυνοβόλος»). Στη συνέχεια αναφέρονται τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας –μεταξύ αυτών και τα μέλη των εβραϊκών οικογενειών της πόλης, που εκτελέστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Πολωνία– η συγγενική σχέση και οι ηλικίες των. Η τελευταία στήλη αναφέρει λεπτομερώς τα περιουσιακά στοιχεία του εκλιπόντος. Υπάρχουν περιπτώσεις ακτημόνων, αλλά και ιδιοκτήτες έως και περισσότερων των είκοσι ακινήτων και λοιπών περιουσιακών στοιχείων, αναφορές σε ιδιόχειρες διαθήκες, όχι όμως σε τίτλους ιδιοκτησίας (Εικ. 2Β). Σε καθένα από τα τέσσερα βιβλία υπάρχει και ένα ένθετο ευρετήριο (Εικ. 3).

Πίναξ Τελεσθέντων Γάμων (1921-1926)²

Πρόκειται για το πλέον ταλαιπωρημένο βιβλίο, με αρκετές φθορές και πολλές χαμένες πληροφορίες. Φαίνεται ότι δεν υπάρχουν οι πρώτες σελίδες. Συντηρήθηκε και αυτό το 1997. Τα στοιχεία τα οποία αναφέρονται σε αυτόν τον πίνακα είναι στοιχεία ληξιαρχικής πράξης: ονοματεπώνυμο ανδρός, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, επάγγελμα και τα αντίστοιχα της γυναικός (Εικ.4).

Οι αναγραφές των γάμων των ετών 1925 και 1926 περιλαμβάνουν και το όνομα του ιερέα, ο οποίος ετέλεσε το μυστήριο ή του ραβίνου για τους γάμους των Εβραίων της πόλης (Εικ. 5). Χαρακτηριστικά, η πρώτη εγγραφή αφορά ένα ζεύγος ηθοποιών, του Αντωνίου Σανδή και της Ασπασίας Τασόγλου, το Νοέμβριο του 1921 (Εικ. 6).

Ευρετήρια Γάμων (1931-1946)³

Τα επτά Ευρετήρια Γάμων προσεκτήθησαν το 1995, σε μάλλον καλή κατάσταση. Χαρακτηριστικό το ευρετήριο των ετών 1931-1932, το οποίο είναι ένα κατασκευασμένο χειροποίητο τετράδιο με κολλημένα τα γράμματα της αλφαβήτου, από διαφορετικό χαρτί (Εικ. 7, 8, 9).

² ΑΒΕ 9, ΑΕΕ Δημ. 1.1, ΣΑΕ 1 (1921-1926). Ιδιοκτησία Γ.Α.Κ. – Αρχείων Ν. Πρέβεζας.

³ ΑΒΕ 28, ΑΕΕ Δημ. 1.2, ΣΑΕ 1 (1931-1932), ΣΑΕ 2 (1933-1936), ΣΑΕ 3 (1937-1938), ΣΑΕ 4 (1939), ΣΑΕ 5 (1940-1943), ΣΑΕ 6 (1944-1945), ΣΑΕ 7 (1946). Ιδιοκτησία Γ.Α.Κ. – Αρχείων Ν. Πρέβεζας.

Βιβλίον Προσφύγων 1922⁴

Το Βιβλίον Προσφύγων του 1922 (προφανώς συντάχθηκε αργότερα) διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση (Εικ. 10). Καταγράφονται οικογένειες με αρίθμηση, η ηλικία των μελών τους, η συγγενική σχέση και το επάγγελμα. Λόγω των ειδικών συνθηκών υπάρχουν και οικογενειάρχες-παιδιά.

Η προέλευση των προσφυγικών οικογενειών παραπέμπει στην περιοχή της Καλλίπολης της Θράκης και αποτυπώνεται ως εξής:

173 οικογένειες εκ του χωρίου Ταϊφυρίου Καλλιπόλεως Θράκης (Εικ. 11),
86 οικογένειες εκ του χωρίου Περγαζίου Καλλιπόλεως Θράκης και
70 οικογένειες εκ του χωρίου Βαϊρίου Καλλιπόλεως Θράκης.

Οι παραπάνω οικογένειες των προσφύγων δεν εγκατεστάθησαν τελικά στην Πρέβεζα. Μετά από τέσσερες κενές σελίδες υπάρχει η σημείωση με τον τύπο της καταχώρισης εξερχομένου εγγράφου σε βιβλίο πρωτοκόλλου, αλλά στην αριστερή σελίδα: *Ληξίαρχον Δήμου Ιωαννιτών – Ιωάννινα 3/1/1955.*

Το συγκεκριμένο αρχειακό υλικό, εκτός των καθαρά δημογραφικών στοιχείων, αποδεικνύεται αρκετά «φλύαρο» σε προσωπικά δεδομένα ή ακόμη και σε ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα. Ως εκ τούτου και παρά το γεγονός ότι υπερκαλύπτεται το χρονικό όριο ασφαλείας, ο υποψήφιος ερευνητής καλόν θα είναι να περιορισθεί στην αναφορά ποσοτικών στοιχείων.

Πρόκειται για ένα νομικό θέμα με πολλές ιδιαιτερότητες, το οποίο προκύπτει κάθε φορά που τίθεται το ζήτημα των ορίων από αυτήν την άποψη, που θέτουμε στους ερευνητές.

Κλείνοντας την παρένθεση δεοντολογίας, το συντηρημένο υλικό του Αρχείου του Δήμου Πρέβεζας θα είναι διαθέσιμο στην επιστημονική έρευνα αμέσως μετά τη ψηφιοποίησή του. Το έργο της ψηφιοποίησης έχει αναλάβει η Κεντρική Υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους.

Ο ρόλος του αρχειακού τελειώνει με την απόδοση του υλικού στην έρευνα. Τα επιπλέον στοιχεία, τα οποία σχετίζονται με το αρχειακό υλικό που περιγράψαμε και που μπορεί κανείς να το ερευνήσει και πέρα από το «προφανές», ευελπιστούμε να βρίσκονται σύντομα στη διάθεση των ερευνητών.

⁴ ΑΒΕ 9, ΑΒΕ Δημ. 1.1, ΣΑΕ 2 (1922, 1955). Ιδιοκτησία Γ.Α.Κ. – Αρχείων Ν. Πρέβεζας.

Abstract

Dimitra GOUVIA: *Municipal Records Archive of Preveza*

The available to research archived material kept at «Γ.Α.Κ. – Αρχεία Ν. Πρέβεζας» originates from the municipality of Preveza and, specifically, from the Books of Records/Registries («Lixiarcheio»). It comprises of four Books of deaths (1930-1960), one Book of refugees (1922-1955), one Book of marriages (1931-1946) and Table of performed marriages (1921-1925) and seven Indices of recorded marriages entries (1931-1946). Among the aforementioned, the Books of deaths and the Book of marriages have been restored eleven years ago, resulting in minimization of information loss and improved accessibility to the material.

The content of this particular unit concerns an interesting life period of the town of Preveza (inter-WW, WW II and post-WW II times) as presented in the everyday life of the registered inhabitants. The Book of refugees is an exception, for the families mentioned do not seem having settled in Preveza.

Finally, it should be noted that due to the particular character of the specific archived material, the exported data for research purposes can only be quantitative.

Συνομογραφίες των παραπομπών

ΑΒΕ: Αριθμός Βιβλίου Εισαγωγής

ΑΕΕ: Αριθμός Ειδικού Ευρετηρίου

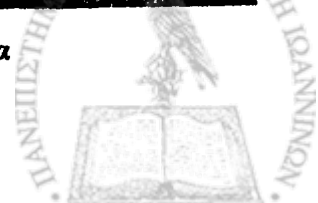
ΣΑΕ: Συνοπτικός Αριθμός Ευρετηρίου

Παράρτημα εικόνων

Α/Α	Ημερ.	Όνομα	Πατρ.	Μητρ.	Όνομα	Πατρ.	Μητρ.	Εδωκ.	Επισημ.
105	1921	Καλμυ	Αντ. Αλεξ.	Σωφία	Παύλος	Μαρία	94	4	
106	1921	Αναγνωστόπουλος	Χρυσόστομος	Μαρία	Αθανάσιος	Μαρία	94	4	
107	1921	Κυριακός	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	37	3	
108	1921	Καλλιόπη	Μαρία	Ελενα	Αθανάσιος	Μαρία	65	3	
109	1921	Μυρσίνη	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	37	3	
110	1921	Σταμάτος	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	35	3	
111	1921	Χρόνης	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	52	3	
112	1921	Χρόνης	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	35	3	
113	1921	Κοίλια	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	17	3	
114	1921	Χρόνης	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	37	3	
115	1921	Χρόνης	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	47	3	
116	1921	Μαργαρίτα	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	49	3	
		Μαρία	Αντ. Αλεξ.	Μαρία	Παύλος	Μαρία	80	3	

ΕΙΚΟΝΑ 1Α: Βιβλίον Θανάτων, Δεκέμβριος 1940, αριστερή σελίδα

(13)

Πρωτογενής Παιδεία

Δεκέμβριος 1940

Όνομα	Επίθετο	Ηλικία	Παιδαγωγική	Σημειώσεις
Γαλιμα	Γιάννης	55	παιδ.	
	Μαρία	30	"	
	Ανδρέας	28	"	Διπλωματικό
	Ανδρέας	27	"	
	Ανδρέας	25	"	
ο.β.β.	Βροχουτσικίνα	30	παιδ.	
	Ανδρέας	30	"	Διπλωματικό
	Ανδρέας	4	"	
οικονομ.	Μαρία	44	παιδ.	
	Ανδρέας	14	"	Διπλωματικό
	Ανδρέας	11	"	
	Ανδρέας	7	"	
νεοσύνη	Μαρία	66	παιδ.	
	Ανδρέας	30	παιδ.	Διπλωματικό
	Ανδρέας	25	παιδ.	
καρκαρής	Μαρία	32	παιδ.	
	Ανδρέας	12	"	Διπλωματικό
	Ανδρέας	7	"	
	Ανδρέας	5	"	
	Ανδρέας	2	"	
Καλαμάση	Μαρία	45	παιδ.	
	Ανδρέας	35	"	
Καλαμάση	Μαρία	50	παιδ.	
	Ανδρέας	33	"	
	Ανδρέας	31	"	
Ι.β.β.β.	Μαρία	33	παιδ.	
	Ανδρέας	6	"	
	Ανδρέας	3	"	
Ι.β.β.β.	Μαρία	40	παιδ.	
	Ανδρέας	12	"	
	Ανδρέας	10	"	
	Ανδρέας	14	"	
	Ανδρέας	8	"	
Ζαχαρίας	Μαρία	-	-	

EIKONA 1B: Βιβλίον Θανάτων, Δεκέμβριος 1940, δεξιά σελίδα

Όνομα πατρός	Όνομα μητρός	Όνομα πατρός	Εποσημείωση	Ηλικία	Τέκνα	Τόπος καταγωγής ή γένεσης	
1	Λαϊνιά	Αναστάσιος	Θεόδωρος	Μητρώφ. Αρχαία	50	2	Μονή Ζακύνθου
2	Δινακίμης	αφ. Ζαβαίν	-	οίνωκωρα	45	2	Πορτολάρα
3	Ασκήριου	εργασίας	Παναγής	μαδύλια	10	5	Σαλαμίνας Μεσσηνίας
4	Γεωργίου	Παναγιώτης	Γεωργίου	οίδωι	μην. 9	8	Πορτολάρα
5	Μαρία	αφ. Γεωργίου	Γεωργίου	οίνωκωρα	25	11	"
6	Μαριώτης	Ευφροσύνη	Γεωργίου	Καλλιθέα	36	12	
7	Αργυρίου	Καθ. Κορυμνίου	Γεωργίου	Θίμακα	55	14	Πορτολάρα
8	1978/1979 Ζακύνθου	Αθανάσιος	Αρχιμ. αμακίου	Γεωργίου	34	15	Μεσσηνίας
9	καθ. Ζακύνθου	Ζακύνθου	Γεωργίου	Καλλιθέα	62	15	Καλλιθέα (Μαλμυρία Πορτολάρας)
10	Παναγιώτης	αφ. Μαρ. Ζακύνθου	Αθανάσιος	Θίμακα	22	16	Καλλιθέα
11	Θεοδώρα	Μεσσηνίας	Αθανάσιος	Θίμακα	2	22	Πορτολάρα
12	Βασιλική	αφ. Κορυμνίου	Βασιλική	"	μην. 9	24	"
13	Αργυρίου	Πορτολάρας	Κωνσταντίνος	οίνωκωρα	24	25	"

ΕΙΚΟΝΑ 2Α: Βιβλίον Θανάτων Ιανουάριος 1930, αριστερή σελίδα

Κατοικία	Όνομα	Γένος	Πατρώνυμο	Ηλικία	Ποσό	Σημειώσεις
Τριανταφυλλιά	Γραμ. Κωνσταντίνος	Ραβδίου	Δουρ.	23	3000	Εξέλιξται 1/7 αργυρ. κατ. Γεν. εν Νικησορην. αξία δρ 3000
		Μαργαρίτης	νύμφ.	23	3000	Ναύτης 21 ετησ. & κρησί " " 3000
		Έλενη	Δουρ.	18	1500	Αρτοποιία 1 δόνον θυγατρί
		Ανδρέας	"	17	700	αίματος
		Ελισάβετ	"	8		
	δξ. μνηστήριον	αίματι	"	16	1000	πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 1/2 αθροιστικώς κρησί. αξία δρ 1000
		Νουβία	"	12		1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Ελισάβετ	"	10		1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Κωνσταντίνος	"	3		1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
	Γερουσία	Καρολίνα	Παύλου	31		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Καρολίνα	Παύλου	35		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Νικησορηνή	Δημ.	18		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Γεωργίου	"	16		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
	Γάρον	Γρίφου	Κωνσταντίνος	13		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Γεωργίου	Δημ.	11		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
						μια σέλιον εν ρυτί Γάρον αξία δρ 1000
						μια σέλιον εν ρυτί Γάρον αξία δρ 1000
	Λαφαρβίλλια	αίματι	Ανδρέας	35		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Πυρρός	Σπυρίδων	42		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
			Σπύρου	2		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
	Αιματι	Παναγιώτης	Αθωνά	60		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
			Αίματι	56		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
			Αννασ. Κ. Τζο	52		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
Μικαζιόν	Αιματι	Ανδρέας	Ανδρέας	70		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
			Μαρίνος	44		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
			Κωνσταντίνος	40		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
			Κωνσταντίνος	63		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
Πρόβλητα	Σοφία	Παναγιώτης	Ανδρέας	57		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Παναγιώτης	νύμφ.	32		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Κωνσταντίνος	"	30		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Γεωργίου	"	25		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
		Κωνσταντίνος	"	17		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
Μικαζιόν	Βικτωρία	Γραμ. Παναγιώτης	Ανδρέας	43		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
Πρόβλητα	Μαργαρίτα	Κωνσταντίνος	Ανδρέας	Πρόβλητα		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
	Καρίνα	Κωνσταντίνος	Καρίνα	Πρόβλητα		Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000
	Αθανάσιος					Πρόβλητα 1/50 1/5 ως 1/4 3/4 2 δόματα. Ημερησίως κρησί. αξία δρ 1000

ΕΙΚΟΝΑ 2B: Βιβλίον Θανάτων, Ιανουάριος 1930, δεξιά σελίδα

Ευρετήριο 1930

1930

Α			Γ		
Αθανασίου	Κ. Ζήσης	Ψήφος	1) Γερομήτσα	Κ. Παναγιώτης	Λαυρέτιος
Αθηνά	Ι. Παύλος	"	2) Γερομησιότα	Μαρία	Ψήφος
Αθηνά	Α. Παύλος	Μάρκος	Γιάννης	Ψήφος	"
Αργυρίου	Χρ. Λαυρέτιος	Μαίης	Γραμμοίνας	Γεράσιμος	"
Αρτίσιων	Μ. Ερμανουήλ	Ψήφος	Γρ. Ξενοφάνης	Χ. Χράβλο	"
Αρτιόπουλος	Ι. Κωνσταντίνος	Βελήβητος	Γαλαξιάς	Β. Ασημάκης	Μάρκος
Βασιλείου	Α. Αθανασίου	Μαίης	Γεωργίου	Κωνσταντίνος	Ψήφος
Βασιλείου	Ευαγγέλιος	Μαίης	Γιάννης	Μαρίνος	Μαίης
Βασιλείου	Ευαγγέλιος	Μαίης	Γιαννιάς	Μαρίνος	Μαίης
			Γιαμασιότα	Ψήφ. Γεώργιος	Μαίης
			Γιαννιάς	Ευθυμίου	Ασημάκης
			Γεωργίου	Κ. Βασιλείου	Ασημάκης
			Γιάννης	Κ. Ευαγγέλιος	Ασημάκης
			Γιαμασιότα	Μ. Σοφία	"

Β			Δ		
Βασιλείου	Μ. Ευαγγέλιος	Μαίης	1) Βασιλείου	Έλενη	Λαυρέτιος
Βασιλείου	Αρ. Ευαγγέλιος	"	2) Βασιλείου	Ευφ. Βασιλείου	"
Βασιλείου	Π. Ευαγγέλιος	"	3) Βασιλείου	Κ. Βασιλείου	Βελήβητος
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης	4) Βασιλείου	Μ. Ασημάκης	"
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης			
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης			
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης			
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης			
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης			
Βασιλείου	Α. Ευαγγέλιος	Μαίης			

ΕΙΚΟΝΑ 3: Βιβλίον Θανάτων, Ένθετο Ευρετήριο, 1930

Μηνός Ιουνίος			Μηνός Σεπτέμβριος			
1. Ραφίος Νόβιος	40	1	Ασπασίος Διόφαντος	15	1	Αίμαμα 21-6-23
2. Χαρίτι Ζαχαρίας	20	1	Καταργησι Ζαχαρίας	17	1	Αίμαμα 21-6-23
3. Ζαχάρης Παναγιώτης	35	1	Κωνσταντίνος Αθανάσιος	20	1	Αίμαμα 21-6-23
4. Νουάρι Ζαχαρίας	30	1	Κωνσταντίνος Νουβάριος	25	2	Αίμαμα 21-6-23
5. Πατριάρχης Ζαχαρίας	35	1	Κωνσταντίνος Μαρία Ζαχαρίας	25	2	Αίμαμα 21-6-23
6. Βορυσλάβ Βασίλειος	30	1	Κωνσταντίνος Βασίλειος	24	1	Αίμαμα 17-6-23
7. Σπύριος Σπυριδίου	36	2	Κωνσταντίνος Αναστασία Πατριάρχης	27	1	Αίμαμα 17-6-23
8. Ερριχίδη Παναγιώτης	32	1	Κωνσταντίνος Ερριχίδη	24	1	Αίμαμα 21-6-23
υπόλοιποι 13/μηνός						
Κολοβύσι						
1923						
1. Βαρσαβίη Πατριάρχης	30	1	Αίμαμα	30	2	Αίμαμα 30-7-23
2. Μαργαρίτη Ευαγγελάτος	45	1	Μαργαρίτη Ευαγγελάτος	32	1	Αίμαμα 14-7-23
3. Ελένη Μαριμαρία	45	1	Ελενα Μαριμαρία	35	1	Αίμαμα 23-7-23
4. Πατριάρχης Κωνσταντίνος	44	3	Πατριάρχης Κωνσταντίνος	30	1	Αίμαμα 21-7-23
5. Μαρία Αθανάσιος	22	1	Μαρία Αθανάσιος	22	1	Αίμαμα 16-7-23
6. Νουβία Κωνσταντίνος	30	2	Νουβία Κωνσταντίνος	27	2	Αίμαμα 10-7-23
7. Σοφία Σπυριδίου	32	1	Σοφία Σπυριδίου	27	1	Αίμαμα 10-7-23
8. Ουρανία Κωνσταντίνος	29	1	Ουρανία Κωνσταντίνος	27	1	Αίμαμα 10-7-23
1. Αδωνία Νουβία	40	2	Αδωνία Νουβία	35	1	Αίμαμα 10-8-23
2. Αδωνία Κολοβύσι	30	1	Αδωνία Κολοβύσι	30	1	Αίμαμα 29-8-23
1923						
Μηνός Σεπτέμβριος						
1. Μαργαρίτη Ευαγγελάτος	18	1	Μαργαρίτη Ευαγγελάτος	13	1	Αίμαμα 2-9-23
2. Μαργαρίτη Σπυριδίου	32	1	Μαργαρίτη Σπυριδίου	22	2	Αίμαμα 9-9-23
3. Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	38	2	Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος	23	1	Αίμαμα 1-9-23
4. Κωνσταντίνος Αθανάσιος	30	1	Κωνσταντίνος Αθανάσιος	20	1	Αίμαμα 1-9-23

ΕΙΚΟΝΑ 4: Πίναξ Τελεσθέντων Γάμων, Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1923

Τα κεντρίδια κίμωνος Αρκαδίας 1921 τελεσθέντων γάμων εν τη αερί

Α/Α	Όνοματεπώνυμο	Είδος	Ευδρός	Αριθμ. κεντρίδιων	Όνοματεπώνυμο	Ευδρός	Αριθμ. κεντρίδιων
1	Ανίμος Σαυδής		30	1	Αναστάσιος Αναστάσιος	30	1
2	Πάριος Ζαροφύης		30	1	Αναστάσιος Ούρα κρ. Γεωργίου	22	1
3	Ανδρέας Ακρίβης		30	1	Αναστάσιος Βασιλείου & Ασημάκης	22	1
4	Νίκαιος Νίκους		35	1	Αναστάσιος Παρρησία Χόρτα	30	1
5	Αναστ. Νικ. Τύμας		32	1	Αναστάσιος Βασιλείου & Ασημάκης	25	1
6	Ευάγγελος Ανδριεύδης		30	1	Αναστάσιος Μικροσίμης Ζίλας	32	1
7	Αναστ. Καρμυλίζας		30	1	Αναστάσιος Μικροσίμης Ζίλας	25	1
8	Αναστ. Λ. Τσαζανής		30	1	Αναστάσιος Βασιλείου & Ασημάκης	25	1
9	Αναστ. Ζήσης		26	1	Αναστάσιος Μικροσίμης Ζίλας	26	1
10	Αναστ. Μωυσιάδης				Αναστάσιος Μικροσίμης Ζίλας		1
11	Αναστ. Παναγιώτης				Αναστάσιος Μικροσίμης Ζίλας		1
12	Αναστ. Παύλος				Αναστάσιος Μικροσίμης Ζίλας		1

ΕΙΚΟΝΑ 6: Πίναξ Τελεσθέντων Γάμων Νοέμβριος 1921

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ
ΓΑΜΩΝ
1931-1932

Γάμων

Ευρώπεια	Μίσην διαγ.	300000 90%	29.90000- μια άραξη Τόκω	1931- 1932
Αδαμώωτης	Γιώργος	Αδαμώωτης	A.	1
Ηίβαζόζον	Νικόλαος	Βασιλείος	"	9. ✓
Αίγυπτός	Ανδρέας	Γωάννης	"	20 ✓
Αλεξανδρία	Σοφία	Χρήστος	"	41.
Αποστολίδας	Στ. Σοφία	Υιός		57/45
Αζούργω Β.	1932			12/50
Αθανασιάδου	Μιχ.	Μεταφυσική	A. 5	
Αρσενιόλης	Σταύρος	Κοσμάς	18	✓

ΕΙΚΟΝΑ 8: Ευρετήριο Γάμων 1931-1932

Παγγηδών	Χαϊμάς	Μαίνας	17	14
Βασιλειών	Καρακούζης	Καραγιώλης	✓	46
Παγγηδών	Σταμάτης	Χαϊμάς	✓	56
Βιζαδών Α.	Σταμάτης			57/45
1932				
Βεράμια	Γεωργίου	Κων/νος		13
Βοΐα	Αρβανίου	Κων/νος	✓	14
Βαλκίνας	Ιωάννου	Γεωργίου		27
Βαγγελάκης	Σ. Γεωργίου			25/1977

ΕΙΚΟΝΑ 9: Ευρετήριο Γάμων 1931-1932

Bulgar
Koprijan
1922

Αριθμ. οικογ.	Όνοματεπώνυμο νομού	Ηλικία	Εργασιακή κατάσταση	Επάγγελμα	Τόπος καταγωγής	Παρατηρήσεις	
30	1. Κωνσταντίνος Καραγιάννης	38 ετ.	Οικογεντ.		Εν τῷ χωρίῳ Ταϊρρῶν Καταγωγῆς τῆς Θράκης		
	2. Μαρία "	10 "	Παιδί				
	3. Μαρία "	80 "	Μητέρα				
31	1. Κωνσταντίνος Μαραβός	50 "	Απλός	Πορτοί			
	2. Κυράνα "	40 "	Μητέρα				
	3. Ζήμη "	18 "	Παιδί				
32	1. Μιχάλης Μαραβός	45 "	Οικογεντ.	Πορτοί			
	2. Σοφία "	40 "	Παιδί				
	3. Μαρία "	15 "	Παιδί				
	4. Εὐθύμιος "	9 "	"				
33	1. Εὐθύμιος Καταγωγῆς	60 "	Οικογεντ.	Πορτοί			
	2. Ζήμη "	55 "	Παιδί				
	3. Μαριάνθη "	20 "	Παιδί				
	4. Γεώργιος "	25 "	Παιδί				
34	1. Αδόλφος Σερβός	70 "	Οικογεντ.	Πορτοί			
	2. Κυράνα "	60 "	Παιδί				
	3. Νικόλαος "	30 "	Παιδί				
35	1. Χείρας Ταϊταρῶν	45 "	Οικογεντ.	Σαυρῆς			
	2. Κωνσταντίνος "	12 "	Παιδί				
	3. Δημήτριος "	7 "	"				
36	1. Σπυρίδων Καταγωγῆς	40 "	Οικογεντ.				
	2. Μαρία "	10 "	Παιδί				
	3. Παναγιώτης "	15 "	Παιδί				
37	1. Θεόδωρος Μαυρομαρινῶν	28 "	Οικογεντ.	Πορτοί			
	2. Μαρία "	25 "	Παιδί				
	3. Χαρίτα "	3 "	Παιδί				
38	1. Γεώργιος Σαυρῶν	41 "	Οικογεντ.	Σαυρῆς			
	2. Ζήμη "	27 "	Παιδί				
	3. Γρηγόριος "	7 "	Παιδί				
	4. Εὐαγγελία "	20 "	Παιδί				
	5. Σπύριος "	16 "	Παιδί				
39	1. Ευφράσια Αβραμῶν	45 "	Οικογεντ.				
	2. Αρσένιος "	15 "	Παιδί				
40	1. Μιχάλης Σαυρομαρινῶν	60 "	Οικογεντ.	Σαυρῆς			

ΕΙΚΟΝΑ 11: Βιβλίον Προσφύγων

Μανόλης Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Η εφημερίδα «Αγών Πρεβέζης»

Μέσον έκφρασης του «συγκρουσιακού κύκλου» των δεκαετιών 1950 και 1960 στην Πρέβεζα και την Ήπειρο, και άλλα στοιχεία της ταυτότητάς της

Ιστορικά στοιχεία για την εφημερίδα – ο λογότυπός της

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΦΥΛΛΟ ΤΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙΤΑΙ στις 14 Φεβρουαρίου 1955 και το τελευταίο της πρώτης περιόδου του βίου της την 3^η Σεπτεμβρίου 1966. Πρόβλημα στην ιστορική διαδρομή και την παρουσία του φύλλου δημιουργεί η ύπαρξη τριών δισέλιδων φύλλων του έτους 1972, των υπ' αριθμ. 581 (14.3.1972), 587 (29.3.1972) και 593 (25.4.1972). Με δεδομένα α) η εφημερίδα πλέον είναι ημερησία και β) ότι το τελευταίο φύλλο της πρώτης περιόδου φέρει τον αριθμό 500, υποθέτουμε ότι διέκοψε τη λειτουργία της το 1966 και επανακυκλοφορήθηκε το 1971. Υπό αυτά τα δεδομένα μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις μακροβιότερες εφημερίδες του ελλαδικού χώρου.

Τον λογότυπό της συνθέτουν ο τίτλος της, «ΑΓΩΝ ΠΡΕΒΕΖΗΣ», η χρονικότητα της έκδοσής της («ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΝ ΠΡΕΒΕΖΗ») και οι απαραίτητες πληροφορίες ένθεν και ένθεν των προηγούμενων: Ιδρυτής Ιω. Μουστάκης, Διευθυντής Ιωάννης Γ. Τάλλαρρος,¹ η τιμή του φύλλου, η χρονολογία εκδόσεώς του, η θέση των γραφείων του στην πόλη («Όπισθεν ξενοδοχείου Αβέρωφ, Πρέβεζα») και οι συνήθειες στους λογότυπους υπομνήσεις προς τους αναγνώστες και τους μελλοντικούς συνεργάτες: «Κοινωνικά, αγγελίες, διαφημίσεις ιδιαίτεροι συμφωνία» και «Χειρόγραφα δημοσιεύσιμα ή μη δεν επιστρέφονται».²

Μέχρι την υπό τον Ιωάννη Τάλλαρο διεύθυνση του φύλλου, αυτό παρέμεινε σταθερά 4σέλιδο. Μετά τον θάνατό του, η εφημερίδα σε πολλά φύλλα της μετατρέπεται σε δισέλιδη. Είναι προφανές ότι η απώλεια του δημιουργού της είχε τις επιπτώσεις της στην ποιότητα του φύλλου, στην τακτική έκδοσή του, στη μέχρι πρότινος σχέση του με το αναγνωστικό του κοινό.

¹ Μέχρι το φύλλο υπ' αριθμ. 12. Από το 13^ο μέχρι το 165^ο αναγράφεται «Διευθυντής Ιωάννης Τάλλαρρος». Από το 166^ο μέχρι το 190^ο ο ίδιος αναφέρεται ως «Εκδότης-Διευθυντής», από το 191^ο μέχρι το 335^ο ως «Ιδιοκτήτης-Διευθυντής» και από το 336^ο μέχρι το 500^ο «Ιδρυτής Ιωάννης Τάλλαρρος και Ιδιοκτήτης-Διευθυντής Θέμις Ιω. Ταλλάρος». Ενδιαμέσως, στα φφ. 332-335 φέρεται «Ιδρυτής Ιωάννης Γ. Τάλλαρρος, Ιδιοκτήτης Διευθυντής Γεώργιος Ιωάννου Τάλλαρρος». Πρβλ. ΣΟΥΜΑΛΕΥΡΗΣ 2003, 168.

² Στο τυπογραφείο της εφημερίδας εκτελούνταν, όπως συνήθως συνέβαινε, «παντός είδους τυπογραφικά εργασία υπό πεπειραμένου καλλιτέχνου τυπογράφου. Εργασία καλλιτεχνική, εγγυημένη εξυπηρέτησις ταχεία. Τιμαί εκτός συναγωνισμού». Σε επόμενα φύλλα, στο 424 (13.4.1964), στη σ. 1, διαβάζουμε ότι «εγκατεστάθη πλήρες τυπογραφείον εις το επί της οδού Λόρδου Βύρωνος 1 κατάστημα».

Ο εκδότης Ιωάννης Γ. Τάλλαρως: ψηφίδες από την προσωπογραφία του

Η προσωπικότητα του Ιωάννη Τάλλαρως εισδύει στην παρούσα εργασία παντοιοτρόπως, διαχέεται σε κάθε της τμήμα. Εδώ, στην αρχή της, σύρω τις πρώτες πινελιές της προσωπογραφίας του. Γεννήθηκε το 1906 και απεβίωσε την 1^η Οκτωβρίου 1961.³ Αναμείχθηκε στα της δημοσιογραφίας από νεαρής ηλικίας, αφού εργάστηκε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Αθήναι*, του Γ. Πωπ⁴ και στο πρεβεζιάνικο προπολεμικό *Βήμα* (της δεκαετίας του 1930),⁵ αλλά και στο μεταπολεμικό (1952 κ.ε.) του Νικήτα Τσουτσάνη.⁶ Μέχρι το 1954 ήταν υπάλληλος της Λιμενικής Επιτροπής. Συγκαιριανοί του (και πληροφορητές μου) τού επέδωσαν κατά τις συζητήσεις μας τέσσερα κύρια χαρακτηριστικά: έντιμος συμπολίτης, «εξαίσια γραφίδα» (στα πεζά, τα ποιητικά και τα σατιρικά του κείμενα, χαρακτηριστικό που επιβεβαίωσε και η δική μου μελέτη), «χιουμορίστας» και «άνθρωπος του γλεντιού».⁷

Στο σεμνό μνημόσυνο που του κάνει η εφημερίδα του, λίγες ημέρες μετά το τραγικό συμβάν, ο γιος του Γεώργιος του αφιερώνει κείμενό του με τον τίτλο «Στον αγαπημένο μου πατέρα», υποσχόμενος να βαδίσει το δρόμο που χάραξε εκείνος.⁸ στον λογότυπο των τεσσάρων επομένων φύλλων (332 έως 335) αναγράφεται πλέον «Ιδρυτής Ιωάννης Γ. Τάλλαρως, Ιδιοκτήτης Διευθυντής Γεώργιος Ιωάννου Τάλλαρως».⁹ Από το φ. 336 (5.12.1961) κ.ε. Ιδιοκτήτης-Διευθυντής φέρεται σταθερά η σύζυγος του αποθανόντος Θέμις Ιωάννου Ταλλάρου. Η τελευταία, σε ένα από τα πρώτα υπό την διεύθυνσή της άρθρα, σπεύδει να δηλώσει ότι «η εφημερίς θα συνεχίση τους αγώνας της εις το μέλλον. Επ' ευκαιρία τονίζει ότι εστηρίχθη και θα στηρίζεται πάντοτε εις την συνδρομήν των αναγνωστών της».¹⁰ Θα μπορούσα σχηματικά να χαρακτηρίσω την μέχρι το 1966 πορεία της εφημερίδας ως «πρώτη περίοδο» του βίου της ή «περίοδο Ιω. Τάλλαρως» και (αξιολογικά) «περίοδο της ακμής», τη δε ολιγόχρονη δεύτερη, ως «περίοδο της ύφεσης», που την οδήγησε στον οριστικό της θάνατο. Γι' αυτό και στην παρούσα εργασία η έμφαση δίδεται στην πρώτη, την πλέον δημιουργική περιόδο της.

Ο Ιω. Τάλλαρως διεκήρυσσε ότι παρέμεινε ανεπηρέαστος από το τραγούδι των σειρήνων της διαπλοκής με άλλα εξουσιαστικά κέντρα: η εφημερίδα του «ουδέποτε εδέχθη δώρα ή δάνεια μακροπρόθεσμα διά να παύση αγωνιζομένη, παρά τας από πλείστας πλευράς δελεαστικές προτάσεις των πολιτικών σειρήνων, παρά την πτωχείαν της, αλλά την έντιμον πτωχείαν της».¹¹ Αντιθέτως, «Η ευθικρισία, η αμεροληψία και η φλογερά πίστις εις τας αρχάς της Δημοκρατικής Ιδέας και των ζωτικών τοπικών αιτημάτων ήσαν οι βασικαί αρχαί και η Ιερά Παρακατα-

³ Βλ. στο φ. 330 (17.10.1961), 1.

⁴ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1995, 28.

⁵ Με τα ψευδώνυμα «Μονόφθαλμος» και «Άχθος Αρούρης», τα οποία διατήρησε και στη δική του εφημερίδα αργότερα.

⁶ ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 1995, 28.

⁷ Ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν τους κ.κ. Γεώργιο Ιάσ. Μουστάκη, Θ. Αγγ. Αρταβάνη και τους τότε «αντιπάλους» του, εκδότες της εφημ. *Εθνικός Κήρυξ*, κ. Αθανάσιο και Σπυρίδωνα Τσόκα για τις πληροφορίες τους. Ευχαριστώ, επίσης, όλους τους άλλους Πρεβεζιάνους πληροφορητές μου, οι οποίοι μού μίλησαν για τον αείμνηστο εκδότη, αλλά δεν θέλησαν να μνημονεύσω τα ονόματά τους.

⁸ Στο φ. 335 (14.11.1961), 2. «Θα σε δικαιώσω κρατώντας πιστά τη γραμμή που χάραξες», γράφει χαρακτηριστικά. Το σεμνό αφιέρωμα συμπληρώνει ένα ποίημα του Μιλτ. Λογοθέτη, συνεργάτη της εφημερίδας.

⁹ Τον ξαναβρίσκουμε (μαζί με τον Αθ. Τσόκα) εκδότη και διευθυντή της εφημερίδας *Νέα Εποχή*, που κυκλοφορήθηκε στην πόλη το 1967. Βλ. ΣΟΥΜΑΛΕΥΡΗΣ 2003, 174.

¹⁰ Βλ. στο φ. 344 (6.2.1962), 1.

¹¹ Στο φ. 155 (17.2.1958), 1, με αφορμή τη συμπλήρωση τριών χρόνων από την ημερομηνία εκδόσεως της εφημερίδας.

θήκη επί των οποίων εστηρίχθη η έκδοσις ...».¹² Δεν υποχρεούμεθα να αποδεχθούμε την αλήθεια αυτών των λόγων, ακόμη και αν τους ενισχύουν οι προφορικές μαρτυρίες των συμπατριωτών του που τον «έζησαν» εκ του σύνεγγυς. Η κυριαρχική θέση του Τύπου στη μαζική επικοινωνία των δεκαετιών της μελέτης μας, αλλά και η εξάρτησή του από το πολιτικό-κομματικό σύστημα, που οδήγησε στην κομματικοποίηση της πληροφόρησης, θεωρούνται εδραιωμένες στην επιστημονική βιβλιογραφία και παραδεδεγμένες γνώμες: *ο Τύπος αντανάκλα τη συγκεκριμένη παραταξιακή συγκρότηση του κομματικού συστήματος*. Η «σχέση διαπλοκής» Τύπου (εκδοτών) και κομματικών μηχανισμών¹³ (προσώπων εν προκειμένω, τοπικών παραγόντων¹⁴) πρέπει να θεωρείται τις περισσότερες φορές ως δεδομένη, και λιγότερες ως σταθερή. Ενισχύω τη θέση μου με ένα παράδειγμα από τον «εφημεριδικό πολιτισμό» της Πρεβέζης: συγκαιριανό του *Αγώνος* έντυπο ήταν φιλικό μεν προς την «Αριστερά», λόγω των φρονημάτων του εκδότη του, αλλά ταυτοχρόνως επρόσκειτο σε κορυφαίο τοπικό βουλευτή της Ε.Ρ.Ε., γιατί ο συντάκτης του ήταν στέλεχος του ίδιου κόμματος και στενός συνεργάτης του βουλευτή.

Ο Ιω. Τάλλαρως δηλώνει γέννημα-θρέμμα του λαού, υπηρέτης του, η ταξική του προέλευση τού υπαγορεύει ανάλογη πολιτική συμπεριφορά: «Από τον λαό προερχόμεθα. Σ' αυτόν απευθυνόμεθα. Για το λαό θα αγωνισθούμε. Σ' αυτόν στηρίζομε την ύπαρξιν της εφημερίδος αυτής. Του την προσφέρομεν. Ας την πάρη στα χέρια του, ας την περιβάλη με την στοργήν του, ας την φροντίση, ας την ανδρώση».¹⁵ Ο «λαός» των κειμένων του δεν είναι η ευρεία πολυστρωματική, πολυταξική έννοια της σύγχρονης Λαογραφίας.¹⁶ Εδώ έχει σαφώς μονοσήμαντη πολιτική διάσταση: είναι ταυτόσημη με αυτήν των «δημοκρατικών δυνάμεων» που χρησιμοποιεί ο εκδότης και σε άλλες περιπτώσεις. Στις εκλογές, π.χ., της 19^{ης} Φεβρουαρίου 1956, η πολιτική μάχη διεξάγεται «μεταξύ της συναγερμικής Δεξιάς και των δημοκρατικών δυνάμεων της χώρας».¹⁷ Είναι μια από τις πολυμεταχειρισμένες μέχρι τότε έννοιες-σύμβολα που αναπαράγει, και η οποία έχει παραμείνει μέχρι σήμερα στο πολιτικό λεξιλόγιο, ως ιστορικός πλέον όρος. *Είναι ένα από τα σύμβολα που αναδεικνύει κατά κόρον η εφημερίδα.*

Καθ' όλη την περίοδο 1955-1966 η εφημερίδα υποστήριξε σταθερά τις πολιτικές δυνάμεις του Κέντρου και ειδικότερα –μετά το 1961– την Ένωση Κέντρου. Ασφαλή τεκμήρια των παραπάνω αποτελούν τα καθημερινά, μικρά ή μακροσκελέστερα, υπέρ αυτών των κομματικών σχηματισμών άρθρα, που γίνονται «θερμότερα» κατά τη διάρκεια των εκλογικών περιόδων. Αναφέρω μερικά παραδείγματα προβεβλημένων θεμάτων:

– Η αναγγελία της ενώσεως των δημοκρατικών κομμάτων του Κέντρου (Φιλελευθέρων-Φ.Δ.Ε.) εχαροποίησε τον δημοκρατικόν κόσμον του Νομού μας. Δεν ησθάνθη όμως τον ενθουσιασμόν που θα του προκαλούσε το άγγελμα μιας ευρύτερας ενώσεως όλων των δημοκρατικών κομμάτων. Ο διακαής πόθος του δημοκρατικού λαού του Νομού μας είναι να ιδή πραγματοποιουμένη αυτήν ...»¹⁸

¹² Στο φ. 155 (17.2.1958), 1.

¹³ SWANSON 2000, 431 κ.ε. Εκτενή ανάλυση μιας άλλης περίπτωσης, τοπικού χαρακτήρα, βλ. στο ΣΕΡΓΗΣ 2008-2009.

¹⁴ Η σχέση αυτή σήμερα έχει φθάσει αναντίρρητα σε υψηλότερη διαβάθμιση. Οι ειδικοί θεωρούν ότι η πολιτική, στις σύγχρονες δημοκρατίες, είναι «μεσο-κεντρική» (*media centered*). Βλ. SWANSON 2000, 430.

¹⁵ Στο φ. 1 (14.2.1955), 1.

¹⁶ Βλ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ 2004, 13-14.

¹⁷ Στο φ. (13.2.1956), 1.

¹⁸ Στο φ. 45 (19.12.1955), 1.

- Εμπρός για τη νίκη (στις εκλογές του 1956).¹⁹
- Η προγραμματική διακήρυξη του Δημοκρατικού Κέντρου προς τον ελληνικό λαό [είναι] ιστορικός σταθμός εις την πολιτικήν ζωήν της Ελλάδος.²⁰
- Η σύμπτυξη των δύο πτερύγων του κόμματος των Φιλελευθέρων (Γεωργ. Παπανδρέου και Σοφ. Βενιζέλου) σε ενιαίο κόμμα προβάλλεται με διθυράμβους,²¹ η παρουσίαση του προγράμματος των Φιλελευθέρων και οι ένθερμες προτροπές υπερψηφισέως του στις εκλογές του 1958.²²
- Ο αγώνας της την περίοδο των εκλογών του 1961,²³ ο *Ανένδοτος* και οι θριαμβευτικές για την Ε.Κ. αντίστοιχες νίκες της 3^{ης} Νοεμβρίου 1963 και 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964: «Ψήφισε με φανατισμόν την Ε.Κ. που υπόσχεται Ελευθερίαν, Ισοπολιτείαν, Δικαιοσύνην. Η Ε.Ρ.Ε. ρήμαξε τον τόπον μας. Η Ε.Κ. θα τον ορθοποδήση. Τρίκυκλα, Γκοτζαμάνηδες, Εμμανουηλίδηδες, Γιουσμάδες, αλήτας και δοσιλόγους των παρακρατικών οργανώσεων: Ίδού τι προσέφευρεν η Ε.Ρ.Ε. στην Ελλάδα. Γι' αυτό τρομοκρατήστε τους τρομοκράτας!».²⁴ Είναι αξιοπρόσεκτος εδώ ο «πόλεμος νοσηματοδοτήσεων» ή οι «αξιακές πλαισιώσεις» (= τα συνεκτικά σχήματα που απλοποιούν και συμπυκνώνουν την πραγματικότητα, με επιλεκτικούς τονισμούς και κωδικοποιήσεις) που επιχειρεί η εφημερίδα. Ή, αλλιώς, έχουμε φανερό το ρόλο της γλώσσας στην κατασκευή (πολιτικών) πραγματικοτήτων: την ικανότητά της να κατασκευάζει πεποιθήσεις και κρίσεις, να «συνθηματολογεί». Βεβαίως εδώ θα μπορούσε να βρει την πραγμάτωσή της η αντίστροφη θεώρηση του Φουκώ: *η γλώσσα κατασκευάζει τους ανθρώπους που τη χρησιμοποιούν*. Σύμφωνα με αυτήν, για κάθε πολιτικό πρόβλημα ή ιδεολογικό δίλημμα υπάρχει ένα διαθέσιμο σύνολο προτάσεων και εκφράσεων που χρησιμοποιούνται διαρκώς. Άρα, με την αποδοχή κάποιων απ' αυτά τα κείμενα ή τα συνθήματα, το άτομο γίνεται ένα ιδιαίτερο υποκείμενο με συγκεκριμένη ιδεολογία.²⁵ Ο Ιω. Τάλλαρως είχε επαρκές ανάλογο διαθέσιμο υλικό από τον αθηναϊκό Τύπο, από τον συνθηματικό λόγο των κεντρικών πολιτικών δυνάμεων, από το πολιτικό λεξιλόγιο της εποχής του, κ.λπ.
- Ο θρήνος για την απώλεια του Σοφοκλή Βενιζέλου,²⁶ η καταδίκη των «Αποστατών»,²⁷ χωρίς βεβαίως να αποσιωπά την κριτική της σ' αυτόν τον πολιτικό χώρο.²⁸

Ο Τύπος του *Κέντρου* (γενικά), επειδή *ακροβατεί* ανάμεσα στα όρια των δύο αντιπάλων ιδεολογιών, επειδή και ο πολιτικός χώρος που εκπροσωπεί είναι ρευστός επί μακρόν διάστημα, έχει συγκεκριμένη πολιτική λειτουργία, πρέπει να κινηθεί «ενδιαμέσως», δεσμεύεται όμως έναντι ενός κοινού με δημοκρατικές ευαισθησίες. Παρατηρώ ότι η εφημερίδα παρουσιάζει κάποια θέματα με τρόπο αντίστοιχο των «δημοκρατικών» φύλλων των Αθηνών. Αναφέρω κάποια παραδείγματα:

¹⁹ Στο φ. 52 (6.2.1956), 1.

²⁰ Στο φ. 51 (30.1.1955), 1.

²¹ Στο φ. 106 (11.3.1957), 1.

²² Βλ. ενδεικτικά στα φφ. 162 (7.4.1958), 1, 4· 164 (21.4.1958), 1, 4· 167 (7.5.1958), 1.

²³ Βλ. τα σχετικά φύλλα του μηνός Σεπτεμβρίου, Οκτωβρίου και Νοεμβρίου 1961. Οι εκλογές διεξήχθησαν την 29^η Οκτωβρίου 1961 και οι της Ε.Κ. υπερίσχυσαν στην πόλη της Πρέβεζας, με 1556 ψήφους έναντι 1534 της Ε.Ρ.Ε. Βλ. φ. 333 (31.10.1961), 1.

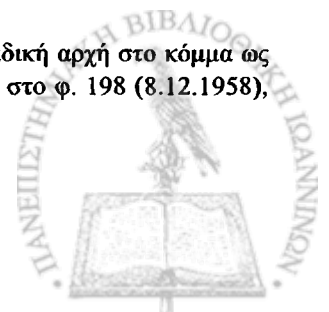
²⁴ Στο φ. 407 (1.11.1965), 1 και σε πάμπολλα άλλα εκείνων των ημερών.

²⁵ Παρατίθεται στο: EDELMAN 1999, 199-200.

²⁶ Στο φ. 419 (10.2.1964), 1.

²⁷ Στο φ. 473 (16.8.1965), 1. Βλ. και φ. 470 (12.7.1965), 1. («Προ πάντων ενότης»).

²⁸ Του συνεργάτη της εφημερίδας Αλ. Παπαγεωργίου, με προτάσεις, όπως να παύσει η δυαδική αρχή στο κόμμα ως αποτυχημένη, να αποσυρθούν οι παλαιοί πολιτικοί από την κομματική σκηνή, κ.ά. Βλ. στο φ. 198 (8.12.1958), 1 («Το κόμμα των Φιλελευθέρων»).

- η «στυγερή δολοφονία του μεγάλου ανθρωπιστού βουλευτού Γρηγορίου Λαμπράκη».²⁹ Η «εισβολή» (στον τίτλο του άρθρου) του αρχικού επιθέτου, ως φορέα ιδεολογίας, ήδη καθιστά σαφές στον αναγνώστη πώς θα χειρισθεί το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός:
- η καταδίκη της «βίας και της τρομοκρατίας» που φέρεται ότι άσκησε η κυβερνώσα παράταξη στην προεκλογική περίοδο του 1961,³⁰ η εργατική Πρωτομαγιά,³¹ η ένθερμη υποστήριξη του κυπριακού αγώνα με δεκάδες άρθρα και ψηφίσματα, ειδικά με την παρουσίαση του ηρωικού τέλους των Καραολή και Δημητρίου και όλων των εκτελουμένων κάθε φορά από τους Άγγλους νεαρών πατριωτών, τους οποίους αποκαλεί «νέα σύμβολα»³² των εθνικών αγώνων. Η απόφαση του εκδότη «Ο αγών των Κυπρίων, δίκαιος, τίμιος, ιερός, θα ευοδωθεί εις το τέλος»³³ μπορεί να χαρακτηριστεί και ως προφητική έκφραση:
- η αντίδραση της εφημερίδας στην εγκατάσταση αμερικανικής βάσης στο Άκτιο.³⁴
- η δριμεία κριτική της στην χαλαρή, «αντεθνική», «μη ανδρική» (όπως τη χαρακτηρίζει) στάση που επέδειξε η ελληνική κυβέρνηση (μετά και κατά) τα «Σεπτεμβριανά» της Πόλης.³⁵
- η στάση της έναντι μεγάλων μορφών του Ελληνισμού που ένιωσαν αμείλικτο κατατρεγμό από την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής. Παράδειγμα ο Ν. Καζαντζάκης, και τα σχετικά άρθρα του εκλεκτού συνεργάτη της εφημερίδας Ντίνου Τσιρώνη, «Ν. Καζαντζάκης: ο συγγραφέας που τιμά την Ελλάδα»,³⁶ ή αυτό για την κινηματογραφική επιτυχία του έργου «Ο Χριστός ξανασταυρώνεται»,³⁷ ή η σεμνή αναφορά του ίδιου του εκδότη «Κλίνομεν ευλαβικά το γόνυ προ της σεπτής σορού του Έλληνος „εργάτου του πνεύματος“, ως εσεμνύνετο να αποκαλεί εαυτόν ο αποβιώσας συγγραφεύς».³⁸

Ο Ιω. Τάλλaros, δηλαδή, είναι ο εκφραστής ενός ευρύτερου κεντροαριστερού χώρου, στον οποίο συνυπάρχουν αφ' ενός παραδοσιακά βενιζελικά στρώματα που υποστήριξαν το Ε.Α.Μ., αλλά και νέα, η πολιτική συνείδηση των οποίων διαμορφώθηκε μετά τη συγκεκριμένη ένταξη. Ήταν (γενικώς) μια «δημοκρατική» φυσιογνωμία.³⁹

²⁹ Στο φ. 391 (1.6.1963), 1.

³⁰ Βλ. τα φύλλα εκείνης της περιόδου.

³¹ Βλ. π.χ. στο φ. 270 (10.5.1960), 1.

³² Στο φ. 65 (14.5.1956), 1. Βλ. και φ. 78 (13.8.1956), 1, 4· 84 (24.9.1956), 1.

³³ Στο φ. 20 (27.6.1955), 1.

³⁴ Στο φ. 153 (3.2.1958), 1, 4.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά φ. 31 (12.9.1955), 1· φ. 33 (26.9.1955), 4· φ. 38 (31.10.1955), 1. Στο γ' γράφει χαρακτηριστικά: «... η τετάρτη συναγερμική κυβέρνησις απεδείχθη ανταξία διάδοχος της προκατόχου της οικτρής κυβερνήσεως των αντιπροέδρων. Εκείνη ελαμπρύνθη ως μαγνήτης ραπισμάτων. Αυτή διακρίνεται ως δραστήριος στραγγαλιστής όλων των δικαιωμάτων και των δυνατοτήτων που δημιούργησε δια την Ελλάδα ο εφιάλτης του Σεπτεμβρίου. Άξιος ο μισθός της!».

³⁶ Στο φ. 8 (4.3.1955), 2.

³⁷ Στο φ. 185 (8.9.1958), 2, 3.

³⁸ Στο φ. 140 (4.11.1957), 1. Βλ. και σελ. 3, 4 του ίδιου φύλλου («Ο μεγάλος μας νεκρός Νίκος Καζαντζάκης»).

³⁹ Ο βασιλιάς, όπως πάντα, αλώβητος. Την αποδημία του Παύλου (1964) παρουσίασε η εφημερίδα με το ευρηματικό «Ο βασιλεύς απέθανε. Ζήτω ο βασιλεύς». Και συμπλήρωσε με το «ουδέτερο» και τυπικό: «... συμμετέχουσα με βαθειάν οδύνην εις το βαθύτατον πένθος της οικογενείας του Βασιλέως Παύλου -του οποίου τον θάνατον εθρήνησεν σύμπας ο ελληνικός λαός- υποβάλλει ευλαβώς προς την βασιλικήν οικογένειαν ειλικρινή συλλυπητήρια» (φ. 423, 14.3.1964, 1). Σε άλλη της αναφορά, με αφορμή τα γενέθλιά του, «... εύχεται ολοψύχως μακροήμερευσιν και ευτυχίαν εις τον θεματοφύλακα των κοινοβουλευτικών θεσμών και των δημοκρατικών ελευθεριών του». Στο φ. 21 (4.7.1955), 1.

Περί Τύπου και πολιτικής επικοινωνίας ολίγα τινά

Ο περιορισμένος χώρος της εργασίας δεν επιτρέπει εκτενείς αναφορές περί του πώς ο Τύπος διαμεσολαβεί ανάμεσα στην κοινωνία και στην ιστορική αλήθεια, και άλλα συναφή ζητήματα, τα οποία έχω αναλύσει διεξοδικότερα αλλού.⁴⁰ Προσθέτω α) ότι ερχόμαστε και πάλι αντιμέτωποι με τον πολυσυζητημένο όρο *επικοινωνία*,⁴¹ *πολιτική επικοινωνία* ειδικότερα (την αλληλόδραση ανάμεσα στα Μέσα και το πολιτικό σύστημα, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο⁴²) και β) ότι δεν ενδιαφέρει εδώ η ανίχνευση των δυσδιάκριτων ορίων ανάμεσα στη θρυλούμενη και την εμπράγματη *επιρροή* που ασκούν τα Μ.Μ.Ε., μια επαρχιακή εφημερίδα εν προκειμένω, στο κοινό τους.⁴³ ενδιαφέρουν άλλα ζητήματα, θέματα *ταυτότητας* της εφημερίδας, που συνδέονται περισσότερο με το πώς αυτή προσπαθεί να επιτύχει τις όποιες επιδράσεις της,⁴⁴ τις *άμεσες και πανίσχυρες επιδράσεις* των ΜΜΕ των παλαιότερων θεωριών ή τις «περιορισμένες επιδράσεις» της θεωρίας του Joseph Klapper,⁴⁵ που προσυπογράφεται μέχρι και σήμερα από τους εγκυρότερους αναλυτές της πολιτικής επικοινωνίας. Αν, δηλαδή, κατά το παραδοσιακό, αλλά διαχρονικό, μοντέλο του H.D. Lasswell, η μελέτη μιας πράξης επικοινωνίας πρέπει να απαντά στα ερωτήματα *ποιος – λέει τι – με ποιο μέσον – σε ποιον – με ποιο αποτέλεσμα*,⁴⁶ δεν ενδιαφέρει εδώ ο τελευταίος κρίκος της φόρμουλας. Ως εκ τούτου, όσον αφορά στο «λέει τι» δεν χρειάζεται να κρίνω όσα η εφημερίδα περιγράφει ή πιστεύει για την πολιτική, τα πρόσωπα ή τα γεγονότα. Η Λαογραφία είναι ιστορική επιστήμη, αλλά δεν κάνει Ιστορία για την Ιστορία. Ούτε κι εγώ. Παρουσιάζω *την κατά την άποψη της εφημερίδας εκδοχή της Ιστορίας, την καθαρά υποκειμενική, τη διάθλασή της στην εφημερίδα και το πώς, τους τρόπους δηλαδή, με τους οποίους προσπαθεί να πραγματώσει την επιθυμητή και αποτελεσματική επικοινωνία, που θα είναι επιτυχής αν καταφέρει να πραγματώσει την επιρροή της στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης της μερίδας εκείνης του πρεβεζιάνικου λαού που είναι «πολιτικά ομογνώμων» μ' αυτήν.*

Η μελέτη της ταυτότητας μιας εφημερίδας

Όταν διερευνούμε τα στοιχεία της *ταυτότητας* μιας εφημερίδας, δεν μελετούμε την εφημερίδα ως βίοτοπο λαογραφικών (και άλλων) ειδήσεων και πληροφοριών,⁴⁷ αλλά *αυτήν καθαυτήν* (*per se*), αναλύουμε τον διάλογό της με την ιστορία και την κοινωνία της εποχής της, περιγράφουμε κριτικά την καθημερινότητά της, αναλύουμε δηλαδή εις βάθος:

- την προσωπικότητα των εκδοτών της και τις πολλαπλές σχέσεις που συνάπτουν συνήθως με την πολιτική, κοινωνική και πνευματική εξουσία (τοπική ή υπερτοπική)·
- ειδικότερα, την κομματική ένταξη των εκδοτών της·
- τις οικονομικές σχέσεις της εφημερίδας, τις πηγές των εσόδων της·
- τις σχέσεις της με τα ανταγωνιστικά φύλλα. Ο *Αγών* (ειρήσθω εν παρόδω) είχε ως τέτοια (ιδεο-

⁴⁰ Βλ. πρόχειρα ΣΕΡΓΗΣ 2000, 13 κ.ε.

⁴¹ ΝΑΥΡΙΔΗΣ 1994, 103-104.

⁴² ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ 2002, 74, 27 κ.ε., 70 κ.ε.

⁴³ Βλ. ενδεικτικά ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ 1995, 331 κ.ε.· ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ 2003, 477 κ.ε.· 1997, 495 κ.ε.

⁴⁴ Βλ. ενδεικτικά ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ 2003, 477 κ.ε.

⁴⁵ KLAPPER 1960.

⁴⁶ LASSWELL 1948.

⁴⁷ Ήταν, ας πούμε, ο «παραδοσιακός» τρόπος προσέγγισης του Τύπου.

- λογικά και οικονομικά) τις εφημερίδες *Εθνικός Κήρυξ*, *Βήμα Πρεβέζης* και *Φωνή της Πρεβέζης*:
- την προσωπικότητα των συνεργατών της, ως «πυλωρών»⁴⁸ του ιδεολογικού συστήματός της·
  - το αναγνωστικό της κοινό, κυρίως αν έχουν διασωθεί τα αρχεία των συνδρομητών της·
  - τα «εξωτερικά» και τα ιστορικά στοιχεία της ταυτότητάς της (λογότυπο, αριθμό σελίδων, αισθητική της, τη διάρκεια κυκλοφορίας της, κλπ.)·
  - το προγραμματικό άρθρο του πρώτου φύλλου, όπου διατυπώνονται συνήθως οι σκοποί της εκδόσεως, οι βασικές διακηρύξεις και οι υποσχέσεις του εκδότη, εν συγκρίσει με αυτά που πραγματώνει τελικά·
  - το περιεχόμενο των στηλών όλων των σελίδων της·
  - την κοινωνική και πολιτική ιδεολογία που προσπαθεί να «μετακενώσει» στο κοινό της·
  - τις διαθλάσεις σ' αυτήν διαφόρων επιμέρους θεσμών, ιδεολογιών, μύθων, παγιωμένων εθνικών αυτο-εικόνων, κυρίαρχων ιδεολογιών, στάσεων και νοοτροπιών της σύγχρονής της εποχής ή και παλαιότερης, τις ταυτίσεις της δηλαδή με το παρελθόν και το παρόν, ή, τις ενίοτε διατυπωμένες ρηξικέλευθες προτάσεις της για την υπέρβαση του παρόντος.

Μια τέτοια εις βάθος ανάλυση των παραδειγματικών στοιχείων που μας παρέχει ο *Αγών* θα απαιτούσε μια μακροσκελή μονογραφία. Γι' αυτό, από τα παραπάνω στοιχεία, λόγω στενότητας χώρου, αναγκάζομαι να αναλύσω μόνον τέσσερα πρωτεύοντα (κατά την κρίση μου) στοιχεία της ταυτότητάς της, στοιχεία που αναδεικνύουν γνωστές και άγνωστες όψεις δύο σημαντικών δεκαετιών της σύγχρονης ελληνικής ιδιογραφίας στην τοπική κλίμακα, ως αντικατοπτρισμών της «μεγάλης», αλλά και ως αυτόνομων, γηγενών εκδηλώσεων.

Επιμέρους στοιχεία της ταυτότητας της εφημερίδας

Πρώτο στοιχείο: η εφημερίδα ως μέσον έκφρασης του «συγκρουσιακού κύκλου» της εποχής της

Αφόρμιση για τον σχεδιασμό αυτής της ενότητας μου παρείχε η μελέτη ενός κειμένου για τη *συνεισφορά της ψηφιακής τεχνολογίας σήμερα στην οργάνωση των κοινωνικών κινήματων*.⁴⁹ Αναφέρομαι στην αυθόρμητη «συνάντηση» εκατοντάδων νέων της Αθήνας μετά τις πυρκαγιές στην Ηλεία το 2007 και τη δολοφονία νεαρού αντιεξουσιαστή από αστυνομικό («Δεκεμβριανά 2008»). Ο συνειρμός μου ήταν απλός: πώς μια τοπική «προοδευτική» εφημερίδα του '50 μπορεί να εκφράσει το τότε «συλλογικό» κίνημα μιας πόλης, «επαναστατικό» κατ' ουσίαν για τα δεδομένα της εποχής, να αμφισβητήσει δηλαδή τον «κυβερνητικό λόγο» και την κρατική προπαγάνδα, να χαράξει «όραμα αλλαγής» και να γίνει το όχημα της διάχυσής του;

Προέχει στο σημείο αυτό μια *σύντομη σκιαγράφηση των δύο δεκαετιών (1950 και 1960)* που διαχέονται στη μελέτη μας ως υπόβαθρο και πλαίσιο των εδώ περιγραφομένων.

Οι δύο μεταπολεμικές δεκαετίες μεταφέρουν νωπές ακόμη τις επιπτώσεις της «απόλυτης σύγκρουσης» που διαχώρισε τον ελληνικό λαό σε δύο στρατόπεδα: τους εθνικόφρονες και τους «εχθρούς» του Έθνους, τα «μιάσματα».⁵⁰ Ο χαρακτηρισμός της μεταπολεμικής δημοκρα-

⁴⁸ Για τον όρο βλ. πρόχειρα ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ & ΒΙΝΤΑΛ 2001, 216 κ.ε.

⁴⁹ Αναφέρομαι στο ΜΠΡΟΥΜΑΣ 2009, όπου και πολύτιμη ξενόγλωσση βιβλιογραφία, 99-100.

⁵⁰ Είναι από τις πλέον σύντομες, αλλά δυστυχώς η μακροβιότερη περίοδος της νεοελληνικής ιστορίας, αφού αρχίζει από τον διχασμό του 1915 και συνεχίζει μέχρι σήμερα. Για τον ορισμό της «εθνικοφροσύνης» βλ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ 2006.

τίας ως «πειθαρχημένης» και «καχεκτικής» είναι ακριβής και επιτυχής.⁵¹ Το κοινοβουλευτικό παιχνίδι λειτουργούσε υπό όρους, το Στέμμα, το πανταχού υπάρχον παρακράτος (ιδίως στο στράτευμα), οι συμμαχικές δυνάμεις, ήταν οι παράγοντες εκείνοι που λειτουργούσαν εκτός ορίων του «δημοκρατικού κύκλου». Οποιοσ πολιτικός της περιόδου τους αγνόησε ή τόλμησε να τους υπερβεί δέχθηκε τις επιπτώσεις της πράξης του (βλ. πρόχειρα τα *Ιουλιανά* του 1965). Τα ποινικά μέτρα («έκτακτα») που θεσπίστηκαν μετά το 1952 εφαρμόστηκαν εναντίον της ηγεσίας του Κ.Κ.Ε. και των στελεχών του (εκτοπίσεις, συλλήψεις), τα δε διοικητικά εναντίον των απλών, ανώνυμων «μη εθνικοφρόνων» Ελλήνων πολιτών. Το *παρασύνταγμα* του Εμφυλίου⁵² διατηρήθηκε σε ισχύ, ως φόβητρο για την αντιμετώπιση του «εσωτερικού εχθρού» και της «ανταρσίας», παρά ως εργαλείο καθημερινής διακυβέρνησης.⁵³ Η δεκαετία του '50 ήταν μια «φοβερή» δεκαετία.

Η του '60 χαρακτηρίστηκε (εκτός των άλλων) ως «σύντομη» και «ανολοκλήρωτη», με την έννοια ότι οι κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές εξελίξεις που είχαν δρομολογηθεί από τις αρχές της ανακόπησαν βιαίως από την δικτατορία του 1967. Ωστόσο, σηματοδότησε ρήξεις με το παρελθόν, έθεσε τις πρώτες βάσεις του εκδημοκρατισμού της χώρας, βρήκε τη συνέχεια της – με μια παρένθεση επτά ετών – μετά το 1974, γεγονός που την κατέστησε ταυτόχρονα και «μακρά».⁵⁴ Η δεκαετία αυτή έθεσε τα πρώτα θεμέλια για τη μετάβαση από την μετεμφυλιακή ανωμαλία στην πολιτική ομαλότητα, «από το παρακράτος στην δικαιωματοκρατία», από τον αυταρχισμό στη δημοκρατία. «Του εξήντα οι εκδρομείς» βίωσαν μια πρώτη «πολιτική όαση» μέσα στα «πέτρινα χρόνια» της μετεμφυλιακής Ελλάδας, μια όαση που συνέθεταν ποικίλες παράμετροι προόδου σε πολλούς τομείς της ζωής. Μεταφέρω αυτολεξεί τις εύστοχες επισήμανσεις του Κ. Τσουκαλά:

Η «άνοιξη» κατά τη δεκαετία του '60 εκφράζει την ολική επαναφορά μιας άρρηκτης αλλά και πρωτόγνωρης νέας ουτοπικής βούλησης, που απαιτεί τη ρήξη όχι μόνο με το εμφυλιακό παρακράτος, αλλά και με όλες τις ιδεολογικές αγκυλώσεις που το συνόδευαν, και μάλιστα σε όλα τα πολιτικά στρατόπεδα. Η σκοτεινή μαυρόασπρη μεταπολεμική Ελλάδα του εσωτερικευμένου φόβου, της κατήφειας, της μιζέριας εκρήγνυται σε μια πανδαισία χρωμάτων και αποχρώσεων. Πρώτη φορά η Ελλάδα εισδέχεται όλες τις ιδέες, προβληματίζεται για όλες τις προεκτάσεις τους, συζητεί για όλα τα ενδεχόμενα και πάλλεται με όλες τις μουσικές. Η επιθετική πολιτιστική έκρηξη της δεκαετίας του '60 δεν είναι μόνο προϊόν των δημιουργών της, αλλά και ενός «κοινού» που απαιτούσε, προ παντός άλλου, να αποτινάξει τον ασφυκτικό ζυγό της έμφοβης λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας.⁵⁵

Θεωρώ ότι το βασικό χαρακτηριστικό των δύο δεκαετιών ήταν η *δυσλειτουργία* (γενικά) αυτού που ο Χάμπερμας αποκαλεί «λειτουργία της δημόσιας σφαίρας», λόγω των υφισταμένων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών. Αν η λειτουργία της δημόσιας σφαίρας προϋποθέτει τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την απρόσκοπτη διεξαγωγή ενός διαλόγου μεταξύ συνομιλητών που εκλαμβάνονται ως ίσοι,⁵⁶ τέτοιες προϋποθέσεις ήταν ανύπαρκτες στη διχασμένη Ελλάδα, όπου μια «καθεστωτική, μονοφωνική δημόσια σφαίρα» απαγορεύει

⁵¹ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ 2001, 28.

⁵² Βλ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ 1975.

⁵³ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ 2008, 55.

⁵⁴ Βλ. ΡΗΓΟΣ et al. 2008.

⁵⁵ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ 2008, 42.

⁵⁶ Στο ΚΟΜΝΗΝΟΥ χ.χ., 63.

την έννοια του διαλόγου.⁵⁷ Η καταγγελία της βίας και της νοθείας των εκλογών του 1961, η αμφισβήτηση εκ μέρους της Ε.Κ. της νομιμότητας της («δεξιάς») εξουσίας, ο «Ανένδοτος Αγώνας» δεν είναι απλώς μια αμφισβήτηση των εκλογικών αποτελεσμάτων. Είναι μια προσπάθεια για πλήρη ανατροπή μιας διαμορφωμένης κατάστασης που βασιζόταν στην κοινή παραδοχή ότι η βία και η πολιτική χειραγώγηση αποτελούν αναγκαίες συνιστώσες της πολιτικής πραγματικότητας.⁵⁸ Είναι ένας καθοριστικός παράγων που δημιουργεί ό,τι αναφέρω παρακάτω ως «πολιτικές ευκαιρίες» στο συλλογικό κίνημα της δεκαετίας του '60 ειδικότερα. Βεβαίως, το επισημαίνω και πάλι, το αίτημα του εκδημοκρατισμού δεν θα επραγματοποιείτο χωρίς αντιστάσεις. Η κρίση των αμφισβητούμενων εκλογικών αποτελεσμάτων, η ανίσχυρη «δημοκρατικοποίηση» του 1964, τα *Ιουλιανά* κτλ., επιβεβαίωσαν την εγγενή αδυναμία του συστήματος να αυτομεταρρυθμισθεί. Το βαθιά ριζωμένο συντηρητικό «σύστημα», κρίνω ότι ανεχόταν μόνον μια ανάπηρη δημοκρατία, για να την εισάγει στο χειρουργείο όποτε έκρινε πως «κινδυνεύει» να θεραπευθεί. Ειδικότερα: το χάσμα που χωρίζει τους δύο πολιτικούς κόσμους, ο φόβος, η αβεβαιότητα, οι έντονες αντιπαραθέσεις, οι προσδοκίες, ο υποδεέστερος ρόλος του *συνδικαλιστικού κινήματος* στην *πολιτική κουλτούρα* της εποχής, το γεγονός ότι ο εγγύτερος προς τα «κοινωνικά κινήματα» πολιτικός χώρος βρίσκεται στην αντιπολίτευση ή και εκτός νόμου, με μια κουβέντα, η *προσβασιμότητα του πολιτικού συστήματος*,⁵⁹ καθιστούν στην εργασία μας κάθε συλλογικού χαρακτήρα διεκδικητική δράση συνώνυμη της διαμαρτυρίας, συνώνυμη ενός «κοινωνικού κινήματος», μιας «κοινωνικής διαπάλης» που έχει πολλά σημεία από αυτά που εξετάζει η *συγκρουσιακή πολιτική*.

Οι δεκαετίες του '60 και του '50 είναι λοιπόν «συγκρουσιακοί κύκλοι», γιατί, όπως μόλις προανέφερα, κατά τη διάρκειά τους έχουμε επίταση της *συγκρουσιακότητας*, έχουμε συνδυασμό *πολιτικών ευκαιριών* και *πολιτικών απειλών*. Οι *πολιτικές ευκαιρίες* ή οι *απειλές*⁶⁰ (δημιουργούν κίνητρα για τη συλλογική δράση) υπάρχουν όπου υφίσταται το πολιτικό περιβάλλον που περιέγραψα, η εμφάνιση νέων *συγκρουσιακών κύκλων*,⁶¹ η *συγκρουσιακή διάχυση* (μετάδοση διεκδικητικών δράσεων σε λιγότερο «επαναστατικές» κοινωνικές ομάδες) είναι σύνηθες φαινόμενο σε τέτοιες εποχές.

Στην παρούσα ενότητα, *θεωρώ την εφημερίδα μας ως ένα συγκρουσιακό υποκείμενο*, που έχει ως τελικό σκοπό την κοινωνική και την πολιτική αλλαγή, μέσα από την σύγκρουσή της με την νικήτρια του Εμφυλίου «Δεξιά». ⁶² Ο *Αγών* επέλεξε να εκφράσει τον διεκδικητικό χαρακτήρα και την παλλόμενη ψυχή των «αντικαθεστωτικών ακροατηρίων». *Εκφράζει τις ανταγωνιστικές εκδοχές του παρόντος, μια νέα ουτοπική βούληση*⁶³ και τη μετατροπή της ουτοπίας σε υπαρκτή αλήθεια.

Για τη σύνθεση της ενότητας αντλώ ιδέες, έννοιες και θεωρητικό προβληματισμό από τη *Θεωρία της συγκρουσιακής πολιτικής και των κοινωνικών κινήματων*. Κατ' αρχάς, τα απαραίτητα, σύντομα θεωρητικά:

Η *συγκρουσιακή πολιτική*⁶⁴ (μορφή διεκδικητικής πολιτικής) διερευνά τα φαινόμενα που

⁵⁷ ΚΟΜΝΗΝΟΥ χ.χ., 66.

⁵⁸ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ 2008, 43.

⁵⁹ KRIESI 2004.

⁶⁰ MCADAM et al. 1996· TARROW 1998, 71.

⁶¹ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 2006, 31.

⁶² Χρησιμοποιώ τον όρο με την «ιστορική» του σημασία, για διευκόλυνση της μεταξύ μας επικοινωνίας.

⁶³ Για το θέμα *Ιστορία και Ουτοπία*, βλ. πρόχειρα το αφιέρωμα του περιοδικού *Historien*, τ. 7 (2007), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶⁴ Για το θέμα αυτό και γενικότερα για τα συλλογικά κινήματα (από το 18^ο αι. κε. μέχρι τις σύγχρονες μορφές τους) πρωτοπόρες και πρωτοποριακές είναι (ενδεικτικά) οι εξής ξενόγλωσσες εργασίες: MCADAM & SNOW 1997· MCADAM et al. 1996· MCADAM et al. 2001· MELLUCCI 1996· MUNK 2007· TARROW 2005· TILLY & TAR-

αναφύονται στο χώρο κυρίως της *ανεπίσημης πολιτικής*, αυτής δηλαδή που ασκείται και διεξάγεται έξω από το επίσημο πολιτικό σύστημα με στόχο τον θεσμικό μετασχηματισμό. *Συγκρουσιακή / διεκδικητική πολιτική* δηλαδή έχουμε «όταν άνθρωποι απλοί (χωρίς ισχυρούς πόρους και πρόσβαση στη θεσμική εξουσία) συγκροτούνται σε ομάδες, διατυπώνουν αιτήματα και συγκρούονται με τις ελίτ, άλλους αντιπάλους ή τις κρατικές αρχές»⁶⁵ μελετά τους *μηχανισμούς* μέσω των οποίων αναδύονται διεκδικητικά υποκείμενα, ικανά να δημιουργούν οργανώσεις, κοινωνικό κίνημα, να αρθρώσουν έναν άλλον λόγο, να συγκρουστούν με τους (συνήθως ισχυρότερους) αντιπάλους τους για να προωθήσουν συμφέροντα, ιδεολογικές αρχές ή πολιτισμικές ταυτότητες.⁶⁶

Οι δεκαετίες του '50 και του '60 δεν αναζήτησαν να εφεύρουν *διεκδικητικές μορφές*. Τις είχε εφοδιάσει ο Μεσοπόλεμος,⁶⁷ η δεκαετία του '30 ειδικότερα, η Κατοχή, με τις συγκεντρώσεις σε κλειστούς χώρους, τις συλλογές υπογραφών, τις πρώτες καταλήψεις εργοστασίων, με τα συλλαλητήρια. Απλώς, ως νεότερες, φέρνουν «νέες ποιότητες μέσα από την εκρηκτική αύξηση της ποσότητας».⁶⁸ Τα *Ιουλιανά* του 1965 με τις υπέρ τις 400 ανοικτές διαδηλώσεις του αθηναϊκού πλήθους μεταμορφώνουν τις γνωστές δράσεις του παρελθόντος σε μια νέα *παρασταση* της *διεκδικητικής τελετουργίας*,⁶⁹ η οποία συνεχίζει να υφίσταται μέχρι σήμερα, να έχει πολλά κοινά σημεία με την τότε, όπως την «διεκδικητική διαδρομή» Προπύλαια → Ομόνοια → Σταδίου → Σύνταγμα → Βουλή → αμερικανική πρεσβεία. Μια άλλη *τοπογραφία της Αθήνας*, «συγκρουσιακή» αυτή τη φορά.

Βεβαίως, τις συγκρούσεις στην Πρέβεζα και την Ήπειρο δεν τις δημιουργεί η ίδια η εφημερίδα. Τις δημιουργούν τα πραγματικά «συγκρουσιακά υποκείμενα» της περίπτωσης μας: το συνδικαλιστικό κίνημα της πόλης, το Εργατικό Κέντρο της, η Ομοσπονδία Επαγγελματιών και Βιοτεχνών, τα τοπικά αγροτικά συνεταιριστικά συνέδρια, οι εκπαιδευτικοί, οι μαθητές του Γυμνασίου, κ.ά., τα οποία αναγκαστικά συνάπτουν δεσμούς με τα υφιστάμενα κόμματα και με την εφημερίδα μας.⁷⁰ Η ίδια *ταυτίζεται* (το τονίζω) μαζί τους (γι' αυτό τη χαρακτήρισα *συγκρουσιακό υποκείμενο*), μεταδίδει ειδήσεις τους, αποκαλύπτει αόρατες πτυχές των γεγονότων, καθιστά γνωστά αιτήματα που αγνοούνται, φέρνει σε επικοινωνία τα μέλη των συνδικάτων-«κινήματων», διαχέει τη *συγκρουσιακότητα*, προβάλλει οράματα. Ήταν εξ άλλου το μόνο «δικό τους» μέσον πληροφόρησης, αφού τα άλλα υπολογίσιμα συγκαιριανά ειδησεογραφικά όργανα ήταν με το μέρος του κομματικού μηχανισμού της αντίπαλης προς αυτά πολιτικής εξουσίας. Ο τίτλος της (*Αγών*) επιθυμεί να γίνει ο δρων εαυτός της. Εννοείται, αλλά το υπενθυμίζω, ότι *δεν εμπίπτει στην εργασία μου η μελέτη της δράσης των άλλων ιδεολογικών δυνάμεων (κομματικών μηχανισμών κυρίως) που έρχονται συναρωγοί, ως «αντικαθεστωτικά ακροατήρια», στο έργο των «συγκρουσιακών υποκειμένων» της πόλης.*⁷¹

Τα δύο ενδεικτικά παραθέματα που ακολουθούν, χαρακτηριστικές περιπτώσεις μιας επαναστατικής (για την εποχή) παρώθησης των συμπολιτών προς δράση, τα θέτω ως καταλληλό-

ROW 2007· DELLA PORTA & TARROW 2005· SNOW et al. 2004· TILLY 2007· ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ 2001· ΨΗΜΙΤΗΣ 2006. Βλ. επίσης τη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 2006, 39-42.

⁶⁵ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 2006, 11. Συγκρούσεις βέβαια υφίστανται από υπάρξεως κόσμου, εφ' όσον υπάρχει η *κυριαρχία*, και φυσικά δεν συνιστούν *παθολογία*, όπως θέλουν να τις παρουσιάζουν οι αντίπαλοι των «διεκδικητικών υποκειμένων», αλλά είναι σύνθηες και αναμενόμενο φαινόμενο.

⁶⁶ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 2008, 58.

⁶⁷ Βλ. ενδεικτικά ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 2005.

⁶⁸ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ 2008, 67.

⁶⁹ Για τις τελετουργίες μετάβασης (γέννησης, γάμου, θανάτου ειδικότερα) βλ. ΣΕΡΓΗΣ 2007.

⁷⁰ Σήμερα, οι περισσότερες «ομάδες συμφερόντων» προτιμούν συνήθως την απεξάρτησή τους από τα κόμματα.

⁷¹ Για τη δύναμη των πολιτικών κομμάτων στο νομό την περίοδο αυτήν βλ. πρόχειρα ΚΟΥΡΤΗΣ 2005.

τερη αφόρμιση για την σύνταξη της παρούσας ενότητας. Στο «πνεύμα» τους κινείται συνολικά η «συγκρουσιακή σκέψη» του εκδότη Ιω. Τάλλαρου:

*... Το απαράγραπτον δικαίωμα που έχεις της ζωής σου, σαν ελεύθερος άνθρωπος, σε προ-
στάζει να ζυπνήσης και να προσπαθήσης να γείνης όπως έχεις δικαίωμα. Χάρισε τη δύνα-
μή σου αδίστακτα στις οργανώσεις σου και περιφρούρησέ τας αγρύπνως, ίνα ούτω δι' αυ-
τών διεκδικήσης το δίκαιον που σου ανήκει, για να ζήσης και συ ως άνθρωπος.⁷²*

*... Θα αποδείξωμεν εις τους κυβερνώντας ότι υπάρχομεν, ότι δεν έχομεν μόνον καθήκοντα
έναντι του κράτους, αλλά και δικαιώματα, τα οποία γνωρίζομε να τα διεκδικήσωμεν, και
ότι κακώς μας εξέλαβον ως μοιρολάτρας.⁷³*

Η εφημερίδα μας γίνεται λοιπόν το μέσον έκφρασης, η συνείδηση καλύτερα, τριών ενεργών και δραστήριων «συγκρουσιακών υποκειμένων» στην Πρέβεζα και την Ήπειρο: της αγροτιάς, των εργατών και των επαγγελματιών της πόλης, του «κινήματος» του εκπαιδευτικού κόσμου. Τα αναλύω με την ίδια σειρά, στα αμέσως επόμενα.

*Πρώτιστος σκοπός της εφημερίδος μας ήτο και είναι η συμπαράστασις διά την βελτίωσιν
των όρων ζωής απάντων των κατοίκων του Νομού μας (...), η συνεχής αγροτική προβολή,
όλων των επαγγελματιών, συνεταιρισμών (...), των συμφερόντων της αγροτικής τάξεως,
των εργατών γης ως και παντός εργαζομένου και υπαλλήλου.⁷⁴*

Πλην των δεκάδων πρωτοσέλιδων κύριων άρθρων της, η τρίτη και η τέταρτη σελίδα της εφημερίδας είναι αφιερωμένες στην αγροτιά της Πρέβεζας και της Ηπείρου. Υπάρχουν αρκετές ειδικές μόνιμες στήλες γι' αυτήν (π.χ. «Ο,ΤΙ ΑΦΟΡΑ ΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ», «ΓΕΩΡΓΙΚΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ», «ΑΓΡΟΤΙΚΑ», «ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ», «ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ», «ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΙΣ», αλλά και δεκάδες ειδήσεις, ανταποκρίσεις, σχόλια, προτάσεις, ερωτήματα αγροτών, ειδικά επιστημονικά άρθρα για την υγεία του αγροτικού κόσμου, κλπ. Όλα αυτά σ' έναν πολιτικό περίγυρο όπου η έννοια της συνεταιριστικής οργάνωσης ταυτίζεται με «αριστερή συνοδοιπορία», όπου οι διώξεις αντιφρονούντων αγροτών και η προώθηση εγκάθετων διοικήσεων στα συλλογικά τους όργανα ήταν συνήθης πρακτική. Πρόσεξα τις διαμαρτυρίες των αγροτών, οι οποίοι *τολμούν* να δημοσιοποιήσουν τον «επαναστατικό» και καταγγελτικό λόγο τους κατά των οργάνων εκείνων της τάξης, τα οποία «παρεξηγήσαντα την αποστολήν των έχουν μεταβληθή εις τυρρανίσκους και κάμνουν την σκληρή ζωή των αγροτών μας αφόρητη».⁷⁵ Πραγματώνουν αυτό που τους είχε παροτρύνει να κάνουν ο Ιω. Τάλλαρς, από τα πρώτα φύλλα της εφημερίδας:

Αγρότες! Αγαπήστε τον «Αγώνα» και ειδικά τη σελίδα αυτή.⁷⁶ Είναι αποκλειστικά δική σας. Σεις οι ίδιοι πρέπει να τη γράφετε. Η μόνη της φιλοδοξία είναι να κάνει τη φωνή ολοκλήρου της υπαίθρου να φθάνη θαρραλέα ως τις εδώ αρχές, ως την Κυβέρνηση.⁷⁷

⁷² Στο φ. 86 (8.10.1956), 1. Τον μετέπειτα διηνεκή διεκδικητικό χαρακτήρα της εφημερίδας προοιωνίζεται το πρωτοσέλιδο κύριο θέμα του πρώτου φύλλου της (14.2.1956) με τον τίτλο «Το φλέγον ζήτημα του ηλεκτρικού ρεύματος».

⁷³ Στα φφ. 9 και 85 (11.4.1955, σ. 1 και 4, και 1.10.1956, σ. 1 αντιστοίχως).

⁷⁴ Στο φ. 155 (17.2.1958), 1, με αφορμή τα τρίχρονα της έκδοσης της εφημερίδας.

⁷⁵ Στο φ. 120 (17.6.1957), 1. Βλ. και φ. 125 (27.7.1957), 1.

⁷⁶ Αναφέρεται στη σ. 3.

Επίσης, οι αγρότες διατυπώνουν στο *Τοπικόν Αγροτικόν Συνεταιριστικόν Συνέδριον* (Οκτ. 1956) αιτήματα, τα οποία η εφημερίδα διαχέει όπου δει, για να φθάσουν μέχρι και τα ανώτερα κυβερνητικά κλιμάκια. Επειδή αυτά τα αιτήματα είναι κατ' ουσίαν τα στοιχεία του οράματός της για τον τόπο, η επιθυμητή πλευρά μιας άλλης, ποθητής αγροτικής ζωής, απαραίτητης για την πραγματική αναγέννηση και την επιβίωση του νομού, τα παρουσιάζω, έστω και συνοπτικά: μέτρα για τη γεωργική ανάπτυξη (αύξηση καλλιεργουμένων εκτάσεων με αποστραγγιστικά και αρδευτικά έργα), διορισμούς γεωπόνων, χορήγηση λιπασμάτων σε φθηνές τιμές, χρηματοδότηση των συνεταιριστικών οργανώσεων για να προβαίνουν οι ίδιες σε συγκεντρώσεις προϊόντων, επίσπευση απαλλοτριώσεων (3000 οικογένειες στερούνται κλήρου στο νομό), καθορισμό τιμών ασφαλείας για τα αγροτικά προϊόντα, αποκατάσταση ακτημόνων στον κάμπο της Άρτας, επέκταση του ηλεκτρικού δικτύου στην άρδευση, επέκταση της καπνοκαλλιέργειας, μέτρα για την ανάπτυξη της οικόσιτης κτηνοτροφίας, ως συμπληρωματικού οικονομικού μεγέθους, κ.ά.⁷⁸ Το «διεκδικητικό ρεπερτόριο», οι δράσεις δηλαδή, ένα συνέδριο εν προκειμένω, δείχνει ότι οι άνθρωποι διεκδικούν τα δικαιώματά τους μέσω κάποιων *διεκδικητικών τελετουργιών*, χτίζουν το όραμά τους για το μέλλον. Χαίρει ο εκδότης όταν διαπιστώνει ότι σε κάποιο ζήτημα ο αγώνας του δικαιώθηκε: «Ήδη λογιζόμεθα ευτυχείς που βλέπομεν ότι την υπόθεσίν του, και υπόθεσιν όλου του Νομού, την παίρνει στα χέρια του ο λαός του Φαναρίου», αφού ο ίδιος είχε επανειλημμένως πιέσει από τις στήλες του εντύπου του τους κυβερνητικούς παράγοντες να φέρουν εις πέρας τα παραγωγικά έργα του Αχέροντα.⁷⁹ Χαίρει όταν ο λαός της Ηπείρου θέτει στο περιθώριο τον αυτοχαρακτηρισμό του ως μοιρολάτρη.⁸⁰

Η λήξη του Εμφυλίου βρήκε τις συνδικαλιστικές οργανώσεις αλωμένες από κάθε λογής άλλα στοιχεία, πλην των ίδιων των λαϊκών μαζών. Όλες οι κυβερνήσεις της μετακατοχικής περιόδου συνέβαλαν με τον τρόπο τους στη συντριβή του λαϊκού κινήματος που είχε αναπτυχθεί κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Το Κράτος και οι ξένες παρεμβάσεις (των Αμερικανών εμπειρογνομόνων κυρίως) παρεμπόδισαν την εμφάνιση ενός δημοκρατικού συνδικαλιστικού κινήματος, ικανού να αξιώσει τον εκδημοκρατισμό της δημόσιας ζωής. Μέλημα των μεταπολεμικών κυβερνήσεων ήταν η εκκαθάριση των συνδικάτων από «αριστερούς» συνδικαλιστές, η διαμόρφωση ηγεσιών φιλικών προς την εκάστοτε κρατική εξουσία, ο περιορισμός των συνδικαλιστικών ελευθεριών, η εγκαθίδρυση «δοτής συνδικαλιστικής υπαλληλίας» (εργατοπατέρων).⁸¹ «Οι λαϊκές γενικά τάξεις παράδερναν ανάμεσα στη Σκύλλα του κρατικού αυταρχισμού και τη Χάρυβδη της Αριστεράς, της οποίας το οργανωτικό πρόταγμα υπονομευόταν πάντα από την εμμονή στο „δημοκρατικό συγκεντρωτισμό“». ⁸² Στις αρχές του '50, οι γνήσιες συνδικαλιστικές ενώσεις που απέμειναν, απετέλεσαν το πρώτο βήμα για μια νέα αρχή, έγιναν ο χώρος καταφυγής όσων βρίσκονταν «εκτός των τειχών».

Η εργατική τάξις από του 1952 και εντεύθεν υπέστη αλλεπάλληλα πλήγματα εκ μέρους των κυβερνήσεων. Κεκτημένα, κατόπιν μακροχρονίων σκληρών αγώνων, δικαιώματα κατηγορήθησαν, η ανεργία ηυξήθη. Τα ημερομίσθια παρέμειναν καθλωμένα εις χαμηλά επίπεδα

⁷⁷ Στο φ. 3 (28.2.1955), 3.

⁷⁸ Στο φ. 87 (15.10.1956), 3. Βλ. και φ. 89 (29.10.1956), 3.

⁷⁹ Στο φ. 30 (5.9.1955), 3.

⁸⁰ Το θέμα επανέρχεται πολλές φορές. Την μοιρολατρία των Ηπειρωτών του Μεσοπολέμου ο καθηγητής Αυδίκος αποδίδει στη γεωγραφική απομόνωση των κατοίκων. Βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1993α, 79.

⁸¹ Πρβλ. ΠΑΝΤΕΛΟΓΛΟΥ 1994.

⁸² ΝΕΦΕΛΟΥΔΗΣ 1974.

παρά την αλματώδη αύξησιν του τιμαρίθμου. Και γενικά, η εργατική τάξις περεδόθη δεσμία εις την άνευ προηγουμένου εκμετάλλευσιν των ολίγων μεγαλοκαρχαριών, που σωρεύουν άνομα πλούτη εις βάρος όχι μόνον των εργατών, αλλά ολοκλήρου του εργαζομένου και δυστυχούντος ελληνικού λαού.⁸³

Με αυτό το πνεύμα μάχεται υπέρ της εργατικής τάξης της πόλης, του νομού και της Ηπείρου. Οι ανακοινώσεις της Γ.Σ.Ε.Ε.,⁸⁴ η προβολή της διαμαρτυρίας των συνταξιούχων του Ι.Κ.Α.,⁸⁵ τα προβλήματα των εργατών του «ξεπεσμένου» οικονομικά λιμανιού και των αλιέων,⁸⁶ το νεοελληνικό δράμα της μετανάστευσης⁸⁷ (με σκηνές από τον Πειραιά, με τους εκεί απατεώνες που εκμεταλλεύονται όσους επιζητούν τη λύτρωση στο όραμα της ξενιτιάς, αλλά και από απανταχού της γης όπου έχουν διασπαρεί⁸⁸) ανήκουν στο τακτικά επαναλαμβανόμενο περιεχόμενο των στηλών της εφημερίδας.

Η εφημερίδα συνεργεί στον αγώνα που διεξάγει αυτήν την περίοδο το εκπαιδευτικό και το μαθητικό κίνημα.⁸⁹ Στηρίζει την απόφαση των εκπαιδευτικών της Β΄θμιας Εκπαιδευσεως Πρεβέζης-Λευκάδος να παραιτηθούν από τις θέσεις τους τον Μάιο του 1955, με αφορμή τα χρονίζοντα άλυτα προβλήματά τους και με αίτημα τον σεβασμό του λειτουργήματός τους από την Πολιτεία.⁹⁰ αγωνίζεται να καταργηθεί η αύξηση των εκπαιδευτικών τελών στη Μέση και Ανωτάτη Εκπαίδευση⁹¹ προβάλλει το διηνεκές πρόβλημα των ελλείψεων καθηγητών γυμνασίου,⁹² τα επιμέρους προβλήματα του Γυμνασίου Θηλέων,⁹³ το έργο του Συλλόγου Γονέων και Κηδεμόνων που αιτείται στην αρχή κάθε σχολικού έτους τη στελέχωση του Γυμνασίου με καθηγητές,⁹⁴ φιλοξενεί ψηφίσματα του ίδιου συλλόγου για «την απόγνωσιν εις την οποίαν περιήλθον ούτοι βλέποντες τα παιδιά των (...) να κινδυνεύουν εξ αιτίας της κρατικής αδιαφορίας να μείνουν αγράμματα».⁹⁵ Δημοσιεύει θέματα σχετικά με την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών,⁹⁶ παιδαγωγικά άρθρα,⁹⁷ σχόλια για τον αναλφαβητισμό και την καταπολέμησή του, προβάλλει τη συνδικαλιστική δράση των εκπαιδευτικών,⁹⁸ συγχαίρει τη μαθητική απεργία του 1957,⁹⁹ τη διαμαρτυρία των μαθητών τον Μάιο του 1958, αυτούς τους οποίους «αντίπαλη» εφημερίδα της πόλης κατηγορεί «δι' αληθικήν συμπεριφοράν».¹⁰⁰

Αναπόφευκτη συνέπεια των όσων εξέθεσα: τα «δικδικητικά υποκείμενα» υφίστανται τις

⁸³ Στο φ. 119 (10.6.1957), 1.

⁸⁴ Βλ. π.χ. στο φ. 26 (8.8.1955), 1.

⁸⁵ Στο φ. 234 (7.8.1959), 1, 4.

⁸⁶ Βλ. ενδεικτικά στα φφ. 125 (27.7.1957), 1· 236 (31.8.1959), 3.

⁸⁷ Για την οικονομική διάσταση της μετανάστευσης βλ. περισσότερα στο ΡΟΜΠΟΛΗΣ 1994, 483 κ.ε.

⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά στα φφ. 127 (5.8.1957), 3· 19 (20.6.1955) 1, 3· 22 (11.7.1955), 1.

⁸⁹ Την κατάστασή της βλ. ενδεικτικά στο ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ 1994, 429 κ.ε.

⁹⁰ Στο φ. 3 (28.2.1955), 1, 4.

⁹¹ Στο φ. 116 (20.5.1957), 1, 4.

⁹² Στα φφ. 133 (16.9.1957), 1 και 135 (30.9.1957), 1, 4.

⁹³ Στο φ. 309 (25.4.1961), 1, 2.

⁹⁴ Στο φ. 88 (22.10.1956), 1.

⁹⁵ Στο φ. 90 (12.11.1956), 1.

⁹⁶ Βλ. π.χ. στο φ. 138 (21.10.1957), 2.

⁹⁷ Βλ. π.χ. άρθρα για τις συνέπειες της κακής ανατροφής, της αυστηρής ανατροφής, για την επίδραση του παραδείγματος στα παιδιά, στα φφ. 146 (16.12.1957), 2 και 153 (3.2.1958), 2, 3, ή το ενδιαφέρον ζήτημα του «Όταν τα παιδιά ερωτούν», στο φ. 169 (19.5.1958), 2.

⁹⁸ Στο φ. 22 (11.7.1955), 2.

⁹⁹ Στο φ. 115 (13.5.1957), 4 και φ. 116 (20.5.1957), 1.

¹⁰⁰ Στο φ. 170 (26.5.1958), 1, 4.

συνέπειες της απόφασής τους να πλοηγούν με ιδέες διάφορες των ισχυουσών στη συγκυρία του '50 και του '60. Η εφημερίδα στέκεται απτόητη απέναντι στους πολιτικούς εκπροσώπους της Εξουσίας στον νομό, γίνεται «οχληρή» με την αρθρογραφία της. Η «βίαιη» (κατά τις εξουσιαστικές δυνάμεις) αυτή στάση, επισύρει αντίστοιχη συμπεριφορά, μέχρι και απόπειρα επιβολής οριστικής σιγής σ' αυτήν. Δεν ήταν διόλου εύκολο θέμα να αντιμάχεσαι δημοσία τον βουλευτή του κυβερνώντος κόμματος:¹⁰¹ «Εφρύαξε το αντιλαϊκό σκυλολόι και εξεμεί από εβδομάδων εναντίον του „Αγώνος“ όλην την βρωμερότητα της ιδιοσυγκρασίας του. Μέχρι αιτήσεως αφαιρέσεως της αδείας εκδόσεώς του έφθασε, κατά τρόπον χυδαία χαφιεδικόν».¹⁰² Οι επιθέσεις κάποιων κομματικών παραγόντων της «Δεξιάς» (από τις σελίδες των «αντιπάλων» φύλλων) είναι σχεδόν πάντα προσωπικού χαρακτήρα, στοχεύουν τον Ιω. Τάλλαρο:

Επειδή γνωρίζομεν καλώς ότι ο εκδίδων το μονόφυλλον έντυπον Βήμα Πρεβέζης, ο εκ Λευκάδος αλεξιπτωτιστής (ως ορθώς τον απεκάλεσεν πρότινος ο Εθνικός Κήρυξ) είναι αγράμματος,¹⁰³ παρακαλούμε τον θρασύδειλον, τον χαμερπή παλιάνθρωπον, ο οποίος του συνέταξε τον καθ' ημών δημοσιευθέντα εις το έντυπον λίβελλον, να θέση, εάν τολμά, υπό το λιβελλογράφημα την υπογραφήν του.¹⁰⁴

Το ίδιο έντυπο είχε φιλοξενήσει ανάλογη επιστολή-ρυπαρογράφημα, στο οποίο κατηγορείτο ο εκδότης για «σκοτεινό παρελθόν».¹⁰⁵ Ή, κάτι το οποίο θα ήθελα να θέσω ως (αφοριστικού χαρακτήρα) επίλογο αυτής της εργασίας: η πολιτική συμπεριφορά του μεταπολεμικού Έλληνα δείχνει σε πολλά ζητήματα την ομοιότητα τού σήμερα με το χθες.

Δεύτερο στοιχείο ταυτότητας: η εφημερίδα ως μέσον έκφρασης του «τοπικού» και της πρεβεζιάνικης ταυτότητας

Για τον Αγώνα η ταυτότητα του Πρεβεζιάνου πρέπει να ερείδεται στη γνώση και τη βίωση του ιστορικού παρελθόντος της πόλης. Το παρελθόν (το «άχθος της ιστορίας» κατά τον Χέγκελ¹⁰⁶) στην αρθρογραφία της εφημερίδας είναι και πάλι παρόν, με ποικίλους τρόπους.¹⁰⁷ Η ποθητή πρόοδος της πόλης, η έξοδος της από το απογοητευτικό παρόν, περνά μέσα από τη διαχείριση της ιστορίας της. Ποιας ιστορίας της; Της Νικόπολης¹⁰⁸ (ως πρωταρχικής κοιτίδας της δημιουργίας της), του Αγώνα του 1821¹⁰⁹ και του 1912-13.¹¹⁰ Στο τελευταίο εθνικό χρονικό ορόσημο μού φαίνεται πως σταματά (για την εφημερίδα) η χρήση της τοπικής ιστορίας ως μέσου προβολής του παρελθόντος στο παρόν, ως μέσου αυτογνωσίας, ως συλλογικού αισθήματος. Το

¹⁰¹ Βλ. π.χ. μια τέτοια σύγκρουσή του στο φ. 24 (25.7.1955), 1.

¹⁰² Στο φ. 24 (25.7.1955), 1.

¹⁰³ Αναφέρεται στον Ντίνο Δελλαπόρτα, εκδότη του Βήματος Πρεβέζης.

¹⁰⁴ Στο φ. 184 (1.9.1958), 1.

¹⁰⁵ Στο φ. 22 (11.7.1955), 1.

¹⁰⁶ Αναφέρεται στο ΛΕ ΓΚΟΦ 1998, 25. Και για πολλούς λογίους της πόλης, που άχθονται για την αναγωγή της ιστορίας της πόλης τους στο απώτερο παρελθόν. Τέτοια ζητήματα τίγονται και διερευνώνται επιστημονικά στο ΑΥΔΙΚΟΣ 1993β.

¹⁰⁷ Για το κρηκτικό αυτό δίπολο βλ. πρόχειρα ΛΕ ΓΚΟΦ 1998, 25 κ.ε.

¹⁰⁸ Η βιβλιογραφία γι' αυτήν είναι τεράστια. Ενδεικτικά βλ. ΦΟΥΡΙΚΗΣ 1928· 1929· 1930· ΧΡΥΣΟΣ 1987· ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ & ΚΑΡΟΥΤΑ 2003· ΖΑΧΟΣ 2007.

¹⁰⁹ Βλ. πρόχειρα ΛΟΥΚΑΤΟΣ 1993.

¹¹⁰ Πρβλ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ 1992.

παρελθόν έρχεται και πάλι να γίνει αντικείμενο εκμετάλλευσης με τέτοιο τρόπο που να συμβάλει στη λειτουργία του παρόντος (η *κοινωνική λειτουργία της ιστορίας*, του Λυσιέν Φεβρ).

Ακολουθούν ενδεικτικά παραδείγματα ιστορικών άρθρων που φιλοξενήθηκαν στην εφημερίδα, κυρίως στη δεύτερη σελίδα της: «Η Μητρόπολις Νικοπόλεως και Πρεβέζης», του Αν. Γεωργαντζή,¹¹¹ «Στους βράχους του Ζαλόγγου και στην Νικόπολη» (περιγραφή εκδρομής),¹¹² «Προσκήνυμα στο Ζάλογγο»,¹¹³ «Η μονή του Ζαλόγγου και η εθνικοθησκευτική δράση της στα χρόνια της Τουρκοκρατίας»,¹¹⁴ «Αι ανασκαφαί στην Νικόπολη του Αλεξάνδρου Φιλαδέλφειας»,¹¹⁵ «Η αρχαία Νικόπολις» (από διάλεξη του Ορλάνδου στην Αθήνα),¹¹⁶ «Αι αρχαιολογικά ανασκαφαί εις το Μιχαλίτσιον»,¹¹⁷ «Η φωνή της αρχαίας Κασσιόπης»,¹¹⁸ «Γύρω από μία ιστορική ημερομηνία»,¹¹⁹ «Πρεβεζιάνοι αγωνιστάι της Ελληνικής Επανάστασεως»,¹²⁰ «Ιωάννης Γκοροβέλης: Ο πρώτος έπαρχος Αθηνών»,¹²¹ «Ο πίναξ του Μακρυγιάννη για τα Μύστικα»,¹²² «Αρματωλοί και κλέφτες της Λάμαρης τον 18^ο αιώνα»,¹²³ «Ο Ανδρούτσος στην Πρέβεζα»,¹²⁴ «Πρεβεζιάνοι και Παργινοί λόγιοι του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα»,¹²⁵ «Τα χρονικά της Πρέβεζας»,¹²⁶ «Μια ένδοξη ναυτική σελίδα (4 Οκτωβρίου 1912)»,¹²⁷ «Νικόλαος Κονεμένος»,¹²⁸ «Η απελευθέρωσις της Πρεβέζης από τους Τούρκους»,¹²⁹ «Τα πενήντάχρονα του ποιητού Κονεμένου (1907-1957)»,¹³⁰ «Πρεβεζιάνοι τραγουδιστές»,¹³¹ κ.ά.

Τα τοποθέτησα σε μια πρόχειρη χρονολογική σειρά, κατά το ιστορικό τους περιεχόμενο. Το παρόν, όπως προείπα, απουσιάζει, και αυτό φρονώ ότι δηλώνει τον ποικιλοτρόπως εκπεφρασμένο στην εφημερίδα *μαρασμό της πόλης* (βλ. αναλυτικότερα πιο κάτω). Με δεδομένο αυτό, η εφημερίδα αυτοπροσδιορίζεται ως οδηγητής του αγώνα για την αφύπνισή της. Αναλαμβάνει να αναδείξει την καθημερινή ζωή της, να φανερώσει τις όποιες προόδους της, αλλά κυρίως τα προβλήματά της, για να ιδεί την ποθούμενη πανηπειρωτική αφύπνιση να ξεκινά από εκεί.

Οι τρόποι με τους οποίους προσπαθεί να πετύχει τον ξαναγεννημό της πόλης είναι πολλοί: – Μέσω της ανάδειξης των προβλημάτων της, της συμμετοχής των πολιτών στην επίλυσή τους, για να θραυστεί ο προαναφερθείς «πρεβεζιάνικος μοιρολατρισμός».¹³² Προβλήματα όπως ο ρό-

¹¹¹ Στο φ. 102 (11.2.1957), 1-2.

¹¹² Στο φ. 118 (3.6.1957), 1, 4.

¹¹³ Στο φ. 137 (14.10.1957), 2, 4.

¹¹⁴ Στο φ. 40 (14.11.1955), 2 και σε συνέχειες.

¹¹⁵ Στο φ. 128 (12.8.1957), 2, 4 και σε τρεις συνέχειες στα επόμενα φύλλα.

¹¹⁶ Στο φ. 192 (15.12.1958), 1, 4.

¹¹⁷ Στο φ. 345 (13.2.1962), 1, 2.

¹¹⁸ Στο φ. 292 (6.12.1960), 1.

¹¹⁹ Στο φ. 304 (15.3.1961), 1, 2.

¹²⁰ Στο φ. 151 (20.1.1958), 2, 3 και σε οκτώ συνέχειες στα αμέσως επόμενα φύλλα. Ακολουθούν άλλες τέσσερις συνέχειες από το φ. 198 (8.15.1958), 2 και εξής.

¹²¹ Στο φ. 5 (14.3.1955), 2 και σε συνέχειες, στα επόμενα φύλλα.

¹²² Στο φ. 174 (23.6.1958), 2 και σε τρεις ακόμη συνέχειες.

¹²³ Στο φ. 19 (20.6.1955), 2 και στα επόμενα. Αλλά το ίδιο θέμα, του δασκάλου Αν. Γεωργαντζή, βλ. και στο φ. 179 (28.7.1958), 2 και σε δύο ακόμη συνέχειες.

¹²⁴ Στο φ. 48 (9.5.1956), 1.

¹²⁵ Στο φ. 299 (7.2.1961), 2 και σε εννέα συνέχειες.

¹²⁶ Στο φ. 232 (3.8.1959), 2 και σε τρεις συνέχειες.

¹²⁷ Στο φ. 138 (21.10.1957), 1.

¹²⁸ Στο φ. 450 (22.2.1965), 1.

¹²⁹ Στο φ. 36 (17.10.1955), 1, 4.

¹³⁰ Στο φ. 90 (12.11.1956), 2.

¹³¹ Στο φ. 190 (13.10.1958), 1.

¹³² Βλ. ενδεικτικά στο φ. 71 (25.6.1956), 1· φ. 69 (11.6.1956), 1 και σε άλλα σημεία της εργασίας μας.

λος του λιμανιού της στην οικονομική επιβίωση της πόλης, η ύδρευσή της,¹³³ ο Ελαιώνας και η σταδιακή εξαφάνισή του,¹³⁴ η κάμψη των αθλητικών Σωματείων¹³⁵ (του ποδοσφαίρου ειδικότερα¹³⁶), η υγεία των κατοίκων της (ελονοσία και ανθελονοσιακός αγώνας, ίδρυση νοσοκομείου¹³⁷), κ.ά.

– Με την στήριξη που παρέχει στους επαγγελματίες της πόλης και στις συνεταιριστικές οργανώσεις της.¹³⁸ Ειδικότερα: προβάλλει μια απεργία τους (κληρονομημένο *δικεδικητικό ρεπερτόριο*).¹³⁹ χαιρετίζει με ενθουσιασμό και διατηρεί στο προσκήνιο με πρωτοσέλιδα άρθρα την κοινή σύσκεψη όλων των επαγγελματικών, βιοτεχνικών, εμπορικών, επιστημονικών και εργατικών σωματείων πόλης, τις συζητήσεις «περί της μαστιζούσης την πόλιν οικονομικής κρίσεως», τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, τα εν είδει ψηφίσματος συμπεράσματα, τα οποία μεταφέρω περιληπτικά εδώ: ίδρυση Κέντρου Νεοσυλλέκτων στην πόλη (*ο στρατός, ή και οι φοιτητές σήμερα, ως αναπτυξιακές δυνάμεις μιας επαρχιακής πόλης*), δημιουργία εργατικών κατοικιών, εκκοκιστηρίου βάμβακος, ιχθυόσκαλας, η αναβάθμιση του λιμανιού, και άλλα δευτερεύοντα. Πάνω από όλα, ο αγώνας για την οικονομική της ανόρθωση, που θα επέλθει μετά την ικανοποίηση τέτοιων αιτημάτων.¹⁴⁰

– Μέσω της υποστήριξης προσώπων που σχετίζονται με την τοπική εξουσία και τα οποία η εφημερίδα θεωρεί ικανά να πραγματώσουν το όραμά της. Η υποστήριξη (π.χ.) προς τον δήμαρχο Ιω. Μουστάκη είναι πασιφανής, λόγω και των ειδικών σχέσεων που είχε μαζί της. Ενδεικτικά αναφέρουμε: την σθεναρή υπεράσπισή του όταν ετέθη σε αργία από τον Νομάρχη,¹⁴¹ όταν καταδικάστηκε πρωτοδίκως διότι δήθεν «ενόθευσε τα ύδατα της ιαματικής πηγής των Δημοτικών λουτρών»,¹⁴² θέμα για το οποίο τελικά απηλλάγη,¹⁴³ την ολόπλευρη στήριξή της κατά τους προεκλογικούς του αγώνες, στις δημαρχιακές εκλογές μάλιστα της 5^{ης} Απριλίου 1959 ο Ιω. Τάλλαρως συμμετείχε στο ψηφοδέλτιο του φίλου του υποψηφίου.¹⁴⁴

– Με τη δημιουργία πνευματικής ζωής στην πόλη. Η στήλη «Καλλιτεχνική Δευτέρα» τού (εκ των κύριων συνεργατών της) Ντίνου Τσιρώνη, με τα εξαισια άρθρα της περί φιλολογίας, τέχνης, λογοτεχνίας, ποιήσεως, κινηματογράφου, θεάτρου, δίνει το μέγεθος της όλης καλλιτεχνικής προσπάθειας της εφημερίδας για μια «πνευματικότερη» πόλη. Ο ίδιος λόγιος είχε προ-

¹³³ Από τα πάμπολλα άρθρα βλ. αυτά των φ. 11 (25.4.1955), 1, 4 και φ. 13 (9.5.1955), 1.

¹³⁴ Από τα πάμπολλα άρθρα βλ. ενδεικτικά αυτό του φ. 113 (29.4.1957), 4 «Οι αγροτικοί δρόμοι».

¹³⁵ Όπως π.χ. ήταν η *Αθλητική Ένωσις Πρεβέζης*. Βλ. γι' αυτήν στο φ. 18 (13.6.1955), 2, 4. Βλ. και ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ 2002, 242-256.

¹³⁶ Στο φ. 27 (15.8.1955), 1, 4 και σε επόμενα. Ας σημειώσουμε την προβολή της κατ' έτος τελούμενης εορτής των *Ακτίων*. Για το ποδόσφαιρο στην πόλη αυτήν την περίοδο βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1993γ.

¹³⁷ Βλ. στο φ. 79 (20.8.1956), 1.

¹³⁸ Ανάμεσα στα άλλα, προαναφερθέντα εδώ και μη, βλ. και τη διηνεκή υπεράσπιση του αιτήματος των επαγγελματιών δανειοληπτών του σχεδίου Μάρσαλ να μην καταβάλουν αμέσως, αλλά σε αυξημένο αριθμό δόσεων τα χρεωστούμενα. Βλ. π.χ. στο φ. 17 (6.5.1955), 1 και σε πολλά επόμενα.

¹³⁹ Η λογική των τότε κυβερνώντων συνοψίζεται στο τηλεγράφημα του τοπικού βουλευτή: «... Εμμονή εις απόφασιν κλεισίματος καταστημάτων χωρίς ουδαμώς ωφελήση νομιμόφρονας πολίτας, θέλει ασκήσει ολεθριαν επίδρασιν επί γενικωτέρων ζητημάτων πόλεως Πρεβέζης». Στο φ. 15 (23.5.1955), 1, 4.

¹⁴⁰ Στο φ. 20 (27.6.1955), 1. Ο τότε αντιπολιτευόμενος βουλευτής Χαβίνης είχε δηλώσει στη Βουλή (με κάποια δόση υπερβολής ίσως) ότι το Πάσχα του 1955 «... κάτοικοι της πόλεως δεν είχαν χρήματα ουδέ τον άρτον των να προμηθευθούν και δεν είνε υπερβολή να σας είπω ότι εις την Πρέβεζαν κοιμούνται οι άνθρωποι νηστικοί και αυτό συμβαίνει εις μεγάλη κλίμακα».

¹⁴¹ Βλ. τους λόγους στο φ. 30 (5.9.1955), 1.

¹⁴² Στο φ. 104 (25.2.1957), 1. Είναι ο δήμαρχος που ανήγειρε το 1951, σχεδόν εξ ερειπίων, τα λουτρά της πόλης.

¹⁴³ Βλ. στο φ. 115 (13.5.1957), 1.

¹⁴⁴ Βλ. στα φφ. 211 (16.3.1959), 1· 213 (26.3.1959), 1· 214 (31.3.1959), 1· 215 (4.4.1959), 1. Για την ιστορία του θεσμού, τις εκλογές αυτές κέρδισε ο γιατρός Δ. Κρόκος, με ψήφους 2479 έναντι 1789 του Ι. Μουστάκη.

καλέσει το 1955 διαγωνισμό διηγήματος. Το ανεπιτυχές αποτέλεσμα της προσπάθειάς του δεν τον αποθάρρυνε, αλλά απέδειξε εμπράκτως ότι η στήλη του θα συνεχίσει να εργάζεται «για τη δημιουργία καλλιτεχνικής ατμοσφαιράς στον τόπο». ¹⁴⁵ Ο ίδιος λόγιος επαναδιατυπώνει αλλού την πεποίθησή του ότι παρ' όλο που η πνευματική κίνηση ήταν ανύπαρκτη, οι εν υπνώσει ενυπάρχουσες στην πόλη δυνάμεις είναι τέτοιες που «... αν κάποιο πνευματικό όργανο τις αναδείκνυε, θα δημιουργούνταν αξιόλογη πνευματική κίνηση». ¹⁴⁶

– Με την ανάδειξη μορφών του λαϊκού της πολιτισμού, π.χ. των εθίμων της Πρωτοχρονιάς ¹⁴⁷ ή των Απόκρεω. ¹⁴⁸ Η παρουσίασή τους γίνεται βέβαια υπό το πνεύμα μιας νοσταλγικής αναδρομής στα περασμένα, υπό την επίδραση της ισχυρής –σ' αυτές τις περιπτώσεις– ανάμνησης. ¹⁴⁹ Προδίδουν όμως κάτι σημαντικότερο: την αρχή της υποχώρησης τέτοιων συλλογικών κοινωνικών εκδηλώσεων, σε μια πόλη που αστικοποιείται αργά αλλά σταθερά.

– Με την ανάδειξη κάθε δραστηριότητας του εν Αθήναις Συλλόγου Πρεβεζιάνων, εκθειάζοντας το εθνικοτοπικό του έργο, ¹⁵⁰ είτε περιγράφοντας μια συνεστιάσή του στην Αθήνα, ¹⁵¹ ή μια εκδρομή του στον γενέθλιο τόπο, ως προσκύνημα σ' αυτόν. ¹⁵² Ο Σύλλογος είναι για τον εκδότη ένα ακόμη αποτελεσματικό εργαλείο –εκτός πόλεως– που θα βοηθήσει στην επίλυση των χρονιζόντων τοπικών προβλημάτων. Βρισκόμαστε στην περίοδο που ο κάθε «αθηναϊκός» (και άλλων μεγάλων πόλεων) σύλλογος αποδήμων ¹⁵³ έχει καταστεί στα μέλη του η συνείδηση της παραμελημένης ιδιαίτερης πατρίδας, ο μοχλός για την επίλυση των καθημερινών τοπικών προβλημάτων, ο εκφραστής του τοπικού μέσα στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο. ¹⁵⁴

Ποιες είναι κατά την εφημερίδα οι αιτίες του κακού; Πρώτη και κύρια, η εφαρμοζόμενη από τις «δεξιές» κυβερνήσεις «πολιτική αφοσιωμένου υπηρέτου της οικονομικής ολιγαρχίας». Ειδικότερα, για την «εγκληματική εγκατάλειψιν» του νομού θεωρεί υπαιτίους τους ανίκανους κυβερνητικούς παράγοντες και την «φασλοκρατική κυβερνητική προσήλωσιν εις το κόμμα», σύμφωνα με την οποία ο λαός του νομού «διέπραξεν έγκλημα κατά τας εκλογάς της 16 Νοεμβρίου 1952», επειδή δεν έδωσε παμψηφία στον Συναγερμό, θέση που ομολόγησε, όπως αναφέρει, κυβερνητικός βουλευτής σε σύσκεψη των σωματείων της πόλης. ¹⁵⁵ Η πολιτική αυτή του κράτους έρχεται σε αντίθεση με ό,τι η εφημερίδα αποκαλεί «πανηπειρωτική αντίληψιν», «πανηπειρωτικόν συμφέρον», ¹⁵⁶ όρους που χρησιμοποιεί για να εκφράσει την επιβαλλόμενη εκ του δικαίου ισότιμη αντιμετώπιση όλων των νομών της Ηπείρου: «... Θα έπρεπε (...) να επίλαμβάνωνται των γενικών προβλημάτων της Ηπείρου, όχι με την στενήν αντίληψιν τοπικού δημοσιογράφου ή πολιτευτού, αλλά με ευρυντέραν πανηπειρωτικήν τοιαύτην». ¹⁵⁷ Τέλος, σε μερικές περιπτώσεις, όπως αναλύω παρακάτω, ως παράγοντα της κακοδαιμονίας της πόλης επικαλείται την «ήκιστα ευπρεπή» στάση των γειτόνων Αρτινών και Ιωαννιτών.

¹⁴⁵ Στο φ. 26 (15.8.1955), 1.

¹⁴⁶ Στο φ. 92 (19.11.1956), 1.

¹⁴⁷ Στο φ. 256 (18.1.1960), 2.

¹⁴⁸ Στο φ. 210 (9.3.1959), 2.

¹⁴⁹ ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1989, 123.

¹⁵⁰ Βλ. στα φφ. 154 (10.2.1958), 1 και 209 (2.3.1959), 1.

¹⁵¹ Στο φ. 159 (17.3.1958), 3.

¹⁵² Στο φ. 177 (14.7.1958), 1.

¹⁵³ Για τους εθνικοτοπικούς συλλόγους βλ. ενδεικτικά ΜΕΡΑΚΛΗΣ 1989, 90 κ.ε.: ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ-ΤΙΛΗ 1999: ΡΑΠΤΗΣ 2002: ΣΕΡΓΗΣ 2008.

¹⁵⁴ Βλ. αναλυτικά στο ΣΕΡΓΗΣ 2008, 543 και αλλού.

¹⁵⁵ Στο φ. 34 (3.10.1955), 1.

¹⁵⁶ Στο φ. 97 (31.12.1956), 1.

¹⁵⁷ Στο φ. 118 (3.6.1957), 1.

Θεωρώ, λοιπόν, αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το *παρόν*, ως πολυποίκιλη δημιουργία σε κοινωνικό, πολιτικό και πνευματικό πεδίο του ηπειρωτικού λαού, δεν χρησιμοποιείται από την εφημερίδα ως όπλο στην υπηρεσία της ανάδειξης της πρεβεζιάνικης ταυτότητας. Αν όσα προαναφέρθηκαν για την οικονομική κατάσταση της πόλης και τη γενικότερη ακινησία των δομών της είναι αληθή, και όχι προϊόντα ενός αντιπολιτευτικού λόγου ή ενός αυτοκριτικού (αυτομαστιγωματικού) πνεύματος, η ακύρωση του παρόντος, με την απουσία κάθε μορφής δημιουργίας και πνοής, έρχεται ως *πιστή, επακριβής απεικόνιση της κατάστασης*. Η ανάλυσή μας βέβαια αλλάζει πορεία, αν οι λόγοι της εφημερίδας διαιωνίζουν κι εδώ¹⁵⁸ την αρχετυπική διχοτομία μεταξύ των δύο αυτών χρονικών περιόδων, με το να δίδουν έμφαση μόνον στο παρελθόν, ως επιστροφή στις απαρχές, στο «μυστικό χάρτη» της παράδοσης¹⁵⁹ αν θεωρούν, δηλαδή, ότι η «αισιοδοξία της ανάμνησης» καθιστά το παρόν ανάξιο λόγου και «ακλεές», μόνον και μόνο επειδή είναι σημερινό, επειδή ο παροντικός χρόνος της ζωής κυλά χωρίς να συνειδητοποιείται, συνεπώς γίνεται α-νόητος, παράλογος, άνευ νοήματος. Η νοσταλγία ομογενοποιεί τα γεγονότα, η μνήμη που στηρίζεται σ' αυτήν είναι *αφαιρετική και αμυντική*, αφού επιλέγει ό,τι δεν την πληγώνει.

Άρα, η ανάδειξη της *τοπικής ταυτότητας* συνιστά μια διαδικασία *αυτογνωσίας*, που χρησιμοποιεί και πάλι ως όχημα *τη γνώση και τη βίωση της ιστορίας και της λαογραφίας του τόπου*. Δεν χρειάζεται να αναφερθώ διά μακρών στη χρήση των δύο αυτών οριζουσών της ταυτότητας ως πρώτιστων όρων για την εθνική αυτογνωσία, άρα και την τοπική. Οι Πρεβεζιάνοι λόγοι πρέπει να αποδείξουν ότι δεν είναι νεήλυδες στο ιστορικό προσκήνιο. Η γνώση της ιστορικής παρουσίας της πόλης και της προσφοράς της στον Ελληνισμό θα καταστεί για την εφημερίδα επιχείρημα για ισότιμη μεταχείρισή της, για μια ισότιμη θέση της στην νεοελληνική πραγματικότητα, μέσα σε ένα ανταγωνιστικό ηπειρωτικό περίγυρο. Είναι το μοναδικό *πολιτιστικό επιχείρημα* της εφημερίδας στη διαπάλη της με τους γείτονες Ηπειρώτες.

Τρίτο στοιχείο ταυτότητας της εφημερίδας: ο «ηπειρωτισμός»

Τον όρο, γνώριμο από τον Μεσοπόλεμο, δεν τον χρησιμοποιώ εδώ με την τότε καθιερωμένη σημασία του, επινόηση των ιστορικών συνθηκών εκείνης της εποχής.¹⁶⁰ Τον χρησιμοποιώ με την έννοια της *ιδεολογίας εκείνης* (του εκδότη και των συνεργατών του) *που αναγορεύει την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Ηπείρου σε πρώτιστο μέλημά τους, προκειμένου να την ανασύρουν από τον μαρασμό και φθίνοντα βίο που διέρχεται, να την εντάξουν ισότιμα στον εξερχόμενο από το εθνικό δράμα Ελληνισμό*.

Ηπειρωτισμός σημαίνει ειδικότερα την προσπάθεια για *εξάλειψη της αδικίας που συντελείται από το «κράτος των Αθηνών» εις βάρος της Ηπείρου*.

*Οι εν Αθήναις κρατούντες θεωρούν την Ηπειρον και ιδιαίτερα τον νομόν μας αποικίαν. Αλλά και οι αραπάδες των αποικιών εξύπνησαν και αγωνίζονται διά τα δικαιώματά των. Καιρός να αφίσωμεν και ημείς την κατά παράδοσιν μοιρολατρίαν μας και με όλα τα νόμιμα μέσα να αποδυθώμεν εις ένα διαρκή αγώνα υπάρξεως.*¹⁶¹

¹⁵⁸ Πρβλ. όσα γράφουμε στην περίπτωση ενός ναζιακού εντύπου των αρχών του 20^{ου} αι. στο ΣΕΡΓΗΣ 2000, 289 κ.ε.

¹⁵⁹ ΕΛΙΑΝΤΕ 1999.

¹⁶⁰ Βλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1993α, 51 και υποσημ. 1, 2.

¹⁶¹ Στο φ. 23 (18.7.1955), 1.

Στηλιτεύει τη «δεξιά» πολιτική εξουσία με αφορμή την άδικη κατανομή των πιστώσεων που διατίθενται για την Ήπειρο και παραθέτει πολλές φορές τα ντοκουμέντα της συντελούμενης αδικίας. Στο φ. 156, π.χ., αναφέρει τις (υποσχεθείσες) πιστώσεις «διά προεκλογικήν προπαγάνδαν προς εκτέλεσιν δημοσίων έργων» κατά τις παραμονές των εκλογών του 1956.¹⁶² Διαβάζουμε εκεί ότι στη Μακεδονία-Θράκη (η πρώτη ήταν η πατρίδα του τότε πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή) διατέθηκαν 47.270.000 δραχμές, στην Πελοπόννησο 25.050.000, στη Θεσσαλία 30.400.000, στη Στερεά Ελλάδα 29.900.000, ενώ στην Ήπειρο μόλις 5.300.000.¹⁶³

Τέταρτο στοιχείο ταυτότητας: η εφημερίδα ως μέσον έκφρασης του «τοπικού» στη σύγκρουσή του με τον «ηπειρωτισμό». Οι Πρεβεζιάνοι και οι Άλλοι Ηπειρώτες

Η οριζόντια σύγκρουση μεταξύ γειτονικών κοινοτήτων ή ευρύτερων επαρχιακών διαμερισμάτων (διακοινοτικές συγκρούσεις, κατά τον Bialor¹⁶⁴) παρέμεινε από την επαύριο της εθνικής αποκατάστασης του 1830 μέχρι και σήμερα φαινόμενο σύνηθες. Η κατάργηση του παλαιού κοινοτικού συστήματος, η επακόλουθη κατάργηση της τοπικής αυτονομίας και η ένταξη του πολίτη σε ευρύτερες διοικητικές περιφέρειες, οι αδιαμφισβήτητες τοπικές παραλλαγές του ελληνικού πολιτισμού (η ετερότητά του), ο τοπικισμός, ως έκφραση αγάπης και αυξημένου ενδιαφέροντος για τη γενέθλια γη, οι ιστορικά κληρονομημένες προκαταλήψεις, οι τάσεις απομόνωσης των κοινοτήτων, η διαπλοκή των οικονομικών συμφερόντων, ο διανεμητικός ρόλος του κράτους, με τις διαδικασίες άντλησης και αναδιανομής του εθνικού πλούτου ήταν (και είναι μέχρι σήμερα) καταστάσεις που δηλητηριάζουν την ενδοτοπική επικοινωνία, δημιουργούν νοοτροπίες αντιπαλότητας, αφήνουν κάποια κατάλοιπα στις μεταξύ των γειτονικών γεωγραφικών ενότητων σχέσεις, ακόμη και ως εντράπελες διηγήσεις ή ως *ακληρήματα* πλέον.¹⁶⁵

Οι αιτίες των αντιθέσεων του παραδείγματός μας είναι και πάλι πρωτίστως οικονομικές. Πρόκειται για ανταγωνισμό χωρίς πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, στον οποίο την κύρια ευθύνη φέρει (κατά την εφημερίδα πάντα) η κυβέρνηση, η διαιρούσα τον ηπειρωτικό λαό με την διανεμητική του εθνικού εισοδήματος πολιτική της. Αν σ' αυτό προστεθούν οι κληρονομημένες από το παρελθόν αντιθέσεις και η υφέρπουσα αντιπαλότητα της καθημερινής ζωής (ο γείτονας είναι πάντα ένας Άλλος¹⁶⁶), αντιλαμβανόμαστε γιατί η σύγκρουση αναμένει απλώς τις αφορμές της εκρήξεώς της.

Οι Γιαννιώτες ως Άλλοι: «λιμάνι Πρέβεζας vs λιμάνι Ηγουμενίτσας»

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950 η Πρέβεζα ήταν κέντρο διακομιστικού εμπορίου σε Ανατολή και Δύση, αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής πορείας, που έχει την αρχή της στα 1718, όταν η πόλη «πέρασε» στην εξουσία της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας με τη συνθήκη του

¹⁶² Στο φ. 156 (24.2.1958), 1.

¹⁶³ Στο φ. 50 (23.1.1956), 1. Η πικρία γίνεται μεγαλύτερη για πρόσθετες αδικίες εις βάρος της Ηπείρου. Επισκέπτεται μάλιστα ο ίδιος κάποια χωριά της για να καταγράψει εκ του σύνεγγυς τα προβλήματά τους. Βλ. στο φ. 15 (23.5.1955), 3 και σε συνέχειες.

¹⁶⁴ BIALOR 1963, 108.

¹⁶⁵ Βλ. ΣΕΡΓΗΣ 2005, ειδικά το 3^ο κεφάλαιο.

¹⁶⁶ ΣΕΡΓΗΣ 2005, 43. Για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του Άλλου στην ελληνική κοινωνία βλ. ενδεικτικά ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ 2000· ΒΟΥΓΑΡΗΣ et al. 1995· ΡΗΓΑ & ΔΑΙΜΟΝΑΚΟΥ 2002· ΓΚΕΦΟΥ-ΜΑΔΙΑΝΟΥ 2003· ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ & ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ 2006.

Πασάροβιτς.¹⁶⁷ Τη δεκαετία του 1950 όμως χάνει τον διακομιστικό της χαρακτήρα. Ο Μπρωντέλ είχε διατυπώσει την αφοριστικού χαρακτήρα θέση ότι «όταν οι οδικές επικοινωνίες διαταραχθούν, οι πόλεις πεθαίνουν ή υποφέρουν».¹⁶⁸ Αυτό είχε αρχίσει να συμβαίνει στην μετεμφυλιακή Ελλάδα, τότε που η χώρα προσπαθούσε να ενσωματωθεί στο παγκόσμιο καπιταλιστικό εμπόριο, με τα γνωστά (συν τοις άλλοις) αμερικανικά σχέδια για την ανόρθωση της οικονομίας της. Ήταν η εποχή που η οργανωμένη εισροή ξένων ιδιωτικών κεφαλαίων (υπό διμερή κρατική προστασία) κατηύθυνε την οικονομία προς τον παρασιτισμό, «μέσα σε ένα πλαίσιο διεθνών οικονομικών σχέσεων νεοαποικιακού τύπου».¹⁶⁹ Η διάνοιξη νέων οδικών αρτηριών¹⁷⁰ επιταχύνει την επικοινωνία με την Αθήνα, ανατρέπει άρδην τον μέχρι τότε οικονομικό χαρακτήρα της πόλης, την θέτει στο περιθώριο. Η με εντονότερους ρυθμούς καλλιέργεια οπωροκηπευτικών (ντομάτας ιδίως) και η ελαιοπαραγωγή δεν ισοφάρισαν την απώλεια,¹⁷¹ και η μικρή πόλη των 13 χιλιάδων κατοίκων¹⁷² κατά τη δεκαετία του '60 χαρακτηρίζεται πλέον ως αγροτικό κέντρο.

Επιπλέον, η ανάπτυξη των χερσαίων συγκοινωνιών την απομονώνει από την ενδοχώρα της, με αποτέλεσμα διάφορες απομακρυσμένες περιοχές της να εξυπηρετούνται από τις πρωτεύουσες των όμορων νομών. Η γεωγραφική θέση της Πρέβεζας, στο νότιο άκρο του νομού, είναι εμπόδιο στην εξυπηρέτηση των αναγκών της υπαίθρου της. Η τελευταία αποκτά αξιολογικά «υποκέντρα» που υποστηρίζονται από τα ισχυρά αστικά κέντρα άλλων νομών: την Άρτα και τα Ιωάννινα.¹⁷³ Γι' αυτό το λόγο καθίστανται οι δύο αυτές πόλεις οι κυρίως Άλλοι για την εφημερίδα μας, το δε λιμάνι της Πρέβεζας σύμβολο δόξας, αλλά και αγώνα για την επανάκτηση της παλιάς του αίγλης.

Μια γνωστή και επαναλαμβανόμενη αιτία για την έκρηξη *διακομιστικών αντιθέσεων* είναι η χωροθεσία των δημοσίων υπηρεσιών, από την επομένη (όπως προαναφέρθηκε) της εθνικής υπάρξεως, με τις ανακατατάξεις που επήλθαν στα διοικητικά κέντρα. Βεβαίως το θέμα πρωτίστως σχετίζεται με τη βαθύτερη επιθυμία του ατόμου (ως προσώπου και ως μέλους μιας ομάδας) για *επιβολή εξουσίας*, βασίζεται στην αίσθηση της *ανωτερότητας* που *αισθάνεται* ότι έχει έναντι του γείτονά του. Αν ένα σχολείο ιδρυθεί στο χωριό μας και όχι στο απέναντι, που απέχουν ελάχιστα, είναι πρωτίστως θέμα «τοπικού γοήτρου».

Ο ηγεμονικός και παρεμβατικός ρόλος των Ιωαννίνων στην ιθύνουσα πολιτική συνεπάγονται (για την εφημερίδα) την κακοδαιμονία της δικής της πόλης, είναι μια από τις αιτίες της «πτώσης» της. Μέμφεται κυρίως τη δράση των αεικίνητων βουλευτών των Ιωαννίνων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται παντοιοτρόπως, μετέρχονται κάθε μέσον που θα συνέβαλε στην ευημερία και την πρόοδο του τόπου τους. Οι μοιρολάτρες και οι «εις αιώνιον χειμερινήν νάρκη» ευρισκόμενοι Πρεβεζιάνοι αποτελούν την άλλη άκρη του αντιθετικού διπόλου. Συνεργάτης της εφημερίδας απαριθμεί σε άρθρο του μία προς μία τις δραστηριότητες των πολιτικών αρχών των Ιωαννίνων.¹⁷⁴

Η εφημερίδα ονειρεύεται τον παλιό διακομιστικό χαρακτήρα της πόλης, επιθυμεί να ιδεί το λιμάνι της και πάλι ως βάση του οικονομικού της σχεδιασμού, τουριστικό κέντρο της περιοχής. Γι' αυτό, όταν γίνεται λόγος για τον τόπο προσέγγισης του φέρρου-μπωτ που θα συνδέει

¹⁶⁷ ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 38.

¹⁶⁸ BRAUDEL 1991, 384.

¹⁶⁹ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ 1994, 16.

¹⁷⁰ Όπως αυτή Αντιρρίου-Ιωαννίνων, αλλά και του πορθμείου Ρίου-Αντιρρίου, που συνδέονται άμεσα με το θέμα μας.

¹⁷¹ Πρβλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 106 κ.ε.

¹⁷² Πρβλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 70.

¹⁷³ Πρβλ. ΑΥΔΙΚΟΣ 1991, 211, 215 κ.ε.

¹⁷⁴ Του συνεργάτη Κ.Δ. Παπαδάκη, στο φ. 71 (25.6.1956), 1.

την Ελλάδα με την Ιταλία, αν αυτός θα είναι η Πρέβεζα ή η Ηγουμενίτσα, αναδεικνύεται ένα ακόμη σημείο τριβής με τους γείτονες, και δη με τους Γιαννιώτες. Για την εφημερίδα ισχύει η βεβαιωμένη πεποίθηση ότι η πρωτεύουσα της Ηπείρου δεν θα ζημιωθεί διόλου, αν αντί της Ηγουμενίτσας προτιμηθεί η Πρέβεζα.¹⁷⁵ Ο αποκλεισμός της πόλης από την επερχόμενη τουριστική αξιοποίηση της περιοχής θα σημάνει την οριστική οικονομική καθίζησή της.¹⁷⁶

Οι Γιαννιώτες ως Άλλοι: «απόσπαση Πάργας από τον νομό Πρεβέζης»

Η Πάργα, λόγω της γεωγραφικής της θέσεως και της ελλείψεως οδικής αρτηρίας που θα τη συνέδεε με την Πρέβεζα, είχε απομονωθεί από την πρωτεύουσά της την περίοδο που μελετούμε. Το γεγονός αυτό ενίσχυε μια τάση αυτονόμησής της, όταν μάλιστα οι «διεκδικητές» της Θεσπρωτοί υποδαύλιζαν τέτοιες ενέργειες. Για την εφημερίδα μας, αυτές οι αποσχιστικές δράσεις συνιστούν «πραγματικόν έγκλημα» κατά του νομού Πρεβέζης και των κατοίκων του.¹⁷⁷ Γι' αυτό υποστηρίζει ενθέρμως τη δημιουργία της οδού Πρέβεζας-Παραμυθιάς-Μενίνας, που θα διασχίζει το μεγαλύτερο μέρος του νομού και θα συνδέει την περιθωριοποιημένη, όπως προείπα, πρωτεύουσά του με την δυτική ύπαιθρό της και την Πάργα.¹⁷⁸ Σε μια άλλη απόπειρα προς απόσπαση της περιοχής (το 1957), θεωρεί υπεύθυνο της όλης κίνησης κάποιον πολιτικό φίλο του Πέτρου Γαρουφαλιά και δεν διστάζει να διατυπώσει ευθαρσώς τα κατά την άποψή της βαθύτερα αίτια της κίνησης: είναι οικονομικά, και σχετίζονται με την εκεί μουσουλμανική περιουσία, «επί της οποίας αναμφισβητήτως έχουν δικαιώματα οι κάτοικοι της περιοχής».¹⁷⁹ Σε μια νεότερη σχετική κίνηση (το 1965) θεωρεί υπεύθυνους την κυβέρνηση των «Αποστατών» και τους βουλευτές των Ιωαννίνων.¹⁸⁰

Η θεωρία περί *ταυτοτήτων* λέει ότι είμαστε αυτό που δεν είναι ο Άλλος, σχηματίζουμε την ταυτότητά μας (συν τοις άλλοις) επισημαίνοντας τις διαφορές μας μ' εκείνον (ο *ετεροκαθορισμός της ταυτότητας*).¹⁸¹ Να όμως που μερικές φορές ο Άλλος καθίσταται υπόδειγμα δράσης, έστω και «μη ηθικής». Συνεργάτης της εφημερίδας εκφράζει την άποψη ότι η *πολιτική στάση των πολιτευτών των Ιωαννίνων* ίσως πρέπει να καταστεί υπόδειγμα δράσης για τους κατοίκους της Πρέβεζας και τους πολιτικούς της:

*το παράδειγμα των Γιαννιωτών, η δραστηριότης των η αξιοζήλευτος διά παν έργον τη πόλει των αγαθόν, ας κινήση το φιλότιμον και ημών των Πρεβεζιάνων και ας εργασθώμεν δι' αυτήν ταύτην την ύπαρξίν μας, διά την Πρέβεζάν μας η οποία αργοπεθαίνει».*¹⁸²

¹⁷⁵ Βλ. στο φ. 110 (8.4.1957), 1.

¹⁷⁶ Στο φ. 187 (22.9.1950), 1, το διατυπώνουν ολοκάθαρα. Προς στιγμήν η «μάχη» φέρεται να κλίνει υπέρ των Πρεβεζιάνων, με τη δρομολόγηση πλοίου της *Νέας Ηπειρωτικής Ατμοπλοΐας* που εκτελούσε το δρομολόγιο Πρίντεζι-Κέρκυρα-Πρέβεζα και τανάπαλιν. Βλ. στο φ. 194 (10.11.1958), 1.

¹⁷⁷ Στο φ. 105 (4.3.1957), 1.

¹⁷⁸ Βλ. αναλυτικότερα στο φ. 94 (3.12.1956), 1.

¹⁷⁹ Στο φ. 120 (17.6.1957), 1 και στη συνέχεια στο φ. 122 (1.7.1957), 1, 4.

¹⁸⁰ Στο φ. 491 (25.4.1966), 1.

¹⁸¹ Βλ. πρόχειρα στο ΣΕΡΓΗΣ 2005, 43.

¹⁸² Του συνεργάτη Κ.Δ. Παπαδάκη, στο φ. 72 (2.7.1956), 4.

*Οι Αρτινοί ως Άλλοι: υπόθεση «Ειρηνοδικείο Θεσπρωτικού»*¹⁸³

Τη μεταπολεμική περίοδο η Άρτα έχει μετατραπεί «σε βασικό κέντρο της άμεσης περιφέρειάς της με μια δυναμική που υπερκαλύπτει τα όρια του νομού». ¹⁸⁴ Η διάταξη του χώρου της στην περιοχή, η πλεονεκτική θέση της (συνορεύει με το βορειοανατολικό τμήμα του νομού Πρεβέζης, δηλαδή έχουμε μια κάποια μορφή «αμφισβητούμενων συνόρων»), ¹⁸⁵ η ανάγκη για πλήρη καθορισμό του ελέγχου επί των εν λόγω περιοχών, προκαλεί εντάσεις μεταξύ των δύο πόλεων. Οι αντιθέσεις των Πρεβεζιάνων μ' αυτήν αφορούν σε δύο σημεία: διεκδίκηση οδικών αρτηριών και έλεγχος κάποιων περιοχών δικαστικά. Ως προς το πρώτο: «νέον έγκλημα βυσοδομείται κατά της πόλεως της Πρεβέζης», αφού οι πληροφορίες της εφημερίδας λένε ότι καταβάλλεται προσπάθεια εκ μέρους των βουλευτών της Άρτας (σε στενή συνεργασία με τους συναδέλφους τους της Θεσπρωτίας-Κέρκυρας) για τη διάνοιξη νέας εθνικής οδού Δεσποτικού-Λούρου, προς συντόμηση επί ελάχιστον της συγκοινωνίας Κέρκυρας-Θεσπρωτίας-Αθηνών, που διεξάγουν φορτηγά και λεωφορεία κυρίως. ¹⁸⁶ Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα εξημίωνε τους αντίστοιχους επαγγελματίες αλλά και την οικονομία της πόλης τους γενικότερα.

Ως προς το δεύτερο, τον έλεγχο των περιοχών δικαστικά, κύριο πρόβλημα είναι η υπόθεση του Ειρηνοδικείου Θεσπρωτικού. Τα σχετικά κείμενα είναι δεκάδες στην εφημερίδα, αφού η ιστορία αυτού του ζητήματος είναι μακρά (χρονολογείται αμέσως μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου, εποχή πολλών διοικητικών ανακατατάξεων), με κομβικό σημείο το 1939. Κατά την εφημερίδα, οι φιλικά διακείμενοι προς την τότε κυβέρνηση βουλευτές της Άρτας πέτυχαν να μην υπαχθεί στο σχετικό διάταγμα του Υπουργείου Δικαιοσύνης ο όρος της υπαγωγής του στο Πρωτοδικείο Πρεβέζης, αλλά να υπαχθεί στο της Άρτας. ¹⁸⁷ Μόνιμη αιτιακή επωδός της για το θέμα είναι ο ηγεμονικός, ηγετικός ρόλος που αναλαμβάνουν οι Αρτινοί, με τη συνδρομή των ηγετικών ομάδων των βουλευτών των Ιωαννίνων και παραγόντων της πόλης, με αποτέλεσμα την άνιση μεταχείριση του δικού του νομού: «Φτηνός πολιτικαντισμός και χαμηλόν πνεύμα ταπεινής πολιτικής εκμεταλλεύσεως για εξαπάτηση του λαού και για απόκτηση μεγαλύτερας λαϊκής δυνάμεως ...» ¹⁸⁸ είναι σύμφωνα με δήλωση τοπικού πρεβεζιάνου πολιτευτή ο στόχος των «αντιπάλων». Το πρόβλημα είναι μια περίπτωση δράσης πειθούς για ένα δίκαιο, όπως φαίνεται, αίτημα: το Πρωτοδικείο Πρεβέζης, που λειτουργεί από το 1952,

προς μεγίστην ζημίαν και ταλαιπωρίας των κατοίκων του Νομού» διαθέτει « ένα και μισό ειρηνοδικεία, εν αντιθέσει προς το Πρωτοδικείον Άρτης, όπερ περιλαμβάνει εις την δικαιοδοσίαν του πέντε ειρηνοδικεία». ¹⁸⁹

Θέμα δικαιοσύνης λοιπόν προβάλλει η εφημερίδα ως αιτιακή ρητορική, πρακτικά όμως προβάλλει το θέμα της καλύτερης εξυπηρέτησης (= αποφυγή ταλαιπωριών) των κατοίκων του νομού.

¹⁸³ Πρβλ. ανάλογη συμπεριφορά στη Νάξο των αρχών του 20^{ου} αι. στο ΣΕΡΓΗΣ 2000, 383 κ.ε.

¹⁸⁴ Αναφέρεται στο ΑΥΔΙΚΟΣ 1993α, 219.

¹⁸⁵ Για την έννοια των ορίων/συνόρων βλ. ενδεικτικά ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ & ΠΕΤΡΩΝΩΤΗ 2000· ΣΕΡΓΗΣ 2005, 43 κ.ε· ΑΥΔΙΚΟΣ 2009, 28 κ.ε· 2010.

¹⁸⁶ Στο φ. 89 (29.10.1956), 1.

¹⁸⁷ Στο φ. 83 (17.9.1956), 1.

¹⁸⁸ Στο φ. 102 (11.2.1957), 1. Του πολιτευτού Άρτης-Πρεβέζης Μιλτ. Μάρκου.

¹⁸⁹ Στο φ. 83 (17.9.1956), 1, όπου και μέρος του ιστορικού της όλης υπόθεσης. Βλ. συμπληρωματικά στοιχεία στο φ. 19 (20.6.1955), 1.

Abstract

Manolis SERGIS: *Agon Prevezis: the identity of a newspaper. A modern laographic analysis*

The present study (a contribution to the current laographic discussion of the Press) examines the newspaper *Agon of Preveza* as a means of expression of the «cycle of conflict» of the '50s and '60s in Preveza and the wider area of Epirus. On the basis of the theoretical postulations of «contentious politics and social movements» and using «content analysis» of its articles, I analyse the ways through which the newspaper becomes a means of expression of three «subjects of conflict»: the farmers, the workers and professionals of the town and the people involved in education. Along the above, I sketch out the personality of the editor of *Agon* and the crucial decades of the '50s and '60s in the hellenic area. I also analyse three additional elements of its identity, as they emerge from its intention to become a) the expression of the *local identity* of Preveza, b) of *the identity of Epirus* (as an effort to surpass the injustice committed from the «Athenian State» towards Epirus), and c) the abolisher of the existing and occasionally arising conflicts between «local» and «Epirus» identity, in other words, the primarily due to economic reasons *intercommunal conflicts* with the inhabitants of the neighboring cities of Arta and Ioannina.

Πηγές

Υπέρ τα 500 φύλλα της υπό μελέτη εφημερίδας

Βιβλιογραφία

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ Σ., 2001, *Θεωρίες για τη συλλογική δράση και τα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Ν., 2008, Η αδύνατη μεταρρύθμιση: σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60, στο: Α. ΡΗΓΟΣ, Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ & Ε. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, 49-56
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1991, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1993α, *Η ταυτότητα της περιφέρειας στο Μεσοπόλεμο. Το παράδειγμα της Ηπείρου*, Αθήνα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β.Γ. (Επιμ.), 1993β, *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α' Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 1993γ, *Το ποδόσφαιρο της Πρέβεζας: φωτογραφική περιδιάβαση, Πρεβεζάνικα Χρονικά 27-28*, 143-150
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β., 2009, *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού*, Αθήνα
- ΑΥΔΙΚΟΣ Β. (Επιμ.), 2010, *Λαϊκός πολιτισμός και σύνορα στα Βαλκάνια*, Θεσσαλονίκη
- ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ Γ., ΔΩΔΟΣ Δ., ΚΑΦΕΤΖΗΣ Π., ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ Χ. et al. (Επιμ.), 1995, *Η πρόσληψη και η αντιμετώπιση του «Άλλου» στη σημερινή Ελλάδα, Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτι-*

κής *Επιστήμης* 5, 81-100

- ΓΚΕΦΟΥ-ΜΑΔΙΑΝΟΥ Δ. (Επιμ.), 2003, *Εαυτός και «Άλλος». Εννοιολογήσεις, ταυτότητες και πρακτικές στην Ελλάδα και την Κύπρο*, Αθήνα
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ Ν., 2002, *Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο*, Αθήνα
- ΕΛΙΑΝΤΕ Μ., 1999, *Κόσμος και ιστορία. Ο μύθος της αιώνιας επιστροφής*, Αθήνα
- ΖΑΧΟΣ Κ.Α. (Επιστ. Επιμ.), 2007, *Νικόπολις Β΄. Πρακτικά του Δευτέρου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, I-II, Πρέβεζα
- ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ (εκδ.), 1994, *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα
- ΚΑΚΑΜΠΟΥΡΑ-ΤΙΛΗ Ρ., 1999, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, Κόνιτσα
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Ν., 1992, *Η απελευθέρωση της Πρέβεζας, 21 Οκτωβρίου 1912*, Αθήνα
- ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ Γ., 1975, *Η νομοθεσία των βαρβάρων*, Αθήνα
- ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Ρ. & ΠΕΤΡΩΝΩΤΗ Μ. (Επιμ.), 2000, *Όρια και περιθώρια. Εντάξεις και αποκλεισμοί*, Αθήνα
- ΚΟΜΝΗΝΟΥ Μ., χ.χ., *Από την αγορά στο θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαιράς και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Αθήνα
- ΚΟΥΡΤΗΣ Γ., 2005, *Η κοινοβουλευτική πορεία της Πρέβεζας (1915-2005)*, Αθήνα
- ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β., 1994, *Η Ελλάδα του 1945-1967: το ιστορικό πλαίσιο*, στο: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ (εκδ.), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, 15-19
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ Γ. & ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ Μ., 2006, *Η προσέγγιση του Άλλου: ιδεολογία, μεθοδολογία και ερευνητική πρακτική*, Αθήνα
- Λε ΓΚΟΦ Ζ., 1998, *Ιστορία και μνήμη*, Αθήνα
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Σ., 1993, *Η Πρέβεζα κατά τον αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας*, στο: Β.Γ. ΑΥΔΙΚΟΣ (Επιμ.), *Η Ιστορία της Πρέβεζας (Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου 1989)*, Πρέβεζα, 175-215
- ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ Ντ., 1997, *Εισαγωγή στη θεωρία της μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα
- ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ Ντ., 2003, *Η θεωρία της μαζικής επικοινωνίας για τον 21^ο αιώνα*, Αθήνα
- ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ Ντ. & ΒΙΝΤΑΛ Σ., 2001, *Σύγχρονα μοντέλα επικοινωνίας για τη μελέτη της μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ., 1989, *Λαογραφικά ζητήματα*, Αθήνα
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ., 2004, *Ελληνική Λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση, ήθη και έθιμα, λαϊκή τέχνη*, Αθήνα
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 1995, *Από τη δημοσιογραφική ιστορία του τόπου μας, Πρεβεζάνικα Χρονικά* 31-32, 27-32
- ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ Γ., 2002, *Τα Πρεβεζάνικα*, Πρέβεζα
- ΜΠΡΟΥΜΑΣ Α., 2009, *Ψηφιακή τεχνολογία και κοινωνικά κινήματα*, *Θέσεις* 108, 85-100
- ΝΑΥΡΙΔΗΣ Κ., 1994, *Κλινική κοινωνική ψυχολογία*, Αθήνα
- ΝΕΦΕΛΟΥΔΗΣ Β., 1974, *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του Κ.Κ.Ε.*, Αθήνα
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η., 2001, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα
- ΠΑΝΤΕΛΟΓΛΟΥ Γ., 1994, *Η αποτυχία του εκδημοκρατισμού του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος στη μεταπολεμική περίοδο και η θεσμοθέτηση των παρεμβάσεων. Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα στην περίοδο 1945-1950*, στο: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ (εκδ.), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα,

519-530

- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Α. & ΚΑΡΟΥΤΑ Ο., 2003, *Ο αρχαιολογικός χώρος της Νικόπολης. Ιστορία, μνημεία, τέχνη*, Πρέβεζα
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Δ., 2006, *Από τον λαό νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων*, Αθήνα
- ΡΑΠΤΗΣ Δ., 2002, Η ανασυγκρότηση και η συμβολική επιβίωση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας στην πόλη. Το παράδειγμα του Μιχαλιτσιού Ιωαννίνων, στο: Α.Μ. ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ (Επιμ.), *Θητεία. Τιμητικό αφιέρωμα στον καθηγητή Μ.Γ. Μερακλή*, Αθήνα, 631-648
- ΡΗΓΑ Α.Β. & ΔΑΙΜΟΝΑΚΟΥ Σ., 2002, Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των Ελλήνων για τον Εαυτό και τον Άλλον (τον Τσιγγάνο), *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 108-109 Β'-Γ', 257-283
- ΡΗΓΟΣ Α., ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ Σ. & ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ε. (Επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ Σ., 1994, Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής, στο: ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ (εκδ.), *Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, 483-489
- ΣΕΡΑΦΕΤΙΝΙΔΟΥ Μ., 1995, *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Ο ρόλος των Μέσων στην αναπαραγωγή του σύγχρονου καπιταλισμού*, Αθήνα
- ΣΕΡΓΗΣ Μ., 2000, *Εφημερίδες και λαογραφία. Η ταυτότητα μιας ναζιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα και των αρχών του 20^{ου}*, Αθήνα
- ΣΕΡΓΗΣ Μ., 2005, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα
- ΣΕΡΓΗΣ Μ., 2007, *Διαβατήριες τελετουργίες στον Μικρασιατικό Πόντο (μέσα 19^{ου} αι.-1922): γέννηση, γάμος, θάνατος*, Αθήνα
- ΣΕΡΓΗΣ Μ., 2008, Η εκδρομή ως προσκύνημα στον «ιερό» γενέθλιο τόπο: η πρώτη εκδρομή εθνικοτοπικού ναζιακού εν Αθήναις συλλόγου τον 20^ο αιώνα στη γενέτειρα Νάξο, στο: Ι. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ (Επιμ.), *Αγαθοεργία. Τιμητικός τόμος για τον επίσκοπο Κυανέων Χρυσόστομο Μαυρογιαννόπουλο*, Αθήνα, 535-559
- ΣΕΡΓΗΣ Μ., 2008-2009, Τύπος και πολιτική: Η περίπτωση του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη και του ναζιακού Τύπου (1902-1915), *Ναζιακά* 31/69, 15-32
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ Σ., 2006, Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 27, 7-42
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ Σ., 2008, Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η «σύντομη» δεκαετία του '60 ως «συγκρουσιακός κύκλος», στο: Α. ΡΗΓΟΣ, Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ & Ε. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα, 57-77
- ΣΟΥΜΑΛΕΥΡΗΣ Σ., 2003, Ένας αιώνας πρεβεζάνικου Τύπου (1900-2000), *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 39-40, 155-190
- ΤΡΟΥΜΠΕΤΑ Σ., 2000, Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του «Άλλου» και το φαινόμενο του ρατσισμού στην νεοελληνική κοινωνία, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 101-102, 137-176
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ., 2008, Η ελληνική δεκαετία του '60: «σύντομη ή μακρά»; στο: Α. ΡΗΓΟΣ, Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ & Ε. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (Επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθή-

να, 41-46

ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1928, Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν: Νικόπολις, Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 3, 117-459

ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1929, Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν: Νικόπολις, Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 4, 263-294

ΦΟΥΡΙΚΗΣ Π., 1930, Μικρά συμβολή εις την ηπειρωτικήν ιστορίαν: Νικόπολις, Πρέβεζα, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5, 211-228

ΧΡΥΣΟΣ Ε. (Επιμ.), 1987, *Νικόπολις Α΄. Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29.9.1984)*, Πρέβεζα

ΨΗΜΙΤΗΣ Μ., 2006, *Εισαγωγή στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα*, Αθήνα

BIALOR P., 1963, Tensions leading to conflict and the resolution and avoidance of conflict in greek farming community, in: J.G. PERISTIANY (Ed.), *Contributions to mediterranean sociology*, Paris, 107-126

BRAUDEL F., 1991, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος στην εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, τ. Α΄. Ο ρόλος του περιγύρου*, Αθήνα

DELLA PORTA D. & TARROW S. (Eds.), 2005, *Transnational protest and global activism. People, passions, and power*, Langham – Boulder – New York – Toronto – Oxford

EDELMAN M.J., 1999, *Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος*, Αθήνα

KLAPPER J., 1960, *The effects of Mass Communication*, New York

KRIESI H., 2004, Political context and opportunity, in: D. SNOW, S. SOULE, H. KRIESI (Eds.), *The Blackwell companion to social movements*, Malden MA – Oxford, 67-90

LASSWELL H., 1948, The structure and function of communication in society, in: L. BRYSON (Ed.), *The communication of ideas*, New York – London, 37-51

MCADAM D., MCCARTHY J.D. & ZALD M. (Eds.), 1996, *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge

MCADAM D. & SNOW D., 1997, *Social movements: Reading on their emergence, mobilization, and dynamics*, Los Angeles

MCADAM D., TARROW S. & TILLY C., 2001, *Dynamics of contention*, Cambridge

MELLUCCI A., 1996, *Challenging codes: Collective action in the information age*, Cambridge

MUNK R., 2007, *Globalization and contestation: The new great counter movement*, London – New York

SEFERIADES S., 2005, The coercive impulse: policing labour in interwar Greece, *Journal of Contemporary History* 40:1, 55-78

SNOW D., SOULE S. & KRIESI H. (Eds.), 2004, *The Blackwell companion to social movements*, Malden MA – Oxford

SWANSON D., 2000, Το νέο επικοινωνιακό πεδίο και η δημοκρατία: προκλήσεις και εξελίξεις, στο: Σ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ (Επιμ.), *Επικοινωνία και κοινωνία από τον εικοστό στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Αθήνα, 421-442

TARROW S., 1998, *Power in movement: Social movements and contentious politics*, Cambridge

TARROW S., 2005, *The new transnational activism*, Cambridge

TILLY C., 2007, *Κοινωνικά κινήματα, 1768-2004*, Αθήνα

TILLY C. & TARROW S., 2007, *Contentious politics*, Boulder – London

Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ

*Πορίσματα του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου
για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*

 ΥΟ ΦΟΡΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ –ο Δήμος Πρέβεζας και το Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις– και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων συνασπίστηκαν και διοργάνωσαν σε πνεύμα αγαστής και αξιοθαύμαστης συνεργασίας το Σεπτέμβριο του 2009 το Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας. Ο Δήμαρχος Πρέβεζας κ. Μιλτάδης Κλάπας και οι συνεργάτες του παρείχαν στους συνέδρους αβραμιαία φιλοξενία από κάθε άποψη και μας έδειξαν την Πρέβεζα ως μια ζωντανή πόλη που κοιτάζει με αισιοδοξία το μέλλον, όντας υπερήφανη για το παρελθόν της, το οποίο αναμφισβήτητα δεν είναι μόνο ο ποιητής Καρυωτάκης. Το Ίδρυμα Ακτία Νικόπολις ως φωτεινό και αξιέπαινο παράδειγμα, σε αντίθεση με άλλα ιδρύματα, άνοιξε το πλούσιο αρχείο του σε νέους και μη επιστήμονες με αποτέλεσμα να ακούσουμε κάποιες ανακοινώσεις που έχουν εξ ολοκλήρου ή εν μέρει βασιστεί σε έρευνα και σε πληροφορίες από το συγκεκριμένο Ίδρυμα. Το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων με την αίγλη του ως ο ανώτατος πνευματικός φορέας της Ηπείρου στήριξε εξ αρχής την οργάνωση του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας και την έκδοση των Πρακτικών.

Εάν το Πρώτο Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο για την Ιστορία της Πρέβεζας το 1989 –όπως γράφτηκε στα συμπεράσματα του τόμου των Πρακτικών του– έβγαλε την Πρέβεζα από την αφάνεια της επιστημονικής έρευνας, το Δεύτερο Διεθνές Συμπόσιο για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας με το μέγεθός του, τον πλούτο και την ποικιλία των πληροφοριών κατέδειξε ότι στο μέλλον η Πρέβεζα μπορεί να διοργανώνει συνέδρια σε πιο συγκεκριμένες και εξειδικευμένες επιστημονικές ενότητες. Και εδώ δεν εννοώ μόνο ενότητες με χρονολογικά κριτήρια (Ενετοκρατία, Τουρκοκρατία, σύγχρονα χρόνια) αλλά και θεματικές ενότητες όπως εμπόριο και οικονομία, διοικητική οργάνωση, λαϊκός πολιτισμός κ.ά.

Ήδη από το τεύχος των περιλήψεων κατέστη εμφανές ότι η επιστημονική γνώση σχετικά με την Πρέβεζα είναι πλατιά, η εξειδίκευση προχωρεί σε βάθος και τα συμπεράσματα είναι αδύνατον να συμπεριληφθούν σε λίγες σελίδες. Παρ' όλα αυτά λίγες σκέψεις και παρατηρήσεις με την έκδοση και των Πρακτικών επιτρέπονται. Αυτές δε θα παρουσιαστούν λαμβάνοντας υπ' όψη τη χρονολογική κατάταξη των επιμέρους συνεδριών και ομιλιών.

Στο ερώτημα εάν η Πρέβεζα παρήγε πολιτισμό η απάντηση φαίνεται να είναι καταφατική· και αυτό ισχύει ήδη από τα μεταβυζαντινά χρόνια. Τα χριστιανικά μνημεία από εκείνη την περίοδο, λιγοστά στην πόλη, εκφράζουν το γενικότερο πνεύμα και την καλλιτεχνική παραγωγή της ευρύτερης περιοχής και της Ηπείρου. Το σχετικό υλικό ενδιαφέρον, αναμένει να δημοσιευθεί και να ταξινομηθεί με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια. Η αρχιτεκτονική κερδίζει και

κεντρίζει το ενδιαφέρον των ιστορικών της τέχνης, των ιστορικών αλλά και κάποιων ερευνητών με ιστορικά ενδιαφέροντα. Σε αυτό το πλαίσιο οι οχυρώσεις, τα κάστρα και τα κτίρια παρέρχουν όχι μόνο μια πληρέστερη εικόνα της πόλης διαχρονικά αλλά και αναδεικνύουν το ρόλο της στο ιστορικό γίνεσθαι. Η θέση και η οικονομική ευρωστία της πόλης φέρνουν τεχνίτες και εργάτες που κατασκευάζουν οικοδομήματα τα οποία πρέπει να καταγραφούν και να διασωθούν. Αποδεικνύεται ότι η πολιτιστική παραγωγή στην Πρέβεζα δεν είναι άσχετη από την ιστορική της πορεία και από τις πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν σε αυτή.

Αν και η Πρέβεζα δεν είχε ομάδες ζωγράφων, όπως τα Ζαγοροχώρια, είχε караγκιοζοπαίχτες και μουσικούς. Η πρόσκληση για την επιστημονική συγκέντρωση του ενδυματολογικού υλικού μπορεί κάλλιστα να επεκταθεί και σε άλλα πολιτιστικά προϊόντα όπως τα τραγούδια. Ένα *desideratum* της επιστημονικής έρευνας παραμένει η σύνδεση του πολιτισμού με την παιδεία στην Πρέβεζα.

Άλλο ερώτημα είναι η διοικητική εξέλιξη της Πρέβεζας από την άποψη της πολιτικής, στρατιωτικής και εκκλησιαστικής οργάνωσης σε όλες τις περιόδους της ιστορίας της. Κατ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσουμε να δούμε πόσο ο ρόλος της πόλης διαφοροποιείται ή παραμένει στατικός κατά τη διάρκεια των πολλών χρόνων παρουσίας της. Εδώ βέβαια ανήκουν και οι σχέσεις της όχι μόνο με την ηπειρωτική ενδοχώρα αλλά και με άλλες πόλεις και περιοχές της Μεσογείου καθώς επίσης και με ξένους ταξιδιώτες, εμπόρους και κάθε είδους απεσταλμένους.

Ειδικότερα στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, που ο όγκος των πληροφοριών είναι μεγάλος, έχουμε ανάγκη περισσότερων επιστημονικών εργασιών. Αυτές, αφού εντυπώσουν στο πλούσιο αρχαιολογικό υλικό της Πρέβεζας (κάθε είδους έγγραφα), στον τύπο (γιατί όχι και στον ηλεκτρονικό), θα παρουσιάσουν το πρόσφατο αλλά και σε πολλούς άγνωστο ή παρεξηγημένο παρελθόν, ακόμη και αν προέρχεται από περιόδους διχασμού, που ακόμη και σήμερα προκαλούν έντονες συζητήσεις όπως ο Εμφύλιος.

Η στοχευμένη μελέτη της προσωπογραφίας της Πρέβεζας, της τοπογραφίας, της ιστορίας των ιδεολογιών, του λαϊκού πολιτισμού και άλλων κοινωνικών φαινομένων έχει να δώσει ακόμη σημαντικές επιστημονικές εργασίες. Η διοργάνωση, εκτός του μεγάλου, και μικρότερων διεθνών συμποσίων θα συμβάλλει σίγουρα στην προώθηση και αυτής της έρευνας στην Πρέβεζα.

Εντυπωσιακές είναι οι μέθοδοι προσέγγισης, αξιοποίησης και ερμηνείας των ιστορικών δεδομένων με τη χρήση της μοντέρνας τεχνολογίας η οποία ευτυχώς απασχολεί νέους ιστορικούς.

Τέλος, αποδείχτηκε περίτρανα ότι η Πρέβεζα είναι μια πόλη με μεγάλο παρελθόν και παρακαταθήκες για το μέλλον. Κυρίως, όμως, πρέπει η Πρέβεζα, χωρίς να αποκηρύσσει τη θέση της στη νεοελληνική ποίηση, να αποτινάξει από πάνω της το βάρος της αυτοκτονίας του σημαντικού ποιητή. Οι λόγοι που οδήγησαν τον Καρυωτάκη και η «αιτιακή σχέση» της Πρέβεζας με αυτό το γεγονός δεν πρέπει να απασχολούν τους Πρεβεζάνους. Το ερώτημα δεν έχει επιστημονική υπόσταση! Εξ άλλου και ο άλλος μεγάλος Αλεξανδρινός ποιητής τόνισε ότι την πόλη την κουβαλάμε μέσα μας, όπου και να πάμε.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος Εισηγητών

Περιεχόμενα τόμου I

Περιεχόμενα τόμου II

Κατάλογος Εισηγητών

- BENZONI Gino, Professore ordinario di Storia della storiografia nell' Università Ca' Foscari di Venezia, storia@cini.it, 0039 41 2710226, 0039 41 5289900 I, 101-106
- CIRIACONO Salvatore, Professor of Modern History, University of Padova, salvatore.ciriacono@unipd.it, 0039 333 7171956 II, 159-168
- CURLIN James S., Capacity Building Manager of the Ozon Action Programme, UNEP Division of Technology, Industry and Economics (PARIS), curlin.james@noos.fr, 0033 1 55429320 I, 265-296
- ISAGER Jacob, Associate Professor of Classical Philology, jacobis@hist.sdu.dk, 0045 6550 3203, 0045 6311 1227 II, 29-40
- MERCIECA Simon, Director of the Mediterranean Institute, University of Malta, simon.merciera@um.edu.mt, 00356 793 03168 I, 107-120
- NAVARI Leonora, Consultant historical Bibliographer, leonoravari@yahoo.gr, 210 8001737, 0044 207 3818430 I, 169-186
- ORTAYLI Ilber, Director of Top Kapi Museum, topkapisarayi@mynet.com, 0090 212 5224422, 0090 535 2043571 II, 85-88
- PAVLIKIANOV Cyril, Professor of Byzantine Philology and Paleography in the University of Sofia, cyrilpavlikianov@yahoo.com, 00359 29 520038, 00359 885 291430 I, 95-100
- PUJEAU Emmanuelle, Doctor Associate Member of Framespa, emmanuelle.pujeau@wanadoo.fr, 0033 562 079621, 0033 670 409466 I, 121-138
- SAKEL Dean, Associate Professor of the University of the Bosphorus, dean.sakel@yahoo.com, 0090 537 5733514
- TOLEDO MANSILLA Paulino, Professor of History, Cultural Attache, 0090 312 3103280 ext. 1071, 0090 533 5509112, 0090 312 4374537 I, 139-167
- ΑΣΩΝΙΤΗΣ Σπύρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Αρχειονομίας και Βιβλιοθηκονομίας Ιονίου Πανεπιστημίου, asonitis@ionio.gr, 26610 87415 I, 69-85

- ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ Εμμανουήλ, Αναπληρωτής Καθηγητής Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, mvarv@otenet.gr, 25310 39472, 210 5765178, 6932 478138 II, 73-84
- ΒΕΤΣΙΟΣ Ελευθέριος, Διδάκτωρ Νεότερης Ιστορίας, vetsios@gmail.com, 2310 265129 I, 213-239
- ΒΛΑΧΟΣ Π. Κώστας, Φιλολόγος, Πρόεδρος της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών και του Ιδρύματος Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, theano44@gmail.com, 26510 25233, 26510 20143 II, 53-71
- ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ Μαρίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, mvrelli@cc.uoi.gr, 26510 05115 II, 399-421
II, 423-458
- ΓΟΥΒΙΑ Δήμητρα, Προϊσταμένη Γ.Α.Κ. Νομού Πρέβεζας, mail@gak.pre.sch.gr, 26820 24662 II, 513-529
- ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Δημήτριος, Ιστορικός, Κύριος Ερευνητής, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, dimdim@eie.gr, 210 7273566, 210 9762282 II, 41-51
- ΔΟΝΟΣ Δημοσθένης Α., Διδάκτωρ Αρχαιολογίας, dimdonos@yahoo.de, 210 3804264, 26820 22684 I, 435-459
- ΖΗΔΡΟΥ-ΤΣΟΛΑ Κωνσταντίνα, Αρχαιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, dinazidrou@gmail.com, 26513 01812 I, 461-473
- ΘΕΜΟΠΟΥΛΟΥ Αιμιλία, Επίκουρος Καθηγήτρια Τμήματος Τουρκικών Σπουδών και Σύγχρονων Ασιατικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, athemor@turkmas.uoa.gr, 210 9802712 I, 475-483
- ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ Νίκος Δ., Πρόεδρος Ιδρύματος «Ακτία Νικόπολις», karabel1@otenet.gr, 26820 61106, 26820 29111 I, 395-433
- ΚΑΨΑΛΗ Θεοδώρα Δ., Ιστορικός, MSc., tkapsali@ate.gr, 26830 31545, 26830 41645 II, 221-250
- ΚΟΝΤΑΞΗΣ Κώστας Δημ., Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, kkontaxis@uowm.gr, 23850 55037, 26410 31619 II, 469-485
- ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ Κατερίνα, Αρχαιολόγος, Υποψήφια Διδάκτωρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, me01197@cc.uoi.gr, 26510 77544 I, 345-365
- ΚΟΝΤΟΥ Γεωργία, Υποψήφια Διδάκτωρ Σύγχρονης Ιστορίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, konbella@otenet.gr, 210 6919881 II, 313-324
- ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ Ελεωνόρα, Κύρια Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ekount@eie.gr, 210 7273627 I, 45-67
- ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ Ελένη, Λέκτορας Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ekourman@cc.uoi.gr, 26510 29948 II, 351-359
- ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ Νίκη, Διδάκτωρ Βυζαντινολόγος, Εξωτερική συνεργάτις, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, n.koutrakou@mfa.gr, 210 3683509 I, 45-67

- ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ Παρασκευή, Διδάκτωρ Κοινωνικής Λαογραφίας, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων, kopsidav@yahoo.gr, 26450 21727, 26450 22714 II, 487-511
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ Αθηνά, Αρχαιολόγος ΛΓ΄ Ε.Π.Κ.Α. Πρέβεζας-Άρτας, athenakonst@gmail.com, 26820 89890, 26820 60329 I, 3-31
- ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗΣ Κωνσταντίνος, Διδάκτωρ Ιστορίας, Καθηγητής ΜΕ, kostavas@sch.gr, 26810 78778 II, 89-101
- ΛΟΥΚΑΤΟΣ Σπύρος Δ., Διδάκτωρ Ιστορικός, 210 2288979, 210 6826654 I, 297-305
- ΜΑΛΚΙΔΗΣ Θεοφάνης, Διδάκτωρ Κοινωνικών Επιστημών, malkidis@gmail.com, 25510 27279 II, 211-220
- ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σταύρος, Αρχιτέκτων Μηχανικός – Αναστηλωτής, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου Πατρών, smamaloukos@geam-mnimeio.gr, 210 6132821, 210 6138379 II, 251-278
- ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ Μάνος, Αρχιτέκτων Μηχανικός Ε.Μ.Π., sitiason@yahoo.gr, 210 9513809 II, 131-146
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ Θωμάς Σ., Θεολόγος, Συντηρητής έργων τέχνης, amafreda@otenet.gr, 210 9530290 I, 367-393
- ΜΑΦΡΕΔΑΣ Στέλιος Θ., Τραπεζικός Υπάλληλος, amafreda@otenet.gr, 2610 635501, 2610 429668 II, 375-382
- ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ Νάντια, Ιστορικός, Υποψήφια Διδάκτωρ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, nantia.macha@gmail.com, 210 9603028 II, 399-421
- ΜΕΝΤΗ Δώρα, Διδάκτωρ Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, garantoudis@phl.uoi.gr, 210 9316623 II, 361-373
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μιχαήλ Γ., Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίων Ιωαννίνων και Αθηνών, 210 3633110 II, 343-349
- ΜΗΤΣΙΟΥ Αικατερίνη, Διδάκτωρ Βυζαντινολόγος, Ερευνήτρια, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Αυστριακής Ακαδημίας Επιστημών, ekaterini.mitsiou@oeaw.ac.at, 0043 15 15813446 I, 33-44
- ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ Δώρα, Επίκουρος Καθηγήτρια Τμήματος Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος & Νέων Τεχνολογιών Πανεπιστημίου Δυτικής Ελλάδας, dmoga@cc.uoi.gr, 210 3642655 II, 147-158
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ Νίκος Γ., Ιστορικός, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, nimo@eie.gr, 210 8065104 I, 187-193
- ΜΠΑΚΑΣ Θωμάς, Λέκτορας Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, thbakas@cc.uoi.gr, 26510 05769 II, 115-129
- ΝΙΚΟΛΑΟΥ Χρύσα, Αρχειονόμος-Βιβλιοθηκονόμος, MSc., chrisanigr@yahoo.gr II, 3-27
- ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ Απόστολος, Καθηγητής Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, apapaio@cc.uoi.gr, 26510 05679, 26510 05812

- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Κατερίνα, Διδάκτωρ Ιστορίας, katpapakon@gmail.com, 6977 311452 I, 195-211
- ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ Χριστίνα Ε., Ιστορικός, Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Αθηνών, parakostaven@yahoo.it, 210 9219930, 6945 393819 I, 251-264
- ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ Ιωάννης, Ερευνητής, Κέντρον Ερέυνης Ελληνικής Λαογραφίας Ακαδημίας Αθηνών, jplemmenos@hotmail.com II, 383-392
- ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, gproumid@cc.uoi.gr, 26510 05155, 26510 47251 I, 241-250
- ΠΟΥΧΝΕΡ Βάλτερ, Καθηγητής Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, wprochn@theatre.uoa.gr, 210 3303110 II, 393-397
- ΡΑΠΤΗΣ Δημήτριος Ελ., Λέκτορας Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, drapdi@cc.uoi.gr, 26510 05770, 26510 42542 II, 459-468
- ΣΑΡΡΗ Ελισάβετ Π., Αρχιτέκτων Μηχανικός, eliza_sari@mail.gr, 26820 29997 II, 279-312
- ΣΕΡΓΗΣ Μανόλης, Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, msergis@otenet.gr, 210 5022648 II, 531-556
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Σπύρος, Διδάκτωρ Ιστορίας, Αρχειονόμος, Γ.Α.Κ. - Αρχαία Νομού Κέρκυρας, spirossklavenitis@gmail.com, 26610 38193 II, 3-27
- ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ Ηλίας Γ., Ιστορικός, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής Τ.Ε.Ι. Ηπείρου, iskoulid@teiep.gr, 26510 36215, 26810 50296 II, 103-113
- ΣΤΑΜΟΥΛΗ Ρόδη, Ιστορικός - Ερευνήτρια, Κέντρον Ερέυνης Μεσαιωνικού & Νέου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, rodi@academyofathens.gr, 210 3664611 I, 307-314
- ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, chstavra@cc.uoi.gr, 26510 05148 I, 87-93
II, 557-558
- ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ Ευστρατία, Διδάκτωρ Βυζαντινής Ιστορίας, Διδάσκουσα στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, esynekellou@yahoo.gr I, 69-85
- ΣΥΝΕΣΙΟΣ Λάζαρος Σ., Συγγραφέας - Ερευνητής, 26820 22465 II, 187-209
- ΣΥΝΕΣΙΟΥ Ελένη Λ., Εκπαιδευτικός, Υπεύθυνη Πολιτιστικών Θεμάτων Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Πρέβεζας, elenisyn13@gmail.com, 26820 25187 II, 169-185
- ΤΣΑΪΜΟΥ Κωνσταντίνα Γ., Αρχαιολόγος, Καθηγήτρια Σχολής Μηχανικών Μεταλλείων - Μεταλλουργών Ε.Μ.Π., tsaimou@metal.ntua.gr, 210 8225422, 6932 755045 II, 325-341
- ΦΑΤΟΥΡΟΥ Αικατερίνη-Μυρτώ, Καθηγήτρια Μουσικής, Πτυχιούχος Τμήματος Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου, myrtofatourou@hotmail.com, 26820 28977, 6942 650669 II, 383-392
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Ιωάννης Π., Αρχαιολόγος 8^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, me00840@cc.uoi.gr, 26510 29345 I, 315-343

Περιεχόμενα τόμου I

<i>Χαιρετισμός του Δημάρχου Πρέβεζας</i>	xvii
<i>Χαιρετισμός του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων</i>	xviii
<i>Το χρονικό του Συμποσίου από τον Πρόεδρο του Ιδρύματος Ακτία Νικόπολις</i>	xix-xx
<i>Χαιρετισμός του Προέδρου της Επιστημονικής Επιτροπής</i>	xxi
<i>Εναρκτήρια ομιλία της Προέδρου της Οργανωτικής Επιτροπής</i>	xxii-xxv

Εισηγήσεις

Α' ΕΝΟΤΗΤΑ: Μεσαιωνικοί – Βυζαντινοί Χρόνοι

Αθηνά I. ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ

Η πόλη της Πρέβεζας και η Νικόπολη από τα τέλη του 11^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αι.

3-31

Αικατερίνη ΜΗΤΣΙΟΥ

Η περιοχή της Πρέβεζας από την οπτική γωνία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, 13^{ου} έως 15^{ου} αι.

33-44

Ελεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ & Νίκη ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ

Η πρόσληψη του δυτικοελλαδικού χώρου στους λόγιους συγγραφείς της Παλαιολόγειας περιόδου με έμφαση στα υστεροβυζαντινά αγιολογικά κείμενα

45-67

Σπύρος ΑΣΩΝΙΤΗΣ & Ευστρατία ΣΥΓΚΕΛΛΟΥ

Ο Αμβρακικός κόλπος κατά τον όψιμο Μεσαίωνα: Χώρος – Οικονομία

69-85

Christos STAVRAKOS

A Foundry at Preveza. The processing of metals in Preveza during the 15th century

87-93

Cyrl PAVLIKIANOV

Unknown dependency of the Athonite monastery of Vatopedi in the vicinity of Preveza (1476)

95-100

B' ΕΝΟΤΗΤΑ: 16^{ος}-17^{ος} αιώνας

Gino BENZONI <i>Nelle vicissitudini della Venezia da mar: Preveza</i>	101-106
Simon MERCIÉCA <i>The Battle of Preveza 1538: the Knights of Malta's Perspective</i>	107-120
Emmanuelle PUJEAU <i>Preveza in 1538: The background of a very complex situation</i>	121-138
Paulino TOLEDO MANSILLA <i>Notes concerning the Battle of Preveza (1538) according to the testimony of Ottoman chroniclers and historians of 16th and 17th centuries and later times</i>	139-167
Leonora NAVARI <i>Coronelli's Maps of Preveza</i>	169-186
Νικόλαος Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ <i>Βενετικό ενδιαφέρον για τη μείζονα περιοχή της Πρέβεζας στα τέλη του 17^{ου} αιώνα</i>	187-193

Γ' ΕΝΟΤΗΤΑ: 18^{ος} αιώνας

Κατερίνα ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ <i>Το εξαγωγικό εμπόριο από το «Golfo di Preveza» στα ιταλικά λιμάνια κατά τον 18^ο αιώνα</i>	195-211
Ελευθέριος Α. ΒΕΤΣΙΟΣ <i>Η είσπραξη των προξενικών δικαιωμάτων στην περιοχή του Αμβρακικού κόλπου κατά τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα: Ένα πρόβλημα στις σχέσεις προξένων της Βενετίας στην Άρτα και βενετικών αρχών της Πρέβεζας</i>	213-239
Γεώργιος ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ <i>Ληστρικά φαινόμενα και συνοριακές διαφορές στην περιοχή της Πρέβεζας (16^{ος}-18^{ος} αιώνας)</i>	241-250
Χριστίνα Ε. ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ <i>Κλέφτες και αρματολοί στην Πρέβεζα του 18^{ου} αιώνα</i>	251-264
James S. CURLIN <i>«Remember the Moment when Previsa fell»: The 1798 Battle of Nicopolis and Preveza</i>	265-296
Σπύρος Δημ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ <i>Η Πρέβεζα κατά τα γεγονότα και τις διεθνείς συνθήκες τέλη 17^{ου} αιώνα έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα</i>	297-305
Ρόδη ΣΤΑΜΟΥΛΗ <i>Ειδήσεις για την παιδεία στην Πρέβεζα (δεύτερο μισό 18^{ου} - αρχές 19^{ου} αιώνα)</i>	307-314

**Δ' ΕΝΟΤΗΤΑ: Μεταβυζαντινή Τέχνη. Οικιστικό
και αρχιτεκτονικό περιβάλλον. 16^{ος}-18^{ος} αιώνας**

- Ιωάννης Π. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ
*Η εντοίχια ζωγραφική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην πόλη και την ευρύτερη
περιοχή της Πρέβεζας* 315-343
- Κατερίνα ΚΟΝΤΟΠΑΝΑΓΟΥ
*Εικονογραφικές παρατηρήσεις στην εντοίχια ζωγραφική του 18^{ου} αιώνα στην
περιοχή της Πρέβεζας: Ο ναός Γενεσίου Θεοτόκου στο Θεσπρωτικό* 345-365
- Θωμάς Σ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ
*Η μεταβυζαντινή εκκλησιαστική ζωγραφική στην πόλη της Πρέβεζας
(1780-1886)* 367-393
- Νίκος Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ
*Το κάστρο της Μπούκας (1478-1701).
Η οχυρωμένη Πρέβεζα μέσα από τις πηγές* 395-433
- Δημοσθένης Α. ΔΟΝΟΣ
*Παρατηρήσεις για την πολεοδομική εξέλιξη της Πρέβεζας
κατά το 17^ο και 18^ο αιώνα* 435-459
- Κωνσταντίνα ΖΗΔΡΟΥ-ΤΣΟΛΑ
*Αναφορές των περιηγητικών κειμένων στην πόλη της Πρέβεζας
(15^{ος}-20^{ός} αι.)* 461-473

**ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β' ΕΝΟΤΗΤΑΣ
Εκπρόθεσμα υποβληθείσα εισήγηση**

- Emilia THEMOPOULOU
From Preveza to the naval battle of Preveza 475-483

Περιεχόμενα τόμου II

Ε' ΕΝΟΤΗΤΑ: 19^{ος}-αρχές 20^{ου} αιώνα.

Η οθωμανική πραγματικότητα

- Σπύρος ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ & Χρύσα ΝΙΚΟΛΑΟΥ
Η δεύτερη κατάληψη της Πρέβεζας (1806) μέσα από τις αναφορές του προξένου της Επτανήσου Πολιτείας Νικολάου Ζαμπέλη 3-27
- Jacob ISAGER
A Dane visits the seraglios of Ali Pacha in Preveza 29-40
- Δημήτριος ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
Οχυρωματικές και οικοδομικές εργασίες του Αλή πασά στην Πρέβεζα 41-51
- Κώστας Π. ΒΛΑΧΟΣ
Ἡ Πρέβεζα σὲ κείμενα τῶν ἀδελφῶν François και Hugues Rouqueville καὶ τῆς Guy Chantepleure 53-71
- Εμμανουήλ Γ. ΒΑΡΒΟΥΝΗΣ
Ο Γεώργιος Κονεμένος και η Ηγεμονία της Σάμου (1850-1854) 73-84
- İlber ORTAYLI
Society and the governor in Preveza during the time of Abdülhamid II 85-88
- Κωνσταντίνος Α. ΚΩΣΤΑΒΑΣΙΛΗΣ
Οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο της Πρέβεζας στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: το παράδειγμα της Στεφάνης 89-101
- Ηλίας Γ. ΣΚΟΥΛΙΔΑΣ
Τοπικότητα και ετερότητα στον ηπειρωτικό χώρο κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο: Η Πρέβεζα και ο καζάς της 103-113
- Θωμάς ΜΠΑΚΑΣ
Η εκπαιδευτική κατάσταση στην περιοχή της Πρέβεζας κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα 115-129
- Μάνος Ι. ΜΑΡΑΓΚΑΚΗΣ
Ιστορική διαδρομή και αρχιτεκτονική του Γενί Τζαμιού της Πρέβεζας 131-146

Δώρα ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ <i>Πολεοδομικός μετασχηματισμός της Πρέβεζας στην ύστερη Οθωμανική περίοδο (1864-1895)</i>	147-158
Salvatore CIRIACONO <i>Preveza and the Mediterranean Economy during the Nineteenth and Twentieth Century</i>	159-168
ΣΤ΄ ΕΝΟΤΗΤΑ: 20^{ός} αιώνας.	
Ιστορία. Κοινωνία. Τέχνη. Λαϊκός Πολιτισμός	
Ελένη Α. ΣΥΝΕΣΙΟΥ <i>Η εικόνα της Πρέβεζας των αρχών του 20^{ού} αιώνα μέσα από χαρακτηριστικά κτίριά της</i>	169-185
Λάζαρος Σ. ΣΥΝΕΣΙΟΣ <i>Η απελευθέρωση της Πρέβεζας μέσα από τις πηγές και η συμβολή του Υγειονομικού, του Ναυτικού, της Αεροπορίας</i>	187-209
Θεοφάνης ΜΑΛΚΙΔΗΣ <i>Η μετανάστευση από την Πρέβεζα (1920-1950)</i>	211-220
Θεοδώρα Δ. ΚΑΨΑΛΗ <i>Αγροτικοί οικισμοί της Πρέβεζας σε δημογραφική ανασύνθεση την περίοδο του Μεσοπολέμου (1918-1940)</i>	221-250
Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ <i>Η αρχιτεκτονική της κατοικίας στην Πρέβεζα ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα</i>	251-278
Ελισάβετ Π. ΣΑΡΡΗ <i>Ο χαρακτήρας και η δομή της πόλης της Πρέβεζας μέσα από το τοπογραφικό σχέδιο του 1938</i>	279-312
Γεωργία ΚΟΝΤΟΥ <i>Ιδεολογία και εκπαίδευση στην Πρέβεζα κατά τη μεταξική δικτατορία (1936-1941)</i>	313-324
Κωνσταντίνα Γ. ΤΣΑΪΜΟΥ <i>Ιταλική βάση υδροπλάνων στο Βαθύ Πρεβέζης κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο</i>	325-341
Μιχαήλ Γ. ΜΕΡΑΚΛΗΣ <i>Ο Καρνωτάκης και η μεσοπολεμική επαρχία</i>	343-349
Ελένη ΚΟΥΡΜΑΝΤΖΗ <i>Κ.Γ. Καρνωτάκης: «Ένας πρακτικός Θάνατος» στην «Πρέβεζα»</i>	351-359
Δώρα ΜΕΝΤΗ <i>Η λογοτεχνική εικόνα της Πρέβεζας από τον 19^ο ως τα μέσα του 20^{ού} αιώνα</i>	361-373
Στέλιος Θ. ΜΑΦΡΕΔΑΣ <i>Η Πρέβεζα, ποιητικό σύμβολο της νεοελληνικής ποίησης</i>	375-382
Γιάννης ΠΛΕΜΜΕΝΟΣ & Αικατερίνη-Μυρτώ ΦΑΤΟΥΡΟΥ <i>Η αστική μουσική στην Πρέβεζα του πρώτου μισού του 20^{ού} αιώνα</i>	383-392

Βάλτερ ΠΟΥΧΝΕΡ <i>Η Πρέβεζα και η ηπειρώτικη παράδοση του θεάτρου σκιών</i>	393-397
Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ & Νάντια ΜΑΧΑ-ΜΠΙΖΟΥΜΗ <i>Έχει η Πρέβεζα τοπική φορεσιά;</i>	399-421
Μαρίνα ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ <i>Ο Αλή Ντίνο και τα σχέδιά του. Η σκιαγράφιση μιας εποχής στην πόλη της Πρέβεζας</i>	423-458
Δημήτριος Ελ. ΡΑΠΤΗΣ <i>Τα τοπικά αρχεία ως πηγή του τοπικού πολιτισμού. Η περίπτωση της Πρέβεζας</i>	459-468
Κώστας Δ. ΚΟΝΤΑΞΗΣ <i>Ο λαϊκός πολιτισμός της Πρέβεζας και της περιοχής της μέσα από τα δημοτικά τους τραγούδια</i>	469-485
Παρασκευή ΚΟΥΪΔΑ-ΒΡΕΤΤΟΥ <i>Ταξίδι στον κόσμο των γυναικών της Πρέβεζας (20^{ός} αι.). Τα όρια της προσδοκίας, το ήθος της επιβίωσης</i>	487-511
Δήμητρα ΓΟΥΒΙΑ <i>Αρχείο Δήμου Πρέβεζας. Το Ληξιαρχείο Δήμου Πρέβεζας 1921-1960</i>	513-529
Μανόλης Γ. ΣΕΡΓΗΣ <i>Η εφημερίδα «Αγών Πρεβέζης». Μέσον έκφρασης του «συγκρουσιακού κύκλου» των δεκαετιών 1950 και 1960 στην Πρέβεζα και την Ήπειρο, και άλλα στοιχεία της ταυτότητάς της</i>	531-556
Χρήστος ΣΤΑΥΡΑΚΟΣ <i>Πορίσματα του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας</i>	557-558
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
<i>Κατάλογος Εισηγητών</i>	561-564
<i>Περιεχόμενα τόμων Ι και ΙΙ</i>	565-571

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΥΠΟ ΤΗΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΡΙΝΑΣ
ΒΡΕΛΛΗ-ΖΑΧΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ
ΣΤΑΥΡΑΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙ
ΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ ΝΙΚΟΥ Δ. ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ &
MICHAEL STORK ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΤΟΝ
ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 2010 ΣΤΙΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΗΣ Μ. ΔΟΥΒΑΛΗ – Π. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ &
ΣΙΑ Ο.Ε. ΣΕ ΧΑΡΤΙ PREMIUM IVORY
ΕΚΑΤΟ ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ ΣΕ ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑ
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΑΝ ΑΠΟ
ΤΗΝ Δ. ΔΕΔΕΣ & ΣΙΑ Ο.Ε. ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΤΟΥ
ΔΗΜΟΥ ΠΡΕΒΕΖΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ

